

प्रबन्ध सम्पादक — ब्र. धर्मचन्द शास्त्री, प्रतिष्ठाचार्य
एव ब्र प्रभा पाटनी

प्रथम संस्करण

प्रतियाँ 1000

प्राप्ति स्थान : 1. आचार्य विमलसागर संघ
2. अनेकान्त सिद्धान्त समिति लोहारिया,
3. श्री दि. जैन मन्दिर गुलाब बाटिका दिल्ली

वीर निर्वाण सम्वत्—२५१६

सन् १९८९-९० वि स २०४६-४७

मूल्य/

प्रकाशन -
विनोद कुमार जैन
भोलानाथ नगर, शाहदरा
दिल्ली-32

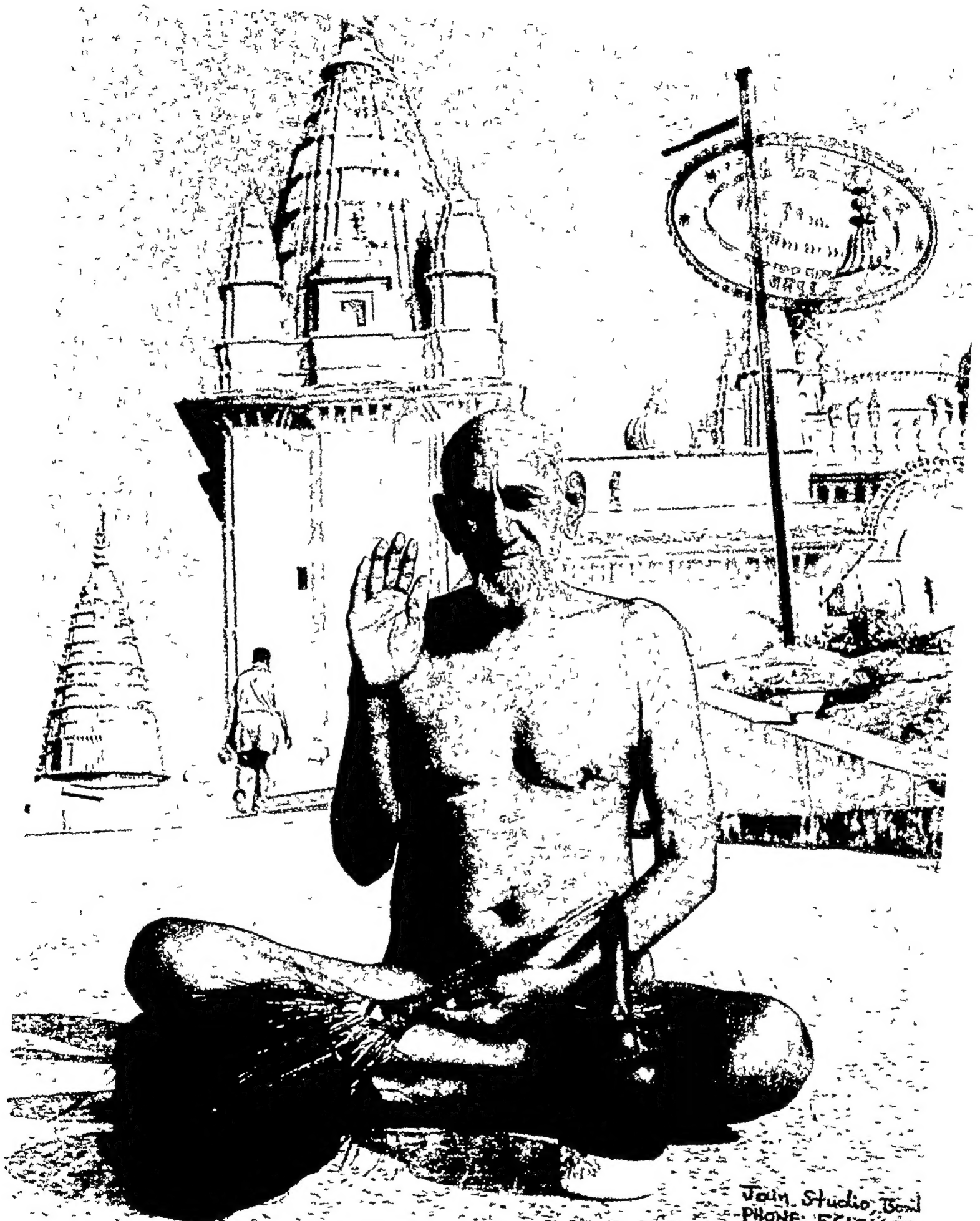
अर्थसहयोग

श्री बेतालीश दशाहुमड दिगम्बर जैन
'समाजविकास' मंडल-यात्रासंघ-बम्बई

श्री बाबुलाल सोमचन्द शाह—(महादेवपुरा)—मलाड़
श्री ताराचन्द मणीलाल शाह—(अलुवा)—घाटकोपर
श्री रमणलाल कोदरलाल दोशी—(ननानपुर)—बम्बई
श्री बाबुलाल जेठालाल महेता—(वडासण)—बम्बई
श्री पोपटलाल रामचन्द शाह—(करोल)—माटुंगा
श्री कान्तिलाल सोमचन्द दोशी—(ननानपुर)—बम्बई
श्री मीठालाल लल्लुभाई शाह—(उजेडीया)—बम्बई
श्री भोगीलाल चुनीलाल शाह—(उजेडीया)—बम्बई
श्री अमृतलाल नेमचन्द कोटडिया—(ओराण)—बम्बई
श्री रतिलाल चुनीलाल कस्तुरचन्द दोशी—(कांदीवली ननानपुर)
श्री धनसुखलाल जीवराज गांधी—(सोनासण)—ओरीवली

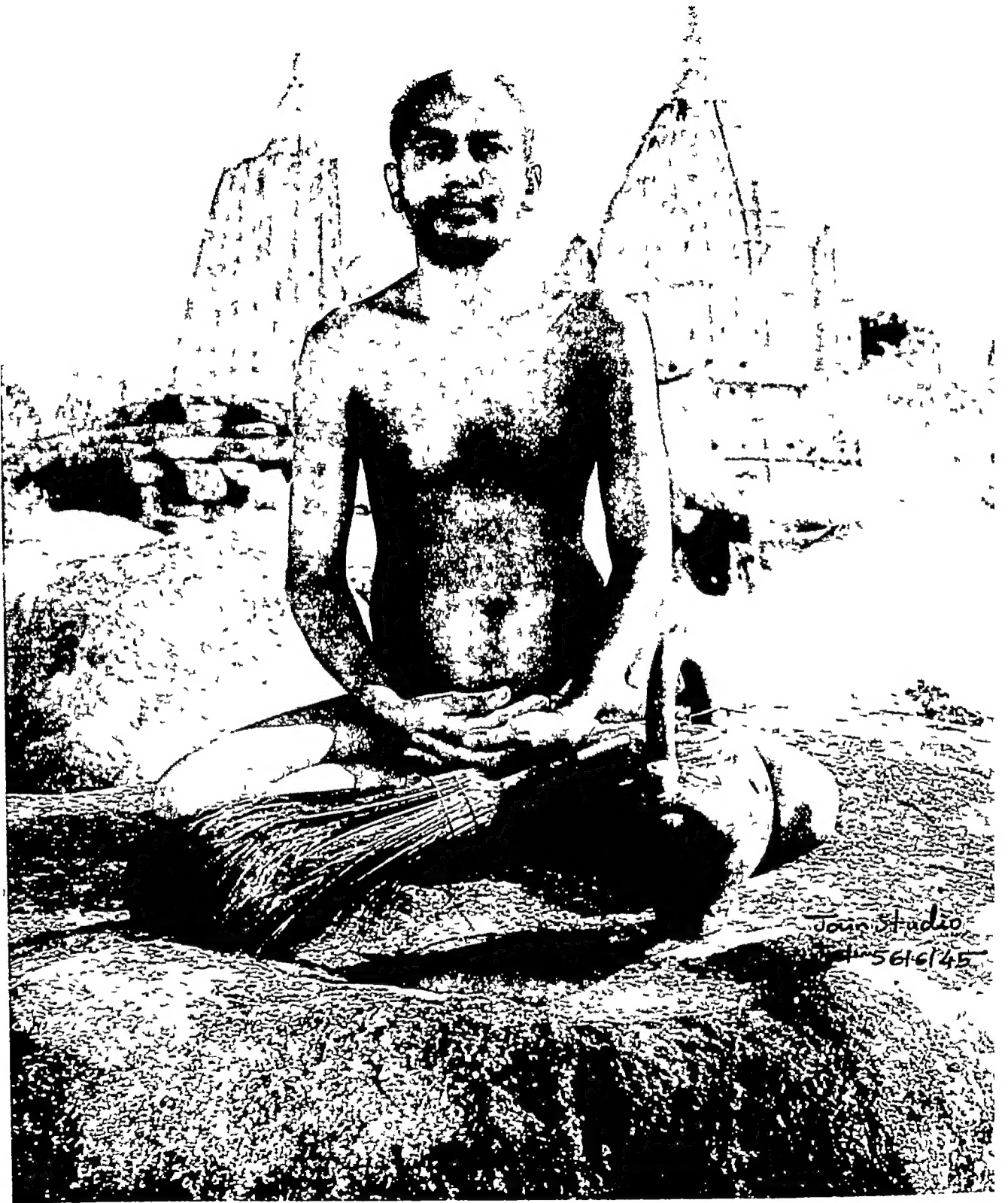
समर्पण
युग-प्रमुख
चारित्र शिरोमणि
सन्मार्ग दिवाकर
करुणा निधि
वात्सल्य मूर्ति
अतिशय योगी—
तीर्थोद्धारक चूड़ामणि—
अपाय विचय धर्मध्यान के ध्याता
शान्ति-सुधामृत के दानी
वर्तमान में धर्म-पतितों के उद्धारक
ज्योति पुञ्ज—
पतितों के पालक
तेजस्वी अमर पुञ्ज
कल्याणकर्ता, दुःखों के हर्ता, समदृष्टा
बीसवीं सदी के अमर सन्त
परम तपस्वी, इस युग के महान साधक
जिन भक्ति के अमर प्रेरणास्रोत
पुण्य पुञ्ज—
गुरुदेव आचार्यवर्यश्री 108
श्रीविमलसागर जी महाराज के कर-कमलों में
“ग्रन्थराज”
समर्पित

तुभ्यं नमः परम धर्म प्रभावकाय ।
तुभ्यं नमः परम तीर्थ सुवन्दकाय ।।
स्याद्वाद'' सूक्ति सरणि प्रतिबोधकाय ।
तुभ्यं नमः विमल सिन्धु गुणार्णवाय ।।

Jain Studio, Delhi
PHONE: 5816145.

आचार्य श्री विमल सागर जी महाराज

उपाध्याय श्री भरत सागर जी महाराज

।।आशीर्वाद।।

विगत कतिपय वर्षों से जैनागम को धूमिल करने वाला एक श्याम सितारा ऐसा चमक गया कि सत्यपर असत्य का आवरण आने लगा-एकान्तवाद-निश्चयाभास तूल पकड़ने लगा।

आज के इस भौतिक युग में असत्य को अपना प्रभाव फैलाने में विशेष श्रम नहीं करना होता, यह कटु सत्य है, कारण जीव के मिथ्या संस्कार अनादिकाल से चले आ रहे हैं। विगत ७०-८० वर्षों में एकान्तवाद ने जैनत्व का टीका लगा कर निश्चय नय की आड़ में स्याद्वाद को पीछे ढकेलने का प्रयास किया है। मिथ्या साहित्य का प्रसार-प्रचार किया है। आचार्य कुन्द-कुन्द की आड़ लेकर अपनी ख्याति चाही है और शास्त्रों में भावार्थ बदल दिए हैं, अर्थ का अनर्थ कर दिया है।

बुधजनों ने अपनी क्षमता पर 'एकान्त' से लोहा लिया है पर वे अपनी ओर से जनता को अपेक्षित सत्साहित सुलभ नहीं करवा पाए। आचार्य श्री विमलसागर जी मृहाराज का हीरक जयन्ती वर्ष हमारे लिए एक स्वर्णिम अवसर लेकर आया है। आर्यिका स्याद्वादमती माताजी ने आचार्य श्री एवं हमारे सान्निध्य में एक संकल्प लिया कि पूज्य आचार्य श्री की हीरक जयन्ती के अवसर पर आर्ष साहित्य का प्रचुर प्रकाशन हो और यह जन-जन को सुलभ हो। फलतः ७५ आर्ष ग्रन्थों के प्रकाशन का निश्चय किया गया है क्योंकि सत्यसूर्य के तेजस्वी होने पर असत्य अन्धकार स्वतः ही पलयन कर जाता है।

आर्ष ग्रन्थों के प्रकाशन हेतु जिन भव्यात्माओं ने अपनी स्वीकृति दी है एवं प्रत्यक्ष-परोक्षरूप में जिस किसी ने भी इस महदनुष्ठान में किसी भी प्रकार का सहयोग किया है, उन सबको हमारा आशीर्वाद है।

—उपाध्याय भरतसागर
ता. ११-७-१९९०

संकल्प

''णाणं पयासं'' सम्यग्ज्ञान का प्रचार-प्रसार केवलज्ञान का बीज है। कलयुग में ज्ञान प्राप्ति की तो होड़ लगी है। पदवियाँ और उपाधियाँ जीवन का सर्वस्व बन चुकी हैं परन्तु सम्यग्ज्ञान की ओर मनुष्यों का लक्ष्य ही नहीं है।

जीवन में मात्र ज्ञान नहीं, सम्यग्ज्ञान अपेक्षित है। आज तथाकथित अनेक विद्वान् अपनी मनगढ़न्त बातों की पुष्टि पूर्वोचार्यों की मोहर लगाकर कर रहे हैं ऊटपटांग लेखनियाँ सत्य की श्रेणी में स्थापित की जा रही है; कारण पूर्वाचार्य प्रणीत ग्रन्थ आज सहज सुलभ नहीं हैं और उनके प्रकाशन व पठन-पाठन की जैसी और जितनी रुचि अपेक्षित है, वैसी और उतनी दिखाई नहीं देती।

असत्य को हटाने के लिए पर्चेबाजी करने या विशाल सभाओं में प्रस्ताव पारित करने मात्र से कार्यसिद्धि होना अशक्य है। सत्साहित्य का जितना अधिक प्रकाशन व पठन-पाठन प्रारम्भ होगा, असत् का पलायन होगा। अपनी संस्कृति की रक्षा के लिए आज सत्साहित्य के प्रचुर प्रकाशन की महती आवश्यकता है :—

येनैते विदलन्ति वादिगिरय स्तुष्यन्ति वागीश्वसः

भव्या येन विदन्ति निर्वृतिपदं मुञ्चन्ति मोहं बुधाः।

यद् बन्धुर्यमिनां यदक्षयसुखस्याधार भूतं मत,

तल्लोक जयशुद्धिदं जिनवचः पुष्याद् विवेकश्रियम्॥

सन् १९८४ से मेरे मस्तिष्क में यह योजना बन रही थी परन्तु तथ्य यह है कि ''संकल्प के बिना सिद्धि नहीं मिलती।'' सन्मार्ग दिवाकर आचार्य १०८ श्री विमलसागरजी महाराज की हीरक-जयन्ती के मागलिक अवसर पर मैं जिनवाणी की सेवा का यह संकल्प मैंने प.पू. गुरुदेव आचार्यश्री व उपाध्यायश्री के चरण-सानिध्य में लिया। आचार्य श्री व उपाध्यायश्री का मुझे भरपूर आशीर्वाद प्राप्त हुआ। फलतः इस कार्य में काफी हद तक सफलता मिली है।

इस महान् कार्य में विशेष सहयोगी पं. धर्मचन्द जी व प्रभाजी पाटनी रहे। इन्हें व प्रत्यक्ष-परोक्ष में कार्यरत सभी कार्यकर्ताओं के लिए मेरा आशीर्वाद है।

पूज्य गुरुदेव के पावन चरण-कमलों में सिद्ध-श्रुत-आचार्य भक्तिपूर्वक नमोस्तु-नमोस्तु-नमोस्तु

सोनागिर, ११-७-९०

—आर्यिका स्याद्वादमती

आभार

सम्प्रत्यस्ति ने केवली किल कलो त्रैलोक्यचूडामणि-
स्तद्वाचः परमासतेऽत्र भरतक्षेत्रे जगद्योतिका ।।
सदरत्नत्रयधारिणो यतिवरांस्तेषां समालम्बनं ।
तत्पूजा जिनवाचिपूजनमतः साक्षाज्जिनः पूजितः ।।

वर्तमान में इस कलिकाल में तीन लोक के पूज्य केवली भगवान इस भरतक्षेत्र में साक्षात् नहीं हैं तथापि समस्त भरतक्षेत्र में जगत्प्रकाशिनी केवली भगवान की वाणी मौजूद है तथा उस वाणी में आधारस्तम्भ श्रेष्ठ रत्नत्रयधारी मुनि भी हैं। इसीलिए उन मुनियों का पूजन तो साक्षात् केवली भगवान् का पूजन है।

आर्ष परम्परा की रक्षा करते हुए आगम पथ पर चलना भव्यात्माओं का कर्तव्य है। तीर्थकर के द्वारा प्रत्यक्ष देखी गई, दिव्यध्वनि में प्रस्फुटित तथा गणधर द्वारा गुंथित वह महान आचार्यों द्वारा प्रसारित जिनवाणी की रक्षा प्रचार-प्रसार मार्ग प्रभावना नामक एक भावना तथा प्रभावना नामक सम्यग्दर्शन का अंग हैं।

युगप्रमुख आचार्यश्री के हीरक जयंती वर्ष के उपलक्ष में हमें जिनवाणी के प्रसार के लिए एक अपूर्व अवसर प्राप्त हुआ। वर्तमान युग में आचार्यश्री ने समाज व देश के लिए अपना जो त्याग और दया का अनुदान दिया है वह भारत के इतिहास में चिरस्मरणीय रहेगा। ग्रन्थ प्रकाशनार्थ हमारे सान्निध्य या नेतृत्व प्रदाता पूज्य उपाध्यायजी भरतसागरजी महाराज व निर्देशिका तथा जिन्होंने परिश्रम द्वारा ग्रन्थों की खोजकर विशेष सहयोग दिया, ऐसी पूज्या आ. स्यादवादमती माताजी के लिए मेरा शत-शत नमोस्तुवंदामि अर्पण करती हूँ। साथ ही त्यागीवर्ग, जिन्होंने उचित निर्देशन दिया उनको शत-शत नमन करती हूँ। तथा ग्रन्थ के सम्पादक महोदय, ग्रन्थ के अनुवादकर्ता तथा ग्रन्थ प्रकाशनार्थ अनुमति प्रदाता ग्रन्थमाला एवं ग्रन्थ प्रकाशनार्थ अमूल्य निधि का सहयोग देने वाले द्रव्यदाता एवं ग्रन्थ प्रकाशनार्थ अमूल्य निधि का सहयोग देने वाले द्रव्यदाता का मैं आभारी हूँ तथा यथासमय शुद्ध ग्रन्थ प्रकाशित करने वाले प्रेस के संचालक आदि की मैं आभारी हूँ। अन्त में प्रत्यक्षपरोक्ष में सभी सहयोगियों के लिए कृतज्ञता व्यक्त करते हुए सत्य जिनशासन की जिनागम की भविष्य में इसी प्रकार रक्षा करते रहें, ऐसी भावना करती हूँ।

ब्र. प्रभा पाटनी संघस्थ

प्रकाशकीय

इस परमाणु युग में मानव के अस्तित्व की ही नहीं अपितु प्राणिमात्र के अस्तित्व की सुरक्षा की समस्या है। इस समस्या का निदान "अहिंसा" अमोघअस्त्र से किया जा सकता है। अहिंसा जैनधर्म-संस्कृति की मूल आत्मा है। यही जिनवाणी का सार भी है।

तीर्थंकरों के मुख से निकली वाणी को गणधरो ने ग्रहण किया और आचार्यों ने निबद्ध किया, जो आज हमें जिनवाणी के रूप में प्राप्त है। इस जिनवाणी का प्रचार-प्रसार इस युग में अत्यन्त उपयोगी है। यही कारण है कि हमारे आराध्य पूज्य आचार्य, उपाध्याय एवं साधुगण निरन्तर जिनवाणी के स्वाध्याय और प्रचार-प्रसार में लगे हुए हैं।

उन्हीं पूज्य आचार्यों में से एक हैं सन्मार्ग-दिवाकर, चारित्र-चूडामणि, परम-पूज्य आचार्यवर्य विमलसागर जी महाराज। जिनकी अमृतमयी वाणी प्राणिमात्र के लिए कल्याणकारी है। आचार्यवर्य की हमेशा भावना रहती है कि आज के समय में प्राचीन आचार्यों द्वारा प्रणीत ग्रन्थों का प्रकाशन हो और मंदिरों में स्वाध्याय हेतु रखे जाये जिसे प्रत्येक श्रावक पढ़कर मोह रूपी अन्धकार को नष्टकर ज्ञानज्योति जला सके।

जैनधर्म की प्रभावना जिनवाणी का प्रचार-प्रसार सम्पूर्ण विश्व में हो, आर्ष परम्परा की रक्षा हो एवं अन्तिम तीर्थंकर भगवान महावीर का शासन निरन्तर अबाधगति से चलता रहे। उक्त भावनाओं को ध्यान में रखकर परम-पूज्य, ज्ञान-दिवाकर, वाणीभूषण, उपाध्यायरत्न भरतसागरजी महाराज एवं आर्थिकारत्न स्याद्वादमती माता जी की प्रेरणा व निर्देशन में परम-पूज्य आचार्य विमलसागर जी महाराज की ७४वीं जन्म-जयन्ति के अवसर पर ७५वीं जन्मजयन्ति हीरक जयन्ति वर्ष के रूप में मानने का सकल्प समाज के सम्मुख भारतवर्षीय अनेकान्त विद्वत परिषद ने लिया। इस हीरक जयन्ति वर्ष में निम्नलिखित प्रमुख योजनाये क्रियान्वित करने का निश्चय किया, तदनु रूप ग्रन्थों का प्रकाशन किया जा रहा है। योजनान्वित ग्रन्थों की सूची इस प्रकार है —

१ सिद्धचक्र विधान, २ विमल भक्ति-संग्रह, ३ रयणसार, ४ धर्ममार्गसार, ५ आराधना कथा कोष, ६ अष्ट पाहुड, ७ पञ्चास्तिकाय, ८ पंच स्तोत्र, ९ तत्त्वानुशासन, १० चर्चासार, ११ सुधर्म-श्रावकाचार, १२ सम्यक्त्व-कौमुदी, १३ परीक्षामुख, १४ क्षत्र-चूडामणि, १५ समयसार, १६ योग-सार, १७ नीतिसार समुच्चय, १८ परमात्म प्रकाश, १९ न्याय-दीपिका, २० शान्ति-सुधा सिन्धु, २१ इन्द्रनन्दी नीतिसार, २२ इष्टोपदेश, २३ समाधितत्र, २४ वराग चरित्र, २५ भरतेश वैभव, २६ वैराग्य मणिमाला, २७ स्वरूप सबोधन, २८ श्रुतावतार, २९ अमितगति श्रावकाचार, ३० आत्मानुशासनम्, ३१ स्वयम्भू स्तोत्र, ३२ द्रव्य-संग्रह, ३३ धर्म रसायन, ३४ सार-समुच्चय, ३५ प्रश्नोत्तर श्रावकाचार, ३६ आलाप पद्धति, ३७ मदन पराजय, ३८ वसुनन्दी श्रावकाचार, ३९ धर्मशर्माभ्युदय, ४० सागार धर्माभूत, ४१ बोधामृत सार, ४२ पाडवपुराण, ४३ नयचक्र, ४४ जीवक चिन्तामणि, ४५ अभयकुमार चरित्र, ४६ आप्तमीमांसा, ४७ मन्दरमेरु पुराण, ४८ युक्त्यानुशासन, ४९ प्रतिष्ठा पाठ, ५० भाव-संग्रह वामदेव, ५१ लघु तत्त्वस्फोट, ५२ रत्नकरण्ड श्रावकाचार, ५३ अमरसेन-चरयू, ५४ रत्नकरण्ड श्रावकाचार (प्रश्नोत्तर), ५५ धर्मरत्नाकर, ५६ प्रमेय रत्नमाला, ५७ यशस्तिलक चम्पू, ५८ सिद्धान्त सार, ५९ तत्त्वार्थवृत्ति, ६० ज्ञानामृत, ६१ भावफलत्रयोदशी, ६२ श्रावक धर्म प्रदीप, ६३ श्रेणिक चरित्र, ६४ अमृताशीति, ६५ अगपण्णति, ६६ पार्श्व पुराण, ६७ मल्लिनाथ पुराण, ६८ विमलनाथ पुराण, ६९ नेमिनाथ पुराण, ७० प्रवचनसार, ७१ सुभाषित रत्नावली, ७२ धन्यकुमार चरित्र, ७३ सिद्धिप्रिय स्तोत्र, ७४ सार-चतुर्विंशतिका, ७५ जम्बूस्वामी चरित्र।

७५ ग्रन्थों के प्रकाशन की योजना के साथ ही साथ भारत के विभिन्न नगरों में ७५ धार्मिक शिक्षण शिविरो का आयोजन किया जा रहा है और ७५ पाठशालाओं की स्थापना भी की जा रही है। इस ज्ञान यज्ञ में पूर्ण सहयोग करने वाले ७५ पाठशालाओं की स्थापना भी की जा रही है। इस ज्ञान यज्ञ में पूर्ण सहयोग करने वाले ७५ विद्वानों का सम्मान एवं ७५ युवा विद्वानों को प्रवचन हेतु तैयार करना तथा ७७७५ युवा वर्ग से सप्तव्यसन का त्याग कराना आदि योजनाएँ इस हीरक जयन्ति वर्ष में पूर्ण की जा रही हैं।

सम्प्रति आचार्यवर्य पू. विमलसागर जी महाराज के प्रति देश एवं समाज अत्यन्त कृतज्ञता ज्ञापन करता हुआ उनके चरणों में शत-शत नमोऽस्तु करके दीर्घायु की कामना करता है। ग्रन्थों के प्रकाशन में जिनका अमूल्य निर्देशन एवं मार्गदर्शन मिला है। वे पूज्य उपाध्याय भरतसागरजी महाराज एवं माता स्याद्वदमति जी हैं। उनके लिये मेरा क्रमशः नमोऽस्तु एवं वन्दामि अर्पण है।

उन विद्वानों का भी आभारी हूँ जिन्होंने ग्रन्थों के प्रकाशन में अनुवादक, सम्पादक एवं संशोधक के रूप में सहयोग दिया है। ग्रन्थों के प्रकाशन में जिन दाताओं ने अर्थ का सहयोग करके अपनी चञ्चला लक्ष्मी का सदुपयोग करके पुण्यार्जन किया उनको धन्यवाद ज्ञापित करता हूँ। ये ग्रन्थ विभिन्न प्रेसों में प्रकाशित हुए एतदर्थ उन प्रेस संचालकों को जिन्होंने बड़ी तत्परता से प्रकाशन का कार्य किया का भी धन्यवाद ज्ञापित करता हूँ। अन्त में उन सभी सहयोगियों का आभारी हूँ जिन्होंने प्रत्यक्ष परोक्ष में सहयोग प्रदान किया है।

—**ब्र. पं. धर्मचन्द शास्त्री**

अध्यक्ष

भारतवर्षीय अनेकान्त विद्वत् परिषद्

अनुक्रम

विषय	पृष्ठ
१ प्रधान सम्पादकीय	I-III
३. प्रस्तावना—	३-३३
१. आदर्श प्रतियोका परिचय	३-६
२ ग्रन्थ-परिचय	७
३ च० च०की कथावस्तुका सक्षिप्त सार	८-१३
४. „ „ कथावस्तुका आधार	१४-१६
५. „ „ प्रासङ्गिक कथाएँ	१७
६. „ में सैद्धान्तिक विवेचन	१८
७. „ „ तत्त्वोपप्लव आदि हृत्तरदर्शनोंकी आलोचना	१८
८. „ की जैन व जैनेतर ग्रन्थोंसे तुलना	१९
९. „ „ साहित्यिक सुषमा	२०-२४
१०. „ में रस योजना	२५
११. „ „ अलङ्कार योजना	२६-२७
१२. „ „ छन्द योजना	२८
१३. „ की समीक्षा	२८
१४. ग्रन्थकार-परिचय	२९-३१
१५. संस्कृत व्याख्या	३२
१६. संस्कृत पञ्जिका	३३
४. विषयानुक्रम	३४-४१
५. मूल ग्रन्थ : संस्कृत व्याख्या और हिन्दी भावानुवाद सहित	१-४५९
६. कवि प्रशस्ति	४६०-४६१
७. परिशिष्ट—	४६३-५६०
१. पञ्जिका	४६३-५०६
२. श्लोकानुक्रमणिका	५०७-५२९
३. संस्कृतव्याख्यानन्तर्गत ग्रन्थान्तर्गते अवतरण	५३०-५४०
४. पञ्जिकान्तर्गत ग्रन्थान्तर्गते अवतरण	५४१-५४४
५. मूल ग्रन्थकी सूक्तियाँ	५४५-५४९
६. मूल ग्रन्थगत विशिष्ट-शब्द-सूची	५५०-५५६
७. व्याख्यानन्तर्गत „ „ „	५५७
८ पञ्जिकान्तर्गत „ „ „	५५७
९ च० च० में प्रयुक्त छन्दोका विवरण	५५८
१०. संकेत-विवरण	५५९-५६०

प्रधान-सम्पादकीय

उपदेश चाहे छोटा हो या बड़ा, धार्मिक हो या नैतिक, सामाजिक व अन्य किसी विषयक, वह सामान्य जनोके हृदयमें अथवा स्मृति-पटलपर तबतक स्पष्ट स्थिरतासे अंकित होकर नहीं बैठता जबतक कि अनुभवमें आनेवाली जीवन-धारासे मेल मिलाकर न समझाया जाये। इसीलिए धर्मके प्रणेताओं तथा आचार्योंने आख्यानो तथा कथानकोका बहुत उपयोग किया है। किसी भी धार्मिक साहित्यको देखिए, उसका अधिकांश भाग मूलतः कथा-प्रधान हो पाया जावेगा। हिन्दू धर्मके वेद, उपनिषद् व पुराण, बौद्ध धर्मका त्रिपिटक, ईसाई धर्मका बाइबिल आदि सभी ग्रन्थ आख्यानोंसे परिपूर्ण हैं और उनके प्रचारक प्रायः उन्हें कथानकोके द्वारा श्रोताओके हृदयपर अपने धार्मिक तत्त्वों व नियमोका प्रभाव जमानेका प्रयत्न करते हैं।

जैनधर्ममें यह कथा-प्रवृत्ति विशेष रूपसे मौलिक, प्राचीन तथा परिपुष्ट रही है। इसका कारण यह है कि यहाँ मनुष्यको क्रियाशील बनाने तथा अपने कृत्योंके लिए पूर्ण उत्तरदायी सिद्ध करनेका प्रयत्न किया गया है। मानव-जीवनमें जो उत्कर्ष और अपकर्ष आते हैं, जो सुख और दुःखका घटना-चक्र चलता दिखाई देता है, उसमें विचारशील व्यक्तियोंको कार्य-कारण की शृंखला भी दृष्टिगोचर हो जाती है। परन्तु बहुजन समाजके लिए प्रकृतिको नियामकता समझना-समझाना कठिन हो जाता है। फिर अनेक विपत्तियाँ तो ऐसी भी सामने आती हैं जिनके किसी नियमित कारणका पता लगाना प्रायः असम्भव हो जाता है। एकने राजाके महल तथा दूसरेने रककी कुटियामें जन्म क्यों लिया? कोई सुन्दर व धनी तथा कोई कृष्ण और दरिद्री क्यों? कोई नियमसे चलनेवाला भी व्याधि-पीडित तथा दूसरा खान-पानमें असयमी रहता हुआ भी स्वस्थ और हृष्ट-पुष्ट क्यों? ईमानदारी करनेवाला व्यापारी उन्नति नहीं कर पाता, जबकि धन्वेमें सदैव घोलेबाजी करनेवाला नित्य उन्नति करता क्यों दिखाई देता है? इत्यादि, इत्यादि।

यो तो जो भी पौराणिक, ऐतिहासिक तथा लोक-प्रचलित व जनश्रुतिकी परम्परासे चले आये सभी प्रकारके कथानकों व आख्यानोंको ग्रहणकर जैनाचार्योंने उन्हें सुरक्षित तथा अपने धार्मिक सिद्धान्तोंके अनुकूल बनाकर उन्हें अपने साहित्यमें स्थान देनेका प्रयत्न किया है। किन्तु उन्होंने कुछ ऐसे महापुरुषोंका भी चयन किया है जिनके जीवनकी घटनाएँ मनुष्यके मनको पाप-प्रवृत्तियोंसे विरक्त करके धर्म और पुण्यकी साधनाओंको और विशेष रूपसे आकर्षित करनेमें प्रभावशाली हो सकती हैं। इन महापुरुषोंकी सख्या परम्परासे तिरेसठ मानी गयी है और उन महापुरुषोंको शलाका पुरुषकी सजा दी गयी है। शलाकाका अर्थ है सीक या सलाई। अर्थात्—जिनका स्मरण रखनेके लिए उनके नामकी सीक रखी जाय वे शलाका पुरुष। इनमें प्रायः वे सभी अवतारी, पूज्य एवं प्रतापी पुरुष आ जाते हैं जिन्हें वैदिक परम्परामें भी प्रतिष्ठा प्राप्त हुई है। वे हैं चक्रवर्ती, वसुदेव, नारायण व इनके महाबलशाली शत्रु भी। किन्तु जिन्हें जैन धर्म व साहित्यमें विशेष रूपसे धर्मकी व्यवस्थाओंकी स्थापनाके लिए उच्च स्थान दिया गया है, वे हैं ऋषभ आदि चौबीस तीर्थंकर। सभी व अनेक तीर्थंकरों व अन्य तिरेसठ शलाका पुरुषोंके वशों व जीवन वृत्तोंका वर्णन करनेवाले ग्रन्थोंको महापुराण माना गया है, और जिन ग्रन्थोंमें केवल एक-एक मात्र महापुरुषोंका वृत्तान्त हो उन्हें पुराण या चरितकी संज्ञा दी गयी है। चरितोंमें प्रायः उन छन्द, रस, भाव अलंकार आदि गुणोंका समावेश करनेका भी प्रयत्न किया गया है जिन्हें साहित्य-शास्त्रियोंने काव्यगुण कहा है। इस कारण इन चरित ग्रन्थोंने काव्य या महाकाव्यकी संज्ञा भी प्राप्त की है। ये रचनाएँ साहित्यकी उत्कृष्ट उपलब्धियाँ मानी जाती हैं।

जबहम प्राचीनसे लेकर अर्वाचीन जैन साहित्यको कालक्रमके अनुसार देखते हैं तब हमें यह भी ज्ञात हो जाता है कि इन काव्यमय महान् व विशाल पुराणों व चरितोंका विकास किस प्रकार हुआ। ऊपर कहा जा चुका है कि धर्मके व्याख्यानों व उपदेशोंको विशेष स्पष्ट, रोचक व हृदयग्राही बनानेके लिए कथाओंका उपयोग आदिसे ही किया जाता रहा है। सामान्य मनुष्योंकी दृष्टिको धर्मकी ओर मोड़ने, अर्थात् मिथ्यादृष्टिको सम्यग्दृष्टि बनाने हेतु इन कथाओका सर्व प्रथम योगदान था। इसी कारण इस कथानक-वर्णन-

को जैन आगममें प्रथमानुयोग अर्थात् धार्मिक शिक्षणका प्रथम चरण कहा गया है। आदिमें इन महापुरुषोंके चरितोंको पूर्णतः लिपिबद्ध किया गया प्रतीत नहीं होता। कथानकोंके नायकोंके नाम, उनके माता-पिताके नाम, जन्म-नगरी, जन्मादि निर्वाण पर्यन्त विशेष अवसरोंकी तिथियाँ आदि ही लिख ली जाती थी, या याद कर ली जाती थी, तथा इनका विस्तारसे वर्णन गुरु-शिष्य परम्परा द्वारा मौखिक रूपसे चलता था। लेखन-सामग्रीकी कठिनाई व अपरिग्रही मुनियों द्वारा साहित्य-सामग्री को लेकर निरन्तर विहार करनेमें असुविधा आदि इसके कारण हो सकते हैं। इन मुख्य-मुख्य बातोंकी सूचियोंको नामावलि कहते थे। स्वयं जैन पौराणिक परम्परा अनुसार प्राचीन पुराणकारी व चरित-रचयिताओंने इस बातका उल्लेख किया है कि उन्हें अपनी रचनाओंकी आधारभूत सामग्री 'नामावलि निबद्ध' ही प्राप्त हुई थी। स्यानाग व समवायाग आदि जैन आगमोंमें ऐसी ही नामावलियाँ प्राप्त होती हैं। तिलोय-पण्णत्तिमें समस्त तीर्थंकरोंका विवरण ऐसी ही नामावलियोंमें पाया जाता है। यह शैली जैन साहित्यमें निरन्तर प्रचलित रही और 'दस ठाणा' 'वोस ठाणा' आदि समय-समय पर संकलित की गयी सूचियाँ आजतक भी प्रचलित हैं। इन्हें कितने ही जैन मुनि कण्ठस्थ भी कर लेते हैं। इन नामावलियोंके आधारसे कथानायकोंके जीवन-चरित्रका उपदेश देनेमें यह तो एक त्रुटि अवश्यम्भावी है कि उसमें समस्त घटनाओंके वर्णनमें एकरूपता नहीं हो सकती। किन्तु दूसरी दृष्टिसे ये ही त्रुटियाँ और दोष उन कथाओं और आख्यानोंके विकासमें सहायक सिद्ध हुए हैं। प्रत्येक गुरु उनके मौलिक ढाँचेको सुरक्षित रखकर उसका विस्तार अपनी प्रतिभानुसार करनेके लिए स्वतन्त्र था। इसी स्वतन्त्रताके फलस्वरूप धीरे-धीरे न केवल कथाओंको उत्तरोत्तर अधिक विस्तृत, रोचक, रोमाञ्चकारी व नाना शैलियोंमें वर्णित किया गया, किन्तु उनमें अलंकार युगमें नाना काव्य गुणोंका तथा प्रसंगानुसार अवान्तर कथाओंका समावेश भी होने लगा। पुराणों व चरितोंको इस विकासशीलताके उदाहरण देनेकी यहाँ आवश्यकता नहीं है, जैन साहित्यिक इतिहासका अवलोकन करनेसे वह स्वयं स्पष्ट हो जाता है।

प्रस्तुत चन्द्रप्रभ-चरितकी रचना ग्यारहवीं शतीमें हुई है। यह युग भारतीय साहित्यमें छन्द, अलंकार व रस-भावादि काव्यगुणोंके विकासमें चरम सीमापर पहुँच चुका था। अतएव इस चरितकी रचनामें युगकी इस विशेषताका पूरा प्रतिबिम्ब पाया जाता है। धार्मिक दृष्टिसे यह युग बड़ा महत्त्वपूर्ण था। इसमें एक ओर दार्शनिक व सैद्धान्तिक चिन्तनका, और दूसरी ओर न्याय शैली तथा उसकी खण्डन-मण्डन वृत्तियोंका बहुत उत्कर्ष हुआ। वैदिक परम्परामें पद-दर्शनोंका सुव्यवस्थित रूप सामने आ चुका था तथा शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मण्डन मिश्र आदि महान् दार्शनिक व तार्किक भी हो चुके थे। चार्वाक दर्शन भी परिपुष्ट हो चुका था। तत्त्वोपप्लवसिह् जैसे रचनाएँ भी प्रसिद्ध हो चुकी थी। जैन समाजमें समन्व-भद्र, सिद्धसेन, अकलंक, विद्यानन्दि आदिके द्वारा जैन दर्शन और न्यायने उक्त सभी सैद्धान्तिक धाराओंसे लोहा लिया। इस सबका यथोचित प्रतिबिम्बन भी प्रस्तुत रचनामें पाया जाता है। कथाके नायक एक जैन तीर्थंकर थे, तथा मुनियोंकी रचनाओंका उद्देश्य सदैव धार्मिक प्रतिपादन और प्रचार रहा है। अतएव इस रचनामें पद-पदपर प्रसंगानुसार जैन तत्त्वोंका विवरण उपस्थित किया गया है। जैन मान्यताका यह एक सुदृढ़ आधार-स्तम्भ है कि आत्मा अनादि-निघन है, अजर और शाश्वत है, एवं व्यक्ति जब जैसा है वह बहुत अंशमें उसके पूर्व जन्म-जन्मान्तरोंमें किये गये पाप-पुण्यात्मक कर्मोंका परिणाम है। इसी बातको श्रृंगलायद्ध बताने हेतु प्रायः कथानकके अनेक, पूर्व जन्मोंका भी वर्णन किया जाता है। और वह वर्णन केवल दृष्टान्तके भाग नहीं रहता, किन्तु इस लोकमें किये गये अच्छे-दुरे कर्मोंका परिणाम स्वर्गके सुख भोग एवं परकी यातनाओंके सहन द्वारा दर्शाया जाता है। इसका जैन साहित्यमें कितना महत्त्व है यह इससे भी प्रकट होगा कि प्रस्तुत चरितमें कथानक चन्द्रप्रभ तीर्थंकरके छह पूर्व जन्मोंका वर्णन किया गया है और वह सक्षेपमें नहीं, किन्तु एतने विस्तारसे कि ग्रन्थके प्रथम पन्द्रह सर्ग उसीमें पिय गये हैं, जबकि उनके तीर्थंकर जन्मका चरित मात्र अगले तीन सर्गोंमें वर्णित है। तीर्थंकर चरितका टाँचा बहुत कुछ देश

हुआ है, क्योंकि उसमें वैयक्तिक घटनाएँ बहुत कम हुआ करती हैं, मुख्यतासे उनके गर्भ, जन्म, तप, ज्ञान और निर्वाण इन पाँच कल्याणकोंके वर्णनकी प्रधानता रहती है। फिर भी ऐसा नहीं है कि यह वर्णन कहीं-से जैसाका तैसा रख दिया गया हो। उसमें कविकी अपनी मौलिकता स्पष्ट दिखाई देती है, जिससे वह समस्त विवरण नीरस नहीं किन्तु बहुत सरस पाया जाता है। कविने अपनेसे पूर्वकालीन रचनाओं, जैसे पद्मपुराण, हरिवंश पुराण तथा आदि और उत्तर पुराणमें वर्णित चन्द्रप्रमके जीवनवृत्तको अपना आधार बनाया है। फिर भी रचना शैली व काव्यकी दृष्टिसे यह नहीं कहा जा सकता कि उन्होंने उनकी नकल की है। यथार्थतः उनकी रचनामें उक्त पूर्व रचनाओंकी शाब्दिक छाया प्रायः बिल्कुल ही नहीं पायी जाती।

इस चरित या काव्यके रचयिता वीरनन्दिका जैन मुनि-परम्परामें बहुत ऊँचा स्थान है। यह इसी बातसे सिद्ध है कि गोम्मटसारके कर्ता नेमिचन्द्र सिद्धान्त चक्रवर्तीने अपनेको उनका 'वत्स' कहा है तथा पार्श्वनाथ चरितके कर्ता वादिराज सूरिने उनकी भारतीको कुमुदतीके समान 'चन्द्रप्रभामिसम्बद्ध,' 'रसपुष्ट' और 'मन प्रिय' कहकर स्मरण किया है। इसपर टीका और पंजिका भी लिखी गयी, तथा उसकी प्राचीन हस्तलिखित प्रतियाँ उत्तरसे दक्षिण भारत तक शास्त्रमण्डारोंमें पायी जाती हैं। ये इस रचनाके लोकप्रियता व प्रसार के प्रमाण हैं।

यह ग्रन्थ पहले भी एक बार मुद्रित हो चुका था, और उसका एक अनुवाद भी छप चुका था। किन्तु वे प्रकाशन न तो इस युगके विद्वत्समाजकी आलोचनात्मक रुचिके अनुकूल थे और न अब उनकी प्रतियाँ ही उपलब्ध थीं। ऐसी अवस्थामें यह आवश्यक समझा गया कि इस प्राचीन रचनाका एक अच्छा संस्करण तैयार कराकर प्रकाशमें लाया जाये। बड़ी प्रसन्नताकी बात है कि इसका यथेष्ट रीतिसे सम्पादन और अनुवाद प० अमृतलालजी शास्त्रीने बड़े प्रयासपूर्वक सम्पन्न किया। उन्होंने पूर्वमुद्रित पाठको भी अपने सम्मुख रखा तथा विविध स्थानोंसे प्राप्त भिन्न भिन्न कालीन सात हस्तलिखित प्रतियोंका मिलान करते हुए पाठ-शोधन किया एवं उन प्रतियोंके पाठान्तर भी संकलित कर पाद-टिप्पण रूपसे दे दिये। उनका अनुवाद भी भावानुवाद होते हुए भी मूल रचनाके साथ पूर्ण न्याय करता है। और भाषाकी दृष्टिसे भी परिमार्जित एवं धारावाही है जिससे मूल आख्यान व वर्णन ही नहीं, किन्तु उसकी काव्य-कलाका भी पाठकको पर्याप्त मात्रामें रसास्वादन मिल सकता है। उन्होंने ग्रन्थकी प्राचीन टीका एवं पंजिकाका भी उनकी अनेक उपलब्ध प्राचीन प्रतियोंपरसे उद्धारकर प्रस्तुत संस्करणमें समावेश कर दिया है। उन्होंने अपनी ३३ पृष्ठकी प्रस्तावनामें सम्पादन-सामग्री, ग्रन्थकार और रचना तथा टीका व पंजिकाके विषयमें सभी ज्ञातव्य बातोंका विवेचन कर दिया है, तथा परिशिष्टोंमें 'मूल रचनाके पद्यों, व्याख्या व पंजिकामें उद्धृत अवतरणों एवं उनके विशिष्ट शब्दोंकी अनुक्रमणिकाएँ भी संलग्न कर दी हैं। इस प्रकार इस महाकाव्यका प्रस्तुत संस्करण सर्वांग परिपूर्ण कहा जा सकता है जिसके लिए प्रधान सम्पादक प० अमृतलाल शास्त्रीके अनुगृहीत हैं।

आ० ने० उपाध्ये
हीरालाल जैन

प्रस्तावना

[१] आदर्श प्रतियों का परिचय

चन्द्रप्रभचरितम्के प्रस्तुत संस्करण का सम्पादन निम्नांकित हस्तलिखित बारह—मूल (७), संस्कृत-व्याख्या (३) और पञ्जिका (२) की प्राचीन प्रतियोंके आधार पर किया गया है—

मू० १. अ—यह प्रति कारंजाकी है। यह ११३ × ५ इंच लम्बे-चौड़े १३० पत्रों (२६० पृष्ठों) में समाप्त हुई है। दोनों ओर डेढ़-डेढ़ इंच का हासिया छूटा है। प्रति पृष्ठ पंक्ति-संख्या ८-८ है, पर अन्तके दो पृष्ठों पर ९-९। प्रति पंक्ति लगभग ३५-३६ अक्षर हैं। लिपि सुन्दर एवं सुवाच्य है। इसमें पडिमात्रा या पृष्ठमात्राका उपयोग किया गया है। 'सर्गः'के स्थानमें 'सर्गः' एवं 'च्छ'के स्थान में 'छ' लिखा हुआ है। यत्र-तत्र हासियोंमें टिप्पण भी दिये गये हैं। कागज पुष्ट, पीले रंगका है। इसमें कलासनाथस्य...इत्यादि (१.५९), ज्ञानमागमनिरोधि...इत्यादि (७.५२) तथा कविप्रशस्तिका य. श्रीवर्म नृपो बभूव...इत्यादि (६) पद्य नहीं हैं। आदिभाग—ॐ नमः सिद्धेभ्यः। अथ क्रियाद्यस्य...इत्यादि। पुष्पिका—इति श्रीवीरनदिकृता-बुद्ध्याके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥१॥छ॥ अन्तिम भाग—स्वस्ति श्री सवत् १५९१ वर्षे आषाढमासे। कृष्णपक्षे दशम्या तिथौ सोमवासरे श्रीमूलसंघे सरस्वतीगच्छे। बलात्कारगणे श्रीकुन्दकुन्दाचार्यान्वये भट्टारक श्रीभुवनकीर्तिदेवा तत्पट्टे म० श्रीसकलकीर्तिदेवा. तत्पट्टे म० भुवनकीर्तिदेवा. तत्पट्टे म० ज्ञानभूषणदेवा. तत्पट्टे श्री विजयकीर्तिदेवाः तच्छिष्य श्री म० श्री हसाख्यः तच्छिष्यब्रह्मराजपालपठनार्थं चन्द्रप्रभकाव्यं चिर तिष्ठतु भूतले। गुरुशिष्ययोः शुभ भूयात्। श्लोक संख्या २३४० ॥ चन्द्रप्रभकाव्यम्।

मू० २. आ—यह प्रति कारंजाकी है। १२ × ५ इंच लम्बे-चौड़े ४८ पत्रों (९६ पृष्ठों) में इसकी समाप्ति हुई है। दोनों ओर एक-एक इंचका हासिया छूटा है। प्रति पृष्ठ १६-१६ पंक्तियाँ हैं, और प्रति पंक्ति ५१-५२ अक्षर हैं। इसमें भी अङ्गों और मात्राओंकी आकृति 'अ' प्रतिके समान है। ऊपर और नीचेके रिक्त भागोंमें छोटे-छोटे सघन अक्षरोंमें टिप्पण भी दिये गये हैं। इसमें ग्रन्थकारकी प्रशस्तिके पद्य नहीं हैं। इसका लेखन काल १६४३ है। आदि भाग—ॐ नमो वीतरागाय ॥ ॥ अथ क्रियाद्यस्य...इत्यादि। पुष्पिका—इति श्री वीरनदिकृताबुद्ध्याके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥छ॥१॥ अन्तिम भाग—इति श्री सिद्धान्तवेदी श्रीवीरगद्याचार्यकृतौ चन्द्रप्रभस्वामीमहाकाव्य समाप्तमिति। संवत् १६४३ वर्षे एकादशी तिथौ भौमवासरे तुलवदेशे बंगवाटिपत्तने जैनराज्यसुराज्ये शान्तीश्वरचैत्यालये श्रीमूलसंघे सरस्वतीगच्छे बलात्कारगणे श्रीकुन्दकुन्दाचार्यान्वये महामुनीश्वरश्रीमहेन्द्रकीर्तिदेवरुश्रीचिक्कमहेन्द्रकीर्तिदेवरुगुणपादपथाराधकभट्टारकश्रीभुवनकीर्तितछीस्यब्रह्मज्ञानसागरस्वहस्तेन लिखितं स्वपठनार्थं कर्मक्षयार्थं। शुभ भवतु कल्याणमस्तु। मंगल महा श्री श्री श्री ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

मू० ३. इ—यह प्रति भी कारंजाकी है। यह ११३ × ५ इंच लम्बे-चौड़े ७९ पत्रों (१५८ पृष्ठों) में समाप्त हुई है। प्रति पृष्ठ पंक्ति संख्या ९ (पृ० १४ तक), १० (पृ० १५-३८), ११ (पृ० ३९-७४), १० (पृ० ७५-७९) और प्रति पंक्ति अक्षरसंख्या प्रारम्भमें ३७-३८ है पर आगे चलकर ४५-४६। दोनों ओर एक-एक इंचका हासिया छूटा है। इसमें भी प्रशस्ति-पद्य नहीं हैं, और न टिप्पण भी। अङ्गों और मात्राओंकी आकृति कहीं-कहीं 'अ'-'आ' प्रतियोंके समान भी है। कागज पुष्ट, पीले रंगका है। इसका भी लेखन-काल १६४३ है। आदि भाग—श्रीवीतरागाय नमः। अथ चन्द्रप्रभस्वामिमहाकाव्य लिख्यते। श्रीय क्रिया-द्यस्य...इत्यादि। पुष्पिका—इति विनंदिकृताबुद्ध्याके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥१॥ अन्तिम-भाग—॥ गद्य ॥ इति श्रीवीरगद्याचार्यकृतौ चन्द्रप्रभचरित महाकाव्ये निर्वाणगमनो नाम अष्टादशः सर्गाः ॥ ॥ १८॥ इति श्रीसिद्धान्तवेदी श्रीवीरगद्याचार्यकृतौ चन्द्रप्रभस्वामीमहाकाव्य संपूर्ण समाप्त-

मिति । संवत् १६४३ वर्षे एकादशीतिथी भीमवासार तुलवादशे बगवाडिपत्तने । जेनराज्यसुराज्य शान्ति-
श्वरचैत्यालये श्रीमूलसंघे सरस्वतीगळे बलात्कारगणे श्रीकुदाचार्यान्वये महामुनीश्वरश्रीमहेन्द्रकीर्तिदेवर-
श्रीचिक्कमहेन्द्रकीर्तिदेवरुण्णा पादपधाराधकभट्टारकश्रीभुवनकीर्ति तछीस्य ब्रह्मज्ञानसागरस्वहास्तन
लिखित स्वपरपठनार्थं कर्मक्षयार्थं ॥ ॥ शुभ भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ भगल महा श्री श्री श्री ॥ श्री ॥
॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ छ ॥ ९ ॥ ॥ १ ॥ उक्त तीनों प्रतियोकी प्राप्ति पं० माणिकचन्द्रजी चवरे
कारंजाकी कृपासे हुई ।

मू० ४. क—यह प्रति नयामन्दिर, धर्मपुरा, दिल्लीकी है । इसका नम्बर ३८ (क) है । यह
१२ × ६ ३/४ इञ्च लम्बे-चौड़े ११२ पत्रों (२२४ पृष्ठों) में समाप्त हुई है । प्रति पृष्ठ ७-७ पक्तियाँ हैं, कहीं-
कहीं ८-८ भी । प्रतिपक्ति अक्षर सख्या कहीं ४५ तो कहीं ५२ है । लिपि सुन्दर एवं सुवाच्य है, पर अक्षर
सर्वत्र एक-से नहीं हैं—१० वें सर्ग तक बड़े-बड़े हैं, और आगे (११-१८) छोटे-छोटे, यद्यपि लेखक एक ही
है । कहीं-कहीं टिप्पण भी है । लेखन काल स० १८९९ है । आदिभाग—ओं नमो वीतरागाय—श्रिय क्रिया-
द्यस्य “इत्यादि । पुष्पिका—इति वीरनदिकृतावुदयाके चन्द्रप्रभे विरचिते महाकाव्ये प्रथमसर्ग ॥१॥ अन्तिम
भाग—पूर्णं सवत् १८९९ भाद्रपद शुक्ल ४ गुह्यासरे अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानि द्विसहस्रद्विंशतिर्विशंतिप्रमा-
णानि सर्गा अष्टादश इदं महाकाव्यं लिपीकृतं श्रावकअगरवालवखतावरसिंह स्वपठनार्थं लिखी दील्लोनगर्या
लाला गीरधारी लालजी पढत श्रावक तिनीसे इदं महाकाव्यं मया अवीत । शुभ भवतु कल्याणमस्तु ।

मू० ५. ख—यह प्रति नया मन्दिर, धर्मपुरा, दिल्लीकी है । इसका नम्बर अ ३८ (ख) है । यह
१२ × ६ इञ्च लम्बे-चौड़े १४४ पत्रों (२२८ पृष्ठों) में समाप्त हुई है । प्रति पृष्ठ पक्तिसंख्या १० है, और
प्रति पक्ति अक्षर सख्या ३० । यत्र-तत्र टिप्पण भी है । आदि भाग—ओं नमो वीतरागाय । श्रिय क्रिया-
द्यस्य “इत्यादि । पुष्पिका—इति वीरनदिकृतावुदयाके चन्द्रप्रभविरचिते महाकाव्ये प्रथम सर्ग ॥१॥
अन्तिमभाग—संवत् १८७२ कार्तिक कृष्णसप्तम्या बुधवासरे अस्मिन् श्लोकानि द्विसहस्रद्विंशतिर्विशंतिप्रमा-
णानि । सर्गा अष्टादश । इदं महाकाव्यं गिरधारीलालश्रावकपठनार्थं लिपीकृतं गोपालविप्रेण मेरठनगर्या ।

मू० ६. ग—यह प्रति भी नया मन्दिर, धर्मपुरा, दिल्लीकी है । इसका नं० अ ३८ (ग) है । यह
१० ३/४ × ५ इञ्च लम्बे-चौड़े १६२ पत्रों (३२४ पृष्ठों) में समाप्त हुई है । प्रति पृष्ठ पक्ति सख्या ८ और प्रति
पक्ति अक्षरसख्या २९ है । अक्षर सघन और सुवाच्य हैं । यत्र-तत्र टिप्पण भी है । लेखन कालका उल्लेख
नहीं है । आदि भाग—॥६०॥ ओं नमो वीतरागाय ॥ श्रिय क्रियाद्यस्य इत्यादि । पुष्पिका—इति
वीरनदिकृतावुदयाके चन्द्रप्रभविरचिते महाकाव्ये प्रथम सर्ग ॥१॥ अन्तिम भाग—ग्रन्थप्रमाण २२२० सर्गा
अठारह भट्टारक श्री देवेन्द्रकीर्तिना दत्त विबुधाय रूपशिने पठनार्थं पावत्या मध्ये ।

मू० ७. घ—यह प्रति पञ्चायती मन्दिर, मसजिद खजूर, दिल्लीकी है । इसका नं० आ ७ है ।
यह ११ × ५ इञ्च लम्बे-चौड़े ११० पत्रों (२१९ पृष्ठों) में समाप्त हुई है । प्रति पृष्ठ पक्ति सख्या १० और
प्रति पक्ति अक्षरसख्या ३३ पर कहीं-कहीं-कहीं ३६ भी है । प्रथम पत्र एक ही ओर लिखा गया है और
अन्तिम पत्रमें ४ पक्तियाँ छूटी हुई हैं । अक्षर साधारण हैं । टिप्पणोंकी मात्रा अधिक नहीं है । आदि भाग—
ओं नमो वीतरागाय ॥ श्रिय क्रियाद्यस्य “इत्यादि । पुष्पिका—इति वीरनदिकृतावुदयाके चन्द्रप्रभविरचिते
महाकाव्ये प्रथम सर्ग ॥१॥ अन्तिमभाग—संवत् १८७५ वैसाखकृष्णतृतीयाया वृहस्पतवासरे लिखितमिदं
पुस्तकं दिल्लीमध्ये श्रीभट्टारकश्रीललितकीर्तिजि तछिष्यपण्डितरत्नचदपठनार्थं । शुभमस्तु लेखकपाठकयो । श्री

देहलीकी उक्त चारो प्रतियोंके पाठ प्रायः एक-से हैं, अतः इनकी प्रतिलिपि किसी एक ही आदर्श
प्रतिसे की गयी प्रतीत होती है । इन चारों प्रतियोंमें अशुद्धियोंकी बहुलता है । ये चारों प्रतियाँ श्री
पन्नालालजी अग्रवाल, देहलीके सौजन्यसे प्राप्त हुईं ।

म—मूलग्रन्थके सम्पादनमें उक्त हस्तलिखित प्रतियोंके साथ निर्णयसागरीय मुद्रित प्रति (क्तुर्थ
सस्करण, सन् १९२६) का भी उपयोग, पाठान्तर लेने की दृष्टिसे किया गया है ।

च० च० की संस्कृत व्याख्या—‘विद्वन्मनोवल्लभा’का सम्पादन निम्नाङ्कित हस्तलिखित प्रतियोंके आधारपर किया गया है—

व्या० १. आ—यह जैन सिद्धान्तभवन, आराकी प्रति है, जो १३ × ८½ इञ्च लम्बे-चौड़े ३०६ पत्रों (६१२ पृष्ठ) में समाप्त हुई है। प्रति पृष्ठ २० पंक्तियाँ हैं, और प्रतिपंक्ति प्रायः २३ अक्षर हैं। बाईं ओर एक इञ्ची और दाईं ओर आधा इञ्ची हासिया छूटा है। कागज पुष्ट, सफेद रंगका है। इसे दो लेखकोंने पूरा किया है। एकके अक्षर अत्यन्त सुन्दर हैं, और दूसरेके अत्यन्त भद्दे। एकने गाढ़ी चटकीली काली स्याहीसे लिखा, और दूसरेने फीकी नीली स्याहीसे। आदि भाग—श्री सरस्वत्यै नमः । श्री चन्द्र-प्रभाय नमः । श्री चारुकीर्तिमुनये नमः । श्री कामयक्षज्वालामालिन्यै नमः । शुभमस्तु । चन्द्रप्रभसंस्कृत-व्याख्यानम् । निर्विघ्नमस्तु । पुष्पिका—इति श्री वीरनन्दिकृता उदयाके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ अन्तिम भाग—शकवर्ष १७६१ नैयवि-कारिसंवत्सरदमाघ शुद्ध १ इयदल्लुश्रीमच्चारुकीर्तिपडिताचार्यवर्यस्वामियवरपादकमलभूगोपमानियादबेल-गुलदयि वर्गदवशिष्टगोत्रदविजयणैयनुयीचन्द्रप्रभकाव्यद्व्याख्यानपुस्तकबरदु सपूर्णवायि तु आचन्द्रार्कपर्यंतं भद्र शुभ मंगलं ॥ यह प्रति डॉ० नेमिचन्द्रजी, आराके सौजन्यसे प्राप्त हुई।

व्या० २. श—यह प्रति श्राविकाश्रम, सोलापुरकी है। यह १२½ × ७ इञ्च लम्बे-चौड़े १७८ पत्रों (३५६ पृष्ठ) में समाप्त हुई है। दोनों ओर २-२ इञ्चका हासिया छूटा है। पंक्तिसंख्या प्रथम पृष्ठपर १५, अन्तिमपर १० और शेषपर १६-१६ है। प्रति पंक्ति अक्षरसंख्या कहीं ३८ कहीं ४० और कहीं ५६ भी है। अक्षर सर्वत्र एक-से नहीं हैं, यद्यपि लेखक एक ही हैं। कहीं गाढ़ी तो कहीं फीकी काली स्याहीका उपयोग किया गया है। पत्रोंपर अच्छे ढालनेमें सावधानी नहीं बरती गयी। कागज पुष्ट, पीले रंगका है, पर बाईं ओरका कोना गल गया है। आदिभाग—श्रीचन्द्रप्रभाय नमः । शुभमस्तु । निर्विघ्नमस्तु ॥ वदेहं सहजानन्द-कदलीकंदबधुरं चद्राक चद्रसकाशं चंद्रनाथ स्मराहरं ॥ पुष्पिका—इतिवीरनन्दिकृता उदयाके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये प्रथमः सर्गः ॥ अन्तिमभाग—स्वर्गिणो देवा । पञ्चम परि-निर्वाणार्थं ॥ । कल्याण मंगलकार्यं । प्रविधाय । स्व स्वं स्वकीयं स्वकीयं ॥ पद स्थानं । अगु. युयुः । लुङ् ॥१५४॥ ॥ इति वीरनन्दिकृतानुदयाके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये अष्टादशः सर्गः ॥१९॥

व्या० ३. स—यह अपूर्ण प्रति भी श्राविकाश्रम, सोलापुरकी है। इसमें १३½ × ८ इञ्च लम्बे-चौड़े १५९ पत्र (३१८ पृष्ठ) हैं। दोनों ओर १-१ इञ्च का हासिया छूटा है। प्रति पृष्ठ पंक्तिसंख्या १५-१५ और प्रतिपंक्ति अक्षरसंख्या प्रायः ३२-३३ है। उक्त दो व्या० प्रतियोंकी भाँति इसमें भी अक्षरोंकी बनावट सर्वत्र एक-सी नहीं है। हासियों, और पूर्ण विरामोंमें गाढ़ी लाल स्याही तथा व्या० लेखनमें चटकीली गाढ़ी काली स्याही प्रयुक्त हुई है। कागज पुष्ट, पीले रंगका है। इसमें आदिके बारह सर्गोंकी व्याख्या है। इसमें भी उपान्त्य ११०वें पद्यकी व्याख्या अधूरी है और अन्तिम १११वें की व्याख्या है ही नहीं। इसमें भी लेखनकाल अङ्कित नहीं है। आदिभाग—श्रीचन्द्रप्रभाय नमः । शुभमस्तु । निर्विघ्नमस्तु ॥ वदेह सहजानन्दकदलीकंद-बंधुर । चद्राक चंद्रसकाशं चंद्रनाथ स्मराहर ॥ पुष्पिका—इति वीरनन्दिकृता उदयाके चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये प्रथमः सर्गः ॥१॥ अन्तिमभाग—समर सग्राम वा । प्रदिशामि । इत्येवं । द्वयाश्रयै. द्वयमवलबनं आश्रयो येषा तै. । वचनै. वचोभि. । रिपुदूतः रिपोः शत्रोर्दू (इस प्रतिकी समाप्ति यही हो जाती है ।) ।

‘श’ तथा ‘स’ प्रतियोंकी प्रतिलिपि किसी एक ही आदर्श प्रतिसे की गयी है। यदि कहीं थोड़ा-बहुत पाठभेद है भी, तो उसका कारण लिपिककी अनवधानता है। ये दोनों प्रतियाँ प० बालचन्द्रजी सिद्धान्त-शास्त्रीके सौजन्यसे प्राप्त हुईं।

प्रस्तुत महाकाव्यकी संस्कृतपञ्जिकाका सम्पादन निम्नलिखित हस्तलिखित प्रतियोंके आधारपर किया गया है—

पं० १. ब—यह प्रति ऐ० प० दि० जैन सरस्वती भवन, व्यावरकी है। यह १२ × ५ इञ्च लम्बे-चौड़े ५३ पत्रों (१०४ पृष्ठों) में समाप्त हुई है। प्रारम्भके १८ पत्रोंपर दोनों ओर १-१ इञ्चका हासिया छूटा है। प्रथम और अन्तिम पत्र एक ही ओर लिखे गये हैं। प्रतिपृष्ठ पंक्तिसंख्या ११-११ (१२व पृ० तक) तथा शेष पृष्ठोंपर १३-१३ है। प्रति पंक्ति अक्षर संख्या प्रायः ४०-४० है। लिपि सुवाच्य है, पर सुन्दर नहीं। कागज पतला, पीले रंगका है। अवस्था जीर्ण-शीर्ण है। इसमें लेखनकाल नहीं दिया गया। आदिभाग—स्वस्ति श्री सरस्वत्ये । श्री श्रुतमुनिमुनये नमः ॥ प्रणम्य वीर नृसुरासुरस्तुत प्रकृष्टबोध विबुधेष्ट-सन्मतं । करिष्यते शशयधामभजिका मायाय चंद्रप्रभकाव्यपजिका ॥ अन्तिमभाग—इति चंद्रप्रभकाव्यपजिकाया अष्टादश सर्गः समाप्त ॥१८॥ दक्षीयगणेऽग्रगण्यः प्रधान । गुणनन्दी इत्यर्थः ॥ ॥छ॥छ॥छ॥

पं० २. ज—यह प्रति श्री महावीर दि० जैन शोधसंस्थान, जयपुरकी है। यह १० × ४ १/२ इञ्च लम्बे-चौड़े ८६ पत्रों (१७० पृष्ठों) में समाप्त हुई है। दोनों ओर १-१ इञ्चका काली स्याहीका हासिया छूटा है। प्रथम और अन्तिम पत्र केवल एक ही ओर लिखे गये हैं। प्रति पृष्ठ पंक्ति संख्या १० और प्रति पंक्ति अक्षर संख्या प्रायः ३५ है। कागज पुष्ट, पीले रंगका है। 'ब' प्रतिकी भांति इसमें भी गाढ़ी काली स्याहीका उपयोग किया गया है। अक्षर सुवाच्य एवं सुन्दर हैं। 'ब' प्रतिकी भांति इसमें अशुद्धियोंकी बहुलता नहीं है। इसमें भी लेखनकालका उल्लेख नहीं है। प्रतियोंकी स्थिति व मात्राओंकी आकृतिसे इतना स्पष्ट है कि 'ज' प्रतिसे 'ब' प्रति प्राचीन है। आदिभाग—॥ स्वस्ति श्री सरस्वत्ये ॥ श्री श्रुतमुनिमुनये नमः ॥ प्रणम्य वीर नृसुरासुरस्तुत प्रकृष्टबोध विबुधेष्टसन्मतम् । करिष्यते शशयधामभजिका मायाय चंद्रप्रभकाव्यपजिका ॥१॥ अन्तिमभाग—इति चंद्रप्रभकाव्यपजिकाया अष्टादश सर्गः ॥१८॥ दक्षीयगणेऽग्रगण्यः प्रधान । गुण-नन्दी इत्यर्थः ॥ ॥छ॥श्री ॥ब॥श्री ॥ब॥ ॥

सम्पादन पद्धति

[क] शुद्ध पाठ

१ उक्त सातो ह० लि० मूल प्रतियोंके पाठोंमें जो शुद्धतम प्रतीत हुआ, उसे मूलमें रखकर अन्य सभी प्रतियोंके, जिनमें एक मुद्रित प्रति भी सम्मिलित है, पाठोंको पृथक्-पृथक् सकेत चिह्नोंके साथ नीचे स्थान दिया गया है। जहाँ उनके पाठोंसे व्याख्यानार्थ मूल पाठ और भी अधिक शुद्ध जान पड़ा, वहाँ उसीको मूलमें मिलाकर सभी प्रतियोंके पाठोंको पाठान्तरोंमें स्थान दिया गया है, और इसकी सूचना भी वहीं दे दी गयी है। व्याख्याका स्वरूप जैसा भी हो, पर उसकी सबसे बड़ी विशेषता है लगभग पचासी प्रतिशत मूलपाठोंकी शुद्धि। व्याख्यामें पहले मूलको स्थान देकर बादमें उसका अर्थ खोला है।

२ व्याख्याकी तीन प्रतियोंमें 'आ' और 'श' अपेक्षाकृत प्राचीन हैं, और 'स' अर्वाचीन। 'स' प्रति अपूर्ण है और अशुद्ध भी। अन्य दो प्रतियोंमें अशुद्धियाँ कम हैं। इन्हीं तीन प्रतियोंके आधार पर व्याख्याको शुद्ध बनानेका प्रयास किया गया है। तीनोंमें जिसका पाठ शुद्ध ज्ञात हुआ उसे यथास्थान रखकर शेषके पाठोंको तत्तत् सङ्केतोंके साथ नीचे पाठान्तरोंके रूपमें स्थान दिया गया है।

कहीं-कहीं अत्यावश्यकता पड़नेपर () इस कोष्ठकमें सम्पादक ने अपनी ओरसे भी लिखा है, और कहीं-कहीं पाठान्तरोंके साथ नीचे भी, जिसे = इस चिह्न से पहचाना जा सकता है।

३ पञ्जिकाकी दो प्रतियोंमें 'ज' अधिक शुद्ध है। 'ज' की तुलनामें 'ब' में अधिक पाठ छूटे हुए हैं। दोनों में जिसका पाठ शुद्ध ज्ञात हुआ, उसे यथास्थान रखकर अन्य प्रतिके पाठको सकेत चिह्नोंके साथ नीचे पाठान्तरोंमें स्थान दिया गया है। जहाँ दोनोंके ही पाठ अशुद्ध प्रतीत हुए वहाँ () ऐसे कोष्ठकमें सम्पादककी ओरसे नया पाठ प्रस्तुत किया गया है।

[ख] अवतरणोंके चिह्न और मूल स्थलोंके निर्देश

प्रस्तुत ग्रन्थकी व्याख्यामें ३२९ तथा पञ्जिकामें ६३ अवतरण ग्रन्थान्तरोके हैं। उन्हें ' ' इस चिह्नसे पहचाना जा सकता है। अधिकांश अवतरणोंके मूल स्थलोंके निर्देश [] ऐसे कोष्ठकोंमें किया गया है, और अशुद्ध अवतरणोंको मूल ग्रन्थोंके आधारपर शुद्ध भी किया गया है।

उद्धृत कोपवाक्योंके मूल स्थलोंका निर्देश अनेकार्थध्वनिमञ्जरी, अनेकार्थ नाममाला, अनेकार्थसंग्रह, अभिधानचिन्तामणि, अमरकोष, धनञ्जयनाममाला, विश्वप्रकाश, विश्वलोचन और वैश्वयन्ती—इन ९ संस्कृत कोषोंके आधारपर कर दिया है, पर 'विश्व' कोषके न मिलनेसे उसके स्थलोंका निर्देश नहीं किया जा सका। इस कोषके अवतरण जैन व जैनतर काव्योंकी टीकाओंमें पाये जाते हैं, पर यह ज्ञात नहीं हो सका कि यह प्रकाशित है या अप्रकाशित।

अप्रकाशित कोप—प्राचीन संस्कृत कोप पद्य शैलीमें निबद्ध मिलते हैं, पर चं० च० की व्याख्यामें नानार्थकोपके नामसे लगभग पन्द्रह अवतरण गद्यसूत्रोंके रूपमें हैं। अर्हदासकृत मुनिसुव्रतकाव्यम् और पार्वान्मुदयम्की सं० टी० में भी इसी कोपके अनेक अवतरण हैं, पर मुनिसु० की सं० टी० में पृ० १४३ पर जिस अवतरणके आगे 'नानार्थकोपे' लिखा है, उसीके आगे पृ० १८१ पर 'नानार्थरत्नकोपे'। संभवतः इस कोपके दो नाम प्रसिद्ध रहे हों। जो कुछ भी हो, यह कोप अभी तक कहींसे प्रकाशित नहीं हुआ। जैन साहित्यका बृहद् इतिहास भाग ५ (पृ० ९३) से ज्ञात होता है कि इसके रचयिता असंग थे।

[ग] टिप्पण

प्रस्तुत ग्रन्थमें व्याख्याकारके अभिप्रायको स्पष्ट या पुष्ट करनेके लिए यत्र-तत्र टिप्पण भी दिये गये हैं, जिनमें कुछ तुलनात्मक भी हैं। टिप्पणोंमें कुछ अन्य ग्रन्थोंके, विशेषतः कोषोंके अनेक वाक्य उद्धृत किये गये हैं। प्रायः प्रत्येक पृष्ठके नीचे मूल ग्रन्थ और उसकी व्याख्याके पाठान्तरोंके साथ ही टिप्पण दिये गये हैं। सीमोंके लिए हिन्दी अक्षरोंका उपयोग किया गया है। मूल श्लोकों और व्याख्याके पदोंपर डाले गये अक्षरोंके आधारपर नीचे डाले गये अक्षरोंको देखकर यह स्पष्टतया समझा जा सकता है कि मूलके या व्याख्याके पाठान्तर कौनसे हैं। टिप्पण, पाठान्तरोंमें रले-मिले हैं, पर वे ' = ' इस चिह्नसे पृष्ठा ही समझे जा सकते हैं।

[घ] परिशिष्ट

प्रस्तुत ग्रन्थके अन्तमें निम्नलिखित परिशिष्ट जोड़े गये हैं—१. संस्कृत पञ्जिका, २. मूलग्रन्थकी पराक्रममणिका, ३. व्याख्याके अवतरणोंकी अनुक्रममणिका, ४. पञ्जिकाके अवतरणोंकी अनुक्रममणिका, ५. मूलग्रन्थकी सूक्तियाँ, ६. मूल ग्रन्थ गत विशिष्ट-शब्द-सूची, ७. व्याख्यानन्तर्गत विशिष्ट-शब्द-सूची, ८. पञ्जिका-गर्गत विशिष्ट-शब्द-सूची, ९. चं० च० में प्रयुक्त छन्दोंका विवरण और १०. संकेत विवरण।

[२] ग्रन्थ-परिचय

नाम—अष्टम तीर्थंकर चन्द्रप्रभके जीवन पुराणकी लेकर लिखे गये प्रस्तुत महाकाव्यका नाम 'चन्द्रप्रभपरिचय' है, उसका कि प्रतिपादक (१, ९), पुष्टिका वाक्यों तथा 'श्रीजिनेन्द्रप्रभस्वेदं चरितं' इत्यादि पद्य (पृ० ४९०) से स्पष्ट है।

१. 'नानार्थ कोप' के रचयिता अलग नामक यदि थे, ऐसा मात्र उल्लेख प्राप्त होता है। वे वायदे दिनम्पर जैन गृहस्थ थे। वे ब्रह्म हुए और प्रभुकी रचनाशैली ऐसी है, यह वाक्य प्राप्त नहीं होनेसे कहा नहीं जा सकता।—जैन साहित्यका बृ० २० भाग ५ पृ० ९३

प्राकृत, संस्कृत और अपभ्रंश भाषाओंमें निबद्ध प्राचीन एवं अर्वाचीन काव्योंके परिशीलनसे ज्ञात होता है कि उनके चरितान्त नाम रखनेकी परम्परा प्राचीन कालसे ही चली आ रही है। उपलब्ध काव्योंमें विमलसूरिका 'पठमचरिय' प्राकृत चरित काव्योंमें, अश्वघोषका 'बुद्धचरितम्' संस्कृत काव्योंमें तथा स्वयम्भू नविका 'पठमचरित' अपभ्रंश काव्योंमें सर्वाधिक प्राचीन हैं। इन तीनोंमें प्रारम्भके दो काव्य ई० की प्रथम शतीके तथा तीसरा ई० की सातवीं शतीका है। प्रस्तुत महाकाव्यका नाम इसी परम्पराके अनुकूल है।

विषय—प्रस्तुत ग्रन्थका प्रतिपाद्य विषय चन्द्रप्रभका जीवनवृत्त है, जो इसके अठारह सर्गोंमें समाप्त हुआ है। प्रारम्भके पन्द्रह सर्गोंमें चरितनायकके छह अतीत भवोंका और अन्तके तीन सर्गोंमें वर्तमान भवका वर्णन किया गया है। सोलहवें सर्गमें गर्भकल्याणक, सत्रहवेंमें जन्म, तप और ज्ञान तथा अठारहवेंमें मोक्ष कल्याणक वर्णित हैं। महाकाव्योचित प्रासङ्गिक वर्णन और अवान्तर कथाएँ भी यत्र-तत्र गुम्फित हैं। सभी सर्गोंके अन्तिम पद्योंमें 'उदय' शब्दका सन्निवेश होनेसे यह 'उदयाङ्क' कहलाता है।

[३] च० च० की कथावस्तुका संक्षिप्तसार

च० च० में चरितनायकके राजा श्रीवर्मा, श्रीधरदेव, सम्राट् अजितसेन, अच्युतेन्द्र, राजा पद्मनाभ, अहमिन्द्र और चन्द्रप्रभ—इन सात भवोंका विस्तृत वर्णन है, जिसका सक्षिप्तसार इस प्रकार है—

१ राजा श्रीवर्मा—पुष्करार्ध द्वीपवर्ती सुगन्धि^१ देशमें श्रीपुर नामक पुर था। वहाँ राजा श्रीपेण निवास करते थे। उनकी पत्नी श्रीकान्ता^२ पुत्र न होनेसे सदा चिन्तित^३ रहा करती थी। किसी दिन गेंद खेलते बच्चोंको देखते ही उसके नेत्रोंसे अश्रुधारा प्रवाहित होने लगी। उसकी सखीसे इस बातको सुनकर राजा श्रीपेण उसे समझाते हुए कहते हैं—देवि, चिन्ता न करो। मैं शीघ्र ही विरिष्ट ज्ञानी मुनियोंके दर्शन करूँगा, और उन्हींसे पुत्र न होनेका कारण पूछूँगा। कुछ ही दिनोंके पश्चात् वे अपने उद्यानमें अचानक आकाशसे उतरते हुए चारणऋद्धिके धारक मुनिराज अनन्त के दर्शन करते हैं। तत्पश्चात् प्रसङ्ग पाकर वे उनसे पूछते हैं—'भगवन्! मुझे वैराग्य क्यों नहीं हो रहा है?' उन्होंने उत्तर दिया—'राजन्! पुत्र प्राप्ति की इच्छा रहनेसे आपको वैराग्य नहीं हो रहा है। अब शीघ्र ही पुत्र होगा। अभी तक पुत्र न होनेका कारण आपकी पत्नीका पिछले जन्मका अशुभ निदान है।' घर जाकर वह अपनी पत्नीको पुत्र होनेकी उक्त बातको सुनाता है। वह प्रसन्न हो जाती है। दोनों धार्मिक कार्योंमें सलग्न रहने लगते हैं। इतनेमें आष्टाह्निक पर्व आ जाता है। दोनोंने आठ-आठ उपवास किये, आष्टाह्निक पूजा की और अभिषेक भी। कुछ ही दिनोंके बाद रानी गर्भधारण करती है^४। धीरे-धीरे गर्भके चिह्न^५ प्रकट होने लगे। नौ मास बीतनेपर पुत्ररत्न की प्राप्ति होती है। उसका नाम श्रीवर्मा रखा गया। वयस्क होनेपर राजा उसका विवाह करके युवराज बना देता है। उत्कापात देखकर राजाकी वैराग्य हो जाता है। फलतः वह श्रीवर्माको अपना राज्य सौंपकर श्रीप्रभ^६ मुनिसे जिनदीक्षा लेकर घोर तप करता है और फिर मुक्ति कन्याका वरण करता है। पिताके वियोगसे वह कुछ दिनो तक शोकमग्न रहता है। शोकके कम होनेपर वह दिग्विजयके लिए प्रस्थान करता है। उसमें वह पूर्ण सफल होकर घर लौटता है। शरत्कालीन मेघको शीघ्र ही विलीन होते देखकर उसे वैराग्य हो जाता है। फलतः वह अपने पुत्र श्रीकान्त^७ को अपना उत्तराधिकार देकर श्रीप्रभ मुनिके निकट जाकर दीक्षा ग्रहण करता है और घोर तपश्चरण करने लगता है।

१ पुराणसार सग्रह (७६,२) में देशका नाम गन्धिल लिखा है। २ पुराणसा० (७६,३) में श्रीमती नाम दिया है। ३ उ० पु० (५४,४४) में राजाका चिन्तित होना लिखा है। ४ उ० पु० (५४,५१) में गर्भधारण करनेसे पहले चार स्वप्न देखनेका उल्लेख है, और पुराणसा० (७६,५) में पाँच स्वप्न देखनेका। ५ पुराणसा० में गर्भचिह्नोंकी चर्चा नहीं है। ६ उ० पु० (५४,७३) में मुनिका नाम श्रीपद्म और पुराणसा० (७८,१९) में श्रीधर लिखा है। जिस वनमें दीक्षा ली थी, उसका नाम उ० पु० में शिवकर और पुराणसा० में प्रियंकर दिया है। ७ पुराणसा० (७८,१९) में श्रीकान्तके स्थानमें श्रीधर लिखा है।

२ श्रीधरदेव—घोर तपश्चरणके प्रभावसे श्रीवर्मा पहले स्वर्गमें श्रीधरदेव होता है। वहाँ उसे दो सागरोपम आयु प्राप्त होती है। उसका अम्बुदय^१ अन्य देवोंसे कही अच्छा है। देवियोंकी दृष्टि उसे स्थायी उत्सव समझती है।

३. सम्राट् अजितसेन—घातकी खण्ड द्वीपके अलका नामक देशमें कोशला^१ नगरी है। वहाँ राजा अजितजय और रानी अजितसेना^१ निवास करते हैं। श्रीधर देव इन्हीका पुत्र—अजितसेन^१ होता है, जो वयस्क होते ही युवराज बना दिया जाता है। अजितजयके देखते-देखते उसके सभामवनसे अजितसेनकी कुख्यात चण्डरुचि नामक असुर पिछले जन्मके वैरके कारण उठा ले जाता है। राजा व्याकुल होकर मूर्च्छित हो जाता है। इसी बीच तपोभूषण मुनि पधारते हैं और यह कहकर वापिस चले जाते हैं कि युवराज कुछ दिनोंके बाद सकुशल घर आ जायगा।^१ उधर वह असुर उसे बहुत ऊँचाईसे एक तालाबमें गिरा देता है। मगर-मच्छोंसे जूझता हुआ वह किसी तरह किनारेपर पहुँच जाता है। वहाँ से वह ज्यो ही परुषा नामकी अटवीमें प्रवेश करता है त्यों ही एक भयङ्कर आदमीसे द्वन्द्व छिड़ जाता है। पराजित होनेपर वह अपने असली रूपको प्रकट कर कहता है—‘युवराज, मैं मनुष्य नहीं देव हूँ। मेरा नाम हिरण्य है। मैं आपका मित्र हूँ, पर आपके पौरुषके परीक्षणके लिए मैंने ऐसा व्यवहार किया है, क्षमा कीजिए। पिछले तीसरे भवमें आप सुगन्धि देशके नरेश थे। आपकी राजधानीमें एक दिन शशीने सेंघ लगाकर सूर्यके सारे धनको चुरा लिया था। पता लगनेपर आपने शशीको कडा दण्ड दिया, जिससे वह मर गया और फिर वह चण्डरुचि असुर हुआ। इसी वैरके कारण उसने, आपका अपहरण किया। वरामद धन उसके स्वामीको वापिस दिलवा दिया। युवराज, वही शशी मरनेके बाद हिरण्य नामकदेव हुआ, जो इस समय आपसे बात कर रहा है।’^१

तत्पश्चात् युवराज विपुलपुरकी ओर प्रस्थान करता है। वहाँके राजाका नाम जयवर्मा, रानीका जयश्री और उनकी कन्याका शशिप्रभा था। महेन्द्र नामक एक राजा जयवर्मासे उसकी कन्याकी मंगिनी करता है, पर किसी निमित्तज्ञानीसे उसे अल्पायुष्क जानकर वह स्वीकृति न दे सका। इससे क्रुद्ध होकर महेन्द्र जयवर्माको युद्धके लिए ललकारता है। युवराज जयवर्मा का साथ देता है और युद्धमें महेन्द्रको मार डालता है। इससे प्रभावित होकर जयवर्मा युवराजके साथ अपनी कन्या शशिप्रभाका विवाह करना चाहता है। इतनेमें विजयार्थ भी दक्षिण श्रेणीके आदित्यपुरका राजा धरणीध्वज जयवर्माको सन्देश भेजता है कि वह अपनी कन्याका विवाह मेरे (धरणीध्वज) के साथ करे। इसके लिए जयवर्मा तैयार नहीं होता। फलतः भयङ्कर युद्ध छिड़ जाता है। पूर्वर्चचित हिरण्यदेवके सहयोगसे युवराज अजितसेन धरणीध्वजको भी युद्धभूमिमें स्वर्गवासी बना देता है। इसके उपरान्त जयवर्मा शुभमुहूर्तमें युवराज अजितसेनके साथ अपनी कन्याका विवाहकर देता है। फिर उसके साथ अपने नगरकी शोभा बढ़ाता है। वहाँ अजितजय उसे अपना उत्तराधिकार सौंप देते हैं। चक्रवर्ती होनेसे वह चौदह रत्नों एव नौ निधियोंका स्वामित्व प्राप्त करता है। तीर्थङ्कर स्वयंप्रभके निकट अजितजय जिन दीक्षा ले लेता है और सम्राट्के हृदयमें सच्ची श्रद्धा (सम्यग्दर्शन) जाग उठती है। दिग्विजयमें पूर्ण सफलता प्राप्त करके सम्राट् अजितसेन राज्यका संचालन करने लगता है। किसी दिन एक उन्मत्त हाथीने एक मनुष्यकी हत्या कर डाली, इस दुःखद घटना^१ को देखकर सम्राट्को वैराग्य हो जाता है, फलतः वह अपने पुत्र जितशत्रुको उत्तराधिकार सौंपकर शिवकर^१ उद्यानमें गुणप्रभ मुनिके निकट जिनदीक्षा गृहण कर लेता है और घोर तपश्चरण करता है।

१ उ० पु० (५४, ८७) में और पुराणसा० (८०, २२) में नगरीका नाम अयोध्या लिखा है। २ पुराणसा० (८०, २३) में रानीका नाम श्रीदत्ता लिखा है। ३ उ० पु० (५४, ८९) में श्रीधर देवके गर्भमें आनेसे पहले रानीके आठ शुभस्वप्न देखनेका भी उल्लेख है। ४. इस घटनाका उल्लेख उ० पु० और पुराणसा० में नहीं है। ५. इस घटनाका उल्लेख उ० पु० तथा पुराणसा० में नहीं है। ६ इस घटनाका उल्लेख उ० पु० और पुराणसा० में नहीं है। इन दोनोंमें सम्राट्के द्वारा अरिंदम मुनिको आहार दिये जानेका उल्लेख है, जो च० च० में नहीं है। ७ उ० पु० (५४-१२२) में उद्यानका नाम ‘मनोहर’ लिखा है।

४. अच्युतेन्द्र—घोर तपश्चरण करनेसे वह अच्युतेन्द्र हो जाता है। वहाँ वह बाईस सागरोपम आयुकी अन्तिम अवधि तक दिव्यसुखका अनुभव करता है।

५ राजा पद्मनाभ—आयु समाप्त होनेपर अच्युतेन्द्र अच्युत स्वर्गसे चयकर घातकीखण्डवर्ती मङ्गलावती देशके रत्नसंध्यपुरमें राजा कनकप्रभ^१के यहाँ उनकी पट्टरानी सुवर्णमाला^२की कुक्षिसे पद्मनाभ नामक पुत्र होता है। किसी दिन एक बूढ़े बेलको दलदलमें घँसकर मरते देखकर कनकप्रभको वैराग्य हो जाता है^३। फलतः वह अपने पुत्र पद्मनाभको राज्य दे देता है और श्रीघर मुनिसे जिनदीक्षा लेकर दुर्धर तप करता है। पिताके विरहसे वह कुछ दिन दुःखी रहता है। फिर मन्त्रियोंके प्रयत्नसे वह अपने राज्यका संचालन करने लगता है। कुछ काल बाद अपने पुत्रको युवराज बनाकर वह अपनी रानी सोमप्रभा^४के साथ आनन्दमय जीवन बिताने लगता है। किसी दिन मालीके द्वारा श्रीघर मुनिके पधारनेके शुभ समाचार सुनकर पद्मनाभ उनके दर्शनोके लिए मनोहर उद्यानमें जाता है। दर्शन करनेके पश्चात् वह उनके आगे अपनी तत्त्वजिज्ञासा प्रकट करता है। वे तत्त्वोपप्लव आदि दर्शनोके मन्तव्योंकी विस्तृत मीमांसा करते हुए तत्त्वोके स्वरूपका निरूपण करते हैं। उसे सुनकर पद्मनाभका सशय दूर हो जाता है। इसके पश्चात् पद्मनाभके पूछनेपर वे उसके पिछले चार भवोका विस्तृत वृत्तान्त सुनाते हैं। इस वृत्तान्तकी सत्यतापर कैसे विश्वास हो ? इस प्रश्नका उत्तर देते हुए मुनिराजने कहा—‘राजन् ! आजसे दसवें दिन एक मदान्ध हाथी अपने क्षुण्णसे बिछुड़कर आपके नगरमें प्रवेश करेगा। उसे देखकर मेरे कथनपर विश्वास हो जायगा।’ इसके उपरान्त मुनिराजसे व्रत ग्रहणकर वह अपनी राजधानीमें लौट आता है। १० ठीक दसवें दिन एक मदान्ध हाथी सहसा राजधानीमें घुसकर उपद्रव करने लगता है। पद्मनाभ उसे अपने वशमें कर लेता है, और उसपर सवार होकर वनक्रीडाके लिए चल देता है। इसी निमित्तसे उस हाथीका ‘वनकेलि’ नाम पड़ जाता है। क्रीडाके पश्चात् पद्मनाभ उसे अपनी गजशालामें बँधवा देता है^५। राजा पृथिवीपाल इस हाथीको अपना वतलाकर वापिस करवाना चाहता है। पद्मनाभके इनकार करनेपर दोनोंमें युद्ध छिड़ जाता है। युद्धमें पृथिवीपाल मारा जाता है। इसके फटे सिरको देखकर पद्मनाभको वैराग्य हो जाता है, फलतः वह श्रीघर मुनिसे जिनदीक्षा लेकर सिंहनिष्क्रीडित आदि व्रतो व तेरह प्रकारके चारित्रिका परिपालन करता हुआ घोर तप करता है। कुछ ही समयमें वह द्वादशाङ्ग श्रुतका ज्ञान प्राप्त करता है और सोलह कारण भावनाओंके प्रभावसे तीर्थङ्कर प्रकृतिका बन्ध कर लेता है।

६. वैजयन्तेश्वर—आयुके अन्तमें सन्यासपूर्वक भौतिक शरीरको छोड़कर पद्मनाभ वैजयन्त नामक अनुत्तर विमानमें अहमिन्द्र होते हैं, और तेतीससागरोपम आयुकी अन्तिम अवधि तक वहाँ वे दिव्यसुखका अनुभव करते हैं।

७ तीर्थङ्कर चन्द्रप्रभ—इनका जन्मस्थान पूर्वदेश की चन्द्रपुरी^७ है।

१ पुराणसा० (८२-३२) में कनकनाभ नाम दिया है। २ पुराणसा० (८२-३२) के अनुसार रानीका नाम कनकमाला है। ३ इस घटनाकी चर्चा उ० पु० और पुराणसा० दोनोंमें नहीं है। ४ उ० पु० (५४-१४१) में पद्मनाभकी अनेक रानियाँ होनेका संकेत है। ५ उ० पु० और पुराणसा० में इस घटनाका तथा इसके बाद होनेवाले युद्धका उल्लेख नहीं है। ६ वाराणसीसे आसामतकका पूर्वी भारत ‘पूर्वदेश’ के नामसे प्रख्यात रहा। उ० पु०, पुराणसा०, त्रिपट्टिशलाकापुरुष० और त्रिपट्टिस्मृति० में इस देशका उल्लेख नहीं है। ७ त्रिपट्टिशलाकापुरुष० (२९६, १३) में इस नगरीका नाम ‘चन्द्रानना’, उ० पु० (५४, १६३) में ‘चन्द्रपुर’, पुराणसा० (८२, ३९) में ‘चन्द्रपुर’, तिलोपपण्णत्ती (४, ५३३) में ‘चन्द्रपुर’ और हरिवंश (६०, १८९) में ‘चन्द्रपुरी’ लिखा है। सम्प्रति इसका नाम ‘चन्द्रवटी’ ‘चन्द्रौटी’ या ‘चदरोटी’ प्रसिद्ध है। यह वाराणसीसे १८ मील दूर गङ्गाके बायें तटपर है। यहाँ दि० व श्वे० सम्प्रदायके दो अलग-अलग जैनमन्दिर हैं।

माता-पिता—इनकी माताका नाम लक्ष्मणा^१ और पिताका नाम महासेन है। यह पट्टरानी थी। इक्ष्वाकुवंशी महासेन अनेकानेक गुणोंकी दृष्टिसे अनुपम रहे। दिग्विजयके समय इन्होंने अङ्ग, आन्ध्र, औढ़, कर्णाटक, कलिङ्ग, कश्मीर, कीर, चेदी, टक्क, द्रविल, पाञ्चाल, पारसीक, मलय, लाट और सिन्धु आदि अनेक देशोंके नरेशोंको अपने अधीन किया था।

रत्नवृष्टि—दिग्विजयके पश्चात् चन्द्रपुरीमें राजा महासेनके राजमहलमें चन्द्रप्रभके गर्भावतरणके छ मास पहलेसे जन्म दिनतक प्रतिदिन साढ़े तीन करोड़ रत्नोंकी वृष्टि होती रही।

गर्भशोधन आदि—रत्नवृष्टिको देखकर महासेनको आश्चर्य होता है, पर कुछ ही समयके पश्चात् इन्द्रकी आज्ञासे आठ दिक्कुमारियाँ उनके यहाँ रानी लक्ष्मणाकी सेवाके लिए उपस्थित होती हैं। उनके साथ हुए वार्तालापसे उनका आश्चर्य दूर हो जाता है। महासेनसे अनुमति लेकर वे उनके अन्तःपुरमें प्रवेश करती हैं और लक्ष्मणाके गर्भशोधन आदि कार्योंमें सलग्न हो जाती हैं।

शुभ स्वप्न—महारानी सुखपूर्वक सोयी हुई थी, इतनेमें उन्हें रात्रिके अन्तिम प्रहरमें सोलह^२ शुभ स्वप्न हुए। प्रभात होते ही वे अपने पतिके पास पहुँचती हैं।

स्वप्नफल—पत्नीके मुखसे क्रमशः सभी स्वप्नोंको सुनकर महासेनने उनका शुभफल बतलाया, जिसे सुनकर उसे अपार हर्ष हुआ।

गर्भावतरण—आयुके समाप्त होते ही पूर्वचर्चित अहमिन्द्र वैजयन्त नामक अनुत्तर विमानसे चयकर प्रशस्त [चैत्र कृष्णा पञ्चमीके^३] दिन महारानी लक्ष्मणाके गर्भमें प्रवेश करता है।

गर्भकल्याणक महोत्सव—इसके पश्चात् इन्द्र महासेनके राजमहलमें पहुँचकर गर्भकल्याणक महोत्सव मनाते हैं। माताके चरणोंकी अर्चना करके वे वहाँसे वापिस चले जाते हैं, पर श्री, ह्री और धृति देवियाँ वही रहकर उनकी सेवा-शुश्रूषा करती हैं।

जन्म—पौष कृष्णा एकादशी^४के दिन लक्ष्मणा सुन्दर पुत्र—चन्द्रप्रभको जन्म देती हैं। इस शुभ वेलामें दिशाएँ स्वच्छ हो जाती हैं, आकाश निर्मल हो जाता है; सुगन्धित वायुका संचार होता है, दिव्य-पुष्पोंकी वृष्टि होती है, कल्पवासी देवोंके यहाँ मणिघण्टिकाएँ, ज्योतिष्कोंके यहाँ सिंहनाद, भवनवासियोंके यहाँ शङ्ख और व्यन्तरोंके यहाँ दुन्दुभि बाजे स्वयमेव बजने लगते हैं—इन हेतुओं तथा आसनके कम्पनसे इन्द्र चन्द्रप्रभके जन्मको जानकर देवोंके साथ चन्द्रपुरीकी ओर प्रस्थान करते हैं।

अभिषेक—इन्द्राणी माताके निकट मायामयी शिशुको सुलाकर वास्तविक शिशुको राजमहलसे बाहर ले आती है। सौधमेंन्द्र शिशुको दोनों हाथोंमें लेकर ऐरावतपर सवार होता है और सभी देवोंके साथ सुमेरु पर्वतकी ओर प्रस्थान करता है। वहाँ पाण्डुक शिलापर शिशुको बैठाकर देवों द्वारा लाये गये क्षीर-सागरके जलसे अभिषेक करता है, और विविध अलंकारोंसे अलङ्कृत करके उनका चन्द्रप्रभ नाम रख देता

१. तिलोप० (४,५३३) में माताका नाम 'लक्ष्मीमती' लिखा है। २ उ० पु०, पुराणसा० और त्रिषष्टिशलाकपु० में केवल स्वप्नोंकी संख्याका ही उल्लेख है। गुणभद्र और दामनन्दीने स्वप्नोंकी संख्या १६ और हेमचन्द्रने १४ दी है। हेमचन्द्रकी दृष्टिसे १४ स्वप्न ये हैं—गज, वृषभ, सिंह, लक्ष्मी-अभिषेक, माला, चन्द्र, सूर्य, कुम्भ, ध्वज, सागर, सरोवर, विमान, रत्नराशि और अग्नि। सिंहासन और नाग-विमान ये दो स्वप्न दिगम्बर साहित्यमें अधिक हैं। ३. यह मिति उ० पु० (५४,१६६) के आधारपर दी है, क्योंकि तिलोप०, हरिवंश और पुराणसा० की भाँति प्रस्तुत च० च० में इसका उल्लेख नहीं है। उ० पु० में जो मिति दी गयी है वही त्रिषष्टिशलाका पु० (२९६,२९) में भी दृष्टिगोचर होती है। ४. यही मिति उ० पु०, हरिवंश तथा तिलोप० में अङ्कित है, त्रिषष्टिशलाकापु० (२९७,३२) में पौष कृष्णा द्वादशी लिखी है, पर पुराणसा० (८४,४४) में केवल अनुराधायोगका ही उल्लेख मिलता है।

है। इसके उपरान्त सीधमें अन्ध्रों के साथ चन्द्रप्रभकी स्तुति करता है और फिर उन्हें माता के पास पहुँचाकर महासेनसे अनुमति लेकर वापिस चला जाता है।

बाल्यकाल—शिशु अमृतलित अपनी अगुलियोंको चूसकर ही तृप्त रहता है, उसे माँ के दूधकी विशेष लिप्सा नहीं होती। चन्द्रकलाओंकी भाँति उसका विकास होने लगता है। धीरे-धीरे वह देव कुमारोंके साथ गेंद आदि लेकर क्रीड़ा करने योग्य हो जाता है। इसके पश्चात् वह तैरना, हाथो-घोड़े पर सवारी करना आदि विविध कलाओंमें प्रवीण हो जाता है।

विवाह संस्कार—वयस्क होते ही महासेन उनका विवाह संस्कार^१ करते हैं, जिसमें सभी राजे-महाराजे सम्मिलित होते हैं।

राज्य संचालन—पिताके आग्रह पर चन्द्रप्रभ राज्य संचालन स्वीकार करते हैं। इनके राज्यकाल में प्रजा सुखी रही, किसीका अकाल मरण नहीं हुआ, प्राकृतिक प्रकोप नहीं हुआ तथा स्वचक्र या परचक्र से कभी कोई बाधा नहीं हुई। दिन-रातके समयको आठ भागोंमें विभक्त करके वे दिनचर्याके अनुसार चलकर समस्त प्रजाको नयमार्ग पर चलनेकी शिक्षा देते रहे। विरोधी राजे-महाराजे भी उपहार ले-लेकर उनके पास आते और उन्हें नम्रता पूर्वक प्रणाम करते रहे। इन्द्रके आदेश पर अनेक देवाङ्गनाएँ प्रतिदिन उनके निकट गीत-नृत्य करती रही। अपनी कमला आदि अनेक पत्नियोंके साथ वे चिरकाल तक आनन्द-पूर्वक रहे।

वैराग्य—किसी दिन एक वृद्ध लाठी टेकता हुआ उनको सभामें जाकर दर्दनाक शब्दोंमें कहता है—‘भगवन् ! एक निमित्तज्ञानीने मुझे मृत्यु की सूचना दी है। मेरी रक्षा कीजिए, आप मृत्युञ्जय हैं, अतः इस कार्यमें सक्षम हैं।’ इसके बाद वह अदृश्य हो जाता है। चन्द्रप्रभ समझ जाते हैं कि यह वृद्ध के वेषमें देव आया था, जिसका नाम था धर्मरुचि। इसी निमित्तसे वे भोगोंसे विरक्त हो जाते हैं^२ और दीक्षा लेनेका निश्चय करते हैं। इतनेमें ही वहाँ लीकान्तिक देव आ जाते हैं, और ‘साधु’ ‘साधु’ कहकर उनके वैराग्य की सराहना करते हैं। इसके उपरान्त ही वे अपने पुत्र वरचन्द्र को राज्य सौंप देते हैं।

तप—तत्पश्चात् इन्द्र और देव चन्द्रप्रभको ‘विमला’ नामकी शिविकामें बैठाकर सकलर्तु^३ वनमें ले जाते हैं, जहाँ वे [पौष कृष्ण एकादशीके^४ दिन] दो उपवासोंका नियम लेकर सिद्धोंको नमन करते हुए एक हजार राजाओंके साथ दीक्षा लेकर तप करते हैं। इसी अवसर पर वे पाँच दृढ़ मुष्टियोंसे केश

१. उ० पु० (५४, १७४) में स्तुतिका उल्लेख नहीं है, ‘आनन्द’ नाटकका उल्लेख है। त्रिषष्टिशलाकापु० में नाटकका नहीं, स्तुतिका उल्लेख है। २. उ० पु० (५४, २१४) में और पुराणसा० (८६, ५७,) में क्रमशः, निष्क्रमणके अवसर पर अपने पुत्र वरचन्द्र, व रवितेजको चन्द्रप्रभके उत्तराधिकार सौंपनेका उल्लेख है पर दोनोंमें उनके विवाहके स्पष्ट उल्लेख करनेवाले पद्य नहीं हैं। त्रिषष्टिशलाका पु० (२९८, ५५) में चन्द्रप्रभकी अनेक पत्नियोंका उल्लेख है, जो चन्द्रप्रभचरितम् (१७, ६०) में भी पाया जाता है। ३. चन्द्रप्रभ के वैराग्यका कारण तिलोपप० (४, ६१०) में अघ्रुव वस्तुका और उ० पु० (५४, २०३) तथा त्रिषष्टिस्मृति (२८, ९) में दर्पण में मुखकी विकृतिका अवलोकन लिखा है। त्रिषष्टिशलाकापु० और पुराणसा० में वैराग्यके कारणका उल्लेख नहीं है। ४. हरिवंश० (७२२, २२२) में शिविकाका नाम ‘मनोहरा’, त्रिषष्टिशलाकापु० (२९८, ६१) में ‘मनोरमा पुराण सा० (८६, ५८) में ‘सुविशाला’ लिखा है। ५. तिलोपप० (४, ६५१) में वनका नाम ‘सर्वार्थ’ उ० पु० (५४, २१६) में ‘सर्वर्तुक’, त्रिषष्टिशलाका पु० (२९८, ६२) में एव पुराणसा० (८६, ५८) ‘सहस्राम्र’ लिखा है। ६. चन्द्रप्रभचरितम्में मिति नहीं दी, अतः हरिवंश० (७२३, २३३) के आधार पर यह मिति दी है। उ० पु० (५४, २१६) में भी यही मिति है, पर कृष्ण पक्षका उल्लेख नहीं है। पुराण सा० (८६, ६०) में केवल अनुराधा नक्षत्रका ही उल्लेख है और त्रिषष्टिशलापु० (२९८, ६४) में पौष कृष्ण त्रयोदशी मिति दी गयी है।

लुञ्चन करते हैं। देवेन्द्र और देव मिलकर तप कल्याणकका उत्सव मनाते हैं, और उन केशोको मणिमय पात्रमें रखकर क्षीरसागरमें प्रवाहित करते हैं।

पारणा—नलिनपुर^१ में राजा सोमदत्त^२ के यहाँ से पारणा करते हैं। इसी अवसर पर वहाँ पाँच आश्चर्य प्रकट होते हैं।

कैवल्य प्राप्ति—घोर तप करके वे शुक्लध्यानका अवलम्बन लेकर [फाल्गुन कृष्णा सप्तमी^३ के दिन] कैवल्य—पूर्णज्ञानकी प्राप्ति करते हैं।

समवसरण—कैवल्य प्राप्तिके पश्चात् इन्द्रका आदेश पाकर कुबेर साढे आठ योजनके विस्तारमें वर्तुलाकार समवसरणका निर्माण करता है। इसके मध्य गन्ध कुटीमें एक सिंहासन पर भ० चन्द्रप्रभ विराज मान हुए और चारों ओर वर्तुलाकार बारह प्रकोष्ठोंमें क्रमशः गणधर आदि।

दिव्य देशना—इसके अनन्तर गणधर (मुख्य शिष्य) के प्रश्नका उत्तर देते हुए भगवान् चन्द्रप्रभ ने जीव, अजीव, आस्रव, बन्ध, स्रव, निर्जरा और मोक्ष—इन सात तत्त्वोंके स्वरूपका विस्तृत निरूपण ऐसी भाषामें किया, जिसे सभी श्रोता आसानीसे समझते रहे।

गणधरादिकों की संख्या—दस सहज, दस केवल ज्ञान कृत और चौदह देवरचित अतिशयो तथा आठ प्रातिहार्योंसे विभूषित भ० चन्द्रप्रभके समवसरणमें तेरावें गणधर, दो हजार^४ कुशाग्रबुद्धि पूर्वधारी, दो लाख चारसौ^५ उपाध्याय, आठ हजार^६ अवधिज्ञानी, दस हजार^७ केवली, चौदह हजार^८ विक्रिया ऋद्धिधारी साधु, आठ हजार मन पर्ययज्ञानी साधु, सात हजार^९ छ सौ वादी, एक लाख अस्सी हजार^{१०} आर्थिकाएँ, तीन लाख सम्यग्दृष्टि श्रावक और पाँच लाख^{११} व्रतवती श्राविकाएँ रही।

यत्र-तत्र आर्यक्षेत्रमें धर्ममृतकों वर्षा करते हुए भ० चन्द्रप्रभ सम्मेदावल (शिखर जी) के शिखर पर पहुँचते हैं। भाद्रपद शुक्ला^{१३} सप्तमीके दिन अवशिष्ट चार अघातिया कर्मोंको नष्ट करके दस लाख पूर्व प्रमाण आयुके समाप्त होते ही वे मोक्ष प्राप्त करते हैं।

१ हरिवंश० (७२४,२४०) में और त्रिषष्टिशलापु० (२९८,६६) में पुरका नाम 'पद्मखण्ड' दिया है, एव पुराणसा० (८६,६२) में 'नलिनखण्ड'। २ हरिवंश० (७२४,२४६) में और पुराणसा० (८६,६२) में राजाका नाम 'सोमदेव' दिया है। ३ चन्द्रप्रभचरितम्में मिति नहीं दी, अतः उ० पु० (५४,२२४) के आधार पर दी है। चन्द्रप्रभचरितम्में चन्द्रप्रभ भगवान्के जन्म और मोक्ष कल्याणकोकी मितियाँ दी हैं, शेष तीन कल्याणकोकी नहीं। ४ त्रिषष्टिशलाका पु० (२९८,७५) में समवसरणका विस्तार एक योजन लिखा है। ५ तिलोयप० (४,११२०) में पूर्वधारियोंकी संख्या चार हजार दी है। ६ तिलोयप० (४,११२०) में उपाध्यायोंकी संख्या दो लाख दस हजार चारसौ दी है। ७ तिलोयप० (४,११२१) में अवधिज्ञानियोंकी संख्या दो हजार लिखी मिलती है। ८ तिलोयप० (४,११२१) में केवलियोंकी संख्या अठारह हजार दी है। ९ तिलोयप० (४,११२१) में विक्रिया ऋद्धिधारियोंकी संख्या छ सौ दी है, और हरिवंश० (७३६,३८६) में दस हजार चारसौ। १० तिलोयप० (४,११२१) में वादियोंकी संख्या सात हजार दी है। ११ तिलोयप० (४,११६९) में आर्थिकाओंकी संख्या तीन लाख अस्सी हजार दी है और पुराणसा० (८८,७५) में भी यही संख्या दृष्टिगोचर होती है। १२ पुराणसा० (८८,७७) में श्राविकाओंकी संख्या चार लाख एकानव हजार दी है। त्रिषष्टिशलाकापु० में दी गयी संख्याएँ इनसे प्रायः भिन्न हैं। १३ उ० पु० (५४,२७१) में चन्द्रप्रभके मोक्षकल्याणककी मिति फाल्गुन शुक्ला सप्तमी दी गयी है, पुराणसा० (९०,७९) में मिति नहीं दी गयी केवल ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लेख किया है।

[४] च० च० की कथावस्तुका आधार

‘चन्द्रप्रभचरितम्’ की कथावस्तुके आधारके विषयमें इसके रचयिताने स्वयं कोई स्पष्ट उल्लेख नहीं किया। प्रस्तुत कृतिके प्रारम्भ (१, ६) में जहाँ आचार्य समन्तभद्रका स्मरण किया है, वहाँ किसी एक भी पुराणकारका नहीं। हाँ, इसके प्रथम सर्ग (१, ९-१०) में गुरुपरम्परासे प्राप्त दुष्प्रवेश पुराणसागरमें स्वयं प्रवेशार्थ उद्यत होनेकी चर्चा वीरनन्दीने अवश्य की है। वह इस बातको ध्वनित करती है कि प्रस्तुत कृतिकी सामग्रीके सकलनके लिए वीरनन्दीने अनेक विशालकाय पुराणोंका परिशीलन किया था।

अब देखना यह है कि वे विशालकाय पुराण कौनसे हैं, जो विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दीके प्रथम चरणमें वीरनन्दीके सामने रहे। सम्प्रति जो पुराण उपलब्ध हैं, उनमें तीन विशालकाय हैं—पद्मपुराण, हरिवंशपुराण और महापुराण। यदि लेखकोकी भिन्नताके आधारपर महापुराणको आदिपुराण और उत्तर-पुराणके रूपमें विभक्त कर लें तो पुराणोंकी संख्या तीन से चार हो जाती है। च० च०के परिशीलनसे ज्ञात होता है कि वीरनन्दीके समक्ष इन चारोंके अतिरिक्त अन्य पुराण भी रहे, जो अभी तक उपलब्ध नहीं हुए।

वीरनन्दीका अन्वेष्य विषय चन्द्रप्रभका जीवनवृत्त था, जो उन्हें उ० पु०से पर्याप्त मात्रामें उपलब्ध हुआ। यों यह पद्मपुराणमें भी स्वल्पतम मात्रामें विद्यमान है, पर हरिवंशकी तुलनामें सर्वथा नगण्य है। हरिवंशमें इसका जो थोड़ा-बहुत अंश सूत्ररूपमें उपलब्ध है, वह उत्तरपुराणकी तुलनामें अपर्याप्त है। उत्तरपुराणके बाईस (४४-६५) पृष्ठोंपर चन्द्रप्रभका साङ्गोपाङ्ग जीवनवृत्त दो सौ छिहत्तर सुन्दर पद्योंमें अङ्कित है। हरिवंशपुराणमें चन्द्रप्रभके जन्मादि स्थानों, पारिवारिक व्यक्तियों, विभूतियों, अतिशयो, पञ्च-कल्याणमितियों और गणधरादिकोंकी संख्या आदिका ही मुख्यतया उल्लेख है। लगभग इसी ढंगका अत्यन्त ही स्वल्प उल्लेख पद्मपुराणमें है। जिनरत्नकोष (पु० ११९) आदि ग्रन्थोंसे ज्ञात होता है कि आचार्य गुणभद्रके अतिरिक्त अन्य कवियोंके भी भिन्न-भिन्न भाषाओंमें निबद्ध चन्द्रप्रभचरितके सदृश मिलते हैं। निष्कर्ष यह कि वीरनन्दीके ‘पुराणसागरे’ पदसे उन्हें जो विपुल पुराणवाङ्मय विवक्षित है, उनमें सम्प्रति उत्तरपुराण ही ऐसा है, जिसे उनकी कृति च० च० की कथावस्तुका आधार माना जा सकता है। उ० पु० और च० च० के प्रतिपाद्य विषयमें जहाँ-कहीं थोड़ा-बहुत वैषम्य है, वहाँ हरिवंशपुराण आधार है, और जहाँ उक्त दोनोंसे भी वैषम्य है, संभव है वहाँ कवि परमेश्वरका ‘वागर्थसंग्रह’ नामक पुराण आधार रहा हो, जिसके अनेक पद्य वीरनन्दीके समकालीन चामुण्डरायने अपने पुराणमें उद्धृत किये हैं।

आदिपुराणके आधारपर निर्मित पुरुदेवचम्पूमें यत्र-तत्र आदिपुराणके अनेक श्लोकोको थोड़े-बहुत परिवर्तनके साथ अपनाया गया है। ऐसा च० च० में नहीं किया गया। उ० पु० की कथावस्तुका आधार बनाकर वीरनन्दीने अपनी कृतिमें अथसे इति तक सर्वत्र अपनी मौलिक प्रतिभाका उपयोग किया है। च० च० के केवल एक स्थलमें उ० पु० के दो पदोंका थोड़ा-सा साम्य^१ है, जो अकस्मात् हुआ जान पड़ता है।

च० च० के ‘गुरुसेतुवाहिते’ (१, १०) में ‘गुरु’का अर्थ टीकाकारने ‘गणधर’ और पञ्जिकाकारने ‘श्रीजिनसेनादि’ किया है। यदि पञ्जिकाकारका अर्थ साधारण हो तो उ० पु० की च० च० के आधार माननेकी बात और पुष्ट हो जाती है, क्योंकि उ० पु० जिनसेनकी कृतिका ही अङ्ग है। अथवा ‘श्रीजिनसेनादि’ में दिये गये ‘आदि’से गुणभद्रको भी लिया जा सकता है। जो कुछ भी हो, यह सुनिश्चित है कि वीरनन्दीने उ० पु० से पर्याप्त लाभ उठाया है। इसके लिए उ० पु० और च० च० का साम्य ही साधक है, जो इस प्रकार है—

१ ग्रामा कुक्कुटसपात्या सारा बहुकृपीबला । पशुधान्यघनापूर्णा नित्यारम्भा निराकुला ॥

—उ० पु०, पृ० ४५, श्लो० १५

ग्रामै कुक्कुटसपात्यै सरोभिर्विकचाम्बुजै । सीमभि सस्यसपश्रयै समन्ताद्विराजते ॥

—च० च०, सर्ग २, श्लो० ११८

विषय	चं० च०	उ० पु०
१८. कल्याणकोंकी तिथियाँ	केवल दो (जन्म और मोक्ष) की	पाँचोंकी
१९ चन्द्रप्रभके जन्माभिषेकके समय	X	आनन्द नाटक
२० चन्द्रप्रभके विवाह विषयक श्लोक	स्पष्ट	अस्पष्ट
२१. चन्द्रप्रभकी पत्नियाँ	अनेक	"
२२ चन्द्रप्रभके वैराग्यका कारण	देव	दर्पणमें मुखकी विकृति
२३ चन्द्रप्रभका दीक्षावन	सकलतुं	सर्वतुं
२४ समवसरणमें चन्द्रप्रभकी स्तुति	X	ऐशानेन्द्रके द्वारा
२५. चन्द्रप्रभके गणधरादिकोंकी संख्यामें	पहले उपाध्याय फिर अवधिज्ञानी	पहले अवधिज्ञानी फिर उपाध्याय

इस वैषम्यपर विचार—(१) पुत्रके न होनेपर राजा श्रीषेणका चिन्तित होना उ० पु० में वर्णित है। ठीक ऐसे ही प्रसंगमें रघुवश (१, ३३-३४) में दिलीपका, रघुवश (१०, २-४) में दशरथका और धर्मशर्माम्युदय (२, ६९-७४) में महासेनका चिन्तातुर होना लिखा है। किन्तु च० च० (३, ३०-३५) में श्रीकान्ताका चिन्तामग्न होना चर्चित है। इसका आधार उ० पु० के स्थानमें गुणभद्रकी दूसरी कृति 'जिनदत्तचरितम्' है, जिसमें पुत्रके न होनेसे जीवजसाकी चिन्ताका वर्णन है। अतएव प्रथम वैषम्यके आधारपर यह सिद्ध नहीं होता कि उ० पु० च० च० की कथावस्तुका आधार नहीं है।

(२) उ० पु० में श्रीषेण पुरोहितसे पुत्र प्राप्तिका उपाय पूछते हैं, पर च० च० में वे चारण मुनि अनन्तके दर्शन करते हैं, जिससे वे चिन्तासे मुक्त हो जाते हैं। सूक्ष्म विचार करनेपर ज्ञात होता है वीरनन्दीने जैनसंस्कृतिकी अनुकूलताको ध्यानमें रखकर यह परिवर्तन किया।

(७) उ० पु० के अनुसार अजितजयकी राजधानीका नाम अयोध्या और चं० च० के अनुसार कोशला है। कोषोंके अनुसार दोनोंका अर्थ एक ही है, अतः कोई विरोध नहीं है।

(९-१०) च० च० में अजितसेनका अपहरण चण्डचि असुर करता है, और बादमें पद्माटवीके निकट हिरण्य देवसे भेंट होती है—यह उ० पु० में चर्चित नहीं है। इन घटनाओंका स्रोत अन्यत्र न मिले तो यह मानना होगा कि वीरनन्दीने गुणभद्रके जिनदत्तचरितम्से सहायता ली है। वह इस प्रकार—

दधिपुरके उद्यानमें जिनदत्तका उसके स्वामी सेठ समुद्रदत्तसे परिचय हो जाता है। जिनदत्तके वृक्षा-युर्वेदके ज्ञानका अपने उद्यानमें चमत्कार देखकर समुद्रदत्त उससे प्रसन्न हो जाता है। फलतः वह वसन्तोत्सवमें जिनदत्तका खूब सम्मान करता है और फिर उसे अपने साथ व्यापारके निमित्तसे सिंहलद्वीपमें लिवा ले जाता है। सिंहलद्वीपके राजा मेघवाहनकी पुत्री श्रीमतीके शयनागारकी रक्षाके लिए जो पहरेदार नियुक्त होता रहा वह रात्रिमें मारा जाता था। इससे मेघवाहन हैरान था। जिनदत्तने प्रयत्न करके उस भयंकर सर्पका पता लगा कर पिटारीमें बन्द कर दिया, जो प्रतिदिन पहरेदारके प्राणोंका अपहरण करता रहा। इससे प्रसन्न होकर मेघवाहनने अपनी कन्या श्रीमतीका जिनदत्तके साथ विवाह कर दिया। सिंहलद्वीपसे लौटते समय जिनदत्तकी पत्नीको देखकर सेठ समुद्रदत्तकी दृष्टि दूषित हो जाती है, फलतः वह जिनदत्तको समुद्रमें गिराकर अपने जलयानको द्रुतगतिसे आगे बढ़ा ले जाता है। जिनदत्त एक लकड़ीका सहारा लेकर

१ अशोकस्तवकेनेव योवनेन भमामुना । रागिणा केवलं किन्तु न यत्र फलसम्भव ॥ वारिधेरिव लावण्य विरस मम सर्वथा । न यत्रापत्यपन्नानि तेन कान्तजलेन किम् ॥ नाममात्रेण सा स्त्रीति गुणशून्येन कीर्त्यते । पुत्रोत्पत्त्या न या पूता यथा शक्रवधूटिका ॥ प्रसादोऽपि न मे भर्तुं शोभायै सूनुना विना । शब्दानुशासनेनैव विद्वत्ताया विजृम्भितम् ॥ साह मोहतमसृष्टज्ञा निशेवोद्वेगदायिनी । दीयुस्ते यदि नो पुत्रप्रदीप कुलवैश्वमनि ॥ चिन्तयन्तीति सा बाला कपोलन्यस्तहस्तका । पातयामासं सम्भाना नेत्रभृङ्गान् मुखाम्बुजे ॥ —जिनदत्तच० १, ६१-६६ । २ 'साकेत कोशलायोध्या' अभिधानचि० ४, ४१ ।

तटकी ओर बढ़नेका यत्न करता है। इतनेमें दो व्यक्ति आकाशमार्गसे वहाँ पहुँचकर उसे घमकाने लगते हैं, पर उस (जिनदत्त) के वीरतापूर्ण वचनोको सुनकर वे पानी-पानी हो जाते हैं, और उसे अशोकश्री नामक विद्याधरनरेशके पास लिवा ले जाते हैं। वह अपनी कन्या शृङ्गारमतीका उसके साथे व्याह कर देता है।

च० च० में चर्चित हिरण्यदेव पहले अजितसेनको घमकाता है, पर बादमें उसकी वीरतासे प्रसन्न होकर उसकी सहायता करता है। राजा जयवर्माके प्रतिद्वन्द्वी घरणीध्वजको मारनेमें अजितसेनको यही देव सहयोग देता है। अन्ततोगत्वा राजा जयवर्मा प्रसन्न होकर अपनी कन्या शशिप्रभाका अजितसेनके साथ विवाह कर देता है।

सूक्ष्म दृष्टिसे विचार करनेपर जिनदत्तच० और च० च० की उक्त घटनाओंमें पर्याप्त समानता है, अतः यह स्पष्ट है कि वीरनन्दीने जिनदत्तच० से भी सहायता ली। गुणभद्रने जिन घटनाओंसे जिनदत्तका उत्कर्ष सिद्ध किया है, उन्हीं जैसी घटनाओंसे वीरनन्दीने अजितसेनका।

(१३, १७, २३) सुवर्णमाला, कनकमाला, चन्द्रपुरी, चन्द्रपुर, सकलर्तु, सर्वर्तुक—ये नाम कुछ भिन्न-से प्रतीत होते हैं, पर इनका अभिप्राय भिन्न नहीं है। सुवर्ण कनकका, पुरी पुरका और सकल सर्वका पर्यायवाचक है। इनमें छन्दके अनुरोधसे थोड़ा-सा अन्तर आया है।

(१५) पद्मनाभकी राजधानीमें एक जगली हाथीके प्रवेशकी घटना जो च० च० में वर्णित है, उसका आधार उ० पु० के स्थानमें जिनदत्तच० (६, ८१-९१) प्रतीत होता है। इन दोनों कृतियोंमें वर्णित घटनाओंमें अत्यधिक साम्य है। उक्त घटनाओंके अतिरिक्त दोनोंमें पद्यगत साम्य भी यत्र-तत्र है। चन्द्रप्रभ-चरितम् और जिनदत्तचरितम्के कतिपय पद्योकी क्रमशः तुलना कीजिए—च० च० १, १७, २, १२४; २, ११६, ३, ३१, ३, ३२, ३, ६७, ३, ७४, ६, १७, ६, १९, ६, २१, ११, ७६-९० क्रमशः जि० च० १, १३, २, ७, ३, ७४, १, ६१; १, ६३, १, ७२, १, ७५-७६, ६, ७, ६, ९, ६, १३; ६, ७७-९१।

अतएव यह स्पष्ट है कि च० च० का कथानक गुणभद्रके उ० पु० से तथा कतिपय घटनाओंके स्रोत उन्हींके जिनदत्तच० से लिये गये हैं।

(१८) च० च० में उ० पु० की भाँति पाँच कल्याणकोंकी पाँचों मितियाँ न देकर 'नेमिनिर्वाणम्'की भाँति केवल दो ही मितियाँ दी गयी हैं। इसका कारण कौन-सी परम्परा रही है, यह ज्ञात नहीं हो सका।

शेष विषमताओंके विषयमें सम्भव है वीरनन्दीके सामने कोई अन्य आधार रहा हो। जो कुछ भी हो, तुलनात्मक सूक्ष्म अध्ययनसे यह ज्ञात होता है कि च० च० की कथावस्तुका मुख्य आधार उपलब्ध पुराणोंमें उ० पु० ही है।

[५] च० च० की प्रासङ्गिक कथाएँ

(१) सुनन्दाका निदान—सुगन्धि देशके श्रीपुर नगरमें देवाङ्गद वणिक् रहता था, जिसकी पत्नीका नाम श्री और पुत्रीका नाम सुनन्दा था। किसी दिन वह एक गर्भवती नवयुवतीके श्रीहीन शरीरको देखकर जन्मान्तरमें भी युवावस्थाके प्रारम्भमें उस जैसी न होनेका निदान बाँध लेती है, और आजीवन गृहस्थधर्मका परिपालन करती है। मृत्युके पश्चात् वह सौधर्म स्वर्गमें देवी होती है। वहाँसे चयकर राजा दुर्योधनकी पुत्री तथा राजा श्रीषेणकी पत्नी श्रीकान्ता होती है। पिछले जन्मके अशुभ निदानके कारण उसे प्रारम्भिक नवयौवनमें सन्तानकी प्राप्ति नहीं होती। [च० च० ३, ५३-५५]

(२) दो किसान—सुगन्धि नामका एक देश था। उसमें किसी समय राजा श्रीषेणका शासन रहा। उनके शासनकालमें उन्हींकी राजधानी—श्रीपुरमें दो किसान गृहस्थ रहते थे। उनमेंसे एकका नाम शशी था और दूसरेका सूर्य। शशीने किसी दिन सेंध लगाकर सूर्यका सारा घन चुरा लिया। पता लगनेपर राजाने वरामद हुआ घन सूर्यको दिलवाया और शशीको प्राणदण्ड। चोरी करनेसे शशी नाना कुयोनियोंके दुःख भोगकर षण्डरुचि नामक असुर होता है और सूर्य सत्कर्म करनेसे पुयोनियोंके सुख भोगकर हिरण्य नामक देव। [च० च० ६, ३३-३५] इन कथाओंका स्रोत उ० पु० में नहीं है।

[६] च० च० में सैद्धान्तिक विवेचन

वीरनन्दीने च० च० के अन्तिम सर्गमें भ० चन्द्रप्रभकी दिव्य देशनाका प्रसङ्ग पाकर जिन सैद्धान्तिक विषयोंका विवेचन किया है, उनमें मुख्य हैं—सात तत्त्व, नौ पदार्थ, छ द्रव्य, चार गतियाँ, आठ कर्म, बारह तप, चार ध्यान, रत्नत्रय और चौतीस अतिशय । इस विवेचनसे अभिव्यक्त होता है कि वीरनन्दी सिद्धान्त-विद् भी रहे । इस विवेचन का आधार कुन्दकुन्द साहित्य, तत्त्वार्थसूत्र और उसके व्याख्याग्रन्थ आदि हैं, न कि उ० पु० ।

[७] च० च० में तत्त्वोपप्लव आदि इतर दर्शनोंकी आलोचना

च० च० (२, ४३-११०) में तत्त्वोपप्लव दर्शनकी विस्तृत आलोचना की गयी है, और इसीके प्रसङ्ग-से चार्वाक, साख्य, न्याय-वैशेषिक, बौद्ध और मीमांसा दर्शनोंकी भी । तत्त्वोपप्लव दर्शनकी मान्यता है कि विचार करनेपर लोक प्रसिद्ध पृथिवी आदि तत्त्व भी जब सिद्ध नहीं किये जा सकते तब (जैन दर्शन मान्य) अन्य तत्त्वोंकी तो बात ही क्या है, (क्योंकि वे सभी बाधित हैं)—‘पृथिव्यादीनि तत्त्वानि लोके प्रसिद्धानि, तान्यपि विचार्यमाणानि न व्यवतिष्ठन्ते किं पुनरन्यानि ?—तत्त्वोपप्लवसिंह पृ० १ । चार्वाक दर्शन देहको ही आत्मा मानता है, जो उसीके साथ उत्पन्न होता है और उसीके साथ समाप्त भी हो जाता है—जन्मान्तर ग्रहण नहीं करता । साख्यदर्शन आत्माके अस्तित्वको स्वीकार करता है, पर वह उसे कूटस्थनित्य और अकर्ता बतलाता है । न्याय-वैशेषिक दर्शन आत्माको जड़ मानता है—आत्मा स्वयं ज्ञानवान् नहीं है, ज्ञानके समवायसे ज्ञानवान् है । मीमांसा दर्शनको मोक्षके विषयमें विप्रतिपत्ति है (च० च० २, ९०) । च० च० की स० टी० से इसके दो अर्थ प्रतिफलित होते हैं—१ मीमांसा दर्शनके आचार्योंको मोक्षके विषयमें विवाद है और २ मोक्ष नहीं है । दोनों अर्थ सङ्गत हैं । १ महर्षि जैमिनीयने अपने सूत्रोंमें मोक्षकी चर्चा नहीं की । इनके उत्तरवर्ती भट्ट और प्रभाकरके मोक्षके मन्तव्योंमें वैषम्य है । २ नित्यकर्मोंका अनुष्ठान ही मोक्ष है—नियोग-सिद्धिरेव मोक्ष—प्रकरणपञ्जिका पृ० १८८-१९० । जैमिनीय सम्मत मोक्षका लक्षण लिखते हुए सोमदेव सूत्रिने कहा है—कोयला और कज्जलकी भाँति स्वभावतः मलिन चित्तवृत्ति कभी शुद्ध नहीं हो सकती—यशस्ति० उ० पु० २६९ । बौद्धदर्शन ज्ञानकी धाराको ही आत्मा मानता है । इस तरह उक्त दर्शनोंकी मान्यताओंकी वीरनन्दीने समालोचना की है । इसकी विशेष जानकारीके लिए पाठक प्रस्तुत ग्रन्थका हिन्दी अनुवाद और ‘तत्त्वसिद्धि’ देख लें । इस प्रसङ्गको आद्योपान्त पढ़कर वीरनन्दीके दार्शनिक वैदुष्यका अनुमान लगाया जा सकता है ।

[८] च० च० की जैन व जैनेतर ग्रन्थोंसे तुलना

(अ) जैन ग्रन्थ

[१] आचार्य कुन्दकुन्द (ई० की पहली शती) और वीरनन्दी

च० च०—१८, ६९, १८, ६८, १८, ६,
१८, ७८-७९

पञ्चास्तिकाय—८५

नियमसार—३४, १६, २०-२४

[२] आचार्य उमास्वामी^१ (वि० १-३ शती) और वीरनन्दी

च० च०—१८, २, १८, ७-८

तत्त्वार्थसूत्र—१, ४, ३, १

१ इसी तरहसे च० च० के अन्तिम सर्गका लगभग आधा भाग उमास्वामीके तत्त्वार्थसूत्रके आधार-पर बनाया गया है ।

[३] पूज्यपादस्वामी (वि० ५वी शती) और वीरनन्दी

चं० च०—१८,४,१८,२-३^{१-२}; सर्वार्थसिद्धि—१,४, १,४
१८,१२५-१२७ पृ० ३ (ज्ञानपीठ संस्करण)

[४] अकलङ्कदेव (वि० ७वी शती) और वीरनन्दी

चं० च०—१८,४३;१८,२१-२६; तत्त्वार्थवार्तिक—अ० ३ पृ० २०१ (ज्ञा० सं०)
१७,७५ अ० ३ पृ० २०८ (ज्ञा० सं०)
अ० ५ पृ० ४८२ (ज्ञा० सं०)

[५] भगवज्जिनसेन (ई० ८वी शती) और वीरनन्दी

चं० च०—१,८,१८,७६-७७ आदिपुराण—पर्व १,३१-३२,
पर्व ३,७, पर्व २४,१४७

[६] नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती (वि० ११वी शतीका प्रारम्भ) और वीरनन्दी

च० च०—१८,२०-२१ गोम्मटसार जीवकाण्ड—गा० ८५

[७] महाकवि असग (वि० ११वी शतीका प्रारम्भ) और वीरनन्दी

चं० च०—२,१४२,२,१३८-१४०, वर्षमानचरित—५,१२,५,१४,५,१८,
१, ३६; ४, ४८ ७,६४

[८] महाकवि हरिचन्द्र^३ (वि० १२वी शती) और वीरनन्दी

च० च०—१८,२,१८,३,१८,७५; धर्मशर्माभ्युदय—२१,८,२१,९,
१८,१३२ २१,८९;२१,१६६-६७

[९] विबुध सीधर (वि० १२-१३वी शती) और वीरनन्दी

चं० च०—१५,२७-३०,१५,३२-३४ पासणाहचरित^४—संघि ३ कड० १६-१७,
संघि ४ कड० ६

(आ) जैनैतर ग्रन्थ

[१] महाकवि कालिदास (ई० ४-५ शती) और वीरनन्दी

च० च०—३,४,३,६४,३,७३; रघुवश—१,२४,३,८,३,१६;
८,८८ ७,८

[२] महाकवि भारवि (ई० ७वी शती) और वीरनन्दी

च० च०—३,४८,५,८५,१२,१५; किरातार्जुनीय—३,७,३,१२,
१२,८९ २,४१,१,४२

१. 'पुण्यपापयोर्वन्धेऽन्तर्भावात् भेदेनाभिधानम्'। इति हरिभद्रकृताया वृत्तौ पृ० २७ (सूरत संस्करण)।
२. 'पुण्यपापपदार्थोपसंख्यानमिति चेत्, न; आसवे वन्धे वान्तर्भावात्'। इति तत्त्वार्थवा० अ० १ पृ० २७ (ज्ञा० सं०)। ३. महाकवि हरिचन्द्रका 'धर्मशर्माभ्युदयम्' अथ से इति तक च० च० से प्रभावित है। इसके अन्तिम सर्गका लगभग आधा भाग च० च० का वृत्तणी है। ऊपर केवल नमूनेके लिए ४-५ पद्योंकी ही तुलना की गयी है। सरकर्मोंका शब्द साम्य हरिचन्द्रको हेमचन्द्रका उत्तरवर्ती सिद्ध करता है। ४ यह सूचना पं० रतनलालजी कटारिया, केकडी (अजमेर) के दिनाङ्क २२।४।६८ के पत्रसे प्राप्त हुई।

[३] महाकवि माघ (ई० ७वीं शतीका अन्तिम चरण) और वीरनन्दी

च० च०—१५, ६०, ५, ७६-७७,

शिशुपाल वध—५, ४४, १, १४-१५,

* ६, २२, ८, ५८,

२, १३, ८, ६६,

१४, ४७,

५, २७,

जैन व जैनतर ग्रन्थोंके साथ की गयी चं० च० की इस सक्षिप्त तुलनासे वीरनन्दीके व्यापक अध्ययनका पता चलता है ।

[९] चं० च० की साहित्यिक सुषमा

च० च० एक महाकाव्य—निर्दोष, सगुण, सालङ्कार और कही (जहाँ रस आदिकी स्पष्ट प्रतीति हो) निरलङ्कार भी शब्द और अर्थ दोनोंका जहाँ सुन्दर सन्निवेश हो उसे काव्य कहते हैं^१ । दृश्यकी भाँति श्रव्यकाव्यकी भी अनेक विधाएँ हैं । महाकाव्य उन्हीमेंसे एक है । आठ सर्गोंसे अधिक सर्गवद्ध रचनाको महाकाव्य कहते हैं । इसमें देव या धीरोदात्तत्व आदि गुणोंसे विभूषित कुलीन क्षत्रिय एक नायक होता है । कही एक वशके कुलीन अनेक राजा भी नायक होते हैं । इसमें शृङ्गार, वीर और शान्त—इन तीनोंमेंसे कोई एक रस अङ्गी (प्रधान) होता है और शेष अङ्ग (अप्रधान) । नाटकोंकी भाँति इसमें भी मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श और निर्वहण—ये पाँच सन्धियाँ होती हैं । इसकी कथा ऐतिहासिक या लोक-विख्यात सज्जनसे सम्बद्ध होती है । इसमें धर्म आदि चारो पुरुषार्थोंकी चर्चा रहती है, पर फलका सम्बन्ध एकसे ही रहता है । इसका आरम्भ आशीर्वाद, नमस्कार या वर्ण्य वस्तुके निदेशसे होता है । इसमें दुर्जनोंकी निन्दा और सज्जनकी प्रशंसा रहती है । प्रत्येक सर्गमें एक ही छन्दका प्रयोग रहता है, पर उसके अन्तमें अन्य छन्दोंका भी । किसी एक सर्गमें अनेक छन्द भी प्रयुक्त होते हैं । सर्गके अन्तमें अगले सर्गकी कथाकी सूचना रहती है^२ । इसके वर्ण्य विषय हैं—राजा^३, रानी^४, पुरोहित^५, कुमार^६, अमात्य, सेनापति, देश^७, ग्राम^८, पुर^९, सरोवर^{१०}, समुद्र^{११}, सरित्^{१२}, उद्यान^{१३}, पर्वत^{१४}, अटवी^{१५}, मन्त्रणा^{१६}, दूत^{१७}, प्रयाण^{१८}, मृगया-अश्व^{१९}, गज^{२०}, ऋतु^{२१}, सूर्य^{२२}, चन्द्र^{२३}, आश्रम^{२४}, युद्ध^{२५}, विवाह, वियोग^{२६}, सुरत^{२७}, स्वयंवर, पुष्प वचन^{२८}, और जलक्रीडा^{२९} । आलङ्कारिकोंके अभिप्रेत महाकाव्यके लक्षणकी कसौटीपर च० च० का महाकाव्यत्व खरा उतरता है, जो सर्वमान्य है ।

१. काव्यप्र० १, १ । २ साहित्यद० ६, ३१५-३२१ । ३. अलङ्कारचि० १, २४ । च० च० के वर्ण्य विषय—४ राजा—कनकप्रभ १, ३९-५४, श्रीषेण ३, १-१३, अजितजय ५, २३-२५, महासेन १६, ११-१५, चन्द्रप्रभ १७, ५२-६० । ५ रानी—सुवर्णमाला १, ५५-५७, श्रीकान्ता ३, १४-१८, अजितसेना ५, ३६-३९, लक्ष्मणा १६, १६-१९, कमलप्रभा १७, ६० । ६ पुरोहित ७, १४ । ७ कुमार—पद्मनाभ १, ५८-६३, श्रीवर्मा ४, १-१४, अजितसेन ५, ४०-४४, चन्द्रप्रभ १७ ५० । ८ देश मङ्गलावती १, १२-२०, सुगन्धिदेश २, ११४-१२४, अलका ५, २-११, अरिजय ६, ४१, पूर्वदेश १६, १-५ । ९ ग्राम १, २०, २, ११८ । १० पुर—रत्नसचय १, २१-३८, श्रीपुर २, १२५-१३२, कोशला ५, १२-२२, विपुलपुर ६, ४२, आदित्यपुर ६, ७५, चन्द्रपुरी १६, ६-९ । ११ सरोवर—मनोरम ६, १ । १२ समुद्र ४, ६५, १६, २९-३० । १३ सरित्—जलवाहिनी १३, ५३-६२ । १४ उद्यान—मनोहर २, १२-२३ । १५ पर्वत ६, १२, मणिकूट १४, १-४० । १६ अटवी—पक्षा ६, ५-१० । १७ मन्त्रणा १२, ५७-१११ । १८ दूत १२, १-२४ । १९ प्रयाण ४, ४७-५१, ७, ५९-८०, १३, १-५२, १६, २४-५३ । २०, अश्व १४, ५१-५४ । २१. गज १४, ५५-६२ । २२. ऋतु ८, १-५१ । २३. सूर्योदय १०, ७६-७९, सूर्यास्त १०, १-३ । २४. चन्द्रोदय १०, १७-४१, चन्द्रास्त १०, ६३ । २५ आश्रम ११, ३४ । २६ युद्ध १५, १-१३२ ।

नामकरण—साहित्यदर्पण (६, ३२४) के अनुसार महाकाव्यका नाम कविके नामपर, जैसे माघ, वर्णविषयके नामपर, जैसे कुमारसम्भव; नायकके नामपर, जैसे विक्रमाङ्कदेव चरित, अथवा रघुवंश आदिकी भाँति वंश आदिके नामपर भी रखा जाता है। प्रस्तुत चं० च० का नामकरण इसके नायक चन्द्रप्रभके नामके आधारपर हुआ है जो सद्गुण क्षत्रिय रहे।

मङ्गलाचरण^१—काव्यादर्श (१, १४) के अनुसार महाकाव्यका प्रारम्भ आशीर्वादात्मक किंवा नमस्कारात्मक मङ्गलाचरणसे या सीधे वस्तुनिर्देशसे भी होता है। च० च० का प्रारम्भ आशीर्वादात्मक (तीन पद्य) और नमस्कारात्मक (चतुर्थ पद्य) मङ्गलाचरणसे हुआ है।

चं० च० का तुलनात्मक अध्ययन—रघुवंश, किरातार्जुनीयम्, माघ और नैषधीयचरित—इन चार महाकाव्योंकी विद्वत्संसारमें विशेष ख्याति है। यहाँ इन्हींके साथ चं० च० के कुछ अंशोंका तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत है।

१. मङ्गलाचरण—किरात, माघ और नैषधका प्रारम्भ वस्तुनिर्देशसे हुआ है। इसीमें मङ्गलाचरणकी कल्पना की गयी है, जैसा कि उनकी टीकाओंसे ज्ञात होता है। रघुवंशमें कालिदासने नमस्कारात्मक मङ्गलाचरण किया है। इसमें उन्होंने अपने आराध्य पार्वती और परमेश्वर (शिवजी) को अभिवादन किया है। इसका मुख्य उद्देश्य शब्द अर्थका ज्ञान प्राप्त करना है। वीरनन्दीने जगत्कल्याणके उद्देश्यसे च० च० के प्रथम पद्यमें ऋषभदेवको, लोकशान्तिके उद्देश्यसे द्वितीय पद्यमें चन्द्रप्रभको, आत्मशान्तिके उद्देश्यसे तीसरे पद्यमें शान्तिनाथको और विशिष्ट गुणोंकी प्राप्तिके उद्देश्यसे चौथे पद्यमें महावीरको नमस्कार किया है। मङ्गलाचरणके इन पद्योंसे अभिव्यक्त उदात्तभावनाकी दृष्टिसे वीरनन्दी कालिदास, भारवि, माघ और श्रीहर्ष—इन चारों कवियोंसे आगे हैं।

२. सज्जन-दुर्जनोका वर्णन—रघुवंश आदि चारों महाकाव्योंमें सज्जन-दुर्जनोका वर्णन नहीं है, पर-च० च० (१, ७-८) में है। इस प्रसङ्गमें एक मार्मिक बात यह भी द्रष्टव्य है कि वीरनन्दीने दुर्जनोको भी गुरु मानकर नमन किया है^२।

२७. वियोग १०, ७०-७३। २८ सुरत १०, ४२-६१। २९. पुष्पावचय ९, २२-२६। ३०. जलक्रीड़ा ९, २७-५८।

मन्त्रणाके प्रसङ्गमें अमात्यो और प्रमाणके प्रसङ्गमें सेनापतियोंकी चर्चा की गयी है, पर स्वयंवर तथा विवाहकी भाँति इनका भी स्वतन्त्र रूपसे कोई वर्णन च० च० में नहीं किया गया। मृगयाके स्थानमें पुष्पावचय वर्णित है, जो अलङ्कारशास्त्रकी दृष्टिसे ठीक है।

१ च० च० के मङ्गलाचरणके क्रममें विशेषता है। इस युगके आदिमें प्रथमतः धर्मतीर्थका प्रवर्तन करनेसे ऋषभदेवको, प्रस्तुत कृतिके नायक होनेसे चन्द्रप्रभको, कृतिकी निर्विघ्न समाप्तिके लिए शान्तिनाथको और वर्तमान धर्मतीर्थके नायक होनेसे महावीरको नमस्कार किया गया है, जो युक्तिसङ्गत है। वीरनन्दीके इस क्रमने इनके उत्तरवर्ती हरिचन्द्र एवं अर्हदास आदि अनेक कवियोंको प्रभावित किया है। च० च० का प्रारम्भ 'श्री' शब्दसे हुआ है। जहाँतक मैं जानता हूँ यह परम्परा भारविसे प्रारम्भ हुई है। २. आचार्य गुणभद्रने आत्मानुशासन (श्लो० १४१) में लिखा है—कोई गुरु शिष्टतावश अपने शिष्यके दोषोंका, जो औरोंको ज्ञात हैं, यह सोचकर उद्घाटन न करे—छिपाये रहे कि सन्मार्गमें प्रवर्तन करानेसे कभी यह स्वयं ही उन्हें छोड़ देगा, और इसी बीच यदि वह दिवगत हो जाता है तो उसका वह शिष्य सदोष ही बना रहेगा। फिर कभी कोई मुँहफट खल, जो दूसरोंके अणुप्रमाण भी दोषोंको पर्वताकारमें देखता है, उसके दोषोंको प्रकट कर दे तो उसके मनमें यह बात घर किये बिना नहीं रहेगी कि उसके गुरु तो कोरे गुरु ही रहे, सच्चा गुरु तो यह खल है जिसके निपुण समीक्षणसे उसकी आँखें खुली—दोषोंका भान हुआ।

काव्येतर ग्रन्थ अपने नियत विषयोंका ही प्रतिपादन करते हैं, पर काव्यकी यह विशेषता है कि वह प्रसङ्गत अन्यान्य विषयोंपर भी प्रकाश डालता है। नीरस विषय भी काव्यके सम्पर्कसे सरस बन जाते हैं। इसी दृष्टिसे वीरनन्दीने सज्जन-दुर्जनोका भी आकर्षक वर्णन किया है।

३. द्वीप वर्णन—च० च० में कनकप्रभ आदि सभी राजाओके अन्य वर्णनके साथ उनके द्वीपोंकी भी चर्चा की गयी है, पर रघुवश आदि चारो महाकाव्योंमें राजाओके द्वीपोंकी, जिनके वे निवासी रहे, चर्चा नहीं है। च० च० की भाँति उनकी भी कथावस्तु पौराणिक है, अतः पुराणोंके आधारपर उनमें भी यह चर्चा दी जा सकती थी।

४. देश-पुर-वर्णन—च० च० में मङ्गलावती आदि अनेक देशों एवं रत्नसञ्चय आदि पुरोंका सजीव वर्णन द्रष्टव्य है। इनके वर्णनके प्रायः अन्तिम पद्योंमें परिसंख्यालङ्कारमें वहाँकी सामाजिक स्थितिपर सुन्दर प्रकाश डाला गया है। जैसे २, १२२, २, १३८-३९ आदि। यह बात रघुवश आदि चारोंमें नहीं है।

५. नायकवर्णन—महाकाव्योंमें उसके नायकका उत्कर्ष दिखलाना कविका मुख्य लक्ष्य होता है। च० च० में इसकी जितनी पूर्ति की गयी है, रघुवश आदि चारोंमें दृष्टिगोचर नहीं होती। च० च० में नायकका क्रमिक उत्कर्ष पिछले सातवें जन्मसे शुरू होता है जो चन्द्रप्रभके भवमें चरम सीमातक पहुँचता है। वाग्भट, असग, वादिराज, हरिचन्द्र और अर्हदास आदि जैन महाकवियोंने अपने महाकाव्योंमें इसी ढंगसे नायकोका उत्कर्ष सिद्ध किया है। कादम्बरीमें इसकी आशिक झलक मिलती है, पर वह महाकाव्य नहीं है। रघुवशमें दिलीपसे लेकर अग्निवर्ण पर्यन्त रामकी अनेक पीढ़ियोंका वर्णन है, न कि उनकी भवावली का। माघ (१, ४२-६८) में शिशुपालके दो पिछले भवोंका वर्णन है, पर वह नायक नहीं, प्रतिनायक है। कुमारसम्भव (१, २१) में पार्वतीके पिछले भवका उल्लेख है, किन्तु वह भी नायक नहीं है। निष्कर्ष यह कि नायकका उत्कर्ष दिखलानेवाली भवावली जिस तरह च० च० में वर्णित है, उस तरह रघुवश आदि चारोंमें नहीं है। भवावलीके वर्णनसे महाकाव्योंमें पुराणत्व आ जायेगा, यह बात सर्वमान्य नहीं हो सकती। किसी भी व्यक्तिके वर्तमान जीवनके उत्कर्षमें उसके पिछले जन्मोंकी साधनाका प्रभाव रहता है। वर्तमान जीवनकी भी पिछली साधना उसके भावी उत्कर्षका हेतु होती है—यह स्वाभाविक है। अतएव उ० पु० के आधारपर च० च० में नायकके पिछले छ भवोंका जो वर्णन किया गया है, वह उस (च० च०) के वैशिष्ट्यका परिचायक है।

६. नायिका वर्णन—च० च० में चन्द्रप्रभ की पत्नी के अतिरिक्त उनके पिछले जन्मों से सम्बद्ध सुवर्णमाला, श्रीकान्ता, अजितसेना आदिका भी वर्णन है। इसकी विशेषता यह है कि किसीका भी नख-शिख वर्णन नहीं किया गया, सभीके शील आदि गुणोंपर प्रकाश डाला गया है। इसके लिए च० च० के १, ५५, ३, १६ आदि पद्य द्रष्टव्य हैं। रघुवश, माघ और किरात में मुख्य नायिकाओंका नाम मात्रका ही वर्णन है। नैषधमें दमयन्तीका नख-शिख वर्णन है, न कि शील आदिका। अतः च० च० का नायिका वर्णन प्रस्तुत चारों महाकाव्योंसे विलक्षण है।

७. नायिकाओं की चेष्टाओंका वर्णन—किसी विशिष्ट व्यक्तिके आनेपर उसे देखनेके लिए स्वाभाविक कौतूहल (वह इच्छा, जिसे रोका न जा सके) वश नायिकाओं में अनेक चेष्टाएँ उत्पन्न होती हैं। इनका सजीव चित्रण च० च० (७, ८२-९०), रघुवश (७, ६-१२), माघ (१३, ३१-४८) और नैषध (१६, १२६-१२७) में द्रष्टव्य है। किरातमें इस प्रसङ्गके पक्ष दृष्टिगोचर नहीं हुए। इस प्रसङ्गका च० च० (७, ८७) का पद्य अत्यन्त सुन्दर है, जिसका भाव है—कोई अन्य नायिका अंगुलियोंमें अंगुलियाँ मिलाकर दोनों बाहुओंको अपने सिरपर रखकर नम्रहृद् लेने लगी, जिससे वह ऐसी जान पड़ी मानो सम्राट् अजितसेनको देखकर हृदयमें प्रवेश करनेवाले कामदेवके निमित्तसे साङ्गलिक तोरण

तैयार कर रही हो। ऐसी अनूठी कल्पना रघुवश आदिमें खोजनेपर भी नहीं मिली। चं० च०के इस प्रसङ्ग के अन्य पद्य भी अभिनव कल्पनाओसे अनुस्यूत हैं, अतः चं० च०का यह प्रसङ्ग रघुवंश आदि चारों काव्योंके समीक्ष्य सन्दर्भमें कहीं अधिक स्तुत्य है।

प्रस्तुत प्रसङ्गके नैषध (१६, १२७), माघ (१३, ३५), रघुवश (७, ११) तथा चं० च० (७, ८७) के पद्योंमें क्रमशः चमत्कृति अधिक है। नैषधका यह पद्य अनेक दृष्टियोंसे दोषपूर्ण भी है। यों नैषध श्रेष्ठ महाकाव्योंमेंसे एक है, पर उक्त पद्य उसके रूपके अनुरूप नहीं है।

८. ऋतुवर्णन—ऋतुओका वर्णन प्रायः सभी महाकाव्योंमें रहता है। रघुवश (९, २४-४७) में वसन्त, किरात (१०, १९-३६) में वर्षा, हेमन्त, वसन्त और ग्रीष्म एव (४, १-३६) में शरद्, माघ (६, १-७९) में सभी तथा चं० च० (८, १-५१) में वसन्त वर्णित है। नैषध (१, ७५-१०६) में नलके क्रीडावन-में एक ही साथ अनेक ऋतुओके फूल, फल और पक्षी वर्णित हैं, इसके अतिरिक्त स्वतन्त्र ऋतु वर्णन नहीं किया गया। इस प्रसङ्गके पद्योंमें भारवि और श्रीहर्षको छोड़कर शेष (कालिदास, माघ और वीरनन्दी) ने यमकका प्रयोग किया है। रघुवशके प्रसङ्गके पद्योंके केवल उत्तरार्धमें, माघके उत्तरार्धके साथ किसी-किसी पद्यके पूर्वार्धमें भी यमक प्रयुक्त है, पर चं० च० के सभी पद्योंके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनोंमें ही। चं० च० के द्वितीय सर्ग (११-२३) में राजा पद्मनाभके उद्यानमें युगपद् सभी ऋतुओके फल-फूल और पक्षी वर्णित हैं। इस सन्दर्भमें चमत्कारपूर्ण अर्थालङ्कारोंका प्रयोग हुआ है। इसकी एक झलक नैषध (१, ७५-१०६) में दृष्टिगोचर होती है, जो किरातमें नहींके बराबर है। अतः इस प्रसङ्गकी रचनामें चं० च० का अपना स्वतन्त्र वैशिष्ट्य है।

९. पर्वत वर्णन—अलंकारशास्त्रके निर्देशानुसार महाकाव्योंके वर्ण्य विषयोंमें पर्वत भी है, पर रघुवश और नैषधमें इसके वर्णनके लिए स्वतन्त्र सर्ग दृष्टिगोचर नहीं होते। किरात, माघ और चं० च० में क्रमशः हिमालय, रैवतक (गिरनार) और मणिकूट पर्वतके वर्णनके लिए पाँचवें, चौथे तथा चौदहवें सर्गका स्वतन्त्र उपयोग किया गया है। इस सन्दर्भमें भारविने चौदह और माघने उन्नीस छन्दोंका प्रयोग किया है तो वीरनन्दीने बीस का। जलोद्धतगति, द्रुतविलम्बित, पुष्पिताग्रा, प्रहर्षिणी, प्रमिताक्षरा, मालिनी, वसन्ततिलका, शालिनी और मालिनी, इन तीनों छन्दोंका उक्त तीनों महाकवियोंने पर्वत वर्णनके प्रसङ्गमें समानरूपसे उपयोग किया है। प्रस्तुत सन्दर्भमें भारविने कान्तोत्पीडा और प्रभाका, माघने आर्यागीति, कुशरीरता, पथ्या, मत्तमयूर, वशस्थ, सुमगला एव स्रग्विणीका तथा वीरनन्दीने अतिरुचिरा, इन्द्रवज्रा, पृथ्वी, मन्दाक्रान्ता और रथोद्धता छन्दोंका एक-दूसरेसे भिन्न प्रयोग किया है। इन तीनों महाकाव्योंके प्रस्तुत प्रसङ्ग के प्रायः सभी पद्य चमत्कारपूर्ण हैं, पर स्वाभाविकताकी दृष्टिसे वीरनन्दी कहीं-कहीं दोनोंसे आगे चले जाते हैं।

१०. सूर्यास्त आदिका वर्णन—कालिदासने रघुवशमें यत्र-तत्र प्रभात आदिका संक्षिप्त वर्णन किया है, पर इसके लिए किसी पूरे सर्गका उपयोग नहीं किया। श्रीहर्षने नैषधके उन्नीसवें सर्गमें प्रभातका वर्णन किया है, जो माघकी तुलनामें फीका है। भारविने किरातके नवमसर्गमें और माघने माघके तीन (९-११) सर्गोंमें सूर्यास्तसे प्रभात तकका, जिसमें गोष्ठी, मधुपान, प्रणयालाप तथा सभोग शृंगार भी सम्मिलित हैं, आकर्षक वर्णन किया है। वीरनन्दीने चं० च० के दशम सर्गमें मधुपानको छोड़कर शेष सभीका चमत्कारपूर्ण वर्णन किया है, जो किरात और माघसे भी अच्छा है। इस प्रसङ्गके पद्योंका पाठक वीरनन्दीकी श्लाघा किये बिना नहीं रह सकता। सूर्यास्तके प्रसङ्गमें किरात (९, १), माघ (९, १) और चं० च० (१०, १) को ध्यानसे पढ़नेपर तीनोंकी चमत्कृतिका उत्तरोत्तर प्रकर्ष ज्ञात होने लगता है। केवल एक ही पद्य नहीं दसवाँ सर्ग पूरा-का-पूरा चमत्कार से भरा हुआ है, चमत्कारका मूलकारण उक्ति वैचित्र्य है। इस दृष्टिसे वीरनन्दी प्रस्तुत अन्य कवियोंसे कहीं अधिक सफल हुए है।

११. युद्ध वर्णन—महाकाव्योंमें युद्ध जैसे भयावह विषयका भी सरस वर्णन किया जाता है। रघुवशके तीन (३, ७, १२) सर्गोंके कुछ पद्योंमें युद्धका संक्षिप्त किन्तु सारगर्भ वर्णन है। किरातके पूरे पन्द्रहवें तथा माघके उन्नीस-बीसवें सर्गोंमें युद्धका वर्णन किया गया है। च० च० के पूरे पन्द्रहवें सर्गमें युद्धका विस्तृत वर्णन है। रघुवशकी भाँति अन्य सर्गोंमें भी इसका जो संक्षिप्त वर्णन है, वह इससे भिन्न है। किरात और माघ की भाँति च० च० का युद्ध वर्णन अनुष्टुप् छन्दमें किया गया है। नैपथ्यमें युद्धका वर्णन दृष्टिगोचर नहीं हुआ। च० च० में वर्णित युद्धमें अर्धचन्द्र, असि, कुन्त, कवच, गदा, चक्र, चाप, परशु, प्रास, बाण, मुद्गर, यष्टि, वज्रमुष्टि, शङ्ख और शक्ति आदि अस्त्र-शस्त्रों के प्रयोगका उल्लेख है। कालिदासने युद्ध वर्णनके पद्योंमें अर्थचित्रको और भारवि तथा माघने शब्दचित्रको मुख्यता दी है, पर वीरनन्दीने इस सन्दर्भमें मध्यमार्गका आश्रय लिया है इसीलिए इन्होंने एक पद्यमें एकाक्षर चित्र, एक पद्यमें द्व्यक्षरचित्र तथा कुछ पद्योंमें यमकका प्रयोग किया और शेषमें अर्थचित्रका। शब्दचित्रके प्रदर्शनमें भारवि और माघ दोनों पटु हैं, पर इसमें माघ अधिक सफल हुए हैं। रघुवशकी भाँति च० च० के युद्धवर्णनमें वीर रसका जो आस्वाद प्राप्त होता है, किरात और माघमें नहीं। च० च० का वर्ण्यविषय किरात और माघ जैसा है, पर भापा और शैलो रघुवश जैसी। यही कारण है कि युद्ध जैसे विषयमें भी वीरनन्दीको कालिदासकी ही भाँति सफलता प्राप्त हुई है। च० च० के प्रस्तुत प्रसंगमें एक विशेष बात यह भी है कि रणाङ्गणमें विजय पानेवाले राजा पद्मनाभको जब उसके एक सैनिकने प्रतिद्वन्द्वी राजा पृथिवीपालका कटा हुआ सिर दिखलाया तो उसे उसी समय वैराग्य हो गया। इस अवसर पर उसके मुखसे जो उद्गार निकले वे स्तुत्य हैं। अन्तमें वह पृथिवीपालका राज्य उसके पुत्रको और अपना राज्य अपने पुत्रको देकर श्रीधर मुनिके निकट जिन दीक्षा ले लेता है। माघके अन्तिम सर्गमें भ० कृष्णके द्वारा युद्धमें शिशुपालके सिर काटने का उल्लेख है, पर उसके बाद च० च० जैसे विचारोंका वर्णन नहीं है। इस ढंगका वर्णन रघुवश, किरात या अन्य किसी महाकाव्यमें अभी तक दृष्टिगोचर नहीं हुआ। किसी भी अच्छे या बुरे कामके बाद उसके करनेवाले व्यक्तिके हृदयमें कुछ-न-कुछ विचार अवश्य उत्पन्न होते हैं। सत्कविके द्वारा उनकी चर्चा अवश्य की जानी चाहिए। निष्कर्ष यह कि च० च० का युद्धवर्णन भी अपने ढंगका एक है।

१२ चतुर्थ पुरुषार्थका वर्णन—भामहने (काव्या० १,२) में काव्य-प्रयोजन बतलाते हुए लिखा है—सत्काव्यकी रचना धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, कला प्रवीणता, आनन्द एव कीर्ति प्रदान करती है। विश्वनाथने (सा० द० १,२) में लिखा है कि अल्पमति व्यक्तियोंको भी विशेष परिश्रम किये बिना धर्म आदि पुरुषार्थोंके फलकी प्राप्ति काव्यसे ही हो सकती है, अतः... इस प्रयोजनकी दृष्टिसे वीरनन्दी अपने काव्य निर्माणमें पूर्ण सफल हुए हैं। काव्योचित अन्यान्य विषयोंके साथ च० च० में चारो पुरुषार्थों पर भी पर्याप्त प्रकाश डाला गया है। च० च० के अन्तिम सर्गमें केवल चतुर्थ पुरुषार्थका ही वर्णन है। इसमें सात तत्त्व, मोक्षका स्वरूप और उसके प्राप्त करनेके उपाय—इन विषयोंका विस्तृत वर्णन है। इसका सीधा सम्बन्ध चन्द्रप्रमचकी दिव्य देशनासे है। नायककी मुक्ति प्राप्ति पर प्रस्तुत महाकाव्यकी समाप्ति हुई है। सत्काव्योंके अध्ययनसे चतुर्वर्ग रूप फलकी प्राप्ति अलङ्कार ग्रन्थोंमें बतलायी गयी है तो धर्मसे लेकर मोक्ष पर्यन्त चारो वर्गों या पुरुषार्थोंका वर्णन भी सत्काव्योंमें होना चाहिए, जैसा कि च० च० में है। रघुवश आदि चारों जैनतर काव्योंमें यह दृष्टिगोचर नहीं होता। किसी एकाध पद्यसे इसका सम्बन्ध जोड़ दिया जाये तो वह अलग बात होगी। च० च० का अङ्गी रस शान्त है, जिसका फल मोक्ष है, अतः इसमें मोक्ष पुरुषार्थका वर्णन आवश्यक था, जिसे वीरनन्दीने पूरा किया।

इस तुलनात्मक संक्षिप्त अध्ययनसे यह स्पष्ट है कि वीरनन्दी अपने महाकाव्यके निर्माणमें कालिदास, भारवि, माघ और श्रीहर्ष आदि महाकवियोंकी अपेक्षा कहीं अधिक सफल हुए हैं। वीरनन्दी यदि जैन न होते तो इनका महाकाव्य भी रघुवश आदि की भाँति ख्याति प्राप्त करता और प्रचारमें भी आ जाता।

[१०] चं० च० में रस योजना

‘स कविर्यस्य वचो न नीरसम्’ (चं० च० १२, १०८)—इस उक्तिसे स्पष्ट है कि वीरनन्दोकी दृष्टि में श्रेष्ठ कवि वह है, जिसका काव्य सरस हो। यही कारण है कि चं० च० में आदिसे अन्त तक रसकी अविच्छिन्न धारा प्रवाहित है। यहाँ इसके मुख्य रसोका उल्लेख प्रस्तुत है।

शान्तरस—च० च० का अङ्गी (प्रधान) रस शान्त है, जो इसके प्रथम, द्वितीय, चतुर्थ, पञ्चम, एकादश, पञ्चदश (१३३-१६१), सप्तदश और अन्तिम अष्टादश सर्गमें प्रवाहित है। इन सर्गोंमें विरक्तिके कारणोंके मिलने पर ससार, शरीर, यौवन, जीवन और विषयोकी अनित्यता, मुनिदर्शन, दीक्षा, तपस्या, दिव्य देशना और मुक्ति की प्राप्ति वर्णित है। उदाहरण के लिए १, ७८, ४, २५; ११, १७, १५, १३५, १७, ६९ इत्यादि पद्य द्रष्टव्य हैं।

शृङ्गाररस—च० च० के सप्तम सर्गके बयासीवें पद्यसे लेकर दशम सर्गके अन्त तक शृङ्गार रस प्रवाहित है। सप्तम सर्गके उक्त अशमें दिग्विजयके उपरान्त सम्राट् अजितसेन अपनी राजधानीमें प्रवेश करते हैं। इन्हें देखने वाली नायिकाओंकी विविध चेष्टाएँ शृङ्गार रस (पूर्वराग) को अभिव्यक्त करती हैं। अष्टम सर्गमें वसन्त ऋतु, नवममें उपवन यात्रा, उपवन विहार एवं जलक्रीडा तथा दशममें सायकाल, अन्धकार, चन्द्रोदय और रात्रिक्रीडा (सुरत) वर्णित हैं, जिनमें संभोग और विप्रलम्भ दोनोंका आस्वाद मिलता है। अन्य सर्गोंमें भी न्यूनाधिक मात्रामें शृङ्गार रस विद्यमान है। ७, ८३, ८, ३९, ९, २४, १०, ६० इत्यादि पद्य शृङ्गार रसके उदाहरणके रूपमें द्रष्टव्य हैं।

पति-पत्नीके हृदयमें विद्यमान रति (स्थायीभाव) यदि एक-दूसरेके प्रति हो तो वह विभाव, अनुभाव और सचारी भावके संयोगसे शृङ्गार रसके रूपमें परिणत हो जाती है। यदि यही रति देव, मुनि या राजा आदिके विषयमें हो तो वह ‘भाव’ रूपमें परिणत होती है। इसके उदाहरण इस प्रकार हैं। देव विषया रति—१७, ३२; मुनिविषया रति ११, ४२, राजविषया रति—१२-६८।

वीररस—ग्यारहवें सर्ग (८५-९२) में तथा पन्द्रहवें (१-१३१) में वीररस है। ग्यारहवें सर्गके अन्तमें राजा पद्मनाभके द्वारा अदम्य उत्साह पूर्वक, राजधानीमें प्रलय मचाने वाले एक जंगली हाथीको वशमें लानेका वर्णन है और पन्द्रहवें सर्गके इसी हाथीको अपना बतलाकर अपमानजनक व्यवहार करनेवाले राजा पृथिवीपालके साथ पद्मनाभके युद्धका वर्णन है, जो वीररससे आप्लावित हैं। १५, ३६, १५, ४८, १५, ५८, १५, ९९ इत्यादि पद्य इसके उदाहरणके लिए अवलोकनीय हैं।

रौद्ररस—च० च० के छठे सर्गमें क्रुष्यात चण्डरुचि नामक असुर पिछले वीरके कारण राजकुमार अजितसेनका अपहरण करके उसकी हत्याका दुष्प्रयास करता है। राजा महेन्द्र राजा जयवर्माकी अनुपम सुन्दरी कन्या शशिप्रभाको बलात् छीननेके लिए युद्ध छेड़ देता है, और इसके पराजित होने पर घरणीव्रज भी शशिप्रभाको पानेके उद्देश्यसे युद्धके मैदानमें उतर आता है, पर जयवर्मा महेन्द्रकी भाँति इसके भी छक्के छुड़ा देता है। इन तीनों प्रसंगोंमें रौद्ररसका परिपोष हुआ है।

बीभत्सरस—च० च० के (१५, ५३) आदि कतिपय पद्योंमें बीभत्स रस अभिव्यक्त है, जिनमें मास और रक्तासवके सेवनसे उन्मत्त डाकनियोका घडोंके साथ नाचना वर्णित है।

करुणरस—च० च० (५, ५५-७१) में करुण रस प्रवाहित है, जहाँ अपहृत पुत्रके शोकमें उस-के पिता अजितजयका विलाप वर्णित है। इसके उदाहरणके लिए ५, ५८, ५, ६२ आदि पद्य द्रष्टव्य हैं।

१. मृत्युके उपरान्त करुण रसकी अभिव्यक्ति होती है। यहाँ अजितसेनकी मृत्यु नहीं हुई, अनिष्टकी प्राप्ति हुई—इसी दृष्टिसे करुणरस अभिव्यक्त हुआ है। ‘इष्टनाशादनिष्टासे करुणाख्यो रसो भवेत्’ (सा० ६० ३, २२२)। काव्यानु० (२, पृ० ९१) और अलङ्कारचि० (५, १०१) से भी इसका समर्थन होता है, अतः चं० च० के उक्त सन्दर्भमें करुणरस मान्य है।

अद्भुतरस—च० च० (५, ७२-७३) में अद्भुत रसका आस्वाद होता है, जहाँ आकाश मार्गसे उतरते हुए दीप्ति सम्पन्न एक चारण मुनिको अकस्मात् देखते ही अजितंजय और उसकी सभाका विस्मित होना वर्णित है ।

वात्सल्यरस—च० च० (१७, ४३-४८) में वात्सल्य रसका भी परिपोष हुआ है, जहाँ शिशु चन्द्रप्रभकी बाललीलाको देख कर उनके माता-पिता आनन्दका अनुभव करते हैं । भरत मुनिकी भाँति विश्वनाथ कविराज (सा द ३, २५१) ने इसे स्वतन्त्र रस माना है । यदि यह रस वीरनन्दीको मान्य न रहा हो, तो उक्त सन्दर्भमें पुत्र विषयक रतिभाव स्वीकार्य होना चाहिए । भक्तिरस, लीयरस और स्नेहरस आदि सर्वमान्य नहीं हैं, अतः च० च० में इन्हें खोज निकालना निष्फल होगा ।

इस तरह च० च० में अङ्गाङ्गीभावसे प्रायः सभी रस प्रवाहित हुए हैं ।

[११] च० च० मे अलङ्कार योजना

च० च० में जिन अलङ्कारोंका सन्निवेश है, उनका एक-एक उदाहरण यहाँ दिया जा रहा है ।

(क) शब्दालङ्कार

छेकानुप्रास—दिव्यान् दिव्याकारकान्तासहायो भोगान् भोगी निर्विशन्निर्विशङ्क ।

राज्यं राज्यभ्रशिताकारलोकश्चक्रे चक्री पूर्वपुण्योदयेन ॥७, ९४

यहाँ व्यञ्जनोंकी एक-एक बार आवृत्ति होनेसे छेकानुप्रास है । इसमें स्वरसाम्य नहीं देखा जाता ।

वृत्त्यनुप्रास—इत्थ नारी क्षणरुचिरुचः क्षोभयन्तीतिरक्ष

क्षीणक्षोभ क्षपितनिखिलारातिपक्षोऽम्बुजाक्ष ।

क्षोणीनाथो विनिहितराहामङ्गलद्रव्यशोभ

प्रापत्तेजोविजिततपनो मन्दिरद्वारदेशम् ॥७, ९१

यहाँ व्यञ्जनोंकी अनेक बार आवृत्ति होनेसे वृत्त्यनुप्रास, और आनुनासिक वर्णोंकी आवृत्तिके कारण श्रुत्यनुप्रास भी है । इनके अतिरिक्त लुप्तोपमा (अर्थालङ्कार) भी विद्यमान है ।

श्रुत्यनुप्रास—नयेन नृणां विभवेन नाकिनां गतस्पृहाणां विनयेन योगिनाम् ।

महीमुजामेप निजेन तेजसा तनोति चित्ते सततं चमत्कृतिम् ॥११, ५२

आनुनासिक वर्णोंकी आवृत्ति होनेसे यहाँ श्रुत्यनुप्रास है, और उत्तरार्धमें 'त' की अनेक बार आवृत्ति होनेसे वृत्त्यनुप्रास भी । इनके अतिरिक्त दीपक (अर्थालङ्कार) भी है ।

अन्त्यानुप्रास—मानोग्मादव्यपनयचतुराश्चैत्रारम्भे विदधति मधुराः ।

यूनामस्मिन् घटितयुवतयो दूतीकृत्यं परभृतस्तयः ॥१४, ३०

पूर्वार्धके चरणोंके अन्तमें 'रा' और उत्तरार्धके दोनो चरणोंके अन्तमें 'तय' की आवृत्ति होनेसे यहाँ अन्त्यानुप्रास है ।

अथवा

सहसैव समुद्भिद्य सुस्रुवे करिणा कटैः ।

भेजे कोऽपि महोत्साहो रोमाञ्चकवचैर्मटैः ॥१५, २९

पूर्वार्ध और उत्तरार्धके अन्तमें 'टै' की आवृत्ति होनेसे यहाँ अन्त्यानुप्रास है ।

पादयमक—भूरिभैरवधीराया रुष्टे प्रतिगजश्रुते ।

भूरिभैरवधीरायाः समदाने स्वपाणिना ॥१५, १०

यहाँ प्रथम और तृतीय चरणोंमें अयुतावृत्तिमूलक गादयमक है। यहाँ विसर्गकृत दोष नहीं है, जैसा कि वाग्भटा० (१,२०) में बतलाया गया है।

पादयमक—शस्त्रप्रहारैर्गुरुभिः समुदा येन योजितः ।

तेनामर्षात् पुन. सोऽहसमुदायेन योजितः ॥१५,४५

यहाँ द्वितीय तथा चतुर्थ चरण में अयुतावृत्तिमूलक पादयमक है ।

पदयमक—सेना सेना यती बद्धराजिराजिसमुत्सुका ।

चक्रे चक्रेषु खङ्गास्त्रसारा सारातिसाध्वसम् ॥ १५, २०

यहाँ सयुतावृत्तिमूलक प्रतिपादादि पदयमक है ।

पदयमक—वणिक्पथस्तूपितरत्नसंचयं समस्ति तस्मिन्नथ रत्नसंचयम् ।

पुरं यदालानितमत्तवारणैर्विभाति हर्म्यंश्च समत्तवारणैः ॥१,२१

यहाँ अयुतावृत्तिमूलक प्रत्यर्धभागमित्त पादान्त्य पदयमक है ।

पदयमक—यथा पलाशास्तत्रेश शोभन्ते नवकिंशुकैः ।

तथैव जम्बूतरवो विराजन्ते न किंशुकैः ॥२,१७

यहाँ अयुतावृत्तिमूलक पद्यार्थान्त्य पदयमक है ।

पदयमक—भयात् पलायमानस्य कामस्य गलित' करात् ।

बाणावलिरिवाभाति बाणावलिरितस्तत ॥२,२०

यहाँ अयुतावृत्तिमूलक तृतीय-चतुर्थ पादादिगत पदयमक है ।

पदयमक—तत्र शासति मही जनतायास्त्रातरि क्रमसरोजनतायाः ।

मोदयन्मधुरभून्मधुपानां सति कृतगल्मधुपानाम् ॥८,१

यहाँ अयुतावृत्तिमूलक प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थपादान्तगत पदयमक है । च० च० के आठवें, चौदहवें तथा पन्द्रहवें सर्गमें ऐसे ही उदाहरण और भी हैं ।

वर्णयमक—सपौर ससुहृद्वर्ग सकलत्र सबान्धव. ।

सतनूज. ससामन्तः स चचाल ससैनिकः ॥२,३०

यहाँ अयुतावृत्तिमूलक आद्यन्त वर्णयमक है ।

एकाक्षरचित्र—रैरोरा रैररैरेरी रोरो रोहररेररि—

कृत्तृकृत्तृरोरारारीरैरुोररम् ॥१५,३९॥

आदिसे अन्त तक केवल 'र' व्यञ्जनके होनेसे यहाँ एक व्यञ्जनचित्र या एकाक्षरचित्र है।

द्व्यक्षरचित्र—धीरघोरारिरुधिरैरुघाराधरैरम् ।

घरा घराघराघारा रुध्वेऽधोऽघराघरा ॥१५,४९

आदिसे अन्त तक 'ध' और 'र'-इन दो व्यञ्जनोके रहनेसे यहाँ द्विव्यञ्जनचित्र या द्व्यक्षर चित्र है।

काकुवक्रोक्ति—विशदामसमुज्झितान्वया नयसारामविहीनसोष्ठवाम ।

गिरमेष कदाचिदीदृशीमभिदध्यादथवा बृहस्पति ॥१२,१००

‘अथवा बृहस्पति भी कभी ऐसे वचन कह सकते हैं ?’—इस तरह कण्ठध्वनिके परिवर्तनके साथ अर्थ करनेपर यहाँ ‘काकुवक्रोक्ति’ अलङ्कार घटित होता है ।

(ख) अर्थालङ्कार

च० च० में जिन अर्थालङ्कारोंका प्रचुरमात्रामें सन्निवेश है, उनके नाम इस प्रकार हैं—

पूर्णोपमा (१, ३१), मालोपमा (१६, १७), लुप्तोपमा (११, १५), उपमेयोपमा (१०, २७), प्रतीप (३, ३) रूपक (१५, ५३), परम्परितरूपक (१, १०), परिणाम (५, ६०), भ्रान्तिमान् (१, २६, १, २७, ६, ९, ९, ३०; १५, ५, १४, ३२, १४, ३८ आदि), अपह्नुति (५, ४३), कैतवापह्नुति (१४, ६४), उत्प्रेक्षा (१, १३), अतिशय (१६, ३६), अन्तर्दीपक (१, ४५), तुल्ययोगिता (१५, १३५), प्रतिवस्तूपमा (१, ६३), दुष्टान्त (११, २१), निदर्शना (४, २४), व्यतिरेक (१, ४४), सहोक्ति (३, ६६), समासोक्ति (१, १६), परिकर (१७, ६२), इलेप (२, १४२), अप्रस्तुतप्रशंसा (१५, १३४), पर्यायोक्त (१६, २६), अन्य प्रकारका पर्यायोक्त (९, २४), विरोधाभास (१, ३७), विभावना (१, ५९), अन्य प्रकारकी विभावना (६, ६६), विशेषोक्ति (४, ६), विपम (१५, १३०), अधिक (२, २४), अन्योन्य (१४, १४), कारणमाला (४, ३७, ४, ३८), एकावली (१, ३५) परिवृत्ति (९, ४३), परिसंख्या (२, १३८), समुच्चय (३, ४९), अर्थापत्ति (१, ७३), काव्यलिङ्ग (४, १९), अर्थान्तरन्यास (४, ११), तद्गुण (१४, २९), लोकोक्ति (२, २६), स्वभावोक्ति (१४, ६३), उदात्त (२, १२८), अनुमान (९, १३), रसवत् (१५, ८), प्रेय (१५, १४४), ऊर्जस्वित् (८, २०), समाहित (८, ४५), भावोदय (८, २१), ससृष्टि (१, १०) और सङ्कर (८, ४३) ।

[१२] च० च० में छन्द योजना

च० च० में एक मात्रिक (औपच्छन्दसिक) और तीस वर्णिक छन्द प्रयुक्त हुए हैं, जिनके नाम निम्नलिखित हैं—

(१) अतिवचिरा, (२) अनुष्टुप्, (३) इन्द्रवज्रा, (४) उद्गता, (५) उपजाति, (६) उपेन्द्रवज्रा, (७) औपच्छन्दसिक, (८) क्षमा, (९) जलधरमाला, (१०) जलोद्धतगति, (११) द्रुतविलम्बित, (१२) नर्कुटक, (१३) पुष्पिताग्रा, (१४) पृथ्वी, (१५) प्रमिताक्षरा, (१६) प्रह-
षिणी, (१७) भ्रमरविलसित, (१८) मन्दाक्रान्ता, (१९) मालिनी, (२०) रथोद्धता, (२१) वशस्थ, (२२) वशपत्रपतित, (२३) वसन्ततिलका, (२४) वसन्तमालिका, (२५) शार्दूलविक्रीडित, (२६) शालिनी, (२७) शिखरिणी, (२८) सुन्दरी, (२९) स्रग्धरा, (३०) स्वागता, (३१) हरिणी ।

[१३] च० च० की समीक्षा

वीरनन्दीको चन्द्रप्रभका जो सक्षिप्त जीवनवृत्त प्राचीन स्रोतोसे समुपलब्ध हुआ, उसे उन्होंने अपने च० च० में खूब ही पल्लवित किया है । चन्द्रप्रभके जीवन वृत्तको लेकर बनायी गयीं जितनी भी दि०-श्वे० कृतियाँ सम्प्रति उपलब्ध हैं, उनमें वीरनन्दीकी प्रस्तुत कृति ही सर्वाङ्गपूर्ण है । इसकी तुलनामें उ० पु० गत च० च० भी सक्षिप्त सा प्रतीत होता है, जो उपलब्ध अन्य सभी चन्द्रप्रभचरितोंसे, जिनमें हेमचन्द्रका च० च० भी शामिल है, विस्तृत है । अतः केवल कथानकके आधार पर ही विचार किया जाये तो भी यह मानना पड़ेगा कि वीरनन्दीको सबसे अधिक सफलता प्राप्त हुई है । सरसताकी दृष्टिसे तो इनकी कृतिका महत्त्व और भी अधिक बढ़ गया है ।

१ सभी अलङ्कारोंके लक्षण घटानेमें प्रायः कुवलयानन्दका उपयोग किया गया है । २ सभी छन्दोंके लक्षण वृत्तउत्पादकके अनुसार घटाये गये हैं ।

वीरनन्दी का च० च० अपनी विशेषताओंके कारण सस्कृत महाकाव्योंमें विशिष्ट स्थान रखता है। कोमल पदावली, अर्थ सौष्ठव, विस्मयजनक कल्पनाएँ, अद्भुत घटनाएँ, विशिष्ट संवाद, वैदर्भी रीति, ओज, प्रसाद तथा माधुर्य गुण, विविध छन्दों और अलङ्कारोंकी योजना, रसका अविच्छिन्न प्रवाह, प्राञ्जल सस्कृत, महाकाव्योचित प्रासंगिक वर्णन और मानवोचित शिक्षा आदिकी दृष्टिसे प्रस्तुत कृति अत्यन्तश्लाघ्य है।

प्रस्तुत कृतिमें वीरनन्दीकी साहित्यिक, दार्शनिक और सैद्धान्तिक विद्वत्ताकी त्रिवेणी प्रवाहित है। साहित्यिक वेणी (धारा) अथसे इति तक अविच्छिन्न गतिसे बही है। दार्शनिक धाराका सङ्गम दूसरे सर्गमें हुआ है, और सैद्धान्तिक धारा सरस्वतीकी भाँति कहीं दृश्य तो कहीं अदृश्य होकर भी अन्तिम सर्गमें विशिष्ट रूप धारण करती है। पर कविकी अप्रतिम प्रतिभाने साहित्यिक धाराको कहीं पर भी क्षीण नहीं होने दिया। फलतः दार्शनिक और सैद्धान्तिक धाराओंमें भी पूर्ण सरसता अनुस्यूत है।

अश्वघोष और कालिदासकी भाँति वीरनन्दीको अर्थ चित्रसे अनुरक्ति है। यो इन तीनों महाकवियोंकी कृतियोंमें शब्दचित्रके भी दर्शन होते हैं, पर भारवि और माघकी कृतियोंकी भाँति नहीं, जिनमें शब्द चित्र आवश्यकताकी सीमासे बाहर चले गये हैं।

बुद्धचरित, सौन्दरनन्द, रघुवंश और चन्द्रप्रभचरित इन चारोंकी रचना शैलीमें पर्याप्त साम्य है, फिर भी इतना अवश्य है कि वीरनन्दीको कालिदासकी अपेक्षा अश्वघोषने अधिक मात्रामें प्रभावित किया है। जान पड़ता है कि च० च० का नामकरण बु० च० से और सर्ग संख्या सौ० न० की सर्ग संख्यासे प्रभावित है। बु० च० में वर्णित भ० बुद्धके जन्मसे निर्वाण तकके जीवन वृत्तकी भाँति च० च० में चन्द्रप्रभका जीवन वृत्त वर्णित है। हाँ, चन्द्रप्रभचरितमें वर्णित चन्द्रप्रभके पिछले जन्मोंका वृत्त उसकी अपनी विशेषता है, जो जैनतर काव्योंमें नहीं है। अश्वघोषकी कृतियोंमें बौद्ध धर्मके अनुसार जिस तरह मानव जन्म के लाभ, सासारिक सुखकी असारता बतलायी गयी है, दार्शनिक चर्चा की गयी है और पारिभाषिक शब्दोंका प्रयोग किया गया है, उसी तरह वीरनन्दीकी कृति च० च० में जैन धर्मके अनुसार। अथ च अश्वघोषकी भाँति वीरनन्दीको भी शान्तरस अभिप्रेत है। इसी आधारपर जान पड़ता है कि वीरनन्दी अश्वघोषसे से अधिक प्रभावित रहे।

च० च० में वर्णित चन्द्रप्रभका जीवनवृत्त अतीत और वर्तमानकी दृष्टिसे दो भागोंमें विभक्त किया जा सकता है। प्रारम्भके पन्द्रह सर्गोंमें अतीतका और अन्तिम तीन सर्गोंमें वर्तमानका वर्णन है। इस लिए अतीतके वर्णनसे वर्तमानका वर्णन कुछ दब-सा गया है। चन्द्रप्रभकी प्रधान पत्नीका नाम कमलप्रभा है। नायिका होनेके नाते इनका विस्तृत वर्णन होना चाहिए था, पर केवल एक (१७, ६०) पद्यमें इनके नाममात्रका ही उल्लेख किया गया है। इसी तरह इनके पुत्र वरचन्द्रकी भी केवल एक (१७, ७४) पद्यमें ही नाममात्रकी चर्चा की गयी है। दानोंके प्रति बरती गयी यह उपेक्षा खटकने वाली है। दूसरे सर्गमें की गयी दार्शनिक चर्चा अधिक लम्बी है। इसके कारण कथाका प्रवाह कुछ अवरुद्ध-सा हो गया है। इतना होते हुए भी कवित्वकी दृष्टिसे प्रस्तुत महाकाव्य प्रशंसनीय है। क्लृप्ता और दूरान्वयके न होनेसे इसके पद्य पढ़ते ही समक्षमें आ जाते हैं। इसकी सरलता रघुवंश और बुद्धचरितसे भी कहीं अधिक है।

[१४] ग्रन्थकार-परिचय

च० च० के अन्तमें मुद्रित ग्रन्थकारकी प्रशस्ति (श्लो० १-४) से उनका निम्नलिखित परिचय प्राप्त होता है—

(क) संघ और गण—ग्रन्थकार वीरनन्दी 'नन्दी' सघके 'देशीय' गणमें हुए है। मूल सघ अर्थात् दि० सम्प्रदायकी चार शाखाएँ हैं—(१) नन्दी, (२) सिंह, (३) सेन और (४) देव। इन शाखाओंकी प्रतिशाखाएँ गण, गच्छ आदि नामोंसे प्रसिद्ध हैं। नन्दी सघमें जो कई गण, गच्छ आदि हैं, देशीय गण उन्हीं में से एक है।

(ख) गुरुपरम्परा—वीरनन्दीके गुरुका नाम अभयनन्दी, दादा गुरुका नाम 'विबुध' गुणनन्दी और परदादा गुरुका नाम गुणनन्दी था।

वीरनन्दी असाधारण विद्वान् थे, जैसा कि उनकी कृतिके अध्ययन एवं अन्य ग्रन्थोंके उल्लेखोंसे ज्ञात होता है।

विद्वत्ता तथा प्रभाव

(क) विद्वत्ता—च० च० के क्रियापदोंके देखनेसे स्पष्ट है कि वीरनन्दीका व्याकरणशास्त्रपर पूर्ण अधिकार रहा। द्वितीय सर्ग (श्लो० ४४-११०) यह सिद्ध करता है कि वीरनन्दी जैन व जैनैतरदर्शनोंके अधिकारी विद्वान् थे। तत्त्वोपप्लव दर्शनकी समीक्षाके सन्दर्भमें उन्होंने जो युक्तियाँ दी हैं, वे अष्टसहस्री आदि विशिष्ट दार्शनिक ग्रन्थोंमें भी दृष्टिगोचर नहीं होती। अन्तिम सर्ग वीरनन्दीकी सिद्धान्त मर्मज्ञताको व्यक्त करता है। च० च० के तत्त्वप्रसङ्गोंमें चर्चित राजनीति, गजवशीकरण और शकुन-अपशकुन आदि विषय उनकी बहुज्ञताको प्रमाणित करनेमें सक्षम हैं।

(ख) प्रभाव—अभयनन्दीके शिष्य होनेके नाते वीरनन्दी नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तिके सतीर्थ रहे, जिन्होंने शीरसेनी प्राकृतमें गोम्मटसार (जीवकाण्ड, कर्मकाण्ड), त्रिलोकसार, लङ्घिसार और क्षपणासार आदि विशिष्ट ग्रन्थोंकी रचना की थी, फिर भी उन्होंने कर्मकाण्डमें अपनेको वीरनन्दीका 'वच्छो' (वत्स) लिखा है, और एकाधिक बार उनका नामोल्लेख किया है। वीरनन्दीके नामके आगे 'णाह' (नाथ) और चंद (चन्द्र) का प्रयोग और मङ्गलाचरणके प्रसङ्गमें उनका बार-बार स्मरण किया जाना उनके प्रभावका द्योतक है। वादिराज सूरिने अपने पार्श्वनायचरितमें नामोल्लेखपूर्वक उनकी कृति—च० च०की सराहना की है। कविवर दामोदरने अपने चन्द्रप्रमथरितमें उन्हें 'कवीश' बतलाया है और वन्दन भी किया है। पण्डित गोविन्दने अपने पुरुषार्थानुशासनमें उनका उल्लेख धनञ्जय, असग और हरिचन्द्रसे भी पहले किया है और उनके काव्यकी प्रशंसा भी। पण्डित प्रवर आशाधरने उनके च० च० के एक (४, ३८) पद्यको उद्धृत करके अपने सागारधर्माभूतके न्यायोपात्त—इत्यादि (१, ११) श्लोकमें चर्चित कृतज्ञता गुणका समर्थन किया है, और इष्टोपदेशकी अपनी टीकामें भी च० च० का एक पद्य उद्धृत किया है।

जीव० च० तथा धर्मश०के कर्ता महाकवि हरिचन्द्रने धर्मशर्माभ्युदयकी रूपरेखा च० च० को सामने रखकर बनायी। च० च० और धर्मश० की मङ्गलाचरणपद्धति, पुराणोंके आश्रयकी सूचना, दार्शनिक चर्चा और धर्मदेशना प्रायः एक-सी है। धर्मदेशनाके कतिपय पद्योंके चरण-के-चरण मिलते हैं। यदि अनुक्रम और भावकी समानतापर ध्यान दिया जाये तो लगभग आधी धर्मदेशना दोनोंकी एक जैसी ही सिद्ध होगी। अतएव यह स्पष्ट है कि समकालीन और उत्तरकालीन अनेक विद्वानोंपर वीरनन्दीकी विद्वत्ताका महान् प्रभाव रहा है।

१ जस्त पायपसायेण णतससारजलहिमुत्तिण्णो । वीरिंदणदिवच्छो णमामि त अभयणदिगुरं ॥गा० ४३६॥ २ णमिऊण अभयणदि सुदसागरपारगिंदणदिगुर । धरवीरणदिणाह पयडोण पच्चय वोच्छ ॥गा० ७८५॥ ३ णमह गुणरयणभूसणसिद्धतामियमहद्धिभवभाव । धरवीरणदिचर्द णिम्मलगुणमिंदणदिगुरं ॥गा० ८९६॥ ४ चन्द्रप्रभाभिसबद्धा रसपुष्टा मन प्रियम् । कुमुद्वतीव नो घत्ते भारती वीरनन्दिन ॥१. ३०॥ ५ चन्द्रप्रभजिनेशस्य चरित येन वर्णितम् । त वीरनन्दिनं वन्दे कवीश ज्ञानलब्धये ॥१. १९॥ ६ श्रीवीर-नन्दिदेवो धनञ्जयासगौ हरिश्चन्द्र । व्यधुरित्याद्या कवय काव्यानि सदुक्तियुक्तीनि ॥—'जैनग्रन्थप्रशस्ति-संग्रह' पृ० १२७ से उद्धृत। ७ तुलना कीजिए—च० च० १८, २ तथा धर्मश० २१, ८, च० च० १८, ७८ तथा धर्मश० २१, ९०, च० च० १८, ८८ तथा धर्मश० २१, ९९ इत्यादि।

प्रशस्त विचारधारा

वीरनन्दी साधु थे, अतः उनका मन विरागतासे प्रभावित रहा। इसका आभास उनके च. च० में ही यत्र-तत्र उपलब्ध है। लगभग आठ स्थलोपर उन्होंने विरक्तिके विचारों एवं नरेशोंके दीक्षित होनेका वर्णन किया है। प्रायः ऐसे ही प्रसङ्गोंमें उनकी प्रशस्त विचारधाराकी झलक मिलती है, जो इस प्रकार है—

प्रत्येक जन्तुका जीवन मरणसे और यौवन बुढ़ापेसे आक्रान्त है—इसे देखता हुआ भी जड़ मनुष्य अपने हितकी ओर ध्यान नहीं देता, यह खेद और आश्चर्यकी बात है ॥१, ६९॥ यह मनुष्य जन्म अशुभ-कर्मोदयकी मन्दतासे किसी तरह काकतालीय न्यायसे प्राप्त हुआ है। अतः इसे पाकर चतुर्गतिपरिभ्रमणके वृत्तान्तको समझनेवाले व्यक्तिकी आत्महितके विषयमें प्रमाद करना उचित नहीं है ॥४, २६॥ अनिष्ट सयोग और इष्टवियोग समानरूपसे सभीके साथ लगे हुए हैं—इस बातको सोचकर बुद्धिमान् मानव विषाद करके अपने मनको खिन्न नहीं करता ॥५, ८७॥ बुद्धिमान् मानव खूब आगा-पीछा सोचकर कार्य करता है या फिर उसका आरम्भ ही नहीं करता, क्योंकि सहसा कार्य करना पशुओका धर्म है, वह मानवमें कैसे हो सकता है? ॥१२, १०२॥ पुत्र वह है, जो अपने कुलका विस्तार करे, मित्र वह है, जो विपत्तिमें साथ दे, राजा वह है, जो प्रजाकी रक्षा करे और कवि वह है, जिसके वचन नीरस न हों ॥१२, १०८॥ प्रेमसे बढकर कोई वन्धन नहीं है, विषयसे बढकर कोई विष नहीं है, क्रोधसे बढकर कोई शत्रु नहीं है और जन्मसे बढकर कोई दुःख नहीं है ॥१५, १४३॥ ऐसे विचार च० च० में यत्र-तत्र बिखरे पड़े हैं। विस्तारका भय न होता तो उन सभीका सकलन यहाँ प्रस्तुत किया जाता।

अन्य वीरनन्दी—प्रस्तुत वीरनन्दीके अतिरिक्त अन्य वीरनन्दी भी हुए हैं। (१) आचारसारके प्रणेता, जो नेमिचन्द्र त्रैविद्यके शिष्य थे, (२) महेन्द्रकीर्तिके शिष्य एवं कलघौतनन्दीके प्रशिष्य। (३) 'सिद्धान्तचक्रवर्ती' उपाधिसे विभूषित और (४) पण्डित महेन्द्रके शिष्य।

वीरनन्दीका समय

च० च० के रचयिता—वीरनन्दीने अपनी इस कृतिमें कही पर भी अपने समयका उल्लेख नहीं किया, पर अन्य आचार्योंके, जिन्होंने अपनी कृतियोंमें उनके नामका उल्लेख किया है, समयके आधारपर उनका समय सुनिश्चित है। नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तीने अपने कर्मकाण्डमें उनके नामका तीन बार उल्लेख किया है जैसा कि पीछे लिखा जा चुका है। इससे यह भी सिद्ध होता है कि वे नेमिचन्द्र सि० च० के समकालीन हैं। प्रेमीजीने नेमिचन्द्र सि० स० का समय विक्रमकी ग्यारहवीं शतीका पूर्वार्द्ध सिद्ध किया है, अतः च० च० के कर्ताका भी यही समय सिद्ध होता है^१। बलदेव उपाध्यायने च० च० के कर्ता वीरनन्दीका समय १३०० ई० लिखा है^२, और डॉ० बहादुरचन्दने भी लगभग यही समय बतलाया है^३, जो भ्रम-मूलक है।

वादिराज सूरिने अपने पार्श्वनाथचरितमें वीरनन्दी और उनके च० च० की प्रशंसा^४ की है, जिसकी समाप्ति शक स० ९४७ (वि० स० १०८२) में समाप्त हुई थी। अतः वीरनन्दी इनसे पूर्ववर्ती ही ठहरते हैं। ऐसी स्थितिमें वीरनन्दीका सुनिश्चित समय विक्रमकी ग्यारहवीं शतीका पूर्वार्ध ही सिद्ध होता है।

१. इससे उक्त दोनों ग्रन्थोंके कर्ता नेमिचन्द्र सि० च० और उनके सहयोगियो—वीरनन्दी, इन्द्रनन्दी, कनकनन्दी—का समय भी विक्रमकी ग्यारहवीं सदीका पूर्वार्ध ठहरता है।—जैन साहित्य और इतिहास पृ० २७४। २. वीरनन्दी (१३०० ई०)—चन्द्रप्रभाचरित।—संस्कृत साहित्यका इतिहास पृ० २७३। ३. संस्कृत साहित्यका इतिहास (१३वीं शताब्दीके महाकाव्य) पृ० ८६८। ४. 'चन्द्रप्रभाभिसवद्धा रसपुष्टा मनः प्रियम्। क्रमुद्वतीव नो घत्ते भारती वीरनन्दिन ॥ पार्श्वनाथच० १, ३०॥ ५. 'शाकाब्दे नगवाधिरध्व-गणने सवत्सरे क्रोधने, मासे कार्तिकनाम्नि बुद्धिमहिते शुद्धे तृतीयादिने। सिंहे पाति जयादिके वसुमती जैनी कथेय मया, निष्पत्ति गमिता सती भवतु च कल्याणनिष्पत्तये ॥ पार्श्वनाथच० प्र० प० ५॥

[१५] संस्कृत व्याख्या

नाम—प्रस्तुत ग्रन्थके साथ मुद्रित संस्कृत व्याख्याका सम्पादन जिन आदर्श ह० लि० प्रतियोंके आधारपर किया गया है, उनके पुष्पिकावाक्योंके अनुसार यह 'व्याख्या' नहीं 'व्याख्यान' है और इसका नाम 'विद्वन्मनोवल्लभ' है, पर 'श' प्रति (सर्ग ११) के पुष्पिकावाक्यको ध्यानमें रखकर सौन्दर्यकी दृष्टिसे च० च० के ऊपर व्याख्याका नाम 'विद्वन्मनोवल्लभा' प्रकाशित किया गया है, और अन्दर 'विद्वन्मनोवल्लभ', यद्यपि समस्यन्त पदके कारण इतना सूक्ष्म अन्तर बादमें ज्ञात हो पाता है ।

विशेषता—प्रस्तुत व्याख्या साधारण-सी ही है । विज्ञ पाठकोंको इसमें स्वयं व्याख्याकारकी कुछ अशुद्धियाँ दृष्टिगोचर होगी । अलङ्कारोंके निर्देश भी यत्र-तत्र भ्रान्तिपूर्ण हैं । पर इसकी सबसे बड़ी विशेषता शुद्धपाठोंकी बहुलता है, जिसके कारण मूल ग्रन्थके सम्पादनमें बड़ी सहायता मिली है । मूल ग्रन्थके पदोंको अन्वयके अनुसार रखकर उनकी व्याख्या की गयी है । इसके साहाय्यसे दार्शनिक अंशको छोड़कर प्रायः पूरे मूलग्रन्थका अर्थ खुल जाता है । व्याकरण और कोष आदि ग्रन्थोंके इसमें जो उद्धरण दिये गये हैं वे महत्त्वपूर्ण हैं । इसकी तुलना अर्हदासके मुनिसुव्रतकाव्यकी संस्कृत टीका-‘सुखबोधिनी’से की जा सकती है ।

व्याख्याकारका परिचय—इस व्याख्याके रचयिताका नाम ‘मुनिचन्द्र’ है । इन्होंने अपनेको ‘विद्यार्थी’ लिखा है । ‘कन्नडप्रान्तीय-ताडपत्र-ग्रन्थ सूची’ (पृ० १२३) के अनुसार ये अलगचपुरीके निवासी द्विजोत्तम देवचन्द्रके पुत्र थे ।

व्याख्याकारका समय

प्रस्तुत व्याख्यामें अनेकार्थध्वनिमंजरी, अनेकार्थसंग्रह, अभिधानचिन्तामणि, अमरकोष, नाममाला, नानार्थकोष (गद्यात्मक), नीतिवाक्यामृत, वाग्भटालङ्कार, विश्वप्रकाश, विश्वलोचन, वैजयन्ती, शाकटायन और समवसरण स्तोत्र—इत्यादि ग्रन्थोंके अवतरण हैं । इनमें अनेकार्थ संग्रह और अभिधानचिन्तामणिके रचयिता आ० हेमचन्द्र (वि० १२ वीं शती) हैं, अतः व्याख्याकार इनके उत्तरवर्ती सिद्ध होते हैं । च० च० (१८, १, पृ० ४२९) की व्याख्यामें ‘गभीर मधुर ’ इत्यादि पद्य उद्धृत हैं, जो अज्ञातसमय विष्णु-सेनके समवसरण-स्तोत्र (पृ० २९) और वि० १३ वीं शतीके आचारसार (४, ९५) में पाया जाता है । यदि यह पद्य आचारसारका ही सिद्ध हो जाये तो व्याख्याकार इनके बादके सिद्ध होते हैं । भा० ज्ञानपीठसे प्रकाशित ‘कन्नड प्रान्तीय-ताडपत्र-ग्रन्थसूची’ (पृ० १२३) के अनुसार व्याख्याकारका समय ‘प्रमोदूत’ (प्रमोद) सवत्सर माघ शु० प्रतिपद् रोहिणी नक्षत्र है, जिसे प० कमलाकान्तजी शुक्ल, प्रा० ज्योतिष विभाग, बा० स० वि० वि०, वाराणसीने वि० स० १५६० (शक स० १४२५) माघ शुक्ला प्रतिपद् शनिवार प्रमाणित किया है ।

१ प्रस्तुत ‘प्रमोदूत’ (प्रमोद) सवत्सर वि० स० १५६० (शक स० १४२५) माघ शुक्ला प्रतिपद् शनिवार घटी ५३।४८ श्रवण नक्षत्रमें सिद्ध होता है । जिसका नियामक ग्रहलाघवीय नृणाहर्गण १८९० तथा मध्यम सूर्य ९।१८।४२।४७ त्रिफल चन्द्रमा ९।१९।४६ है ।

विशेष—माघ शुक्ला प्रतिपद्को रोहिणी नक्षत्रका होना संभव नहीं है, जैसा कि सूर्यसिद्धान्त भाग अध्याय श्लोक १६ से ज्ञात होता है—

‘कार्तिकादिषु सयोगे कृत्तिकादिद्वय द्वयम् ।

अन्योपान्त्यो पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रय स्मृतम् ॥’

इस आधारपर माघ शुक्ला पूर्णिमाको श्लेषा या मघाका होना संभव है । इससे पूर्व पन्द्रहवें दिन प्रतिपद्को श्रवण या घनिष्ठा नक्षत्र हो सकता है, न कि रोहिणी ।

[१६] संस्कृत पञ्जिका

प्रस्तुत ग्रन्थके प्रथम परिशिष्टमें संस्कृत पञ्जिका भी मुद्रित की गयी है। संस्कृत व्याख्याकी भाँति यह भी अभी तक अप्रकाशित रहो। जिसमें ग्रन्थके क्लिष्ट पदोंका अर्थ खोला जाये, उसे पञ्जिका कहते हैं—‘विषमपदभञ्जिका पञ्जिका’—यह परिभाषा प्रस्तुत पञ्जिकामें अक्षरशः घटित होती है। द्वितीय सर्गके दार्शनिक पद्यो पर इसमें अच्छा प्रकाश डाला गया है, जिससे पञ्जिकाकारका दार्शनिक वैदुष्य व्यक्त होता है। प्रारम्भिक दो सर्गोंकी पञ्जिका व्याख्याका काम करती है। इसकी रचना अपेक्षाकृत प्रौढ है।

पञ्जिकाकारका नाम—जिन आदर्श प्रतियोंके आधारपर इसका सम्पादन किया गया है, उनमें इसके रचयिताका नाम अङ्कित नहीं है, पर डॉ० कस्तूरचन्द्रजी कासलीवाल, जयपुरने अपने यहाँकी हस्त-लिखित प्रतियाँ देख कर इनका नाम गुणनन्दो बतलाया है, जो ‘जिनरत्नकोष’ (भाग १, पृ० १२०) में भी दिया गया है।

पञ्जिकाकारका समय—‘जिनरत्नकोष’ (भा० १, पृ० १२०) में पञ्जिकाकारका समय वि० सं० १५९७ दिया गया है। पञ्जिकामें अनंगारधर्मामृत, अनेकार्यव्वनिमञ्जरी, अमरकोष, आत्मानुशासन, आत्ममीमांसा, कामन्दकीय नीतिसार^१, काव्यादर्श, तत्त्वार्थसूत्र, पञ्चसग्रह, पद्मनन्दिपञ्चविंशतिका, माधव-निदान, रघुवंश, और वाग्भटालङ्कार आदि ग्रन्थोंके उद्धरण दृष्टिगोचर होते हैं। इनमेंसे अनंगारधर्मामृतकी रचना वि० सं० १३०० में समाप्त हुई। इससे पञ्जिकाकार आशाधरके उत्तरवर्ती सिद्ध होते हैं। पञ्जिकाकारने प्रथमको छोड़ कर शेष सभी सर्गोंकी पञ्जिकाके प्रारम्भमें श्रुतमुनिका जयघोष किया है और उनके वैदुष्यकी श्लाघा भी। वि० सं० १३९८ में समाप्त परमागमसारके रचयिताका नाम भी श्रुतमुनि है। यदि इन्हींका जयघोष पञ्जिकाकारने किया हो तो वे इनसे परवर्ती ही ठहरते हैं। ऐसी स्थितिमें जिनरत्नकोष (भा० १, पृ० १२०) में दिया गया इनका समय (वि० सं० १५९७) सही-सा प्रतीत होता है। विशेष निर्णयके लिए अन्य सामग्रीकी अपेक्षा है।

इस तरह प्राप्त सामग्रीके आधारपर ग्रन्थ, ग्रन्थकार, व्याख्याकार और पञ्जिकाकारके विषयमें संक्षिप्त प्रकाश डाला गया है।

—अमृतलाल शास्त्री

१ ‘जैन साहित्यका वृहद् इतिहास’ (भाग ५, पृष्ठ २४१) के अनुसार ‘कामन्दकीयनीतिसार’ का सकलन उपाध्याय भानुचन्द्रके शिष्य सिद्धिचन्द्र (अक्षर बादशाहके समकालीन) ने किया था। यदि यह प्रमाणित हो जाये तो पञ्जिकाकार के जन्म पर पर्याप्त प्रकाश पड़ सकता है।

विषयानुक्रमः

१. प्रथमः सर्गः.

१-५ मङ्गलाचरणम् । ६ ममन्तभद्रप्रशसा । ७-८ सज्जनदुर्जनवर्णनम् । ९ आत्मनो लघुता-
प्रदर्शनम् । १० पुराणसागरप्रवेशनिवेदनम् । ११ पूर्वमन्दरवर्णनम् । १२-२० मङ्गलावतानाम्ना देशस्य
वर्णनम् । २१-३८ रत्नसचयपुरवर्णनम् । ३९-५३ राज्ञ कनकप्रभस्य वर्णनम् । ५४-५७ तन्महिष्या सुवर्ण-
मालाया वर्णनम् । ५८-६३ तत्पुत्रस्य पद्मनाभस्य वर्णनम् । ६४-८० सौधशिखारूढस्य राज्ञ आसन्नतमैक-
पत्वले घनपङ्कनिमग्नमक्षम अग्रिमाणमेक जरदग्वमुदोक्ष्य निवेदप्राप्तेर्वर्णनम् । ८१ पद्मनाभाय राज्य वितोर्य
राज्ञ कनकप्रभस्य जिनदीक्षाया वर्णनम् । ८२ पितृविरहत पद्मनाभस्य शोकानुभूतेर्वर्णनम् । ८३ अमात्यै
पद्मनाभप्रतिबोधनवर्णनम् । ८४ सिंहासनासीन पद्मनाभ प्रति सामन्ताना व्यवहृतेर्वर्णनम् । ८५ स्वसुताय
सुवर्णनाभाय यौवराज्य दत्त्वा पद्मनाभस्य भोगानुभवनस्य वर्णनम् ।

२ द्वितीयः सर्गः.

१-२ राज्ञ पद्मनाभस्य वनपालमुखाच्छोषराभिषेकस्य मुनेरागमनश्रवणम् । ३-१० मुनेर्वैशिष्ट्यवर्णनम् ।
११-२३ मुनिप्रभावत सजाताया उद्यानविभूतेर्वर्णनम् । २४ मुनिवृत्तान्त निशम्य राज्ञो हर्षोद्वेगः । २५
वनपालाय पारितोषिकप्रदानम् । २६-२७ मुनिचरणयो राज्ञ परोक्षनमस्कृति । २८ मुनिवन्दनयात्राया कृते
सर्वेऽपि पौरजना सज्जीभवन्त्विति राज्ञ आदेशः । २९ राजगोपुरे राज्ञा समागमनम् । ३० सपरिकरस्य
राज्ञो मुनिदर्शनार्थं गमनवर्णनम् । ३१ गमनवेलायामिलापते शोभाया वर्णनम् । ३२ वन प्राप्य राज्ञ
प्रसन्नता । ३३ वायुवर्णनम् । ३४ सेनामावासयेति सेनापति प्रति राज्ञ आदेशो वनप्रवेशश्च । ३५ राज्ञो
मुनिदर्शनम् । ३६ नीलशिलातले स्थितस्य मुने शोभा । ३७ सविनय, मुनिं प्रणम्य राज्ञस्तत्पुरस्तादुपवेशनम् ।
३८ राज्ञ कमलमुकुलाकारयो करयोर्वर्णनम् । ३९ सगतयोर्मुनीन्द्रनरेन्द्रयो शोभा । ४०-५१ जीवादिसत्-
तत्त्वविषयको राज्ञ प्रश्नः । ५२-५३ मुनिद्वारा राज्ञ प्रश्नस्य प्रशसा तदुत्तरदानस्य स्वीकृतिश्च । ५४
तत्त्वोपप्लववादिना 'जीवो नास्तीति' पक्षस्य प्रतिकेपः । ५५ प्रतिजन्तु जीवस्य स्वसवेदनगोचरत्वम् । ५६-६१
ज्ञानस्यास्वसवेदित्व निराकृत्य स्वसवेदित्वस्य ससिद्धि पूर्वपक्षिणा पक्षस्य प्रत्यक्षवाधा च । ६२ गर्भकालतो
मरण यावज्जीवस्य स्वसवेदनप्रत्यक्षत सिद्धिः । ६३ सदकारणवत्त्वेन जीवस्यानादिताया अनन्ततायाश्च
सिद्धिः । ६४-७२ हेतोरसिद्धत्वदोषस्य वारण, भूताना हेतुत्वस्य खण्डन, पक्षस्यानुमानबाधितत्व, तत्त्वोपप्लव-
वादिनाम् आत्मनोऽभावसाधनार्थं प्रयुक्तस्य 'अनुपलम्भात्' इति हेतोरसिद्धत्वसाधनं च । ७३ आत्मभूतयोरेक्य-
निरासः । ७४-७५ आत्मनो नित्यताया निराकरणम् । ७६ आत्मन सुखदुःखादिपर्यायै सहाभेदत्वोपपादनम् ।
७७ समवायसवन्धमीमासा । ७८-७९ समवायकृत उपकारस्तद्धिन्नोऽभिन्नो वेति विचारः । ८० आत्मनो
जडताया निवारणम् । ८१ आत्मनोऽकर्तृताया खण्डनम् । ८२ आत्मन कर्तृत्वोपपादनम् । ८३ आत्मनोऽकर्तृता
पापीयसीति प्रतिपादनम् । ८४-८६ आत्मनश्चित्तसत्ततिमाश्रित्यस्य खण्डनम् । ८७ आत्मनो व्यापकत्वस्य
निरसनम् । ८८ जीवोऽनादिनिधनो देहप्रमाणक कर्ता भोक्ता चिदाकारश्चेत्यभिप्रायगर्भ उपसंहारः । ८९
जीवे सिद्धेऽजीवादयोऽपि व्यवस्थिता अतस्तत्त्वमुपप्लुतमित्यभिप्रायगर्भसन्तत्त्वोपप्लववादिना खण्डनस्योपसंहारः ।
९०-११० मोक्षे विप्रतिपद्यमानाना सर्वज्ञाभाववादिना मीमांसकाणा खण्डन सर्वज्ञसिद्धि-

पुर सरं मोक्षतत्त्वस्य प्रसाधनं च । १११ पुनरपि मुनिं प्रति राज्ञः स्वपूर्वजन्मविषयकं प्रश्नः । ११२ राजानं प्रति मुनेस्त्तरदानस्योपक्रमः । ११३ पुष्करार्धवर्तिनं पूर्वमन्दरस्य वर्णनम् । ११४-१२४ तत्पूर्वविदेहवर्तिनः सुगन्धिनाम्नो देशस्य वर्णनम् । १२५-१४३ श्रीपुराणस्य पुरस्य वर्णनम् ।

३. तृतीयः सर्गः

१-१३ राज्ञः श्रीषेणस्य वर्णनम् । १४-१८ तन्महिष्या श्रीकान्ताया वर्णनम् । १९ राज्ञस्त्रिवर्ग-सेवनवर्णनम् । २० अनपत्यतया श्रीकान्ताया शोकवर्णनम् । २१-२६ राज्ञः तत्कारणजिज्ञासाया वर्णनम् । २७-३५ श्रीकान्ताया बालसख्या तच्छोककारणप्रकाशनम् । ३६-४१ राज्ञा तत्प्रतिबोधनम् । ४२-४३ राज्ञः क्रीडावनविहारः । ४४ तत्र तारापथादवतीर्णनान्तसङ्गकेन चारणमुनिना सह राज्ञः समागमवर्णनम् । ४५-४९ मुनिचरणवन्दना स्तुतिश्च । ५० 'अद्यापि मे मानसं विरतिं किं नोपयाति'—इति मुनिं प्रति राज्ञः प्रश्नः । ५१-५८ राजानं प्रति मुनेस्त्तरदानम् । ५९ राज्ञो धर्मप्रवृत्तिः । ६०-६१ आष्टाह्निकपर्वणि समीहितनिमित्तपत्न्या सह राज्ञस्तद्भ्रतसेवनवर्णनम् । ६२ श्रीकान्ताया गर्भवारणवर्णनम् । ६३-६७ गर्भचिह्नवर्णनम् । ६८ दोहद्वर्णनम् । ६९ पुत्रजन्मवर्णनम् । ७० पुत्रजन्मनि तभः प्रभृतीनां शुभ्रतादिवर्णनम् । ७०-७४ राजभवने पौरसदनेषु च तज्जन्मोत्सववर्णनम् । ७५ पुत्रस्य 'श्रीवर्मा' इति नामकरणवर्णनम् । ७६ सुते जाते राज्ञोऽभ्युदयावाप्तेर्वर्णनम् ।

४ चतुर्थः सर्गः

१-२ शिशोः श्रीवर्मणो वृद्धिवर्णनम् । ३ श्रीवर्मणो विद्योपविद्याध्ययनम् । ४ श्रीवर्मणः कलाम्यासस्य प्रकर्षः । ५ श्रीवर्मणः शस्त्रास्त्रप्रयोगपटुत्वमस्वगजारोहणप्रवीणत्वञ्च । ६ श्रीवर्मणः सौन्दर्यवर्णनम् । ७ श्रीवर्मणः औदार्यम् । ८ श्रीवर्मणः शौर्यम् । ९ श्रीवर्मणः त्यागादिगुणानां विकासः । १० श्रीवर्मणः आश्रयिजनानां पतित्वं गुरुत्वं च । ११ श्रीवर्मणा स्वपक्षवद्विपक्षोऽपि प्रहर्षितः । १२ श्रीवर्मणोऽनुपमा रूपसपत् । १३ श्रीवर्मणो गर्वराहित्यम् । १४ श्रीवर्मणः पङ्कजजैतृत्वं दोषस्पर्शशून्यत्वं च । १५ श्रीवर्मणः प्रभावत्या सह परिणयः । १६-१७ श्रीवर्मणे यौवराज्यं वितीर्य तत्पितुः श्रीषेणस्य निश्चिन्ततया राज्यसौख्यानुभूतिः । १८ अम्बरतः पतन्तीमुल्का विलोक्य श्रीषेणस्य वैराग्यम् । १९-२७ श्रीषेणस्य विषयगर्हणम् । २८-३३ श्रीवर्मणः पुरस्तात्तत्पितुः श्रीषेणस्य जिनदीक्षाग्रहणाभिलाषप्रकाशनम् । ३४-४४ श्रीवर्मणि प्रति श्रीषेणस्य सदुपदेशः, तस्मै राज्यसमर्पणञ्च । ४५ श्रीप्रभमुने पादमूले जिनदीक्षाग्रहणं विधाय तपस्तप्त्वा च श्रीषेणस्य निर्वाण-गमनम् । ४६ श्रीवर्मणो दिग्जैत्रयात्रा । ४७ मौलं बलमात्ममूले विधाय श्रीवर्मणः प्रयाणम् । ४८ सेनारजोवर्णनम् । ४९ सैन्यध्वजवर्णनम् । ५० मातङ्गमदप्रवाहवर्णनम् । ५१ पटहप्रणादवर्णनम् । ५२ पौरैर्ग्राममहत्तरैश्च श्रीवर्मणोऽस्मिन्न्दनम् । ५३-५५ द्विपा चेष्टितानि । ५६-६७ दिग्विजयवर्णनम् । ६८ श्रीवर्मणः श्रीपुरं प्रत्यागमनवर्णनम् । ६९ प्रत्यागतं तं प्रणन्तु सत्कर्तुं चार्धहस्तायां जनतायां बहिरवस्थानम् । ७० मनोहरान् कच्छवाटान् ('कच्छवारे'—इति बुन्देलखण्डभाषया व्यवहृतान्) विलोकयन् स श्रीवर्मा गोपुराभिमुखो बभूवेति वर्णनम् । ७१ तरुमूलबद्धानां शिरोधोन् धुनतां कृतप्रणामानामिव गजानामवलोकनम् । ७२ परिखातटीपुं हसावलीनां दर्शनम् । ७३ खातिकायाः पयसो विनिर्गच्छतः पाठीनकुलस्य निरीक्षणम् । ७४ श्रीवर्मदर्शनार्थं पौराङ्गनानामौत्सुक्यं चेष्टितञ्च । ७५ पुरप्रवेशवर्णनम् । ७६ श्रीवर्मणो राज्यसंचालनं विषयानुभवश्च । ७७ शरन्मेघावलोकनेन श्रीवर्मणो वैराग्यम् । ७८ स्वगुण्य श्रीकान्तायां राज्यसमर्प्य श्रीप्रभपादमूले प्रव्रज्य च दुश्चरं तपस्तप्त्वा श्रीवर्मा सौधर्मस्वर्गे श्रीधराभिधो देवो बभूव इति वर्णनम् ।

५. पञ्चमः सर्गः

१ धातकोखण्डद्वीपस्य दक्षिणदिग्वातिन इषुकारगिरेर्वर्णनम् । २-११ तत्पूर्वभरतवर्तिनोऽलकामिधस्य देशस्य वर्णनम् । १२-२२ तत्र कोशलाख्यनगरीवर्णनम् । २३-३५ तदधिपते राज्ञोऽजितजयस्य वर्णनम् । ३६-३९ तन्महिष्या अजितसेनाया वर्णनम् । ४० स श्रीधराभिधो देवस्तयोरजितसेनसज्ञ सुत समजनीति वर्णनम् । ४१-४५ अजितसेनस्य कलाना यशसो रूपसपदो विनयस्य तत्पितु प्रसन्नतायाश्च वर्णनम् । ४६-४८ अजितसेनविषये तत्पितुविचार । ४९ अजितसेनाय तत्पिता यौवराज्यपदवी प्रायच्छदिति वर्णनम् । ५०-५१ यौवराज्यपदवीप्राप्त्यनन्तरमजितसेन प्रति राज्ञा प्रजाजनाना च विनय यवहारवर्णनम् । ५२ उपहारप्रदानार्थं समुपागतं सामन्तं सह राज्ञो युवराजस्य च सभाभवनेऽवस्थानम् । ५३ चण्डरुचिनामासुर सभाभवन्तो युवराजमपजहारेति वर्णनम् । ५४-७१ युवराजविकलां सकला सभामवलोक्येलाघितोर्विलापो मूर्च्छावस्था च । ७२ अपनीतमूर्च्छो राजा तपोभूषणनामान मुनिं ददर्श । ७३ मुनिमीक्षमाणा सभा विस्मयमाजगाम । ७४ मुनिसमागनवर्णनम् । ७५ तद्दर्शनाद्राज्ञ शोकोपशम । ७६-८० मुनिराजस्य सत्कृतिमर्चना च विधाय राज्ञोऽभूतपूर्वं तोष आशीर्वादावाप्तिश्च । ८१-८३ मुनिदलाघा । ८४-८९ 'कतिपयैरहोभिस्त्व समायात स्वसुत द्रक्ष्यसि' इति राजान प्रति मुनेराश्वसनम् । ९०-९१ मुनोन्द्रे गतवति सति तद्वचनविश्वासाद्राज्ञ सुखावस्थिति ।

६. षष्ठः सर्गः

१ तेनासुरेण परिभ्रमय्य नमस्तो मुक्तस्य युवराजस्य मनोरमाख्ये सरसि निपतनम् । २ तन्निपतना-ज्जाताया सरसोऽवस्थाया वर्णनम् । ३ तत उत्तरणवर्णनम् । ४-११ पुरुषाभिघाटवीवर्णनं ततो युवराजस्य प्रस्थानं च । १२ पर्वतवर्णनम् । १३ वनसीमान्तवुभुत्सया तदुपरि युवराजावरोहणम् । १४-२६ तत्र सहसा समायातेन केनचित्करालवक्त्रेण पुरुषेण सह युवराजस्य वाक्कलहो नियुद्ध युद्ध विजयावाप्तिश्चेति वर्णनम् । २७-३७ युवराजेन पराजित स पुरुषो दिव्यरूपमास्थाय 'अहं हिरण्यनामा देवस्तव मित्रमस्मि चण्डरुचिश्च शत्रुर्यो भवन्तं सभाभवन्तो जहार नमस्त पातयामास च' इति जगादेति वर्णनम् । युवराजो हिरण्यप्रभावेणात्मान वनसीम्नि व्यलोकयदिति वर्णनम् । ततो युवराजस्य राष्ट्रप्रवेशस्तत्र च पलायमानान् जनान् निरीक्ष्य तत्कारणजिज्ञासेति वर्णनम् । ३८-४८ ततो 'अरिजयाख्ये देशे विपुलामिधपुरे राज्ञो जयवर्मण शशिप्रभानामधेया कन्यामपहृतुं महेन्द्राह्वो भूपतिरायातो युद्धे जयवर्मबलं च निहत्य पुरमावृत्य वितिष्ठते । तद्भयाज्जना पलायन्ते' इति ज्ञात्वा युवराजस्य विपुलपुरं प्रति प्रस्थानमिति वर्णनम् । ४९-५६ तत्र महेन्द्रं निहत्य जयवर्मणा सह युवराजस्य तत्पुरप्रवेशः । ५७ पुरनारीणाममन्दानन्दानुभूतिः । ५८ जयवर्मणा युवराजस्य वपुषा पौरुषेण च तज्जाति-कुलोन्नतेरनुमानम् । ५९ कृतसत्कृतिर्युवराजो जयवर्मणो धरित्री वस्यां चकारेति वर्णनम् । ६०-६९ युवराजे शशिप्रभाया अनुरागवर्णनम् । ७० तदाकर्ण्य जयवर्मण प्रसन्नता । ७१ निमित्तिनमापृच्छ च जयवर्मणो विवाह-निश्चयः । ७२ ततो युवराजस्य औत्सुक्यम् । ७३ ७४ विजयार्धगिरेर्वर्णनम् । ७५ तद्दक्षिणतो रम्यस्यादित्याख्यस्य पुरस्य वर्णनम् । ७६ तदधिपते खेचरेन्द्रस्य धरणीध्वजस्य वर्णनम् । ७७ स प्रियवर्मनामधेय कुल्लक ददर्शेति वर्णनम् । ७८ तत्सत्कृतेर्वर्णनम् । ७९-८७ तन्मुखाच्छशिप्रभापरिणेतुः सकाशादात्मनो वधमश्रीसीदिति वर्णनम् । ८८ स खेचरेन्द्रो जयवर्मपुरं करोधेति वर्णनम् । ८९ जयवर्मण प्रति खेचरेन्द्रेण दूतप्रेषणम् । ९०-९४ दूतोक्तिवर्णनम् । ९५-९७ दूतविसर्जनम् । ९८ जयवर्मसमीपेऽजितसेनस्य खेचरेन्द्रवधप्रतिज्ञावर्णनम् । ९९ अजितसेनो हृदि हिरण्यदेव सस्मार, स च स्मृत एव दिव्य रथं गृहीत्वा तत्पुरोऽभवदिति वर्णनम् । १००-१०६ अजितसेनधरणीध्वजयोर्युद्धे धरणीध्वजस्य वधः । १०७ विजयानन्तरमजितसेनस्य विपुलपुरप्रवेशः । १०८ अजितसेनस्य शशिप्रभया सह विवाहः । १०९-११० वध्वा सह तस्य स्वपुरं प्रति प्रस्थानम् । १११ स्वपुर-प्रवेशवर्णनम् ।

७. सप्तमः सर्गः

१-१७ अजितसेनस्य चतुर्दशरत्नानां वर्णनम् । १८-२७ तस्य नवनिधीनां वर्णनम् । २८ तादृशी श्रियं समवाप्यापि स नोदसिक्त-इति वर्णनम् । २९ निधिरत्नपूजनम् । ३०-३९ राज्याभिषेकमहोत्सवस्य वर्णनम् । ४० स्वयंप्रमामिषस्य जिनपतेरागमनवर्णनम् । ४१ तं चन्दितुमजितसेनाजितजययोगमनवर्णनम् । ४२-४३ प्रणामानन्तरं स्वयंप्रभं प्रति राज्ञोऽजितजयस्य 'जन्तु कर्मभिः कथं बध्यते कथं च मुच्यते' इति प्रश्नः । ४४-५३ तदुत्तरदानम् । ५४ तच्छ्रुत्वाजितसेनस्य विरक्तेर्वर्णनम् । ५५ ततो जिनदीक्षाग्रहणम् । ५६ जितं प्रणम्य चक्रवर्तिनः स्वपुरप्रवेशवर्णनम् । ५७-६९ अजितसेनस्य दिग्विजयवर्णनम् । ७०-७९ तत्समृद्धिवर्णनम् । ८० स्वपुरप्रवेशवर्णनम् । ८१-९० पुरस्त्रीचेष्टावर्णनम् । ९१-९२ राजभवनप्रवेशवर्णनम् । ९३ कृतचरणनमस्क्रियाणां नृपाणां विद्याधराणां च विसर्जनम् । ९४ राज्योपभोगवर्णनम् ।

८. अष्टमः सर्गः

१-५० वसन्तवर्णनम् । ५१-६० शशिप्रभाख्याया महिष्या पुरुतो राजमुखेन पुरोपवनशोभाया वर्णनम् । ६१ राज्ञोऽजितसेनस्य वनविहरणयात्राघोषणा । ६२ प्रस्थानशसी ध्वनिर्व्योमं व्याप—इति वर्णनम् ।

९. नवमः सर्गः

१ वनश्रियं वीक्षितुं चक्रिणोऽजितसेनस्य प्रस्थानम् । २ तामेव श्रियं विक्षितुं रमणीनां प्रस्थानम् । ३-१७ उपवनयात्रावर्णनम् । १८ उपवनप्रवेशवर्णनम् । १९-२६ उपवनविहारस्य पुष्पावचायस्य च वर्णनम् । २७-५७ जलकेलिवर्णनम् । ५८ वस्त्रपरिवर्तनम् । ५९ रत्नौ पश्चिमाचलस्य प्रस्थं समनुसरति सति चक्री परिजनैः सहान्नपानादिकृत्यं चक्रे—इति वर्णनम् ।

१०. दशमः सर्गः

१ सूर्यस्यास्ताचलसश्रयः । २ सूर्यस्यारुण्यम् । ३-६ सायंकालवर्णनम् । ७-१६ अन्धकारवर्णनम् । १७-४० चन्द्रोदयवर्णनम् । ४१-७४ रात्रिक्रीडायाः (सुरतस्य) वर्णनम् । ७५-७६ वैतालिकमुखेन निशावसानवर्णनम् । ७७-७९ राज्ञः प्रबोधः शय्यात्यागः शयनागारतो निर्गमनः च ।

११. एकादशः सर्गः

१-२ राज्ञोऽजितसेनस्य सभाभवनप्रवेशवर्णनम् । ३-६ राज्ञो गजक्रीडावलोकनवर्णनम् । ७-९ गजेन निहतं कचनमानवमवलोक्य राज्ञो वैराग्यम् । १०-३० विषयगर्हणम् । ३१-३३ तदैव वनपालमुखाद् गुण-प्रभाभिषेकस्य मुनीन्द्रस्यागमनश्रवणं सपरिकरस्य राज्ञो तद्दर्शनार्थं गमनवर्णनं च । ३४-३८ आश्रमावलोकनं नानामुनीनां दर्शनं च । ३९-४९ राजमुखेन मुनीन्द्रस्तुतिः । ५०-६६ मुनीन्द्रनरेन्द्रयोः परिचर्चावर्णनम् । ६७ जितशत्रुसङ्गाय पुत्राय राज्यं वितीर्य राज्ञो जिनदीक्षाग्रहणम् । ६८-७२ तत्तत्पश्चरणवर्णनम् । ७३ राज्ञोऽच्युतेन्द्रपदावाप्तिः । ७४ तत्तच्छ्रुत्वात्र रत्नसंचयपुरे सुवर्णमालाकनकप्रभयो पुत्रं पद्मनाभो जातोऽसि-इति प्रतिपादनम् । ७५-७६ स्वजन्मान्तराणि समाकर्ण्य तत्र सदिहानं पद्मनाभस्तत्प्रत्ययार्थं श्रीधरमुनिं पुनः पप्रच्छेति वर्णनम् । ७७-७८ इतो 'दशमेऽहनि तव नगरे यूथं परित्यज्य कश्चिदेको मदन्धगज आगमिष्यति तत्प्रत्ययात् त्वमखिलं ममुक्तं वचनं निश्चेष्यसि' इति राजानं प्रति मुनेरुक्तिवर्णनम् । ७९ पद्मनाभस्य निजपुरं प्रति प्रत्यावर्तनम् । ८० तत्पुरे महान् कलकलः । ८१ तत्परिज्ञानाय भृत्यप्रेषणम् । ८२-८४ ततो गजप्रवेशस्य तत्कृतायाः सहारलीलायाश्च वृत्तं परिज्ञाय राजा विषादं भेजे मुनिवचनस्य प्रामाण्यं च निश्चित्य

जहर्प—इति वर्णनम् । ८५-९१ तद्वशीकरणवर्णनम् । ९२ तमारुह्य वने क्रीडाकरण, ततस्तस्य 'वनकेलि.' इति नामकरण तत्पश्चाच्च पुरप्रवेशकरणम्—इति कथनम् ।

१२. द्वादशः सर्गः

१-२४ गजार्थं राजान पद्मानाभं प्रति प्रेषितस्य पृथिवीपालदूतस्योक्तिवर्णनम् । २५-४१ दूतं प्रति युवराजोक्तिवर्णनम् । ४२-५४ युवराजं प्रति पृथिवीपालदूतस्य प्रत्युक्तिवर्णनम् । ५५ दूतभाषितं, क्षुभिता सभा राजावारयदिति प्रतिपादनम् । ५६ दूतसत्कृतेरादेश । ५७-१११ मन्त्रगुहे राज्ञः पुरतो मन्त्रिणा मन्त्रणा ।

१३. त्रयोदशः सर्गः

१ पृथिवीपालजिगीषया राज्ञः पद्मानाभस्य प्रयाणोपक्रमः । २ राज्ञः सितच्छत्रस्य सुपमा । ३-७ राज्ञो हार-कुण्डल-मुकुट-अङ्गद-रशनाभरणानां वर्णनम् । ८ तमन्येऽपि भूभुजोऽनुजग्मुरिति वर्णनम् । ९-२३ सेनाङ्गानामश्वदीनां वर्णनम् । २४ गजवधूपु कृतासनानामवरोधपुरन्धीणां वर्णना । २५ दर्शनार्थिनामागमनम् । २६ पुरयोपिता कौतुकम् । २७ तरलवेगसरादवरोधिकापतनम् । २८ करिभयात्पलायतं चण्डस्य वर्णना । २९ शकटवृषभाणां करिसूक्तृतिभिरासन्मार्गाश्रयणाद् वणिजा घृतघटानां विघटनम् । ३० वारणभयमवत्पतन-भग्नदधिपात्राया वल्लवयोपितो राजमार्गप्रत्यावर्तनम् । ३१ वैवधिकानामाशुगमनवर्णनम् । ३२ नृपवधूजन-यानवर्णनम् । ३३ पुरवीथीषु सेनाया सुपमा । ३४ अश्वसेनावर्णनम् । ३५ प्रस्थानपटहृद्वनिवर्णनम् । ३६ रथारूढस्य पद्मानाभस्य पुरक्षोभावलोकनम् । ३७ पुरगोपुरतः सैन्यनिर्गमनवर्णनम् । ३७-५२ मार्गे नानामनोरम-पदार्थानामवलोकनवर्णनम् । ५३-६१ मार्गे प्राप्ताया 'जलशहिनी' इति ख्याताया सरितो वर्णनम् । ६२ राज्ञस्तदुत्तरणवर्णनम् ।

१४. चतुर्दशः सर्गः

१-१८ राज्ञः पद्मानाभस्य मणिकूटाभिघपर्वतस्यावलोकनम् । १९-४० राज्ञः पुरतः सेनापतिमुखेन तच्छोभावर्णनम् । ४१ तदाकर्ण्य राजा तत्र रन्तुमियेष । ४२ तत्रानुत्तटं पर्यटन् राजा मध्यदिनवेलाया सेनानिवेशप्रदेशं प्राप्ता । ४३ प्रियाणां कपोलस्थलीषु घर्मोदविन्दूनवलोकयतो राज्ञो वाधाकरोऽपि मध्यदिन-दिवाकरोऽभिमतो बभूव । ४४ वणिग्विपणिवर्णनम् । ४५ आश्रयस्थानं प्रति यान्तीनां सामन्तसन्ततीनां वर्णनम् । ४६ पद्मानाभवसति विलोक्य पश्चादागतानां जनानां स्वावासभूमेरवगमः । ४७ वेश्यावर्गवर्णना । ४८ विलम्बतः समायातानां स्थानान्वेषणप्रयासवर्णनम् । ४९ कान्दविक (हलवाई) घाम कटकिमिव्यतिमिति वर्णनम् । ५० शैलानिलवर्णना । ५१-५३ सेनाया अश्वानां वर्णना । ५४-६२ गजवर्णनम् । ६३-६४ वृषभवर्णनम् । ६५-६६ चण्डवर्णनम् । ६७ स्कन्धावारवर्णनम् । (इत्थं ४४-६७ सेनासन्निवेशवर्णनम्) । ६८ तत्र ससैन्यस्य प्रतिद्वन्द्विनं पृथिवीपालनरपतेरभिगमनम् । ६९ रात्रिवर्णनम् । ७० पद्मानाभस्य निजभटै सह भाविसङ्ग्रामचर्चा । ७१ रात्रिसमाप्तिवर्णनम् ।

१५. पञ्चदशः सर्गः

१ सनाहपटहृद्वनि । २-५ भटानां सनाहोपक्रमः । ६-१४ कवचादिधारणवर्णनम् । १५-१८ दीनानाथकृतोत्सर्गं पद्मानाभो मणिकङ्कणादिभिः स्वाभरणैः सहयोगिनः सामन्तान् सच्चकार—इतिवर्णनम् । १९-२५ युयुत्सूना राज्ञो सैनिकानां च शस्त्रास्त्रग्रहणस्य रथाधारोहणस्य च वर्णनम् । २६ युद्धोद्यतसेना व्यक्त्येता न—इति कथनम् । २७-३० शुभशकुनवर्णनम् । ३१ सराजकं पृथिवीपालोऽपि सनह्यामर्पादिभिरनिर्ययौ । ३२-३४ अपशकुनवर्णनम् । ३५-६० युद्धवर्णनम् । ६१-६५ पृथिवीपालस्य सेनापतिरुचन्द्रशेखरो रणपराङ्मुख-

मात्मसैन्यं सधोरयन् सोत्साह चकार इति वर्णनम् । ६६-७४ चन्द्रशेखरस्य पद्मनाभसेनापतिना भीमेन सह युद्धम् । ७५-९६ सामन्तानां प्रतिद्वन्द्विभिः सामन्तैः सह युद्धम् । ९७-१०५ सुवर्णनाभधर्मपालयो (पद्मनाभ-पृथिवीपालपुत्रयो) वाग्युद्धवर्णनम् । १०६-१११ द्वन्द्वयुद्धे सुवर्णनाभो धर्मपाल बन्दीकृत्य पितुरन्तिक निनायेति वर्णनम् । ११२-११३ पद्मनाभसामन्तैः पृथिवीपालसामन्ता भग्नमनोरथाः कृता —इति वर्णनम् । ११४-१२९ पद्मनाभपृथिवीपालयोर्युद्धम् । १३० पद्मनाभस्तत्र पृथिवीपालस्य शिरश्चिच्छेद—इति वर्णनम् । १३१ शत्रूणां पलायनं रणभूमिसंशोधनं च । १३२ युद्धमूर्ध्नि मृतानां दाहसंस्कारः । १३३ शत्रोश्छिन्न शिरो निरीक्ष्य पद्मनाभस्य वैराग्यम् । १३४-१४४ वैराग्यविचाराः । १४५-१४७ निजतनूजाय सुवर्णनाभाय राज्यभारं वितीयं पृथिवीपालनन्दनाय च तत्पितुः पदं, पद्मनाभं श्रोधरमुने सकाशाद्दीक्षामादाय श्रमणो बभूव । १४८-१५० पद्मनाभस्य ज्ञानद्विप्रासेस्तपश्चरणस्य च वर्णनम् । १५१-१६० षोडश भावना भावयन् पद्मनाभस्तीर्थकृत्तामकर्मं बबन्ध—इति वर्णनम् । १६१-१६२ स्वतन्तुं त्यक्त्वा सोऽनुत्तरवैजयन्तं भजे, तत्र दिव्यं सुखं च लेभे ।

१६. षोडशः सर्गः

१-५ पूर्वदेशवर्णनम् । ६-९ चन्द्रपुरीवर्णनम् । १० राजवेश्मवर्णनम् । ११-१५ तदधिपतेर्महासेन-नृपतेर्वर्णनम् । १६-२० तन्महिष्या लक्ष्मणाया वर्णनम् । २१ ता लक्ष्मणामवाप्य राजा महासेन आत्मानं सार्वभौमं कलयतिस्म—इति वर्णनम् । २२ ता प्रति राज्ञोऽनुरक्तेर्वर्णनम् । २३ तदनुरक्ते प्रभावात् सामन्तानां स्वाच्छन्दम् । २४ सचिवमुखात्तच्छ्रुत्वा राजस्तद्विजयस्य विचारः । २५-५२ राज्ञो दिग्विजयवर्णनम् । ५३ राज्ञः स्वपुरीं प्रति प्रत्यागमनम् । ५४ सत्कृत्यनन्तरं राज्ञा विसर्जनम् । ५५ रत्नवृष्टिवर्णनम् । ५६ दिक्कुमार्यो लक्ष्मणाया गर्भशोधनादि कर्तव्यं व्यधिषत्—इति वर्णनम् । ५७-६२ देवी षोडश स्वप्नान् ददर्श—इति वर्णनम् । ६३-६६ राजमुखेन स्वप्नफलवर्णनम् । ६७ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणा देवी प्रमोदं भजे—इति वर्णनम् । ६८ चन्द्रप्रभस्य गर्भवितरणम् । ६९ गर्भकल्याणमहोत्सवस्य वर्णनम् । ७० श्रीहोवृत्त्यादिभिर्देवीभिः सेव्यमाना लक्ष्मणा देवी नवमासान् सुखेनैव निन्ये—इति वर्णनम् ।

१७. सप्तदशः सर्गः

१ जिनजन्मवर्णनम् । २-३ जिनजन्मसंभवे ककुभः प्रसेदुः, नभस्तलममलं जातं, सुरभिर्वायुर्ववौ, वियतो दिव्यकुसुमवृष्टिर्जाता—इति वर्णनम् । ४-५ कलत्रवासिप्रभृतिदेवानामावासस्थानेषु मणिघण्टिकादयः स्वयमेव रेणु —इति वर्णनम् । ६ ज्ञातचन्द्रप्रभजिनजन्मना देवानां चन्द्रपुरीं प्रति प्रस्थानम् । ७ सुरासुराभरणकिरणैः ककुभा शोभाया वर्णनम् । ८ नभसि देवविमानानां सुषमा । ९ अमरालयादानृपतिगेहं विस्तृताया देवपङ्क्ते सौन्दर्यम् । १० सवासव सुरगणो नृपसंघः प्राप—इति वर्णनम् । ११ शची मायाशिशु मातुरसि विनिवेश्य जिनमुज्जहार—इति वर्णनम् । १२ तमुदोक्ष्य हरेर्हर्षप्रकर्षं समजनि—इति वर्णनम् । १३ सोधर्मेन्द्रस्तमर्भक-मात्मगजमरोपयत्—इति वर्णनम् । १४ अन्येषाममरपतीनामानमनवर्णनम् । १५ मङ्गलगानपूर्वकं देवीनां मग्नतोऽभिषेकं प्रस्थानम् । १६ देवानां प्रस्थानवेलायां दुन्दुभिनादः । १७ तदवसरे नभस्तले देवनृत्यमजनि—इति वर्णनम् । १८ सुमेरुप्रासिवर्णनम् । १९ सुमेरुशिखरस्य पाण्डुकशिलायां सिंहासने जिनाभकस्य स्थापनम् । २० तदभिषेकवर्णनम् । २१ सोत्सवं तत्कर्णच्छेदनसंस्कारं सुरेश्वराश्चक्रुः—इति वर्णनम् । २२ सुरास्तं जिनाभकं मणिकुण्डलादिभिराभरणैर्भूषयन्—इति वर्णनम् । २३ तन्नामकरणसंस्कारः । २४ तत्स्तुतेरुपक्रमः । २५-४० इन्द्रमुखेन जिनाभकस्तुतिः । ४१ सुमेरुतश्चन्द्रपुरीं प्रति प्रस्थानम् । ४२ जिनाभकं समर्प्य सुरा सुरेन्द्राश्च तत्र महोत्सवं चक्रुः—इति वर्णनम् । ४३-४८ जिनाभकस्य बालक्रीडायां वर्णनम् । ४९ घनद्रेपितानां तदाभरणानां वर्णनम् । ५० तत्कलावगमनवैशिष्ट्यम् । ५१ तद्विवाहसंस्कारः । ५२ राज्यलामं तत्प्रशासनं च । ५३-५६ तच्छासने प्रजायां सुखावस्थितिः । ५७ सामन्तानामानुकूल्यम् । ५८ रजनीमहश्चाष्टधा विभज्य विहितः

कार्यक्रमः । ५९ समये समये सुरवनितानामागमनं ललितगीतनर्तनादिविधानं च । ६० चन्द्रप्रमस्य भोगसुखानु-
भवनम् । ६१-६४ चन्द्रप्रमस्य पुरतो धर्मचिनाम्नो धृतवृद्धविग्रहस्य सुरस्य पूतकृति । ६५ अन्तर्हिते तस्मिन् स
क इति सम्यजनानां जिन प्रति जिज्ञासा । ६६ सदुत्तरम् । ६७-७० ससारासारतायाश्चिन्तनम् । ७१ कृत्स्न-
कर्मक्षयस्य निश्चयः । ७२ लौकान्तिकदेवानामागमनम् । ७३ विमलाभिधा शिबिकामारुह्य चन्द्रप्रमः सकलतुल्यं
प्रापत्—इति वर्णनम् । ७४ वरचन्द्राभिधानाय स्वपुत्राय राज्यं वितोर्यं स तपोऽग्रहीत्—इति वर्णनम् । ७५
अपाकृतास्तत्कचानमराधिप क्षीरसमुद्रे निदधे—इति वर्णनम् । ७६ दीक्षाकल्याणमहोत्सवः । ७७ नलिन-
पुरपालिन सोमदत्तस्य गृहे चन्द्रप्रमस्य पारणा । ७८ चतुर्णां कपायाणां नाशनम् । ७९ परीपहजयवर्णनम् ।
८० चन्द्रप्रमस्य पादर्वे संशयनिरासाय नानामुनीनामनुदिनमागमनम् । ८१ पुनरपि दीक्षावन प्रति गमनम् ।
८२ तत्र नागशास्त्रिनस्तत्तलमुवि कैवल्यलाभ । ८३-९१ समवसरणवर्णनम् ।

१८. अष्टादशः सर्गः

१ गणधरप्रदनाजिनेश्वरश्चन्द्रप्रमस्तत्त्व जगाद—इति कथनम् । २ सप्ततत्त्वानां नामानि । ३ पुण्य-
पापयोर्वन्धेऽन्तर्भावोऽनन्तर्भावे च नवपदार्था - इति प्रतिपादनम् । ४ जीवस्वरूपनिरूपणम् । ५ विवक्षावशा-
ज्जीवस्य द्वैविध्यं चातुर्विध्यं च । ६ पृथिवीभेदान्तरक सप्तधा प्रमिद्यते । ७-८ अधोलोकस्थितानां सप्त-
पृथिवीनां नामानि । ९-१० नारकाणामुत्सेधः । ११-१२ नारकाणामायुः । १३-१४ नारकबिलानां संख्या ।
१५ पापा नरकं प्रयान्ति तत्र दुःखं चानुभवन्ति । १६ नरकगतिवर्णनस्योपसंहारस्तिर्यग्गतिवर्णनस्योपक्रमश्च ।
१७ तिर्यग्योनिजानां जीवानां भेदाः । १८-१९ स्यावरजीवानां भेदाः । २०-२१ इन्द्रियापेक्षया जीवानां-
मुक्तृष्टावगाहना । २२ इन्द्रियाणां नामानि द्वेन्द्रियादिजीवेषु तद्वृद्धिक्रमश्च । २३-२४ स्यावरजीवानामायुष-
प्रमाणम् । २५-२६ ऋषीजीवानामायुषः प्रमाणम् । २७ तिर्यग्गतिवर्णनस्योपसंहारो मनुष्यगतिवर्णनस्योप-
क्रमश्च । २८ मनुष्याणां भेदाः भोगभूमीनां संख्या च । २९ उत्तमादिभेदेन भोगभूमीनां त्रैविध्यमुत्तमासु
च भोगभूमिषु नृणामुत्सेधः । ३० भोगभूमिजानामायुः । ३१ भोगभूमिजा कल्पद्रुमोद्भव फल भुञ्जते—
इति कथनम् । ३२ कर्मभूमिजानां मानवानां भेदाः कर्मभूमिनां संख्या च । ३३ कर्मभूमिजानां मानवा-
नामुत्कृष्ट उत्सेधः । ३४ कर्मभूमिजानामायुः, विदेहे वृद्धिह्रासौ न—इति कथनम् । ३५ भरतैरावतयो
कालकृतौ वृद्धिह्रासौ, कालश्च द्वैविध्यं—इति प्रतिपादनम् । ३६ उत्तपिण्या अवसर्पिण्याश्च कालस्य
प्रमाणम् । ३७-३८ तयोः सुपमासुपमादयो भेदाः । ३९-४१ सुपमासुपमादीनां कालस्य प्रमाणम् ।
४२ म्लेच्छानां भेदाः । ४३ आर्याणां भेदाः । ४४-४६ गुणस्थानानां नामानि । ४७ मनुष्यगतिवर्णनस्योप-
संहारो देवगतिवर्णनस्योपक्रमश्च । ४८ निकायापेक्षया देवानां चातुर्विध्यं तत्र च भवनवासिनां दशविधत्वम् ।
४९ व्यन्तरा अष्टधा । ५० वैमानिकदेवानां भेदाः । ५१ कल्पातीतदेवानां वर्णनम् । ५२ भवनवासिनां देवा-
नामवगाहना । ५३ व्यन्तरज्योतिषसौधर्मेशानदेवानामुत्सेधः । ५४-५८ अन्येषां सुमनसां (वैमानिकानां)
कायोच्छ्रायः । ५९-६५ देवानामायुः प्रमाणम् । ६६ जीवनिरूपणाया उपसंहारोऽजीववर्णनाया उपक्रमश्च ।
६७ अजीवद्रव्यस्य पञ्चविधत्वम् । ६८ षष्ठस्य जीवद्रव्यस्य पञ्चास्तिकायना च प्रतिपादनम् । ६९-७० धर्म-
द्रव्यस्य स्वरूपनिरूपणम् । ७१ अधर्मद्रव्यस्य स्वरूपम् । ७२ आकाशद्रव्यस्य निरूपणम् । ७३ धर्मादिद्रव्याणां
प्रदेशसंख्या । ७४ कालद्रव्यस्य लक्षणमुपकारश्च । ७५-७७ दिनकरादीनां क्रिया विहायापर कालो
नास्तीति पूर्वपक्षस्तदुत्तरपक्षश्च । ७८ पुद्गलस्य स्वरूपनिरूपणमणुस्कन्धविवक्षया द्वैविध्यं च । ७९ स्थूल-
सूक्ष्मादिभेदतः पुद्गलानां बहुविधत्वम् । ८० पुद्गलद्रव्यस्योपकारः । ८१ पुद्गलवर्णनस्योपसंहार आस्रवतत्त्व-
स्योपक्रमश्च । ८२ आस्रवस्य स्वरूपम् । ८३ आस्रवस्य भेदो तत्त्वामिनी च । ८४ ज्ञानदर्शनावरणयोरास्रव-
हेतवः । ८५ असातवेदनीयस्यास्रवहेतवः । ८६ सातवेद्यस्यास्रवहेतवः । ८७ दर्शनमोहनीयस्यास्रवहेतवः ।
८८ चारित्रमोहनीयस्यास्रवहेतवः । ८९ नारकायुषस्तिर्यगायुषश्चास्रवहेतवः । ९० मनुष्यायुषो देवायुषश्चा-

ॐ

श्री धीरनन्दि-प्रणीतं चन्द्रप्रभचरितम्

[१. प्रथमः सर्गः]

श्रियं क्रियाद्यस्य सुरागमे नटत्सुरेन्द्रनेत्रप्रतिबिम्बलाञ्छिता ।
सभा वभौ रत्नमयी महोत्पलैः कृतोपहारेव स वोऽग्रजो जिनः ॥१॥
स पातु यस्य स्फटिकोपलप्रभे प्रभाविताने विनिमग्नमूर्तिभिः ।
विदिद्युते दुग्धपयोधिमध्यगैरिवामरैर्धः शशिलाञ्छनो जिनः ॥२॥

विद्वन्मनोवक्त्रभा

चन्द्रेऽहं सहजानन्दकन्दलीकन्दयन्धुरम् । चन्द्राङ्गं चन्द्रसंकाशं चन्द्रमार्थं स्मराहरम् ॥ १ ॥

चन्द्रप्रमाहं दीशस्य^१ काव्यं व्याख्यायते मया । विश्वमन्वयरूपेण स्पष्टसंस्कृतभाषया ॥ २ ॥

श्रियमित्यादि । यस्य स्वामिनः । सुरागमे सुराणामागमस्तस्मिन् । नटत्सुरेन्द्रनेत्रप्रतिबिम्बलाञ्छिता नटता नृत्यतां सुरेन्द्राणां देवेन्द्राणां नेत्राणां प्रतिबिम्बीलाञ्छिता चिह्निता तथोक्ता । रत्नमयी रत्नस्य [रत्नानी]^२ विकारस्तथोक्ता मणिनिर्मिता । सभा समवसरणम् । महोत्पलं महान्ति च च तान्युत्पलानि च^३ सैमीलोत्पलैः । कृतोपहारेव कृता उपहारा यस्याः सा^४ विरचितपुष्पाञ्जलियुक्तेवेत्यर्थः । वभौ रेजे । सः^५ अग्रजः, भ्रष्टे जायत इत्यग्रजः । प्रथमकाले जातः । जिनः दुर्जयकर्मठकर्मातीन् जयति निर्मूलयतीति जिनः पुरुषपरमेश्वरः । वः युष्माकम् । 'पदाद्वाक्यस्य' इत्यादिना युष्मदः पण्ठीषद्बहुवचनस्य वसादेशः । श्रियम् अन्तरङ्गबहिरङ्गमपत्तिम् । क्रियात् विधीयात्^६ दुकृञ्करणे लिङ् । उत्प्रेक्षा ॥ १ ॥ स इत्यादि । यस्य स्वामिनः । स्फटिकोपलप्रभे स्फटिकस्थोपलस्येव प्रभा यस्य तस्मिन् । उपमा । प्रभाविताने प्रभाणां कान्तीनां बिताने समूहे । विनिमग्नमूर्तिभिः विनिमज्जन्ति स्म विनिमग्नास्ता मूर्तयो येषां ते तथोक्तास्तेः । अमरै

भावानुवाद

प्रथम तीर्थंकर भगवान् ऋषभदेव तुम सबको कल्याण सम्पत्ति प्रदान करे । इस युगमें सबसे पहले अवतरित होनेसे वे अग्रज अर्थात् आदिपुरुष कहे जाते हैं । उन्हें जब केवलज्ञानकी प्राप्ति हुई थी तब समस्त इन्द्रोने उत्सव मनाया था । उन्होंने देवोकी उपस्थितिमें उक्त ऋषभदेवके सामने सभा (समवसरण) में नृत्य किया था । सभाकी भूमि चूँकि रत्नजटित थी, अतः वहाँ इन्द्रोके नेत्रोकी छाया पड़नेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो वह उन (ऋषभदेव) के लिए स्वयं नील कमलोका उपहार भेंट कर रही हो ॥१॥ चन्द्र-चिह्नसे विभूषित अष्टम तीर्थंकर भगवान् चन्द्रप्रभ (चरितनायक) तुम सबकी रक्षा करे । उनके देहकी कान्ति स्फटिक

१ आ हंपोरस्य । २ आ स विकारास्तः । ३ आ च तथोक्तानि सैमी । ४ = कृत उपहार प्रभावितो यस्या मा । ५ = सचराचरे जगति प्रसिद्ध । ६ श स विधीयात् । ७ आ दुकृञ् श स दुकृञ् ।

अनन्तविज्ञानमनन्तवीर्यतामनन्तसौख्यत्वमनन्तदर्शनम् ।

विभर्ति योऽनन्तचतुष्टयं विभुः स नोऽस्तु शान्तिर्भवदुःखशान्तये ॥३॥

‘जराजरत्यास्मरणीयमीश्वरं स्वयंवरीभूतमनश्चरश्रियः ।

निरामयं वीतभयं भवच्छिदं नमामि वीरं नृसुरासुरैः स्तुतम् ॥४॥

देवै । दुःखपयोधिमध्यगै दुःखस्य पयोधिर्दुःखपयोधि^१ क्षीरसमुद्र तस्य मध्य गच्छन्ति स्म तथोक्तास्तैरिव । विदिद्युते । द्युति दोप्ती भावे लिट् । स शशिलाञ्छन शशयेव लाञ्छन यस्य स, चन्द्रलाञ्छन इत्यर्थः । जिन अष्टमतीर्थंकर । व युष्मान् । ‘पदाद्वाक्यस्य’ इत्यादिना युष्मच्छब्दस्य द्वितीयावहुवचने वसादेशः । पातु रक्षतु । पा रक्षणे लोट्^२ । उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ अनन्तविज्ञानमित्यादि । य स्वामी । अनन्तविज्ञान न विद्यतेऽन्तोऽवसानो(न) यस्य तत् अनन्त च तद्विज्ञान तथोक्तम् । अनन्तवीर्यताम् अनन्त च तद्वीर्यं चानन्त-वीर्यम्, तस्य भावस्ताम् । अनन्तसौख्यत्वं सुखमेव सौख्यम् । ‘भेषजादि-’ इत्यादिना स्वायिकस्तघण^३ अनन्त च तत्सौख्यं चानन्तसौख्यं तस्य भावस्तत् । अनन्तदर्शनम् अनन्त च तद्दर्शनं च तथोक्तम् । इति अनन्तचतुष्टयम् अनन्तानां चतुष्टयं तथोक्तम् । विभर्ति धरति^४ । द्रुमृज्^५ धारण-पोषणयोर्लट् । स । शान्ति शान्तिजिन । विभु स्वामी । न अस्माकम् । ‘पदाद्वाक्यस्य’ इत्यादिना युष्मदस्मत्त्वष्टीबहुवचनस्य वसादेशः । भवदुःखशान्तये भवस्य ससारस्य दुःखस्य शान्तये शमननिमित्तम् । अस्तु भूयात् ।^६ ॥ ३ ॥ जरेत्यादि । जराजरत्या जरैव जरती^७ तथा । अस्मरणीयं ध्यातुमयोग्यम् । ईश्वर स्वामिनम् । अनश्चरश्रिय नित्यश्रिय । स्वयंवरीभूत प्रागवर इदानीं वरो भवति स्म तथोक्तस्तम् ‘कर्मकर्तृभ्याम्-’ इत्यादिना च्चि । ‘चो चास्यानव्ययस्य’ इतीकारादेशः । निरामयम् आमयान्निर्गतो निरामय त व्याधिरहितम् । वीतभयम् वीत भय यस्य त भयरहितम् । भवच्छिदम् भव छिनत्तीति भवच्छित् त ससारनाशकम् । नृ-सुरासुरस्तुतम् नरामरासुरैः सन्तुतम् । वीरम् विशिष्टम् ई लक्ष्मीं राति^८ ददातीति वीर त वर्धमानस्वामिनम् । नमामि

मणिकी प्रभा जैसी घवल थी । अत चारो ओर बैठे हुए देव उस (कान्ति) मे निमग्न होकर ऐसे सुशोभित होते थे मानो वे क्षीरसागरमे डुबकी लगा रहे हो ॥२॥ अनन्तज्ञान, अनन्त-दर्शन, अनन्तसुख और अनन्तवीर्य इस अनन्तचतुष्टयके धारण करनेवाले सोलहवे तीर्थंकर भगवान् शान्तिनाथ हम सबके सासारिक दुःखोका उपशमन करें ॥३॥ मै (वीरनन्दी) चौबीसवें तीर्थंकर भगवान् महावीरको नमन करता हूँ । वे सर्वथा नीरोग व निर्भय थे । उन्होंने भवपरम्पराको नाश कर दिया था, तथा क्या नर, क्या सुर और क्या असुर सभी उनके पवित्र गुणोकी प्रशंसा करते थे । उनमे वे सब गुण विद्यमान थे जो मुक्तिके योग्य वरमे आवश्यक होते हैं । इसीलिए अनन्तचतुष्टयादिस्वरूप अविनश्चर लक्ष्मीसे सम्पन्न मुक्ति-श्रीने, स्वयं ही उनका वरण किया था । वेचारी जरा (वृद्धावस्था) उनके साथ अपने सम्बन्धके विषयमे उनका स्मरण भी नहीं कर सकती थी । कारण कि उसका तारुण्य ढल चुका था -

१ टीकाश्रितोऽय पाठ प्रतिपु तु^१ त्या स्मरणीय^२ इत्येवविध एव पाठ उपलभ्यते । २ आ लोट् ।

३ आ इत्यादिना शास्त्रार्थिक-वत् । ४ आ धरति स्म । ५ आ मृज् । ६ श स लट् । ७ आ जरति । ८ श स विशिष्ट इ इष्ट राति ।

हितं विसंवादविवर्जितस्थितिं परैरभेद्यं प्रवितीर्णनिर्वृतिम् ।
 शरण्यभूतं शरणं जिनागमं गतोऽस्म्यहं भव्यजनैकबान्धवम् ॥५॥
 गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमैः कण्ठविभूषणीकृता ।
 न हारयष्टिः परमेव दुर्लभा समन्तभद्रादिभवा च भारती ॥६॥

मोमि' । जम प्रह्वत्वे शब्दे लट् । रूपकम् ॥ ४ ॥ हितमित्यादि । हितम् उपकारकम् । विसंवादविवर्जित-
 स्थितिं विसंवादेन विरोधवचनेन विवर्जिता रहिता स्थितिर्यस्य तम् । 'मयादा धारणा-स्थिति' इत्यमर ।
 परैः अन्यवादिभिः । अभेद्यं कुहेतुदृष्टान्तरभेद्यम् । प्रवितीर्णनिर्वृतिं प्रवितीर्णां प्रदत्ता निर्वृतिर्मोक्षो येन तम् ।
 शरण्यभूतं शरण्यमपायसरक्षणोपायो भवति स्म, तथोक्तस्तम् । भव्यजनैकबान्धवं रत्नत्रयाविर्भवनयोग्या
 भव्याः ते च ते जना तेषामेको मुख्यो बान्धवः तम् । जिनागमं जिनेन प्रणीत आगम तम् । अहं वीरनन्दी ।
 शरण रक्षकम् । 'शरण गृहरक्षित्रो' इत्यमर । गतः यातः । अस्मि भवामि । अस भुवि लट् ॥ ५ ॥ गुणान्वि-
 तैस्यादि । [गुणान्विता] गुणैः तन्तुभिः पक्षे प्रसादमाधुर्यादिभिरन्विता । 'मौर्व्यप्रदा[धा]नपारदेन्द्रिय-
 सूत्रसत्त्वादिसध्यादिविद्यादिहरितादिषु गुण' इति नानार्थकोशे । निर्मल-वृत्तमौक्तिका निर्मल निर्दोष त्रासादि-
 दोषरहितं वृत्त पद्य वर्तुलं येषां ते तथोक्ता मौक्तिका मुक्तिः प्रयोजनं येषां ते मौक्तिका भव्या, पक्षे
 मुक्ताभरणः निर्मला वृत्ता मौक्तिका यस्या सा तथोक्ता । (निर्मलानि त्रासादिदोषरतिहानि वृत्तानि वर्तुलानि
 मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, पक्षे निर्मलानि यतिभङ्गप्रभृतिदोषशून्यानि वृत्तमौक्तिकानि श्रेष्ठच्छन्दासि यस्या
 सा) हारयष्टिरिव[रेव] हारलतेव[तैव] । परम् अत्यन्तम् । नरोत्तमैः नरेष्वुत्तमैः श्रेष्ठैः । कण्ठ-
 विभूषणीकृता प्रागकण्ठविभूषणमिदानीं कण्ठविभूषणं क्रियते स्म तथोक्ता । [न] नासीत्, सैकैव न घृते-
 त्यर्थः । पुनः कापीति चेत् । दुर्लभा दुःखेन महता कष्टेन लभ्यत इति दुर्लभा । समन्तभद्रादिभवा समन्ता-
 ऋद्रं कल्याणं यस्यासी समन्तभद्र, स आदिर्येषां ते समन्तभद्रादयः, तेषु भवा तथोक्ता । भारती च भाषा

वह बुढ़िया हो चुकी थी ॥४॥ मेरे लिए जिनागम ही शरण (रक्षक) है । मैं उसीकी शरण
 आया हूँ । वह सबको हितकारी है । उसकी स्थिति पूर्वापर विरोधसे रहित है । उसके
 सिद्धान्त दूसरेके लिए अकाट्य हैं । वह शान्ति और मुक्ति प्रदान करनेवाला है तथा भव्य-
 जीवोंका तो एक मात्र बन्धु है ॥५॥ इस युगमें केवल हार ही नहीं, बल्कि समन्तभद्र आदि
 आचार्योंकी वाणी भी अत्यन्त दुर्लभ है । हार और समन्तभद्र आदि आचार्योंकी वाणीमें
 अद्भुत साम्य है — जिस प्रकार निर्मल गोल मोतियोंको धागेमें पिरोकर हार बनाया जाता है
 और उत्तम पुरुष उसे अपने गलेमें आभूषणके रूपमें पहनते हैं इसी प्रकार समन्तभद्र आदि
 आचार्योंकी वाणी ओज, प्रसाद और माधुर्य गुणोंसे गुम्फित है, निर्दोष सुन्दर छन्दोंमें निबद्ध

१. = ननु च चत्वार एव तीर्थकराः कथमभिष्टुता न सर्वेऽपि, इति चेत्, उच्यतेऽत्र कवेरभि-
 प्रायः — बृहत्कथाप्रवरस्यास्य काव्यस्य विस्तरभयात् । अथवोत्सर्पिणीसमयादितीर्थप्रवर्तनादादिजिनस्याभिष्टव्यं,
 प्रारब्धकथानामपक्त्वादष्टमस्य, निविघ्नतः शास्त्रपरिसमाप्तेः कारणत्वात् शान्ते, वर्तमानतीर्थस्वामित्वादन्य-
 स्येति । तदापि शेषाणां नमनाकरणेऽपरीक्षकत्वमिति चेत् सर्वेऽपि नुता भगवताचार्येण — वीर विशिष्टाम्
 ईं समवसरणादिलक्षणा लक्ष्मीम् ईरते इति वीर तीर्थकरसमुदायः तं नमामि, यतः सर्वेषामपि श्री
 पञ्चकल्याणाभिधा प्रातिहार्यातिशयादिलक्षणा समानैव श्रूयते श्रुते ।

गुणानगृह्णन् सुजनो न निर्वृतिं प्रयाति दोषानवदन्न दुर्जनः ।
 चिरन्तनाभ्यासनिबन्धनेरिता गुणेषु दोषेषु च जायते मतिः ॥७॥
 गुणान्यथैवोपदिशन्प्रशंसया गुरुत्वबुद्ध्या सुजनो नमस्यते ।
 तथैव दोषान्दिशतः प्रणिन्दया कृतः खलस्यापि मयायमञ्जलिः ॥८॥
 सुदुष्करं यन्मनुते गणाधिपोऽप्यवैति वाग्देव्यपि भारमात्मनः ।
 विधित्सुरहंश्चरितं तदल्पधीर्ध्रुव न यास्यामि न हास्यतां सताम् ॥९॥

च, नरोत्तमै कण्ठविभूषणीकृतेत्यर्थः । श्लेषः ॥ ६ ॥ गुणानित्यादि । सुजन शोभनो जनः । गुणान् अगृह्णन् गृह्णातीति गृह्णन्, न गृह्णन् [अगृह्णन्] तथोक्तः, अस्वीकुर्वन् । निर्वृतिं सतोपम् । 'निर्वृतिस्तु मनस्तोषे मोक्षे समयवाढयो' इति विश्वः । न प्रयाति । दुर्जनं निन्दितो जनो दुर्जनः । दोषान् अवदन् वदतीति वदन् न वदन् अवदन् तथोक्तोऽब्रुवन् निर्वृतिम् । न प्रयाति । चिरन्तनाभ्यासनिबन्धनेरिता चिरं भवश्चिरन्तः । 'सायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽग्न्यात्' इति तनूः । चिरन्तनश्चासावभ्यासश्च स एव निबन्धनं तेनेरिता प्रेरिता । मतिं बुद्धिः । गुणेषु सम्यग्ज्ञानादिसहभाविपरिणामेषु । दोषेषु च तद्विपरीतेषु च । च-शब्दः समुच्चयार्थः । जायते उत्पद्यते । जनैर्द्रादुर्भावे लट् ॥ ७ ॥ गुणानित्यादि । गुणान् उपदिशन् उपदिशत्युपदिशन् । 'सल्लङ्' इत्यादिना शतुप्रत्ययः । उपदेशः कुर्वन् । सुजनः सत्पुरुषः । प्रशंसया स्तुत्या । गुरुत्वबुद्ध्या गुरुत्वस्य महत्त्वस्य बुद्ध्या । यथैव नमस्यते नमस्क्रियते । 'नमो वरिवस्तपसः वयच्' । तथैव दोषान् दिशतः ब्रूवतः । खलस्य दुर्जनस्यापि प्रणिन्दया प्रगर्हया । मया कविना । अयम् एव अञ्जलिं मुकुलितहस्तः । 'तौ युतावञ्जलि पुमान्' इत्यमरः । कृतं क्रियते स्म कृतो विहितः ॥ ८ ॥ सुदुष्करमित्यादि^१ । यत् चरितम् । गणाधिपोऽपि गणानां द्वादशानामधिपोऽपि गणाधिपोऽपि । सुदुष्करं सु सुष्ठु दुःखेन महता कष्टेन क्रियत इति तथोक्तम् । मनुते जानाति । वाग्देव्यपि सरस्वत्यपि । आत्मनः स्वस्य । भारम् । अवैति बुध्यते । तत् अहं चरितम् अहं चरितम् । विधित्सु विधातुमिच्छुः । 'सन्मिसा-' इत्यादिना^२ च-प्रत्ययः । अल्पधीः अल्पाधीर्यस्य सः, स्तोत्रबुद्धिरित्यर्थः । ध्रुवः निश्चयम् । सता सत्पुरुषं । 'वा नाकस्य' इत्यादिना^३ करणे षष्ठी । हास्यतां हास्यस्य भावम् । न यास्यामि न गमिष्यामि । न इति न, अपि तु यास्याम्येव । द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयत

है और उसे श्रेष्ठ पुरुष कण्ठस्थ करते हैं ॥६॥ दूसरोंसे गुण ग्रहण किये बिना सज्जनको और उनके दोषोंका व्याख्यान किये बिना दुर्जनको चैन नहीं पडती । इसका एक मात्र कारण है अपना-अपना चिरन्तन अभ्यास, जिससे प्रेरित होकर मानव (सज्जन और दुर्जन) की मति गुणों या दोषोंकी ओर झुकती है ॥७॥ सज्जन दूसरोंके सद्गुणोंकी—उनकी कृतिकी—प्रशंसा करता है और उनके ग्रहण करनेका उपदेश भी देता है, अतः लोग उसे अपना गुरु मानकर नमस्कार करते हैं । इसी प्रकार दुर्जन दूसरोंके दोषोंकी—उनकी कृतिकी—निन्दा करता हुआ उनको प्रख्यात करता है, अतः मैं उसे भी हाथ जोडता हूँ ॥८॥ अरहत भगवान्के जिस चरितको चार ज्ञानके धारी, स्वयं गणधर भगवान् भी कठिन मानते हैं और जिसे भगवती सरस्वती देवी (तथैवकरकी वाणी) भी अपना बोझा समझती है, अर्थात् अपरिमित होनेसे जिसका वर्ण, पद व वाक्योंके द्वारा पूर्णतया वर्णन नहीं किया जा सकता है, उसीको लिखनेके लिए मैं मन्द बुद्धि होकर भी प्रवृत्त हुआ हूँ । अतः सत्पुरुषोंके सामने परिहास योग्य नहीं बनेगा, यह कभी नहीं हो सकता—निश्चित ही उनकी हँसीका भाजन बनेगा ॥ ९ ॥

१ श स 'विहित' नास्ति । २ श स सुदुष्करमिति । ३ श स सन्निपेत्यादिना ।

तथापि तस्मिन् गुरुसेतुवाहिते सुदुष्प्रवेशेऽपि पुराणसागरे ।
 यथात्मशक्तिं प्रयतोऽस्मि पोतकः पथीव यूथाधिपतिप्रवर्तिते ॥१०॥
 अथास्ति^१ शृङ्गोल्लिखितामरालयो द्विपूरणद्वीपगतो गभस्तिभिः ।
 सृजन्नमेघां कलमाग्रपिङ्गलैस्तडिच्छ्रियं व्योमनि पूर्वमन्दरः ॥११॥
 विभूष्य तत्पूर्वविदेहमात्मन श्रिया स्थितो नाकिनिवाससनिभः ।
 समस्ति देशो भुवि मङ्गलावतीत्यभिख्यया यः प्रथितोऽर्थयुक्तया ॥ १२ ॥

॥ १ ॥ तथेत्यादि । तथापि हास्यगमनप्रकारेणापि [प्रकारेऽपि] । सुदुष्प्रवेशेऽपि^२ सुष्ठु दुःखेन महता कष्टेन प्रवेशनीयेऽपि । गुरुसेतुवाहिते गुरवो गणधरादयः त एव सेतुस्तेन बाहिते प्रापिते । तस्मिन्^३ पुराणसागरे पुराणमेव सागरः तस्मिन् । यथात्मशक्तिं आत्मन शक्तिस्तथोक्ता, आत्मशक्तिमनतिक्रम्य यथात्मशक्तिः । यूथाधिपतिप्रवर्तिते यूथानामधिपतिर्गजाधिपः तेन प्रवर्तितः शोधितः^४ तस्मिन् । पथि मार्गे । पोतक इव करिशावक इव । प्रयत उद्यत । अस्मि भवामि । उपमा ॥ १० ॥

अथेत्यादि । अथ पुराणप्रवेशानन्तरम्^५ । शृङ्गोल्लिखितामरालयः शृङ्गेणोल्लिखितः संस्पृष्टः सुरालयः स्वर्गो यस्यासौ तथोक्तः, अत्युन्नतत्वादित्यर्थः । द्विपूरणद्वीपगतः द्वयोः पूरणद्वीप गच्छति स्म तथोक्तः, द्वितीयद्वीपस्य धातकीखण्डस्य मध्यगत इत्यर्थः । कलमाग्रपिङ्गलैः कलमाना शालीनामग्राणि मञ्जर्यं, तानीव पिङ्गला सुवर्णवर्णा तैः । गभस्तिभिः किरणैः । अमेघा जलधररहिताम् । व्योमनि आकाशे । तटिच्छ्रियं तटितो विद्युतः श्रियः संपत्तिम् । सृजन् सृजतीति सृजन् निर्मापयन् । पूर्वमन्दरः पूर्वमन्दरो मेरुः । अस्ति वर्तते । असः भुवि लट् ॥११॥ विभूष्येत्यादि । यः विषयः । आत्मनः स्वस्य । श्रिया पुण्यवतः पुरुषान् ध्रियतीति श्रीः, तथा सपदा । तत्पूर्वविदेहः तस्य पूर्वमन्दरस्य पूर्वः पौरस्त्यविदेहजनपदम् । विभूष्य विभूषणपूर्वं पश्चात् किञ्चिदिति, अलङ्कृत्य । स्थितः नाकिनिवाससनिभः नाकिना देवानां निवासस्य स्वर्गस्य सनिभः समानः । अर्थयुक्तया अर्थेन युक्ता तथा, सार्थकया । मङ्गलावतीत्यभिख्यया 'मङ्गलावती' इति अभिख्यया अभिधानेन । भुवि भूमौ । प्रथितः प्रतीतः । देशः विषयः । समस्ति सम्पद्यते वर्तते । असः भुवि लट् ॥१२॥

यद्यपि मुझे अपने परिहासका पहलसे ही भान हो गया है, किन्तु फिर भी जैसे सेतु (पुल) की सहायतासे समुद्रमें प्रवेश करना सरल हो जाता है, इसी तरह गुरु-परम्पराकी कृपासे मुझे पुराण (उत्तरपुराण, जिसके आधारसे चन्द्रप्रभचरित लिखा गया है) में प्रवेश करना सरल हो गया है । यह पुराण भी समुद्रसे किसी अशमे कम नहीं है, तो भी गुरुओकी कृपासे अपनी प्रतिभा शक्तिके अनुसार इसमें प्रवेश करनेके लिए उद्यत हुआ हूँ । जैसे गजराजके द्वारा बनाये गये मार्गमें उसका बच्चा (पोतक) प्रवेश करनेके लिए उद्यत होता है ॥१०॥

अब यहाँसे कथाका प्रारम्भ होता है—दूसरे द्वीपका नाम धातकी खण्ड है । वहाँ पूर्व दिशामें जो मेरु पर्वत अवस्थित है, उसका शिखर स्वर्गको छूनेवाला—बहुत ऊँचा—है । उसका ऊपरी भाग सुनहरे रंगका है, अतः वह पकी घानकी वालो (मञ्जरी) के समान पीली किरणोंके द्वारा आकाशमें मेघोंके न रहनेपर भी बिजलीकी छटा दिखलाता है ॥११॥ उसके उस क्षेत्रमें—जिसका नाम पूर्व विदेह है—एक मङ्गलावती नामका देश है । सदा मङ्गलमय रहनेसे वह सार्थक नामवाला है । वह उस विदेहका भूषण है । वह अपनी श्री—विभूति और उत्कृष्ट शोभा—की दृष्टिसे स्वर्गके समान है । इसीलिए वह सारे भूमण्डलमें विख्यात है ॥१२॥

१ अ अथोस्ति । २ स प्रवेशनीयोऽपि । ३ श स अस्मिन् । ४ आ लोभित । ५ आ श स प्रवेशानन्तरं ।

निरन्तरैर्यत्र शुकाङ्गकोमलैः समानसस्याङ्कुरसंचयैश्चिताः ।

जनस्य चेतांसि हरन्ति भूमयो हरिन्मणिघातविनिर्मिता इव ॥१३॥

निशाकरांशुप्रकराच्छवारिभिर्विनिद्रनीलोत्पलरश्मिरञ्जितैः ।

च्युतैर्निरालम्बतया विहायसो विभाति खण्डैरिव यः सरोवरैः ॥१४॥

निशासु शीतांशुमणिस्थलच्युतैः पयःप्रवाहैः परिपूरितान्तराः ।

बहन्ति यस्मिञ्जलराशियोषितो निदाघकालेष्वपि कूलमुद्रजाः ॥१५॥

निरन्तरैरित्यादि । यत्र यस्या मङ्गलावत्याम् । निरन्तरैः अन्तराग्निर्यत्र, निरवकाशैरित्यर्थः । शुकाङ्गकोमलैः शुकानामङ्गानीव कोमलैर्मृदुलैः । समानसस्याङ्कुरसंचयैः समानानां सस्यानाम् अङ्कुराणां संचयैः समूहैः । चिता चीयन्ते स्म चिता, व्याप्ता । भूमयः भुवः । हरिन्मणिघातविनिर्मिता इव हरिता मणीनां मरकत-रत्नानां घातेन समूहेन विनिर्मिता सृष्टा इव । जनस्य लोकस्य । चेतांसि चित्तानि । हरन्ति अपहरन्ति । ह्रूय हरणे लट् । उत्प्रेक्षा ॥१३॥ निशाकरेत्यादि । यः देशः । निशाकरांशुप्रकराच्छवारिभिः निशाकरस्य चन्द्रस्य अशूना प्रकरः समूह इव अच्छानि निर्मलानि वारीणि जलानि येषां तैः । विनिद्रनीलोत्पलरश्मिरञ्जितैः विनिद्राणां विकसितानां नीलोत्पलानाम् इन्दोवराणां रश्मिभिः कान्तिभिरञ्जितैर्विम्बितैः (नीलवर्णोत्कृतैः) । सरोवरैः महासरोभिः । निरालम्बतया आलम्बनात् [आलम्बात्] निर्गत निरालम्ब तस्य भावः तया, आधाररहितत्वेनेत्यर्थः । च्युतैः च्यवन्ते स्म च्युता तैः, पतितैः । विहायसः गगनस्य । खण्डैरिव शकलैरिव । विभाति विराजते । भा दीप्तौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥१४॥ निशास्वित्यादि । यस्मिन् देशे । निशासु रात्रिषु । शीतांशुमणिस्थलच्युतैः शीतांशुमणे, चन्द्रकान्तमणे स्थलात् प्रदेशात् च्युतैः पतितैः । पयःप्रवाहैः पयसा सलिलानां प्रवाहैः । परिपूरितान्तराः परिपूर्यन्ते स्म परिपूरितम् अन्तरं मध्यप्रदेशो यासां ताः । जलराशियोषितः जलराशेः समुद्रस्य योषितः स्त्रियो नद्य इत्यर्थः । निदाघकालेष्वपि^१ निदाघाश्च ते कालाश्च निदाघ-काला तेष्वपि, उष्णकालेष्वपि । कूलमुद्रजाः कूलम् उद्भूजन्तीति कूलमुद्रजाः । 'कूलाद्भिरुज्वह' इति श्वः, 'खित्यह -' इत्यादिना अम्^२ [मम्] । तटविदारका सत्यः । बहन्ति स्रवन्ति । बहू प्रापणे

वहाँ घान्यकी खेती प्रचुर मात्रामे होती है । वहाँकी भूमि उपजाऊ है । जब उसमे चारो ओर समान ऊँचाईवाले कोमल, इतने कोमल जितना कि तोतेका शरीर कोमल होता है, घान्यके अंकुर दृष्टि-गोचर होते हैं, तब वह ऐसी जान पड़ती है मानो उसमे हरे मणि जड़ दिये गये हो । इसीलिए वह देखनेवालोके मनको बरबस हर लेती है—देखनेवाले वहाँसे भले ही चले जाय, किन्तु उनका मन वही रमा रह जाता है ॥१३॥ वहाँ जो बड़े-बड़े सरोवर हैं उनमे चन्द्रमाकी किरणोंके समान निर्मल जल भरा हुआ है और उसमे नील कमल खिले हुए हैं । उन कमलोकी नीली प्रभासे सरोवरोका जल नीला दिख रहा है । अतः वे ऐसे जान पड़ते हैं मानो आधार न रहनेसे टूटकर गिरे हुए आकाशके टुकड़े हो ॥१४॥ वहाँ जहाँ-तहाँ जो चन्द्रकान्त मणिमय भवन हैं उनसे रात्रिके समय चन्द्रमाकी किरणोका स्पर्श होते ही जो जलका पूर बहने लगता है उसके प्रभावसे वहाँकी नदियोंके प्रवाह ग्रीष्मकालमे भी अपने दोनो

१ श स निरालम्बन । २ आ येषा । ३ श ष निदाघकालेष्वपि । ४ श स मट् । ५ आ बहि प्रापणे ।

सदायमस्मत्प्रतिपक्षभूतया कृताधिवासो धनधान्यसंपदा ।
 इतीव यस्मिन् विहिताभ्यसूयया न जातु लोको विपदा विलोक्यते ॥१६॥
 विकासवद्भिः शरदभ्रपाण्डुरैः सितातपत्रैरिव यः प्रसारितैः ।
 समस्तदेशाधिपतित्वमात्मनो व्यनक्ति लोके स्थलनीरजाकरैः ॥१७॥
 समुज्ज्वलाभिः कनकादियोनिभिर्विकासिनीभिः खनिभिः समन्ततः ।
 कृतास्पदा यत्र जनर्द्धिहेतुभिर्यथार्थनामा वसुमत्यजायत ॥१८॥
 शिखावलीलीढघनाघनाध्वभिर्बहिः स्थितैर्नूतनधान्यराशिभिः ।
 विभान्ति यस्मिन्निगमाः कुतूहलादिवोपयातैः कुलमेदिनीधरैः ॥१९॥

लट् ॥१५॥ सदेत्यादि । यस्मिन् विदेहे^२ । अयम् एष मङ्गलावतीदेश । अस्मत्प्रतिपक्षभूतया अस्माक प्रतिपक्ष-
 भूतया विरुद्धभूतया । धनधान्यसपदा धनानां धान्यानां सपदा सपत्न्या । सदा सर्वस्मिन् काले । कृताधिवास
 कृतो विहितो अधिवास स्थानं यस्यासौ^३ इति एव प्रकारेण । विहिताभ्यसूयया विहितया कृतया अभ्यसूयया
 ईर्ष्ययेव यद्वा विहिता अभ्यसूयया यया सा तथोक्ता तया । विपदा विपत्त्या । लोक जन । जातु कदाचिदपि ।
 न विलोक्यते न वीक्ष्यते । लोका^४ दर्शने कर्मणि लट् ॥१६॥ विकासवद्भिरित्यादि । य देश । विकासवद्भिः
 विकासोऽस्त्येषामिति विकासवन्तः तैः विकसनयुक्तैः । 'अस्त्यस्मिन्वेति मत्तु' इति मत्तु, 'मान्तोपान्त -'
 इत्यादिना मस्य व । शरदभ्रपाण्डुरैः शरदि शरत्काले प्रवर्तमानम् अभ्र मेघ इव पाण्डुरा, शुभ्रा^५ तैः ।
 प्रसारितैः विस्तृतैः । स्थलनीरजाकरैः स्थले प्रवर्तमानानां नीरजानाम् आकरैः खनिभिः^६ सितातपत्रैरिव
 सितैः आतपत्रैरिव श्वेतच्छत्रैरिव । लोके जगति । आत्मन स्वस्य । समस्तदेशाधिपतित्वं समस्तानां देशानाम्
 अधिपतित्वं प्रभुत्वम् । व्यनक्ति व्यक्तीकरोति । अञ्जू गतिव्यक्तिप्रक्षेपेषु लट् ॥१७॥ समुज्ज्वलाभिरित्यादि ।
 यत्र देशे । जनर्द्धिहेतुभिः जनानाम् ऋद्धीनाम् ऐश्वर्याणां हेतुभिः कारणभूतैः । समुज्ज्वलाभिः प्रकाश-
 मानाभिः । कनकादियोनिभिः कनकादीनां योनिभिः उत्पत्तिस्थानैः । विकासिनीभिः विकसनशीलाभिः ।
 खनिभिः आकरैः । समन्ततः परितः कृतास्पदा कृतो विहित आस्पद^७ आश्रयो यस्या सा तथोक्ता । वसुमती
 वसु द्रव्यम् अस्या अस्तीति वसुमती । यथार्थनामा यथार्थं नाम यस्या सा यथार्थनामा यथार्थाभिधाना । अजायत
 जनैः प्रादुर्भावे लट् ॥१८॥ शिखेत्यादि । यस्मिन् देशे । शिखावलीलीढघनाघनाध्वभिः शिखानाम् अप्राणाम्
 आवल्या लीढ सलिले घनाघनस्य मेघस्याध्वा मार्गो येषां तैः, अत्युदग्रे इत्यर्थः । 'घनाघनो घनो मेघः'

किनारोसे टकराते हुए बहा करते हैं ॥१५॥ यहाँके लोगोके पास सदा मेरी विरोधिनी (सौत)
 धन-धान्य-सम्पत्ति निवास करती है । अतः यहाँ मेरी दाल गलना कठिन है । मानो इसी
 सौतियाडाहके कारण विपत्ति वहाँके किसी मनुष्यकी ओर देखती तब न थी ॥१६॥ वहाँ जो
 शरत्कालीन मेघके समान धवल स्थलकमल खिले हुए है वे खुले हुए शुभ्रवर्ण छातोके समान
 दिखते हैं । अतः लगता है कि वह देश उनसे यह व्यक्त कर रहा है कि 'मैं सभी देशोका
 राजा हूँ' ॥१७॥ वहाँ चारो ओर जो निर्मल, स्वर्ण आदि धातुओकी उत्पादक एव लोगोकी
 समृद्धिकी कारणभूत खानें फैली हुई थी उनसे वहाँकी वसुमती—भूमि—का वसुमती—'घन-
 वाली—नाम सार्थक हो गया है ॥१८॥ उस देशके निकटवर्ती गाँवोमे अन्न बहुतायतसे उत्पन्न
 होता है । उन गाँवोके बाहर खलिहानोमे मेघ मार्गको छूनेवाली—अतिशय ऊँची—जो नवीन

१. अ विकासिनीभिः, आ इ विकासिनीभिः । २ [मङ्गलावतीविषये] । ३ [यस्मिन्नासौ] ।
 ४. स लोका । ५. [समूह] । ६ [आस्पदम्] ।

गतैः समासस्त्रिभिर्वेतेरेतरश्रियामनन्यत्रभुवां दिदृक्षया ।
 निरन्तरोद्यानवितानराजितैर्महागृहैर्ग्रामपुरैर्विभाति यः ॥२०॥
 वणिक्पथस्तूपितरत्नसंचयं समस्ति तस्मिन्नथ रत्नसंचयम् ।
 पुरं यदालानितमत्तवारणैर्विभाति हर्म्यैश्च समत्तवारणैः ॥२१॥
 गभीरनादैः प्रतिमानिपातिभिः पयोधरैर्मन्दसमीरणेरितैः ।
 जलेभ्यूथैरिष संकुलान्तरा विराजते यत्परिखा प्रथीयसी ॥२२॥

इति धनजय । वह्नि स्थितं बाह्यस्थितं । नूतनधान्यराशिभि नूतनाना नवनाना धान्याना राशिभि पुञ्जं । कुतूहलात् कौतुकात् । उपयातं, उपागतं । कुलमेदिनीधरं कुलभूषणैरिव । निगमा भक्तग्रामा । विभान्ति विराजन्ते । भा दीप्तौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥१९॥ गतैरित्यादि । य देशः । अनन्यत्रभुवाम् अन्यत्र भवन्तीत्यन्यत्रभुवो नान्यत्रभुवोऽनन्यत्रभुव तासाम् अन्यत्र [०त्रा] सभूतानाम् । इतरेतरश्रियाम् इतरेतरस्य श्रिय तासाम् अन्योन्यसपदाम् । दिदृक्षया द्रष्टु वाञ्छया । 'सन्मिक्षा—' इत्यादिना उ-प्रत्यय । समासनि सामीप्यम् । गतं यातैरिव । निरन्तरोद्यानवितानराजितं निरन्तराणा निविडानाम् उद्यानानाम् आरामाणां वितानेन निबहेन राजितं । 'विस्तारावसरक्रतुवृत्तभेदतुच्छमन्दसमाजेषु वितानम्' इति नानार्थकोशे । महागृहं [महान्ति विशालानि गृहाणि भवनानि येषु तैस्तथोक्तं] । ग्रामाश्च पुराणि च तै ग्रामे पत्तनैश्च । विभाति विराजते । भा दीप्तौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥ २० ॥ वणिक्पथेत्यादि । अथ देशवर्णनानन्तरम् । तस्मिन् देशे । यत् यस्मात्^३ आलानितमत्तवारणं बन्धमभाविता^४ मत्तवारणा मत्तगजा येषां तै^५ । समत्तवारणं मत्तवारणेन सह वर्तन्त इति समत्तवारणा, तै, उपधानफलकविशेषयुतं । 'मत्तवारण-मिच्छन्ति दानविल्लन्नकटद्विपे । महाप्रासादबीधीना वरण्डे चाप्युपाश्रये' इति विश्व । हर्म्ये धनिनिवासं । विभाति विराजते । वणिक्पथस्तूपितरत्नसंचयं वणिजा पथिषु वणिक्पथेषु । 'वृद्धपू पथ्यपोऽन्' इति अठ, स्तूपितो राशीकृतो^६ रत्नाना संचयो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । रत्नसंचयं नाम [रत्नसंचयनामकम्] । पुर पत्तनम् । समस्ति प्रवर्तते । अस भुवि लट् । पादान्त्ययमकम् ॥२१॥ गभीरनादैरित्यादि । प्रथीयसी प्रकृष्टा पृथ्वी प्रथीयसी, अत्यन्त महती । 'गुणाङ्गाद्वेष्टेयसु' इति ईयसु । यत्परिखा यस्य पुरस्य परिखा खातिका । गभीरनादै गभीरो नादो येषा तैर्गभीरव्वनिसहितं । प्रतिमानिपातिभि प्रतिमा निपातयन्तीत्येव

अन्नकी ढेरियाँ लगी हुई हैं वे ऐसी प्रतीत होती हैं मानो उन गाँवोंकी शोभाके देखनेकी इच्छासे कौतूहलवश कुलाचल ही चले आये हो ॥१९॥ वहाँके निकटवर्ती ग्रामो और नगरोंमें अटूट सम्पत्ति है, ऐसी सम्पत्ति और कहीं सम्भव नहीं है । वे ग्राम-नगरादि मानो-एक दूसरेकी इस सम्पत्तिके देखनेकी इच्छासे ही समीपताको प्राप्त हुए हैं । थोड़े-थोड़े अन्तरसे लगे हुए बाग-बगीचोंके समूहो और बड़े-बड़े महलोसे उन ग्रामो और नगरोंकी शोभा देखते ही बनती है ॥२०॥ अब यहाँसे नगरका वर्णन प्रारम्भ होता है—उस देशमें एक रत्न संचय नामका नगर है । उस नगरके बाजारोमें रत्नोंकी ढेरियाँ लगायी जाती हैं । इससे उसका 'रत्नसंचय' यह सार्थक नाम ही समझना चाहिए । वह पुर खम्भेसे बँधे हुए मत्तवारणो—हाथियो—और मत्तवारण सहित—छज्जेवाले—बड़े-बड़े भवनोसे सुशोभित है ॥२१॥ मेघो और हाथियोमें बड़ी समानता पाई जाती है । दोनोंका गर्जन एक-जैसा गम्भीर होता है । दोनोंकी विशाल छाया दृष्टिगोचर होती है । दोनों ही मन्दवायुसे प्रभावित होते हैं — मेघ उसी दिशाकी ओर जाते हैं, जिधर

१ श स यातं । २ ०रापसर । ३ [यत् पुर] । ४ भा बन्धासम्भावित्वा । ५. [बन्धसम्भावित्वाश्च तै मत्तवारणा मत्तगजा तै] । ६ श स राशितो । ७. [अतिशयेन पृथ्वी पृथीयसी] ।

८ आ श स ईयस् ।

परीतशृङ्गः स्फुरदंशुजालकैर्निशासु नक्षत्रगणैः समन्ततः ।
 विभाति यस्मिन् परिधिः स्थिरप्रभैरिव प्रदीपप्रकरैः प्रबोधितैः ॥२३॥
 मलीमसं भृङ्गनिभेन लक्ष्मणा विलोक्यते यत्र घनाध्वमध्यगम् ।
 गृहैरिवाभ्रलिहशृङ्गकोटिभिर्निघृष्टदेहच्छविं चन्द्रमण्डलम् ॥२४॥
 मदाभमम्भो विसृजद्भिरुल्लसत्तडिल्लतालंकरणैरधोगतैः ।
 शरीरिणां गोपुरशृङ्गवर्तिनां चितन्यते यत्र गजभ्रमो घनैः ॥२५॥

शीला तै प्रतिबिम्बप्रदानशीलै । मन्दसमोरणेरितै मन्देन समोरणेन वायुना ईरितै प्रेरितै । पयोधरै मेघै । व्योमगतैरिति शेष । जलेभयूथे जलगजाना समूहै । सकुलान्तरेव सकुल सघटितमन्तर मध्य यस्या सेव । विराजते विभाति । राजू दीप्ती लट् ॥ २२ ॥ परीतशृङ्ग इत्यादि । यस्मिन् पुरे । निशासु रात्रिषु । प्रबोधितै प्रदीपितै । स्थिरप्रभै स्थिरा निश्चला प्रभा कान्तयो येया तै । प्रदीपप्रकरै प्रदीपाना प्रकरै समूहैरिव । समन्ततः समन्तात् समन्तत सर्वत । स्फुरदंशुजालकं स्फुरत्प्रज्वलदशूना किरणाना जाल समूहो येया तै । नक्षत्रगणै नक्षत्राणा गणैर्निवहै । परीतशृङ्ग परीतानि परिवेष्टितानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य स । परिधि प्राकार । विभाति विराजते । उत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥ मलीमसमित्यादि^१ । यत्र पुरे । भृङ्गनिभेन भृङ्गस्य भ्रमरस्य निभेन समानेन । उमा । लक्ष्मणा चिह्नेन । मलीमसम् मलम-^२ स्यास्तीति मलीमसम् । 'मलादीमसश्च' इति ईमस प्रत्यय । 'मलीमस तु मलिनम्' इत्यमर । घनाध्वमध्यगम् घनाध्वन आकाशस्य मध्य गच्छतीति मध्यगम् । 'गम' खलुङ्गा' इति ड-प्रत्यय । चन्द्रमण्डल चन्द्रस्य^३ मण्डल बिम्बम् । अभ्रलिहशृङ्गकोटिभि अभ्र लिहन्तीत्यभ्रलिहानि तानि च तानि शृङ्गाणि च तथोक्तानि तेषा कोटयोऽप्रभागा येषा तै । 'वहाभ्राल्लिह' इति श्व । 'खित्यश्च—' इत्यादिना ममागम । गृहै मन्दिरै । निघृष्टदेहच्छवि निघृष्टा घृष्टा देहस्य छवि कान्तियस्य तत्, तदिव । विलोक्यते लक्ष्यते । लोक्कुर्व दर्शने लट् । उत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥ मदाभमित्यादि । यत्र पुरे । मदाभं मदजलाम् । अम्भ सलिलम् । विसृजद्भिः^४ विसृजद्भिः^५ । उल्लसत्तडिल्लतालङ्करणे उल्लसन्त्यो विभान्त्य तडिता लता एवालङ्करणं येषा तै । अधोगतै अधोयातै । घनै वारिवाहै । गोपुरशृङ्गवर्तिना गोपुरस्य पुरद्वारस्य शृङ्गे शिखरे वर्तिना

उसका रुख हो और हाथी उसीकी चाल (मन्दगति) से चलते हैं । अतएव मेघोकी छाया पड़नेसे उस नगरकी विशाल परिखा (खाई) ऐसी जान पड़ती है मानो उसके बीचमे जल-गजोका झुण्ड इकट्ठा हो गया हो ॥२२॥ उस नगरके चारो ओर विशाल परकोटा है । उसके उन्नत शिखरोपर रात्रिके समय जब चारो ओरसे चमचमाते हुए नक्षत्र दृष्टिगोचर होते हैं तब ऐसा मालूम पड़ता है मानो वहाँ (शिखरोपर) स्थिर प्रभाको धारण करनेवाले दीपक जलाकर रख दिये गये हो । इस अवसरपर उस (परकोटे) की छवि देखते ही बनती है ॥२३॥ उस नगरमे रात्रिके समय आकाशके बीचसे जाते हुए चन्द्रमण्डलके भ्रमरके समान काले चिह्न-को देखकर ऐसा भान होता था कि मानो वहाँके गगनचुम्बी शिखरोके अग्रभागवाले भवनोसे उसके शरीरकी कान्ति घिस गई है ॥२४॥ मेघो और हाथियोमे अनेक दृष्टियोसे बड़ी समानता है । मेघ मदजलके समान सुगन्धित जल बरसाते हैं व कौंधती हुई बिजलीके आभूषणसे भूषित रहते हैं और हाथी भी सुगन्धित मदजल बरसाते है एव बिजली सरीखे चमचमाते हुए सोनेके

१ म परीतशृङ्ग । २ अ 'युग्म' इत्युपलभ्यते । ३. श स मलीमस इत्यादि । ४ [मलोऽस्या०] । ५. श स 'गमः -' इत्यादि नास्ति । ६ आ 'चन्द्रस्य' नास्ति । ७ आ विसृष्टा । ८ आ लोक्कुर्व दर्शने । ९. श स विसृष्टिः ।

सुगन्धिनिःश्वासमरुन्मनोहरे मनोभुवापाण्डुनि कामिनीमुखे ।
 समापतन् राहुरिवेन्दुशङ्कया विलोक्यते यत्र मधुव्रतव्रज ॥२६॥
 निपातयन्ती तरले विलोचने सजीवचित्रासु निवासभित्तिषु ।
 नवा वधूर्यत्र जनाभिश्ङ्कया न गाढमालिङ्गति जीवितेश्वरम् ॥२७॥
 शशाङ्ककान्ताश्ममयोर्ध्वभूमिकान् पतत्पय सौधचयाद् विधूद्गमे ।
 शिखण्डिना यत्र पयोदशङ्किना तनोत्यकाण्डेऽपि विकासितारण्डवम् ॥२८॥

वर्तनशोलानाम् । शरीरिणा शरीरमस्त्येपामिति शरीरिणस्तेषा प्राणिनाम् । गजभ्रम गजा इति भ्रम ।
 वितन्यते विस्तार्यते । तनु विस्तारे कर्मणि लट् । भ्रान्तिमान् ॥ २५ ॥ सुगन्धीत्यादि । यत्र पुरे । सुगन्धि-
 निश्वासमरुन्मनोहरे सु शोभनो गन्धो यस्य [स] सुगन्धि, 'सूत्पूतिमुरभेर्गन्धादिद् गुणे' इति इत्, स
 चासौ निश्वासश्च तस्य मरुद् वायु तेन मनोहर तस्मिन् । मनोभुवा पाण्डुनि^१ मनोभवेन मन्मथेन मन्मथ-
 क्रीडयेत्यर्थ आपाण्डुनि ईपच्छुभ्रे । कामिनीमुखे कामिनीना वनिताना मुखे । मधुव्रतव्रज मधुव्रताना
 भ्रमराणा व्रज समूह । इन्दुशङ्कया इन्दुरिति चन्द्र इति शङ्कया सदेहेन । समापतन् समागच्छन् । राहुरिव
 राहुग्रह इव । विलोक्यते वीक्ष्यते । लोकाद् दर्शने कर्मणि लट् । भ्रान्तिरूपेक्षा च^२ ॥ २६ ॥ निपात-
 यन्तीत्यादि । यत्र पुरे । सजीवचित्रासु जीवचित्रै सह वर्तन्त इति तथोक्ता तासु भावचित्रसहितासु ।
 निवासभित्तिषु निवासस्य गृहस्य भित्तिषु कुड्येषु । तरले चञ्चले । विलोचने नयने । निपातयन्ती व्यापार-
 यन्ती । नवा नवोढा । वधू नारी । जनाभिश्ङ्कया जना वर्तन्त इत्यभिश्ङ्कया सदेहेन । जीवितेश्वर
 प्राणकान्तम्^३ । गाढम् दृढम् । न आलिङ्गति आलिङ्गन न करोति । लिङ् गतौ लट् ॥ २७ ॥
 शशाङ्केत्यादि । यत्र पुरे । विधूद्गमे विधोश्चन्द्रस्योद्गम उदय तस्मिन् । शशाङ्ककान्ताश्ममयो-
 र्ध्वभूमिकात् शशाङ्ककान्तश्चासावश्मा च शशाङ्ककान्ताश्मा चन्द्रकान्तशिला तस्य विकारा
 शशाङ्ककान्ताश्ममया^४, ऊर्ध्वा चासौ भूमिश्च तथोक्ता शशाङ्ककान्ताश्ममयोर्ध्वभूमिर्यस्य तस्मात् । सौधचयात्
 सौधाना चय तस्मात् । पतत्पय खवदुदकम् । अकाण्डेऽपि अकालेऽपि । 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गविसर-
 वारिषु' इत्यमर । पयोदशङ्किना पयोदो मेघ इति शङ्किना शिखण्डिना शिखण्डो-
 ऽस्त्येषामिति शिखण्डिन तेषा मयूराणाम् । विकासिताण्डवम्, विकासि मनोहर^५ तारण्डव नर्तनम् । तनोति

आभूषण पहनते हैं । फलत उस नगरके प्रमुख द्वारके शिखरपर जो भी मनुष्य पहुँचते है, उन्हें नीचे धुमडते हुए मेघोमे हाथियोका भ्रम हो जाता है ॥२५॥ वहाँ अत्यन्त सुन्दर स्त्रियाँ निवास करती हैं । उनके गोरे मुखमण्डलको कामदेवने और भो अधिक गोरा कर दिया है । उनके श्वासवायुमे मनको 'हरनेवाली सुगन्धि निकलती है । फलत उनके मुखमण्डलपर जो भौरोका झुण्ड गिरता है, उसे देखकर ऐसा जान पडता है मानो वह उनके उस मुखमण्डलको पूर्णमासीका चन्द्रमण्डल समझकर ही उसपर गिर रहा है ॥२६॥ वहाँकी चित्रकला और महलोकी सजावट दर्शनीय है । उन महलोकी दीवालोपर जो मनुष्य आदि प्राणियोंके अनेक चित्र बने हुए हैं वे सब-के-सब सजीव जान पडते हैं । ऐसी अवस्थामे पहली बार आई हुई बहू उन्हें अपनी चचल दृष्टिसे देखकर वहाँ अन्य लोगोकी उपस्थितिके भ्रममे पड जाती है अत एव वह अपने पतिके साथ गाढ आलिंगन नही करती ॥ २७ ॥ वहाँके महल बहुत ऊँचे हैं । उनकी छतो पर चन्द्रकान्तमणि जडे हुए हैं । अत. चन्द्रोदय होते ही उनसे पानी क्षरने लगता है ।

१ अ आ इ विकासि । २ = अत्र मुख-चन्द्रयो कान्तिमत्तया समानत्वेऽपि सुगन्धित्वेन कामिनीमुखे विशेष इति भावः । ३ श स मनोभुवापाण्डुर । ४ आ 'व' नास्ति । ५ प्राणनाथम् । ६ अ ऽश्ममयी । ७ [विकासि प्रोत्फुल्लवर्ह] ।

निशागमे सौधशिरोधिरोहिणो वधूजनस्यामलगण्डमण्डलात् ।
 अभिन्नदेशो विधुराननाम्बुजाद् विभज्यते यत्र कलङ्करेखया ॥२६॥
 समुल्लसद्भिः शरदभ्रपाण्डुभिर्ध्वजांशुकैर्यद्विनिवारितातपैः ।
 गृहाग्रभागोल्लिखितस्य निर्मलैर्विभाति निर्मोकलवैरिवोष्णगोः ॥३०॥
 विशालशालोपवनोपशोभिनः शिरःसमुत्तम्भितमेघपङ्क्तयः ।
 जिनालयाः सिंहसनाथमूर्तयो विभान्ति यस्मिन् धरणीधरा इव ॥३१॥

विस्तारयति । उत्प्रेक्षा^१ ॥ २८ ॥ निशागम इत्यादि । यत्र पुरे । निशागमे निशाया रात्र्या आगम तस्मिन् । सौधशिरोधिरोहिण सौधानां हर्म्याणां शिरोऽग्रभागमधिरोहिण आरोहणशालस्य । वधूजनस्य वनितालोकस्य अमलगण्डमण्डलात् अमल गण्डयोर्मण्डल यस्य तस्माद् विधुद्वकपोलतलयुतात् । आननाम्बुजात् वदनकमलात् । रूपकम् । अभिन्नदेश अभिन्नो देशो यस्य सोऽविभक्तप्रदेशयुवत । विधुः चन्द्र । कलङ्करेखया कलङ्कस्य लाञ्छनस्य रेखया लेखया । विभज्यते विभज्यते । भज सेवाया कर्मणि लट् ॥ २९ ॥ समुल्लसद्भिः स्रग्भिर्युग्मैः । यत् पुरम् । समुल्लसद्भिः समुल्लसन्तीति समुल्लसन्तः तैर्विराजमानैः । शतृप्रत्ययः । शरदभ्रपाण्डुभिः शरदः शरत्कालस्याभ्रवन्मेघवत्पाण्डुभिः शुभ्रैः । विनिवारितातपैः निरुद्धातपैः^२ । ध्वजाशुकैः ध्वजानां पताकानामशुकैर्वस्त्रैः । गृहाग्रभागोल्लिखितस्य गृहाणां सदनानामग्रभागैरुल्लिखितस्य विदारितस्य । उष्णगोः उष्णा तीक्ष्णा गावः किरणा यस्य सः, सूर्यस्य । 'स्वर्गोपुपशुवाग्न्यच्चदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्षदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गो' इत्यमरः । निर्मलैः शुभ्रैः । निर्मोकलवैरिव कञ्चुकलेशैरिव । विभाति विराजते । भा दीप्ती लट् । उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥ विशालेत्यादि । यस्मिन् पुरे । विशालशालोपवनोपशोभिनः विशालाम्या^३ शालोपवनाम्या प्राकारोद्यानाम्यामुपशोभिनः शोभनशालाः पक्षे शालाश्च ते शालाश्च शालशाला विशिष्टा शालशाला विशालशाला विशालशालाश्चोपवनानि च विशालशालोपवनानि तैः शोभिनो विशिष्टसर्ववृक्षैः समोपगतवनैश्च विराजमाना । 'शालो ह्यले नृपे मत्स्यप्रभेदे सर्जगादपे । शाल पादपमात्रे स्यात्प्राकारे शिशुकद्रुमे'^४ । इत्युभयत्रापि विश्वः । शिरःसमुत्तम्भितमेघपङ्क्तयः शिरोभिः शिखरैः समुत्तम्भिता स्रग्भ्यां मेघानां जलधराणां पङ्क्तिर्येषां ते तथोक्ताः । सिंहसनाथमूर्तयः सिंह मृगेन्द्रः सनाथा सहिता मूर्तयः प्रतिमाः,

फलतः मयूरोको मेघका भ्रम हो जाता है । इसीलिये वे असमयमे ही—वर्षाका समय न रहने पर भी—अपने पिच्छको फैलाकर नृत्य प्रारम्भ कर देते हैं ॥ २८ ॥ वहाँ को स्त्रियाँ चाँदनीका आनन्द लेनेके लिए रात्रिके समय महलोकी छतपर चली जाती हैं । वहाँ उनके निर्मल कपोल-मण्डलवाले मुखकमल और चन्द्रमण्डल एक ही प्रदेशमे पहुँच कर—ऊपर आकाशमे स्थित होकर—समान दिखते हैं । तब उस अवस्थामे चन्द्रको पहचान केवल उसके कलककी रेखासे ही हो पाती है ॥ २९ ॥ वहाँके महलोपर शरत्कालीन मेघके समान श्वेत ध्वजाओंके वस्त्र लहरा रहे हैं : वे धूपको रोकते हैं : वे ऐसे जान पड़ते हैं मानो वहाँके महलोके उन्नत शिखरोसे घिसकर गिरे हुए सूर्यके स्वच्छ वस्त्रके टुकड़े ही हो ॥ ३० ॥ वहाँके जैन मन्दिर पर्वतोके समान हैं—मन्दिरोंके चारो ओर विशाल चहार दीवारी खिंची हुई है । उनके आस-पासमे अनेक उपवन हैं । उनमे अनेक प्रकारके वृक्ष लगे हुए हैं । उन (मन्दिरों) के शिखरोपर मेघ विश्राम करते हैं । उनके अन्दर वेदियोपर ऐसी मूर्तियाँ विराजमान हैं, जिनका चिह्न सिंह है और उनके प्रवेश द्वारके ऊपर भी सिंहोंकी मूर्तियाँ बनी हुई हैं ।

१. [उदात्तो भ्रान्तिमाश्च] । २ श स विरुद्धातपैः । आ अक्षदृष्टयो । श स लक्ष्यदृष्टयो ।

३ श स 'विशालाम्या' इत्यतः प्रारम्भ 'तैः शोभिनो' पर्यन्तं संदर्भो नोपलभ्यते । ४ श स शखकद्रुमे ।

मदेन योगो द्विरदेषु केवलं विलोक्यते धातुषु सोपसर्गता ।
भवन्ति शब्देषु निपातनक्रियाः कुचेषु यस्मिन् करपोडनानि च ॥३२॥
द्विजिह्वता यत्र परं फणाभृतां कुलेषु चिन्तापरता च योगिषु ।
नितम्बिनीनामुदरेषु केवलं दरिद्रतौष्ठेष्वधरत्वसंभवः ॥३३॥

पक्षे मूर्ति स्वरूप येषां ते तथोक्ता । 'मूर्ति काठिन्यवाययो' इत्यमर । जिनालया चैत्यालया । धरणी-
धरा इव पर्वता इव । विमान्ति विराजन्ते । श्लेषोपमालङ्कार ॥ ३१ ॥ मदेनेत्यादि । यस्मिन् पुरे ।
मदेन गर्वेण^१ । 'मदो रेतसि कस्तूरीं गर्वे हर्षभदानयो । मद्येऽपि मद आख्यातो मुदि कृतकवस्तुनि ।'
इति विश्व । योग सम्बन्ध । केवल परम् । द्विरदेषु गजेषु विलोक्यते दृश्यते, नान्यत्रेत्यर्थः । सोपसर्गता
उपसर्गसहितत्व, पक्षे प्राद्युपसर्गयुतत्व क्रियावसनस्यादि (?) 'उपसर्ग स्मृतो रोगे विघ्नोपप्लवयोरपि'
इति विश्व । धातुषु धातुपाठेषु विलोक्यते । निपातनक्रिया निपातनस्य नाशनस्य क्रिया कार्याणि, पक्षे
'लोकप्रसिद्धशब्दस्वरूपोच्चारण निपातनम्' इति वचनात् तेषां व्यापारः । शब्देषु शब्दशास्त्रेषु भवन्ति ।
करपोडनानि च करस्य सिद्धास्य, पक्षे करयोर्हस्तयोः पोडनानि बाधनानि च । 'बलिहस्ताश्व करा'
इत्यमर । कुचेषु स्तनेषु भवन्ति, नान्यत्र । परिसरुथालङ्कार ॥ ३२ ॥ द्विजिह्वतेत्यादि । यत्र पुरे ।
द्विजिह्वता द्विजिह्वस्य भावः सूचकत्व, पक्षे सर्पत्वम् । 'द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ' इत्यमर । पर केवलम् ।
फणाभृता सर्पाणाम् । कुलेषु समूहेषु, नान्यत्र । चिन्तापरता उद्वेगपरत्व, पक्षे ध्यानतत्परत्वम् । योगिषु
मुनीश्वरेषु । दरिद्रता दरिद्रत्व, पक्षे अमासलत्वम्^२ । केवल परम् । नितम्बिनीनाम् वनितानाम् । उदरेषु
गर्भेषु^३ । अधरत्वसंभव अधरत्वस्य हीनत्वस्य, पक्षे रदनच्छदत्वस्य सभवोऽस्तित्वम् । 'अधरो दन्तबसने-
ऽनूर्ध्वं होने धरोऽन्यवत् ।' इति विश्व । ओष्ठेषु रदनच्छदेषु सभवति, नान्यत्रेति । इयमपि परिसरुथा^४

इसी तरह पर्वत भी बड़े-बड़े सर्ज वृक्षोंके उपवनोसे विभूषित हैं । उनके शिखर मेघोको विश्राम
देते हैं । उनकी गुफाओमे सिंह निवास करते हैं । वहाँके जिनालयो और वहाँके पर्वतोकी शोभा
एक सी है ॥ ३१ ॥ वहाँ मद-मदजलका सम्बन्ध केवल जवान हाथियोमे ही दृष्टि-गोचर
होता है, वहाँके निवासियोमे मद-धमण्डका सम्बन्ध नही है—वे अहकारी नही हैं । केवल 'भू'
आदि धातुओमे ही 'प्र' आदि बाईस उपसर्गोंका सम्बन्ध देखा जाता है, वहाँके निवासियोंके
ऊपर किसी प्रकारका उपद्रव नही होता । केवल शब्द-शब्दशास्त्र व्याकरणमे ही निपातनसे
सिद्धि होती है, वहाँके निवासियोमे एक दूसरेको गिरानेकी चेष्टा नही देखी जाती । केवल स्त्रियो-
के स्तनोमे ही उनके पतियोंके द्वारा करमर्दन होता है, वहाँके निवासियोको टैक्सकी बाधा नही
है—इतना टैक्स नही देना पडता, जिससे उन्हे पीडा हो ॥ ३२ ॥ केवल सर्पोंके कुलमे ही दो
जीभें पाई जाती हैं, वहाँके निवासियोमे दो जीभें नही हैं—प्रत्यक्षमे एक और परोक्षमे दूसरी—
वे चुगलखोर नही हैं । केवल योगियोमे ही ध्यानकी तत्परता दृष्टिगोचर होती है, वहाँके
निवासियोको किसी बातकी चिन्ता नही है । केवल स्त्रियोंके उदरमे ही कृशता देखी जाती
है, वहाँके निवासियोमे दरिद्रता-गरीबी नही है । केवल स्त्रियोंके नीचेके होठमे ही 'अधर'
शब्दका प्रयोग होता है, वहाँके निवासियोमे कोई अधर—नीच नही है ॥ ३३ ॥

१ [द्विरदपक्षे मदजलेन] । २ श स अमासत्वम् । ३ [जठरेषु] । ४ श स नान्यत्रेति
परिसरुथा ।

विभान्ति यस्मिन् बहुधोज्ज्वलोपलप्रणद्धभित्तीनि गृहाणि सर्वतः ।
 निजेषु लीनानि दधत्सु दीप्रतां पतङ्गसंतापभियेव धामसु ॥३४॥
 स न प्रदेशोऽस्ति न यो जनाकुलो जनोऽप्यसौ नास्ति न यो धनेश्वरः ।
 धनं न तद् भोगसमन्वितं न यन्न यत्र भोगोऽपि स यो न संतत ॥३५॥
 विलुप्तशोभानि विलोचनोत्पलैः सितेतराण्यम्बुरुहाणि योषिताम् ।
 मरुच्चलद्वीचिनि यत्र शीतले लुठन्ति तापादिव दीर्घिकाजले ॥३६॥
 महागुणैरप्यगुणैर्मदोज्झितैरपि प्रवृत्तप्रमदैर्महाजनैः ।
 अधिष्ठितं यत्प्रविभाति निर्भयैरपि प्रकामं परलोकभीरुभिः ॥३७॥

॥ ३३ ॥ विभान्तोत्यादि । यस्मिन् पुरे । विविधोज्ज्वलोपलप्रणद्धभित्तीनि विविधैर्नानाप्रकारैरुज्ज्वलै-
 दिव्यैरुपलै रत्नशिलाभिः प्रणद्धा निबद्धा भित्तयो येषां तानि । गृहाणि सदनानि । सर्वतः समन्ततः ।
 दीप्रताम् प्रकाशनशीलताम्^१ । 'नमस्कम्यजस्कम्पस्मिहिसदीपो र' इति र-प्रत्ययः । दधत्सु धरत्सु ।
 निजेषु स्वकीयेषु । धामसु कान्तिषु । 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरः । पतङ्गसंतापभियां पतङ्गस्य
 सूर्यस्य संतापाज्जातया^२ भियां भोत्या^३ । 'पञ्चमी भयादिभिः' इति पञ्चमी । 'पतङ्गो पक्षिसूर्यो च'
 इत्यमरः । लीनानि स्थगितानीव^४ । विभान्ति विराजन्ते । उत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ स इत्यादि । यत्र पुरे । य
 प्रदेशः । जनाकुलः लोकसकीर्णः । न-न भवति । स प्रदेशः । न अस्ति न विद्यते । यः जनोऽपि लोको-
 ऽपि । धनेश्वरः द्रव्यपतिः । न-न भवति । असौ जनोऽपि । नास्ति न विद्यते । यत् धनम् । भोगसमन्वितं
 भोगसयुतम्^५ । न-न संभवति । तत् धनम् । न-न संभवति^६ । यः भोगोऽपि । संततः शाश्वतः ।
 न-न भवति । स भोगः । न-न विद्यते । एकावत्यलकारः ॥ ३५ ॥ विलुप्तशोभानीत्यादि । यत्र
 पुरे । योषिता वनितानाम् । विलोचनोत्पलैः विलोचनानि एव उत्पलानि तैः । विलुप्तशोभानि विलुप्ता
 अपहृता शोभा येषां तानि तद्योक्तानि । सितेतराणि सितस्य^७ इतराणि सितेतराणि । अम्बुरुहाणि अम्बुनि
 रहन्तीत्यम्बुरुहाणि, नोलोत्पलानि इत्यर्थः । मरुच्चलद्वीचिनि मरुता चलन्त्यो वीचयो यस्मिन् तस्मिन् ।
 शीतले दीर्घिकाजले दीर्घिकायाः सरोवरस्य जले । तापादिव संतापादिव । लुठन्ति^८ । लुठि प्रतिघाते
 लट् । उत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥ महागुणैरित्यादि । यत् पुरम् । महागुणैरपि महान्तो गुणा येषां तैः सम्य-
 क्त्वादिगुणयुक्तैरपि । अगुणैः गुणहीनैः, पक्षे न गुणा अगुणा तैर्मुखैः [मुख्यैः] । 'रूपादौ तन्तुषु
 ज्यायामप्रधाने नये गुण' इत्यभिधानात् । मदोज्झितैरपि गर्वरहितैरपि । प्रवृत्तप्रमदैः प्रकृष्टो मदः प्रमदो
 महाहकारः, पक्षे प्रमदः सतोषः, प्रवृत्तो निष्पन्नः प्रमदो येषां तैः । निर्भयैरपि सप्तभयरहितैरपि ।

वहाँके भवनोकी भित्तियाँ बहुत प्रकारके उज्ज्वल—चमकीले—पाषाणोंसे निर्मित थी । इसलिये वे
 दिनमें खूब चमकते हैं । उनका तेज इतना अधिक है कि उसमें वे स्वयं दृष्टिगोचर नहीं होते । अतः
 एव ऐसा जान पड़ता है मानो वे सूर्यकी तेज धूपके भयसे अपने धाम—तेज—में छिप रहे हैं
 ॥३४॥ वहाँ ऐसा कोई प्रदेश (मुहल्ला) नहीं जो मनुष्योंसे व्याप्त न हो; ऐसा कोई मनुष्य भी
 नहीं, जो धनकुबेर न हो, ऐसा धन भी नहीं, जो भोगमें न आता हो, और ऐसा कोई भोग भी
 नहीं, जो निरन्तर उपलब्ध न हो ॥३५॥ वहाँकी स्त्रियोंके नेत्र-कमलोंने नील कमलोंकी शोभाको
 लुप्त कर दिया है—जीत लिया है । इससे ऐसा प्रतीत होता है कि इस पराजयजनित सन्तापके
 कारण ही मानो वे दीर्घिकाओ (जलाशयों) के भीतर वायुके वेगसे लहराते हुए शीतल जलमें
 झंझर-झंझर लोट रहे हैं ॥ ३६ ॥ उस नगरकी शोभा जिन महान् पुरुषोंसे है, वे सम्यग्दर्शन

१ श स प्रकाशशीलता । २ श स 'सन्तापाज्जातया' नास्ति । ३ आ 'भिया' नास्ति । ४. [तिरो-
 हितानीव] । ५ आ भोगैः सयुतः । ६ श न विद्यते । ७. [सितस्य] । ८ = लुठन्ति प्रकम्पन्ते ।

स यत्र दोषः परमेव वेदिकाशिरःशिखाशायिनि मानभञ्जने ।
 पतत्कुले कूजति यत्र जानते रसं स्वकान्तानुनयस्य कामिनः ॥३८॥
 अथाभवद् भूरिगुणैरलंकृतो नरेश्वरस्तस्य पुरस्य शासिता ।
 न केनचिद्यस्तुलितद्युतिस्तथाप्युवाह रुढ्या कनकप्रभाभिधाम् ॥३९॥
 यशोभिरेणाङ्गकलासमुज्ज्वलैः पुरः प्रयातैरिव पूरितान्तरे ।
 विधूपितारातिकुलानि भूतले न यस्य तेजांसि ममुर्महौजस ॥४०॥

परलोकभोरुभि परलोकेभ्यः शत्रुलोकेभ्यः, पक्षे परलोकेभ्यो जन्मान्तरेभ्यो भोरुभिर्भयचाकितै महाजनै सत्पुष्पै । प्रकाम यथेष्टम् । अधिष्ठितम् आश्रितम् । प्रविभाति प्रविराजते । भा दोष्ता लट् । विरोधः । ॥ ३७ ॥ स इत्यादि । यत्र पुरे । वेदिकाशिर शिखाशायिनि वेदिकाया शिरसः पुरोभागस्य शिखाया-मग्रभागे शायिनि स्वापिनि । मानभञ्जने मानं गर्वं भनवतीति मानभञ्जनं तस्मिन् गर्वावमर्दने । पतत्कुले पतता पक्षिणा कुले समूहे । कूजति ध्वनति सति । कामिनः कामुका । स्वकान्तानुनयस्य स्वेषा कान्तानां प्राणनायिकानाम् । अनुनयस्य प्रार्थनाया । रसः स्वादम् । यत् यस्माद्धेतो । न जानते न बुध्यन्ते । ज्ञा अवबोधने लट् । यत्तदोन्त्यसवन्वादिति ततो हेतो । स अरसज्ञतालक्षणो गुणः । परमेव केवलमेव । दोषः स्यान्नापरो भवेत् । तद्वचनं ततोऽप्यधिक (?) इति भावः ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि । अथ पुरवर्णनान्तरम्^१ । यः राजा । केनचित् चेतनाचेतनद्रव्येण । तुलितद्युति तुलिता उपमिता द्युतिः कान्तिर्यस्य स । न—न भवति । तथापि कनकप्रभाभिधा कनकप्रभ इत्यभिधाम् अभिधानम् । रुढ्या प्रतीत्या । उवाह दधौ । वह प्रापणे लिटि^२ । भूरिगुणं भूरिभिर्बहुलैर्गुणैर्नय प्रतापादिभिः । अलंकृतं भूषितं । स नरेश्वरः नराणामीश्वरो नरपतिः । तस्य पुरस्य रत्नसचयपुरस्य । शासिता रक्षकः । अभवत् अभूत् । भू, सत्ताया लङ् ॥ ३९ ॥ यशोभिरित्यादि । एणाङ्गकलासमुज्ज्वलैः एणाङ्गस्य चन्द्रस्य कला इव समुज्ज्वलैः प्रकाशमानैः । पुरः प्रयातैरिव अग्रे धावद्भिरिव । यशोभिः कीर्तिभिः । पूरितान्तरे पूरितः परिपूर्णम् अन्तरं मध्यं यस्य तस्मिन् । भूतले भूमिप्रदेशे । महौजसः महापराक्रमस्य । यस्य राज्ञः । विधूपितारातिकुलानि विधूपितानि^३ सतापितानि अरातीनां शत्रूणां कुलानि यैः तानि । तेजांसि पराक्रमाः । न ममुः

आदि उत्तम गुणोसे विभूषित हैं, मुख्य हैं, अरहत या विष्णुके समान गुणो हैं, मद रहित हैं, सदा हर्ष मनते हैं, निर्भय हैं और कभी किसीसे शत्रुता नहीं रखना चाहते ॥ ३७ ॥ वहाँ यदि कोई दोष है तो केवल यही कि वेदिकाके ऊपरी भागमें सोनेवाले पक्षो, जो अव्यक्त मधुर ध्वनि—कलकल शब्द—करते हैं उसे सुनते ही मानवती नायिकोका मान गलित हो जाता है । फलतः उनके साथ अनुनय करनेसे जो रस मिल सकता है, उससे उनके कामक्रीडाके इच्छुक पतिदेव सर्वथा वचित रह जाते हैं—उसके अनुभवका उन्हें अवसर प्राप्त हो नहीं होता ॥ ३८ ॥

अब आगे उस पुरके राजाका वर्णन प्रारम्भ होता है । उस नगरका शासक—राजा अनेक गुणोसे विभूषित था । उसके शरीरको आसाधारण कान्तिके लिए यद्यपि किसी सुवर्णादिकी उपमा नहीं दी जा सकती थी, फिर भी वह रुढिवश कनकप्रभ—सुवर्ण—जैसी कान्तिवाला इस नामको धारण करता था—उसका नाम कनकप्रभ था ॥ ३९ ॥ वह बड़ा बलवान था । उसका यश चन्द्रमाकी कलाओके समान निर्मल था—जो पहलेसे ही पृथ्वीको व्याप्त कर चुका था—उसका पराक्रम प्रसिद्ध हो चुका था । मानो इसीलिए शत्रुओको सन्ताप देनेवाला उसका

१ [प्रणयिनीनाम्] । २ आ तद्दर्शनान्तरे । ३ आ वहि प्रापणे लिटि । ४ [कलाभिः] । ५ आ प्रधूपितानि श स प्रधूपितानि ।

प्रयासमुच्चैः कटकेषु भूभृतां गणेषु संचारवशादवाप या ।

बभूव भीतेव ततः पुनश्चिरं स्थिरा जयश्रीरधिगम्य यद्भुजम् ॥४१॥

अचिन्त्यमाहात्म्यगुणो जनाश्रय स्वविक्रमाक्रान्तसमस्तविष्टपः ।

श्रिया सनाथः पुरुषोत्तमोऽप्यभून्न यो वृषोच्छेदविधायिचेष्टितः ॥४२॥

गरीयसा यस्य परार्थसंपदो निसर्गजत्यागगुणेन निर्जितैः ।

शुचेव कल्पोपपदैर्महीरुहैर्दधे नितान्तं विमनस्कवृत्तिता ॥४३॥

न प्रमान्ति स्म । मा माने लिट् ॥ ४० ॥ प्रयासमित्यादि । या जयलक्ष्मीः उच्चैः कटकेषु उच्चैर्महत् कटकं सेना, पक्षे सानु येषा तेषु । 'कटक वलये सानौ राजधानीनितम्बयो' इति विश्व । भूभृता भूपतीनाम्, पक्षे पर्वतानाम् । 'भूमृद् भूमिघरे नृपे' इत्यमर । गणेषु समवायेषु । श्लेष । संचारवशात् पर्यटनवशात् । प्रयासं परिश्रमम् । अवाप प्राप । पुन भूय । तत संचारवशात् । भीतेव त्रस्तेव । जयश्री जयलक्ष्मीः । यद्-भुजम्, यस्य कनकप्रभस्य भुज बाहुम् । अधिगम्य प्राप्य । चिर दीर्घकालम् । स्थिरा निश्चला । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् ॥ ४१ ॥ अचिन्त्येत्यादि । य भूप । अचिन्त्यमाहात्म्यगुणः । अचिन्त्यम् अगण्य^३ माहात्म्य महिमा, पक्षे व्यपगता(?)तदेव गुणः सहभावपरिणामो यस्य स । जनाश्रय जनानाम् आश्रय शरण्य-भूत, पक्षे जनादेनत्वात् जगत्मुखहेतुरित्यर्थः । स्वविक्रमाक्रान्तसमस्तविष्टपः स्वस्य विक्रमेण पराक्रमेण, पक्षे विशिष्ट-क्रमो विक्रमो विक्रियद्विप्राप्तश्चरण, तेन आक्रान्त व्याप्त समस्त विष्टपं लोको यस्य स । श्रिया संपदा, पक्षे लक्ष्म्या । सनाथ युक्तः । पुरुषोत्तमोऽपि पुरुषेषु उत्तमोऽपि श्रेष्ठोऽपि, विष्णुरपि^५ । वृषोच्छेद-विधायिचेष्टित वृषस्य धर्मस्य, पक्षे वृष इति अरिष्टासुरस्य [स्यो] उच्छेदविधायि नाशकारि चेष्टित व्यापारो यस्य स । 'श्रेष्ठवासकसीरभेयधर्मराशिभेदपुरुषेषु वृषः' इति नानार्थकोशे । नाभूत् नामवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥४२॥ गरीयसेत्यादि । परार्थसंपद परार्थं परनिमित्त संपद् यस्य तस्य । यस्य कनकप्रभस्य । गरीयसा प्रकृष्टो^७ गुरुर्गरीयान् तेन । 'गुणाङ्गाद्विष्टेयसू' इति ईयसु । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गुह्यशब्दस्य गरा-

प्रताप पृथ्वीतल पर समा नहो रहा था—ऊपर और नीचे भी चला गया ॥ ४० ॥ बड़ो-बड़ी सेनाएँ रखनेवाले अनेक राजा महाराजाओके पास बारी-बारीसे जानेके कारण विजयलक्ष्मी बहुत थक चुकी थी । मानो इसीलिए वह कनकप्रभकी भुजाका आश्रय पाकर वही स्थिर होकर बस गई । भूभृत् शब्दका अर्थ राजा और पर्वत तथा कटक शब्दका अर्थ शिविर (छावनी) और नितम्ब भाग भी होता है । इससे यहाँ यह अभिप्राय व्यक्त किया गया है कि वह विजय लक्ष्मी मानो पर्वतोंके नितम्ब भागोमे भटकते रहनेसे चूँकि अत्यन्त थक चुकी थी, इसीलिये वह उस राजाकी प्रबल भुजाको पाकर वही स्थिर हो गई थी ॥ ४१ ॥ विष्णुकी महिमा अचिन्त्य थी । वे मानवमात्रके आश्रयदाता थे । उन्होने वामनावतारमे तीन कदममे सारी भूमि माप ली थी । वे श्री—लक्ष्मीके पति थे और वे पुरुषोत्तम कहलाते थे । इसी तरह महाराज कनकप्रभकी भी महिमा अचिन्त्य थी । वह शरणागतका रक्षक था । उसका पराक्रम सारे संसार मे फैला हुआ था । वह श्री—सम्पत्तिका स्वामी था और पुरुषोमे उत्तम (विष्णु) था । यों वह और विष्णु दोनो समान थे । किन्तु विष्णुने वृष—वृषासुर (धर्म या बैल) का उच्छेद—विनाश या वध कर डाला था, जब कि कनकप्रभने वृष—असुर (धर्म या बैल) के उच्छेद—विनाश या वधके लिए कभी कोई चेष्टा नहीं की ॥ ४२ ॥ वह बड़ा उदार था । उसकी सारी सम्पत्ति

१ अ परार्थसंपदा । २ आ श्लिष्ट । ३ [मनोजोचरम्] । ४ [महत्त्वगुण — सर्वव्यापकता] ।

५ [येन] । ६ आ 'विष्णुरपि' नास्ति । ७ [अतिशयेन] ।

कलासमग्रोऽपि जनाभिनन्द्यपि श्रियं दधानोऽप्यभिभूतविष्टपाम् ।
 प्रदोषससर्गितया यमुज्ज्वलं शशाक जेतुं न कुरङ्गलाञ्छनः ॥४४॥
 कुलं चरित्रेण विशुद्धवृत्तिना यशोभिराशाः शरदभ्रविभ्रमैः ।
 वपुर्गुरौर्यः श्रवणेन शेमुषीं विशेषयामास जगद्विशेषकः ॥४५॥

देश । निसर्गजत्यागुणेन निसर्गजेन स्वभावजनितेन त्यागगुणेन वितरणगुणेन । निजिते पराजिते । कलशोपपदे कल्प एवोपपद येषां ते । महीकृद् वृक्षः, कल्पवृक्षैरित्यर्थः । शुचेव शोकेनेव । नितान्तम् अत्यन्तम् । विमनस्कवृत्तिता विनष्ट मनो यस्या सा विमनस्का सा वृत्तियेषां ते विमनस्कवृत्तयः तेषां भावः तथोक्ता मनोविहीनवर्तनत्वम्^१ । दधे दध्ने । दुधान् धारणे च कर्मणि लिट् ॥४३॥ कला-समग्रोऽपीत्यादि । कुरङ्गलाञ्छन मृगाङ्क चन्द्र । कलासमग्रोऽपि कलाभिः षोडशभागैः समग्रोऽपि सपूर्णोऽपि, पक्षे कलाभिः शिल्पादिकौशलैः सपूर्णोऽपि । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ'^२ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलानां कालयोः कलाः ॥ इति विश्वः । जनाभिनन्द्यपि लोकपोषणशोलोऽपि, पक्षे अगव-ह्नाद्यपि । अभिभूतविष्टपाम् अभिभूत तिरस्कृत विष्टपं यया ताम् । श्रियं शोभाम्, पक्षे संपत्तिम् । दधानोऽपि दधत इति दधानः । 'सल्लङ्—' इत्यादिना आनश्-प्रत्ययः । प्रदोषससर्गितया प्रदीषस्य रजनौमुखस्य, पक्षे प्रकृष्टो दोषः^३ प्रदोष इति ध्वनिः तस्य ससर्गितया सन्नधिषत्वेन । उज्ज्वलम् उत्तेजसम् । यं कनकप्रभम् । जेतुं जयनायं । न शशाक समर्थो न बभूव । शक्तुं शक्तौ लिट् ॥४४॥ कुलमिस्त्रादि । जगद्विशेषकः जगतां विशेषको जगत्तिलक इत्यर्थः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । यः कनक-प्रभः । विशुद्धवृत्तिना विशुद्धया निर्मलरूपया वृत्त्या युक्तेन । चरित्रेण चारित्र्येण । कुल गोत्रम् । विशेषयामास अलंघकारः । शिष्टान् विशेषणे णिजन्ताल्लिट् तद्योगे 'दयायास्क—' इत्यादिना असंभुवोति धातोर्योगः । शरदभ्र-विभ्रमैः शरदः शरत्कालस्याभ्रस्येव विभ्रमो येषां तैः, शुभ्रं यशोभिः कीर्तिभिः । आशा दिशा । विशेषया-मास । गुणं शक्तित्रयादिभिः । वपुः शरीरम् । विशेषयामास । श्रवणेन शास्त्रेण । 'श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति

दूसरीके लिए थी । उसने अपने सर्वोत्कृष्ट स्वाभाविक दानगुणसे कल्पवृक्षोको जीत लिया था । इसी शोकसे मानो उन सबने अतिशय अचेतनाको—पृथिवीकायिकरूपताको—ग्रहण किया था ॥ ४३ ॥ वह समस्त (७२) कलाओंमें प्रवीण था, प्रजाको आनन्द देता था और उसके पास अपार सम्पत्ति थी यो चन्द्रमा भी समस्त (१६) कलाओंका स्वामी है, लोगोंको आह्लाद प्रदान करता है और उत्कृष्ट शोभा व लक्ष्मीको धारण करता है । फिर भी वह चूँकि प्रदोष संसर्गितासे—रात्रिके समागम रूप दोषसे—दूषित है अतः वह कुरङ्गलाञ्छन—मृगले चित्तसे उपलक्षित (कलंकी) चन्द्रमा—उस उक्त प्रदोषससर्गिता दोषसे—अनेक निष्कृष्ट दोषोंके संस्मिन्धरूप कलंकीसे रहित उस कनकप्रभको जीतनेके लिए समर्थ नहीं हो सका ॥ ४४ ॥ वह समस्त जगत्का तिलक था । उसने पवित्र चरित्रसे अपने कुलको, धवल यशसे दिशाओंको,

१ अ क ख ग घ शशाककेतुनं आ इ शशाक जेतुं न । २ विगत मनो यस्यासौ विमनस्कोऽचेतन-स्तस्य वृत्तिग्यपारस्तस्याः भावस्ताम्; अचेतनत्वमित्यर्थः] । ३ आ मूलगैवृद्धा श स मूलगैवृद्धौ । ४ आ श स कलानां । ५ आ प्रकृष्टदोषः ।

न भूरिदानोऽपि मदेन संगतिं जगाम यः साधितशत्रुषड्गुणः^१ ।

अहीनसंसर्गसमन्वितोऽपि वा द्विजिह्वसंसर्गतया न दूषितः ॥४६॥

निजैः समस्तानभिभूय धामभिः समुद्धतान् मण्डलिनोऽतिदुःसहैः^२ ।

चकार यो गामपि सर्वविष्टपप्रतीतकीर्तिः करिणीं वसुंधराम् ॥४७॥

नितान्तवृद्धेन कठोरवृत्तिना सनीतिना कञ्चुकिनेव तेजसा ।

निरन्तरं यस्य विभोर्वधूरिच व्यधीयत श्रोश्चपलापि निश्चला ॥४८॥

विश्व । शेषोष्णं बुद्धिं च । विशेषयामास ॥४५॥ नेत्यादि । साधितशत्रुषड्गुणः^३ साधिता. शत्रव. षड्गुणाश्च येन स 'सधिनो विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रयः । षड्गुणा.' इत्यमरः । य कनकप्रभः । भूरिदानोऽपि भूरि बहुलं दानं वितरण यस्य, बहुवितरणोऽपि, पक्षे बहुगर्वयुक्तोऽपि । 'त्यागगर्भमदशुद्धिपालनच्छेदनेषु दानम्' इति नानार्थकोषे । मदेन अहकारेण । संगतिं संसर्गम् । न जगाम न गयो । गम्लु गतौ लिट् । अहीनसंसर्गसमन्वितोऽपि न हीना अहीना, तेषा महता ससर्गेण संपर्केण समन्वितोऽपि युक्तोऽपि, पक्षे अहीनाम् इहोऽहीन. तस्य सर्पराजस्य-संसर्गमहितोऽपि । द्विजिह्वसंसर्गतया द्विजिह्वस्य दुर्जनस्य, पक्षे, सर्पस्य ससर्गतया सपर्कयुक्तया [युक्त-तया] दूषित निन्दित । न-न बभूव ॥४६॥ निजैरित्यादि । सर्वविष्टपप्रतीतकीर्तिं सर्वेषु विष्टपेषु प्रतीता प्रथिता कीर्तिर्यस्य स । य कनकप्रभ । अन्यदुःसहं अन्यैः इतरैः सोढुमशक्यैः । निजैः स्वकीयैः । धामभिः तैर्भोभिः । 'गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि' इत्यमरः । समुद्धतान् गर्वितान् । समस्तान् सकलान् । मण्डलिनः मण्डलम् अस्त्येषाम् इति मण्डलिनः भूपालान् । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डल स्यात् ॥' इति विश्वः । अभिभूय तिरस्कृत्य । वसुधरा वसुद्रव्यं धरतीति वसुधरा ता द्रव्यधारिणी भूमिम् । गाम् अपि गोसंज्ञाम् अपि । करिणीं हस्तिनीं करवतीं च । चकार विदधौ । हुकुब् कण्ठे लिट् ॥४७॥ नितान्तेत्यादि । विभोः प्रभोः । यस्य कनकप्रभस्य । नितान्त-वृद्धेन नितान्तम् अत्यन्त वृद्धेन वर्षीयसा प्रवृद्धेन च । कठोरवृत्तिना निष्ठुरवर्तनायुक्तेन । सनीतिना नीति-युक्तेन । कञ्चुकिनेव अन्तःपुराधिकारिणेन । तेजसा पराक्रमेण । श्रोः लक्ष्मीः । चपला चञ्चलापि । वधूरिच सीमन्तिनीव । निरन्तरं सदैव । निश्चला स्थिरीभूता । व्यधीयत अक्रियत । हुधाब् धारणे च कर्मणि लङ्

गुणोंसे शरीरको और शास्त्र-श्रवणसे बुद्धिको विभूषित किया था ॥ ४५ ॥ वह बड़ा दानी (हाथी) था किन्तु उसे तनिक भी मद-धमण्ड (मदजल) नहीं था, हो भी कैसे सकता था; क्योंकि उसने काम, क्रोध, हर्ष, मान, लोभ और मद इन छ अन्तरङ्ग शत्रुओपर पूर्ण विजय पा ली थी । वह उत्तम पुरुषो (शेषनाग) से सम्बन्ध रखता था, किन्तु उसे चुगलखोरों व दुर्जनों (सर्पों) का संसर्ग दूषित नहीं कर सका था—वह कानका कच्चा नहीं था ॥ ४६ ॥ उसकी कीर्ति सारे संसारमे फैली हुई थी । उसने अपने असह्य तेज व प्रभावसे उद्वृण्ड मण्ड-लेश्वरोंको जीतकर अपने अधीन कर लिया था । इस प्रकारसे उसने गोको-गायको-भी करिणी-हथिनी-बना दिया था, (विरोधाभास है; उसका परिहार है—) गोको-पृथिवीको-करिणी-करवाली (राजशासन ग्राह्य भागसे संयुक्त)—बना दिया ॥ ४७ ॥ उसका प्रताप उन्नतिकी चरम सीमापर था, कठोर व्यवहार करनेवाला था तथा कानून उसका साथ दे रहा था । उस (प्रताप) ने उस (कनकप्रभ) की चञ्चल लक्ष्मीको हमेशाके लिए स्थिर कर दिया था ।

१. टीकानुसृतोऽपि पाठ, प्रतिषु षड्गुणः । २ आ इ अदीन । ३. अ आ (टीकाकृतस्तु समक्ष 'नोऽन्यदु सहै' पाठ आसीदिति प्रतीयते) इ 'नोरिदु.सहै । ४ = साधितो वश नीत शत्रूणा पड्गुणो येन सः । तदुक्तम् — काम क्रोधश्च हर्षश्च मानो लोभस्तथा मद । अन्तरङ्गोऽरिषड्वर्गः क्षितीशाना भवत्ययम् । ५. श स त्यागमद गजमद । ६ आ श स ससर्गतया । ७ आ श स ता भूमि द्रव्यधारिणी ।

धराश्रयः संततभूतिसंगमः शशाङ्ककान्तो धृतनागनायक ।
 अधोभवद्गोपतिरीश्वरोऽपि सन् बभूव यो नासमदृष्टिदूषित ॥४६॥
 यदीयगाम्भीर्यगुणेन निर्मलप्रसिद्धिना लुप्तयशोमहाधनः ।
 करोति पूत्कारमिवाधुनाप्यसावुदस्तकल्लोलभुज पयोनिधिः ॥५०॥
 नरेन्द्रविद्याधिगमाद्विशुद्धया विमृश्य कार्याणि विधित्सतो धिया ।
 न यस्य नि शेषितशत्रुसंततेरजायताष्टापदवृत्तिचेष्टितम् ॥५१॥

॥४८॥ धराश्रय इत्यादि । यः कनकप्रभः । धराश्रयः धराया भूमे आश्रयः, पक्षे पर्वत आश्रयः स्थानं यस्य सः । संततभूतिसंगमः संततम् अनवरत भूत्या सपदा, पक्षे भस्मना संगमो यस्य सः । 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः । शशाङ्ककान्तः शशाङ्क इव कान्तो मनोहरः, पक्षे शशाङ्केन चन्द्रेण कान्तो मनोहरः, चन्द्रशेखरत्वात् । धृतनागनायकः धृतो नागानां गजानां नायको येन सः, पक्षे धृतो नागानां सर्पाणां नायको येन सः, सर्पभरण इत्यर्थः । अधोभवद्गोपतिः अधोभवन्तो गवां भूमीनां पतयो यस्य सः पक्षे अधोभवन् गोपतिर्वृषभो यस्य सः । ईश्वरः सन् अपि शकरः सन्नपि भवन्नपि । असमदृष्टिदूषितः असमाभिः विषमाभिर्दृष्टिभिर्नेत्रैर्दूषितो निन्दितः पक्षपातेन निन्दितः, पक्षे विषमदृष्टिभिस्त्रिनयनैः निन्दितो न बभूव न भवति स्म । भूः सत्तायां लट् ॥४९॥ यदीयेत्यादि । निर्मलप्रसिद्धिना निर्मलेन विमलेन प्रसिद्धिना प्रतीतिना^२ । यदीयगाम्भीर्यगुणेन यदीयेन यत्सबन्धिना गाम्भीर्यगुणेन । लुप्तयशोमहाधनः लुप्तम् अपहृतं यश एव महाधनं यस्य सः । असौ पयोनिधिः समुद्रः । अधुनापि इदानीमपि । उदस्तकल्लोलभुजः उदस्ता उद्धृता^३ कल्लोला तरङ्गाः त एव भुजा बाहवो यस्य सः, एवभूतः सन् । पूत्कारमिव फूत्कारध्वनिमिव^४ । करोति विदधाति । डुकुब्ज्करणे लट् । उत्प्रेक्षा ॥ ५० ॥ नरेन्द्रेत्यादि । नरेन्द्रविद्याधिगमात् नरेन्द्रस्य राज्ञः विद्यानाम् आन्वीक्षिकीप्रयोवात्तदिण्डनोतीनाम् अधिगमात् परिज्ञानात् । विशुद्धया निर्मलया । धिया बुद्ध्या । कार्याणि कृत्यानि । विमृश्य विचार्य । विधित्सतः विधातुमिच्छति ।

जैसे एक वृद्ध, कठोर और नीतिकुशल कञ्चुकी अन्तःपुरमे आनेवाली नववधूको, उसकी चञ्चलताको दूर कर गम्भीर बना देता है ॥ ४८ ॥ वह सारी पृथ्वीका रक्षक था । उसके यहाँ सदा सम्पत्ति आती रहती थी । वह चन्द्रमाके समान सुन्दर था । उसके पास बड़े-बड़े गजराज थे । उसने समस्त राजा-महाराजाको अपने अधीन कर लिया था तथा वह सब कुछ करनेके लिए समर्थ था । अतः वह साक्षात् ईश्वर-शङ्कर था; क्योंकि यही विशेषता शङ्करमें भी है—वे कैलास पर्वतका आश्रय लेते हैं—वहीपर निवास करते हैं, भस्म रमाते हैं, मस्तकपर चन्द्रकला धारण करनेसे बड़े ही सुन्दर लगते हैं—उनके मस्तकपर चन्द्रकला फबती है, सर्पोंके विभूषणसे विभूषित है और बैल-नन्दीपर सवारी करते हैं । इस तरह दोनोंमे इतनी समानता होनेपर भी एक अन्तर था—शङ्कर असमदृष्टि—तीन नेत्रों (पक्षपात) से दूषित और विरूप थे, किन्तु वह राजा समदृष्टि-दो नेत्रों (निष्पक्षता) से भूषित तथा सुरूप था । अतः वह शङ्करसे कहीं अच्छा था ॥ ४९ ॥ गम्भीरता भी एक गुण है । यह गम्भीरता गुण (गहराई) समुद्रमे सदा ही रहा है और इसीसे उसने बड़ा यश कमाया जो उसका धन है । किन्तु ज्यों-ज्यों राजा कनकप्रभकी गम्भीरताका निर्मल यश पृथिवीके कोने-कोनेमे फैला त्यों-त्यों समुद्रका यश कम होता गया—यहाँ तक कि वह उस राजाके सामने सर्वथा ही लुप्त हो गया । फलतः वह यह सोचकर कि उसके यशोघनका अपहरण कनकप्रभके गम्भीरता गुणने किया

१ अ बभूव भूषो न स दृष्टि^० । २ [निर्मला विमला प्रसिद्धि रूपातिर्यस्य स तेन] । ३ श श 'उद्धृता' नास्ति । ४ टीकाकारस्य पुरतः 'फूत्कार' पाठ आसीत् ।

१रतिप्रदानप्रवणेन कुर्वता विचित्रवर्णक्रमवृत्तिमुज्ज्वलाम् ।

गुणानुरागोपनता कृतायतिः प्रसाधिता येन वधूरिव प्रजा ॥५२॥

अतीतसंख्यैः ३परिरब्धकीर्तिभिः शरन्निशानाथमरोचिनिर्मलैः ।

रुस्तुभिर्दोषचमूमिवाखिलैरकारि यस्मिन् समुदायिता गुणैः ॥५३॥

नि.शेषितशत्रुसंतते. नि शेषिता निराकृता शत्रूणाम् अरोणा सततिर्येन तस्य । यस्य कनकप्रभस्य । परैरुप सामर्थ्यम् । अष्टापदवृत्ति अष्टापदस्येव वृत्तिर्यस्य तदविचारितवर्तनम् । नाजायत नाभवत् । जनैर्द् प्रादुर्भावे लब्ध् ॥ ५१ ॥ रतिप्रदानेत्यादि । रतिप्रदानप्रवणेन रत्याः सुरतस्य संतोषस्य च प्रदाने करणे प्रवणेन समर्थेन । उज्ज्वलाम् प्रज्वलाम् । विचित्रवर्णक्रमवृत्तिम्, विचित्रा विविधा वर्णानां जातोना, पक्षेऽद्भुतमकरिका-पञ्चमाल्यानुलेपनादीना वा क्रमस्य परिपाट्या वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा । 'स्तुतिरूपयशोक्षरविलेपनद्विजाति-शुक्लादिषु वर्ण' इति नानार्थकोशे । कुर्वता विदधता । येन कनकप्रभेण । गुणानुरागोपनता गुणानाम् अनुरागेण प्रीत्योपनता वशगता । कृतायति. कृता आयति. प्रभुत्व, पक्षे उन्नतिर्यस्या सा । 'आयति-दीर्घताया स्यात् प्रभुताऽऽगामिकालयो.' इत्यभिधानात् । प्रजा जन. । वधूरिव नारीव प्रसाधिता सतोषिता पक्षेऽलकृता ॥ ५२ ॥ अतीतेत्यादि । अतीतसंख्यैः अतीता अतिक्रान्ता सख्या येषा तैः । परिरब्धकीर्तिभिः ४परिरब्धा कीर्तिर्येषा [यं] ते ५ ! शरन्निशानाथमरोचिनिर्मलैः शरदः शरत्कालस्य निशानाथस्य चन्द्रस्य मरीचय कान्तय इव निर्मलैर्विमलैः । अखिलैः सकलैः । गुणैः । दोषचमू दोषसेनाम् । रुस्तुभिः. रोद्धुमिच्छुभिः । यस्मिन् कनकप्रभे । समुदायिता समुदाययुक्तता । अकारि व्यघायि । दुक्कुम् करणे कर्मणि लुङ् ॥ ५३ ॥ पराक्रमेत्यादि

है, बड़ा दु खी रहने लगा । आज भी जब उसमे उत्ताल तरंगें उठती हैं और भयानक शब्द होता है तब लगता है मानो वह आज भी अपने कल्लोल-बाहुओको ऊपर उठाकर करुण क्रन्दन कर रहा है ॥ ५० ॥

उसने राजनीतिके ज्ञानसे तथा आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्त्ता और दण्डनीति इन चार विद्याओ-के अभ्याससे अपनी बुद्धिको निर्मल बना लिया था । वह जो भी काम करना चाहता था, उसके बारेमे पहले खूब सोच लेता था । फलतः उसके शत्रुओकी परम्परा सर्वथा निर्मूल हो चुकी थी । इसीलिये उसे कभी अष्टापद (एक हिंसक पशु-देखिये द्विसंधान २, २०) के समान प्रवृत्ति-युद्ध-जन्य घोर हिंसा-नही करनी पड़ी ॥ ५१ ॥ वह सभीके साथ ऐसा व्यवहार करनेमे कुशल था, जिससे उनकी प्रेमकी भूख मिटती थी और सन्तोष होता था । उसने ब्राह्मण आदि चारो वर्णों-की निर्दोष व्यवस्था की थी । इसीलिए सारी उन्नतिशील प्रजा उसके गुणोसे उसके पास खिची चली आती थी । इस तरह उसने अपनी प्रजाको वशमे कर लिया था । जैसे सम्भोगकी कला-में कुशल पति अपनी नववधूको उसके ललाट, कपोल और स्तन आदि अङ्गोमे रग-विरंगे नाना प्रकारके चित्र बनाकर अपने सौन्दर्य आदि गुणोसे आकृष्ट कर उसे अपने वशमे कर लेता है ॥ ५२ ॥ जैसे एक सेना अपनी विरोधिनी सेनाको जीतनेके लिए आपसमे सगठन करती है व योग्य स्थानमे स्थित होकर डटकर प्रतीकार करती है । इसी तरह शरत्कालीन चन्द्रमाके निर्मल और कीर्ति उत्पन्न करनेवाले अगणित गुण मानो दोषोकी सेनाको रोकनेके लिए उस राजाके भीतर सगठित हुए थे ॥ ५३ ॥

१ अ रतिप्रदाने प्र° । २ अ क्रम-वृद्धिम्° । ३ आ परिरब्ध° । ४ श स 'प्रज्वला' नास्ति । ५ श स अतिक्रान्ता. । ६ श स परिरब्ध° । ७. श स परिरब्धा । ८ = परिरब्धा कीर्तिर्येते तैः ।

पराक्रमाक्रान्तमहोभुजो जगल्ललामलक्ष्मीनिलयीकृतोरसः ।
 नृपस्य तस्याथ निशान्तनायिका सुवर्णमालेति बभूव भामिनी^१ ॥५४॥
 यदीयमेणाङ्कमरीचिहारिणा विसारिणा कान्तिमयेन वारिणा ।
 नितान्तनिर्धौतमिवाविनिन्दितं^२ न जातुचिच्छीलमभून्मलीमसम् ॥५५॥
 वहन् स्मरापाण्डुकपोलमण्डले शशाङ्कशङ्कामिव वषट्पङ्कजे ।
 सहासफेनो विचकास यत्तनावनूनलावण्यमयः पयोनिधि ॥५६॥
 भुवः समुद्धर्तुरधिष्ठितात्मनो बलेन सत्यानुरतैकचेतसः ।
 बभूव लक्ष्मीः पुरुषोत्तमस्य सा मृगेक्षणा तस्य नृपस्य मन्दिरे ॥५७॥

अथ नरपतिवर्णनानन्तरम् । पराक्रमाक्रान्तमहोभुज पराक्रमेण विक्रमेण आक्रान्ता निराकृता महोभुजो राजानो यस्य, तस्य । जगल्ललामलक्ष्मीनिलयीकृतोरस जगतो लोकस्य ललाम्ना श्रेष्ठया लक्ष्म्या रमया निलयीकृतम् आवासीकृतम् उरो वक्षो यस्य तस्य । नृपस्य [कनकप्रभस्य । सुवर्णमालेति सुवर्णमालेत्य-
 भिर्या निशान्तनायिका अन्त पुरप्रधाना । भामिनी कामिनी । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लुट् ॥ ५४ ॥ यदीयमित्यादि । यस्या सुवर्णमालाया इदं यदीयम् । 'दोश्छ' इति छ-प्रत्यय । अविनिन्दितम् अकुत्सितम् । शील स्वभाव । 'शील स्वभावे सद्गते' इत्यमर । एणाङ्कमरीचिहारिणा एणाङ्कस्य चन्द्रस्य मरीचिहारिणा अपहारशौलेन^३ । विसारिणा प्रसारिणा । कान्तिमयेन कान्तिस्वरूपेण । वारिणा सलिलेन । नितान्तनिर्धौतमिव नितान्तम् अत्यन्त निर्धौतमिव प्रक्षालितमिव । जातुचित् सकृदपि । मलीमस मलयुक्तम् । नाभूत् नाभवत् । भू सत्ताया लुट्^४ ॥ ५५ ॥ वहन्मित्यादि । यत्तनौ यस्या सुवर्णमालाया तनौ शरीरे । महासफेन. हास एव फेन तेन सहित । अनूनलावण्यमय अनून संपूर्ण लावण्यमय देहकान्तिमय लवणमय वा यस्य स (?) । पयोनिधि समुद्र । स्मरापाण्डुकपोलमण्डले स्मरेण मन्मयेन आपाण्डु ईपच्छुभ्र कपोलयोग्ण्डयो मण्डलं प्रदेशो यस्य तस्मिन् । वषट्पङ्कजे मुखकमले । शशाङ्कशङ्का चन्द्र इति शङ्का शशयम् । वहन्निव धरन्निव । विचकास ववृधे । कस गतो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥ भुव इत्यादि । भुव भूमे । समुद्धर्तुं रक्षकस्य । 'कृतकामु-
 कस्य—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । पक्षे समुद्धर्तुं धारकस्य । बलेन सामर्थ्येन, बलदेवेन । अधिष्ठितान्मन अधिष्ठितो युक्त आत्मा बुद्धि, पक्षे देहो यस्य । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धि स्वभावो ब्रह्म वर्णं च ।' इत्यमर^५ । सत्यानुरतैकचेतस सत्येऽनुरत तत्परम् एकं मुख्य चेत चित्त यस्य तस्य, पक्षे सत्यायां सत्यभामायाम् अनुरतम्

अब यहाँसे रानीका वर्णन प्रारम्भ होता है । उसके पराक्रमसे सभी राजा-महाराजा प्रभावित थे । जगत्के पदार्थोंमें सबसे श्रेष्ठ जो लक्ष्मी है उसने कनकप्रभके वक्षस्थलको अपना निवासगृह बना लिया था । उसके अन्त पुरमें रानी सुवर्णमाला मुख्य थी । वही उसकी पटरानी थी ॥ ५४ ॥ सुवर्णमालाका शील कभी मलिन नहीं हुआ, उसकी सभी प्रशंसा करते थे । वह मानो चन्द्रकिरणोंके समान मनोहर व चारो ओर फैलनेवाले उसके कान्ति-जलसे खूब घा दिया गया था ॥ ५५ ॥ उसका कपोल मण्डल गोरा था । कामदेवने उसे और भी गोरा कर दिया । अतएव वह चन्द्र सदृश दिखता था । लावण्यके समुद्रने उसे साक्षात् चन्द्रमा समक्ष लिया । फलत वह उसके शरीरमें वृद्धिको प्राप्त हुआ था । उसका मन्दहास उसमें फेनका स्थान ले रहा था ॥ ५६ ॥ कनक प्रभने कृष्णके समान पृथ्वीका उद्धार किया था । कृष्ण जहाँ बलरामसे युक्त थे वहाँ कनकप्रभ आत्मबलसे सयुक्त था । कृष्णका मन यदि सत्यभामा

१ अ भोगिनी । २ अ 'मिवाविनिन्दित म' मिवारिनिन्दित । ३ [एणाङ्क चन्द्र, तस्य मरीचय किरणा, तद्वत् हारिणा मनोहरेण] । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा.' इति सूचितम् । ४ श स 'भू सत्ताया लुट्' नास्ति ।

परस्परस्नेहनिबद्धचेतसोस्तयोरभूद्धामनिधिस्तनंधयः ।
 स येन दध्ने नरकद्विषा परं न संक्षयार्थेन च पद्मनाभता ॥५८॥
 कलासनाथस्य हिमद्युतेरिव हिमेतराशोरिव तीव्रतेजसः ।
 न यस्य निःशेषजनानुकम्पिनो बभूव बाल्येऽपि विवेकरिक्तता ॥५९॥
 समाचरन् यः शिशुभावदुर्लभाः क्रियाः कृतश्च नयमार्गशालिनीः ।
 समस्तविद्याधिगमं प्रवृद्धधीर्बभूव वृद्धः पलिताङ्गुरैर्विना ॥६०॥

एक चेतो यस्य तस्य । 'इलुग्व' इति समासविधाद् [वु] तरपदस्य लोपः । पुरुषोत्तमस्य पुरुषेष्टमस्य श्रेष्ठ-
 स्य, नारायणस्य । तस्य नृपस्य कनकप्रभस्य । मन्दिरं राजसदने । मृगक्षणा मृगस्येव ईक्षणे लोचने यस्याः सा,
 मृगसदृशनयनेत्यर्थः । सा सुवर्णमाला । लक्ष्मी श्रो । बभूव भवति स्म । लिट् । इलेष ॥ ५७ ॥

परस्परेत्यादि । नरकद्विषा नरकगतेद्विषा वैरिणाऽऽमन्त्रमव्यत्वाद् इत्यर्थः, पक्षे नरकासुरवैरिणा । येन
 परं केवलम् । सज्ञया नाम्ना । पद्मनाभता नाभो पद्म^३ यस्यासौ पद्मनाभ तस्य भावः । 'नाभेर्नान्ति' इत्यप्-
 प्रत्ययः । न दध्ने न बध्ने । धृज् धारणे कर्मणि लिट् । किंतु अर्थेन च अभिधेयेन च । च-शब्दोऽपिशब्दार्थः ।
 दध्ने बध्ने । परस्परस्नेहनिबद्धचेतसो परस्परस्य अन्योन्यस्य स्नेहेन प्रेम्णा निबद्धम् आसक्तं चेतं चित्तं
 ययो, तयोः कनकप्रभस्वर्णमालयोः । धामनिधि धाम्न तेजसो निधिर्निधानम् । स^४ स्तनधय पुत्र^५ ।
 अभूत् अभवत् । लुङ् ॥ ५८ ॥ कलासनाथस्येत्यादि । हिमद्युतेरिव हिमरूपा द्युतिः किरण^६ यस्य तस्येव^७ ।
 कलासनाथस्य कलाभि चतुःषष्टिकलाभि पोद्दशभागैर्वा सनाथस्य युक्तस्य । हिमेतराशोरिव
 हिमादितरे तीक्ष्णा अशत्रो यस्य तस्येव, सूर्यस्येवेत्यर्थः । तीव्रतेजस तीव्र तीक्ष्ण तेजो धाम यस्य, तस्य । नि-
 शेषजनानुकम्पिन नि शेषेषु सर्वेषु जनेषु लोकेषु अनुकम्पिन कृपावतः । यस्य पद्मनाभस्य^८ । बाल्येऽपि
 बाल्यावस्थायामपि । विवेकरिक्तता हेतुपादेयविज्ञानशून्यत्वम् । न बभूव न भवति स्म ॥ ५९ ॥ समा-
 चरन्त्यादि । शिशुभावदुर्लभाः शिशुभावे बाल्यावस्थायां दुर्लभा दुष्प्रापाः । नयमार्गशालिनी, नयस्य नीते-

मे आसक्तं था तो कनकप्रभका मन सत्य बोलनेमे आसक्त था । कृष्ण नामसे पुरुषोत्तम कहे
 जाते थे तो कनक प्रभ पुरुषोमे उत्तम समझा जाता था । कृष्णके महलमे जहाँ साक्षात् लक्ष्मी
 निवास करती थी वहाँ स्वर्णमाला कनकप्रभके महलकी लक्ष्मी थी । इस तरह राजा कृष्णके
 समान और रानी लक्ष्मीके समान थी ॥ ५७ ॥

कनकप्रभ और स्वर्णमालाका हृदय एक दूसरेके स्नेह रूप बन्धनमे बँधा हुआ था । उन
 दोनोंके एक पुत्र उत्पन्न हुआ । वह बड़ा तेजस्वी था । उसका नाम पद्मनाभ था । पद्मनाभ-
 कृष्ण-ने, यदि नरक-नरकासुर-का बध किया था तो राजकुमार पद्मनाभने सद्बिचारोंके बलसे
 नरकके कारणोंका निरोध किया था । इस प्रकार नरकद्वेषी दोनों ही थे । अतएव उसका 'पद्म-
 नाभ' नाम सर्वथा सार्थक था ॥ ५८ ॥ वह चन्द्रमाके समान कलाओंका स्वामी
 -शोतल और सूर्यके समान तेजस्वी होकर भी मनुष्यमात्रके प्रति दयालु था । बचपनमे जो
 स्वभावतः विवेक शून्यता होती है वह उसमे नहीं थी, यह उसको एक विशेषता थी ॥ ५९ ॥
 उसे दूसरोंके द्वारा कृत उपकारका सदा स्मरण रहता था । जो काम बचपनमे कठिन समझे

१ अ एतत् पद्यमत्र नोपलभ्यते । २ टीकानुगतोऽयं पाठः । मूलं प्रतिपु तु 'प्रवृद्धधी' पाठोऽस्ति ।
 ३ [पद्म नाभौ] । ४ [परस्परम् अन्योन्यम्] । ५ श स 'स' नास्ति । ६ श स किरणो । ७ [हिमा
 शोतला द्युतिः कान्तिर्यस्य सः, तस्येव] । ८ आ यस्य युक्तस्य पद्मनाभस्य ।

गलन्मदस्योन्नतवंशशालिनो गृहीतसम्यग्बिनयस्य सोन्नतेः ।
 गजाधिपस्येव गरीयसौजसा युतस्य यस्याभवद्ङ्कुशो गुरुः ॥६१॥
 विभूषितं यौवनरूपसंपदा विकारवत्या दधतोऽपि विग्रहम् ।
 प्रमाथिभिर्यस्य जितान्तरद्विपो मनो न जहे व्यसनैर्मनस्विनः ॥६२॥
 स बह्वपत्योऽपि विशामधीश्वरः सुतेन तेनैव रराज जिष्णुना ।
 विराजतेऽनेकशकुन्तसंकुलो न राजहंसेन विना जलाशयः ॥६३॥

मार्गेण शालिनी शोभमाना । क्रिया, जिनपूजादिव्यापारान् । समाचरन्^१ प्रवर्तयन् । कृतज्ञ कृत जानातीति कृतज्ञ उपकारस्मरणवान् । समस्तविद्याधिगमात् समस्तविद्याया परिज्ञानात् । प्रवृद्धधी^२ प्रवृद्धा धीर्यस्य तथोक्त समृद्धबुद्धिरित्यर्थ । स पद्मनाभ । पलिताङ्कुरैर्विना सितकेशैर्विना । वृद्ध स्यविर । बभूव भवति स्म । लिट् ॥६०॥ गलन्मित्यादि । गलन्मदस्य गलन् स्रवन् मदो गर्वो मदजल वा यस्य तस्य । उन्नतवंशशालिन उन्नतेन महता वंशेन गोत्रेण, पक्षे महता भद्रजात्या अथवा पृष्ठास्थिता शालिन शोभमानस्य । 'वशो वंशो कुले वर्गो पृष्ठम्यावयवेऽपि च ।' इति विश्व । गृहीतसम्यग्बिनयस्य गृहीत सम्यक् समोचीनो बिनय सत्कारो येन तस्य । सोन्नते उन्नत्या गाम्भीर्येण दैर्घ्येण च सहितस्य । गजाधिपस्येव हस्तिन^३ इव । यस्य पद्मनाभस्य । गुरु पिता । अङ्कुश सृणिरिव । अभवत् अभूत् । लङ् । श्लेषोपमा । ॥ ६१ ॥ विभूषितमित्यादि विकारवत्या विकारयुक्तया । यौवनरूपसंपदा यौवनस्वरूपसंपत्त्या । विभूषितम् अलंकृतम् । विग्रहं शरीरम् । दधतोऽपि धरतोऽपि । जितान्तरद्विष जितान्तरद्विष कामक्रोधलोभमानमदरूपा अरिषड्वर्गा^४ येन तस्य । मनस्विन सुमनोयुक्तस्य^५ । यस्य पद्मनाभस्य । प्रमादिभि^६ तिरस्करणशीलैः । व्यसनै^७ स्वाभाविकादिभि^८ । न जहे नापह्नियते स्म । हृत् हरणे कर्मणि लिट् ॥ ६२ ॥ स इत्यादि । विशां मनुजानाम् । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः । अधीश्वर प्रभु । स कनकप्रभ । बह्वपत्योऽपि बहुपुत्रयुक्तोऽपि । जिष्णुना जयशीलेन । 'भूजेस्नुक्' इति शीलार्थे स्नुक् । तेनैव पद्मनाभेनैव । सुतेन पुत्रेण ।

जाते हैं उन्हें भी वह आसानीसे कर दिखलाता था, तथा वे सब न्याय मार्गके अनुकूल होनेसे सुन्दर दृष्टिगोचर होते थे । समस्त विद्याओका अभ्यासकर लेनेसे उसकी बुद्धि विकसित हो गई थी । यद्यपि उसके बाल श्वेत नहीं हुए थे, फिर भी वह बुद्धिसे वृद्ध हो गया था ॥ ६० ॥ जैसे गजराजके गण्डस्थलसे मदजल क्षरता है, उसको पीठकी हड्डी उभरी रहती है, वह अच्छी शिक्षा प्राप्त करता है, वह ऊँचा होता है, बहुत अधिक बलवान् होता है और उसका दबाने-वाला केवल अङ्कुश ही होता है । इसी तरह पद्मनाभको ज्ञान आदिका मद-अहङ्कार नहीं था; उसने उन्नत वंशमें जन्म लिया था, उसने अच्छी शिक्षा प्राप्त की थी, वह निरन्तर उन्नति-शील था, वह बलवान् था और वह अपने पिताजीको ही अपना अङ्कुश मानता था—केवल पिताजीसे ही दबता था, और किसीसे भी नहीं दबता था ॥ ६१ ॥ यौवन रूप सम्पत्ति काम-क्रोधादि विकारोको उत्पन्न करनेवाली होती है । किन्तु पद्मनाभके शरीरको विभूषित करके भी वह उसे विकारयुक्त नहीं बना सकी । वह बड़ा मनस्वी था । उसने काम आदि आभ्यन्तर शत्रुओपर उसने विजय पाली थी । अतः घोर दुःख देनेवाले व्यसन उसके मनको नहीं हर सके ॥ ६२ ॥ कनकप्रभके और भी अनेक पुत्र थे, किन्तु उसकी शोभा केवल विजयशील पद्मनाभसे ही थी, सो

१ स 'समाचरन् प्रवर्तयन्' नास्ति । २ = प्रवृद्धा धीर्यस्य स । ३ श स यागहस्तिन । ४ श स वर्गो । ५ = मनस्विन पण्डितस्य । ६ मूलप्रतिषु 'प्रमाथिभि' पाठोऽस्ति । = प्रमाथिभि प्रपथिभि । ७ आ भाविकादिभि ।

अथ जातु स मेदिनीपतिर्निजलक्ष्मीपरिभूषितं पुरम् ।
 परिहृष्टमतिर्विलोकयन्नवतस्थे गुरुसौधमूर्धनि ॥६४॥
 विनिपातयता यदृच्छया दशमासन्नतमैकपल्वले ।
 परिपीय^१ पयः समुत्तरन् ददृशे तेन तदा गवां गणः ॥६५॥
 घनपङ्कनिमग्नमक्षमं किल तत्रैकमसौ जरद्गवम् ।
 म्रियमाणमवेक्ष्य तत्क्षणादिति निर्वेदमगाद्विचक्षणः ॥६६॥
 क्षणभङ्गुरवृत्ति जीवितं भवभाजामिति नात्र विस्मयः ।
 तदिहाद्भुतमेतदीदृशं यदवस्यद्भिरपि^२ प्रमुह्यते ॥६७॥

रराज बभौ । राजृज् दीप्तो लिट् । अनेकशकुन्तसकुल अनेक शकुन्ताना सकुल यस्य स जलाशय, सरोवर । राजहसेन विना राजहसपक्षिणा विना । न विराजते न भति । लट् ॥ ६३ ॥

अथेत्यादि । अथ अनन्तरम् । स मेदिनीपतिः कनकप्रभः । निजलक्ष्मीपरिभूषितम्, निजस्य स्वस्य लक्ष्म्या सपदा परिभूषितम् अलङ्कृतम् । पुरम् रत्नसंचयम् । परिहृष्टमतिः परिहृष्टा सतुष्टा मतिर्यस्य स, संतुष्टबुद्धिः सन् । विलोकयन् गुरुसौधमूर्धनि गुरो महति सौधस्य हर्म्यस्य मूर्धनि उपरि । अवतस्थे अवतिष्ठति स्म । स्था गतिनिवृत्ती लिट् ॥६४॥ विनिपातयतेत्यादि । यदृच्छया स्वेच्छया । दृशं नेत्रम् । विनिपातयता व्यापारयता । तेन कनकप्रभेण । तदा तत्समये । आसन्नतमे अत्यन्तसमीपे । एकस्मिन् पल्वले सरसि । पयः सलिलम् । परिपीय परिपान पूर्वं पीत्वा । समुत्तरन् निर्गच्छन् । गवां पशूनाम् । ददृशे दृश्यते स्म । दृशुं प्रेक्षणे कर्मणि लिट् ॥६५॥ घनपङ्केत्यादि । विचक्षणः प्रोढः । असौ कनकप्रभः । तत्र सरसि । घनपङ्कनिमग्न घने सान्द्रे पङ्के कर्दमे निमग्न पतितम् । म्रियमाणम्, म्रियत इति म्रियमाणः त जीवितं त्यजन्तम् । एकः जरद्गवम् जरश्चासौ गौश्च जरद्गवः त 'गोस्तत्पुरुषात्' इत्यट्, वृद्धवृषभम् । अवेक्ष्य अवेक्षणं पूर्वं दृष्ट्वा । तत्क्षणात् तस्मात्क्षणात् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निर्वेदः वैराग्यम् । अगात् अगमत् । हण गतो लुङ् । 'नैत्यो.' इति गादेशः ॥६६॥ क्षणभङ्गुरेत्यादि । भवभाजा भवः भजन्ति स्म^३ भवभाजः तेषाम्, ससारिणामित्यर्थः । जीवितं जीवनम् । [क्षणभङ्गुरवृत्तिः क्षणभङ्गुरा विनश्वरा वृत्तिर्यस्य तत्] । इति एवं प्रकारेण । अत्र लोके । विस्मयः आश्चर्यम् । न—न भवति । किंतु यत् एतत् हृदम् । ईदृशम् एतत्प्रकारम् 'त्यदाद्य—' इत्यादिना दृशो-र्धातो कट् प्रत्ययः । अवस्यद्भिरपि जानद्भिरपि । प्रमुह्यते मुग्धीभूयते^४ । मुह वैचित्ये लट् । [एष विस्मयः]

ठीक भी है—जलाशयमे कितने ही अन्य पक्षी क्यो न रहे, किन्तु राजहसके बिना वह शोभा नहीं पाता ॥ ६३ ॥

एक दिन राजा कनकप्रभ विशाल राजमहलकी छतपर बैठे हुए अपनी विभूतिसे विभूषित राजधानीकी शोभाको देखकर मन-ही-मन बड़े प्रसन्न हो रहे थे ॥ ६४ ॥ इतनेमे उनकी दृष्टि पासके एक जलाशयपर पड़ी जहाँ पानी पीकर एक बैलोका क्षुण्ड वापिस लौट रहा था ॥ ६५ ॥ जिधरसे वह क्षुण्ड लौट रहा था वहाँ सघन कीचड़ जमा हुआ था । उसमे एक बूढ़ा बैल फँस गया था । उसे मरते हुए देखकर बुद्धिमान् राजाको वैराग्य उत्पन्न हो गया, वह मनमे इस प्रकार विचार करने लगा ॥ ६६ ॥

ससारो जीवोका जीवन यदि क्षणभङ्गुर विजलीके समान देखते-देखते नष्ट होनेवाला है तो इसमे कोई आश्चर्य नहीं है, आश्चर्य तो केवल यही है कि जीवनकी क्षणभङ्गुरताको

१. अ परिपाय । २. क ख ग घ यदवस्यद्भिरपि । ३ [अनेके नाना शकुन्ता-पक्षिण तैः संकुलो भ्याप्त] । ४ [भजन्तीति] । ५. आ मूढो भूयते ।

क्षणदृष्टतिरोहितैर्जनो विषयैः स्वप्न इव प्रतार्यते ।
 रतिमेति तथापि तेष्वयं जडबुद्धिर्धिगनात्मवेदिताम्^१ ॥६८॥
 प्रहतं मरणेन जीवितं जरसा यौवनमैष पश्यति ।
 प्रतिजन्तु जनस्तदप्यहो स्वहितं मन्दमतिर्न पश्यति ॥६९॥
 यदतीतमतीतमेव तत्सुखमागामिनि को विनिश्चयः ।
 समुपैति वृथा वत श्रमं पुरुषस्तत्क्षणसौख्यमोहितः ॥७०॥
 परिणामहिते समोहते^२ पथि सद्यः सुखलिप्सया न यः ।
 स शिवादतिविप्रकृष्यते ज्वररोगीव विरुद्धसेवया ॥७१॥

॥६७॥ क्षणदृष्टेत्यादि । स्वप्न इव स्वप्ने यथा । क्षणदृष्टतिरोहितं क्षणे स्वल्पकाले^३ दृष्टं पश्चात् तिरोहितं अदृष्टं^४ । विषयै पञ्चेन्द्रियविषयै । जनः लोक । प्रतार्यते वञ्च्यते । तृ प्लवन तरणयो । निजन्तात्कर्मणि लट् । तथापि तेन प्रकारेणापि । मन्दबुद्धिः मन्दमतिः । अयं जन । तेषु विषयेषु । रतिं प्रीतिम् । एति गच्छति । इण गतौ लट् । अनात्मवेदिताम् आत्मज्ञानरहिताम् । धिक् कष्टम् । 'हा धिक् समय—' इत्यादिना द्वितीया ॥६८॥ प्रहतमित्यादि । एष अयम् । जन लोक । प्रतिजन्तु जन्तून् जन्तून् प्रतिजन्तु^५ तेषु सकल-जीवेषु । जीवितं जीवनम् । मरणेन मृत्युना । प्रहतं विनष्टम् । यौवनं जरसा जरया । 'जरायादसिन्द्रयस्याचि' इति जसादेशः । प्रहतम् इति पश्यति स्वयमोक्षते । तदपि तथापि । मन्दबुद्धिः मन्दमतिः स्वहितं स्वस्मै हितम् आत्मनेहितम् । न पश्यति । दुष्टं प्रेक्षणे लट् । '[पात्राण्मा-] घेट् दुष्टं श' इत्यादिनाति (?) इति पश्यादेशः^६ । अहो आश्चर्यम् ॥६९॥ यदित्यादि । यत्सुखम् अतीतं भूतम् । तदतीतमेव अतिगतमेव^७ । आगामिनि भविष्यति । सुखे विनिश्चयः व्यवसायः कं, न कोऽप्येत्यर्थः । तत्क्षणसौख्यमोहितः । तत्क्षणे तत्काले जातसौख्येन सुखेन मोहितो मूढः । पुरुषः । वृथा मुधा । श्रमः प्रयासम् । 'समुपैति संप्रयाति । वत हन्त ॥७०॥ परिणामहित इत्यादि । यः सद्यः शीघ्रम् । सुखलिप्सया सुखं लब्धुमिच्छया^८ । परिणामहिते परिणामेऽन्ते हिते । पथि रत्नत्रयात्मके^९ । न समोहते न चेष्टते । सः जनः शिवात् मोक्षात् । 'सुखसलिलमोक्षमङ्गलकीलकवालुकामयाम-

जाननेवाले भी मोहजालमे फँसे हुए हैं ॥ ६७ ॥ स्पर्शन आदि पाँच इन्द्रियोके विषय स्वप्नमे देखे गये राज्यादिके समान क्षणभर दिखलायी देते हैं, बादमे वे दृष्टिसे ओझल हो जाते हैं । वे विषय प्राणीको धोखा देकर चले जाते हैं । फिर भी उनकी मूर्खता देखिए जो वे उन्हीं विषयोमे आनन्द मानते हैं वे अपनी आत्माकी ओर जरा भी ध्यान नहीं देते इस अनात्मज्ञताको धिक्कार है ॥ ६८ ॥ प्रत्येक जीवका जीवन मृत्युके द्वारा और यौवन बुढ़ापेके द्वारा नष्ट किया जाता है । परन्तु इसे देखते हुए भी मूर्ख जीव अपने हितकी ओर ध्यान नहीं देता, यह कितने आश्चर्यकी बात है ॥ ६९ ॥ भूतकालमे जो भोगनेमे आया, वह तो बीत ही गया—अब वह लौटकर नहीं आयगा । रहा भावी सुख, सो उसका निश्चय ही क्या है—कदाचित् वह न भी प्राप्त हो सके ? फिर भी बड़ा खेद और आश्चर्य है कि मनुष्य उस क्षणिक तात्कालिक सुखके मोहमे मग्न होकर व्यर्थ ही परिश्रम करता रहता है ॥ ७० ॥ जो मनुष्य आगे सुख देनेवाले मार्ग (रत्नत्रय) इच्छासे तात्कालिक सुखकी अभिलाषासे शीघ्र ही नहीं लगता, वह मोक्षसे

१ क ख ग घ वेदिताम् । २ अ समोहिते । ३ [क्षण स्वल्पकाल] । ४ आ दृष्टं पश्चात् अदृष्टं । ५ [जन्तु जन्तुं प्रति इति प्रतिजन्तु] । ६ आ घेट्वेत्यादिना शिघ्रे पश्यादेशः । ७ [गतम्] । ८ श स अतिगतमिव । ९. [सुखस्य लब्धुम् इच्छा लिप्सा, तथा] । १०. स आत्मत्रयात्मके ।

दहनस्तृणकाष्ठसंचयैरपि तृप्येदुदधिर्नदीशतैः ।
 न तु कामसुखैः पुमानहो बलवत्ता खलु कापि कर्मणः ॥७२॥
 वपुरप्यतिमात्रमान्तरं त्यजति प्राणिनमायुषः क्षये ।
 विरहे खलु कोऽत्र विस्मयो बहिरङ्गैर्धनमित्रबान्धवैः ॥७३॥
 सुखमिष्टसमागमे यथा विरहे तस्य तथैव चासुखम् ।
 अत एव सजन्ति निर्वृतौ सुधियः संगसुखैकनिःस्पृहाः ॥७४॥
 हितमेव न वेत्ति कश्चन भजतेऽन्यः खलु तत्र संशयम् ।
 विपरीतरुचिः परो जगत्त्रिभिरज्ञानतमोभिराहतम् ॥७५॥

लक्ष्यद्विजाक्रोष्टुशङ्करेषु शिवम्' इति नानार्थकोशे । अतिविप्रकृष्यते दूरोक्रियते । विरुद्धसेवया विरोध- [धि]
 वस्तुसेवनेन । ज्वररोगीव ज्वररोगवानिव । उपमा ॥७१॥ दहन इत्यादि । अपि यदि । तृणकाष्ठसचयै-
 तृणानां काष्ठानां सचयै समूहैः । दहनं अग्निः । तृप्येत् प्रीणयेत् नदीशतैः नदीनाम् अनेकैः । उदधिः समुद्रः ।
 पुमान् तु पुरुषस्तु । कामसुखैः कामस्य सुखैः । न तृप्येत् । कर्मणः दुरितस्य । कापि काचित् । बलवत्ता खलु
 बलयुक्तता हि । अहो अद्भुतम् ॥७२॥ वपुरित्यादि । अत्र ससारे । वपुरपि शरीरमपि । आयुषः आयुष्यस्य ।
 क्षये नाशे । आन्तरम् अन्नं स्थितम् । प्राणिनः जीवम् । अतिमात्रं भृशम् । त्यजति विमुञ्चति । बहिरङ्गैः
 बाह्यैः । धनमित्रबान्धवैः धनैः, द्रव्यैः मित्रैः सुखिभिः बान्धवैः बन्धुभिः । सह । विरहे विगमे । विस्मयः आश्चर्यम् ।
 कः खलु न-कोऽपीत्यर्थः ॥७३॥ सुखमित्यादि । यथा येन प्रकारेण । इष्टसमागमे इष्टस्य वनितादेः समागमे
 संप्राप्तौ । सुखम् । तथैव च । तस्य इष्टस्य । विरहे विगमे । असुखं दुःखम् । स्यादित्यद्यप्राहारः । अतएव
 एतस्मात्कारणादेव । 'संगसुखैकनिःस्पृहाः सगेन' परिग्रहेण जाते सुखे एकः केवलः निःस्पृहाः वाञ्छारहिताः ।
 सुधियः कल्याणबुद्धयोऽर्जनाः । निर्वृतौ मोक्षकारणे । सजन्ति सप्तह्यन्ति, सप्तह्यं भवन्तीत्यर्थः । पञ्ज
 सगे लट् । 'दन्शसन्जशपि' इति न लुक् ॥७४॥ हितमित्यादि । कश्चन पुरुषः । हितमेव न वेत्ति न जानाति ।
 अन्यः अपरः । तत्र हिते । सशयः सदेहम् । भजते सेवते । खलु स्फुटम् । परः अन्यः । विपरीतरुचिः
 विपरीता रुचिः श्रद्धानः यस्य सः । जगत्त्रिभिः जगताः त्रिभिर्मूढमशयविपरीतलक्षणैः त्रिभिः । अज्ञानतमोभिः

बहुत दूर पहुँच जाता है । जैसे ज्वरका रोगी कुपथ्यका सेवन करनेमें ज्वरके मोक्षसे-आरोग्य
 लाभसे-दूर जा पहुँचता है ॥ ७१ ॥ सम्भव है कभी अग्नि घास व लकड़ों आदिके ढेरसे और
 समुद्र सैकड़ों नदियोंसे तृप्त हो जाय । किन्तु मनुष्य विषय-सुखसे कभी भी तृप्त नहीं हो
 सकता । कर्मोंकी प्रबलता आश्चर्य जनक है ॥ ७२ ॥ आयुके नष्ट होते ही जब शरीर भी
 सदा अपने अन्तरवर्ती-शरीरसे कभी पृथक् न दिखनेवाले-जीवको छोड़ देता है, तो प्रत्यक्षमें
 पृथक् दृष्टिगोचर होनेवाले सम्पत्ति, मित्र और भाइयोंसे विरह होनेमें आश्चर्य ही क्या है ॥७३॥
 पत्नी व धन आदि इष्ट वस्तुओंके सयोगमें जैसे सुख होता है, वैसे ही उनके वियोगमें दुःख भी
 होता है । इसीलिये बुद्धिमान् मनुष्य उस सयोगजनित सुखकी चाहको ठुकराकर मुक्तिपुखकी
 प्राप्ति का प्रयत्न करते हैं—मोक्षमार्गमें लग जाते हैं ॥७४॥ इस जगत्में तीन प्रकारके अज्ञानी हैं—
 पहले वे जो अपने हितको जानते ही नहीं, दूसरे वे जो हितको जानकर भी उसके विषयमें सन्देह
 करते हैं, और तीसरे वे जो हितको अहित या अहितको ही हित समझते हैं । इस प्रकार सभी
 ससारी प्राणी इन तीन प्रकारके अज्ञानोंसे नष्ट हो रहे हैं—सदा दुःखका अनुभव कर रहे हैं । जिस

१ [तृप्तिमवाप्नुयात्] । २ [नदीनां शतानि तैः शतमख्यापरिमिताभिर्नदीभिरित्यर्थः] । ३ शः स
 सगमम् । ४ शः सः सगमेन । ५ आः मोक्षकारणम् । ६ शः सः भजति । ७ [जगत् लोक त्रिभिः ०] ।

परिणामसुखं शरीरिणां जिनवाक्यं न विहाय विद्यते ।
 सरुजामिव पथ्यमौषधं तदनात्मशतया^१ न रोचते ॥७६॥
 अधिगम्य यथाविधि श्रुतं प्रतिपद्योत्तमसाधुसंगमम् ।
 अवयन् भवफल्गुतामिमामपरः कोऽहमिव प्रमाद्यति ॥७७॥
 सुखमायतिदुःखमक्षजं भजते मन्दमतिर्न बुद्धिमान् ।
 मधुदिग्धमुखाममन्दधीरसिधारां खलु को लिलिञ्चति ॥७८॥

स्वरूपज्ञानरहितै^२ । आहत विनष्टम् ॥७५॥ परिणामेत्यादि । सरुजा रोगसहितानाम् । औषधम् । पथ्य
 हितमिव । शरीरिणा देहिनाम् । जिनवाक्यं जिनस्य जिनेश्वरस्य वाक्यम् आगमम् । विहाय त्यक्त्वा । परि-
 णामसुखं परिणामेऽन्ते सुखं सौख्यम्^३ । न विद्यते नास्ति । तत् जिनवाक्यम् । अनात्मज्ञानया स्वरूपज्ञानरहित-
 तया । न रोचते न प्रीणाति^४ । रुचि अभिप्रीत्याञ्च । लट् ॥७६॥ अधिगम्येत्यादि । यथाविधि विधिमन-
 तिक्रम्य । श्रुतं द्वादशाङ्गरूपम् । अधिगम्य ज्ञात्वा निश्चित्य वा । उत्तमसाधुसंगमम् उत्तमाना वरेण्याना-
 साधूना मुनीश्वराणां संगम संसर्गम् । प्रतिपद्य प्रतिपदन पूर्व^५ पश्चात् किञ्चित्, लब्ध्वा । इमाम् एताम् ।
 भवफल्गुताम् नि सारताम् । अवयन् जानन् । अहमिव क पर^६ अन्य । प्रमाद्यति प्रमादोभवति । मदि
 हर्षग्लपनयो ॥७७॥ सुखमित्यादि । आयतिदुःखम् आयतो उत्तरकाले दुःखं कष्टकरम् । 'उत्तर काल आयति'
 इत्यमरः । अक्षजम् अक्षेभ्य इन्द्रियेभ्यो जायत इति तथोक्तं पञ्चेन्द्रियजनितं सुखम् । मन्दमति मन्द-
 बुद्धियुतः । भजते सेवते । भज सेवाया लट् । बुद्धिमान् मतिमान् । न भजते । तथा हि मधुदिग्धमुखा मधुना
 दिग्धं लिप्तं मुखं यस्या ताम् । अनिधाराम् अक्षे खङ्गस्य धाराम्^७ । अमन्दधी अमन्दा महतो धीर्यस्य । कः
 को वा । खलु स्फुटम् । लिलिञ्चति लेहुमिच्छति । लिङ् आस्वादाने सघ्नन्नाल्लट् । न कोऽप्येत्यर्थः ॥७८॥

प्रकार अन्धकारमे आच्छादितमार्गमे चलनेवालोमे-से किसीको तो अपना मार्ग ही नहीं सूझता,
 किसीको कुछ सूझता भी है तो उसमे सन्देह होता है, और किसीको वह ठीक विपरीत प्रतीत
 होता है, इसी प्रकार मिथ्याज्ञानके वशीभूत होनेपर कोई तो हितमार्गको समझ ही नहीं पाता,
 कोई समझकर भी उसमे सन्देह करता है, और कोई उसे अहितका ही मार्ग समझ बैठता है ॥७५॥
 प्राणियोंको भविष्यमे सुख देनेवाली केवल जिन-वाणी (जैनागम) ही है—उसे छोड़कर अन्य
 कोई भी वस्तु भविष्यमे सुख नहीं दे सकती । किन्तु जिन्हे आत्मज्ञान नहीं है उन्हे वह रुचती
 नहीं है । जैसे रोगीको केवल औषधि ही हितकर होती है—उसे छोड़कर उसके लिए अन्य
 कोई वस्तु हितकर नहीं हो सकती । किन्तु जिस रोगीको स्वयं अपने हितका विवेक नहीं है,
 उसे वह रुचती नहीं है ॥७६॥ विधिपूर्वक शास्त्रको पढ़कर, उत्तम साधुओकी सङ्गतको पाकर
 और सभारकी असारताको जानकर भी मेरे समान आत्महितमे प्रमाद करनेवाला दूसरा कौन
 होगा ॥ ७७॥ इन्द्रियजन्यसुख परिणाममे दुःखप्रद होता है । अतएव उसका सेवन केवल मूर्ख ही
 किया करते हैं, न कि बुद्धिमान् । ठीक है, कौन ऐसा बुद्धिमान् मनुष्य होगा जो शहदल-

१ अ नदिहाज्ञानतया । २ [मिथ्याज्ञानतिमिरं] । ३ [सुखकरम्] । ४ [न रुचिरं प्रतिभाति] ।

५ श स 'पूर्व' नास्ति । ६ [अपर क] । ७ श स 'धारा' नास्ति ।

असुखैकफलं प्रभज्य यो रसति^१ प्रेममयं न पल्लवम् ।
प्रविरक्तमतिः प्रवर्तते पुरुषः श्रेयसि हा स वञ्चितः ॥७६॥

इति विषयविरक्तश्छन्नया कर्णजाहं
स्वयमिव स समेत्य व्याहृतो मुक्तिदूत्या ।
न्यविशत मुनिमार्गे चेतसा चारुचेता
भवति हि मतिभाजां काललब्धिर्न वन्ध्या ॥७७॥
प्रपृच्छथ सुतमात्मनस्तमपरेद्युश्चच्छ्रियं
प्रमृज्य च तदक्षिणी विगलदश्रुणी पाणिना ।

असुखैकफलमित्यादि । प्रविरक्तमतिः प्रविरक्ता बुद्धिर्यस्य स, प्रकृष्टविरक्तबुद्धिः सन् । य पुरुषः ! असुखैकफलम् असुखं दुःखमेवैकं मुख्यं फलं यस्य तम् । प्रेममयं रागरूपम् । पल्लवः किसलयम् । रसति^२ रसतीत्यनुकरणम्^३ । न प्रभज्य प्रभञ्जनं पूर्वं नावमर्शं । प्रवर्तते । स पुरुषः । श्रेयसि सुखनिमित्तम् ! वञ्चितः प्रतारितः । हा कष्टम् । 'हा दुःखहेता उद्दिष्टो^४ विस्मयविषादयो' इति विश्वः ॥७९॥ इतीत्यादि । छन्नया गूढया । मुक्तिदूत्या मुक्त्या मोक्षलक्ष्या दूत्या सख्या । कर्णजाहम् कर्णमूलम् । 'कर्णादि पक्षाज्जाहति मूले' इति जाह प्रत्ययः । समेत्य सप्राप्य । स्वयम् आत्मनैव । व्याहृत आहृत इव । इति उक्तप्रकारेण । विषयविरक्तं विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु विरक्तः । चारुचेता, चारु शोभनं चेतः चित्तं यस्य स तथोक्तः । स कनकप्रभः । चेतसा चित्तेन । मुनिमार्गे मुनीनां यतीनां मार्गं न्यविशत प्रविशति स्म । तथा हि—मतिभाजा मतिं भजन्ति^५ स्म मतिभाजं तेषां बुद्धिमताम् । काललब्धिः कालस्य लब्धिः प्राप्तिः । वन्ध्या निष्कृता । न भवति^६ ॥ ८० ॥ प्रपृच्छथेत्यादि । स कनकप्रभः^७ । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने । 'पूर्वा-परः' इत्यादिना एद्युम् प्रत्ययः । उद्यच्छ्रियम् उद्यन्ती श्रोत्र्यस्य तमुदयोन्मुखसपदम् । आत्मनः स्वस्य । तं सुतम्—पद्मनाभसुतम् । प्रपृच्छथ प्रार्थय^८ । विगलदश्रुणी विगलत् स्पन्दन्नेत्रोदकं^९ ययो^{१०} ते तदक्षिणी तस्य

पेटो तलवारकी धारको चाटना चाहेगा ॥७८॥ जो विरक्त मनुष्य एकमात्र दुःखरूप फलके देनेवाले रागरूप नवीन कोमल पत्तेको तोड़कर शोघ्र ही कल्याणके मार्गमें नहीं लगता, खेद है कि वह ठगा जाता है—उस कल्याणसे वञ्चित ही रह जाता है ॥७७॥

इस प्रकारका विचार करते हुए निर्मलबुद्धि महाराज कनकप्रभको विषयसुखसे अतिशय वैराग्य उत्पन्न हुआ । फलतः वह हृदयसे मुनिमार्गमें प्रविष्ट हुआ । मानो मुक्ति-दूतीने गुप्तरूपमें स्वयं पहुँचकर इसके लिये उसके कानमें कहा हो । सच है, बुद्धिमानोको काललब्धि कभी व्यर्थ नहीं जाती ॥८०॥ जिस दिन उसे वैराग्य हुआ, उसके दूसरे ही दिन कनकप्रभने अपने उत्तराधिकारी पुत्र पद्मनाभसे दीक्षाग्रहण करनेकी अनुमति माँगी । यह सुनते ही उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये । इसपर कनकप्रभने अपने हाथसे उसके आँसू पोंछकर उसे ससारकी स्थिति समझायी । तत्पश्चात् वह

१. अ य स्पृशति आ इ य पृशति । (मुद्रितप्रती 'झटिति' पाठान्तरमुपलभ्यते) ।
२ = रसति झटिति प्रभज्य आमर्शं न प्रवर्तते स पुरुषः श्रेयसि मुक्त्यर्थं वञ्चितः विप्रलब्धः ।
हि विस्मये । निर्विण्णेन झटित्युद्यमो विवेक इति भावः । ३ आ सति — सितोत्यनुकरणम् । ४ आ हि दुःखहेता उद्दिष्टो हि वि० । ५. [भजन्तीति] । ६ आ श स न भवति हि । ७ आ 'कनकप्रभ' नास्ति ।
८. [पृच्छा] । ९. श स स्पन्दन्नेत्रोदकम् । १० [याम्याम्] ।

मुनीन्द्रमचिनिन्दितं सममिधन्य स श्रीधरं
तपः समधिशिष्ये नृपतिभिः समं भूरिभिः ॥८१॥

गुरुविरहभवेन पद्मनाभो भृशमसुखेन हतस्तदा तताम ।
नरपतिपदमास्थितोऽपि लक्ष्मीर्भवति मुदे नहि वान्धवैर्वियुक्ता ॥८२॥

विपुलमतिभिर्वृद्धामात्यैः कृतप्रतिबोधनः
पितृविरहजं हित्वा शोकं कियद्भिरसौ दिनैः ।
नयनविगलद्वाष्पापूरां सुधीः समभावयत्
प्रकृतिमुभयीं स्वामिस्नेहाकुलीकृतचेतसम् ॥८३॥

पद्मनाभस्य अक्षिणी नयने । पाणिना हस्तेन । प्रमुख्य प्रमाजंनं पूर्वं समाज्यं । अचिनिन्दितम् अकुत्सित सपूर्ण-
चारित्र्यम् इत्यर्थः । श्रीधर श्रीधरनामधेयम् । मुनीन्द्र मुनीनाम् इन्द्र त मुनिपतिम् । सममिधन्य सस्तुत्य ।
भूरिभिः अनेकं । नृपतिभिः नृणां नराणां पतिभिः । सम साकम् । तप वात्स्याभ्यन्तरभेदम् । समधिशिष्ये
स्वीकरोति स्म । शिष्यं सेवायां लिट् ॥ ८१ ॥ गुरुविरहेत्यादि । गुरुविरहभवेन पितृवियोगजनितेन । असुखेन
दुःखेन । हत पीडित । पद्मनाभ पद्मनाभनरेन्द्र । नरपतिपदम् अधिराजपदम् । आम्षितोऽपि आरुढोऽपि ।
'श्रीदृष्ट्यासोऽधेराधार' इत्याधारे द्वितीया । तदा तस्मिन् अवसरे । भृशम् अत्यन्तम् । तताम सक्लिष्टवान् ।
तम् गलानो लिट् । वान्धवै जातिभिः । वियुक्ता रहिता । लक्ष्मी सपत्ति । मुदे प्रीत्ये । न भवति^१ । अपरान्ति-
रन्यास ॥ ८२ ॥ विपुलमतिभिरित्यादि । विपुलमतिभिः विपुलया महत्या मत्या बुद्धया सहितैः^२ । वृद्धा-
मात्यै वृद्धे परपरागतं अमात्यै मन्त्रिभिः । कृतप्रतिबोधन कृता प्रतिबोधना यस्य स । सुधीः शोभन-
धिपण । असौ पद्मनाभ । कियद्भिर किं मानम् अस्त्येषाम् इति कियन्ति तैः कतिचिद्भिः । दिनैः दिवसैः ।
पितृविरहजं पितुः विरहेण जातम् । शोक दुःखम् । हित्वा त्यक्त्वा । नयनविगलद्वाष्पापूरां नयनं^३ विगलन्
वाष्पस्य आपूर प्रवाहो यस्यां ताम् । स्वामिस्नेहाकुलीकृतचेतसम् स्वामिनः स्नेहेन प्रेम्णा प्रागनाकुलमिदानो-
माकुलं क्रियते, आकुलीकृत स्वामिस्नेहेन आकुलीकृत चेतो यस्य तम्^४ उभयाम् उभयरूपा प्रजापरिवारभेद-
भिन्नाम् आप्तवलमूलवलविकल्पां वा । प्रकृतिम् अमात्यादिसंहतिम् । 'प्रकृति पञ्चभूतेषु स्वभावे मूल-
कारणे । छन्द कारणगुह्येषु जन्तुमात्पादिमातृषु ।' इति वैजयन्ती । समभावयत् आश्वासयत्^५ । भूकृपोव-

श्रीधर मुनिके पास पहुँचे । निर्मल चारित्रिके धारक होनेसे उनको प्रशंसा सभी करते थे । उनको
नमस्कारकर कनकप्रभने अनेक राजाओंके साथ जिनदीक्षा ले ली और तपस्या प्रारम्भ कर
दी ॥८१॥ राजगद्दीपर बैठकर भी पद्मनाभको, पिताके चले जानेसे बड़ा दुःख हुआ, उससे
उसके हृदयको बड़ी चोट पहुँची । ठीक है—बन्धुओंके बिना राज्यलक्ष्मी भी सुख नहीं दे
सकती ॥८२॥ कनकप्रभके चले जानेसे पद्मनाभके समान प्रजाको भी बहुत सन्ताप हुआ ।
उसकी आँखोंसे अश्रुधारा प्रवाहित हो रही थी और उसका हृदय भी व्याकुल हो उठा
था । स्वामीके प्रति उसे स्नेह जो था । इस स्थितिको देखकर बुद्धिमान् वृद्ध मन्त्रियोंने
पद्मनाभको सान्त्वना दी । फलतः कुछ दिनोमें उसका वह शोक दूर हो सका । इस प्रकार
स्वयं शोकको छोड़कर उसने दोनों प्रकारकी प्रकृतिको अपने स्वभाव (स्वास्थ्य) और प्रजा

१ आश स न भवति हि । २ श म आ 'विपुलया महत्या मत्या बुद्धया सहितै' नास्ति ।

३ [नयनेभ्यो] ४ [यस्यां ताम्] । ५ = सङ्कृतवान् ।

एतस्यानृजुरयमष्टमीमृगाङ्को व्याक्षिप्तो विकटललाटपट्टकेन ।
 संजातानतिभिरितीव तत्र भेजे भूपालैर्न कुटिलता नृपासनस्थे ॥८३॥
 तेजोनिधाबुदयधाम्नि सुवर्णनाभ-
 नाम्नि प्रवर्त्य तनये युवराजशब्दम् ।
 भोगानवास्थित सदानुभवन् स भूपः
 सोमप्रभादशनजातकिणाङ्कितौष्ठः ॥८४॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये प्रथम सर्ग ॥ १ ॥

कल्पने लङ् ॥ ८३ ॥ एतस्येत्यादि । एतस्य पद्मनाभस्य । विकटललाटपट्टकेन विकटस्य विशालस्य ललाटस्य पट्टकेन प्रदेशेन 'सुन्दरविशालविकरालेषु विकट' इति नानार्थकोशे । अनृजु वक्र । अयम् एष । अष्टमी-मृगाङ्क अष्टम्या चन्द्र । व्याक्षिप्त^१ निराकृत । इतीव सजातानतिभिः सजाता निष्पन्ना आनतिर्नमस्कारो येषां तैः । भूपालैः भूपतिभिः । नृपासनस्थे सिंहासनस्थिते तत्र तस्मिन् पद्मनाभे । कुटिलता वक्रता । न भेजे न सिपेवे^२ । भज सेवायाः कर्मणि लिट् ॥ ८४ ॥ तेज इत्यादि । सोमप्रभादशनजातकिणाङ्कितौष्ठ^३ सोम-प्रभादेव्या दशनैर्दन्तैर्जातिन किणेन कलङ्केन^४ अङ्कित चिह्नित^५ ओष्ठो यस्य स । स भूप पद्मनाभः । तेजोनिधी पराक्रमनिधाने । उदयधाम्नि उदयस्य भाग्यस्य धाम्नि निलये । सुवर्णनाभनाम्नि सुवर्णनाभनाम-धेये । तनये पुत्रे । युवराजशब्द युवराजाभिधानम् । प्रवर्त्य प्रवर्तनं कृत्वा । भोगान् पञ्चैन्द्रियभोगान् । सदा अनवरतम् । अनुभवन् । निविशन् । अवास्थित अवसत् । स्या गतिनिवृत्तौ लुङ् । 'सविप्रावात्' इति तङ् ॥ ८५ ॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने
 च विद्वन्मनोबल्लभाख्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

दोनोको सम्हाला ॥८३॥ पद्मनाभने जब अपने विस्तीर्ण सुन्दर ललाटकी शोभासे कुटिल अष्टमीके चन्द्रमाको भी जीत लिया, तब उसके सामने हमारी क्या दशा होगी, मानो इसी चिन्ताके कारण पद्मनाभके राजसिंहासनपर आरोहण करते ही सभी राजा उसके सामने नतमस्तक हो गये और उन्होंने अपनी कुटिलवृत्ति छोड़ दी ॥८४॥ पद्मनाभकी रानीका नाम सोमप्रभा और पुत्रका नाम सुवर्णनाभ था । पुत्र बड़ा तेजस्वी और प्रगतिशील था । उसे युवराज बनाकर पद्मनाभ अपनी पत्नी सोमप्रभाके साथ—जिसने सम्भोगके समय अनुरागवश उसके होठको दन्तक्षतसे चिह्नित कर दिया था—भोगोका अनुभव करने लगा ॥८५॥

इस प्रकार वीरनन्दी विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रभचरित महाकाव्यमें
 पहला सर्ग समाप्त हुआ ॥१॥

१ श स व्याकल्ल । २ = भूपालैः राजभिः । नृपासनस्थे सिंहासनस्थिते । तत्र राजनि । कुटिलता वक्रत्वम् । न भेजे । यथायमष्टमीमृगाङ्कोऽनेन वक्रतरोऽपि जित तत्र के वयम्, इति वक्रत्व विहाय पदयो पतिता इति भावः । ३ श स 'तौष्ठ' । ४ श स 'कलङ्केन' नास्ति । ५. आ अङ्कितौ चिह्नितौ ओष्ठौ यस्य स । ६ श स 'श्री' नास्ति ।

[२. द्वितीयः सर्गः]

अथैकदास्थानगतं प्रतीहारनिवेदितः ।
 वनपालो महीपालमिति नत्वा व्यजिज्ञपत् ॥१॥
 देव देवोचितस्थाने सुगन्धिपवने वने ।
 मुनिरेक समायातः शत्रुार्थाभ्यां मनोहरे ॥२॥
 भुवनव्यापिनीं भव्यपुण्डरीकाभिनन्दिनीम् ।
 धत्ते श्रीधर इत्याख्यां यो भानुरिव दीधितिम् ॥३॥

श्रापुष्पदन्तजिनप प्रणमामि नित्य यस्कायकान्तिरजताद्रिसमानशोभम् ।
 देवासुरोरगनरेन्द्रकिरीटकोटीमाणिस्यकान्तिपरिचर्चितपादपीठम् ॥

अथेत्यादि । अथ प्रथमसर्गनिरूपणानन्तरम्^१ । एकदा एकस्मिन् दिने । प्रतीहारनिवेदित प्रतीहारेण द्वारपालेन^२ निवेदितो जापितः । वनपालः, उद्यानपालः । आस्थानगत सभाया स्थितम् । महीपाल पद्मनाभ-महीपतिम् । नत्वा नमनं पूर्वं (पश्चात् किञ्चित्) प्रणम्य । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । व्यजिज्ञपत्^३ अज्ञा-पयत्^४ । ज्ञा अवबोधने^५ णिजन्ताल्लुङ् ॥१॥ देवेत्यादि । देव भो राजन् । देवोचितस्थाने देवानाम् उचितं योग्य स्थानं यस्य^६ तस्मिन् । सुगन्धिपवने शोभनगन्धसहितवायुपुष्पे^७ । शत्रुदार्ष्ट्या शत्रुदेन नाम्ना अर्थेन च अभिधेयेनापि च । मनोहरे मनोहरनाम्नि । वने उद्याने । एकः कश्चित् । मुनिः यतीश्वरः । समायातः समागतः ॥ २ ॥ भुवनव्यापिनीमित्यादि । य मुनिपतिः । भुवनव्यापिनीं भुवनलोकं व्याप्नोतीत्येव शोला-ताम् । भव्यपुण्डरीकाभिनन्दिनीं भव्यपुण्डरीकाणां भव्यश्रेष्ठानाम् अभिनन्दिनीं सतोपकरोम्, पक्षे भव्यानि मनोहराणि पुण्डरीकाणि कमलानि अभिनन्दनशोला (अभिनन्दयतीत्येवशोला) विकासनशोला ताम् । भानु सूर्यः । दीधितिमिव किरणमिव^८ । श्रीधर इत्याख्या श्रीधर इति नामधेयम् । धत्ते डुवाल् धारणे च

इसके बाद एक दिनकी बात है । राजा पद्मनाभ सभामें बैठा हुआ था । इतनेमें द्वारपालने उसे मनोहर बागके मालीके आनेकी सूचना दी, और उसकी अनुमति लेकर मालीको अन्दर लिवा ले गया । वहाँ पहुँचते ही मालीने राजाको प्रणाम किया और कहा— ॥१॥ राजन् । जिसमें देवोके योग्य स्थान है और जहाँ सदा सुगन्धित वायु बहा करती है, वह बाग न केवल नामसे बल्कि अर्थसे भी मनोहर है । वहीपर एक मुनिराज पधारें हैं ॥२॥ उनका नाम श्रीधर है जो विश्वके कोने-कोनेमें प्रसिद्ध है । उसे सुनकर भव्य जीवोको बड़ा आनन्द होता है । जैसे सूर्यको किरणें सारे संसारमें फैली हुई हैं । वे सुन्दर कमलोको विकसित कर

१ श स 'नन्तरे' । २ आ 'पालकेन' । ३ = विज्ञापयामास । ४ = ज्ञाय ज्ञाने ज्ञाने च । ५ = यस्मिन् । ६ शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिः, सुगन्धिः पवनः पद्मानो यस्मिन् स तस्मिन् । ७ आ 'व्यापने' 'किरणमिव' इति समुपलभ्यते ।

दारुणं यस्तपस्तेज सौम्यां च दधदाकृतिम् ।
 समाहारेण निर्वृत्तः सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥४॥
 मोक्षसंधानचित्तेन गुणमार्गणशालिना ।
 येन चापधरेणेव भूतेभ्योऽदीयतामयम् ॥५॥
 त्रिकालगोचरानन्तपर्यायपरिनिष्ठितम् ।
 प्रतिबिम्बमिवादृशं जगद्यद्वचसीदयते ॥६॥
 सुवर्णैरभिनिर्वृत्ता दत्तमुक्तोत्तमास्पदाः ।
 यस्याश्चर्यकथाः कर्णपूरायन्ते विपश्चिताम् ॥७॥

लट् ॥ ३ ॥ दारुणमित्यादि । य मुनिपति । दारुणं भयकरम् (तीव्रम्) । तपस्तेजः तप एव तेजः तप प्रतापम् । सौम्या मनोहराम् । आकृतिं च आकारं च । दधत् दधातीति दधत् धरन् । सूर्याचन्द्रमसोः सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसो तयो । 'इन्द्रासोमादिषु देवतानाम्' इति साधु । समाहारेण समूहेन^१ निर्वृत्तः निष्पन्न इव । भातीत्यध्याहारः ॥ ४ ॥ मोक्षेत्यादि । मोक्षसंधानचित्तेन मोक्षे परमनिर्वाणे संधानं सबन्धो यस्य तत् तयोक्त मोक्षसंधानं चित्तं यस्य तेन, पक्षे मोक्षश्च संधानं च तयो शरमोक्षणशरसंधानयो चित्तं यस्य तेन । गुणमार्गणशालिना गुणैः गुणस्थानैः मार्गणैः मार्गणास्थानैः शालिना सम्पूर्णं, पक्षे गुणेन मौर्व्या मार्गणैः बाणैश्च शालिना । येन मुनिपतिना । चापधरेणेव धनुर्धरेणेव । भूतेभ्यः प्राणिभ्यः । अमयम् अदीयत । दाण् दाने कर्मणि लङ्, पक्षे अभयम् अदीयत अखण्डयत्^२ । दो अवखण्डने । श्लेषोपमा ॥ ५ ॥ त्रिकाशेत्यादि । त्रिकालगोचरानन्तपर्यायपरिनिष्ठितं त्रिकाल एव गोचरो येषां ते त्रिकालगोचरा अनन्ता अनन्तसंख्यावच्छिन्ना पर्याया सद्भावविपरिभाविपरिणामाः तयोक्ताः त्रिकालगोचराश्च ते^३ अनन्तपर्यायाश्च ते परिनिष्ठितं युक्तम् । जगत् लोकः । यद्वचसि यस्य श्रोत्रमुनीन्द्रस्य वचसि वचने । आदर्शं दर्पणे । प्रतिबिम्बमिव प्रतिकृतिरिव । ईक्षते दृश्यते । ईक्षि दर्शने कर्मणि लट् ॥ ६ ॥ सुवर्णैरित्यादि । सुवर्णैः स्पष्टाक्षरैः, पक्षे कनकैः । अभिनिर्वृत्ता विरचिता । दत्तमुक्तोत्तमास्पदा इतः मुक्तानां सिद्धानाम् उत्तमं श्रेष्ठम् आस्पदं येषां तैः^४, पक्षे दत्तं मुक्तानां मोक्तिकानाम् उत्तमम् आस्पदं येषां तैः^५ । यस्य मुनिपतेः ।

उन्हे आनन्द देती हैं ॥३॥ उनकी आकृति सौम्य है और उसपर उनके तपका तीव्र तेज है । अतः लगता है वे सूर्य और चन्द्रके समिश्रणसे रचे गये हैं । वे तेजस्वी होकर भी शान्त हैं ॥४॥ उनका मन मुक्तिके अनुसन्धानमे लगा हुआ है, सद्गुणोंके अन्वेषणसे उनको शोभा है और वे समस्त प्राणियोंको अभय प्रदान करते हैं । अतएव वे इस समय उस धनुर्धारीके समान जान पड़ते हैं, जिसका मन केवल बाण छोड़ने और उसके स्थानमे दूसरा बाण रखनेमे लगा हुआ है, जिसकी शोभा डोरी और बाणोंसे है तथा जो लोगोंको निर्भय कर रहा है ॥५॥ जिस प्रकार दर्पणमे, सामने रखे सभी पदार्थों और उनकी वर्तमान अवस्था की स्पष्ट झलक मिल जाती है, उसी प्रकार उनके वचनोंमे सारे जगत् और उसकी भूत, वर्तमान और भविष्यमे होनेवाली सभी अवस्थाओंकी स्पष्ट झाँकी मिल जाती है ॥६॥ उपदेश देते समय वे प्रसंगवश जो कथाएँ सुनाते हैं, वे कर्णभूषण सरीखी रहती हैं । जिस प्रकार कर्णभूषण सोनेमे बनाये

१. = तपस्तेजस्तपस्तेजः । २. = समुच्चयेन । ३. श स अखण्डयत । ४. 'परिभावि' । ५. भा प्रती केवल 'ते' इति दृश्यते । ६. = यामु ता । ७. = यामु ताः ।

भ्रमन्ति भुवनाभोगे निश्चला अपि यद्गुणा ।
 असख्येयाश्च सर्वत्र ब्रजन्ति गणनीयताम् ॥८॥
 यत्पादपांसुसंपर्कादलंकृतशिरोरुहा ।
 निस्पृहा वासचूर्णेषु भवन्ति नृसुरासुराः ॥९॥
 भास्वानपि च यः सेव्यपादोऽभूत्तापवर्जितः ।
 विकासयति चाशेषकुमुदं कुमुदोज्ज्वलः ॥१०॥

आश्चर्यकथा विस्मयकथा । विपश्चिता विदुषाम् । कर्णपूरायन्ते कुण्डलमिवाचरन्ति । कर्णपूरमिति सुन्वातो
 ष्यद्प्रत्यय ॥ ७ ॥ भ्रमन्तीत्यादि^१ । यद्गुणा यस्य मुनिपतेर्गुणा । निश्चला अपि स्थिरा अपि । भुवना-
 भोगे भुवनानां लोकानाम् आभोगे विस्तारे । 'आभोग परिपूर्णता' इत्यमर । भ्रमन्ति चलन्ति । भ्रमू^२
 चलने लट् । असख्येयाश्च अगणयेयाश्च^३ । सर्वत्र सर्वस्मिन् सर्वत्र । गणनीयता,^४ (पक्षे) श्लाघ्यता ।
 ब्रजन्ति गच्छन्ति ॥ ८ ॥ यद्वित्यादि । यत्पादपांसुसंपर्कात् यस्य मुनिपते पादयोः चरणयोः रजसो धूल्या
 सम्पर्कात् सगात् । अलङ्कृतशिरोरुहा अलङ्कृता भूषिता शिरोरुहा केशा येषां ते । नृसुरासुरा
 मनुष्यदेवासुराः । वासचूर्णेषु सुगन्धिचूर्णेषु । निस्पृहा 'आञ्छारहिता' । भवन्ति ॥ ९ ॥ भास्वानित्यादि ।
 य मुनिपति । भास्वानपि च तेजोयुक्तोऽपि च, सूर्य इति ध्वनि । सेव्यपाद सेव्यो पूजनीयो पादो यस्य, पक्षे
 सेव्या किरणा यस्य सः । 'पादा रक्ष्म्यघ्नितुर्गुणाः' इत्यमर । अभूत् अभवत् । लुङ् । तापवर्जित तीक्ष्ण-
 परिणामरहित सन्तापरहितश्च । कुमुदोज्ज्वल कुमुदवत् चन्द्रवदुज्ज्वलो भासमान । 'शशिवृक्षोत्पन्नकपिकृपण-
 दिग्गजेषु कुमुद' इति नानार्थकोशे । यो भास्वानपीत्यत्रापि योज्य । अशेषकुमुदम् अशेषा चासौ कुदश्च अशेषकु-
 त्त्या मुत् हर्षं ता, पक्षे अशेष च तत् कुमुद चेति कम (?) समस्तकैरवम् । विकासयति च प्रकाशयति, पक्षे

जाते हैं, उनमें मोती जड़े रहते हैं और वे पहरनेवालोंके कानोंकी शोभा बढ़ाते हैं । इसी प्रकार
 उनकी कथाएँ अच्छे अक्षरोंसे रची रहती हैं, उनमें यथास्थान मुक्त जीवोंकी उत्तम चर्चा
 रहती है और अनेक विशेषताओंके रहनेसे वे आश्चर्यजनक होती हैं तथा उनका श्रवण विद्वान्
 श्रोताओंके कानोंको सुशोभित करता है ॥७॥ उनके गुणोंमें दो विचित्र बातें हैं—पहली यह
 कि वे चलते नहीं हैं किन्तु घूमते सारे ससारमें हैं और दूसरी यह कि वे गणनाके बाहर हैं
 पर सब जगह गणनामें आते हैं । वस्तुतः वे बड़े ही गुणी हैं—उनके गुण अविनाशी हैं, उनके
 गुणोंकी चर्चा सभी करते हैं, उनके गुणोंको गिनाया नहीं जा सकता और वे (गुण) सर्वत्र
 आदर पाते हैं ॥८॥ जो भवनवासी, व्यन्तर, ज्योतिषी, कल्पवासी और मनुष्य उनके चरण-
 रजसे अपने बालोंको विभूषित कर लेते हैं, उन्हें सुगन्धि-चूर्णोंकी चाह नहीं रहती ॥९॥ श्रीधर
 मुनि तेजकी दृष्टिसे सूर्य हैं, किन्तु उनमें कुछ ऐसी भी विशेषताएँ हैं, जिनसे वे उससे कहीं
 अच्छे हैं, क्योंकि उष्णताके कारण सूर्यके किरण (चरण) सेवन करने योग्य नहीं है जब कि
 उनके चरण सेवन करने योग्य हैं । सूर्य सन्तापसहित है किन्तु वे सन्तापरहित हैं, क्योंकि
 वे कभी ऐसा कार्य ही नहीं करते जिससे उन्हें सन्ताप हो । सूर्यका वर्ण चन्द्र-जैसा उज्ज्वल
 नहीं है । किन्तु उनका शरीर चन्द्र-जैसा उज्ज्वल है । वे सारे भूमण्डलके प्रमोदको बढ़ाते हैं
 पर सूर्य सारे भूमण्डलकी बात तो दूर रहो कुमुदकी भी प्रमोद नहीं दे पाता ॥ १० ॥

१. श स 'भ्रमन्ति इत्यादि' इति । २ श भ्रमु स भ्रम । ३. श स अगणीयाश्च ।

४ = गणनीयतां गणनाविषयता, गणेन जनवृन्देन नीयतां प्राप्यतां च ।

मुनेस्तस्य प्रभावेण^१ या विभूतिरभूदने ।
 तां विवक्षास्यहं किं तु वक्त्रं नोक्तं करोति मे ॥११॥
 वसन्तमनपेक्ष्यैव तस्यातिशयविस्मिता ।
 रोमाञ्चानिव मुञ्चन्ति कोरकांश्चूतपादपाः ॥१२॥
 तत्संगादिव संजातशान्तचित्तेन पुण्यता^२ ।
 न विसोढमशोकेन कामिनीपादताडनम् ॥१३॥
 बकुला अपि दृष्ट्वा तमणुव्रतमिवाश्रिताः ।
 यद्वधूमधुगण्डूषाननाहत्यैव पुष्पिताः ॥१४॥
 तिलकस्तिलकं पृथ्व्यास्तं दृष्ट्वा व्यकसत्क्षणात् ।
 स्वपक्षदर्शनात्कस्य न प्रीतिरुपजायते ॥१५॥

स्फुटयति । काशि^४ दीप्ती णिजन्ताल्लट् ॥१०॥ मुनेरित्यादि । तस्य मुने श्रीधरमुनिपस्य । प्रभावेण^१ सामर्थ्येन ।
 वने मनोहरोद्याने । या विभूति सपत्ति । अभूत् अभवत् । ता विभूतिम् । अहं विवक्षामि वक्तुमिच्छामि ।
 वच् परिभाषणे । 'कम्पेककर्तृकात्' इत्यादिना सन् प्रत्यय तस्माल्लट् । किंतु विशेषोऽस्ति । मे मम । 'ते मया-
 वेकत्वे' इति अस्मच्छब्दस्य पष्ठ्येकवचने मे इत्यादेशः । वक्त्रं वदनम् । उक्तं भाषितम् । न करोति न
 विदधाति । हुक्कृन् करणे लट् । तद्विभूतिर्त्राचामगोचरेति भावः ॥११॥ वसन्तमित्यादि । तस्य मुनिपते ।
 अतिशयविस्मिता । अतिशयेन उत्कर्षेण विस्मिता आश्चर्यं गता । चूतपादपाः सहकारवृक्षाः । वसन्त
 वसन्तकालम् । अनपेक्ष्यैव अपेक्षामकृत्वैव । रोमाञ्चानिव रोमहर्षणानीध । कोरकान् मुकुलानि । मुञ्चन्ति
 धरन्तीत्यर्थः । मुञ्चु^३ मोक्षणे ॥१२॥ तत्संगादित्यादि^५ । पुण्यता^२ विकसता । अशोकेन अशोकवृक्षेण । तत्संगात्
 तस्य मुनिपते सगात् सम्पर्कात् । संजातशान्तचित्तेन सम्पग्नानशान्तहृदयेनेव । कामिनीपादताडनं कामिनीना
 स्त्रीणां पादताडनं चरणाघातम् । न विषोढं न मृष्टम्, वाञ्छितं न भवतीत्यर्थः ॥१३॥ बकुला इत्यादि । बकुला
 बकुलवृक्षा अपि । तं मुनीन्द्रम् । दृष्ट्वा वोक्ष्य । अणुव्रतं सूक्ष्मव्रत-श्रावकव्रतम् । श्रिता इव आश्रिता इव ।
 'श्रितादिभिः' इति समासः । यन् यस्मात्कारणात् । वधूमधुगण्डूषान् वधूनां स्त्रीणां मधुनो मद्यस्य गण्डूषान्
 निष्ठोवनक्रिया । अनादृत्यैव उदासीनं कृत्वैव^६ । पुष्पिताः, पुष्पाणि संजातानि एषाम् इति पुष्पिताः कुसुमिताः ।
 बकुलवृक्षाणां स्त्रीणां मद्यगण्डूषेण पुष्पाणि जायन्तेऽत्र तदपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥१४॥ तिलक इत्यादि । तिलकः

उनके प्रभावसे मनोहर बागकी जो विभूति प्रकट हुई है, उसे मैं तो कहना चाहता हूँ, किन्तु मेरा मुँह कहना नहीं मान रहा है । शब्दोंमें इतना सामर्थ्य ही कहाँ, जो वे उसे कह सके, वह तो केवल देखते ही बनती है ॥११॥ सभी जगह वसन्त ऋतुके आनेपर ही आमके पेड़ोंमें बौर लगती है, किन्तु राजन्, आपके मनोहर बागमें बिना वसन्तके आये ही उनमें बौर लग गई है । लगता है मुनिराजके अतिशयसे चकित हो जानेके कारण उन्हें रोमाञ्च हो आया है ॥१२॥ स्त्रियोंके चरणोंकी चोट सहे बिना ही अशोक वृक्ष विकसित हो गये हैं । मानो मुनिराजके समागमसे उनका चित्त शान्त हो गया है ॥१३॥ मौलसिरी वृक्ष स्त्रियोंके मद्यके कुरलोकोंकी अवहेलना करके अपने-आप विकसित हो गये हैं । मानो मुनिराजके दर्शन पाकर उन्होंने पाँच अणुव्रत ग्रहण कर लिये हैं ॥१४॥ मुनिराज पृथिवीके तिलक हैं । मानो इसीलिए उनके दर्शन

१. क ख ग घ प्रभावेन । २. अ 'तिशयि' । ३. अ आ इ क ख ग घ श स पुण्यता । ४. कासृद् दीप्ती इति शाकटा० घातुपाठे, काश्ट दीप्ती इति पाणिनीये । ५. श स 'भावेन' । ६. श स मुच । ७. श स 'ङ्गादिति' । ८. श स पुण्यता । ९. = अनपेक्ष्यैव ।

तद्धर्मश्रवणज्जातविवोधा इव चम्पकाः ।
 न मनागप्यजायन्त मलिनालिसमाश्रयाः ॥१६॥
 यथा पलाशास्तत्रैव शोभन्ते न च किंशुकैः ।
 तथैव जम्बूतरचो विराजन्ते न किं शुकैः ॥१७॥
 जयशब्दं वयःशब्दैः कुर्वत्याः काननश्रियः ।
 दन्तावलिरिवाभाति कुन्दकुड्मलसंततिः ॥१८॥
 हासानिव विमुञ्चन्तः सतोपात्कुसुमोद्गमान् ।
 शिखण्डिताण्डवाटोपं तन्वन्ति कुटजद्रुमा ॥१९॥

तिलकवृक्षः । पृथ्या भूमे । तिलक श्रेष्ठम् । तं मुनिम् । दृष्ट्वा वीक्ष्य । क्षणात् उत्सवात् । 'कालविशेषो-
 रसवयो क्षण' इत्यमरः । व्यक्तसत् अस्फुटत् । कस गतो लङ् । तयोहि—स्वपक्षदर्शनात् स्वेषा पक्षाणां
 सहायानां दर्शनात् वीक्षणात् । कस्य पुरुषस्य । प्रीति संतोषः । नोपजायते नोत्पद्यते, अपि तु उपजायते
 एव ॥१५॥ तद्धर्मेत्यादि । चम्पका चम्पकवृक्षाः । तद्धर्मश्रवणात् तस्य श्रीधरमुनीन्द्रस्य धर्मस्य धर्मोपदेशस्य
 श्रवणात् । जातविवोधा इव जात उत्पन्नो बोधो^१ येषां ते त इव । मनागपि स्वल्पमपि । मलिनालिसमाश्रया
 मलिनानां कृष्णवर्णानाम् अलोना भ्रमराणां समाश्रयाः सवन्धयुक्ताः, पापसमूहस्याधारा न भवन्तीति ध्वनिः ।
 नाजायन्त नाभवन् । जनेद् प्रादुर्भावे लङ् ॥१६॥ यथेत्यादि । तत्रैव मनोहरोद्यान एव । पलाशा पलाश-
 वृक्षाः । नचकिंशुकैः नचैर्नवीनैः किंशुकैः किंशुकवृक्षस्य पुष्पाणि किंशुकानि तैः । 'बहुलं दलुक् पुष्पमूले' इति
 विहितप्रत्ययस्य श्लुक् । यथा येन प्रकारेण । शोभन्ते विराजन्ते । तथैव तेन प्रकारेणैव । जम्बूतरव जम्बू-
 वृक्षाः । शुकैः कीरपक्षिभिः । न विराजन्ते किं न शोभन्ते किम् । अपि तु विराजन्त एव । राजन् दीप्तौ
 लट् । यमकम् ॥१७॥ जयशब्दमित्यादि । कुन्दकुड्मलसंततिः कुन्दानां माध्यानां कुड्मलानां मुकुलानां
 संततिः समूहः । वयःशब्दं वयसा शब्दैः पक्षिष्वनिभिः । 'खगवात्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । जयशब्द
 जयैतिशब्दम् । कुर्वत्या विदधत्या । काननश्रियः उद्यानलक्ष्म्या । दन्तावलिरिव दन्तानां रदनानाम्
 आबलि^२ पक्षितः समूह इव । आभाति विराजते । भा दीप्तौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥१८॥ हासानित्यादि ।
 सतोषात् प्रमोदात् । हासानिव हास्यानोव । कुसुमोद्गमान् कुसुमानां पुष्पाणाम् उद्गमान्^३ कुड्मलानि ।

पाकर तिलकवृक्ष मारे खुशीके फूल उठे हैं । अपने पक्षके व्यक्तिको देखकर किसे प्रसन्नता नहीं
 होती ? ॥१५॥ जान पड़ता है उनके श्रीमुखसे धर्मोपदेश सुनकर चम्पक वृक्षोका विवेक जाग
 उठा है, मानो इसीलिए उन्होंने अपना पूर्ण विकास कर लिया है और इसके पश्चात् काले
 भीरोको—भीरोको क्या पापपुञ्जको—आश्रय लेनेके लिए अपने पास तनिक भी नहीं फटकने
 दिया ॥१६॥ राजन् । यह तो सभी जानते हैं कि ढाकके पेड़ वसन्तमे और जामुनके पेड़ वर्षा
 ऋतुमे विकसित होते हैं । किन्तु आपके बागमे इस समय ढाकके पेड़ जैसे नवीन फूलोंसे शोभा
 पा रहे हैं क्या उसी प्रकार जामुनके पेड़ तोतोसे शोभा नहीं पा रहे हैं ? ॥१७॥ राजन् । वहाँ
 पक्षी चहचहा रहे हैं, अतः लगता है मुनिराजको देखकर वनलक्ष्मी जयजयकार कर रही है ।
 कुन्द वृक्षोमे कलियाँ खिल रही हैं । उन्हें देखकर ऐसा प्रतीत हो रहा है मानो जयजयकार
 करनेसे उसके दाँतोकी पवित्र देख पड़ रही हो ॥१८॥ कुटजवृक्ष विकसित हो गये हैं । उनमें
 कलियाँ खिल उठी हैं । अतएव ऐसा जान पड़ता है कि मुनिसमागमके सन्तोषसे वे हँस रहे हैं ।

१ आ इ तत्रैव स तत्रेश । २ अ क ख ग घ म संहति । ३ श स तथापि । ४ = विबोधो^४ ।
 ५ आ कुट्मं ।

भयात्पलायमानस्य कामस्य गलिता करात् ।
 बाणावलिरिवाभाति बाणावलिरितस्ततः ॥२०॥
 शुचिसंगाद्विकासो मे कश्चातोऽपि मुनेः शुचि ।
 इतीव मन्यमानागाद्विकासं नवमल्लिका ॥२१॥
 कदम्बैः सहसा नाथ विकसत्कुसुमोत्करैः ।
 रोमाञ्चकञ्चुकादानादलमात्मसमीकृतः ॥२२॥
 तिरश्चां संहतिस्तत्र परस्परविरोधिनी ।
 विरोधं सहजं हित्वा बन्धुभावेन वर्तते ॥२३॥

विमुञ्चन्तः विमुञ्चमानाः । कुटजद्रुमा कुटजवृक्षाः । शिखण्डिताण्डराटोप शिखण्डिना मयूराणां ताण्डवस्य
 नर्तनस्य आटोप सभ्रमम् । तन्वन्ति विस्तारयन्ति । तनून्^१ विस्तारे लट् ॥१९॥ भयादित्यादि । भयात्
 भीते । इतस्तत इतोऽमुतश्च^२ । पलायमानस्य । कामस्य मन्मथस्य । करात् हस्तात् । गलिता पतिता ।
 बाणावलिरिव बाणानां शराणाम् आवलिरिव समूह इव । बाणावलि' बाणानां कुरण्टकानाम् आवलि
 समूहः । आभाति शोभते ॥२०॥ शुचिसंगादित्यादि । मे मम । शुचिसगात् शुचे आषाढमासस्य
 सगात् सपर्कात्, पक्षे शुचे । निर्मलपुरुषस्य सगात् । विकासः विकसनम् । भवितव्य इति शेषः । अतो^३
 अमुष्मात् । मुनेरपि योगीन्द्रादपि । कः शुचि' को निर्मलः न कोऽप्यन्य इति भावः । इति इत्थम् ।
 मन्यमानेव बुध्यमानेव । नवमल्लिका नूतनमल्लिका । विकासं विकसनम् । अगात् आयात् । इण गती लुङ् ।
 'गैत्यो' इति गादेशः ॥२१॥ कदम्बैरित्यादि । नाथ, भो स्वामिन् । विकसत्कुसुमोत्करैः विकसन्
 कुसुमानाम् उत्करो येषां तैः, विकसत्पुष्पसमूहयुक्तेरित्यर्थः । कदम्बैः कदम्बवृक्षैः । रोमाञ्चकञ्चुकादानात्
 रोमाञ्च एव रोमहर्षणम् एव कञ्चुको वारबाणः तस्य आदानात् । आत्मा स्वयम् । सहसा शीघ्रेण ।
 अलम् अत्यन्तम् । समीकृतं प्राक् असमं हृदानीं समः क्रियते स्म समीकृतं, अभूवम् इति भावः ॥२२॥
 तिरश्चामित्यादि । तत्र मनोहरोद्याने । परस्परविरोधिनी परस्परैर्वैरवती । तिरश्चा तिर्यग्जोवानाम् । सहति
 संबोद्धः । सहजं सहभाविनम् । विरोधः । हित्वा त्यक्त्वा । बन्धुभावेन बन्धुत्वेन, उपशमभावेनेत्यर्थः ।

कुटज वृक्षोका विकास देखकर मयूर यह समझ रहे हैं कि वर्षाऋतु आ गयी है, अतः वे भी
 नाच रहे हैं ॥१९॥ राजन् । वहाँ इधर-उधर बाण-वृक्षोको पक्षितयाँ लगी हुई हैं । वे ऐसी
 जान पड़ती है मानो मुनिराजके भयसे भागे हुए कामदेवके हाथसे गिरे हुए बाणोकी पक्षितयाँ
 हों ॥२०॥ 'शुचि-आषाढमासके समागमसे मेरा विकास होता है । इन मुनिराजसे बढ़कर शुचि-
 पवित्र (आषाढ मास) और कौन होगा' मानो यही सोचकर चमेली खिल उठी ॥२१॥
 राजन् ! मुनिराजके आनेपर जिस समय कदम्ब वृक्षोमे फूल खिले उसी समय मेरे सारे शरीरमे
 रोमाच हो आया, इससे ऐसा जान पड़ा मानो मैंने कवच पहन लिया हो । इस अवसरपर
 कदम्ब वृक्षोंने मुझे पूरी तरहसे अपने समान बना लिया ॥२२॥ जिन पशुओमे आपसी विरोध
 है, उनका झुण्ड वहाँ जन्मजात विरोध छोड़कर मित्रोकी भाँति हिल-मिलकर बैठा हुआ

१ अ क ख ग घ म 'दहमा' । २ श स तनुङ् । ३ आ प्रती केवल 'इतोऽमुतश्च' इति पाठो
 दृश्यते । ४. आ 'अतो' इति नास्ति । ५ 'दानात्' इति टोकाकारसंमत पाठः, 'धानात्' इति सर्वासु
 प्रतिषु । ६ = शीघ्रम् । ७. आ 'परस्पर' इति नास्ति । ८. आ हित्वा हा सपूर्वं त्यक्त्वा ।

इति श्रुत्वा स तद्वार्णीं मुनिवृत्तान्तशंसिनीम् ।
 स्वाङ्गेऽपि न ममौ हर्षादुद्वेल इव वारिधिः^१ ॥२४॥
 सत्कृत्य स स्वकीयैस्तं भूषणै^२ पारितोषिकैः ।
 वनपालमथान्यैश्च कृतार्थमकरोद्धनैः ॥२५॥
 यस्य देवस्य गन्तव्यं स देवो गृहमागतः ।
 इत्युक्तिं घोषयन्नुच्चैरुदस्थादासनादसौ ॥२६॥
 दिशि तस्यामवस्थाय यत्रासौ परमेश्वरः ।
 बद्ध्वा लक्ष्यमसौ भूमावनंसीत्तस्य पादयोः ॥२७॥
 न्यानशेऽथ तदादेशात्पुरं पटहनिःस्वनः ।
 मुनिवन्दनयात्रायां कुर्वन्संकेतिनीं प्रजाः ॥२८॥

वर्तते तिष्ठति । वृत्तु वृत्तन आत्मनेपदम्^३ ॥२३॥ इतीत्यादि । स पद्मनाभमहोपति । मुनिवृत्तान्तशंसिनीं मुने श्रीधरमुनीन्द्रस्य वृत्तान्तशंसिनीं वार्त्ताभिषायिनीम् । तद्वार्णीं तस्य वनपालस्य वार्णीं वचनम् । इति उक्त-
 प्रकारेण । श्रुत्वा निशम्य । हर्षात् सतोषात् । स्वाङ्गेऽपि स्वस्य आत्मन अङ्गेऽपि शरीरेऽपि । उद्वेल वेला-
 मुदगतः, तीरमतिक्रान्त इत्यर्थः । वारिधिरिव समुद्र इव । न ममौ न प्रमिमीते स्म^४ । मा माने लिट् ॥२४॥
 सत्कृत्येत्यादि । स पद्मनाभः । अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरम् । स्वकीयैः स्वस्य सन्धै^५ । पारितोषिकं पारि-
 तोषस्य सतोषस्य योग्यानि पारितोषकाणि तैः । भूषणैः आभरणैः । त वनपालम् ऋषिनिवेदकम्^६ । सत्कृत्य
 सत्कारं कृत्वा^७ । 'कारिका'—इत्यादिना ति सज्ञा । अन्यैश्च शेषैश्च । धनं, द्रव्यं । कृतार्थं कृतो निष्पन्नोऽर्थः ।
 प्रयोजनं यस्य तम् । अकरोत् अकार्षीत् । डुकृन् करणे लङ् ॥२५॥ यस्येत्यदि । यस्य देवस्य देवतायाः ।
 गृहम् आवासः । गन्तव्यं गन्तुं योग्यम् । स देव देवता । आगतः समायात । इत्युक्तिम् एव प्रकारः [कं]
 नीतिवचनम् । उच्चं नितान्तम् । घोषयन् उच्चारयन् । असौ पद्मनाभमहोपतिः । आसनात् सिंहासनात् ।
 उदस्थात् उदतिष्ठत् । छा गतिनिवृत्तौ लुङ् ॥२६॥ दिशीत्यादि । असौ पद्मनाभमहोपतिः । यत्र यस्या दिशि ।
 असौ अयम् । परमेश्वर श्रीधरमुनिपरमेष्ठी वर्तते । तस्या दिशि । अवस्थाय अवस्थानं पूर्व^८ स्थित्वा । लक्ष्यम्
 अङ्गम्^९ । बद्ध्वा कृत्वा । तस्य श्रीधरमुनीन्द्रस्य । पादयोः चरणारविन्दयोः । भूमीं धरण्याम् । अनसीत्
 अनमत् । णम् प्रहृत्वे शब्दे । लुङ् ॥२७॥ न्यानश इत्यादि । अथ व दनाःस्तुरम् । तदादेशात् तस्य पद्म-
 नाभमहोपतेः आदेशात् आज्ञायाः । मुनिवन्दनयात्रायां मुने, मुनैर्द्रव्यं वन्दनस्य यात्रायां प्रस्थाने । प्रजाः
 पौरजनान् । संकेतिनीं संकेतवती । कुर्वन् विदधान । पटहस्वन पटहस्य आनकस्य स्वन ध्वनिः । पुर रत्नसं-

है ॥२३॥ इस प्रकार मालीसे मनोहर बागमे मुनिराजके आनेके समाचार सुनकर महाराज पद्मनाभ चन्द्रोदय होनेपर उमड़े हुए सागरकी भाँति खुशोके मारे अपने शरीरमे फूला नही समाया ॥२४॥ पद्मनाभने अपने आभूषण देकर उस मालोका सत्कार किया और उसे और भी धन इनाममे देकर कृतार्थ कर दिया ॥२५॥ 'जिनके मन्दिरमे मुझे स्वयं जाना चाहिए था वे देव स्वयं ही मेरे घर पधारे हैं' इस उक्तिकी जोरसे दुहराता हुआ राजा पद्मनाभ उन्नत सिंहासनसे उठ खड़ा हुआ ॥२६॥ और जिस दिशामे मुनिराज विराजे थे उसी ओर खड़े होकर पद्मनाभने भूमिपर उनके चरणोंका ध्यान कर नमस्कार किया ॥२७॥ इसके पश्चात् महाराज पद्मनाभके आदेशसे प्रजाको मुनिराजकी वन्दनाके लिए जानेवाले जुलूसमे सम्मिलित होनेकी सूचना देनेके

१ अ वारिधे । २ 'यैः' सभूषणैः । ३ आ छा गतिनिवृत्तौ लङ् आत्मनेपदम् । ४ = न माति स्म ।
 ५ = आत्मोपेयं । ६. आ प्रतावेव 'ऋषिनिवेदकम्' इति समुपलभ्यते । ७ = आदृत्य । ८ आ श स
 इत्युक्तम् । ९. = पश्चात् किञ्चित् । १०. = नमनोद्देश्यम् ।

पञ्चपानपि कृत्वाग्रे पत्नीन्प्राप्तैर्नराधिपैः ।
 क्रमशः संमिलल्लोकैरक्षुभ्यद्राजगोपुरम् ॥२६॥
 सपौरः ससुहृद्वर्गः सकलत्रः सवान्धवः ।
 सतनूजः ससामन्तः स चचाल ससैनिकः ॥३०॥
 गच्छन्लावण्यसंक्रान्तदिदृक्षुनयनो वनम् ।
 नन्दनाभिमुखीभूतशक्रशोभां वभार सः ॥३१॥
 क्षणादशोकसंयुक्तं पुंनागपरिवारितम् ।
 वनमात्मसमं प्राप्य पिप्रिये पृथिवीपतिः ॥३२॥

चयम् । व्यानशो व्याप्नोति स्म । अशोङ् व्याप्नो कर्त्तरि लिट् । 'नञ्वाङ्नुदाद्यनेकहलः' इति नगागमः ॥२८॥
 पञ्चपानपीत्वादि । पञ्चपानपि पञ्च वा षड्वा इति पञ्चषा तान् । 'सुञ्वा—' इति समास । 'प्रमाणी-
 संस्थाङ्' इति ङ-प्रत्ययः । पत्नीन् पदातीन्, पादचारिभृत्यान् इत्यर्थः । अग्रे पुरः । कृत्वा विधाय । प्राप्तैः
 प्रयातैः । नराधिपै नराणाम् अधिपा तैः, भूपालैः । क्रमशः क्रमात् । 'बह्वल्पार्थ—' इत्यादिना शसि
 प्रत्ययः^२ । 'मिलल्लोकैः समिलद्भिः संयुञ्जाने, लोकैः जनैः । राजगोपुर राजद्वारम् । अक्षुभ्यत्^३ । क्षुभ
 सचलने ॥२९॥ सपौरः इत्यादि । सपौरः पौरजनसहितः । ससुहृद्वर्गः सुहृदा वर्गेण समूहेन सहितः । सकलत्रः
 अन्तःपुरसंयुक्तः । सवान्धवः बन्धुजनैः युतः । सतनूजः तनूजैः^४ पुत्रैः युक्तः । ससामन्तः राज्यसंविस्थ-
 भूपैः^५ सहितः । ससैनिकः सेनापतिसनाथः । सः पद्मनाभमहीपालः । चचाल प्रतस्थे । चल कम्पने लिट् ॥३०॥
 गच्छन्निस्थादि । 'लावण्यसंक्रान्तदिदृक्षुनयन लावण्ये देहकान्तौ सक्रान्तानि प्रतिविम्बितानि दिदृक्षूणा द्रष्टु-
 मिच्छन्ना नयनानि नेत्राणि यस्य स । वन मनोहरोद्यानम् । गच्छन् यान्^६ । स पद्मनाभमूपतिः । नन्दनाभि-
 मुखीभूतशक्रशोभा प्रागनभिमुख इदानीमभिमुखो भवति स्म अभिमुखीभूत नन्दनस्य नन्दनवनस्याभिमुखीभूत
 तथोक्तः स चासौ शक्रश्च तस्य शोभा लीलाम् । वभार धरति स्म । भूम् भरणे । लिट् ॥३१॥ क्षणादित्यादि ।
 पृथिवीपतिः पद्मनाभमहीपतिः । अशोकसंयुक्तम् अशोकैः अशोकवृक्षैः, पक्षे शोकरहितजनैः संयुक्तं^७ सहितम् ।
 पुंनागपरिवारितः पुंनागैः पुन्नागवृक्षैः, पक्षे पुषा पुरुषाणां नागैः श्रेष्ठैः परिवारितं वेष्टितम् । 'स्युहत्तरपदे
 व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ।' इत्यमरः । आत्मसमं आत्मनः स्वस्य

लिए गैरीकी आवाज सारे नगरमे गूँज उठी ॥२८॥ इस समाचारको सुनते ही आस-पासके
 अन्य नगरोंके राजे-जिनके आगे पाँच-छह नौकर थे—पुरके दरवाजेपर जा पहुँचे । धीरे-धीरे
 और लोग भी क्रमसे आ गये । फलतः वहाँ बड़ी भीड़ हो गयी ॥२९॥ फिर अग्ने पुत्र, मित्र,
 कलत्र, भाई, पुरवासी और सामन्तोंके साथ महाराज पद्मनाभने भी प्रस्थान किया ॥३०॥
 महाराज पद्मनाभ जब वनकी ओर जा रहे थे, उस समय सभी दर्शकोंकी दृष्टि उन्हींकी ओर
 लगी हुई थी । इससे उनके दीप्तिमय देहमे हजारों नेत्र दृष्टिगोचर होने लगे । फलतः वे
 नन्दन वनकी ओर जानेवाले इन्द्रकी भाँति सुशोभित हो रहे थे ॥३१॥ महाराज पद्मनाभ
 शीघ्र ही वन पहुँच गये । उस वनमे अशोक वृक्ष थे और वह चारों ओरसे नागकेसरके वृक्षोंसे
 घिरा हुआ था । पद्मनाभके साथ जितने मनुष्य थे वे सबके सब अशोक—शोक रहित थे तथा
 उसे चारों ओरसे श्रेष्ठ पुरुष घेरे हुए थे । अतः उस वनको अपने ही समान पाकर पद्मनाभको

१ आ प्रतावेव केवलं सूत्रमिदं दृश्यते । २. श स श-प्रत्ययः । ३. = चक्षुषः । ४. श स तनूजैः ।
 ५. श स रूपमात्रं । ६. अ ससैन्यकः । ७. = 'मुक्ताफलेपुच्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु
 सल्लावण्यमिहोच्यते ॥' ८. श स यन् । ९. श स सह संयुः ।

वायुना विदधे किंचित्संजाताप्यपरिश्रमः ।
 वनलक्ष्मीविनि श्वाससमेन विपरिश्रमः ॥३३॥
 सेनापतिं समादिश्य सेनामावासयेति स ।
 प्रविवेश महानागादवतीर्य महावनम् ॥३४॥
 राजलीलां^१ परित्यज्य चामरादिपरिच्छुदाम् ।
 विनीतः शिष्यवद् भेजे देशं मुनिसमाश्रितम् ॥३५॥
 ददृशे च मुनिस्तेन स्थितो नीलशिलातले ।
 शरत्प्रसन्ने शीतांशुरिवाकाशकमण्डले ॥३६॥
 त्रिः परीत्य प्रणम्य त्रिस्त्रिजंयेति निगद्य स ।
 त्रिरुक्तमपिलं कृत्वा न्यचिह्नत मुनेः पुरः ॥३७॥

सम सदृशम् । वन मनोहरोद्यानम् । दणान् शीघ्रत्^२ । प्राप्य गत्वा । विप्रिये प्राति ययो । प्रीक् प्रीतो । लिट् । श्लेष ॥३३॥ वायुनेत्यादि । किंचित्संजाताप्यपरिश्रम^३ किंचित् ईपत् संजातेन उत्पन्नेन अप्यश्रमो यस्य स । मार्गस्य परिश्रमेण युक्त्वा वनलक्ष्मीविनि[विनि] श्वाससमेन वनस्य उद्यानस्य लक्ष्म्या श्रिय नि[विनि] श्वासस्य समेन सदृशेन । वायुना मन्दमास्तेन । विपरिश्रम विगतपरिश्रम । विदधे वक्त्रे । दुष्वाक् धारणे च । कर्मणि लिट् । उपमा ॥३४॥ सेनापतिमित्यादि । स पद्मनाभभूषालः । सेना चमूम् । आवासयेति निवासयेति^४ सेनापतिं सेनानायकम् । समादिश्य आज्ञापयित्वा । महानागात् महागजपते^५ । अवतीर्य अवहत् । [महावन] महत् पृथु वनम् उद्यानम् । प्रविवेश जगाम^६ । विश प्रवेशने लिट् ॥३४॥ राजलीलामित्यादि । विनीत विनययुक्त । चामरादिपरिच्छदा चामरादिभिः प्रकीर्णकादिभिः परिच्छदं परिकरं^७ युक्ता राजलीला राज-विलासम्^८ । परित्यज्य विमुच्य । मुनिसमाश्रित मुनिना मुनीन्द्रेण समाश्रितम् । देश प्रदेशम् । शिष्यवत् छात्रवत् । भेजे सिपेवे^९ । भज सेवायाम् । लिट् ॥३५॥ ददृश इत्यादि । शरत्प्रसन्ने शरदा प्रसन्ने निमले । आकाशकमण्डले आकाशस्य एकमण्डले एकप्रदेशे । शीतांशुरिष चन्द्र इव । नीलशिलातले इन्द्रनीलशिला-प्रदेशे । स्थित । मुनि मुनीन्द्रः । तेन पद्मनाभभूषेन । ददृशे च वीक्ष्ये^{१०} । दृशु प्रेक्षणे^{१०} । कर्मणि लिट् ॥३६॥ त्रिः परीत्येत्यादि । स पद्मनाभभूष । त्रि परीत्य त्रीन् वारान् परीत्य प्रदक्षिणोक्त्य । त्रि त्रीन् वारान् जपेति सर्वोत्कर्षेण वर्ततेति । निगद्य उच्चार्य । अलिल समस्तम् । त्रिरुक्त त्रिवारोक्तम् । कृत्वा विधाय ।

वही प्रसन्नता हुई ॥३२॥ पद्मनाभको रास्तेकी थोड़ी-सी थकान हो गयी थी । किन्तु उसे वनलक्ष्मीकी श्वास-सरीखी वहाँकी मन्द, सुगन्ध और शीतल वायुने शीघ्र ही दूर कर दिया ॥३३॥ पद्मनाभने पहले सेनापतिको आदेश दिया कि सेनाको यहीपर ठहरा दो और फिर हाथीसे उतरकर वनमे प्रवेश किया ॥३४॥ पद्मनाभने चामर आदि शाही ठाटको हटा दिया और फिर एक विनीत शिष्यकी भाँति वे उस प्रदेशमे जा पहुँचे जहाँ मुनिराज विराजे थे ॥३५॥ वहाँ पहुँचकर पद्मनाभने मुनिराजके दर्शन किये । वे उस समय नीली चट्टानपर विराजमान थे । अत वे शरत्कालीन निर्मल आकाशके एक प्रदेशमे पूर्णचन्द्रकी भाँति सुशोभित हो रहे थे ॥३६॥ फिर पद्मनाभने मुनिराजकी तीन बार परिक्रमा की, उन्हे तीन बार प्रणाम किया और तीन बार उनका जयजयकार किया । इस तरह सब तीन-तीन बार करके उनके आगे

१ क ख ग राजलक्ष्मीम् । २ = शीघ्रम् । ३ = किंचित् ईपत् संजात उत्पन्नोऽप्यपरिश्रमो यस्य स ।

४ = निवेशय, इति इत्यर्थः । ५ आ श स महागजपते सकाशात् । ६ = प्रवेश चकार । ७ क ख घ राज-कर मोम् । ८ = प्राप इत्यर्थः । ९ = दृष्टव । १०. आ दृष्टु प्रेक्षणे श स दृश प्रेक्षणे ।

नृपतेर्मुकुलीकुर्वन्स कराम्भोरुहद्वयम् ।
 शीतगुत्वं व्यनक्ति स्म स्वकीयं मुनिपुंगवः ॥३८॥
 भुवः शोभाभवद्योगाद्या जिनेन्द्रसुरेन्द्रयोः ।
 तयोः सगतयोरासीत्सा मुनीन्द्रनरेन्द्रयोः ॥३९॥
 शान्ते जयजयेत्युच्चैर्भव्यकोलाहले ततः ।
 दत्ताशीर्मुनिना तेन जगाद जगतीपतिः ॥४०॥
 निरालोके जगत्यस्मिन्नदृष्टशिववर्त्मनि ।
 सन्मार्गदर्शनान्नाथं त्वमालोक इवोद्गतः ॥४१॥
 खपुष्पं तदहं मन्ये भुवने सचराचरे ।
 दिव्यज्ञानमये यन्न स्फुरितं तव चक्षुषि ॥४२॥

मुने मुनीन्द्रस्य । पुर अग्रे । न्यविक्षत उपाविशत । विश प्रवेशने । लुङ् ॥३७॥ नृपतेरित्यादि । नृपतेः पद्मनाभमहीपते । कराम्भोरुहद्वयं^३ मुकुलीकुर्वन् कुहमलीकुर्वन् । स मुनिपुंगव मुनीना पुंगवः श्रेष्ठः । स्वकीय स्वसम्बन्धम् शीतगुत्वं शीताः गावः किरणाः^४ यस्य [स.] शीतगु, तस्य भावः तत् । व्यनक्ति स्म व्यक्तो करोति स्म । अञ्जु गतिव्यक्तिप्रक्षणेपु । लट् । लट् स्म योगे भूतार्थः ॥३८॥ भुव^५ इत्यादि । जिनेन्द्र-सुरेन्द्रयोः तीर्थकरदेवेन्द्रयोः । योगात् सधन्वात् । भुव भूमेः । या शोभा द्युतिः । अभवत् अभूत् । लङ् । सगतयो सयुक्तयो । तयोः मुनीन्द्रनरेन्द्रयोः^६ श्रीधरमुनीन्द्रपद्मनाभयोः । योगात् सा शोभा । आसीत् अभवत् । अस भुवि लङ् ॥३९॥ शान्त इत्यादि । ततः पश्चात् । जय जयेति सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेति । उच्चैः नितान्तम् । भव्यकोलाहले भव्याना रत्नत्रयाविर्भवनयोग्याना कोलाहले कलकले । शान्ते स्तिमिते । तेन मुनिना मुनीन्द्रेण । दत्ताशीः वितीर्णाशीः । जगतीपति जगत्या लोकस्य पतिः । जगाद उवाच । गद व्यक्तायां वाचि । लिट् ॥४०॥ निरालोक इत्यादि । नाथ स्वामिन् । अदृष्टशिववर्त्मनि शिवस्य मोक्षस्य वर्त्म मार्गं^७ शिव-वर्त्म, अदृष्ट शिववर्त्म येन (यस्मिन्) तस्मिन् । निरालोके आलोकाभ्रिर्गतो[त] निरालोक [क] तस्मिन्, प्रकाशरहित इत्यर्थः । 'आलोको'^८ दर्शनोद्योतो इत्यमरः । अस्मिन् एतस्मिन् । जगति लोके । सन्मार्ग-दर्शनात्^९ सतो विशिष्टस्य मार्गस्य अभ्युपेतप्राप्त्युपायस्य^{१०} दर्शनात् प्रकाशनात् । त्वं भवान् । आलोक इव प्रदीप इव । उद्गत उद्गच्छति स्म तथोक्तः अधिगतः । गम्लु गतो । क्तप्रत्ययः । उपमा ॥४१॥ खपुष्पमि-

बैठ गया ॥३७॥ मुनिराजके आगे बैठते ही पद्मनाभके दोनों हाथ अपने आप सकुचित कमलकी कलीकी भाँति जुड़ गये । अतः ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो मुनिराजने अपना चन्द्रपना व्यक्त कर दिया हो ॥३८॥ मुनिराज और राजा पद्मनाभके सयोगसे उस समय पृथिवीकी वही शोभा उत्पन्न हो गयी जो पहले तीर्थकर और इन्द्रके सयोगसे हुई थी ॥३९॥ भव्य जीव इस समय मुनिराजकी जयजयकार कर रहे थे । इससे बड़ा कोलाहल सुनायो पड़ रहा था । उसके शान्त होते ही पद्मनाभ मुनिराजसे आशीर्वाद लेकर यो बोला— नाथ ! इस जगत्मे ज्ञानका प्रकाश न रहनेसे कल्याणका मार्ग नहीं सूझ रहा था । आपके आते ही वह सूझने लगा है, अतः आप प्रकट हुए प्रकाशके समान हैं ॥४२॥ इस जंगम

१ स नरेन्द्रमुनीन्द्रयो । २. अ आ इ देशनाम्नाय । ३ आ कर एवाम्भोरुहयो द्वयम् (करावेवा-म्भोरुहे तयोर्द्वयं करकमलयुगलम्) । ४ श स कराम्भो-इत्यादि मूल तद्व्याख्यान च नास्ति । ५ = आत्मीयम् । ६. श स किरणानि । ७ श स भवन इत्यादि । ८. स नरेन्द्रमुनीन्द्रयो । ९ आ मार्गं । १० आ 'लोको । ११. अ आ इ देशनाम्नाय । १२. आ प्रती केवलम् 'अभ्युपेतप्राप्त्युपायस्य' इति समुपलभ्यते ।

ततोऽवगन्तुमिच्छामि त्वत्तत्त्वं जगत्प्रभो ।
 संदिग्धं हि परिज्ञानं गुरुप्रत्ययवर्जितम् ॥४३॥
 केचिदित्थं यतः प्राहुर्नास्तिकागममाश्रिताः ।^१
 न जीवः कश्चिदप्यस्ति पदार्थो मानगोचरः ॥४४॥

इत्यादि । सचराचरे चराश्च अचराश्च चराचरा तै सह वर्तन्ते इति सचराचर^२ तस्मिन्, जङ्गमस्यावरसहिते इत्यर्थः । भुवने जगति । यत् वस्तु । दिव्यज्ञानमये अपूर्वज्ञानस्वरूपे । तव भवतः । चक्षुषि ज्ञानचक्षुषि । न स्फुरित न दृष्टम् । तत् वस्तु । खण्ड्यम् आकाशकुसुममिति । मन्ये जानामि । मनि ज्ञाने लट् ॥४२॥ तव इत्यादि । तत् तस्मात् कारणात् । जगत्प्रभो जगता प्रभो जगन्नाथ । त्वत् त्वत् त्वत् भवत सकाशात् । तत्त्व वस्तुस्वरूपम् । अधिगन्तुम् अधिगमनाय अधिगन्तुं ज्ञातुम् । गत्यर्थानां घातूना ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः । इच्छामि वाञ्छामि । इषु इच्छाया लट् । 'यं मिषो इच्छ इति दादेशः'^३ ('यमामिषोऽिषि च्छ' शाकटा० ४।२।५७ यम् गम् इषू इत्येतेषां घातूनां शि प्रत्यये छकारादेशो भवति । यच्छति गच्छति इच्छति) । गुरु-प्रत्ययवर्जितं गुरो प्रत्ययेन उपदेशेन वर्जितम् । परिज्ञानं विज्ञानम् । सदिव्यं सशयितम् । हि स्फुटम् । अर्थान्तरन्यास ॥४३॥ केचिदित्यादि । मानगोचर मानस्य प्रमाणस्य गोचरो विषय सामान्यविशेषात्मा प्रमाणार्थो विषय इत्यभिप्रायः । कश्चिदपि एकोऽपि । जीव जीवति जीविष्यति अजीवीवत्^४ इति जीव प्राणिपदार्थं^५ वस्तु । नास्ति न विद्यते । अस भुवि । लट् । नास्तिकागम नास्ति परलोकादिमदितिर्यस्य [स.] नास्तिक चार्वाकः, तस्य आगम^६ मतम् । आश्रिताः आश्रयन्ते स्म तयोक्ता, अङ्गीकृता^७ इत्यर्थः । केचित् अन्ये । इत्यम् अनेन प्रकारेण । 'कथमित्यम्' इति साधु । यत यस्मात् । यत कस्मात्(?) । प्राहुः

औरस्थावर जगत्मे, मैं उस वस्तुको आकाशका फूल समझता हूँ, जो आपकी दिव्यज्ञानकी दृष्टिसे ओझल हो ॥४२॥ हे जगन्नाथ ! इसीलिए मैं आपसे तत्त्वोका स्वरूप जानना चाहता हूँ; क्योंकि गुरुके उपदेशके बिना तत्त्वज्ञानमे सन्देह बना रहता है ॥४३॥ कोई नास्तिकागम-नुयायी (चार्वाक दर्शनवाले, और कुछ बातोंमे चार्वाकोसे भी चार कदम आगे चलनेवाले 'तत्त्वोपप्लव' दर्शनके अनुयायी) यह कहते हैं कि 'जीव' नामका ऐसा कोई पदार्थ ही नहीं है,

१ चार्वाक दर्शन बहुत पुराना है । इसका उल्लेख महाभारतमें भी मिलता है । इस दर्शनकी दृष्टिसे पुण्य-पाप, स्वर्ग-नरक और आत्मा-परमात्माकी स्वतन्त्र सत्ता नहीं है, पृथिवी, जल, तेज और वायु ये चार भूत हैं (आकाश नहीं), जीव भूत चतुष्टयके संयोगसे उत्पन्न होता है, जो देहके साथ उत्पन्न होकर, उसीके साथ नष्ट हो जाता है और केवल प्रत्यक्ष ही प्रमाण है । तत्त्वोपप्लवदर्शन, चार्वाकदर्शनसे उत्पन्न हुआ एक नवीन दर्शन है । यो यह दर्शन स्थूल रूपसे चार्वाकदर्शन समझा जाता है, किन्तु सूक्ष्म विचार किया जाये, तो उससे भिन्न है, यद्यपि उसीसे उत्पन्न हुआ है । भिन्नताका कारण मान्यताका भेद है । चार्वाकदर्शन, भूतचतुष्टय रूप चार तत्त्व, किसी-न-किसी रूपमें जीवतत्त्व, और अन्य प्रमाणको न मानकर भी प्रत्यक्ष प्रमाण-को स्वीकार करता है, जब कि तत्त्वोपप्लव दर्शन किसी भी तत्त्व और किसी भी प्रमाणको नहीं मानता । इस दर्शनकी दृष्टिसे सर्वत्र भाषा-ही-भाषा है । इसीलिए आचार्य विद्यानन्दने अष्टसहस्रोमें उक्त दोनों दर्शनोंकी पुण्य-पुण्य सभालोचना की है । प्रस्तुत प्रकरणमें महाकवि वीरनन्दोने तत्त्वोपप्लवदर्शनको यहाँ पूर्वपक्षके रूपमें उपस्थित किया है । २ आ 'चर । ३. श स ' - विहित पाठो नास्ति । ४. आ अजीवीवत् । ५ = प्राणी । पदार्थ. वस्तु । ६ श स आगमो । ७ = अङ्गीकृतवन्त ।

केवलं तदभिपेक्षारिभिर्दूरमुच्छ्वसदभूत् भूतलम् ।
 हर्षसागरविचर्तवर्तिनां सर्ववन्धुसुहृदा च मानसम् ॥ ३१ ॥
 सप्रसारसविकासतारकं^१ निर्मलाम्बरतया^२ मनोहरम् ।
 केवलं न पुरलोकयोपितां मण्डलं समभवद्विशामपि ॥ ३२ ॥
 लब्धसोरभगुणैर्मधुव्रतवातचुम्बितविकासिकेसरैः ।
 पर्यप्तिरि^३ कुसुमोत्करैः परं भूमिजैर्न दिविजैरपि क्षितिः ॥ ३३ ॥
 संतनोत्सवनिविष्टचेतसां संयभूय सुहृदां न केवलम् ।
 विद्विषामपि भविष्यदापदां सर्वतोऽप्युदितकेतु मन्दिरम् ॥ ३४ ॥

सनिधाय सनडा भूत्वा । निरवर्तयत् यकरोन् । वृत्तं वर्तने सङ् ॥ ३० ॥ केवलमिति । तदभिपेक्षारिभिः तस्य पट्टाभिपेक्षस्य यारिभिः सलिलं । केवलं मुनयम् । भूतलं भूमितलम् । दूरं नितान्तम् । उच्छ्वसत्^४ प्रवर्धमानम् । नामूत् नामयत् । लुङ् । हर्षसागरविचर्तवर्तिना हर्षं संतोषं स एव सागरस्तस्य समुद्रस्य (स एव सागर समुद्रस्तस्य) विचर्तं जलध्रमे वर्तिना स्थितानाम् । सर्ववन्धुसुहृदा सर्वेषां बन्धूनां सुहृदा मित्राणाम् । मानसं च चित्तं च, उच्छ्वासदभूद्विषयं ॥ ३१ ॥ सेति । दिशां ककुमाम् (पुरलोकयोपितां पौराद्भनानम्) । मण्डलं समूहः । निर्मलाम्बरतया निर्मलं मलरहितमम्बरं वस्त्रं यस्य तस्य भावस्तयोक्ता तथा मलरहितवस्त्रयुक्तया, पदो मेघरहितगगनयुक्तया । सप्रसादसविकासतारकं प्रसादश्च विकासश्च तयोक्तौ प्रसादविकासस्या सह वर्तते इति तयोक्ता^५ सप्रसादसविकासा^६ तारका कनीनिका यस्य तत्, पक्षे तारका नक्षत्राणि यस्य तत् । मनोहरं मञ्जुलम् । केवलं^७ मुख्यम् । न समभवत् नानूत् । लङ् । पुरलोकयोपितामपि पुरलोकानां पुरजनानां योपितामपि स्त्रोणमपि (दिशामपि ककुमामपि) समभवत् (इति) शेषः ॥ ३२ ॥ लब्धेति । लब्धसोरभगुणं सोरभ एव गुणस्तयोक्तं, लब्धं सोरभगुणो यैरते । मधुव्रतवातचुम्बितविकासिकेसरैः मधुव्रतानां भ्रमराणां वातेन समूहेन चुम्बिता आवृता विकासिन केसरा विञ्जिता येषां ते । भूमिजैः, कुसुमोत्करैः कुसुमानां पुष्पाणामुत्करैर्निबद्धे क्षितिः भूमिः । परं केवलम् । न पर्यप्तिरि^३ न व्याप्तम् । पृ पालन-पूरणयोः कर्मणि लुङ् । (किन्तु) दिविजैरपि स्वर्गोत्पन्नैरपि । सुरपुष्पवृष्टिरपि जातित्यर्थः ॥ ३३ ॥ सतेति । सततोत्सवनिविष्टचेतसा सततमनवरतमुत्सवे निविष्टं न्यस्तं चेतश्चित्तं येषां तेषाम् । सुहृदा मित्राणाम् । मन्दिरं

कूल उत्सवके साथ अपने चक्रवर्ती पुत्रका पट्टाभिषेक किया ॥ ३० ॥ अजितसेनके अभिषेकके जल-से न केवल भूतल ही फूला, वरन् हर्षके समुद्रमे डुबकी लगानेवाले सभी बन्धुओं और मित्रोंके हृदय भी फूले नहीं समा रहे थे ॥ ३१ ॥ इस अवसरपर न केवल वहाँका महिलामण्डल ही बल्कि सारा दिङ्मण्डल भी मनोहर हो गया । महिलाओंका मण्डल स्वच्छ वस्त्र पहने हुए था, उसके चेहरेपर प्रसन्नता झलक रही थी, जिससे उसके नेत्रोंकी कनीनिकाएँ कमलकी भाँति खिल उठी थी । इसी प्रकार आकाशकी निर्मलताके कारण सभी ताराएँ स्पष्ट ही प्रसन्नता और विकाससे ओतप्रोत होकर दृष्टि गोचर हो रही थी । इसीलिए सारा दिङ्मण्डल भी मनोहर हो गया ॥ ३२ ॥ उस समभ भूमि न केवल पार्थिव फूलोंकी राशिसे बल्कि दिव्य फूलोंकी राशिसे भी व्याप्त हो गयी । दोनों ही प्रकारके फूल अत्यन्त सुगन्धित थे और इसीलिए उनकी विकसित परागके ऊपर बैठकर भौरोंका झुण्ड उन्हें ढके हुए था ॥ ३३ ॥ निरन्तर उत्सव मनानेमे जिनका मन आसक्त था, उन मित्रोंके महलोपर पताकाएँ फहरा रही थी और जिनके ऊपर आपदाएँ आनेवाली थी, उन शत्रुओंके महलोपर केतु ग्रह उदित हो रहा था । इस अवसरपर

१ क ख ग घ^१ कासितारक । २ अ निर्मल परतया । ३. = परम् । ४ = उच्छ्वसम् । ५ श स सङ् । ६ आ वर्तते इति तयोक्ते । ७ = सप्रसादा सविकासा च । ८ = परम् । ९ = न व्याप्ता ।

प्राप वारवनिताप्रवर्तितैर्गीतनृत्यविधिभिर्मनोश्रिताम् ।
 मेदिनी विहितलोकविस्मयैर्द्यौश्च किनरवधूसमुद्भवैः ॥ ३५ ॥
 पेटुरेत्य नटगायकादयो^१ मङ्गल नृपतिमन्दिराङ्गणे ।
 तुम्बरप्रभृतयश्च कोकिलालापकोमलगिरो नभोङ्गणे ॥ ३६ ॥
 वारिकैर्मृदुजलच्छटोद्यतैः केवलं न खलु राजवत्सु ।
 वारिदैरपि^२ मनाक्प्रवर्षिभिः पांसवः प्रशममाशु निन्यरे ॥ ३७ ॥
 केवलं न मणिबन्धभासुरं तेन पुण्यजयिना नृपासनम् ।
 चक्रिरे गुरुजनाशिषोऽप्यधस्तन्मनोरथपथातिगश्रिया ॥ ३८ ॥

सदनम् । सर्वतोऽपि^३ सर्वम्मादपि । उदितकेतु उदिताः उत्पन्ना केतवो च्चजा यस्य तत् । केवलं परम् । न
 सवभूव सजायते स्म । भू सत्ताया लिट् । अपितु भविष्यदापदा भविष्यन्ती आपद् येषां तेषाम् । विद्विषामपि
 शत्रूनामपि । मन्दिरमुदितकेतु^४ संबभूवेत्यर्थः ॥३४॥ प्रापेति । वारवनिताप्रवर्तितैः वारवनिताभिर्गणिकाभिः
 प्रवर्तितैर्विहितैः । विहितलोकविस्मयैः विहितः कृतो लोकस्य विस्मय आश्चर्यं येषां (यैः) तैः । गीतनृत्य-
 विधिभिः गीतनृत्ययोर्विधिभिर्विधानैः । मेदिनी भूमिः । मनोज्ञता मनोहरताम् । न प्राप न ययौ^५ । किनरवधू-
 समुद्भवैः किनरस्य स्त्रीभिः समुद्भवैस्तन्नैरपि^६ । द्यौश्च गगनमपि । मनोज्ञता प्रापेत्यर्थः ॥३५॥ पेटुरिति ।
 नृपतिमन्दिराङ्गणे नृपतेर्भूषतेर्मन्दिरस्य सदनस्याङ्गणेऽजिरे । नटगायकादयः नर्तकगायकादयः । एत्य आगत्य ।
 मङ्गल मङ्गलस्तोत्रम् । पेटु गायन्ति स्म । पठ व्यक्ताया वावि लिट् । नभोऽङ्गणे गगनाङ्गणे । कोकिलालापकोमल-
 गिर कोकिलानां पिकानामालाप इव कोमला मृदुला गोवाणी येषां तैः । तुम्बरप्रभृतयः तुम्बरमुख्याश्च, पेटुरित्यर्थः
 ॥३६॥ वारिकैरिति । राजवत्सु^७ राजवीर्येषु । मृदुजलच्छटोद्यतैः मृदुजलस्य^८ छटेन(?)सेचनेन उद्यतैरुद्यतैः ।
 वारिकैः रथोदकवाहकैः^९ । केवलं परम् । पांसवः^{१०} रेणवः । प्रशमम् उपशमम् आशु शीघ्रम् । न खलु
 निन्यरे^{११} नहि नयन्ति स्म । मनाक् किञ्चित् । प्रवर्षिभिः प्रस्रन्दिभिः । वारिदैरपि मेघैरपि । पांसवः
 प्रशम निन्यरे, इत्यर्थः ॥३७॥ केवलमिति । पुण्यजयिना पुण्यैर्जपतीत्येव शीलस्तेन, धर्मजयित्वेत्यर्थः ।

न केवल मित्रोके बलिक शत्रुओके भी महल उदितकेतु हो गये थे—मित्रोके महलोके ऊपर
 केतु—पताकाएँ और शत्रुओके महलोपर केतु—केतुग्रह दृष्टिगोचर हो रहा था । मित्रोंने हार्दिक
 प्रसन्नता व्यक्त करनेके लिए अपने महलोपर पताकाएँ लगाई थी, और शत्रुओने केवल व्यवहार
 वश अपने महलोपर पताकाएँ लगाई । किन्तु आश्चर्य है जो मित्रोके महलोपर पताकाएँ ज्यो-
 की-त्यो फहराती रही पर शत्रुओके महलोकी पताकाएँ कट-फटकर नीचे गिर रही थी ॥ ३४ ॥
 लोगोको आश्चर्यजनक, वेश्याओके गान और नाचसे न केवल पृथ्वी ही, बल्कि गन्धर्वोंकी अङ्ग-
 नाओके अद्भुत गान और नाचकी विधिसे आकाश भी मनोज्ञ हो गया ॥ ३५ ॥ इधर राज-
 महलके आंगनमे पहुँचकर नटो, गायको और उनके सहयोगियोने मङ्गल-स्तोत्रोका पाठ किया
 उधर कोकिलकण्ठ तुम्बर आदिने बीच आकाशमे जाकर मङ्गलमय स्तवन पढे ॥ ३६ ॥ न
 केवल जल छिडकनेवाले लोगोने थोडा-थोडा-सा जल छिडककर सडको की घूलिको शान्त
 किया, बल्कि घीमी-धीमी वर्षा करनेवाले बादलोने भी उसी काम (घूलि-शमन) को उनसे
 कही पहले ही पूरा कर दिया ॥ ३७ ॥ पुण्यात्मा राजकुमार अजितसेनने न केवल रत्न-
 जटित देदोप्यमान सिंहासनको ही (बैठकर) नीचा कर दिया, बल्कि गुरुजनोंके मनोरथसे भी

१ म गायनादयो । २ अ वारिकैर्मृदु । ३ = परितोऽपि । ४ = 'ग्रहभेदे च्चजे केतुः ।' इत्यमर ।
 ५ = प्राप ययौ—इति स्यात् । ६ = गीतनृत्यविधिभिरित्यर्थः । ७ = राजमार्गेषु । ८ = छटाया सेचने-
 सेचनकर्मणि । ९ श एषोदकवाहकैः । १० आ श पांसवः । ११ = नोयन्तेस्म ।

प्राप्य चक्रधरराज्यसंपदा^१ संगमं गुरुकृताभिषेचनः ।
 सोऽधिकं सहजदीधितिर्वभौ सूर्यकान्त इव सूर्यरोचिषा^२ ॥ ३९ ॥
 अन्तरेऽत्र नखचन्द्रचन्द्रिकाचुम्बितत्रिदशराजमस्तकः ।
 भव्यलोकनिवहं प्रबोधयन्नाययौ जिनपतिः स्वयंप्रभः^३ ॥ ४० ॥
 सिंहविष्टरनिविष्ट^४ मच्युतं तं निशम्य निकटव्यवस्थितम् ।
 निर्जगाम रभसेन वन्दितुं चक्रवर्तिसहितोऽजितजयः ॥ ४१ ॥

तेन चक्रिणा । मणिवन्धभासुर^५ मणे रत्नस्य बन्धेन कोलेन भासुरं देदीप्यमानम् । नृगसन सिंहा-
 सनम् । केवल परम् । अध अधोभागे । न (चक्रे), किन्तु तन्मनोरथपयातिगश्रिया तेषां गुरुजनानां
 मनोरथस्याभिलाषस्य पथ- [पन्थान-] मतिगच्छतीति तन्मनोरथपयातिगा^६ सा चासी श्रोश्च तथा ।
 गुरुजनाशिपोऽपि गुरुजनैर्गुणाढ्यसत्पुरुषैः कृता आशि- इष्टाशसनवचनानि च । अध नीचैः । चक्रिरे
 विदधरे । हुकुम् करणे (कर्मणि) लिङ् । श्रो आशीरर्थाद्- (आशिपो-) प्यधिका-इति भावः
 ॥ ३८ ॥ प्राप्येति । गुरुकृताभिषेचनं गुरुणा पित्रा कृतं विरचितमभिषेचनमभिषवणं यस्य स । सहजदी-
 धितिः सहजा निसर्गजा दीधितिः कान्तिर्यस्यस । सः चक्री । चक्रधरराज्यसंपदा चक्रधरस्य चक्रेश्वरस्य
 राज्यस्य सादा संपत्त्या । संगमं सवन्धम् । प्राप्य लब्ध्वा । सूर्यरोचिषा सूर्यस्य रोचिषा कान्त्या । सूर्यकान्त
 इव सूर्यकान्तशिलैव^७ वभौ भाति स्म । भा दीप्तो लिट् । अतिशय उत्प्रेक्षा वा (उपमा) ॥ ३९ ॥ अन्तर-
 इति । अत्रान्तरे एतस्मिन् प्रस्तावे । नखचन्द्रचन्द्रिकाचुम्बितत्रिदशराजमस्तकं नखा एव चन्द्रास्तेषां चन्द्रिका
 ज्योत्स्ना तथा चुम्बिता व्याप्ता^८ त्रिदशानां देवानां राज्ञां^९ मस्तका यस्य^{१०} स । स्वयंप्रभः स्वयंप्रभ इति
 जिनपतिः तीर्थङ्करः । भव्यलोकनिवहः रत्नत्रयाविर्भवनयोग्यभव्यलोकानां भव्यजनानां निवहः समूहम् ।
 प्रबोधयन् प्रबोधयतीति तथोक्तं सन् । आययौ आजगाम । या प्रापणे लिट् । समाहितालङ्कार (?) ॥ ४० ॥
 सिंहिति । सिंहविष्टरनिविष्ट^{११} सिंहैर्मृगे-द्रैधृते विष्टरे पीठे निविष्ट स्थितम्^{१२} । तं जिनपतिम् । निशम्य
 आकर्ण्य । चक्रवर्तिसहितं चक्रेश्वरेण सहितं । अजितजयः । वन्दितुं वन्दनाय । रभसेन शीघ्रम् । निर्जगाम^{१३}

कही अधिक लक्ष्मी पाकर उन (गुरुजनो) के आशीर्वादोकी भी नीचा कर दिया ॥ ३८ ॥
 पिताने जब राज्याभिषेक कर दिया, तब राजकुमार अजितसेन चक्रवर्ती राज्यकी सम्पत्तिके
 सङ्गम या अधिकारको पाकर पहलेसे कही अधिक शोभायमान हुआ । जैसे स्वाभाविक ज्योतिसे
 युक्त सूर्यकान्त मणि सूर्यकिरणोका सम्पकं पाकर अत्यधिक सुशोभित होने लगता है ॥ ३९ ॥
 इसी बीचमे स्वयंप्रभ नामक तीर्थङ्कर-जिनके चन्द्रसरीखे चरणनखोकी चन्द्रिका-सी प्रभा
 देवेन्द्रोके मस्तकको (भक्तिपूर्वक झुककर अष्टाङ्ग या पञ्चाङ्ग नमस्कार करते समय) प्रका-
 शित करती थी-भव्यजीवोंके समाजको प्रबोध देते या मोह निद्रासे जगाते हुए वहाँ (अजित-
 सेन भी राजधानीमे) पधारे ॥ ४० ॥ 'तीर्थङ्कर स्वयंप्रभ बिलकुल निकटमे ही पधारे हुए हैं, वे
 अपने शुद्ध आत्मस्वरूपसे कभी च्युत होनेवाले नहीं हैं, और वे सिंहासनपर विराजमान हैं ।'
 यह सुनकर राजा अजितजय अपने चक्रवर्ती पुत्र अजितसेनके साथ उनकी वन्दना करनेके लिए

१ एष टीकानुगत पाठ प्रतिपु तु 'संपदा-इति दृश्यते । २ अ 'सोऽधिक सहजदीधितिर्विषर
 तारकापतिरिव व्यदीप्यत ॥' इति पाठो दृश्यते । ३ अ पद्यमिदं नोपलभ्यते । ४ = सिंहोपलक्षित विष्टर
 सिंहविष्टर सिंहासन तस्मिन् निविष्टमुपविष्टम् । ५ = मणोना रत्नानां बन्धो रचनाविशेष, तेन भासुर
 देदीप्यमानम् । ६ श 'पदातिगा । ७ = सूर्यकान्तमणिरिव वा । ८ श स प्राप्ता । ९ भा राजानाम् ।
 १० = येन । ११ अ 'निविष्ट'-इति नास्ति । १२ श सुस्थितम् । १३ = निर्ययो ।

तीर्थभूतैरुभक्तिभावितस्तं प्रणम्य मुनिहससेवितम् ।
 मस्तकस्थकरकुड्मलोऽमलं प्रश्नमित्यकृत तत्त्वगोचरम् ॥ ४२ ॥
 वक्ष्यते कथय कर्मभिः कथं नाथ जन्तुरिह मुच्यतेऽथवा ।
 देव संशयविपर्ययाकुलं तिष्ठते त्वयि जगद्यतोऽखिलम् ॥ ४३ ॥
 वस्तुतत्त्वमधिगन्तुमिच्छतो भारतीमिति निशम्य भूभृतः ।
 योजनप्रमितया गिराधरस्पन्दवर्जितमुवाच तीर्थकृत ॥ ४४ ॥
 सप्रमादहृदयः कषाययुग्योगवान्विरतिवर्जिताशयः ।
 सम्यगोक्षणविपर्ययस्थितः कर्मबन्धमुपयाति चेतनः ॥ ४५ ॥

प्रविवेश । गम्लू गतो लिट् ॥ ४१ ॥ तीर्थेति । उरुभक्तिभावतः उर्व्या महत्या भक्त्या गुणानुरागेण भावितः सस्कृत । मस्तकस्थकरकुड्मल मस्तकस्थकरावेव कुड्मलो यस्य सः । अमल निर्मलचित्तः सन् । तीर्थभूत पवित्रभूतम् । मुनिहससेवित मुनिहसैर्गणधरादिमुनिवरैः सेवितमाराधितम् । त स्वयंप्रभजिनम् । प्रणम्य वन्दित्वा । तत्त्वगोचर तत्त्वान्येव गोचरो विषयो यस्य तत् (तम्) । प्रश्न पृच्छनम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अकृत व्यधात् । डुकृञ् करणे लुङ् ॥ ४२ ॥ वक्ष्यत इति । भो स्वामिन् । संशयविपर्ययाकुलं संशयविपर्ययाम्यामाकुल बाधितम् । अखिल सकलम् । जगत् लोकः । यतः यस्मात् । त्वयि भवति । तिष्ठते प्रकाशते । छा गतिनिवृत्तौ लट् । 'स्थेय प्रकाशने' इति तङ् । नाथ जिनपते । जन्तु जीवः । इह ससारे । कर्मभिः शुभाशुभकर्मभिः । कथ केन प्रकारेण । वक्ष्यते सबध्यते । अथवा, कथ मुच्यते त्यज्यते । कथय ब्रूहि । कथ वाक्यप्रबन्धे लट् ॥ ४३ ॥ वस्त्विति । वस्तुतत्त्व वस्तुन पदार्थस्य तत्त्व स्वरूपम् । अधिगन्तु ज्ञातुम् । इच्छतः वाञ्छतः । भूभृत क्षितिपते । इति एव (भूताम्) । भारती वचनम् । निशम्य श्रुत्वा । तीर्थकृत स्वयंप्रभजिनपति । योजनप्रमितया योजनप्रमाणभूतया (योजनव्यापिन्या इत्यर्थः) । गिरा दिव्यनिनादेन । अधरस्पन्दवर्जितम् अधरयोरोष्ठयोः स्पन्देन चलनेन वर्जित रहित यथा भवति तथा । उवाच निरूपयतिस्म । ब्रून् व्यक्ताया वाचि लिट् । 'अस्ति सुबोर्भूवचौ' इति वचादेशः । स्वभावोक्तिः ॥ ४४ ॥ सेति । सप्रमादहृदयः प्रमादैर्विषयादिपञ्चदशप्रमादैर्युक्त हृदयं मानस तेन सह वर्तते इति । [कषाययुक्] क्रोधादिभ्यस्तु कषायैर्युक् युक्त क्रोधादिकषायवान् । योगवान् कायवाङ्मन कर्म योगस्तज्ञान् । विरतिवर्जिताशयः विरत्या हिंसादिनिवृत्त्या वर्जित आशयो यस्य सः । सम्यगोक्षणविपर्ययस्थितः सम्यगोक्षणस्य सम्यग्दर्शनगुणस्य विपर्यये मिथ्यादर्शने स्थितः । चेतन जीवः । कर्मबन्ध कर्मणा

घरसे चल पडे ॥ ४१ ॥ वे तीर्थस्थान स्वरूप हैं । श्रेष्ठ मुनि या गणधर उनकी आराधना करते हैं । उनके दर्शन करते ही अत्यन्त भक्तिभावसे प्रणाम करके अजितजयने हाथ जोड़ते हुए मस्तक नवाकर शुद्ध हृदयसे एक तात्त्विक प्रश्न किया — ॥ ४२ ॥ भगवन् ! सारा ससार संशय और विपर्ययसे व्याकुल हो रहा है । चूँकि वह आपके ज्ञानमे स्पष्ट ही झलक रहा है, अतः नाथ ! यह बताइये कि इस ससारमे यह जीव शुभ और अशुभ कर्मोंसे कैसे बँव जाता है और फिर उनसे छुटकारा कैसे पा जाता है ? ॥ ४३ ॥ वस्तु स्वरूपके जिज्ञासु राजा अजितजयके इन वचनोको सुनकर तीर्थङ्कर स्वयंप्रभ यो बोले । बोलते समय उनका अधर (नीचेका ओठ) स्पन्दन रहित था और उनकी वाणी एक योजन पर्यन्त सुनाई पड रही थी ॥ ४४ ॥ जिस जीवके हृदयमे प्रमाद भरा हुआ है; जो कषायवान् है; जिसके मन, वचन और कायमे चञ्चलता भरी हुई है; जिसका हृदय हिंसा आदि पापोसे विरत नहीं है और जिसकी श्रद्धा

१. अ भूतगुहं । २ अ क ख ग घ म बन्धगो । ३ अ तिष्ठति । ४ आ वक्ष्यन्ते । ५. आ पतिपति । ६ = कषायै क्रोधादिभिर्बुध्यत इति कषाययुक् । ७. श समस्तमिद पद नास्ति । ८ श इदमपि समस्त पद नास्ति ।

तेन स स्ववशभावमाहृतः कर्मणाष्टविधभेदभागिना ।
 संसरत्यशरणो भवान्बुधो लोहकान्तमणिकृष्टलोहवत्^१ ॥ ४६ ॥
 कर्मभिः परवशीकृतात्मनो^२ भ्राम्यतो बहुविधासु योनिषु ।
 खल्वबिल्वविधिना प्रमादतो जायते मनुजजन्मसगमः ॥ ४७ ॥
 प्राप्तमानवभवोऽपि कृच्छ्रतः पुत्रवान्धवकलत्रमोहितः ।
 कर्म तत्किमपि सचिनोत्यसौ येन गच्छति पुनः कुयोनिषु ॥ ४८ ॥

ज्ञानावरणादोना बन्धम् । उपयाति उपगच्छति । या प्रापणे लट् ॥ ४५ ॥ तेनेति । अष्टविधभेदभागिना अष्टविधा प्रकारा यस्य स तपोमत, अष्टविधश्चासौ भेदश्च तथोक्त, अष्टविधभेद भजतोत्येवशील अष्टविधभेदभागि, तेन । तेन कर्मणा । स्ववशभाव स्वस्य वशभावमधीनत्वम् । आहृत^३ नीत । अशरण सन् न विद्यते शरण यस्य स, रक्षितुरहित सन् । स जीव । भवान्बुधो भव एवाम्बुधिस्तस्मिन् । रूपकम् । लोहकान्तमणिकृष्टलोहवत् लोहकान्तमणिना अयस्कान्तमणिना कृष्ट^४ आहृतो लोहवत् । संसरति भ्रमति । सृ गतो लट् । उपमा ॥ ४६ ॥ कर्मभिरिति । प्रमादत प्रमादात् । कश्चित् (?) । बहुविधासु^५ बह्वीषु विधासु भेदेषु । योनिषु^६ जन्मसु । भ्राम्यत पर्यटत । कर्मभिः शुभाशुमलाकर्मभिः । परवशीकृतात्मन परवशीकृतस्य पराधीन (नी) कृतस्यात्मनो जीवस्य । खल्वबिल्वविधिना खल्वस्य नष्टरोमशिरस^७ पुरुषस्य बिल्वविधिना बिल्वफलस्य न्यायेन । अबुद्धिपूर्वक बिल्वफल नष्टरोमशिरोयुक्तस्य मस्तके पतित^८ (पतति) यथा तथा इत्यर्थः । मनुजजन्मसगम^९ मनुजस्य मानुषस्य जन्मन उत्पत्ते सगम^{१०} सपर्कः । जायते सम्भवति । जनेद् प्रादुर्भावे लट् । उपमा ॥ ४७ ॥ प्राप्तेति । कृच्छ्रत कष्टात् । प्राप्तमानुषभवोऽपि प्राप्तो लब्धो मानुषस्य मनुष्यस्य भवो यस्य (येन) स । पुत्रवान्धवकलत्रमोहित पुत्राश्च बान्धवाश्च कलत्राणि च तथोक्तानि तेषु मोहित आसक्त सन् । किमपि तत्कर्म^{११} शुभाशुमकर्म । सचिनोति सपादयति । पुन पश्चात् । येन कर्मणा सबन्ध, तेन कर्मणा । योनिषु गच्छतीत्यर्थः । असौ जीव । कुयोनिषु कुत्सितयोनिषु । गच्छति याति । गन्तु गतो लट् ॥ ४८ ॥ इत्येति ।

विपरीत है उसके कर्मबन्ध होता है । मूल बात यह है कि मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग ये पाँच कर्मबन्धके कारण हैं ॥ ४५ ॥ ज्ञानावरण आदि आठ भेदोवाले कर्मने जीव-को अपने आधीन कर लिया है । अतः जैसे अयस्कान्त मणि या चुम्बक पत्थरसे आकृष्ट होकर लोहा अशरण हो जाता है, वैसे कर्माधीन जीव भी—अशरण हो जाता है । फलतः वह ससार सागरमे गोते खाता रहता है ॥ ४६ ॥ प्रमादके कारण यह जीव कर्मों द्वारा परवशकर दिया जाता है । फिर यह नाना (चौरासी लाख) योनियोमे भटकता फिरता है । भटकनेवाले इस जीवको खल्वबिल्व न्यायसे मानव जन्म बड़ी कठिनाईसे मिलता है । खलवाट जब-जब बेलके नीचे जाय तब-तब उसके सिरपर बेल गिरे, यह कभी सम्भव नहीं हो सकता । ऐसी घटना क्वचित् कदाचित् ही घटती है । इसी प्रकार यह जीव जब-जब पर्याय बदले तब-तब उसे मानव जन्म मिले, यह असम्भव है । वह तो बड़े भाग्यसे मिलता है ॥ ४७ ॥ बड़ी कठिनाईसे मानवभवको पाकर भी यह जीव पुत्र, मित्र और कलत्रके मोहमे फँसकर ऐसे कर्मोंका सञ्चय कर लेता है, जिससे वह

१ अ 'घ' नीलम्पते । २ अ भवान्तरेष्वन्तर्वाजितमृत्तिर्नर स्वयम् । ३ अ कर्मसङ्गविषयीकृतात्मनो । ४ आ भावतः । ५ = कृष्टमाहृत यल्लोहं लोहधातुस्तद्धत् । ६ = बह्वी विधा यासा तासु नानाविधासु । ७ = उत्पत्तिस्थानेषु । ८ = खलवाटस्य । ९. आ परीत । १० = अशुभकर्म ।

इत्यवेत्य भवदुःखभीरवः संगमं विदधते सुमेधसः ।
 कर्मबन्धनविपक्षभूतया ज्ञानदर्शनचरित्रसंपदा ॥ ४६ ॥
 ज्ञानमर्थपरिवोधलक्षणं दर्शनं जिनमताभिरोचनम् ।
 पापकार्यविरतिस्वभावकं कीर्तितं चरितमात्मवेदिभिः ॥ ५० ॥
 संगतं त्रयमिदं प्रजायते कृत्स्नकर्मविनिवृत्तिकारणम् ।
 पङ्गुलोचनविहीनवद्भवेदेककं न पुनरर्थसाधकम् ॥ ५१ ॥
 ज्ञानमागमनिरोधि कर्मणो भाविनश्चरितमर्जितासनम् ।
 दृष्टिराचरति पुष्टिमेतयोरित्यमेतदुपयोगवत्त्रयम् ॥ ५२ ॥

सुमेधस शोभना मेधा येषु^१ ते । इति एवम् । अवेत्य ज्ञात्वा । भवदुःखभीरव^३ भवे संसारे सभवदुःखे भीरवो भीताः । कर्मबन्धनविपक्षभूतया कर्मणा^४ बन्धनस्य विपक्षभूतया । ज्ञानदर्शनचरित्रसंपदा ज्ञान सम्यग्ज्ञान तच्च दर्शन सम्यग्दर्शन तच्च चरित्र सम्यक्चारित्र तच्च तथोक्तानि, ज्ञानदर्शनचरित्राणां संपदा संपत्त्या । संगमं संसर्गम् । विदधते कुर्वन्ति । दुष्पद्धारणे च लट् ॥ ४९ ॥ ज्ञानमिति । आत्मवेदिभि आत्मज्ञानिभिः । अर्थ-परिवोधलक्षणम् अर्थस्य परिवोधः परिज्ञानं स एव लक्षणं यस्य तत् । ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । जिनमताभिरोचनं जिनमते आर्हतमतेऽभिरोचनं विश्वासः । दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । पापकर्मविरतिस्वभावकं^५ पापकर्मणा कर्मबन्धन-कारणहिंसादिव्यापाराणां विरतिनिवृत्तिरेव स्वभावो यस्य तत् । चरितं सम्यक्चारित्रमिति । कीर्तितं भाषितम् ॥ ५० ॥ संगतमिति । संगतं सयुतम् । इदम् एतत् । त्रयं त्रयोऽवयवा अस्य त्रयम् । 'अवयवात्तयट्' इति तयट् । 'द्वित्रिभ्या लुवा' इति तकारस्य लृक् । सम्यग्ज्ञानादित्रयम् । कृत्स्नकर्मविनिवृत्तिकारणं कृत्स्नानां साकल्यानां (सकलानां) कर्मणा द्रव्यभावकर्मणा विनिवृत्तेर्विमोक्षस्य कारणं निमित्तम् । प्रजायते प्रभवति । पङ्गुलोचनविहीनवत् पङ्गु खञ्ज (खन्) स च लोचनविहीनोऽन्धः स च तथोक्तो पङ्गुलोचनविहीनाविव तथोक्तम् । एककम्^६ असहायम् । पुनः पश्चात् । अर्थसाधकं प्रयोजनसाधकम् । न भवेत् न स्यात् । भू सत्ताया लिट् । उपमा । ५१ ॥ ज्ञानमिति । ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । भाविनं भविष्यत् । कर्मणः, आगमनिरोधि (धि) आगमस्यास्रवस्य निरोधि (धि) निवारकः (कम्) । चरितं चारित्रम् । अर्जितासनम् अर्जितस्य पूर्वोपात्तस्य कर्मणोऽसनं नाशनम् । दृष्टिं सम्यग्दर्शनम् । एतयोः ज्ञानचारित्रयोः । पुष्टिं^७ तुष्टिम् । आचरति^८ इत्यम् अनेन प्रकारेण । एतत् इदं त्रयं सम्यग्ज्ञानादित्रयम्^९ । उपयोगवत् परस्परोपकारवत् । भवति ॥ ५२ ॥

फिर खोटी-खोटी योनियोमे चला जाता है ॥ ४८ ॥ यह जानकर संसारके दुःखोंसे डरनेवाले बुद्धिमान् पुरुष कर्मबन्धनकी विरोधिनी सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र की सम्पत्ति का समागम करते हैं ॥ ४९ ॥ जीवादि पदार्थोंका यथावत् जानना सम्यग्ज्ञान है, जिन मतकी अभिरुचि सम्यग्दर्शन है और हिंसा आदि पाप कार्योंसे निवृत्त होना सम्यक् चारित्र है, ऐसा आत्मज्ञानियोने कहा है ॥ ५० ॥ सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र ये तीनों मिलकर समस्त कर्मोंकी निवृत्तिके कारण हैं । यदि वे पगु और अन्धे पुरुष की भाँति अलग-अलग रहे तो मानवके प्रयोजनको सिद्ध नहीं कर सकते । अन्धे और पगु मिलकर अपने इष्ट स्थानमें पहुँच सकते हैं । इसी तरह सम्यग्दर्शन आदि तीनों गुणोंके सम्मिलित सहयोगको पाकर जीव अपने गन्तव्य मोक्ष-धाम तक पहुँच सकता है ॥ ५१ ॥ सम्यग्ज्ञान आनेवाले कर्मोंको रोकने-वाला है और सम्यक्चारित्र पहलेसे आये हुए-बद्ध कर्मोंको दूर करनेवाला है । तथा सम्यग्दर्शन

१. अ पश्यमिदं नोपलभ्यते । २. = येषां । ३. = भवे संसार. तस्य दुःखं तस्माद् भीरवो भीताः । ४. सा कर्मणा । ५. = पापकर्मणामनुमकर्मणा हिंसादिव्यापाराणां विरतिनिवृत्तिरेव स्वभावो यस्य तत् । ६. श एकम् । ७. = पुष्ट्याम् । ८. = विदधाति । ९. अ सम्यग्ज्ञानचारित्रत्रयम् ।

ज्ञानमात्रमिह संसृतिक्षये कल्पितं यदबुधैर्न तत्तथा^१ ।
 भेषजावगममात्रतः^२ शमं व्याधिरेति किमनुष्ठितैर्विना ॥ ५३ ॥
 शुश्रुवानिति स बन्धमोक्षयोः कारणं जिनमुखारविन्दतः ।
 तत्क्षणादुपययौ विरक्ततां श्रेयसि त्वरयते हि भव्यता ॥ ५४ ॥
 स प्रहाय शमसक्तमानसः प्रेम बन्धुसुतदारगोचरम् ।
 देहजार्पितपरिच्छदः परं शिश्रिये श्रमणसेवितं पदम् ॥ ५५ ॥
 चक्रवर्त्यपि गृहीतदर्शनः कायवाङ्मनसशुद्धिसंयुतः ।
 त्रिः प्रणम्य जिनमर्चित सतां प्राविशत्पुरमुदारगोपुरम् ॥ ५६ ॥

ज्ञानमात्रमिति । इह अस्मिन् । संसृतिक्षये ससृते संसारस्य क्षये । यत् ज्ञानमात्र दर्शनमात्र (दर्शन—) चारित्र-
 निरपेक्ष ज्ञानमात्रम् । अबुधै अज्ञानिभिः । कल्पितं कृतं तत् तथा [न] तेन प्रकारेण न भवति । अनुष्ठितै
 [विना] आचरणैर्विना । भेषजावगममात्रतः भेषजस्य औषधस्यावगममात्रतो ज्ञानमात्रतः । व्याधिः रोगः ।
 शमम् उपशमम् । एति किं याति किम् ॥ ५३ ॥ शुश्रुवानिति । स. अजितजय । जिनमुखारविन्दत जिनस्य
 तीर्थङ्करस्य मुखमेवारविन्द^४ कमल तस्मात् । बन्धमोक्षयोः कर्मबन्धमोक्षयोः । इति एव प्रकारेण । शुश्रुवान्
 शृणोति स्म । तत्क्षणात्, विरक्तता वैराग्यम् । उपययौ उपजगाम । या प्र.पणे लिट् । भव्यता भव्यत्वम् ।
 श्रेयसे मोक्षनिमित्तम् । त्वरयते हि शीघ्र (शीघ्रताम्) करोति ॥ ५४ ॥ स इति । शमसक्तमानसः शमेन
 उपशमेन (शमे उपशमे) सक्त युक्त (आसक्त) मानस यस्य स । स अजितजयः । बन्धुसुतदारगोचर
 बन्धवश्च सुताश्च दाराश्च तयोक्ता बन्धुसुतदारा एव गोचरा यस्य तत् । प्रेम प्रीतिम् । प्रहाय विहाय । देह-
 जापितपरिच्छदः देहजेऽनित्येनेऽपि स्थापित परिच्छदो येन स, सन् । श्रमणसेवित श्रमणैः सेवितमाराधि-
 तम् । परं प्रकृष्टम् । पद मोक्षपदमित्यर्थः । शिश्रिये सिपेवे । श्रिब् सेवाया लिट् ॥ ५५ ॥ चक्रेति । कायवाङ्
 मनसशुद्धिसंयुतः कायवाङ्मनसना शुद्ध्या युतः । चक्रवर्त्यपि सार्वभौमोऽपि । गृहीत दर्शन यस्य (येन) स
 सन् । सता सद्धिः । अर्चित पूजितम् । 'वा नाकस्य—' इत्यादिना करणे षष्ठी । जिनं जिनेश्वरम् । त्रि
 प्रणम्य त्रीन् वारान् प्रणम्य । उदारगोपुरम् उदारान्युन्नतानि गोपुराणि पुरद्वाराणि यस्य तत् । पुर विनीता-

इन दोनों (सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र) की पुष्टि करता है । इस तरह ये तीनों उपयोगी हैं
 और हैं एक दूसरेके उपकारी ॥ ५२ ॥ 'अकेला ज्ञान ही संसारका अन्त करके मुक्ति दिलाने-
 मे समर्थ है' ऐसी कल्पना कुछ अज्ञानी लोगोने कर रखी है, पर वह ठीक नहीं, क्योंकि अनु-
 ष्ठानके बिना दवाओका खाली ज्ञान कर लेनेसे व्याधि शान्त नहीं हो सकती । दवाओकी
 जानकारीके साथ जब विश्वास और परहेज होते हैं, तब रोग शान्त होता है । इसी प्रकार
 तत्त्वोके ज्ञानके साथ जब श्रद्धा और आचरण होते हैं तब कही संसारकी समाप्ति—मुक्तिकी
 प्राप्ति होती है ॥ ५३ ॥ जिनेन्द्र भगवान् — स्वयंप्रभके मुख कमलसे, इस तरह बन्ध और मोक्ष
 के कारण सुनकर अजितजय तत्काल विरक्त हो गया । भव्यता निश्चय ही कल्याणके लिए
 शीघ्रता कराती है ॥ ५४ ॥ अजितजयका मन अब केवल आत्मशान्ति पानेके लिए उत्सुक हो
 उठा । फलत उसने अपने परिवारके बन्धु, पुत्र और पत्नीसे प्रेमका नाता तोड़ दिया, राज्यका
 भार पुत्रको सौंप दिया और फिर उत्कृष्ट पदका—जिसकी आराधना श्रमण करते चले आ रहे हैं—
 आश्रय लिया ॥ ५५ ॥ चक्रवर्तीके मन, वचन और कायमे पहलेसे पवित्रता थी ही, पर इस
 अवसरपर उसे सच्ची श्रद्धा भी उत्पन्न हो गई । सज्जनोंके द्वारा पूजित स्वयंप्रभ भगवान् को

१ अ ज्ञानमाचरणहीनमत्र सज्ज्ञानहीनमपि तन्न सिद्धये । २ अ क ख ग घ म भेषजैश्च विदितै-
 र्यत शम । ३ = कल्पनाविषयीकृतम् । ४. = मुखमरविन्दमिव ।

अन्यदा नृपतिवृन्दवेष्टितः मंनियुज्य^१ स पुर प्रयाणके ।
 वाहिनीपतिमसह्यतेजसं निर्जगाम दशदिग्जिगीषया ॥ ५७ ॥
 छत्रमुल्लसितफेनपाण्डुरं निर्वभाषुपरि तस्य गच्छतः ।
 घर्मवारणमुखेन^२ सेवितुं चन्द्रमण्डलमिवागतं स्वयम् ॥ ५८ ॥
 चित्ररत्नपरिपूर्णकुक्षयो मन्द्रगर्जितकृतोऽर्णवा इव ।
 सचरिणुरथरूपधारिणं^३ स्वं विकृत्य निधयः प्रतस्थिरे ॥ ५९ ॥
 स्वस्वकृत्यकरणोद्यताशयं^४ व्यन्तरामरसहस्ररक्षितम् ।
 सर्वमध्वनि रथाङ्गपूर्वकं तस्य रत्नमभवत्पुरःसरम् ॥ ६० ॥

पुरम् । प्राविशत् प्रविष्टवान् । विश प्रवेशने लङ् ॥ ५६ ॥ अन्यदेति । अन्यदा अन्यस्मिन् काले । नृपतिवृन्द-
 वेष्टितः । नृपतीना भूपाना वृन्देन समूहेन वेष्टितः परिवृतः । स अजितसेनचक्रो । असह्यतेजस सोढुमशक्यप्रतापम् ।
 वाहिनीपति सेनापतिम् । पुर प्रयाणके अग्रप्रयाणनिमित्तम् । सनियुज्य विनियोग विधाय । दशदिग्जि-
 गीषया जेतुमिच्छा जिगीषा दशाना दिशा दिशाना जिगीषा तथा । जि जि अभिभवे । 'कर्म्येककर्तृकात्'
 इत्यादिना सन् । 'जेलिट् सन्' इति द्विभावे पूर्वस्मात्परस्य गो^५—इत्यादेशः । निर्जगाम निर्ययौ । गम्लु गतौ
 लिट्-॥ ५७ ॥ छत्रमिति । उल्लसितफेनपाण्डुरम् उल्लसितो विभासितः । फेन इव छिण्डीर इव^६ पाण्डुरं शुभ्रम् ।
 छत्र छत्ररत्नम् । गच्छत यात । तस्य चक्रिणः । उपरि ऊर्ध्वभागे । घर्मवारणमुखेन (मिषेण) घर्मवारणमिति
 छत्रमिति मुखेन व्याजेन (घर्मवारण छत्र तस्य मिषेण व्याजेन) सेवितुम् आराधि (धयि-) तुम् । स्वयम्
 आगतम् आयातम् । चन्द्रमण्डलमिव चन्द्रबिम्बमिव । निर्वभा माति स्म । उत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥ चित्रेति । चित्र-
 रत्नपरिपूर्णकुक्षयः । चित्रैर्नानाविधै रत्नैः परिपूर्णं कुक्ष्येषा ते । मन्द्रगर्जितकृतः । मन्द्र गभीरध्वनि तच्च
 तद्गर्जितं च मन्द्रगर्जितं (तत्) कुर्वन्तीति तथोक्ता । अर्णवा इव समुद्रा इव । निधय नवनिधय । स्वं
 स्वरूपम् । सचरिणुरथरूपधारिणः सचरिणोर्गमनशीलस्य रथस्य स्यन्दनस्य रूपधारिणः स्वरूपधारिणम् ।
 विकृत्य निर्माय । प्रतस्थिरे निर्जग्मः । उत्प्रेक्षा (?) ॥ ५९ ॥ स्वेति । स्वस्वकृत्यकरणोद्यताशयः स्वेषा स्वेषा
 कृत्यस्य कार्यस्य वरणे विधाने उद्यत उद्युक्त आशयो मानस यस्य तत् । व्यन्तरामरसहस्ररक्षित व्यन्तराणां
 व्यन्तरदेवानां सहस्रेण रक्षितं पालितम् । रथाङ्गपूर्वकं रथाङ्गं चक्रं तदेव पूर्वं यस्य तत् । सर्वं सकलम् ।
 रत्नं जीवाजीवभेदम् । तस्य चक्रिणः । अध्वनि मार्गः । पुर सर पुर सरतीति पुर सरमग्रगामि । अभवत्

तीन बार प्रणाम करके उसने अपने नगरमें प्रवेश किया — जहाँ बड़े-बड़े द्वार थे ॥ ५६ ॥ कुछ
 दिनोंके बाद चक्रवर्ती अजितसेन—जिसके साथ सभी राजे-महाराजे थे—अपने तेजस्वी सेनापति-
 को आगे प्रयाण करनेका आदेश देकर दिग्विजयके लिए निकल पड़ा ॥ ५७ ॥ चलते समय चक्र-
 वर्तीके ऊपर, लहराते फेनकी भाँति सफेद छाता ऐसा जान पड़ता था मानो उस (सफेद छाते) के
 बहाने स्वयं चन्द्रमण्डल उसकी सेवामें उपस्थित हुआ हो ॥ ५८ ॥ जिनका भीतरी भाग विचित्र
 रत्नोंसे भरा हुआ है और जिनका गर्जन गभीर है, समुद्र सरीखी वे नौ निधियाँ चलते हुए
 रथका रूप धारण करके चल पड़ी ॥ ५९ ॥ अपना-अपना कर्त्तव्य पालन करनेके लिए उद्यत
 और एक हजार व्यन्तर देवोंसे सुरक्षित चौदह रत्न मार्गमें चक्रवर्तीके आगे-आगे चलने लगे ।

१. अ सप्रयुज्य म सनियोज्य । २ अ क ख ग घ म वारणमिषेण । ३. म रूपधारिण । ४ घ
 शयव्यन्तरा । ५. आ गिरित्यादेशः श गा।रत्यादेशः । ६. = फेनो छिण्डीर. स इव ।

तस्य वाजिखुरजै रजश्चयैरुत्थितैस्तपनवर्त्मरोधिभिः ।
 पूरिताः करभयादिव स्वयं भेजिरे भृशमदृश्यतां दिशः ॥ ६१ ॥
 चित्रमेतदतिदूरवर्तिनाप्यस्य सैन्यरजसा प्रसर्पता ।
 यन्निरन्तरमरातियोषितश्चकिरे विगलदश्रुलोचनाः ॥ ६२ ॥
 सिद्धरत्नमवगम्य संमुखीभूतमप्रतिमपौरुषाश्रयम् ।
 मूर्धदेशनिहिताग्रपाणय प्राभृतैस्तमुपतस्थिरे नृपः ॥ ६३ ॥
 नामयन्नतुलदैवपौरुषसिद्धशक्त्युपचितान्स पार्थिवान् ।
 प्राप चारिधितट समुच्चलत्कीर्तिभासितसमस्तदिङ्मुखः ॥ ६४ ॥

अभूत् । भू सत्ताया लङ् । जातिः ॥ ६० ॥ तस्येति । तस्य चक्रिण । वाजिखुरजै वाजिनामश्वाना खुरजैः शफजार्त । तपनवर्त्मरोधिभिः तपनस्य सूर्यस्य वर्त्म आकाश रोधिभिराच्छदिभिः । उत्थितै ऊर्ध्वं गतं । रजश्चयै रजसा रेणूना चयैनिवहैः । पूरिताः^१ व्यापिता । दिशः^२ कुम् । करभयादिव करस्य किरणस्य भयादिव भीतेरिव । स्वयं, भृशम् अत्यन्तम् । अदृश्यता दृष्टिगोचरहितत्वम् । भेजिरे भजन्ति स्म । भज सेवाया लिट् । उत्प्रेक्षा ॥ ६१ ॥ चित्रमिति । अस्य चक्रिण । प्रसर्पता निर्गच्छता । सैन्यरजसा (सैन्यस्य सेनाया) रजसा रेणूना । अतिदूरवर्तिना अपि विप्रकृष्टे^३ वर्तमानेनापि । निरन्तरम् निरवकाशम् । अरातियोषित अरातोना शत्रूणा योषित प्रमदा । विगलदश्रुलोचना । विगलत् स्रवद् अश्रु नेत्रोदक ययो^४ ते तथोवते विगलदश्रुणी लोचने यासा ता । चकिरे^५ विदधु यत् एतत् । चित्रम् अश्चर्यम् । उत्प्रेक्षा (?) ॥ ६२ ॥ सिद्धेति । सिद्धरत्न सिद्धानि रत्नानि यस्य तम् । समुखोभूतम् अभिमुखीभूतम् । अप्रतिमपौरुषाश्रयम् अप्रतिमस्योपमातीतस्य पौरुषस्याश्रय तम् । तं चक्रिणम् । अधिगम्य ज्ञात्वा । मूर्धदेशनिहिताग्रपाणय मूर्धनो मस्तकस्य देशे प्रदेशे निहितोऽग्रपाणिर्येषां^६ ते । नृपा भूमिपाः । प्राभृतं उपायनं । उपतस्थिरे सेवा चकिरे । घा गतिनिवृत्ती लिट् । ६३ ॥ नामयन्निति । अतुलदैवपौरुष अतुले असमाने दैवपौरुषे यस्य सः । समुच्चलत्कीर्तिभासित-समस्तदिङ्मुख समुच्चलन्त्या कीर्त्या यशसा भासितानि समस्ताना सर्वांश्च दिशा मुखानि यस्य^७ सः । स चक्रो । सिद्धशक्त्युपचितान् सिद्धामिनिष्ठाभिः शक्तिभिरुत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिभिरुपचितान्^८ राशोभूतान् । प्राथिवान् भूमिगालान् । नामयन् नम्रोऽकुर्वन् । चारिधितट चारिधे समुद्रस्य तट तीरम् । प्राप ययौ । आप्लु

चलते समय रत्नोमे सबसे आगे चक्र था ॥ ६० ॥ घोड़ों की टापोंके पड़नेसे धूलि उड़ने लगी । धीरे-धीरे उसने पूरे आकाशको घेरकर सूर्यका मार्ग छेक लिया । सारी दिशाएँ अदृश्य हो गईं, जिससे ऐसा प्रतीत होने लगा मानो चक्रवर्तीको लगान देनेके भयसे सब दिशाएँ स्वयं कहीं जाकर छिप गई हो ॥ ६१ ॥ उस समय यह एक आश्चर्यकी बात हुई कि फैलनेवाली सेना की धूलिने स्वयं बहुत दूर रहकर भी (केवल अपना दर्शन देकर, आँखोंमे घुसकर नहीं) शत्रु-स्त्रियोको लगातार आँखोंसे आँसू गिरानेके लिए बाध्य कर दिया ॥ ६२ ॥ चक्रवर्तीको चौदह रत्न सिद्ध हैं । उसका पराक्रम अनुपम है — पराक्रममे उसकी कोई बराबरी नहीं कर सकता । वह यहाँ आ ही रहे हैं, यह जानकर राजे-महाराजे नाना प्रकारका उपहार लेकर उसके सामने हाथ जोड़कर सिर नवाते हुए पहुँचे ॥ ६३ ॥ अनुपम दैव और पुरुषार्थ वाले और परिपूर्ण प्रभु-शक्ति, मन्त्रशक्ति तथा उत्साह शक्तिसे समृद्ध राजाओंको झुकाकर चक्रवर्तीने अपनी बढ़ती हुई कीर्तिसे समस्त दिशाओंको प्रकाशित कर दिया । फिर वह समुद्र तटपर पहुँचा ॥ ६४ ॥

१ म^१ रुच्छितं । २ आ इ क ख ग घ म^२ दैवपौरुषान् । ३ = व्याप्ता । ४ श विप्रकृष्टवर्तं । ५ = याम्या । ६ = विदधिरे । ७ = निहिता अग्रपाणयो यै । ८ एष टीकाश्रयः पाठः प्रतिपु तु सर्वाणि 'समुच्चलत्' इत्येवोपलभ्यते । ९ = येन । १० = सपन्नान् ।

तत्क्षणात्क्षुभितसिंहविष्टरः संनिष्कृष्टमवगम्य चक्रिणम् ।
 त प्रभासविबुधः कृताञ्जलिर्दिव्यरत्ननिकरैरपूजयत् ॥ ६५ ॥
 एतय दौकितविचित्रभूषणो देव नन्द जय रक्ष मेदिनीम् ।
 तं वचोभिरिति साञ्जलिः स्तुवन्मागधोऽप्यजनि सत्यमागधः ॥ ६६ ॥
 द्वीपसिन्धुविविधाकरोद्भवैः प्राभृतैर्वरतनुर्मनोहरैः ।
 तं विनम्रमुकुटः कुटुम्बिवत्पर्युपास्त मदमानवर्जितः ॥ ६७ ॥
 प्रागपाग्वरुणदिग्व्यवस्थितानानमय्य नृपखेचरामरान् ।
 व्योमसंचरणगर्वितानसौ निर्जिगाय विजयार्धवासिनः ॥ ६८ ॥

व्याप्तो लिट् । सामान्यम् (?) ॥ ६४ ॥ तत्क्षणादिति । अल्पकालात् । क्षुभितसिंहविष्टरः क्षुभित^३ संचलितं सिंहविष्टरं सिंहासनं यस्य स । प्रभासविबुधः प्रभासनामा अमरः । संनिविष्टम्^४ आगतम् । तं चक्रिणम्-अजितसेनचक्रवर्तिनम् । अवगम्य ज्ञात्वा । कृताञ्जलिं विहेताञ्जलिं सन् । दिव्यरत्ननिकरैर्दिव्यानां रत्नानां निकरैः समूहैः । अपूजयत् अपूजयत् । पूज पूजाया लुङ् । ६५ ॥ एत्येति । दौकितविचित्रभूषणः दौकितान्यानीतानि विचित्राणि नानाविधानि भूषणानि येन सः । साञ्जलिं अञ्जलिना युक्तं । मागधोऽपि मागधामरोऽपि । एतय आगत्य । देव स्वामिन् । नन्द समृद्धो भव । जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । मेदिनी भूमिम् । रक्ष पालय । रक्ष पालने लोट् (लोट्) । इति एवविधैः । वचोभिः वचनैः । तं चक्रिणम् । स्तुवन् नुवन् । तस्य चक्रिणः । मागधः स्तुतिपाठकः । अजनि अजायत । जनैश्च प्रादुर्भावे लुङ् ॥ ६६ ॥ द्वीपेति । विनम्रमुकुटः विनम्रं विनमनशीलं मुकुटं यस्य स । 'नम्कम्य-' इत्यादिना शीलार्थे र-प्रत्ययः । मदमानवर्जितः मदमानाभ्यां मदाग्रहगर्वाभ्यां वर्जितो रहितः । वरतनुः वरतनुनामा अमरः । द्वीपसिन्धुविविधाकरोद्भवैः द्वीपेषु अन्तरीपेषु^५ सिन्धौ समुद्रे विद्यमानेषु [विविधेषु] नानाप्रकारेषु आकरेषु खनिस्थानेषु उद्भवैः उत्पन्नैः । मनोहरैः मनोरमैः । प्राभृतं उपायनैः । तं चक्रिणम् । कुटुम्बिवत् करद्विकृतकृषीबलवत् । पर्युपास्तं अक्षेवत । आशि उरवेऽशने लङ् ॥ ६७ ॥ प्रागिति । असौ अयं चक्री । 'प्रागपाग्वरुणदिग्व्यवस्थितान् प्राक् पूर्वा सा च अपाग् दक्षिणा सा च वरुणा पश्चिमा सा च तथोक्ता ताश्च ता दिशश्च तथोक्ताः, प्रागपाग्वरुणदिक्षु व्यवस्थिता प्रवृत्ता, तान् । नृपखेचरामरान् नृपान् भूमिपान् खेचरान् विद्याधरान् देवान् । आनमय्य आनमनं पूर्वम् । व्योमसंचरणगर्वितान् व्योम्नि गगने संचरणेन गमनेन गर्वितान् । विजयार्धवासिनः विजयार्धैः^६ विजयार्धपर्वतैः वासिनो वसन्तीत्येवशीलान् । निर्जिगाय जयति स्म । जिज्जी अग्निभवे लिट् ।

ज्यो ही वह समुद्र तटपर पहुँचा त्यो ही अपने सिंहासनके हिलनेसे प्रभास नामक देव यह समझ गया कि चक्रवर्ती अजितसेन यहाँ आया हुआ है । फिर उसने दोनों हाथ जोड़ते हुए दिव्य रत्नो-का उपहार देकर चक्रवर्तीका सत्कार किया ॥ ६५ ॥ मागध नामका देव चक्रवर्तीके पास जाकर तथा विचित्र रत्नोके आभूषण प्रदान करके उसकी स्तुति करता हुआ कि 'देव ! आप समृद्ध हो, आपकी जय हो, आप सारी भूमिकी रक्षा करें' पूरा मागध (स्तुति पाठक) ही बन गया ॥ ६६ ॥ वरतनु नामक देवने आग्रह और अहङ्कार छोड़कर अपने मुकुटको नवाते हुए द्वीप, समुद्र और नाना खानोसे उत्पन्न सुन्दर उपहार देकर चक्रवर्ती अजितसेनको कुटुम्ब-के एक सदस्यकी भाँति उपासना की ॥ ६७ ॥ अजितसेनने पहले पूर्व, पश्चिम और दक्षिण दिशाओके निवासी राजो-महाराजो, विद्याधरो और देवोको नमाया फिर आकाशगमनका गर्व

१ मंरपूजयत् । २. आ इ प्रागप्राग्वं । ३ = कम्पितमित्यर्थः । ४ = संनिविष्टम् । ५ आ मकुटं । ६. आ अन्तर्द्वीपेषु । ७. - 'कुटुम्बे' कर्षकः क्षेत्री हलौ कृषिकर्षको । कृषीबलोऽपि इति हेमः । ८ श प्रागवाग्वं ।

शक्तिभिस्तिसृभिरन्वितोऽभवद्य समस्तविजयस्य भाजनम् ।
 तस्य कः खलु जितांशुमद्वयतेर्विस्मयोऽत्र विजयार्धसाधने ॥ ६९ ॥
 साधयन्विधरत्नमण्डितां मेदिनीमधरितारिविक्रमः ।
 वर्धमानविभवोऽनुवासरं सोऽभवत्सकललोकवत्सलः ॥ ७० ॥
 प्रत्यहं द्विगुणपोडशावनीमुख्यपार्थिवसहस्रमूर्धसु ।
 तस्य संसदि गतस्य चक्रिरे वासचूर्णरुचिमडिघ्नरेणवः ॥ ७१ ॥
 पूर्वजन्मकृतपुण्यकर्मणा सोऽजनिष्ट भुवनातिवर्तिना ।
 षण्णवत्यचिररोचिरुज्ज्वलस्त्रीसहस्रमुखपद्मपट्पदः ॥ ७२ ॥

‘जे लिट् सनि’ इति द्विमात्रे पूर्वस्मात्तरस्य गो-इत्यादेशः । अवसरः (?) ॥ ६८ ॥ शक्तिमिरिति । य चक्रो । तिसृभिः त्रिसहस्राभिः । शक्तिभिः प्रभूताहमन्यशक्तिभिः । अन्वित युक्तः । समस्तविजयस्य समस्तानां सर्वेषां विजयस्य । भाजनं स्वाभिरुपानं च । अमवत् अभूत् । जितांशुमद्वयतेर्विजयार्धसाधने तस्य । तस्य चक्रिणः । अत्र अस्मिन् । विजयार्धसाधने समस्तदेवाधिपतेः तस्य विजयार्धपर्वतस्थितविद्याधर (स्य) साधने देशार्धसाधने वा । को विस्मयः, विस्मयो नास्तीत्यर्थः । सर्वविजयभाजनस्य चक्रिणो विजयार्ध इत्युक्ते अर्धे विजयो यावत् (तावत्) तस्य साधने को विस्मयः, इति ध्वनिः ॥ ६९ ॥ साधयन्निति । अधरितारिविक्रमः अधरितो निराकृतोऽरीणां विक्रमो येन सः । सकललोकवत्सलः सकले लोके जने वत्सलः प्रीतिपुङ्गवः । स चक्रो । विविधरत्नमण्डिता विविधैर्नानाविधै रत्नै र्मण्डितामलकृताम् । मेदिनीं भूमिम् । साधयन् निष्पादयन् । अनुवासरं प्रतिदिनम् । वर्धमानविभवः वर्धमान एषमानो विभवः स पदं यस्य सः । अमवत् अभूत् ॥ ७० ॥ प्रत्यहमिति । ससदि सभायाम् । गतस्य यातस्य । तस्य चक्रिणः । अडिघ्नरेणवः अडिघ्नो रेणवो रजांसि । द्विगुणपोडशावनीमुख्यपार्थिवसहस्रमूर्धसु द्वौ गुणौ येषां ते (तेषां) द्विगुणानां पोडशानामवन्या मुख्यानां श्रेष्ठानां पार्थिवानां भूपानां सहस्रस्य मूर्धसु मस्तकेषु-द्वान्निशसहस्र-मकुटबद्धानां मस्तकेष्वित्यर्थः । प्रत्यहं प्रतिदिनम् । वासचूर्णरुचिं वासचूर्णस्य पटवासचूर्णस्य रुचिं शोभाम् । चक्रिरे विदधुः । हुकुञ्ज् करणे लिट् । उत्प्रेक्षा (?) ॥ ७१ ॥ पूर्वैति । स चक्रो । भुवनातिवर्तिना । भुवनं लोकमतिवर्तिना अतिक्रम्य वर्तमानेन । पूर्वजन्मकृतपुण्यकर्मणा पूर्वस्मिन् जन्मनि प्रारम्भे कृतेन विहितेन पुण्यकर्मणा शुभकर्मणा ॥ षण्णवत्यचिररोचिरुज्ज्वलस्त्रीसहस्रमुखपद्मपट्पदः अचिरं रोचि र्यस्यां सा अचिर-रोचिर्विद्युन्माला सेवोज्ज्वलाः स्त्रियो वनितास्तासां सहस्रं तथोक्तं पद्मभिरधिका नवति तथोक्ता षण्णवतिवारान् ॥—॥ अचिररोचिरुज्ज्वलस्त्रीसहस्रं तस्य मुखान्येव पद्मानि कमलानि तेषां पट्पदो भ्रमरः ।

करनेवाले विजयाद्धं पर्वतके वासियोको परास्त किया ॥ ६८ ॥ चक्रवर्ती अजितसेन प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति और उत्साहशक्ति, इन तीन शक्तियोंसे युक्त है, सूर्यसे कहीं अधिक तेजस्वी है और उससे पूरे भरतक्षेत्रके—जिसके छः खण्ड हैं—विजयकी पूर्ण क्षमता है । अतः उसके विजयाद्धं विजयसे क्या आश्चर्य ? ॥ ६९ ॥ नाना प्रकारके रत्नोंसे विभूषित भूमि (रत्नगर्भा वसुन्धरा) को अपने वशमें करके चक्रवर्तीने शत्रुओंके पराक्रमको हेठा-नीचा कर दिया । उसका वैभव दिन-प्रतिदिन बढ़ रहा था और उसका वात्सल्य भी सभी लोगोंसे हो गया ॥ ७० ॥ अजितसेन प्रतिदिन जब सभा में जाता था तब उसके चरणोंकी धूलि बत्तीस हजार प्रमुख राजाओंके मस्तकपर सुगन्धित चूर्णकी शोभाको प्राप्त कर रही थी ॥ ७१ ॥ चक्रवर्ती अजितसेन पूर्वं संचित लोकातिशायी पुण्यकर्मके निमित्तसे छियानवे हजार बिजुलीके समान

१. = येन । २. = वशोऽकुर्वन् । ३. = लोकमतिवर्तत इति लोकातिवर्ती, तेन । लोकातिशायिना इत्यर्थः । ४. आ प्रती स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते ।

तस्य मन्थरचतुष्टयाधिकाशीतिलक्षकरिदानकर्मैः ।
 मन्दिराङ्गणमभूदनारतं दुष्प्रलङ्घ्यमघनागमेष्वापि ॥ ७३ ॥
 तस्य मारुतविलोलमूर्तिभिर्द्विर्नवोत्तमतुरङ्गकोटिभिः ।
 क्षुभ्यति स्म परितश्चमूचयो व्रीचिपङ्क्तिभिरिवापगापतिः ॥ ७४ ॥
 शुद्धकुन्ददलरोचिषां गवामाचितास्तिसृभिरस्य कोटिभिः ।
 रेजिरे गहनभूमयो दिशः शारदीभिरिव मेघपङ्क्तिभिः ॥ ७५ ॥
 तस्य वारिनिधिवारिमेखला मेदिनी मदनसन्निभाकृतेः ।
 सस्यसंपदमसूत वाञ्छितामेकसंख्यहलकोटिवाहिता ॥ ७६ ॥

रूपकम् । अत्रनिष्ठ अजायत । जनैश्च प्रादुर्भावे लुब्धः ॥७३॥ तस्येति । तस्य चक्रिणः । मन्दिराङ्गण
 मन्दिरस्य गृहस्याङ्गणम् । मन्थरचतुष्टयाधिकाशीतिलक्षकरिदानकर्मैः चतुष्टयेनाधिकाशीतिः, चतुष्टयाधिका-
 शीतिवारान् लक्षाणि येषां ते च ते करिणश्च तथोक्ता, मन्थरा मन्दगमनाः ते च ते चतुष्टयाधिकाशीति-
 लक्षकरिणश्च तथोक्ता. तेषां दान मदजल तस्माज्जात (तं) कर्मैः पङ्क्तिः । अघनागमेष्वापि ग्रीष्म-
 कालेष्वपि । अनारतम् अनवरतम् । दुष्प्रलङ्घ्य लङ्घितुमशक्यम् । अभूत् अभवत् ॥७३॥ तस्येति । तस्य
 चक्रिणः । चमूचय चम्बा. सेनायाश्चय समूहः । मारुतविलोलमूर्तिभिः मारुत इव वायुरिव विलोला
 चञ्चला मूर्ति. शरीर यासां ताभिः । द्विर्नवोत्तमतुरङ्गकोटिभिः द्वौ वारो नव द्विर्नव उत्तमाश्च ते तुरङ्गाश्च
 तथोक्ता, उत्तमतुरङ्गाणां कोटयस्तथोक्ता. द्विर्नव च ता उत्तमतुरङ्गकोटयश्च ताभिः । व्रीचिपङ्क्तिभिः
 व्रीचीनां तरङ्गाणां पङ्क्तिभिः समूहैः । आपगापतिः समुद्रः । स इव । सर्वतः परितः । क्षुभ्यति स्म क्षुभोभ ।
 क्षुभिः सञ्चलने लट् । उत्प्रेक्षा ॥७४॥ शुद्धेति । शुद्धकुन्ददलरोचिषां शुद्धानां निर्मलानां कुन्ददलानां^१
 कुन्दपुष्पाणां रोचिरिव रोचिः कान्तिर्यासां तासाम् । गवां धेनूनाम् । तिसृभिः कोटिभिः, आचिता व्याप्ता ।
 अस्य चक्रिणः । गहनभूमयः गहनस्य काननस्य भूमयः प्रदेशः । शारदीभिः शरत्कालसवन्धिनीभिः ।
 मेघपङ्क्तिभिः मेघानां जलदानां पङ्क्तिभिः समूहैः । दिशः ककुभ इव । रेजिरे राजन्ति स्म । राज्ञो
 दीप्तौ लिट् ॥७५॥ तस्येति । मदनसन्निभाकृतेः मदनस्य मन्मथस्य सन्निभा^२ आकृतिराकारो यस्य तस्य ।
 सपमा । तस्य चक्रिणः । एकसंख्यहलकोटिवाहिता एका संख्या येषां ते तथोक्ता, एकसंख्यानां हलानां
 लाङ्गलानां कोट्या वाहिता कृषिता, एककोटिप्रमितहला—इत्यर्थः । वारिनिधिवारिमेखला वारिनिधे
 समुद्रस्य वार्येव जलमेव मेखला काञ्चिः^३ यस्यां सा समुद्रमर्यादा—इत्यर्थः । रूपकम् । मेदिनी भूमिः ।

उज्ज्वल, सुन्दर स्त्रियोके मुखकमलोका रस लेनेके लिए साक्षात् भ्रमर बन गया ॥ ७२ ॥
 अजितसेनके यहाँ मन्द गतिसे चलने वाले चौरासी लाख हाथी थे । उनके मदजलसे राजप्रासाद-
 के आंगनमे वर्षा ऋतुके बिना भी सदा इतनी अधिक कीच मची रहती थी कि लोगोको वहाँ
 से निकलना ही कठिन हो गया ॥ ७३ ॥ चक्रवर्तीके यहाँ वायुकी गतिसे चलनेवाले और
 वायुके समान चञ्चल अठारह करोड़ घोड़े थे । उनके रहनेसे उसकी विशाल सेना चारो
 लहराते हुए क्षुब्ध समुद्रोंकी भाँति दृष्टिगोचर होती थी । सेना समुद्रकी तरह अपार थी और
 घीडे उत्ताल तरङ्गो सरीखे — सदा उछल-कूद मचाने वाले ॥ ७४ ॥ उसके यहाँ तीन करोड़
 गायें थी । वे निर्मल कुन्दपुष्पके समान घीले रंग की थी । उनसे व्याप्त चरागाहोकी भूमियाँ,
 शरत्कालीन मेघोसे घिरी हुई दिशाओकी भाँति सुशोभित होती थी ॥ ७५ ॥ वह कामदेवके
 समान सुन्दर था — उसका आकार कामदेवसे बिल्कुल मिलता-जुलता था । उसके राज्य की
 सीमा समुद्र पर्यन्त थी—उसके राज्यकी भूमि समुद्रसे घिरी हुई थी । उसकी उपजाऊ जमीन,

सैन्यनाट्यनिधिरत्नभोजनान्यासर्न शयनभाजने^१ पुरम् ।
 वाहनेन सममित्यभोप्सितं भोगमाप स दशाङ्गमीश्वरः ॥ ७७ ॥
 सोऽधिगम्य वसुधाविशेषकः षोडशामरसहस्रसेव्यताम् ।
 नाकनायक इव स्वतेजसा दुःसहेन विततान^२ रोदसीम्^३ ॥ ७८ ॥
 संकुल नरनभश्चरामरैराकरैश्च बहुरत्नयोनिभिः ।
 म्लेच्छखण्डसहित स समितैरार्यखण्डमनयद्वशं दिनः ॥ ७९ ॥
 षट्खण्डमण्डितमखण्डमिति^४ प्रचण्डकोदण्डखण्डितरिपुर्भरतं^५ प्रसाध्य ।
 प्रत्याजगाम जगतीतिलकः स^६ सम्राडुत्कण्ठमाननिजबन्धुजनानामयोध्याम् ॥ ८० ॥

वाञ्छिता समोहिताम् । सस्यसम्पद ससरसपत्तिम् । असूत उदपादयत् । पूङ्गु प्राणिगमविमोचने लङ् ॥ ७६ ॥
 सैन्येति । ईश्वर प्रभु । स. चक्री । सैन्यनाट्यनिधिरत्नभोजनानि सैन्य सेना तच्च नाट्य नर्तन तच्च निधिश्व
 रत्नानि जीवाजीवभेदानि तानि च भोजन जेमन^१ तच्च तथोक्तानि । आसन सिंहासनम् । शयनभाजने शयन च
 भाजने च तयोक्ते । वाहनेन सम यानेन साकम् । पुरमिति पुरोति । अभोप्सित वाञ्छितम् । दशाङ्ग दश अङ्गा
 न्यवयवा यस्येति दशाङ्गस्तम् । भोगम्, आप ययो । आप्लू व्याप्तौ लिट् ॥ ७७ ॥ स इति । वसुधाविशेषक
 वसुधाया वसुधराया विशेषकस्तिलक । स चक्री । षोडशामरसहस्रसेव्यता षोडश्य [षोडश] अमराणां^१
 गणद्वन्द्वदेवाना सहस्रेण^२ सेव्यतामाराध्यताम् । अधिगम्य लब्ध्वा । दु सहेन सोढुमशक्येन । स्वतेजसा स्वस्य
 तेजसा प्रतापेन । नाकनायक इव नाकस्य स्वर्गस्य नायक इव देवेन्द्र इव । रोदसी भूमाकाशे । 'एकयोक्त्या
 छावाभूमी रोदस्यो रोदसी तथा'^३ इत्यभिधानात् । विततान विस्तारयति स्म । तनून् विस्तारे लिट् ।
 उपमा ॥ ७८ ॥ सकुलमिति । स चक्री । नरनभश्चरामरै नरैर्मनुष्यैर्नभश्चरै विधाघरैरमरै देवैश्च । बहुरत्न-
 योनिभि बहुना बहुलाना रत्नाना योनिभिस्तत्पत्तिकारणं । आकरैश्च खनिस्थानैश्च । सकुल सकोर्णम् ।
 म्लेच्छखण्डसहित म्लेच्छाना खण्डैर्भागं । सहित युक्तम् । आर्यखण्डम् आर्याणां पूज्यपुरुषाणां खण्डम् ।
 समितै अल्पैरित्यर्थः । दिनै दिवसै । वश स्वाधीनम् अनयत्^४ प्रापयत् । णीन् प्रापणे लङ् । सहोक्ति. (?)
 ॥ ७९ ॥ षट्खण्डेति । प्रचण्डकोदण्डखण्डितरिपु प्रचण्डेन समर्थेन कोदण्डेन चापेन खण्डिता निरस्ता रिपव शत्रवो
 यस्य^५ स । जगतीतिलक जगत्या लोकस्य तिलक श्रेष्ठः । स सम्राट् अजितसेनचक्री । षट्खण्डमण्डित
 षट्खण्डै षट्भागै मण्डितमलकृत्तम् । अखण्ड सपूर्णम् । भरत भरतक्षेत्रम् । इति उक्तप्रकारेण । प्रसाध्य

जो एक करोड हलोसे जोती जाती थी, इच्छित खाद्य सम्पत्ति उत्पन्न करती थी ॥ ७६ ॥
 सारी प्रजा उसे अपना ईश्वर समझती थी । उसके पास सेना, नाट्य, निधि, रत्न, भोजन,
 आसन, सेज, पात्र, पुर और वाहन ये दस प्रकारके इच्छित भोग थे ॥ ७७ ॥ वह पृथ्वीका
 तिलक था । सोलह हजार देव उसको सेवामे उपस्थित रहा करते थे । उसने इन्द्रके समान
 अपने असख्य तेजसे पृथ्वी और आकाशको व्याप्त कर दिया था ॥ ७८ ॥ उसने थोड़े ही
 दिनोमे आर्यखण्डको—जो मनुष्य, विद्याधर, देव और नाना प्रकारके रत्नोको उत्पन्न करनेवाली
 खानोसे व्याप्त था—म्लेच्छखण्ड सहित जीत लिया—पाँच म्लेच्छखण्ड और एक आर्यखण्ड—इस
 तरह छ खण्डवाले भरतक्षेत्रको अजितसेन चक्रवर्तीने अपने अधीन कर लिया ॥ ७९ ॥
 सम्राट्का पराक्रम अप्रतिहत था । उसने अपने भयङ्कर घनुषसे शत्रुओके छक्के छुड़ा दिये थे ।

१. अ आ इ 'रत्नभाजना' । २ अ आ इ शयनभोजने । ३ क ख ग घ म रोदसी । ४ अ क ख ग
 घ म 'मखण्डबल' । ५ अ 'रिपुनितरा' । ६ आ इ 'डुत्कण्ट' । ७ अ 'बन्धुरता' । ८ श षूडो । ९ = 'भोजन
 जेमनादने' इति हैम । १०. श षोडशैरमराणा । ११ श प्रती 'सहस्रेण इति नोपलभ्यते । १२ आ रोषस्यो
 रोषसी तथा । १३ = षट्पण्डमण्डितामखिला भरतक्षेत्रमहीमत्प्रीयसा कालेन जिगायेत्यर्थः । १४ = येन ।

तस्यां वणिक्पथकृताधिकसत्क्रियायां^१ द्वारप्रदेशविनिवेशिततोरणायाम् ।
 तं कामकल्पवपुषं प्रविशन्तमुच्चैश्चुत्तोभ वीक्ष्य निवहः पुरसुन्दरीणाम् ॥ ८१ ॥
 प्रावेशिकानकनिनादविबोधितस्य भूपालमार्गमभिधावनतत्परस्य ।
 योषिद्वग्नस्य गुणवानपि संबभूव श्रोण्या सहानभिमतः कुचकुम्भभारः ॥ ८२ ॥
 तद्रूपलोकनविलोभितलोचनायाः कस्याश्चिदुद्ग्रथितनीचि नितम्बविम्बे ।
 संसक्तमिन्दुरुचिरं दधदन्तरीयं स्वेदाम्बु बुद्धिमदिव स्खलितं ररक्ष ॥ ८३ ॥

साधयित्वा । उत्कण्ठमाननिजबन्धुजना निजस्य स्वस्य बन्धव एव जना, उत्कण्ठमाना द्रष्टुमीहमाना निजबन्धुजना यस्या^२ ताम् । अयोध्या विनीतापुरीम् । प्रत्याजगाम प्रत्याययो । गम्लू गतौ लिट् । रूपकम् (?) ॥ ८० ॥ तस्यामिति । वणिक्पथकृताधिकसत्क्रियाया (सत्क्रियाया) वणिक्पथे विपण्या कृता विहिता अधिका बह्वी सत्क्रिया (सत्क्रिया) यस्या तस्याम् । द्वारप्रदेशविनिवेशिततोरणाय द्वारप्रदेशे विनिवेशिता स्थागितास्तोरणा यस्या^३ तस्याम् । तस्याम् अयोध्यायाम् । प्रविशन्तं^४ गच्छन्तम् (प्रवेश कुर्वन्तम्) । कामकल्पवपुष कामस्य मन्मथस्य कल्प समान वपु शरीर यस्य तम् । त चक्रिणम् । पुर- सुन्दरीणा पुरे पुर्यां विद्यमानसुन्दरीणा स्त्रीणाम् । निवह समूहः । वीक्ष्य दृष्ट्वा । उच्चै अधिकम् । चुक्षोभ संचलित स्म । क्षुभि संचलने लिट् । उपमा ॥ ८१ ॥ प्रावेशिकेति^५ । प्रावेशिकानकनिनादविबोधितस्य प्रावेशिके प्रवेशकाले ताडितानामानकाना भेरीणा निनादैर्ध्वनिमिविबोधितस्य ज्ञापितस्य । भूपालमार्गं भूपालस्य राज्ञो मार्गं वीक्षीम् । अभिधावनतत्परस्य अभिधावनेऽभिमुख धावने तत्परस्य^६ प्रीतस्य । योषिद्वग्नस्य योषिता स्त्रीणा गणस्य समूहस्य । कुचकुम्भभारः कुचावेव कुम्भौ तयोर्भारः । गुणवानपि कठिन- स्पर्शनादिगुणयुक्तोऽपि^७ । श्रोण्या नितम्बेन । सह साकम् । अनभिमत अनिष्टः । संबभूव सम्भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । रूपकम् (?) ॥ ८२ ॥ तद्रूपेति । तद्रूपलोकनविलोभितलोचनाया तस्य चक्रिणो रूपस्य विलोकने दर्शने विलोभिते मोहिते लोचने यस्यास्तस्या । कस्याश्चित् वनिताया । नितम्बविम्बे नितम्बप्रदेशे । उद्ग्रथितनीचि उद्ग्रथिता शिथिलिता नीची यस्य तत् । इन्दुरुचिरम् इन्दुरिव चन्द्र इव रुचिर मनोहरम् । उपमा । अन्तरीयम् उपसव्यानवस्त्रम्^८ । संसक्त सबद्धम् । दधत् धरत् । स्वेदाम्बु स्वेदस्य घर्मस्याम्बु जलम् । बुद्धिमदिव बुद्धियुक्तमिव । स्खलितं प्रमादम् । ररक्ष पालयति स्म । रक्ष पालने लिट् । उत्प्रेक्षा

वह पृथ्वीका तिलक था—उससे पृथ्वीकी शोभा थी । वह छः खण्डवाले भरत क्षेत्रको जीत- कर अयोध्या लौट आया, जहाँ बन्धुजन उससे मिलनेके लिए उत्सुक थे ॥ ८० ॥ उस नगरीके बाजारोमे खूब सजावट की गई और दरवाजोके ऊपर तोरण (राजस्थानमे अभी भी इस शब्दका प्रयोग होता है) स्थापित किये गये । कामदेव सरीखे सुन्दर अजितसेनको नगरीमे प्रवेश करते देख वहाँका स्त्रीवर्ग उतावला हो उठा ॥ ८१ ॥ प्रवेशके शुभ अवसरपर बजनेवाले नगाड़ो- के शब्दसे चक्रवर्तीको सड़कपर आया हुआ जानकर स्त्रीवर्ग उसी ओर दौड़नेको तत्पर हो गया । इस अवसरपर उसे अपने स्तन और नितम्ब अप्रिय हो गये, यद्यपि दोनो गुणवान् थे— स्तनोमे कठोरता और नितम्बोमे गुरुता थी ॥ ८२ ॥ किसी सुन्दरीके नेत्र अजितसेनके रूपको देखकर उसीमे लुभा गये । गाठ ढीली पड़ जानेसे उसका अधोवस्त्र—जो चन्द्रमाकी आकृतिकी बूटियोसे सुन्दर था—कमरसे नीचेकी ओर खिसकने लगा, पर पसीनेके जलने उसे नितम्बपर

१ अ आ इ^० विकसत्क्रियाया । २ = यस्या । ३ = यस्या । ४. प्रवेश कुर्वन्तम् । ५ आ प्रावेति श प्रेति । ६. = प्रवणस्य । ७. सद्गुणसमेतोऽपीति ध्वनि । ८ = अधोवस्त्रम् । ९. = तत्परतन ।

काचिद्विहाय गृहभित्तिगतं चित्रं चित्रं गवाक्षवदनाभरणोक्तताक्षी ।
 तद्रूपदर्शनसमुद्भवमन्यदेव चित्रं स्वचेतसि चकार चकोरनेत्रा ॥ ८४ ॥
 कस्याश्चिदन्यजनसंकुलमार्गगाया घर्मोद्विन्दुरुचिरे कुचकुम्भमध्ये ।
 जातत्रपेव परभागमनश्नुवाना तुत्रोट द्वारलतिका लतिकाकुशाङ्गयाः ॥ ८५ ॥
 आर्द्रार्द्रदत्तनवयाचकमण्डनेन काचिद्विकासिरुचिराधरपल्लवेन ।
 तद्रूपदर्शनसमुत्थममान्तमङ्गे^१ बभ्राम रागमतिरिक्तमिवोद्गिरन्ती ॥ ८६ ॥

॥८३॥ काचिदिति । गृहभित्तिगतं गृहस्य सदनस्य भित्तिं गच्छतिस्म गृहभित्तिगतम्—कुटघगतम् । विवित्रं नानाविधम् । चित्रं^२ रचनाम् । विहाय त्यक्त्वा । गवाक्षवदनाभरणोक्तताक्षी गवाक्षस्य बातायनस्य मुखस्य^३ आभरणोक्ते^४ अलङ्कारविहिते अक्षिणो नयने यस्या^५ सा । चकोरनेत्रा चकोर इव नेत्रे यस्याः सा । उपमा । काचित् कापि स्त्री । तद्रूपदर्शनसमुद्भवं तस्य चक्षिणो रूपस्य दर्शने वीक्षणं^६ समुद्भवं सजातम् । अन्यदेव भिन्नमेव । चित्रं^७ रचनाम् विस्मय च । स्वचेतसि स्वचित्ते । चकार करोति स्म । हुक्म्^८ करणे लिट् ॥८४॥ कस्या इति । अन्यजनसंकुलमार्गगाया, अन्यं शोपेर्जनं संकुलं सकोणं मार्गं पन्थानं गच्छतीत्यन्यजनसंकुल-मार्गगा तस्या । लतिकाकुशाङ्गया लतिकेव कुशमङ्गं यस्यास्तस्या । 'असह्यम्—' इत्यादिना डी । कस्याश्चित् एकस्या नाया । घर्मोद्विन्दुरुचिरे घर्मोदस्य स्वेदोदकस्य बिन्दुभो रुचिरे मनोहरे । कुचकुम्भमध्ये कुचावेव कुम्भो तयोर्मध्ये मध्यप्रदेशे । परभाग शोभाम् । 'मागो रूपार्धके प्रोक्तो भागधेयकदेशयो ।' 'परस्यादुत्तमानात्मवैरिदूरेषु केवलः ।' इत्युभयत्रापि विश्व । अनश्नुवाना अलभमाना । द्वारलतिका द्वार एव लतिका । रूपकम् । जातत्रपेव जातलज्जेव । तुत्रोटं मनकितं स्म । श्रुति स्म । श्रुट छेदने लिट् । उत्प्रेक्षा ॥८५॥ आर्द्रेति । काचित् एका वनिता^९ । आर्द्रार्द्रदत्तनवयाचकमण्डनेन आर्द्रमार्द्रं दत्तं लिप्तं नव नूतनं याचक-मण्डनं यस्य^{१०} तेन । विकासिरुचिराधरपल्लवेन अधर एव ओष्ठ एव पल्लवस्तथोक्तः, विकासिना रुचि-रेणाधरपल्लवेन । तद्रूपदर्शनसमुत्थं तस्य चक्षिणो रूपदर्शनेन समुत्थमुत्पन्नम् । अङ्गे शरीरे । अमान्तम् असमितम् । अतिरिक्तम् अतिक्रान्तम् । रागमिव अनुरागमिव^{११} । उद्गिरन्तीव उद्गमन्तीव । बभ्राम चंचालः ।

ही रोककर एक बुद्धिमान् पुरुष की भाँति पतनसे बचा लिया ॥ ८३ ॥ एक चकोराक्षी नायिका अपने घरकी दीवारपर एक आश्चर्यकारी सुन्दर चित्र बना रही थी, उसे छोड़कर वह खिडकीके पास जाकर खड़ी हो गई । उनके नेत्रोंसे खिडकीकी शोभा बढ़ गई । चक्रवर्ती-को देखते ही उसके मनमें दूसरा ही चित्र आ गया । और दीवारके चित्रसे मनका चित्र कहीं सुन्दर है, यह सोचकर उसके मनमें चित्र (आश्चर्य) भी उत्पन्न हो गया ॥ ८४ ॥ अजित-सेनके दर्शनोके लिए छरहरे वदनकी कोई युवती बहुत ही भीडभरे रास्तेसे चली जा रही थी । जाते-जाते वह पसीनेसे सराबोर हो गई । पसीनेकी बिन्दुओंसे स्तनकलशोका मध्यभाग बहुत ही सुन्दर प्रतीत होने लगा । वहीपर एक लड़ीका द्वार भी लटक रहा था, पर पसीनेकी बिन्दुओंकी सुषमाके सामने उसकी सुषमा फीकी पड़ गई, मानो इसी कारणसे वह लज्जित होकर सहसा टूट गया ॥ ८५ ॥ शीघ्रतावश एक नायिका पैरोमें लगाने योग्य महावर-को अपने सुन्दर होठपर लगाकर अजितसेनको देखनेके लिए चल पड़ी । अजितसेनको देखते समय भी उसके होठपर लगा हुआ महावर गोला था और नीचेकी ओर फैलता जा रहा था । अतएव ऐसा जान पड़ता था मानो उसके देखनेसे उत्पन्न हुए रागको — जो उसके शरीरमें समा

१ अ क ख ग घ म सहसा कुशा^१ । २ अ क ख ग घ म^२मान्तमन्त^३ । ३ = विलक्षणम् । ४ = चित्ररचनाम् । ५ = ऊर्ध्वभागस्येति । ६ = मण्डनोक्ते । ७ = यया । ८ = दर्शनाद् वीक्षणात् । ९ = आलेख्य-रचना । १० श 'एका वनिता' इति वास्ति । ११ = यत्र । १२ = रागम् अनुरागम् ।

अन्योन्यसहस्रकराङ्गुलिबाहुयुग्ममन्या निधाय निजमूर्धनि जुम्भमाणा ।
 तद्दर्शनात्प्रविशतो हृदये स्मरस्य माङ्गल्यनोरणमिवोत्तिपती रराज ॥ ८७ ॥
 संभावितैकनयना रुचिराञ्जनेन तद्विक्तमेव दधतीक्ष्णमन्यदन्या ।
 लोकस्य सस्मितविलोकनकारिणोऽर्धनारीश्वरस्मरणकारणतां जगाम ॥ ८८ ॥
 वस्त्र गलद्विगतनीवितया दधाना रोमोद्गमोपचयगाढतया रुजन्ती ।
 विस्त्रस्तकेशनियमाकुलिताग्रपाणेर्द्वेष्ट्या प्रिया च समभूद्रशना परस्याः ॥ ८९ ॥

भ्रमु चलने लिट् । उत्प्रेक्षा ॥ ८६ ॥ अन्योन्येति । अन्योन्यसहस्रकराङ्गुलिबाहुयुग्मम् अन्योन्यं सहताः
 सयुक्ता कराङ्गुल्यो यस्य तद् बाह्वोर्भुजयोर्गुग्मं^१ अन्योन्यसहित कराङ्गुलिबाहुयुग्मं यस्मिन् तत् ।
 निजमूर्धनि ह्यमस्तके । निधाय सस्याप्य । जुम्भमाणा गात्रविनाम कुर्वन्ती^२ । अन्या एका स्त्री । तद्दर्शनात्
 तस्य चक्रिणो दर्शनात् । हृदये चित्ते । प्रविशत अन्तर्गच्छत । स्मरस्य मारस्य । माङ्गल्यनोरणं माङ्गल्यया
 मङ्गलनिमित्त वर्तमानं तोरणं वन्दनमालाम् । उत्तिपतीव नयन्तीव । रराज बभौ । राज्ञः दीप्तौ लिट् ।
 उत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥ संभावतीति । रुचिराञ्जनेन रुचिरेण मनोहरेणाञ्जनेन नेत्राञ्जनेन । संभावितैकनयना
 संभावितं सत्कृतम्^३ एकं नयनं यस्यां *सा । तद्विक्तमेव तेनाञ्जनेन विक्तमेव^४ । अन्यत् एकम्^५ । दधती
 धरन्ती । अस्या एका नारी । सस्मितविलोकनकारिणं सस्मितमोपदसनसहितं विलोकनकारिणो दर्शनकारिणं^६
 लोकस्य जनस्य । अर्धनारीश्वरस्मरणकारणतां अर्धनारे. अर्धं नारोरूपयुक्तस्य ईश्वरस्य स्मरणस्य कारणतां
 हेतुत्वम् । जगाम ययो । गम्लृ गतो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥ वस्त्रमिति । विधृतनीवितया [विगतनीवितया]
 विधृतया नीवितया (विगता विस्त्रस्ता नीविर्वस्त्रग्रन्थिस्तस्या भावस्तया) । गलत् पठत् । वस्त्रं वसनम् ।
 दधाना धरन्ती । रोमोद्गमोपचयगाढतया रोम्णा तनूरुहाणामुद्गमस्य (मेन) गाढतया दृढतया । रुजन्ती
 तुदन्ती । रशना काञ्ची । विस्त्रस्तकेशनियमाकुलिताग्रपाणि. (ने) विस्त्रस्तानां शिथिलितानां वेशानां
 मूर्धनानां नियमे बन्धने आकुलितो व्यापारितोऽग्रपाणि यस्यां सा (यया सा तस्या) । अपरस्या.
 अन्यस्या । द्वेष्ट्या कोपनीया (द्वेषविषया, अप्रिया—इत्यर्थः) । प्रिया च (तद्विपरीता च) । समभूत्

नही रहा था—बाहर निकाल रही हो ॥ ८६ ॥ कोई स्त्री अंगुलियोमें अंगुलियां डालकर दोनों
 बाहुओंको सिरपर रख करके जैभाई ले रही थी । अतएव ऐसा जान पड़ता था मानो अजित-
 सेनको देखकर हृदयमें प्रवेश करनेवाले कामदेवके लिए वह ऊपर मङ्गल तोरण उठा रही हो ।
 इस अवसरपर उसकी शोभा देखते ही बनती थी ॥ ८७ ॥ शीघ्रतावश एक स्त्री अपनी एक
 आँखमें सुन्दर अञ्जन आज कर और दूसरीको बिना आजें ही सम्राट्के दर्शनके लिए दौड़ी
 चली गई । उसे आश्चर्यके साथ देखनेवालोंको वह अर्धनारीश्वरका स्मरण दिलानेमें कारण बन
 गई—उसे देखकर दर्शकोंको अर्धनारीश्वरकी याद आ गई । अर्धनारीश्वरके वामभागमें
 पार्वती और दक्षिण भागमें शिवजी हैं ॥ ८८ ॥ एक युवती अपने वालोंको सँवार रही थी,
 पर चक्रवर्तीके आनेके समाचारको सुनकर वह बिखरे हुए वालोंको एक हाथसे पकड़कर
 दौड़ी चली जा रही थी । दौड़नेसे उनका वस्त्र नीचे गिरने ही वाला था, पर उसकी
 गाँठ करधनीमें फँसी हुई थी, इसलिए गिर नहीं सका । फलतः नायिकाका वह करधनी बड़ी
 प्रिय लगी । चक्रवर्तीको देखते ही उसे रोमाञ्च हो आया, जिससे करधनी कमरमें कसने
 लगी और उसे पोछा देने लगी । इनोलिए करधनी उसे द्वेष भी बन गई । वस्त्रको गिरनेसे

१. गुग्मम् । २. आ कुर्वन्ती । ३. = सन्वृतमप्युत या । ४. = अनविश्रुतमेव ।
 ५. = इति शेषमिति यावत् । 'संयं हि पूर्वं मनुष्या अन्वते' इति वदन्तः । ६. = तस्मै
 विलोक्यते—इत्यर्थः ।

कादम्बरीमद इवाशयसंप्रमोहं संस्कारनाश इव च स्मृतिविप्रमोषम् ।

कुर्वन्प्रमथन इवाखिलदेहभङ्गं चिक्रीड तासु मदनो ग्रहतुल्यवृत्तिः ॥ ९० ॥

इत्थं नारीः क्षणवचिरुचः क्षोभयन्तीति दत्तः क्षोणक्षोभः क्षपितनिम्बिलारानिपक्षोऽम्बुजाक्षः ।

क्षोणीनाथो विनिहितमहामङ्गलद्रव्यशोभं प्रापत्तेजोविजिततपनो मन्दिरद्वारदेशम् ॥ ९१ ॥

प्रविश्य भवनान्तरं क्षणचतुष्कमध्यस्थितः प्रतीक्ष्य जरतीकृतं कुशलमङ्गलारोपणम् ।

नमन्नपि स पादयोर्गुञ्जनस्य वद्धाञ्जलिर्बभूव भृशमुग्रतो यदिदमद्भुताद्भुतम् ॥ ९२ ॥

समभवत् । भू सत्ताया लुङ् । निमित्ततया द्वेष्या शृङ्गारतया प्रोता - इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ कादम्बरीति । कादम्बरी-
मद इव कादम्बर्या मयेन जातमद इव उन्माद इव । आशयसंप्रमोहम् आशयस्य चित्तस्य संप्रमोह आन्तिम्
(मूच्छां वैचित्त्य वा) । संस्कारनाश इव संस्कारस्य धारणाज्ञानस्य नाश इव विनाश इव । च. समुच्चयाय ।
स्मृतिविप्रमोष स्मृते स्मरणस्य विप्रमोष भ्रंशम् । प्रमथन इव वायुरिव (वातरोग इव) । अखिलदेह-
भङ्गम् अविशाना सर्वेषां देहभङ्ग कम्पनम् । कुर्वन् विदधत् । मदन काम । ग्रहतुल्यवृत्ति ग्रहेण भूतेन
तुल्या समाना वृत्ति र्यस्य स, सन् । तासु यनितासु । चिक्रीड विजहार । क्रोडू विहारे सिद् । उपमा ॥ ९० ॥
इत्थमिति । नोतिदक्ष नेत्या नोतिशास्त्रे दक्षः प्रवीण । क्षोणक्षोभ क्षोणो नष्ट क्षोभश्चित्तविज्ञेयो यस्य
स । क्षपितनिम्बिलारानिपक्ष क्षपितो निराकृतो निमित्ताना समस्तानामरातोना पक्षो येन स । अम्बुजाक्ष
अम्बुज^३ कमलमिन्द्राक्षिणो यस्य स । तेजोभिस्त्रितान तेजसा प्रतापेन विजिज्ञो निराकृतस्तपन सूर्यो
यस्य^३ स । क्षोणीनाथ क्षोण्या भूम्या नाथ प्रभु । क्षणवचिरुच क्षणवचिरिव विद्युदिव रुक् कान्तिर्याशि
ता^४ । नारी पुरनिता । इत्यम् अनेन प्रकारेण । क्षोभयन् विकारयन् । विनिहितमहामङ्गलद्रव्यशोभ
विनिहिताना^५ महामङ्गलद्रव्याणा प्रशस्तः पूर्णकुम्भादिमङ्गलव तूना शोभा यत्र तम्^६ । मन्दिरद्वारदेश
मन्दिरस्य राजप्रदरस्य द्वारस्य देश प्रदेशम् । प्रापत् अगमत् । आप्ल व्याप्तो लुङ् । 'सतिशास्ति—' इत्यङ्-
प्रत्यय । उपमा ॥ ९१ ॥ प्रविश्येति । स चक्री । भवनान्तरे सदनमध्ये । प्रविश्य गत्वा । क्षणवतुष्टमव्य-
स्थित सन् क्षणस्यासवस्य चतुष्टस्य मण्डपस्य मध्ये मध्यप्रदेशे स्थितः सन् । जरतीकृत जरत्या वृद्धया
कृत रचितम् । कुशलमङ्गलारोपण कुशलस्य क्षेमकरणस्य मङ्गलस्यारोपण नीराजनम्^७ प्रतीक्ष्य प्रतिपाल्य,
गृहीत्वा—इत्यर्थः । वद्धाञ्जलि सन् बद्धो रचितोऽञ्जलियेन स । गुञ्जनस्य शिष्टजनस्य । पादयो

वचाया, इसलिए प्रिय, और रोमञ्चसे कसने लगी, अतः द्वेष्य ॥ ८९ ॥ चक्रवर्तीको देखकर
स्त्रियोमे काम उत्पन्न हो गया । उस (कामदेव) ने शरावके नशेके समान उनके हृदयमे वेहोशी-सी
उत्पन्न कर दी, संस्कारनाशकी तरह उसने उनकी स्मृतिको नष्ट कर दिया—वे अपनी सुव-बुध
खो बैठी, वायुकी भांति उसने उनके शरीरमे कम्पन उत्पन्न कर दिया और वह उनमे ग्रह-भूतकी
तरह क्रोडा करने लगा ॥ ९० ॥ सम्राट् अजितसेन नीतिनिपुण था, उसके मनमे कभी क्षोभ नहीं
होता था, उसने शत्रुओकी पार्टियाँ समाप्त कर दी थी, उसके लोचन कमल-सरीखे थे, उसने
अपने प्रतापसे सूर्यको परास्त कर दिया था, और वह समस्त पृथ्वीका स्वामी था । राजमार्गमे
चलते समय देखनेवाली स्त्रियोके मनमे उसने विकार उत्पन्न कर दिया था । धीरे-धीरे वह राज-
महलके द्वार तक—जहाँ रखे गये बड़े-बड़े मंगल कलश आदि मांगलिक वस्तुओसे शोभा बढ
गयी थी—पहुँच गया ॥ ९१ ॥ राजमहलके अन्दर जाकर अजितसेन मंगल चौकके बीचमे बैठ
गया । फिर वृद्धाओने आरती उतारकर उसके ऊपर मांगलिक अक्षतोका प्रक्षेप किया, जिसे
उसने सादर स्वीकार किया । फिर उसने हाथ जोडकर गुञ्जनोके चरणोमे प्रणाम किया । चरणोमे

-१. आ क्रोड । २ = अम्बुज कमल तद्दक्षिणो यस्य स । ३ = येन । ४. आ यस्य स ।

५ = स्थापिताना । ६ श यस्य स तम् । ७ = मङ्गलाक्षतप्रक्षेप वा ।

कृतचरणनमस्क्रियास्तदाक्षां सह मुकुटेन शिरोभिरुद्धन्तः ।
 नृपखचरणगणा यथायथं ते ययुरपरेऽह्नि रथाङ्गिना विसृष्टाः ॥ ९३ ॥
 दिव्यान्दिव्याकारकान्तासहायो भोगान्भोगी निर्विशन्निर्विशङ्कः ।
 राज्यं राज्यभ्रंशितारातिलोकश्चक्रे चक्री पूर्वपुण्योदयेन ॥ ९४ ॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतबुदयाङ्क चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

चरणयो । नमस्तपि नमस्तपि । भृशम् अत्यन्तम् । उन्नत उत्तुङ्गः । बभूव भवति स्म । यदिदम् इदं कार्यम्^१ । अद्भुतात् आश्चर्यात् । अद्भुतम् आश्चर्यम् । विरोधः । ९२॥ कृतेति । कृतचरणनमस्क्रिया कृता विहिताश्चरणयोः पादयोर्नमस्क्रिया येस्ते । तदाज्ञा तस्य चक्रिण आज्ञाम् । मुकुटेन मोलिना । सह साकम् । शिरोभि मस्तकैः । उद्धन्त धरन्त । ते नृपखचरणगणा, नृपाणा भूपाणा खचराणां^२ गणा समूहा । यथायथ स्वस्वस्थानम् । परेह्नि परेद्यु । रथाङ्गिना चक्रिणा । विसृष्टा सन्तः । विसृजिता सन्तः । ययुः प्रापुः । या प्रापणे लिट् ॥ ९३॥ दिव्यानीति । दिव्याकारकान्तासहायः । दिव्यो मनोहर आकारो यासा ता, ताश्च ता कान्ताश्च, ता एव सहायो यस्य सः (तासा सहायः) । भोगी दशाङ्गभोगी । दिव्यान् मनोहरान् भोगान् । निर्विशन् अनुभवन् । निर्विपादः सकलेशङ्कित [निर्विशङ्कः निश्ङ्कः] । राज्यभ्रंशितारातिलोक राज्याद् भ्रंशितो निराकृत अरातयः शत्रवः त एव लोको यस्य सः (निराकृतोऽरातीना शत्रूणा लोको वर्गो येन स) । चक्री सार्वभौमः । पूर्वपुण्यदयेन पूर्वस्य जन्मान्तरसंपादितस्य पुण्यस्थोदयेन । राज्यं साम्राज्यम् । चक्रे विदधे । हुकुब् करणे लिट् । रूपकम् (?) ॥ ९४॥

इति वीरनन्दिकृतबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनो-
 वल्लभाख्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अवनत होता हुआ भी वह उस समय बहुत अधिक उन्नत हो रहा था, यह अत्यन्त हो आश्चर्य-जनक बात हुई ॥ ९२॥ इस शुभ अवसरपर जो राजे-महाराजे और विद्याधर लोग सामूहिक रूपमे अजितसेनके यहाँ पधारे थे, वे एक दिन ठहरकर दूसरे दिन अजितसेनके चरणोमे प्रणाम करके और उनकी आज्ञाको अपने-अपने सिरपर मुकुटके साथ धारण करके उससे बिदाई लेकर अपने-अपने घर चले गये ॥ ९३॥ पूर्वोपाजित पुण्यकर्मके उदयसे अत्यन्त सुन्दर छियानवै हजार-सुन्दर स्त्रियाँ अजितसेनकी सगिनी बनी, भोगनेको दिव्य भोग प्राप्त हुए, और प्रजाको सताने-वाले उद्दण्ड शत्रुओको राज्यसे च्युत या निर्वासित कर देनेसे वह शंकाओसे मुक्त हुआ । इस तरह भीतरी और बाहरी परिस्थितिकी अनुकूलतामे वह राज्यका सचालन करने लगा ॥ ९४॥

इस तरह श्री वीरनन्दीकृत उदयाङ्क चन्द्रप्रमचरित महाकाव्यमें
 सातवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥ ७॥

[८. अष्टमः सर्गः]

तत्र शासति महीं जनतायास्त्रातरि क्रमसरोजनतायाः ।
 मोदयन्मधुरभून्मधुपानां संततिं 'कृतगलन्मधुपानाम् ॥ १
 संहतिं नवनवाङ्कुरलीनां नेक्षितुं तरुषु शेकुरलीनाम् ।
 साश्रुभिर्विरहिणो रमणीयैर्लोचनैरपहृता रमणी यैः ॥ २ ॥
 अस्मरत्पतति चम्पकरेणौ वल्लभां कुसुमचापकरेणौ ।
 अध्वगो विधुरधोरमराणा कामिनीमिव मनोरमराणाम् ॥ ३ ॥

सद्दृष्टिबोधचरितात्मकधर्मनाथ श्रीधर्मनाथजिनपो जगदेकनाथ ।
 धर्माभूत त्रिजगता सुखद प्रवर्षन् यो धर्मशोलमखिल सुजन करोतु २ ॥

तत्रेति । क्रमसरोजनतायाः क्रमो पादौ तावेव सरोजे कमले तयोर्नवा प्रणता तस्या । जनताया जनसमूहस्य । 'ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्' इति समूहे तल्-प्रत्यय । त्रातरि रक्षितरि । 'कृतकामुकस्य—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठो । तत्र तस्मिन् चक्रिणि । महीं भूमिम् । शासति पालयति सति । कृतगलन्मधुपाना गलच्च तन्मधु च गलन्मधु स्रवत्पुष्परसः तस्य पान गलन्मधुपान कृत गलन्मधुपान यया सा कृतगलन्मधुपाना ताम् । मधुपाना भ्रमराणाम् । सहति निबहम् । मोदयन् सतोषयन् । मधु वसन्तकाल । अभूत् लब्धाव-सरोऽभवत् । रूपक यमक (च) ॥१॥ सहतिमिति । साश्रुभिः नेत्रोदत्तसहितैः । रमणीयै मनोहरैः । यैः कैश्चित् । लोचनैः नयनैः । रमणी नारी । अपहृता रञ्जिता । तैः इत्यव्याहारः । तरुषु वृक्षेषु । नवनवाङ्कुरलीना नवेषु नवेषु नूतनेषु नूतनेषु, 'वोष्पायाम्' इति-द्वि, अङ्कुरेषु मुकुलेषु लीना स्पर्शिताम् । बलीना मधुकराणाम् । सहति समूहम् । ईक्षितुम् आलोक्तुम् । विरहिण वियोगिन । न शेकु समर्था न भवन्ति स्म । शङ्क शक्तौ लिट् ॥२॥ अस्मरदिति । कुसुमचापकरे कुसुममेव चाप यस्य तस्य कामस्य करे हस्ते ३ । अणी सूक्ष्मे । चम्पकरेणौ चम्पकस्य हेमपुष्पस्य रेणौ धूल्याम् । पतति गलति सति । विधुरधौ विधुरा सङ्कुखा धीर्वृद्धिर्यस्य (स) । अध्वग पथिक । अमराणा देवानाम् । कामिनीमिव रमणीमिव । मनोरमराणा मनोरमो राणो ध्वनिर्यस्यास्ताम् । वल्लभा वनिताम् । अस्मत् स्मरति स्म । स्मृ चिन्ताया

चक्रवर्ती अजितसेनके शासन करनेपर सारी जनता उनके चरणोमे झुक गयी, और वह भी बड़ी तत्परतासे उसकी रक्षा करने लगा । मानो उसके शासनसे प्रभावित होकर ऋतुराज वसन्त भी भौंरोको सन्तुष्ट करता हुआ प्रकट हुआ । ऋतुराजने सभी प्रकारके फूलोको विकसित कर दिया । खिले हुए फूलोसे रस बहने लगा, और भौंरोने उसे पीना शुरू कर दिया ॥१॥ युवकोने अपने जिन सजल सुन्दर नेत्रोसे पहले युवतियोका आवर्जन और मनोरजन किया था, वे युवक विरही होकर आज वसन्तके इन दिनोमे उन्ही नेत्रोसे, वृक्षोके ऊपर नयी-नयी कलियोमे छिपकर बैठी हुई भ्रमर-पक्षिको न देख सके ॥२॥ चम्पक वृक्षकी कामोद्दीपक सूक्ष्म परागको झडते देख, एक पथिकका मन बेचैन हो उठा, और उसे अपनी देवागना-सी मधुरभाषिणी प्रियाकी

१ अ 'कृत' इति नोपलभ्यते । २ आ प्रती पथमिद नास्ति । ३ = कामोत्पादके ।

विभ्रती मधुकरं कलिकालं नागकेसरतरोः कलिकालम् ।
 मन्मथार्तिमकरोद्वनितानां चित्तनाथवसतावनितानाम् ॥ ४ ॥
 पुष्पमम्बरुहनाम धुनाना भृङ्गपङ्क्तिरदती मधु नाना ।
 कामिनीजनमनोऽभिनदन्तः कोकिलाश्च परितोऽभिनदन्तः ॥ ५ ॥
 वीक्ष्य जातमुकुल सहकारं कामिनी प्रणयिना सह कारम् ।
 पञ्चसायकशरैर्वितता न प्रीतिकारि सुरत विततान ॥ ६ ॥
 शीतलो वनभुवामनिलोऽलं स्त्रीजनं दयितधामनि लोलम् ।
 उत्कयन्प्रविकसत्कमलास्यं पल्लवं प्रविदधे कमलास्यम् ॥ ७ ॥

लङ् ॥३॥ विभ्रतीति । कलिकाल कलिरिव कलिकाळ इव कालः कृष्णवर्णस्तम् । मधुकर भ्रमरम् । विभ्रतो धरन्ती । नागकेसरतरो पुत्रागवृक्षस्य । कलिका कोरक । चित्तनाथवसती चित्तनाथस्य प्राणकान्तस्य वसती सदनम् । 'वसती रात्रिवेश्मनो' इत्यमरः । अनिताना यन्ति स्म इता (न इता) अनिताः तासाम् । अयातानाम्^१ । वनिताना स्वाणाम् । मन्मथार्ति मन्मथस्य मदनस्याति पीडाम् । अल नितान्तम् । अकरोत् अकापीत् । हुक्कु करणे । उपमा ॥४॥ पुष्पमिति । अन्त वनमध्ये । अम्बरुहनाम अम्बरुहमिति कमलमिति नाम यस्य तत् । पुष्प कुसुमम् । धुनाना धुनीते इति धुनाना कम्पयन्ती । नाना बहुप्रकारम् । 'नानानेकोभयार्थयोः' इत्यमरः । मधु पुष्परसम् । 'मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः । अदती पिबती । भृङ्गपङ्क्तिः भृङ्गाणा मधुकराणा पङ्क्तिः सदोह । कामिनीजनमनः कामिन्येवजनः^२ तस्य मनश्चित्तम् । रूपकम् (?) । अभिनत्^३ भेदयति स्म । मिदृक् विदारणे लङ्^४ । परित समन्तात् । अभिनदन्त ध्वनन्त । कोकिलाश्च परभृताश्च । च—शब्दबलेन कामिनीजनमनोऽभिनन्दन् इत्यन्वयते ॥५॥ वीक्ष्येति । जातमुकुल जात मुकुल यस्य तम् । सहकार चूततम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । पञ्चसायकशरं पञ्चसायकस्य मन्मथस्य शरैर्बाणैः । अर नितान्तम् । वितता व्याप्ता । [का]कामिनी [का]रमणी । प्रीतिकारि प्रियविधायि । सुरत निधुवनम् । प्रणयिना प्राणनाथकेन । सह साकम् । न विततान न चकार । अपि तु विततान—इत्यर्थः ॥६॥ शीतल इति । प्रविकसत्कमलास्य प्रविकसत्कमलमिवास्य मुख यस्य तम् । दयितधामनि दयितस्य पुरुषस्य धामनि सदनम् । लोल लम्पटम् । 'लोलश्चलसतृष्णयो' इत्यमरः । स्त्रीजन वनितजनम् । अल नितान्तम् । उत्कण्ठयन् उत्सुक कुर्वन् । वनभुवा वने भवन्ति स्म वनभुवस्तेषाम्, वृक्षाणा सबन्धी इति शेषः । शीतल शैत्यगुणयुतः । अनिल. मास्त^५ । क पल्लव, विट च । 'पल्लव किसलये पिङ्गे विटपे विस्तरे जवे । शृङ्गारोऽलवतरागोऽपि' इति विश्वः । अलास्य नृत्यरहितम् । अपि तु सलास्य प्रविदधे एव । उपमा

याद आने लगी ॥३॥ कलिकालके समान काले भौरेको धारण करनेवाली नागकेसरकी कलीने उन युवतियोंके मनमें काम पीडा उत्पन्न कर दी, जो अपने प्राणनाथके घर नहीं पहुँच सकी ॥४॥ बाग-वगीचोंके अन्दर कमलोको हिलानेवाली और उनके नाना प्रकारके रसको पीनेवाली भ्रमरपङ्क्तिने एव चारों ओर 'कुहू-कुहू' शब्द करनेवाली कोकिलाओंने नायिकाओंके हृदयको कुरेदना या विदोष करना शुरू कर दिया ॥५॥ एक आमके पेड़को—जिसपर चारों ओरसे बौर लगी हुई थी—देखते ही कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित हुई किस नायिकाने अपने पतिके साथ अतिमात्रामें सुखद सम्भोग नहीं किया ? ॥६॥ जिनका चेहरा खिले हुए कमलके समान था और जो पतिके यहाँ जानेके लिए लालायित थी, उन युवतियोंको वनकी ठंडी हवाने और भी अधिक उत्सुक कर दिया, तथा उस (हवा) ने किस कामी पुरुषको नृत्यसे अछूता छोड़ा, और

१ = इत्यर्थः । २ = कामिनीना जनो वर्गः । ३ = भिन्नति स्म । ४ आ श लुट् ।
 ५ = यस्मिन् । ६ श प्रती 'अनिल मास्त' इति नोपलभ्यते ।

तापकृत्कुरवकः^१ स्तवकेन हेतुना न नमितस्तव केन ।
 प्रावसो य^२ इति नो किल नादः पान्यमभ्यधित^३ कोकिलनादः ॥ ८ ॥
 योऽभवत्प्रियतमै सह मानस्तं पुरंघ्रिनिवहोऽसहमानः ।
 वायुनाम्रजसा शबलेन प्रत्यवाध्यत रतीशबलेन ॥ ९ ॥
 याः प्रसूनविगलन्मधुरागास्तेनिरे 'मधुलिहो मधुरा गाः ।
 प्रोषितस्य सकलं विषमामिर्हृद्यवस्तु विदधे विषमामिः ॥ १० ॥
 अग्र्यनारततपोनियतोनां तान्यजायत दिनानि यतीनाम् ।
 मानस प्रविकसत्कुसुमेषु वीक्षितेषु सुरभे^४ कुसुमेषु ॥ ११ ॥

॥७॥ तापेति । य त्वम् । प्रावस परदेशस्थितोऽभव । वस निवासे लङि मध्यमपुष्प । स्तवकेन पुष्प-
 समूहेन । नमिन नम्रोभूतः, प्रह्लोभूत—इत्यर्थः । कुरवक कुरवकवृक्ष । तव 'यमकश्चेषचित्रेषु बवयो-
 र्दलयो^५ नं भित्^६ ।' इति वचनात् तव—इत्यर्थः । केन हेतुना कारणेन । तापकृत् सतापकृत् । न इति न
 भवतीति । अद इत्येतत्, वार्ताम् (वचनम्) इत्यर्थः । कोकिलनाद कोकिलस्य नादः स्वरः । पान्य
 पथिकम् । 'नित्य ण पन्थश्च' इति पन्थादेशः । नो न अभ्यधित नावोचदिति नो, अपि त्ववोचदेव । द्वौ नगौ
 प्रकृतमर्थं द्योतयत ॥८॥ य इति । प्रियतमै प्राणवल्लभै । सह साकम् । यः मान गर्वः । अभवत्
 अभूत् । भू सत्ताया लङ् । त मानम् । असहमान अक्षममाण । पुरंघ्रिनिवह पुरंघ्रिणा सुचरितस्त्रोणा
 निवह । आम्रजसा आम्रस्य माकन्दस्य रजसा पाशुना । शबलेन मिश्रेण । रतीशबलेन रतीशस्य बलेन
 सहायेन । वायुना मन्दमाहतेन । प्रत्यवाध्यत प्रापीडयत । बाधूङ् रोषने^७ कर्मणि लङ् । मन्दमाहतेन
 कामिनीनां बाधा जाना—इत्यर्थः ॥९॥ या इति । प्रसूनविगलन्मधुरागा प्रसूनाद् विगलत् स्रवत् तच्च
 तन् मधु च तत्र रागः प्रीतिर्येषां ते । मधुलिह मृज्जा । याः मधुरा मनोहरा । गा झङ्कार^८ रवान्
 'स्वर्गेषुपशुवागवच्चदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या^९ स्त्रिया पुंसि गो ।' इत्यमरः । तेनिरे विस्तारयन्ति^{१०}
 स्म । विषमामि तीव्रामि । आभि गोभि । झङ्काररवै—इत्यर्थः । प्रोषितस्य देशान्तरगतस्य । सकल
 समस्तम् । हृद्यवस्तु मनोज्ञकचन्दनादिवस्तु । विष विषरूपम् । अनिष्टम्—इत्यर्थः । विदधे क्रियते स्म ।
 हुषाञ् धारणे च^{११} कर्मणि लिट्^{१२} ॥१०॥ अपीति । सुरभे वसन्तस्य, वृक्षविशेषस्य वा । 'चम्पकस्वर्णमुगन्ध-
 वसन्तपञ्चमनोजेषु सुरभि' इति नानार्थकोशे । कुसुमेषु पुष्पेषु । वीक्षितेषु विलोबितेषु सत्सु । अनारततपो-

तो और नये-नये पत्तोको भी नृत्यसे मुक्त नहीं रहने दिया—वे हिलने लगे ॥७॥ कोकिल अपने
 शब्दोमे पथिकसे कही यह बात तो नहीं कह रहा था कि गुच्छोसे झुका हुआ यह कुरवक वृक्ष
 किस कारण तुम्हें सन्तापकारी नहीं हुआ जो तुम अपनी प्रियाको छोड़कर अकेले ही प्रवाससे
 निकल पड़े हो ॥९॥ जो मानवती कुलीन नायिकाएँ पहले अपने प्रियतमके गर्वको नहीं सहा
 करती थी, उनको आमकी बौरके परागसे मिश्रित, कामदेवकी सहायक वायुने बाधा देना शुरू
 कर दिया । फलतः इन वसन्तके दिनोमे उन्हें बाध्य होकर पतिका मान सहना पड़ा ॥९॥
 फूलोसे बहुते हुए रसमे राग रखनेवाले भौरे अपने जिस झकारके मधुर स्वरको खूब जोर-जोरसे
 सुना रहे थे, वह प्रवासियोको बड़ा ही दुःखदायी सिद्ध हुआ । उसने प्रवासियोके लिए माला
 और चन्दन आदि जो चीजें बहुत प्रिय थी, उन सभीमे विष घोल दिया ॥१०॥ वसन्तके फूलो-

१ क ख ग घ 'रवक । २ अ प्रावसोऽपि । ३ आ इ 'मभ्यधित । ४ अ प्रसूनमगलन्म^५ ।
 ५ अ प्रस्फुटसुरभे । ६ आ रलयो । ७ आ श 'योरभेदः । ८ आ लोटने । ९ आ झङ्कार^{१०} ।
 १० आ 'दृष्ट्या श अक्ष्यदृष्ट्यो । ११ श प्रस्तारयन्ति । १२ श धारणपोषणयो । १३ श प्रती 'कर्मणि
 लिट्' इति नोपलभ्यते ।

मन्दधूतवकुलोपवनेन स्पृश्यमानवपुषां पवनेन^१ ।
 सुभ्रुवामवधिना विकलेन पञ्चमेन समभावि कलेन ॥ १२ ॥
 माग्रहं सखि भजस्व स माया यत्करोति दयितः स्वसमायाः ।
 गोप्यते तव कथं तनु तेन पुष्टिमङ्गकमिदं तनुते न ॥ १३ ॥
 नास्ति तस्य मयि यन्ममतापि तेन मानसमिदं मम तापि ।
 तन्ममास्तु सखि तन्नमनेन नासुखप्रतिविधानमनेन ॥ १४ ॥
 योऽपराधरचनासु खलेशस्तेन कः प्रणयिना सुखलेशः ।
 तद्वरं विदधतं महिमानं युक्तमेव विदधीमहि मानम् ॥ १५ ॥

नियतानाम् अनारतमनवरत तपसो नियतिनियमो येषां तेषाम् । यतीनां यमिनामपि । मानस चित्तम् । तानि दिनानि तद्विषयपर्यन्तम् । 'कालं ध्वनोर्व्याप्तौ' इति द्वितीया । प्रविकसत्कुसुमेषु प्रविकसन् प्रादुर्भवन् कुसुमेषु कामविकारो यस्य^२ तत् । अजायत अभवत् । जनैर्द्र प्रादुर्भावे लङ् ॥ ११ ॥ मन्देति । मन्दधूतवकुलोपवनेन मन्दम् ईषद् धूतं कम्पितं वकुलोपवनं वकुलवृक्षोद्यानं येन तेन । पवनेन मास्तेन । स्पृश्यमानवपुषां स्पृश्यमानं वपुः शरीरं यासां तासाम् । सुभ्रुवा सु शोभने भ्रुवौ यासां तासाम्, वनिष्ठानाम्—इत्यर्थः । अवधिना मर्यादया । विकलेन रहितेन । कलेन मनोहरेण । पञ्चमेन पञ्चमरागेण । समभावि सभूतम् । भू सत्तायां कर्मणि लुङ् । 'हन् दृशि—' इत्यादिना जि । 'अ' इति त-लुक् । १२ ॥ मेति । सखि भो वयस्ये । यत् कारणात् । सः दयितः प्राणनायकः । माया वञ्चनानि । करोति विदधाति । स्वसमाया स्वस्य प्राणानां समाया सदृशाया । तव ते । इदम् एतत् । तनु कृशम् । अङ्गक शरीरम् । पुष्टिं^३ तुष्टिम् । न तनुते न विस्तारयति । तनून् विस्तारे लट् । तेन प्राणनायकेन । कथं केन प्रकारेण । गोप्यते आच्छाद्यते । गुप्तो रक्षणे कर्मणि लट् । आग्रहं^४ तात्पर्यम् । मा भजस्व मा कृया ॥ १३ ॥ नास्तीति । सखि भो वयस्ये । तस्य प्राणनायकस्य । मयि, यत् कारणात् । ममतापि ममत्वमपि । नास्ति न विद्यते । तेन^५ दयितेन । मम मे । इदम् एतत् । मानस चित्तम् । तापि तापोऽस्यास्तीति तापि सतापयुक्तम् । तत् तस्मात् कारणात् । अनेन एतेन । तन्ममनेन तस्य प्राणनायकस्य नमनेन नमस्करणेन । मम मे । असुखप्रतिविधानम् असुखस्य विरहजनितदुःखस्य प्रतिविधानं प्रतीकारः । नास्तु न भवतु ॥ १४ ॥ य इति । यः पुरुषः । अपराधरचनासु मानसस्यानुकूल(ता)रहितवर्तनाक्रियासु^६ । खलेशः खलानां दुर्जनामीशः श्रेष्ठः । तेन प्रणयिना प्राणकान्तेन । सुखलेशः सुखस्य सतोपस्य लेशः एकदेशः ।

को देखकर निरन्तर तप करनेवाले यतियोके मनमें भी कामविकार उत्पन्न हो गया, जो वसन्तके अन्तिम दिनों तक बराबर बना ही रहा ॥ ११ ॥ धीरे-धीरे बकौलीके वृक्षोको हिलाने-वाले (मन्द सुगन्ध) पवनने ज्यों ही सुन्दर नायिकाओके शरीरका स्पर्श किया, त्यों ही उनका अस्पष्ट किन्तु मधुर पचम स्वर, जिसमें किसी प्रकारकी मर्यादाका कोई नियन्त्रण नहीं था—शुरू हो गया । इधर वसन्तो हवा वहीं उधर मधुर स्वरमें नायिकाओका गान शुरू हुआ ॥ १२ ॥ हे सखि ! वह पतिदेवजी चूँकि मुझसे मायाचारी करते हैं, इसीलिए तो मेरा यह शरीर पुष्ट नहीं हो रहा है । तुझसे मैं अपने समान मानती हूँ । अतः तुझसे ये बातें कैसे छिपाऊँ ? अब तू मुझसे, उनसे मिलनेका आग्रह न कर ॥ १३ ॥ सखि ! मेरे ऊपर उनकी ममता भी तो नहीं है । इसी कारणसे मेरा यह मन सन्तप्त रहा करता है । अब उनके चरणोंमें नमन करनेसे मेरे विरहजन्य दुःखोका-प्रतीकार—जो पहले कभी सम्भव रहा—न हो तो न सही, पर अब तो उनसे मेरा दिल बिलकुल ही निकल गया है ॥ १४ ॥ अपराधोकी झड़ी लगानेके लिए जो खल, खल नहीं,

१. अ वपुषोपवनेन । २. = यस्मिन् । ३. = पुष्टत्वम् । ४. = हठम् । ५. = कारणेन । ६. = मनःप्रतिकूलव्यवहारविधानेषु ।

तापहारि वपुषो विधुरस्य चन्दनाम्बु न न वा विधुरस्य ।
 गन्तुमप्रियकृतौ नियतेहं न प्रिय तदपि धाम्नि यतेऽहम् ॥ १६ ॥
 यान्यदास्त वचनानि वदन्ती दूतिकामिति महानिव दन्ती ।
 माधवोऽकृत वशे मधुरस्य ता प्रियस्य धृतकामधुरस्य^१ ॥ १७ ॥
 (पञ्चभिः कुलकम्^२)

त्वादृशी पटुरकारि वयस्या मच्छुभैर्ग्रहपतेरिव यस्याः ।
 मूर्तिरुत्सवकरी सकलस्य सज्जनस्य सविकासकलस्य^३ ॥ १८ ॥
 तत्प्रगम्य दयितं रुचिताभिर्वाग्भिरालि निगदेरुचिताभिः ।
 यत्प्रियैकवचसामपरस्य जायते न तदसामपरस्य^४ ॥ १९ ॥

क, न कोऽनोत्पद्ये । तत् तस्मात् कारणात् । परम् उत्कृष्टम् । महिमान् महत्त्वम् । विदधत कुर्वन्तम् । युजन्तु उचितम् । मानसमेव गर्वमेव । विदधोमहि कुर्यामहि । दुषाञ् धारणे च लिङ् ॥ १५ ॥ तापेति । विधुरस्य (विह-र) दु वितस्य । [अस्य] वपुषः शरीरस्य । चन्दनाम्बु गन्धोदकम् । तापहारि संतापहारि । न भवति । विपुत्रां चन्द्रोऽपि । अस्य [वपुषः] शरीरस्य । तापहारि न भवति । तदपि तथापि । अप्रियकृतौ अप्रियस्य अहितकार्यस्य कृतौ करणे । नियतेह नियता नियमिना ईहा-चेष्टा यस्य तम् । प्रिय वल्गुमम् । गन्तु गमनाय । धाम्नि गृहे । अह न यते यत्न न करोमि । यतङ् प्रयत्ने लट् ॥ १६ ॥ येति । या नायिका । अन्यदा शेषवर्तुषु । अवयवम् । दूतिका सचारिकाम् । इति उक्तप्रकारेण । वचनानि वचांसि । वदन्ती ब्रुवाणा । आस्त अतिष्ठत् । माधव वसन्त । धृतकामधुरस्य धृता कामस्य मदनस्य धूर्मारो यस्य^५ तस्य । मधुरस्य मनोहररूपातिशययुक्तस्य । प्रियस्य वल्गुभस्य । वशे अधीने । ता स्त्रीम् । महान् दन्तोव गज इव । अकृत अकरोत् । दुकृञ् करणे लुङ् । पञ्चभिः कुलकम् ॥ १७ ॥ त्वादृशीति । यस्या वनिताया^६ । मूर्ति. शरीरम् । सविकासकलस्य सविकासा प्राकट्यसहिता कलाश्चतुःपष्टिकला यस्य तस्य, पक्षे प्रकाशयुक्तपोडशभाग-सहितस्य । ग्रहपते चन्द्रस्य इव । सकलस्य सर्वस्य । सज्जनस्य सत्पुरुषजनस्य^७, पक्षे सता नक्षत्राणां जनस्य लोहस्य च । उत्सवकरी सतोपकरी । पटु समर्था । त्वादृशी त्वत्सदृशी । वयस्या सखी । मच्छुभं मम शुभे पुण्ये । अकारि अक्रियत । दुकृञ् करणे कमणि लुङ् । श्लेषोपमा ॥ १८ ॥ तदिति । तत् तस्मात् कारणात् । इति काचित्रायिका सखी स्तोति—इत्यर्थः । आलि भो सखि । दयित प्राणकान्तम् । प्रगम्य प्राप्य ।

महाखल है, उस खलनायकसे क्या लेशमात्र भी सुख हो सकता है ? अतएव मैं श्रेष्ठ वडपन दिलानेवाले मानको कहूँ, यही उचित है ॥ १५ ॥ मेरे इस दुखी शरीरके सन्तापको न तो चन्दनका जल या गन्धोदक हर सकता है और न चन्द्रमा । तो भी वे जान बूझकर अप्रिय कार्योंमे लगे रहते हैं, अतः उनके पास जानेके लिए मैं अपने घरमे कोई प्रयत्न नहीं कर रही हूँ ॥ १६ ॥ इस तरह जो नायिका ग्रीष्म आदि अन्य ऋतुओमे अपनी दूतीसे कहा करती थी, उसी (नायिका) को, बहुत बड़े हाथोके समान प्रभावशाली वसन्तऋतुने उसके अत्यन्त सुन्दर और इसीलिए कामदेवके कार्यभारको धारण करनेवाले पतिके वशमे कर दिया ॥ १७ ॥ तुझ सरीखी समर्थ सखी मुझे बड़े भाग्यसे मिली है । जिस प्रकार सोलह कलावाले पूर्णचन्द्रमाकी मूर्ति नक्षत्र लोकके उत्सवकी पूर्ति करनेवाली होती है इसी प्रकार तेरी मूर्ति सब कलाओमे निष्ठागत समस्त सज्जनोको सन्तोष देनेवाली है ॥ १८ ॥ अतः हे सखि ! मेरे पतिदेवके निकट जाकर

१ अ यान्यदा तव च तानि वदन्ती हन्ति मामिति महानिव दन्ती । साधवोऽकृत वशे मधुरस्य नाप्रियस्य धृतकामधुरस्य ॥ २ अ क ख ग घ 'पञ्चभिः कुलकम्' इति नोपलभ्यते । ३ अ सज्जनाश-यविकामकलस्य । ४ आ इ 'युग्मम्' इत्यधिक पाठ समुपलभ्यते । ५ = येन । ६ तव-इत्यर्थः । ७ = सत्पुरुषस्य ।

किंकरी तव भवामि सदाहं मन्मनः सुरतकामि सदाहम् ।
 ह्लादय प्रियतमानयनेन त्वं क्षमात्र न मृगोनयने न ॥ २० ॥
 तापयन्ति मम मानिनि तान्तं मानसं मधुदिनानि नितान्तम् ।
 तद्विधेहि दयितं दयमानं सामभिर्मम महोदयमानम् ॥ २१ ॥
 काचिदुत्पलतुलासहनेत्रा रन्तुमुत्सुकमना सह नेत्रा ।
 दूतिकामिति जगौ विनयेन दुःखमुद्भवति भावि न येन ॥ २२ ॥
 (पञ्चभिः' कुलकम्)

इतितामि इष्टाभिः । उचिताभिः प्रस्तुताभिः । वाग्मि वचनैः । निगदे त्व ब्रूहि । गद व्यवताया वाचि लिङ् । प्रियैकवचसा प्रिय प्रीतमेक मुख्य वचो येषा तेषाम् । यत् वस्तु । जायते सद्यते । असामपरस्य अस्मिन् अप्रियवचने परस्य तत्परस्य । अपरस्य अन्यस्य । तत् वस्तु । न जायते ॥ १९ ॥ किंकरीति । मृगोनयने मृगया (नयचे) इव नयने नेत्रे यस्यास्तस्याः संबोधने^१ भो एणलोचने । अह, सदा अनवरतम् । तव ते । किंकरी सेविका । भवामि अस्मि । भू सत्ताया लट् । सुरतकामि (सुरत) सभोगम् (कामयते) इच्छतो- (ति सुरतकामि) । सदाह सतापसहितम् । मन्मनः मम मे मन चित्त मन्मन । प्रियतमानयनेन प्रियतमस्य प्रकृष्टप्राणकान्तस्यानयनेन । त्व भवतो । ह्लादय तूर्ति नय । अत्र प्रियतमानयने । त्वं न क्षमा न समर्थ (इति) न, न भवसि, अपि तु क्षमैव । द्वौ नवौ प्रस्तुतार्थं गमयतः ॥ २० ॥ तापेति । मानिनि भोः सखि । तान्त दुःखसहितम् । मम मे । मानस चित्तम् । मधुदिनानि मधोर्वसन्तस्य दिनानि दिवसा । नितान्तं शीघ्रम् । तापयन्ति सतापयन्ति । तत् तस्मात् कारणात् । महोदयमानम् उदय ऐश्वर्यं, मानोऽभिमानः, उदयश्च मानश्च तथोक्तौ, महान्तो उदयमानो यस्य तम् । मम मे । दयित कान्तम् । सामभिः प्रियवचनैः । दयमानं पालयन्तम् । विवेहि कुरु । दुष्पात्रं धारणे च लोट्^२ ॥ २१ ॥ काचिदिति । उत्पलतुलासहनेत्रा^३ उत्पलस्य कुवलयस्य तुले समाने असहे नेत्रे यस्या सा, उत्पलोपमाननेत्रा—इत्यर्थः^४ । काचित् अन्या स्त्री । नेत्रा प्राणनायकेन । सह साकम् । रन्तु क्रीडितुम् । उत्सुकमना उत्सुकमना सती । येन केन (?) । भावि भविष्यत् । दुःख कृच्छ्रम् । नोद्भवति न जायते । विनयेन प्रश्रयेण । दूतिका सखीम् (दूतीम्) । इति प्रोक्त-प्रकारेण । जगौ जगाद । गै शब्दे लिट् । 'एवोऽस्या' इति आकारादेशः । उपमा । पञ्चभिः कुलकम् ॥ २२ ॥

तुम उचित वचन बोलना, क्योंकि जो वस्तु प्रियावादीको मिल जाती है, वह अप्रियवादीको नहीं मिल सकती ॥ १९ ॥ हे मृगनयनी ! मैं सदा तेरी दासी बनी रहूँगी । मेरा सन्तप्त मन सम्भोगके लिए लालायित है । अतः उन (पतिदेव) को यहाँ लाकर मुझे तृप्त कर दे । तू इस काममें समर्थ नहीं है, सो यह बात तो है नहीं ॥ २० ॥ हे सखि ! ये वसन्तके दिन मेरे दुखी मनको खूब ही सन्ताप दे रहे हैं । अतएव तू अपनी प्रिय बातोंसे उन (पतिदेव) को मेरे ऊपर दयालु बना दे । वे महान ऐश्वर्यके स्वामी हैं और हैं मानके धनी । तू भी तो मानकी धनी है । अतएव वे तेरी बातको टालेंगे नहीं ॥ २१ ॥ इस तरह कोई नवयुवती, जिसके नेत्रोंकी तुलनामें नील-कमल भी अत्यन्त तुच्छ थे और जिसके मनमें अपने पतिके साथ क्रोडा करनेकी उमग भरी हुई थी, यह सोचकर कि उसे आगे विरहका दुःख न उठाना पड़े, बड़ी विनयसे ये बातें अपनी

१ आ इ 'पञ्चभिः' इति नोपपत्तिः । २. = तत्सबुद्धौ । ३ आ लिट् श लोट् । ४ = उत्पल कुवलय तस्य तुला साम्यं न सहेते नेत्रे यस्य सा । ५. = उत्पलामिभाविलोचना—इत्यर्थः ।

का क्षता' हृदयभूशवरस्य सायकैर्न विननाश वरस्य ।
 संस्मरन्त्यनुपमासहितस्य प्रोषितस्य मधुमासहितस्य ॥ २३ ॥
 प्रीणिताहिनरदेवकुलानि प्रोल्लसन्ति नितरां बकुलानि ।
 नीररिक्तजलवाहसितानां साम्यमापुरबलाहसितानाम् ॥ २४ ॥
 काञ्चनारकुसुमे द्युतिमत्ताह्लेपितामलिनविद्युति मत्ता ।
 कुर्वती ध्वनिमतारमतारं कालिनी न सरसारमतारम् ॥ २५ ॥
 ता शशाङ्ककिरणा विदहन्ति मन्मथश्च नयकोविद हन्ति ।
 पीडितां निजमन कमलेन त्वद्वियोगभवशोकमलेन ॥ २६ ॥

केति^२ । अनुपमासहितस्य उपमया सादृश्येन सहित सयुक्त तथोक्त , न उपमया सहितोऽनुपमासहित तस्य, उपमाराहित्ययुक्तस्य—इत्यर्थ^३ । प्रोषितस्य परदेशस्यस्य । मधुमासहितस्य मधुमासाय वसन्तमासाय हितस्य हितभूतस्य । 'शक्तार्थ—' इत्यादिना हितशब्दयोगे चतुर्थी वा (?) । वरस्य वरस्य नायकस्य । वबयोरभेद । संस्मरन्ती ध्यायन्ती । 'स्मृत्यर्थ—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । हृदयभूशवरस्य हृदयभूरेव मन्मथ एव शवरो व्याघस्तस्य । सायकै बाणै । क्षता विद्धा सती । का न विननाश का न नश्यति स्म, अपि तु ननाश एव । रूपकम् । २३॥ प्रीणितेति । प्रीणिताहिनरदेवकुलानि अहीना भवनवासिना^४ नराणां मनुष्याणां देवानां कल्पवासिना^५ कुलानि समूहा तथोक्तानि, प्रीणितानि^६ तृप्तानि तानि च तानि अहिनरदेवकुलानि च तथोक्तानि । नितराम् अत्यन्तम् । प्रोल्लसन्ति विलसन्ति । बकुलानि बकुलपुष्पाणि । नीररिक्तजलवाहसितानां नीरेण जलेन रिक्तो रहितो जलवाहवत् शरत्कालमेघवत् (जलवाह शरन्मेघ तद्वत्) सितानां शुभ्राणाम् । अवलाहसितानाम् अवलानां वनितानां हसितानां मन्दस्मितानाम् । साम्य सादृश्यम् । आपु ययु । आप्लु व्याप्तौ लिट् । उपमा ॥ २४ ॥ काञ्चनारेति^७ । द्युतिमत्ताह्लेपितामलिनविद्युति द्युतिमत्तया कान्तियुक्तत्वेन ह्लेपिता लज्जिता अमलिना निर्मला विद्युद् यस्य^८ तस्मिन् । काञ्चनारकुसुमे काञ्चनारस्य कोविदारस्य कुसुमे पुष्पे । मत्ता प्रीता । अतारमतार मन्द मन्दम् । 'वत्सायाम्' इति द्वि । ध्वनि स्वरम् । कुर्वती विदधती । सरसा सरागा । का अलिनी भ्रमरी । अरम् अत्यन्तम् । नारमत नाक्रीडत् अपि त्वरमत एव ॥ २५ ॥ तामिति । नयकोविद भो नीतिचतुर । त्वद्वियोगभवशोकमलेन तव वियोगेन विरहेण भवो जातः शोको विषाद स एव मल दोषो यस्य^९ तेन । निजमन.कमलेन निजस्य स्वस्य मन एव चित्तमेव कमल तेन । रूपकम् । पीडिता बाधिताम् । ता स्त्रीम् । शशाङ्ककिरणा शशाङ्कस्य चन्द्रस्य किरणा मयूखा । विदहन्ति^{१०}

दूतीसे कह रही थी । (यहाँ १८ वें से २२ वें श्लोक तक सम्बन्ध है) ॥ २२ ॥ ऐसी कौन सी युवती थी, जो सौन्दर्यमें अनुपम एव वसन्त मासमें हितकर अपने प्रवासी पतिकी याद करती-करती काम-व्याघके बाणोंसे घायल होकर कामदेवकी दसवी अवस्थामे नहीं पहुँची ? ॥ २३ ॥ भवनवासी, मनुष्य और कल्पवासी देवो (तीनों लोकोके निवासियों) को प्रसन्न करनेवाले वकुल (मौलसिरी) के फूल खूब ही खिल रहे हैं और वे शरत्कालीन मेघकी भाँति श्वेत, नायिकाओंके हासकी (धवल होनेसे) बराबरी कर रहे हैं ॥ २४ ॥ इन दिनोंमें ऐसी कौन सी रसिली भौरी थी, जो अपनी कान्तिमें उज्ज्वल विजलीको लजानेवाले कचनारके फूलपर उसके रससे मनवाली होकर, मन्द-मन्द ध्वनि करती हुई क्रीडा नहीं कर रही थी ? ॥ २५ ॥ हे नीति-निपुण ! तुम्हारे विरह जन्य शोकके मलसे उम (तुम्हारी प्रिया) का हृदयकमल भीतर-ही-भीतर दवा-सा जा रहा है, अतः वह योही दु खी है, ऊपरसे चन्द्रमाकी किरणें उसे जला रही हैं

१ हसिता । २ आ श का इति । ३ = अनुपमस्य—इति यावत् । ४ आवासिनां शवासिनां । ५ शवासितानां । ६ = तृप्ति प्राप्ति । ७ आ श कामिति । ८ = येन । ९ = यत्र । १० = सघुदायन्ति ।

शीतदग्धनलिनीसमदेहां वल्लभां च्युतविलासमदेहाम् ।
 पासि तां यदि गुणो भवतोऽयं देहि वा जितमनोभव^१ तोयम् ॥ २७ ॥
 यः प्रविश्य हृदये रजनीषु स्थैर्यवान् रतिपतेरजनीषुः ।
 सुध्रुवः स तव संगमनेन नोद्धृतो^२ व्रजति संगमनेन ॥ २८ ॥
 गच्छ तत्सुभग सारमयत्वं सप्रहाय दायितां रमय त्वम् ।
 मन्मथव्यसनलाविरहस्य न क्षमेन्दुवदना विरहस्य ॥ २९ ॥

वितपन्ति । मन्मथश्च मारोऽपि । हन्ति हिनस्ति । हन् हिंसागत्यो लट् ॥ २६ ॥ शीतेति । जितमनोभव जित^३ पराजितो मनोभव कामो येन तस्य सवोधनम्,^४ भो जितमार । शीतदग्धनलिनीसमदेहा शीतेन हिमेन दग्धाया सतप्ताया नलिन्या पद्मिन्याः सम समानो देहः शरीर यस्या, ताम् । च्युतविलासमदेहा च्युता विनष्टा विलासस्य शृङ्गारस्य मन्दस्य ईहा चेष्टा यस्या,^५ ताम् । ता वल्लभा प्राणकान्ताम् । यदि पासि रक्षसि । पा रक्षणे लट् । अयम् एष । भवत तव । गुण^६ । वा अथवा । तोयं जलम् । देहि यच्छ ॥ २७ ॥ य इति । य, रतिपते कामस्य । द्युः बाण । रजनीषु रात्रिषु । सुध्रुव सु शोभने ध्रुवौ यस्याः तस्याः, स्त्रिया—इत्यर्थः । हृदये अन्तरङ्गे । प्रविश्य गत्वा । स्थैर्यवान् स्थिरतर । अजनि अजायत । तव ते । संगमनेन ससर्गेण । उद्धृत उत्पाटितश्चेत् । स बाण । अनेन हृदयेन । संग ससर्गम् । न व्रजति न प्राप्नोति । व्रज गतौ लट् ॥ २८ ॥ गच्छेति । तत् तस्मात् कारणात् । सुभग भो मनोहराङ्ग । मन्मथव्यसनलाविरहस्य मन्मथेन कामेन जात व्यसन मन्मथव्यसन तल्लुनातीत्येव शील तथोक्त मन्मथव्यसनलावि रहस्य भोगो यस्य तस्य सवोधन^७ हे कामव्यसनच्छेदिभोगयुक्त—इत्यर्थः । सारमयत्वं लोहमयत्वं कठिनत्वं मूर्खत्वं वा—इत्यर्थः । 'जलजबलन्याय्यस्थिराशवरघनेषु सार' इति नानार्थकोशे । सप्रहाय त्यक्त्वा । गच्छ याहि । गम्लृ गतौ लोट्^८ । 'यममिषोऽिशच्छः' इति च्छादेशः । त्व भवान् । दायिता वनिताम् । रमय क्रीडय । इन्दुवदना इन्दुरिव वदन मुख यस्या सा । विरहस्य वियोगस्य । क्षमा^९ सहमाना । न न भवति । उपमा ॥ २९ ॥

और कामदेव मारे डालता है ॥ २६ ॥ सुन्दर ! तुमने तो सुन्दरतामे कामदेवको भी मात कर दिया है । तुम्हारी प्रियाकी अवस्था इस समय अत्यन्त दयनीय हो गयी है—उसकी काया शीतलहरी (पाला) से झुलसी हुई कमलिनीके समान हो गई है, और उसे अपने जिस शृङ्गारपर गर्व था, उस ओर अब उसका ध्यान ही नहीं जाता, न उसकी चेष्टा ही करती है । यदि तुम उसे दचा लेते हो (उसके निकट जाकर) तो तुम्हारा दयागुण व्यक्त होगा—तुम्हारी दया होगी । यदि ऐसा नहीं कर सकते हो तो उसे जलाञ्जलि दे दो ॥ २७ ॥ रात्रिके समय कामदेवका जो बाण तुम्हारी प्रियाके—जिसकी भी अत्यन्त सुन्दर है—कलेजेमे घुसकर वही जम गया है, जरा भी नहीं हिलता, उसे तुम अपने मधुर ससर्गसे निकाल दो तो वह उस (कलेजे) के साथ नहीं जायगा ॥ २८ ॥ हे सुभग ! कामपीडाको दूर करनेका रहस्य तुम जानते हो । अतः तुम अपनी फीलादी कठोरताको छोड़ो, जाओ और अपनी प्रियाको रमाओ । तुम्हारी चन्द्रमुखी

१. अ जनमनो^१ । २ अ मोदितो^२ । ३ = तत्संबुद्धो । ४. = लाभ उपकारी वा । ५. = तत्संबुद्धो । ६ आ लिट् श लट् । ७ = गेय्या ।

दूतिकोकमिति कोऽपि निकामं शुश्रुवान्मनसि कोपिनि कामम् ।
 तत्क्षणादुपययौ परमेण दीर्घमानकलुषोपरमेण ॥ ३० ॥ (पञ्चभिः कुलकम्^१)
 कर्णिकारमधवाजनिर्तान्तं^२ चारुगन्धगुणतोऽजनि तान्तम्^३ ।
 सर्जने हि विधिरप्रतिमोदस्तस्य युक्तघटना प्रति मोह ॥ ३१ ॥
 वृक्षपङ्क्तिर्युवतेरधरेण चारुतापरमपारधरेण ।
 किशुकेन शुशुभे समयोऽसौ बिन्दुनेव सविलासमयोऽसौ ॥ ३२ ॥
 गायनेष्वलिवधूनिकरेषु^४ जातवत्सु शमहानिकरेषु ।
 पुष्परेणुकृतपांसुलतानां नर्तको मरुदभूत्सुलतानाम् ॥ ३३ ॥

दूतिकेति । दूतिकोक्त दूतिकया सचारिकया उक्त भाषितम् । इति एवम् । कोपिनि क्रोधयुक्ते । मनसि मानसे । निकामम् अत्यन्तम् । शुश्रुवान् शुश्राव इति शुश्रुवान् आकणित^५ । कोऽपि कश्चिन्नायक । परमेण महता । दीर्घमानकलुषोपरमेण दीर्घो बहलो मानो गर्व स एव कलुष दोष तस्योपरमो विनाश, तेन । तत्क्षणात् क्षणमात्रम् । काम कामविलासम् । उपययौ जगाम । या प्रापणे लिट् । रूपकम् । पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३० ॥ कर्णिकारमिति । अधवाजनिर्तान्तं न विद्यते धवो यासा ता अधवास्तासा नायकवियुक्तानां जनितो^६ जातो अन्तो नाशो येन तत् । कर्णिकार^७ गिरिपद्मम् । चारुगन्धगुणत चारुगन्धस्य गुणतो विशिष्टपरिमलात् । तान्तं शून्यम् । अजनि अभूत्, स्यय दूष्यमपि सुगन्धिहीनमभूत्-इति भाव । तथा हि-विधिं ब्रह्मा । सर्जने सृष्टौ । अप्रतिमोह अप्रतिम उपमातीत ऊहो विचारो यस्य स, स तथोक्त । तथापि । तस्य ब्रह्मण । युक्तघटना प्रति^८ परिमलसंघन्धव्यापार प्रति । मोहो हि अज्ञानं हि ॥ ३१ ॥ वृक्षेति । चारुतापरमपारधरेण चारुताया मनोहरत्वस्य परममुत्कृष्ट पारमवसान धरतीति चारुतापरमपारधर, तेन । वृक्षपङ्क्तिर्युवते वृक्षाणां तरुणा पङ्क्ति समा^९ (राजि) सा एव युवतिस्तरुणी तस्याः । रूपकम् । अधरेण रदनच्छदिभनेन । किशुकेन पलाशेन । असौ समयः । अयं वसन्तकाल । असौ खड्गे । अयं लोहम् । बिन्दुनेव जलकणनेव । सविलास विलाससहित यथा तथा । शुशुभे बभौ । शुभि दोषो लिट् । उपमा ॥ ३२ ॥ गायनेष्विति । शमहानिकरेषु शमस्य उपशमगरिणामस्य हानिकरेषु नाशकारिषु^{१०} । अलिवधूनिकरेषु अलीना मधुकराणां

प्रिया अब विरह सहने योग्य नहीं है ॥ २९ ॥ किसी नायकके मनमें यो तो अत्यधिक क्रोध भरा हुआ था, किन्तु दूतीकी उक्त बातोंको सुनते ही उसके मनकी, गर्वसे उत्पन्न हुई कलुषता बिलकुल ही विलीन हो गई । फलतः वह शीघ्र ही अपनी प्रियाके पास चला गया । (२९वें से ३०वें श्लोक तक सम्बन्ध है) ॥ ३० ॥ कनेरका फूल अत्यन्त सुन्दर होता है, कामोद्दीपक होता है और होता है विधवाओ या विरहिणियोंके जीवनका अन्त करनेवाला । किन्तु उसमें अच्छी गन्ध नहीं होती । सच तो यह जान पड़ता है कि सृष्टिके बारेमें विधाता अनुपम विचारो-का धनी होता है, किन्तु किस वस्तुका किस वस्तुके साथ ठीक मेल बैठेगा, इस योजनाके विषय-में उसे मोह हो जाता है । इसीलिए तो उसने कनेरके फूलको खूब सुन्दर बनाया पर उसे अच्छी गन्धसे वञ्चित रखा ॥ ३१ ॥ सुन्दरताके नये कीर्तिमान (रिकार्ड) को स्थापित करनेवाले, टेसूके फूलरूपी, वृक्षवीथीरूपी युवतीके होठसे वसन्तके इस सुहावने समयकी शोभा है । जैसे कलापूर्ण विधिसे चढ़ाये गये आवसे तलवारके लोहेकी शोभा होती है ॥ ३२ ॥ भौरोकी अगनाएँ गाना गानेके लिए जब सम्मिलित रूपमें उद्यत हो गयी, और उनका गान

१ अ क ख ग घ 'पञ्चभिः कुलकम्' इति नास्ति । २ अ 'नितान्ता । ३ अतान्तम् । ४ अ 'वलि-जने निकरेषु । ५ = आकणितवान् । ६ = उत्पादित । ७ = द्रुमोत्पलम् । ८ = योग्यसयोग प्रति । ९ भा समूहः । १० घ नाशकरेषु ।

कन्तुना भवदशोकबलेन मृत्युनेव सकलोऽकवलेन ।
 ग्रस्यते स्म विरहो प्रमदाया संस्मरन्मुहुरकम्प्रमदायाः ॥ ३४ ॥
 प्रागतीव मनसा समुदा यस्तस्थिवान्विरहिणीसमुदायः ।
 सोऽतिदुःसहमनोभवदूनो माघवे सुखितयाभवदूनः ॥ ३५ ॥
 कामशोकजलधेरुदितानि सहरालि सततं रुदितानि ।
 मेरुभूधरसदृक्षममुक्तं धैर्यमापदसनक्षममुक्तम् ॥ ३६ ॥
 यत्र भान्ति कुसुमैरमलाभैः शाखिनो जनमनोरमलाभः ।
 यस्तवावधिरकारि वसन्तः प्रयसा निजगुणैरिव सन्तः^१ ॥ ३७ ॥

वधूना वनिताना निकरेषु निवहेषु । गायनेषु गायत्सु । जातवत्सु जातेषु सत्सु । पुष्परेणुकृतपासुलताना पुष्परेणुना कुसुमरसेन (रजसा) कृता विहिता पासुलता मलिनत्व यासा तासाम् । सुलताना शोभनव्रततीनाम् । मरुन् वायु । नर्तकं नट । अभूत् अभवत् । परिणाम (रूपकम्) ॥ ३३ ॥ कन्तुनेति । अकवलेन ग्रासरहितेन । मृत्युनेव यमेनेव^३ । भवदशोकबलेन भवद् अशोक एव कङ्कलिवृक्ष एव बल सहायो यस्य तेन । कन्तुना मन्मथेन । अकम्प्रमदाया अकम्प्र स्थिरो मदो गर्वो यस्या, तस्याः । प्रमदाया कान्ताया । स्मरणार्थत्वाद् वनितामित्यर्थः । 'स्मृत्यर्थः—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । मुहु पुन । संस्मरन् सध्यागन् । सकल सर्वः । विरहो वियोगवान् जन । ग्रस्यते स्म गित्यते स्म^४ । ग्रसूङ् अदने कर्मणि लट् । उत्प्र ॥ ॥ ३४ ॥ प्रागिति । य विरहिणीसमुदाय विरहिणीना वियोगिनीना समुदाय समवाय । प्राक् पूर्वम् । अतीव अत्यन्तमिव । इव शब्दो वाक्यालङ्कारः । समुदा मुदा सतोपेण सह वर्तते इति समुत् तेन । मनसा चित्तेन । तस्थिवान् तस्यो इति तस्थिवान् स्थितवान् । स विरहिणीसमुदाय^५ । माघवे मधुरेव माघवः (प्रज्ञादि-त्वादण्) तस्मिन् वसन्ते । अतिदुःसहमनोभवदूनः अतिदुःसहेन सौदुमशक्येन मनोभवेन मन्मथेन दूनः सतापितः सन् । सुखितया सुखयुक्तत्वेन । ऊनः रहित । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लङ् ॥ ३५ ॥ कामेति^६ । आलि सखि । कामशोकजलधे कामेन जात शोक स एव जलधि तस्मात् । सतत सततम् । रुदितानि जातानि । रुदितानि रोदनानि । सहर त्यज । मेरुभूधरसदृक्ष मेरुणा मन्दरेण भूधरेण पर्वतेन सदृक्ष समानम् । धैर्य धीरत्वम् । अमुक्तम् अत्यक्त सत् । आपदसनक्षमम् आपदो विपत्तेरसने नाशने क्षम समर्थम् । उवत् भाषितम् ॥ ३६ ॥ यत्रेति । [यत्र यस्मिन् वसन्ते] । अमलाभै अमला आभा कान्तियेषा तै । जनमनोरमलाभैः

सुनकर साधुओका शमगुण नष्ट होने लगा, तब मलयानिल भी परागसे धूसरित लताओको नचानेके लिए उद्यत हो गया । फूल खिल उठे, भौरे उनपर गुंजार करने लगे, दक्षिण पवन बहने लगा । लतायें हिलने लगी और साधुओके मनमे विकार शुरू होने लगा ॥ ३३ ॥ अशोकका बल पानेवाले कामदेवने समस्त विरहियोको—जो स्थिर गर्व रखनेवाली अपनी प्रियाओकी बार-बार याद कर रहे थे—यमराजकी तरह एक ही साथ निगलना शुरू कर दिया ॥ ३४ ॥ विरहिणियोका जो वर्ग पहले शिशिर ऋतुमे खूब प्रसन्नचित्त रहा, वही वसन्त-के आते ही असह्य कामसे सन्तप्त होकर सुखी न रह सका ॥ ३५ ॥ सखि ! कामसन्तापके कारण तेरे शोकसागरसे ये लगातार आंसू बरसाने वाले रुदनरूपी मेघ उठ रहे हैं । इनका सहार कर-लगातार रो मत । अनुभवी लोगोंने कहा है—'धीरज न छोड़ा जाय तो वह मेरु पर्वतके समान अटल होकर विपदाओको दूर करनेमे समर्थ होता है' ॥ ३६ ॥ जिस वसन्त ऋतुको तेरे पतिने परदेश जाते समय आनेकी अवधि कहा था, और जिसमे वृक्ष निर्मल

१ म यस्तवावधिरकारि वसन्तः प्रेयसा निजगुणैरिव सन्तः । यत्र भान्ति कुसुमैरमलाभैः शाखिनो जनमनोरमलाभैः ॥ २ = गायकेषु । ३ श प्रती 'यमेनेव' इति नोपलभ्यते । ४ आ प्रती 'गित्यते स्म' इति नास्ति । ५ आ श ग्रसू । ६ श 'समवायः' । ७ श कामिति ।

विप्रयोगकृशदारहितेन चेतसा कठिनतारहितेन ।

उत्सुको नहि विकासमयन्त सोऽतिवर्तितुमलं^१ समयं तम् ॥३८॥

रक्ष तद्वपुरिदं नियमेन मा विधेहि^२ लघुहानि यमेन ।

^३रस्यसेऽल्पदिवसै सह तेन स त्वदीयविरहं सहते न ॥३९॥

मन्ददीप्तिरसुखावहमाना जीविते शिथिलतां वहमाना ।

दूरदिक्पतिरपोहितमाल्या काचनेति जगदे हितमाल्या ॥४०॥

(पञ्चभिः कुलकम्)^४

जनानां प्रजानां मनसि मानसे रमस्य(?) क्रोडाया लाभं प्रापणं । अथवा जनानां मनोरमाः प्रीतिकरा लाभा येषां तैः । कुसुमैः पुष्पैः । शाखिनः भूषणैः । निजगुणं स्वस्य गुणं । सन्तः सज्जना इव । भान्ति विराजन्ते । यः वसन्तः । तव ते । प्रेयसा नायकेन । अवधिः अवधिकारः । अकारिः अक्रियः । दुःकृञ्करणे कर्मणि लुङ् । तादृश वसन्तमिति परश्लोकेनान्वीयते । उभया ॥३७॥ विप्रयोगेति । विप्रयोग-कृशदारहितेन विप्रयोगेन विरहेण कृशानां तनूनां दाराणां कलत्राणां हितेन उपकारकेण । कठिनतारहितेन कठिनतया कठिनत्वेन रहितेन । चेतसा चित्तेन । उत्सुकः^५ उद्युक्तः । स नायकः । विकासः विस्तारम् । अयन्तः यान्तम् । तः समयः तादृश वसन्तम् । अतिवर्तितुम्^६ अतिक्रामितुम् । नालं हि न समर्थो हि ॥३८॥ रक्षेति । तदिदं तदेतत् । वपुः शरीरम् । नियमेन निश्चयेन । रक्षः पालयः । यमेन मृत्युना । लघुहानिः लघ्वी शोघ्रे (लघु शोघ्र) हानिर्यस्य तत् । मा विधेहि मा कुरु । तेन सह नायकेन सह । अल्पदिवसैः कतिपय-दिने । रस्यसे क्रोडिष्यसि । स नायकः । त्वदीयविरहं त्वदीयं तव संबन्धं^७ विरहं वियोगम् । न सहते न क्षमते । षहि मर्पणे लट् ॥३९॥ मन्देति । मन्ददीप्तिः मन्दा अल्पा दीप्तिः काङ्क्षितं रस्यसा सा । असुखावह-माना असुखं दुःखमावहतोति असुखावहः, (असुखावहो) मानो गर्वो यस्य सा । जीविते जीवने । शिथिलतां^८ शोणताम् । वहमाना धरमाणा । दूरदिक्पतिः दूरदिशि विप्रकृष्टदेशे पतिर्यस्या सा । अपो-हितमाल्या अपोहितं त्यक्तं माल्यं यया सा । काचनं वन्तिता । आल्या सख्या । इति प्रोक्तप्रकारेण । हितम्

आभावाले तथा लोगोके मनको प्रसन्न करनेवाले फूलोंसे सुशोभित होते हैं । जैसे सत्पुरुष अपने, निर्मल और लोगोके मनमें प्रीति उत्पन्न करनेवाले गुणोंसे सुशोभित होते हैं ॥ ३७ ॥ तेरे प्रियतमका हृदय कोमल है, उसमें कठोरता तनिक भी नहीं है । उसे विरह व्याकुल कृश अगनाओंके हितका स्वयं खयाल है, फिर भला तुम्हारे हितका खयाल नहीं होगा ? वह यहाँ आनेको उत्सुक है । उस वसन्तके इन विकासकारी दिनोका वह उलघन नहीं करेगा— अवश्य ही आयगा ॥ ३८ ॥ रक्षाका नियम लेकर तू अपने इस शरीरको बचा ले इसे इतनी जल्दी यमराजके द्वारा हानि पहुँचाने योग्य न बना डाल । तू थोड़े ही दिनोमें उसके साथ रमण करेगा । वह तेरे विरहको सहन नहीं कर सकता ॥ ३९ ॥ ये हितकी बातें एक सहेली-ने अपनी उस विरहिणी सखीसे कही, जिसकी दीप्ति फीकी पड़ गयी थी, जिसे अपना सम्मान भी दुःखदायी जान पड़ता था, जिसने अपने जीवनमें भी शिथिलता धारण कर ली थी, जिसका पति कही दूर गया हुआ था और जिसने मालाका भी परित्याग कर दिया था ।

१ अ सोऽविलम्बितुमल । २ अ आ इ विधाहि । ३ क ख ग घ म रम्यसे । ४ आ इ क ख ग घ 'पञ्चभिः कुलकम्' इति नोपलभ्यते । ५ = उत्कण्ठित । ६ = अतिवर्तनं कर्तुम् । ७ = संबन्धनं । ८ = शैथिल्यम् ।

दारुणा विरचना भ्रुकुटीनां साम्यमावहति सुभ्रु कुटीनाम् ।
 विभ्रति प्रियतमे तव दास्यं कोपनं किमिति जातवदास्यम् ॥४१॥
 का धृतिस्तव रतेन विना मे नोद्यताञ्जलिरहं न विनामे ।
 किं वृथैव मयि मानममाने संतनोति भवती नममाने ॥४२॥
 कान्तिवारिणि नभोवदनन्ते मग्नमम्बुजनिभं वदनं ते ।
 पातुमुत्सुक इव भ्रमरोऽहं जायमानबहुविभ्रमरोहम् ॥४३॥
 मन्मनः सुतनु भीमदनेन बाध्यमानमनिशं मदनेन ।
 वर्तते भज रुषस्तनिमानं मुञ्च पीवरतरस्तनि मानम् ॥४४॥

उपकारवचनम् । जगदे ऊचे । गद व्यक्ताया वाचि कर्मणि लट् । पञ्चभिः कुलकम् ॥४०॥ दारुणेति । सुभ्रु सु शोभने भ्रुवौ यस्याः तस्याः संबोधनम्^१, भो मनोहरभ्रु वनिते । भ्रुकुटीनां भ्रूविकाराणाम् । दारुणा निष्ठुरा । विरचना करणम् । कुटीनां तृणकुटीराणाम् । साम्यं सादृश्यम् । आवहति धरति । तृण-कुटीरवच्छोत्रं नश्येत्—इत्यर्थः । तव ते । दास्यं दासत्वम् । विभ्रति धरति । प्रियतमे प्राणनायके, मयि, इत्यध्याहारः । आस्यं मुखम् । किमिति किं कारणम् । कोऽन कोपयुक्तम् । जातवत् जातम् । क्तवतु—प्रत्ययः ॥४१॥ का धृतिरिति^२ । तव ते । रतेन सुरतेन । विना ऋते । मे मम । का धृतिः क सतोषः ॥ अहं, विनामे प्रणामे । नोद्यताञ्जलि न विहिताञ्जलि न वि(हि)मवामि, इति न, अपि तु उद्यताञ्जलिरेव—इत्यर्थः । भवती पूज्या त्वम् । अमाने गर्वरहिते । नममाने नमस्कार कुर्वाणे । मयि नायके । वृथैव व्यर्थमेव । मानं गर्वम् । किं कारणम् । संतनोति करोषि(ति) । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः ॥४२॥ कान्तीति । नभोवत् गगनवत् । अनन्ते अन्तरहिते । कान्तिवारिणि कान्ति-लावण्यमेव वारि जल तस्मिन् । मग्नं निपतितम् । अम्बुजनिभम् अम्बुजस्य कमलस्य निभं समानम् । जायमानबहुविभ्रमरोहं जायमान उत्पद्यमानो बहुबहुलो विभ्रमस्य भ्रूविकारस्य रोहः स्थानम्, अथवा अङ्कुरप्रादुर्भावो यस्य^३ तत् । तव, वदनं मुखम् । अहं, भ्रमर भृङ्ग इव । पातु पानं कर्तुम् । उत्सुक उद्युक्त ॥४३॥ मन्मन इति । सुतनु सु शोभना तनुर्यस्याः तस्याः संबोधनम्^४, भो मनोहराङ्गि । पीवरतरस्तनि पीवरतरो अत्यन्तपीवरौ स्तनौ कुक्षौ यस्याः तस्याः संबोधनम्^५, भो पृथुतरस्तनि । अनेन एतेन । मदनेन मन्मथेन । अनिशम् अनवरतम् । बाध्यमानं पीडयमानम् । मन्मनः मम चित्तम् । भीमत् भीर्भयमस्यास्तीति भीमद् भयसहितम्—इत्यर्थः । वर्तते विद्यते । रुषः कोपस्य । तनिमानं तनोः कृशस्य भावः तनिमा त कृशत्वम्—इत्यर्थः । भज आश्रयः ।

(३६वें से ४०वें पद्य तक सम्बन्ध है) ॥४०॥ प्रिये ! तेरी भीहे सुन्दर हैं, पर इस समय कोपके कारण कुटिलता और कठोरता आ जानेसे ये दारुण हो गयी हैं और इसीलिए लकड़ीकी कुटियों जैसी हो गयी हैं । प्रियतमने (मैंने) तेरी दासता स्वीकार कर ली है तो फिर तेरा मुख कोपयुक्त क्यों है ? ॥ ४१ ॥ तेरे सम्भोग बिना मुझे कौन-सा सन्तोष है ? तुझे प्रणाम करते समय मे हाथ नहीं जोड़ता, यह बात भी नहीं है । मैं मान छोड़कर तेरे सामने नम गया हूँ, तो फिर तू व्यर्थ ही मान क्यों कर रही है ? ॥ ४२ ॥ आकाशकी तरह अनन्त कान्ति रूपी जलमे डूबे हुए, नाना प्रकारके शृंगारसे युक्त तुम्हारे कमलसरीखे मुखको मैं भीरेके समान पीनेके लिए उत्सुक हूँ ॥ ४३ ॥ हे सुन्दर शरीर वाली ! और हे पुष्ट स्तनो वाली ! इस काम-देवके द्वारा निरन्तर सताया गया मेरा मन भयभीत हो रहा है । अतः क्रोधको कम कर, और

काचिदित्यमुदिता दयितेन प्रेम सार्धमकृतोदयि तेन ।

फं वचांसि रसभारचितानि प्रीणयन्ति न बुध रचितानि ॥४५॥

(पञ्चभिः कुलकम्)

कन्दरास्वनुकृताहिमवन्तं ध्वान्तराशिमचलं हिमवन्तम् ।

भानुराप शशिशुद्धनदाया भाति यो दिशि वसद्धनदायाम् ॥४६॥

लीनपट्पदकुला तिलकाली यद्विकासमगमत्तिलकाली ।

प्राप तेन मनसापमुदार मानिनी मदनतापमुदारम् ॥४७॥

सनिपेक्ष्य सततं कमलिन्या रागकारि मधु साकमलिन्या ।

यामि चक्रुरलयो ध्वनितानि के निशम्य ययुरध्वनि तानि ॥४८॥

मज सेवाया लोट^१ । मान गर्वम् । मुञ्च स्वप्न । मुञ्चन् मोक्षणे लोट^२ ॥४५॥ काचिदिति । दयितेन नायकेन । इत्यम् अनेन प्रकारेण । काचित् एका स्त्री । उदिता नायिका । तेन नायकेन । सार्धं साकम् । प्रेम स्नेहम् । उदयि उदयोऽस्यास्तीति उदयि, उत्पत्तिपुत्रम् (वर्धमानमिति यावत्) । अकृत अकरोत् । हुकृन् करणे लुट् । तथा हि—रसभारचितानि रसाना गृह्णारादिनयरसाना भारेण अतिशयेन चितानि पोषितानि । बुधं विद्वद्भिः । रचितानि निमित्तानि । वचांसि वचनानि । न पुरुषम् । न प्रीणयन्ति न सतोपयन्ति । प्रोज्ज तर्पणे लट् । पञ्चभिः कुलकम् ॥४५॥ कन्दरास्त्विति । य. हिमवान् पर्वत । शशिशुद्धनदायां शशीव चन्द्र इव शुद्धा निर्मला नदा नद्यो यस्या तस्याम् । वसद्धनदाया वसन् तिष्ठन् घनद कुबेरो यस्यां तस्याम् । दिशि वक्रुभिः । भाति राजते । तम्—इत्यध्याहार । कन्दरामु^३ गह्वरेषु अनुकृताहिम् अनुकृता. समीकृता अहय सर्पा येन तम् । ध्वान्तराशि ध्वान्ताना तमसा राशि समूहम् । अवन्त रक्षन्तम् । हिमवन्त हिमरश्मामधेयम् । अचल पर्वतम् । भानु सूर्य । आप ययौ । आप्लु व्याप्तो लिट् । उत्तरायणोऽभूत्—इति भाव ॥४६॥ लीनेति । लीनपट्पदकुला लीन स्वर्गित पट्पदाना कुल समूहो यस्या सा । तिलकाली तिलक इव काली कृष्णवर्णा । 'कालशबल—' इत्यादिना डो । तिलकाली तिलकाना तिलकवृक्षाणामाली पङ्क्तिः । यत् यस्मात् । विकास विकसनम् । अगमत् अगात् । गम्लु गतो लुट् । 'संतिशस्ति—' इत्यादिना अङ्-प्रत्यय । तेन कारणेन । मानिनी कान्ता । अपमुदा अपगता व्यपगता मुद् यस्य तेन । मनसा मानसेन । उदार महान्तम् । मदनताप मदनेन कामेन जनित (त) सतापम् । अरम् अत्यर्थम् । आप जगाम । आप्लु व्याप्तो लिट् ॥४७॥ सनिपेक्ष्येति^४ । अलय. भ्रमराः । अलिन्या भृङ्गया । साक सह । कमलिन्या.

गर्वको छोड ॥ ४४ ॥ किसी युवतीसे उसके पतिने जब यो कहा तो उसने उसके (पतिके) साथ खूब ही प्रेम किया, जो उत्तरोत्तर बढ़ता गया । बुद्धिमान् पुरुषोंके द्वारा कहे गये सरस वचन किसे नहीं प्रसन्न कर देते हैं ? (यहाँ भी पाँच श्लोकोका सम्बन्ध है) ॥ ४५ ॥ अपनी गुफाओमे नागके समान काले अन्धकारकी रक्षा करनेवाले उस हिमालय पर्वतको सूर्यने प्राप्त कर लिया—उत्तरायण हो गया, जो चन्द्रमा सरोखी शुभ्र और निर्मल नद व नदियोंको बहानेवाली कुबेरके निवासकी दिशा—उत्तरमे सुशोभित है ॥ ४६ ॥ तिलक नामके वृक्षोकी पक्वित खिल उठी, उसके ऊपर चारो ओरसे भौरोके झुण्ड निश्चल होकर बैठ गये । फलतः तिलक वृक्षोकी आवली (पक्वित) तिलोके समान कालो हो गयी । उसके इस विकाससे मानवतो नायिकाके मनको प्रसन्नता लुप्त हो गयी, और उसे कामजन्य सन्ताप भी बहुत अधिक हुआ ॥ ४७ ॥ भौरोने भौरियोंके साथ कमलिनीके, कामरागको बढ़ानेवाले रसको लगातार

१ म प्रती 'पञ्चभिः कुलकम्' 'इत्युपलभ्यते नान्यासु प्रतिपु । २ आ लिट् श लेट् । ३ आ लिङ् श लेट् । ४. = गुहासु । ५ श स समिति ।

शीतला इति विभाव्य जनेन पातिताः ससलिलव्यजनेन ।

को न जातविरहोऽतनुतापः क्वाथिताम्बुसदृशोऽतनुतापः ॥४९॥

वीक्ष्य जातरुडिवासमहानि पद्मघण्डमविकासमहानि ।

तिग्मगुर्विहितवानहिमानि भास्वतां न हृदयं नहि मानि ॥५०॥

इत्थ मधौ मधुकरीमुखरीकृताशे व्याजृम्भिते मकरकेतुनिसर्गवन्धौ ।

भूय प्रविश्य मुदिनः सहसा निशान्तं विस्त्रध्मिभ्यभिदधेऽङ्कगतां स देवीम् ॥५१॥

नलिन्या । रागकारि प्रोतिकारि । मधु पुष्परसम् । सनिपेव्य निगोय । सततम् अनवरतम् । यानि ध्वनितानि यान् ध्वनोन् । चक्रु विदधु । तानि ध्वनितानि । निशम्य श्रुत्वा । अध्वनि मार्गे । के पुरुषा । ययु जग्मु । न केऽपि—इत्यर्थ । या प्रापणे लिट् ॥४८॥ शीतला इति । ससलिलव्यजनेन ससलिलेन जलमहितेन^१ व्यजनेन तालवृत्तेन । जनेन परिवारजनेन । शीतला इति शीतगुणयुक्ता इति । विभाव्य निश्चित्य । पातिताः सिक्ताः । आपः (अप) सलिलानि । जातविरह जात । समुत्पन्नो विरहो वियोगो यस्य स । अतनुताप । अतनुर्वहलः तापो यस्य स , काममतापयुक्तो वा । क को वा पुरुष । क्वाथिताम्बुसदृश । क्वाथितस्य सत्त्वस्य (सताप प्रापितस्य) जलस्य सदृश समाना । न अतनुत न कथेति स्म । तनूज् विस्तारे लङ् ॥४९॥ वीक्ष्येति । तिग्मगु तिग्मा तीक्ष्णा गाव । किरणा यस्य स , सूर्यः । अविकास विकासरहितम् । असमहानि असमा असदृशा हानिर्नाशो यस्य तत् , प्रागुत्तुगुणयुतम्—इति यावत् । पद्मघण्ड पद्माना कमलाना षण्ड^२ समूहम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । जातरुडिव जाता उत्पन्ना रुट् कोपो यस्य स इव । 'रुट्क्रुधौ स्त्रियौ'^३ इत्यमरः । अहानि दिवसानि । अहिमानि उष्ण(ता) सहितानि । विहितवान् कृतवान् । तथा हि—भास्वता भास । सन्धेया ते भास्वन्त , तेषा तेजस्विनाम् । हृदय चित्तम् । मानि नहि अभिमानयुक्त न भवतीति नहि, अपि तु मानयुक्तमेव ॥५०॥ इत्थमिति । मधुकरीमुखरीकृताशे मधुकरीभिर्भृङ्गवधूभिर्मुखरीकृता वाचालिता आशा दिशो^४ यस्मिन् तस्मिन् । मकरकेतुनिसर्गवन्धौ मकरकेतोर्मन्मयस्य निसर्गेण सहजेन बन्धौ मित्रे । मधौ वसन्ते । इत्थम् उक्तप्रकारेण । व्याजृम्भिते सति व्यावृद्धे^५ सति । मुदित मंतुष्ट । स भूप अजितसेनचक्रवर्त्ती । सहसा स्वेच्छया । निशान्तम् अन्त पुरम् । प्रविश्य प्रवेशन कृत्वा । अङ्कगताम् उत्सङ्ग-गताम् । देवीं शशिप्रभादेवीम् । विश्रब्ध विश्वस्त यथा तथा । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अभिदधे ऊचे ।

पीकर जो झकार की ध्वनि की, उसे सुनकर ऐसे कौनसे धीर-वीर थे, जो उस मार्गमें आगे कदम बढ़ा सके हो ? ॥ ४८ ॥ परिवारके लोगोंने शीतल समझकर जिस जलके छीटे देकर ताड़के पत्तोंको विरहियोंके ऊपर झलना शुरू किया, वही जल एक-एक बिन्दुके रूपमें जब उनके सन्तप्त शरीरपर गिरा, तब उसे उन विरहियोंमें-से किस तीव्र सन्तापवाले विरहीने खोलाये गये जलके समान नहीं कर दिया ? ॥ ४९ ॥ शिशिर ऋतुमें कमलोका विकास रुक गया था, और उनकी इतनी हानि हुई थी, जितनी हानि कभी किसीकी नहीं हुई होगी, मानो इसी विचारसे क्रुद्ध होकर सूर्यने हिमको दूर कर दिया, और दिनोमें उष्णता भर दी । तेज-स्वियोंका मन मानयुक्त नहीं होता, यह बात नहीं ॥ ५० ॥ जिसने भौरियोंके शब्दमें सभी दिशाओंको मुखरित कर दिया है और कामदेव जिसका स्वभावतः मित्र है, उम वसन्त ऋतुके पूर्ण विकासको प्राप्त कर लेनेपर अजितसेन बड़ा प्रसन्न हुआ । वह सहसा अन्त पुरमें प्रविष्ट होकर अपने पास आकर बैठी हुई रानी शशिप्रभासे शान्तिपूर्वक यों बोली—॥ ५१ ॥

१ आ जलरहितेन वा जलसहिते । २. = पद्मादिकृन्दे षण्डोऽन्यो' इति विश्वशब्दः । ३. आ वा स्त्रियाम् । ४. श प्रती दिशो' इति नोपलभ्यते । ५. धा प्रवृद्धे ।

पश्य प्रिये परभृतध्वनितच्छलेन^१ मामेव दर्शयितुमाह्वयतीव चैत्र^२ ।
 प्रादुर्भवत्तिलकपत्रविशेषशोभां सोमन्तिनोमिव पुरोपवनस्य लक्ष्मीम् ॥५२॥
 संभावयामि तदहं तमनङ्गवन्धुं गत्वा वने मलयमारुतनृत्तशाखे ।
 तत्र त्वमप्यवननाङ्गि तिरोहितानां नेत्रोत्सवं कुरु गता वनदेवतानाम् ॥५३॥
 ह्रीतो विहाय मम लोचनहारि नृत्तं गन्तुं शिखी सुमुखि तत्र यदि व्यवस्येत् ।
 कार्यस्त्वया स्मरनिवासनितम्बचुम्बी चीनाशुकेन पिहितो निजकेशपाशः ॥५४॥

हुवाङ् धारणे च लिट् ॥५१॥ पश्येति । प्रिये भो कान्ते । प्रादुर्भवत्तिलकपत्रविशेष^३ शोभा प्रादुर्भवतामुत्पद्यमानानां तिलकानां तिलकवृक्षाणां पत्रं छदै^४ विशेष^५ बह्वो शोभा, पक्षे प्रादुर्भवता तिलकपत्रेण मकरिकापत्रेण^६ विशेषा अधिका शोभा यस्या, ताम् । सोमन्तिनोमिव कामिनीमिव । पुरोपवनस्य पुरोद्यानस्य । लक्ष्मीं शोभाम् । दर्शयितुम् आलोकयितुम् । परभृतध्वनितच्छलेन परभृतस्य कोकिलस्य ध्वनितमिति ध्वनिरिति^७ छन्देन ग्याजेन । एव अयम् । चैत्र^८ । माम्, आह्वयतीव आकारयतीव । पश्य बीजस्व । दुश् बीजणे लोट् ॥५२॥ संभावयामीति । अवननाङ्गि अवनतमपेक्षतमङ्गं यस्या तस्या संबोधनम्^९ भो नम्राङ्गि । तत् तस्मात्कारणात् । अहं, मलयमारुतनृत्तशाखे मलयमारुतेन दक्षिणवायुना नृता^{१०} शाखा यस्मिन्, तस्मिन् । वने उद्याने । गत्वा प्राप्य । त वसन्तम् । अनङ्गवन्धु मन्मथमित्रम् । [त वसन्तम्] । संभावयामि सत्करोमि । त्वमपि, तत्र वने । गता याता सती । तिरोहितानां व्यवहितानाम् । वनदेवतानां वनदेवीनाम् । नेत्रोत्सवं नयनोत्सवं । कुरु विवेहि । हुवाङ् करणे लोट्^{११} ॥५३॥ ह्रीत इति । सुमुखि भो मनोहरमुखि । तत्र वने । शिखी मयूरः । ह्रीत लज्जित । मम मे । लोचनहारि लोचनयोनयनयो हारि मनोहरम् । नृत्त नर्तनम् । विहाय त्यक्त्वा । यदि, गन्तुं गमनाय । व्यवस्येत् उद्योगं कुर्यात् । वि अवपूर्वं षो अन्तकर्मणि लिङ् । (तत्) त्वया, स्मरनिवासनितम्बचुम्बी स्मरस्य कामस्य निवासमावास नितम्बचुम्बति स्पृशतीत्येव शीलं तथोक्तं । निजकेशपाश निजस्य स्वस्य केशपाशो धम्मिल्लः । चीनाशुकेन

प्रिये ! इस समय पुरके उपवनकी शोभा सौभाग्यवती नायिका सरीखी हो गयी है । जिस प्रकार नायिका तिलक (सुहागबिन्दु) और पत्र-रचनासे सुशोभित होती है, उसी प्रकार उपवनकी शोभा तिलक वृक्षोंके अभी-अभी उत्पन्न हुए नये-नये पत्तोंसे है । इसी शोभाको दिखलानेके लिए मानो चैत्रमास कोकिलके शब्दके बहानेसे मुझे बुला रहा है ॥ ५२ ॥ उपवनमें मलय-पवनके इशारेपर ठहनियाँ नर्तकीकी भाँति नृत्य कर रही हैं—हिल रही हैं । मैं वहाँ जाकर कामदेवके मित्र ऋतुराज वसन्तका सत्कार करूँ । नम्र शरीरवाली प्रिये ! तुम भी चलो और वहाँ ओटमें खड़ी हुई-अदृश्य वनदेवियोंकी आँखोंको उत्सव उत्पन्न कर दो ॥ ५३ ॥ हे सुमुखि ! वहाँ मेरी दृष्टिको आकृष्ट करने वाले नृत्यको छोड़कर मयूर यदि लज्जित होकर भागनेका प्रयत्न करे तो तुम कामदेवके निवास स्थान स्वरूप नितम्ब तक लटकने वाले अपने

१. आ इ परभृता ध्वनितं । २ एष टीकाश्रय पाठः प्रतिपु तु विशेषस्य स्याने विचित्र इत्यस्ति ।
 ३ = प्रादुर्भवद्भिः तिलकपत्रे तिलकवृक्षच्छदै । ४ = विचित्रा । ५ श प्रती 'मकरिकापत्रेण' इति
 नोपलभ्यते । ६ = ध्वनिन ध्वनिः, तस्य । ७ = चैत्रमास । ८ आ लिट् श लट् । ९. = तत्संबुद्धौ ।
 १० = नृत्तयुता । ११ आ लिङ् श लट् ।

माधुर्यमिच्छुरतिशायि परिग्रहीतुं चूताङ्कुरप्रसनजातकषायकण्ठः ।

मूकौभवन्परभृतां निवहोऽपि नूनमाकर्णयिष्यति तवानतगात्रि वाणीम् ॥५५॥

तत्र त्वदीयचरणाम्बुजताडयमानौ द्वौ यास्यतः सुवदने सदृशीमवस्थाम् ।

सद्यो वहन्मुकुलजालमशोकशाखी रोमाञ्चकञ्चुकितमूर्तिरहं द्वितीयः ॥५६॥

गत्या निसर्गपरिमन्थरया भ्रमन्तीं त्वां संनिरीक्ष्य निवसद्वनदीर्घिकासु ।

हंसीकुलं न हरिणाक्षि जनिष्यते न त्वच्छिष्यभावगमनस्पृहयालु^१ मन्ये ॥५७॥

कोशेयवस्त्रेण । पिहित आच्छादितः । कार्यं विधेयः ॥५४॥ माधुर्यमिति । आनतगात्रि विनताङ्गि । अति-
शायि अतिशयशालम् । माधुर्यं मधुरत्वम् । परिग्रहीतु परिग्रहणाय । इच्छु इच्छन् । 'सन्निष्ठा—' इत्यादिना
उ प्रत्यय । चूताङ्कुरप्रसनजातकषायकण्ठ च्युतस्य माकन्दस्य अङ्कुरस्य कलिकायाः प्रसनेन सेवनेन जातः
सजात कषाय शुद्धता वा^२ यस्यासौ च्युताङ्कुरप्रसनजातकषायः स कण्ठो यस्यासाविति पुनः बंस^३ (?) ।
'कषायो रसभेदे स्याद्गन्धरागे ऽस्तिने । नियतिं च कषाधोऽयं सुरभौ लोहितेऽन्यवत्' ॥^४ 'कटुतिक्तकषायास्तु
सुगन्धस्याभिधायका ।' इत्यभिधानात् । परभृता कोकिलानाम् । निवहोऽपि समूह (अपि) । मूकौभवन्
प्रागमूक इदानीं मूकौ भवतीति तथोक्त । तव ते । वाणीं वचनम् । नून निश्चयेन । आकर्णयिष्यति
श्रावयिष्यति (श्रोष्यति) । छिद्र कर्णभेदे लृट् ॥५५॥ तत्रेति । सुवदने सु शोभन वदन यस्याः तस्याः
सबोधनम्^५ सुमुखि । तत्र वने । त्वदीयचरणाम्बुजताडयमानौ त्वदीयान्श तव सबन्धिभ्यां चरणाम्बुजान्श
पादारविन्दान्श ताडयमानौ आहन्यमानौ । द्वौ, सद्य तदैव । सदृशीं समानाम् । अवस्था परिणतिम् ।
यास्यत गमिष्यत । द्वौ कौ, इत्युक्ते कथ्यते—मुकुलजात मुकुलानां कुङ्कुमलानां जात समूहम् । वहन् धरन् ।
अशोकशाखी अशोकश्चासौ शाखी च तथोक्त, एक । रोमाञ्चकञ्चुकितमूर्ति रोमाञ्चेन रोमहर्षेण
कञ्चुकिता कवचिता मूर्ति रस्य स । अहं, द्वितीय । 'द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश्' इति तीयत्-प्रत्यय । भवामि,
इत्यव्याहार्यम् ॥५६॥ गत्येति । हरिणाक्षि हरिणस्य (अक्षिणो) इव अक्षिणो यस्या तस्या सबोधनम्^६
भो एणाक्षि । वनदीर्घिकासु वनस्य दीर्घिकासु सरोवरेषु निवसत् विद्यमानम् । हसीकुल हसवधूना कुल यूथम् ।
निसर्गपरिमन्थरया निसर्गेण स्वभावेन मन्थरया मन्दया गत्या गमनेन । भ्रमन्तीं चलन्तीम् । त्वा भवतीम् ।
सन्निरीक्ष्य सविलोक्य । त्वच्छिष्यभावगमनस्पृहयालु तव ते शिष्यभाव छात्रत्व गमने प्रापणे स्पृहयालु वाञ्छा-
युक्तम् अथवा तव शिष्यभावरूपगमन वाञ्छत् । न जनिष्यते न भविष्यति (इति) न, किन्तु भविष्यत्येव ।

बालोंको चीनी रेशमी चादरसे ढक लेना ॥ ५४ ॥ हे नम्र शरीरवाली ! वहाँ आस्रमजरी
खानेसे कोकिलोका कण्ठ सुरीला हो गया है । फिर भी सर्वश्रेष्ठ मधुरताको प्राप्त करनेकी
इच्छासे उनका झुण्ड निश्चय ही मौन रहकर तुम्हारे वचन सुनेगा ॥ ५५ ॥ हे सुन्दर मुख-
वाली प्रिये ! वहाँ तुम्हारे चरण कमलोके आघातसे दो, एक सरीखी अवस्थाको प्राप्त करेंगे—
पहला अभी-अभी उत्पन्न हुई कलियोंको धारण करनेवाला अशोक वृक्ष और दूसरा मैं, जिसके
सारे शरीरमे रोमाच-ही-रोमाच दृष्टिगोचर होंगे ॥ ५६ ॥ हे मृगलोचने ! मेरा खयाल है वहाँ-
के सरोवरोमे रहनेवाला हंसियोंका झुण्ड तुम्हे स्वाभाविक मन्दगतिसे घूमती हुई देखकर

१ क ख ग घ म गमने स्पृहयालु । २ श शुद्धवाक् । ३ आ इति पुगर्भव । ४ आ 'न्यदक्' ।
५. = तत्सबुद्धौ । ६. = तत्सबुद्धौ ।

हस्तेन सुन्दरि मुहुर्विनिवारितोऽपि भृङ्गस्तवाधरदले नवविद्रमाभे ।
 धावन्नशोकनवपल्लवशङ्किचेताः स्मेरं करिष्यति न कस्य मुखं वनान्ते ॥५८॥
 पर्यन्तजोततरुजालनिरुध्यमानभास्वत्करेष्वपि वनान्तलतागृहेषु ।
 त्वद्वक्त्रचन्द्ररश्मिः प्रतिहन्यमानो मुग्धाक्षि नः परिभविष्यति नान्धकारः ॥५९॥
 दृष्टयोर्मदालिषु लतासु शरीर्यष्टेरुर्वोर्विचित्रकदलीष्वधरस्य विम्बे ।
 संवाहिताङ्घ्रियुगला स्वसखोजनेन सादृश्यमिन्दुवदने विहरेत्तमाणा ॥६०॥

मन्ये जावे । मनि ज्ञाने लट् । उत्प्रेक्षा ॥५७॥ हस्तेनेति^१ । सुन्दरि रमणि । नवविद्रमाभे नवस्य विद्रमस्य प्रवालस्याभे समाने^२ । तव ते । अधरदले अधर एव दल पल्लव, तस्मिन् । रूपकम् । अशोकनवपल्लव-शङ्किचेता अशोकस्य कङ्कलिवृक्षस्य नव प्रत्यय पल्लव इति शङ्कि शङ्कायुवत चेतो यस्य स । भृङ्ग षट्पद । हस्तेन पाणिना । मुहुः पुन । निवारितोऽपि निराकृतोऽपि धावन् वगेन गच्छन् सन् । 'सर्तव्यो वेगे' इति सू गतो इति घातो वेगार्थे धावादेशः । वनान्ते वनमध्ये । कस्य पुरुषस्य । मुख वदनम् । स्मेर स्मितम् (सस्मितम्) । न करिष्यति न विधास्यति । हुङ्क् करणे लृट् ॥५८॥ पर्यन्तेति । मुग्धाक्षि मुग्धे मनोहरेऽक्षिणी यस्याः तस्याः^३ संबोधनम्, भो मनोहरनयने । पर्यन्तजाततरुजालनिरुध्यमानभास्वत्करेषु पर्यन्ते समीपे जातानामुत्पन्नानां तरुणा वृक्षाणां जालेन समूहेन निरुध्यमाना आन्विष्यमाणा^४ भास्वत् सूर्यस्य करा किरणा येषु तेषु । वनान्तलतागृहेषु वनस्यान्ते मध्ये विद्यमानामिलताभिर्वल्लरीभिर्निमित्तानि गृहाणि तेष्वपि । त्वद्वक्त्रचन्द्ररश्मि तव ते वक्त्र मुख तदेव चन्द्र सोमः तस्य मरीचिभिः कान्तिभिः । रूपकम् । परिहन्यमानः निराक्रियमाणः । अन्धकारः ध्वान्तम् । नो परिभविष्यति न पराजयिष्यते, इति न, किं तु परिभविष्यत्येव । न अस्मान् । परिभविष्यति अवधोरयिष्यति, इति न । त्वन्मुखचन्द्रे सति तत्रान्धकारस्य मनागपि सभावना नास्ति, इति भावः ॥५९॥ दृष्टयोरिति^५ । इन्दुवदने इन्दुरिव वदन मुख यस्या तस्या संबोधनम्, भो चन्द्रमुखि । उपमा । मदालिषु मदेन युक्तेषु अलिषु भृङ्गेषु । दृष्टयो नयनयो । शरीर्यष्टेः, लतासु वल्लरीषु । विचित्र-कदलीषु विचित्रासु आश्चर्यभूतासु कदलीषु रमासु, ऊर्वो । विम्बे विम्बफले । अधरस्य रदनच्छदस्य । सादृश्य साम्यम् । ईक्षमाणा आलोकमाना । स्वसखोजनेन निजालिजनेन^६ । संवाहिताङ्घ्रियुगला संवाहित मर्दितमङ्घ्रयो पादयोर्युगल यस्या सा (त्वम्) । विहर विहार कुरु । हृत् हरणे लोट् (लोट्) । उपमा

तुम्हारी शिष्यता स्वीकार करनेके लिए लालायित हो उठेगा ॥ ५७ ॥ हे सुन्दरि । हाथसे बार-बार हटाया गया भी भौरा नवीन कोपलकी आभा वाले तुम्हारे होठपर अशोककी कोपलके भ्रमसे दौडकर उपवनमे किसके मुखको हासयुक्त नहीं कर देगा ? ॥ ५८ ॥ हे सुन्दर आँखो वाली । वहाँ लतामण्डप बने हुए हैं, उनके चारो ओर घनी वृक्षावली लगी हुई है, जिससे सूर्य की किरणें बाहर ही रोक दी जाती हैं—अन्दर प्रवेश नहीं कर पाती । अतः वहाँ अन्धकार छाया रहता है । फिर भी तुम्हारे मुखचन्द्रकी कान्तिसे वह नष्ट कर दिया जायगा । हम लोगोको बाधा नहीं पहुँचा सकेगा ॥ ५९ ॥ हे चन्द्रवदने । वहाँपर तुम अपनी आँखोकी समानता मतवाले भौरोमे, शरीरकी समानता लताओमे, ऊँखोकी समानता विचित्र कदली वृक्षोमे, होठकी समानता कुन्दरूपे देखती हुई विहार करना । थकान होनेपर तुम्हारी

१ अ 'युगलासु । सखीजनेन । २ श हस्तेति । ३ = नवविद्रमवदाभा यस्य तस्मिन्, विद्रमवर्णे—इत्यर्थः । ४ = तत्संबुद्धौ । ५ आ आह्वयमाणा । ६ एष टीकानुगः पाठ, प्रतिषु तु 'दृष्टेः' इत्येव समुपलभ्यते । ७ = तत्संबुद्धौ । ८ श निजालिजनेन' इति नास्ति ।

क्षणमिति मधुराभिर्भूपतिभारतीभिः स रहसि रमयित्वा वल्लभां वद्धभावाम् ।
 निजनगरनिवेशे^१ लोकमानन्दयन्तीं वनविहरणयात्राघोषणामादिदेश ॥६१॥
 दिङ्नागान्प्रतिदन्तिशङ्किमनसः श्व्योतत्कटान्कोपय-
 न्मभ पूर्णपयोदरेकिहृदयानुत्कण्ठयन्केकिनः ।
 नागानुत्फणयन्मत्कृतिभृतो भूभृत्तटांश्चालय-
 न्व्योम व्याप^२ मृदङ्गभूषदयवान्प्रस्थानशंसी ध्वनिः ॥६२॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्येऽष्टमः सर्गः ॥८॥

॥६०॥ क्षणमिति । स. भूयति अजितसेनचक्रवर्ती । इति उक्तप्रकारेण । क्षणम् अल्पकालपर्यन्तम् ।
 मधुगभिः मनोहराभिः । भारतीभिः वचनैः । वद्धभावा वद्धो रचितो भावश्चित्तविकारो यस्याः, ताम् ।
 वल्लभा प्राणकान्ताम्, शशिप्रभाम् इति यावत् । रहसि एकान्ते । रमयित्वा क्रोडयित्वा । निजनगरनिवेशे
 निजनगरस्य स्वपुरस्य निवेशे मध्ये । लोक जनम् । आनन्दयन्तीं सतोपयन्तीम् । वनविहरणयात्राघोषणा
 वनस्य विहरणस्य^३ क्रीडाया [यात्राया] निर्याणस्य घोषणाम् । आदिदेश आज्ञे । दिशि अतिसर्जने लिट्
 ॥६१॥ दिङ्नागानिति । [श्-] च्योतत्कटान् [श्-] च्योतन्त कटा येषा तान् स्रवत्कपोलान् । प्रतिदन्ति-
 शङ्किमनसः प्रतिदन्तिन इति प्रतिकूलगजा इति शङ्कि सन्देहयुक्त मनो येषा तान् । दिङ्नागान् दिग्गजान् ।
 कोपयन् क्रोधयन् । अभ्य पूर्णपयोदरेकिहृदयान् अभसा सलिलेन पूर्ण पयोदो मेघ इति शङ्कि हृदय चित्तं येषा
 तान् । केकिन मयूरान् । उत्कण्ठयन् सतोषयन् । चमत्कृतिभृत चमत्कृति चमत्कार भृतो घरत (विभ्रतीति
 भृतः घरन्त तान्) । नागान् सर्पान् । उत्फणयन् उदगतफणान् कुर्वन् । भूभृत्तटान् भूभृता पर्वताना तटान्
 सानून् । स्फालयन् पादेन प्रहरन् । प्रस्थानशसी प्रस्थानस्य प्रयाणस्य शसी सूची । ध्वनिः ध्वान । मृदङ्गभूः
 पटहोद्भव । उदयवान्^४ प्रादुर्भाविष्युक्तः । व्योम गगनम् । व्याप व्याप्नोति स्म । आप्लु व्याप्तौ लिट् ।
 अतिशय ॥६२॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
 विद्वन्मनोवल्कलाख्येऽष्टमः सर्गः^५ ॥८॥

सखियाँ पैर दवा देंगी ॥ ६० ॥ स्थिर विचारवाली रानी शशिप्रभाको इस प्रकारके मधुर
 वचनोसे थोड़ी देर एकान्त स्थानमे आनन्द देकर चक्रवर्ती अजितसेनने अपने नगरके अन्दर
 सभी लोगोंको आनन्द देनेवाली वनविहारकी यात्राकी सूचना देनेके निमित्तसे घोषणाका
 आदेश दिया ॥ ६१ ॥ प्रस्थानसूचक मृदङ्ग-शब्द बहुत तेज था । वह पूरे आकाशमे गूँज
 उठा । उसे सुनकर मदजल बहानेवाले दिग्गजोको दूसरे हाथियोके शब्दका भ्रम हो गया,
 जिससे वे क्रुद्ध हो उठे, मयूरोको सजल मेघोके गर्जनकी आशका उत्पन्न हो गयी, फलतः वे
 ग्रीवा उठाकर ऊपरकी ओर देखने लगे, नाग आश्चर्यमे पड गये और फन उठाकर इधर-
 उधर ताकने लगे तथा पहाडोके शिखर हिलने लगे ॥ ६२ ॥

इस तरह श्रीवीरनन्दिविरचित उदयाक चन्द्रप्रभचरित महाकाव्यमें अष्टम सर्ग समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

१. अ °निवेश । २ अ व्योमव्यापिमृदङ्गभू° । ३. = विहारस्य । ४ = वर्धमानः । ५ आ श चैत्र-
 वर्णनो नामाष्टमः सर्गः ।

[६. नवमः सर्गः]

मधुविनिहितविभ्रमाभिरामां मदकलकोकिलनादिनीं नरेन्द्र ।
परिजनपरिवारितो वनान्तश्रियमयलामिव वीक्षितुं प्रतस्थे ॥१॥
ललितघनतमालका मनोज्ञद्विजसुभगास्तिलकादितोरुशोभा ।
स्तनजघनभरालसं प्रचेलुस्तुलितवनावलिविभ्रमा रमण्यः ॥२॥

ससारसिन्धुवितितप्रतिबद्धजीवानुद्धृत्य नित्यपदवीमधितिष्ठति स्म
धर्मं प्रकाशयति त जिनधर्मनाथ तोर्यकरो जयति सर्वविनेयजन्तोः ॥

मध्विति । परिजनपरिवारित परिजनैः सेवकजनैः परिवारित परिवृत । नरेन्द्रः नराणामिन्द्रश्चक्रो । मधुविनिहितविभ्रमाभिरामा मधुना वसन्तेन मद्येन च विनिहितेन कृतन विभ्रमेण शोभया अभिरामा विराजमानाम्, पक्षे विभ्रमेण भ्रान्त्या अभिरामा । मनोहराम् । मदकलकोकिलनादिनीं मदेन कल कोकिलस्य नादोऽस्या अस्तीति मदकलकोकिलनादिनी, ताम् । 'मदकलः स्यान्मस्मे मदेनाव्यक्त^३ वाचि च' इत्यभिधानात् । अत्रलामिव स्त्रियमिव । वनान्तश्रिय वनस्यान्तस्थ मध्यस्थ श्रिय शोभाम् । वीक्षितुं वीक्षणाय । प्रतस्थे प्रययो । प्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् । श्लेष ॥१॥ ललितेति । 'ललितं घनतमालका ललिता^४ मनोहरा घनतमा अरुका कुन्तला यासा ता, पक्षे ललिता^५ मनोहरा घना निरन्तरा तमाला तमालवृक्षा यासा ता । मनोज्ञद्विजसुभगा मनोज्ञमनोहरा द्विजैर्दन्तैः सुभगा, पक्षे मनोज्ञद्विजैः^६ (मनोज्ञद्विजैः) पक्षिभिः सुभगा । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । तिलकादितोरुशोभा तिलकं कस्तूर्यादितिलकैराहिता कृता उरु (उर्वी) महती शोभा यासा ता, पक्षे तिलकवृक्षे । तुलितवनावलिविभ्रमा तुलिता समानीकृता वनानां मावलिरिव पङ्क्तिरिव विभ्रमा^७ मनोहरा । रमण्यः वनिता । स्तनजघनभरालस स्तनजघनयोः स्तननितम्बयो-

इसके पश्चात् वनकी शोभा देखनेके लिए राजा अजितसेनने अपने स्थानसे प्रस्थान कर दिया । इस अवसरपर वे चारो ओरसे अपने पूरे परिवारसे घिरे हुए थे । वनकी जिस शोभाको देखनेके लिए वे जा रहे थे, वह युवतीके समान थी । युवती मद्यपान कर लेनेपर विलाससे मनोज्ञ हो जाती है और मद्यके नशेमें कोकिलकी भाँति अव्यक्त, किन्तु मधुर शब्दोंमें बोलने लगती है । इसी तरह वनकी सुपमा भी वसन्तकी छटासे दर्शकोंको रमानेवाली हो जाती है तथा मतवाले कोकिलोंके शब्दोंसे आकर्षक ॥ १ ॥ उस यात्रामें स्तन और नितम्बके बोझसे जो स्त्रियाँ अलसायी हुई सी, चली जा रही थी, उनकी शोभा वन पक्षिके समान थी । वनकी पक्षिमें सुन्दर एवं सघन तमाल वृक्ष होते हैं, वह मनोज्ञ पक्षियोंसे सुहावनी होती है और तिलक वृक्षोंसे उसकी श्रीवृद्धि होती है । इसी तरह उन स्त्रियोंके केश सुन्दर और अत्यधिक सघन थे, वे सुन्दर दाँतोंसे बड़ी सुहावनी थी और सुहाग-बिन्दुओंसे उनकी शोभा

१. आ पद्यमिदं नास्ति । २. श 'सेवकजनैः' इति नास्ति । ३. आ रुदे व्यक्तं श मदे वाव्यक्तं ।
४. श अलितेति । ५. श अलिता । ६. श अलिताः । ७. आ मनोज्ञा द्विजैः । ९. =
विभ्रमा शोभा याभिः, ता ।

प्रणदितकलकाञ्चिन्नूपुरोत्थं ध्वनिमनुवध्नति राजहंसयूथे ।
 सदृशगतिकुतूहलेन दृष्टिर्मुहुरपतद्वनिताजने च यूनाम् ॥३॥
 सुललितगमनो न राजहंसः कलभपतिर्न च मन्दरप्रयातः ।
 अलसगतिषु वामलोचनानां गुरुरजनिष्ट निजो नितम्बभारः ॥ ४ ॥
 गगनमुभयतः प्रपूर्यमाणं हरिणदृशा चटुलैः कटाक्षपातैः ।
 पवनविधुतनीलनीरजौघव्यतिकरिणः सरसो वभार लक्ष्मीम् ॥ ५ ॥

भरेण भारेणालस यथा भवति तथा । प्रचेलु प्रपयु । चल कम्पने लिट् ॥२॥ प्रणदितेति । प्रणदितकल-
 काञ्चिन्नूपुरोत्थ प्रणदितैर्मनोहरध्वनितै कलैर्मनोहरै काञ्चिन्नूपुरै काञ्चिदामपादकटकै उच्य जातम् ।
 ध्वनि शब्दम् । अनुवध्नति अनुयाति । राजहंसयूथे राजहंसाना यूथे समूहे । वनिताजने^३ वनिता एव जनः ।
 तस्मिन्, च । तद्वणाना (यूनाम्) । दृष्टि नयनम् । सदृशगतिकुतूहलेन सदृशगती समानगमने कुतूहलेन
 कौतुकेन । मुहुः पुन पुनः^४ । अपतत् । अपतत् । पतलु गती लुट् ॥३॥ सुललितेति । वामलोचनाना
 कामिनीनाम् । निजः स्वकीय । नितम्बभारः नितम्बस्य भार । सुललितगमन सुललित सुचिर गमन
 यस्य सः । तथापि राजहंस हंसपक्षी । नाजनिष्ट नाभवत् । मन्दरप्रयात मन्दगमनः, सन्नपि । कम्पयति
 करिणावकपति । न च नाजनिष्ट । ततः, अलसगतिषु मन्दगतिषु गमनेषु । गुरु उपदेशकः । अजनिष्ट
 वभूय^५ । जनैर् प्रादुर्भावे लुट् ॥४॥ गगनमिति । हरिणदृशा हरिणस्य (दृशौ) इव दृशौ नयने
 यासा तासाम्, नारीणाम्-इत्यर्थः । चटुलं चचलं^६ । कटाक्षपातै कटाक्षस्यापाङ्गदर्शनस्य पातैर्विन्यसै ।
 उभयतः उभयपार्श्वतः । प्रपूर्यमाण सपूर्णं क्रियमाणम् । (भ्रियमाणम्) । गगनम् आकाशम् । पवनविधुत-
 नीलनीरजौघव्यतिकरिण पवनेन वायुना विधुतस्य^७ (कम्पितस्य) नीलाना कृष्णाना नीरजाना
 नीलोत्पलानामिति यावत्, ओघस्य समूहस्य व्यतिकरिणो व्यतिकरः सभ्रमोऽस्त्यस्येति तथोक्तः, तस्य ।
 'व्यतिकरः स्याद् व्यसनव्यतिपाङ्गयो' इति विश्वः । सरसः सरोवरस्य । लक्ष्मी शोभाम् । वभार धरति स्म ।

और भी अधिक बढ़ गयी थी ॥ २ ॥ यात्रामे सम्मिलित होनेवाली सभी स्त्रियोकी कमरमे
 बजनेवाली करधनी और पैरोमे नपूर थे । चलते समय उन दोनोंकी ध्वनि सुनकर राजहंसो-
 का झुण्ड इधर-उधरसे आ-आकर उनके पीछे-पीछे चलने लगा । उन स्त्रियो और हंसोकी
 बिलकुल एक सरीखी चाल देखकर युवकोको बड़ा कौतूहल हुआ, अतः उनकी दृष्टि स्त्रियो और
 हंसोकी ओर बार-बार जा रही थी ॥ ३ ॥ राजहंस उतना सुन्दर गमन नहीं कर पाता और
 न श्रेष्ठ कलभ भी उतनी मन्दगतिमे चल सकता है । अतः स्त्रियोको सुन्दर एव मन्द गतिका
 उपदेश देनेवाला गुरु उनके नितम्बका भार था, न कि राजहंस या कलभ ॥ ४ ॥ हिरणोंके
 समान सुन्दर नेत्रोंवाली स्त्रियोके चचल कटाक्षोसे दोनों ओरसे व्याप्त होकर आकाश उस
 सरोवरके समान हो गया, जिसमे वायुमे कम्पित होकर नील कमलोका समूह लहरा रहा

१ आ इ 'काञ्ची' । २ अ स ललित । ३ = वनिताना जनो वर्गं तस्मिन् । ४ अ 'पुन' इति
 नोपलभ्यते । ५ = राजहंस, मराल । सुललितगमन सुललितमतिमनोहर गमन यस्य सः । न नास्ति ।
 कलभपतिः यः त्रिशङ्करकरिणावकेशोऽपि । मन्दर-यात मन्दर मन्द प्रयात गमन यस्य सः । न न वतते ।
 अतो वामलोचनाना कामिनीनाम् । अलसगतिषु मन्दगतिषु । निजः स्वकीय एव । नितम्बभारः वृद्धिप्रत्ययः ।
 गुरु शिक्षकः । अजनिष्ट नमज्जति । नितम्बभारो यादृशी गतिरस्ति तादृशी राजहंसे कलभे च नास्तीत्यर्थः ।
 अथ एव साक्षामलसगति-पथे तन्निवः एव गुरुं राजहंसो न च कलभ इति निगद्यताम् । व्यतिकर-
 कन्दार ॥४॥ ६ स संरसे । ७ स विधुतस्य ।

ललिततिलकमण्डनानि मुग्धे रचयितुमेव वृथा तव प्रयासः ।
 मुखकमलमलं करोति यत्ते पतदलिनीकुलमेव पद्ममोहात् ॥६॥
 विरचयसि यमादरेण हार तमपि तवाहमवैमि शुद्धभारम् ।
 कमलमुखि पयोधरान्तराले श्रमजलविन्दुविभूषिते व्रजन्त्या ॥७॥
 श्रवणतटचिलम्बि संविधत्ते नयनयुगं न किमेतदीयशोभाम् ।
 वरतनु विफलक्रिय विधातुं यदसितमुत्पलमुद्यतासि कर्णे ॥ ८ ॥
 चिरयसि परमेव निक्षिपन्ती रसमतिसान्द्रमलककस्य कान्ते ।
 ननु किसलयभासि रागबन्धस्तव पदपद्मतले निसर्गसिद्धः ॥ ९ ॥

टुभूञ् धारणपोषणयो लिट् । उत्प्रेक्षा (निदर्शना) ॥५॥ ललितेति । मुग्धे सुन्दरि । 'मुग्ध सुन्द'मूढयो' इत्यभिधानात् । ललिततिलकमण्डनानि ललितानि मनोहराणि तिलकान्येव मण्डनानि यद्वा उपलक्षणात् तिलक-प्रभृतिमण्डनानि तथोक्तानि । विरचयितुं [रचयितुं] कर्तुम् । तव ते । एष अयम् । प्रयास प्रयत्न । वृथा व्यर्थ । यत् यस्मत् । पद्ममोहात् पद्मम्—इति मोहाद् भ्रान्ते । पतदलिनीकुलमेव पतन्तीनामलिनीना भृङ्गीणा कुलमेव समूह एव । ते तव । मुखकमल वदनपङ्कजम् । अलकरोति मण्डयति । टुङ्कुञ् करणे लट् । रूपकम् ॥६॥ विरचयसीति । कमलमुखि कमलमिव पद्ममिव मुख यस्या तस्या सबोधनम्^३ । य हार हारयष्टिम् । आदरेण प्रीत्या । विरचयसि सधारयसि । रच प्रतिपत्ते लट् । तमपि हारमपि । अहम् व्रजन्त्या, गच्छन्त्या । श्रमजलविन्दुभूषिते श्रमजलस्य स्वेदसलिलस्य विन्दुभिर्विप्रुड्भिर्भूषिते मण्डिते । पयोधरान्तराले पयोधरयोः स्तनयोरन्तराले मध्ये । तव ते । शुद्धभार^४ तूष्णीं भारमिति । अवैमि जानामि । ६ण् गतो लट् । उत्प्रेक्षा । ७॥ श्रवणेति । वरतनु वरा मनोहरा तनुरङ्ग यस्याः तस्या सबोधनम्, भो मनोहराङ्गि । विफलक्रिय विफला-निष्फला क्रिया यस्मिन् कर्मणि तत् । यत् असित कृष्णम् उत्पल नीलोत्पलम्—इति यावत् । कर्णे श्रोत्रे । विधातुं कर्तुम् । उद्यता उद्युक्ता । असि भवसि । अस भुवि लट् । एतदीयशोभाम् एतदीयस्य नीलोत्पल-सबन्धस्य शोभा विलासम् । श्रवणतटचिलम्बि श्रवणयोः कर्णयोस्तट मूल विलम्बि^५ आश्रयशीलम् । नयनयुगं नयनयोरनेत्रयोर्युगं युगम् । न संविधत्ते किं न सधरति^६ किं, किन्तु संविधत्ते एव । सामान्यम् ॥८॥ चिरयसीति । कान्ते भो ललने । अलककस्य यावकस्य^७ । अतिसान्द्रम् अतिघनम् । रस द्रवम् । निक्षिपन्ती स्थापयन्ती । परमेव अत्यन्तमुत्कृष्टमेव । चिरयसि चिर करोषि आलस्य करोषि—इत्यर्थः । किसलयभासि^८ किसलयमिव भासि कान्तियुक्ते । ते तव । पदपद्मतले^९ पदमेवपद्मतले रक्तसरोरुह तस्मिन् । रागबन्ध

हो ॥ ५ ॥ हे सुन्दरी । सुन्दर तिलक आदि लगाकर शृंगार करनेका तेरा यह प्रयास व्यर्थ है, क्योंकि कमलके भ्रमसे आया हुआ भौरियोका झुण्ड ही तेरे मुख-कमलको अलकृत कर रहा है ॥ ६ ॥ हे कमलमुखी, जिस हारको तू बड़े शौकसे पहन रही है, मैं उसे केवल, तेरा बोझ ही समझता हूँ, जब कि चलनेसे तेरे स्तनोके बीचका भाग पसीनेके विन्दुओंसे भूषित, भूषित नहीं, विभूषित है—हारसे भी कहीं अधिक सुन्दर प्रतीत हो रहा है ॥ ७ ॥ हे सुन्दर शरीर-वाली ! कानो तक फैले हुए नेत्रोंसे क्या तेरे इन (कानो) की शोभा नहीं है, जो तू नील-कमलोको व्यर्थ ही कानोके ऊपर धारण करनेके लिए उद्यत हो रही है ॥ ८ ॥ हे प्रिये ! खूब गाढ़ा महावर लगाकर तू केवल विलम्ब हो कर रही है (न कि पैरो का शृंगार), क्योंकि नयी कोपलो सरोखी कान्तिको धारण करने वाले तेरे चरण-कमलोंके तलवोमे निश्चय ही

१ आ इ विपुलक्रिं । २ आ टु डु भूञ् मरणे लिट्, श टु डु भूञ् धारणपोषणयोर्लिट् । ३ = तत्संबुद्धौ । ४ = केवलभारमिति । 'शुद्ध केवलपूतयो' इत्यनकार्यसंग्रहः । ५ = विलम्बते समाश्रयतीत्येवं शीलम् । ६ आ युगल । ७ = विदधाति । ८ आ युवकस्य । ९ = किसलयवद् भा. कान्तियस्य तस्मिन् । १०. श पदावेव ।

लघु जिगमिषुणेति काचिदूचे स्ववपुरलंकरणाकुला प्रियेण ।
 प्रतिपदमवगच्छता तदीय जघनमहाभरविघ्नितं^१ प्रयातम् ॥ १० ॥
 सकृदवुधतया कृतेऽपराधे भवति ततो विनिवृत्तिरेव दण्डः ।
 तदहमपि न तं पुनर्विधास्ये सुतनुं तवेति स वल्लभो ब्रवीति ॥ ११ ॥
 अपि च सुवदने नरो न दोषाद्विरमति शिक्षयते न यावदन्य ।
 स च कुसुमशरेण शिक्षितस्त्वद्विरहसखेन निनीषुणा विनाशम् ॥ १२ ॥
 न च सखि सुसहस्त्वयापि तावत्प्रियविरहः क्षयहेतुरङ्गयष्टेः ।
 कथयति हि तवोष्ठविश्वमुष्णश्वसितविरुक्षितमान्तरङ्गमाधिम्^३ ॥ १३ ॥

रागस्यारुणस्य^४ बन्ध सवन्ध । निरुगसिद्ध स्वभावसिद्धः । ननु खलु ॥१॥ लध्विति । स्ववपुरलंकरणाकुला त्ववपुष स्वशरीरस्यालंकारणेऽलङ्कारे (मण्डने) आकुला सक्ता । काचित् एका स्त्री । प्रतिपद पद पद प्रति चरणनिक्षेपण चरणनिक्षेपण प्रति । जघनमहाभरविघ्नितं जघनस्य नितम्बस्य महाभरेण भारेण विघ्नित-
 मन्तरितम् । तदीय तस्या इदं तदीयम् । प्रयात गमनम् । अवगच्छता जानता । लघु जिगमिषुणा लघु शीघ्रं जिगमिषुणा^५ गन्तुमिच्छुना । प्रियेण दयितेन । इति वक्ष्यमाण (उक्त-) प्रकारेण । ऊचे उच्यते स्म । पञ्चभिः कुलकम्^६ ॥१०॥ सकृदिति । सतनु भो मनोहराङ्गि । अवुधतया अज्ञानतया । सकृत् एकवारम् । अपराधे दोषे । कृते विहिते । तत तस्मात् । विनिवृत्तिरेव निराकृतिरेव । दण्डः^७ अपराध (?) भवति । भू सत्ताया लट् । तस्मात्, अहमपि, तम् अपराधम् । पुनः पश्चात् । न विधास्ये न करिष्ये । स, तव ते । वल्लभः प्राणनायकः । इति एवम् । ब्रवीति वदति ॥११॥ अपीति^८ । सुवदने सुमगमुखि । अपि च विशेषोऽस्ति (अथ च) । अन्यः, नरः पुरुष । यावत् यत् (यावत्) पर्यन्तम् । न शिक्षयते शिक्षा न करोति । शिक्षि^९ । विद्योपादाने ष्यन्ताल्लट्^{१०} । तावत्—इत्यध्याहार । दोषात् अपराधात् । न विरमति नापसरति । 'न पयोङ् वे रम' इति तद् न भवति । विनाश विनाशनम्^{११} । निनीषुणा नेतुमिच्छुना । त्वद्विरहसखेन^{१२} तव ते विरहस्य वियोगस्य सखेन (?) सहायेन । कुसुमशरेण पुष्पबाणेन । स च पुरुष । शिक्षित ॥१२॥ न चेति । सखि भो वयस्ये । अङ्गयष्टे शरीरयष्टे । क्षयहेतुः नाशकारणम् । प्रियविरहः प्रियस्य दयितस्य विरहो वियोगः ।

स्वाभाविक लालिमा बनी हुयी है ॥ ९ ॥ शीघ्र ही जानेके लिए इच्छुक नायकने इस तरह अपनी पत्नीसे कहा, जो अपने शरीरका शृङ्गार करनेमें व्यग्र थी, क्यों कि वह पहलेसे ही उसके नितम्बके भारी भारसे गमनमें पग-पगपर आनेवाली बाधाको जो जानता था । (छठे श्लोकसे यहाँ तक सम्बन्ध है) ॥ १० ॥ हे सुन्दर शरीरवाली ! तेरा पति यो कहता है कि भूलसे एकवार अपराध कर लेनेपर उससे निवृत्त होना ही दण्ड है । अतः मैं भी अब कभी उस अपराधको नहीं करूँगा, जो मुझसे भूलवश एक बार हो गया है ॥ ११ ॥ हे सुन्दर मुखवाली ! और एक बात यह भी तो है कि मनुष्य किसी अपराधसे तभी तक निवृत्त नहीं होता, जबतक कि उसे कोई शिक्षा नहीं दे देता—समझा नहीं देता । विरहावस्थामें तुम्हारी मदद करनेवाले और अपराधीको विनाशकी ओर ले जानेकी इच्छा रखनेवाले कामदेवने उसे (तेरे पतिको) खूब शिक्षा दे दी है ॥ १२ ॥ हे सखि ! प्रियका विरह शरीरके विनाशका कारण है, अतः तेरे लिए भी वह (प्रिय विरह) आसानीसे सहने योग्य

१ अ जनमनहाभविघ्नित । २. आ इ सुतनो । ३ अ आ इ 'तमङ्गरङ्गमाधिम्' । ४. = रागस्य आरुण्यस्य । ५ = गन्तुमिच्छुजिगमिषु, तेन । ६ आ इ 'कुलकम्' इति नास्ति । ७ = दमनोपायः । ८ श असोति । ९ आ शिक्षा । १० आ लुट्, श लृट् । ११. आ नाशनम् । १२ तव विरहो वियोगः स एव सखा मित्र यस्य, तेन ।

त्यज मम विरहोऽधुनेव पश्चादपि न रुजाकर इत्यपि स्वमानम् ।
 नहि भवति यथा स्थिर क्रियादावधिकृतनिर्वहणे तथैव चेतः ॥ १४ ॥
 इति हितमधुरैरिवाहिमन्त्रैरपहतमानविपा सखीवचोभिः ।
 दयितमनुजगाम मन्दमन्द निहितपदा किल नेच्छतीव काचित् ॥ १५ ॥
 (कुलकम्^१)

स्मरपरवशबुद्धिरसपृष्ठप्रगमितपाणिधृतप्रियाकुचाग्र ।
 गजपतिरिव मन्थरेण कश्चित्समुपजगाम शनैः पदक्रमेण ॥ १६ ॥

त्वयापि^२ । तावत्^३ तत्पर्यन्तम् । सुसह सुखेन सह । स च^४ । तव ते । आन्तरङ्गम् अन्तरङ्गभवम् ।
 आर्वि पीडाम् । उष्णश्च सितविरुक्षितम् उष्ण^५श्च सितेन श्वासेन विरुक्षित परुषितम् । ओष्ठबिम्बम्^६ ओष्ठोऽ-
 धर स एव बिम्ब बिम्बफलम् कथयति हि वदति । कथ वाच्यप्रबन्धे ऋट् । अनुमिति ॥ १३ ॥ त्यजेति । मम
 मे । विरह वियोगः । अधुनेव इदानीमिव । 'सदैतर्ह्यधुनेदानीं सद्य' इति साधु । पश्चादपि परस्मिन्नपि^७
 (समये) । रुजाकर पीडाकरः । न भवति, इत्यपि, स्वमान स्वस्य मान गर्वम् । त्यज जहि । त्यज हानी
 लोड्^८ । चेत चित्तम् । क्रियादो क्रियाया कार्यस्यादो प्रारम्भे । यथा, स्थिर दुःखम् । तथैव^९ । अधिकृत-
 निर्वहणे अधिकृतस्य प्रारब्धस्य निर्वहणे^{१०} संपूर्णकरणे । न भवति हि नास्ति हि ॥ १४ ॥ इतीति । इति
 एवम् । हितमधुरैः हितं हितभूतैर्मधुरैर्मनोहरैः । अहिमन्त्रैरिव विपापहारमन्त्रैरिव । सखीवचोभिः सख्या
 आल्या वचोभिर्वचनैः । अपहतमानविपा अपहत निराकृत मान एव गर्व एव विषयस्या सा । नेच्छतीव न
 वाञ्छतीव । मन्द मन्द शनैः शनैः । 'वीक्षायाम्' (इति) द्वि । निहितपदा^{११} निहितो निक्षिप्तो पदो यथा
 सा । काचित् अन्या वनिता । दयित वल्लभेन सह (वल्लभम्) । अनुजगाम अनुयाति स्म । गम्लु गतो लिट् ।
 उपमा — (रूपकमुत्प्रेक्षा च) । पञ्चमि कुलकम्^{१२} ॥ १५ ॥ स्मरेति । स्मरपरवशबुद्धि स्मरेण मन्मथेन
 परवशा पराधीना बुद्धिर्द्वयस्य स । अऽपृष्ठप्रगमितपाणिधृतप्रियाकुचाग्र असेन भुजशिरसा पृष्ठे चरमतनी^{१३} प्रगमि-
 तेन प्रापितेन पाणिना हस्तेन धृत प्रियाया दयिताया कुचग्र यस्य^{१४} स । गजपतिरिव गन्धहस्तीव ।
 कश्चित्^{१५} एकनायकः । मन्थरेण मन्थेन । पदक्रमेण पदविन्यासेन । शनैः, समुपजगाम^{१६} समुपयाति स्म ।

नही है, क्योंकि तेरा होठ, जो गरम श्वासवायुसे रूखा पड़ गया है, और जिसपर पपड़ी पड़ गयी
 है, तेरी मानसिक व्याधिको बतला रहा है ॥ १३ ॥ जैसे इस समय मुझे प्रियाका विरह पीडा
 नहीं दे रहा है, इसी तरह आगे भी नहीं देगा, यह सोच कर भी तू मान मत कर—मानको छोड़
 दे, क्योंकि किसी भी कार्यके प्रारम्भमे मन जैसा स्थिर होता है, वैसा उसके अन्त तक नहीं
 रहता ॥ १४ ॥ इस तरह हितकर, मधुर एव सर्पमन्त्रके समान सखीके वचनोसे किसी मान-
 वती नायिकाका मान विषकी तरह शान्त हो गया । फलतः वह अपने पतिके पीछे-पीछे धीरे-
 धीरे पैर रखकर चलने लगी, जिससे उस समय वह ऐसी जान पड़ती थी मानो जाना नहीं
 चाहती हो ॥ १५ ॥ एक कामी—जिसकी बुद्धि कामदेवके वशमे थी—अपनी प्रियाके कन्धे और
 पीठके ऊपरसे बगलमे डाले हुए हाथसे उसके स्तनके अगले भागको पकड़कर गजराजकी तरह

१ आ इ 'कुलकम्' इति नास्ति । २ = मवस्यापि । ३ = वाक्यालङ्कारे । ४ = विरह ।
 ५ आ उष्णस्य । ६ = ओष्ठो बिम्बमिवेत्योष्ठबिम्बम् । ७ श 'परस्मिन्नपि' इति नोपलभ्यते । ८ श
 लेट् । ९ = तेनैव प्रकरणे । १० = निर्वहि । ११ = निहिते निक्षिप्ते पदे यथा सा । १२ श 'पञ्चमिः
 कुलकम्' इति नोपलभ्यते । १३ श गतो । १४ = येन । १५ श कश्चिदेव । १६, आ समनु ।

कृतमनसिजवेगमूर्युग्मं पथिजपरिश्रमनोदनापदेशात् ।
 सुहुरलसगतेः^१ स्पृशन्प्रियायाः समुपययावपरोऽल्पकेऽपि मार्गे ॥ १७ ॥
 इति कृतविविधप्रकारचेष्टा मनसिशयाकुलचेतसः^२ सभार्याः ।
 चिचिशुरुपवनं पुरः प्रयातक्षितिपतिसेवितकृत्रिमाद्रि पौराः ॥ १८ ॥
 तरुविटप^३ शिखावसक्तहस्ताश्चिरमनुपात्तनिमेषनेत्रयुग्मा ।
 फलकुसुमसमृद्धिमीक्षमाणा हरिणदृशो वनदेवता इवाभुः ॥ १९ ॥
 सति निजकरजारुणाशुभिन्ने जरठपलाशचये महोरुहाणाम् ।
 समजनि वनिताजनस्य हेतुर्प्रदिमगुणो नवपल्लवावबोधे ॥ २० ॥

गम्लु गतो लिट् । उपमा ॥ १६ ॥ कृतेति । अपरः अन्यो नायक । पथिजपरिश्रमनोदनापदेशात् पथिजस्य मार्गजातस्य परिश्रमस्य नोदनस्य निराकरणस्यापदेशाद् व्याजात् । अलसगते अलसा मन्दा गतिर्गमन यस्यः तस्या । प्रियाया दयिताया । कृतमनसिजवेग कृतो विहितो मनसिजो^४ मनसि जातो वेग शीघ्र यथा तथा । ऊर्युग्मम् ऊर्त्र्युग्म युगलम् । मुहु भूय । स्पृशन् स्पर्शनं कुर्वन् । अल्पके समीपे । मार्गेऽपि सत्यपि । समुपययौ समुपजगाम । या प्रापणे लिट् ॥ १७ ॥ इतीति । इति एवम् । कृतविविधप्रकारचेष्टा. कृता विविधप्रकारा नानाप्रकारा चेष्टा व्यापारा यै, ते । मनसिशयाकुलचेतस. मनसिशयेन कामेनाकुल व्याकु-
 लित^५ चेतश्चित्त येषां ते । सभार्याः जायाजनसहिताः । पौरा पुरे भवा पौरा पुरजना । पुर अग्रे । प्रयातक्षितिपतिसेवितकृत्रिमाद्रि प्रयातेन गतेन क्षितिपतिना भूमिपतिना सेवित आश्रित कृत्रिमाद्रि कृतकःशैलो यस्मिन् तत् । उपवनं क्रीडावनम् । विविशु प्रविष्टा ॥ १८ ॥ तरुविटपेति । तरुविटपशिखावसक्तहस्ता. तरुणा वृक्षाणां विटपानां^६ शिखानामग्रेऽवसक्ता न्यस्ता हस्ता यासां (याभिः) ता । चिर^७ मन्दम् । अनुपात्तनिमेषनेत्रयुग्मा अनुपात्तोऽस्वी कृतो निमेषो निमीलन यस्य तत्तथोक्त नेत्रयोर्नयनयोर्युग्मं तथोक्तम्, अनुपात्तनिमेष नेत्रयुग्मं यासां ताः । फलकुसुमसमृद्धि फलानां कुसुमानां पुष्पाणां (च) समृद्धि प्रवृद्धिम् । ईक्षमाणा विलोकमाना । हरिणदृश हरिणस्य (दृशो) इव दृशो यासां ताः । वनदेवता इव वनस्य देवता इव देववनिता इव । आभुः रेजु । आ दीप्तो लङ् ॥ १९ ॥ सतीति । महोरुहाणा वृक्षा-
 णाम् । जरठपलाशचये जरठानां पुराणानां पलाशानां पत्राणां चये समूहे । निजकरजारुणाशु-
 भिन्ने निजानां करजानां नखानामरुणैर्लोहितैरशुभिभिन्ने मिश्रिते सति । वनिताजनस्य^८ वनिता
 एव जन, तस्य । रूपकम् (?) । नव पल्लवावबोधे नवा नूतना पल्लवाः किसलयानि—इत्यवबोधे विज्ञाने ।
 मृदिमगुणः मृदु (ता) गुण । हेतु कारणम् । समजनि अजायत । जनैर् प्रादुर्भावेऽलुङ् । 'दीप्पूरजन्—'

घोरे-धीरे आगे बढ़ रहा था ॥ १६ ॥ दूसरा कामी मन्द गतिसे चलती हुई प्रियाके ऊरओ—
 घुटनेके ऊपरी भागोको, मार्गको थकावटको दूर करनेके बहानेसे सुहराकर काम-विकारके वेगको
 बढ़ाता हुआ, बहुत सकरे रास्तेसे भी आनन्द पूर्वक चला जा रहा था ॥ १७ ॥ इस प्रकारकी
 और भी अनेक चेष्टाओको करनेवाले सपत्नीक पुरवासियोने—जिनके मन कामदेवसे व्याकुल
 थे—नगरके उस उपवनमें प्रवेश किया, जिसके कृत्रिम पर्वत पर चक्रवर्ती अजितसेन पहले ही
 पहुँच चुका था ॥ १८ ॥ उपवनमें पहुँचकर मृगसरीखे नेत्रवाली स्त्रियाँ वृक्षोकी शाखाओको
 पकडकर उनके फलो और फूलोकी समृद्धिको निमेष-अपलक दृष्टिसे देखने लगी । उस समय
 वे ऐसी जान पडती थी मानो वनदेवियाँ हो ॥ १९ ॥ वृक्षोके पुराने पत्तोके समूहको स्त्रियोने
 अपने नखोकी लाल कान्तिसे बिलकुल ही भिन्न बना दिया—पीलेसे लाल कर दिया, और फिर

१ आ इ रलसगति । २. अ मनसिज व्याकुल । ३ म तटविटप । ४ = कामजो ।
 ५ = व्याकुल । ६ = शाखानाम् । ७. = चिरात् । ८. अ लिट् । ९. = वनितानां जनो वर्गः, तस्य ।

प्रगमितमरविन्दलोचनायाः प्रणयवता श्रवणावतसभावम् ।
 'स्वयमतिविहितादरेण शोकं व्यतरदशोकमपि प्रतीपपत्न्याः ॥ २१ ॥
 कुसुमकिसलय विचेतुकामां विटपिनि सत्यपि नम्रनम्रशाखे ।
 तरुमनयत तुङ्गमेव भर्ता भुजयुगमूलदिदृक्षया मृगाक्षीम् ॥ २२ ॥
 तिलकमिति यदत्र पूर्वमासीद्भुवि विदितं खलु नाममात्रकेण ।
 कुवलयनयनाभिरुत्तमाङ्गे निहितमवाप यथार्थतां तदानीम् ॥ २३ ॥
 वपुषि कनकभासि चम्पकानां सुदति न ते परभागमेति माला ।
 स्तनतटमिति संस्पृशन्प्रियाया हृदि रमणो बकुलस्रजं बबन्ध ॥ २४ ॥

इत्यादिना वि । 'जे' इति तस्य लुक् । हेतु ॥२०॥ प्रगमितमिति । स्वयम्, अतिविहितादरेण अतिविहि-
 तेनातिक्रमेण विहितेन कृतेनादरेण प्रीत्या । प्रणयवता स्नेहवता पुरुषेण^१ अरविन्दलोचनाया अरविन्दे कमले इव
 लोचने यस्या तस्या । श्रवणावतसभाव श्रवणयोः कर्णधीरवतसयो कर्णपूरयोर्भाव स्वरूपम्^३ । प्रगमित
 प्रापितम् । अशोकमपि कङ्क्रेलिपुष्पमपि । प्रतीपपत्न्या सपत्न्या । शोक दुःखम् । व्यतरत् करोति स्म । तू
 प्लवनतरणयोर्लङ् । पर्यायोक्तिः ॥२१॥ कुसुमेति । भर्ता वल्लभ । कुसुमकिसलय पुष्पपल्लवम् । 'शेयोऽप्राणी'
 इति द्वन्द्वैकत्वम् । विचेतुकामा छेतुकामाम् । 'तुमो मनस्कामे' इति तुमो मकारस्य कामे परे लुक् । मृगाक्षीं
 कुरङ्गाक्षीम् । नम्रनम्रशाखे^४ नम्रनम्रेऽत्यन्त नम्रे शाखे शाखायुक्ते । विटपिनि वृक्षे, सत्यपि । भुजयुगमूल-
 दिदृक्षया भुजयो बाह्वोर्युग युग्म तस्य मूलस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया । तुङ्गमेव उन्नतमेव । तरु वृक्षम् ।
 अनयत् प्रापयत् । जीव प्रापणे लङ् । द्विकर्मक ॥२२॥ तिलकमिति । अत्र भुवि भूमौ । यत् पूर्वं प्राक् ।
 तिलकमिति तिलकपुष्पमिति । नाममात्रेण सज्ञामात्रेण । विदित प्रसिद्धम् । आसीत् खलु अभवत् खलु स्फुटम् ।
 कुवलयनयनाभि कुवलयमिव नीलोत्पलवन्नयने यासा तामि । उत्तमाङ्गे मस्तके । निहित धृतम् । तदानीं
 तस्मिन् काले । यथार्थता^५ सत्यरूपसज्ञात्वम्^६ । अवाप ययौ । आप्लु व्याप्तौ लिट् ॥२३॥ वपुषीति । सुदति
 सु शोभना दन्ता अस्या इति (सुदती तत्सम्बुद्धौ) मनोहरदन्तयुक्ते । 'वयसि दन्तस्य दत्' इति दन्तस्य
 वनादेश (दत्-आदेश) । ऋदित्वात् 'नृदुगि—' इत्यादिना झे । ते तव । कनकभासि कनकस्येव भा
 कान्तिर्यस्य तस्मिन् । सुवर्णच्छाये-इत्यर्थः । वपुषि शरीरे । चम्पकानां हेमपुष्पकाणाम् । माला माल्यम् ।
 परभाग स्ववर्णस्य सपूर्णत्वम्-अतिशयम्- । 'परभागो गुणोत्कर्षः' इत्यभिधानात् । नैति न याति । इति एवम् ।

वे उन्ही पुराने पत्तोको नये पत्तोके रूपमे समझने लगी । इसका कारण उन्हीका
 भोलापन था ॥२०॥ किसी कमललोचना नायिकाके स्नेही पतिने बड़े आदरसे जो फूल उनके
 कानमे पहनाया था, वह स्वयं अशोक-अशोक वृक्षका फूल था अथ च शोक रहित था पर
 सौतको शोक दे रहा था । उसे देखते ही सौतके चित्तमे शोक उत्पन्न हो गया ॥२१॥ फूलो
 और पत्तियोको चुननेकी इच्छा रखनेवाली एक मृगनयनीको उसका पति, अत्यन्त नीची
 शाखाओवाले वृक्षके समीपमे होनेपर भी, उसके बाहुके मूल भागको देखनेकी इच्छासे खूब
 ऊँचे वृक्षके पास ले गया ॥२२॥ इस भूमि पर पहले जो फूल केवल 'तिलक' इस नामसे ही
 प्रसिद्ध था, वही जब नील कमल सरीखे नेत्रोवाली नायिकाओंके द्वारा मस्तक पर रख लिया
 गया, तब वह यथार्थ 'तिलक' हो गया । पहले वह केवल संज्ञासे ही तिलक था, पर अब
 अर्थसे भी तिलक हो गया है ॥२३॥ हे सुन्दर दाँतोवाली ! तेरे गोरे रंगके शरीर पर चम्पेकी
 माला फब नही रहो है, यह कहकर उसके पतिने स्तनोका स्पर्श करते हुए उसके सीने पर

१ आ इ स्वयमिति । २ = पत्न्या-इति यावत् । ३ = कर्णपूरत्वमित्यर्थः । ४ = नम्रनम्रा अत्यन्त
 नम्रा. शाखा यस्य तस्मिन् । ५ = अन्वर्थताम् । ६. आ 'सज्ञाताम् ।

स्फुटमिह कमनीयमन्यथा वा न किमपि भावकृतस्त्वयं विभागः ।

समजनि यदशोकतः पलाशं प्रियमवतंसितमीश्वरेण वध्वाः ॥ २५ ॥

ऋतुजनितरुचिर्वधूसमूहैरवचितपुष्पचयश्च यस्तरूणाम् ।

मुदित इव परार्थयात्मलक्ष्म्या पवनधुतैर्नवपल्लवैर्ननर्त ॥ २६ ॥

इति वनविहृतिप्रसङ्गखिन्न निखिलमवेत्य जनं स्वमप्यघोशः ।

सरसि शुचिजले ममज्ज सज्जीकृतजलकेलिपरिच्छदप्रपञ्चे ॥ २७ ॥

प्रियाया दयिताया । स्तनतट^१ स्तनप्रदेशम् । सस्पृशन् स्पर्शं कुर्वन् । रमण नायक । हृदि हृदये । बकुलस्रज बकुलपुष्पमालाम् । बबन्ध बध्नाति स्म ॥२४॥ स्फुटमिति । ईश्वरेण नायकेन । अशोकत कङ्क्रेलिपुष्पात् । यत् पलाश किंशुकपुष्पम् । वध्वाः वनिताया अवतंसित कर्णभरणीकृतम् । (तत्) प्रियं प्रीतम् । समजनि समजायत । जनैर्^२ प्रादुर्भावे लुब्धः । इह भुवि । किमपि, स्फुट व्यक्तम् । कमनीय मनोहरम् । अन्यथा वा न । कमनीयाकमनीयविभाग अयं विभाग अतिशय तु । भावकृतः सकल्पकृतः ॥२५॥ ऋत्विक्ति । ऋतुजनितरुचिः ऋतो कालविशेषे जनिता चासौ रुचिः शोभा च तथोक्ता । वधूसमूहं वधूना वनितानां समूहैर्निबद्धैः । अपचितपुष्पचय अपचितोऽपनीतः पुष्पाणां चयः समूहो यस्य स । तरूणां महीरूपाणाम् । चयः समूहः । परार्थया परेषामन्येषामर्थया प्रयोजनया । आत्मलक्ष्म्या आत्मनः स्वस्य लक्ष्म्या संपदा । मुदित इव सतुष्ट इव । पवनधुतं पवनेन मास्तेन धुतं कम्पितैः । नवपल्लवैः नवैः प्रत्यग्रैः पल्लवैः किसलयैः । ननर्त नृत्यति स्म । नृतै^३ गात्रविक्षेपे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥२६॥ इतीति । अघोशः चक्रवर्ती । इति एवम् । वनविहृतिप्रसङ्गखिन्न वनस्य विहृते, क्रोडाया प्रसङ्गेन सवन्धेन^४ खिन्नमायस्तम्^५ । निखिलं समस्तम् । जन लोकम् । स्वमपि आत्मानमपि । अवेत्य ज्ञात्वा । शुचिजले शुचि निर्मल जल यस्य तस्मिन् । सज्जीकृतजलकेलिपरिच्छदप्रपञ्चे सज्जीकृत सन्नद्धीकृतो जलवेत्या जलक्रोडायाः परिच्छदाना परिकराणां प्रपञ्चो निचयो यस्य (यत्र) तस्मिन् । सरसि सरोवरे । ममज्ज स्नाति स्म । डुमज्ज^६ शुद्धौ । लिट् ॥२७॥

मौलसिरीकी माला पहना दी ॥२४॥ निश्चय ही इस ससारमे कोई भी चीज न तो सुन्दर है और न असुन्दर; क्योंकि सुन्दर और असुन्दरका यह विभाग मानवके मनोभावो पर निर्भर है । एक नायकने अपनी नायिकाके कानसे अशोकका फूल निकालकर उसके स्थानमे ढाकका फूल पहना दिया, जो उसे अशोकके फूलसे कहीं अधिक प्रिय लगा । अथवा एक नायकने स्वयं अपने हाथसे अपनी नायिकाके कानमे ढाकका फूल पहना दिया, जो उसे अशोकके फूलसे भी अधिक अच्छा लगा । अशोकका फूल सुन्दर और ढाकका फूल असुन्दर समझा जाता है । पर पति अपने हाथसे स्नेहपूर्वक यदि टेसू-ढाकका भी फूल पहना दे, तो उसका प्रिय होना ही उचित है ॥२५॥ जिनमे वसन्त ऋतुने शोभा उत्पन्न कर दी थी और जिनकी पुष्पराशिको नायिकाओके वर्गने चुन लिया था, उन वृक्षोके हवासे हिलते हुए पत्तोंको देखकर ऐसा जान पड़ता था मानो वे अपनी परोपकारिणी लक्ष्मीके निमित्तसे खुशीके मारे नाच रहे हो ॥२६॥ इस तरह वन विहारके प्रसङ्गसे सारे पुरवासियोंको, अपने परिवारके लोगोंको और स्वयं अपने को थका हुआ जानकर अजितसेन चक्रवर्तीने, जिसके लिए जल क्रोडाके योग्य नाना प्रकारकी

१ = स्तनाग्रम् । २. आ जन्ते । ३. आ नृतौ । ४. श अधिकाचरणेन । ५. श श्रान्तम् । ६. श स्वकीयमपि । ७ आ डुमज्जा ।

हृषिततनुकृदाश्चिरेण भीरुप्रकृतितयाम्भसि नाभिमात्रकेऽपि ।
 प्रियकरभृतपाणयो रमण्य प्रविचिशुरादितमन्दमन्दपादाः ॥ २८ ॥
 तदपिलमपि वारि निक्षिपन्त्य कठिनपयोधरपीडनेः पुरस्तात् ।
 पृथुतरनिजकुम्भनुन्नतोया वनकरिणीरनुचक्रुज्जनेवा ॥ २९ ॥
 जलमकलुपमन्तरानुवध्नयुवतिमुखप्रतिमा पयोजबुद्ध्या ।
 श्रममफलमवाप मत्तभृङ्गो न खलु हित मदमूढधीरवेति ॥ ३० ॥
 सरलनवमृणालनालबाहुश्चपलशिलीमुखलोचना कृशाङ्गी ।
 निजतनुमुनुकुर्वती कयाचित्सरभसमम्बुजिनी समालिलिङ्गे ॥ ३१ ॥

हृषितेति । हृषिततनुकृदा हृषिता संतुष्टा तनुकृदा रोमाणि यासा ता । चिरेण कालविन्म्वनेन । भीरुप्रकृति-
 तया भीरोर्भयशोलस्य प्रकृतितया स्वभावात्तया । नाभिमात्रकेऽपि नाभिः प्रमाणमस्य नाभिमात्रक तस्मिन् ।
 'तदस्य प्रमाणान्मात्रद' इति मात्रद्व प्रत्ययः । अम्भसि सलिले । प्रियकरभृतपाणय प्रियाणा दयिताना करहस्त-
 धृता भूना पाणयो हस्ता यासा ता । रमण्य वनिता । आदितमन्दमन्दपादा आदितो निक्षिप्तो मन्दो पादौ
 यासा ता , सत्य । प्राविचिशु. अत्रेह । विश प्रवेष्टने निट । जाति ॥२८॥ तदिति । कठिनपयोधरपीडनं
 कठिनाना कर्कशाना पयोधराणा स्तनाना पीडनेर्वाघनं. (आघातं) तदस्तिनमपि तत्सर्वमपि । वारि जलम् ।
 पुरस्तात् अग्रे । निक्षिपन्त्य सेचयन्त्य । अज्जनेना अज्ज कमल तदिव नेत्र यासा ता । पृथुतरनिजकुम्भनुन्न-
 तोया पृथुतरैर्मत्तरैर्निजकुम्भे स्वकीयकुम्भस्थलैर्नुन्न^१ निरसित तोय अज यासा ता । वनकरिणी. वने
 विद्यमाना करिणी करेणुका । अनुचक्रु अनुकुर्वन्ति स्म । दुष्टज् करणे लिट् । उद्रेसा ॥२९॥ जलमिति ।
 अकलुप निर्मलम् । जल सलिलम् । अन्त [अन्तरा] मध्ये । युवतिमुखप्रतिमा युवत्या वनिताया मुखस्य
 चदनस्य प्रतिमा प्रतिविम्बम् । पयोजबुद्ध्या पयोजमिति कमलमिति बुद्ध्या । अनुवध्नन् अनुपतन् अनुवरन्^२
 वा । मत्तभृङ्ग मत्तभ्रमर । अफल निष्फलम् । श्रम प्रयासम् । अवाप याति स्म । आप्नु व्याप्तो लिट् ।
 भ्रान्तिमान् । मदमूढधी मदेन गर्वेण मूढा मृधा धोवुद्धिर्यस्य सः । हित हितकार्यम् । नावेति खलु न जानाति
 खलु । इण् गतो लट् । अर्थांतरन्यास ॥३०॥ सरलेति । सरलनवमृणालनालबाहु सरलम् शृङ्गु नव प्रत्यग्र
 मृणालस्य विसस्य नालमेव बाहु (पक्षे) नालवद् बाहुयस्या सा । चपलशिलीमुखलोचना चपलश्चञ्चल
 शिलीमुख इव (एव) लोचने यस्या सा, (पक्षे) भ्रमरलोचना वा । कृशाङ्गी तन्वङ्गी । निजतनु
 स्वशरीरम् । अनुकुर्वती स्वीकुर्वती अम्बुजिनी^३ कमलपण्डम् । कयाचित् स्त्रिया । सरभस सभ्रमयुक्त यया

सामग्री सजा दी गई है—पवित्र जलवाले जलाशयमे स्नान किया ॥२७॥ भीरु स्वभाव होनेसे
 स्त्रियोंके रोगटे खडे हो गये । फलत वे अपने अपने पतिके हाथोमे अपने हाथ देकर, नाभि
 तक गहरे जलाशयके जलमे भी बहुत देरके बाद धीरे-धीरे पैर रखती हुई उतरी ॥२८॥
 जिनके लोचन कमलोके समान थे, उन स्त्रियोने अपने कठोर स्तनोके आघातसे जलाशयके
 सारे जलको आगेकी ओर ठेल दिया । अत. वे उस समय अपने विशालगण्डस्थलोकी टक्कर
 लगाकर जलाशयके जलको आगेकी ओर ठेलनेवाली हथिनियोका अनुकरण कर रही थी ॥२९॥
 निर्मल जलमे युवतीके मुखके प्रतिविम्बको कमल समझकर एक मतवाला भौरा उसके ऊपर
 मँडराने लगा, किन्तु उसे अपने परिश्रमका फल नहीं मिला—परिश्रम निष्फल ही हुआ । जिसकी
 बुद्धि मदसे विकृत हो गई है, वह निश्चय ही अपने हितको नहीं जान पाता ॥३०॥ सीधे
 नवान कमलदण्डरूपी बाहुको धारण करनेवाली, चञ्चल भ्रमररूपी नेत्रोसे युक्त, पतली और
 इसीलिए अपने शरीरका अनुकरण करनेवाली कमलिनीको किसी नायिकाने सखीके भ्रमसे

१ = यााम् । २ = निरस्तम् । ३ = याभि । ४ श अनुवध्नन् । ५ = विडम्बयन्ती ।
 ६ = कमलिनी ।

अपहृतवसना चधूस्तरङ्गैः पृथुनि नितम्बतटे निविष्टदृष्टिम् ।
 प्रियतममवलोक्य जातलज्जा कलुपयति स्म जलं विलोडनाभिः ॥ ३२ ॥
 पयसि समवतीर्य नाभिदध्ने विलुलितकेशकलापवन्धनायाः ।
 समजनि रभसोत्कटं तरन्त्याः स्तनयुगमेव तरण्डकं तरुण्याः ॥ ३३ ॥
 जनभयपरिविद्रुतेऽपि पत्यौ युवतिघनस्तनविम्बमोहितायाः ।
 सलिलगतविमुग्धकोकवध्वा विरहभवव्यथया न संयभूवे ॥ ३४ ॥
 इयमिह पुलिने निसर्गरम्ये चकिततया स्थिरतामनश्नुवाना ।
 गतिमिव परिशिक्षितुं त्वदीयां सुतनु करोति गता गतानि हंसी ॥ ३५ ॥

तथा । समालिलिङ्गे आलिङ्गता । लिगु गती कर्मणि लिट् । इरेपोपमा ॥३१॥ अपहृतेति । तरङ्गै उमिभि । अपहृतवसना अपहृतमपनोत वसन यस्या सा । चधू काचिद्वनिता । मृदुनि^१ कोमले । नितम्बतटे नितम्ब-
 प्रदेशे । निविष्टदृष्टि निविष्टे स्थापिते दृष्टौ लोचने यस्य तम् । प्रियतम वल्लभम् । अवलोक्य वीक्ष्य । जात-
 लज्जा जातब्रोडा । विलोडनाभि विलोडनं । जल सलिलम् । कलुपयति स्म कलुपमकरोत् ॥३२॥ पयसीति ।
 नाभिदध्ने नाभिमात्रे-नाभिमात्रमस्य^२ नाभिदध्नुम्, तस्मिन् । 'वोर्ध्वं दध्नुद्वयसट्' इति प्रमाणे दध्नु-प्रत्यय ।
 पयसि जले । समवतीर्य प्रविश्य । विलुलितवेशकलापवन्धनाया विलुलित शिथिलित केशकलापस्य केशपाशस्य
 बन्धन ग्रन्थिका यस्या तस्या । रभसोत्कट रमसस्य सभ्रमस्योत्कटमाधिक्य यस्मिन् कर्मणि तत्^३ । तरन्त्याः
 प्लवमानायाः । तरुण्याः युवत्याः । स्तनयुगमेव कुचयुगमेव । तरण्डक^४ तुम्बिगण्डिकाद्वयम् । समजनि
 समजायत । जनैर्^५ प्रादुर्भावे लुङ् । 'दोर्ध्वजन—' इत्यादिना जि-प्रत्यय । 'भे.' इति तस्य लुक् ।
 रूपकम् ॥३३॥ जनेति । पत्यौ पुरुषपक्षिणि । जनभयपरिविद्रुतेऽपि [जनमयात्] पलायमानेऽपि सति ।
 युवतिघनस्तनविम्बमोहिताया युवत्या वनिताया घनयो कठिनयो. स्तनयोर्विम्बे प्रदेशे चक्रवाक इति मोहित
 (मोहो) भ्रान्तिर्यस्याः, तस्या । सलिलगतविमुग्धकोकवध्वा सलिल गताया विमुग्धाया मनोहराया
 कोकवध्वाश्चक्रवाकवनिताया । विरहभवव्यथया विरहेण वियोगेन भवया जातया व्यथया पीडया । न
 संयभूवे न जन्यते स्म । जनैर् प्रादुर्भावे, भवे लिट् । भ्रान्तिमान्^६ ॥३४॥ इयमिति । सुतनु भो मनोहरगात्रे ।
 इह अस्मिन् । निसर्गरम्ये निसर्गेण स्वभावेन रम्ये मनोहरे । पुलिने सैकते । चकिततया भीतियुक्ततया ।
 स्थिरता स्थिरत्वम् । अनश्नुवाना अप्राप्नुवती । इयम् एषा । हसी हंसवधू । त्वदीया तव संबन्धिनीम् ।
 गतिं गमनम् । परिशिक्षितुमिव^७ क्षम्यास कर्तुमिव । गतागतानि गमनागमनानि । करोति विदधाति । डुकृब्

अपने गले लगा लिया—आलिङ्गन कर लिया ॥३१॥ किसी नायिकाके अधोवस्त्रको तरङ्गोने
 छीन लिया, जिससे उसके विशाल निर्वस्त्र नितम्ब पर उसके पतिने अपनी दृष्टि गडा दी ।
 उसे ऐसा करते देखकर नायिकाने लज्जित होकर (जब और कुछ उपाय नहीं सूझा) जलका
 विलोडन करके उसे मैलाकर दिया ॥३२॥ नाभि तक गहरे जलमे उतर कर कोई युवती बड़ी
 तेजीसे तैरने लगी । उसके केशपाशका बन्धन खुल गया और केशपाश विस्तरकर जलमे लहराने
 लगा । इस अवसर पर उसके दोनो स्तन डोंगेसे बँधी हुई दो तुम्बियोंका काम कर रहे थे
 ॥३३॥ लोगोंके भयसे पतिके भाग जाने पर भी जलमे स्थित एक भोली-भाली चक्रवीको—
 जिसे किसी युवतीके कठोर स्तनमण्डलमे चकवे (अपने पति) का भ्रम हो गया था—
 विरहकी व्याधा नहीं हुई ॥३४॥ हे सुन्दर शरीरवाली ! यहाँ इस स्वभावतः सुन्दर तटपर
 भयभीत हो जानेसे एक जगह स्थिर न रहनेवाली यह हसी ऐसी जान पड़ती मानो तुम्हारी

१. एष टीकाकृतः भिन्नतः पाठ, प्रतिपु तु 'पृथुनि' इत्येव अनुपलभ्यते । २. = नाभि प्रमाण यस्य
 ३. १ भा कुम्भ । ४. आ यतो । ५. आ स्याते । ६. भा 'जनैर् प्रादुर्भावे, भवे लिट्' इति नोरलभ्यते ।
 ७. भा दशाभिमा । ८. य गति । ९. = परिशोलापुनितम् ।

अयमपि मधुरस्वरोऽभिसर्पन्मधु मधुपः परिहृत्य पद्मिनीजम् ।
 अहमिव परिपातुमाननं ते सुमुखि निसर्गसुगन्धि वाञ्छतीव ॥ ३६ ॥
 अयमनभिमुखीं सुकेशि कोकः समनुनयन्बहुचाटुभिः स्वजायाम् ।
 प्रकुपितदयिताप्रसादहेतूनुपदिशतीव ममापि चाटुकारान् ॥ ३७ ॥
 इयमपि शफरी समुत्पतन्ती गगनमितः सलिलादनेकवारान्^१ ।
 ध्रुवमपहतविभ्रमा भवत्या नयनयुगेन नताङ्गि पूत्करोति ॥ ३८ ॥
 इदमिदमिति दर्शयन्नशेषं सलिलनिवासिमनोज्ञसत्त्ववृत्तम् ।
 अरमयत युवा चकोरनेत्रा सरसि तदंसविलम्बिवामबाहुः^२ ॥ ३९ ॥

करणे लट् । उपमा^३ ॥ ३५ ॥ अयमिति । सुमुखि मनोहरवदने । पद्मिनीजं^४ कमलपण्डनितम् । मधु पुष्प-
 रसम् । परिहृत्य हित्वा । मधुरस्वर मनोहरस्वरयुक्त । अभिसर्पन् अभिमुखमागच्छन् । अयमपि एयोऽपि ।
 मधुप भ्रमर । ते तव । निसर्गसुगन्धि सहस्रगन्धयुक्तम् । आनन मुखम् । अहमिव परिपातु परिपानाय ।
 वाञ्छतीव इच्छतीव, माति-इत्यभिप्राय । उत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥ अयमिति । सुकेशि सु शोभना केशा यस्या
 तस्या संबोधनम्^५ । अनभिमुखीं विमुखीम् । स्वजाया स्वभायाम् । बहुचाटुभि बहुभिर्वहलैश्चाटुभिः प्रिय-
 वचने । समनुनयन् प्रतिबोधयन् । अयम् एषः । कोकः चक्रवाक । प्रकुपितवनिताप्रसादहेतून् प्रकुपितायाः^६
 कोप कृताया दयिताया भार्याया प्रसादस्य सतोपस्य हेतून् कारणानि । चाटुकारान् प्रियवचनानि । ममापि ।
 उपदिशतीव उपदेश करोतीव । दिशि^७ अतिसर्जने लट् । उत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥ इयमिति । नताङ्गि विनम्र-
 गात्रि 'असहनम्—' इत्यादिना डो । इत अस्मात् । सलिलात्^८ सरस । अनेकवारम् असकृत् । गगनम्
 आकाशम् । समुत्पतन्ती समुद्गच्छन्ती^९ । इयमपि एषापि । शफरी मत्सी^{१०} । भवत्या तव । नयनयुगेन
 नेत्रयुगलेन । अपहतविभ्रमा अपहतः स्वीकृतो विभ्रमः शोभा यस्या सा । पूत्करोति पूत्कार करोति^{११} । ध्रुव
 निश्चय । उत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥ इदमिति । तदंसविलम्बिवामबाहु तस्या^{१२} नायिकाया असे भुजशिरसि विलम्बी
 अवलम्बी^{१३} वामबाहुयस्य स । युवा तरुण । सरसि सरोवरे । अशेष सफलम् । सलिलनिवासि जल-
 निवासि । मनोज्ञसत्त्ववृत्त^{१४} मनोज्ञाना मनोहराणा सत्त्वाना जीवाना वृत्त वर्तनम् । [इदमिदमिति] इदमेतत्
 [इति] । 'वोष्णायाम्' (इति) द्विः । दर्शयन्^{१५} वीक्षमाणः । चकोरनेत्रा चकोर इव नेत्रे यस्या ताम् ।
 अर भृशम् । अयत अगच्छत् । अय गती लङ् । (अरमयत रमय.मास—इति वा) । कुलकम् ॥ ३९ ॥

गति (चाल) सीखनेके लिए बार-बार आ-जाकर अभ्यास कर रही हो ॥ ३५ ॥ कमलिनीके
 रसको छोड़कर इसी ओर आता हुआ यह मधुरस्वरवाला भोरा भी, हे सुन्दर मुखवाली प्रिये ।
 तेरे स्वाभाविक सुगन्धिसे युक्त मुखको, जान पड़ता है मेरे ही समान पीना चाहता है ॥ ३६ ॥
 हे सुन्दरबालोवाली ! अपनी विमुख-अप्रसन्न पत्नीको बहुत सी मोठी बातोंसे समझाता हुआ यह
 चकवा, लगता है मुझे भी, क्रुद्ध प्रियाको प्रसन्न करनेवाली चिकनी-चुपड़ी बातोंका उपदेश दे
 रहा है ॥ ३७ ॥ हे नम्र शरीरवाली ! यह मछली भी सरोवरके इस जलसे बार-बार ऊपर
 आकाशकी ओर उछल रही है । जान पड़ता है तुमने अपनी आँखोंसे इसकी शोभा छीन ली
 है, जिससे यह पूत्कार कर रही है ॥ ३८ ॥ सरोवरमे अपनी चकोरलोचना प्रियाको
 एक युवकने—जो उसके गलेमे अपना बायाँ हाथ डाले हुए था—'यह देखो, यह देखो' ऐसा
 कहकर जलमे रहनेवाले सभी सुन्दर जन्तुओंकी विशेषताएँ दिखलाकर प्रसन्न किया ॥ ३९ ॥

१ अ आ इ 'नेकवारम्' । २ आ इ 'कुलकम्' इत्यपि समुपलभ्यते । ३ = उत्प्रेक्षा । ४ = कमलिनी-
 समुद्भूतम् । ५ = तत्संबुद्धो । ६ = प्रकोपवत्या । ७ आ दिश । ८ = सर-सलिलादित्यर्थः । ९ आ सम-
 नुपाता । १० श मत्सी । ११ आ फूत्करोति फूत्कार करोति । १२ = नायिकाया । १३ = विलम्बते इत्येव
 शाब्दः । १४ = सलिलनिवासिमनोज्ञसत्त्ववृत्त सलिलनिवासिना मनोज्ञसत्त्वाना मनोहरप्राणिना वृत्त चेष्टितम् ।
 १५ = प्रदर्शयन् ।

मुखमसदृशविभ्रमैर्विदित्वा सुभगतनोररविन्दमध्यगायाः ।
 सरसिजमिदमित्युपेत्य 'शाठ्याद्विदिततत्त्व इवापरश्चुचुम्ब ॥ ४० ॥
 सरसिजरजसारुणे सपत्न्याः स्तनयुगले नखशङ्कया कृतेर्ष्या ।
 किमपि न दयितं जगाद काचित्परमवधीत्परिभङ्गुरैः कटाक्षैः ॥ ४१ ॥
 निजमधुरविलासशोभितानां सलिलविहारजुषां विलासिनीनाम् ।
 वदनशशिजिताम्बुजानुमल्लौ दरमलिना^३ नु मृणालिनी जनौघैः ॥ ४२ ॥
 अधरदलगतं निधाय रागं स्ववपुषि यावकसंभृतं वधूनाम् ।
 विदधति हृदयं स रागमासां विनिमयवृत्तिमशिश्रियञ्जलानि ॥ ४३ ॥

मुखमिति । अरविन्दमध्यगाया^३ अरविन्दस्य कमलपुष्पस्य मध्यगाया मध्य गतायाः । सुभगतनो मनोहरा-
 ज्ञयाः । असदृशविभ्रमं असदृशैरसमानैर्विभ्रमं^४ शोभाभिः । मुख वदनम् । विदित्वा ज्ञात्वा । इदम् एतत् ।
 सरसिज सरसि (सी) रुहम्, इति, उपेत्य समीप गत्वा । अविदिततत्त्व इव अविदितं तत्त्व स्वरूप येन स
 (इव) । अपर कश्चित् पुरुष । शाठ्यात् शठत्वात् । चुचुम्ब चुम्बति स्म । चुम्बु^५ वक्त्रसंयोगे लिट् ॥ ४० ॥
 सरसीति । सपत्न्या प्रतिकूलस्त्रियाः । स्तनयुगले स्तनयो कुचयोर्युगले युग्मे । सरसिजरजसा सरसिजस्य
 कमलस्य रजसा पासुना^६ । अरुणे लोहिते सति । नखशङ्कया नख. कररुह इति शङ्कया सन्देहेन । कृतेर्ष्या
 कृतासूया । काचित् वनिता । दयित पुरुषम् । [न] किमपि यत्किमपि (न किञ्चिदपि) । जगाद ब्रवीति
 स्म । (किन्तु) परिभङ्गुरै वक्रं । कटाक्षै अपाङ्गदर्शनैः । परम् अधिकम् । अवधीत् बाधयति स्म । हन्
 हिंसागत्योर्लुङ्^७ । उल्लेख. (?) ॥ ४१ ॥ निजेति ।^८ मृणालिनी कमलिनी । सलिलविहारजुषा^९ सलिलस्य
 जलस्य विहार क्रीडा जुषा सेवमानानाम् । निजमधुरविलासशोभिताना निजानां^{१०} मधुरेण मनोहरेण विलासेन^{११}
 विनोदेन शोभिताना विराजितानाम् । विलासिनीना वनितानाम् । वदनशशिजिताम्बुजा वदनानि मुखान्येव
 शशिनश्चन्द्रा. तैजितानि पराजितान्यम्बुजानि सरसिजानि यस्या सा, सती । मल्लौ म्लायतिस्म । म्लै गात्र-
 बिनामे लिट् । नु किम् । जनौघं जनसमूहैः । दरम् ईषत् । मलिता मलिना । नु किम् । सक्षय ॥ ४२ ॥
^{१२}अधरेति । वधूना वनितानाम् । अधरदलगतम् अधर ओष्ठ स एव दलपल्लव तद्गतम् । यावकसंभृत
 यावदेन संभृत संघृतम् । रागम्^{१३} अरुणम् । स्ववपुषि निजगात्रे । निधाय स्थापयित्वा । आसाम् एतासा
 नारीणाम् । हृदय चित्तम् । सराग रागेण सहितम् । विदधति कुर्वति । जलानि सलिलानि । विनिमयवृत्ति
 विनिमया ग्रहणप्रतिग्रहरूपा वृत्ति वर्तनाम् । अशिश्रियन् भजन्ति स्म । सरोजलानि स्वय स्वीणा

दूसरे युवकने कमलोके बीचमे खडी हुई अपनी सुन्दर शरीरवाली प्रियाके मुखको, उसके असा-
 धारण विलासोसे जानकर भी अनजानके समान निकट जाकर कमल बतलाते हुए धूर्तता पूर्वक
 चूम लिया ॥ ४० ॥ स्नान करते समय एक नायिकाका स्तनयुगल कमलकी परागसे लाल हो
 गया, जिससे उसकी सौतकी नखक्षतकी शङ्का हो गई । फलत उसके हृदयमे ईर्ष्या उत्पन्न
 हो गई, पर उसने पतिसे कहा कुछ भी नही, केवल कुटिल कटाक्ष बाणोसे उसके ऊपर प्रहार
 किया ॥ ४१ ॥ एक कमलिनीको भ्रान्त देखकर दर्शक अपने मनमे यह सोचने लगे कि अत्यन्त
 सुन्दर विलाससे अलकृत जलक्रीडा करनेवाली विलासिनियोके मुखचन्द्रसे अपने कमलोका पराभव
 देखकर यह कमलिनी मुरझा गई है या स्नान करनेनाले पुरुष वर्गके द्वारा मसली जानेसे ?
 ॥ ४२ ॥ जलाशयके जलने नायिकाओके अधर और पैरोके माहुरका राग-लाल रंग लेकर

१ अ साक्षात् । २. अ आ इ क ख ग घ दरमलिता । ३. = अरविन्दाना कमलाना मध्य
 मध्यभाग गच्छतीति अरविन्दमध्यगा, तस्या । ४ = विलास । ५ आ चुम्बि । ६ श पासुना । ७ श वष
 हिंसाया लुङ् । ८ श नीचेति । ९ = सलिलविहार जुषन्ते सेवन्ते याः ताः, तासाम् । १०. = निजेन ।
 ११. = विभ्रमेण । १२. अ अविकेति । १३. = आरुण्यम् ।

अयमपि मधुरस्वरोऽभिसर्पन्मधु मधुपं परिहृत्य पद्मिनीजम् ।
 अहमिव परिपातुमाननं ते सुमुखि निसर्गसुगन्धि वाञ्छतीव ॥ ३६ ॥
 अयमनभिमुखीं सुकेशि कोकः समनुनयन्बहुचाटुभिः स्वजायाम् ।
 प्रकुपितदयिताप्रसादहेतूनुपदिशतीव ममापि चाटुकारान् ॥ ३७ ॥
 इयमपि शफरी समुत्पतन्ती गगनमितः सलिलादनेकवारान्^१ ।
 ध्रुवमपहृतविभ्रमा भवत्या नयनयुगेन नताङ्गि पूत्करोति ॥ ३८ ॥
 इदमिदमिति दर्शयन्नशेषं सलिलनिवासिमनोज्ञसत्त्ववृत्तम् ।
 अरमयत युवा चकोरनेत्रा सरसि तदंसविलम्बिवामबाहुः^२ ॥ ३९ ॥

करणे लट् । उपमा^३ ॥ ३५ ॥ अयमिति । सुमुखि मनोहरवदने । पद्मिनीजं^४ कमलपण्डजनितम् । मधु पुष्प-
 रसम् । परिहृत्य हित्वा । मधुरस्वर मनोहरस्वरयुक्त । अभिसर्पन् अभिमुखमागच्छन् । अयमपि एवोऽपि ।
 मधुप भ्रमर । ते तव । निसर्गसुगन्धि सहजगन्धयुक्तम् । आनन मुखम् । अहमिव परिपातु परिपानाय ।
 वाञ्छतीव इच्छतीव, माति-इत्यभिप्राय । उत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥ अयमिति । सुकेशि सु शोभना केशा यस्या
 तस्या सबोधनम्^५ । अनभिमुखीं त्रिमुखीम् । स्वजाया स्वभार्याम् । बहुचाटुभि बहुभिर्वट्टैश्चाटुभिः प्रिय-
 वचनैः । समनुनयन् प्रतिबोधयन् । अयम् एषः । कोकः चक्रवाक । प्रकुपितवनिताप्रसादहेतून् प्रकुपितायाः^६
 कोप कृताया दयिताया भार्याया प्रसादस्य सतोषस्य हेतून् कारणानि । चाटुकारान् प्रियवचनानि । ममापि ।
 उपदिशतीव उपदेश करोतीव । दिशि^७ अतिसर्जने लिट् । उत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥ इयमिति । नताङ्गि विनम्र-
 गात्रि 'असहनञ्—' इत्यादिना ङी । इत अस्मात् । सलिलात्^८ सरस । अनेवारम् असकृत् । गगनम्
 आकाशम् । समुत्पतन्ती समुद्गच्छन्ती^९ । इयमपि एषापि । शफरी मत्स्यी^{१०} । भवत्या तव । नयनयुगेन
 नेत्रयुगलेन । अपहृतविभ्रमा अपहृतः स्वीकृतो विभ्रमः शोभा यस्या सा । पूत्करोति पूत्कार करोति^{११} । ध्रुव
 निश्चय । उत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥ इदमिति । तदंसविलम्बिवामबाहु तस्या^{१२} नायक्या असे भुजशिरसि विलम्बी
 अवलम्बी^{१३} वामबाहुयस्य स । युवा तरुण । सरसि सरोवरे । अशेष सफलम् । सलिलनिवासि जल-
 निवासि । मनोज्ञसत्त्ववृत्तं^{१४} मनोज्ञाना मनोहराणा सत्त्वाना जीवाना वृत्त वर्तनम् । [इदमिदमिति] इदमेतत्
 [इति] । 'वोप्सायाम्' (इति) द्विः । दर्शयन्^{१५} वीक्षमाणः । चकोरनेत्रा चकोर इव नेत्रे यस्या ताम् ।
 अर भृशम् । अयत अगच्छत् । अय गती लङ् । (अरमयत रमय.मास—इति वा) । कुलकम् ॥ ३९ ॥

गति (चाल) सीखनेके लिए बार-बार आ-जाकर अभ्यास कर रही हो ॥ ३५ ॥ कमलिनीके
 रसको छोड़कर इसी ओर आता हुआ यह मधुरस्वरवाला भोरा भी, हे सुन्दर मुखवाली प्रिये ।
 तेरे स्वाभाविक सुगन्धिसे युक्त मुखको, जान पड़ता है मेरे ही समान पीना चाहता है ॥ ३६ ॥
 हे सुन्दरबालोवाली ! अपनी विमुख-अप्रसन्न पत्नीको बहुत-सी मोठी बातोंसे समझाता हुआ यह
 चकवा, लगता है मुझे भी, क्रुद्ध प्रियाको प्रसन्न करनेवालो चिकनी-चुपड़ी बातोंका उपदेश दे
 रहा है ॥ ३७ ॥ हे नम्र शरीरवाली ! यह मछली भी सरोवरके इस जलसे बार-बार ऊपर
 आकाशकी ओर उछल रही है । जान पड़ता है तुमने अपनी आँखोंसे इनकी शोभा छीन ली
 है, जिससे यह पूत्कार कर रही है ॥ ३८ ॥ सरोवरमें अपनी चकोरलोचना प्रियाको
 एक युवकने—जो उसके गलेमें अपना वाया हाथ डाले हुए था—'यह देखो, यह देखो' ऐसा
 कहकर जलमें रहनेवाले सभी सुन्दर जन्तुओंको विशेषताएँ दिखलाकर प्रसन्न किया ॥ ३९ ॥

१ अ आ इ 'नेवारम्' । २ आ इ 'कुलकम्' इत्यपि समुपलभ्यते । ३ = उत्प्रेक्षा । ४ = कमलिनी-
 समुद्भूतम् । ५ = तत्संबन्धो । ६ = प्रकोपवत्या । ७ आ दिश । ८ = सर—सलिलादित्यर्थः । ९ आ सम-
 नुयाता । १० श मत्सी । ११ आ फूत्करोति फूत्कार करोति । १२ = नायिकाया । १३ = विम्बवत् इत्येवं
 शालः । १४ = सलिलनिवासिमनोज्ञसत्त्ववृत्तं सलिलनिवासिना मनोज्ञसत्त्वाना मनोहरप्राणिना वृत्त चेरितम् ।
 १५ = प्रदर्शयन् ।

मुम्रमसदृशविभ्रमैर्विदित्वा सुभगतनोररविन्दमध्यगायाः ।
 सरसिजमिदमित्युपेत्य 'शाठ्यादविदिततत्त्व इवापरश्चुचुम्ब ॥ ४० ॥
 सरसिजरजसारुणे सपत्न्याः स्तनयुगले नखशङ्कया कृतेर्ष्या ।
 किमपि न दयितं जगाद् काचित्परमवधीत्परिभङ्गुरैः कटाक्षैः ॥ ४१ ॥
 निजमधुरविलासशोभितानां सलिलविहारजुषां विलासिनीनाम् ।
 वदनशशिजिताम्बुजानुमल्लौ दरमलिना^३ नु मृणालिनी जनौघैः ॥ ४२ ॥
 अधरदलगतं निधाय रागं स्ववपुषि यावकसंभृतं वधूनाम् ।
 विदधति हृदयं स रागमासां विनिमयवृत्तिमशिश्रियञ्जलानि ॥ ४३ ॥

मुखमिति । अरविन्दमध्यगाया^३ अरविन्दस्य कमलपुष्पस्य मध्यगाया मध्य गतायाः । सुभगतनो मनोहरा-
 ज्ञायाः । असदृशविभ्रमं असदृशसमानविभ्रमं^४ शोभाभिः । मुख वदनम् । विदित्वा ज्ञात्वा । इदम् एतत् ।
 सरसिज सरसि (सी) रुहम्, इति, उपेत्य समीप गत्वा । अविदिततत्त्व इव अविदित तत्त्व स्वरूपं येन स
 (इव) । अपर कश्चित् पुरुष । शाठ्यात् शठत्वात् । चुचुम्ब चुम्बति स्म । चुबु^५ वक्त्रसंयोगे लिट् ॥ ४० ॥
 सरसीति । सात्त्या प्रतिकूलस्त्रियाः । स्तनयुगले स्तनयो कुचयोर्युगले युग्मे । सरसिजरजसा सरसिजस्य
 कमलस्य रजसा पासुना^६ । अरुणे लोहिते सति । नखशङ्कया नख कररुह इति शङ्कया सन्देहेन । कृतेर्ष्या
 कृतासूया । काचित् वनिता । दयित पुरुषम् । [न] किमपि यत्किमपि (न किञ्चिदपि) । जगाद् ब्रवीति
 स्म । (किन्तु) परिभङ्गुरैः वक्रैः । कटाक्षैः अपाङ्गदर्शनैः । परम् अधिकम् । अवधीत् बाधयति स्म । हन्
 हिंसागत्योर्लुङ्^७ । उल्लेख (?) ॥ ४१ ॥ निजेति^८ मृणालिनी कमलिनी । सलिलविहारजुषां^९ सलिलस्य
 जलस्य विहार क्रीडा जुषा सेवमानानाम् । निजमधुरविलासशोभितानां निजानां^{१०} मधुरेण मनोहरेण विलासेन^{११}
 विनोदेन शोभितानां विराजितानाम् । विलासिनीनां वनितानाम् । वदनशशिजिताम्बुजा वदनानि मुखान्येव
 शशिनश्चन्द्राः । तैर्विभ्रतानि पराजितान्यम्बुजानि सरसिजानि यस्या सा, सती । मल्लौ म्लायतिस्म । म्लै गात्र-
 बिनामे लिट् । नु किम् । जनौघं जनसमूहः । दरम् ईपत् । मलिता मलिना । नु किम् । सप्तय ॥ ४२ ॥
^{१२}अधरेति । वधूना वनितानाम् । अधरदलगतम् अधर ओष्ठ स एव दल पल्लव तद्गतम् । यावकसंभृत
 यावकेन संभृत सधृतम् । रागम्^{१३} अरुणम् । स्ववपुषि निजगात्रे । निधाय स्थापयित्वा । आसाम् एतासां
 नारीणाम् । हृदयं चित्तम् । सराग रागेण सहितम् । विदधति कुर्वति । जलानि सलिलानि । विनिमयवृत्ति
 विनिमया ग्रहणप्रतिग्रहणरूपा वृत्ति वर्तनाम् । अशिश्रियन् भजन्ति स्म । सरोजलानि स्वयं स्त्रीणां

दूसरे युवकने कमलोके बीचमे खडी हुई अपनो सुन्दर शरीरवाली प्रियाके मुखको, उसके असा-
 धारण विलासोसे जानकर भी अनजानके समान निकट जाकर कमल वतलाते हुए धूर्तता पूर्वक
 चूम लिया ॥ ४० ॥ स्नान करते समय एक नायिकाका स्तनयुगल कमलकी परागसे लाल हो
 गया, जिससे उसकी सौतकी नखक्षतकी शङ्का हो गई । फलतः उसके हृदयमे ईर्ष्या उत्पन्न
 हो गई, परं उसने पतिसे वहा कुछ भी नही, केवल कुटिल कटाक्ष बाणोसे उसके ऊपर प्रहार
 किया ॥ ४१ ॥ एक कमलिनीको भ्रान्त देखकर दर्शक अपने मनमे यह सोचने लगे कि अत्यन्त
 सुन्दर विलाससे अलंकृत जलक्रीडा करनेवाली विलासिनियोंके मुखचन्द्रसे अपने कमलोका परामव
 देखकर यह कमलिनी मुरझा गई है या स्नान करनेनाले पुरुष वर्गके द्वारा मसली जानेसे ?
 ॥ ४२ ॥ जलाशयके जलने नायिकाओंके अधर और पेरोंके माहुरका राग-लाल रंग लेकर

१ अ साक्षात् । २ अ भा इ क ख ग घ दरमलिता । ३ = अरविन्दानां कमलानां मध्य
 मध्यभाग गच्छतीति अरविन्दमध्यगा, तस्याः । ४ = विलासैः । ५ अ चुबि । ६ श पासुना । ७ श वष
 शिष्यायां लुङ् । ८ श नीचेति । ९ = सलिलविहारं जुषन्ते सेवन्ते याः ताः, तासाम् । १० = निजेन ।
 ११ = विभ्रमेन । १२ अ अविदिति । १३ = आरुणम् ।

कठिनकुचविचूर्णितोऽप्यपत्तद्धृदि मुहुरुर्मिचयो^१ विलासिनीनाम् ।
 व्रजति खलु बुधोऽपि विप्रमोहं युवतिषु कैव कथा जलात्मकानाम् ॥ ४४ ॥
 कृतदयितचिचञ्चना मुहूर्तं यदकृत वारिणि मज्जनं मृगाक्षी ।
 स्फुटमजनि तदङ्गरागगन्धादुपरि परिभ्रमतालिनीकुलेन ॥ ४५ ॥
 व्रजति मम जलक्रिया समाप्तिं वरतनु तावक एव कान्तितोये ।
 किमपरमधिकं जलैर्विगाढरिति दयिता दृढमालिलिङ्ग कश्चित् ॥ ४६ ॥
 मुखमिदमरविन्दसुन्दरं नः प्रकृतिभवं मुपितं न पङ्कजिन्या ।
 इति पयसि चिर निमज्ज्य नायौ ददुरिव दिव्यविशुद्धिमोश्वराय ॥ ४७ ॥

यावकराग गृहीत्वा तासा पुन मनोनुग ददति^२ स्फ—इत्यर्थ ॥४३॥ कठिनेति । उर्मिचय उर्मिणा तरङ्गाणा चय समूह । विलासिनीना सुन्दरीणाम् । कठिनकुचविचूर्णित, कठिन कर्कश कुच स्तनैर्विचूर्णितः पेपित^३ अपि । मुहु पुन । हृदि हृदये । अपधत् पतित स्म । पत्न्य^४ गतो लुङ् । 'सतिशास्ति—' इत्यादिना अङ् । 'श्वयत्य—' इत्यादिना पमागम । युवतिषु तरुणीषु । बुधोऽपि^५ प्राज्ञोऽपि । विप्रमोहं भ्रातिम् । व्रजति खलु गच्छति खलु । जहात्मकानाम् अज्ञानरूपाणाम्, पक्षे जन्मस्वरूपाणाम् । कैव कथा कैव वार्त्ता ॥४४॥ कृतेति । यत् । कृतदयितविवञ्चना कृत दयिताय विवञ्चन यस्या^६ सा । मृगाक्षी कुरङ्गाक्षी । तत् (?) । वारिणि जले । मुहूर्तं घटिकाद्वयपर्यन्तम् । मज्जन स्नानम् । अकृत अकरोत् । हुक्क^७ करणं लुङ् । तदा तत्समये । तदङ्गरागात् तस्या मृगाक्ष्या अङ्गस्य शरीरस्य गन्धात् परिमलात् । उपरि ऊर्ध्वभागे । परिभ्रमता पर्यटता । अलिनीकुलेन अलिनीना भ्रमरीणा कुलेन सन्दोहेन । स्फुटं व्यक्तम् । अजनि अजायत । जनैर्^८ प्रादुर्भावितं लुङ् । अनुमिति ॥४५॥ व्रजतीति । वरतनु भो मनोहरगात्रि । तावक एव तत्रैव तावक तस्मिन् तावक एव । 'युष्मदस्मद्—' इत्यादिना अङ् । तद्योने एकावे तावक इत्यादेश । कान्तितोये कान्तितोयकान्ति सैव तोय तस्मिन् । रूपकम् । मम मे । जलक्रिया जलक्रीडा । समाप्तिं^९ संपूर्णम् । व्रजति गच्छति । व्रज गतो लट् । विगाढै^{१०} प्रयातै । जलं उदकं । अपरम् अन्यत् । अधिकं किम् ? यद् भवति—इत्यव्याहारः । इति, कश्चित् नायक । दयिता वनिताम् । दृढ गढम् । आलिलिङ्ग आलिङ्गति स्म । लिङ्गु गतो लिट् । ४६॥ मुखमिति । न अस्माकम् । अरविन्दसुन्दरम् अरविन्दमिव कमलमिव सुन्दरं खिरम् । इदम् एतत् । मुख वदनम् । प्रकृतिभवं प्रकृत्या स्वभावेन भवं जातम् । पङ्कजिन्याः

(स्वयं लाल होकर) और उनके हृदयमें राग-अनुराग उत्पन्न करके विनिमय-अदल बदलके व्यवहारका पालन किया ॥४३॥ नायिकाओंके कठोर स्तनोंके आघातसे चूर-चूर होकर भी जलके तरङ्ग बार-बार उन्ही (नायिकाओं) के हृदय पर जा गिरते थे । ठीक है, जब बुधजन भी युवतियोंके मोहमें पड़ जाते हैं तो जड़ों (जल) की क्या बात है ॥४४॥ एक मृगनयनीने अपने पतिको धोखा देकर थोड़ी देर जलमें डुबकी साध ली । उसका पति उसे इधर-उधर खोजने लगा । इतनेमें नायिकाके लेपकी सुगन्धि पाकर उसके ऊपर (जहाँ वह डुबकी साधकर बैठी हुई थी) भौरियोंका झुण्ड मँडराने लगा, जिससे उसका स्पष्ट ही पता लग गया ॥४५॥ हे सुन्दर शरीर वाली प्रिये ! तुम्हारे कान्तिके जलमें ही मेरी जलक्रीडा समाप्त हो जाती है, फिर जलाशयके जलमें अवगाहन करनेसे और अधिक क्या हो सकता है ? यह कहकर किसी नायकने अपनी नायिकासे गाढ़ आलिङ्गन कर लिया ॥४६॥ 'हमारा यह कमल जैसा सुन्दर मुख स्वाभाविक है, कमलिनीसे चुराया हुआ नहीं है' यह कहकर स्त्रियाँ जलमें बहुत देर तक डुबकी

१ मं मिश्रयो । २ श दधति । ३ उर्मिणा । ४ आ शेषित । ५ श पठ । ६ श बुधोऽपि । ७ = यया । ८ = स्वल्पकाल यावत् । ९ आ जनी । १० = संपूर्णताम् । ११ = कृतप्रवेशे ।

विचक्रुपुरलकान्विलासिनीनामधिरुहुर्जघनान्युरांसि जघ्नुः ।
 अनवरतनिपातिनस्तरङ्गा निपुणमिवाभ्यसितुं भुजङ्गवृत्तम् ॥४८॥
 मदनरसमिवातिरिच्यमानं मुखगतवारिपदेन विक्षिपन्ती ।
 प्रियतममभि काचिदावभासे स्मितरुचिराजितमुग्धवक्त्रचन्द्रा ॥४९॥
 निपतति कुचमण्डले रमण्याः प्रियरचितः सलिलाञ्जलिर्न यावत् ।
 हृदयमभिषिषेच तावदेव प्रतियुवतेनयनाम्बुन, प्रवाहः ॥५०॥
 सितकुसुमचयैश्च्युतैः कवर्या वियदिव तारकितं बभौ यदम्भः ।
 समजनि मृगमुग्धलोचनाया वदनसरोरुहमेव तत्र चन्द्रः ॥५१॥

कमलिन्या । न मुषिता, न लुण्ठिताः [न मुषित नापहतम्] । इति एवम् । नार्य वनिता । पयसि जले ।
 विर, निमज्ज्य^३ स्नात्वा । ईश्वराय प्रियतमाय । दिव्यशुद्धि कोशपान शपथम् । ददुरिव ददति स्मे^४ । हुशब्ज
 दाने लिट् । भान्ति । उत्प्रेक्षा ॥४७॥ विचक्रुपुरिति । अनवरतनिपातिन अनवरत सतत निपातिन निपतन-
 शीला । तरङ्गा ऊर्मयः । निपुण प्रौढम् । भुजङ्गवृत्त भुमङ्गाणां विटान्ग वृत्त वर्तनम्^५ । अभ्यसितुम् [इव]
 अभ्यासं कर्तुमिव । विलासिनीनां वनितानाम् । अलकान् चूर्णकुतलान् । विचक्रु आकृष्टि^६ चक्रु । कृष
 विलेखने लिट् । जघनानि नितम्बानि^७ । अधिरुहु आरु (रो) हन्ति स्म । सह बीजजन्मनि^८ लिट् । उरासि
 वक्षासि । जघ्नु घ्नन्ति स्म । हन हिंसागत्यो^९ लिट् । उत्प्रेक्षा ॥४८॥ मदनरसमिति । मुखगतवारिपदेन
 मुख वक्त्र गतम् इत वारि सलिलम् इति पदेन व्याजेन । अतिरिच्यमानं वर्धमानम्^{१०} । मदनरस मदनस्य मन्मथस्य
 रस शृङ्गाररसम्—इत्यर्थः । प्रियतममभि प्रियतम दयितस्याभिमुखम् । 'भागिनि प्रतिपर्युनुमि' इति द्वितीया ।
 विक्षिपन्तीव वमन्तीव । स्मितरुचिराजितमुग्धवक्त्रचन्द्रा स्मितस्य ईषद्वसनस्य रुच्या कान्त्या राजित विभासित
 मुग्ध मनोहर वक्त्र मुखमेव चन्द्रो यस्याः सा । रूपकम् । कावित् एका नारी । आवभासे । भासु दीप्तौ
 लिट् । उत्प्रेक्षा ॥४९॥ निपततीति । प्रियरचित प्रियेण दयितेन रचित कृत, सलिलाञ्जलि सलिलस्य
 जलस्याञ्जलिः । यावत् यावत्पर्यन्तम् । रमण्या तरुण्याः । कुचमण्डले कुचयोस्तनयो मण्डले प्रदेशे । न
 निपतति न निष्पतति^{११} । तावदेव^{१२} तावन्मात्रमेव । प्रतियुवते, सपत्न्याः । नयनाम्बुन नेत्रोदकस्य । प्रवाहः
 निर्झरः । हृदय चित्तम् । अभिषिषेच । पिचू^{१३} सेचने लिट् ॥५०॥ सितेति । कवर्या केशदेशत् । च्युतैः
 पतितैः । सितकुसुमचयैः सितानां श्वेतानां कुसुमानां चयैः समुदायैः । तारकित तारकाः सजाता अस्मिन्निति ।
 'सञ्जाततारकादिभ्य इत' इति इत^{१४}—प्रत्ययः । वियदिव गगनमिव । यद् अम्भ सलिलम् । बभौ रराज ।
 भा दीप्तौ लिट् । तत्र जले । मृगमुग्धलोचनाया मृगस्येव मुग्धे मनोहरे लोचने नयने यस्या तस्या । वदन-

लगाकर मानो दिव्य परोक्षाके द्वारा अपने पतिको आत्मशुद्धिका परिचय दे रही थी ॥४७॥
 लगातार ऊपर गिरनेवाले तरंग मानो विटवृत्तिका चतुराईसे अभ्यास करनेके लिए स्त्रियोंके
 बाल खींच रहे थे, जघन प्रदेशके ऊपर चढ़ रहे थे और छातीसे टकरा रहे थे ॥४८॥ एक
 नायिका—जिसका मुखचन्द्र मुसकानकी चाँदनीसे सुशोभित था—अपने पतिके सामने कुरलेके
 बहानेसे मानो अन्दर न समा सकनेवाले शृङ्गाररसको बाहर निकाल रही थी ॥४९॥ नायक
 अपनी एक नायिकाके स्तनोपर अपनी अञ्जलिका जल डालनेकी ही था, इतनेमें उसकी दूसरी
 नायिकाने देख लिया । फलतः अञ्जलिके जल गिरनेसे पहले ही दूसरी नायिकाकी आँखोंसे
 आँसुओका प्रवाह बहने लगा, जिससे उसका हृदय भोग गया ॥५०॥ एक नायिकाके केशपाशसे
 गिरे हुए सफेद फूलोंसे सरोवरका जो जल, ताराओंसे व्याप्त आकाशकी भाँति सुशोभित हो

१ आ इ म वृत्तिम् । २ अ मदनशरं । ३ = वृद्धित्वा । ४ = चेष्टित व्यवहार वा ।
 ५ श आकृष्टम् । ६ = नितम्बान् । ७ आ सह बीजजन्मनि प्रादुर्भवे । ८ श हन हिंसाया गतो च ।
 ९ श वर्तमानम् । १० श निक्षिपति । ११ = तावत्पर्यन्तमेव । १२ आ सिचू सेचने । १३ आ इत् ।

उदककणचितैर्नितम्बिनीनां नयनयुगः सरसश्च कृष्णपद्मैः ।
 समुपहितमतिभ्रमा बभूवुः क्वचिदपि न स्थितिशालिनो द्विरेफाः ॥५१॥
 क्षणमवर्णितलोचना रमण्यः सलिलविहारमपास्य जातखेदाः ।
 ममुरुपरि निपत्य कौतुकिन्यो निजजघनैरलघूनि सैकतानि ॥५२॥
 अयमुदकहतो व्यधिष्यते त्वां यदि विदधे न मुखानिलेन सेकम् ।
 इति कृतकृतकश्चिर सदन्तव्रणमघरं दयित पपौ प्रियायाः ॥५३॥
 अनिमिषकुलसकुले विशद्भिः पयसि निजप्रतिमानिभेन नेत्रैः ।
 ध्रुवमभिलषितो विलासिनीनां चलशफरीकुलविभ्रमापहार ॥५४॥

सरोरुहमेव वदन मुख तदेव सरोरुह कमल तदेव । चन्द्र सोम । समग्रनि अजायत । जनङ् प्रादुर्भावे लुङ् । रूपकम् ॥५१॥ उदकेति । उदककणचितं उदकस्य जलस्य कर्णैरिन्दुमिषितं^१ युंषते । नितम्बिनीनां मानिनीनाम् । नयनयुगे नयनानां लोचनानां युगे युंगलैः । सरसः सरोवरस्य । कृष्णपद्मं नीलं तपलेश्व । समुपहितमतिभ्रमा समुपहित कृतो मतेर्बुद्धेर्भ्रमो भ्रान्तिर्येषां ते । द्विरेफा भ्रमरा । क्वचिदपि कस्मिंश्चित् [अपि] प्रदेशे । स्थितिशालिनः^३ स्थित्या शालिनः । न बभूवु न भवन्ति स्म । भ्रान्ति-मदलङ्कार ॥५२॥ क्षणमिति । क्षण क्षणपर्यन्तम् । 'कालाव्वनोव्याप्नो' इति द्वितीया । अवर्णितलोचना अवर्णिते लोहिते लोचने नयने यासां ता । रमण्य वनिता । जातखेदाः जातायासाः । सलिलविहार जलक्रीडाम् । अपास्य त्यक्त्वा । कौतुकिन्य कौतूहलिन्य सत्य । निजजघनं^४ निजानां जघनैः । अलघूनि महान्ति । सैकतानि पुलिनानि । उपरि अग्रे । निपत्य स्थित्वा । ममु प्रमान्ति स्म ॥५३॥ अयमिति । मुखानिलेन मुखस्यानिलेन वायुना । सेक सेचनम् । यदि न विदधे न करोति (मि) स्म । उदकहत उदकेन सलिलेन हतो बाधित पोडित । अयम् अधर । त्वा व्यधिष्यते^५ बाधिष्यते । व्यध^६ ताडने लुट् । इति एवम् । कृतकृतकः कृतः कृतको येन सः, कृतकपट इत्यर्थः । दयित नायक । सदन्तव्रण दन्तजार्त व्रण (दन्तव्रण, दन्तव्रणो वा) तेन सह वर्तते इति सदन्तव्रणः, तम् । अधरम् ओष्ठम् । प्रियाया भार्याया । चिर पपौ पिबति स्म ॥५४॥ अनिमिषेति । अनिमिषकुलसकुले अनिमिषाणां मत्स्यानां कुलेन निबध्नेन सकुले सकीर्णे । पयसि सलिले । निजप्रतिमानिभेन निजानां प्रतिमा इति निभेन व्याजेन । विशद्भिः गच्छद्भिः । विलासिनीनां सोमन्तिनीनाम् । नेत्रे नयने । चलशफरीकुलविभ्रमापहार चलानां चलन्तीनां शफरीणां मत्स्यवनितानां कुलस्य समहस्य विभ्रमस्यापहार परिहार । ध्रुव निश्चयम् । अभिलषित बाञ्छितः ।

रहा था, उसमे मृगनयनीका मुख ही चन्द्रमाकी छवि दे रहा था ॥५१॥ नायिकाओके पानीकी बिन्दुओसे व्याप्त नेत्रों और सरोवरके नीले कमलोमे भौंरोको बुद्धिभ्रम हो गया, जिससे वे कहीं भी स्थित नहीं हो सके—कभी नेत्रोंकी ओर तो कभी नीलकमलोंकी ओर दौडते ही रहे ॥५२॥ कुछ स्त्रियाँ जब थक गईं और उनकी आँखें लाल हो गईं, तब वे जलक्रीडा बन्द करके थोड़ी देरको बड़े-बड़े रेतीले प्रदेशोंके ऊपर चढ़कर जा बैठी । अपने नितम्बोंसे उन प्रदेशोंकी वे मापने लगी, तो उन्हें बड़ा कौतूहल होने लगा, यह जानकर कि वे प्रदेश ठीक उनके नितम्बोंके मापके हैं ॥५३॥ 'यदि मैं अपने मुखकी वायु (फूँक) से सेक न करूँ तो दन्तक्षतसे घायल, तेरा यह अधर पानी पडनेसे तुझीको दुखी कर देगा, यह छल भरी बात बनाकर किसी नायकने काफी समय तक अपनी प्रियाके अधरका पान किया ॥५४॥ मछलियोंसे व्याप्त जलमे परछाईके बहाने प्रवेश करनेवाले स्त्रियोंके नेत्रोंने मानो चञ्चल मछलियोंकी

१ म उपहितमतिविभ्रमा । २ = व्याप्तं । ३ = स्थिरा । ४ = स्वजघनं । ५ श व्यधिष्यते ।

वनजवनगताः करेण लीलाकमलमुदूढ^१शिलीमुखं वहन्त्यः ।
 श्रियमनुविदधुर्नरेन्द्रजाया जलकणमण्डितपीनपाण्डुगण्डाः ॥५६॥
 निजभुजयुगलैरुदस्य जाया जघनभरेण पदे पदे स्खलन्तीः ।
 कृतमुदमुदतारयंस्तदीयस्तनपरिमर्शनलोलुपा युवानः ॥५७॥
 कुवलयनयनाभिरस्यमानान्यनुपुलिनं सरसानि रागवन्ति ।
 मुमुचुरिव शुवाश्रुणः प्रवाहं स्रवणपदेन पुरातनांशुकानि ॥५८॥

उत्प्रेक्षा (अपह्नुतिश्च) ॥५५॥ वनेति । वनजवनगता वनजाना जलजाना वन षण्ड गता याता ।
 'प्रसन्नवणप्रवासनिवासवारिकान्तारेषु वनम्' इति नानार्थकोशे । उदूढशिलीमुखम् उदूढ सघृत. शिलीमुखो
 भ्रमरो यस्मिन् तत् । 'अलिबाणो शिलीमुखी' इत्यमरः । लीलाकमल लीलार्थं घृत कमल तथोक्तम् । करेण
 पाणिना । वहन्त्य घरन्त्यः । जलकणमण्डितपीनपाण्डुगण्डा जलस्योदकस्य कणै बिन्दुभिर्मण्डितो पीनो
 महान्तो पाण्डू शुभ्रो कपोलो यासा ता । नरेन्द्रजाया नरेन्द्रस्य चक्रवर्तिनो जाया वनिता । श्रिय लक्ष्मीं
 देवोम् । अनुविदधु अनुकुर्वन्ति स्म । उपमा ॥५६॥ निजेति । जघनभरेण जघनाना भरो भार, तेन । पदे
 पदे पदविन्यासे पदविन्यासे । वीप्साया द्विः । स्खलन्ती, जाया रमणी । निजभुजयुगलं निजाना भुजाना
 बाहूना युगलं युग्मं । उदस्य उद्धृत्य । तदीयस्तनपरिमर्शनलोलुपा तदीयाना तासा सबन्धिता^२ स्तनाना
 कुचाना परिमर्शने स्पर्शने । लोलुपा. लम्पटाः । युवान तरुणा । कृतमुद कृता मुदो यस्मिन् कर्मणि तत्
 (तथा) । उदतारयन् उत्तारयन्ति स्म । तू प्लवनतरणयो णिजन्ताल्ङ् ॥५७॥ कुवलयेति । कुवलय-
 नयनाभिः कुवलयमिव उत्पलमिव नयने नेत्रे यासा तामि । अनुपुलिन पुलिनस्थानु अनुपुलिन तस्मिन् अनु-
 पुलिनम् । 'सप्तस्था' इति वाम् । अस्यमानानि मुच्यमानानि । सरसानि^३ सार्द्राणि रागवन्ति अरुणवर्ण-
 युक्तानि । पुरातनाशुकानि पुरातनानि पूर्वं धृतानि अशुकानि वस्त्राणि । स्रवणपदेन स्रवणस्य स्यन्दनस्य
 पदेन व्याजेन । शुवा शोकेन । अश्रुण नेत्राश्रुन । प्रवाह निर्झरम् । मुमुचुरिव मुञ्चन्तिस्मेव । उत्प्रेक्षा

शोभा चुरानेका सङ्कल्प कर लिया था ॥५५॥ चक्रवर्ती अजितसेनकी रानियाँ कमलोके वनमे
 खड़ी हुई थी, उनके हाथोमे कमल थे—जिनके ऊपर भौरे बैठे हुए थे, उनके भरे हुए कपोल
 जल-बिन्दुओसे अलकृत थे । अतः उस समय वे लक्ष्मीका अनुकरण कर रही थी ॥५६॥
 नितम्बके बोझसे जो युवतियाँ पग-पग पर फिसल रही थी उन्हें उनके स्तनोके स्पर्शके लोभी
 पतियोने अपने बाहुओसे उठाकर प्रसन्नता पूर्वक घाटके ऊपर पहुँचा दिया ॥५७॥ नील कमल
 सरीखे नेत्रोवाली स्त्रियोने गीले (रसिक) रगीन (अनुरागयुक्त) जिन पुराने कपडोको
 किनारे पर उतार दिया, उनसे पानी निकल रहा था । अत एव ऐसा जान पडता था मानो वे

विश्रान्त्यर्थं समनुसरति प्रस्थमम्भोधराध्व-
भ्रान्त्युद्भूतश्रम इव रघौ पश्चिमस्याचलस्य ।
गत्वा भूपः^१ पुरमुदयवांस्त्यक्ततोयावगाह-
श्चक्रे कृत्स्न सह परिजनैरन्नपानादिकृत्यम् ॥५९॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये नवमः सर्गः ॥९॥

॥५८॥ विश्रान्त्यर्थमिति^२ । रघौ सूर्ये । अम्भोधराध्वभ्रान्त्युद्भूतश्रम इव अम्भोधराध्वनो गगनस्य भ्रान्त्या
भ्रमणेनोद्भूत उत्पन्न श्रमो यस्य तस्मिन्निव । पश्चिमस्य अपरदिक्स्थस्य पर्वतस्य । प्रस्थ सानुम्^३ ।
विश्रान्त्यर्थं विश्रमार्थम् । समनुसरति समनुगच्छति सति । त्यक्ततोयावगाहं त्यक्तो मुक्तस्तोयस्य जलस्या
वगाहं क्रीडा येन स । उदयवान् ऐश्वर्यवान् । भूपः चक्रवर्ती । पुर नगरीम् । गत्वा एत्य । परिजनैः ।
भृत्यजनैः । सह साकम् । अन्नपानादि भोजनपानादि । कृत्स्न सकलम् । कृत्य कार्यम् । चक्रे करोति स्म ।
उत्प्रेक्षा ॥५९॥

इति वीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये
नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

शोकके कारण आँसू बहा रहे हो ॥५८॥ आकाशमे भ्रमण करनेसे सूर्य मानो थककर विश्राम
करनेके लिए अस्ताचलके शिखरकी ओर चल दिया । यह देखकर चक्रवर्ती अजितसेन जो
उत्तरोत्तर प्रगति कर रहा था—जलक्रीडा बन्द करके पुरकी ओर चला गया । वहाँ जाकर
उसने अपने परिवारके लोगोके साथ भोजन आदि सभी आवश्यक कार्य किये ॥५९॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्ग चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें
नवा सर्ग समाप्त हुआ ॥९॥

[१०. दशमः सर्गः]

इतरेषु जनेषु का कथा न सुरेष्वप्युदया निरत्ययाः ।
 इति सूचयितुं शरीरिणां रविरस्ताद्रिमथाधिशिश्रिये^१ ॥१॥
 प्रियसङ्गसमुत्सुकाङ्गनानयनप्रान्तशरैरिव क्षतः ।
 तनुमावहति स्म भानुमानरुणाम्भोरुहभारसंनिभाम्^२ ॥२॥
 दिवसाधिपवल्लभागमे वरुणाशा परिलोहितानना ।
 स्वयमेव समेत्य कुङ्कुमैः कृतचर्चैव रराज सन्ध्यया ॥३॥
 परकृत्यविधौ समुद्यतः पुरुषः कृच्छ्रगतोऽपि पूज्यते ।
 शिरसास्तमयेऽप्यदीधरद्यशीतद्युतिमस्तभूधरः ॥४॥

इतरेष्विति । अथ जलक्रीडानन्तरम् । सुरेष्वपि देवेष्वपि । उदया अभ्युदया । निरत्ययाः निर्वाधाः । न न भवन्ति । इतरेषु अन्येषु । जनेषु लोकेषु । का कथा का वार्ता । रवि सूर्यः । शरीरिणां जीवानाम् । इति परमार्थवचनम् । सूचयितुं दर्शयितुम् (इव) । अस्ताद्रि पश्चिमाद्रिम् । अधिशिश्रिये अधिश्रयति स्म । उत्प्रेक्षा ॥१॥ प्रियेति । प्रियसङ्गसमुत्सुकाङ्गनानयनप्रान्तशरैः प्रियाणां दयितानां सङ्गे सयोगे समुत्सुकानामुद्युक्तानामङ्गनानां नयनानां नेत्राणां प्रान्ता अपाङ्गास्त एव शरा वणाः, तैः । क्षत इव घातित इव । भानुमान् सूर्यः । अरुणाम्भोरुहभारसंनिभाम् अरुणाम्भोरुहाणां रक्तसरोरुहाणां भारस्य समूहस्य संनिभा समानाम् । तनुं गात्रम् । आवहति स्म धरति स्म । वही^३ प्रापणे लट् । उत्प्रेक्षा ॥२॥ दिवसेति । वरुणाशा वरुणा पश्चिमा दिक् सैवाशा स्त्री । रूपकम् । दिवसाधिपवल्लभागमे दिवसाधिपः सूर्यः स एव वल्लभो नायकः तस्यागमः आगमनः, तस्मिन् । परिलोहितानना परिलोहितमङ्गमाननं मुखं यस्यां सा । स्वयमेव, समेत्य प्राप्य । कुङ्कुमैः काश्मीरजैः । कृतचर्चा इव कृता चर्चा स्नान लेपनं वा यस्याः^४ सा इव । सन्ध्यया सन्ध्यारागेण । रराज भाति स्म । राजृक्^५ दीप्ती लिट् । उत्प्रेक्षा^६ ॥३॥ परेति । यत्, अस्तभूधर अस्ताचलः । अशीतद्युतिम् अशीता उष्णा द्युतयः कान्तयो यस्य तम्, सूर्यम्-इत्यर्थः । अस्तमयेऽपि अस्तमानः (मनः) काले, पक्षे नाशस्तमयेऽपि । शिरसा मस्तकेन । अदीधरत् धरति स्म । धृक् धारणे णिजन्ताल्लुङ् । परकृत्यविधौ परेषामन्येषां कृत्यस्य प्रयोजनस्य विधौ करणे । समुद्यतः समुद्युक्तः । पुरुषः पुमान् । कृच्छ्रगतोऽपि कृच्छ्र कष्ट गतोऽपि प्राप्तोऽपि, पक्षे विगतपुण्योऽपि । पूज्यते हि महीयते हि । अर्थान्तरन्यासः ॥४॥

इसके पश्चात्—‘जब देवोका भी अभ्युदय निर्बाध नहीं है, तो और लोगो की बात ही क्या है’ मानो यह सूचना, समस्त प्राणियोको देनेके लिए सूर्यने अस्ताचलका आश्रय लिया ॥१॥ अपने-अपने पतिके समागमके लिए उत्सुक नायिकाओके कटाक्ष-बाणोने मानो सूर्यको घायल कर दिया, फलतः उसका शरीर रक्त कमलोके समूहकी भाँति विलकुल लाल हो गया ॥२॥ सूर्य रूपी नायकके आते ही पश्चिम दिशा रूपी नायिकाका मुख (अगला भाग) लाल हो गया । इतनेमे संध्या (उसकी सखी) आ गयी । उससे वह ऐसी प्रतीत होने लगी मानो उसके शरीरपर कुकुमका लेप कर दिया गया हो ॥३॥ जो पुरुष दूसरोंके उपकारके लिए उद्यत रहता है, वह आपद्ग्रस्त होनेपर भी-पूज्य होता है दूसरोंके द्वारा सन्मानित होता है । मानो इसीलिए

१ अ °याविशिश्रिये । २. अ °रुहभारसंनिभाम् । ३. आ वह, श वहि । ४. आ °गमे । ५. = यया । ६. आ राज् । ७. आ ‘उत्प्रेक्षा’ इति नास्ति ।

मयि पश्यति माभिभूयतां तमसेदं मलिनात्मना जगत् ।

इति तर्कयतेव मण्डलं दिनभर्त्रान्तरधीयतात्मनः । ५॥

बलवान्विधिरेव देहिनां न सहाया न मतिर्न पौरुषम् ।

तमसा स तथा प्रतापवान्दिननाथोऽपि यदभ्यभूयत ॥६॥

विषये गुणवद्विर्वर्जिते गुणहीनाः प्रभवन्ति का गतिः ।

गगन हि तमोभिरावृत मलिनैरस्तमिते दिनाधिपे ॥७॥

कृतदीप्तैर्विहङ्गमैर्निजनीडाभिमुखैः समाकुला ।

वियुता इव पद्मवन्धुना प्रविलापं विदधुर्दिगङ्गनाः ॥८॥

मयीति । मयि पश्यति सति बोक्ष्यमाणे^१ सति । इदम् एतत् । जगत् विष्टम् । मलिनात्मना मलिनो मली-
मस आत्मा स्वरूप यस्य तेन । तमसा अन्धकारेण । माभिभूयता तिरस्कारो मा क्रियताम्^२ । मू सत्तायां
कर्मणि लोट्^३ । इति एवम् । तर्कयतेव विचारयतेव । दिनभर्त्रा सूर्येण । आत्मनः स्वस्य । मण्डल बिम्बम् ।
अन्तरधीयत व्यवधीयते स्म । दुघाञ् घारणे च^४ कर्मणि लङ् । उत्प्रेक्षा । ५॥ बलवानिति । तथा तेन
प्रकारेण । प्रतापवानपि प्रतापयुक्तोऽपि । स दिननाथ सूर्य । यत् यस्मात्कारणात् । तमसा तिमिरेण ।
अभ्यभूयत तिरस्क्रियते स्म । (तत्) देहिना जीवानाम् । विधिरेव ईमेव । बलवान् बलवत् (सबलः) ।
सहाया बलवन्तो न भवन्ति । मति बुद्धि । न, बलवतो न भवति । अर्थान्तरन्यासः ॥६॥ विषय इति ।
दिनाधिपे सूर्ये । अस्तमिते अस्त गते सति । मलिनै मलोमसै । 'मलादीमसश्च' इति ईमस^५—प्रत्यय ।
तमोभि तिमिरै । गगन हि आकाश हि । आवृत व्याप्तम् । गुणवद्विर्वर्जिते^६ 'गुणवद्विर्गुणयुक्ते' पुरुषै-
र्विर्वर्जिते रहिते । विषये देशे । गुणहीना गुणहीना रहिता । प्रभवन्ति समर्था भवन्ति । का गतिः गतिः^७ ।
का ? गुणवद्ब्रह्मतेऽपि देशे गुणहीनाना स्थित्यभावे तेषां गति का^८ इत्यर्थः ॥७॥ कृतेति । कृतदीप्तैर्विहङ्ग-
कृता विहिता दीप्ता तारा रवा स्वरा ये, ते । निजनीडाभिमुखैः निजानां स्वेषां नीडानां कुलायानामभि-
मुखैरभिमुख गच्छद्भिः । विहङ्गमै पक्षिभिः । समाकुला व्याप्ता । दिगङ्गना^९ दिक्षु ककुप्सु विद्यमाना
अङ्गना कन्यकाः । पद्मवन्धुना पद्मस्य कमलस्य बन्धुबन्धवः, तेन, सूर्येण—इत्यर्थः । वियुताः विरहिताः ।

अस्ताचलने डूबते समय भी सूर्यको अपने मस्तक (शिखर) पर धारण किया ॥४॥ मेरे देखते
हुए—मेरी दृष्टिके सामने, यह जगत् मलिन (कृष्णवर्ण, पापी) अन्धकारसे अभिभूत न हो,
मानो यह सोचकर सूर्यने अपने मण्डलको छिपा लिया—सूर्य डूब गया ॥५॥ जब प्रतापी सूर्य
भी अन्धकारके द्वारा अभिभूत-तिरस्कृत कर दिया गया, तब तो यही कहना चाहिए कि
प्राणियोंका भाग्य ही बलवान है, न कि सहायक, बुद्धि और पुरुषार्थ ॥६॥ जिस देशमें गुणवान्
नहीं रहते, उसमें निर्गुणोंकी प्रभुता हो जाती है । इसका उपाय ही क्या है ? इसीलिए न,
सूर्यके अस्त होते ही मलिन अन्धकारने आकाशको घेर लिया ॥७॥ जोर-जोरसे शब्द करते हुए
पक्षी अपने-अपने घोंसलोको ओर जाने लगे, तो सभी दिशाएँ उनसे व्याप्त होकर ऐसी प्रतीत

१ आ बोक्ष्यमाणे । २ = न तिरस्क्रियताम् । ३ श लोट् । ४ आ 'च' नास्ति । ५ आ इम ।
६ एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिषुतु 'गुणवद्विर्वर्जिते' इत्येव वर्तते । ७ = उपाय । ८ = क्व इति यावत् ।
९ = दिश एवाङ्गना दिगङ्गना ।

ककुभो मलिनात्मनाखिलं तमसा व्याप्तमवेत्य विष्टपम् ।
यथुरस्तमुपागते रवाविव विध्वंसभयाद्दृश्यताम् ॥९॥
अवभास्य जगद्गृहं करै रविदीपे विरतिं गते तमः ।
प्रसरद्दृशे शनै शनैरिव तत्कज्जलमम्बरे जनः ॥१०॥
तमसाखिलमेव कुर्वता निजसङ्गेन जगन्मलीमसम् ।
इति देहवतां स्फुटीकृतं गुणदोषा सदसत्प्रसङ्गजा ॥११॥
विनिवृत्तेनिजाह्निकक्रियं विगतालोकमुपात्तसंभ्रमम् ।
परिवृत्तिमगादिवाखिलं भुवनं संतमसावगुण्ठितम् ॥१२॥

प्रविलाप प्रकाशम् । विदधुरिव चक्रुरिव । भान्ति स्म । दुषाज् धारणे च^१ लिट् । उत्प्रेक्षा ॥८॥ ककुभः इति ।
रवौ सूर्ये । अस्त^२ परोक्षम् । उपागते याते सति । मलिनात्मना मलिनो मलीमस आत्मा यस्य, तेन ।
तमसा तिमिरेण । व्याप्तम् आवृतम् । अखिल निखिलम् । विष्टप भुवनम् । अवेत्य ज्ञात्वा । ककुभः दिग्ग ।
विध्वंसभयादिव विध्वंसाद् नाशाज्जातभयादिव भोतेरिव । अदृश्यता नयनविषयाभावम् । ययुः याति स्म ।
या प्रापणे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥९॥ अवभास्येति । रविदीपे रविरिव दीपः प्रदीपः, तस्मिन् । करै किरणै ।
जगद्गृहं जगदेव गृहं मन्दिरम् । अवभास्य^३ प्रकाशनं कृत्वा । विरति विरामम् । गते याते सति । अम्बरे
गगने । शनै शनैः मन्द मन्दम् । प्रसरत् व्याप्नुवत् । तमः तमिस्रम् । जनै लोकै । तत्कज्जलमिव तस्य
रविदीपस्य कज्जलमिव मसिकैव^४ । दृशे दृश्यते स्म । दृष्टु^५ प्रेक्षणे लिट् । उत्प्रेक्षालूपकयोः सङ्करः
॥१०॥ तमसेति । निजसङ्गेन निजस्य सङ्गेन ससङ्गेण । अखिलमेव निखिलमेव । जगत् भुवनम् । मलीमस
मलम् (मलो) अस्य अस्तोति मलीमस पुनस्तत् । 'मलादीमसश्च' इति ईमस—प्रत्ययः । कुर्वता विदधता ।
तमसा तिमिरेण । देहवता देहः शरीरमस्त्येषामिति देहवन्तः, तेषाम्, संसारिणाम्—इत्यर्थः । ॥ गुणदोषा^६
गुणादयः दोषाश्च तयोभ्याः । सदसत्प्रसङ्गजा सता सत्पुरुषाणामसता दुर्जनानां प्रसङ्गजाः ससङ्गेण जाताः ।
इति एवम् । स्फुटीकृतं प्रागस्फुटमिदानीं स्फुटं क्रियते स्म स्फुटीकृतं व्यपतोक्तम्—इत्यर्थः ॥ दृष्टात् (?)
॥११॥ विनिवृत्तेति^७ । विनिवृत्तिनिजाह्निकक्रियं विनिवृत्ता निरस्ता निजस्य स्वस्याह्निका दिवसे प्रवर्तमाना
क्रिया अथापारो यस्य तत् । विगतालोकं विगतो रहित आलोको यस्य तत् । उपात्तसंभ्रमम् उपात्तं स्वीकृतं
संभ्रमोऽनवस्थितिं भयं वा येन तत् । 'सर्वेगभयादरेषु' संभ्रमः^८ इति नानार्थकोशे । संतमसावगुण्ठितं संतमसेन
समन्ताद् विद्यमानेन तमसा अवगुण्ठितमाच्छादितम्, (पक्षे) अज्ञानान्धकारेणावगुण्ठितम् । अखिल निखिलम् ।
भुवनं विष्टपम् । परिवृत्तिं व्यस्तवृत्तिम्, पक्षे उन्मत्तवृत्तिं तिरस्कारं वा । अगादिव अयादिव । इण् गतो लुट् ।

होने लगी मानो सूर्य (पति) से वियुक्त होकर वे विलाप कर रही हो ॥८॥ सूर्यके अस्त होते
हो मलिन अन्धकारने सारे ससारको घेर लिया, यह देखकर सभी दिखाएँ मानो विध्वंसके भयसे
अदृश्य हो गई ॥९॥ जगत् लोको घरको प्रकाशित करके सूर्य तपी दीपकके अस्त होते हैं लोगों-
ने आकाशम धीरे-धीरे उसके कज्जल सरीरो पतीत होनेवाले अन्धकारको फैलते देखा ॥१०॥
अपने संतर्गसे सारे ससारको मलिन करते हुए अन्धकारने, समस्त प्राणियोंके सामने इस बात-
को स्पष्ट कर दिया कि गुण और दोष, क्रमशः अच्छे और बुरे तत्त्वसे बना करते हैं ॥११॥
अन्धकारका आवरण वा पदी पड़ जानेसे सारा ससार खिलबुल बदल-सा गया । उसने दिनमें
होनेवाली सारी दिखाएँ छोड़ दी, उसका प्रकाश समाप्त हो गया और उसे भय भी उत्पन्न हो
गया । फलतः वह पान-४ मरीजा ज्ञान पाने लगा । पागल दैनिक क्रियाओंमें निवृत्त रहता है

न जहाति पुमान्कृतज्ञतामसुभङ्गेऽपि निसर्गनिर्मलः ।
 रविणा गमितः समुन्नतिं सह तेनास्तमियाय वासरः ॥१३॥
 गुणवान्समुपैति सेव्यता गुणहीनादपरज्यते जनः ।
 दिवसापगमे मलीमस कमलं पश्य समुज्झितं श्रिया ॥१४॥
 ककुभां चिवरेषु तारका विहृतध्वान्तलवाश्चकासिरे ।
 गलिता इव मित्रविप्लवे गगनस्योग्रशुचोऽश्रुबिन्दवः ॥१५॥
 गलिताश्रुभिरार्तनिःस्वनैर्वहलध्वान्तमषीमलीमसैः ।
 विरहानलधूमधूसरैरिव चक्राह्वयुगैर्द्वयुज्यत ॥१६॥

‘गैत्यो’ इति गादेश । उपप्रेक्षा ॥१२॥ नेति । रविणा सूर्येण । समुन्नतिं महोन्नतिम् । गमित प्रापित । वासरः दिवस । तेन सूर्येण । सह साकम् । अस्त नाशम् । इयाय जगाम^१ । इण् गतो लिट् । निसर्गनिर्मलः निसर्गेण स्वभावेन निर्मलो मलरहितः । पुमान् पुरुष । असुभङ्गेऽपि असूना प्राणानां भङ्गेऽपि नाशेऽपि । कृतज्ञताम् उपकार-स्मरणत्वम्^२ । न जहाति न त्यजति । ओहाक् त्यागे लट् । अर्थान्तरन्यास ॥१३॥ गुणवानिति । गुणवान् गुणसहित । जन्म लोक । सेव्यता पूज्यताम् । समुपैति सयाति । गुणहीनात् गुणहीनाद् रहितात् । अपरज्यते^३ अपसरति । रज्जु^४ रागे लट् । लोके गुणवान् जनो गुणवन्तमाश्रित्य पूज्यतामुपयाति, स एव गुणहीनमाश्रित्य स्वगुणान् त्यजते (ति) इत्यभिप्रायः । दिवसामपगमे दिवसस्य दिनस्य । अपगमे नाशे । मलीमस मलसयुक्तम् । श्रिया शोभया । समुज्झित रहितम्^५ । कमल नलिनम् । पश्य दिलोक्य । दृष्टुं प्रेक्षणे लोट्^६ । ‘पा घ्रा—’ इत्यादिना पश्यादेशः । दृष्टान्तः ॥१४॥ ककुभामिति । ककुभा दिशाम् । चिवरेषु भागेषु । विहृतध्वान्तलवा विहृता निरस्ता ध्वान्तस्य तमसो लवा कणा यासां ता तथोक्ता । तारका नक्षत्राणि । मित्रविप्लवे मित्रस्य सूर्यस्य विप्लवे नाशे, मित्रस्य सुहृदो विप्लवे नाशे च । श्लेष । गगनस्य आकाशस्य । उग्र-शुचा उग्रया तीव्रया शुचा शोकेन । अश्रुबिन्दवः अश्रुणो नयनोदकस्य बिन्दवः कणा । गलिता इव च्युता इव । चकासिरे^७ । कास^८ दोषो लिट् । उपप्रेक्षा ॥१५॥ गलितेति । गलिताश्रुभिः गलित सवितमश्रु वेनोदकं येषां तैः । आर्तनिःस्वनैः आर्तं शोकेन युक्तो नि स्वनो येषां तैः । बहलध्वान्तमषीमलीमसैः बहल गूढ ध्वान्तं तमस्तदेव मषी^९ तथा मलीमसानि मलिनानि तैः । चक्राह्वयुगलैः चक्राह्वानां चक्रवाकानां युगलैर्द्वन्द्वैः । विरहानलधूमधूसरैः [इव] विरहो वियोगः स एवानलोऽग्निस्त्वस्य धूमेन धूसरा विवर्णा तैरिव । व्ययुज्यत ।

उसे कुछ ज्ञान नहीं रहता और उसे भ्रम हुआ करता है ॥१२॥ जो मनुष्य स्वभावतः निर्मल होता है—जिसका दिल साफ होता है—वह प्राण निकलनेकी नीवत आनेपर भी कृतज्ञताको नहीं छोड़ता । मानो यही सोचकर, सूर्यके द्वारा समुन्नत किया गया दिन, सूर्यके साथ ही अस्त हो गया ॥१३॥ गुणी मनुष्य पूज्य होता है, पर जब वह गुणहीन हो जाता है, तब लोग उससे विरक्त हो जाते हैं । कमलको देखो, दिन अस्त होनेपर ज्यों ही वह मलिन होने लगता है, त्योही लक्ष्मी उसे छोड़ देती है ॥१४॥ दिशाओके बीच-बीचमे अन्धकारको कुछ-कुछ दूर करने वाली ताराएँ ऐसी जान पड़ती थी, मानो मित्र (सूर्य, सखा) के अस्त (नष्ट) होनेपर अत्यधिक शोक करनेवाले आकाशकी अश्रु-बिन्दुएँ टपक रही हो ॥१५॥ चक्रवाक पक्षियोंके जोड़े दुःखी हो गये—उनकी आँखोंसे आँसू टपकने लगे, उनके मुखसे दुःखभरे शब्द निकलने लगे और वे अन्धकार रूपी काली स्याहीसे मेले होकर ऐसे जान पड़ने लगे मानो विरहाग्निके धुँएँ मटमैले

१ श अस्तमियाय नाशमियाय प्राप । २ श स्मरणत्वम् । ३ = अपरक्तो भवति । ४ श रज्जि । ५ श अपगतम् । ६ आ दृशिर् । ७ श लोट् । ८ = यामि । ९ श चकासिरे । १०. श काश । ११ = भवति हिनस्त्योज्ज्वल्यमिति मयो ।

विसरन्बिस^१तन्तुनिर्मलो विन्भासेऽथ नभः पयोनिधौ ।
 निकरो रजनीपते रुचामिव मुक्ताफलरोचिषा चयः ॥१७॥
 प्रसृतालकतुल्यलाञ्छनद्युतिरद्रथन्तरितार्धमण्डल ।
 व्रजति स्म ललाटपट्टतां क्षणमात्रं बलभिदिशः शशी ॥१८॥
 विदधत्तिमिरं तिरोहित करजालैर्गगनान्तगामिभिः ।
 अभवद्रजनीकरः क्रमादुदयाद्रीन्द्रशिरः शिखामणिः ॥१९॥
 उदयाद्रिशिरः श्रितः शशी शशमन्तर्गतमाजिघासुना ।
 तमसा शबरेण सायकैरिव विद्धोधिजगाम रक्तताम् ॥२०॥

युज्व^२ योगे भावे लङ् । उत्प्रेक्षा ॥१६॥ विसरन्निति । अथ सूर्यास्तमया (ना) नन्तरम् । विसतन्तुनिर्मलः विसस्य^३ कमलस्य तन्तुरिव निर्मल शुभ्र । विसरन् प्रसरन् । रजनीपते^४ निशाकरस्य । रुचा कान्तीनाम् । निकर, नभः पयोनिधौ समुद्रे^५ । मुक्ताफलरोचिषा मुक्ताफलानां मुक्तामणोनां रोचिषा कान्तीनाम् । चय इव निवह इव । विबभासे भासते स्म । भासू^६ दीप्ती लिट् । उत्प्रेक्षा ॥१७॥ प्रसृतेति । प्रसृतालकतुल्यलाञ्छन-द्युति प्रसृतस्य विसृतस्यालकस्य चूर्णकुन्तलस्य तुल्या समाना लाञ्छनस्य द्युति कान्ति र्यस्य स । अद्रथन्तरिता-र्धमण्डल अद्रिणा पूर्वपर्वतेनान्तरित व्यवहित मण्डलस्य बिम्बस्यार्धम् अर्धमण्डल यस्य स । शशी चन्द्र । क्षणमात्र क्षणपर्यन्तमेव । बलभिदिशः बलभिद इन्द्रस्य दिशः । ललाटपट्टता ललाटस्य पट्टता^७ प्रदेशत्वम् । व्रजति स्म गच्छति स्म । व्रज गतौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥१८॥ विदधदिति । गगनान्तगामिभिः गगनस्याकाशस्यान्तमव-सान गामिभिः^८ गमनशीलैः । करजालैः कराणां किरणानां जालैः समूहैः । तिमिर तमः । तिरोहित व्यव-हितम् । विदधत् कुर्वन् । रजनीकर निशाकर । क्रमात्^९ परिपाट्या । उदयाद्रीन्द्रशिरः शिखामणिः उदया-द्रीन्द्रस्य उदयपर्वतेन्द्रस्य शिरसो मस्तकस्य शिखामणिश्चूडामणिः । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लङ् । उपमा ॥१९॥ उदयेति । उदयाद्रिशिरः श्रित उदयाद्रेरुदयपर्वतस्य शिरः शिखर श्रित आश्रित । शशी चन्द्र । अन्तर्गतम् अन्तर्मध्य गत यातम् । शश^{१०} शशमृगम् । आजिघासुना हन्तुमिच्छुना । तमसा तिमिरेण । शबरेण व्याघ्रेण । सायकैः बाणैः । विद्ध [इव] वेधित इव । रक्तता लोहितत्वम् । निजगाम [अधिजगाम] ययौ ।

हो गये हो । फिर वे विछुड गये ॥१६॥ इसके पश्चात् सभी ओर फैलनेवाला, कमलदण्डके तन्तुओके समान निर्मल, चन्द्रमाकी किरणोका समूह सुशोभित होने लगा, जो ऐसा जान पड़ता था मानो आकाशरूपी समुद्रमे मोतियोकी किरणोका समूह हो ॥१७॥ चन्द्रमा दृष्टिगोचर होने लगा । उसका आधा भाग उदयाचलकी ओटमे छिपा हुआ था, और आधा उसके ऊपर देख पड़ता था, जो थोड़ी देर तक इन्द्रकी दिशा (पूर्व) रूपी नायिकाके ललाटकी छविको धारण कर रहा था, और उसमे काला घन्ना बिखरे केशपाशकी सुषमाको व्यक्त कर रहा था ॥१८॥ आकाशमे सभी ओर जानेवाली किरणोसे अन्धकारको दूर करता हुआ चन्द्रमा धीरे-धीरे उदयाचलके सिर—शिखरपर, पूरा-का-पूरा पहुँच गया, और वहाँ वह उसका चूडामणि बन गया ॥१९॥ चन्द्रमा उदयाचलके शिखरपर पहुँच गया । वहाँ वह बिल्कुल रक्तवर्ण हो गया, जिससे ऐसा प्रतीत होता था मानो अन्धकार रूपी भीलने उसके भीतर स्थित खरगोशको मारनेके लिए जो बाण मारे थे, उनसे वह स्वयं घायल हो गया हो, और घावसे निकलनेवाले

१ आ विवशन्बि^१ । २ आ युजिर् । ३ = कमलदण्डस्य मृणालस्य । ४ = आकाशसमुद्रे । ५ श भासू । ६ = फलकत्वम् । ७ = गच्छन्तीत्येन लोलानि, तैः । ८ = क्रमतः । ९ = 'शशम्तु मृदुलोमकः' इति हैमः । १० आ जगाम ।

घनवीथिरथं क्षपापतावधिरूढे घृतधामधन्वनि ।
 उपभुक्तनिशं तमो भयात्परदारग्रहजादिवाद्रवत् ॥२१॥
 विगलत्तिमिरावगुण्ठनामुडुघर्मोदकबिन्दुसंभृताम् ।
 ददृशु शिशिराशुसंगमे सुरतस्थामिव शर्वरीं जनाः ॥२२॥
 भवतीह विनापि हेतुना घटना कस्यचिदेव केनचित् ।
 विकसद्भिरिति स्फुटोक्तं कुमुदैरेव निशाकरोदये ॥२३॥
 प्रविकासिनि यन्न्यलीयत भ्रमरीणां कुमुदानने कुलम् ।
 तिलकं तदभूत्प्रसाधनं कुमुदिन्यास्तुहिनांशुसंगमे ॥२४॥

गम्लू गतो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥२०॥ घनेति । घृतधामधन्वनि^२ धामैव किरण (णा) एव घनु तथोक्तम्, घृत भूत च तद् धामधनुश्च तथोक्तम्, घृतधामधनुस्यास्तीति घृतधामधन्वा तस्मिन् क्षमापतो निशापतो, चन्द्रे—इत्यर्थः । घनवीथिरथ घनस्य मेघस्य वीथि, गगनम्—इति भावः, घनवीथिरेव रथः, तम् । रूपकम् । अविच्छेदो सति । उपभुक्तनिशम् उपभुक्तानुभूता निशा रात्रिर्येन तत् । तम तिमिरम् । परदारग्रहजात् परदारणा परस्त्रीणा ग्रहजाद् ग्रहणेन जातात् । भयादिव भीतेरिव । अद्रवत् अघावत् । द्रु गतो^३ लङ् । उत्प्रेक्षा ॥२१॥ विगलदिति । शिशिराशुसङ्गमे शिशिराशोश्चन्द्रस्य सङ्गमे ससर्गे^४ । विगलत्तिमिरावगुण्ठना विगलद् विगच्छत् तिमिरमेव तम एवावगुण्ठन वस्त्र यस्याः ताम् । उडुघर्मोदकबिन्दुसंभृताम्^५ सङ्गुनि नक्षत्राणि तान्येव घर्मस्य स्वेदस्योदक जल तस्य बिन्दवस्तान् सबिभति स्म उडुघर्मोदकसंभृता, ताम् शर्वरीं रात्रिम् । जनाः लोकाः । सुरतस्थामिव निधुवनस्थामिव । ददृशु पश्यन्ति स्म । दृष्टुं^६ प्रेक्षणे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥२२॥ भवतीति । इह जगति । हेतुना विनापि कारणेन विनापि । कस्यचिदेव^७ वस्तुन एव । केनचित् वस्तुना साकम्^८ । घटना सम्बन्धः । भवति जायते । निशाकरोदये निशाकरस्य चन्द्रस्योदये । विकसद्भि^९ । कुमुदैरेव कैरवैरेव^{१०} । इति एवम् । स्फुटोक्तं व्यवहृतोक्तम्^{११} । कुमुदै सह सम्बन्धः कुमुदानां विकसनेनैव व्यवहृतोक्त इत्यर्थः । अनुमिति ॥२३॥ प्रविकासिनीति । प्रविकासिनि विका (क) सनशीले । कुमुदानने कुमुदमेवाननं तथोक्तं, तस्मिन् । भ्रमरीणां^{१२} मधुकरीणाम् । कुल समूहः । न्यलीयत्^{१३} न्यपतत् । लीड् श्लेषणे कर्मणि लट् । तुहिनाशुसङ्गमे तुहिनाशोश्चन्द्रस्य सङ्गमे ससर्गे । कुमुदिन्या^{१४} कुमुदघण्डस्य कुमुदिनी-जाति (ते), स्त्रिया इति ध्वनिः । तत् भ्रमरीकुलम्^{१५} । तिलकं तिलकम्—इति नाम । प्रसाधनम्

रक्तसे रजित हो गया हो ॥२०॥ अपना प्रकाश या प्रभाव रूपी घनुष (और किरण रूपी बाण) लेकर ज्यो ही रात्रिका पति-चन्द्रमा आकाश रूपी रथपर सवार हुआ, त्यो ही रात्रिका उपभोग करनेवाला अन्धकार मानो परनारी भोगनेके भयसे भाग गया—चन्द्रोदय होते ही अन्धकार नष्ट हो गया ॥२१॥ चन्द्रमाका संगम होते ही रात्रि रूपी नायिकाका अन्धकार रूपी घँघट उतर गया और उसके ऊपर नक्षत्र रूपी पसीनेके बिन्दु दृष्टिगोचर होने लगे । अतएव दर्शकोंको वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह सुरतमे निरत हो ॥२२॥ चन्द्रोदय होनेपर केवल रात्रि विकासी कमल हो विकसित हुए (न कि दिनमे खिसकनेवाले कमल), जिन्होंने मानो यह स्पष्ट बतला दिया कि इस ससारमे किसीका किसीके साथ बिना किसी कारणके भी (स्वाभाविक) सम्बन्ध होता है ॥२३॥ विकसित कुमुद रूपी (कुमुदिनीके) मुखपर जो भौंरोका झुण्ड जा बैठा,

१ क ख ग च म भ्रमराणां । २ = घृत धामैव घनुर्येन, तस्मिन् । ३ श द्रु सु (सु) गतो । ४ श 'ससर्गे' इति नोपलभ्यते । ५ = सङ्गुन्येव घर्मोदबिन्दव तै संभृता व्याप्ताम् । ६ आ दृष्टिर् । ७ = कस्यचिद्वस्तुन एव । ८ आ 'साकम्' इति नास्ति । ९ = स्फुटद्भिः । १० श कुमुदैरेव कैरवैरेव । ११ श 'व्यवहृतोक्तम्' इति नोपलभ्यते । १२ आ भ्रमराणां । १३ श व्यलीयत् । १४ = कुमुदघण्डः । १५ अ भ्रमरः ।

अपहन्ति नरो निसर्गजानपि दोषान्गुणवन्तमाश्रितः ।
 नभसा हि हिमांशुसंगमादपनीतं मलिनत्वमात्मनः ॥२५॥
 उदितेन पयोधिरिन्दुना परमां कोटिमनीयतोन्नतेः ।
 महतां हि परोपकारिता सहजा नाद्यतनी मनागपि ॥२६॥
 विकसत्कुमुदाकरं सरः प्रकटोद्भुप्रकरं नभःस्थलम् ।
 द्वयमाप परस्परोपमां करजाले शशिनः प्रसर्पति ॥२७॥
 रजनी तमसान्त्यजातिना परिमृष्टा घनवर्त्मवर्त्मनि ।
 प्रविधातुमिवात्मशोधनं निममज्जेन्दुमहोमहाह्वदे ॥२८॥

अलङ्कार । अभूत् अमवत् । भू सत्ताया लुङ् । उत्प्रेक्षा ॥२४॥ अपहन्तीत्यादि । हिमाशुसङ्गमात् हिमाशो-
 दचन्द्रस्य सङ्गमात् ससर्गत् । नभसा गगनेन । आत्मन स्वस्य । मलिनत्व मलौमसत्वम् । अपनीतं निराकृतम् ।
 गुणवन्तं गुणिनं पुरुषम् । आश्रितुं समुपयात । नर पुरुषः । निसर्गजान् स्वभावजनितान् । दोषानपि
 पापान्यपि । अपहन्ति नाशयति । हन हिंसागत्यो कर्तरि लट् । अर्थान्तरन्यास ॥२५॥ उदितेनेति ।
 उदितेन उदेति स्म उदितः, तेन उदय गतेन । इन्दुना सोमेन । पयोधि समुद्र । उन्नते महत्त्वस्य । परमाम्
 उत्कृष्टाम् । कोटि मागम् । अनीयते अयायते^३ । णीञ् प्रापणे कर्मणि लङ् । 'दुहि याचि—' इत्यादिना
 द्विकर्मकः । महता सताम् । परोपकारिता परेषा सर्वेषामुपकारितामुपकारित्वम् । सहजा निसर्गजनिता । हि
 मनागपि ईपदपि । न अद्यतनी अद्यभवा न । 'सायम्—' इत्यादिना तनट् । 'टिट्ठण्ठे—' इत्यादिना डी^४ ।
 अर्थान्तरन्यास ॥२६॥ विकसदिति । शशिन चन्द्रस्य । करजाले कराणां किरणानां जाले समूहे । प्रसर्पति
 प्रसरति सति । विकसत्कुमुदाकरं विकसन् कुमुदानां कुवलयानामो^५करो निवहो यस्मिन् तत् । सर सरोवरः ।
 प्रकटोद्भुप्रकरं प्रकटं प्रादुर्भवन् उद्भूना नक्षत्राणां प्रकरो निवहो यस्मिन् तत् । नभस्तलं नभस आकाशस्य तल
 प्रदेशः । द्वयं सरोवरनभस्तलयोर्द्वयम् । परस्परोपमाम् अयो^६योपमाम् । आप याति स्म । आप्लव्याप्तौ लिट् ।
 उपमा ॥२७॥ रजनीति । घनवर्त्मवर्त्मनि घनवर्मेव गगनमेव वर्त्म मार्गः, तस्मिन्, आकाशमार्गे—इत्यर्थः ।
 तमसा तिमिरेण । अन्त्यजातिना चण्डालेन^७ । परिमृष्टा परिस्पृष्टा । रजनी रात्रि स्त्री । आत्मशोधनम्
 आत्मनः स्वस्य शोधनं शुद्धिम् । प्रविधातुमिव कर्तुमिव । इन्दुमहोमहाह्वदे इन्द्रोदचन्द्रस्य महं कान्तिं तदेव
 महति ह्वदे (महाह्वदे, तस्मिन्) सरोवरे । निममज्ज स्नाति स्म । इमज्जो^८ शुली लिट् । रूपक परिणामो

वह कुमुदिनी रूपी नायिकाका चन्द्रमाके समागमके समय तिलक बन गया ॥२४॥ 'गुणवान्का
 आश्रय पानेवाला पुरुष अपने स्वाभाविक दोषोको भी छोड़ देता है' यह विलकुल सच है, क्योंकि
 आकाशने चन्द्रमाका ससर्ग पाकर अपनी स्वाभाविक मलिनताको छोड़ दिया ॥२५॥ चन्द्रमाने
 उदित होकर समुद्रको उन्नतिकी चरम सीमामे पहुँचा दिया । इसका एकमात्र कारण है महान्
 पुरुषोको स्वाभाविक परोपकार करनेकी प्रवृत्ति, जो अशत भी आजकी नहीं मानी जा सकती
 ॥२६॥ चन्द्रमाकी किरणोके फैलनेपर सरोवर—जिसमे कुमुदोका समूह खिल उठा और
 आकाश—जिसमे नक्षत्र मण्डल प्रकट हो गया, ये दोनों विलकुल एक सरोखे हो गये ॥२७॥
 चन्द्रोदयके पहले अन्धकार रूपी चण्डालके द्वारा रात्रि रूपी स्त्री आकाशमार्गमे छू ली गई थी,
 मानो इसीलिए अपनेको शुद्ध करनेके लिए उसने चन्द्रमाके प्रकाश रूपी बहुत बड़े जलाशयमे

१. क प ग घ म प्रविशेन्दु^१ । २ = नीत । ३. आ त्रयास्ययत । ४. आ डीप् । ५. श कमला-
 नाम् । ६. आ चण्डालेन । ७. आ उमज्जा ।

तिमिरेभमदुर्न हिंसितुं शशिसिंहाय गुह्याश्रितं नगाः।
 शरणागतरक्षणं सतां नहि जातु व्यभिचारमेष्यति ॥२६॥
 विवभावधिरोहदम्बरे विधुबिम्ब क्षणमुद्गमारुणम् ।
 जनयद्धरिदिवधूजपाकुसुमापीडवितर्कमङ्गिनाम् ॥३०॥
 समभूत्सुखचक्रवाकयोर्मिथुनं संगमहृष्टमङ्गि यत् ।
 निशि तद्विरहार्तिविह्वल धिगिमां दग्धविधेर्विडम्बनाम् ॥३१॥
 यदधु प्रियकोपधूपिते हृदि मानग्रहशल्यमङ्गनाः ।
 विधुरुद्धरति स्म दुर्धरं करसदंशकृताडनेन तत् ॥३२॥

वा (उत्प्रेक्षा) ॥२८॥ तिमिरेभेति^१ । नगा पर्वता । गुह्याश्रितं गुहा गह्वरमाश्रित^२ सेवितम् । तिमिरेभ तिमिरमेवेभ करो तम् । शशिसिंहाय शशयेव सिंहो मृगेन्द्र तस्मै । हिंसितुं हन्तुम् । नातु न ददति स्म । डुदाब् दाने लुङ् । शरणागतरक्षणं शरण रक्षणमागतानां रक्षणं पालनम् । सता सत्पुरुषाणाम् । जातु एकवारमपि । व्यभिचार व्यत्ययम् । नेष्यति हि न यास्यति हि । इण् गती लट् । अर्थान्तरन्यास ॥२९॥ विवभाविति । क्षण क्षणपर्यन्तम् । उद्गमारुणम् उद्गमे उदयेऽरुण लोहितम् । अम्बरे गगने । अधिरोहत् आरोहत् । विधुबिम्ब विधोश्चन्द्रस्य बिम्ब मण्डलम् । अङ्गिना जनानाम् । हरिदिवधूजपाकुसुमापीडवितर्कं हरिदिगेव इन्द्रदिगेव वधूर्वनिता तस्या जपाकुसुमेन जपापुष्पेण रचित आपीड खेखर इति वितर्कमाशङ्काम् । जनयत् उत्पादयत् सत् । विवभौ भाति स्म । भा दीप्तौ लिट् । सशय ॥३०॥ समभूदिति । सङ्गमहृष्ट सङ्गमेन ससर्गेण हृष्ट सतुष्टम् । यत्, चक्रवाकयोः कोकपक्षिणो । मिथुन द्वन्द्वम् । अङ्गि दिवसे । सुखि सुख-युक्तम् । समभूत् समभवत् । भू सत्ताया लुङ् । तत्, निशि निशायाम् । विरहार्तिविह्वल विरहस्य वियोगस्या-र्त्या पीडया विह्वल^३ मूर्च्छितम् । अभूत् । दग्धविधे^४ धूतपापस्य । इमाम् एनाम् । विडम्बना तिरस्कृतिम्^५ । धिक् । 'हा धिक् समया' इत्यादिना द्वितीया ॥३१॥ यदिति । अङ्गना वनिता । प्रियकोपधूपिते प्रिये नायके विद्यमानेन कोपेन धूपिते सतापिते । हृदि हृदये । यत्, मानग्रहशल्य मानस्य गर्वस्य ग्रह एव स्वीकार^६ एव शल्य शङ्कुम् । अधु धरन्ति स्म । विधु चन्द्र । दुर्धरं घर्तुमशक्यम् । तत्, करसदंशकृताडनेन कर एव किरण एव सदंशकस्य (सदंशः कङ्कमुख तस्य । सदस्यते तप्तहेमादि येन स सदंशः ।) तप्तलोहप्राहकस्य

प्रवेश किया ॥२८॥ पर्वतोने अपनी गुफाकी शरण आये अन्धकार रूपी हाथीको मारनेके लिए चन्द्रमा रूपी सिंहके हवाले नही किया, क्योंकि शरणागतको रक्षा करना सज्जनोका व्रत है, जो कभी अन्यथा नही हो सकता—चन्द्रमाने गुफाओके अन्धकारको छोडकर बाहरके अन्धकारको हटा दिया ॥२९॥ उदयकालीन लाल चन्द्रमा, जब आकाशमें चढ रहा था, बडा ही सुन्दर प्रतीत हो रहा था । उस समय वह दर्शकोंके मनमे यह तर्क उत्पन्नकर रहा था कि यह (चन्द्रमा) इन्द्रकी दिशारूपी नायिकाका कही जपापुष्पका शिरोभूषण तो नही है ॥३०॥ चक्रवा-चक्रवीका जो जोडा दिनमे एक साथ रहनेसे सुखी रहा, वही रातमे एक दूसरेके विरहसे बेचैन हो उठा । निठुर विघाताको इस विडम्बनाको धिक्कार है ॥३१॥ पतिके ऊपर उत्पन्न हुए क्रोधकी अग्निसे सन्तप्त अपने हृदयमे मानवती (रूठकर बैठी हुई) नायिकाओने जिस मानके कांटे या कीलको ठोक लिया था, वह रात्रिके समय दुर्धर हो गया, पर उसे चन्द्रमाने अपनी

१ आ श तिमिरेति । २. = प्राप्तम् । ३ = व्याकुलम् । ४. = निष्ठुरदैवस्य । ५. आ तिरस्क्रियाम् । ६. आ 'स्वीकार एव' इति नोपलभ्यते । ७ श 'तत्' इति नास्ति ।

हिमरश्मिकरापसारिते तिमिरे काण्डपटस्फुटोपमे ।
 रुच्येऽम्बरकुट्टिमस्थितैः^१ सितपुष्पप्रकरैरिव ग्रहैः ॥३३॥
 रजनीपतिना प्रतर्जितं करकुन्तैर्भुवनान्तवर्ति यत् ।
 प्रविवेश वियोगिनीमनःस्विव मूर्च्छाकृतकेन तत्तमः ॥३४॥
 क्षणदानिलभासुरीभवद्विरहाग्निज्वलितेन चेतसा ।
 वनिताभिरचिन्ति चित्तभूशरशाणाकृतिं^२ चन्द्रमण्डलम् ॥३५॥
 शिशिरांशुकराभिर्मर्शनाद्रजसाविर्भवता समन्ततः ।
 मकरन्दमयेन निर्वभाविनिर्यत्पुलका कुमुद्वती ॥३६॥

ताडनेन । चद्वरति स्म उद्धृतवान् । रूपकम् ॥३२॥ हिमेति । काण्डपटस्फुटोपमे काण्डपटेन जवनिकापटेन स्फुट व्यक्तमुपमा^३ समान यस्य तस्मिन् । तिमिरे तमसि । हिमरश्मिकरापसारिते हिमरश्मेश्चन्द्रस्य करेण किरणेन^४ अपसारिते निवारिते । अम्बरकुट्टिमस्थितैः अम्बरमेवाकाशमेव कुट्टिमम् अङ्गण, तस्मिन् स्थितैः । सितपुष्पप्रकरैरिव सितानां शुभ्राणां पुष्पाणां कुसुमानां प्रकरैरिव समूहैरिव । ग्रहैः नक्षत्रैः । रुच्ये दिदीपे । रुचिं दीप्ती भावे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३३॥ रजनीति । भुवनान्तवर्ति^५ भुवनस्यान्ते मध्ये वर्ति वर्तमानम् । रजनीपतिना सोमेन । करकुन्तैः करा एव कुन्ता^६ कुन्तायुधानि, तैः । प्रतर्जितं भर्त्सितम् । यत् तम तिमिरम् । तत्, मूर्च्छाकृतकेन मूर्च्छा इति कृतकेन व्याजेन । वियोगिनीमनः सु वियोगिनीनां विरहिणीनां^७ मनः सु चित्तेषु । प्रविवेश इव अन्तर्गतं (तम्) इव । विश प्रवेशने लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३४॥ क्षणदेति । क्षणदानिलभासुरीभवद्विरहाग्निज्वलितेन क्षणदैव रात्रिरेवानिलो वायुः तेन भासुरीभवतः प्रकाशनीभवत्^८ अग्नेर्वह्नेर्ज्वलितेन सत्पापितेन (क्षणदा रात्रिः तस्या अनिलो वायुः स्तेन भासुरीभवन् प्रज्वलन् विरहाग्निवियोगानलस्तेन ज्वलितेन सद्युक्षितेन) । चेतसा चित्तेन । वनिताभिः सुन्दरीभिः । चन्द्रमण्डलं चन्द्रस्य मण्डलं विम्बम् । चित्तभूशरशाणाकृतिं चित्तभूवो मन्मथस्य शरस्य बाणस्य शाणस्य आकृतिर्यस्य तत् । इति, अचिन्ति चिन्त्यते स्म । चित्तं सज्जाने कर्मणि लुङ् । उत्प्रेक्षा । ३५॥ शिशिरेति । शिशिरांशुकराभिर्मर्शनात् शिशिरांशोश्चन्द्रस्य कराणां किरणानामभिर्मर्शनात् स्पर्शनात् । मकरन्दमयेन पुष्परसमयेन । समन्ततः परितः आविर्भवता प्रकटीभवता । रजसा धूल्या । कुमुद्वती कुमुदिनी । निर्यत्पुलकेन निर्यन् निर्गच्छन् पुलको यस्याः सा इव । निर्वभा भाति स्म ।

किरणोकी संसीसे पकड़कर निकाल दिया ॥३२॥ चन्द्रमाने अपने कर (किरण, हाथ) से पदें सरीखे अन्धकारको हटा दिया तो आकाश रूपी फर्श या रंगमंचपर स्थित नक्षत्र (पुष्प शशिकी भाँति सुशोभित होने लगे ॥३३॥ चन्द्रमाने अपनी किरणोंके भालोंसे जगत्के अन्दरके जिस अन्धकारका तर्जन किया, वह मूर्च्छाके बहाने विरहिणियोंके हृदयमें जा घुसा ॥३४॥ रात्रिकी वायुसे विरहाग्नि प्रज्वलित हो उठी और उससे विरहिणियोंका हृदय जलने लगा । इस अवसर पर विरहिणियोंने चन्द्रमण्डलको कामदेवके बाणोंको तेज करनेवाले शाण (सान) के आकारमें देखा—चन्द्रमा उन्हें सान-सा प्रतीत हुआ ॥३५॥ चन्द्रमाकी किरणों (अथ च हाथों) के स्पर्शसे कुमुदिनीके चारों ओरसे सरस पराग निकलने लगा, जिससे वह ऐसी जान पड़ने लगी मानो

१ क ख ग घ म कुट्टिम स्थितैः । २. अ शिरसाणीकृतं । ३ = साम्यम् । ४. = हस्तेनेति
 ध्वन्यर्थः । ५. आ रुच । ६. = भुवनस्यान्ते मध्ये वर्तत इति भुवनान्तवर्ति । ७ श विरहिणा ।
 ८. श प्रकाशिनी ।

रजनीपतिबिम्बदर्शनात्प्रियसङ्गत्वरमाणचेतसाम् ।
 परिवृद्धिमियाय योषितां हृदये कामपि रागसागरः ॥३७॥
 सुहृदर्थपरैर्महात्मभिर्न पुनः स्वार्थपरैरुदीयते ।
 यदभूद्रजनीकरोदय^१ परिवृद्धयै स्मरशक्तिसंपद ॥३८॥
 बभुरौषधयः समन्तत शिखरे भूमिभृतां ज्वलच्छिखाः ।
 क्षणदाङ्गनयेव दीपिका हरिणाङ्गाभिगमे प्रदीपिताः ॥३९॥
 निजधामविवृद्धिकारिणी न परं चन्द्रमसा विभावरी ।
 कुमुदिन्यपि भासिता सतां निरपेक्षा हि परोपकारिता ॥४०॥
 परिणामिनि यामिनीमुखे हरिणाङ्गे च कठोरतेजसि ।
 जगृहेऽथ विचिक्कमास्पद रतये रागिभिरङ्गनासखै ॥४१॥

भा दीप्तो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३६॥ रजनीति^१ । रजनीपतिबिम्बदर्शनात् रजनीपतेश्चन्द्रस्य बिम्बस्य मण्डलस्य दर्शनात् विलोकनात् । प्रियसङ्गत्वरमाणचेतसा प्रियस्य धवस्य^२ सङ्गमे ससर्गे त्वरमाणमुत्सुक चेतो यासा तासाम् । योषिता वनितानाम् । हृदये चेतसि । रागसागर राग एव सागर समुद्र । कामपि^३ परिवृद्धि प्रवृद्धिम् । इयाय याति स्म । इण् गतो लिट् । रूपकम् ॥३७॥ सुहृदिति । महात्मभि महापुरुषैः । सुहृदर्थपरैः सुहृदो मित्रस्वार्थे प्रयोजने परै तत्परै । उदीयते ऐश्वर्यं प्राप्यते । स्वार्थपरै स्वप्रयोजनतत्परै । पुन पश्चात् । न नोदीयते । यत् यस्मात् । रजनीकरोदय रजनोकरस्य चन्द्रस्योदय । स्मरशक्तिसंपद स्मरस्य मन्मथस्य शक्ते सामर्थ्यस्य सम्पद संपत्ते । परिवृद्धयै परिवर्धनाय । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुट् ॥३८॥ बभुरिति । भूमिभृता पर्वतानाम् । शिखरे शृङ्गे । समन्तत सर्वत । ज्वलच्छिखा ज्वलन्ती शिखा यासा ता । औषधय काष्ठज्योतिष । हरिणाङ्गाभिगमे हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्याभिगमे^४ आगमे । क्षणदाङ्गनया क्षणदैव रात्रिरेवाङ्गना स्त्री तथा । प्रदीपिताः प्रज्वलिता । दीपिका इव प्रदीपा इव । बभु भान्ति स्म । भा दीप्तो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३९॥ निजेति । चन्द्रमसा चन्द्रेण । पर केवलम् । निजधामविवृद्धिकारिणी निजधाम्नः स्वकिरणस्य^५ विवृद्धिप्रवृद्धि करोतीत्येव शीला तथोक्ता । विभावरी रात्रि । न भासिता न प्रकाशिता । किन्तु, कुमुदिन्यपि^६ कुवलपण्डमपि भासिता-इत्यर्थः । सता सत्पुरुषाणाम् । परोपकारिता परोपकारित्वम् । निरपेक्षा हि अपेक्षारहिता हि । अर्थान्तरन्यासः ॥४०॥ परिणामिनीति । यामिनीमुखे यामिन्या रात्रेर्मुखे प्रारम्भे । परिणामिनि परिपाकवति । हरिणाङ्गेऽपि चन्द्रेऽपि । कठोरतेजसि कठोर सम्पूर्ण तेज किरणो यस्य तस्मिन्, सति । अथ अनन्तरम् । अङ्गनासखै^७ अङ्गना एव वनिता एव सख्यो येषा तै 'राजन् सखे' इति अद् ।

उसे रोमाच हो रहा हो ॥३६॥ जो नायिकाएँ प्रिय समागमके लिए भीतरसे उतावली हो रही थी, उनके हृदयमे, चन्द्रबिम्बको देखते ही रागका सागर उमड़ पड़ा । उस समय उसमे जो वृद्धि हुई, वह अनिर्वचनीय है ॥३७॥ महात्मा अपने मित्रोके उपकारके लिए अवतरित होते हैं, न कि अपने स्वार्थको सिद्ध करनेके लिए । इसीलिए चन्द्रमाका उदय कामदेवकी शक्तिरूपी सम्पत्तिके बढ़ानेके लिए हुआ ॥३८॥ पर्वतोंकी चोटियोंपर चारो ओर जड़ी बूटियाँ जगमगाने लगी, उनसे लौ निकलने लगी । अतएव ऐसा प्रतीत होने लगा मानो चन्द्रमाके शुभागमनके अवसरपर उसकी रात्रिरूपी प्रियाने छोटे-छोटे दीपक जला कर रख दिये हो ॥३९॥ चन्द्रमाने अपने प्रकाशको बढ़ानेवाली न केवल रात्रिकी, वरन् कुमुदिनीकी भी सुशोभित कर दिया । सज्जनोकी परोपकारकी प्रवृत्ति निश्चय ही नि स्वार्थ होती है ॥४०॥ रात्रिका पहला भाग जब समाप्त होने-

१ श रजनीपतीति । २ = पत्यु । ३ = अनिर्वचनीयम् । ४ = समागमे । ५ = प्रज्जालिता प्रबोधिता वा । ६ = स्वकिरणाना । ७ = कुमुदित्यपि । ८ = अङ्गनाना सखायोऽङ्गनासखा, तै ।

विरहे तनुतामतीव ये दधुरङ्गावयवा नतभ्रुवाम् ।
 प्रियसंगमजन्मभिर्ययुः पुलकैस्ते पुनरेव पीनताम् ॥४२॥
 हठकारिणि यावदङ्गनाः प्रतिकूलं क्षणमाचरन्प्रिये ।
 निजशासनभङ्गसेष्यधीरिव तावद्धनुराददे^१स्मरः ॥४३॥
 नवसंगमजन्मना ह्रिया नतमूर्ध्ना^२मरविन्दचक्षुषाम् ।
 भयमिश्रमपीयताधरो हठवृत्त्युन्नमिताननः प्रियैः ॥४४॥
 पतिरङ्गनया न्यपेधि यत्परिरम्भेऽधरपीडनेऽपि वा ।
 विपरीततया मनोभुवस्तदभूद्भागविवृद्धयेऽखिलम् ॥४५॥
 हतदृक्प्रसरा निरन्तरस्तनभारेण ददर्श न^३ङ्गना ।
 वसनं व्युतमप्यधः पतत्प्रियदृष्टयान्त्रिमिमोत केवलम् ॥४६॥

रागिणि कामिभि । रतये क्रीडायै । विविक्त प्रच्छन्नम् । आस्पद स्थानम् । जगृहे स्वीक्रियते स्म । ग्रह^३
 उपादाने कर्मणि लिट् ॥४१॥ विरह इति । नतभ्रुवा नते भ्रुवो यासा तासा नारीणाम् । ये अङ्गावयवा
 शरीरावयवा । विरहे वियोगे । अतीव अत्यन्तम् । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । तनुता कृशत्वम् । दधु. धरन्ति
 स्म । प्रियसङ्गमजन्मभिः प्रियाणा नायकाना सङ्गमे सयोगे जन्ममिजतिं पुलकै रोमाञ्चै । ते अङ्गावयवा ।
 पुनरेव पश्चादेव । पीनता स्थूलत्वम् । ययु यान्ति स्म । या प्रापणे लिट् ॥४२॥ हठकारिणीति । अङ्गना
 वनिता । हठकारिणि बलात्कारिणि सति । प्रिये नायके । क्षण क्षणपर्यन्तम् । प्रतिकूल प्रतीपम्^३ । यावत्
 यावत्पर्यन्तम् । आचरन् आवरन्ति स्म । चर गतो लङ् । तावत् स्मर मन्मथ । निजशासनभङ्गसेष्यधीरिव
 निजस्य स्वस्य शासनस्याज्ञाया भङ्गेन नाशने सेष्या सकोपा धी र्यस्य स इव । धनु चापम् । आददे आददौ^४
 ॥४३॥ नवेति । नवसङ्गमजन्मना नवेन नूतनेन सङ्गमेन^५ जन्मना जातया । ह्रिया लज्जया । नतमूर्ध्ना
 नता मूर्ध्ना^२ यासा तासाम् । अरविन्दचक्षुषाम् अरविन्दमिव चक्षुषी यासा तासाम् । अधर ओष्ठः ।
 हठवृत्त्युन्नमिताननं हठवृत्त्या बलात्कारवृत्त्या उन्नमितमुदगतं मुखं येषां^६ तै । प्रियैः प्राणनायकैः । भयमिश्र
 भयसहितं यथा भवति तथा । अपीयत पीयते स्म । पा पाने कर्मणि लङ् ॥४४॥ पतिरिति । पति नायकः ।
 परिरम्भे आलिङ्गने । अधरपीडनेऽपि वा अधरस्य ओष्ठस्य पीडने वाघनेऽपि वा । अङ्गनया वनितया । यत्
 यत्कार्यम् । न्यपेधि तिरस्क्रियते स्म । मनोभुव कामस्य । विपरीततया विपरीतत्वेन । तत् तत्कार्यम् ।
 अखिलं सखलम् । रागविवृद्धये रागस्य विवृद्धये प्रवृद्धये । अमूत् अमवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥४५॥ हतेति ।
 निरन्तरस्तनभारेण निरन्तरेण निबिडेन स्तनभारेण स्तनातिशयेन । हतदृक्प्रसरा हतं सवृत्तौ दृशो प्रसरो

को हुआ और चन्द्रमाका पूर्ण प्रकाश फैल गया, तब रागी युवक अपनी-अपनी प्रियाओके साथ
 एकान्त स्थानमे चले गये ॥४१॥ कामदेवके धनुषकी भाँति नम्र भौ वाली युवतियोंके जो अग
 विरहके समय अत्यन्त कृश हो गये थे, वे प्रियके समागमसे उत्पन्न हुए रोमाचोसे पुन पुष्ट हो गये
 ॥४२॥ पतिके हठ करनेपर ज्योही युवतियोने न, न, न, कहकर प्रतिकूल व्यवहार किया त्यों ही
 कामदेवको मानो अपने शासनकी अवहेलना करनेसे उनके प्रति ईर्ष्या उत्पन्न हो गई, फलत उसने
 तत्काल ही अपना धनुष उठालिया ॥४३॥ प्रथम समागमके समय युवतियोने—जिनके नेत्र कमल
 सरीखे थे—लज्जावश अपने सिर झुका दिये, तब उनके पतियोने बलात् उनका मुख ऊपर
 उठाकर अधर पान कर लिया ॥४४॥ पतिको आलिङ्गन अथवा अधरपानमे प्रवृत्त होते देख उसकी
 नायिकाने जो न, न, न कहकर निषेध किया, कामदेव उसके खिलाफ था । फलत वह तारा
 निषेध अनुरागको बढानेके लिए हुआ ॥४५॥ सघन स्तनोका व्यवधान पड जानेमे नायिकाकी

१. भ क श ग घ म रादये । २. श घाह । ३. आ प्रतिपयम् । ४. श आदधे दधौ । ५. = जन्म
 यस्याः सा तथा । ६. अ नतं, मूर्धा । ७. = न ।

सहसापहृताधरांशुकः किल यावज्जघनं कुतूहली ।
 परिपश्यति तावदङ्गना^१ प्रियमासञ्जयति स्म चुम्बने^२ ॥४७॥
 करताडनमास्यचुम्बनं परिरम्भो दशनच्छदग्रहः ।
 विविधेति विलासिना क्रिया मदनान्नेरभवदघृताहुतिः ॥४८॥
 हृदये हरिणोदशां प्रियप्रयमालिङ्गनगाढपीडिते ।
 पुलकैः प्रमदाङ्कुरैरिवानवकाशे पदमादधे वह्निः ॥४९॥
 अनुरागपरापि विभ्रती ह्रियमासन्नगते सखीजने ।
 मुखचुम्बनलोलुपं प्रियं परिरम्भेण चधूरजोगमत् ॥५०॥

यया^३ सा । अङ्गना यनिता । च्युत^४ श्लेषम्^५ अपि । वसन वस्त्रम् । न ददर्श न पश्यति स्म । दृष्टुं^६ प्रेक्षणे लिट् । केवल परम् । अघ पतिप्रियदृष्टम्^७ अघ पतन्त्या प्रियस्य नायकस्य दृष्टार्थं नयनेन । अन्वमिमोत अनुमिमोते स्म । मा माने लिट् । अनुमित्यलङ्कार ॥४६॥ सहसेति । सहसा शीघ्रम् । 'सहसा झटिति ध्रुवम् (द्रुतम्)' । अगृह्णाधराशुकः अगृह्ण निवारितमघरमन्तरोपमशुक वस्त्र यस्य सः । कुतूहली कोतुकी । यावत् यावत्पर्यन्तम् । जघन नितम्बम् । परिपश्यति परितो वीक्षते । दृष्टुं^८ प्रेक्षणे लट् । तावत्, अङ्गना वनिता । चुम्बने वचनसंयोजने । आसञ्जयति^९ स्म किल सवन्धयति स्म किल । पञ्च^{१०} सङ्गे^{११} णि क्ताल्लट् ॥४७॥ करताडनमिति । करताडन करस्य हस्तस्य ताडन हननम् । आस्यचुम्बनम् आस्यस्य मुखस्य चुम्बन वक्त्रमयोजनम् । परिरम्भ आलिङ्गनम् । दशनच्छदग्रह दशनच्छदस्य ओष्ठस्य ग्रहो ग्रहणम् । इति एवम् । विलासिना कामुकानाम्^{१३} । विविधा नानाप्रकारा । क्रिया कृत्या (नि) । मदनान्ने मदन एव मन्मथ एवाग्निस्तस्य । रूपकम् । घृताहुति घृतस्याहुति सर्पिर्धारा । अमवत् अभूत् । लट् ॥४८॥ हृदय इति । हरिणोदशा हरिणा (दशौ) इव दशौ नये यासा तासाम् । प्रियप्रयमालिङ्गनगाढपीडिते प्रियस्य नायकस्य प्रयमेन पौरस्त्येनालिङ्गनेन परिरम्भणेन पीडिते बाधिते । हृदये हृदयप्रदेशे । अनवकाशे स्यातुमनवकाशैरवकाशरहितं । प्रमदाङ्कुरैरिव प्रमदस्य सन्तोषस्याङ्कुरैरिव । पुलकैः रोम ऊचै । वह्निः, पद स्यान्म आदधे जगृहे । डुघाज् घारणे^{१४} कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षा ॥४९॥ अनुरागेति । वधू वनिता । अनुरागपरापि अनुरागे प्रीतो परापि ततारापि । मञ्जोजने^{१५} सखा एव जन (सखीना जनो वर्ग) तस्मिन् रूपकम् (?) । आसन्नगते आसन्न सन्तोष गते याते सति । ह्रिय लज्जाम् । विभ्रती धरन्ती । मुखचुम्बन-

दृष्टिका प्रसार रुक गया । इस कारण वह नीचे गिरे हुए अपने अधोवस्त्रको न देख सकी, पर पतिकी दृष्टिसे—जो बार बार उसी ओर लगी हुई थी—उसने केवल अनुमान कर लिया—'मेरा अधोवस्त्र नीचे गिर गया है, क्योंकि ये बार-बार नीचेकी ओर घूर-घूरकर देख रहे हैं ।' ॥४६॥ एकाएक अधोवस्त्र खींचकर एक रसिक ज्यो ही अपनी प्रियाके जघनको देखनेको उद्यत हुआ, त्यो ही उसकी प्रियाने उसे (अपने प्रियको) चुम्बनमे विलमा लिया ॥४७॥ हाथसे थपथपाना, मुख चुम्बन करना, आलिङ्गन करना और अघर पान करना आदि अनेक प्रकारको विलासियोंकी चेष्टाएँ कामाग्निको प्रज्वलित करनेके लिए घी की आहुति का काम करने लगी ॥४८॥ मृगनयनियोंका हृदय, प्रथम आलिङ्गनके अवसरपर उनके पतियोंके द्वारा जब खूब जोरसे दबा दिया गया, तब उन्हें रोमाच हो आया, जो ऐसा जान पड़ता था मानो सन्तोषके अकुर भीतर स्थान न मिलनेसे बाहर फूट निकले हो ॥४९॥ पतिसे अनुराग होनेपर

१ अङ्गना । २ अङ्गनयन्ति चुम्बने । ३ = यस्या । ४ = पतितम् । ५ श श्लेषितम् । ६ दृष्टिर् । ७ श 'लिट्' इति नास्ति । ८ = अवलोकनेन । ९ = येन । १० आ दृष्टिर् । ११ = रुगपति स्म वा । १२ आ साञ्ज । १३ श विलासिनीना कामिनीनाम् । १४ श डुघाज् दाने । १५ = सखीनां जनो वर्ग तस्मिन् ।

विरहश्वासितोष्णनीरसाधरबिम्बा वनिता समीयुषे ।
 न ददौ क्षणमास्यचुम्बनं दयितायान्यकथाप्रवर्तिनी ॥५१॥
 बहुशः प्रणिपत्य बोधिता प्रियवाग्भिः प्रणयेन मानिनी ।
 स्मरकातरमात्मवल्लभं परिरम्भे श्लथबाहुबन्धनम् ॥५२॥
 परिरम्भभवो वधूवपुःपरिपुष्टिं विदधद्विलासिनाम् ।
 बहुल पुलकोद्गमोऽगमत्सचिवत्वं दृढनीविमोक्षणे ॥५३॥
 परिरम्भिणि जीवितेश्वरे विगलत्स्वेदपदेन संततः ।
 सुदृशां हृदयेष्वसंभवन्निव शृङ्गाररसो विनिर्ययौ ॥५४॥

लोलुप मुखचुम्बने मुखसंयोजने लोलुप लम्पटम् । प्रिय नायकम् । परिरम्भेण आलिङ्गनेन । अजीगमत् गमयति स्म । गमलृ गती गि गन्ताल्लुङ् । 'णे —' इति णि लुक्^१ । 'कश्चि—' इत्यादिना डः^२ । तस्मिन् परे 'द्विवर्ति —' इति द्वि ॥५०॥ विरहेति । विरहश्वासितोष्णनीरसाधरबिम्बा विरहेण वियोगेन जातेन श्वासितस्य श्वासानिलस्योष्णेन तापेन नीरस रसरहितमधरस्योष्ठस्य बिम्ब प्रदेशो यस्या सा । वनिता रमणी । समीयुषे सम् समीपम् इयाय इति समीयिवान् तस्मै, समीप गताय इत्यर्थः । दयिताय नायकाय । अन्यकथाप्रवर्तिनी अन्यकथायाम् इनरप्रसङ्गे प्रवर्तिनी प्रवर्तमाना सती । आस्यचुम्बन मुखचुम्बनम् । क्षण क्षणपर्यन्तम् । न ददौ न ददाति स्म । डुद'ब् दाने लिट् ॥५१॥ बहुश इति । प्रणयेन स्नेहेन । बहुशः बहुलम् । प्रणिपत्य प्रणम्य । प्रियवाग्भिः प्रियाभिः^३ प्रिययुक्ताभिर्वाग्भिर्वचनैः । बोधिता विज्ञापिता । मानिनी वनिता । स्मरकातर स्मरे कामकैल्या कातर तत्परम्^४ । आत्मवल्लभ स्वनायकम् । अश्लथबाहुबन्धनम् अश्लथ दृढ बाहुबन्धन भुजबन्धो यया भवति तथा । परिरम्भे आलिङ्गने । रभि^५ रामस्ये लिट् ॥५२॥ परिरम्भेति । परिरम्भभव परिरम्भे आलिङ्गने भव उत्पन्न । वधूवपु परिपुष्टिं वध्वा स्त्रियो वपुषः शरीरस्य परिपुष्टिं^६ तुष्टिम् । विदधत् कुर्वन् । बहुल बहु । पुलकोद्गम पुलकस्य रोमाञ्चस्य उद्गम उदय । दृढनीविमोक्षणे^७ दृढस्य गाढस्य विमोक्षणे विमोचने^८ । विलासिना कामुकानाम्^९ । सचिवत्व सहायत्वम् । अगमत् अगच्छत् । गमलृ गती लुङ् । लृट्त्वादङ्^{१०} ॥५३॥ परिरम्भिणीति । जीवितेश्वरे प्राणनायके । परिरम्भिणि आलिङ्गन-शोले सति^{११} । सतन व्याप्त । सुदृशा सु शोभने^{१२} दृशो यासा तासाम्, स्त्रीणाम्—इत्यर्थः । हृदयेषु

भी एक नायिका, सखीको निकट आती देख लज्जित हो गई । अतः उसने मुख चुम्बनके लिए लालायित अपने पतिको केवल आलिङ्गनसे ही सन्तुष्ट करके टाल दिया ॥५०॥ विरहसे निकलने-वालो श्वासकी गर्मीसे एक नायिकाका होठ नीरस हो गया—सूख गया, अतः निकट आये हुए पतिको उसने कुछ क्षणों तक अपना मुख नहीं चूमने दिया । उस समय उसने और-और बातें छेड़ दी और उन्हींमें अपने पतिको उलझा लिया ॥५१॥ एक नायकने बार-बार प्रणाम करके अपनी मानवती पत्नीको खूब स्नेह पूर्वक मोठे शब्दोंमें समझाया, जिससे उसने अपने काम पीड़ित पतिको बाहुओंसे बाँधकर गले लगा लिया—गाढ आलिङ्गन किया ॥५२॥ पतिके आलिङ्गनमें नायिकाओंको अत्यधिक रोमांच हो आया, जिसने उनके शरीरको पुष्टकर दिया और उनके विलासी पतियोंको उनके नाडोंकी दृढ़ गाँठ खोलनेमें सहायता दी ॥५३॥ पतिके

१. अ सविधत्व । २ = विलम्बयति स्म । ३ आ चिणो । ४ आ कल श्रित्यादिना ज । ५ = मधुराभि । ६ = कातरतान्वितं । ६ आ 'तत्परम्' इति नास्ति । ७ श रभ् । ८ = पीनताम् । ९. आ श दृढविमोक्षणे । १०. = दृढा गाढा या नीविर्वस्त्रप्रण्य तस्या विमोक्षणे विमोचन । ११. श विलासिनीना कामुकीनाम् । १२ श इदित्वादङ् । १३ आ 'आलिङ्गनशोले सति' इति नोपलभ्यत । १४. आ शोभनो ।

दयितामतिपीवरस्तनीं परिरब्धुं दृढबन्धमक्षमः ।
 स्पृहयालुरभूत्समाकुलो भुजदैर्घ्यातिशयाय कश्चन ॥५४॥
 प्रियचाटुपु कोविदोऽपरो दधतीं मानकगयमङ्गनाम् ।
 परिसान्त्वय^१ रसंस्तदोष्ठजैर्मदनार्गिं मनसि व्यदिध्यपत् ॥५५॥
 अदय दयितेन पातितैरपि काठिन्यगुणेन योषिताम् ।
 नवकुङ्कुमकेसरैरिवोपरि तस्थे स्तनयोर्नखक्षतैः ॥५६॥
 करताडनमोष्ठखण्डनं नखपातप्रसरः कचग्रहः ।
 अजनोष्ठजनेऽपि कामिना चरितं चाममहो मनोभुवः ॥५७॥

हृदयप्रदेशेषु । असमवन् स्थानमलममान । शृङ्गाररस शृङ्गार एव रस सलिलरूप । विगलस्त्वेदपदेन विगलन्^३ द्रवन् स्वेद इति घम (-जलम्) इति पञ्च व्याजेन । चिनिर्ययाविव निर्गच्छति स्मेव । या प्रापणे षिट् । रूपकमुत्प्रेक्षा (कृतवापहनुतिश्च) ॥५४॥ दयितामिति । अतिपीवरस्तनीम् अतिपीवरी अत्यन्तं स्थूली स्तनी कुचो यस्याः, ताम् । दयिता वल्लभा । दृढबन्ध दृढो गढो बन्धो बन्धन यस्मिन् कर्मणि वत् । परिरब्धु परिरम्भणाय, आलिङ्गनाय—इत्यर्थः । अक्षम शक्तिरहितः । कश्चन पुरुषः । भुजदैर्घ्यातिशयाय भुजयोर्बाह्वोर्दैर्घ्यस्य दोषत्वस्य अतिशयाय अतिशयः^४ । स्पृहयालु वाञ्छाशील सन् । 'अदा' इत्यादिना शीलार्थे आलु—प्रत्ययः । 'स्पृहे वा' इति कर्मणि चतुर्थी । समाकुल^५ व्याकुल (-ता) सहितः । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥५५॥ प्रियचाटुपु । प्रियवचनेषु । कोविद प्रवीणः । कोऽपि कश्चन । मानकपाय मानस्य गर्वस्य कपाय परिणामम् । दधतीं धरन्तीम् । अङ्गना वतिताम् । परिसान्त्वय^६ शमयित्वा । तदोष्ठजं तस्या वनिताया ओष्ठजैरधरसजातैः । रसं सलिलं मनसि मानसे । मदनार्गिं कामाग्निम् । व्यदिध्य-पत् शमयति स्म । ध्यै^७ चिन्ताया निजन्ता ल्लुङ् ॥५६॥ अदयमिति^८ । काठिन्यगुणेन काठिन्य गुणो यस्य तेन । दयितेन नायकेन । अदय कृपारहित यथा तथा । योषिता स्त्रीणाम् । स्तनयो कुचयो । उपतस्थे सिप्यते स्म । पातितं अङ्कितं । नखक्षतं नखाना क्षतैर्घातैरपि । नवकुङ्कुमकेसरैरिव नवस्य नूतनस्य कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य केसरैरिव किञ्जल्कैरिव । उत्प्रेक्षा ॥५७॥ करेति । करताडन हस्तताडनम् । ओष्ठखण्डनम् अधरखण्डनम् । नखपातप्रसरः नखाना कररुहाणा पाताना प्रसर समूहः । कचग्रहः कचाना केशाना ग्रह आकर्षणम् । कामिना कामुकानाम् । अने अपि लोके अपि (इष्टजने अपि प्रियजने अपि, प्रियावर्गे अपि—

आलिङ्गन करनेपर नायिकाओको पसीना आने लगा, और वह बहकर चारों ओर फैल गया, जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो शृङ्गाररस, उनके हृदयमें समा नहीं सकनेसे बहते हुए पसीनेके बहाने बाहर निकल आया हो ॥५४॥ अपनी अत्यन्त पीन स्तनोवाली घरवालीको बाहुओमें लपेटकर गाढ़ आलिङ्गन करनेमें असमर्थ कोई नायक व्याकुल होकर पर्याप्त मात्रामें अपनी बाहुओकी लम्बाई प्राप्त करनेके लिए लालायित हो उठा ॥५५॥ प्रिय वचनोकी रचना करनेमें कुशल दूसरे नायकने अपनी मानवती पत्नीको समझा-बुझाकर शान्त किया, फिर उसके अधरके रस (अथ च जल) से अपने मनकी कामाग्निको शान्त किया ॥५६॥ नायिकाओके स्तनोपर उनके पतियोने निर्दयतापूर्वक जो नखक्षत किये, वे उन (स्तनो) की कठोरताके कारण काश्मीरी केसरकी भाँति उन (स्तनो) के ऊपर ही रह गये, अन्दर प्रवेश नहीं कर सके ॥५७॥ कामी पुरुषोंने अपने प्रिय वर्ग (स्त्री वर्ग) में भी करताडन, दन्तक्षत, नखक्षत

१ श शरिशाम्य । २ क ख ग घ रसं प्रदोषजैः । ३ = स्रवन् । ४ = लघुमिति शेषः । ५ = व्याकुलः । ६ श शरिशान्तः । ७ श ध्यै स्मृ । ८ आ ग्यन्ताल्लुङ् । ९ = अदयमिति । दयितेन । अदय निर्दय यथा स्यात् तथा । पातितैरपि अङ्कितैरपि । नखक्षतं नखग्रणेः । योषिता स्त्रीणाम् । स्तनयोः कुचयोः । काठिन्यगुणेन कठोरतायाः । नवकुङ्कुमकेसरैरिव अभिनवकुङ्कुमकिञ्जल्कैरिव । उपर्येव बहिरेव । उपतस्थे स्वीयते स्म ॥५७॥

त्रुटिताप्यतिमात्रसंस्तवान्मणिमालेव गुणैर्विलासिनाम् ।
 रमणीमणितैर्मनोहरैः सुरतेच्छा पुनरेव संदधे ॥५९॥
 सुभगाकृतिसीत्कृतं कलक्वणितं चाटुमनोहर वचः ।
 दयितासुरतेषु शृण्वता बहु मेने त्रिदिवो न कामिना ॥६०॥
 इति वृद्धिमिते रतोत्सवे रमयित्वा क्षितिपः शशिप्रभाम् ।
 सुखनिद्रमशेत कोमले शयने तद्भुजपाशवेष्टितः ॥६१॥
 प्रक्षुभ्य क्षणमथ मङ्गलैकहेतौ विश्रान्ति समुपगते प्रभाततूर्ये ।
 यामिन्या विरतिमिति प्रविश्य सूता भूमर्तुः सपदि निवेद्यावभूतुः ॥६२॥

इत्यर्थः) । अजनिष्ट अजायत । जनैर्द्वा प्रादुर्भावे लुङ् । मनोभुव मन्मथस्य । चरित चरित्रम् । वाममहो^१
 मनोहरमहो (अहो वामम् अहो मनोहरम्) वक्र वा । 'वामे (मो) वक्रे मनोहरे' इत्यमर^३ । अर्थान्तर-
 न्यास ॥५८॥ त्रुटितेति । अतिमात्रसंस्तवात् अतिमात्र संस्तवात् परिचयात् । बहुलानु^५भवात्-इत्यर्थः ।
 'संस्तव स्यात् परिचयः' इत्यमरः । मणिमालेव मणीना रत्नानां मालेव माल्यमिव । त्रुटितापि^५ छेदिता
 अपि । विलासिना कामुकानाम् । सुरतेच्छा निधुवनेच्छा । मनोहरै रचिरै । रमणीमणितै रमणीना वनिताना
 मणितैर्गलरवै । 'मणित रतिकूजितम्' इत्यमरः । गुणं तन्तुभि । पुनरेव पश्चादेव । सद्ये सघटिता ध्रियते
 स्म वा । सुरतेच्छात्रुटितापि गुणैर्मणिमालेव महिलामणितै पुन सघटिता, भूयोऽपि सुरतेच्छाऽजायत^६—
 इत्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥५९॥ सुभमेति । दयितासुरतेषु^७ दयितासु नायिकासु सुरतेषु निधुवनेषु । सुभगाकृति
 मनोहराकारयुक्तम् । सीत्कृत सीत्कारम् । कलक्वणितम् अव्यवतमनोहररवम् । चाटुमनोहर चाटुभि प्रियवचनै-
 र्मनोहरम् । वच वचनम् । श्रुत्वा आकर्ष्य । कामिना कामुकेन । त्रिदिव स्वर्ग । बहु महदिति । न मेने
 न मन्यते स्म । वृद्धि मनि ज्ञाने कर्मणि लिट् । जाति ॥६०॥ इतीति । रतोत्सवे, इति एवम् । वृद्धि
 प्रवृद्धिम् । इते गते सति । क्षितिप अजितसेनचक्रवर्ती । शशिप्रभा शशिप्रभादेवीम् । रमयित्वा क्रीडयित्वा ।
 कोमले मृदुले । शयने शय्यायाम् । तद्भुजपाशवेष्टितः तस्याः । शशिप्रभाया भुज एव बाहुरेव पाशो रज्जुस्तंन
 वेष्टितः । सुखनिद्र सुखेन सतोषेण युक्ता निद्रा यस्मिन् कर्मणि तत्, इति क्रियाविशेषणम् । अशेत अनिद्रायत ।
 शीङ् स्वप्ने लङ् ॥६१॥ प्रक्षुभ्येति । अथ निद्रानन्तरम् । मङ्गलैकहेतौ मङ्गलस्य एकहेतौ मुख्यकारणे ।
 प्रभाततूर्ये प्रभातस्य विभातस्य तूर्ये वाद्यविशेषे । क्षण क्षणपर्यन्तम् । प्रक्षुभ्य घोषयित्वा^८ । विश्रान्ति
 विश्रामम् । समुपगते समुपयाते । सूता मङ्गलपाठकाः । 'क्षत्रियाद् ब्राह्मणीजोऽपि सूतः' पारदबन्दिनो^९
 इत्यभिधानात् । प्रविश्य गत्वा । भूमर्तु चक्रिण । यामिन्या रात्रे । विरति विरामम् । निवेद्यावभूतु

और कचग्रह (बाल पकडना) आदि चेष्टाएँ की । ओह कामदेवका चरित बिलकुल विपरीत
 है । ॥५८॥ जिस प्रकार अधिक उपयोगमे आनेसे टूटी हुई मणियोकी माला डोरेसे पुनः जुड़
 जाती है उसी प्रकार प्रचुर मात्रामे अनुभव कर लेनेसे विलासियोकी सभोगकी टूटी हुई
 (पूरी हुई) भी इच्छा नायिकाओके मुखसे निकले 'सी, सी, सी,' शब्दोको सुनते ही पुन जुड़
 गई—उत्पन्न हो गई ॥५९॥ नायिकाओके साथ सम्भोग करते समय उनके अत्यन्त सुन्दर
 सीत्कारको, उनके गहनोके शब्दोको, और प्रिय और मनोहर वचनोको सुनकर कामियोने
 स्वर्गको भी मामूली या तुच्छ समझा ॥६०॥ इस प्रकार रतोत्सवके बढनेपर चक्रवर्ती राजा
 अजितसेनने अपनी प्रिया शशिप्रभाके साथ सभोग किया फिर कोमल सेजपर उसकी बाहोसे
 वेष्टित होकर आरामसे सो गया ॥६१॥ इसके पश्चात् प्रभात होते ही मागलीक बाजे थोड़ी देर
 बजकर बन्द हो गये, फिर स्तुति पाठकोने शीघ्र ही अन्दर प्रवेश करके राजाको रात्रिके समाप्त

१ आ इ संभवात् । २ = अहो वामम् अहो मनोहरम् । ३ = इति घनञ्जय । ४ आ बहुनु^५ ।
 ५ = छिन्ना । ६ श जायदिव । ७ = दयिताना नायिकाना सुरतेषु । ८ श घोषयित्वा ।

यान्येषा नृवर विभावरो विकीर्ण संवृत्यांशुकमिव धाम तारकाणाम् ।
 चन्द्रेऽस्तं जिगमिपति त्वदाननेन्दु शोभायै जगत इव प्रबोधयन्ती ॥६३॥
 सिन्दूरद्युतिरिव पूर्वदिक्पुरध्याः सोमन्तान्तरविस्तृता विभाति सन्ध्या ।
 मुञ्चोर्वीप्रिय शयनं तव स्मितेन व्यामिश्रां दधतु रुचिं विभातदीपाः ॥६४॥
 एतच्च प्रविकसदम्बुजाभिमुख्यं गच्छद्विभ्रमगणैर्विमुच्यमानम् ।
 ब्रह्माण्डप्रसृतभवद्यशोजितश्चि संकोच कुमुदवनं शुचेव घत्ते ॥६५॥
 पिङ्गत्वादिव विरहानलप्रलितमोत्सुक्यात्सरसि मिलद्रयाङ्गयुगम् ।
 वत्तोजद्वयमिव नाथ कुङ्कुमाक्तं कामिन्यास्तव हृदयस्थले विभाति ॥६६॥

विज्ञापयामासु । विद जाने णिजन्तात्किट् ॥६२॥ यातीति । नृवर नृणां [नृवर नृणां] वर श्रेष्ठ । चन्द्रे सोमे । अस्तम् अन्तर्पर्वणम् । जिगमिपति गन्तुं मच्छति सति । त्वदाननेन्दु तव त आननमेवेन्दुश्चन्द्र, तम् । रूपकम् । जगत लोकस्य । शोभायै शोभानिमित्तम् । प्रबोधयन्तीव निवेदयन्तीव । एषा इयम् । विभावरो निशा स्त्री^१ । विकीर्णं विस्तोर्णं । तारकाः तारकाणां नक्षत्राणाम् । धाम कान्तिम् । अशुकमिव वसनमिव । सवृत्य संकोचयित्वा । याति गच्छति । या प्राप्ते लट् । उत्प्रेक्षा ॥६३॥ सिन्दूरंति । उर्वीप्रिय भूपते^२ । पूर्वदिक्-पुरध्या पूर्व दिगेव पुरधो नारो, तस्या । रूपकम् । सोमन्तान्तरविस्तृता सोमन्तस्य देशमध्यपद्धतेरन्तरे मध्ये विस्तृता वितृता । सिन्दूरद्युतिरिव सिन्दूरस्य^३ चूर्णविशेषस्य^४ द्युतिरिव कान्तिरिव । सन्ध्या^५ प्रभात । विभाति विराजते । भा दीप्तो लट् । तत शयन शय्यातलम् । मुञ्चव त्यज । मुञ्चलृ मोक्षणे लोट्^६ । तव ते । स्मितेन मन्दस्मितेन । व्यामिश्रा मिलितम् । रुचिं कान्तिम् । विभातदीपा प्रदीपाः । दधतु धरन्तु । दुष्ठाब्धारणे लाट्^७ । उत्प्रेक्षा ॥६४॥ एतदिति । प्रविकसदम्बुजाभिमुख्यं प्रविकसतोऽम्बुजस्य कमलस्याभिमुख्यम्^८ । गच्छद्वि सर्पद्वि । भ्रमगणं भ्रमराणां मधुकराणां गणं समूहं । विमुच्यमानं त्यज्यमानम् । ब्रह्माण्डप्रसृत-भवद्यशोजितश्चि ब्रह्माण्डेषु लोकेषु लोकरूढिप्रयोग, प्रभुत्वेन व्याप्तेन भवतस्तव यशसा कीर्त्या जिता विजिता श्री शोभा यस्य तत् । एतत् इदम् । कुमुदवनं कुवलयवनम् । शुचेव शोकेनैव । संकोचं मुकुलितम् । (मुकुलितावस्थाम्) । घत्ते धरति । उत्प्रेक्षा ॥६५॥ पिङ्गत्वादिति । नाथ भो नाथ । पिङ्गत्वात् हेमवर्ण-त्वत् । विरहानलप्रलितम् [इव] विरह एव वियोग एवानला वह्निश्चेन प्रज्वलन् प्रलितमिव । ओत्सुक्यात्, सरसि सरोवरे । मिलद्रयाङ्गयुगं मिलत्^९ संयोजत्^{१०} रयाङ्गानां चक्रवाकानां^{११} युगं युगलम् । तव ते ।

होनेकी सूचना इस प्रकार दी ॥६२॥ राजन् । आप सब राजाओमें श्रेष्ठ हैं अब चन्द्रमा अस्त होना चाहता है, अतः जगत्की शोभा बढ़ानेके लिए आपके मुखरूपी चन्द्रमाको जगाती हुई-सी यह रात्रि ताराओकी कान्तिरूपी फैले हुए वस्त्रको लपेटकर जा रही है ॥६३॥ राजन् प्रभातकी सन्ध्या ऐसी जान पड़ती है मानो पूर्वदिशा रूपी सौभाग्यवती नायिकाकी भागमें भरी हुई सिन्दूरकी द्युति हो । अब आप सेज छोड़िये । ये प्रभातके दीपक आपकी मुमकानमें मिली हुई कान्तिको धारण करें ॥६४॥ राजन सारे ब्रह्माण्डमें फैले हुए आपके यशने जिसकी श्री-शोभा जीत ली है और भीरोके झुण्ड जिसे छोड़-छोड़कर विकसित कमलकी ओर चले जा रहे हैं, वह (पराजित और अपमानित) कुमुदवन मानो शोकके कारण सकुचित हो रहा हो ॥६५॥ राजन् । सरोवरमें चक्रवाक और चक्रवाकी का युगल बड़ी उत्सुकतासे मिल रहा है । पीले

१ आ निशा स्त्री' इत्यस्य स्थाने 'रात्रि' इति समुपलभ्यते । २ श भूमि इति । ३ = नागसम्भवस्य । सिन्दूर नागसम्भवम्' इत्यमरः । ४ आ चूर्णविशेषस्य । ५ = प्रभातम्, प्रगतना सन्ध्या इति यावत् । ६ श लोट् । ७ श धारणे च लोट् । ८ = सामोप्यम् । ९ = मुकुलितावस्थाम् । १० = संयोगं भवत् । ११. आ संयोजयत् । १२ श चक्रवाकाणां ।

धर्माशोरुदयमहोद्भ्रुद्धमूर्तेः कुन्ताग्रैरिव किरणाङ्कुरैः प्रणुन्नम् ।
 सश्लिष्यद्वनगिरिगह्वरेषु वृत्ति ध्वान्त त्वद्विषदनुशीलतां दधाति ॥६७॥
 प्रत्यूषोद्भवहिमबिन्दुभिः पतद्भिर्मुक्ताभैरवनिरुद्धाः^१ परिष्कृताङ्गाः ।
 रत्युत्थश्रमसलिलो भवानिवैते लक्ष्यन्ते तरुणलतावधूपगूढाः ॥६८॥
 गच्छन्ती क्षितितलरोपितैकपादा शय्यास्थं यदतिरसेन चुम्बतीशम् ।
 पाथेयं धरणिपते वधूध्रुवं तद्गृहीते गुह्यविरहाध्वलङ्घनाय ॥६९॥

कामिन्या वनिताया । हृदयस्थले हृदयस्य स्थले प्रदेशे । कुङ्कुमावत बुङ्कुमेन काश्मीरजेनावत रक्तम् ।
 वक्षोजद्वयमिव वक्षोजयोस्तनयोद्वयमिव द्वन्द्वमिव । विभाति भासते । उत्प्रेक्षा ॥६६॥ धर्माशोरिति । उदय-
 महीध्ररुद्धमूर्ते उदयेन उदयनाम्ना महीध्रेण पर्वतेन रुद्धा आवृता मूर्तिरवयवो यस्य तस्य । धर्माशो सूर्यस्य ।
 कुन्ताग्रैरिव कुन्तानामायुर्विशेषाणामग्रैरिव । किरणाङ्कुरैः किरणानां मयूखानामङ्कुरैः । प्रणुन्नं विद्धम् ।
 वनगिरिगह्वरेषु वनेषु गिरिषु गह्वरेषु गुह्याम् । सश्लिष्यत्^२ सवन्धयत् ध्वान्तम् अन्धतमसम् । त्वद्विषदनु-
 शीलता तव ते द्विषता शत्रूणामनुशीलता सादृश्यम् (यत्र ताम्) । वृत्ति वतनम् । दधाति धरति ।
 बुध्वा धाणे च लट् । उत्प्रेक्षा (उन्मा) ॥६७॥ प्रत्यूषेति । पतद्भिः आपतद्भिः । मुक्ताभैः
 मोक्षितकसमानैः । प्रत्यूषोद्भवहिमबिन्दुभिः प्रत्यूषे प्रभाते उद्भवस्पोतपद्मानस्य हिमस्य बिन्दुभिः ।
 परिष्कृताङ्गाः परिष्कृतमलङ्कृतमङ्गलं येषां ते । तरुणलतावधूपगूढा तरुणा^३ कोमला लता एव वत्सल्यं
 एव वध्व स्त्रिय, ताम्रिगूढा आलिङ्गना । एते इमे । अवनिरुद्धा वृक्षा । रत्युत्थश्रमउल्लिखिता । रतां समीपे
 उत्थमुत्पन्नं श्रमाज्जातं सलिलं यस्य सः । भवानिव त्वमिव । लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । लक्षे^४ दर्शनाङ्क-
 नयोर्लट् उत्प्रेक्षा ॥६८॥ गच्छन्तीति । धरणिपते भूमिपते । क्षितितलरोपितैकपादा क्षितितले भूतले रोपितः
 क्षिप्त (एक) पादो यस्या^५ सा । वधू वनिता । शय्यास्थं शयनस्थम् । ईशं प्रभुम् । यत् यस्मात् ।
 अतिरसेन अतिप्रोत्त्या । चुम्बति^६ चुम्बि वक्त्रसंयोगे लट् । तत् गुह्यविरहाध्वलङ्घनाय गुह्यमहान् विरह एव
 वियोग एव अन्धा मार्गस्तस्य लङ्घनाय गमनाय । पाथेयं मार्गहितम् । गृहीते स्वीकरोति । ध्रुव^७ निश्चयम् ।

होनेसे दोनो—चक्रवा और चकवी, ऐसे जान पडते हैं मानो विरहकी अग्निसे लिप्त हो ।
 राजन् ! सरोवरमे दोनोकी वही शोभा है जो आपके सीनेपर आपकी नायिकाके काश्मीरी
 केसरसे लिप्त स्तनोकी होती है ॥६६॥ राजन् ! इस समय सूर्य उदयाचलको ओटमे है । उसकी
 भालोकी नौक सरीखी किरणोसे घायल हुआ अन्धकार सघन वनो और पर्वतोकी गुफाओमे
 घुसकर आपके शत्रुओका अनुसरणकर रहा है ॥६७॥ राजन् ! ये वृक्ष इस समय आप सरीखे
 लग रहे हैं । आप लताओके समान छरहरे वदनकी युवतियोसे आलिगन करते हैं, ये छरहरे
 वदनकी युवतियोके समान नवीन लताओसे आलिगन कर रहे हैं । आप सभोगके परिश्रमके
 कारण मोतियो जैसी पसीनेकी बिन्दुओसे सुशोभित होने लगते हैं तो ये भी प्रभातकी वेलामे
 गिरनेवालो मोतियो सरीखी ओसकी बिन्दुओसे विभूषित हो रहे हैं ॥६८॥ राजन् ! शयनागार-
 से बाहर जानेवाली एक नायिका अपने एक पैरको नीचे (और एक को सेजके ऊपर) रखकर,
 सेजपर लेटे हुए पतिका जो खूब ही स्नेहसे चुम्बनकर रही है सो ऐसा जान पडता है मानो वह

१ अ क ख ग घ रवनिरुह । २. = सवन्ध भजत् । ३ = नूतना । 'तरुण कुञ्जपुष्पे
 स्यादेरण्डे यूनि नून' इत्यनेकार्थसंग्रह । ४ श लक्षि । ५ = यया । ६ = चुम्बन करोति ।
 ७ = निश्चितम् ।

खिन्नं ते वपुरनपायिनामुनैव^१ भारेणोन्नतिजयिनः कुचद्वयस्य ।
 मुञ्चेम सुतनु वृथैव रोपभारं नो किञ्चित्फलमतिभग्नपीडनेन ॥७०॥
 नत्वाहं विरहभयाद्गणामि यस्माद्दृष्टापि त्वमसि हृदि स्थिता सदा मे ।
 किं त्वम्भोजमुखि तवैव देहतापी कोपोऽयं नियतममङ्गलावसानः^२ ॥७१॥
 कालुष्यं त्यज भज तुङ्गमार्द्रभावं क^३ कोपः प्रणयिनि चक्रवाकवृत्तौ ।
 इत्येव निजविरुतैर्निशान्तशंसी वक्ति त्वामिव मुहुरेप ताम्रचूडः ॥७२॥
 काठिन्यं तव हृदये स्तनद्वयस्य सान्निव्यान्न खलु सुकेशि कल्पयामि ।
 किं जातु त्यजति महामृतस्य वृत्तौ माधुर्यं विपवनमध्यसंप्रसृतः ॥७३॥

रूपकम् (उत्प्रेक्षा च) ॥६९॥ खिन्नमिति । इतः पर कश्चिन्नायको^३ नायकीं प्रति वक्ति । वक्ष्यमाणपद्यं ।
 कुचकम् । सुतनु शोभनपात्रि । अनपायिना विगमरहितेन । अमुनैव एतेनैव । उन्नतिजयिन^४ उन्नति जयिन
 पूज्यम्—इ-ययं । कुचद्वयस्य वक्षोजयुगलस्य । भारेण, ते तत्र । वपु शरीरम् । खिन्न पीडितम् । (अतः)
 वृथैव फलरहितमेव । इमम् एनम् । रोपभार रोपस्य कोपस्य भारमतिशयम् । मुञ्चव त्यज । मुञ्चलू^५ मोक्षणे
 लट्^६ । अनिभग्नपीडनेन अतिभग्नस्यातिपीडितस्य पीडनेन बाधनेन । किञ्चित् फल किञ्चित्प्रयोजनम् । नो
 न भवति ॥७०॥ नास्वेति । अम्भोजमुखि अम्भोजमिव कमलमिव मुखं यस्याः तस्याः सवोधनम्^७ । विरह-
 भयात्^८ विरहाद् वियोगाद् भयात् । त्वा त्वाम् । 'त्वामो द्वितीयायाः' इति त्वा—आदेश । अहम्, न भणामि
 न वदामि भण शब्दे लट् । यस्मात् कारणात् । त्वम्, दुष्ट्वापि विलोक्यापि । सदा अनवरतम् । मे मम ।
 हृदि हृदये । स्थिता, असि भवसि । अस भुवि लट् । किन्तु विशेषोऽस्ति । आमङ्गलावसानं अमङ्गलमेव
 मङ्गलाभाव एवावसान यस्य स । अयम् एष । कोपः क्रुक् । नियत निश्चयेन । तवैव भवत्या एव । देह-
 तापी देहस्य गात्रस्य तापी सतापकारी । भवति । उपमा ॥७१॥ कालुष्यमिति । कालुष्यं^९ क्लेशम् ।
 त्यज मुञ्च । त्यज हानो लोट्^{१०} । तुङ्गम् उन्नतम् । मार्द्रभावम् मार्द्रत्वम् । भज आश्रय । चक्रवाकवृत्तौ
 चक्रवाकस्य रथाङ्गपक्षिणो वृत्तिरिव वर्तनमिव वृत्तिर्यस्य तस्मिन् । वृत्ति—इत्यर्थः । (?) । प्रणयिनि
 नायके । कोप क्रोधः । क न कोऽपीत्यर्थः । इत्येव प्रोक्तप्रकारेण । निजविरुते निजस्य स्वस्य विरुतै
 र्वनिभि । निशान्तशसी निशान्तस्य प्रभातकालस्य शशी प्रशसाशोल, सूचक इत्यर्थः । एष अयम् । ताम्रचूडः
 ताम्रा लोहितवर्णा चूडा शिखा यस्य स, कुक्कुट इत्यर्थः । मुहु^{११} पुन । त्वामिव भवतीमिव । वक्ति ब्रवीति ।
 वन परिभाषणे लट् । उपमा, उत्प्रेक्षा ॥७२॥ काठिन्यमिति । सुयशि सु शोभना^{१२} केशा शिरोरुहा यस्या-
 सस्या सवोधनम्^{१३} 'असहनम्—' इत्यादिना डी । स्तनद्वयस्य स्तनयोः कुचयोर्द्वयस्य युगलस्य । सान्निव्यात्
 सामीप्यात्, ससर्गात्—इत्यर्थः । तव ते । हृदये उरसि । काठिन्य कठिनत्वम् । न खलु कल्पयामि न सकल

महान् विरहके मार्गको तय करनेके लिए कलेवा ले रही हो ॥६९॥ हे सुन्दर शरीरवाली ।
 तेरा शरीर अत्यन्त उन्नत स्तनोंके कभी विलग न होनेवाले इस भारसे पीडित है अतः व्यर्थके इस
 रोषके बोझको छोड़ दे । अत्यन्त पीडितको पीडा देनेसे कुछ फल भी तो नहीं मिलता ॥७०॥
 हे कमलके समान मुख वाली । मैं विरहके भयसे तुझसे नहीं कह रहा हूँ, क्योंकि तू मानके दोष-
 से दूषित होकर भी सदा मेरे हृदयमे बसी रहती है । किन्तु इस लिए कह रहा हूँ कि अन्तमे
 अमगल करनेवाला यह कोप निश्चयसे तेरे ही शरीरको सन्ताप देगा ॥७१॥ प्रभातकी सूचना
 देनेवाला यह मुर्गा अपने शब्दोमे मानो तुमसे बार-बार यह कह रहा है कि चित्तकी कलुषता
 को छोड़ो और श्रेष्ठ कोमलताको धारण करो । चक्रवेकी भाँति स्नेह करनेवाले घरवालेपर कोप
 कैसा ? ॥७२॥ हे सुन्दरबाली वाली । मैं निश्चय ही यह कल्पना नहीं कर सकता कि स्तनोंके

१ म भारेणान् । २ अ वसानम् । ३ = नायिका । ४ = उन्नत्या जयतीत्येव शोल, तस्य । ५
 आ मुञ्च । ६ श लेट् ७ = तत्संबुद्धौ । ८ = वियोगभयात् । ९ = कलुषताम् । १० श लेट् । ११ = पुनः
 पुन । १२ = तत्संबुद्धौ ।

कोऽपीत्थं प्रणयरूपा विवृत्य^१ क्षुतां प्रेमान्धः प्रियवचसानुनीय कान्ताम् ।
 संपूर्णाधिगतलतोपमानभावामालिङ्गन्नखपदपल्लवैर्विधत्ते ॥७४॥
 सस्तीनां रुचिरनवातपल्लुतानामज्ञात्वातिशयमरञ्जिते तरेभ्यः ।
 तिग्मांशोर्विदधति वाजिभूषकास्ते^२ प्रौढत्वे करकृतकुङ्कुमाः^३ प्रतीक्षाम् ॥७५॥
 शक्नोतीक्षितुमधरीकृतप्रतापी भूपालो न खलु ममोपरि प्रयातम् ।
 रोचिष्मानिति भवतोभयादिवायमाकाशप्रणयि शनैः करोति बिम्बम् ॥७६॥

यामि । विषवनमध्यसप्रसूत विषाणा विषवृक्षाणा वनस्य काननस्य मध्ये सप्रसूत सजात । महामृतस्य महामृत-
 रूपस्य । वृक्ष महीरूढ । माधुर्यं स्वादुत्वम् । जातु सकृत् । त्यजति किं मुञ्चति किम् । न त्यजति—इत्यर्थः ।
 अर्थान्तरन्यास ॥७३॥ कोऽपीत्थमिति^३ । प्रेमान्ध प्रेम्णा प्रीत्या अन्धो मूढ । कोऽपि कश्चिन्नायक । प्रणय-
 रूपा प्रणयेन स्नेहेन जातया रूपा कोपेन^४ । विवृत्य पराङ्मुखी भूत्वा । सुप्ता निद्रायिताम् । कान्ता वनिताम् ।
 इत्यम् अनेन प्रकारेण । प्रियवचसा प्रियवचनेन । अनुनीय सतर्प्य । आलिङ्गन् आश्लिष्यन् । नखपदपल्लवैः
 नखाना कररूपाणां^५ पदा एव क्षता एव पल्लवा । किसलयानि, तैः । संपूर्णाधिगतलतोपमानभावा^६ संपूर्णं गताया
 याताया लताया वल्लर्या उपमानः समानो भावो यस्या ताम् । विधत्ते करोति । दुष्वाक् धारणे^७ लट् । कुल-
 कम् ॥७४॥ सस्तीनामिति । रुचिरनवातपल्लुताना रुचिरेण मनोहरेणातपेन^८ उद्योतेन प्लुताना^९ मग्नानाम् ।
 सप्तीना तुरङ्गमाणाम्^{१०} । अरञ्जिते तरेभ्य अरञ्जितेभ्य कुङ्कुमालङ्कारशून्येभ्य इतरेभ्य कुङ्कुमालङ्कारिभ्यः^{११}
 स्तुरेभ्य । अतिशय भेदम् । अज्ञात्वा अबुद्ध्वा । ते, प्रौढत्वे तीक्ष्णत्वे । करकृतकुङ्कुमाः करे हस्ते कृतं
 कुङ्कुम यैः ते । वाजिभूषकाः^{१२} वाजिनस्तुरङ्गान् (भूषयन्तीति वाजि-)भूषका अलङ्कारका । तिग्मांशो सूर्यस्य ।
 प्रतीक्षा^{१३} वाञ्छाम् । विदधति कुर्वन्ति । बालातपेन व्याप्तान् सूर्यतुरगान् कुङ्कुमरञ्जिते तुरगान् ज्ञात्वा
 रञ्जितानपि रञ्जयन्ति^{१४} इत्यर्थः^{१५} । भ्रान्तिमान् ॥७५॥ शक्नोतीति । अधरीकृतप्रतापिभूपालः^{१६} अधरीकृता

ससर्गसे तुम्हारे हृदयमे कठोरता आ गई है । विषवनके बीचमे उत्पन्न हुआ अमृत वृक्ष क्या
 कभी अपनी मधुरताको छोड़ सकता है ? ॥७३॥ किसी रागान्ध नायकने ऐसे प्रिय वचन सुना
 कर, प्रणयक्रोपसे विमुख होकर सोई हुई अपनी नायिकाको अनुकूल बना लिया । फिर
 आलिङ्गन करते हुए उसने उसे नखक्षतोके पल्लवोसे अलकृत करके पूर्णतया लताको समता
 पाने योग्य बना दिया । वह छरहरे शरीरसे पहले अशतः लताके समान थी, अब नखक्षत
 रूपी पल्लवोसे अलकृत होकर पूरी तौरसे लताके समान हो गई । नखक्षतोने पल्लवोकी कमीको
 दूरकर दिया ॥७४॥ राजन् ! घोड़ोका शृगार करनेवाले लोग, घोड़ोको केशर लगा रहे
 थे । इतनेमे बाल सूर्यकी सुन्दर अरुण आभाके पडते ही सभी घोड़े अरुण वर्णके हो गये । तब
 उन घोड़ोका पहचानना कठिन हो गया, जिन्हे केशर नहीं लगाई गई थी; क्योंकि जिन्हे केशर
 लगाई जा चुकी थी; उनसे उन घोड़ोका अन्तर ही ज्ञात नहीं हो सका, जिन्हे केशर नहीं
 लगाई गई थी । ऐसी स्थितिमे शृगार करनेवाले लोग हाथमे केशर लेकर सूर्यके प्रौढ होनेकी
 प्रतीक्षा करने लगे ॥७५॥ प्रतापी राजाओके छक्के छुड़ानेवाला राजा (अजितसेन) निश्चय ही

१. क ख ग घ म^१ भूषकास्ते । २. आ इ^२ कुङ्कुमै । ३. आ श क इति । ४. = प्रणयकोपेन । ५. = पदानि
 चिह्नान्येव क्षतान्येव । ६. = संपूर्णाधिगतो लताया उपमानभावः साम्यं यया सा, ताम् । ७. श धारणे च लट् ।
 ८. = प्रभातारुणिम्ना । ९. = व्याप्तानाम् । १०. आ तुरगाणाम् । ११. श^{११} रंभ्यः । १२. श सूता ।
 १३. = प्रतिपालनाम् । १४. = रञ्जयन्ति । १५. = प्रभातारुणिम्ना प्रभातितान्दवान् रञ्जितान् ज्ञात्वा न
 रञ्जयन्ति वाजिभूषकाः । परं करकृतकुङ्कुमा भ्रान्तं ने तिग्मांशो प्रौढत्व प्रतीक्षन्ते । १६. एष टोकाश्रयः पाठः
 प्रतिषु तु 'अधरीकृतप्रतापिभूपालः' इत्येव समुपलभ्यते ।

वन्दिभ्यो ललितपदक्रमाभिरामां संशृण्वन्निति दयितोपमां स वाणीम् ।

‘निःस्पन्दोच्छ्वसददरप्रसुप्तभृङ्गैरभोजैः सममभजन्तृपः प्रबोधम् ॥७७॥

अथ कथमप्यपास्य दयिताभुजपाशमसा-

वरुणरुचा प्रसाधयति पूर्वदिशं तपने ।

रतिकलहप्रसङ्गगलितोज्ज्वलहारमणि-

प्रकरचितं पयोनिधिमिव व्यमुचच्छयनम्^१ ॥७८॥

निराकृता प्रतापिनः तेजस्विनो भूपाला राजानो येन स । मम मे । उपरि प्रयातम् ऊर्ध्वं प्रयातमागतम् । ईक्षितुं विलोकितुम् । न खलु शक्नोति न समर्थो भवति । इति मत्वा । भवत तव । भयादिव भीतेरिव । अयम् एव । रोचिष्मान् सूर्यः । विम्ब मण्डलम् । आकाशप्रणयि आकाशे गगने प्रणयि प्रसरणयुक्तम् । ‘प्रणय प्रेम्णि विलम्बे याच्ना प्रसरयोरपि ।’ इति विद्वः । शनैः मन्दम् । करोति विदधाति । उत्प्रेक्षा ॥७६॥ वन्दिभ्य इति । वन्दिभ्य मङ्गलपाठकेभ्यः । ललितपदक्रमाभिरामा ललिताना मनोहराणा पदाना तिङ्-सुबन्त-(सुप्तिङन्त-) रूपाणा क्रमेण परिपाटया अभिरामा मनोहराम्, पक्षे, ललितेन मृदुलेन पदक्रमेण पादव्यासेनाभिरामाम् । दयितोपमा भार्योपमाम् । इति उक्तप्रकाराम् । वाणीं वचनम् । संशृण्वन् आकर्णयन् । स नृप चक्रो । निष्पन्द^२ अश्वत्थसदुदरप्रसुप्तभृङ्गैः निष्पन्दाश्चलनरहिता उच्छ्वसन्त उच्छ्वास कुर्वन्त^३ उदरे अन्तः प्रसुप्ता भृङ्गा मधुकरा येषां तैः । अभोजैः कमलैः । सम साकम् । प्रबोध जागरम्, पक्षे विकसनम् । अभजत् आश्रयत् । भज^४ सेवाया लङ् । सहोक्तिः ॥७७॥ अथेति । अथ जागरणानन्तरम् । तपने सूर्ये । अरुणरुचा अरुणया लोहितया रुचा कान्तया । पूर्वदिशम् इन्द्रदिशम् । प्रसाधयति सति भूषयति सति । असौ चक्रवर्ती । दयिताभुजपाश दयिताया शशिप्रभाया भुज एव पाशः, तम् । कथमपि येन केनापि (प्रकारेण) अपास्य त्यक्त्वा । रतिकलहप्रसङ्गगलितोज्ज्वलहारमणिप्रकटचितं रतिकलहस्य प्रणयकलहस्य प्रसङ्गेन गलितस्य पतित-स्योज्ज्वलहारस्य प्रज्वल (प्रोज्ज्वल) हारस्य मणोना मोचितकाना प्रकारेण समूहेन चितं^५ विततम् । पयो-निधिमिव समुद्रमिव । शयन शय्याम् । व्यमुचत्^६ । मुचलृन् मोक्षणे लुङ्^७ । ‘सतिशास्ति—’ इत्यादिना

अपने ऊपरसे मेरा जाना देख नहीं सकेगा, मानो यही सोचकर सूर्य आपके डरसे अपने विम्बकी धीरे-धीरे आकाशमें चढ़ा रहा है ॥७६॥ मंगलपाठ करनेवालोसे नायिकाके समान सुन्दर पद-विन्यास (सुबन्त तिङन्त पदोका विन्यास, पैरोका विन्यास) से मनको रमानेवाली वाणी सुनता हुआ राजा अजितसेन, कमलोके—जिनके अन्दर निश्चेष्ट, धीरे-धीरे श्वास लेनेवाले भीरे सोए हुए थे—साथ-ही-साथ प्रबुद्ध हो गया । कमल खिल उठे और राजा जाग उठा । ॥७७॥ सूर्य अपनी अरुण आभासे अभी पूर्व दिशाके शृंगार करनेमें ही लगा हुआ था, किन्तु राजा अजितसेनने जागते ही जिस किसी तरह अपनी प्रियाके बाहुपाशसे निकलकर सेज छोड़ दो, जो रतिकलहके प्रसंगसे गिरे हुए हारके मणियोंसे व्याप्त होकर रत्नाकरकी भाँति दृष्टिगोचर

१ क ख ग घ म नि स्पन्दो^१ । २ अ आ इ^२ मुचच्छयनम् । ३ = गमनम् । ४ श भजि । ५ = व्याप्तम् । ६ = मुमोच । ७ आ लङ् ।

द्वाराग्रग्रथितामलारुणमणिज्योतिर्भिरुत्सर्पिभि-
 भिन्नाङ्गावयवः स्वभावमहता दीप्तो वपुस्तेजसा ।
 घर्माशोरुदयाचलेन्द्रशिखरादभ्युज्जिहासोः^१ श्रियं
 भेजे भूमिपतिः स वासभवनाश्रित्यजनानन्दितः ॥७६॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतावुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये दशमः सर्गः ॥१०॥

अङ् । उपमा ॥७८॥ द्वारेति । उत्सर्पिभिः व्यापनशीलै^२ । द्वाराग्रग्रथितामलारुणमणिज्योतिर्भिः द्वारास्याग्रं पुरोभागं तत्र ग्रथितानां^३ स्थापितानाम् अमलानां निर्मलानामरुणमणीनां पद्मरागमणीनां ज्योतिर्भिः किरणैः । भिन्नाङ्गावयवः भिन्नो^४ विभिन्नितोऽङ्गस्य गात्रस्यावयवो यस्य स । स्वभावमहता स्वभावेन^५ स्वरूपेण महता पृथुलेन । वपुस्तेजसा वपुषः शरीरस्य तेजसा कान्त्या । दीप्तः देदीप्यमानः । जगन्नान्दिन^६ जगतो लोकस्य नन्दिनो मनोहरात् (जगत् लोकं नन्दयतीत्येव शीलम्, तस्मिन् मनोहरात्—इत्यर्थः) । वासभवनात् गर्मागारात् । निर्यन् निर्गच्छन् । स भूमिपतिः सार्वभौमः । उदयाचलेन्द्रशिखरात् उदयाचलेन्द्रस्योदयपर्वतस्य शिखरात् शृङ्गात् । अभ्युज्जिहासो उदितुमिच्छोः । घर्माशो सूर्यस्य । श्रियं संपदम् । भेजे भजतिस्म । भज^७ सेवायां लिट् ॥७९॥

इति वीरनन्दिकृतावुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्यानं च
 विद्वन्मनोवल्लभाख्ये दशमः^८ सर्गः ॥१०॥

हो रहो थो ॥७८॥ दरवाजेके अगले भागमे निर्मल पद्मरागमणि जडे हुए थे, उनकी ऊपर फैलनेवाली प्रभासे राजा अजितसेनके शरीरके सारे अवयव बदल गये—लाल हो गये और वह स्वयं भी अपने स्वाभाविक अत्यधिक तेजसे देदीप्यमान हो रहा था अतएव लोगोको आनन्द प्रदान करनेवाले अपने निवासके भवनसे निकलते समय अजितसेन उदयाचलके शिखरसे उदित होनेवाले सूर्यकी सुषमाको प्राप्तकर रहा था ॥७९॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रमचरित
 महाकाव्यमें दसवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥१०॥

१. क ख ग घ म दम्भुद्यियासो । २. आ 'शीलै' इति नास्ति । ३. = खचितानाम् । ४. श 'वि' नास्ति । ५. = प्रकृत्या । ६. एष टीकाकुदभिमतः पाठः प्रतिषु तु 'जनानन्दितः' इत्येव समुपलभ्यते । ७. श भजि । ८. आ श चन्द्रोदयसूर्योदयवर्णना नाम दशमः सर्गः ।

[११. एकादशः सर्गः]

अथ प्रवृद्धे दिवसे विशांपतिर्विधाय स स्नानपुरःसराः क्रिया ।
 गृहीतवस्त्राभरणोऽचिशिष्ये^१ सभागृह कल्पितसिंहविष्टरम् ॥१॥
 तमेत्य सर्वावसरव्यवस्थितं प्रधानदौवारिकसूचितागमाः ।
 महीतलाश्लिष्टशिखेन मौलिना नृपाः प्रणमुः प्रणतैकवत्सलम् ॥२॥
 ततः प्रतीहारकृतप्रवेशने यथायथं सभ्यजने व्यवस्थिते ।
 विलोकयामास स सेवयागतं सभाजिरे राजगजं प्रजापतिः ॥३॥

श्रीमन्नरामरनेन्द्रकिरीटकोटोमागिनयसचयविलासमरोचिकामि ।

आलीढपादयुगल जिनकुन्थुनाथ नित्य नमामि जिनराजविनूतपादम् ॥^२

अथेति । अथ सूर्योदयानन्तरम् । दिवसे दिने । प्रवृद्धे सति एषिते सति^३ । स विशांपतिः नरपतिः ।
 स्नानपुरस्सरा स्नानमेव पुरस्सर पूर्व यासा ताः । क्रिया कार्याणि । विधाय कृत्वा । गृहीतवस्त्राभरण
 गृहीतानि स्वीकृतानि^४ वस्त्राभरणानि येन सः । कल्पितसिंहविष्टर कल्पित विरचित सिंहविष्टर सिंहासन
 वस्मिन् तत् । सभागृहम् आस्थानमण्डपम् । अधि^५शिष्ये आश्रयति^६ स्म । शिष्य^७ सेवाया लिट् ॥१॥
 तमिति । प्रधानदौवारिकसूचितागमा प्रधानेन मुख्येन दौवारिकेन सूचितो विज्ञापित आगम आगमन येषां ते ।
 नृपा भूमिपा । प्रणतैकवत्सल प्रणतेषु विनतेषु एको मुख्यो वत्सल^८ प्रीतिर्यस्य तम् । सर्वावसरव्यवस्थित
 सर्वासा प्रजानामवसरे^९ व्यवस्थित स्थितम् । त चक्रवर्तिनम् । एतय आगत्य । महीतलाश्लिष्टशिखेन महीतले
 भूतले आश्लिष्टा सत्पृष्टा^{१०} शिखा अग्रभागो यस्य तेन । मौलिना मुकुटेन । प्रणमुः प्रणमन्ति स्म । नमः^{११}
 प्रह्वत्वे शब्दे लिट् ॥२॥ तत् इति । तत् पश्चात् । प्रतीहार^{१२}कृतप्रवेशने प्रतीहारेण दौवारिकेण कृत
 प्रवेशनमन्तर्गमन यस्य तस्मिन् । सभ्यजने सभ्ये सभायोग्ये जने लोके । यथायथं मर्यादासनतिक्रम्य । व्यवस्थिते
 सति स्थिते सति । स प्रजापतिः चक्रवर्ती । सेवया सेवानिमित्तम् । आगतम् आयातम् । राजगज गन्ध-

इसके पश्चात् दिन चढ़ते ही राजा अजितसेनने स्नान आदि क्रियाओंसे निवृत्त होकर
 वस्त्र और आभूषणोंको धारण किया । फिर वह सभा-भवनमें पहुँचा, जहाँ सिंहासन रखा हुआ
 था ॥१॥ वह आम सभाका भवन था । वहाँ सबको आनेका और बोलनेका भी अवसर दिया
 जाता था । इसीलिए उसका नाम सर्वावसर रखा गया था । चक्रवर्ती उस सभामें जाकर
 सिंहासनपर बैठ गया । फिर प्रमुख द्वारपालके द्वारा अपनी सूचना अन्दर भेजकर आगन्तुक
 राजाओंने विनम्र व्यक्तियोंके एकमात्र स्नेही अजितसेनके पास जाकर उन्हें मस्तक नवाकर
 प्रणाम किया । प्रणाम करते समय उनके मुकुटका ऊपरी भाग भूमिका स्पर्श कर रहा था
 ॥२॥ इसके पश्चात् द्वारपालकी सूचनाके अनुसार सभासदोंने प्रवेश किया, और वे वहाँ अपने-
 अपने योग्य स्थानपर बैठ गये । जब सभी लोग वहाँकी व्यवस्थाके अनुसार बैठ गये, राजा

१ क ख ग घ 'विशिष्ये' । २ आ इदं पद्य नोपलस्यते । ३ आ 'एषिते सति' इति नास्ति । ४ =
 परिधारितानि । ५ श 'अधि' इति नास्ति । ६ श आश्रयते । ७ श शिष्य । ८ = स्निग्ध । 'स्निग्धस्तु
 वत्सल' वत्सोऽस्त्यस्य, वत्सल, सिद्धमादित्वाद् । इति हेम । ९ = अवसरोऽस्ति यस्मिन्, तस्मिन्, सर्वसि-
 द्दयर्थ । १०. आ सश्लिष्टा । ११. आ नमः । १२ आ श प्रतिहार ।

अनल्पसत्त्वं गुरुवंशशालिनं प्रलम्बहस्तं स्वमिवावलोक्य तम् ।
 मतङ्गजं क्रोडयितुं कुतूहलादचूचुदद्वीरनरान्नराधिपः ॥४॥
 तदाक्षयैकः समुपेत्य धीरधीर्जघान मुष्ट्या घनपोवरे करे ।
 तमेति यावत्स जवेन पृष्ठतस्तुतोद तावद्भृशमारयापरः ॥५॥
 निवृत्य यावत्किल पृष्ठवर्तिनं प्रतिप्रधावत्यतिकोपपीडितः ।
 निपत्य तावन्निजलाघवात्परश्चकार पार्श्वं घनलोष्टताडनम् ॥६॥

हस्तिनम् । सभाजिरे सभाया आस्थानस्याजिरेऽङ्गणे । 'अङ्गण चत्वरजिरे' इत्यमरः । विलोकयामास
 बोधा चक्रे ॥३॥ अनल्पेति । नराधिप भूमिपालः । अनल्पसत्त्वम् अनल्प महत् सत्त्व सामर्थ्य यस्य तम् ।
 गुरुवंशशालिन गुरुणा महता वंशेन पृष्ठास्थना^३ (पृष्ठास्थिना-इत्यर्थः) शालिन^४ शोभिनम्, पक्षे महाकुलेन
 भासिनम् । 'वेणो वर्गे कुले^५ वशः पृष्ठस्यावययेऽपि च ।' इत्यभिधानात् । प्रलम्बहस्त प्रलम्बो दीर्घो हस्तः
 शुण्डादण्डो यस्य तम्, पक्षे हस्तः । पाणि यस्य तम् । स्वमिव आत्मानमिव । त मतङ्गज मदगजम् । अवलोक्य
 वीक्ष्य । क्रोडयितुं क्रोडनाय । कुतूहलात् कुतुकात् । वीरपुरुषान् । अचूचुदत् अप्रेरयत् । चुद प्रेरणे लुङ्^६ ॥४॥
 तदाक्षयेति । तदाज्ञया तस्याजितसेनस्याज्ञया अनुज्ञया । धीरधी धीरा धीर (-त्व) गुणयुक्ता धीर्बुद्धि-
 यस्य सः । एकः शूरमटः । समुपेत्य समीपं गत्वा । घनपोवरे घने कठिने^७ पोवरे स्थूले । करे शुण्डादण्डे ।
 मुष्ट्या वज्रमुष्ट्या । जघान^८ हन्ति स्म । हन हिंसागत्योर्लिट् । स गजः । जवेन शीघ्रम् । त पुरुषम् ।
 यावत् यावत्पर्यन्तम् । एति आयाति । तावत्, अपर अन्यो मटः । पृष्ठतः पश्चाद्भागे । आरया आरा-
 दण्डेन^९ । भृशम् अत्यन्तम् । तुतोद वबाध । तुद^{१०} व्ययने लिट् ॥५॥ निवृत्येति^{११} । अतिकोपपीडित^{१२}
 अतिकोपेनाधिकक्रोधेन पीडितः^{१३} प्रकाशितः^{१४} सन् । निवृत्य वलित्वा । पृष्ठवर्तिन पश्चाद्भागवर्तिनम् ।
 पुरुष प्रति, यावत् किल, प्रधावति लघु पलायते^{१५} । स गतो लट् । 'सर्ते र्घौ वेगे' इति घाव आदेशः ।
 तावत्, पर अन्यः । पुरुष, निजलाघवात् निजस्य स्वस्य लाघवात् लघुत्वात् । निपत्य समीपे गत्वा । पार्श्वं
 दक्ष (दक्षिण) पार्श्वे^{१६} । घनलोष्टताडन घनेन कठिनेन लोष्टेन ताडनं हननम् । चकार करोति स्म ।

अतितसेनने अपनी सेवाके निमित्तसे सभाके आंगनमे आये हुए एक गजराजको देखा ॥३॥
 वह गजराज अजितसेन सरीखा था । अजितसेनमे बहुत अधिक बल था, वह महान्
 वंशमे जन्मा था और उसके बाहु लम्बे थे । इसी प्रकार गजराज बहुत बलवान् था;
 वह उभरी हुई रीढ़की हड्डीसे विभूषित था और उसकी सूँड खूब लम्बी थी । उसे अपने ही
 समान देखकर अजितसेनने कौतुकवश कुछ वीर पुरुषोंको उसके क्रोडा करनेके लिए प्रेरित
 किया ॥४॥ राजाकी आज्ञा पाकर एक धीर बुद्धिवाले वीर पुरुषने पास जाकर उसकी कठोर
 और पुष्ट सूँडपर मुक्केका प्रहार किया । हाथी बड़े वेगसे जबतक मुक्का मारनेवालेपर झपटने
 ही वाला था, इतनेमे ही दूसरे वीरने उसे पीछेसे चमड़ा काटनेका औजार चुभा दिया, जिससे
 उसे बड़ी व्यथा हुई ॥५॥ फिर क्या था, उसका क्रोध भडक उठा । फलतः वह जबतक मुड-
 कर पीछेसे प्रहार करनेवालेकी ओर लपकनेको ही था कि तीसरे पुरुषने बड़ी फुर्तिसि कुछ आगे

१. अ तमेव । २. अ आ निवृत्य । ३. आ 'पृष्ठास्थिना' इति नोपलभ्यते । ४. = शालते शोभते
 इत्येवं शोभ, तम् । ५. श वर्गिकुले । ६. श लङ् । ७. आ 'कठिने' इति नोपलभ्यते । ८. = तताड ।
 ९. श अरया आरादण्डेन । = 'आरा चर्मप्रवेदिका' इति हैमः । १०. श तुदि । ११. श वृत्येति ।
 १२. आ 'दापितः' । १३. आ दीपित । १४. = 'प्रकाशितः' इति भवेत् । १५. आ पलायति, घ पलायते ।
 १६. आ पार्श्वे चक्षिणः पार्श्वे ।

विनीयमानो नृपशासनेन तैः कृतक्रियैरित्थमसौ मतङ्गज ।
 प्रधावितु कंचिदशक्तमुद्धतः करेण जग्राह पुरः प्रसारिणा ॥७॥
 ग्रहागतं त मदमूढमानसो जनस्य हाहेति रवेण पश्यत ।
 तथा समास्फलयति स्म भूतले यथा स सर्वावयवैर्व्ययुज्यत ॥८॥
 विलोक्य तं शारदमेघवत्क्षणाद्विलीनमङ्गेन च जीवितेन च ।
 कृपाङ्गनालिङ्गिततुङ्गमानसो जगाम निर्वेदमिति क्षितीश्वर ॥९॥
 अहो नराणां भवगर्तवर्तिनामशाश्वतीं पश्यत जीवितस्थितिम् ।
 ययातिदूरेण जिताः स्वचापलात्तडिद्विलासाः शरदम्बुदैः समम् ॥१०॥

हुकुम् करणे लिट् ॥६॥ विनीयमान इति । नृपशासनेन^१ नृपस्य चक्रिणः शासनेनाज्ञया । कृतक्रियै कृता विहिता क्रिया अभ्यासो यै, तै । तै भटै । इत्यम् अनेन प्रकारेण । विनीयमान वीक्ष्यमाण (शिक्ष्यमाण) । उद्धत प्रवृद्धकोप । असौ मतङ्गज मद्गज^२ । प्रधावितु पलायितुम् । अशक्त सामर्थ्यरहितम् । कञ्चित् कञ्चित्पुरुषम् । पुर प्रसारिणा पुर अग्रभागे प्रसारिणा प्रसरणशीलेन । करेण शुण्डादण्डेन । जग्राह गृह्णाति स्म । गृहि^३ उपादाने लिट् । ७॥ ग्रहेति । मदमूढमान सः मदेन मूढ मोहित मानस यस्य स । स मद्गज । हाहेति हा हा इति । रवेण ध्वनिना । पश्यत वीक्षमाणस्य । जनस्य लोकस्य हा हा इति पश्य । वीक्षमाणस्य हा हा इति ध्वनिं कुर्वन्त पश्यन्त जनमनादृत्य उदासीन कृत्वा (उपेक्ष्य) इत्यभिप्रायः । 'पष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । ग्रहागत ग्रह वशम् (ग्रहणम्) आगतम् आयातम् । 'ग्रहे ग्राहो वश' इत्यमरः । (ग्रह सूर्यादिनिर्बन्धोपरागेषु रणोद्यमे । ग्रहणे पूतनादौ च सैहिकेयेऽप्यनुग्रहे । विश्वलोचनकोशः) । तं पुरुषम् । यथा सर्वावयवै सर्वे अवयवै । व्ययुज्यत व्यभिच्यत । युजुर्^४ योगे कर्मणि लङ् । तथा, भूतले महीतले । समास्फलयति स्म । आघातयति स्म । स्फल्^५ लट् । दृष्टान्त (?) ॥८॥ विलोक्येति । शारदमेघ^६ शारद शरदि शरत्काले भवो जात मेघवत् वारिवाहवत् (शरदि भव शारद स चासौ मेघो वारिवाह तद्वत्) । अङ्गेन च शरीरेण । जीवितेन च जीवनेन । क्षणात् अत्यन्तकालात् । विलीन नष्टम् । त पुरुषम् । विलोक्य वीक्ष्य । कृपाङ्गनालिङ्गिततुङ्गमानसं कृपेव कारुण्यमेवाङ्गना वनिता तयालिङ्गितमादिलष्ट तुङ्गमुन्नत^७ मानसं चित्त यस्य स । रूपकम् । क्षितीश्वरः सार्वभौमः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निर्वेद वैराग्यम् । जगाम ययौ । गम्लु गतो लिट् ॥९॥ अहो इति । यया ससारस्थित्या । स्वचापलात् । निजचाञ्चल्यात् । शरदम्बुदैः शरद

बढ़कर उसकी बगलमे कठोर लोढेका प्रहारकर दिया ॥६॥ इस तरह राजाके आदेशसे अभ्यास करनेवाले वीराके द्वारा उस हाथीको युद्धकी शिक्षा दी जा रही थी । इतनेमे, सयोगकी बात है, उस उद्धृत हाथीके सामने एक ऐसा मनुष्य आ गया, जो दौड़नेमे असमर्थ था । फिर क्या था, हाथीने आगे सूड फैलाकर उसे पकड़ लिया ॥७॥ लोगोमे हाहाकार मच गया । उनके देखते देखते हाथीने—जो बिलकुल मदान्ध था—पकड़मे आये हुए उस मनुष्यको जमीनपर ऐसे ढगसे दे पटका कि उसके हाथ, पैर आदि सारे अङ्ग टूट-टूटकर अलग जा गिरे ॥८॥ शरत्कालके मेघकी तरह उसे क्षणभरमे ही शरीर और जीवनके साथ विलीन (मरते) होते देखकर कृपा रूपी अङ्गनाने राजा अजितसेनके उन्नत हृदयसे आलिङ्गन कर लिया—उस पुरुषको मृत्युके मुखमे जाते देखकर अजितसेनको दया आ गयी । फिर उसे वैराग्य हो गया । उस समय उसके मनमे इस प्रकारके वैराग्यके विचार उत्पन्न हुए ॥९॥ यह ससार बहुत बड़े गड्ढेके समान है । ओह इसमे पड़े हुए मनुष्योकी क्षणभङ्गुर जीवनकी अवस्थाको तो देखो !, जिसने अत्यन्त दूर

१. 'नृपशासनेन' इति टीकाकृतसमतः पाठ, प्रतिपु तु 'नृपशासनान्वरै' इत्येव पाठो दृश्यते । २. आ ग्रह । ३. आ युजिर् । ४. आ स्फ लट् । ५. श तुङ्गम् उच्चम् ।

गदेन मुक्तोऽशनिना कटाक्ष्यते तदुज्जितः शस्त्रविपाग्निकण्टकैः ।
 अनेकमृत्यूद्भवसंकटे नरः कियद्वराकश्चिरमेव जीवतु ॥११॥
 वपुर्धनं योवनमायुरन्यदप्यशाश्वतं सर्वमिदं शरीरिणाम् ।
 तथाप्ययं शाश्वतमेव मन्यते जन प्रमोहः खलु कोऽप्ययं महान् ॥१२॥
 इदं करोम्यद्य परादिनेष्विदं परार्यदश्च प्रविधेयमित्ययम् ।
 अनेककर्तव्यशताकुलः पुमान् मृत्युमासन्नमपीक्षितुं क्षमः ॥१३॥

शरत्कालस्याम्बुदैर्वाहिनाहैः । सम साकम् । तडिद्विलासा तडित सोदामिन्या विलासा शोभाः । अतिदूरेण भृशं दूरेण विप्रकृष्टेन (नितान्तम्-इत्यर्थः) । जिता, अभिभूताः । भवगर्तवर्तिना भव ससार, स एव गर्तोऽवट, तस्मिन् वर्तिना विद्यमानानाम् । नाराणा मनुष्याणाम् । अशाश्वतोऽनित्यम् । जीवितस्थितिं जीवन-स्थितिम् । पश्यत वीक्षध्वम् । दृष्टु^३ प्रेक्षणे लोट्^४ । शरन्मेघेभ्योऽपि विद्युद्विलासेभ्योऽपि (च) भवस्थितिरत्यन्त-मनित्या^५ इति भावः ॥१०॥ गदेनेति । गदेन रोगेण । मुक्त त्यक्त । अशनिना अशनिपातेन । कट क्ष्यते बाध्यते^६ कटाक्ष इति सुव्यातो कर्मणि लट् । तदुज्जित, तस्मा रोगाशनिभ्यामुज्जितो रहित । शस्त्रविपाग्निकण्टकैः शस्त्रेण आयुधेन विप्रेण गरलेन अग्निना वह्निना कण्टकैः इव (वण्टकैः क्षुद्रशत्रुभिश्च) । अनेकमृत्यूद्भवसंकटे अनेकैर्वहुभिः मृत्यूद्भवं मरणोत्पत्तिभिः (मरणोत्पत्तिहेतुभिः—इति यावत्) संकटे विपत्तियुक्ते (व्याप्ते वा) । ससारे । वराक (दोन), वराको नामवर्जित^७ इत्यभिधानात् । क दोन । एष अयम् । नर, मनुष्यः । कियत् कियत्पर्यन्तम् । 'घटिवद किम्' इति घटुः । किमिदम् कीदृशं इति कि आदेशः । चिर स्थिरम् । जीवतु प्राणान् धारयतु । चिरजीवन नास्ति—इत्यभिप्रायः ॥११॥ वपुरिति । शरीरिणा प्राणिनाम् । वपुः शरीरम् । धन द्रव्यम् । योवन तारुण्यम् । आयु आयुष्यम् । अन्यदपि धान्याद्यपि । इदम् एतत् । सर्वं सकलम् । अशाश्वतम् अनित्यरूपं भवति । तथापि अशाश्वतमपि । अयम् एषः जन लोकः । शाश्वतमेव नित्यमिति । मन्यते बुध्यते । 'मनि ज्ञाने लट्' । अयम् एषः । कोऽपि कश्चित् । महान् बलवान् । मोहः खलु अज्ञानं खलु ॥१२॥ इदमिति । अद्य इदानीम् । इदम् एतत् । करोमि विदधामि । डुकृन् करणे लट् । परादिने तु आगामिदिनसे^८ । इदम् एतत् करोमि । परारि प्रागामिदिने^९ (पराश्व) 'परापरारि—' इति निपातनम् (वस्तुतस्तु पूर्वस्मिन् सवत्सरे परत्, पूर्वतरे सवत्सरे परारि—इति व्याख्या भवेत्, किन्तु ग्रन्थकृता स्वयं 'परादिने' इति लिखितम्, अतो व्याख्याकृतापि तदनुसारं व्याख्या कृता । मन्ये वीरनन्दिना लक्षणया 'परादिने' इयि व्यलेखि ।) अद्य इदम् । प्रविधेय करणीयम् । इति (इत्यम्) । अनेककर्तव्यशताकुल

रहकर भी शरत्कालके मेघोको और उनके साथ चपलाके विलासको भी अपनी चपलतासे पराजितकर दिया है—मानवका जीवन, शरत्कालीन मेघो और विजुलीके विलाससे भी कहीं अधिक अस्थिर है ॥१०॥ यह मनुष्य यदि रोगसे बच जाता है तो वज्र या विजुलीका शिकार हो जाता है, और यदि किसी तरह रोग, वज्र या विजुलीसे बच भी गया तो शस्त्र, विष, अग्नि और शुद्र शत्रुओंके रहते नाना तरहके मौतके कारणोंका संकट हर समय बना ही रहता है । ऐसी अवस्थामे चेचारा यह मनुष्य जो भी कितना सकता है ? ॥११॥ मनुष्योका यह शरीर, धन, योवन, आयु एव और भी संसारकी सभी वस्तुएँ विनश्वर हैं । तो भी यह मनुष्य इन सभी वस्तुओंको अनिश्वर ही मानता है । निश्चय ही यह एक बड़ा भारी अद्भुत अज्ञान है ॥१२॥ यह काम आज करता हूँ, यह कल करूँगा और फिर यह परसो करने योग्य है, अतः परसो करूँगा, इस तरह नाना प्रकारके सैकड़ों कार्योंमे व्यस्त होकर यह मनुष्य निकटमे आयी हुई

१ क ख ग घ म जावति । २. आ इ 'पोक्षित' । ३. आ दृष्टिर् । ४ श लट् । ५ आ 'तानित्या' । ६. घ 'बाध्यते' इति नापलभ्यते । ७. श बुधि मनि । ८. आ 'दिने' । ९. श प्रागादिदिने ।

बिभेति पापान्न सतामसंमतान्न मन्यते दुर्गतिदुःखमुद्धतम् ।

विलोभ्यमानो विषयामिषाशया करोत्यकर्तव्यशतानि मानवः ॥१४॥

मदान्धकान्तानयनान्तचञ्चलाः सदा सहन्ते न सहासितुं श्रियः ।

ज्वलज्जरावज्जह्विर्भुजो जये कियच्चिरं स्थास्यति यौवनं वनम् ॥१५॥

क्रियावसाने विरसैर्मुखप्रियैः स्वयं विहास्यैर्विषयैर्विनाशिभिः ।

विलेख्यते कालमरीचिमालिनः करैर्दंतं हा हिमसंनिभं वपुः ॥१६॥

अनेकेषां कर्तव्यानां कार्याणां शतेन बहुना (बाहुल्येन) आकुलो व्याकुलः । अयम् एषः । पुमान् पुरुषः । आसन्नमपि समीपमागतमपि । मृत्यु मरणम् । ईक्षितुं वीक्षणाय । न क्षमः न समर्थो भवति ॥१३॥ बिभे-
तीति । विषयामिषाशया विषयाणां पञ्चेन्द्रियगोचरणामभिप्रेत्य स्त्रीकारस्याशया^१ अभिलाषेण । विलोभ्य-
मान विमुच्य (ह्य) मानः । मानवः मनुष्यः । सता सत्पुरुषाणाम् । असमतात् अनभ्युपगमात् । पापात्
दुरितात् । न बिभेति भयं न याति । ज्वलो ज्वले लट् । उद्धतः प्रवृद्धम् । दुर्गतिदुःखं दुर्गतीनां नरकादिदुर्गतीनां
दुःखं कष्टम् । न मन्यते न जानाति । बुद्धिः मतिः ज्ञानं लट् । अकर्तव्यशतानि अकर्तव्यानां शतानि अनेकानि
(नाना अकर्तव्यानि-इत्यर्थः) । करोति विदधाति । आक्षेपः (?) ॥१४॥ मदेति । मदान्धकान्तानयनान्त-
चञ्चला मदेन अन्धः (अन्धानां) कान्तानां वनितानां नयनानां नेत्राणाम् अन्तः इव अवसानम् (कटाक्ष-)
इव चञ्चला भृशं चलनरूपा । श्रियः सम्पदः । सदा सर्वदा । सह साकम् । आसितुं^३ स्थातुम् । न सहन्ते
समर्थो न भवन्ति । ज्वलज्जरावज्जह्विर्भुजः ज्वलन् जरैव वार्द्धक्यमेव वज्जह्विर्भुजः (वज्जह्विर्भुक् वज्जाग्निः,
तस्य) । जये विजये सति (जय विषये, जयाय-इत्यर्थः) । यौवनं तारुण्यम् । वनं काननम् । कियच्चिरं
कियत् स्थिरम् (कियन्तः कालं तावत्) । स्थास्यति । उपमा ॥१५॥ क्रियेति । मुखप्रियं मुखे प्रथमे (अनु-
भवाद्वा) प्रियं प्रीतिरूपं (आपातमधुरं) । क्रियावसाने क्रियायां अनुभवस्यावसाने पर्यन्ते । विरस्यैः
(विरसैः) अप्रियैः । विनाशिभिः विनाशशालैः । विषयैः पञ्चेन्द्रियविषयैः । स्वयम् अहम् (स्वतः
एव) । विहास्ये विरहिष्ये (विहास्यं त्याज्यैः) । हिमसन्निभं हिमस्य सन्निभं समानम् । वपुः शरीरम् ।
कालमरीचिमालिनः कालः एव यमः एव मरीचिमाली सूर्यरूपः^४ तस्य । रूपकम् । करैः किरणैः । हतः

भी मृत्युको देखनेके लिए असमर्थ रहा करता है—(करिष्यामि करिष्यामि करिष्यामीति चिन्तया । मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति विस्मृतम्) ॥१३॥ यह मनुष्य, सन्त पुरुषोंके द्वारा निषिद्ध पापसे नहीं डरता और नरक आदि छोटी गतियोंके बड़े-बड़े असह्य दुःखोंको नहीं मानता, किन्तु पाँच इन्द्रियोंके विषयके लोभमे फँसकर सैकड़ों ऐसे-ऐसे काम करता रहता है, जो कभी नहीं करने चाहिए ॥१४॥ लक्ष्मी मतवाली नायिकाके कटाक्षोंकी भाँति चंचल है । यह किसके साथ सदा नहीं रह सकती । बुढ़ापा प्रज्वलित वज्जाग्निके समान है । जब मनुष्य उसके चगुलमे फँस जाता है, तब यौवन रूपी वन उसके सामने कितनी देर टिका रह सकता है ?—जिस प्रकार वज्जाग्निके प्रज्वलित होते ही सारा जगल भस्म हो जाता है, इसी प्रकार जराके आते ही यौवन नष्ट हो जाता है ॥१५॥ इन्द्रियोंके विषय प्रारम्भमे प्रिय, भोगनेके पश्चात् अप्रिय और विनश्वर हैं । ये स्वयं ही मुझे छोड़ देंगे । यह शरीर बर्फके समान है । जिस प्रकार बर्फ सूर्यकी किरणोंसे पिघलकर नष्ट हो जाता है । इसी प्रकार शरीर भी कालके

१ अ करावसानेवरसै । २. आ 'स्य वाज्जया अभि' । ३. श आस्थितु । ४ आ मरीचि-मालिनः सूर्यस्य ।

शनैर्विहास्यन्ति गतश्रियं न मां न बान्धवा बद्धधनद्विबुद्धयः ।
 फलप्रसूनप्रलये हि कोकिला भवन्ति चूतावनिजं जिहासवः ॥१७॥
 प्रपित्सु संपक्वफलोपमान्वितं जगत्यहो जीवितमत्र जीविनाम् ।
 विलीयमाना निचयाः क्षणक्षयाः शुभाशुभं नष्टमनीश्वर परम् ॥१८॥
 कषायसारेन्धनबद्धपद्धतिर्भवाग्निरुत्तुङ्गतरः समुत्थितः ।
 न शान्तिमायाति भृशं परिज्वलन्न यद्ययं ज्ञानजलैर्निषिच्यते ॥१९॥
 दुरात्मकादेव भवाद् भयंकराद् भवन्त्यनर्था वधबन्धनादयः ।
 न ते स्युरुत्खाततलः स चेद् भवेदहेतुकाः क्वापि न कार्यसंपदः ॥२०॥

नष्ट सत् । विलेख्यते^१ जीर्ण^३ (जीर्णत्वम्) नेष्यते । [हा हन्त] । लोङ्-श्लेषणे ॥१६॥ शनैरिति ।
 बन्धनद्विबुद्धयः धनं द्रव्यं तच्च ऋद्धिरैश्वर्यं सा च बुद्धिर्धनसा सा च तथोक्ता, बद्धाः कृता
 धनद्विबुद्धयो येषां (ये) ते । बान्धवा ज्ञातयः^४ । गतश्रियं गता रहित^५ (नष्टा) श्रो. सम्पद् यस्य तम्,
 ऐश्वर्यरहितम् इत्यर्थः । मा मा । शनैः मन्दं मन्दम् । न विहास्यन्ति न त्यजन्ति (इति) न^६, किन्तु
 त्यजन्त्येव । द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं द्योतयत । फलप्रसूनप्रलये फलानां पक्वानां प्रसूनानां कुसुमानां^६ प्रलये
 रहिते (अवसाने) सति । कोकिलाः पिका । चूतावनिजम् आम्रवृक्षम् । जिहासवः त्यक्तुमिच्छवः । भवन्ति
 हि । अर्थान्तरन्यास (प्रतिवस्तूपमा) ॥१७॥ प्रपित्सु सति । अत्र जगति लोके । जीविनां प्राणिनाम् ।
 जीवितं जीवनम् । प्रपित्सुसंपक्वफलोपमान्वितं प्रपित्सूनां पतनशीलानां सण्क्वानां संपूर्णपरिणतानां
 फलानामुपमयान्वितं युक्तम् । स्यात् । विलीयमाना आश्रयमाणा । निचया परिग्रहा । क्षणक्षयाः
 क्षणोऽल्पकाले क्षयो नाशो येषां ते । स्युः । शुभाशुभं पुण्यपापकर्म । नष्टं^७ नाशनाश । परं केवलम् ।
 अनौश्वर स्यात् असमर्थं स्यात् । जातिः ॥१८॥ कषायेति । कषायसारेन्धनबद्धपद्धतिः कषाया क्रोधादयस्त
 एव साराणि बलिष्ठानि इन्धनानि काष्ठानि तैर्बद्धा पद्धतिर्भागो यस्य स । उत्तुङ्गतरः उन्नततरः । समुत्थितः
 उत्पन्नः । परिज्वलन् परितो ज्वलन् । अयम् एष । भवाग्निः ससाराग्निः । ज्ञानजलैः ज्ञानान्येव जलानि तैः ।
 यदि न निषिच्यते सेचनं न करिष्यते (नोक्ष्यते) । भृशम् अत्यन्तम् । शान्तिं शमम् । न आयाति नागच्छति ।
 या प्रापणे लट् । रूपकम् ॥१९॥ दुरात्मेति । दुरात्मकात् दुष्टस्वभावयुक्तात् । भयकरात् भीतिकरात् ।

सम्पर्कसे घुल-घुलकर नष्ट हो जाता है ॥१६॥ धन-सम्पत्तिके इच्छुक बन्धु लोग लक्ष्मीके चले जानेपर धीरे-धीरे मुझे नहीं छोड़ देंगे, यह बात नहीं है—जब तक मेरे पास धन है तभी तक बन्धु-बान्धव साथ देंगे, पर जब धन चला जायगा, मैं निर्धन हो जाऊँगा, तब धीरे-धीरे सभी लोग किनाराकसी करने लगेंगे । जब फल-फूल विलीन हो जाते हैं, तब कोकिल आमके पेड़को छोड़ देनेके लिए उत्सुक हो जाते हैं ॥१७॥ जगत्मे जीवोका जीवन गिरनेवाले पके फलके समान है । ओह यह कितने खेदकी बात है ! सचित्त चेतन और अचेतन परिग्रह भी क्षणभंगुर है । केवल शुभ और अशुभ कर्म ही ऐसे हैं, जो बिना फल दिये नष्ट नहीं हो सकते ॥१८॥ क्रोध आदि कषाय रूपी ठोस ईंधनसे जिसका चारो ओरका मार्ग तैयार कर दिया गया है, जो ऊपर उठकर बहुत ऊँचाई तक पहुँच गया है और जो खूब प्रज्वलित हो रहा है, इसके ऊपर यदि ज्ञान जलका सिंचन न किया जाये तो वह ससार रूपी अग्नि कभी शान्त ही न हो ॥१९॥ यह ससार दुष्ट स्वभाववाला है, और भयकर है । इसीसे वध और बन्धन आदि अनर्थ हुआ करते हैं । यदि ससारका मूल आधार (राग) उखाड़ दिया जाय तो वध बन्धन

१ क ख ग घ नष्टुं । २ श विलेख्यते । ३ आ भिन्न । ४ श जातय । ५ श नेति न ।
 ६ श 'कुसुमाना' इति नास्ति । ७ श नष्टु ।

नरो विवध्येत सरागतां गतो न कर्मभिस्तद्विपरीतभावनाः ।
 निरन्तरं मुञ्चति वारि वारिदे विगाहितुं धूलिरलं हि नाम्बरम् ॥२१॥
 चराचरे नास्ति जगत्यभोजि यन्न जन्तुभिर्जन्मपयोधिमध्यगैः ।
 किमेव लोको विषयान्धलोचनः पराङ्मुखो नश्यति मोक्षसाधनात् ॥२२॥
 दुरन्तभोगाभिमुखां निवर्तयेन्न श्रेमुषीं यः सुखलेशलोभितः ।
 कथं करिष्यत्युपरूढिमागतामिमां स जन्मव्रततिं विनाशिनीम् ॥२३॥

भवादेव ससारादेव । अनर्था अपायरूपाः । वधवन्धनादय वधस्ताडन वन्धा वन्धन तो आदौ (आदौ)
 येषां ते । स ससार' । उल्हाततल्ल, उल्हात तल्ल यस्य स भवेच्चेत् यदि स्यात् । भू सत्ताया लिङ्^१ ।
 ते वधवन्धनादय । न स्युः । न भवेयुः । क्वापि कुत्रापि । कार्यसपद कार्यसमृद्धय (कार्याणीत्यर्थ) ।
 अहेतुका कारणरहिता । न स्युः । अस भुवि लिङ्^२ । अर्थान्तरन्यास ॥२०॥ नर इति । सरागताम्
 अभिलाषवत्त्वम् । गत यात' । नर मनुष्य । कर्मभि' शुभाशुभभेदकर्मभि' । विवध्येत नह्येत । वधि वन्धने
 कर्मणि लिङ् । तद्विपरीतभावनाः तस्मात् सरागपरिणामाद् विपरीता विरागरूपा भावना यस्य स । न^३
 कर्मभि — (ज्ञानावरणादिकर्मभि.) न बध्येत । वारिधे समुद्रस्य [वारिधे मेधे] वारि जले (जलम्) । निरन्तर
 निविडम् । मुञ्चति सति त्यजति सति । धूलि रज । अम्बरम् आकाशम् । विगाहितु लङ्घितुम् । नाल समर्थ
 न भवति हि । अर्थान्तरन्यास ॥२१॥ चरेति । चराचरे चरा जङ्गमा अचरा स्यावरा यस्मिन् तस्मिन् ।
 जगति लोके । जन्मपयोधिमध्यगैः जन्मैव पयोधि समुद्र' तस्य मध्यगैर्मध्य गतैः । जन्तुभि प्राणिभि ।
 यत् वस्तु । न अभोजि नामुज्यते^४ । मुज पालनाभ्यवहारयो कर्मणि लुङ् । तद् वस्तु । नास्ति न विद्यते ।
 विषयान्धलोचन विषयैरन्ध्रे लोचने यस्य स । एष अयम् । लोक जन । मोक्षसाधनात् मोक्षस्य साधनाद्
 रत्नत्रयात् । पराङ्मुखः सन् विमुखः सन् । किं किकारणम् । नश्यति । आक्षेप (?) ॥२२॥
 दुरन्तेति । य सुखलेशलोभितः (सुखलेशे) अल्पे-स्तोके सुखे लोभित प्रीतः^५ (मोहित) । 'पोटा-
 युवति —' इत्यादिना समास' । दुरन्तभोगाभिमुखात्^६ दुरन्तेषु दुःखावसानेषु भोगेषु पञ्चेन्द्रियभोगेषु
 अभिमुखाद् आसजनात् (दुरन्तभोगाभिमुखा दुरन्तेषु दुष्परिणामेषु भोगेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु अभिमुखा-
 मासवताम्) । श्रेमुषीं बुद्धिम् । न निवर्तयेत् न निराकुर्यात् । स जीव । उपरूढि प्रवृद्धिम् । आगताम्
 आयाताम् । इमाम् एताम् । जन्मव्रततिं^७ जन्म ससार तदेव व्रततिलतां^८ ताम् । विनाशिनीं विनाश-

आदि भी नहीं होंगे । विना कारणके कार्य कही भी नहीं होता ॥२०॥ रागी मनुष्यको ही कर्म-
 वन्धन हो सकता है, पर जिसकी भावना रागसे रहित-वीतराग है, उसे कर्म-वन्धन नहीं
 हो सकता । यदि मेघ लगातार पानी बरसाता रहे, तो आकाशमे धूलि नहीं उड़ सकती ॥२१॥
 इस जगम और स्थावर जगत्मे ऐसी कोई वस्तु नहीं, जिसे ससार समुद्रके बीचमे पड़े हुए
 जीवोंने न भोगा हो । जब भोगने योग्य वस्तु नहीं रही तो फिर क्या कारण है जो मनुष्य
 विषयोमे अन्धा हो रहा है और सम्यग्दर्शन आदि मुक्तिके साधनोसे पराङ्मुख होकर दुःखी
 हो रहा है ॥२२॥ जो जरासे विषयसुखके लोभमे फँसकर अन्तमे दुःख देनेवाले भोगोकी ओर
 जाती हुई अपनी बुद्धिको नहीं लौटाता, वह खूब बढ़नेवाली ससार रूपी लताको कैसे नष्ट कर

१ क ख ग म रूपयति । २ श लेट् । ३ श लेट् । ४ आ स । ५ श नं मुञ्चते । ६ श 'प्रीत' इति
 नास्ति । ७ एव टीकाकृदभिमत पाठ, प्रतिपु तु 'दुरन्तभोगाभिमुखा' इत्येव पाठो दृश्यते । ८. = न
 निवारयेत् । ९. आ प्रतिति । १०. आ प्रतिति ।

मनुष्यजन्मेदमवाप्य दुर्लभं क्षयात्कथंचिन्मलिनस्य कर्मणः ।
 भवाश्चुराशौ पुनरापदां पदे पतन्ति ते ये न हिते विजाग्रति ॥२४॥
 यदीदमागन्तुकदुःखकारणं प्रशस्यते संसृतिसौख्यमज्ञैः ।
 तदा प्रशंसापदमेतदप्यहो विषान्वितस्यास्तु गुडस्य भक्षणम् ॥२५॥
 निहत्य नूनं शमखड्गधारया निबन्धकानद्य कषायविद्विषः ।
 वरीतुमिच्छोर्मम सिद्धिकामिनीं निबन्धुमीष्टे^१ जगतीह कः पर ॥२६॥
 समुद्धतान्पापरिपून्हनिष्यतो वशं स्वकर्मप्रकृतीश्च नेष्यतः ।
 तपोवनं प्राप्तवतोऽप्यखण्डितं तदेव राज्यं मम सिद्धिभागिनः ॥२७॥

युक्तम् । कथं केन प्रकारेण । करिष्यति विधास्यति । दुःखं करणे लट् । रूपकम् ॥२३॥ मनुष्येति ।
 कथंचित् केनचित् प्रकारेण । मलिनस्य मलोमसस्य कष्टरूपस्य^२ इत्यर्थः । कर्मण शुभाशुभरूपस्य^३ । क्षयात्
 नाशात् । दुर्लभं दुष्प्रापम् । इदं मनुष्यजन्म मनुष्यभवम् । अवाप्य लब्ध्वा । ये पुरुषा । हिते मोक्षकारणे ।
 न विजाग्रति^४ न विजागरिणो भवन्ति । ते पुरुषा । पुनः पश्चात् । आपदाम् आपत्तीनाम् । पदे स्थाने ।
 भवाश्चुराशौ भव एव ससार एव अम्बुराशि समुद्र, तस्मिन् । पतन्ति मज्जन्ति । पतलु गती लट् । रूपकम्
 ॥२४॥ यदिति । आगन्तुकदुःखकारणम् आगन्तुकस्य भविष्यतो दुःखस्य कारण निमित्तम् । संसृतिसौख्य
 संसृते, ससारस्य सौख्यं सुखम् । अज्ञैः अज्ञानिजनैः । यदि प्रशस्यस्ते प्रस्तूयते । तदा तर्हि । प्रशंसापदं प्रशंसायाः
 पदं स्थानम् । एतदपि इदम् (अपि स्यात्) — । विषान्वितस्य विषेण गरलेन अन्वितस्य युक्तस्य । गुडस्य^५
 शर्करायाः । भक्षणं सेवनम् । अहो । (सविपस्य गुडस्य भक्षणमिव संसृतिमुखं न प्रशस्यते—इति भावः) ।
 आक्षेप (?) ॥२५॥ निहत्येति । निबन्धकान् प्रतिबन्धकान् । कषायविद्विषः कषाया एव क्रोधमानादय एव
 विद्विषः शत्रवः, तान् । शमखड्गधारया शम एव रागद्वेषनिवृत्तिपरिणाम एव खड्गधारा प्रहरणधारा तथा ।
 नूनं निश्चयेन । निहत्य सभिद्यं^६ । अद्य इदानीम् । सिद्धिकामिनीं सिद्धिरेव मोक्ष एव कामिनीं वनितां ताम् ।
 वरीतुं परिणेतुम् । इच्छो^७ वाञ्छितस्य । मम मे । इह जगति अस्मिन् लोके । निबन्धुं निरोद्धुम् । परः
 अन्यः । कः को वा । ईष्टे समर्थो भवति, न कोऽपि इत्यर्थः । रूपकम् ॥२६॥ समुद्धतानिति । समुद्धतान्
 गर्वितान् । पापरिपून् पापान्येव रिपवः शत्रवः, तान् । हनिष्यत^८ हिंसिष्यत । स्वकर्मप्रकृतीः स्वस्यात्मनः

सकेगा ? ॥२३॥ अशुभ कर्मके क्षयसे, बड़ी कठिनाईसे इस दुर्लभ मनुष्य जन्मको पाकर जो
 लोग अपने हितकी ओर जागरूक नहीं रहते, वे आपत्तियोंके घर स्वरूप ससार सागरमें फिर
 जा गिरते हैं ॥२४॥ यह सासारिक सुख भावी दुःखोका कारण है, फिर भी मूर्ख लोग यदि
 इसकी प्रशंसा करें, तो विष मिले हुए गुडका भक्षण भी प्रशंसनीय होना चाहिए ॥२५॥ अब
 मैं क्रोधादि कषाय रूपी रोड़ा अटकानेवाले शत्रुओंको निश्चय ही शमता रूपी खड्गकी धारासे
 नष्ट करके मुक्ति-कान्ताका वरण करना चाहता हूँ । इस ससारमें फिर अन्य कौन शत्रु है, जो
 मुझे रोक सके ? ॥२६॥ जिस प्रकार मैं यहाँ रहकर उद्वण्ड शत्रुओंको मारता रहा, अपने कर्म-
 चारियों और प्रजाजनोको अपने अधीन रखता रहा और मन, वचन और दैवी सिद्धिको प्राप्त
 करता रहा । इस तरह अखण्ड साम्राज्यका स्वामी रहा । इसी तरह तपोवनमें जाकर भी मैं
 अखण्ड साम्राज्यका स्वामी बना रहूँगा । वहाँ जाकर मैं उद्धत पाप रूपी शत्रुओंका हनन करूँगा—
 सभी पापोंका परित्याग कर दूँगा । चंचल मन वचन और कायकी प्रकृतिको अपने वशमें

१. आ इ विबन्धुं । २ = कष्टकरस्य । ३ = अष्टविधकर्मणः । ४ = दत्तावधाना न भवन्ति ।
 ५ = गुडति रक्षतीति गुड — इक्षुरसक्वाथ, तस्य । 'गुड इक्षुरसक्वाथ' इति हैमः । ६. आ सच्छिद्य ।
 ७. = वाञ्छितस्य । ८ = नाशयतो निवारयतो वा ।

त्वमेव भोगामिषलोभ्यलोकयः कदर्थनोश्चित्त चिरं चतुर्गतीः ।
 प्रशान्तिमायाहि ममाधुनापि कं^१ करिष्यसि क्लेशमतः पर परम् ॥२२॥
 विवेकिनो जन्मविपत्तिभीरवो निरापदा संपदि बद्धचेतसः ।
 अपीन्द्रियानीकजये यदीशते न मद्भिधाः सिद्धिवधूरभर्तृकाः ॥२६॥
 निवर्तितात्मा विषयेभ्य इत्यसौ पुनर्भविष्यद्भवभारभोलुकः ।
 चकार चित्तं चतुरस्तपोवने हितान्न योऽपैति स एव परिडतः ॥३०॥

कर्मणा मनोवाक्कायव्यापाराणां प्रकृतो^१ स्वभावान्, पक्षे चतुरङ्गसेनामात्यादिप्रकृतीश्च । वशम्^२ अधोनम् ।
 नेष्यत यास्यत । तपोवनं प्राप्तवतो गतवतोऽपि । सिद्धिभागिनः, सिद्धिमात्मोपलब्धि भागिन आश्रयशीलस्य ।
 मम मे । तदेव, अखण्डित^३ निष्कण्टकम् । राज्यम्^४ । रूपकम् ॥२७॥ त्वमिति^५ । चित्तं भो मानस । भोगा-
 मिषलोभि भोगेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु आमिषेण आसक्त्या लोभि वाञ्छासहितम् । कदर्थनो, कद् कुत्सितोऽर्थं
 प्रयोजनमस्तयासामिति तथोक्ता । '... '— इत्यादिना समासः । 'को कदचि' इति कुशब्दस्य कद्^६
 आदेशः । चतुर्गती चतसश्च ता गतयश्च ता^७ । चिरं बहुकालपर्यन्तम् । [त्वम्] अवलोक्य अवदर्शय । अतः
 एव तस्मात् कारणात् । पर परम् उत्कृष्टम् । 'वोप्सायाम्' इति^८ द्वि । कं क्लेश^९ श्रमम् । करिष्यसि
 तिधास्यसि । अधुनापि इदानीमपि । प्रशान्तिम् उपशमम् । आयाहि आगच्छ । या प्रापणे लोट्^{१०} ॥२८॥
 विवेकिन इति । जन्मविपत्तिभीरव जन्म जनन विपत्तिर्मरण ताभ्यां भीरव—बिभ्यतात्येवशीला
 भयशीला-इत्यर्थः 'म्य क्रु—' इत्यादिना क्रु-प्रत्ययः । विवेकिनः हेयोपादेयविवेकयुक्ता । निरापदा ।
 आपद्रहितानां सिद्धानाम्—इत्यर्थः^{११} । सपदि सपत्नी । बद्धचेतसः बद्ध सबद्ध चेतश्चित्तं येषां ते ।
 मद्भिधा, मम सदृश । इन्द्रियानीकजये इन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियाणामनीकस्य जयेऽपि विजयेऽपि । नेष्यते समर्प्य
 न भवन्ति । (तत्) सिद्धिवधू । मोक्षवनिता । अभर्तृका पतिरहिता भवति । मम समान (ना) सत्पुरुषा
 , इन्द्रियजये कृतयत्ना न भवन्ति चेद् मोक्षस्य गन्तारो न सन्ति तस्मान्मोक्षवनितायाः पतिरहितत्वम्—
 इत्यर्थः ॥२९॥ निवर्तितेति । विषयेभ्यः पञ्चेन्द्रियविषयेभ्यः । इति एव प्रकारेण । निवर्तितात्मा निवर्तितो
 निवारित आत्मा स्वरूप यस्य सः । चतुर प्रोढः । अक्षो जीवः । पुनः पश्चात् । भविष्यद्भवभारभोलुक
 भविष्यत एष्यतो भवस्य ससारस्य भाराद् भोलुको बिभेतीत्येवशीलः । 'म्य क्रु—' इत्यादिना क्लृक-प्रत्ययः ।
 तपोवने तपोऽनुष्ठाने । चित्तं मानसम् । चकार करोति स्म । यः पुरुषः । हितात् सन्मार्गात् । नापैति

करूंगा । ज्ञानावरणादि कर्मोंकी प्रकृतियोंको अपने अधीन बनाऊंगा । आत्माके शुद्ध स्वरूपकी
 सिद्धि प्राप्त करूंगा । इस प्रकार घरकी तरह तपोवन भी मुझे सुखदायी सिद्ध होगा ॥२७॥
 रे मन ! भोगोंकी आसक्तिमें फँसकर तूने दुःख देनेवाली चारों गतियोंको चिरकाल तक देखा
 है । तू अब भी शान्त हो जा । मेरे लिए इससे भी बढ़कर और कौन सा क्लेश उत्पन्न करेगा ?
 ॥२८॥ हेय और उपादेयको जाननेवाले, जन्म और जरासे डरनेवाले और हृदयसे मुक्त जीवों-
 की रत्नत्रय रूप सम्पत्तिको चाहनेवाले मुझ जैसे लोग भी यदि इन्द्रियोंकी सेनाको जीतनेमें
 समर्थ नहीं होसकते तो कहना चाहिए कि मुक्ति कन्या कुंवारी ही रह जायगी ॥२९॥ इस
 तरह अजितसेनका मन विषयोसे विमुख हो गया और उसे भावो जन्मपरम्परा बोझ मालूम पड़ने
 लगी । फलतः वह उससे डरने लगा । फिर उस चतुर चक्रवर्तीने तपोवन जानेका विचार कर
 लिया । यह उसने ठीक ही किया, क्योंकि जो हितके मार्गसे दूर नहीं भागता वही पण्डित

१ आ इ कि । २. = अधोनताम् । ३. = नयत । ४. = सकलम् । ५. = सपत्स्यते, इतिशेषः ।
 ६. श तमिति । ७. श 'कद्' इति नास्ति । ८. श 'इति' इति नोपलभ्यते । ९. = पोढाम् । १०. श लिट् ।
 ११. श 'सिद्धानाम्—इत्यर्थः' इति नास्ति ।

विहर्तुमत्रावसरे समागतं महोपतिभूरिगुणं गुणप्रभम् ।
 सवृन्दमज्ञानतमस्तमोरिपुं मुनीन्द्रमुद्यानचरादबुद्ध सः ॥३१॥
 निशम्य तस्यागमनं स पावनं^१ शिवंकरोद्यानमुपेत्य तस्थुषः ।
 मुदाभ्युदस्थादचिरेण विष्टरात्कृती कृतार्थोऽहमिति ब्रुवन्वचः ॥३२॥
 जनेन पौरेण वृतः पुरादसौ निरित्य^२ तद्धाम जगाम भूमतिः ।
 प्रचालयन्धर्मकथां समं नृपैः समन्वितैः^३ संसृतिदुःखभीरुभिः ॥३३॥
 गतस्य तस्योपवने^४ वनेचरो निदर्शयामास समुत्कचेतसः ।
 विविक्तमत्यन्तमजन्तुकं शुचिं महामुनेराश्रममाश्रितं श्रिया ॥३४॥

नापयाति । स एव, पण्डित विवेको । अर्थान्तरन्यासः ॥३०॥ विहर्तुमिति । अत्र अस्मिन् । समये वैराग्य-
 भावनाप्रस्तावे । स. महोपति चक्रवर्ती । विहर्तुं विहारार्थम् । समागत समायातम् । भूरिगुण भूरयो बहुला
 गुणा यस्य तम् । सवृन्द वृन्देन मुनिसन्दोहेन सह वर्तते इति सवृन्द, तम् । अज्ञानतमस्तमोरिपुम् अज्ञानमेव
 तमस्तिमिर तस्य तमोरिपु सूर्यम् । गुणप्रभ गुणैः प्रभातीति गुणप्रभः, त गुणप्रभनामधेयम् । मुनीन्द्र मुनिपतिम् ।
 उद्यानचरात् उद्याने चरतीत्युद्यानचर, तस्मात्, वनपालकात्-इत्यर्थः । अबुद्ध अबुध्यत । बुधि मनि ज्ञाने
 लुब्ध । जाति ॥३१॥ निशम्येति । शिवंकरोद्यान शिवकरम् इति (नामकम्) उद्यानम् । उपेत्य आगत्य ।
 तस्थुषः अध्युषत । तस्थौ इति तस्थिवान् तस्य तस्थुष । 'लिट् ववसुकानो' इति ववसु । तस्य गुणप्रभस्य ।
 महामुनेः महामुनीशस्य । आगमनम् आयातम् । निशम्य श्रुत्वा । अह कृतार्थः कृत सपूर्णोऽर्थः प्रयोजन
 यस्य स कृतकृत्य इत्यर्थः । इति एवम् । वच वचनम् । ब्रुवन् आपमाण । मुदा सतोपेण । अचिरेण
 शीघ्रम् । विष्टरात् सिंहासनात् । अभ्युदस्थात् अभ्युदतिष्ठत् । ष्टा गतिनिवृत्तौ लुब्ध ॥३२॥ जनेनेति । पौरेण
 पुरे भवेन^१ । जनेन लोकेन । वृतः परिवेष्टितः । असौ भूपति अजितसेनचक्रो । पुरात् नगरात् । निरित्य^२
 निर्गत्य । धर्मकथा धर्मस्य रत्नत्रयात्मकधर्मस्य कथा प्रसङ्गम् । प्रचालयन् विस्तारयन् प्रवर्तयन् वा ।
 शमान्वितैः शमेन मध्यस्थपरिणामेनान्वितैर्युक्तैः । संसृतिदुःखभीरुभिः संसृते ससाराज्जाताद् दुःखात् कष्टाद्
 भीरुभिर्भयशीलैः । नृपैः भूपतिभिः । सम साकम् । तद्धाम तस्य मुनेर्धाम स्थानम् । जगाम गच्छतिस्म ।
 गम्लु गतौ लिट् ॥३३॥ गतस्येति । उपवने आरामे । गतस्य यातस्य । समुत्कचेतसः समुत्क समुत्सुक
 चेतश्चित्त यस्य तस्य । तस्य चक्रिण । वन (ने) चरः वनपालक । विविक्तम् एकान्तम् । अजन्तुक
 निर्जन्तुकम् । शुचिं पवित्रम् । अत्यन्त नितान्तम् । श्रिया शोभया । आश्रित सेवितम् । महामुने गुणप्रभ-

कहलाता है ॥३०॥ इसी अवसरपर राजा अजितसेनको वनपालसे पता लगा कि विहार करनेके
 लिए एक महा गुणी और अज्ञान अन्धकारको मिटानेके लिए सूर्यकी बराबरी करनेवाले आचार्य
 गुणप्रभ अपने सधके साथ उद्यानमे पधारे हैं ॥३१॥ शिवंकर नामक उद्यानमे, पधारकर वही
 ठहरनेवाले मुनि राजगुणप्रभके पुनीत आगमनके शुभ समाचार सुनकर बुद्धिमान राजा अजित-
 सेन 'मैं कृतकृत्य हो गया' ये वचन बोलता हुआ बड़ी प्रसन्नतासे तुरन्त ही अपने आसनसे
 उठकर खड़ा हो गया ॥३२॥ पुरवासियोसे घिरा हुआ राजा अजितसेन अपने नगरसे निकल-
 कर शान्त परिणामवाले और सासारिक दुखोसे डरनेवाले राजाओके साथ धर्मचर्चा करता
 हुआ शिवकर नामक उद्यानमे पहुँचा, जहाँ मुनिराज पधारे हुए थे ॥३३॥ तपोवनमे पहुँच-
 कर राजाका मन मुनिराजके दर्शनोके लिए और भी अधिक उत्सुक हो उठा । तब मालीने
 उसे मुनिराजके आश्रमके दर्शन कराये, जो एकान्त, जीव-जन्तुओसे रहित, पवित्र और प्राकृ-

१ आ इ तस्यागमन महामुनेः । २. आ इ निरीत्य । ३. आ इ शमान्वितैः । ४ क ख ग घ म
 'वने महोपतिः' । ५. आ 'पुरे भवेन' इति नास्ति । ६. श निरीत्य ।

गृहीतयोगं तपसा कृशीकृतं ददर्श कंचिन्मुनिमातपस्थितम् ।
 दिवाकराशुप्रकरैकलक्ष्यतां 'प्रयातमुन्मूलितमोहविद्विषम् ॥३५॥
 प्रभावनायां जिनवर्त्मनो रतं विशुद्धसिद्धान्तपयोधिपारगम् ।
 समुद्यतं धर्मकथाप्रवर्तने यतिं धरित्रीपतिरैक्षतापरम् ॥३६॥
 नयप्रमाणांशुभिरुज्ज्वलात्मभिः प्रवादिल्लघोतचय पराभवम् ।
 नयन्तमुद्योतितलोकमैक्षत प्रजापतिं कंचन साधुभास्करम् ॥३७॥
 त्रिकालमध्यस्थमनन्यगोचरं परोक्षवस्तुपदिशन्तमञ्जसा ।
 स्वमार्गमाहात्म्यनिदर्शनोद्यत व्यलोकतान्यं स नृपस्तपोधनम् ॥३८॥

मुनीन्द्रस्य । आश्रम स्थानम् । निदर्शयामास दर्शयति स्म । दृष्टुं प्रेक्षणे णिजन्ताल्लिट् ॥३४॥ गृहीतेति ।
 [गृहीतयोग] गृहीत प्रशस्तो योगो ध्यान यस्य (येन) तम् । तपसा बाह्याभ्यन्तररूपतपसा । कृशीकृत
 प्रागकृश इदानीं कृशः क्रियते स्म कृशीकृतः, त सूक्ष्मीकृतम् । 'कर्मकर्तृभ्याम्—' इत्यादिना च्चि । 'चो
 चानव्ययस्य—' इति ईकार । आतपस्थितम् आतपे आतपयोगे स्थितम् । दिवाकराशुप्रकरैकलक्ष्यता ॥ दिवा
 दिवस करोतीति दिवाकरः । 'दिवा [-विभा-] निशा—' इत्यादिना दिवा शब्दात् परात् करोते ष—(ट—)
 प्रत्यय, दिवाकरस्य सूर्यस्याशूना किरणानां प्रकरस्य निबहस्य एका मुख्यरूपा लक्ष्यता ॥ लक्ष्यत्वम् । प्रयात
 गतम्^१ । उन्मूलितमोहविद्विषम् उन्मूलित समूहमुद्धूतो मोह एव विद्विष शत्रुर्येन तम् । कंचिन्मुनिम् एक
 मुनीशम् । ददर्श पश्यति स्म । दृष्टुं प्रेक्षणे लिट् । जाति ॥३५॥ प्रभावनायामिति । जिनवर्त्मन जिनमार्गस्य ।
 प्रभावनाया प्रवर्धने^२ । रत तत्परम् । विशुद्धसिद्धान्तपयोधिपारग विशुद्धो निर्मलः सिद्धान्त परमागम स एव
 पयोधि समुद्र तस्य पारग पारदृश्वानम् । धर्मकथाप्रवर्तने धर्मस्य रत्नत्रयात्मकस्य कथायाः प्रसङ्गस्य प्रवर्तने
 करणे । समुद्यत सप्रयत्नम् । अपरम् अन्यम् । यतिं मुनिम् । धरित्रीपति भूमिपति । ऐक्षत ददर्श । ईक्ष
 दर्शने लङ् । रूपकम् ॥३६॥ नयेति । उज्ज्वलात्मभि निर्मलस्वरूपैः । नयप्रमाणांशुभि नया नैगमादय प्रमाणे
 प्रत्यक्षपरोक्षे तान्येवाशय किरणाः तैः । प्रवादिल्लघोतचय प्रवादिनो मिथ्यवादिनस्त एव लघोता ज्योतिरिङ्गणा-
 स्तेषा चय समूहम् । पराभव तिरस्कारम् । नयन्त प्रापयन्तम् । उद्योतितलोकम् उद्योतित प्रकाशितो लोको
 येन तम् । कंचन एकम् । साधुभास्कर साधुर्मुनि स एव भास्करः सूर्य, तम् । प्रजापतिः जनपति । ऐक्षत
 अवश्यत् । श्लेषो रूपकञ्च ॥३७॥ त्रिकालेति । त्रिकालमध्यस्थ त्रयाणां भूतभविष्यद्वर्तमानरूपाणां कालानां
 समयानां मध्यस्थ मध्ये वर्तमानम् । अनन्यगोचरम् अन्येषामज्ञानिनामगोचरमविषयम् । परोक्षवस्तु परोक्ष-

तिक शोभासे युक्त था ॥३४॥ वहां अजितसेनने किसी मुनिको आतप योगमे स्थित देखा, जो
 ध्यानमग्न थे, तपस्यासे कृशकाय थे, जिनके ऊपर सूर्यकी किरणे पड़ रही थी—जो घूपमे
 बैठे हुए थे और जिन्होंने मोह रूपी शत्रुको मूलसे नष्टकर दिया था—जो निर्मोह थे ॥३५॥
 राजा अजितसेनने एक अन्य साधुको जिन मार्गकी प्रभावनामे तत्पर देखा, जो निर्मल आगम
 रूपी समुद्रके पारगामी थे और धार्मिक चर्चा चलानेके लिए सदा तैयार रहा करते थे ॥३६॥
 चक्रवर्ती अजितसेनने किसी साधुको सूर्यकी बराबरी करते देखा—जिस प्रकार सूर्य अपनी
 उज्ज्वल किरणोंसे जुगुनुओको हतप्रभ कर देता है और समस्त लोकको प्रकाशितकर देता है,
 इसी प्रकार वे मुनिराज नैगम आदि नय और प्रत्यक्ष आदि प्रमाण रूपी उज्ज्वल किरणोंसे
 अन्यवादी रूपी जुगुनुओको परास्त करके सारे ससारको ज्ञानका प्रकाश देकर आलोकित
 कर रहे थे ॥३७॥ अजितसेनने अन्य साधुको त्रिकालवर्ती, दूसरोंके द्वारा अज्ञात तथा परोक्ष

१. अ क ख ग म प्रयान्तं । २ आ दृशिर् । ३ श स्वस्तिकान्तर्गतः पाठो नोपलभ्यते । ४, श
 'प्रयात गतम्' इति नास्ति । ५. आ दृशिर् । ६ श द्रवर्धमावे ।

अनेकचेष्टैरिति पर्युपासितं तपस्विवृन्दैरविनिन्द्यवृत्तिभिः ।
 नरेश्वरस्तं प्रणिपत्य योगिनामधीश्वरं स्तोतुमिति प्रचक्रमे ॥३९॥
 मनस्विभिर्नाथ भवान्भवान्तकृद्विचिन्त्यते यः क्षणमात्मवेदिभिः ।
 व्रजन्ति तेऽप्यात्तशुभाः कृतार्थतां कृतार्थं दृष्टे त्वयि का विचारणा ॥४०॥
 जगन्महामोहतमःपटावृतं कुदृष्टिसेवापरिवृद्धविभ्रमम् ।
 कथं विबुध्येत तवांशुमालिनो न संचरेयुर्यदि वाङ्मरीचयः ॥४१॥

मनोन्द्रिय वस्तु पदार्थम् । अञ्जसा साकल्येन^१ यथास्वरूपेण (यथास्वरूप) वा । उपदिशन्त निरूपयन्तम् । स्वमार्गमाहात्म्यनिदर्शनोद्यत स्वस्य मार्गस्य वर्त्मन^२ माहात्म्यस्य सामर्थ्यस्य^३ निदर्शने प्रकाशने उद्यतमुद्युक्तम् । अन्य पुनरेकम् । तपोधन तप एव धन यस्य तम् । स, नृप चक्रवर्ती । व्यलोकित ऐक्षत । लोकोद्^४ दर्शने लङ् । रूपकम् ॥३८॥ अनेकेति । इति उक्तप्रकारेण । अनेकचेष्टै^५ अनेकै^६ स्वाध्यायादिभिश्चेष्टैर्व्यापारैः । अनिन्द्यवृत्तिभि अनिन्द्या स्तुत्या वृत्तिवर्तन येपा तैः । तपस्विवृन्दै तपस्विना मुनीना वृन्दैः समूहैः । पर्युपासित पूजितम् । योगिना मुनीनाम् । अधीश्वरम् अधिपतिम् । त गुणप्रभमुनीश्वरम् । प्रणिपत्य प्रणम्य । नरेश्वर नरनाथः । स्तोतु स्तुति कर्तुम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । प्रचक्रमे प्रारभते स्म । क्रम पादविक्षेपे लिट् । 'प्रोपाभ्या समर्थाम्याम्' इति तड् । अतिशय^७ (?) ॥३९॥ मनस्वीति । कृतार्थ कृतो निष्पन्नोऽर्थं प्रयोजन यस्य तत्सबोधन (तत्सबुद्धौ) भो निष्पन्नप्रयोजन (कृतकृत्य इति यावत्) । नाथ स्वामिन् । भवान्तकृत् भवस्य ससारस्यान्तोऽवसानं त करोतीति तयोक्त^८ । भवान् पूज्यस्त्वम् । मनस्विभिः सम्प्रज्ञानिभिः । आत्मवेदिभिः स्वरूपज्ञैः । ये पुरुषे । क्षण स्वल्पकालपर्यन्तम् । विचिन्त्यते ध्यायते^९ (ध्यायते) इत्यर्थः । भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुषः । तेषां पुरुषा^{१०} । अपि शब्दोऽनिर्धारणार्थः । आत्तशुभा आत्त स्वीकृतं शुभ पुण्य यैस्ते स्वीकृतपुण्या भूत्वा । कृतार्थता निष्पन्नप्रयोजनत्वम् । व्रजन्ति गच्छन्ति । व्रज गतो लट् । त्वयि भवति । दृष्टे विलोकिते सति । का विचारणा को वा विचारोऽस्ति—इत्यर्थ^{११} । तव स्मरणमात्रेण सर्वे कृतपुण्या भवन्ति, त्वद्दर्शनेन तु^{१२} शुभा^{१३} भूरिपुण्या भवन्ति—इत्यभिप्रायः ॥४०॥ जगदिति । महामोहतम पटावृतं महान् मोहोऽज्ञानं स एव तमासि तेषा पटो निबद्ध तेषावृत्तमारुढम् । कुदृष्टिसेवापरिवृद्धविभ्रमं कुदृष्टीना मिथ्यादृष्टीना सेवया आश्रयेण परिवृद्ध प्रवृद्धो विभ्रमो भान्तिर्यस्य तत् । जगत् लोक (क) । अशुमालिनः सूर्यस्य । तव ने । वाङ्मरीचयः वाच एव

पदार्थोंका वास्तविक उपदेश देते, एव साधु मार्गके महत्त्वको प्रकट करनेमें तत्पर रहते देखा ॥३८॥ इस प्रकारकी प्रशस्त चेष्टाओंसे युक्त और श्लाघ्य वृत्तिवाले मुनि सङ्घसे पूजित उन गुणप्रभ नामके योगिकाट्-आचार्यको प्रणाम करके राजा अजितसेनने उनकी स्तुति इस प्रकारसे शुरू की—॥३९॥ हे नाथ, जो आत्मज्ञानी मनस्वी भव परम्पराको नष्ट करनेवाले आपका क्षण-भर भी ध्यान कर लेते हैं, वे भी शुभ परिणामोंको प्राप्त करके कृतकृत्य हो जाते हैं, फिर हे कृतकृत्य ! आपके दर्शन कर लेने पर तो विचार ही क्या करना है ? क्षण-भर ध्यान करने-वाले भी जब कृतकृत्य हो जाते हैं, तो साक्षात् दर्शन करनेवालोंकी कृतकृत्यताका होना तो सुतरा सिद्ध है । इसमें विचार करनेकी क्या आवश्यकता है ? ॥४०॥ जिसके ऊपर महामोह-के अन्यकारका पर्दा पड़ा हुआ है और जिसे मिथ्यादृष्टियोंकी सेवा करनेमें भ्रम बढ गया है, वह जगत्, बोधको कैसे प्राप्त करता, यदि आप सरोखे मुनि-सूर्यकी वाणी रूपी किरणोंका

१. अ सामर्थ्येन । २. अ वर्तनस्य । ३. अ 'सामर्थ्यस्य' इति नास्ति । ४. अ लोको । ५. = अनेकाना चेष्टा व्यापारा येपा तैः । ६. अ 'अतिशय' इति नास्ति । ७. अ ध्यायते । ८. अ पुरुषाः । ९. अ विचार को अ, विचारणा नास्ति—इत्यर्थः । १०. अ 'तु' इति नास्ति । ११. अ 'शुभा' इति नास्ति ।

निराश्रयाणां पततामधोगतावसि त्वमालम्बनमीश देहिनाम् ।
 त्वमेव सोपानपथः स्थिराश्रयो^१ विमुक्तिसौधाग्रभुवं यियासताम् ॥४२॥
 स्वभावजैः क्षान्तिदयादमादिभिः परिस्फुटकुन्दसमानकान्तिभिः ।
 प्रकाशितं विश्वममेयतां गतैस्त्वया गुणैश्चन्द्रमसा च रश्मिभिः ॥४३॥
 जगत्यमुष्मिन्दिवसाधिपोपम त्वदीयवाग्भासुररश्मिभासिते ।
 न मार्गशुद्धिर्हतकैरलम्भि यैर्न तैर्न धूकायितमत्र जन्तुभि ॥४४॥
 विभिन्दतो हार्दमनेकजन्मजं तमस्तवाशेषजगद्गुरोर्नयैः ।
 विलोकितं चक्रमपूर्वभास्वतो वृथैव तेषां वत जन्म जन्मिनाम् ॥४५॥

वचनान्येव मरीचय^२ कान्तय । यदि न सवरेयु न व्याप्नुयु । चर गतिमक्षणयोर्लिङ्^३ । कथ केन प्रकारेण । विबुधपेत जानीयात् । बुधि मनि ज्ञाने लिङ्^३ ॥४१॥ निराश्रयाणामिति । ईश भो स्वामिन् । अधोगतो नरकगतो । पतता निमज्जताम् । निराश्रयाणा निराधाराणाम् । देहिना जीवानाम् । त्व प्रलम्बनम् [त्वम् आलम्बनम्] आधारः । असि भवसि । अस भुवि लट् । विमुक्तिसौधाग्रभुवं विमुक्तिर्मोक्षः स एव सौधो मन्दिर तस्याग्रभुवमग्रभूमिम् । यियासता यातुमिच्छताम् । स्थिराश्रयः स्थिराधारः । सोपानपथः सोपानस्यारोहणस्य पन्था मार्गः । 'ऋक्षू पथ्यपोऽत्' इति अत्^४—प्रत्ययः । त्वमेव भवानेव । रूपकम् ॥४२॥ स्वभावेति । स्वभावजैः निसर्गजैः । परिस्फुटकुन्दसमानकान्तिभिः परिस्फुटतो विकसत कुन्दस्य कुन्दपुष्पस्य समाना सदृशो कान्तिर्द्युतिर्येषा तैः । अमेयता सख्यारहितत्वम् । गतं यातं । क्षान्तिदयादमादिभिः क्षान्तिश्च दया च दमश्च तथोक्ताः त एव आदयो (आदौ) येषा तैः । गुणैः । त्वया भवता । रश्मिभिः किरणैः । चन्द्रमसा चन्द्रेण च । विश्व सर्वम् । प्रकाशितं विभासितम् । तुल्ययोगिता ॥४३॥ जगतीति^५ । दिवसाधिपोपम दिवसाधिपस्य सूर्यस्थोपम समान (उपमा साम्य यस्य तत्संबुद्धौ हे दिवसाधिपोपम हे सूर्यसमान) । त्वदीयवाग्भासुररश्मिभासिते त्वदीयाया तव सबन्धाया^६ वाचो वचनस्य भासुरेण प्रकाशनशौलेन रश्मिना भासिते प्रकाशिते (त्वदीयवाग्मिरेव भासुररश्मिभिर्भासिते) । जगति लोके । हतकैः निकृष्टैः । यैः, मार्गशुद्धिः मार्गस्य रत्नत्रयात्मकस्य शुद्धिर्नैर्मल्यम् । न अलम्भि न लभ (भ्य) ते स्म ।^७ बुलमिष् प्राप्तो लुङ् । तैः जन्तुभिः प्राणिभिः । अत्र अस्मिन् त्वयि । न धूकायित, न धूकवदाचरितम् (इति) न, किन्त्वाचरितमेव । उपमा ॥४४॥ विभिन्दत इति । अनेकजन्मजम् अनेकजन्मजातम् । हार्दं हृदयसम्बन्धम् । तम तिमिरम् । विभिन्दत छिन्दतः^८ । अशेषजगद्गुरो अशेषस्य सकलस्य जगतो लोकस्य गुरो श्रेष्ठस्य ।

सञ्चार न हुआ होता तो ॥४१॥ हे ईश ! किसोका आश्रय न मिलनेसे अधोगतिमे गिरनेवाले प्राणियोको तुम ही आश्रय हो और मुक्ति महलके ऊपरी सिरे तक पहुँचनेकी अभिलाषा करनेवालोको तुम ही मजबूत सोपानमार्ग-सीढ़ी हो ॥४२॥ मुनिवर ! आपने अपने स्वाभाविक, विकसित होनेवाले कुन्दपुष्पके समान निर्मल, तथा अगणित क्षमा, दया और दम आदि गुणोंसे पूरे विश्वको प्रकाशित किया है और चन्द्रमाने अपनी स्वाभाविक, विकसित होनेवाले कुन्दपुष्पके समान शुभ्र एव अगणित किरणोंसे समूचे विश्वको प्रकाशित किया है ॥४३॥ हे मुनीन्द्र ! आप सूर्यके समान हैं । आपने अपनी वाणी रूपी देदीप्यमान किरणोंसे इस जगत्को प्रकाशित कर दिया है, किन्तु फिर भी जिन अभागों प्राणियोंने-रत्नत्रय रूप मार्गकी निर्मलता नहीं प्राप्तकी, उन्होंने उल्लूका-सा आचरण नहीं किया, यह बात नहीं है ॥४४॥ हे आचार्य-वर्य ! जीवोंके हृदयमे भरे हुए अनेक जन्मोंके पाप या अज्ञानके अन्धकारको नष्ट करनेवाले,

१ अ म स्थिराश्रयो^१, क ख ग स्थिरा श्रियो^१ । २ श लट् । ३ श लट् । ४ श अ-प्रत्यय । ५ आ जगदिति । ६ = तव सबन्धिन्या । ७ = नालाभि । ८. आ भिन्दत ।

अपायमुक्तां पदवीं परे न यां चिरादपि प्रापयितुं परित्तमाः ।
 त्वदाश्रयस्तामचिरेण लम्भयन्करोति नश्चेतसि नाथ विस्मयम् ॥४६॥
 कपायनाम्नां विजयेन वैरिणामनश्वरश्रीप्रतिबन्धकारिणाम् ।
 तवेश यः प्रादुरभून्महोदयो भवादृशमेव गिरां स गोचरः ॥४७॥
 स्तुतिं विधायेति मुनेर्मनोहरां पुरो निपण्णे विनयेन भूपतौ ।
 सविग्रहप्रश्रयपुञ्जशङ्किनां निपेतुरक्षीणि समं तपोभृताम् ॥४८॥
 प्रवृत्तसभाषणयोर्मिथस्तयोरुदंशुदन्तद्युतिदीपिताशयोः ।
 धृतैकचन्द्रद्युजिगीपया स्वयं मही तदा द्वीन्दुरिव व्यजायत ॥४९॥

अपूर्वभास्वत्, अपूर्वस्य नूतनस्य भास्वत्, सूर्यस्य । तव ते । वक्त्र मुखम् । यै न विलोकित न निरीक्षितम् ।
 तेषां जन्मिना जीवानाम् । जन्म जीवनम् । वृथैव निष्फलमेव । वत हन्त । उपमा (व्यतिरेकः) ॥४५॥
 अपायेति । अथ अनन्तरम् । परे अन्ये । अपायमुक्ताम् अपायेन बाधया मुक्ता रहिताम् । या पदवीं
 स्थानम्^१ । चिरादपि बहुकालादपि । प्रापयितुं^२ यापयितुम् । परिक्षमा, समर्था । न-न भवन्ति । त्वदाश्रयः^३
 त्वदाश्रययुक्त । ता पदवीम् । अचिरेण शीघ्रम् । लम्भयन्^४ प्राप्तुवन् । न अस्माकम् । चेतसि चित्ते ।
 विस्मयम् आश्चर्यम् । करोति विदधाति । दुकृञ् करणे लट् ॥४६॥ कपायेति । ईश भो नाथ । कपायनाम्ना
 कपाय इति नाम येषां तेषाम् । अनश्वरश्रीप्रतिबन्धकारिणाम् अनश्वरश्रियो मोक्षसम्पद प्रतिबन्ध^५ प्रतिकूल
 कुर्वन्तीति प्रतिबन्धकारिण, तेषाम् । वैरिणा शत्रूणाम् । विजयेन जयेन । तव ते । य महोदय अभ्युदय ।
 प्रादुरभूत् प्रकटोऽभवत् । भू सत्ताया लुङ् । स, भवादृशमेव भवानिव प्रदृश्यन्ते ते भवादृश, तेषामेव,
 त्वादृशमेव—इत्यर्थः । 'त्यदादि—' इत्यादिना भवच्छब्दाद् दृशे क्षि^६ । 'आद्यद्—' इत्यादिना दीर्घः ।
 गिरा वाचाम् । गोचरः विषयो भवति । क्षतिशयः ॥४७॥ स्तुतिमिति । इति उक्तप्रकारेण । मुने गुणप्रभ-
 मुने । मनोहरा मनोहररूपाम् । स्तुतिं स्तोत्रम् । विधाय विरचय्य । विनयेन ज्ञानादिविनयेन । पुर अग्रे ।
 निपण्णे उपविष्टे । भूपतौ क्षितिपतौ । सविग्रहप्रश्रयपुञ्जशङ्किना विग्रहेण देहेन सह विद्यमानानां प्रश्रयाणां^७
 विनयानां पुञ्ज इति राशिरिति शङ्किना शङ्कायुक्तानाम् । तपोभृता यतीनाम् । अक्षीणि नयने । सम
 युगपत् । निपेतुः^८ विक्षिपतु । पल्लू गतौ लिट् । सहोक्ति ॥४८॥ प्रवृत्तेति । उदशुदन्तद्युतिदीपिताशयो

सारे संसारको धर्मोपदेश देनेवाले और इसीलिए अपूर्व सूर्यके रूपमें प्रकट होनेवाले आपके मुखका
 जिन्होंने दर्शन नहीं किया, उन जीवोंका जन्म व्यर्थ ही है । यह वडे ही खेदकी बात है । ॥४५॥
 हे नाथ ! सारी बाधाओंसे रहित एवं नित्य जिस मुक्तिपदवीको अन्य लोग चिरकालमें भी
 प्राप्त नहीं करा सकते, उसीको तुम्हारा आश्रय शीघ्र ही प्राप्त करवाकर हमारे मनमें आश्चर्य
 उत्पन्न कर रहा है ॥४६॥ मुक्ति लक्ष्मीकी प्राप्तिमें बाधा डालनेवाले क्रोध, मान, माया
 और लोभ नामक शत्रुओंको जीत लेनेसे हे नाथ ! जो आपका महान् अभ्युदय प्रकट हुआ
 है, वह आप सरीखे महामुनियोंकी वाणीका विषय है—आप सरीखे विशिष्ट ज्ञानी मुनि ही
 उसका वर्णन कर सकते हैं ॥४७॥ इस तरह गुणप्रभ मुनिकी स्तुति—जो सबके मनको
 हरनेवाली थी—करके राजा अजितसेन उनके आगे विनय पूर्वक बैठ गया । उसे मूर्तिमान्
 विनय या विनयकी मूर्तिके रूपमें देखनेवाले मुनियोंकी दृष्टि एक ही साथ आकृष्ट हुई—
 सभी मुनि उसे एक ही साथ देखने लगे ॥४८॥ मुनिराज गुणप्रभ और राजा अजितसेनका

१. = निरपाया, नित्यामिति यावत् । २. = मुक्तिम् । ३. = लम्भयितुम् । ४. = तवालम्बनम् ।
 ५. = प्रापयन् । ६. = प्रातिकूल्यम् । ७. अ. विवप् । ८. श. यानाम् । ९. = पतितानि ।

महोभूतस्तस्य सतां प्रणायकः स धर्मवृद्धिं परिगृह्य पाथनीम् ।
 विलोकिताद्येगमुद्येगदुरस्पृहो गुणानुरागाद् गिरमित्युपादे ॥५०॥
 निमित्तभावेन मरस्य भूयसो निसर्गतः पार्थिवता व्यरस्थिता ।
 महानुभावे पुनरप्य सान्यया प्रवर्तते पश्यन् पश्यताद्भुतम् ॥५१॥
 नयेन नृणां विभवेन नाकिनां गतस्पृहाणां विनयेन योगिनाम् ।
 महोभूतामेव निजेन तेजसा तनोति चित्ते स्वततं चमत्कृतिम् ॥५२॥

उपानाम् उद्गता पथि (५०) गता अगता किरणा येन एता इत्याना इत्याना गुर्या इत्याना दीप्ति-
 प्रकाशिता आता दिता ययो, तथा । तथा, मुनिपतिताया । निष परस्परम् । प्रवृत्तसमापनयो
 प्रवृत्त कृत समापन ययो उयो गतो । पूर्वोक्तद्वयजिगीषया पुनः समुत्पन्न एकरूपो मत्ता (५१) सा
 उच्यते, पूर्वोक्तद्वय- भावो योश्च ता जिगीषया हेतुमिच्छया, एकरूपोत्ताकास हेतुमिच्छया—इत्यर्थः ।
 जि' अविभवे तस्य मनु-प्रसवे 'जे लिद् गति' इति शिना पूर्वापरस्य कृ कागदियः । महो भूमिः ।
 तथा तत्तमये । उद्येगदुरस्पृहो । ध्यापक सममर्त्त । जने' प्रादुर्भावे लट् । उद्देशः ॥४९॥
 महोभूत इति । सतां सत्पुण्यानाम् । प्रणायकः प्रभु । विलोकितायादिता व्योपाना
 संपा मुनानि अवस्थाप्येव चत्ता येन च । अस्पृहः साञ्छारदितः । सः गुणप्रमनोताः । तस्य महोभूत
 अजितसेनचक्रः । पाथनीं पविनाम् । पर्ववृद्धि पर्ववृद्धिरस्तु—इत्यादिगम् । [परिगृह्य] संपुष्य निरूप्य ।
 गुणानुरागात् गुणप्रोत्सा । इति पदयमानपरकारेण । गिरं पाथम् । उपादे उपायः । नृणां राने लिट् । रूपम्
 ॥५०॥ निमित्तमिति । निमित्तं सभायत । नृणाम् बहुलस्य । मरस्य गांस्य । निमित्तभावेन कारणस्वरूपेण ।
 पार्थिवता भूमिपतित्वम् । अवस्थिता विदिता । अत्र परस्परम् । महानुभावे महातामस्येन युक्ते । त्वमि,
 पुनः पदवात् । सा पार्थिवता । अगता मरनिमित्ताभावेन । प्रवर्तते विद्यते । वृत्तं प्रवर्तन लट् । (इति)
 अद्भुतम् आश्चर्यम् । पश्यन् पश्यन् योश्च योश्चम् । 'योष्ठायाम्' इति' दिः ॥५१॥ नयेति । एव
 अजितसेनचक्रः । नृणां मनुष्याणाम् । चित्ते मनसि । नयेन नयगुणेन । नाकिना देवानाम् । विभवेन ऐश्वर्येण ।
 गतस्पृहाणां साञ्छारदितानाम् । योगिनां मुनीनाम् । विनयेन विनयगुणेन । महोभूता भूमिपतीनाम् ।

आपसमे वार्तालाप होने लगा । इस अवसरपर दोनोंके दांतोंकी शुभ्र कान्तिसे सारी दिशाएँ
 प्रकाशित हो उठी, जिससे ऐसा प्रतीत होने लगा, मानो केवल एक ही चन्द्रमाको धारण
 करनेवाले आकाशको जीतनेकी इच्छासे पृथ्वीने उस समय दो चन्द्रमा धारण कर लिये
 हो ॥४९॥ गुणप्रभ समस्त मुनियोंके नायक थे । वे निस्पृह थे । उन्होंने सभीके चेहरोकी ओर
 दृष्टिपात किया, और राजा अजितसेनको 'धर्मवृद्धिरस्तु'—'धर्मकी वृद्धि हो' कहकर आशी-
 र्वाद दिया । फिर उसके गुणोंके प्रति अनुराग होनेसे उन्होंने ये वचन कहे—॥५०॥ राजा
 होना स्वभावसे ही बहुत भारी मदका कारण है, यह बात बहुत पहलेसे ही निश्चित है । फिर
 भी इस प्रभावशाली चक्रवर्तीमें यह मदवाली बात विलकुल विपरीत है—चक्रवर्ती होनेपर भी
 इसे (अजितसेनको) तनिक भी अहङ्कार नहीं है । देखो, देखो, यह कितने आश्चर्यकी बात
 है । ॥५१॥ यह अपनी नीतिसे मनुष्योंके, विभूतिसे देवोंके, विनयसे निस्पृह योगियोंके और
 प्रतापसे राजाओंके चित्तमें निरन्तर चमत्कार उत्पन्न कर रहा है—इसकी नीति, विभूति, विनय
 और प्रतापको देखकर क्या मनुष्य, क्या देव, क्या योगी और क्या राजे-महाराजे सभीको आश्चर्य

१ आ धुतिना कान्तिना (?) । २ = याम्याम् । ३ = प्रारब्धम् । ४. श जि जि ।
 ५ आ जनी । ६ श लिट् । ७ = निश्चिता । ८ = महाप्रभावे । ९ श 'मद' इति नास्ति ।
 १० आ वृत्तं वर्तने लट् । ११ आ 'योष्ठायाम्' इति नास्ति । १२. आ 'इति' नोपलभ्यते ।

तुलाव्यतीतो^१ विनयः क चेदृशः क्व सार्वभौमी प्रभुतेयमीदृशी ।
 निपेव्यते सर्वगुणो गुणैरयं परस्परप्रीतिमुपागतैरिव ॥५३॥
 न तादृशी स्वे विभवे न बान्धवे न चापि संसारसुखे मनोहरे ।
 यथास्य चिन्ता परलोकसाधने हितानुबन्ध्याचरितं महात्मनाम् ॥५४॥
 वदन्तमेवं तमुवाच भूपतिः समासतः प्रश्रयनघ्नमस्तकः ।
 यियासतस्तावकमेव धाम मे त्वदागमः पूर्वकृतैः कृतः शुभैः ॥५५॥
 पदातिसार्था^२ विभवाश्च बान्धवा भवन्ति पाते शरणं न दुर्गतौ ।
 समाकलयेति मम प्रवर्तते त्वदीयसेवास्पृहमेव मानसम् ॥५६॥

निजेन स्वकीयेन । तेजसा प्रभावेण । सततम् अनवरतम् । चमत्कृतिम् आश्चर्यम् । तनोति करोति । तनून् विस्तारे लट् । चित्ते—इति प्रत्येकमभिसवध्यते । दीपक (कम्) ॥५२॥ तुलामिति^३ । तुलाव्यतीतः तुलया उपमया व्यतीतोऽतीत । ईदृश एतादृश । 'त्यदादि—' इत्यादिना क्व । विनय विनयगुण । क्व च कुत्र च । सार्वभौमी सार्वभौमस्य चक्रिण सवन्विनी, तथोक्ता । 'पृथिवी सर्वभूमिभ्यामन्न' इति अञ्-प्रत्यय । इयम् एषा । ईदृशी एतादृशी । प्रभुता विभुत्वम् । क्व कुत्र । सर्वगुण निखलगुणवान् । अयम् एष । गुणं विनयादिगुणं । परस्परप्रीतिम् आन्योन्यप्रीतिम् । उपागतैरिव आयातैरिव । निपेव्यते आराध्यते । पेवून्^४ सेवने कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षा ॥५३॥ नेति । अस्य चक्रिण । परलोकसाधने परलोकस्य उत्तमगते साधने । यथा चिन्ता बुद्धि । तादृशी तादृश्या । स्वे स्वकीये । विभवे सपदि । न-न भवति । बान्धवे बन्धुजनेऽपि, न । मनोहरे मनोहररूपे । संसारसुखे सासारिकसुखेऽपि च, न । न—इति प्रत्येक-मभिसवध्यते । दीपकः (कम्) । महात्मना महापुरुषाणां । आचरितम् आचरणम् । हितानुबन्धि हितानुसारि हि । अर्थान्तरन्यासः ॥५४॥ वदन्तमिति । एवम् उक्तप्रकारेण । वदन्त ब्रुवन्तम् । त मुनिपतिम् । प्रश्रयनघ्नमस्तक प्रश्रयेण विनयेन नम्रो नमनशीलो मस्तको यस्य सः । भूपति चक्रवर्ती । समासतः सक्षेपात् । उवाच ब्रवीति स्म । ब्रून् व्यक्ताया वाचि लिट् । तावक त्वदीयम् । 'युष्मदस्मदोऽञ् खञो—' इत्यादिना अञ्, तद्योगे तवकादेश । धामैव स्थानमेव । यियासतः गन्तुमिच्छो । मे मम । त्वदागम तवागमनम् । पूर्वकृतैः प्रागजन्मकृतैः । शुभैः पुण्यैः । कृत । अनुमिति ॥५५॥ पदातीति । दुर्गतौ नरकादिदुर्गतौ । पाते पतने । पदातिसार्था पदातीना भटाना सार्था समूहा । विभवाश्च सम्पदश्च । बान्धवाश्च

हो रहा है ॥५२॥ कहाँ ऐसी अनुपम नम्रता और कहाँ सारे भूमण्डलकी ऐसी प्रभुता—ऐसी नम्रता और ऐसी प्रभुता किसी एक व्यक्तिमे नहीं हो सकती, केवल यही एक ऐसा व्यक्ति है, जिसमे परस्पर विरोधी ये दोनों गुण—नम्रता और प्रभुता दृष्टि-गोचर हो रहे हैं । इन गुणोंकी तरह इसमे और भी सभी गुण हैं, जिनको देखनेसे ऐसा प्रतीत होता है मानो सभी गुणोंमे एक दूसरेके प्रति प्रीति उत्पन्न हो जानेसे वे मिलकर इसकी सेवा करने लगे हों । ॥५३॥ अजित-सेनको परलोक साधनेकी जैसी चिन्ता रहा करती थी, वैसी अपने वैभव, बन्धु-बान्धव और मनोहर सासारिक सुखकी नहीं रहती थी । ठीक है, महात्माओका आचरण हितका अनुसरण करनेवाला होता है ॥५४॥ इस प्रकार कहते हुए गुणप्रभसे राजा अजितसेन विनयसे सिर नवा कर सक्षेपमे यो बोला—मैं आपहीके स्थानमे—जहाँ इससे पहले आप थे—आना चाहता था, किन्तु मेरे पूर्वजन्मके शुभकर्मके उदयसे आप स्वयं यहीपर पधार गये हैं ॥५५॥ नरक आदि खोटी गतियोंमे गिरते समय सैनिक, वैभव और बन्धु-बान्धव रक्षा नहीं कर सकते, यह सोच करके

१. क ख ग घ न तुला व्यतीतो^१ । २. अ क ख ग घ म पदातिपूर्वा । ३. भा तनु । ४. भा श तुलेति । ५. भा पेवू, श पोवूज ।

प्रसोद नस्तद्वत्सात्मदोषाया यतः प्रसारो भयतः क्रियानपि ।
 शुभं तनोत्यायु निहन्ति चाशुभं करोति किं वा न सतामनुग्रहः ॥५७॥
 निवेदितान्तःकरणस्य भूभुजः परमं चित्तु साहसिकस्य साहसम् ।
 तदोषधाऽपि विनियन्तनोचिनं पतिर्मुनीना पुनस्त्विद्योचत ॥५८॥
 तपो वपुभिः कठिने सुदुष्कर यथाज्ञेन साधुजनेन मादया ।
 कथं सहेरन्मुकुमारमृतयो भयादयाः कुट्टमलेपलानिता ॥५९॥
 दयावतो धर्मधनस्य धोमतामनिन्यवृत्तस्य परावसंपदः ।
 चरित्रमेतद् गृहमेधिनोऽपि ते तपोभूतामारचयान् भिषते ॥६०॥

धर्मधनस्य । धरणे रक्षाम् । न भवति न गति । नू तत्तामा अद् । इति एवम् । यमाकृत्य विनाय । मम मे । मानस इति । तदोषधास्तुहमेव । साधये मया स्तुहमेव याचिष्यते (एवम् । साधया यस्य तनु, मरदोषधाभिजापि — इत्यर्थः) । प्रपत्य विदुः ॥५६॥ प्रसोदिति । सद् । यस्मात् कारणात् । वरद भो दृष्टायक । अस्मदोषधा^१ अस्माकमोषधौ (मारवदोषधा स्वदोषधा, साधुदोषधा — इत्यर्थः) । न यस्माकम् । प्रसोद प्रसोदो भव । पतः, मरतः तपः । प्रवादः काश्मर्य^२ । क्रियानपि नृपतिरिति । 'पतिर्दं क्रिन्' इति धातु-प्रत्ययः । 'क्रिमिदम्' कान् इति क्रि-आदेशः^३ । मान् सोधम् । गुणं पुष्पम् । तनोति करोति । तनून् विस्तारे सद् । अगुभ पापम् । इति निर्दिष्टम् । इन् हिमागत्वात्^४ । ततो मरुतागाम् । अनुग्रह काश्मर्यम् । किं वा क्रिमिदम् । न करोति न विधाति । अपान्तरस्यासः ॥५७॥ निवेदिषेति । निवेदितान्त-करणस्य निवेदिनं विज्ञापितमन्तःकरण यस्य^५ तस्य । साहसिकस्य ममपस्य । नूनुत्र भूमिपते । साहसे सामर्थ्यम् । परोक्षितु परोक्षायाम् । मुनीनां योगिनाम् । पतिः, किम् । तदोषधाऽपि विनियन्तनोचि तदोषधा भूपसन्धिधन्या वाऽपि सा दोषादोकाराभिजापस्य निवर्तने निराकरणे उचितं योस्यम् । वचनम् । पुनः पश्चात् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अयोधत् ज्ञासोत् । गृह् प्रस्तावा याचि मृद् । 'अस्ति प्रयो भूवर्चो' इति वच-आदेशः ॥५८॥ तप इति । पत्, कठिनः ककरो । वपुभिः शरीरैः । सुदुष्कर कर्तुमशक्यम् । तपः बाह्यान्तररूपम् । मादया मम तदुत्तेन । साधुजनेन साधुरेव जनस्तेन मुनिजनेन । अविश कृतम् । सुकुमारमृतयः सुकुमारा कीमला मृतिः । शरीरं वेपा से, मृदुशरीरा इत्यर्थः । कुट्टमलेपलानिताः कुट्टमस्य काश्मीरजस्य लेपेन चित्रितेन सालिता विराजिताः । भयादया^६ त्यादया । 'त्यादि—' इत्यादिना क्रि-प्रत्ययः । कथं केन प्रकारेण । सहेरन् सहायुः^७ । पद्मि मर्णे लिङ् । विपमानद्वारः ॥५९॥ दयेति । दयावतः काश्मर्यवतः । धर्मधनस्य धर्म एव धन यस्य तस्य । धोमता बुद्धिमत् । अनिन्यवृत्तस्य स्तुत्याचरितस्य ।

मेरा मन अब केवल आपकी मेराके लिए ही लालायित है ॥५६॥ इसलिए हे मनोरथको पूरा करनेवाले मुनिराज मुझपर प्रसन्न होइये, और मुझे जिनदोषा प्रदान कीजिए, क्योंकि आपका थोडा-सा भी प्रसाद कल्याणको बढ़ानेवाला और अकल्याणको नष्ट करनेवाला है । सन्त पुरुषोंका अनुग्रह क्या नहीं कर देता है ? ॥५७॥ इस तरह अपने मनोभावको व्यक्त करनेवाले साहसी राजा अजितसेनके साहसकी परीक्षा करनेके उद्देश्यसे मुनिराज गुणप्रभ उसकी इच्छाको बदलने-के लिए उचित रीतिसे पुनः यो कहने लगे—॥५८॥ राजन् ! मुझ सरीखे साधुवर्गने कठोर शरीरसे जिस घोर आर कठिन तपका अर्जन किया है, उसे तुम सरीखे सुकुमार एवं काश्मीरी केशरका शृङ्गार करनेवाले लोग कैसे सहन कर सकते हैं ? ॥५९॥ राजन् ! तुम दयालु हो,

१. क ख ग घ म यदपि । २. एष दोकाहुदमिमत् पाठ प्रतिपु तु 'आत्मदोषधा' इत्येव पाठो दृश्यते । ३. श प्रसादतः काश्मर्यात् । ४. आ किरादेशः, श केरादेशः । ५. आ तनु । ६. = येन । ७. श दोषास्त्वित्यभिः । ८. = इतिशेषः । ९. श 'सहायुः' इति नास्ति ।

बहुप्रकारा यदि न स्युरङ्गिनामनिष्ठयोगादिकृता दुराधयः ।
 जिनेन्द्रचन्द्राचरित सुदुःसहं सहेत कः सत्यमिदं महाव्रतम् ॥६४॥
 विचित्रदुःखा भवमृत्युसंततिः प्रलीयते चेद् गृहमेधिनामपि ।
 भवादृशमेकविवेकचक्षुषां भवेद्दृष्ट्या तर्हि तपःपरिश्रमः ॥६५॥
 इति ब्रुवन्तं तमुदारचेष्टित जिनेन्द्रदीक्षानिहितैकमानसम् ।
 विनिश्चितैकान्ततदीयनिश्चयो विशामधीशं मुनिरन्वमन्यत ॥६६॥
 ततः स तेनानुमतो महीपतिर्वितीर्य राज्यं जितशत्रुसूनुवे ।
 तपोऽग्रहीत्संयमभारभूषणं विमुक्तये मुक्तपरिग्रहग्रह ॥६७॥

बह्विति । अङ्गिना जीवानाम् । अनिष्ठयोगादिकृता अनिष्ठस्याहितकण्टकादेर्योगादिना सबन्धादिना, आदिशब्देन वियोगादिगृह्यते, कृता विहिता । बहुप्रकारा नानाप्रकारा । दुराधयः दुष्टपीडा । यदि न स्यु न भवेयु । जिनेन्द्रचन्द्राचरित जिनेन्द्रचन्द्रेणाचरित प्रवृत्तम् । सुदुस्सहं सोढुमशक्यम् । सत्य सत्यरूपम् । इदम् एतत् । महाव्रतं पञ्चमहाव्रतादिकम्^१ । कः, को वा । सहेत क्षमेत, न कोऽपि—इत्यर्थः । ससारे सुख वर्तते चेत्, जिनेन्द्रपादाचरित कृच्छ्र तपश्चरणे मुनये किन्निमित्तमाचरन्ति—इत्यर्थः । अनुमिति । ६४॥ विचित्रेति । विचित्रदुःखा विचित्र दुःख यस्या सा । भवमृत्युसन्तति भवाना जननाना मृत्यूना मरणाना सन्तति^२ समूहः । गृहमेधिनामपि गृहस्थानामपि । प्रलीयते चेत् विनश्यति चेत् । लीड्^३ श्लेषणे लट् । तर्हि, एकविवेकचक्षुषाम् एको मुख्यो विवेक एव चक्षु येषा तेषाम् । भवादृशा युष्मादृशाम् । तपःपरिश्रम तपस तपश्चर्याया परिश्रम प्रयास । वृथा निष्फल । भवेत् स्यात् । भू सत्ताया लिङ् ॥६५॥ इतीति । विनिश्चितैकान्ततदीयनिश्चय विनिश्चितो निर्णय एकांतो दृढस्तदीयस्तस्य सबन्धी निश्चयो निर्णयो येन स । मुनिः यतिः^४ । इति उक्तप्रकारेण । ब्रुवन्त भाषमाणम् । उदारचेष्टितम् उदार महच्चेष्टित व्यापारो यस्य तम् । जिनेन्द्रदीक्षानिहितैकमानस जिनेन्द्रस्य जिनेश्वरस्य दीक्षाया तपःस्वीकारे निहित स्थापितमेक मुख्य मानस चित्त यस्य^५ तम् । विशा महताम् । अधीश प्रभुम् । अन्वमन्यत अनुमन्यते स्म । मनि^६ ज्ञाने लङ् । अनुमिति ॥६६॥ तत इति । तत पश्चात् । तेन मुनीन्द्रेण । अनुमतः समत । स महीपतिः भूमिपतिः^७ जितशत्रुसूनुवे^८ जितशत्रुरिति सूनुवे पुत्राय । राज्यं भूपतित्वम् । वितीर्य दत्त्वा मुक्तपरिग्रहग्रहं^९ मुक्तस्त्यक्त परिग्रह एव ग्रहो येन स । संयमभारभूषण संयमस्येन्द्रियनिग्रहस्य भार एवातिशय एव भूषणमलकारो यस्य

मरणके घोर दुःखोको छोडकर और कुछ नहीं है ॥६३॥ यदि जीवोको इष्ट वियोग और अनिष्ट सयोग आदिके निमित्तसे होनेवाली नाना प्रकारकी बुरी-बुरी मानसिक व्यथाएँ न होती तो जिनेन्द्र भगवान्ने जिसका स्वयं प्रयोग किया है, उस दुर्घर और सत्य महाव्रतको कौन पालता ? ससार सुखमय होता तो सचमुच ही कोई महाव्रत पालन करनेका कष्ट न उठाता ॥६४॥ विचित्र दुःख देनेवाली जन्म और मरणकी परम्परा यदि गृहस्थोकी भी नष्ट हो जाय तो आप सरीखे परम विवेकियोके तपश्चरणका परिश्रम व्यर्थ ही चला जाय ॥६५॥ अजित-सेनकी चेष्टाओमे उदारताका पुट रहता था और उसका मन केवल जिनदीक्षाकी ओर ही लगा हुआ था । उसके मुँहसे उक्त बातें सुनकर मुनिराजने उसके दृढ निश्चयको निश्चित रूपमे जान लिया । इसके पश्चात् गुणप्रभने उसे जिनदीक्षाकी अनुमति दे दो ॥६६॥ इसके पश्चात् अजितसेनने मुनिराज गुणप्रभसे जिनदीक्षाकी स्वीकृति पाते ही अपने जितशत्रु नामके

१ क ख ग घ म 'दृशामेव विवे' । २ आ 'महाव्रत' इति नास्ति । ३ श 'व्रताधिकम्' । ४ = परम्परा । ५ आ श लिङ् । ६ आ 'लट्' इति नास्ति । ७ श लेट् । ८ श यतो । ९ = येन । १०. आ मनु । ११ = जितशत्रुसज्जकाय सुताय ।

तपश्चरन्धोरमघोरमानसः स्थिरैकपर्यङ्ककृतस्थितिर्बहिः ।
 निनाय निस्त्रिंशहिमानिलाहतो निशा धृतिप्रावरणः स हैमनीः ॥६८॥
 विभीषणोल्काशतपातदुःसहे घनागमे घोरघनान्धकारिणि ।
 स वारिधारा मुसलाकृतीः कृती क्षपासु सेहे तरुमूलमास्थितः ॥६९॥
 तपेऽभिसूर्य प्रतिमाव्यवस्थितः^१ स तप्तसूचीसदृशै रवेः करै ।
 न तुद्यमानोऽपि चचाल योगतः स्थिरा हि सन्तः करणीयवस्तुनि ॥७०॥
 मनो दधद्वादशसु प्रतिक्षणं स भावनासु ध्रुवमध्रुवादिषु ।
 जुदादिभिः क्षुण्णमदो^२ न बाधितुं पराव हैर्जातुचिदप्यशक्यत ॥७१॥

तत् । तप तपश्चरणम् । विमुक्तये मोक्षाय । अग्रही^३ गृह्णाति स्म । ग्रही^३ उपादाने लुङ् । रूपकम् ॥६७॥
 वप इति । घोर भयकरम् । तप तपश्चरणम् । चरन् आचरन् । अघोरमानस अघोर सप्तभयरहित मानस
 मनो यस्य स । बहि बाह्यप्रदेशे । स्थिरैकपर्यङ्ककृतस्थितिः स्थिरेण दृढेन एकेन पर्यङ्केन पर्यङ्कासनेन कृता
 विहिता स्थिति^४ स्थान यस्य^५ सः । निस्त्रिंशहिमानिलाहतः निस्त्रिंशेन तीक्ष्णेन हिमेन शीतलेनानिलेन
 वायुनाहतः पीडित । धृतिप्रावरण धृतिर्वैयं सेव प्रावरण वस्त्र यस्य स । स चक्री । हैमनी हेमन्तर्तो
 सर्बान्वनी । हेमन्तशब्दाद् अणि, 'लुक्तोऽणि' इति तलोपे सति हैमन इति भवति, तस्मात् 'टिट्ठण्—
 इत्यादिना डो', हैमनी इति भवति । निशा रात्रोः निनाय नयतिस्म । णीञ् प्रापणे लिट् ॥६८॥
 विभीषणेति । विभीषणोल्काशतपातदुःसहे विभीषणाना^६ भयकराणामुल्कानामशनीना शतस्यानेकस्य पातेन
 पतनेन दु सहे सोढुमश्वये । घोरघनान्धकारिणि घोरेण भयकरेण घनेन निरन्तरेण अन्धकारेण युक्ते ।
 घनागमे वर्षाकाले । कृती पुण्यवान् । तरुमूल वृक्षमूले । आस्थित^७ । 'शीङ् स्यासो'^८ इत्यादिना आधारे
 द्वितीया । स. चक्री । क्षपासु निशासु । मुसलाकृती मुसलाकारा । वारिधाराः जलधारा । सेहे सहते स्म ।
 बहि^९ मर्षणे लिट् । जाति ॥६९॥ तप इति । तपे श्रोष्मकाले । अभिसूर्य सूर्याभिमुखम् । प्रतिमाव्यवस्थितः
 प्रतिमया प्रतिमायोगेन व्यवस्थित आस्थितः^{१०} । स अजितसेनमुनि । तप्तसूचीसदृश तप्ताया संतप्ताया
 सूच्याः सदृश समाने । करै किरणै । तुद्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि । योगतः योगात् । न चचाल न
 चलति स्म । चल कम्पने लिट् । सन्त सत्पुरुषा । करणीयवस्तुनि करणीये कर्तुं योग्ये वस्तुनि प्रयोगे ।
 स्थिरा हि निश्चला हि । अर्थान्तरन्यासः । ७० । मन इति । अध्रुवादिषु अनित्यादिषु । द्वादशसु द्वादशविधेषु

पुत्रको राज्य सौप दिया, समस्त परिग्रहका परित्याग कर दिया और फिर सयमके प्रकर्षसे सुशोभित होनेवाले तपको ग्रहण किया ॥६७॥ चक्रवर्ती अजितसेनने जिनदीक्षा लेकर घोर तप तपना शुरू कर दिया । उनके मनमे सात भयोमे-से कोई एक भी नहीं था । वे नगरके बाहर खुले मैदानमे स्थिरतासे पर्यङ्कासन लगाकर बैठे हुए थे । उन्होने धैर्यका ओढ़ना ओढ़कर तेज बर्फीली वायुके आघातको सहते हुए हेमन्तकी रातें बितायी ॥६८॥ भयङ्कर सैकड़ो उल्कापातोसे असह्य और घोर अन्धकारसे घिरे हुए वर्षाकालमे वे पुण्यवान् चक्रवर्ती मुनि वृक्षके नीचे बैठकर मूसलाधार वर्षा सहते थे ॥६९॥ वे अजितसेन मुनि श्रोष्मऋतुमे सूर्यके सामने प्रतिमायोग लगाकर खड़े हो जाया करते थे । गरमकी गई सुइयोके समान प्रतीत होने-वाली सूर्यकी किरणोसे पीडित किये जानेपर भी वे योगसे विचलित नहीं होते थे । सन्त पुरुष निश्चय ही अपने कर्तव्य-मार्गसे कभी डिगते नहीं ॥७०॥ मुनि अजितसेन अपने मनको

१ अ आ इ 'सूर्य प्रतिमा, क ख ग घ ङ 'सूर्य प्रतिम व्य' । २ आ इ क्षुण्णमथो', क ख ग घ क्षुण्णमना' । ३. आ ग्रह । ४. = अवस्थान । ५. = येन । ६. आ डोपि । ७. श 'विभीषणाना' इति नास्ति । ८. आ आश्रित । ९. आ 'अधिशोऽस्यासा कर्म' अष्टाङ्गश्री १।४।४६ । १०. आ पह । ११. आ आसितः ।

इत्थं विधाय विविधं स तपस्तपश्रोव्यालिङ्गितः परिणतोच्चलधर्मलेश्यः ।
 ध्यायन्गुरुगुणगुरुन् हृदयेन पञ्च प्राणान्समाधिमरणेन मुनिर्मुमोच ॥७२॥
 प्राप्याच्युत सपदि कल्पमथाच्युतेन्द्रो भूत्वाप्सरोजनमनोनयनाभिरामः ।
 सम्यक्स्वरत्नरुचिरोऽनुभवन्स तस्यौ दिव्यं सुखं द्वयधिकविंशतिसागरायुः ॥७३॥
 च्युत्वा ततो विगलितायुरसाविहामूस्त्व रत्नसचयपुरे नृप पद्मनाभः ।
 पुत्रो जगद्विजयिनः कनकप्रभस्य माता च ते जनमनोऽ सुवर्णमाला ॥७४॥

(घामु) । भावनासु अनुप्रेक्षासु । घ्रुव निश्चयेन । प्रतिक्षण^१ क्षण प्रति । मनः मानसम् । दधत् धरन्^३ ।
 धुण्मद धुण्मदचूर्णोक्तो मदो येन स । स मुनि । 'धुदादिभि धुत्प्रभृत्' । परोपहृ^४, जातुचिदपि^५
 सकृदपि । बाधितु पोद्धितुम् । न अशक्यत न शक्योऽभूत् । दातुं शक्नोती कर्मणि लट् ॥७२॥ इत्थमिति ।
 इत्थम् अनेन प्रकारेण । विविध नानाप्रकारम् । तप तपश्चरणम् । विधाय कृत्वा । तप श्रोव्यालिङ्गित
 तप धिया तपोलक्ष्या आलिङ्गित सदिलट् । परिणतोच्चलधर्मलेश्य, परिणता परिणाम गता उच्चलत्वा,
 प्र(प्रो)ञ्जला घर्मा उत्तमक्षमादयो लेख्या पोतादयो^६ यस्य सः । गुणगुरुन् 'गुणैर्महत । पञ्च पञ्च-
 सस्यान् गुरुन् परमेष्ठिन । हृदये चित्ते । ध्यायन् चिन्तयन् । स मुनि अजितसेनमुनि^७ । समाधिमरणेन
 समाधिता प्रशस्तध्यानेन युक्तेन मरणेन निधनेन । प्राणान् असून् । मुमोच तस्याज । मुञ्चन् मोक्षणे लिट् ।
 ज्ञाति ॥७२॥ प्राप्येति । अय मरणानन्तरम् । अच्युतनामवेमम् । कल्प स्वर्गम् । सपदि शीघ्रम् । प्राप्य गत्वा ।
 अच्युतेन्द्र अच्युताभिरुपेन्द्र । भूत्वा जन्तिवा । अप्सरोजनमनोनयनाभिराम, अप्सरस एव जना लोका
 (अप्सरसा जना वर्गा.) तेषा मनसा मानसाना नयनाभिरामो (प्रियो) भासमान । सम्यक्स्वरत्नरुचिर-
 सम्यक्त्वमेव श्रद्धानमेव रत्न तेन रुचिरो मनोहर । द्वयधिकविंशतिसागरायु द्वाभ्यामधिकैर्विंशत्या विंशति-
 प्रमाणं सागरं सागरोपमं प्रमितमायुषस्य स । स अच्युतेन्द्र दिव्य स्वर्गजम् । सुख सोहयम्^८ । अनुभवन्
 निविशन् । तस्यौ आसावभूव । छा गतिनिवृत्तो लिट् ॥७३॥ च्युत्वेति । नृप मो भूपते । विगलितायु
 विगतायु^९ । असौ अच्युतेन्द्र । तत. अच्युतकल्पात् । च्युत्वा आगत्य । इह अत्र । रत्नसञ्चयपुरे रत्नसञ्चय-

हर सप्रय निश्चय ही अनित्य आदि वारह भावनाओमे लगाये रहते थे—उनके मनमे रह-रह-
 कर जगत् अनित्य है, अशरण है—इत्यादि भाव उत्पन्न होते थे । गृहस्थ अवस्थामे जिस तरह
 पूर्ण सफल रहे, उसी तरह वे साधु अवस्थामे भी पूर्ण सफल हुए, फिर भी उन्हें अहङ्कार
 नहीं था—उन्हें अपने तपका मद नहीं था । भूख, प्यास आदिकी परोषहे उन्हें कभी तनिक
 भी बाधा नहीं पहुँचा सकी ॥७१॥ इस प्रकार अजितसेन मुनिने अनेक प्रकारका तप
 किया, जिससे उनके ऊपर तपोजनित शोभा दृष्टिगोचर होने लगी—और उनके क्षमा आदि
 दस धर्मों और शुभ लेश्याओमे निखार आ गया । गुणोमे महान् पाँच परमेष्ठियोका हृदयसे
 ध्यान करते हुए उन्होंने समाधिमरण पूर्वक प्राणोका त्याग किया ॥७२॥ इसके पश्चात् वे
 शीघ्र ही अच्युत नामक सोलहवें स्वर्गमे जाकर अच्युतेन्द्र-अच्युत स्वर्गके इन्द्र हुए । वे वहाँ
 अप्सराओके वर्गको अत्यन्त प्रिय थे, इन्हे देखकर अप्सराओका मन प्रसन्न हो जाता
 था और उनके नेत्र भी उसीमे रम जाया करते थे । वे सम्यग्दर्शन रूपी रत्नसे सुन्दर
 थे—सम्यग्दृष्टि थे । बाईस सागर तक उन्होंने वहाँका दिव्य सुख भोगा ॥७३॥ आयु
 समाप्त होनेपर तुम अच्युत स्वर्गसे च्युत होकर रत्न सञ्चयपुरमे लोकविजेता राजा

१ म भूत्वा सरोजनयनो^१ । २ = क्षण क्षण प्रति, सर्वदैव—इत्यर्थः । ३. श धरत् ।
 ४. 'क्षुजाठराग्निजा पोडा' इति हैम । ५ आ परिषद् । ६ वा 'अपि' नास्ति । ७ आ हितादयो^१ ।
 ८. श 'गुणैः' इति पद नास्ति । ९ श 'सेन' इति नास्ति । १०. श शातम् ।

जन्मावलीमिति यथावदसौ निगद्य तूष्णीप्रभून्मुनिपतिर्मुनिवन्द्यपादः ।

राजापि पूर्वभवकीर्तनहृष्टरोमा बद्धाञ्जलिर्यतिवृषं पुनरित्युवाच ॥७५॥

जन्मान्तराणि भगवन्भवतः प्रसादाज्ज्ञातानि संशयमुपैति तथापि चेतः ।

तत्प्रत्ययं कमपि नाथ कुरुष्व येन निःसशया भवति धीर्मम संशयाना ॥७६॥

तद्भारतीमिति निशम्य जगाद् भूपं सन्देहपङ्कमपहस्तयितुं मुनीन्द्रः ।

यूथं त्वदीयनगरे दशमेऽह्नि हित्वा दन्ती मदान्धमतिरेष्यति कश्चिदेक ॥७७॥

नामनगरे । जगद्विजयिन लोकविजयिनः । कनकप्रभस्य कनकप्रभम्पस्य । पद्मनाभ. पद्मनाभ इति पुत्र
तनय । अभू. अभव । भू सत्ताया लुट् । ते तव । जनमनोज्ञसुवर्णमाला जनाना लोकाना मनोज्ञा मनोहर-
रूपा सा चासौ सुवर्णमाला च तथोक्ता (जनमनोज्ञ इति पद्मनाभस्य संबोधनमपि भवितुमर्हति) । माता
च जनन्यपि । चशब्दः समुच्चयार्थ, अभूत्—इत्यर्थ । ७४॥ जन्मावलीमिति । मुनिवन्द्यपाद मुनिभिर्वन्द्यो
पादो चरणो यस्य स. । असौ मुनिपतिः श्रीधरमुनीन्द्रः । इति उक्तप्रकारेण । जन्मावलि भवावलिम् ।
यथावत् सत्यरूपम् (यथा स्यात्तथा) । निगद्य निरूप्य । तूष्णीं जोषम् । अभूत् अभवत् । पूर्वभवकीर्तन-
हृष्टरोमा पूर्वभवाना जन्मान्तराणा कीर्तनेन भाषणेन सतुष्ट रोम रोमाञ्चो यस्य स । राजापि पद्मनाभोऽपि ।
बद्धाञ्जलि. सन् रचिताञ्जलिभूत्वा । यतिवृष यतीना मुनीना वृष श्रेष्ठम् । पुन पश्चात् । उवाच
ब्रवीति स्म । ब्रून् व्यवताया वाचि लिट् ॥७५॥ जन्मेति । भगवन् भो महात्मन् । भवत पूज-स्य तव ।
प्रसादात् कृपाया । जन्मान्तराणि भवान्तराणि । ज्ञातानि अवबुद्धानि । तथापि, चेत मम चित्तम् । सशय
सन्देहम् । उपैति प्राप्नोति । नाथ भो स्वामिन् । सशयाना सशयं कुर्वाणा । मम मे । घोः बुद्धि । येन केन
(?) प्रत्ययेन । नि सशया सन्देहरहिता । भवति जायते । कमपि, तत्प्रत्यय स चासौ प्रत्ययश्च तत्प्रत्यय,
तं, विश्वासम्—इत्यर्थ । कुरुष्व विधेहि । हुकुम् करणे लोट् ॥७६॥ तदिति । मुनीन्द्र मुनिपति । इति
एवम् । तद्भारती तस्य भूपस्य भारती वाचम् । निशम्य श्रुत्वा । सन्देहपङ्क^३ सशय एव मलम् । अपहस्तयितु
निवारयितुम् । भूयः पश्चात् । जगाद् उवाच । गद व्यञ्जताया वाचि । मदान्धमति मदेन कर्णकपोलादि-
मदेनान्धा मतिर्यस्य स । कश्चित् एक । दन्ती भद्रगज । यूथ गजसमूहम् । हित्वा त्यक्त्वा । दशमे
अह्नि दिवसे । त्वदीयनगरे त्वदीये^४ तव सबन्धे नगरे पुरे । एष्यति आगमिष्यति । इण् गतौ लृट् । जाति.

कनकप्रभके यहाँ उनकी रानी सुवर्णमालाकी कुक्षिसे पद्मनाभ नामक राजकुमार हुए हो ।
राजकुमार । तुम प्रजाजनको अत्यन्त प्रिय हो ॥७४॥ इस प्रकारसे पद्मनाभके पिछले भवोकी
परम्पराको ठीक-ठीक बतलाकर श्रीधर मुनिराज—जो समस्त मुनियोके द्वारा वन्दनीय थे—
मौन हो गये । पूर्व जन्मोकी चर्चा सुनकर पद्मनाभको रोमाञ्च हो आया । उसने हाथ जोड़-
कर मुनिराजसे पुन यो कहा—॥७५॥ भगवन् । आपकी कृपासे मैंने अपने पिछले भवोको
जान लिया है, फिर भी मेरा मन संशयमे पड़ा हुआ है । अतः मुझे कोई विश्वास जनक बात
बतलाइये, जिससे मेरी सशय-बुद्धि, सशय रहित हो जाय ॥७६॥ पद्मनाभके ये वचन सुनकर
श्रीधर मुनिने उसके सशयके मेलको दूर हटानेके लिये यो कहा—आजसे दसवें दिन एक मदी-

१ क ख ग घ म मुनिवृष । २ श लेट् । ३ = सन्देह संशय. स एव पङ्को मल, तम् ।
४. = भवदीये ।

तत्प्रत्ययात्स्वयमिदं नचिरेण राजन्निश्चेष्यसि त्वमखिलं वचनं मदुक्तम् ।
 प्रत्यक्षमन्यदथवा जगति प्रमाणं संवादकं मतिमतां सकल प्रमाणम् ॥७८॥
 प्रह्लादिनेति वचसा वदतां वरस्य निर्धूय संशयमलं विरतस्य साधोः ।
 पादौ प्रणम्य शिरसा व्रतभूषिताङ्गः प्रत्याययौ निजपुरं प्रति पद्मनाभः ॥७९॥
 आकस्मिकोद्गतवृहत्परचक्रशङ्कात्रस्यजनोक्तकिमिदं ध्वनिपूर्यमाणः ।
 तस्मिन्मुनीन्द्रकथितेऽथ दिने तुरंगानुत्कर्णयन्कलकलोऽतिमहान्वभूव ॥८०॥
 किं किं किमेतदुपयाहि विलोकयेति संप्रष्टरि क्षितिभुजि त्वरितं प्रगत्य ।
 कश्चिन्निवृत्य पुनरित्यवदद्वचस्वी निर्णीतलोकविषयाकुलतानिमित्त ॥८१॥

॥७७॥ तदिति । राजन् भूप । तत्प्रत्ययात् तद्विश्वासात् । मदुक्त मया उक्त प्रोक्तम् । इदं तु एतत् तु [इदम् एतत्] । अखिल सकलम् । वचन वच । त्वं स्वयमेव त्वयैव । अचिरेण शीघ्रम् । निश्चेष्यसि निर्णयं करिष्यसि । चिन् चयने लुट् । अथ^३ । जगति लोके । प्रत्यक्ष विशदरूपम् । अन्यद्वा परोक्ष रूप वा । प्रमाण ज्ञानम् । मतिमता बुद्धिमताम् । संवादक सत् विषयाव्यभिचारं सत् । सकल^४ सर्वम् । प्रमाण सत्यरूप स्यात् । जाति^५ । ७८॥ प्रह्लादिनेति । प्रह्लादिना सतोपकरणशीलेन । वचसा वचनेन । संशयमल सदेहमलम् । निर्धूय निराकृत्य । विरतस्य महाव्रतयुक्तस्य । वदता वरस्य वदता वाग्मिना^६ वरस्य श्रेष्ठस्य । साधो मुनिपस्य । पादौ चरणौ । [शिरसा प्रणम्य] । व्रतभूषिताङ्गः अणुगुणादिव्रतेन भूषितमलकृत-मङ्गमवयवो यस्य स । पद्मनाभ पद्मनाभभूप । 'नाभेर्नाम्नि' इत्यदन्त । शिरसा मस्तकेन । प्रणम्य नमस्कृत्य । निजपुर स्वराजधानीम् । प्रति, प्रत्याययौ प्रत्याजगाम । या प्रापणे लिट् ॥७९॥ आकस्मिकेति^७ । अथ आगमनानन्तरम्^८ । मुनीन्द्रकथिते मुनीन्द्रेण श्रीधराचार्येण कथिते प्रोक्ते । तस्मिन् दशमे^९ दिने दिवसे । आकस्मिकोद्गतवृहत्परचक्रशङ्कात्रस्यजनोक्तकिमिदं ध्वनिपूर्यमाण आकस्मिकेन अकारणेन उद्गतस्तथोक्तः, परेपा शत्रूणां चक्र सेना तदिति शङ्का सदेहस्तया त्रस्यन्तो विम्यन्तस्ते च ते जनाश्च, त्रस्यज्जनैरुक्तस्तथोक्तः, किमिदम् इति ध्वनिस्तथोक्तः, आकस्मिकोद्गतेन वृहत्परचक्रशङ्कात्रस्यजनोक्तकिमिदमिति ध्वनिना पूर्यमाणो व्याप्यमानस्तथोक्तः । तुरङ्गान् अश्वान् । उत्कर्णयन् उद्गतकर्णान् कुर्वन् । अतिमहान् अत्यन्त महान् । कलकलः^{१०} कलकल इति ध्वनिः । बभूव भवति स्म । जातिः ॥८०॥ किमिति । एतत् इदम् । किं किं किम् । 'संभ्रमेऽसकृत्' इति असकृत्प्रयोगः । उपयाहि गच्छ । विलोकय इति वीक्षस्व इति । क्षिति-

न्मत्त हाथी अपने झुण्डको छोड़कर तुम्हारे नगरकी ओर आयगा ॥७७॥ राजन् ! उस हाथी-को देखकर तुम्हे विश्वास हो जायगा, फिर तुम स्वयं शीघ्र ही मेरी कही सारी बातोंकी सचाई-का निश्चय कर लगे । क्योंकि प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष सभी प्रमाणोंका प्रामाण्य (सचाई) तभी सिद्ध होता है, जब वे विद्वानोंको दोष रहित दृष्टिगोचर होते हैं ॥७८॥ श्रीधर मुनि, श्रेष्ठ वक्ता थे । उन्होंने उक्त आह्लादजनक बात कहकर राजा पद्मनाभका संशयका मेल-दूर कर दिया । जब वे उत्तर दे चुके, तब व्रतोंसे विभूषित—व्रती पद्मनाभ उनके चरणोंमें प्रणाम करके अपने पुरकी ओर चला गया ॥७९॥ अपनी राजधानीमें पहुँचनेपर मुनिराजके कथनानुसार दसवें दिन बहुत भारी कोलाहल हुआ, जिससे धोड़े चौंक उठे, और उनके कान खड़े हो गये । कोलाहलमें, अचानक ही बहुत बड़े शत्रुओंके गिरोहके आक्रमणकी शकासे डरे हुये लोगोंकी 'यह क्या है ? यह क्या है ?' यह ध्वनि मिली हुई थी—॥८०॥ 'क्या, क्या, क्या

१ आ श मयोक्त मया प्रोक्तम् । २ = त्वं स्वत एव । ३ = अथवा । ४ श 'सकल' इति नास्ति । ५ श वङ्मिना । ६ श आकस्मीति । ७ श गमनानन्तरम् । ८ श व्याप्तः । ९ = कोलाहल इति यावत् । 'कोलाहल कलकल' इति हैम ।

कोऽपि क्षरत्करटमिच्चिरुपेत्य देव दन्ती कुतोऽपि सुरदन्तिसमानसत्त्वः ।
 हन्त्युद्धतः सकलमेव पुराद्वहिःस्थं लोकं त्वदीयभुजरक्षितमारुन्तम् ॥८१॥
 निष्क्रामति प्रविशति प्रकटोऽथ वा यः सर्वः स तत्करपराहतिचूर्णिताङ्गः ।
 दिग्भ्यो बलिर्भवति किं बहुना जनानां संहारकाल इव स द्विपरूपधारी ॥८३॥
 इत्यागमं करटिनो मुनिसूचितस्य श्रुत्वा जहर्ष हृदयेऽधिपतिर्धरित्र्याः ।
 भेजे विषादमपि किंचिदुदारबुद्धिर्दुःसाध्यतां परिमृशन्मनसा तदीयाम् ॥८४॥

भुजि राज्ञि । त्वरित शीघ्रम् । सप्रष्टरि^२ सति सशृण्वति सति । वचस्वी वचोहर । कश्चित् एक । प्रगत्य^३
 एत्य । निर्णतलोकविषयाकुलतानिमित्त । लोको जन स एव विषयो यस्या सा तथोक्ता, सा चासावाकुलता
 च तथोक्ता, तस्या निमित्त तथोक्त, निर्णत निश्चित लोलविषयाकुलतानिमित्त येन स । पुनः पश्चात् ।
 निवृत्य आगत्य । इति एवम् । अवदत् वदति स्म । वद व्यक्ताया वाचि लङ् । सशय (?) ॥८१॥
 क इति । देव भो स्वामिन् । क्षरत्करटमिति^४ (ति.) द्रवत्कपोलप्रदेशे (शः) । सुरदन्तिसमानसत्त्व.
 सुरदन्तिन एरावतस्य समान सदृश सत्त्व सामर्थ्यं यस्य स. । उद्धत गर्वित । कोऽपि^५ एक. । दन्ती गज ।
 कुतोऽपि^६ कस्मादपि । उपेत्य आगत्य । त्वदीयभुजरक्षितं त्वदीयेन^७ तव सवन्धेन । भुजेन बाहुना । रक्षित
 पालितम् । 'आरुन्तम् आक्रोशन्तम् । पुरात् नगरात् । बहिस्थ बाह्यस्थितम् । सकलमेव सर्वमेव । लोक
 जनम् । हन्ति हिनस्ति । हन् हिंसागत्योर्लट् । जाति ॥८२॥ निष्क्रामतीति । यः जनः । प्रकट प्रकटो
 भूत्वा । निष्क्रामति निर्गच्छति । अथवा प्रविशति^८ अन्तर्गच्छति । स सर्व जन । तत्करपराहतिचूर्णिताङ्ग
 तस्य गजस्य करस्य शुण्डाया. पराहत्या आहत्या चूर्णित पेपितमङ्ग गात्र यस्य स, सन् । दिग्भ्य अष्ट-
 दिशाभ्यः^९ । बलि, भवति जायेत । जातिः । बहुना बहुनोक्तेन । किं किं प्रयोजनम् । जनानां लोकानाम् ।
 स गज । द्विपरूपधारी द्विपस्य गजस्य रूपधारी वेषधारी । संहारकाल इव प्रलयकाल इव भवति ।
 उत्प्रेक्षा ॥८३॥ इतीति । उदारबुद्धिः उदारा बुद्धिर्यस्य स । धरित्र्या भूमेः । अधिपति प्रभु । मुनिसूचितस्य
 मुनिनिरूपितस्य । करटिन दन्तिन । आगमम् आगमनम् । इति एवम् । श्रुत्वा आकर्ष्य । हृदये चित्ते ।
 जहर्ष तुतोष । हर्ष^{१०} अलीके^{११} लिट् । तदीयां गजसंबन्धिनीम् । दुःसाध्यता साधयितुमशक्यताम् । मनसा

है यह, जाओ देखो' राजाके यह पूछने या कहने पर कोई दूत वहाँसे शीघ्र ही निकल करके
 और लोगोंकी आकुलताके कारणको ठीक-ठीक जान करके वापस लौट आया और पद्मप्रभसे
 यो कहने लगा—॥८१॥ राजन् ! कहींसे एक हाथी आ घमका है । उसके गण्डस्थलसे मद-
 जल बह रहा है । वह एरावतके समान बलवान् है और है उद्धत । वह आपको बाहुओसे
 सुरक्षित, नगरके बाहर स्थित सभी लोगोको मारे डालता है, इसीलिए वे सब 'त्राहि-त्राहि'—
 'बचाओ' 'बचाओ' की रट लगा रहे हैं—चिल्ला रहे हैं ॥८२॥ कोई निकल रहा
 हो, कोई प्रवेश कर रहा हो या कोई और भी किसी रूपमे प्रकट होता देख पड रहा
 हो तो वे सब-के-सब उसकी सूडकी प्रहारसे चूर-चूर होकर दिशाओकी बलि होते जा रहे
 हैं । बहुत कहनेसे क्या लाभ ? सक्षेपमे इतना समझ लीजिये कि मनुष्योके लिए वह
 हाथीका रूप धारक करके आया हुआ प्रलयकाल ही जान पडता है ॥८३॥ उदार बुद्धि-
 वाला राजा पद्मनाभ इस तरह हाथीके—जिसकी सूचना श्रीधर मुनि नौ दिन पहले ही दे

१. आ इ दु साधना । २ = पृच्छके । ३ = गत्वा । ४ श 'कटमिति' । ५. = कश्चित् ।
 ६. कुतश्चिदपि प्रदेशात् । ७. = भवदीयेन । ८ श अप्रविशति । ९. श पीडितं । १०. आ 'दिशात्' ।
 ११. आ हृप् । १२. 'अलीकमानन्द' इति काशकृत्स्नघातुषाठोयकन्नडटोका (पृ० ६१) ।

तस्मान्न दुष्टकरिणो यदि पौरलोकं रक्षामि तन्मम वृथा क्षितिपालशब्द ।
 सचिन्तयन्निति स बाहुबलाद्वितीयो^१ निर्गत्य तस्य बलिनोऽभिमुखो बभूव ॥८५॥
 बद्ध्वा दृढं परिकरं विनिवार्य दूरे सामन्तलोकमिभमाजुहुवे तमेकः ।
 सोऽप्युन्नमय्य करमुन्नतपूर्वकायस्तत्संमुखं प्रचुररोपवशादधावत् ॥८६॥
 तस्यायतः^२ करिषधूज्झितमूत्रसिक्तं चिक्षेप वस्त्रमभिवक्त्रमसौ करेणो ।
 यावत्त शक्तिमुपगच्छति तत्र तावत्पार्श्वे निपत्य लकुटेन जवाजघान ॥८७॥
 यावत्पुनः^३ स चलतेऽभिमुखं जवेन तावद्बभूव वसुधापतिरन्यपार्श्वे ।
 तत्रापि बाह्वयति यावदसौ निवृत्य^४ हस्तं तलेन निरियाय स तावदीशः ॥८८॥

चित्तेन । परिमृशन् विचारयन् । किञ्चित् ईपत् । विपादमपि खेदमपि । भेजे भजति स्म । भज सेवाया
 लिट् । अनुमिति (?) ॥८४॥ तस्मादिति । यदि तस्मात्^५ दुष्टकरिण दुष्टगजात् । त पौरलोक पौरजनम् ।
 न रक्षामि न पालयामि चेत् । मम [तद् मम] मे । क्षितिपालशब्द क्षितिपाल इति शब्द । वृथा इति
 निष्फलम् इति । सचिन्तयन् विचारयन् । बाहुबलाद्वितीय बाहुबलेन भुजबलेन अद्वितीय उपमारहित । स
 पद्मनाभः । निर्गत्य निर्पाय । चलित शक्तिमत । तस्य दन्तिन । अभिमुखो बभूव प्रागनभिमुख इदानी-
 मभिमुखो बभूव, इति ॥८५॥ बद्ध्वेति । परिकरम्^६ अङ्कुशाद्युपकरण परिवार वा । दृढ गाढम् । बद्ध्वा ।
 दूरे विप्रकृष्टे । सामन्तलोकं राजलोकम् । विनिवार्य निरुप्य । एक असहायो राजा । तमिभ त गजम् ।
 आजुहुवे आकारयति स्म । ह्वेन् स्पर्द्धाया (शब्दे च) लिट् । उन्नतपूर्वकाय उन्नत । पूर्वकायो यस्य स
 सोऽपि गजोऽपि । कर शृणुडादण्डम् । उन्नमय्य उद्धृत्य । प्रचुररोपवशात् प्रचुरस्य प्रकृष्टस्य रोपस्य कोपस्य
 वशात् । तत्संमुख तस्य भूपस्य (समुखम्) अभिमुखम् । अथावत् धावतिस्म । स गतो लङ् । 'सर्तौर्घौ वेगे'
 इति धावादेश । जाति ॥८६॥ तस्येति । असौ राजा । आयत आगच्छत । तस्य कारेणो 'करेणुरिभ्यां
 स्त्री नेभे' इत्यमर, गजस्य । करिवधूज्झितमूत्रसिक्त करिणो गजस्य बद्ध्वा वनिताया उज्झितेन मूत्रेण सिक्त
 सेचितम् । वस्त्र चेलम् । अभिवक्त्र वक्त्रस्योपरि । 'लक्षणेनाभि—' इत्यादिना अव्ययोभाव । चिक्षेप
 निक्षिप्तवान् । क्षिप प्रेरणे लिट् । स गज । तत्र वस्त्रे । सवितम् आसवितम् । यावत्, उपगच्छति उपधाति
 तावत्, जवात् शीघ्रम् । पार्श्वे पार्श्वभागे । निपत्य आगत्य । लकुटेन दण्डेन । जघान ताडयतिस्म । हन
 हिंसागत्योलिट् ॥८७॥ यावदिति । स गज । पुन पश्चात्^७ । अभिमुख स्वस्याभिमुखम् । बलते आवर्तते ।
 बलि बलिल सवरणे लट् । ५ तावत् तावन्मात्रे । वसुधापि पद्मनाभ । जवेन शीघ्रम् । अन्यपार्श्वे अन्यस्मिन्

चुके थे—आनेके समाचार सुनकर मन-ही-मन प्रसन्न हुआ, और अपने मनसे यह सोचकर
 कि उसे वशमे करना कठिन है, कुछ खिन्न भी हुआ ॥८४॥ यदि मैं उस दुष्ट हाथीसे अपने
 पुरवासी लोगोको नहीं बचाता, तो मेरा 'क्षितिपाल' शब्द व्यर्थ है । इस तरह सोचता हुआ
 वह राजा पद्मनाभ—जो बाहुबलमे बेजोड था—राजमहलसे निकलकर उस बलवान् हाथीके
 सामने जा पहुँचा ॥८५॥ खूब मजबूतीसे कमर कसकर और सामन्त लोगोको दूर हटाकर
 अकेले पद्मनाभने ही उस हाथीको ललकारा । वह भी अपनी सूडको ऊपर उठाकर तथा
 अगले भागको कुछ ऊपर उठाकर बड़े रोषसे उसके सामने दौड़ा ॥८६॥ दौडकर सामने आते
 हुए उस हाथीके मुखपर पद्मनाभने हथिनोकी पेशाबसे सिञ्चित कपडा फेक दिया । उधर वह
 उस कपडेमे आसक्त होता है इधर पद्मनाभ शीघ्र ही उसकी बगलमे जाकर डण्डेका प्रहार
 कर देता है ॥८७॥ जब-तक पुन वह सामने आनेको हुआ, तब-तक पद्मनाभ शीघ्र ही

१ अ क ख ग घ म 'बलद्वि' । २ अ 'ग्रन' । ३ आ इ क ख ग घ म निवृत्य । ४ श यस्मात् ।
 ५. = कटि वा । ६. आ पुन पश्चात् इति नास्ति ।

पश्चात्पुनोऽयुनयतश्च गजाधिपस्य वज्राग्र नस्य स तथा निजलाभवेन ।
 सर्वयथा परिधिसौघतलाधिरुदैः सर्वास्तु दिक्षु युगपदृश्ये जनौघैः ॥८६॥
 नि स्पन्दं गजमिति संविधाय तस्य स्फुट्येऽसौ विभृतमृणिः समारोह ।
 तुष्टेनामरतिप्रद्वेन लोलभृङ्गैः पुण्यैर्घृदिचि दिविर्जर्विकीर्यमाणः ॥८७॥
 अनुपमवलवीर्यं संमुखाभूय सर्वैः करिपतिरुन्धैर्यैः सुरैरप्यसाध्यः ।

यस्मा^१त्केलिमसाधुवास^२ विदधत्तु^३धोदयः सद्धने
तस्मात्तं वनकेलिरित्यचितथं नाम्ना^४ प्रघोष्यामुना ।
प्राविक्षत्क्षितिपो महेन महता चञ्चत्पताकं पुरं
शृण्वन्पौरजनैः प्रहृष्टहृदयैरुद्गीयमानं यशः ॥९२॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतानुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये एकादशः सर्गः ॥११॥

■

नास्ति हि । अर्थान्तरन्यासः ॥९१॥ यस्मादिति । लघोदयः प्राप्तसामर्थ्यं असौ पद्मनाभः । यस्मात्
कारणात् । सद्धने सपीचोनारण्ये । केलिः क्रीडाम् । विदधत् कुर्वन् । उवासः वसति स्म । वस निवासे लिट् ।
तस्मात्, त गजम् । वनकेलि इति वनक्रीडा इति (?) । अचितथः सत्यं यथा तथा । अमुना एतेन । नाम्ना
नामधेयेन । [प्रघोष्य घोषयित्वा] प्रहृष्टहृदयैः सतुष्टचित्तैः । पौरजनैः पुरजनैः । उद्गीयमानः प्रस्तुय-
मानम् । यशः कीर्तिम् । शृण्वन् आकर्णयन् । क्षितिः पद्मनाभः । महता पटुना^५ । महेन उत्सवेन । चञ्च-
त्पताकः चञ्चवन्त्यो मासमाना पताका वैजयन्त्यो यस्य^६ ततः । पुरः रत्नसचयपुरम् । प्राविक्षत् प्रविशति स्म ।
विशः प्रवेशने लुङ् ॥९२॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतानुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्यानं^७ च
विद्वन्मनोवल्लभाख्ये^८ एकादशः सर्गः ॥११॥

■

नही है ॥९१॥ हाथीको वशमे करके पद्मनाभ चूँकि सुन्दर वनमे क्रीडा करने लगा और फिर
वही पर ठहर भी गया, इसलिए उसने हाथीका 'वनकेलि' यह साथक नाम घोषित कर
दिया । इसके उपरान्त उसने राजधानीमे प्रवेश किया, जहाँ बड़ा भारी उत्सव मनाया जा
रहा था, पताकाएँ फहरा रही थी और पुरवासी लोग प्रसन्न चित्त होकर पद्मनाभका यशो-
गान कर रहे थे ॥९२॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें
प्यारहवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥११॥

■

१ अ तस्मात् । २ अ °लिमसाधुना स° । ३ क ख ग घ म प्रघोष्या° । ४ आ पूयुता ।
५. = यस्मिन् । ६ शो तद्व्याख्यायाः । ७. श °वल्लभाख्यायाम् ।

[१२. द्वादशः सर्गः]

अथ कश्चिदुपेत्य शासनान्निजभर्तुर्विदितः सभागतम् ।
 तमिलाधिपतिं कुशाग्रधीरिदमूचे वचनं वचोहरः ॥१॥
 रविणेव निजेन तेजसा कठिनांस्तापयता महीभृतः ।
 विहिताः सह मित्रबान्धवै रिपवो येन महापदाश्रिताः ॥२॥
 परया प्रभुशक्तिसंपदा परिरक्षन्सकलां वसुंधराम् ।
 नयति प्रथितं यथार्थतां पृथिवीपाल इति स्वनाम यः ॥३॥
 नयविक्रमशक्तिशोभितो मतिमान्यो द्वितयेन मानदः ।
 प्रणतेषु ददाति नाभवद्व्यतिनां तद्विपरीतवृत्तिषु ॥४॥

अथेति । अथ गजवशीकरणान्तरम् । कुशाग्रधीः कुशस्य दर्भस्याग्रमिव धीर्बुद्धिर्यस्य सः, तोक्षण-
 बुद्धिः—इत्यर्थः । विदितः प्रतीतः । कश्चित् एकः । वचोहर दूत । निजभर्तु स्वस्य स्वामिन । शासनात्
 आज्ञाया । सभागतम् आस्थानगतम् । तम् इलाधिपतिं पद्मनाभमहीपतिम् । उपेत्य गत्वा । इदम् एतत् ।
 वचन भाषणम् (वच) । ऊचे जगाद । ब्रून् व्यक्ताया वाचि लिट् । वैताली (वियोगिनी) वृत्तम् ॥१॥
 रविणेति । रविणेव सूर्येणैव । निजेन स्वकीयेन । तेजसा प्रतापेन । कठिनान् कर्कशान् । महीभृत क्षिति-
 पतीन्, (पक्षे) पर्वतान् । तापयता सतापयता, पीडयता—इत्यर्थः । येन राज्ञा । रिपव शत्रवः । मित्र-
 बान्धवै मित्रबन्धुभिः । सह साकम् । महापदाश्रिताः महापद महास्थानम्, वैरिपक्षे महाविपदम् आश्रिताः ।
 विहिता कृता । श्लेषः ॥२॥ परयेति । परया प्रकृष्टया । प्रभुशक्तिसंपदा प्रभुशक्ते संपदा समृद्ध्या^१ ।
 सकला समस्ताम् । वसुंधरा भूमिम् । परिरक्षन् पालयन् । य राजा । प्रथितं प्रसिद्धम् । पृथिवीपाल
 इति स्वनाम स्वस्य नामधेयम् । यथार्थता सत्यार्थयुक्तत्वम् । नयति प्रापयति । णीन् प्रापणे लट् ॥३॥
 नयेति । नयविक्रमशक्तिशोभित नयेन नीत्या विक्रमेण पराक्रमेण शक्तिभिः त्रिशक्तिभिः शोभितो विराजित ।
 यः राजा । प्रणतेषु विनतेषु । ददातिना दानक्रियया । तद्विपरीतवृत्तिषु तस्य प्रणमनस्य विपरीता प्रणमनर-

इसके पश्चात् एक दिनकी बात है राजा पद्मनाभ अपनो सभामे बैठा हुआ था, इतने-
 मे प्रवेशकी स्वीकृति लेकर उसके पास एक कुशाग्रबुद्धि दूत आया, जो अपने स्वामी पृथिवी-
 पालके आदेशके अनुसार यो कहने लगा—॥१॥ राजन् ! पृथिवीपाल राजा सूर्यके समान
 है । जिस प्रकार सूर्य अपने तेजसे कठोर पहाड़ोको तपाकर अपने स्नेही कमल-बन्धुओको लक्ष्मी-
 का स्थान बना देता है और कुमुद आदि शत्रुओको विपत्तिमे डाल देता है—सकुचित कर देता
 है । इसी प्रकार हमारा पृथिवीपाल राजा अपने प्रतापसे कठोर और घमण्डी राजाओको सन्ताप
 देता है, मित्रो और बन्धुओको उन्नत पद प्रदान करता है और शत्रुओको बड़ो विपदाओमे गिरा
 देता है ॥२॥ राजन् ! उत्कृष्ट प्रभुशक्ति अर्थात् सेना और कोषकी समृद्धिसे सारी पृथिवीका
 पालन करके हमारा राजा अपने पृथिवीपाल इस प्रसिद्ध नामको सार्थक कर रहा है । (पृथिवी
 पालयतीति पृथिवीपाल—जो पृथिवीका पालन करे, उसे पृथिवीपाल कहते हैं) ॥३॥ राजा
 पृथिवीपाल नीति, पराक्रम, प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति और उत्साह शक्तिसे सुशोभित है, बुद्धिमान्

१. आ इ शोभिताद्वितयो यो । २. आ परेति । ३. आ समृद्ध्या । ४. श पृष्ट । ।

परिरभ्य दृढं स भद्रप्रभुमंयि संक्रामितपाक्यपद्धतिः ।
 वदतीति भवन्तमक्षतप्रणयं दूतमुखा हि पार्थिवाः ॥५॥
 महतामतिदूरवर्तिनोऽप्यनुरागं जनयन्ति ते गुणाः ।
 शरदभ्रनिभा गभस्तयः कुमुदानामिव कौमुदीपते ॥६॥
 तव कीर्तिमिरेव सर्वदिग्वितताभिर्विनयैकवृत्तिता ।
 सुमनोभिरिवानुमीयते फलसंपन्महती महातरोः ॥७॥

हिता वृत्तिर्वर्तनं येषां तेषु । दृढिना खण्डनक्रियया । दो अवखण्डने । तद्द्वितये द्वयवयवे । प्रणते प्रणतजने ।
 द्वितयेन द्वयवयवेन । मानदः मान पूजा ददातीति मानद पूजादायक । मानमहकार दृति खण्डयतीति
 मानदो गर्वखण्डन । प्रणतपक्षे पूजादायक, तत्र दुदाब्दाने, तद्विपरीतपक्षे गर्वखण्डन, तत्र दो अवखण्डने ।
 भवत् भूत । भू सत्ताया लङ् । श्लेष ॥४॥ परिरभ्येति । मयि, संक्रामितपाक्यपद्धति संक्रामिता स्थापिता
 वाक्यस्य पदसमुदायस्य पद्धतिर्धोरणी येन सः । भद्रप्रभु मम मे प्रभु स्वामी । असतप्रणयम् असतोऽक्षिप्तः
 प्रणय प्रीतिर्यस्मिन् कर्मणि तत् । भवन्तं पूज्यं त्वाम् । परिरभ्य आलिङ्ग्य । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण^१ ।
 वदति व्रवीति । पार्थिवा राजानः । दूतमुखा । हि दूता एव मुख वदन येषां ते तथोक्ता । अर्धान्तरभ्यासः ॥५॥
 महतामिति । अतिदूरवर्तिनोऽपि अतिदूर वर्तते इत्येव शोल (अतिदूरवर्ती) तस्य । [ते तव] । शरद-
 भ्रनिभा शरदः शरत्कालस्याभ्रस्य मेघस्य निभाः समा । ते तव । गुणा, कौमुदीपते कौमुद्या ज्योत्स्नाया
 पते (पत्यु) चन्द्रस्य । गभस्तयः किरणा । कुमुदानामिव कुवलयानामिव । महता सत्पुरुषाणाम् । अनु-
 रागं प्रीतिम् । जनयन्ति उत्पादयन्ति । उत्प्रेक्षा (उपमा) ॥६॥ तवेति । सर्वदिग्वितताभिः सर्वा दिशः
 (सर्वासु दिक्षु) वितताभिर्भ्याप्ताभिः । तव ते । कीर्तिमिरेव यशोमिरेव^४ । विनयैकवृत्तिता विनय एव एका-
 वृत्तिर्यस्या तस्या भावो विनयमुह्यवृत्तित्वम् । महातरोः महावृक्षस्य । महती, फलसपत् फलसपत्ति । सुमनो-

है और दो प्रकारसे मानद है—(१) नम्र व्यक्तियोको मान देनेसे (२) और घमण्डियोके मान-
 का दलन करनेसे । (मान ददातीति मानदः—जो विनम्र व्यक्तियोको सम्मान प्रदान करे उसे
 मानद कहते हैं और 'मानं दृति खण्डयतीति मानदः—जो मानियोके मानका भञ्जन करे,
 उसे भी मानद कहते हैं) ॥४॥ मेरा स्वामी पृथिवीपाल आपसे आलिङ्गन करके अत्यन्त स्नेह-
 पूर्वक मेरे द्वारा यो कह रहा है । आपके पास मेजते समय उसने मुझसे वे बातें कही थी,
 जो मैं आपसे इस समय कह रहा हूँ । मैं उसका दूत जो ठहरा । और दूत ही तो राजाओके
 मुख होते हैं । (बुद्धिशस्त्र प्रकृत्यङ्ग घनसंवृतिकञ्चुकः । चारेक्षणो दूतमुख पुरुष कोऽपि
 पार्थिव ॥ राजा अद्भुत पुरुष है, जिसका शस्त्र बुद्धि है, जिसका शरीर प्रजा है, जिसका
 कवच मन्त्रगुप्ति है, जिसके नेत्र गुप्तचर हैं और जिसका मुख दूत हैं ।) ॥५॥ राजन् ।
 आपके गुण शरद् ऋतुके मेघोंके समान उज्ज्वल हैं, और वे स्वयं दूर रहकर भी महान् पुरुषो-
 को अनुराग उत्पन्न कर रहे हैं । जैसे शरद् ऋतुके मेघोंकी भाँति शुभ्र, चन्द्रमाकी किरणें
 कुमुदोको अनुराग उत्पन्न कर देती हैं ॥६॥ जिस प्रकार फूलोंसे महान् वृक्षकी महती फल
 सम्पत्तिका अनुमान लगा जाता है, इसी प्रकार सभी दिशाओमे फैली हुई कीर्तिसे ही तुम्हारे

१. भा परिरम्भेति । २. श न भज । ३. श स्वरूपेण । ४. श 'यशोमिरेव' इति नास्ति ।

विधिना द्रवरूपताम्बुधेर्दिष्टा मूलत एव शान्तये ।
 तव धैर्यजितेन लज्जया द्रवता नाभिभवो यदीक्षितः ॥८॥
 विवृणोति मनोगतामियं नयवृत्तिर्भवतः सुशीलताम्^१ ।
 अनुकूलतया प्रकाश्यते^२ निजनेतुः करिणो हि भद्रता ॥९॥
 गुणवानपि स त्वमीदृशो मदनश्चेतनधीरिवेक्ष्यसे^३ ।
 कियतापि पुरातनं क्रमं यदतिक्रम्य विचेष्टसे^४ अन्यथा ॥१०॥
 प्रणमन्ति मदन्वयोद्भवं तव वंश्या इति पूर्वजस्थितिः ।
 करिणेव मदश्चुतार्गला^५ भवता सा सकलापि लङ्घिता ॥११॥

भिरिव पुष्पैरिव । अनुमीयते अनुमान क्रियते । माङ्^१ माने कर्मणि लट् । अनुमितिः ॥७॥ विधिनेति । यदि । अम्बुधे समुद्रस्य । विधिना ब्रह्मणा । मूलत एव सृष्टिकाले एव, प्रथमत एव वा । शान्तये तिर-स्कारजनितशोकविच्छिन्नये । द्रवरूपता प्रसवरूपत्वम् । विहिता कृता । (तत् तस्माद्धेतो) । तव ते । धैर्यजितेन धीरत्वेन विजितेन । तिरस्कारजनितस्वेदलक्षणहेतुकेन । लज्जया ब्रीडया^२ । द्रवता प्रसवता । समुद्रेण, अभिभव, तिरस्कार । न ईक्षित, न लोकिता । उत्प्रेक्षा ॥८॥ विवृणोतीति । भवत, तव । इयम् एषा । नयवृत्ति नोतिसहितवर्तना । मनोगता (ता) चित्तगता (ताम्) । सुशीलता प्रशस्तस्वभावयुक्त-त्वम् । अनुकूलतया अनुकूलत्वेन । विवृणोति व्यवतीकरोति । निजनेतु स्वस्य प्रभो । अनुकूलतया, करिणः गजस्य । भद्रता भद्रजातित्वम् । प्रकाश्यते प्रशस्यते । अनुमिति ॥९॥ गुणवानिति । यत् यस्मत्कारणात् । पुरातन पूर्वकालभवम् । क्रम परिपाटीम् । अतिक्रम्य^३ अतिक्रमण कृत्वा । कियतापि अल्पकार्येणापि । अन्यथा अन्यप्रकारेण । विचेष्टसे वर्तसे । (अत एव) । ईदृशः एतादृशः । गुणवानपि गुणयुक्तोऽपि । स त्व भवान् । मदनश्चेतनधीरिव मदेन ऐश्वर्यादिमदेन निश्चेतना मूढा बुद्धिर्यस्य स इव । ईक्ष्यसे नृश्यसे । ईक्षा दक्षिणे कर्मणि लट् ॥ उपमा ॥१०॥ प्रणमन्तीति । तव ते । वंश्या, वंशे भवा वंश्या । मदन्वयोद्भव मम मे अन्वये^४ सन्ताने उद्भवम् उत्पन्नम् । प्रणमन्ति नमस्कुर्वन्ति । णम प्रहृत्ये शब्दे^५ लट् । इति एवम् । [पूर्वजस्थितिः] पूर्वजा प्राग्जाता स्थितिर्मर्यादा । मदश्चुता मदश्चोत्तीति क्षरतीति मदश्चुत् तेन । करिणा गजेन । अर्गलेव निगल (ड) इव । भवता त्वया ॥ सकलापि सर्वापि । सा स्थितिः, लङ्घिता^६ उद्गता

विनय व्यवहारका अनुमान लग रहा है ॥७॥ समुद्रको शान्त रखनेके लिए ब्रह्माने सृष्टिके प्रारम्भसे ही उसे द्रव रूपमे रचा । मानो इसीलिए धीरतामे आपसे पराजित होनेपर भी वह पानी-पानी होकर रह गया, अपमानका खयाल करके आग-बबूला नहीं हुआ ॥८॥ आपका नैतिक व्यवहार आपके हृदयकी सुशीलताको प्रकाशित करता है । जैसे अपने स्वामीके प्रति अनुकूल व्यवहार करनेसे निश्चय ही हाथीकी भद्रता-भद्रजाति प्रकाशित हो जाती है । हाथीके व्यवहारसे उसकी भद्रताका पता चल जाता है, इसी प्रकार आपके न्याय्य व्यवहारसे आपकी सुशीलताका स्पष्ट आभास हो जाता है ॥९॥ आप गुणी हैं, फिर भी कुछ दिनोंमे आप ऐसे मदान्ध-से देख पड़ते है कि अपनी पुरानी परिपाटीको ताकमे रखकर और अपने प्राचीन वंश-की मर्यादाका उल्लङ्घन करके विपरीत चेष्टा करने लगे हैं ॥१०॥ आपके वंशज हमारे वंशजों-को प्रणाम करते आ रहे हैं, यह पुरानी परिपाटी है, जिसे आपने बिलकुल ही तोड़ दिया है ।

१. आ इ सुशीलताम् । २. क ख ग घ म प्रकाश्यते । ३. आ इ °रिवेक्षसे । ४. आ इ मदच्युता-र्गला, म मदच्युतार्गला । ५. श माङ् । ६. श पीडया । ७. = उल्लङ्घय । ८. = वंशे । ९. आ णम् प्रहृत्ये शब्दे च । १०. = अतिक्रान्ता ।

करिणो मदमूढचेतसः परिपश्यन्स्वयमेव बन्धनम् ।

भजते मदवृत्तिमात्मवान्क इवानात्महितप्रवर्तिनीम् ॥१२॥

मदमूढमतिर्हिताहितं न हि जात्यन्ध इवावलोकते^१ ।

परिपश्यति सोऽथवा धिया न मदान्धस्तु धिया न चक्षुषा ॥१३॥

षडमी रिपवः शरीरजा नयविद्भिर्गदिता मदादयः ।

निजचेतसि यः पुरैव तान्नुपति^२ शास्ति स शास्ति मेदिनीम् ॥१४॥

क्षमते निजमेव रक्षितुं रिपुषड्वर्गहतं मनो न य ।

परिभूतिभयादिवात्मनस्तमपास्यापसरन्ति सपद ॥१५॥

(वृत्तिक्रान्ता) । उपमा ॥११॥ करिण इति । मदमूढचेतसः मदेन मूढमज्ञान चेतश्चित्त यस्य तस्य । करिणः गजस्य । बन्धन स्वयमेव, परिपश्यन् विलोकमान । अनात्महितप्रवर्तिनीम् अनात्महिता स्वस्यहिता प्रवर्तिनी प्रवर्तनाम् । मदवृत्ति मदेनाहकारेण युक्ता वृत्ति वर्तनाम् । अत्मवान् बुद्धिमान् । क इव को वा । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । भजते आश्रयते । भज सेवायां^३ लट् । आक्षेप ॥१२॥ मदेति । मदमूढमति^४ मदेन गर्वेण मूढा मुग्धा मतिर्बुद्धिर्यस्य सः । जात्यन्ध^५ इव जनुषान्ध इव । हिताहितम् इष्टानिष्टम् । न हि अवलोकते न वीक्षते । लोक्त्रं दर्शने लट् । अथवा जात्यन्ध, धिया बुद्ध्या । परिपश्यति पर्यालोकते । दृष्टुं^६ प्रेक्षणे लट् । मदान्धस्तु मदेनान्धस्तु । धिया च न पश्यति, चक्षुषा च नयनेन च न पश्यति । उपमा । व्यतिरेकः ॥१३॥ षड्विंशति । नयविद्भिः नय नीतिशास्त्र विदन्तीति नयविदः, तैः । शरीरजा अन्तरङ्गभावाः । मदादयः मद-प्रभृतयः । 'कामक्रोधलोभमानमदहर्षा क्षितीशानामन्तरङ्गोरिपुषड्वर्गः'—इति नीतिवाक्यमृते । अमी इमे । षड् रिपवः शत्रवः । गदिताः प्रोक्ताः । यः नृपतिः भूपतिः । पुरैव प्रागेव । निजचेतसि स्वस्य मानसे । तान् शरीरत्रिपुण् । शास्ति निगूह्णाति । सः भूप । मेदिनी भूमिम् । शास्ति रक्षति । शास् अनुशिष्टो लट् ॥१४॥ क्षमते इति । यः राजा रिपुषड्वर्गहतं^७ रिपूणां शत्रूणां पण्णां वर्गं समूहं तेन हृतं^८ बाधितम् । निजमेव स्वकीयमेव । मन चित्तम् । रक्षितुं रक्षणाय । न क्षमते समर्थो न भवति । क्षमोषिं सहने लट् । त राजा-नम् । सपद सपत्न्य । आत्मन स्वस्य । परिभूतिभयादिव परिभूतेस्तिरस्कारस्य भयादिव भीतेरिव ।

जैसे मदमाता हाथी अंगला (आगर) को तोड़ देता है ॥११॥ मदान्ध हाथीके बन्धनको स्वयं देखकर भी कौन ऐसा बुद्धिमान् होगा, जो अपने लिए अहित करनेवाली मदान्ध वृत्तिको अपनावे ॥१२॥ जिसकी बुद्धि मदसे विकृत हो जाती है, उसे जन्मान्ध पुरुषकी भाँति अपना हित और अहित नहीं सूझता । यो मदान्ध और जन्मान्ध बिल्कुल एक सरीखे हैं, किन्तु जन्मान्ध पुरुष अपनी बुद्धि (हियेकी आँख) से सभी ओर देख लेता है—आगा-पीछा सोच लेता है, पर मदान्ध न हियेकी आँखसे देख सकता है, और न ऊपरी आँखसे । अतः मदान्ध जन्मान्धसे भी गया-बीता है । १३॥ नीतिशास्त्रके जाननेवाले विद्वानोंने इन मद आदि छ — (मद, मान, क्राम, क्रोध, लोभ और हर्ष) को अन्तरंग शत्रु कहा है । जो राजा पहलेसे ही अपने मनमें इन छहों पर शासन कर लेता है, वही पृथिवीका शासन करता है ॥१४॥ जो राजा अपने ही मनको इन छह शत्रुओंके आक्रमणसे नहीं बचा सकता, उसकी लक्ष्मी मानो अपने

१ अ^०लोकति । २ आ 'भज सेवायां' इति नास्ति । ३ = जन्मान्ध इव । ४ आ दृष्टिर् ।

५ आ शासु । ६ आ श^०हृत । ७ आ श^०हृत । ८ आ क्षमूष ।

शठता भवतोऽङ्कुशक्रिया द्विरदेनेव मयावधीरिता ।
 चिरकालमियं^१ त्वयाधुना विहितो योऽपनयः स दुःसहः ॥१६॥
 वनकेलिरिति द्विपाधिपः स्वयमागत्य तवाविशत्पुरम् ।
 स धृतो भवतेति सत्वरैर्मम निश्चित्य चरैर्निवेदितम् ॥१७॥
 स्वयमेव किल प्रहेष्यसि द्विरदं तं ननु नष्टवस्तु मे ।
 स पुनर्भवतात्मसात्कृतो मदपेक्षारहितेन वारणः ॥१८॥
 इति ते विनिवेदितं मया कुरु जानासि यदात्मशान्तये ।
 हितमञ्जनो हि शिष्यते न भवाञ्जीतिसमुद्रपारगः ॥१९॥

अपास्य मुक्त्वा । अपसरन्ति निर्गच्छन्ति । सु गती लट् । आक्षेप (उत्प्रेक्षा) ॥१५॥ शठतेति । भवत
 तव । शठता दुर्जनता । द्विरदेन गजेन । अङ्कुशक्रिया इव सुणिग्यापार इव । मया, चिरकाल^२ अवधीरिता^३
 क्षान्तिं कृता । यं अयम् । अपनयः दुर्नयः । अधुना इदानीम् । त्वया भवता । विहितं कृतं । स अपनयः ।
 दुःसहं सोढुमशक्यं । अभवत् ॥१६॥ वनेति । वनकेलिरिति वनकेलिनामधेयः । द्विपाधिपः गजपतिः ।
 स्वयम् आगत्य एत्य । तव भवत । पुरं नगरम् । अविशत् अगच्छत् । सः द्विपाधिपः । भवता त्वया ।
 धृतः स्वीकृतः । इति एवम् । सत्वरैः शीघ्रगमनयुक्तं । चरैः दूतैः । निश्चित्य निर्णयः । मम मे । निवे-
 दितं^४ नियोजितम् ॥१७॥ स्वयमिति । तं द्विरदं तं गजपतिम् । स्वयमेव^५ त्वमेव । प्रहेष्यसि किल प्रहेषयन्
 भविष्यसि किल । नष्टवस्तु^६, मे मम । ननु^७ निश्चयः । पुनः पश्चात् । सः वारणः वनकेलिः इति गजपतिः ।
 मदपेक्षारहितेन मम मे अपेक्षया वाञ्छया सहितेन । भवता त्वया । आत्मसात्कृतः स्वाधीनः (न) कृतः ।
 प्रागनात्माधीनः इदानीमात्माधीनः क्रियते स्म आत्मसात्कृतः । 'व्याप्तौ सात्' इति सात्-प्रत्ययः ॥१८॥
 ह्यतीति । मया, इति एवम् । ते भवत । विनिवेदितं विज्ञापितम् । यद् आत्मशान्तये आत्मनः स्वस्य शान्तये
 हितनिमित्तम् । जानासि बुध्यसे^८ । ज्ञा अवबोधने लट् । तत्कार्यं कुरु विधेहि । ङुक्कृक् करणे लोट् । अञ्जनो
 हि मूढलोकोको हि । हितं शिष्यते शिक्षते । शासू^९ अनुशिष्टो कर्मणि लट् । नीतिसमुद्रपारगः नीतिरेव

अपमानके भयसे उसे छोड़कर चली जाती है ॥१५॥ जैसे हाथी अंकुशकी चुभनको चिरकाल
 सहता है, वैसे मैंने तुम्हारी धूर्तता बहुत समय तक सही, और उसकी ओर उपेक्षा की, किन्तु
 अभी-अभी तुमने जो अन्याय किया है, वह मेरे लिए असह्य है ॥१६॥ क्या अन्याय किया ?
 सुनिये, हमारा 'वनकेलि' नामका एक गजराज स्वयं वहाँ पहुँच कर तुम्हारे नगरमें घुस गया,
 उसे तुमने पकड़ लिया है । इस बातको निश्चित रूपसे जानकर हमारे गुप्तचरोने शीघ्र ही
 हमें खबर दी है ॥१७॥ मैं सोचता था कि तुम मेरी खोई हुई चीजको अर्थात् उस हाथीको
 स्वयं मेरे पास भेज दोगे, किन्तु मेरी उपेक्षा करके तुमने उसे अपना बना लिया है ॥१८॥ बस,
 मैंने तुमसे इतना निवेदन कर दिया है, अब जो तुम्हारी शान्तिके लिए हो—जिससे तुम्हें
 शान्ति हो, सो करो । हितकी शिक्षा मूर्खको दी जाती है । आपको हितकी शिक्षा कैसे दी
 जा सकती है ? क्योंकि आप तो नीतिशास्त्रके—जो समुद्रकी भाँति अपार है—पारगामी

१. आ इ^०मयं । २. = बहुकालपर्यन्तम् । ३. = उपेक्षिता । ४. = कथितम् । ५. = स्वत एव ।
 ६. आ श नष्टेन वस्तु । ७. = निश्चयेन । ८. श बुध्यसि । ९. आ शासु ।

तदवेत्य वचः प्रभोरिदं भव नम्रोऽर्पय तं मतङ्गजम् ।

न भवन्ति हि जातुचिन्ना जलधौ तिष्ठति रत्नभाजनम् ॥२०॥

अपरानपि यच्छति द्विपानमुनैकेन विभुः प्रसादितः ।

परिकुप्यति चेत्स दारुणो न तत्रायं भविता न चापरे ॥२१॥

प्रविहाय जिगीषुतामिमां भव गत्वा प्रभुपादवत्सलः ।

अधिकं तव लाभमिच्छतो ननु तन्मूलमपि प्रणङ्क्षयति ॥२२॥

समुद्रो जलधि तस्य पारग. तीर गतवान् । भवान्, न शिष्यते ॥१९॥ तदिति । तत् तस्मात्कारणात् । प्रभो स्वामिनः । इदम् एतत् । वच वचनम् । अवेत्य ज्ञात्वा । नम्र विनयशीलः । 'नमस्कर्म—' इत्यादिना शीलार्थे र-प्रत्यय । भव स्या । भू सत्ताया लोट्^३ । त मतङ्गज वनकेलिनामधेय गजम् । अर्पय देहि । ऋ प्रापणे णिजन्ताल्लोट्^३ । 'ह्रील्वी—' इत्यादिना पक—आगम । जलधौ समुद्रे । तिष्ठति सति विद्यमाने सति । जातुचिदपि एकवारमपि । नदा नद्य । रत्नभाजन रत्नानां भाजनम् आधारः^४ । न भवन्ति हि । अर्थान्तरन्यास ॥२०॥ अपरानिति । अमुना एतेन । एकेन गजेन । प्रसादित सतोषितः । विभु पृथिवीपालः । अपरान् अन्यान् । द्विपानपि गजानपि । यच्छति ददाति । दाण् दाने लट् । 'पाघ्रा—' इत्यादिना दाण् घातोर्यच्छ-आदेशः । स. विभु । दारुण सन् भयकर सन् । परिकुप्यति चेत् क्रोधयति चेत् । कुप क्रोधे लट् । अय गज । तव ते । भविता भविष्यन् । न अपरे अन्ये । गजाश्च न न भवितारः—इत्यर्थः । आक्षेप (विषमालङ्कारः) । ॥२१॥ प्रविहायति । इमाम् एताम् । जिगीषुता जेतुमिच्छुत्वम्^५ । प्रविहाय विमुच्य । गत्वा प्राप्य । प्रभुपादवत्सल प्रभो पादयोश्चरणयोर्वत्सलो वात्सल्ययुक्तः । भव भवे । भू सत्ताया लोट्^६ । अधिकं बहुलम् । लाभमिच्छत^७ वाञ्छत । तव ते । तन्मूलमपि तस्य लाभस्य मूलमपि, लाभाय दीयमानराज्यादिरपि^८—इत्यर्थः । प्रणङ्क्षयति^९ नाशमेव्यति । ननु निश्चयेन । नश्^{१०}

हैं ॥१९॥ राजन् । यह मेरे स्वामी पृथिवीपाल राजाका सन्देश है । इसे समझकर जो उचित हो, कीजिये । यदि मेरी सलाह उचित हो तो आप नम्र हो जाइये और वह हाथी वापिस कर दीजिये । क्योंकि समुद्रके रहते हुए नद कभी रत्नोका पात्र नहीं हो सकता । समुद्र ही तो रत्नाकर कहलाता है । इसी तरह उत्तम गजरत्नका पात्र केवल पृथिवीपाल हो सकता है । 'रत्नहारी हि पार्थिव' यह उक्ति पृथिवीपालके लिए है ॥२०॥ यदि इस एक अकेले वनकेलि हाथीको वापिस करके तुमने पृथिवीपालको प्रसन्न कर लिया, तो वह तुम्हें और भी हाथी प्रदान करेगा । यदि तुम हाथी वापिस नहीं करोगे, तो वह भोषण रूप धारण कर लेगा, फिर तुम्हारे पास न यह वनकेलि रहेगा, और न अन्य हाथी भी, जो इस समय तुम्हारे पास हैं ॥२१॥ जीतनेकी इस इच्छाको छोड़ो और पृथिवीपालके पास जाकर उसके चरणोमे अपना वात्सल्य प्रकट करो । यदि तुम अधिक लाभके लोभमे पड़ोगे, तो निश्चय ही तुम्हारा मूल (राज्य) भी

१. अ प्रणङ्क्षयति । २ श लेट् । ३ श लिट् । ४ आ आधारभूतम् आविष्टिङ्गम् । ५ आ दाणो^१ । ६ = कुप्यति चेत् । ७. = भविष्यति । ८ श 'मिच्छत्वम्' । ९ श लेट् । १० श 'मिच्छो' । ११ आ लोभया धिया मानराज्यादित्यर्थः । १२ आ प्रणस्यति । १३. श णश् ।

क्षमते विनयातिलङ्घनं स यथा ते गदितास्मि ते तथा ।
 ननु^१ तत्र भवत्यसंशयं मम वाक्येन पयोऽपि गोरस ॥२३॥
 हितमिच्छसि चेदकैतवां कुरु मद्वाचमथ प्रियप्रिय^२ ।
 रहसि व्रज तिष्ठ भाषयञ्जय जीवेति गिरः स्वयोषितः ॥२४॥
 इति भाषिण^३ एव भारतीं रिपुदूतस्य सगर्वमाक्षिपन् ।
 नरनाथदृशा कटाक्षितो युवराजो गिरमित्युदाहरत् ॥२५॥
 विनयप्रशमकभूषणं परमन्यायसमर्थनोद्यतम् ।
 प्रविहाय भवन्तमीदृशं वचनं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥२६॥

अदर्शने लृट् । 'नश्मस्—' इत्यादिना नम्-आगम ॥२२॥ क्षमते इति । स. प्रभु. । ते तव । विनयाति-
 लङ्घनं विनयातिक्रमम् । यथा येन प्रकारेण । क्षमते सहते । क्षमोषि^४ सहने लट् । तथा तेन प्रकारेण ।
 त विभुम् । गदितास्मि भणिष्यामि । गद व्यक्ताया वाचि लृट्, उत्तमपुरुषैकवचनम् । विनयातिलङ्घनं न
 क्षमेत^५ इत्यर्थः । तत्र पृथिवीपाले भूपे । मम मे । वाक्येन वचनेन । पयोऽपि जलमपि । गोरस क्षीरम् ।
 असंशय निश्चयेन^६ । भवति जायते । अतिशय ॥२३॥ हितमिति । प्रियप्रिय प्रियेषु प्रिय भो मित्र,
 अत्यन्त मित्र^७—इत्यर्थः । हित स्वस्य हितम् । इच्छसि चेत् वाञ्छसि चेत् । इमाम् एताम् । मद्वाच मम
 मे वाचं वचनम् । एकैतवा सत्यरूपाम् । कुरु विधेहि । डुकृब् करणे लोट्^८ । स्वयोषितः स्वस्य योषितो
 वनिता । जय जं'व इति, गिर' वचनानि । भाषयन् उच्चारयन् । रहसि निशायाम् (एकान्ते) । व्रज गच्छ ।
 तिष्ठ ॥२४॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । भाषिणः एव भाषणशीलस्यैव । रिपुदूतस्य शत्रोर्दूतस्य वचो-
 हरस्यै । सगर्वं गर्वयुक्तम् । यथा तथा । भारती वचनम् । आक्षिपन् निवारयन् । नरनाथदृशा नरनाथस्य
 पद्मनाभस्य । दृशा नयनेन । कटाक्षित^९ कटाक्षेण दक्षित । युवराज सुवर्णनाभकुमारः । इति वक्ष्यमाण-
 प्रकारेण । गिर भारतीम् । उदाहरत् अन्ववोत् । हूम् हरणे लङ् ॥२५॥ विनयेति । विनयप्रशमकभाषण^{१०}
 विनयप्रशमो एकभाषणे एकवचने यस्य तम्, अन्यत्र विगतनयप्रशमैकभाषणम् । परमन्यायसमर्थनोद्यत परम-
 द्वासी न्यायश्च परमन्यायस्तस्य समर्थने साधने उद्यतमुद्युक्तम्, अन्यत्र पर केवलमन्यायसमर्थनोद्यतम् । भवन्त

नष्ट हो जायेगा—'लाभमिच्छतो मूलच्छेदः' यह उक्ति चरितार्थ होगी ॥२२॥ मैं पृथिवीपाल
 भूपालसे तुम्हारे बारेमे ऐसे ढगसे बात करूंगा, जिससे वह तुम्हारे इस विनयके उल्लंघनको
 क्षमा कर देगा । यह निश्चित है कि मेरे कहनेसे वह पानीको भी दूध मान लेगा ॥२३॥ हे
 प्रियवर ! यदि तुम अपना हित चाहते हो तो मेरे निश्छल वचनका पालन करो, और अपनी
 स्त्रियोसे 'जय हो महाराजकी, जियो महाराज' यह कहलवाते हुए जाओ और एकान्तमे
 पृथिवीपालसे मिलो ॥२४॥ इतना सुनकर पद्मनाभने युवराज सुवर्णनाभको ज्योही आंखका
 इशारा किया त्योही उसने, उक्त प्रकारसे बड़े घमण्डसे बोलनेवाले पृथिवीपालके दूतको टोककर
 यो उत्तर दिया—॥२५॥ हे दूत ! विनय और शान्तिपूर्वक बोलनेवाले और उत्कृष्ट न्यायका
 समर्थन करनेके लिए तैयार रहनेवाले तुम्हे छोड़कर ऐसे वचन और कौन कह सकता है ?
 (यह प्रशंसा परक अर्थ हुआ) हे दूत ! नीति और शान्ति रहित भाषण करनेवाले और
 सरासर अन्यायका समर्थन करनेके लिए तैयार रहनेवाले तुम्हे छोड़कर ऐसे वचन कहनेके

१ आ इ खलु तत्र । २ अ मथाप्रियाप्रिय, आ इ म मिमा प्रियाप्रियः, क ख ग घ 'मथ प्रिय-
 प्रिय' । ३ इ भाषण एव । ४ आ इ पृथिवीप° । ५ आ 'नश्च अश्च' इत्यादिना नुमागमः । ६ आ क्षमप् ।
 ७ = लङ्घन क्षमेत । ८ आ निश्चयम् । ९ आ 'न्त प्रियं' । १० अ लेट् । ११ = कृतसंकेत इत्यर्थः ।
 १२ एष टोका पाठः प्रतिषु तु 'भूषण' इत्येव पाठः समुपलभ्यते ।

सचिवरधुना भवद्विधैः परमेधोद्यमयोग्यतान्वितैः ।

सहितस्य कथं भवेत्प्रभोस्तव भूतिः प्रचुरा न मन्दिरे ॥२७॥

विनयैकरतिर्महागुणः सकलेऽस्मिन्भुवने स गण्यते ।

नृपतिः प्रविनिन्दितं सतामुचितं तस्य^१ विधातुमीदृशम् ॥२८॥

यदि भाग्यवशेन वारणो गृहमस्माकमयं व्यगाहत्^२ ।

इयतैव किमक्षमा प्रभोः परवृद्धिष्वसतां हि मत्सरः ॥२९॥

त्ताम् । प्रविहाय विमुच्य । ईदृशम् एतादृशम् । वचन भाषणम् । वक्तु निगदितुम् । क. को वा । उपक्रमेण प्रारभेत । क्रम पादविक्षेपे लङ् । 'प्रोपास्या समर्पाम्याम्' इति तङ् । श्लेष ॥२६॥ सचिवैरिति । परमेधो-
द्यमयोग्यतान्वितैः परा उत्कृष्टा मेधा धारणाबुद्धिः, परा चासौ मेधा च तस्या उद्यम उद्योग तस्य योग्यतया योग्यत्वेनान्वितैर्युक्तैः, अन्यत्र पर केवलम् एषोद्यम इन्धनानामुद्यम उद्योग तेन अन्वितं । भवद्विधैः भवादृशैः । सचिवैः दूतैः । अधुना इदानीम् । सहितस्य युक्तस्य । तव ते । प्रभो पृथिवीपालस्य । मन्दिरे गृहे । भूति सप्त, अन्यत्र भस्म । प्रचुरा बहुला । कथं केन । न भवेत् न स्यात् । लङ् । श्लेषः ॥२७॥ विनयेति । अस्मिन् एतस्मिन् । सकले निखिले । भुवने लोके । विनयैकरति विनये एका मुख्या रतिः । प्रीतिर्यस्य स, अन्यत्र विगतनयैकप्रीति । महागुण महन्तो गुणा यस्य स, अन्यत्र महान्तो अगुणा दोषा यस्य सः । स नृपति भूपतिः । गण्यते^३ सख्याक्रियते । गण सख्याने कर्मणि लट् । सता सत्पुरुषैः । प्रविनिन्दितं^४ प्रकुलित-
तम् । 'वा नाकस्य—' इत्यादिना कर्मणि^५ षष्ठी । ईदृशम् एतादृश कार्यम् । विधातु कर्तुम् । उचितम् । श्लेष ॥२८॥ यदिति^६ । यदि भाग्यवशेन^७ भाग्यस्य दैवस्य वशेन अधोनेन । अयम् एव । वारणः गजपतिः । अस्माकं गृहं मन्दिरम् । व्यगाहत् प्रविशति स्म । गाहीङ्^८ विलोढने लङ् । इयतैव एतावतैव । प्रभोः भवत स्वामिनः । अक्षमा [किं] मात्सर्यं किम् । असता दुर्जनानाम् । परवृद्धिषु^९ परेपामन्येषा वृद्धिषु^{१०} सपत्तिषु ।

लिए और कौन उपक्रम (प्रारम्भ) कर सकता है ? (यह निन्दापरक अर्थ हुआ) ॥२६॥
हे दूत ! दूसरोकी बुद्धिको प्रेरणा देनेकी योग्यतावाले आप सरीखे सलाहकारोसे युक्त पृथिवीपालके महलमे इस समय प्रचुर सम्पत्ति क्यो न हो ? (यह स्तुतिपरक अर्थ है)
हे दूत ! केवल ईधन ले आनेकी योग्यता रखनेवाले तुम्हारे सरीखे नौकरोसे युक्त तुम्हारे स्वामी पृथिवीपालके घरमे इस समय भस्म क्यो न हो ? (यह निन्दा परक अर्थ है) ॥२७॥
'वह राजा पृथिवीपाल विनयमे अत्यन्त आसक्त और महान् गुणी है', इस रूपमे उसकी इस संसारमे गणना की जाती है । सज्जनोके द्वारा श्लाघ्य समझे जानेवाले, ऐसे काम करना उसके लिए उचित है । (यह स्तुतिपरक अर्थ है) इस संसारमे सभी जगह पृथिवीपालकी गणना अन्यायमे आसक्त और महान् दुर्गुणोके रूपमे की जाती है । अतः सज्जनोके द्वारा निन्दनीय, ऐसे काम करना, उसके लिए उचित है । (यह निन्दापरक अर्थ है) ॥२८॥ यदि भाग्यवश यह हाथी हमारे घरमे घुस आया, तो इतने मात्रसे तुम्हारे प्रभुजी महाराज आपसे बाहर क्यो हो रहे हैं ? सच तो यह है कि दूसरोकी वृद्धि होनेपर दुर्जनोको डाह हुआ करती

१ अ यस्य । २. क ख ग विगाहत् । ३. = केन प्रकारेण । ४. ग लङ् । ५. = गणनाविषयीक्रियते ।
६. ग 'प्र' नास्ति । ७ आ करणार्थे । ८ आ यदिति । ९ = दैवात् । १०. आ गाह् । ११. आ परमधिषु । १२. आ ऋद्धिषु ।

इह तावददातुमिच्छतां निजमस्माकमयं किलाक्रमः ।
 परवस्तु जिगीषतां पुनर्भक्षतामेष किमुच्यते क्रमः ॥३०॥
 वचनं क खलूपयुज्यते प्रभुरस्मि क्रमतोऽहमित्यदः ।
 ननु खड्गवलेन भुज्यते वसुधा न क्रमसंप्रकाशनैः ॥३१॥
 करिणीपतिरन्यदेव वा कृतपुण्यं समुपैति वस्तु यत् ।
 बलिना तदपास्यते बलान्नहि लोके कचिदीदृश क्रमः ॥३२॥
 अथ सप्रणयेन याचते करिणीनाथमनाथवत्सलः ।
 इति ते विनिवेदितं मयेत्यभिप्रच्छे भयदर्शि किं वचः^३ ॥३३॥

मत्सरः मात्सर्यं हि । अर्थान्तरन्यासः ॥२९॥ इहेति । इह अस्मिन् जगति । तावत् प्रथमम् । निजं स्वकीयं वस्तु । अदातुम् अदानाय । इच्छता वाञ्छताम् । अस्माकम्, अयम् एष । अक्रम किल अन्याय किल । पुनः पश्चात् । परवस्तु अन्यदयं वस्तु । जिगीषता गृहीतुमिच्छताम् । भवता युष्माकम् । एष अयम् । क्रम 'न्याय' इति उच्यते निगद्यते किम् ॥३०॥ वचनमिति । अहं क्रमत वशक्रमात् । प्रभु राज्याधिपतिः । अस्मि भवामि । अस भुवि लट् । [इति] अद एतत् । वचन भाषणम् । वक्त्र कुत्र । खलु स्फुटम् । उपयुज्यते प्रयुज्यते । वसुधा भूमि । खड्गवलेन शस्त्रवलेन । भुज्यते अनुभूयते । भुज पालनाभ्यवहारयो कर्मणि लट् । क्रमसंप्रकाशनैः क्रमस्य^४ परिपाटया संप्रकाशनैः प्रकटनैः^५ । [ननु निश्चयेन] । न भुज्यते^६ ननु निश्चयम् । अर्थान्तरन्यासः ॥३१॥ करिणीति । करिणीपतिः गजपति । अन्यदेव वा गजादभ्यत् अमूल्य-रत्नादि वा । यत् वस्तु । कृतपुण्यं कृत पुण्यं सुकृतं येन तम् । पुरुषं समुपैति संप्राप्नोति । इण् गतो लट् । तत् वस्तु । बलिना सामर्थ्यवता पुरुषेण । बलात्^७ सामर्थ्यात् । अपास्यते आकृष्यते गृह्यते^८ वा । असू^९ क्षेणे कर्मणि लट् । ईदृश एतादृशः । क्रम परिपाटी, मम गजो मदीय-इति क्रमः । लोके जगति । वचचित् नहि नास्ति हि ॥३२॥ अथेति । अथ अथवा । अनाथवत्सलः अनाथेषु दीनजनेषु वत्सलः प्रतिमान् । स^{१०} पृथिवीपालः^{११} । करिणीनाथ गजपतिम् । प्रणयेन विनयेन । याचते प्रार्थ्यते । याच^{१२} याचने लट् । इति एवम् । ते तव । मया विनिवेदितं ज्ञापितम्—इत्युक्ते (इत्युक्तम्) । भयदर्शि भयप्रकाशि । वचः वचनम् ।

है ॥२९॥ हम अपनी वस्तु आपको नहीं देना चाहते, इसे आप हमारा अन्याय कहते हैं, तो फिर पराई (हमारी) वस्तुको जो आप स्वयं हड़प लेना चाहते हैं, उसे क्या आपका न्याय कहा जायेगा ? ॥३०॥ 'मैं पीढी-दर-पीढीसे साम्राज्यका स्वामी हूँ' यह कहना कहाँ उपयोगी है ? निश्चय ही तलवारके बलपर पृथिवीका भोग किया जाता है, न कि वश परम्पराका राग अलापनेसे ॥३१॥ गजराज या और भी कोई वस्तु, जो पुण्यवान् पुरुषको प्राप्त हो, उसे कोई तीसमारखाँ बलात् छीन ले, ऐसा न्याय या ऐसी परिपाटी इस दुनियामे कहीं भी नहीं है ॥३२॥ और, यदि वह दीनानाथ (दीन, अनाथ) विनय पूर्वक हमसे हाथीकी याचना करना चाहता है, तो 'मैंने तुमसे निवेदन कर दिया' (६ से १९वें श्लोक तक) ये डर दिख-

१ इ रन्यदेव । २ आ इ ऽवत्से । ३ आ इ तं वच । ४. वशस्य । ५ आ प्रकटक्रियाभिः । ६ = नानुभूयते । ७. = इठात् । ८ आ दृश्यते । ९. आ असु । १० श 'स' इति नास्ति । ११. आ पृथ्वीपा । १२. आ याच ।

किमु तस्य न सन्ति वारणा बहवोऽन्ये परपक्षवारणाः ।
 अमुना स पदेन मन्दधीर्ध्रुवमस्मानभियोक्तुमिच्छति ॥३४॥
 बलवानहमित्यहंक्रिया नहि सर्वत्र भवेत्प्रशान्तये ।
 अधिकक्रमतैव मृत्यवे ननु सिंहस्य घनं लिलङ्घिष्योः ॥३५॥
 बलगर्वितयैव निष्फलं प्रविधित्सुर्महतामतिक्रमम् ।
 स्वयमेव खलः स भोत्स्यते^१ कटुनो यन्मधुरस्य चान्तरम् ॥३६॥
 शयितस्य हरेः प्रबोधनामिति कुर्वन्तमुपेत्य मत्प्रभुः ।
 सहसैव हिनस्ति किं न तं यदि न स्यात्क्षमया निवारितः ॥३७॥
 अभियुज्य निहन्ति यो रिपूनभियुक्तः स पुनर्विशेषतः ।
 ज्वलितुं स्वयमुत्सुकः शिखी^२ सुतरां मारुतसंप्रधुक्षितः ॥३८॥

(किम्) अभिघत्ते (किं) वदति । डुवान् वारणे च लट् । किं किं निमित्तम् ॥३३॥ किञ्चित्^३ । तव भूपते । परपक्षवारणा परेषा पक्षस्य सेनाया वारणा तिरस्कर्तारः । 'कृतकामुकस्य—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । अन्ये केचित् । बहव बहुलाः । वारणाः गजाः । न सन्ति न विद्यन्ते । अस भुवि लट् । किम् किम् । मन्दधी मन्दबुद्धिः । स तव भूप । अमुना एतेन । पदेन व्याजेन । अस्मान्, अभियोक्तु योद्धुम् । इच्छति वाञ्छति । ध्रुव निश्चयेन ॥३४॥ यलवानिति । अह बलवान् सामर्थ्यवान् इति । अहंक्रिया अहकार । सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु कार्येषु वा । प्रशान्तये सुखाय । न भवेद्धि न स्याद्धि [नहि भवेत् नहि स्यात्] । भू सत्ताया लिङ्^४ । घनं मेघम् । लिलङ्घिष्यो लङ्घितुमिच्छो । सिंहस्य कण्ठोरवस्य । अधिकक्रमता अधिकमत्यन्त क्रमता पादविक्षेपतैव । मृत्यवे मरणाय^५ । ननु । अर्थान्तरन्यासः ॥३५॥ वळेति । बलगर्वितयैव बलेन सामर्थ्येन गर्वितयैव गर्वयुक्ततयैव । महता महापुरुषाणाम् । निष्फल प्रयोजन-रहित यथा तथा । अतिक्रम लङ्घनम् । प्रविधित्सु कर्तुमिच्छु । स खल दुर्जन । कटुन कटुवस्तुन । मधुरस्य मधुरवस्तुनश्च । यत् अन्तर तारतम्यम्, अस्ति । (तत्) स्वयमेव भोत्स्यते^६ ज्ञास्यते । बुधि मनि ज्ञाने लृट् । 'बशो भप्—' इत्यादिना भपादेशः । आक्षेप ॥३६॥ शयितस्येति । इति एवम् । शयितस्य सुप्तस्य । हरेः सिंहस्य । प्रबोधना^७ जागरणम् । कुर्वन्त विदधतम् । तं पुरुषम् । समुपेत्य समीप गत्वा । मत्प्रभु स्वामी क्षमया^८ क्षान्त्या । निवारितः निरुद्धः । यदि न स्यात् न भवेत्, तर्हि । सहसैव शीघ्रमेव । न हिनस्ति किं न हन्ति किम्^९, अपितु हन्त्येव ॥३७॥ अभियुज्येति । य भूप । रिपून् शत्रून् । अभियुज्य अभिपेणयित्वा, शत्रून् प्रति सेनया सह अभिगम्य—इत्यर्थः । निहन्ति हिनस्ति । हन हिंसागत्योर्लट् । सः

लानेवाले धमकी भरे वचन क्यो कहता है ? ॥३३॥ क्या उसके पास शत्रुओंकी सेनाका वारण करनेवाले (परेषा शत्रूणा पक्ष वारयन्तीति परपक्षवारणाः) और बहुतेरे हाथी नहीं हैं, जो वह नादान इस वहाने हमसे युद्ध करना चाहता है ॥३४॥ 'मैं बलवान् हूँ' यह अहकार सभी जगह सुखदायी नहीं हो सकता । मेघको लाँघनेकी इच्छा करनेवाले सिंहकी ऊँची छलांग ही उसकी मृत्युके लिए हो जाती है ॥३५॥ केवल बलके धमण्डसे बड़ोंके ऊपर निष्प्रयोजन आक्रमण करनेका इरादा करनेवाला वह दुर्जन पृथिवीपाल अपने आप कटुए और मीठेका फकं जान जायेगा ॥३६॥ यदि क्षमाने न रोक लिया होता तो इस तरह सोए हुए सिंहको जगानेवाले पृथिवीपाल को, मेरे प्रभु—पिता पद्मनाभ, सहसा चढ़ाई करके क्या मार न डालते ? ॥३७॥ जो झूठा अभियोग लगाकर अथवा आक्रमण करके शत्रुओंको मारनेको उद्यत होता है, वह

१ आ इ भोत्स्यते, म भोक्ष्यते । २ अ शिखी । ३ आ किमिति । ४ श लट् । ५ = भवतीति शेष । ६ श भोत्स्यते । ७ श प्रबोधना । ८ = पृथिवीपालम् । ९ आ शील्या । १० श 'न हन्ति किम्' इति नोपलभ्यते ।

क्षयवान्विजिगीष्यते परैर्व्यसनी दैवविवर्जितोऽथवा ।
 कलिता वद तत्र के वयं प्रसभं त्वत्प्रभुणा जिगीषता ॥३९॥
 भवति प्रियमिष्टसाधकं महति क्षुद्रजने हठक्रिया ।
 इति किं न स वेत्ति मूढधीरथवा को विभवैः सचेतनः^१ ॥४०॥
 न भवान्किमवेति यद्बलात्कुरुते राज्यमसावकण्टकम् ।
 प्रहरन्ति न सांख्यपुरुषं ननु तं मत्प्रभुशङ्कया रयः ॥४१॥

राजा । पुन पश्चात् । अभियुक्तः अन्येन गृहीतः । विशेषतः विशेषात्, निहन्ति । शिखी वह्निः । स्वयं ज्वलितुं दीपितुम् । उत्सुक उद्युक्त । मारुतसंप्रघुक्षित मारुतेन वायुना संप्रघुक्षित प्रवर्द्धित । सुतराम् अत्यन्त ज्वलति—इत्यर्थः । अर्थांतरन्यासः ॥३८॥ क्षयवानिति । क्षयवान् नाशवान् । अथवा, व्यसनी कामक्रोधादिदोषवान् । दैवविवर्जित दैवेन पुण्येन विवर्जितो रहित । पर शत्रु । विजिगीष्यते जेतुमिष्यते । प्रसभं हठात् । जिगीषता जेतुमिच्छता । त्वत्प्रभुणा स्वामिना । तत्र त्रये । वयं के कलिता गणिता निश्चिता वा । वद ब्रूहि । वद व्यक्ताया वाचि लोट्^२ । आक्षेपः ॥३९॥ भवतीति । महति स्वस्मादधिके । प्रिय प्रीतिः । इष्टसाधकम् इष्टस्य अभीष्टस्य साधकम् । भवति जायते । क्षुद्रजने स्वस्माद्वीने^३ । हठक्रिया बलात्कारः (इष्टसाधिका) भवति । मूढधीः मूढा मन्दा धीर्मतिर्यस्य स । स राजा । इति किं न वेत्ति किं न जानाति । अथवा तथापि^४ विभवैः सद्भिः चेतनः चैतन्ययुक्तः कः को वा वेत्ति । विद ज्ञाने लट् अर्थांतरन्यासः ॥४०॥ नेति । यद्बलात् यस्य पद्मनाभस्य बलात् सामर्थ्यात् असौ पृथ्वीपालः । राज्यं राज्ञो भावः कृत्यं वा राज्यं देशाधिपत्यम् । अकण्टकः न विद्यते कण्टको यस्मिन् कर्मणि तत् शत्रुरहित यथा तथा—इत्यर्थः । भवान् त्वम् । नावेति न जानाति किम् । भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुषः । सांख्यपुरुषः सांख्येनाङ्गीकृतः पुरुषः, जडात्मा—इत्यर्थः । अकिञ्चित्करः तं पृथ्वीपालम् । मत्प्रभुशङ्कया मम मे प्रभुः स्वामी तस्य शङ्का^५

विशेष रूपसे अभियुक्त या आक्रान्त होकर स्वयं मारा जाता है—जो दूसरेको मारना चाहता है, वह स्वयं दूसरेके द्वारा मारा जाता है । अग्नि जलनेके लिए स्वयं उत्सुक रहता है, फिर वायुसे खूब प्रज्वलित होकर तो और भी अधिक जल उठता है । पद्मनाभ अग्निके समान हैं । पृथ्वीपाल उन्हें छेड़ेगा तो स्वयं मारा जायेगा ॥३८॥ जो राजा क्षीण हो, दुर्व्यसनीमे फँसा हुआ हो अथवा भाग्यहीन हो, उसे दूसरे जीत लेना चाहते हैं । तुम्हारा स्वामी पृथ्वीपाल हमें जीतना चाहता है, तो तुम हमें यह ता बताओ कि उसने हमें उन तीनोंमे-से क्या समझ रखा है—क्षयवान्, दुर्व्यसनी या हतभाग्य ? ॥३९॥ 'महान् पुरुषके साथ किया गया प्रिय व्यवहार और क्षुद्र व्यक्तिके साथ किया गया बलात्कार इष्टको सिद्ध करनेवाला होता है' इस बातको क्या वह मूर्ख पृथ्वीपाल नहीं जानता ? अथवा वैभव होनेसे कौन चेतना (बुद्धि) युक्त रह पाता है ?—वैभवके मदसे चेतना (बुद्धि) विकृत हो जाती है, जिससे विवेक लुप्त हो जाया करता है ॥४०॥ जिनके बलके भरोसे पृथ्वीपाल निष्कण्टक राज्य कर रहा है, उन्हें क्या आप नहीं जानते ? न जानते हो तो सुनो, निश्चय ही मेरे पिताजीके भयसे ही शत्रु लोग उस जड़ और अकिञ्चित्कर पृथ्वीपालके ऊपर प्रहार नहीं

१. अ कुचेतन । २. श लोट् । ३. श स्वात्माधीने । ४. श तथा हि । ५. श पृथ्वी° ।
 ६. = मोति ।

इति तस्य निशम्य भारता रिपुदूतः परिवृद्धमत्सरः ।
 न्यगदीद्गुरुगर्वगद्गदामभिसर्पन्गिरमग्रतोऽग्रतः ॥४२॥
 स्वहितं स्वधियैव बुध्यते पुरुषः सत्युदये सुकर्मणः ।
 अविधेयविधिर्न बुध्यते स्वधिया नापि परेण बोधितः ॥४३॥
 न निमित्तमिहोपदेशको न च शास्त्रं न च साधुसंगतिः ।
 कुशलाकुशला च जायते^१ धिपणा दैवचशेन देहिनाम् ॥४४॥
 अवभाति निजं स पौरुषं कथयन्निर्वहते तथैव यः ।
 निजचिक्लमगविणो रणे हसनीया बहवो मयेक्षिताः ॥४५॥

सशय तथा । अरय शत्रव न प्रहरन्ति न हन्ति । ह्य हरणे लट् । आक्षेपः ॥४१॥ इतीति । इति चक्रप्रकारेण । तस्य सुवर्णनामस्य । भारती वचनम् । निशम्य श्रुत्वा । परिवृद्धमत्सर परिवृद्ध प्रवृद्धो मत्सरो यस्य स । रिपुदूत शत्रुचोहर । अग्रतोऽग्रत अग्रे अग्रे । वीप्साया द्वि । अभिसर्पन् गच्छन् । गुरुगर्वगद्गदा गुरुणा महता गर्वेणाहकारेण गद्गदा स्त्रलन्तोम् । गिर वचनम् । न्यगदीत् अमापत् । गद व्यक्ताया वाचि लुङ् ॥४२॥ स्वहितमिति । पुरुष पुमान् । सुकर्मण पुण्यस्य । उदये फलदानपरिणतो, सति । स्वहित स्वस्य हितम् । स्वधियैव स्वस्व धियैव बुद्धयैव । बुध्यते जानाति । बुधि मति ज्ञाने लट् । अविधेयविधिः अविधेय प्रतिकूलो विधि^३ कर्मस्य स, शुभकर्मरहित — इत्यर्थः । स्वधिया स्वबुद्ध्या । न बुध्यते न जानाति । परेण अन्येन । बोधितोऽपि ज्ञापितोऽपि । न न बुध्यते । आक्षेपः ॥४३॥ नेति । इह अविधेयबुद्ध्या (?) । उपदेशक गुरु । न [निमित्तम्] (कारणम्) नास्ति । शास्त्र नीत्यादि-शास्त्रम् । न च^५ नास्ति (निमित्त नास्ति) । साधुसंगति साधूना सज्जनाना संगति ससर्गश्च । न नास्ति देहिना जीवानाम् । कुशला [अकुशला] च प्रशस्ता (अप्रशस्ता) च । धिपणा बुद्धि । दैवचशेन पुण्या-पुण्यवशेन । जायते उत्पद्यते । जनैर्द्र प्रादुर्भावे लट् । अयन्तिरन्यास ॥४४॥ अवभातीति । यः पुरुष । निज स्वकीयम् । पौरुष सामर्थ्यादिकम् । कथयन् ध्रुवन् । तथैव प्रोक्तप्रकारेणैव । निर्वहते संपूरयति^७ । वह प्रापणे लट् । सः पुरुष । अवभाति अवभासते । मा दीप्ती लट् । निजचिक्लमगविणः निजाना स्वेषा विक्रमेण पराक्रमेण गविणोऽहकारिण । बहव प्रचुरा । रणे सप्रामे हसनीयाः हसितु योग्याः । मया ईक्षिता

करते—उसके निष्कण्टक राज्यका एकमात्र श्रेय पक्षनाभको है ॥४१॥ राजकुमार सुवर्णनाभके इन वचनोको (२६वें श्लोकसे ४१वें श्लोक तक) सुनकर शत्रु-पृथिवीपालके दूतका पारा चढ़ गया—वह क्रुद्ध हो उठा । फिर आगे-आगे बढ़कर अखर्वं गर्व भरी बातें गद्गद होकर यो सुनाने लगः—॥४२॥ शुभकर्मका उदय होनेपर पुरुष अपनी बुद्धिसे ही अपना हित जान लेता है, किन्तु जिसका भाग्य प्रतिकूल हो, वह पुरुष न अपनी बुद्धिसे अपना हित जान पाता है, और न दूसरेके समझाने पर । हे सुवर्णनाभ ! पृथिवीपालका भाग्य अनुकूल है, अतः वह अपने आप अपना हित समझता है, पर तुम्हारा भाग्य प्रतिकूल है, अतः तुम अपने आप अपना हित नहीं समझे और न मेरे समझाने पर भी ॥४३॥ शुभ कर्मोंके उदयसे प्राणियोंकी अच्छी बुद्धि और अशुभ कर्मोंके उदयसे बुरी बुद्धि होती है—बुद्धिकी कुशलता और अकुशलता देवके अधीन है । बुद्धिकी कुशलता और अकुशलतामे उपदेशक निमित्त नहीं है, शास्त्र निमित्त नहीं है, और सत्संगति भी निमित्त नहीं है ॥४४॥ वह मनुष्य शोभा पाता है, जो अपने पुरुषार्थके

१ अंला प्रजायते । २ आ लङ् । ३ आ स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । ४ = स्वहिताव-
 बोधने । ५ = निमित्त नास्तीत्यर्थः । ६ आ 'प्रोक्त' इति नास्ति । ७ = संपूरयति ।

प्रविचिन्त्यमुदेतुमिच्छता प्रथम स्वस्य परस्य चान्तरम् ।
 'अविमृश्य कृतो हि विक्रमः' शरभस्येव विपाकदारुणः ॥४६॥
 अधमेन समेन वाधिका मधिगच्छन्निजभाग्यसपदम् ।
 मतिमान्विदधातु विग्रहं बलवद्भिः सह कोऽस्य विग्रहः ॥४७॥
 बहुभिः परिवारितोऽखिलं हतबुद्धिर्जितमेव पश्यति ।
 अवगच्छति नेदमुद्गते गुरुकार्ये मम नात्र कश्चन ॥४८॥
 स्वयमैक्षि यतो नदारयात्पतनं स्तब्धवतस्तटीतरोः ।
 अभवत्खलु तेन संमतः प्रणिपातो विदुषां बलाधिके ॥४९॥

विलोकिता । आक्षेपः ॥४५॥ प्रविचिन्त्येति । उदेतुम् अभ्युदय प्राप्तुम् । इच्छता वाञ्छता पुरुषेण । प्रथम पूर्वम् । स्वस्य आत्मनः । परस्य अन्यस्य च । अन्तर तारतम्यम् । प्रविचिन्त्यम् आलोच्यम् । अविमृश्य अविचार्यम् । कृतः विहित । विक्रम पराक्रम शरभस्येव सिंहादेरिव (सिंहारेरिव^१) । विपाकदारुणः विपाकेऽवसाने दारुणो भयकरो हि । उपमा ॥४६॥ अधमेनेति । अधिका प्रचुराम् । निजभाग्यसपदं निजस्य स्वस्य भाग्यस्य सपद सपत्तिम् । अधिगच्छन् जानन् । मतिमान् बुद्धिमान् । अधमेन हीनेन । समेन समानेन वा पुरुषेण । विग्रहं कलहम्, सग्रामम् । विदधातु करोतु । बलवद्भिः सामर्थ्ययुक्तैः पुरुषैः । सह साकम् । अस्य पुरुषस्य । विग्रहः सग्रामः । क को वा, न कोऽपि—इत्यर्थः ॥४७॥ बहुभिरिति । बहुभिः अनेकैः । परिवारितः वेष्टित । हतबुद्धिः हता दुष्टा बुद्धिर्यस्य सः । अखिल सकलम् । जितमेव विजितमेव । इति पश्यति वीक्षते । दृष्टुं^२ प्रेक्षणे लट् । गुरुकार्ये महति कार्ये । उद्गते सति । मम मे । अत्र बहुषु भृत्यादिषु । कश्चन एकोऽपि वा । इदं 'कार्यम्' इति, नावगच्छति न जानाति^३ । गम्लु गतौ लट् । आक्षेपः ॥४८॥ स्वयमिति^४ । यत यस्मात् । नदारयात् नद्या प्रवाहात् स्तब्धवत गर्वयुक्तस्य । तटीतरो तटघा तीरे विद्यमानस्य तरोर्वृक्षस्य । पतन भञ्जनम् । इव (?) [स्वयम्] । ऐक्षि^५ ऐक्षत । ईक्षि^६ दर्शने लुङ् । तेन कारणेन । बलाधिके सामर्थ्याधिके प्रणिपातः^७ नमस्कारः । विदुषा विद्वज्जनैः । 'वा नाकस्य' इत्यादिना

बारेमे जैसा कहता है वैसा ही निर्वाह करके दिखा भी देता है । अपने पराक्रम की डींग मारनेवाले बहुतसे पुरुषोको मैंने सग्राममे परिहास योग्य होते देखा है ॥४५॥ अभ्युदय पानेकी इच्छा रखनेवालेको आक्रमण करनेसे पहले अपना और अपने शत्रुका—जिसपर आक्रमण करना है—अन्तर मोच लेना चाहिए; क्योंकि बिना विचार किया गया पराक्रम अष्टापदेके पराक्रमकी भाँति अन्तमे भयानक होता है, यहाँ तक कि प्राणोंसे भी हाथ धोना पड़ता है । (इसका स्पष्टोक्ति प्रथम सर्गके ५१वें श्लोककी हिन्दी टीकामे देखिये ।) ॥४६॥ अपने भाग्यकी सम्पत्तिको औरोंसे कही अधिक जानकर बुद्धिमान् पुरुष अपनेसे होन या बराबरीवालेके साथ युद्ध करे । बलवान्के साथ निर्बलका युद्ध कैसा ?—'मूलस्य नाशो बलवद्विरोधः' ॥४७॥ बुद्धिहीन राजा बहुतसे ऐरो-गैरो नत्थूखैरोसे चारो ओरसे घिरा रहकर सारे विश्वको अपनेसे जीता हुआ समझता है, किन्तु वह, यह नहीं समझता कि किसी बड़े कामके आ पड़नेपर इनमेंसे कोई एक भी पास नहीं फटकेगा ॥४८॥ चूँकि विद्वानोंने स्वयं, तटपर अकड़कर खड़े पेड़को नदीके वेगसे गिरते देखा है, इसलिए उन (विद्वानों) का

१. अ अविमृश्य, म परिमृश्य । २. म न हि क्रमः । ३. अ 'सपदाम्' । ४. = 'शरभः कुञ्जरारातिस्तनादकोऽष्टपादपि ।' इति हैम । ५. श 'मतिमान्' इति नास्ति । ६. आ दृशिर् । ७. श 'न जानाति' इति नोपलभ्यते । ८. श 'स्वयमिति' इति नास्ति । ९. = नदीवेगात् । १०. = दृष्टः । ११. भा ईक्ष, श दक्ष । १२. = नमनम् ।

यदुसत्त्वयुतो स्थिराशयावविलङ्घ्यो यदि नाम तावुभो ।
 महदेव तथापि दूरतो नदभर्तुश्च नदस्य चान्तरम् ॥५०॥
 प्रियवादपरेषु विश्वसोत्कुम्भटेष्वेव वृथैव मा भवान् ।
 परिवारितमप्यगैर्नगं क्षुभितः 'लावयितुं क्षमोऽम्बुधिः ॥५१॥
 स्वयमेतदुदाहृत मया प्रघने तत्प्रकटं' भविष्यति ।
 स्फुटतामुपयाति कस्यचिद्रसभेदो नहि जिह्वया विना ॥५२॥
 अहितस्य हितोपदेशनैर्यथा किं मम कुर्वमीप्सितम् ।
 प्रतिकूलजने ह्यपेक्षणं^१ हितशिक्षानुगतैकवृत्तिषु ॥५३॥

करणे पष्ठो । समत अङ्गोक्त । नाभवत् नाभूत् [अभवत् अमूत्] । भू सत्ताया लुङ् ॥४९॥ बह्विति ।
 बहुसत्त्वयुतो बहुना प्रचुरेण सत्त्वेन युतो युक्तो, अन्यथ बहुप्राणियुतो । स्थिराशयो दृढबुद्धियुतो, पक्षे दृढहरी ।
 अविलङ्घ्यो लङ्घयितुमशक्यो । तावुभो नाम नामानो (?) । नाम समानार्थेऽव्ययम् । यदि । तथापि तर्हि ।
 नदभर्तुश्च सागरस्य । नदस्य नद्याश्च । अन्तर तारतम्यम् । दूरत अत्यन्तम् । महदेव पृथुलमेव भवति
 ॥५०॥ प्रियेति । प्रियवादपरेषु^२ प्रियेषु इच्छानुकूलेषु वादेषु वचनेषु परेषु तत्परेषु एषु एतेषु । कुम्भटेषु
 कुत्सितभूतेषु । भगवान् त्वम् । वृथैव निष्फलमेव । मा विश्वसोत् विश्वास मा कार्षी । अनश्वस प्राणने
 लुङ् । अगै वृक्षं । परिवारित परिवेष्टितम् । नग पर्वतमपि । क्षुभित संचलित । अम्बुधि समुद्रः ।
 'लावयितुं मज्जयितुम्'^४ । क्षम समर्थ, भवति । अर्थान्तरन्यास ॥५१॥ स्वयमिति । मया, उदाहृत प्रोक्तम् ।
 (यत्) एतत् इदम्, वचनम् । प्रघने सग्रामे । स्वयमेव, तत् वचनम् । प्रकट व्यक्तम्, भविष्यति । जिह्वया
 रसनया । विना ऋते । रसभेदः रसाना पङ्कसाना भेदोऽन्तरम् । कस्यचित् पुरुषस्य । स्फुटता व्यवतताम् ।
 नोपयाति हि न प्राप्नोति हि (नहि उपयाति न प्राप्नोति) । जिह्वया रसभेदः प्रकटतामायाति तथा सग्रामे
 मद्धवनः प्रकट भविष्यति—इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥५२॥ अहितस्येति । अहितस्य शत्रो—विपरीत-
 वर्तनायुक्तपुरुषस्य-इत्यर्थः । हितोपदेशनै हितस्य उपकारकस्य उपदेशनैर्वचनैः । मम मे । किं प्रयोजनम् ।
 अमीप्सितम् अमीष्टम् । कुर्व विधेहि । कुर्व् करणे लोट्^५ । अथवा तथा हि^६ । प्रतिकूलजने अहितजने ।

यह सर्वसम्मत सिद्धान्त है कि बलवाक्के आगे झुक जाना चाहिए ॥४९॥ यो बहुत जल-
 जन्तुओंसे युक्त होनेके नाते, स्थिर आधार युक्त होनेके कारण और लाघने योग्य न होनेकी
 वजहसे समुद्र और नद ये दोनों भले ही एक सरीखे हों, फिर भी दोनोंमें महान् भेद होता है ।
 इसी तरह पृथिवीपाल और पद्मनाभ ये दोनों ही बहुत बली हैं, स्थिरचित्त हैं और हैं अनाक्रमणीय,
 फिर भी दोनोंमें बहुत अधिक अन्तर है, जो मामूली नहीं कहा जा सकता—एक बड़ा है, दूसरा
 छोटा, एक स्वामी है, दूसरा सेवक और एक शरण देनेवाला है तो दूसरा शरणार्थी ॥५०॥
 सुवर्णनाभ । इस प्रकारकी मीठी-मीठी बातें करनेवाले इन गेहेनर्दी सैनिकोंका व्यर्थ विश्वास न करो ।
 सभी ओरसे वृक्षोंसे घिरे हुए भी पहाड़को, क्षुब्ध समुद्र आप्लावित कर सकता है—डुबो सकता
 है ॥५१॥ मैंने जो यह कहा है, वह युद्धमें अपने-आप, आपको स्पष्ट हो जायेगा । जीभके बिना
 किसीको भी रसोंका अन्तर स्पष्टतया ज्ञात नहीं हो सकता ॥५२॥ अथवा जिसे अपने हितका
 स्वयं खयाल नहीं, उसे हितका उपदेश देनेसे मुझे क्या लाभ ? तुम्हारी जो इच्छा हो, करो । जो
 समझाया जाये उससे विपरीत काम करनेवालोंके प्रति उपेक्षा करना ही उचित है । हितकी

१ अ क ख ग घ रवत्प्रकट । २. क ख ग घ हितशिष्या^३ । ३ = बाटुकारेषु । ४. वा 'मज्ज-
 यितुम्' इति नास्ति । ५. वा लोट् । ६. आ तथापि ।

ससुतः समुपेत्य^१ तत्सभाक्षितिमभ्यर्चय मुक्तमत्सरः ।
 प्रणतिं गमितैः शिरोऽम्बुजै रणभूमीमथवा गलच्युतैः ॥५४॥
 क्षुभितामिति तस्य भाषितैर्युवराजप्रमुखामसौ सभाम् ।
 परवागनुवादिनोऽस्य कः खलु दोषः प्रभुरित्यवारयत् ॥५५॥
 ब्रज योग्यगृहासनादिकं^२ व्यवहारोचितमस्य कारय ।
 अभिधाय नियुक्तमित्यसावुदतिष्ठत्प्रविसर्जिताखिलः ॥५६॥
 अथ मन्त्रगृहे स मन्त्रवित्सममाहूय समस्तमन्त्रिणः ।
 युवराजसमन्वितोऽभ्यधादिति वाचं वचने विचक्षणः ॥५७॥

सपेक्षेण हि औदासीन्यं हि । अनुगतैकवृत्तिषु अनुगता अनुकूल (ता) गता एका मुख्या वृत्तिर्वर्तनं येषु तेषु अनुकूलगतजनेषु—इत्यर्थः । हितशिक्षा हितोपदेशः, सफल—इत्यर्थः ॥५३॥ ससुत इति । मुक्तमत्सरः त्यक्तमत्सरः । ससुत सुतेन सहितं त्वम् । तत्सभाक्षितिं ता^३ सभाया आस्थानस्य क्षितिं भूमिम् । समुपेत्य प्राप्य । प्रणतिं प्रणमनम् । गमितैः प्रापितैः । शिरोऽम्बुजै शिरास्येवाम्बुजानि तैः । अभ्यर्चय पूजय । अथवा गलच्युतैः गलेभ्यश्च्युतैः पतितैः शिरोऽम्बुजैः रणभूमिं रणस्य संग्रामस्य भूमिम् । अभ्यर्चय पूजय । अर्चि पूजाया प्यन्ताल्लिट् । दोषकं (कम्) ॥५४॥ क्षुभितामिति । इति उक्तप्रकारेण । तस्य दूतस्य । भाषितं वचनं । क्षुभिता^४ कोपिताम् । युवराजप्रमुखा युवराज एव प्रमुखो यस्यां ताम् । सभाम् आस्थानम् । असौ प्रभु पद्मनाभः । परवागनुवादिनः परस्य शत्रोर्वाचं वचनमनुवादनीयस्य (अनुवादतोऽप्येवशीलः, तस्य-परोक्षितमनुवादतः—इत्यर्थः) अस्य दूतस्य । कः खलु स्फुटः, दोषः । इति एवम् । अवारयत् निवारयतिस्मिन् । वृत्तं वरणे लङ् । रूपकम् ॥५५॥ ब्रजेति । ब्रज गच्छ । व्यवहारोचितं व्यवहारस्योचितं योग्यम् । योग्यगृहासनादिकं योग्ये गृहासने आदी^५ यस्य तत् । अस्य दूतस्य । कारय विधापय । डुकृञ् करणे णिजन्ताल्लोट् । इति एवम् । नियुक्तं नियोगिपुरुषम्^६ । अभिधाय निगद्य । प्रविसर्जिताखिलः प्रविसर्जिताः प्रहिता अखिला येन स । असौ पद्मनाभः । उदतिष्ठत् उत्तिष्ठतिस्मिन् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लुङ्^७ ॥५६॥ अथेति । अथ उत्थानानन्तरम् । मन्त्रवित् मन्त्रालोचनवेदी । युवराजसमन्वितः युवराजेन समन्वितो युक्तः । वचने भाषणे । विचक्षणः प्रौढः । सः पद्मनाभः । समस्तमन्त्रिणः समस्तान् सर्वान् मन्त्रिणः सचिवान् । समं युगपत् । मन्त्रगृहे मन्त्रशालायाम् । आहूय आह्वानं कृत्वा । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । वाचं वचनम् । अभ्यधात् अन्नवोत् ।

शिक्षा उन्हें दी जानी चाहिए, जो केवल अनुकूल व्यवहार कर सकते हो—जो शिक्षा दी जाय, उसे मान सकते हो ॥५३॥ अब डाह करना छोड़ो और अपने राजकुमारको साथ लिवाकर पृथिवीपालकी सभामे जाकर उस (सभा) की भूमिकी अपने विनम्र मस्तकरूपी कमलोसे पूजा करो, अथवा घडसे विलग हुए अपने मुण्डरूपी कमलोसे संग्रामभूमिकी अर्चना करना ॥५४॥ दूतके इस कथनसे सारी सभा—जिसमे युवराज सुवर्णनाभ प्रमुख था—क्षुब्ध हो उठी, किन्तु राजा पद्मनाभने उसे यह समझा-बुझाकर प्रतीकार करनेसे रोक लिया कि, यह दूसरे की कही हुई बातको उसी रूपमे दूसरी बार कह रहा है, इसमे इसका क्या अपराध ? ॥५५॥ फिर एक अधिकारीको पासमे बुलाकर पद्मनाभने कहा कि जाओ व्यवहारके अनुकूल इस दूतका ठहरने और भोजन आदिका योग्य प्रबन्ध करवा दो । इसके उपरान्त सभी सभासदोको बिदा करके वह अपने सिंहासनसे उठकर खड़ा हो गया ॥५६॥ इसके पश्चात् मन्त्रणाके मर्मको समझनेवाले राजा पद्मनाभने मन्त्रशालामे सभी मन्त्रियोको आमन्त्रित करके युवराजके साथ प्रवेश किया ।

१. अ क ख ग घ म तत्सभा क्षितिः । २. अ 'गृहासना' । ३. = तस्य । ४. = कुपिताम् । ५. = आदी । ६. श नियोगहारिणम् । ७. आ लङ् । ८. = आहार्यम् ।

वयमप्यगमाम कौशलं नयमाग यद्यं भवद्गुणः ।
 अवभासयतेऽखिलं जगद्विवसोयं महिमा^१ रवेरसौ ॥५८॥
 परिवर्धयति^२ स्वकौशलैः कुशलं शास्त्यवति प्रमादतः ।
 जननी जनिकेव^३ तत्फलं कुरुते नः सकलं भवन्मतिः ॥५९॥
 अपि मेरुसमे समुद्गते मम का व्याकुलता प्रयोजने ।
 अभिजाग्रति यस्य सर्वतो गुरव कायविधौ भवद्विधाः ॥६०॥
 द्विरदानिव मद्विधान्सदा मदमूढान्स्खलतः पदे पदे ।
 अपथाद्विनिवर्तयेत को गुरवश्चेन्न भवेयुरङ्कुशाः ॥६१॥

हुवाङ् घाटने च लुङ् ॥५७॥ वयमिति । वयमपि, नयमागे नयस्य नीतेमार्गे शास्त्रे । कौशल नैपुण्यम् ।
 अगमाम अगच्छाम । गम्लृ^१गतौ लुङ् । यत् यस्मात् । अयम् एष । भवद्गुण भवद्गुणो युष्मत्^२ जातो गुणः ।
 दिवस दिनम् । अखिल निखिलम् । जगत् लोकम् । अवभासयते प्रकाशयते । मसृङ्^३ दीप्तौ ऋट् । अयम्
 इति यत् । असौ स । रवे सूर्यस्य । महिमा सामर्थ्यम् ॥५८॥ परिवर्धयतीति । जननी माता । स्वकौशलै
 स्वस्य नैपुण्यै । परिवर्धयति पर्वयति । वृषुङ्^४ वृद्धौ ऋट् । कुशल क्षेमम् । शास्ति शिक्षते^५ । शास् अनु-
 शिष्टो लट् । प्रमादतः अपायत । अवति रक्षति । अव रक्षणादिषु लट् । प्रमाद परिहृत्य रक्षति—इत्यर्थः ।
 भवन्मति भवता युष्माक मतिर्वृद्धिः । जनिकै(के)व मातेव । सकल समस्तम् । तत्फल तत्प्रयोजनम् । न कुरुते
 न विदधाति । हुक्वङ् करणे लट् ॥५९॥ अपीति । यस्य मम । कार्यविधौ कार्यस्य प्रयोजनस्य विधौ करणे ।
 भवद्विधा भवता युष्माक विधाः सदृशाः । गुरव गुणाढ्याः । सर्वत सर्वकार्ये । अभिजाग्रति जागरण कुर्वन्ति ।
 मम मे । मेरुसमे महामेरुसमे । प्रयोजने कार्ये । समुद्गतेऽपि सभवेऽपि, आगतेऽपि वा । व्याकुलता^६ आध्या-
 नता । न कापि—इत्यर्थः ॥६०॥ द्विरदानिति । पदे पदे^७ चरणविक्षेपण(स्य)स्थाने स्थाने । 'वीप्सायाम्' इति
 द्वि । स्खलत स्खलन कुर्वत । सदा सर्वदा । मदमूढान् मदेन मूढान्मूढान् । द्विरदानिव गजानिव । मद्विधान्
 मम सदृशान् । गुरवः गुणाढ्याः । अङ्कुशाः सृणय, न भवेयुश्चेत् । अपथात् दुर्मार्गात् । क को वा । विनि-

राजा बोलनेमें बहुत चतुर था । उसने यो कहना शुरू किया—॥५७॥ हे मन्त्रिमण्डल ! हम
 भी जो नीति-शास्त्रके दाव-पेच जानने लगे हैं, यह आपका प्रसाद है । दिन, पूरे सप्ताहको प्रका-
 शित करता है, यह सूर्यकी ही तो महिमा है ॥५८॥ जिस तरह जन्म देनेवाला माँ अपने पुत्रको
 पाल पोसकर बड़ा करती है, उसे होशियार बनानेके लिए होशियारीसे शिक्षा देती है और
 असावधानीसे दूर रखती है । इसी तरह आपको बुद्धि हमको आगे बढ़ाती है, कुशलता सिख-
 लाती है और प्रमादसे बचाया करती है—इस तरह माँका पूरा काम करती है ॥५९॥ प्रत्येक
 कार्यकी विधि बतलानेके लिए जिसके यहाँ हर काममें आप सरीखे नीतिज्ञ हमेशा जागरूक
 रहते हैं, उसे मेरु जैसे बड़े-बड़े कामके आ पड़नेपर भी व्याकुलता कैसे हो सकती है ? ॥६०॥
 मदान्ध हाथियोंकी भाँति पग-पगपर हमेशा गिरनेवाले (भूल करनेवाले) हम लोगोको गुरुजन

१ आ इ यद् महिमा । २. अ^०र्धयते । ३. अ आ इ जनिकैव । ४ आ गम । ५ आ युष्मभ्यम् ।
 ६ श मासृङ् । ७ आ वृषु । ८ = शिक्षयते । ९ = विहस्तता । 'विहस्तव्याकुलो व्यग्रे'
 इति हैम । १०. = प्रतिपदम् ।

क्रमतेऽरिषु मत्पराक्रमो भवतामेव धिया पुरस्कृत ।
 नहि धामधनोऽप्यसारथिर्नभसः पारमुपैति भास्करः ॥६२॥
 स्वयमेव भवद्भिराहितश्रुतिभिः किं न सभागतैः श्रतम् ।
 निजदूतमुखेन निष्ठुरं मयि यत्तेन शठेन भाषितम् ॥६३॥
 परुषं मम शृण्वतस्तथा सहसा क्षोभमुपव्रजन्मनः ।
 किममन्त्रि गृहं तदीयमित्यपवादेन जनस्य वारितम् ॥६४॥
 भजते गदवन्न विक्रियामुदयन्नेव रिपुश्चिकित्सितः ।
 इति चक्रमति स कैतवाद्रुतमस्मानभिहन्तुमीदृते ॥६५॥
 अत एव च दण्डवर्जितः सदुपायोस्ति न तस्य सिद्धये ।
 वदतास्ति^३ स चेत्प्रकृष्यते मतिरासर्वविदो हि देहिनाम् ॥६६॥

वर्तयेत् निवारयेत् । उपमा ॥६१॥ क्रमत इति । भवतामेव युष्माकमेव । धिया बुद्ध्या । पुरस्कृतः अग्रे कृत । मत्पराक्रमः मम मे पराक्रम सामर्थ्यम् (अरिषु) शत्रुषु । क्रमते आक्रमते वर्तते वा । धामधनोऽपि धामैव किरण एव धनं यस्य सः अपि । असारथि सारथिरहित । भास्करः सूर्य । नभसः गगनस्य । पारं गमनम् । न हि उपैति नोपयाति हि । अर्थान्तरग्यास ॥६२॥ स्वयमिति । निजदूतमुखेन निजस्य स्वस्य दूतस्य वचोहरस्य मुखेन । शठेन धूर्तेन । तेन पृथिवीपालेन । मयि, यत् निष्ठुरं कर्कशम् । भाषितं प्रोक्तम् । आहितश्रुतिभि आहिता सनद्धा श्रुतय कर्णा येषां ते । सभागतैः, भवद्भि युष्माभिः । स्वयमेव न श्रुतं न आकर्णितं किम् । ६३॥ परुषमिति । परुष निष्ठुर वचनम् । शृण्वतः आकर्णयत । मम मे । तदा तत्समये । सहसा शीघ्रम् । क्षोभ सचलम् । उपव्रजत् उपगच्छत् । मन चित्तम् । तदीय पक्षनामसबन्धि । गृह मन्दिरम् । अमन्त्रि मन्त्रिरहित किम् । इति जनस्य लोकस्य । अपवादेन निन्दया । वारित निवारितम् । मनो वारितम्—इत्यभिप्रायः ॥६४॥ भजत इति । गदवत् व्याघ्रिव । उदयस्ये[न्ने]व अभ्युदय प्राप्नुवन् एव । चिकित्सितः प्रतिकार श्रितः । रिपु शत्रु । विक्रिया विपरोतक्रियाम् । न भजते नाश्रयते । इति एवम् । चिक्रमति 'ऋजु(ता)रहितबुद्धिः' । स. पृथिवीपालः । कैतवात् गजव्याजात् कपटाद्वा । द्रुत शीघ्रम् । अस्मान्, अभिहन्तु मारयितुम् । ईदृते प्रवर्तते । उपमा । ६५॥ अत इति । अत एव एतस्मात्कारणादेव । तस्य पृथिवीपालस्य । सिद्धये जयाय । दण्डवर्जित दण्डोपायेन वर्जितो रहितः । सदुपायः प्रशस्तोपायः ।

(आप लोग) अकुश न बने रहते, तो उन्मार्गसे कौन बचाता ? ॥६१॥ आप ही सबकी बुद्धि-का सहयोग पाकर हमारा पराक्रम आगे बढ़कर शत्रुओंके छक्के छुड़ा देता है । सूर्य अत्यन्त तेजस्वी होकर भी सारथीके बिना आकाशका पार नहीं पाता ॥६२॥ उस धूर्त पृथिवीपालने दूतके मुखसे निष्ठुरता-भरी जो बातें मुझसे कही, उन्हें आप सबने—जो सभामे बैठे हुए थे—क्या स्वयं कान लगाकर नहीं सुना ? ॥६३॥ उसकी निष्ठुरताभरी बातें सुनकर मेरा मन उसी समय सहसा क्षुब्ध हो उठा, पर मैंने अपने क्षुब्ध मनको यह सोचकर शान्त कर लिया, कि यदि दूतको मार डाला तो जगत्मे यह अपवाद फैल जायेगा कि पक्षनाभके घरमे कोई समझदार सलाहकार नहीं रहा ॥६४॥ 'रोगकी तरह शत्रुका भी यदि प्रारम्भमे ही प्रतीकार कर दिया जाये तो वह शान्त हो जाता है' यह सोचकर पृथिवीपाल—जिसकी बुद्धिमे कूट-कूटकर कपट भरा हुआ है—हाथीका बहाना बनाकर हमें मारना चाहता है ॥६५॥ अतएव मेरे खयालसे उसे जीतनेके लिए दण्डके निवा और कोई अच्छा उपाय नहीं है । यदि है तो आपलोग वत-

१ भा इ ध्रुवमस्मानभिः । २ म पायोऽस्ति । ३ म तास्मि । ४. श पृथ्वी° । ५. आ वृष्यतम् । ६. = बुद्धिस्त बुद्धिः । ७. श पृथ्वी° । ८. श पृथ्वी° ।

अभिधाय गिरं ससोष्टवामिति^१ तूष्णीं नृपताववस्थिते ।
 न्यगदीदिति नीतिमद्वचः पुरुभूतिः पुरुभूतिकारणम्^२ ॥६७॥
 अभवाम भवत्प्रसादतो वयमृद्धे मत्तैश्च भाजनम् ।
 अतएव भुवि त्वमेव नो गुरुरीशः सुहृदेकबान्धवः ॥६८॥
 नच कार्यविदोऽभिजलिपतु^३ पुरतो दृष्टपरम्परस्य च ।
 नयशास्त्रलवकलिप्तघोः परिजिह्वेति कथं न मादृशः ॥६९॥
 नहि कार्यविपश्चित^४ पुरो निगदन्राजति शास्त्रपण्डितः ।
 सकलं पुरुषस्य लक्षण ननु संदिग्धमलक्ष्यवेदिनः^५ ॥७०॥

नास्ति न विद्यते । दण्डसाध्य — इत्यर्थः । स दण्डोपाय विनाऽन्योगाय^६ । अस्ति चेत् वर्तते चेत् । वद ब्रूत ।
 वद व्यक्ताया वाचि लोट् । आसर्वविदः सर्वज्ञपर्यन्तम् । देहिना जीवानाम् । मति बुद्धि । प्रकृष्यते हि
 अतिशयते हि । कृप विलेखने कर्मणि लट् ॥६६॥ अभिधायेति । इति एवम् । ससोष्टवा शोभायुक्तताम् ।
 गिर बाणोम् । अभिधाय निगद्य । नृपतो भूपतो । तूष्णीं जोषम् । अवस्थिते सति स्थिते सति^७ । पुरुभूतिः^८
 १० पुरुभूतिनामधेयो मन्त्री । पुरुभूतिकारण पुरोर्महत्या भूतेः ऐश्वर्यस्य कारण निमित्तम्^९ । नीतिमद्वच
 नीतिमद् नीतियुक्तं वचो वचनम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । न्यगदीत् अवोचत् । गद व्यक्ताया वाचि
 लुङ्^{१२} ॥६७॥ अभवामेति । भवत्प्रसादत भवता युष्माक प्रसादत कारण्यात् । वयम्, ऋद्धे च ऐश्वर्यस्य
 च । मत्तै च दुष्टेभ्यः । भाजन पात्रम् । अभवाम अभूम्^{१३} । भू सत्ताया लुङ् । अत एव एतस्मादेव । भुवि
 भूमौ । त्वमेव भवानेव । नः अस्माकम् । 'पदाद्वाक्यस्य' इत्यादिना अस्मद पक्षो बहुवचनस्य नसादेशः ।
 गुरु उपाध्याय । ईश प्रभु । सुहृत् मित्रम् । एकबान्धवः मुख्यबन्धु । भवसि—इत्यध्याहारः ॥६८॥
 तथेति । कार्यविदः प्रयोजनवेदिनः । दृष्टपरम्परस्य दृष्टा परम्परा पूर्वक्रमो यस्य^{१४} तस्य । तव भवत । पुरत
 पुरस्तात् । अभिजलिपतुम् अभिमुखं वक्तुम् । नयशास्त्रलवकलिप्तघो नयस्य नीते शास्त्रस्य लवकेन लेख-
 मात्रेण लिप्ता गविता धोर्वृद्धिर्यस्य सः । मादृश मम समान । कथं^{१५} केन । न परिजिह्वेति लज्जितो न
 भवति, किन्तु जिह्वेत्येव ॥६९॥ नेति । कार्यविपश्चित कार्यस्य^{१६} प्रयोजनस्य विपश्चित वेदिनः । पुर
 अग्रे । निगदन् ब्रुवन् । शास्त्रपण्डित शास्त्रे नीत्यादिशास्त्रे पण्डित निपुण । [नहि] राजति [न]

छाड्ये, क्योंकि सबकी बुद्धि एक-सी नहीं होती, निगोदिया जीवसे लेकर सर्वज्ञ तक समस्त
 प्राणियोंकी बुद्धिमे तारतम्य देखा जाता है ॥६६॥ इस तरह (५८ वें श्लोकसे ६६ वें श्लोक
 तक) सुन्दर शब्दोमे अपना वक्तव्य देकर राजा पद्मनाभ चुप हो गया । फिर पुरुभूति नामके
 मन्त्रीने वैभवको उत्पन्न करनेवाले नीतिसे युक्त वचन कहे—॥६७॥ राजन् । आपके प्रसादसे
 हम सब ऋद्धि और बुद्धिके पात्र बने हैं । अतएव इस भूतलपर आप हम सभीके गुरु, स्वामी,
 मित्र और एकमात्र बन्धु हैं ॥६८॥ राजन् । आप समस्त कार्योंके जानकार हैं और सारी पर-
 म्पराओको देख चुके हैं । अतएव नीतिशास्त्रके बहुत थोड़े ज्ञानका भी गर्व करनेवाला मुझ
 सरीखा व्यक्ति आपके सामने लज्जित क्यों नहीं होगा ? ॥६९॥ कार्यके अनुभवी विद्वान्के
 सामने बोलनेवाला कोरा शास्त्रका पण्डित, जिसे कार्यका अनुभव नहीं है, केवल शास्त्रकी पक्तियाँ
 आती हैं, शोभा नहीं पाता है । लक्ष्यको न जाननेवाले पुरुषका सारा शास्त्र निश्चय ही

१. म स सौष्टवा^१ । २. अ पुरुभूति, पुरुभूतिकारणम् । ३. अ इ 'पि जलिपतु । ४. आ इ
 'विपश्चितु । ५. म 'लक्षवेदिन । ६. श मित्रोपाय । ७. श छेत् । ८. श 'स्थिते सति' इति नास्ति ।
 ९. श मरुभूति । १०. श मरुभूति^{१०} । ११. श 'निमित्तम्' इति नास्ति । १२. आ लङ् । १३. आ
 'अभूम्' इति नास्ति । १४. = येन । १५. = केन प्रकारेण । १६. = कर्तव्यस्य ।

अधिकारपदे^१ स्थितैस्तथाप्यनुशिष्यः प्रभुरात्मशक्तितः ।
 तुषराशिकणक्रमाद्भवेदपि बालाद्विरलं सुभाषितम् ॥७१॥
 पुरुषेण जिगीषुणा सदाप्यवलम्ब्यौ नयविक्रमद्रुमौ ।
 नहि तावपहाय विद्यते फलसिद्धेरपरं निबन्धनम् ॥७२॥
 नयविक्रमयोर्नयो बली नयहीनस्य वृथा पराक्रमः ।
 प्रविदारितमत्तकुञ्जर^२ शबरेणापि निहन्यते हरिः ॥७३॥
 बलवानपि जायते रिपुः सुखसाध्यः खलु नीतिवर्तिनाम् ।
 मदमन्थरमप्युपायतो ननु बध्नन्ति गजं वनेचरा ॥७४॥

विभाति । राज्ञ् दीप्तो लट् । अलक्ष्यवेदिन अलक्ष्यं वेत्तीत्येवशोलोऽलक्ष्यवेदी तस्य—लक्ष्यपरिज्ञानरहि-
 यस्य । पुरुषस्य नरस्य । सकल समस्तम् । सविग्ध सदेहयुक्तम्^२ । ननु^३ निश्चयम् । अर्थान्तरन्यास ॥७०॥
 अधिकारेति । तथापि, अधिकारपदस्थितं अधिकारे धेष्टे पदे स्थाने स्थितैर्नियोजितै । आत्मशक्तित आत्मना
 स्वेषा शक्तित सामर्थ्यात् । प्रभु स्वामी । अनुशिष्य^४ शिक्षितु योग्यः । तुषराशिकणक्रमात् तुषाणा घान्य-
 त्वचा राशौ पुञ्जे स्थिततण्डुलकणस्य क्रमात् न्यायात् । बालात् अज्ञानिनः सकाशादपि । सुभाषित प्रशस्त-
 वचन महता पुर स्वल्प भवति—इत्यर्थः । भवेत् । लिङ् । अर्थान्तरन्यास ॥७१॥ पुरुषेणेति । जिगीषुणा
 जेतुमिच्छुना । पुरुषेण राजपुरुषेण^५ । नयविक्रमद्रुमौ नयो नीतिविक्रम पराक्रम, नयश्च विक्रमश्च तयोवतौ,
 नयविक्रमावेव द्रुमौ वृक्षौ । रूपकम् । सदापि सर्वकालेऽपि । अवलम्ब्यौ अवलम्बयितुं योग्यौ । तौ नय-
 विक्रमद्रुमौ । अपहाय विमुच्य । फलसिद्धेः कार्यसिद्धे, पक्षसिद्धे^६—इति ध्वनिः । अपरम् अन्यत् । निबन्धन
 कारणम् । नहि नास्ति हि । वृक्षमपहाय फलसिद्धिर्नास्ति—इत्युक्तिलेश । अर्थान्तरन्यास ॥७२॥ नयेति ।
 नयविक्रमयो नीतिविक्रमयोर्मध्ये । नयः नीतिगुणः । बलो बलवान् । नयहीनस्य नयगुणरहितस्य । पराक्रम
 विक्रमः । वृथा निष्फल (लो) भवति । प्रविदारितमत्तकुञ्जर प्रविदारिता विदलिता मत्तकुञ्जरा मत्तमत्तङ्गजा
 येन स । हरि सिंहः । शबरेणापि व्याघ्रेणापि । निहन्यते निहिंस्यते । हन हिंसागत्यो कर्मणि लट् । नयहीनस्य
 केवल—(पराक्रमवत्) कार्यसिद्धिर्न भवति—इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यास ॥७३॥ बलवानिति । बलवानपि
 पराक्रमवानपि । रिपुः शत्रु । नीतिवर्तिना नीतौ वर्तिनां विद्यमानानाम् । सुखसाध्यः^७ सुखेन सुलभेन साध्यः
 जायते उत्पद्यते । खलु स्फुटम् । मदमन्थरमपि मदेन मन्थरो मन्दगामी, तमपि । गज करिणम् । वनेचरा

सन्देहसे भरा रहता है । लक्ष्यको जानने पर हीलक्षणका ज्ञान सन्देहमुक्त होता है ।
 उदाहरण न जाननेवाले वैयाकरणका व्याकरण-सम्बन्धी ज्ञान भ्रमसे भरा हुआ रहता
 है ॥७०॥ तो भी उच्च पदोपर नियुक्त अधिकारियोंके द्वारा अपनी शक्तिके अनुसार
 राजाको शिक्षा दी ही जानी चाहिए । जिस प्रकार खोजनेपर भूसेकी ढेरीमे चावलके कुछ
 कण मिल जाते हैं, इसी तरह बालक अथवा अल्पज्ञानीमे भी कभी-कभी थोड़ी-सी अच्छी
 बात सुननेको मिल जाती है ॥७१॥ विजयके अभिलाषी पुरुषको हमेशा नय-नीति और
 पराक्रमके वृक्षोका आश्रय लेते रहना चाहिए; क्योंकि इन दोनोंको छोड़ देनेपर फल (कार्य) की
 सिद्धिका और कोई साधन नहीं है ॥७२॥ नय और विक्रम इन दोनोंमे नय बलवान् है । नय-
 हीनका पराक्रम निष्फल होता है । जो पराक्रमी (नीतिमान् नहीं) सिंह मदमाते हाथियोंको
 घेर डालता है, वह एक शिकारीके द्वारा भी मारा जाता है ॥७३॥ बलवान्से-बलवान् भी
 पराक्रमी शत्रु नीति मार्गपर चलनेवालोंके लिए आसानीसे जीतने योग्य होता है । भील या

१. अ आ इ 'पदस्थि' । २. श 'हप्राप्तम्' । ३. = निश्चयेन । ४. आ 'शिक्ष्यः' । ५. आ
 'राजपुरुषेण' इति नास्ति । ६. = लक्ष्यसिद्धिः कार्यसिद्धिः पक्षसिद्धिः । ७. = अनायाससाध्यः ।

नयमार्गममुञ्चत स्त्रयं विघटेतापि यदि प्रयोजनम् ।
 पुरुषस्य न तत्र दूषणं स समस्तोऽपि विधेः पराभवः ॥७५॥
 नयशास्त्रनिदर्शितेन यः सततं संचरते न वर्त्मना ।
 शिशुवत्स कुबुद्धिरुत्तमकं स्वयमाकर्षति कृच्छ्रमात्मनः ॥७६॥
 त्वमतः प्रथमो विवेकिनां सहसा दण्डमरौ प्रयुङ्क्ष्व मा ।
 स हि शाम्यति साममात्रतः पृथिवीपालनृपोऽभिमानवान् ॥७७॥
 अभिमानधनो हि विक्रियां व्रजति प्रत्युत दण्डदर्शनैः ।
 प्रशमं न तु याति जातुचित्परिनिर्वाति किमग्निरग्निना ॥७८॥

शबरा । उपायत उपायात् । बध्नन्ति बन्धन कुर्वन्ति । ननु निश्चयम् । अर्थांतरन्यास ॥७४॥ नयेति ।
 नयमार्गं नीतिशास्त्रम् । अमुञ्चत अत्यजत पुरुषस्य । यदि प्रयोजनं कार्यम् । स्त्रयं विघटेत^२ अपि वियोज-
 येत् । घटिष्^३ चेष्टाया लिङ् । तत्र कार्याभावे । पुरुषस्य न^४स्य । दूषणं^५ निन्दा । न न भवति । स
 समस्तोऽपि सकलोऽपि । विधेः पापकर्मणः । पराभवः तिरस्कारः । नयशास्त्रमार्गेण विहितकार्यस्य विघ्ने
 कर्मणोऽपराधो न तु पुरुषस्य—इत्यभिप्रायः । 'स दैवस्यापराधो न मन्त्रिणा यत्सुघटितमपि कार्यं न घटते ।'
 इति नीतिवाक्यामृतं ॥७५॥ नयेति । यः पुरुषः । नयशास्त्रदर्शितेन नयशास्त्रेण नीतिशास्त्रेण दर्शितेन^६
 दृष्टान्तविहितेन । वर्त्मना मार्गेण । सततम् अनवरतम् । न संचरते न प्रवर्तते । कुबुद्धिः कुतिसतबुद्धियुक्तः । स.
 पुरुषः । आत्मनः स्वस्य । कृच्छ्रं कष्टम् । उत्तमकम् अलातम् । शिशुवत् बालकवत् । स्वयम्, आकर्षति आकर्षणं
 करोति । उपमा (निदर्शनालङ्कारः) ॥७६॥ त्वमिति । अतः कारणात् । विवेकिना सम्यग्ज्ञानिनाम् ।
 प्रथमं मुख्यं । त्वं भवान् । सहसा शीघ्रम् । अरौ शत्रौ । दण्डं दण्डोपायम् । मा प्रयुक्ष्व मा प्रयोजेस्व ।
 युज्ज^७ योजे । अभिमानवान्^८ अभिमानयुक्तः । स हि 'पृथिवीपालनृपः' 'पृथिवीपालभूपतिः'^९ । प्रियपूर्वं
 वचः (?) । साममात्रतः सामोपायमात्रादेव । शाम्यति उपशमं प्राप्नोति । शम् दम् उपशमने ॥७७॥
 अभिमानेति । प्रत्युत न चेत्—साधुवचो न प्रयुक्तं चेद्—इत्यर्थः । अभिमानधनं अभिमान एव धनं यस्य
 सः । दण्डदर्शनैः दण्डप्रयोगैः । विक्रियां विकारम् । व्रजति गच्छति । व्रज गतौ लट् । प्रशमम् उपशमम् ।
 न तु याति न गच्छति । जातुचित् सकृदपि । अग्निः, वह्निः । अग्निना वह्निना । परिनिर्वाति किं नश्यति

शिकारी लोग अपने उपायसे मदमाते हाथीको भी बांध लेते हैं ॥७४॥ नीति मार्गको न छोड़ने-
 वाले पुरुषका यदि कोई काम बिगड़ भी जाये तो उसमे उस पुरुषका कोई दोष नहीं । वह तो
 सारा-का-सारा विधिका विधान है, जो उस पुरुषका विनाश करनेवाला है । 'विधि-विधान कभी-
 टलता नहीं' ॥७५॥ जो पुरुष सदा नीतिशास्त्रके द्वारा दिखलाये गये मार्गसे नहीं चलता, वह
 दुर्बुद्धि छोटे बच्चेकी तरह स्वयं ही काष्ठकी जलती हुई लकड़ीको अपनी ओर खींचने लगता है ।
 जिस प्रकार अबोध शिशु जलती लकड़ीको खींचकर दुःख उठाता है, उसी प्रकार नीतिसे न
 चलनेवाला पुरुष भी अपने-आप संकटमे डालनेवाले कामको हाथमे ले लेता है ॥७६॥ राजन् ।
 आप विवेकी पुरुषोमे प्रमुख हैं, अतः शत्रुके ऊपर सहसा दण्डका प्रयोग नहीं कीजिये । राजा
 पृथिवीपाल बड़ा अभिमानी है । फलतः वह केवल प्रिय वचनोसे शान्त हो जायेगा । यदि गुड़
 देनेसे काम बन जाये तो ईंट मारनेकी क्या आवश्यकता ॥७७॥ अभिमानो पुरुष दण्ड दिखलाने-
 से दण्डनीतिका प्रयोग करनेसे कभी शान्त नहीं हो सकता, उल्टा भड़क ही उठता है । क्या

१. क ख ग घ ननु मार्गः । २ = विनश्येत् । ३ आ घट । ४ = दोष । ५ = उपदिष्टेन ।
 ६ आ युजिर् । ७ श 'अभिमानवान्' इति नास्ति । ८. श पृथ्वी^० । ९ श पृथ्वी^० । १०. आ
 नृपतिः ।

प्रथमं द्विषि साम बुद्धिमानथ भेदादि युनक्ति सिद्धये ।
 गुरुदण्डनिपीडना रिपोरियमन्त्या हि विवेकिनां क्रिया ॥७६॥
 प्रभु दोषशतं प्रमाजितुं पुरुषस्यैकमपि प्रियं वचः ।
 पयसैव जनस्य वल्लभा ननु वज्रादिमुचः पयोमुचः ॥८०॥
 धनहानिरुपप्रदानतो बलहानिर्नियमेन दण्डतः ।
 अयशः कपटीति भेदतो बहुभद्रं नहि सामतः परम् ॥८१॥
 प्रणिगद्य नयान्वितं वचः पुरुभूताविति मौनमास्थिते ।
 युवराडथ पौरुषाश्रयामिति सासूयमुदाहरद्गिरम् ॥८२॥

किम् । वा गातगन्धनयोलट् । अर्थान्तरन्यास । ७८॥ प्रथममिति । बुद्धिमान् धीमान् । रिपो शत्रो । सिद्धये^१ कार्यसिद्धये । प्रथमं पूर्वम् । द्विषि शत्रौ । साम सामोपायम् । युनक्ति प्रयोजयति । अथ पश्चात् । भेदादि जयनिमित्तं भेदाद्युपायः प्रयोक्तव्यः । इयम् एषा । गुरुदण्डपीडना गुरुणा महता दण्डेन पीडना बाधना । विवेकिना सम्यग्ज्ञानिनाम् । अन्त्या अवसानवर्तिनो । क्रिया^२ हि विधेया हि ॥७९॥ प्रभवति । पुरुषस्य नरस्य । एकमपि, प्रिय प्रीतिभूतम् । वचः वचनम् । दोषशतं दोषाणामपराधानां शतमङ्कम् । प्रमाजितुं निवारयितुम् । प्रभु समर्थम् । ॥ वज्रादिमुच वज्रादीन् मुञ्चन्तीति^३ तथोक्ता । पयोमुच मेघा । पयसैव जलेनैव । जनस्य लोकस्य । वल्लभा प्रीतिकरा ननु ॥८०॥ धनहानिरिति । उपप्रदानतः दानोपायात् धनहानिं द्रव्यनाशः । दण्डतः दण्डोपायात् । नियमेन निश्चयेन । बलहानि चतुरङ्गबलहानि । भेदतः भेदोपायात् । कपटी—इति कपटयुक्त इति । अयशः अपकीर्तिः । सामतः सामोपायतः । परम् अन्यत् । बहुभद्रं प्रचुरमङ्गलरूपम् । न हि नास्ति हि ॥८१॥ प्रणिगद्येति । पुरुभूतो पुरुभूतनामधेयमन्त्रिणां । इति उक्तप्रकारेण । नयान्वितं नीतियुक्तम् । वचः वचनम् । प्रणिगद्य उक्त्वा । मौनं तूष्णीम् । आस्थिते आसिते सति । अथ^४ पुरुभूतिप्रोक्तान्तरम् । युवराट् सुवर्णनाभकुमारः । पौरुषाश्रया पराक्रमयुक्ताम् । गिर वरुणीम् । नासूय^५ दोषरहितः (सासूयम् असूयासहितः) यथा तथा । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । उदाहरत् अवोचत् ।

अग्नि अग्निसे बुझ सकतो है ? ७८॥ बुद्धिमान् राजा अपनी सिद्धिके लिए शत्रुके साथ पहले साम-मधुर वचनोका प्रयोग करता है, सुलह करता है । यदि सामसे सफलता न मिले तो भेदका प्रयोग करता है—शत्रुके पक्षके लोगोमे फूट डालता है अथवा उसे दान देता है । साम, भेद और दान इन तीनों ही उपायोसे जब सफलताकी आशा न हो, तब दण्ड नीतिका प्रयोग करता है । दण्डसे शत्रुको पीडा देना—उसपर चढाई कर देना, यह विवेकियोका अन्तिम उपाय है ॥७९॥ मनुष्यका केवल एक ही प्रिय वचन सैकड़ो दोषोका निवारण करनेमे समर्थ होता है । केवल जल बरासानेके कारण ही मेघ—जो वज्र आदि भी गिरा देते हैं—लोगोको प्यारे हाते हैं ॥८०॥ दानसे धनकी हानि होती है, दण्डसे निश्चय ही सेनाका विनाश होता है और भेदसे 'यह कपटी है' इस प्रकारका अपयश फैलता है । अतएव सामसे बढकर और कोई अत्यधिक मंगलकारी उपाय नहीं है—दान, दण्ड और भेद इन तीन उपायोसे हानि ही होती है और सामसे लाभ ही होता है, अतः सामसे उत्कृष्ट मंगलकारी कोई उपाय नहीं है ॥८१॥ इस प्रकार नीतिमय वचन सुनाकर—वक्तव्य देकर पुरुभूति मन्त्री चुप हो गया । इसके उपरान्त युवराज सुवर्णनाभ पराक्रमकी भावनासे भरे हुए—जोशीले और असूयासे भरे हुए शब्दोमे यो बोला—

१. = वशीकरणाय । २. = विधि । ३. आ स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नास्ति । ४. = पुरुभूतिनिगद-
 नान्तरम् । ५. एष टीकाश्रयः पाठो मूलप्रतिषु तु सर्वासु 'सासूय' इत्येव समुपलभ्यते ।

पठितव्यमिहान्यथा स्थितं करणोयप्रतिपत्तिरन्यथा ।
 नहि पृष्ठभरे नियुज्यते^१ हलसंभावितयोग्यतः पशुः ॥८३॥
 अनिरूपितकृत्ययानया ह्रियते कः खलु कूर्चशोभया ।
 ननु बीजपदे व्यवस्थितं फलमन्यः पदवाक्यडम्बरः ॥८४॥
 परवृद्धिनिबद्धमत्सरे विफलद्वेषिणि साम कीदृशम् ।
 सुतरां स भवेत्खर^२ प्रियैरविभाव्यप्रकृतिर्हि दुर्जनः ॥८५॥

हृत् हरणे लट् ॥८२॥ पठितव्यमिति । इह कार्ये । पठितव्य वक्तव्यम् । अन्यथा अन्येन प्रकारेण स्थितम् ।
 करणोयप्रतिपत्ति करणोयस्य कार्यस्य प्रतिपत्तिः परिज्ञानम्^२ । अन्यथा अन्यप्रकारेण । हलसंभावितयोग्यत
 हले लाङ्गले सभावित्वा सस्कृता योग्यता यस्य स । पशु अनड्वान् । पृष्ठभरे पृष्ठभारे^३ । न नियुज्यते हि
 न सवध्यते हि । युज्ज् योने कर्मणि लट् । अर्थान्तरन्यासः ॥८३॥ अनिरूपितेति । अनिरूपितकृत्यया
 अनिरूपितमभाषित कृत्य कार्यं यया तथा । कूर्चशोभया कूर्च इव क्षीरविकार इव (?) शोभया मनोहर-
 त्वयुक्तया-मृदुना च—इत्यर्थः । अनया एतया, वाचा । क को वा । खलु स्फुटम् । आह्रियते^४ उदाह्रियते ।
 हृत् हरणे कर्मणि लट् । फल निष्पत्ति । बीजपदे बीजस्य कारणस्य पदे^५ शब्दे । व्यवस्थितम् आसितम् ।
 अन्य फलाभाव पदवाक्यडम्बर पदानां तिङन्तसुबन्तरूपाणां वाक्यानां पदसमुदायानामाडम्बर सभ्रम ।
 ननु निश्चयम् । अर्थान्तरन्यासः ॥८४॥ परवृद्धीति । परवृद्धिनिबद्धमत्सरे परेपामन्येषा वृद्धौ सपत्नौ निबद्ध
 कृत्तौ मत्सरे ईर्ष्या येन तस्मिन् । विफलद्वेषिणि विफल वृथा^६ द्वेषिणि द्वेषयुक्ते । साम सामोपाय । कीदृश
 क्रिमिव दृश्यत इति तथोक्तम् । स पृथिवीपाल^७ । प्रिये^८ इष्टवचने । सुतरां भृशम् । खर क्रूर । भवेत्
 स्यात् । लिङ्^९ । दुर्जन दुष्टजनः । [अविभाव्यप्रकृति] अविभाव्या विभावितुमयोग्या प्रकृति र्यस्य स ।
 तथा हि (?) विपरीतस्वरूपयुक्त—इत्यर्थः । 'सता हि प्रहृता शान्त्यै खलानां दपकारणम् ।' इति यावत् ।

॥८२॥ प्रस्तुत विषयमे पढ लेना और बात है, तथा कर्तव्यका निश्चय करना कुछ और ।
 राजनैतिक पोथा पढ लेने या पढकर सुना देनेमे कर्तव्यका निश्चय नहीं होता । इसके लिए
 अनुभव चाहिए । हल खीचनेकी योग्यता रखनेवाला बैल लादने या सवारीके काममे नहीं लगाया
 जा सकता ॥८३॥ कर्तव्यका निश्चय न करनेवाली कोरी दाढी और मूछकी शोभासे कौन
 आकृष्ट हो सकता है ? कोई भी वक्ता—जिसकी दाढी खूब लम्बी है, व्यक्तित्व प्रभावक है और
 जो खूब डींग मारता है—प्रस्तुत विषयपर प्रकाश डाले बिना श्रोताओपर प्रभाव नहीं डाल
 सकता । फल निश्चय ही अपने बीजसे ही उत्पन्न होता है, फिर भी यदि बीजके बिना भी फल
 उत्पन्न होनेको बात कही जाये तो वह कोरा वागाडम्बर है—बकवास है । कार्य अपने कारणसे
 उत्पन्न होता है, बिना कारणके भी कार्यकी उत्पत्तिका वर्णन करना, बकवास नहीं तो और
 क्या है ? ॥८४॥ दूसरोकी वृद्धि देखकर डाह करनेवाले और व्यर्थ ही द्वेष करनेवालेके साथ
 साम कैसा ? प्रिय वचन कहनेसे—सामका प्रयोग करनेसे वह पृथिवीपाल और भी मडक
 उठेगा । दुर्जनकी प्रकृति अपरिवर्तनीय होती है, वह नम्र व्यवहारसे शान्त नहीं किया जा सकता—

१ 'भरेण युज्यते । २. भा परिज्ञा । ३. श 'पृष्ठभारे' इति नास्ति, आ पृष्ठभारे पृष्ठभारे ।
 ४. = आकृष्यते । ५. = म्याने । ६. श 'वृथा' इति नास्ति । ७. आ वृद्धिपाल, श पृथ्वीपाल ।
 ८. = मिष्टवचने । ९. श लट् ।

विषये खलु संनियोजितः स दुपायः फलवान् चान्यथा ।
 नहि वज्रधरायुधोचिते क्रमते ग्रावणि लौहमायुधम् ॥८६॥
 मदभाजि परापमाननाप्रवणे^१ दण्डमुशन्ति सूरय ।
 उपयाति सुखेन^२ वश्यतां किमनडवानपनाथनासिकः ॥८७॥
 पुरुषस्तपनीयवद्गुरुर्न परैर्याचिदसौ विगाह्यते^३ ।
 तुलितस्तु स एव तत्क्षणात्तृणराशौ निपतत्यसंशयम् । ८८॥
 शिवहेतुरुदाहृता क्षमा व्रतिनामेव न मेदिनीभुजाम् ।
 बहुना ननु विप्रकृष्यते पदवी संसृतिमुक्तिधर्मिणोः ॥८९॥

अर्थान्तरन्यास ॥८५॥ विषय इति । विषये योग्ये । संनियोजित प्रयोजितः । समुदायः सामोपायः^४ । फलवान् सफल । खलु । अन्यथा अन्येन प्रकारेण, अविषये इत्यर्थः । न च—प्रयुक्तोपाय फलवान् न भवतीत्यर्थः । वज्रधरायुधोचिते वज्रधरस्य देवेन्द्रस्य आयुधस्य वज्रस्य उचिते योग्ये, वज्रेण भेत्तु योग्ये इत्यर्थः । ग्रावणि^५ पर्वते । 'ग्रावाणो शैलपाषाणो^६' इत्यमरः । लौह^७ लोहनिर्मितम् । आयुध प्रहरणम् । न क्रमते हि समर्थं न भवति हि । अर्थान्तरन्यासः । ८६॥ मदभाजोति । मदभाजि गर्वयुक्ते । परापमाननाप्रवणे परेपामपमाननार्यामुदासीनकरणे प्रवणे समर्थे । सूरय नीतिविदः । दण्ड दण्डोपायम् । उशन्ति वदन्ति । वश कान्तो लट् । अनायनासिक अनाया अलिङ्घिता नासिका घोणा यस्य स । अनड्वान् सौरभेयः । सुखेन अनायासेन^८ । वश्यताम् अधीनताम् । उपयाति प्राप्नोति किम् ? नोपयातीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥८७॥ पुरुष इति । पुरुष नर । परै अन्यपुरुषैः । यावत् यावत् पर्यन्तम् । न विगाह्यते^९ नापहीयते^{१०} । गाहोङ्^{११} विलोढने कर्मणि लट् । असौ पुरुषः । (तावत्) तपनीयवत् सुवर्णवत् । गुरु^{१२} भारभूतो भवति । अन्यैः साकं यावत् पर्यन्तं नोपमितस्तावत्पर्यन्तं तुलारोपणरहितसुवर्णवत् गुरुगुणयुक्तो भवतीत्यर्थः । तुलितश्चेत् उपमितश्चेत् । स एव पुरुषस्तु । तत्क्षणात् स्वल्पकालादेव । तृणराशौ तृणानां राशौ पुञ्जे । असंशय निस्संदेहम् । निपतति लघुत्व प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमा आक्षेपश्च ॥८८॥ शिवहेतुरिति । व्रतिनामेव तपस्विनामेव । क्षमा उत्तमक्षमा । शिवहेतु शिवस्य मोक्षस्य हेतु कारणमिति । उदाहृता निगदिता । मेदिनीभुजा भूपतीनाम् । न नोदाहृता । संसृतिमुक्तिधर्मिणो संसृत समारस्य मुक्तेर्मोक्षस्य धर्मिणो धर्मयुक्तयोः । पदवी

'सता हि प्रह्वता शान्त्यै खलानां दर्पकारणम्' ॥८५॥ साम उपाय तभी सफल होता है, जब उसका प्रयोग उसके योग्य पुरुषके साथ किया जाता है, अन्यथा नहीं—अयोग्य पुरुषके साथ सामका प्रयोग सफल नहीं होता । वज्रसे तोड़ने योग्य पहाड़पर लोहेका हथियार या औजार काम नहीं दे सकता ॥८६॥ अहकारी और दूसरोको अपमानित करनेमे तत्पर रहनेवाले पुरुषके साथ दण्डका प्रयोग करना चाहिए, यह राजनीतिज्ञ विद्वान् कहते हैं । बिना नथा बैल क्या सुखसे वशमे किया जा सकता है ? बैलकी नाकमे रस्सी पिरो दी जाती है तभी वह वशमे आता है ॥८७॥ जबतक दूसरोके द्वारा विरोधीकी तहका पता नहीं लगा लिया जाता—थाह नहीं ली जाती तब तक वह सोनेकी तरह भारो जान पड़ता है । किन्तु बादमे तोलनेपर वही विरोधी तत्काल निश्चय ही तृण पुजमे जा गिरता है—बिलकुल हलका हो जाता है ॥८८॥ क्षमा कल्याण या मुक्तिका कारण बतलाई गयी है, किन्तु किनकी क्षमा ? व्रतियो की, न कि राजाओकी । मंसार और मुक्तिके पथिकोका मार्ग बिलकुल अलग-अलग है—एकके मार्गसे

१ म^०मानता^० । २ अ^०मुखेन । ३ क ख ग घ म निगृह्यते । ४ श^०समोपायः । ५ आ^०ग्राणि । ६ आ^०लपर्वतो । ७ आ^०'लौह' इत्यस्य स्थाने पताह' इत्युपलभ्यते । ८ = तिरस्करणे । ९ आ^०निरायासेन । १० = नाक्रम्यते । ११ आ^०नोपहीयते । १२ आ^०ग्राह । १३ = गौरवान्वितः ।

अभिवाञ्छति पादसङ्गमप्यखिलः कर्तुमतिगमदीधितेः ।
 तपनं न दृशापि वोक्षितुं महिमा नन्वखिलः स तेजसः^१ ॥६०॥
 कृपणस्य परानुवर्तनैः सततार्तस्य धिगस्तु जीवितम् ।
 अनुनीय पर निजोचितैर्ललनैर्जीवति^२ किं न मण्डलः ॥९१॥
 अनुगच्छति^३ यः शठं प्रियैः प्रविहायोचितमात्मसौष्ठवम् ।
 स निजा विवृणोत्यसारतामपवृष्टिर्निनदश्चिवास्तुदः ॥९२॥
 मृत एव विलीन एव वा वरमप्राप्तभवः पुरैव च ।
 न पुमान्परिभूतिजीवितः सहते कः खलु मानखण्डनम्^४ ॥९३॥

मार्गं । [बहुना] विप्रकृष्यते दूरीक्रियते । कृपो^५ विछेदने कर्मणि लट् । ननु निश्चयम् ॥८९॥ अभिवाञ्छ-
 तीति । अतिगमदीधिते- चन्द्रस्य । पादसग पादस्य किरणस्य पादेन सगम् इति ध्वन्यते^६ । अखिलोऽपि
 सकलोऽपि । कर्तुं विधातुम् । वाञ्छति इच्छति । वाछ इच्छाया लट् । तपनं सूर्यम् । दृशापि नेत्रेणापि ।
 वोक्षितुं द्रष्टुम् । न न वाञ्छति । स अखिल सकलः । तेजस प्रनापस्य । महिमा^७ सामर्थ्यम् । ननु निश्चयः^८
 (निश्चयेन) । अर्थान्तरन्यास ॥९०॥ कृपणस्येति । परानुवर्तनैः^९ परेषामन्येषामनुकूलवर्तनैरनुसारवृत्तिभिः ।
 सततार्तस्य सततमनश्चरतमार्तस्य^{१०} पतितस्य कृपणस्य दीनस्य । जीवितं जीवनम् । धिगस्तु विनिन्दितमस्तु ।
 मण्डलं सारमेयं । 'मण्डलो राजिजागर' इत्यमिवानात् । निजोचितं निजस्य स्वस्योचितैर्योग्यैः ।
 ललनैः लाङ्गूलचालनादिदैर्घ्यं । परम् अन्यम् । अनुनीय सतीपयित्वा । न जीवति किं प्राणधारणं न करोति
 किम् ? किन्तु करोत्येव । अर्थान्तरन्यास ॥९१॥ अनुगच्छतीति । यः पुरुषः । उचित योग्यम् । आत्म-
 सौष्ठवम् आत्मनः स्वस्य सौष्ठवं महत्त्वम् । प्रविहाय विमुच्य । शठं दुर्जनम् । प्रियैः प्रियवचनादिभिः । अनु-
 गच्छति^{११} अनुकूलं याति । गम्ल् गतौ लट् । स पुरुषः । निनदन् ध्वनन् । अपवृष्टिः अपगता रहिता वृष्टि-
 वर्षं यस्य स । अम्वुद इव मेघ इव । निजा स्वकोयाम् । असारता निस्सारत्वम् । विवृणोति व्यक्तीकरोति ।
 वृज् वरणे लट् । उपमा ॥९२॥ मृत इति । मृत एव त्यक्तप्राण एव । विलीन एव प्रच्छन्न एव । पुरैव च
 प्रागेव च । अप्राप्तभवो वा अलब्धमनुष्यभवो वा । वरम् उत्कृष्टम् । परिभूतजीवितं परिभूत पराभव गत
 जीवितं जीवनं येन^{१२} स । पुमान् पुरुषः । [न] वरं न भवति । मानखण्डना मानस्याभिमानस्य खण्डना

दूसरेका मार्गं दूर है । उत्तम क्षमा गृहस्थोके लिए नहीं, साधुओंके लिए उपयोगी है ॥८९॥
 सारा ससार चन्द्रमाकी किरणोका (पैरोका भी) सम्पर्क चाहता है, पर सूर्यको वह आँख
 उठाकर भी नहीं देखना चाहता । यह सब तेजकी महिमा है ॥९०॥ दूसरोकी खुशामद करने-
 वाले और इसीलिए हमेशा परेशान रहनेवाले दीन-हीन पुरुषके जीवनको धिक्कार है । क्या एक
 कुत्ता अपने योग्य व्यवहार—पूछ हिलाना, पीछे पीछे चलना और पैरोमे गिरना आदि—स
 दूसरेको खुश करके पेट नहीं भर लेता ? ॥९१॥ जो पुरुष अपने योग्य गौरवको खोकरके खुशा-
 मदसे किसी धूर्तको प्रसन्न करना चाहता है और उसके पीछे-पीछे लगा फिरता है, वह वृष्टि न
 न करके गरजनेवाले मेघकी भाँति अपनी असारताको प्रकट करता है ॥९२॥ पुरुषको अपमानित
 होकर जीवन बिताना उचित नहीं । अपमानित जीवनसे उसका मर जाना ही अच्छा है, माँके
 पेटमे विलीन हो जाना—गर्भसूत्र हो जाना अच्छा है अथवा गर्भमे न आना भी उत्तम है ।

१ आ इ °खिलस्य तेजसः । २ म °ललिते° । ३ अ ननु गच्छति । ४ अ °दण्डनम्, आ इ °खण्डनम् । ५ आ कृप । ६ आ दृश्यते । ७ = महत्त्वम् । ८ आ 'ननु निश्चय' इति नोपलभ्यते । ९ = परेषामन्येषामनुवर्तनैरनुवृत्तिभिः । १० = पीडितस्य । ११ = अनुसरति । १२ = यस्य ।

रहितः सहजेन तेजसा पशुवत्केन बलान्न वाह्यते ।
 महतामत एव वल्लभा ननु वृत्तिर्मृगराजसेविता ॥९४॥
 अवगाच्च्युतनीति मा भवानिदमेकान्तत एव मद्बचः ।
 अहमीश यतो ब्रवीम्यदः सकल कालबलव्यपेक्षया ॥९५॥
 स्वयमेव न वेत्ति किं प्रभुः स यथा क्षीणबलो बलाहवे ।
 ससुहृद्व्यसनश्च वर्तते विगृहीतं कुलजैर्महाबलैः ॥९६॥
 अभियातुमतः प्रयुज्यते भवतो वृद्धिमतः क्षये स्थितः ।
 प्रभवेत्खलु भाग्यसंपदा सहितः स्थानगतोऽप्यरातिषु ॥९७॥

भञ्जनाम् । क को वा । खलु स्फुटम् । सहते क्षमते । षहि मर्षणे लट् । अर्थान्तरन्यासः ॥९३॥ रहित इति । सहजेन निसर्गजेन । तेजसा प्रतापेन । रहित विरहित । पशुवत् बलोवर्द इव । बल पराक्रमः (बलात् हठात्) । न बाध्यते न पीड्यते । वाह्यते इति वा पाठः । अतएव एतस्मात् कारणादेव । मृगराजसेविता मृगराजेन सिंहेन सेविता आश्रिता । वृत्ति वर्तनम् । महता महापुरुषाणाम् । वल्लभा प्रिया । ननु निश्चयम् । प्रतापयुक्तप्रवृत्तिरेव न बाध्यते (वाह्यते वा) इत्यभिप्रायः । अर्थान्तरन्यासः ॥९४॥ अवेति । ईश भो स्वामिन् । इदम् एतत् । मद्बचः मम मे वचो वचनम् । एकान्तत सर्वथा । च्युतनीति च्युतानीतिर्येन (यस्य) तत् । 'वता' इति च्युतशब्दस्य पूर्वनिपातः । भवान् त्वम् । मा अवगात् मा जानीष्व । इण् गतौ लुङ् । 'गैत्यो' इति गादेशः । अह यत् यस्मात् । कालबलव्यपेक्षया कालबलव्यपेक्षया आश्रयेण । अद एतत् । सकल सर्वम् । ब्रवीमि निगदामि । ब्रून् व्यक्ताया वाचि लट् ॥९५॥ स्वयमिति । यथा येन प्रकारेण । सः पृथ्वीपालः । बलाहवे बलस्य बलराजस्य हवे संग्रामे । क्षीणबल क्षीण नष्ट बल चतुरङ्गबल यस्य सः । [महाबलैः प्रबलैः] कुलजैः दायार्दैः सह । महाबले महाबलराजे (?) । विगृहीते संग्रामे विहिते सति [विगृहीत सन्] । ससुहृद्व्यसनश्च सुहृदो मित्रस्य व्यसनं विपत्तेन सह वर्तते इति तथोक्तः । वर्तते तिष्ठति । वृत्तुर् वर्तने लट् । इति प्रभु पशुनाम् । स्वयमेव न वेत्ति किं न जानाति किम् ? ॥९६॥ अभियातुमिति । अतः एतत्कारणात् । वृद्धिमतः कोशदण्डाधिक्यलक्षणवृद्धियुक्तस्य । भवत तव । क्षये क्षीणस्थाने । कोशदण्डादीनां ह्ययमानत्वं क्षयः । स्थितः प्रवृत्तः पृथिवीपालः । अभियातुम्

अपमानको कौन सह सकता है ? ॥९३॥ जो पुरुष तेज रहित होता है, वह पशु सरीखा हो जाता है । पशुकी तरह उसपर कौन जबरन सवार नहीं हो जाता ? पशुकी ही भाँति उसे कौन नहीं बलात् जोत लेता है ? इसीलिए तो महान् पुरुषोको सिंहवृत्ति प्यारी होती है ॥९४॥ राजन् । आप मेरे कथनको सर्वथा नीति रहित नहीं समझ लीजियेगा । क्योंकि यह सब मैं समय और शक्तिको समझ कर कह रहा हूँ ॥९५॥ राजन् । क्या आप स्वयं यह नहीं जानते कि बल नामक राजाके साथ संग्राम छिड़ जानेसे पृथिवीपालका सैन्यबल क्षीण हो गया है । यो पृथिवीपाल बड़ा बलवान् है, पर अपने कुलके लोगोसे भी उसका सघर्ष चल रहा है, अतः उसके ऊपर मित्र-संकट भी छाया हुआ है । इस समय पृथिवीपालकी स्थिति क्या घर और क्या बाहर दोनों ही जगह गिरी हुई है ॥९६॥ राजन् । इस समय आप कोष और सैन्यकी दृष्टिसे सम्पन्न हैं और पृथिवीपाल विपन्न । वह कोष और सैन्यकी दृष्टिसे बहुत ही गिरी हुई—क्षयकी अवस्थामे हैं, अतएव आपको

१. आ इ °हीते कुलजे महाबले । २ = निश्चयेन । ३ आ मा ज्ञासिष्ट । ४ आ 'कालबलव्य-पेक्षया' इति नास्ति । ५ = पृथिवीपालः । ६. आ 'बलराजस्य' इति नास्ति । ७. आ वृत् । ८ आ °दण्डादिना । ९. श स पृथ्वीपालः ।

अवधार्य सुवर्णनाभजामिति वार्णीं करणीयपेशलाम् ।
 भवभूतिरुदाहरद्वयः प्रभुणा स्निग्धदृशावलोकितः ॥९८॥
 निखिले विधिवद्विवेचिते युवराजेन विधेयवस्तुनि ।
 अपरोऽत्र यदाह सोऽस्मिन् प्रतिशब्दः शुक्रशारिकादिवत् ॥९९॥
 विशदामममुज्जितान्वयां नयसाराविहीनसौष्ठवाम् ।
 गिरमेष कदाचिदोदशीमभिदध्यादथवा बृहस्पतिः ॥१००॥
 न तथाप्यनुवर्तनामहं सदसास्य प्रविधातुमुत्सहे ।
 न विमुह्यतु मद्विधः कथं गहने कृत्यविधौ विधेरपि ॥१०१॥

अभिगन्तुम् । युज्यते योग्यो भवति । भाग्यसपदा भाग्येन सपदा च । सहितः युक्तः । स्थानगतोऽपि कोश-
 दण्डादीनां साम्यं स्थानं गतोऽपि प्राप्तोऽपि । अरातिषु शत्रुषु । प्रभवेत् खलु समर्थो भवेत् खलु । लिङ्
 ॥९७॥ अवधार्येति । सुवर्णनाभजा सुवर्णनाभेन जनिताम् । करणीयपेशला करणीये कार्ये पेशला मनोहराम् ।
 इति उक्तरूपाम् । वार्णी वाचम् । अवधार्य निर्णाय । प्रभुणा पद्मनाभेन । स्निग्धदृशा स्निग्धया प्रीतियुक्तया
 दृशा नयनेन । अवलोकितं बोधितं । भवभूति भवभूतिनाभा मन्त्री । अव वचनम् । रुदाहरत् अवोचत् ।
 हून् हरणे लङ् ॥९८॥ निखिल इति । युवराजेन युवा चासी राजा च युवराजस्तेन, सुवर्णनाभेन । निखिले
 सकले । विधेयवस्तुनि विधातुं कर्तुं योग्य विधेय तस्मिन् वस्तुनि । विधिवत् नैतिशास्त्रोक्तविधिरिव ।
 विवेचिते विचारिते सति । अत्र अस्मिन् कार्ये । अपरं अन्य । यत् वचनम् । आह ब्रवीति । ब्रून् व्यक्ताया
 वचि लट् । 'ब्रुवस्तिष्यञ्चत —' इति तिपो णशादेशः, ४ ब्रुव आह इत्यादेशश्च । स अस्मिन् सकलः ।
 शुक्रशारिकादिवत् शुक्रशारिकादिपक्षिण इव । प्रतिशब्द प्रतिध्वनि । भवतोऽप्युदाहरः ॥९९॥ विशदामिति ।
 एष अयं युवराज । कदाचित् एकस्मिन् समये । विशदा व्यक्तरूपाम् । असमुज्जितान्वया असमुज्जितो-
 ऽत्यक्तोऽन्वय पूर्वक्रमो यस्यां ताम् । नयसारा नये नैतिशास्त्रे सारामुत्कृष्टाम् । अविहीनसौष्ठवाम् अविहीन-
 मत्यक्त वा सौष्ठवं माधुर्यं यस्यां ताम् । ईदृशीम् एतादृशीम् । गिर वार्णीम् । अभिदध्यात् ब्रूयात् ।
 दुष्पाद् धारणे लिङ् । अथवा बृहस्पतिः सुरगुरुः । [कदाचित् समवतः] अभिदध्यात् । युवराजो बृहस्पति-
 समान इत्यर्थः । अतिशयः ॥१००॥ नेति । विधे अपि ब्रह्मणोऽपि । गहने विषमे । कृत्यविधौ कृत्यस्य
 कार्यस्य विधौ करणे । मद्विधं मम सदृशं । कथं केन प्रकारेण । न विमुह्यतु भ्रान्तो न भवतु । तथापि

चढाई करनेके लिए प्रेरित किया जा रहा है । भाग्य सम्पत्तिसे युक्त राजा शत्रुओपर विजय
 पानेमे समर्थ होता है, भले ही वह कोष और सैन्यकी दृष्टिसे उनके समान हो । क्योंकि अदृष्ट
 जिसका साथ देता है, वही विजयी होता है ॥९७॥ इस तरहकी सुवर्णनाभकी प्रस्तुत कर्तव्यकी
 विचारधारासे मन हरनेवाली वार्णी सुनकर पद्मनाभने प्रीतिसे सनी हुई दृष्टिसे भवभूति नामक
 अपने मन्त्रीको देखा । उसके अवलोकनसे बोलनेका संकेत पाकर वह (भवभूति मन्त्री) यो
 बोला—॥९८॥ युवराजके द्वारा सारे प्रस्तुत कार्यके बारेमे नैतिशास्त्रके अनुकूल जो विवेचन
 किया गया है, वह हृदय ग्राह्य है । अब इस विषयमे यदि और कोई बोलेगा, तो निश्चय ही
 वह तोते-मैनेकी भाँति युवराजके वक्तव्यको केवल दुहरा भर देगा—प्रत्युच्चारण या प्रतिध्वनि
 मात्र कर देगा ॥९९॥ स्पष्ट, क्रमबद्ध, नैतियुक्त और मधुर, इस प्रस्तुत वक्तव्यको युवराज
 सुवर्णनाभ ही दे सकता था, अथवा अब ऐसे वक्तव्यको शायद बृहस्पति दे दे, और तो किसीमे
 ऐसी योग्यता नहीं देख पड़ती ॥१००॥ तो भी मैं इसे शीघ्र ही स्वीकार नहीं कर सकता;

१ आ साम्यलक्षणस्थान । २ = दृष्ट्या । ३. = नैतिशास्त्रानुसारम् । ४ आ गादेशः ।
 ५. अ 'व' नोपलभ्यते । ६. = यया । ७. = यया । ८. आ विषये ।

सुविचार्यं करोति बुद्धिमानथवा नारभते प्रयोजनम् ।
 रभसात्करणं हि कर्मणां पशुधर्मः स कथं नु मानुषे ॥१०२॥
 प्रविचेष्टितमेवमेव चेदुभयोरप्यविवेकपूर्वकम् ।
 पशुमानुषयोस्तदा भवेत्किमृते शृङ्गयुगाद्विभेदकम् ॥१०३॥
 युवराणमतमस्तु किं तु नः प्रतिपाल्यः समयः कियानपि ।
 विदितारिबला प्रयुञ्जते ननु षाड्गुण्यमुदारबुद्धयः ॥१०४॥
 सकलं प्रविगाह्य तं चरै रिपुसर्वस्वमुपेत्य सर्वतः ।
 स्वपरप्रविभागवेदने स्थयमस्तूद्यतधीर्भवानपि ॥१०५॥

अहम् अस्य कार्यस्य । अनुवर्तनाम् अङ्गीकारम् । सहसा शीघ्रम् । प्रविधातु कर्तुम् । न उत्सहे उद्युक्तो न भवामि । षहि मर्षणे । अहंकारपरिहार ॥१०१॥ सुविचार्येति । बुद्धिमान् सम्यग्ज्ञानो । प्रयोजन कार्यम् । विचार्यं परीक्ष्य । करोति विदधाति । अथवा तथा नो चेत् । न आरभते नोपक्रमते । रभि रामस्ये लट् । कर्मणा कार्याणाम् । रभसात् शीघ्रम् । करण विधानम् । हि पशुधर्मं मूढधर्मं । स मानुषे मनुष्ये । कथं नु कथं भवेत् ? ॥१०२॥ प्रविचेष्टितमिति । अविवेकपूर्वकम् अविवेकपूर्वकमेव । विचेष्टित व्यापृतम् । चेत्, तदा तर्हि । पशुमानुषयोः पशुमनुष्ययोः उभयोरपि । शृङ्गयुगात् शृङ्गयोर्विषाणयोर्युगाद् युगलात् । ऋते विना । विभेदक^३ भेद । [किं] भवेत् (किं) स्यात् ? । लिङ् । आक्षेपः ॥१०३॥ युवराडिति । न अस्माकम् । युवराडमतं युवराज सुवर्णनाभस्य मर्तं^४ समतम् । अस्तु भवतु । अस भुवि लोट् । किन्तु विशेषोऽस्ति । कियानपि स्वल्पोऽपि । 'घटिवद किम' इति घतु-प्रत्ययः । 'किमिदमः कोश' इति किरादेशः । समयः कालः । प्रतिपाल्यः रक्षणीयः । विदितारिबला विदित ज्ञातमरीणा शत्रूणा बलं^५ स्वरूप येस्ते । उदारबुद्धय उदारा महतो बुद्धिर्येषां ते । षाड्गुण्य सन्ध्यादिषाड्गुण्यम् । प्रयुञ्जते प्रयोगं कुर्वन्ति । युजृञ् योगे लट् । अर्षान्तरन्यास ॥१०४॥ सकलमिति । सकल निखिलम् । रिपुसर्वस्व रिपूणा शत्रूणा सर्वस्व सर्वस्वरूपम् । चरैर्गुण्डचरैः । सर्वतः^६ सर्वतः । उपेत्य ज्ञात्वा (गत्वा) । प्रविगाह्यता ज्ञायताम् । गाहोङ् चिकोडवे लोट्^७ । स्वपरप्रविभागवेदने स्वस्य परेषामन्येषां प्रविभागस्य वेदने । भवानपि त्वमपि । स्वयम् उद्यतधी

क्योंकि जो काम विधाताके लिए भी कठिन है, उसमें मुझ सरीखेको भला भ्रम क्यों नहीं होगा ? ॥१०१॥ बुद्धिमान् मनुष्य खूब आगा-पीछा सोचकर कार्य प्रारम्भ करता है, या फिर प्रारम्भ ही नहीं करता, क्योंकि सहसा कार्य प्रारम्भ कर देना पशुओंका धर्म है, वह मनुष्यमें कैसे पाया जा सकता है ? ॥१०२॥ यदि पशु और मनुष्य दोनोंकी ही चेष्टाएँ अविवेक पूर्वक— बिना सोचे-समझे हो, तो दो सीगोंके सिवा, दोनोंमें भेद बतानेवाला चिन्ह कौन-सा होगा ? ॥१०३॥ युवराजका मत हम सबको मान्य हो, किन्तु अभी कुछ समय प्रतीक्षा करनी चाहिए । शत्रुओंके बलका पता लगा, बुद्धिमान् पुरुष निश्चय ही छह गुणो—सन्धि, विग्रह, यान, आसन, सश्रय और द्वेधीभाव—का प्रयोग करते हैं ॥१०४॥ पहले सभी ओरसे जासूसोंको भेजकर, पृथिवीपालके सर्वस्वका ठीक-ठीक पता लगा लेना चाहिए । आप भी अपनी ओर

१. = निश्चयेन । २. = धर्मः । ३. = भेदकारि । ४. आ^१राणमत । ५. = अभिमतम् । ६. आ स्वल्पमपि । ७. = सामर्थ्यम् । ८. आ लङ् । ९. = परित । १०. श लेट् ।

तरसोभयचेतनैर्वशीक्रियतां भृत्यगणो यथोचितम् ।
 कृतकप्रथितैश्च शासनैः^१ परिदूष्या रिपुसामवायिकाः ॥१०६॥
 विनिवेद्यमिदं प्रयोजनं सकल भीमरथस्य रंहसा ।
 स न तिष्ठति लेखदर्शनास्मदु खोऽस्ति सुहृन् तादृशः ॥१०७॥
 तनयः स तनोति यः कुलं स सुहृद्यो व्यसनेऽनुवर्तते ।
 स नृपः परिपाति यः प्रजां स कविर्यस्य वचो न नीरसम् ॥१०८॥
 तमन्यसमानतेजस समनुप्राप्य सहायमूर्जितम् ।
 सवितेव घनात्यये भवान्भविता भासुरधामदु सहः ॥१०९॥

प्रयतवुद्धि । अस्तु भवतु । लोट् ॥१०५॥ तरसंति । कृत्यगण कृत्याना कार्याणा (भृत्यगण, भृत्याना शत्रुक्रिद्धराणा) गणः समूह । तरसा शीघ्रम् । उभयचेतनं, उभयेषां शत्रुप्रतिशत्रूणां चेतनं^२ सेवकैः । यथोचितं यथायोग्यम् । वशीक्रियता वशी विधीयताम् । वश विधेये^३ कर्मणि लोट् । कृतकप्रथितं कृतकेन कपटेन प्रथितं रक्षितं । शासनैश्च लेखनैश्च । रिपुसामवायिकाः रिपो, शत्रो सामवायिका सामन्तादयः । परिदूष्या, याञ्चितुं^४ (?) योग्या स्युः ॥१०६॥ विनिवेद्यमिति । इदम् एतत् । सकल निखिलम् । प्रयोजनं कार्यम् । रंहसा शीघ्रम् । भीमरथस्य भीमरथराजस्य । विनिवेद्य निवेदितव्यम् । समदु खं समं समानं दुःखं कष्ट यस्य स । स भीमरथः । लेखस्य लेखनपत्रस्य । दर्शनात् आलोकनात् । न तिष्ठति नास्ति । लट् । तादृशं भीमरथस्य समः । सुहृत् मित्रम् । नास्ति न विद्यते । लट् । उपमा (?) ॥१०७॥ तनय इति । य पुरुषः । कुल वंशम् । तनोति विस्तारयति । स तनय पुत्रः । य व्यसने दुःखे । अनुवर्तते अनुतिष्ठति^५ । स सुहृत् सखा । य प्रजा सर्वजनान् । प्रतिपाति^६ प्रतिपालयति । स नृप, नरपति । यस्य पुरुषस्य । वच वचनम् । नीरसं शृङ्गारादिरहितम् । न-न भवति । स कवि कवीश्वरः । भवतीत्यव्याहारः ॥१०८॥ तमिति । अनन्यसमानतेजस न विद्यतेऽन्येषां समानं सदृशं तेजः प्रतापो यस्य तम् । ऊर्जितं^७ प्रसिद्धम् । त भीमरथम् । सहाय मित्रम् । समनुप्राप्य सप्राप्य^८ संलभ्य । घनात्ययं शरत्कालम् । प्राप्य, सवितेव सूर्य इव । भवान् स्वम् । भासुरधामदुःसहं भासुरेण^९ मनोहरेण घाम्ना प्रतापेन, पक्षे किरणेन दुःसहं सोढुमशक्यम् । भविता

पृथिवीपालको स्थितिका अन्तर जाननेके लिए प्रयत्नशील रहिये ॥१०५॥ पृथिवीपालके यहाँसे जितना वेतन मिलता हो, उतना अपनी ओरसे भी देकर, उसके समस्त कर्मचारियोंको योग्य रीतिसे शीघ्र ही अपने वशमे कर लीजिये, और जाली लेख या आज्ञापत्र भेजकर शत्रुकी पार्टीमें सम्मिलित माण्डलीक राजाओं एवं अन्य विशिष्ट व्यक्तियोंको अभियोग लगवा दीजिये, ताकि फूट पड़ जाये ॥१०६॥ भीमरथको शीघ्र ही अपना सारा प्रयोजन पत्र-द्वारा सूचित कर दीजिये । आपका पत्र देखकर वह अपने घर बैठा नहीं रहेगा—यहाँ अवश्य ही आयेगा । आपके सुख-दुःखको अपना ही सुख-दुःख समझनेवाला, उस सरोखा आपका कोई मित्र नहीं है ॥१०७॥ तनय-पुत्र वही है, जो कुलका विस्तार करे, मित्र वही है, जो आपत्तिमें अनुगमन करे; राजा वही है, जो प्रजाकी रक्षा करे और कवि वही है, जिसके वचन नीरस न हो ॥१०८॥ अनुपम तेजको धारण करनेवाले और बलशाली उस भीमरथको अपना सहायक पाकर आप शरद ऋतुके सूर्यके समान इतने तेजस्वी हो जायेंगे कि आपका तेज शत्रुओंको असह्य हो

१. इ शासनं । २ = द्विगुणितवेतनवद्धिः । ३. श 'वश विधेये' इति नास्ति । ४. आ याचितुम् । ५. आ सहसा । ६. श लोकात् । ७ = नास्ति । ८. आ आनुकूलनानुतिष्ठति । ९. एष टीकाश्रय पाठः, प्रतिषु तु 'परिपाति' इत्येव दृश्यते । १० = प्रबलम् । ११ आ 'सप्राप्य' इति नास्ति । १२ = प्रदीप्तेन ।

करिणं प्रदिशामि निश्चितं समरं वाहनि मासपूरणे ।
 भवतेऽहमिति प्रहीयतां रिपुदूतो वचनैर्द्वयाश्रयैः ॥११०॥
 हितमितवचनानि मन्त्रिमुख्यादिति सकलामिमितान्यसौ निश्चयः ।
 अनलसमतिरर्थतोऽनुतस्थौ गुरुवचनं ह्युदयैपिणामलङ्घयम् ॥१११॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये द्वादश सर्गः ॥१२॥

भविष्यति । भू सत्ताया लुट् । भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुषः । उपमा ॥१०९॥ करिणमिति । अहं भवते तुम्यम् । मासपूरणे मासस्य पूरणे सपूर्णकरणे । अहनि दिने । निश्चित निर्णीतम् । करिण गजपतिम् । प्रदिशामि प्रयच्छामि । दिश अतिसर्जने लट् । 'वत्स्यति फलकारणे' इति भविष्यदर्थे लट् । समर वा संग्राम वा । प्रदिशामि । इति एवम् । द्वयाश्रयै द्वयमनलम्बनमाश्रयो येषां तैः । वचनै वचोभिः । रिपुदूतं रिपो शत्रोर्दूतो वचोहरः । प्रहीयतां प्रेष्यताम् । हि गतिवृद्धयोः कमणि लोट् ॥११०॥ हितेति । असौ पद्मनाभः । मन्त्रिमुख्यात् मन्त्रिश्रेष्ठभवभूतेः । सकलानि मतानि सकलैः सर्वैरभिमितानि समतानि । हितमितवचनानि मितानि च तानि वचनानि च तथोक्तानि, हितानि च तानि मितवचनानि च तथोक्तानि । इति एवम् । निश्चयः श्रुत्वा । अनलसमतिः सन् अनलसा आलम्ब्यरहिता मतिबुद्धिर्यस्य सः । अर्थतः परमार्थतः । अनुतस्थौ अङ्गो करोति स्म । ष्टा गति निवृत्तौ लिट् । उदयैपिणाम् ऐश्वर्यं वाञ्छन्नि । 'वा नाकस्य—' इत्यादिना करणार्थे षष्ठी । गुरुवचनं गुरोः श्रेष्ठस्य । वचनं भाषितम् । अलङ्घय हि नोल्लङ्घनीयं हि । अर्थान्तरन्यासः ॥१११॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
 विद्वन्मनोवल्लभाख्ये द्वादश. सर्गः ॥१२॥

जायेगा ॥१०९॥ 'आजसे तीसवें दिन निश्चय ही मैं आपको हाथी दूंगा, या फिर युद्ध करूंगा', यह अनिश्चित उत्तर देकर पृथिवीपालके दूतको विदा कर दीजिये ॥११०॥ इस प्रकार मुख्य-मन्त्री भवभूतिमै सर्वमम्मत्, हितकारी और परिमित इन वचनोको सुनकर पद्मनाभने—जिसे नाममात्रको भी आलस नहीं था—वास्तविक रूपमें स्वीकार कर लिया । ठीक है, ऐश्वर्य चाहनेवालोको गुरुजनोके वचन अनुल्लङ्घनीय होते हैं ॥१११॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्ग चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें
 बारहवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥१२॥

१ अ द्वयाश्रयैः । २ म हितमिति । ३. म ह्युदयैपिणा । ४. अ लेट् । ५ अ 'समतानि' इति नास्ति । ६. अ करणेऽर्धे । ७. अ 'हि' नास्ति ।

[१३. त्रयोदशः सर्गः]

अथ स विक्रमवान्नयभूषणो मिलितभीमरथप्रमुखः प्रभुः ।
 निरगमत्प्रतिशत्रु जिगीषया प्रशमितप्रकृतिव्यसनो नृप ॥१॥
 सकललोकमनोरममुल्लसत्कुमुदपाण्डु विकासितदिङ्मुखम् ।
 पथि रराज धृतं धरणीपतेः स्वयशसा सममातङ्गवारणम् ॥२॥
 जलदवीथिविशालमुरः प्रभोः पृथुलहारलतामणिभिर्बभौ ।
 मुखसरोजमुपासितुमागतैरुडुगणैरिव जातशशिभ्रमः ॥३॥

अथेति । अथ मन्त्रालोचनान्तरम् । विक्रमवान् पराक्रमयुक्तः । नयभूषणं नय एव नीतिरेव भूषणं यस्य स । मिलितभीमरथप्रमुखप्रभु मिलिता युक्ता भीमरथप्रमुखा प्रभवो राजानो यस्य स । प्रशमित-प्रकृतिव्यसनं प्रशमितमुपशमितं प्रकृतीनाममात्याद्यानां^१ व्यसनं दुःखं येन स । 'अमात्याश्च स्वपौराश्च'^२ सद्भिः प्रकृतयः स्मृता । स नृप पद्मनाभनृपति । जिगीषया जेतुमिच्छया । जि जी^३ अभिभवे लिट् । 'जेलिट् सनि' इति कवगदिशः । प्रतिशत्रु शत्रोरभिमुखं प्रतिशत्रु^४ । निरगमत् निर्गच्छति स्म । रूपकम् ॥१॥ सकलेति । सकललोकमनोरमं सकलानां सर्वेषां लोकानां जनानां मनोरमं मनोहरम् । उल्लसत्कुमुदपाण्डु^५ उल्लसद् विकसत् कुसुममिव पाण्डु शुभ्रम् । उपमा । विकासितं^६ दिङ्मुखं विकासितानि प्रकाशितानि दिशां ककुभा मुखानि वदनानि येन तत् । स्वयशसा स्वस्य आत्मनो यशसा कीर्त्या । समं समानम् । धरणीपते पद्मनाभस्य । धृतं भूतम् । आतङ्गवारणम् आतङ्गम् । पथि मार्गे । रराज भाति स्म । राज्ञ् दीप्तो लिट् । उपमा ॥२॥ जलदेति । प्रभो पद्मनाभस्य । जलदवीथिविशालं जलदवीथिवद् गगनवद् विशालं विस्तीर्णम् । उर वक्षः । जातशशिभ्रमं जातं उत्पन्नं । शशोति चन्द्र इति भ्रमो भ्रान्तिर्येषां तं । भ्रान्तिमान् । मुखसरोजं^७ मुखमेव सरोजं कमलं तत् । रूपकम् । उपासितुम् आराधितुम् । आगतं आयातं । उडुगणं उडूनां नक्षत्राणां गणैरिव समूहैरिव । पृथुलहारलतामणिभिः पृथुलैर्हारलतायां हारयष्टैर्मणिभिः । बभौ रराज ।

इसके पश्चात् पराक्रमी एव नीतिनिपुण राजा पद्मनाभने पहले अपने मन्त्रियो और पुरवासियोके कष्टोका निवारण किया, फिर भीमरथ आदि अनेक मित्र राजाओको अपने साथ लिवाकर विजयकी अभिलाषासे पृथिवीपालके नगरकी ओर प्रयाण कर दिया ॥१॥ पद्मनाभके ऊपर छत्र लगा हुआ था । उसे उनके भृत्य पकड़े हुए थे । उसका सफेद रंग कुमुदसे मिलता-जुलता था । वह उसके यशकी भाँति शुभ्र था और सभी ओर दृष्टिगोचर हो रहा था । मार्गमें वह सभी लोगोंके मनको हर रहा था ॥२॥ पद्मनाभका वक्षस्थल आकाशकी भाँति विशाल था । वह हारके बड़े-बड़े मणियोसे ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो पद्मनाभके मुखमें चन्द्रमाका भ्रम हो जानेसे उसकी उपासना करनेके लिए आये हुए नक्षत्रगणसे व्याप्त हो गया हो ॥३॥

१. = येन । २. अ. 'ममात्याना' । ३. अ. पौराश्च । ४. आ जी । ५. अ. 'शत्रोरभिमुखं प्रतिशत्रु' इति नास्ति । ६. एष टीकाश्रय पाठ प्रतिषु तु 'कुमुदपाण्डु' इत्येव दृश्यते । ७. अयमपि टीकाश्रयः पाठ प्रतिषु तु 'विभासित' इति समुपलभ्यते । ८. = मुखं सरोजमिवेति मुखसरोजं, तत् । उपमा ।

प्रसृतया बभतुर्वरकुण्डलग्रथितवारिजरागमणित्विषा ।
 सरसगैरिकपङ्कपरिष्कृतौ करिकराविव भूमिभुजो भुजौ ॥४॥
 मुकुटरत्नचयेन परस्परव्यतिकरोल्लसितामलरोचिषा ।
 जलदकाल इवेन्द्रधनुःश्रियं प्रविततान महीपतिरम्बरे ॥५॥
 परिभवत्यरिनिर्जयनिर्गतो निखिलमाण्डलिकाननतानयम् ॥
 इति भयेन तदीयभुजद्वयं शशिरवी इव भेजतुरङ्गदे ॥६॥
 शिखिगलाकृतिना रशनाश्मनो रुचिचयेन निरन्तरपूरितम् ।
 क्षितिपतेरखिलां यमुनाहृदश्रियमलुम्पत नाभिसरोवरम् (रः) ॥७॥

भा दीप्तो लिट् । उपमा^१ । पद्मनाभस्यालंकरणम् ॥३॥ प्रसृतयेति । प्रसृतया विस्तृतया । वरकुण्डलग्रथित-
 वारिजरागमणित्विषा वरयो^२मंहतो. कुण्डलयो कर्णवेष्टनयो^३ ग्रथिताना कोलिताना वारिजरागमणीना पद्मराग-
 मणीना त्विषा कान्त्या । सरसगैरिकरागपरिष्कृतौ सरसस्याद्रंतायुक्तस्य गैरिकस्य मन शिलाया पङ्केन कर्दमेन
 परिष्कृतावलङ्कृतौ । 'संपयुं पात्कुञ्ज —' इत्यादिना सङ्गम । करिकराविव गजशुण्डादण्डाविव । भूमि-
 भुज. पद्मनाभस्य । भुजौ बाहू । बभतु रेजतु । भा दीप्तो लिट् । उत्प्रेक्षा ॥४॥ मकुटेति । सः महीपतिः
 पद्मनाभभूष । परस्परव्यतिकरोल्लसितामलरोचिषा परस्परमन्योन्य व्यतिकरेण मिश्रणेनोल्लसित विलसितम-
 मल रोचि कान्तिर्यस्य तेन । मकुट^४रत्नचयेन मकुटे^५ किरोटे विद्यमानाना रत्नाना चयेन समूहेन । जलद-
 काल इव वर्षाकाल इव । अम्बरे गगने । इन्द्रधनुष सुररापस्य श्रियं शोभाम् । विततान वितनोति स्म ।
 तनू^६विस्तारे लिट् । उत्प्रेक्षा^७ ॥५॥ परिभवतीति । अरिनिर्जयनिर्गत अरेः शत्रोर्निर्जयाय निर्गतो निर्यात ।
 अय पद्मनाभ । अनतान् नमनविमुखान् । निखिलमाण्डलिकान् निखिलान् सकलान् माण्डलिकान्^८ देशाधि-
 पतीन् । परिभवति तिरस्करोति । भू सत्ताया लट् । इति^९ भयेन भीत्या । शशिरवी इव सूर्याचन्द्रमसा-
 विव । तदीयभुजद्वयं तदीय तस्य संबन्ध^{१०} भुजयोर्द्वयम् । अङ्गदे केयूरे । भेजतु भजत. स्म । भजि^{११} सेवाया
 लिट् । चन्द्रसूर्ययोरपि मण्डलवत्त्वात् तावस्याश्रितावित्यर्थः । उपमा^{१२} ॥६॥ शिखीति । रशनाश्मनः^{१३} रश-
 नाया काञ्च्या कोलितस्याश्मनो हरिन्मणेः । शिखिगलाकृतिना शिखिनो मयूरस्य गल इव कण्ठ इवाकृति-

पद्मनाभके कानोमे जो कुण्डल थे, उनमे पद्मराग मणियोसे अपूर्व सुषमा उत्पन्न हो गयो थी ।
 उनकी लाल प्रभाके पडनेसे उसके दोनो भुज हाथीकी उन सूडोके समान सुशोभित हो रहे थे,
 जिनपर अभी-अभी गेरुका लेप किया गया हो ॥४॥ जिस तरह वर्षा ऋतुका समय आकाशमे
 इन्द्रधनुषकी शोभा उत्पन्न कर देता है, उसी प्रकार पद्मनाभने अपने मुकुटमे जड़ी हुई रत्न-
 राशिकी परस्परमे मिलकर फैलनेवाली किरणोकी प्रभासे आकाशमे इन्द्रधनुष सरीखी शोभा
 उत्पन्न कर दी थी ॥५॥ पद्मनाभ शत्रुओपर विजय पानेके लिए निकला है । यह नमन न
 करनेवाले सभी माण्डलीक राजाओका तिरस्कार करेगा, इस भयके कारण मानो चन्द्र और
 सूर्य अङ्गदके रूपमे उसके दोनो बाहुओंके आभूषण बनकर सेवा करने लगे । अपने-अपने
 मण्डलो—देशोकी रक्षा करनेवाले अविनीत राजा अपमानित होने लगेंगे, तो हम दोनों भी तो
 मण्डल-वर्तुलाकार वाले हैं और राजाको नमन भी नहीं करते, अतः हम दोनोका भी अपमान
 होगा, मानो यही सोचकर सूर्य और चन्द्र केयूरका रूप लेकर उसके भुजाओकी सेवामे उपस्थित
 हो गये ॥६॥ पद्मनाभकी कमरमे करघनी शोभा बढ़ा रही थी । उसमे लगे हुए वैडूर्यमणियो-

१. = उत्प्रेक्षा । २. = श्रेष्ठयो । ३. आ मुकुटं । ४. आ मुकुटे । ५. आ तनु । ६. उपमा
 निदर्शना च । ७. श दिशाधिं । ८. श इतीति । ९. सबन्धि । १०. आ भज । ११. = उत्प्रेक्षा ।
 १२. एष टोकाश्रय. पाठः प्रतिषु तु 'क्षमना' इत्येव समवलोक्यते ।

गुरुमताभिरतामलमानसं विहितदिव्यशरीरपरिग्रहम् ।
 त्रिदिवनाथमिव त्रिदिवौकसस्तमवनीपतयो नृपमन्वयुः ॥८॥
 तुरगवारकठोरकरद्वयीधृतकुशागुणपीडितकंधरैः ।
 पथि भयापसरच्छिशुसंकुले स्खलितवेगमगामि तुरंगमैः ॥९॥
 तुरगियत्ननिरुद्धमहारयैर्हरिभिरुत्पतितैर्जलदोन्मुखम् ।
 गगननीरनिधिनिखिलस्तदा समजनीव तरङ्गितविग्रहः ॥१०॥

राकारो यस्य तेन । रचिचयेन रचोना कान्तीना चयेन समूहेन । निरन्तरपूरित निरवकाश पूरित व्याप्तम् ।
 क्षितिपते पद्मनाभस्य । नाभिसरोवर^३ नाभिरिव सरोवरम् । रूपकम् । अखिला सकलाम् । यमुनाहृदश्रिय
 यमुनाया यमुनानद्या हृदस्यागाधजलस्य^४ । श्रिय शोभाम् । अलुम्पत निराकुण्ठ । लुप्लुब्ध छेदने लङ् ।
 उत्प्रेक्षा ॥७॥ गुरुमतेति । गुरुमताभिरतामलमानस गुरुणा हितोपदेशकेन बृहस्पतिना वा मतमभिमतमभिरत
 मनोहर निर्मल मानस चित्त यस्य तम् । विहितदिव्यशरीरपरिग्रह विहित कृतो दिव्य शरीर गात्र
 तदेव परिग्रह परिकरो यस्य तम् । त नृप पद्मनाभभूतिम् । दिवौकस. सुरा । त्रिदिवनाथमिव
 स्वर्गनाथमिव देवेन्द्रमिवेत्यर्थः । अवनीपतय भूमिपतय । अवयु अनुजग्मु । या प्रीपणे लङ् ।
 उपमा ॥८॥ तुरगेति । तुरगवारकठोरकरद्वयीधृतकुशागुणपीडितकन्धरैः तुरगवाराणामश्वारोहाणां^५
 कठोरयो. कर्कशयो करयोर्हस्तयोर्द्वय्या द्वयेन धृतेन भूतेन कुशागुणेन बलवारज्जुना (रज्ज्वा) पीडिता
 बाधिता कन्धरा येषां तैः । तुरङ्गमैः अश्वैः । भयापसरच्छिशुसंकुले भयाद् भीतेरपसरद्विरितस्ततो
 गच्छद्भिः शिशुभिर्बालकैः सकुले सकौणैः । पथि मार्गे । स्खलितवेग स्खलितो दृढो वेग. शैघ्र्य यस्मिन्
 कमणि तत्० । अगामि अगम्यत् । गम्लृ गतो भावे लुङ् ॥९॥ तुरगीति । तुरगियत्ननिरुद्धमहारयै^६
 तुरगिणामश्वारोहाणां यत्नेन प्रयत्नेन निवारितो रयो वेग^७ शीघ्र [रयो] येषां तैः । जलदोन्मुख जलदस्य मेघस्यो-
 न्मुखमभिमुखम् । उत्पतितं दुर्लङ्घितं^८ (उद्गतं) उद्दोनेर्वा^९ । हरिभिः वाजिभिः । तदा गगनसमये ।

को किरणोसे—जिनका रग मयूरके गलेके रगसे विलकुल मिलता-जुलता था—सभी ओरसे
 व्याप्त होकर उसको नाभि, यमुनाके कुण्डकी—जिसमे कालिय नाग रहा करता था—सारी
 छविको छोन रही थी ॥७॥ जिस प्रकार बृहस्पतिके द्वारा दी गयी शिक्षामे निर्मल मनको
 लगानेवाले और दिव्य शरीरको धारण करनेवाले इन्द्रके पोछे देव लोग चला करते हैं, उसी
 प्रकार गुरुजनोके अभिमत नीतिमार्गमे स्वच्छ हृदयको लगानेवाले—स्वच्छ हृदयसे गुरुजनोकी
 शिक्षा माननेवाले और अत्यन्त सुन्दर शरीरवाले राजा पद्मनाभके पोछे-पीछे अन्य राजे-महाराजे
 चल रहे थे—अनुगमन कर रहे थे ॥८॥ भयसे इधर-उधर भागते हुए छोटे-छोटे बच्चोसे घिरे हुए
 मार्गमे घुडसवारोने अपने कठोर हाथोसे घोडोकी रासोकी रस्मियोको खूब जोरसे खीच लिया,
 जिसमे वे अपनी गर्दन टेढी किये हुए, और उसको पोडाका अनुभव करते हुए धीरे-धीरे चलने
 लगे ॥९॥ घुडसवारोने ज्योही बड़े यत्नसे घोडोकी तीव्र गतिको रोका, त्यो ही वे मेघोकी

१ म °न्मुखे । २ = वर्णो । ३ निखिलामु प्रतिपु 'नाभिसरोवरम्' इत्येव पाठो वतने । ४ =
 द्रहस्पतिना यावत् । 'द्रहस्पतिना जले' इति हेम । ५ = गुरुमनाभिरतामलमानस गुरुर्मन्त्रिण, पक्षे
 बृहस्पतिर्मनेऽभिरत निरतममल निर्मल मानस हृदय यस्य तम् । विहितदिव्यशरीरपरिग्रह विहित कृतो दिव्यस्य
 सुन्दरस्य, पक्षे वैक्रियिकस्य शरीरस्य परिग्रह स्वीकारो येन तम्, अतिरुचिरशरीरधारिणमिति यावत् ।
 ६ आ °रोहकाणा । ७ = 'कुशा बल्गा कुश जले' अनकार्यं । ८ आ कमणि । ९ एष टोकाश्रय
 पाठो मूलप्रतिपु तु °जवै' इत्येव दृश्यते । १० = जवो । ११ आ उल्लङ्घितं । १२ श
 'उद्दोनेर्वा' इति नास्ति ।

चलितवद्भिरजीयत वाजिभिस्त्वरितमभ्यधिकेन निजौजसा ।

कृतपदैर्निखिलेऽपि महोतले यदनिलः किमिवात्र महाद्भुतम् ॥११॥

निरवधि प्रसृतैर्वसुधातले नृपबलैर्महिमा मम खण्डितः ।

इति नभस्त्रपयेव तिरोभवद्रजसि वाजिखुराहतिवृद्धिते ॥१२॥

सतडिदाभरणाः प्रवितन्वते धृतजला जलदा दिवि यां श्रियम् ।

स्फुरितरत्नकुथैरलिकोमलैः प्रचलितैर्भुवि सा चिदधे गजैः ॥१३॥

निखिल सकल । गगननोरनिधि गगनमेवाकाशमेव नोरनिधि समुद्र । तरङ्गितविग्रह तरङ्गित सजात-
तरङ्गयुक्तो (तरङ्गो) विग्रहो गात्र यस्य स, इव । समजनि जन्यते स्म । जनैर् प्रादुर्भावे लुङ् । उत्प्रेक्षा
॥१०॥ चलितेति । निखिले सकले । महीतले भूतलेऽपि । कृतपदै कृत पद चरण येषां तैः, स्यान्मिति ध्वनि ।
चलितवद्भिः चलनयुक्तैः । वाजिभि अश्वैः । अभ्यधिकेन बहुलेन । निजौजसा निजस्यात्मन ओजसा साम-
र्थ्येन । त्वरित शीघ्रम् । कृतम् (?) । अनिलः वायु । न विद्यते इला भूमिर्यस्य (सोऽ-) अनिलः ।
इलारहित इति ध्वनि । अजीयत जीयते स्म । जी जी अभिभवे कर्मणि लट् । यदत्र^३ निजस्थानोक्त-
निखिलमहीतलैरिलारहितस्य जये न किमप्याश्चर्यमिति छलार्थ^४ । महाद्भुत महदाश्चर्यम् । किमिव किम् ?
इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥११॥ निरवधीति । वसुधातले वसुधाया भूमेस्तले प्रदेशे । निरवधि अपरि-
मितम्^५ । प्रसृतै विस्तृतैः । नृपबलै नृपस्य पद्मनाभस्य बलैश्चतुरङ्गबलैः । मम मे । महिमा^६ साम-
र्थ्यम् । खण्डित निराकृत । इति एवम् । त्रपयेव लज्जयेव । नम गगनम् । वाजिखुराहतिवृद्धिते वाजिना
तुरगाणां खुराणामाहत्या^७ पीडया वृद्धिते प्रवृद्धे । रजसि धूल्याम् । तिरोभवत् प्यदधात् । लङ् । उत्प्रेक्षा
॥१२॥ सतडिदिति । सतडिदाभरणा तडिदेव विद्युदेवाभरण भूषण तेन सहिता । धृतजला धृतं जल यैस्ते
धृतजला । जलदा मेघा । दिवि नभसि । या श्रिय या शोभाम् । प्रवितन्वते विस्तार कुर्वन्ति । स्फुरित-
रत्नकुथैः स्फुरितैर्भासितै रत्नकुथै रत्नकम्बलै । 'परिस्तोम कुथो द्वयो' इत्यमर । 'कुथ स्यात्करिकम्बलः'
इति वा । अलिकोमलैः अलिभिर्भ्रमरै कोमलै सदृशैः । प्रचलितैः निर्गतैः । गजै करिभिः । भुवि भूमौ ।

ओर—ऊपर उछलने लगे, जिससे सारा आकाश-समुद्र तरंगोसे युक्त-सा दृष्टिगोचर होने लगा ॥१०॥ वेगसे चलनेवाले घोड़ोने सारे भूतलपर अपने पैर जमा लिये (अधिकार कर लिया) । ऐसी स्थितिमे उन्होंने अपने सर्वाधिक बलसे अनिल-वायु (न विद्यते इला भूमिर्यस्य सोऽनिल—जिसके पास भूमि न हो) को जीत लिया, इसमे क्या आश्चर्य है ? ॥११॥ 'भूतलपर जिधर-देखो-उधर पद्मनाभकी चतुरगिणी सेना फैल गयी है । किसी भी ओर सेनाका ओर-छोर नहीं देख पड़ता । इससे तो मेरो महिमा ही नष्ट हो गयी है—मेरा महत्त्व खण्डित हो गया है । अभीतक तो मैं अकेला ही ओर-छोर रहित (अनन्त) था, अब यह सेना भी मेरी बराबरी कर रही है । इससे तो मेरी नाक-सी कट गयी है' मानो यह सोचकर आकाश शर्मिन्दा होकर घोड़ोकी टापोके प्रहारसे ऊपर उडकर सभी ओर बढनेवाली धूलमे छिप गया ॥१२॥ बिजली रूपी आभूषणको धारण करनेवाले सजल बादल आकाशमे जो शोभा उत्पन्न करते हैं, उसी शोभाको चमचमाते रत्नोसे जडो हुई झूलको धारण करनेवाले और भीरोके समान काले,

१ = यै । २ आ जो जयेऽभिभवे च । ३. श यत्त्वत्र । ४ आ दलार्थः । ५ श अप्रमितम् । ६ = महत्त्वम् । ७ = आघातेन ।

पथिषु हस्तिपकाहृतडिण्डिमध्वनितनष्टजनेषु यदृच्छया ।
 कुपितधोर^१विवर्तितदृष्टिभिः पदमदीयत मत्तमतङ्गजैः ॥१४॥
 नृपतिरेकक एव कुलं द्विषां क्षपयितुं क्षम एष किमित्र वः ।
 जगुरितीव रवेर्वत^२ दन्तिनां श्रितमदार्रकटा मधुलिङ्गणाः ॥१५॥
 यमवनीशगमावसरे मदं जगृहिरे करिणो जयशंसिनः ।
 रजसि तेन तुरङ्गखुरोत्थिते प्रशमिते ददृशुः पदवीं जनाः ॥१६॥
 खुरनिपातविदारितभूमिभिः प्रजविभिस्तुरगैर्विषमीकृते ।
 पथि परिस्खलनेन समुच्छलश्चरणया चलितं रथकदम्बया ॥१७॥

सा शोभा । विदधे क्रियते स्म । इषाञ् घारणे च कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षा परिवृत्तिर्वा ॥१३॥ पथिष्विति ।
 हस्तिपकाहृतडिण्डिमध्वनितनष्टजनेषु हस्तिपकैराघोरैराहतस्य वादितस्य डिण्डिमस्य डिण्डिमवाद्यस्य ध्वनितेन
 रवेण नष्टा निवारिता जना येषु तेषु । पथिषु मार्गेषु । कुपितधोरविवर्तितदृष्टिभिः कुपिते क्रुद्धे धीर मयरहित
 यथा तथा विवर्तिते दृष्टौ नयने येषां ते । मत्तमतङ्गजैः मत्तवारणं । यदृक्षया स्वेच्छया । पद चरणन्यास ।
 अधीयत न्यक्षिप्यत । कर्मणि लङ् ॥१४॥ नृपतिरिति । एष अयम् । एक एव एकक । नृपति नरपति^४ ।
 द्विषां शत्रूणाम् । कुल वंशम् । क्षपयितुं नाशयितुम् । क्षम. समर्थः । व युष्माकम् । 'पदाद्वाक्यस्य—'
 इत्यादिना युष्मच्छब्दवचनस्य वसादेश । अत्रकार्ये किमिति ? अतीव^५ अत्यन्तम् । इव शब्दो बाक्या-
 लङ्कारे । बलदन्तिना बलयुक्तगजानां चतुरङ्गबलगजानां वा । श्रितमदार्रकटा श्रित आश्रितो मदेन मद-
 जलेनार्र कटो गजगण्डो येषां (येः) ते । मधुलिङ्गणा मधुलिङ्गा भ्रमराणां गणाः समूहाः । [रवे] । जगुः
 ऊचुः । गै शब्दे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥१५॥ यमिति । जयशंसिनः जयसूचिनः । करिण गजा । अवनीशगमावसरे
 अवनीशस्य भूमिपतेर्गमस्य गमनस्यावसरे प्रस्तावे । य मद मदजलम् । जगृहिरे स्वीकुर्वन्ति स्म । ग्रही उपा-
 दावे लिट् । तुरङ्गखुरोत्थिते तुरङ्गाणामभवानां खुरे खुरपटैरुत्थिते समुत्पन्ने^६ । रजसि रेणौ । तेन मद-
 जलेन । प्रशमिते उपशमिते सति^७ । जना लोका । पदवीं मार्गम् । ददृशुः पश्यन्ति स्म । दृशुः प्रेक्षणे
 लिट् । पर्यायोक्ति (?) ॥१६॥ खुरेति । खुरनिपातविदारितभूमिभिः खुराणां खुरपटानां निपातेन घातेन
 विदारिता विभेदिता भूमिर्येषां^८ ते । प्रजविभिः वेगवद्भिः । तुरगैः अश्वैः । विषमीकृते निम्नोन्नतीकृते ।
 पथि मार्गे । परिस्खलनेन स्खलनक्रियया । समुच्छलश्चरणया समुच्छलत् प्रस्खलन् चरण^९ पादो यस्याः-

चलते हुए हाथियोने पृथिवीपर उत्पन्न कर दिया ॥१३॥ हाथियोपर महावत डिण्डिम बजा
 रहे थे, उनकी आवाज सुनते ही लोग रास्तोसे अलग हट गये । फिर खाली रास्तोसे मदमाते
 हाथी अपनी क्रुद्ध एवं निर्भय दृष्टि इधर-उधर डालते हुए स्वच्छन्दतापूर्वक चले जा रहे
 थे ॥१४॥ सेनामे जो हाथी चल रहे थे, उनके गण्डस्थलोपर भौंरोके झुण्ड बैठे हुए थे,
 उनके मुखसे 'गुन गुन' शब्द निकल रहा था, जिससे ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो वे
 उन (हाथियो) से यह कह रहे हो कि यह राजा पद्मनाभ अकेला ही शत्रुओंके वशका
 ध्वंस करनेके लिए समर्थ है, फिर आपका यहाँ-सेनामे क्या काम ? ॥१५॥ पद्मनाभके
 जानके अवसरपर विजयको सूचना देनेवाले हाथी जो मदजल बहा रहे थे, उससे घोड़ोंकी
 टापोंसे उडायी गयी धूलि शान्त हो गयी । फिर लोगोंको रास्ता दीख पडने लगा ।
 ॥१६॥ वेगसे चलनेवाले घोड़ोंने अपनी टापोंके प्रहारसे जमीनको खोदकर नीचा-ऊँचा कर
 दिया, जिससे रास्ता विषम हो गया । उसमे दचक लगनेसे रथोंका समूह उछलता हुआ जा

१ अ 'वीर' । २ अ आ इ रवेर्वल^१ । ३. आ इ जगृहिरे । ४. क 'नरपति' पदं नोपलभ्यते । ५. एष
 टीकाश्रय पाठ प्रतिषु तु 'इतीव' इत्येव दृश्यते । ६ = समुत्पितते । ७. क पथि । ८ = येः । ९. = चक्र ।

न सहते करपातमणं नृपे विजयधानपरस्य महीतले ।
 रघिरितीव रथध्वजचोवरैरविरलैर्विदधेऽन्तरितं वपुः ॥१८॥
 नृपपराक्रमवीजविवप्सुभिरेव रथैर्यदकृष्यत भूतलम् ।
 मदपयोभिरपूर्यत तन्मधुव्रतकुलाकुलगण्डतलैर्गजैः ॥१९॥
 चलितशैलचयेन गरीयसा बलभरेण निपीडितदेहया ।
 वधिरिताखिलदिग्रथमण्डलध्वनिपदैरेव निःस्वनितं भुवा ॥२०॥
 कतिपयानि न यावदयु पदान्यनुचरै रभसेन विनिर्गता ।
 कतिपयैः पथि तावदुपेत्य तान्भटगणा नृपतीन्परिविधरे ॥२१॥

तया । रथकड्यया रथसमूहेन । 'गोरथवातात् प्रकड्योलम्' इति समूहे कड्य^१-प्रत्यय । चलित प्रया-
 तम् ॥१७॥ नेति । विजयवान् विजययुवतः । अयं नृपति एव नरपति । महीतले भूतले । अपरस्य अन्यस्य ।
 करपात करस्य सिद्धायस्य किरणस्य च पात पतनम् । न सहते न क्षमते । पट्टि मर्पणे लट् । इति एवमिव
 (इतीव इति हेतीरिव) । रवि सूर्यः । अविरलं बहुलैः । रथध्वजचोवरै रथानां स्पन्दनानां पताकानां
 चोवरैर्वस्त्रैः । वपु अवयवम् । व्यवहितम् अन्तरितम् । विदधे करोति स्म । डुधाञ् धारणे च लिट् ।
 उत्प्रेक्षा ॥१८॥ नृपेति । नृपपराक्रमवीजविवप्सुभिः । नृपस्य नरपतेः पराक्रम^२ एव प्रताप एव बीजस्य विव-
 प्सुभिर्वपुमिच्छुभिः । वररथं परमरथं । यद् भूतल भूमितलम् । अकृष्यत अलिङ्घ्यत^३ । कृप विलेखने
 कर्मणि लट् । मधुव्रतकुलाकुलगण्डतलं मधुव्रतानां भ्रमराणां कुलेन समूहेनाकुलं सकीर्णं गण्डतलं कपोल-
 प्रदेशो येषां तं । गजैः करिभिः । मदपयोभिः मदजलैः । अपूर्यत अजृम्भ्यत^४ । पृपालनपूरणयोः कर्मणि^५
 लङ् । पर्यायोक्तिः (?) ॥१९॥ चलितेति । चलितशैलचयेन चलितं कम्पितं शैलानां पर्वतानां च यो
 येन तेन । गरीयसा गुरुतरेण । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गुरुशब्दस्य ईयसि परे गरादेशः । बलभरेण
 बलस्य सेनायां भरेण भारेण । निपीडितदेहया निपीडितो बाधितो देहोऽवयवो यस्यास्तथा । भुवा भूम्या ।
 वधिरिताखिलदिग्रथमण्डलध्वनिपदैः । वधिरिता अखिलदिशः समस्तककुभो यैस्ते तथोक्ताः, वधिरिताखिल-
 दिशश्च ते रथाश्च तेषां मण्डलं समूहस्तस्य ध्वनिरिति पदैः^६ व्याजं । स्वनितमिव ध्वनितमिव ॥ उत्प्रेक्षा ॥२०॥
 कतीति । कतिपयैः कश्चित् । अनुचरैः भटैः । यावत् यावत् पर्यन्तम् । कतिपयानि कियन्ति । पदानि
 चरणनिक्षेपणानि । न अयुः न जगमुः । या प्रापणे लिट् । तावत् तावत्पर्यन्तम् । पथि मार्गे । रभसेन
 शोघ्रम् । विनिर्गता निर्याता । भटगणा भृत्यसमूहाः । तान् नृपतीन् भूपतीन् । उपेत्य प्राप्य । परिविधरे

रहा था ॥१७॥ यह विजयी राजा इस भूतलपर किसी दूसरेके टैंकस (हस्तक्षेप, किरणोका
 पड़ना) सहन नहीं कर सकता । मानो यही सोचकर सूर्यने रथोके सघन ध्वजपटोमे अपनेको
 छिपा लिया ॥१८॥ मानो राजाके पराक्रमके बीज बोनेकी कामनासे रथोने जिस भूतलको जोत
 डाला, उसे उन हाथियोने अपने मदजलसे खूब सींचकर तर कर दिया, जिनके गण्डस्थलोंपर
 भौरोके झुण्ड बैठे हुए थे ॥१९॥ समस्त पहाड़ोको कम्पित करनेवाली बड़ी-भारी सेनाके बोझसे
 दबकर पृथिवीके शरीरमे पीड़ा उत्पन्न हो गयी, मानो इसीलिए वह समस्त दिशाओको बहुरा
 कर देनेवाली रथसमुदायकी आवाजके बहानेसे चिल्ला रही थी ॥२०॥ राजा लोग अपने थोड़े-से
 नौकरोके साथ निकलकर जबतक कुछ ही कदम आगे नहीं पहुँच पाये थे तबतक बड़े वेगसे
 और भी नौकरोने पास पहुँच कर उन्हे चारों ओरसे घेर लिया—बीचमे राजा चल रहे थे और

१ क ल ग घ 'विप्लुभिः' । २. श कटथ' । ३. = पराक्रमः प्रतापस्तस्य बीजानि । ४. न
 विविधयत । ५. अ 'अजृम्भ्यत' इति मत्व । ६. श 'कर्मणि' इति पद नास्ति । ७. = ध्वनिः शब्दस्तत्पदैः ।

परिहितायसकञ्चुकमेचकं पिहितभूमि पदातिकदम्बकम् ।
 नरपतेररुचच्छरणागतं तिमिरशत्रुभयादिव तामसम् ॥२२॥
 कृतसमुन्नतचंशपरिग्रहा गुणविशेषविभूषितविग्रहा ।
 कुलवधूरिव मुष्टिगता मुदं व्यधित योधजनस्य धनुर्लता ॥२३॥
 घनघटासदृशीषु कृतासना गजवधूष्ववरोधपुरंध्रयः ।
 विपुलकान्तिपरिप्लुतविग्रहा चिदधिरे श्रियमाचिररोचिपीम् ॥२४॥
 तदखिल पुटभेदनमुद्भटैः स्फुटदिवामदात्तकुतूहलैः ।
 न निरितैर्यदवेक्षितुमीश्वरं दशतयीष्वपि दिक्षु जनैर्ममे ॥२५॥

आवृण्वन्ति स्म । वृन् वरणे लिट् । समाहितम् ॥२१॥ परिहितेति । परिहितायसकञ्चुकमेचक परिहितेन परिघृतेन आयसेन अयसा निमित्तेन कञ्चुकेन तनुत्राणेन मेधक नीलम् । पिहितभूमि पिहिता आच्छादिता भूमि-
 र्येन तत् । नरपते पद्मनाभस्य । पदातिकदम्बक पदातीना पदगामिना कदम्बक निकुरम्बकम् । तिमिर-
 शत्रुभयात् तिमिरशत्रो सूर्यस्य भयाद् मोते । शरणागत रक्षणार्थमागतम् । तामसं तिमिराणा समूह इव ।
 अरुचत् अभात् । रुचि दोषो लुङ् । 'युद्धो लुङ्' इति तिप् ॥ उत्प्रेक्षा ॥२२॥ कृतेति । कृतसमुन्नत-
 वशपरिग्रहा कृतसमुन्नतस्य^३ विहित उन्निवृतस्य वशस्य वेणो, पक्षे विशिष्टगोत्रस्य परिग्रह. स्वीकारो
 यस्या^३ सा । गुणविशेषविभूषितविग्रहा गुणेन मोर्व्या, पक्षे पातित्रत्यादिगुणेन विशेष भूषितो विग्रहो यस्या-
 सा । मुष्टिगता मुष्टि हस्तमुष्टि, पक्षे अधोन^४ गता । धनुर्लता^५ धनुपश्चापस्य लता यष्टि । कुलवधूरिव कुल-
 स्त्रीव । योधजनस्य योध एव भट एव जनस्तस्य । रूपकम् (?) । मुद सतोपम् । व्यधित अकरोत् ।
 दुषान् धारणे च लङ् । पक्षेपोपमा ॥२३॥ घनेति । घनघटासदृशीषु घनाना मेधाना^६ घटाया समूहस्य
 सदृशीषु समानासु । गजवधूषु करेणुषु । कृतासनाः कृतं विहितमासन यामिस्ता । विपुलकान्तिपरिलुप्त-
 विग्रहा. विपुलया महत्या कान्त्या किरणेन परिप्लुत^७ उत्तीर्णो विग्रहो यासा ता । अवरोधपुरध्रय अवरोध-
 स्यान्त पुरस्य पुरध्रय. स्त्रिय । आचिररोचिपीम् अचिररोचिपो विद्युत सवन्धिनीम् । श्रिय शोभाम् । विद-
 धिरे धरन्ति स्म । दुषान् धारणे च लिट् । सामान्यालङ्कार (निदर्शनालङ्कार) ॥२४॥ तदिति । चन्द्रटै-
 अधिकं । भट भट परिभाषणे । आत्तकुतूहलै आत्त स्वीकृत कुतूहल येस्तै । ईश्वर प्रभुम् । अवेक्षितुं

उनके चारो ओर नौकर चाकर एव अगरक्षक गण ॥२१॥ पयादोके समुदायने सारी पृथिवी घेर
 ली थी, सभी पयादे लोहेका कवच पहने हुए थे और इसीलिए वे बिलकुल काले देख पड़ते
 थे । उन्हें देखकर ऐसा जान पड़ता था मानो सूर्यके भयसे सारा अन्धकार शरणागतके रूपमें
 पद्मनाभके पास चला आया हो ॥२२॥ जिस प्रकार उन्नत वशमे उत्पन्न होनेवाली, पातिव्रत्य
 आदि गुणोंसे अपनेको भूषित करनेवाली और आज्ञाकारिणी कुलीन स्त्री अपने पतिको आनन्द
 देती है, इसी प्रकार श्रेष्ठ बांससे बनी हुई, चढी हुई प्रत्यचा-डोरीसे सुशोभित और मुट्टीमे स्थित
 धनुर्गण्टि सिपाहीवर्गको सन्तोष दे रही थी ॥२३॥ मेघोंकी घटा सरीखी काली हथिनियोपर अत्य-
 धिक कान्ति युक्त शरीर धारण करनेवाली रानियाँ बैठी हुई थी, जो बिजलीकी शोभाको
 उत्पन्न कर रही थी । वर्षा कालीन काली घनघटा जिस तरह बिजुलीसे सुशोभित होती है,
 उसी तरह हथिनियोंकी पक्ति रानियोंसे सुशोभित हो रही थी ॥२४॥ राजा पद्मनाभको
 देखनेके लिए लोग—जिन्हें कुतूहल उत्पन्न हो रहा था—अपने-अपने घरोंसे निकल पड़े ।

१ आ तिस्र । २ = कृतो विहित समुन्नतस्य । ३ = यया । ४ = अधीनता । ५ = धनु-
 र्वल्लरी । ६ श 'मेधाना' पदं नोपलभ्यते । ७ = व्याप्तः ।

परिचिते बहुशोऽप्यवनीञ्चरे कमलिनीकुसुमैरिव भास्करे ।
 विचक्रसे नयनैः पुरयोषितां न रमणीयमपोहति कौतुकम् ॥२६॥
 जनरवात्प्रसतो निपतन्त्यधस्तरलवेगसरादवरोधिका ।
 युवजनं विदधे गलदम्बरप्रकटितावयवा सकुतूहलम् ॥२७॥
 कृतकटुस्वरमायतकन्धरं सपदि भाण्डमपास्य पलायितः ।
 करिभयात्कटके समपूपुषन्नट इवाधिकहास्यरसं मयः ॥२८॥
 पथि वृषैः करिस्तृकृतिविद्रुतैर्मृदितधूर्ध्वितये शकटे सति ।
 विपुललाभकृते वणिजोऽटतो घृतघटैर्मनसा सह पुस्फुटे ॥२९॥

बोक्षितुम् । निरिते^१ निर्गते । जनैः प्रजाभिः । दशतयोष्वपि दशावयवा यासां ता इति दशतय्य तासु ।
 'अवयवात्तयट्' इति तयट्-प्रत्ययः । दिक्षु दिशासु । न ममे न माति स्म । माङ् माने लिट् । तद् अखिल
 सकलम् । पटभेदन पत्तनम् । स्फुटदिव विभिन्नमिव । अभवत् अभूत् । रुड् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥२५॥
 परिचित इति । बहुश बहुत्रागन् । परिचितेऽपि अम्यस्तेऽपि बोक्षितेऽपि वा । अवनीश्वरे भूमिपती । पुरयो-
 षिता नगरस्त्रीणाम् । नयनैः नेत्रैः । विचक्रसे विकस्यते स्म । कस गतो भावे लिट् । भास्करे सूर्ये । कम-
 लिनीकुसुमैरिव कमलिन्याः पद्मिन्याः कुसुमैः पुष्पैरिव । रमणीय मनोहरम् । कौतुकम् आश्चर्यम् । नापोहति
 न त्यजति । ओह^२ त्यागे लट् । अतिशय (उपमा, अर्थान्तरन्यासश्च) ॥२६॥ जनेति । जनरवात् जनाना
 रवात् कोलाहलात् । प्रसत विभ्यत । तरलवेगसरात् तरलाच्चञ्चलात् । वेगसरात् खरभेदात् । अध
 भूमागे । निपतन्तो स्वलन्ती । अवरोधिका अन्तःपुरस्त्रीजन । गलदम्बरप्रकटितावयवा गलता^३ शिथिलयता
 अम्बरेण वस्त्रेण प्रकटितोऽवयवः स्तनाद्यवयवो^४ यस्या सा । युवजन^५ यौवनजनम् । सकुतूहलं सोत्सुकम् ।
 विदधे चकार । स्मिट् । २७॥ कृतेति । कटके सेनायाम् । करिभयात् गजभयात् । कृतकटुस्वर कृतो विहित
 कटुस्वरो यस्मिन् कमणि तत्^६ । आयतकन्धरम् आयता कन्धरा कण्ठो यस्मिन् कर्मणि तत्^७ । सपदि शीघ्रम् । भाण्डं
 भारम् । अपास्य त्यक्त्वा । पलायित विद्रुतः । मय उष्ट्र । नट इव नर्तक इव । अधिकहास्यरस बहुलहास्य-
 रसम् । समपूपुषत् अवर्धयत् । पुष पुष्टौ णिजन्ताल्लुङ् ॥२८॥ पथीति । पथि मार्गे । करिफूत्कृतविद्रुतैः^८
 करिणो गजस्य फूत्कृतेन फू कारध्वनिना विद्रुतं पलायितं । वृषैः अनडुद्धि । शकटे, मथितधूर्ध्वितये मथिताया

उनकी सख्या इतनी अधिक थी कि वे दसो दिशाओमें भी नहीं समा रहे थे । इतने दर्शनार्थी
 कहाँसे आ गये, लगता था मानो नगर फट पड़ा हो ॥२५॥ यो राजा पद्मनाभ चिरपरिचित था,
 उसे बहुत बार देखा भी था, पर विजयके लिए जाते समय उसे देखकर नगरकी स्त्रियोंके नेत्र
 खिल उठे । जैसे चिरपरिचित सूर्यको देखते ही कमल खिल उठते हैं । सच तो यह है कि सुन्दर
 वस्तु कभी आश्चर्य उत्पन्न किये बिना नहीं रह सकती ॥२६॥ लोगोके शब्द-कोलाहलसे एक
 चंचल खच्चर डर गया और उसके ऊपर बैठी हुई, अन्तःपुरमें काम करनेवाली एक युवती
 गिरनेकी स्थितिमें पहुँच गयी, उसके वस्त्र इधर-उधर हो गये, स्तन आदि अवयव दृष्टिगोचर
 होने लगे, तथा मनचले युवकोके मनमें कौतुक उत्पन्न हो गया ॥२७॥ हाथीको देखते ही एक ऊँट
 डर गया । फलतः कानोको उद्वेजना उत्पन्न करनेवाले स्वरमें चिल्लाता हुआ, अपनी गर्दनको
 लम्बो करता हुआ वीत पटककर ऐसे ढगसे भागा कि छावनीमें उमने एक नटकी भाँति हास्य
 रसकी खूब ही पुष्टि की—उसे देखनेवाले लोग ठहाका मारकर हँसने लगे ॥२८॥ हाथीकी सूडसे

१. एष टोकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु सर्वासु 'निरिते' इत्येव सम्पलम्यते । २ श ऊहि तर्क । ३. =
 पतता । ४. आ 'स्तनाद्यवयवो' इति नास्ति । ५. = तृणवगम् । ६ 'फूत्कृत' इति टोकायामेव दृश्यते, प्रतिपु
 तु सर्वास्यपि 'स्तृकृति' इति वर्तते । ७ मथित^८ इत्याप पाठ्योकाश्रय एष, प्रतिपु तु 'मृदित' इति दृश्यते ।

अविदितागमवारणभीभवत्पतनभग्नवृहदधिपात्रया ।
 निववृते क्षणशोचितनाशया नृपपथात्किल बल्लवयोपिता ॥३०॥
 गुरुभरग्रहकुब्जितविग्रहैश्चिरतराच्चलितैरपि चक्रिरे ।
 कटकिनः प्रथमं कृतनिर्गमाः सपदि वैवधिकैरनुयायिनः ॥३१॥
 नृपवधूजनयानवितानकैरलघुभिः कटकं निचितान्तरम् ।
 तमवलोक्य जनैर्न न सस्मरे^१ प्रचुरपोतचितः सरितां पतिः ॥३२॥

भगनाया धुरो यानमुखस्य द्वितये भागद्वये सति । विपुललामकृते विपुलाय महते लामाय (विपुललामस्य) कृते, लामनिमित्तम् । कृते इत्यव्ययम् । अटत गच्छतः । वणिज वाणिजस्य । मनसा सह मानसेन साकम् । घृतघटं घृतस्य घटः कलशः । पुस्फुटे स्फुटघटे स्म^३ । स्फुट विभेदने भावे लिट् । चित्तेन सह घृतघटैर्मिश्रमित्ययम् । सहोक्तिः ॥२९॥ अविदितेति । अविदितागमवारणभीभवत्पतनभग्नवृहदधिपात्रया अविदित^४ आगम^५ आगमन यस्य तस्माद् वारणाज्ज्ञातेन भयेन (जातया भिया) भवता जायमानेन पतनेन भग्न विभिन्न वृहद् महद् अधिपात्रं यस्यास्तया । क्षणशोचितनाशया क्षणं स्वल्पकालं शोचिता^६ शोक्तितो नाशो यस्या^७ तया । बल्लवयोपिता बल्लवया गोपालया^८ योपिता स्त्रिया, बल्लवस्य योपिता वा । नृपपथात् राजमार्गात् । निववृते^९ किल आश्रियते स्म । वृत् वरणे कर्षणि लिट् ॥३०॥ गुरुभरंति । गुरुभरग्रहकुब्जित-विग्रहैः गुरुर्महतो भारस्य ग्रहेण स्त्रीकारेण कुब्जितो ह्रस्वोक्तो विग्रहः शरीरं येषां तैः । चिरतरात् चिर-कालात्^{१०} । चलितं आगतं । वैवधिकं भारवाद्, कावडिकं^{११} । अपि प्रथमं पूर्वम् (अपि) । कृतनिर्गमा-कृतो विहितो निर्गमो निर्याणं येषां^{१२} ते । कटकिनः सेनानायकाः । सपदि शीघ्रम् । अनुयायिनः पश्चाद्गामिनः । चक्रिरे चक्रुः । दुक्कुलं करणे लिट् ॥३१॥ नृपेति । अलघुभिः महद्भिः । नृपवधूजनयानवितानकं नृपस्य राज्ञो वध्व एव स्त्रिय एव जना (वधूना जनाः समूहाः) तेषां यानानां शिबिकानां वितानकं समूहः । निचितान्तरं निचितं परिपूर्णमन्तरं मध्य^{१३} यस्य तम् । त कटक सेनाम् । अवलोक्य बोध्यम् । जनैः लोकैः प्रचुरपोतचित

निकले हुए 'फू' शब्दको सुनकर बैल घबराकर ऐसे ढगसे भागे कि गाड़ीके धुरेके दोनो अगले भाग टूट गये, और गाड़ीमें रखे हुए घोके घडे, खूब मुनाफेकी इच्छासे सेनाके साथ गमन करने-वाले व्यापारीके हृदयके साथ फूट गये ॥२९॥ दहीसे भरे हुए बहुत बडे घडेको अपने सिरपर रखकर एक ग्वालिन सडकसे चली जा रही थी, इतनेमे अचानक एक हाथी सामनेसे आ गया, उसे देखकर वह घबरा उठी और उसका घडा नीचे गिरकर फूट गया । बेचारी थोडी देर तक वही खडी-खडी दहीके विनाशके बारेमे शोक करती रही, फिर वहांसे लौटकर अपने घर चली गयी ॥३०॥ कुछ भार ढोनेवाले पुरुष अपने कन्धोपर अत्यधिक बोझिल बहगो—काँवर रखकर चले जा रहे थे । भारी भारके कारण उसके शरीर कुबडेकी भाँति आगेकी ओर झुके जा रहे थे, फिर भी उन्होने उन सेनापतियोको पीछे कर दिया, जो बहुत पहले ही प्रस्थान कर चुके थे । कुली लोगोने बहुत पीछे प्रस्थान किया था, पर तेज चलनेके कारण वे सेनापतियोसे भी आगे निकल गये ॥३१॥ जिन शिबिकाओमे रानियाँ बैठी थी, वे बहुत बडी-बडी थी, उनसे सेनाका मध्य भाग घिरा हुआ था । इस अवसरपर सेनाको देखकर लोगोको प्रचुर जहाजोंसे घिरे हुए समुद्रका स्मरण नहीं हो आया, यह बात नहीं थी—अर्थात् अवश्य ही स्मरण हो आया ।

१ अ क ख ग घ म 'गतवारण' । २ म न स सस्मरे । ३ क 'स्फुटघटे स्म' इति नास्ति । ४ आ अविदितमज्ञातमागम । ५ एष टोकाश्रयः पाठः, प्रतिषु 'आगतम्' इति दृश्यते । ६ = चिन्तित । ७ = यया । ८ = गोपालिकया । ९, 'निववृते' इति टोकाश्रयस्य पाठस्य स्थाने मूलप्रतिषु 'निववृते' इति पाठः सम्पुलभ्यते । १० = अतिविलम्बत इति यावत् । ११ वै । १२ क 'मध्य' इति नास्ति ।

सरभसैर्नरनाथविनिर्गमं^१ क्षितिभुजां प्रतिपालयतां बलैः ।
 रुचिरे निचिता. पुरवीथयो गुरुतरङ्गचयैरिव निम्नगा. ॥३३॥
 तुरगरोहकराग्रसमुत्पतत्तरलतुङ्गतुरङ्गतरङ्गया ।
 बहुमुखैर्जलधेरिव वेलया क्षुभितया प्रसृतं नृपसेनया ॥३४॥
 पटहजेन पटुध्वनिना मुहुर्मुहुरिवाह्वयता प्रतिनिःस्वनैः ।
 क्षितिपतीश्वरनिर्गमशसिना सकलसैनिकसङ्घसु बभ्रमे ॥३५॥
 अधिकमेधितया मुदितैर्जनः स हर्तदृष्टिमनाः पुरशोभया ।
 क्षितिपति सहसैव सविस्मयो रथमलोकत शालतले निजम् ॥३६॥

प्रचुरैर्वहलैः पोतैर्नीभि चितो युत । सरिता नदीनाम् । पति समुद्रः । न सस्मरे न स्मर्यते स्मे ति न ।
 द्वौ नजौ प्रकृतमयं द्योतयत । उत्प्रेक्षा ॥३२॥ सरेति^१ । नरनाथविनिर्गमं नरनाथस्य भूपते
 विनिर्गम निर्याणम् । प्रतिपालयतां वाञ्छताम् । क्षितिभृता भूपानाम् । सरभसैः सतोपयुतैः^२ । बलैः
 सेनाभि । निचिता^३ युक्ता । पुरवीथयः पुरम्य नगरस्य वीथयो रथ्या । गुरुतरङ्गचयैः^४ गुरुणा महता
 तरङ्गाणां फल्लोलानां चयैः^५ समूहैः । निम्नगा नद्य इव । रुचिरे भान्ति स्म । उपमा ॥३३॥ तुरगेति ।
 तुरगरोहकराग्रसमुत्पतत्तरलतुङ्गतुङ्गतरङ्गया तुरगरोहणामश्वारोहणां कराग्रस्य हस्ताग्रस्य सङ्घा
 समुत्पतन्तो नृत्यन्तस्तरलाश्चञ्चलास्तुङ्गा उन्नतास्तुरङ्गा अश्वाः त एव तरङ्गा ऊर्मयो यस्या तथा । नृप-
 सेनया नृपस्य नृपतेः सेनया सैन्येन । क्षुभितया संचलितया । जलधेः समुद्रस्य । वेलया^६ तीरेण इव ।
 बहुमुखैः नानामुखैरित्यर्थः । प्रसृत प्रयातम् । उपमा ॥३४॥ पटहेति । मुहुर्मुहुः भूयोभूय । आह्वयता आकारय-
 तेव । क्षितिपतीश्वरनिर्गमशसिना क्षितिपतीना भूभृतामीश्वरस्य पद्मनाभस्य निर्गमस्य निगमनस्य शसिना^७
 द्योतिना । पटहजेन भेरिजनिवेन । पटुध्वनिना पटुना व्यवक्तेन ध्वनिना निस्वनेन । प्रतिस्वनैः प्रतिध्वनिभिः ।
 सकलसैनिकसङ्घसु सकलानां निखिलानां सैनिकानां^८ सेनानायकानां सङ्घसु सदनपु । बभ्रमे व्याध्वते स्म ।
 चलने कर्मणि लिट् ॥३५॥ अधिकमिति । मुदितैः सतुष्टैः । जनैः कोकैः । अधिकम् अत्यन्तम् । एधितया^९
 वर्धितया । पुरशोभया पुरस्य पत्तनस्य शोभया श्रिया । हर्तदृष्टिमना हृते आहृते दृष्टिमनसी नयनमानसे
 यस्या सा (यस्य स) तथोक्त । सविस्मय आश्चर्ययुत । स क्षितिपतिः पद्मनाभ । शालतले शालस्य

शिविकाएँ जहाजो सरीखी थी और सेना समुद्र जैसी । अतः स्मरण होना स्वाभाविक था ॥३२॥
 राजा पद्मनाभके निकलनेकी प्रतीक्षा करनेवाले राजाओकी प्रसन्न सेनाएँ जिन मार्गोंमें खड़ी हुई
 थी, वे मार्ग बड़ी-बड़ी तरङ्गोंसे युक्त नदियों सरीखे सुशोभित हो रहे थे । मार्ग नदियोंके
 समान थे और सेनाएँ तरंगोंके समान ॥३३॥ सवारोंके हाथके इशारेपर नाचनेवाले घोंडे
 पद्मनाभकी जिस सेनामें उत्ताल तरंगोंकी भाँति दृष्टिगोचर हो रहे थे वह समुद्रके ज्वार-भाटेकी
 तरह अनेक ओरसे आगेकी ओर बढ़ चली ॥३४॥ राजाके विजय-प्रस्थानकी सूचना देनेवाला
 भेरीका खूब जोरका शब्द सभी ओरसे प्रतिध्वनित हो रहा था । सभी सैनिकोंके घरोंमें भी
 उसकी प्रतिध्वनि बार-बार पहुँच रही थी, जिससे ऐसा जान पड़ता था मानो वह उन्हें
 (सैनिकोंको) राजाके साथ बाहर जानेका निमन्त्रण दे रही हो ॥३५॥ प्रस्थानके समय नाग-
 रिकोंने प्रसन्नतापूर्वक पुरकी घूँघरा सजावट की थी । राजाका मन और नयन उस सजावटकी
 ओर इतने आकृष्ट हो गये थे कि उसे अपने गमनका त्रिलकुल ध्यान ही नहीं रहा । जब अपने

१ म विनिर्गमे । २ न मुहुरा । ३ = यानपायै । ४ आ नरेति । ५ = प्रतीक्षताम् ।
 ६ श ससतोपयुतैः । ७ = व्याघ्रा । ८ आ श निचयै । ९. आ श निचयै । १०. = 'अध्वान्मुविश्रुती
 वेला' इत्यमरकापानुसारं चन्द्रोदयप्रवृद्धबलराशिनेय—इति स्थान् । ११. = सूचकेन । १२ = योषणा ।
 १३ श अधितया ।

कृतपरस्परवाजिविघट्टना नमितवारणरोहशिरोधरा ।
 व्यधित तिर्यगुपाहितकेतना निरयणं पुरगोपुरतश्चमूः ॥३७॥
 विधुतपङ्करो मधुपायिनामिव रवैर्विदधत्परिभाषणम् ।
 वसुमतीदयितं परिरम्य तं सुहृदिवासुख्यत्परिस्नानिल ॥३८॥
 विकसिताम्बुरुहाणि सरोवराण्य कलुषाश्च पयोनिधियोपितः ।
 पथि विलोकयतः स्पृहणीयया क्षितिभुजोऽजनि शारदयात्रया ॥३९॥
 हृदयहृदयसो विमलाम्बराः पृथुसमुन्नतपाण्डुपयोधराः ।
 नरवरेण पुनः पुनरादराद्दृशिरे दयितासदृशो दिश ॥४०॥

प्राकारस्य तले मूले । निज स्वकीयम् । रथ चक्रयानम् । सहस्रं व शीघ्रमेव । अलोकित पश्यति स्म । लोकोद्
 दर्शने लङ् ॥३६॥ कृतेति । कृतपरस्परवाजिविघट्टना कृत विदित परस्पर वाजिनामद्वाना विघट्टन समर्दन
 यस्या सा । नमितवारणरोहशिरोधरा नमित प्रणतो वारणरोहाणा हस्तिपक्षाना शिरोधर कन्वरो^१ यस्या
 सा । तिर्यगुपाहितकेतना तिर्यक् तिर्यगुपेणोपाहितानि धृतानि केतनानि ध्वजा यस्या सा । चमूः सेना । पुरगो-
 पुरत पुरस्य नगरस्य गोपुरतो गोपुरात्, पुरद्वारादित्यर्थ । निरयण निस्सरणम् । व्यधित करोति स्म ।
 लङ् ॥३७॥ विधुतेति । विधुतपङ्करो^२ विधुतानि कम्पितानि पङ्क^३रुहाणि कमलानि येन स । मधुपायिना
 भ्रमराणाम् । रवै ध्वनिभि । परिभाषण सभाषणम् । विदधत् कुर्वन्नव । परिस्नानिलः परिस्नाया स्नातिकाया
 अनिलो वायु । वसुमतीदयित भूमिवत्प्रभम् । त पद्मनाभम् । परिरम्य आलिङ्ग्य । सुहृदिव मित्रवत् ।
 असुख्यत्^४ सुखमकरोत् । 'सुखदुःखतत्क्रियाया लङ्' । उत्प्रेक्षा (उन्मा) ॥३८॥ विकसितेति । विकसिताम्बु-
 रुहाणि विकसितान्यम्बुरुहाणि येषु तानि । सरोवराणि^५ । अकलुषा न विद्यते कलुष कल्मषो^६ यासा ता ।
 पयोनिधियोपित पयोनिधे समुद्रस्य योपित स्त्रियश्च (नदी) । पथि मार्गे । विलोकयत बोक्षमाणस्य ।
 क्षितिभुज भूमिपते^७ । शारदयात्रया शारदया शरत्कालप्रवन्धिन्या यात्रया प्रयाणेन । स्पृहणीयया अमिच्छितु
 योग्यया । अजनि । जनेड प्रादुर्भावे लङ् ॥३९॥ हृदयेति । हृदयहृदयस हृदयहृतो मनोहरा वयस^८ पक्षिणो
 यासा ताः, पक्षे हृदयहन्ति मनोहराणि वयासि यौवनानि यासा ता । विमलाम्बरा विमलं निर्मलमम्बरमाकाशं
 यासा ताः, पक्षे विमलान्यम्बराणि वस्त्राणि यासा ता । पृथुसमुन्नतपाण्डुपयोधरा पृथक् पीता समुन्नताः
 प्राशव पाण्डव शुभ्रा पयोधरा मेघा यासा ता, पक्षे पृथु समुन्नतो पाण्डू धवलो पयोधरो स्तनौ यासा ता ।

रथको सहसा चहारदीवारीके बाहरकी ढालू जमीनमे जाते देखा तो उसे बड़ा आश्चर्य हुआ
 ॥३६॥ नगरके फाटकसे सेना निकलनेका दृश्य दर्शनीय था । एक ही साथ अनेक घोड़ोंके
 निकलनेसे, वे (घोड़े) आपसमें टकरा रहे थे, जो लोग हाथियोंपर बैठे हुए थे, उन्हें अपनी
 गर्दन नवानी पड़ी, और ध्वज कुछ तिरछे करने पड़े—इस तरहसे नगरके फाटकसे सेना बाहर
 निकली ॥३७॥ कमलोको हिलानेवाले (सुगन्धित) परिखाके वायुने पद्मनाभसे आलिङ्गन
 करके, और भीरोके शब्दोंमें उससे कुशल-क्षेमकी बातें करके उसे एक मित्रकी तरह सुखी
 किया ॥३८॥ खिले हुए कमलोसे अलंकृत तालाबो और निर्मल जलवाली नदियोंको देखकर
 राजा पद्मनाभको शरदऋतुकी यह यात्रा बड़ी सुहावनी प्रतीत हुई ॥३९॥ नायिकाओकी समा-
 नता करनेवाली सभी दिशाओको राजा पद्मनाभने बार-बार आदरसे देखा । नायिकाएँ मन
 हरनेवाले यौवनसे युक्त होती हैं, स्वच्छ वस्त्रोंको धारण करनेवाली होती हैं, और बड़े-बड़े
 उन्नत एव गोरे पयोधरोको सुषमाका आश्रय होती हैं । इसी तरह शरदऋतुकी दिशाएँ मनोहर

१. 'घट्टनानमित' । २ म सरोरुहाण्यं । ३. = शिरोधरा कन्वरा । ४ वा पङ्के । ५ = सुख-
 यति स्म । ६. = सरोवरान् । ७ = कलुष कल्मष यासु । ८ = वय शब्दस्य पुस्त्व मूयम् ।

रुचिररत्नकराजितविग्रहैर्विहितसंभ्रमगोष्ठमहत्तरैः ।

पथि पुरो दधिसर्पिरुपायनान्युपहितानि विलोक्य स पिप्रिये ॥४१॥

कुचभरादसहां शुकवारणे कलमगोपवधूमवलोकयन् ।

स्मितमुखः समचिन्तयदित्यसौ कचिदतीव गुणोऽप्यगुणायते ॥४२॥

बृहदलाबुकगौरववामनां वृत्तिमुपर्युपरि प्रसृतैः पपे ।

सवृषितैरिव गोकुलयोपितां विपुलकान्तिजलो नयनैर्नृपः ॥४३॥

दयितासदृशः दयिताभिर्वनिताभिः सदृशः समानाः । दिशः ककुभः । नरवरेण नृपतिना । पुनः पुनः भूयो भूयः । ददृशेरे वीक्ष्यन्ते स्म । कर्मणि लिट् । श्लेषोपमा (पूर्णोपमा वा) ॥४०॥ रुचिरेति । रुचिररत्नकराजितविग्रहैः रुचिरैर्मनोहरैः रत्नकैः^१ कम्बलैः राजितो विभासितो विग्रहो देहो येषां ते । विहितसंभ्रमगोष्ठमहत्तरैः विहितं कुतः संभ्रमो येषां^२ ते तथोक्ता, गोष्ठस्य गोस्थानस्य महत्तरा गोपाला, विहितसंभ्रमाश्च ते गोष्ठमहत्तराश्च ते । पथि मार्गे । पुरः अग्रे । उपहितानि आनीतानि । दधिसर्पिरुपायनानि दधिसर्पिषोरुपायनान्युपग्राह्याणि^३ स राजा । विलोक्य वीक्ष्य । पिप्रिये प्रीणाति स्म । प्रीञ् कान्तितर्पणयोः । लिट् ॥४१॥ कुचेति । कुचभरात् कुचयोर्भराद् भारात् । शुकवारणे शुकानां कीराणां वारणे निराकरणे । असहाम् असमर्थाम् । कलम[गोप]वधू^४ कलमस्य शालिक्षेत्रस्य [गोप]वधू स्त्रियम्^५ । अवलोकयन् वीक्षमाण । स्मितमुखः स्मितमोक्षद्वसितः मुखं यस्य स । असौ राजा । इति एवम् । अचिन्तयत् चिन्तयति स्म । चित्तैः संज्ञाने । लङ् । अतीव अत्यन्तम् । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । गुणोऽपि परमगुणोऽपि । क्वचित्^६ एकस्मिन् । अगुणायते अगुण इवाचरति, दोषायते इत्यर्थः । गुण इति आचारार्थे ष्वङ्-प्रत्ययः । अर्थान्तरन्यासः ॥४२॥ बृहदिति । बृहदलाबुकगौरववामना बृहतो महतोऽलाबुकस्य तुम्बीफलस्य गौरवेण गुरुत्वेन वामना कुञ्जाम् । वृत्तिम् आवरणम् । उपर्युपरि अग्रेऽग्रे । वीप्सायां द्वि । प्रसृतैः विस्तृतैः । गोकुलयोपिता गोकुलानां गोपालानां योषिता स्त्रीणाम् । तृषितैरिव पिपासितैरिव । नयनैः नेत्रैः । विपुलकान्तिजलं विपुला रुद्रा कान्तिं शरीरकान्तिं सैव जलं यस्य सः । स नृप पद्मनाभः । पपे पीयते स्म । पा वाने कर्मणि लिट् । उपमातिशयश्च

हंस आदि पक्षियोंसे युक्त होती हैं, निर्मल आकाशको धारण करनेवाली होती हैं एवं विस्तृत, उन्नत तथा शुभ्र मेघोंसे विभूषित होती हैं ॥४०॥ राजाके दर्शन करनेके लिए गोशालाओके प्रमुख अहीर बड़े आदरसे पद्मनाभके सामने उपस्थित हुए । वे सभी कम्बल ओढ़े हुए थे । उन्होंने राजाको उपहारमे दही और घी समर्पित किया । मार्गमें सामने उपस्थित हुईं इन उपहारकी वस्तुओंको देखकर वह बहुत प्रसन्न हुआ । यात्राके समय दही देखना शकुन जो समझा जाता है ॥४१॥ एक धानके खेतमें बार-बार तोते आ रहे थे, उन्हें उस खेतकी रखवाली भगाना चाहती थी, किन्तु स्तनोंके बोझसे वह विवश थी—दौड़ दौड़कर भगा नहीं पा रही थी । यह देखकर राजा मुसकराने लगा और मन-ही-मन यह सोचने लगा कि कहीं-कहीं पर श्रेष्ठ गुण भी दोष बन जाता है ॥४२॥ बड़ी-बड़ी लौकियोंके बोझसे जो बाड़ी झुकती जा रही थी, उसीकी ओटमें खड़ी हुई ग्वालिनोकी आँखें मानो प्यासी थी, अतएव बाड़ीके ऊपरसे निकालकर उन्होंने (आँखोंने) अत्यधिक कान्तिजलसे सम्पन्न राजा पद्मनाभको पी लिया—

१. = 'रत्नक कम्बले स्मृत' अनेका० ३।८५ । २. = यै । ३. 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' ।

इत्यमरः । ४. आ कलमकासवधू । ५. = कृषीवलबालामित्यर्थः । ६. = क्वचित् ।

फलितसस्यसमूहनिरन्तरास्वतिमनोरमलाङ्गलराजिषु ।
 क्षितिषु गौरिव गौर्जगतीभुजश्चिरतरं विचचार निरङ्कुशा ॥५१॥
 जनमन शयने शयितं मनोभवमिव प्रतिबोधयता कृतः ।
 समदहंसकुलेन कलध्वनिर्नृपतिनावहितश्रुति शुश्रुवे ॥५२॥
 परिमितैर्मनैः कुथवाहिनीं पथि सुविश्रमयन्गजवाहिनीम् ।
 जलधिधीरजला जलवाहिनीं वसुमतीपतिराप स वाहिनीम् ॥५३॥
 विविधभङ्गतरङ्गशिरःस्थितैस्तुहिननिर्मलफेनकदम्बकैः ।
 वसुमतीव विराजति या शरद्घनघनाघनरुद्धमहीधरा ॥५४॥
 समवगाढवतां वनदन्तिनां कटतटाद्गलितस्य मदाम्भसः ।
 उपरि संचरतामलिना कुलैः सतिलकाभरणेव विभाति या ॥५५॥

फलितेति । फलितसस्यसमूहनिरन्तरामु फलिताना फलभरिताना सस्याना समूहेन निचयेन निरन्तरामु
 सकीर्णामु । अतिमनोरमलाङ्गलराजिषु अतिमनोरमा अत्यन्त मनोहरा लाङ्गलाना हलाना राजयो रेखा यासु
 तामु । क्षितिषु क्षेत्रेषु । गौरिव घेनुग्विव । जगतीभुजः भूभुजः । गौ दृष्टि । निरङ्कुशा निर्वाधा । चिरम्
 अनेकक्षणम् । विचचार^१ वर्तते स्म । उपमा । ५१॥ जनेति । जनमन शयने जनाना लोकानां मन एव
 चित्तमेव शयन पर्यङ्क (ङ्क) तस्मिन् । शयित सुप्तम् । मनोभव मन्मथम् । प्रतिबोधयता इव जागरयता
 इव^२ । समदहंसकुलेन समदाना हर्षयुक्ताना हसना मरालाना कुलेन यूयेन । कृत विरचित । कलध्वनि
 मनोहरध्वनि । नृपतिना पद्मनाभेन । अवहितश्रुति अवहिते सन्नद्धे श्रुती कर्णौ यस्मिन् कर्मणि तत्^३ ।
 शुश्रुवे श्रूयते स्म । शु श्रवणे कर्मणि लिट् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥५२॥ परिमितैरिति । पथिषु मार्गेषु ।
 कुथवाहिनीं कुथ रत्नकम्बल वहतीत्येवशोला कुथवाहिनीं ताम् । 'कुथ स्यात् करिकम्बल' इत्यभिधानात् ।
 गजवाहिनीं गजाना वाहिनी सेना ताम् । गजवाहिनीमित्युपलक्षणम् । सर्वापि सेनामित्यर्थः । विश्रमयन्
 विश्रान्तिं नयन् । परिमितं कतिपयं । गमनं प्रयाणं । स. वसुमतीपति. भूमिपति । जलधिधीरजला
 जलधिरिव समुद्रवद् धीरः प्रवृद्ध जल यस्या सा ताम् । जलवाहिनीं जलवाहिनीनामधेयाम् । वाहिनीं नदीम् ।
 आप ययो । आप्लु व्याप्तौ लिट् । जाति (यमकम्) ॥५३॥ विविधेति । विविधभङ्गतरङ्गशिरःस्थितैः^४
 विविधैर्नानाप्रकारैर्भङ्गैर्वक्रयुतैः (विविधभङ्गाना नैकविधरचनाना) तरङ्गाणा कल्लोलाना शिरस्यग्रे
 स्थितैः । तुहिननिर्मलफेनकदम्बकैः तुहिनमिव निर्मलाना शुभ्राणा फेनाना ढिण्डीराणां^५ कदम्बकैर्निकुरम्बकैः ।
 या नदी । शरद्घनघनाघनरुद्धमहीधरा शरदः शरत्कालस्य घनैः सान्द्रैर्घनाघनैर्मेघैः रुद्धा आवृता महीधरा
 पर्वता यस्या सा । वसुमतीव भूमिरिव । विराजति भाति । लट् । उपमा ॥५४॥ समेति । समवगाढवता
 मज्जताम् । वनदन्तिना वनगजानाम् । कटतटात् कपोलप्रदेशात् । गलितस्य प्रसृतस्य । मदाम्भसः मदजलस्य ।

चावल आदिके दानोसे भरे हुए धान आदि अनाज, जिन खेतोमे लगातार लगे हुए थे, उनमे
 राजाकी दृष्टि बहुत देर तक एक गायकी भाँति स्वच्छन्द-विचरण कर रही थी ॥५१॥
 लोगोकी चित्त-शय्यापर सोये हुए कामदेवको जगानेवालेके समान प्रतीत होनेवाले मतवाले हसो-
 के झुण्डने जो मधुर ध्वनि की, उसे राजाने कान लगाकर बड़े चावसे सुना ॥५२॥ मार्गमे बहुत
 थोड़े पड़ाव डालकर झूलस विभूषित हाथियोकी सेनाको विश्राम कराता हुआ राजा पद्मनाभ
 समुद्रके समान गम्भीर नोरसे भरी हुई जलवाहिनी नामकी नदीके पास जा पहुँचा ॥५३॥
 उसकी छोटी-बड़ी अनेक प्रकारकी तरगोके ऊपर बर्फकी तरह शुभ्र फेन लहरा रहा था, अत

१ क ख ग घ म सरिद्धन । २ = बहुकाल यावत् । ३ = संचरति स्म । ४ श जागरता
 इव । ५ = गभीर । ६ = विविधभङ्गाना नैकविधरचनाना तरङ्गाणा कल्लोलाना शिरस्यग्रभागे
 स्थितैः । ७ आ दिन्दिराणां ।

कृतपरस्परकेलिभिरुच्छलन्मधुरगीतरवानुगनिःस्वनैः ।
 उभयकूलगतैः पततां कुलैर्निजविनोदकरैरिव भाति या ॥५६॥
 तटगतामलनीलशिलातलोल्लसितदीधितिरञ्जितनीरया ।
 पतितया सततायनवर्त्मनः^२ प्रतिमयेव विभाति मही यया ॥५७॥
 मकरसूक्तदूरसमुच्चलत्सलिलबिन्दुभिरिन्दुमणिप्रभैः ।
 सततमम्बुधराध्वनि तारकाकुलकृता क्रियतेऽभिरुचिर्यया ॥५८॥

उपरि अग्रे । सचरता भ्रमताम् । अलिना मधुकराणाम् । कुलैः समूहैः । या जलवाहिनी नदी । सतिलका-
 भरणेव तिलकमेवाभरणं भूषणं तेन युतेव । विभाति विराजते । भा दीप्ती लट् । उत्प्रेक्षा ॥५५॥ कृतेति ।
 कृतपरस्परकेलिभिः कृता विहिता परस्परकेलिरन्योन्यविलासो येषां^३ तैः । उच्चरन्मधुरगीतरवानुगनिस्वनैः
 उच्चरत पठतो मधुरस्य मनोहरस्य गीतस्य गानस्य रव ध्वनिमनुगोऽनुगतो निस्वनो रवो येषां तैः । उभय-
 कूलगतैः उभय कूल तट गतेर्यतैः । पतता पक्षिणाम् । कुलैः यूथैः । या नदी । निजविनोदकरैरिव^४ स्वस्य
 परिहासैरिव । भाति विराजते^५ लट् । उत्प्रेक्षा ॥५६॥ तटेति । तटगतामलनीलशिलातलोल्लसितदीधिति-
 रञ्जितनीरया तट तीर गताया अमलाया निर्मलाया नीलशिलाया इन्द्रनीलशिलायास्तलस्य प्रदेशसस्योल्ल-
 सितया विराजितया दीधित्या कान्त्या रञ्जितं राग गत नीर जल यस्या (यस्या) तया । यया जल-
 वाहिनीनद्या । पतितया निराधारेण च्युतया । सततायनवर्त्मनः सतत सततमयन गमन यस्य स तथोक्तः,
 वायुरित्यर्थः, तस्य वर्त्मनो मार्गस्याकाशस्येत्यर्थः । प्रतिमयेव प्रतिबिम्बेनेव । मही भूमिः । विभाति विराजते ।
 लट् । उत्प्रेक्षा ॥५७॥ मकरेति । इन्दुमणिप्रभैः इन्दुमणेश्चन्द्रकान्तस्य प्रभेव प्रभा येषां तैः । उपमा । मकर-
 फूत्कृतदूरसमुच्चलत्सलिलबिन्दुभिः मकराणां जलचरविशेषाणां फूत्कृतेन दूर समुच्चलद्भिरितस्ततश्चलद्भिः^६
 सलिलस्य जलस्य बिन्दुभिः पृषद्भिः । सततम् अनवरतम् । अम्बुधराध्वनि आकाशे । तारकाकुलकृता
 तारकाणां नक्षत्राणां कुलेन समूहेन कृता विहिता । अभिरुचि शोभा । यया नद्या । क्रियते विधीयते । कर्मणि

बह (नदी) उस पहाड़ी भूमिकी भाँति सुशोभित हो रही थी जहाँ छोटे-बड़े सभी पहाड़ोंके
 शिखरोपर शरदकालके मेघ छाये हुए हो ॥५४॥ उस नदीमे जहाँ जगली हाथी डुबकी साध
 रहे थे, वहाँ जलकी सतहपर उनके गण्डस्थलोसे निकला हुआ मदजल बह रहा था, उसके
 ऊपर भौंरोके झुण्ड मँडरा रहे थे, उनसे वह नदी ऐसी सुशोभित हो रही थी मानो तिलकका
 शृंगार किये हुए हो ॥५५॥ उस जलवाहिनी नदीके दोनों तटोपर पक्षियोंके झुण्ड बैठे हुए थे ।
 वे । वे आपसमे क्रीड़ा कर रहे थे और मधुर गानकी भाँति शब्द कर रहे थे, अतः उनकी
 परिस्थितिसे वह ऐसी जान पड़ती थी मानो मनोरजन करनेवाले अभिनेताओ—नाटकके पात्रोंसे
 युक्त हो ॥५६॥ उसके घाटोपर निर्मल नीले रंगकी शिलाएँ जड़ी हुई थी—उनकी किरणोंसे
 उसका जल रंगीन—सफेदसे नीला हो गया था, अतः उस नदीके कारण पृथ्वी ऐसी जान पड़ती
 थी मानो आकाशकी छायासे युक्त हो । नील शिलाओंकी किरणोंके पड़नेसे पूरी नदी नीली होकर
 आकाशकी छाया—सी जान पड़ती थी ॥५७॥ उस नदीमे मगर बहुत थे । उनके
 मुखसे निकले हुए सूतकारसे जलकी बूँदें—जो चन्द्रकान्तमणिकी प्रभाकी भाँति शुभ्र
 थी—बहुत ऊँचाई तक उछलकर आकाशमे सदा ताराओंकी शोभा फैलाया करती थी ।

१ आ इ 'मिरुच्चलन्म' । २ अ आ इ 'यतवर्त्मन' । ३. = यै । ४ = स्वमनोरञ्जनकारिभिरुच-
 लसितेव । ५ श विराजति । ६. अस्य टीकाश्रयस्य पाठस्य स्थाने मूलप्रतिषु 'सूक्तत्' इति दृश्यते ।
 ७. 'समुच्चलत्' इति टीकायामेव वर्तते, मूलप्रतिषु 'समुच्छलत्' इति समबलोक्यते । ८. = नकाणा ।
 ९. श 'इतस्ततश्चलद्भिः' इति पाठो नोपलभ्यते ।

पुलिनभूमिषु यत्र तटद्रुमव्यवहितांशुमदंशुषु मासुत ।
 सुरतजश्रमवारिकणान्पिचक्रमयते मिथुनानि नमःसदाम् ॥५९॥
 घनतरैरुपरिञ्जितवारिभिः सुरभिताखिलदिग्विवराम्बरैः ।
 परिमलैरुपरिस्थितखेचरीसलिलकेलिमधो चिवृणोति या ॥६०॥
 दानाम्भोभिर्भूरिभिर्वारणानां श्रान्त्युद्भूतैर्वाजिनां वक्त्रफेनैः ।
 चक्रे पुष्यत्स्रोतस^१ तुल्यनामप्रोत्येवासौ^२ वाहिनी वाहिनीं ताम् ॥६१॥

छट् । अतिशय ॥५८॥ पुलिनेति । यत्र नद्याम् । तटद्रुमव्यवहितांशुमदंशुषु तटस्य तीरस्य द्रुमैर्वृक्षैर्व्यवहिता
 अन्तरिता अशुमत सूर्यस्याशवो मयूखा यासु तासु । पुलिनभूमिषु सिकतापुञ्जभूमिषु । मासुत वायु ।
 सुरतजश्रमवारिकणान् सुरतजस्य निधुवनजनितस्य श्रमवारिणस्स्वेदजलस्य कणान् लवान् । पिबन् पान
 कुर्वन् सन् । नमःसदाम् अमराणां विद्याधराणां वा । मिथुनानि युगलानि । रमयते सतोपयति स्म । रमि
 क्रीडाया णिजन्ताल्लट् ॥५९॥ घनतरैरिति । घनतरै वहुलैः । उपरिञ्जितवारिभि उपरिञ्जितै क्रीडानिमित्त-
 मायात[खेचर]श्चोजनस्तनगलितकुङ्कुमादिना राग गतं । वारिभि सलिलं । सुरभिताखिलदिग्विवराम्बरै
 सुरभितानि परिमलितान्यखिलानि सकलानि दिशा विवराण्यम्बरमाकाश येषां तैः । परिमलैः सुरभिभि ।
 या नदी । उपरि स्थितखेचरीसलिलकेलिम् उपरिस्थितानामुपरिष्ठात् स्थितानां खेचरीणां देवीनां विद्याधराणां
 (वा) सलिलकेलिं जलक्रीडाम् । अध अधोभागे । चिवृणोति व्यक्तीकरोति ॥६०॥ दानेति । वारणानां
 गजानाम् । भूरिभि प्रचुरं । दानाम्भोभि मदजलं । श्रान्त्युद्भूतैः श्रान्त्या श्रमेणोद्भूतै^१ प्रवृद्धैः । वाजिनाम्
 अश्वानाम् । वक्त्रफेनै वक्त्राणां मुखानां फेनै ढिण्डोरै^२ । असौ इयम् । वाहिनी सेना । ता वाहिनीं नदीम् ।
 तुल्यनामप्रोत्येव तुल्ये समाने नाम्नि प्रोत्येव स्नेहेनेव । पुष्यत्स्रोतस पुष्यत्प्रवृद्धं स्रोतः प्रवाहो यस्यास्ताम् ।

इसका एक मात्र श्रेय उस नदीको था ॥५८॥ उस नदीके तटपर घनी वृक्षावली थी,
 उसके कारण सूर्यकी किरणें उसीमे उलझ जाया करती थी, नीचे नहीं पहुँच पाती थीं ।
 उसी वृक्षावलीके नीचे जलसे निकले हुए शीतल प्रदेशोमे देव-देवियोंके युगल सम्भोगका
 सुख भोगते थे । सुरतके परिश्रमसे निकली हुई पसीनेकी बिन्दुओको पीकर वायु उन्हें आनन्द
 पहुँचाता था ॥५९॥ उस नदीमे विद्याधरोकी स्त्रियाँ जलक्रीडा करने आया करती थी ।
 उनके फूलोके आभूषणोकी परागसे नदीका जल गाढा हो जाता था, अगर रागके धूलनेसे रगीन
 हो जाता था, तथा उनके मुख-कमलकी सुगन्धिसे सभी दिशाओका मध्यभाग या सारा-का-सारा
 वायुमण्डल सुवासित हो उठता था । उस नदीका बहाव जिस ओर था, उस ओर नहानेवाले
 जलकी घनता व बदले हुए रंगको देखकर तथा उस ओरसे आनेवाली सुगन्धिको सूँघकर ऊपर-
 की ओर विद्याधारियोकी जलक्रीडाका अनुमान कर लेते थे । जल और वायुमण्डलका परिवर्तन
 ही उन्हें ऊपरकी ओर विद्याधारियोकी जलक्रीडाकी सूचना दे दिया करता था ॥६०॥ राजाकी
 वाहिनी-सेनाने मानो अपने नामकी समानतासे उत्पन्न हुई प्रीतिके कारण उस वाहिनी-नदीके
 प्रवाहको अपने हाथियोंके अत्यधिक मदजलसे एव श्रमवश घोड़ोंके मुखसे उत्पन्न हुए फेनसे पुष्ट

१ क ख ग घ म^१ दिग्बलयान्तरं । २. आ इ पुष्यत्स्रोतस । ३ क ख ग घ म तुल्यनाम-
 प्रोत्येवासौ । ४. = शोषयन् । ५. = यै । ६. = सजातं । ७. आ दिन्दिरं ।

संसर्पत्तटगतकर्कटां समीनामुन्मज्जन्मकरविराजमानमध्याम् ।
तीर्त्वा तामुदयसमन्वितो जगाम क्षोणीभृत्सरितमिवाम्बुवाहवीथीम् ॥६२॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

चक्रे चकार । डुकृञ् करणे लिट् । उपमा ॥६१॥ संसर्पदिति । संसर्पत्तटगतकर्कटा संसर्पन्तस्तटगतास्तीरगताः कर्कटाः कुलोरा यस्यास्ताम्, पक्षे कर्कट^१राशियुक्ताम् । समीना मीनैर्मत्स्यैर्युक्ताम्, पक्षे मीनराशियुक्ताम् । उन्मज्जन्मकरविराजमानमध्याम् उन्मज्जद्भिस्तत्तरे^२भिर्मकरै^३र्जलचरविशेषै विराजमानं मध्य यस्या ताम्, पक्षे (मकरराशिसहिताम्) । तस्य (?) अम्बुवाहवीथीमिव गगनमिव । ता सरित जलवाहिनीं नदीम् । उदय-समन्वितः उदयेन^४ सपदा समन्वितो युक्तः^५ । क्षोणीभृत्^५ पद्मनाभ । तीर्त्वा उत्तीर्य । जगाम ययौ । गम्लु गतौ लिट् । श्लेषोपमा ॥६२॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
विद्वन्मनोवल्लभाख्ये त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

कर दिया—बड़ा दिया ॥६१॥ वह नदी आकाश सरीखी थी । जिस तरह आकाशमे कर्कराशि, मीनराशि और मकरराशि होती है, उसी तरह उस नदीके तटपर कर्क—कैकडे रेंग रहे थे, उसके जलमे मत्स्य—मछलियाँ थी और उसके मध्यभागमे मकर-मगर निवास करते थे । अभ्युदयशाली राजा पद्मनाभ उसे पार करके आगे चला गया ॥६२॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाक चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें तेरहवाँ
सर्ग समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

१. = कर्कराशियुक्ताम् । २. = नक्रैः । ३. = अम्युदयेन । ४. आ समन्वित. सहित. । ५. आ दमाभृत् ।

[१४. चतुर्दशः सर्गः]

मणिप्रभामिर्मणिकूटमद्रिं सदीपैमुच्चैः ददर्श ।

च्युतं दिवोऽन्योन्यविघट्टनेन तडित्त्वतां वारिमुचामिवौघम् ॥१॥

विचित्ररत्नैः कटकैः स्वकीयैरिवाद्द्वितीयां बहतो विभूषाम् ।

निशाकरो यस्य निशासु शोभां करोति चूडामणिमात्रजन्याम् ॥२॥

पर्यन्तचर्यः कनकोज्ज्वलासु यन्मेखलासूच्यतरासु ताराः ।

परिस्फुरद्दीधितिभासुराणां कुर्वन्ति कृत्यं मणिकिङ्किणीनाम् ॥३॥

मणीति । मणिप्रभामि मणीना रत्नाना प्रभामि । दीप देवोप्यमानम् । 'नम्कम्यजस्क—' इत्यादिना शोले र-प्रत्यय । उच्चैर्दृषणम्^२ उच्चैश्चत दृषण्ड वृषकदम्बक यस्य तम् । मणिकूट मणिकूटनामधेयम् । अद्रि पर्वतम् । अन्योन्यविघट्टनेन अन्योन्य परस्पर विघट्टनेन समर्दनेन^३ । दिव आकाशात् । च्युत पतितम् । तडित्त्वता विद्युत्त्वताम् । 'स्त मत्वर्थे' इति पदत्वाभावात् जस्त्वम् । वारिमुचा मेघानाम् । ओषमिव समूह-मिव । स राजा । ददर्श पश्यतिस्म । लिट् ॥१॥ विचित्रेति । स्वकीय^४ स्वसंबन्धे । विचित्ररत्नैः विचित्रै-र्नानाविधै रत्नैर्मणिमयुतैः । कटकैरिव बलयैरिव स्थितैः । कटकै नितम्बैरित्यर्थः । अद्वितीया सादृश्यरहि-ताम् । विभूषाम् अलंकारम् । बहतः धरत । यस्य पर्वतस्य । निशासु रात्रिषु । निशाकर चन्द्र । चूडा-मणिमात्रजन्या चूडामणिमात्रेण शिरोरत्नमात्रेण जन्यामुत्पन्नाम् । शोभा^५ करोति विदधाति । लट् । चन्द्र-श्चूडामणिरिवामाति, इत्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥२॥ पर्यन्तेति । कनकोज्ज्वलासु कनकेन सुवर्णधातुना^६ उज्ज्वलासु प्रकाशमानासु । सूच्यतरासु^७ अत्युन्नतासु । यन्मेखलासु यस्य मेखलासु सानुषु काञ्चीधामसु^८ । पर्यन्तचर्यं पर्यन्ते समन्तत (चरन्तीति) चर्यं सचर्यं^९ । तारा नक्षत्राणि । परिस्फुरद्दीधितिभासुराणा परिस्फुरन्त्या प्रज्वलन्त्या दीधित्या कान्त्या भासुराणा प्रकाशनशीलानाम् । 'मजभास—' इत्यादिना धुर—प्रत्ययः । मणि-

इसके पश्चात् राजा पद्मनाभने आगे बढ़ते ही मणिकूट नामक पर्वतको देखा । उसके ऊपर खूब ऊँचे-ऊँचे प्रस्तरखण्ड-चट्टानें थे, और वह मणियोकी प्रभासे देदीप्यमान हो रहा था । अतएव वह ऐसा जान पड़ता था मानो आपसमे टकराकर आकाशसे गिरा हुआ, बिजली सहित मेघोका समूह हो ॥१॥ वह नाना प्रकारके रत्नोंसे जड़े हुए कड़ोंके समान शोभाको धारण करनेवाले अपने विचित्र रत्नमय मध्यभागके प्रदेशोंसे अद्वितीय सुषमाको प्राप्त कर रहा था । जिस प्रकार कड़े मनुष्यको मण्डित करते हैं उसी प्रकार मध्यभाग उसकी शोभाको बढ़ा रहे थे । मध्यभाग (कटक) ही उसके कड़े थे । अब केवल चूडामणिकी कमी रह गयी थी, जिसे रात्रि-के समय चन्द्रमाने पूरा कर दिया जो उसके सबसे उन्नत शिखरपर चूडामणि सरोखा जान पड़ता था ॥२॥ उस पर्वतकी, अत्यन्त उन्नत और स्वर्णमय होनेसे उज्ज्वल मेखलाओ-मध्यभाग-के प्रदेशों (करघनी) में चारों ओर घूमनेवाली ताराएँ चमाचमाती हुई किरणोंसे देदीप्यमान मणिजडित छोटी-छोटी घण्टियोंका काम कर रही थी । उसके मध्यभाग (मेखला) करघनी सरोखे थे और उन्हींके आस-पास घूमनेवाली ताराएँ छोटी घण्टियों सरोखी । उसके मध्यभाग

१. अ भा इ सदीप^१ । २ 'दृषण्ड' टीकाया 'दृषद' च मूलप्रतिपु वर्तते । ३ श 'समर्दनेन' इति नास्ति । ४. = स्वसंबन्धिभि, आत्मोय —इत्यर्थः । ५. = छविम् । ६. श 'कनकेन स्वर्णधातुना' इति नास्ति । ७. आ उच्चतरा, श उज्ज्वलतरासु । ८ श 'धामसु । ९ = सचारिण्यः ।

प्रभावतो लब्धमहर्द्धिकस्य प्रभावतो योगिजनस्य यस्मिन् ।
 नरो गतो रम्यविशालशृङ्गे न रोगतो गच्छति कोऽपि पीडाम् ॥७॥
 नितम्बवाप्यः स्रचराङ्गनानामधः प्रवर्षेष्वपि वारिदेषु ।
 विच्छिन्दते यत्र न तोयकैलि परिस्रवन्निर्झरपूर्यमाणाः ॥८॥
 परिस्रुतानीन्दुमणिप्रतानात्पयांसि पीयूषवदापियन्तः ।
 नित्यप्रसूताभिनवप्रवाला भजन्ति यत्राजरतां द्रुमौघाः ॥९॥
 महौषधीगन्धगतप्रभावाभिर्वीर्यकृष्णाहिषु चन्दनानाम् ।
 वनेष्वनाशङ्कितशेमुपीकाः क्रोडन्ति कान्तैः सह यत्र कान्ताः ॥१०॥

देवानाम् । प्रियत्व सतोपत्वम् । ब्रजन्ति गच्छन्ति । ब्रज गतौ लट् ॥६॥ प्रमेति । प्रभावतः दीप्ति-
 मत कान्तियुक्तस्य । लब्धमहर्द्धिकस्य लब्धा प्राप्ता महत्य ऋद्धयो महौषध्यादयो यस्य तस्य । योगिजनस्य
 मुनिजनस्य । प्रभावतः सामर्थ्यतः । यस्मिन् गिरौ । रम्यविशालशृङ्गे रम्ये मनोहरे विशाले विस्तोर्णे शृङ्गे
 शिखरे । गतं यात । कोऽपि कश्चिदपि । नर पुरुष । रोगत व्याधे सकाशात् । पीडा बाधाम् । न
 गच्छति न प्राप्नोति । गच्छ गतौ लट् । यमकम् ॥७॥ नितम्बेति । यत्र गिरौ । वारिदेषु मेघेषु । अध-
 प्रवर्षेषु [अपि] अधः अधोभागे प्रवर्षं वृष्टिर्येषां तेषु अपि । परिस्रवन्निर्झरपूर्यमाणा परिस्रवता परितो धावता
 निर्झरेण प्रवाहेण पूर्यमाणा संपूर्णं गम्यमानाः । नितम्बवाप्यः नितम्बे तटे विद्यमाना वाप्यो दीपिका ।
 स्रचराङ्गनाना विद्याधरवनिनानाम् । तोयकैलि जलकैलिम् । न विच्छिन्दते अभावं न कुर्वते । छिद्व
 द्वेधीकरणे लट् ॥८॥ परीति । यत्र गिरौ । इन्दुमणिप्रतानात् इन्दुमणीना चन्द्रकान्ताना प्रतानान्
 निकरात् । परिस्रुतानि परिस्रवन्ति । पयांसि जलानि । पीयूषवत् सुधारसवत् । आपिबन्तः पानं
 कुर्वन्तः । नित्यप्रसूताभिनवप्रवाला नित्यमनवरत प्रसूता जिता अभिनवाः प्रत्यक्षा प्रवाला येषां ते ।
 द्रुमौघा द्रुमाणा वृक्षाणामौघा समूहा । अजरतां नवीनताम् । भजन्ति श्रयन्ते । अतिशयः ॥९॥
 महौषधीति । यत्र गिरौ । महौषधीगन्धगतप्रभावात् महौषधीना महामूलिकोपधीना गन्धगताद् वासगतात्
 प्रभावात् सामर्थ्यात् । निर्वीर्यकृष्णाहिषु निर्वीर्या निर्गन्धविषसामर्थ्या कृष्णाहय कालोरगा येषां तेषु ।
 चन्दनाना श्रीगन्धानाम् । वनेषु काननेषु । अनाशङ्कितशेमुपीका अनाशङ्किता सशयरहिता शेमुपी
 यासां ता । कान्ता वनिता । कान्तै सह निजदयितै सह । क्रोडन्ति खेलन्ति । क्रोड विहारे लट् ।

प्यारे लगते थे ॥६॥ रमणीय विशाल शिखरोवाले उस पहाड़पर गया हुआ कोई भी मनुष्य,
 बड़ी-बड़ी ऋद्धियोंके धारक प्रभा सम्पन्न योगियोंके प्रभावसे रोगसे पीडित नहीं होता था—
 स्वस्थ हो जाता था ॥७॥ वह पहाड़ बहुत ऊँचा था । जल बरसानेवाले मेघ उनके मध्यभाग
 तक भी नहीं पहुँच पाते थे, मध्यभागके नीचे ही वे जल बरसाया करते थे । उसके मध्यभागमें
 अनेक वापिकाएँ थी, जो सभी ओर बहनेवाले झरनोंसे भरी रहती थी, और इसीलिए वे वहाँ
 विचरनेवाली विद्याधरियोंकी जलक्रीडामें कभी विच्छेद नहीं होने देती थी—विद्याधरियाँ उनमें
 नित्य जलक्रीडा किया करती थी ॥८॥ उस पर्वतपर चन्द्रकान्त मणियोंके समूहसे अमृतके
 समान जल बहता रहता था, उसे पीनेवाले वृक्षोंके समुदायोमें सदा नयी-नयी पत्तियाँ उत्पन्न हुआ
 करती थी । फलतः वे वृक्ष हमेशा नवीन ही बने रहते थे, कभी पुराने नहीं होते थे ॥९॥ वहाँ
 चन्दनके वनोंमें जहरीले काले नाग थे, पर वे सभी उत्कृष्ट जड़ी-बूटियोंके प्रभावसे निर्वीर्य-विष

१ अ क ख ग घ म प्रवर्षेष्वपि । २ म वनेषु निशङ्कित° । ३ श सतोषम् । ४ आ लिट् । ५.
 =येन । ६ श प्रवर्षो° । ७ =संपूर्णता नीयमाना । ८ मध्यभागे । ९ =जनिता । १०, आ जीता ।
 ११. =पल्लवा । १२. आ नवीनताम् । १३ श श्रयन्ति । १४. =येषु । १५. श क्रीड ।

शिलातले यस्य घनायमाने कम्पीयभावम् ।
 विराजते देहविभासुराणां विभासुराणामचिरांशुदेश्या ॥११॥
 गन्तुं पतङ्गोपलवह्नितादपारयन्त्यः सहसा प्रदेशात् ।
 द्विषन्ति यस्मिन्निजमेव तुङ्गं तुरङ्गवक्त्राः कुचकुम्भभारम् ॥१२॥
 समुद्गतैर्ग्रावतले पतित्वा जडोक्तो निर्भरवारिपूरैः ।
 न तापितायोमयपिण्डतुल्यस्तपेऽपि यत्रोत्तपते पतङ्गः ॥१३॥
 प्रमञ्जनः खेचरसुन्दरीणां रतिश्रमापोहकृतोपकारः ।
 यस्मिन्सुगन्धीक्रियते तदास्यश्वासैरिव प्रत्युपकर्तुकामैः ॥१४॥

महोषधिसामर्थ्येन सर्पाणां विपरहितत्वात्तत्र क्रीडता स्त्रीपुरुषाणां कालोरगदशमय नास्त्येत्यर्थः ॥१०॥
 शिलेति । कम्पीयभावं कम्पीयस्य मनोहरस्य भाव स्वरूपम् । अयमाने^२ गच्छति^३ । घनायमाने
 मेघायमाने । यस्य पर्वतस्य । शिलातले शिलाप्रदेशे । घना गुर्वी । अचिरांशुदेश्या अचिरांशोर्विद्युतो
 देश्या समाना । विभासुराणां विशेषेण भासनशीलानाम् । सुराणाम्^४ । देहविभा देहस्य शरीरस्य विभा
 कान्तिः । विराजते भाति । राजृन् दीप्ती लट् । उपमा^५ ॥११॥ गन्तुमिति । यस्मिन् गिरो । पतङ्गो-
 पलवह्नितात् पतङ्गोपले सूर्यकान्तशिलायामुत्पन्नेन बह्निनाग्निना तप्तात् सतप्तात् । प्रदेशात् स्थलात् ।
 सहसा शीघ्रम् । गन्तुं यातुम् । अपारयन्त्य असमर्थः । तुरङ्गवक्त्राः किन्नरवनिताः^६ । तुङ्गम् उन्नतम् ।
 निजमेव स्वकीयमेव । कुचकुम्भभारं स्तनकुम्भानां कुचकलशानां भारम् । द्विषन्ति^७ कुप्यन्ति^८ । रूपकम्
 ॥१२॥ समुद्गतैरिति । यत्र गिरो । तापितायोमयपिण्डतुल्यः तापितेनायोमयेन लोहमयेन पिण्डेन गोलकेन
 तुल्यः समानः । पतङ्गः सूर्यः । ग्रावतले शिलातले । पतित्वा निपत्य । समुद्गतैः^९ प्रस्तुतैः^{१०} । निर्भरवारि-
 पूरैः निर्भरस्य प्रवाहस्य वारोणा पूरैः । जडोक्तः क्षीवीकृतः सन् । तपेऽपि ग्रीष्मकालेऽपि । नोत्तपते न
 संतपते । तप सतापे लट् ॥१३॥ प्रमञ्जन इति । यस्मिन् गिरो । खेचरसुन्दरीणां विद्याधरस्त्रीणाम् ।
 रतिश्रमापोहकृतोपकारः रत्या कामकेत्या जातस्य श्रमस्यापोहेन विनाशेन कृत उपकारो यस्य^{११} स । प्रमञ्जनः
 वायुः । प्रत्युपकर्तुकामैः [इव] प्रत्युपकारः कर्तुकामैः कर्तुमिच्छुमिरिव । तदास्यश्वासैः तासां विद्याधरस्त्री-

रहित हो गये थे । इसलिए वहाँपर स्त्रियाँ निर्भय होकर अपने पतियोंके साथ क्रीडा किया करती थी ॥१०॥ उस पर्वतकी मेघ सरीखी सुन्दर शिलापर देदीप्यमान देवोके शरीरकी घनी-
 प्रभा बिजुलीकी भाँति सुशोभित होती थी ॥११॥ उस पर्वतपर गन्धर्वोंकी अंगनाएँ—जिनके मुख
 अश्व सरीखे थे—सूर्यकान्त मणियोंकी अग्निसे सन्तप्त प्रदेशसे सहसा भाग जानेमे असमर्थ
 होकर अपने ही अत्यधिक, स्तन-कलशोके बोझसे द्वेष करने लगती थी ॥१२॥ उस पर्वतपर
 अनेक झरने बह रहे थे । उनके जलका पूर चट्टानोके ऊपर गिरकर आकाशमे बहुत ऊँचाई तक
 उछल जाता था, उससे, तप्त लोह पिण्ड सरीखा सूर्यमण्डल बिलकुल ठण्डा हो जाया करता
 था, अतः ग्रीष्म ऋतुमे भी वह नहीं तपता था—उष्ण नहीं हो पाता था ॥१३॥ उस पर्वतपर
 विद्याधरियोंकी रतिक्रियाकी थकानको मिटाकर वायुने उनका उपकार किया, तो उन्होंने भी
 मानो प्रत्युपकारकी कामनासे उसे अपनी श्वासवायुसे सुवासित कर दिया ॥१४॥ वह पर्वत
 बड़ी तेजीसे बढ़नेवाली और सभी ओर फैलनेवाली लताओका अक्षय स्थान था । सघन वृक्षा-

१. म तटेऽपि । २. श आयमाने । ३. = नीयमाने । ४. = देवानाम् । ५. = यमक च ।
 ६. = निन्दन्ति । ७. आ कुप्यन्ति । ८. = निन्दन्ति । ९. श प्रस्तुतैः । १०. = येन ।

कान्तैर्विचित्रोज्ज्वलचन्द्रकान्तै रूढैर्लतानां निवहैः प्ररूढैः ।
यस्य द्युतिः केकिभिरक्षयस्य तेने तटे शाखितिरोहितेने^१ ॥१५॥
मध्वासवापानमनोज्ञगानाः^२ समुन्नयन्तो मनसो विकारम् ।
सकोपकान्तानुनयेषु यूनां साहायकं यत्र भजन्ति भृङ्गाः ॥१६॥
श्रुत्वा घनध्वाननिभं नटन्तः शिखण्डिनो^३ निर्भरवारिनादम् ।
कुर्वन्ति यत्सानुगत सुरौघं दिव्याङ्गनानृत्यविधौ वितृष्णम् ॥१७॥
गुहोदरे ध्येयहिमे हिमर्तुं निदाघमव्यन्त्रिषु गह्वरेषु ।
सानुष्वधोगामिघनेषु वर्षाः सुखेन यस्मिन्गमयन्ति सिद्धाः ॥१८॥

षामास्याना इवासे । सुगन्धोक्रियते परिमलोक्रियते । अतिशय^४ ॥१४॥ कान्तैरिति । कान्तै कमनीये । विचित्रोज्ज्वलचन्द्रकान्तै विचित्रं नानाविधमुज्ज्वल (रूप) येषां ते तयोक्ताः, विचित्रोज्ज्वलाश्चन्द्रका मेचक अन्ते येषां तैः । केकिमि मयूरैः । रूढै आरूढैः । प्ररूढै प्रवृद्धै । लताना वल्लीरोणाम् । निवहै समूहैः । अक्षयस्य अविनाशस्य । यस्य गिरे । द्युति कान्ति । शाखितिरोहितेने शाखिभिर्वृक्षैस्तिरोहित आच्छादित इव सूर्यो यस्मिन् तस्मिन् । तटे सानो । तेने वस्तोर्यतेस्म । तनूल् विस्तारे लट् । यमकम् ॥१५॥ मध्वेति^५ । यत्र गिरो । मध्वासवापानमनोज्ञगानाः मधोगुहपुष्पवृक्षस्यासवस्य पुष्परसस्य^६ आपावेन पानगोष्ठिकया मनोज्ञ मञ्जुल गान येषां ते । मनस चित्तस्य । विकारं^७ पल्लटम् । समुन्नयन्त वर्धयन्तः । भृङ्गा मधुकरा । यूनां तृणानाम् । सकोपकान्तानुनयेषु सकोपाना कोपसहिताना कान्ताना स्त्रीणामनुनयेष्वासवास-नेषु । साहायक^८ सहायत्वम् । व्रजन्ति गच्छन्ति । लट् । भृङ्गध्वनिश्रवणे स्त्रीणा भोगकाक्षा जायते, इत्यर्थः । समाहितः ॥१६॥ श्रुत्वेति । घनध्वाननिभ घनस्य मेघस्य ध्वानस्य ध्वनेनिभ सदृशम् । निर्भरवारिनाद निर्भरस्य प्रवाहस्य वारिणो जलस्य नाद ध्वनिम् । श्रुत्वा आकर्ण्य । नटन्तः नृत्यन्तः । शिखण्डिन मयूरा । यत्सानुगत यस्य गिरे सानुगत तटयावम् । सुरौघ सुराणां देवानामोघ समूहम् । दिव्याङ्गनानृत्यविधौ दिव्याङ्गनाना देवस्त्रीणां नृत्यविधौ नटनकरणे । वितृष्ण काक्षारहितम् । कुर्वन्ति विदधति । लट्^९ । अत्रैव नर्तनासक्त कुर्वन्ति, इत्यर्थः । अतिशय ॥१७॥ गुहोदर इति । यस्मिन् गिरो । सिद्धा देवविशेषा । ध्येयहिमे घ्वातु योग्य हिम^{१०} शीतल यस्मिन् तस्मिन् । प्रत्यक्षप्रमेय हिम नास्ति, इत्यर्थः । गुहोदरे गुहाया गह्वरस्योदरे मध्ये । हिमर्तुं हेमन्तर्तुम् । सुखेन^{११} निरायासेन । गमयन्ति यापयन्ति^{१२} । गम्लू गतो णिजन्तात्त्वट् । अव्यन्त्रिषु

वलीसे सूर्यं तिरोहित हो जानेसे उसके तटोपर अन्धकार छाया रहता था । पर उन अन्धकार-मय तटोपर सुन्दर, वृक्षोपर चढे हुए और अद्भुत स्वच्छ चन्द्राकृतियोंसे-जो पल्लोमे बनी हुई थी—युक्त मयूरोके द्वारा प्रकाश कर दिया जाता था ॥१५॥ उस पर्वतपर पुष्परस रूपी आसवका पान कर लेनेसे सुस्वर गान करनेवाले और मनके विकारको बढ़ानेवाले भौरे, रूढी हुई नायिकाओको मनानेमे युवकोको सहायता पहुँचा रहे थे ॥१६॥ उस पर्वतपर मेघध्वनिके समान जल-प्रपातके शब्दको सुनकर नाचनेवाले मयूर तटो या शिखरोपर बैठे हुए देववृन्दको देवियोंके नृत्य देखनेकी तृष्णासे मुक्त कर देते थे—मयूरोका नृत्य देखकर उन्हे देवियोंका नृत्य देखनेकी उत्सुकता नहीं रहती थी ॥१७॥ उस पर्वतपर रहनेवाले देवलोग हिमके प्रभावसे सर्वथा मुक्त गुफाओमे और फुहारेसे युक्त गुफाओमे क्रमशः हेमन्त और ग्रीष्मऋतुको सुखसे

१ म^१ तिरोहितेन । २ आ इ^२ मनोज्ञगानाः । ३ अ आ क ख ग घ म निर्भर^३ । ४ = उत्प्रेक्षा, अन्योन्यालङ्कारश्च । ५ आ मध्वेति । ६ = मधु पुष्परस तद्रूपस्यावस्य मद्यस्य । ७ = विकृतिम् । ८ सा सहायक । ९ आ लट् । १० = शीत्यं । ११ = सुखपूर्वकम् । १२ सा 'यापयन्ति' इति नास्ति ।

जयन्तुचा निस्तमसौ समुत्कः शीतेतरांशू तमसौ समुत्कः ।
 द्रष्टुं चमून्या जगदेकपाली बलेन साक्षाज्जगदे कपाली ॥१९॥
 निषेव्यविवरो वरोऽविविधनिर्भरालंकृतः
 सदन्ति चमरोऽमरौपहितमाधवीमण्डपः ।
 विकासिकमलोऽमलोपलविचित्रभाभासुरो
 न विस्मयमयं नगः प्रविदधाति कस्येक्षितः ॥२०॥

अपा जलाना यन्त्रिपुं^१ यन्त्रयुक्तेषु । गह्वरेषु गुहासु । निदाघ ग्रीष्मम् । अधोगामिधनेषु अधो अधोभागे गामिनो गमनशीला घना मेघा येषु तेषु । सानुपुं^२ तटेषु । वर्षा प्रावृट्कालान् । गमयन्तीति प्रत्येकमभि-
 सवध्यते । दीपकम् ॥१८॥ जयन्ति । निस्तमसौ निर्गत तमो ययोस्तौ । शीतेतरांशू शीत शीतल इतर उष्ण शीतेतरो अशू किरणो ययोस्तौ—चन्द्रसूर्यौ । रुचा कान्त्या । जयन् निर्जयन् । त रत्नकूटगिरिम् । द्रष्टुं वीक्षणाय । समुत्कः^३ सतुष्ट । समुत्कः समुन्नत क मस्तक यस्य सः । बलेन सामर्थ्येन । साक्षात् प्रत्यक्षम् । कपाली रुद्र । जगदेकपाली जगतो भुवनस्य एकपाली मुख्यपालक । असौ राजा । चमून्या सेनानायकेन । जगदे भाष्यते । यमकम् ॥१९॥ निषेव्येति । निषेव्यविवर निषेव्यमाश्रयणीय विवर गह्वर यस्य सः । वर प्रशस्त । विविधनिर्भरालंकृतः विविधैर्नानाप्रकारैः प्रवाहैरलङ्कृतो भूपितः । सदन्तिचमरः दन्तिभिर्गजैश्चमरैश्चमरमृगैश्च युक्तः । अमरौपहितमाधवीमण्डप अमरैर्देवैरुपहित आश्रितो माधवीनां^४ यूथिका-
 लताना मण्डपो यस्य स । विकासिकमलः-विकासीनि विकसनशीलानि कमलान्यम्बुरुहाणि यस्मिन् सः । अमलोपलविचित्रभाभासुरः अमलाना निर्मलानामुपलाना शिलातलाना विचित्रया बहुविधया भया कान्त्या भासुरो दीप्रः । ईक्षित दृष्ट । अयं नगः मणिकूटगिरिः । कस्य पुरुषस्य । विस्मयम् आश्चर्यम् । न प्रविद-

विताया करते थे । तथा वर्षाऋतुको वे उन शिखरोपर आरामसे विताते थे, जहाँ मेघ पहुँच ही नहीं सकते थे, उनसे बहुत नीचे रह जाते थे । क्या सर्दी, क्या गर्मी और क्या बरसात तोनो ही मौसमोमे देवलोग वहाँ सुख पूर्वक रहते थे । वहाँकी उष्ण गुफाओमे हिमका कभी कोई असर नहीं पहुँच पाता था । हाँ, वहाँ रहनेवाले देव उसका स्मरण अवश्य कर लेते थे, कि प्रवासके अवसरपर अमुक स्थान देखा था, जहाँ अत्यधिक हिमपात हो रहा था । इसी तरह अन्य स्थानोपर ग्रीष्म और वर्षामे वह सुख नहीं मिल सकता, जो मणिकूट पर्वतके निवासियोंको अनायास ही प्राप्त हो रहा था । वह पर्वत सभी ऋतुओमे सुखद था । इसीलिए वहाँ देवलोग भी निवास करते थे ॥१८॥ राजा पद्मनाभने अपने देहकी कान्तिसे चन्द्रमाको और दीप्तिसे सूर्यको मात कर दिया था, जो अन्धकारसे सर्वथा मुक्त थे । पद्मनाभ सारे जगत्का एक मात्र रक्षक था और बलमे तो साक्षात् शकर । उसे पर्वतकी विशेषताओके देखनेसे बड़ा हर्ष हुआ और उत्सुकता भी । पर्वत देखनेके लिए उसे उत्सुक जानकर सेनापतिने यो कहना प्रारम्भ किया—॥१९॥ इसकी गुफाएँ रहने योग्य हैं, यह अनेक प्रकारके झरनोसे सुशोभित है, इसपर कही हाथी घूम रहे हैं तो कही चमरो मृग विचर रहे हैं, इसके माधवीलताके मण्डपोमे देवलोग भी आकर ठहर जाते हैं, इसपर कमल खिले हुए हैं; निर्मल मणियो और शिलाओकी अनोखी प्रभासे यह सभी ओरसे प्रकाशित है; अतएव निश्चय ही यह सभी पर्वतोसे श्रेष्ठ है । इसे देखकर किसे आश्चर्य नहीं होगा ? इसे देखकर तो ब्रह्मदेव (कस्य-ब्रह्मदेवस्य) को भी अचरज होगा

१. = यन्त्राणि सन्ति येषु, तेषु । २. = तटिखरेषु । ३. = समुत्सुक । ४. = माधवीलताना ।

तुहिनपाण्डुरतीरजसैकतां कमलजेन गतां रजसैकताम् ।
 वहति सिन्धुमयं सरसामलंकृतदिशा च चयं सरसामलम् ॥२१॥
 सुरयुवतिजनस्य सानुभाजो वदनसरोरुहमण्डनोद्यतस्य ।
 विगलिततिमिरासु संप्रसर्पन्भवति निशास्विह दर्पणो मृगाङ्ग ॥२२॥
 न महोरुहा परिहृता कुसुमैर्मणिदीपकैर्विरहिता न गुहाः ।
 न नितम्बभूः सुरजनैर्विकला न सरः समुज्झितमिहाम्बुरुहैः ॥२३॥
 इह गगनचरैः कन्दरागोचरैः सुरभिश्चुचिपटैः कामिनीलम्पटैः ।
 अवसितसुरतैः सानुसेवारतैः समधुकरस्तैः सेव्यते मारुतः ॥२४॥

धाति न करोति । लट् । यमकम् ॥२०॥ तुहिनेति । तुहिनपाण्डुरतीरजसैकता तुहिनमिव पाण्डुर शुभ्र तीरज कूलजनित सैकत सिकतामय^२ यस्यास्ताम् । कमलजेन तामरसजेन । रजसा परागेण साकम् । एकताम् अभेदत्वम् । गता याताम् । सरसा जलसहिता स्वादुरसवती वा । सिन्धु नदीम् । 'देशे नदविशेषेऽथौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर । अलंकृतदिशाम् अलंकृता भूषिता दिशो येषां^३ तेषाम् । सरसा सरोवराणाम् । चय च समूहश्च । अल भूगम् । वहति धरति । वहि प्रापणे लट् । दीपकम्^४ ॥२१॥ सुरेति । इह गिरौ । सानुभाज सानु^५ तट भाजः (सानु तट भजते इति सानुभाक्, तस्य) आश्रितस्य । वदनसरोरुहमण्डनोद्यतस्य वदनमेव मुखमेव सरोरुह कमल तस्य मण्डने भूषणे उद्यतस्योद्युक्तस्य । सुरयुवति-जनस्य^६ सुरयुवतिरेव जनस्तस्य । विगलिततिमिरासु विगलित तिमिरं यासां तासु । निशासु^७ रात्रिषु । ससर्पन् गच्छन् । मृगाङ्ग चन्द्र । दर्पण मुकुर । भवति^८ । लट् । रूपकम् ॥२२॥ नेति । इह गिरौ । कुसुमैः पुष्पैः । परिहृता रहिता । महोरुहा वृक्षा । न न सन्ति । मणिदीपकै रत्नदीपकैः । विरहिताः शून्या । गुहा गह्वराणि । न न सन्ति । सुरजनैः^९ सुरा एव जना लोकाः तैः । विकला होना । नितम्बभूः^{१०} सानुप्रदेश । [न] न भवन्ति (भवति) । अम्बुरुहैः सरोरुहैः । समुज्झित त्यक्तम् । सर सरोवर^{११} । [न] न भवति ॥२३॥ इहेति । इह गिरौ । कन्दरागोचरैः कन्दरस्य गह्वरस्यागोचरैरविषयं, कृतसुरताः सन्त कन्दरान्निर्गताः^{१२} इत्यर्थः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमर । सुरभिश्चुचिपटैः सुरभिः परिमल शुचि-निर्मल पटो येषां तैः । कामिनीलम्पटैः कामिनीषु वनितासु लम्पटैरत्यासक्तैः अवसितसुरतैः अवसित सपूर्ण सुरतं येषां तैः । सानुसेवारतैः सानोर्नितम्बस्य सेवायामाश्रयणे रतैः प्रीतैः । गगनचरैः विद्याधरैः । समधुकरस्त मधुकराणां भ्रमराणां स्तेन ध्वनिना युत । मारुत वायु । सेव्यते भुज्यते । पेंवड् सेवने

॥२०॥ जिनके किनारोकी बालू बर्फंकी भाँति शुभ्र है और जिनका मधुर जल कमलोकी पराग-के साथ एक रूप हो चुका है, न केवल उन नदियोंको ही इसने जन्म दिया है, बल्कि सारी दिशाओकी शोभा बढ़ानेवाले जलाशयोको भी जन्म देकर यह उन्हें अपनी गोदमे लिए हुए है । ॥२१॥ शुक्लपक्षकी रातोमे इस पर्वतके शिखरोपर देवागनाएँ ज्यो ही अपने मुखका श्रृंगार करने बैठती थी, त्यो ही सामनेसे आया हुआ चन्द्रमा दर्पणकी कमीको पूरा कर देता है ॥२२॥ यहाँके वृक्ष पुष्प रहित, गुफाएँ मणिदीपोसे रहित, मध्यभागकी भूमि देवोंसे रहित और सरोवर कमलोसे रहित नहीं हैं—यहाँके वृक्ष सदा फूलोंसे अलंकृत रहते हैं, गुफाओमे मणिदीप जगमगाया करते हैं, मध्यभागके रम्य प्रदेशोमे देवलोग विराजमान रहते हैं और सरोवरोमे कमल लहलहाते रहते हैं ॥२३॥ यहाँपर स्त्रीलम्पट विद्याधर लोग सम्भोगके उपरान्त सुगन्धित और पवित्र वस्त्र पहनकर गुफाओसे बाहर निकलते ही शिखरोपर टहलने लगते हैं, और फिर

१ म^० नपाण्डर^० । २. = 'सैकत सिकतामयम्' इत्यमर । ३. = ये । ४. = यमकम् । ५. श सानु । ६. = सुर-युवतीना जनो वर्गस्तस्य । ७. = वलक्षपक्षपासु । ८. = जायते । ९. = सुराणां देवानां जना वर्गा, तैः । १०. = मध्यभाग । ११. श सरोवर । १२. = कृतसुरतैः सद्भिः कन्दरान्निर्गतैः ।

अलिनीनिकुरम्बचुम्बिताग्रैः शिखरेऽस्य स्थलपुण्डरीकखण्डैः ।
 भवतीव विकासशालिभिर्द्यौरुदितानेकसलाञ्छनेन्दुबिम्बा ॥२५॥
 विध्यातेऽप्यनिलवशेन मङ्गलार्थं दीपानामिह निकरे लतागृहेषु ।
 वीक्षन्ते गगनचरा महौषधीनामुद्द्योतै रतिषु वधूमुखाम्बुजानि ॥२६॥
 मत्त्वानुपप्लवशिखानिह रत्नदीपान्गत्यन्तरव्यपगमात्पिदधत्करेण ।
 नेत्रे नितम्बगतवस्त्रहृतां प्रियाणां प्रीत्य भवत्यधिगुहं खचराङ्गनौघः ॥२७॥
 बिम्बितपुष्पगुच्छनिचितव्रततिषु निपतन्नस्य तडिल्लतानुकरणक्षमरुचिषु गिरेः ।
 काञ्चनमेदिनीषु जनयति धिषणां नीलदलोपहारविषयां मधुकरनिकरः ॥२८॥

कर्मणि लट् । यमकम् ॥२४॥ अलिनीति । अस्य गिरेः । शिखरे शृङ्गे । अलिनीनिकुरम्बचुम्बिताग्रैः । अलिनीना भ्रमरवनिताना निकुरम्बेण समूहेन चुम्बितमालिङ्गितमग्न येषा तै । विकासशालिभि विकासेन विकसनेन शालिभिः शोभिभिः । स्थलपुण्डरीकखण्डैः स्थलपुण्डरीकाणा स्थलपद्माना षण्डे कदम्बकैः । द्यौः गगनम् । उदितानेकसलाञ्छनेन्दुबिम्बा^१ उदित समुद्भूतमनेकेन बहुलेन लाञ्छनेन युक्तमिन्दुबिम्बं यस्याः सा इव । भवति । उत्प्रेक्षा ॥२५॥ विध्यात इति । इह गिरौ । गगनचरा विद्याधरा । लतागृहेषु^२ लतासदनेषु । मङ्गलार्थं मङ्गलनिमित्ते मङ्गलमेवार्थं प्रयोजन यस्य (तस्मिन्) । दीपाना प्रदीपानाम् । निकरे समूहे । अनिलवशेन अनिलस्य वायोर्वशेन । विध्यातेऽपि त्रिनष्टेऽपि । रतिषु रतिक्रीडासु । वधूमुखाम्बुजानि वधूना वनिताना मुखान्येवाम्बुजानि सरोजानि । महौषधीना काष्ठज्योतिरादीनाम् । उद्योतैः प्रकाशैः । वीक्षन्ते विलोकयन्ते । ईक्षि दर्शने लट् । सामान्यालङ्कारः ॥२६॥ मत्वेति । इह गिरौ । रत्नदीपान् अनुपप्लवशिखान् अनुपप्लवा निर्वाधा शिखा ज्वाला येषा तान् । इति मत्वा बुध्वा । गत्यन्तराभावात् गत्यन्तरस्योपायान्तरस्य व्यपगमादभावात् । नितम्बगतवस्त्रहृता नितम्बगतस्य कटिगतस्य वस्त्रस्य दुकूलस्य हृतामपहारिणाम् । प्रियाणा दयितानाम् । नेत्रे नयवे । करेण हस्तेन । पिदधन्^३ पिनहन् । खचराङ्गनौघः खचराङ्गनानामोघ समूहः । अधिगुह गुहास्वधिकृत्याधिगुहम्, गुहास्वित्यर्थः । प्रीत्य प्रीति-निमित्तम् । भवति । लट् ॥२७॥ बिम्बितेति^४ । अस्य गिरेः । बिम्बितपुष्पगुच्छनिचितव्रततिषु बिम्बिताः पुष्पाणा गुच्छैर्मञ्जरीभिर्निचिता निरन्तरिता व्रतत्यो लता यासु^५ तासु । तडिल्लतानुकरणक्षमरुचिषु तडिल्ल-ताया विद्युल्लताया अनुकरणे क्षमा समर्था रुचिर्यासा तासु । काञ्चनमेदिनीषु सुवर्णमयभूमिषु । निपतन्

भौरोका मधुर संगीत सुनते हुए वायु सेवन करते हैं ॥२४॥ इस पहाडके शिखरोपर सफेद स्थल कमल खिले हुए हैं और उनके ऊपर भौरियोंके झुण्ड बैठे हुए हैं । उन्हें देखकर ऐसा प्रतीत होता है मानो आकाश, लाञ्छन सहित अनेक (पूर्णमासीके) चन्द्रमण्डलो अलकृत हो ॥२५॥ विद्याधर युवक विवाहके बाद यहाँ आया करते हैं । उनके प्रथम मिलनकी मंगलवेलाके यहाँके लतामण्डपोमे मंगल दीप जलाये जाते हैं, हवाके झौंकेसे वे कभी बुझ भी जायें तो भी रतिक्रीडा-के अवसरपर विद्याधर युवक अपनी नववधूका मुखकमल जडी-बूटियोंके प्रकाशसे देख लेते हैं । ॥२६॥ यहाँकी गुफाओमे सम्भोगके अवसरपर विद्याधर लोग ज्यो ही अपनी प्रियाओके नितम्ब-से वस्त्र हटाते हैं, त्यो ही वे शर्मिन्दा होकर रत्नद्वीपोको बुझानेका प्रयत्न करती हैं । पर जब वे नहीं बुझते, तब वे और उपाय न रहनेसे अपने हाथसे पतिके नेत्रोको मूढ़ लेती हैं । यह देखकर वे अपने मन-ही-मन बड़े प्रसन्न होते हैं ॥२७॥ इस पर्वतकी बिजुलीके समान चकाचौध उत्पन्न करनेवाली स्वर्णभूमिमे, जहाँ फूलोके गुच्छोसे लदी हुई लताएँ प्रतिबिम्बित हो रही हैं, वहाँ

१ = उदितान्येकानि सलाञ्छनानीन्दुबिम्बानि यस्या सा । २ = निकुञ्जेषु । ३ = आच्छादयन् ।

४. आ भीतेति । ५. श यासा ।

तटगतासितरत्नविनिःसृतैरचिरलैः परितो निकरै रूचाम् ।

इह कदाचन मेचकितत्विपो निजरुचिं न भजन्ति शरद्धनाः ॥२९॥

मानोन्मादव्यपनयचतुराश्चैत्रारम्भे विदधति मधुराः ।

यूनामस्मिन्घटितयुवतयो दूतीकृत्यं परभृतस्तयः ॥३०॥

ध्वनन्नितम्बावनि तारमन्ते गीत्वा प्रियाणां वनिता रमन्ते ।

इहादृतैर्हममहो नभोगैर्निषेव्यते काममहोनभोगैः ॥३१॥

विनमन् । मधुकरनिकर मधुराणा भ्रमराणा निकरो निवह । नीलदलोपहारविषया नीलदलैरिन्द्र-
नीलमणिभि कृत उपहारो रङ्गबल्लो स एव विषयो गोचरो यस्यास्ताम् । विषया बुद्धिम् ।
सततम्^१ अनवरतम् । जनयति उत्पादयति । जनैर् प्रादुर्भावे लट् । भ्रान्तिमान् ॥२८॥ तदेति । इह
गिरी । परित समन्तात् । तटगतासितरत्नविनि सुतं । तट सानुं गतै^२ रसितैर्नीलै रत्नैर्मणिभिर्विनि-
सृतैर्निर्गतैः । रूचा कान्तोनाम् । निकरै समूहै । मेचकितत्विपः मेचकिता^३ श्यामा त्विट् कान्तियेषा
ते । शरद्धना शरत्कालमेघा । कदाचन कस्मिंश्चित् (अपि) समये । निजरुचि स्वकीयकान्तिम्, शुभ्र-
कान्तिमित्यर्थः । न भजन्ति नाश्रयन्ति । भज सेनायाम् । लट् । सामान्यालङ्कार^४ ॥२९॥ मानेति^५ ।
अस्मिन् गिरी । चैत्रारम्भे चैत्रस्यारम्भे प्रारम्भे । मानोन्मादव्यपनयचतुरा, मानेन गर्वेण जातोन्मादस्य चित्त-
विकारस्य व्यपनये^६ चतुरा प्रोढा । मधुरा श्रवणप्रिया । घटितयुवतय घटिता^७ प्रेरिता । युवतयो वनिता
येषा^८ ते । परभृतस्तय परभूताना कोकिलाना स्तयो ध्वनय । यूना तरुणानाम् । दूतीकृत्यं दूत्या कृत्य
कार्यम् । विदधति कुर्वन्ति । उत्प्रेक्षा (?) ॥३०॥ ध्वनन्निति । इह गिरी । वनिता कामिन्य । प्रियाणा
दयितानाम् । अन्ते समोपे । ध्वनन्नितम्बावनि ध्वनन्ती नितम्बस्य प्रस्थस्यावनिभूमि र्यस्मिन् कर्मणि तत्^९ ।
तारम् उच्चै स्वरम् । गीत्वा ध्वनित्वा । रमन्ते^{१०} क्रीडन्ते । रमि क्रीडाया लट् । आदृतं प्रीतियुक्तं । अहोनभोगै
अहोनै सपूर्णभोगैर्भोगद्रव्यसहितं । नभोगं विद्याधरं । हेममहो स्वर्णमयभूमिः । काम यथेष्टम् । निषेव्यते

भौरे (साक्षात् फूलोंके, गुच्छोंके धोखेमे आकर) आ-आकर मडराने लगते हैं, और अपने मडरानेके
प्रदेशमे दर्शकोको नीलमणियोसे पूरे गये चौकका भ्रम उत्पन्न कर देते हैं ॥२८॥ इस पर्वतके
तटोपर यत्र-तत्र-सर्वत्र नील मणियोकी अपूर्व सुषमा वनी रहती है । उन मणियोकी सघन किरणें
सभी ओर फैली रहती हैं । उनसे शरदऋतुके शुभ्र मेघ विलकुल काले या नीले हो जाते हैं ।
इस तरह वे यहाँ पर अपनी स्वाभाविक (शुभ्र) कान्तिको कभी भी नहीं प्राप्त कर पाते
हैं ॥२९॥ इस पर्वतपर चैत्रमासमे मानवती युवतियोके मान जन्य उन्मादको दूर करनेसे चतुर,
मधुर और विछुड़ी हुई तरुण नायिकाओको उनके पतियोसे मिला देनेवाली कोकिलकी बोली
युवकोंके लिए दूतीका काम देती है ॥३०॥ यहाँपर सगीतज्ञ नायिकाएँ अपने-अपने पतियोके
निकट, इसकी पूरी मध्यभागकी भूमिमे गूँज उत्पन्न करनेवाले ढंगसे तारस्वरमे गाना गाकर
मनोविनोद करती हैं, और समादृत विद्याधर लोग—जो उत्कृष्ट भोग गामग्री साथमे लाये हैं—

१ 'सतत' मूलग्रन्थे नास्ति । २ श गतराश्रिते । ३ = श्यामीकृता । ४ = तद्गुणा-
लङ्कारः । ५ आ मन इति । ६ = दूरीकरणे । ७ = सयोजिता । ८ = याभिस्ता ।
९ = क्रीडन्ति ।

व्योम्ना यानः पत्रिणोऽत्र प्रविष्टं रत्नक्षोण्यां वन्यमार्जारपोतः ।

विम्बं लौल्येनानुबध्नन्न धत्ते^१ दिव्यस्त्रीणां गन्तुमन्यत्र दृष्टिम्^२ ॥३२॥

अयं मुनिघनोऽघनोदनसहः सहस्तिचमरोऽमरोचिततटः ।

सुराद्रिसदृशो दृशोऽम्बरसदां सदाञ्चितविभो विभो रमयते ॥३३॥

नीलोपलोल्लसितलोलमरीचिजालसान्द्रीकृतान्धतमसेष्विव गह्वरेषु ।

क्रीडातिरोहिततनूर्युवतीः पतीनां तच्छ्लाससङ्गसुरभिर्विवृणोति वायुः ॥३४॥

आश्रियते^३ । लट् । यमकम् ॥३१॥ व्योम्नेति । अत्र गिरी । रत्नक्षोण्या रत्नमयभूम्याम् । व्योम्ना गगनेन । आयातः गच्छत^४ । पत्रिणः पक्षिणः । प्रविष्टं प्रतीताम्बरम् । विम्बं प्रतिविम्बम् । लौल्येन लाम्पटचेन । अनुबध्नन् आकर्षन् । वन्यमार्जारपोत वन्यस्य वने जातस्य मार्जारस्य विचालस्य पोत शिशुः । दिव्यस्त्रीणां देववनितानाम् । दृष्टिं नयनम् । अन्यत्र अन्यप्रदेशे । गन्तुं गमनाय । न धत्ते^५ न धरति (न दत्ते न ददाति) । दुधाब्धं धारणे च लट् । भ्रान्तिः ॥३२॥ अयमिति । विभो भो पद्मनाभ । मुनिघनं मुनिभिर्व्यतिभिः घनं सान्द्रं । अघनोदनसह अघस्य पातकस्य नोदने निराकरणे सहः समर्थः । सहस्तिचमरं हस्तिभिर्दन्तिभिश्चमरैश्चमरमृगैश्च युवतः । अमरोचिततट अमराणां देवानामुचित योग्य तट सानुर्यस्य सः । आरचितविभः आरचिता (अञ्चितविभः अञ्चिता) प्रशस्ता विभा कान्तिः शोभा वा यस्य सः । सुराद्रिसदृशः सुराद्रिर्मैरो सदृशः समानः । अयं गिरिः । अम्बरसदा सुराणाम् । दृशः गयनानि । सदा अनवरतम् । रमयते क्रीडयति । रमि क्रीडायाम् । पिञ्जन्ताल्लट् । यमकम् ॥३३॥ नीलेति । इह गिरी । नीलोपलोल्लसितलोलमरीचिजालसान्द्रीकृतान्धतमसेषु नीलोपलस्येन्द्रनीलस्योल्लसितानां भासितानां लोलानां चञ्चलानां मरीचीनां कान्तीनां जालेन कदम्बेन सान्द्रीकृतं निरन्तरीकृतमन्धतमसं येषां^६ तेषु । गह्वरेषु दरीषु । क्रीडातिरोहिततनूः क्रीडया विलासेन तिरोहिता व्यवहिता तनुः गात्रं यासां ताः । युवती तरुणीः । तच्छ्लाससङ्गसुरभिः तासां युवतीनां श्वासस्योच्छ्वासस्य सङ्गेन ससर्गेण सुरभिः परिमलसहितः । वायुः मारुतः । पतीनां दयितानाम् । 'स्त्रियोऽत्र

यहाँकी स्वर्णमयी भूमिका भरपूर उपयोग करते हैं ॥३१॥ यहाँ पर रत्नजटित भूमिमे, आकाश-मार्गसे धीरे-धीरे जाते हुए एक पक्षीकी परछाईं देखकर, जंगली विलावका बच्चा बड़ी तृष्णासे उसे पकड़नेके लिए बार-बार प्रयत्न कर रहा है, और अपनी इस चेष्टासे आकृष्ट की गयी देवांगनाओकी दृष्टिको अन्यत्र नहीं जाने देता है—वे और कुछ न देखकर उसीकी ओर धूर-धूरकर देख रही हैं ॥३२॥ राजन् ! वीतराग मुनियोसे व्याप्त होनेके कारण यह पर्वत भव्यजीवोंके पापोको नष्ट करनेमे समर्थ है । यहाँ हाथी और चमरी मृगोंकी बहुलता है । इसके तट देवोंके विहार करने योग्य हैं । यहाँ सदा प्रकाश रहता है । अतएव यह सुमेरु सरीखा है, और इसीलिए यहाँ देवी-देवताओकी दृष्टि रम जाती है ॥३३॥ नीलमणियोसे निकली हुई चञ्चल किरणोंसे जब यहाँकी गुफाओमे अन्धकार और भी अधिक गाढ़ हो जाता है, तब युवतियाँ अपने पतियोसे आँख बचाकर उनके भीतर जा छिपती हैं । उनके पतियोको जब खोजने पर भी उनके शरीर नहीं दिखाई देते, तब उनकी श्वास वायु ही उनके छिपनेकी सूचना देती है—

१. अ क ख ग घ धत्ते । २ क ख ग घ म दृष्टे । ३ न आश्रियते । ४ = पतित प्रवेश गत वा ।

५. 'धत्ते' इति टीकाधमस्य पाठस्य स्थाने प्रतिपु 'दत्ते' इत्येव दृश्यते । ६ = साधुभिः । ७ = येषु ।

तीरेष्वेताः कुसुमितवानीरालीरालीनालीरनिलरयोद्धूतान्ताः ।

तान्ता घर्मेरचिरतमूलापातीः पातीहायं प्रसृतनदीनोरोधः ॥३५॥

घातिनिर्मथनलब्धकेवला योगिनोऽत्र परिनिर्विघ्नासवः ।

कुर्वते प्रतरपूरणादिभिः कर्मणां समयलत्वमायुषा ॥३६॥

शिखरमणिशिलानां शास्त्रिशासान्तरालेः प्रसृतरविकराणामुल्लसन्नरोचिरोधः ।

तडिदनुकृतिकारी शङ्किताम्भोदकालान्मदयितुमलमस्मिधीलकण्ठानकाले ॥३७॥

वर्तन्ते' इति विवृणोति विवरण करोति । यूज् वरणे लट् । म्रियोऽत्र वर्तन्ते इति अनुमितिः ॥३४॥ तीरेष्विति । इह गिरी । आलीनाली आलीनाः पतिता जलयो भ्रमरा यासां^१ ता । अनिलरयोद्धूतान्ताः अनिलस्य वायो रयेण वेगेन उद्धूतः^२ अन्ता^३ मध्यप्रदेशो यासां ता । तान्ता म्लानाः । तमू रजानो । एताः इमा । अविरतः मूलापातीः अविरत निरन्तर मूलं युष्ममापातोरागमनगोला । कुसुमितवानीरालीः कुसुमिताः पुष्पिता वानीराणां वन्जुलानामालोः सहती । अयम् एषः । प्रसृतनदीनोरोधः प्रसृतः प्रस्पन्दितो नदीनामापणानां नोराणां जलानामोष प्रवाहः । पाति रक्षति । पा रक्षणे लट् । यमकम् ॥३५॥ घातीति । अत्र गिरी । घातिनिर्मथनलब्धकेवला घातोना घातिकर्मणां निर्मथनेन विनाशेन लब्धा प्राप्ताः केवला त्वकेवललब्धयो येषां^४ ते । योगिनः मुनयः । परिनिर्विघ्नासवः सहलकर्मणि विनाशयितुमिच्छवः । प्रतरपूरणादिभिः प्रतरपूरणे आदौ येषां तैः, प्रतरपूरणप्रसृतसमुद्घातैरित्यर्थः । आयुषा आयुःकर्मणा । कर्मणा नामाद्यघातिकर्मणाम् । समयलत्व समानशक्तित्वम् । कुर्वते विदधति । लट् । स्वभाष ॥३६॥ शिखरेति । अस्मिन् गिरी । शास्त्रि-शासान्तराले शास्त्रिणां तच्छृणां शासानां शिरानामन्तरालमर्धम् । प्रसृतरविकराणां प्रसृतः^५ प्रस्पन्दितो रवेः सूर्यस्य कर किरणो येषां तेषाम्^६ । शिखरमणिशिलानां शिखरे शृङ्गे विद्यमानानां मणिशिलानाम् । उल्लसन् भासमानः । रोचिरोधः रोचिषा किरणानामोष समूहः । तडिदनुकृतिकारी तडिता विद्युतामनु [कृति] कारो सन् अनुकरणकारी सन् । अकाले असमये । शङ्किताम्भोदकालान् शङ्कित आशङ्कितोऽम्भोदस्य मेघस्य कालो

श्वासवायुसे वे उनके छिपनेका सङ्केत पाकर उन्हें खोज लेते हैं ॥३४॥ राजन् ! जरा इधर भी देखिये, तटो पर यहाँ विकसित वेतके पेड़ खड़े हुए हैं । इनमे भीरे छिपकर बैठे हुए हैं । इन्हे हवा हिला रही है । ये तेज धूपसे मुरझाये हुए हैं । ऐसी स्थितिमे ये जडसे उखड़ जाते, किन्तु फैला हुआ यह नदियोंका प्रवाह इन्हे बचाये रहता है—इनकी रक्षा किया करता है ॥३५॥ राजन् ! यहाँ पर निर्वाणके अभिलाषी मुनियोने चार घातिया (ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय और अन्तराय) कर्मोंको नष्ट करके केवलज्ञान प्राप्त कर लिया है । अब ये प्रतर और पूरण आदि समुद्धातोके द्वारा वेदनीय, नाम और गोत्र इन तीन अघातिया कर्मोंको आयु कर्मकी स्थितिके बराबर कर रहे हैं ॥३६॥ इन पर्वतके शिखरो पर मणिमय शिलाएँ पाई जाती हैं । वृक्ष-शाखाओके बीचसे सूर्य-किरणोके पडनेपर उनसे विजुलीकी भांति प्रतीत होनेवाली चमचमाती हुई ज्योति निकल पडती है, और वह असमयमे ही मयूरोको वर्षाकालका घोखा उत्पन्न करके उन्हे उन्माद उत्पन्न करनेके लिए खूब अच्छी तरह समर्थ हो जाती है ॥३७॥

१ = यासु । २ = कम्पित । ३. = ऊर्ध्वप्रदेश । ४ = यै । ५ = प्रसारं गत । ६ = यासु तासाम् ।

तटरुहकुटजावनोरुहाणामतिमहतीषु शिखासु सक्तविम्ब^१ ।
 जनयति रजनीषु तारकाणामिह कुसुमस्तवकश्चियं समूहः ॥३८॥
 निकरै रुचां तिमिरहानिकरैरमितै रवेवियदपारमितैः ।
 विहृतैः स्फुरन्मणिरुचाविहृतै रजनोष्विव ग्रहपतेरजनि ॥३९॥
 निष्क्रान्तैः शिखरचयान्निरन्तरालैरालीढाः सरसिजरागरश्मिजालैः ।
 श्रीमत्तां दधति दिशो दशाप्यमुष्मिन्नीरकैरिव^२ वसनैः परिष्कृताङ्गाः ॥४०॥
 सेनापतेरिति वचो ललितैकवर्णमाकर्ण्य भूमिपतिरप्रतिवार्यवीर्यः ।
 तस्मिन्नदीर्णमणिरोचिषि शैलराजे रन्तुं कियन्त्यपि दिनानि ववन्ध बुद्धिम् ॥४१॥

येस्तान् । नीलकण्ठान् मयूरान् । मदयितुं सतोपयितुम् । अल शक्त. ॥३७॥ तदेति । इह गिरी । रजनीषु रात्रिषु । तटरुहकुटजावनोरुहाणा तटरुहाणा सानुभवाना कुटजावनोरुहाणा कुटजभूरुहाणाम् । अतिमहतीषु अत्युन्नतासु । शिखासु अग्रभागेषु । सक्तविम्ब. सक्त सक्क विम्ब मण्डल यस्य स । तारकाणां नक्षत्राणाम् । समूह निबह । कुसुमस्तवकश्चियं कुसुमाना पुष्पाणां स्तवकस्य^३ मञ्जर्यां श्रियं शोभाम् । जनयति उत्पादयति । उत्प्रेक्षा^४ ॥३८॥ निकरैरिति । इह गिरी । तिमिरहानिकरैः तिमिरस्यान्धकारस्य हानिकरैर्नशिकारिभिः । अपारम् अनन्तम् । वियत् आकाशम् । इतैः गतैः । स्फुरन्मणिरुचौ स्फुरन्त्या प्रज्वलन्त्या मणीनां रत्नान् रुचौ कान्त्याम् । विहृतैः बाधितैः प्रतिहृतैर्वा । रवे सूर्यस्य । रुचा किरणानाम् । निकरैः समूहैः । रजनीषु रात्रिषु । ग्रहपतेः चन्द्रस्य । तै इव किरणैर्यथा तथा । अजनि अजायत । जनैर्द्वादुर्भावे लुब्धैः । उपमा ॥३९॥ निष्क्रान्तैरिति । अमुष्मिन् गिरी । शिखरचयात् शिखराणां कूटानां चयान् निबहत् । निष्क्रान्तैः निर्गतैः । निरन्तरालैः निरन्तरैः । सरसिजरागरश्मिजालैः सरसिजरागाणां पद्मरागमणीनां रश्मीनां किरणानां जालैर्निकरैः । आलीढा व्याप्ता । दश अपि दशसङ्ख्या अपि । दिशः कुमुभः । नीरक्तैः नितरा रक्तैररुणवर्णैरित्यर्थः । वसनं वस्त्रम् । परिष्कृताङ्गा इव परिष्कृतमलङ्कृतमङ्गलं गात्रं यासां ता इव । श्रीमत्ता शोभावत्त्वम्^५ । दधति धरन्ति । दुधान् धारणे च लट् । उत्प्रेक्षा ॥४०॥ सेनापतेरिति । अप्रतिवार्यवीर्यं अप्रतिवार्यं निवारयितुमशक्यं वीर्यं प्रनापो यस्य स । भूमिपतिः पद्मनाभः । सेनापते सेनान्या । ललितैकवर्णं ललितो मनोहर एको मुखो वर्णो वर्णन यस्य (ललिता मनोहरा एके मुख्या वर्णा अक्षराणि यस्मिन्) तत् । वचं वचनम् । इति एवम् । आकर्ण्य श्रुत्वा । उदीर्णमणिरोचिषि उदीर्णं व्याप्तं मणीनां रत्नानां रोचिः कान्तिर्यस्य^५ तस्मिन् । शैलराजे मणिकूटपर्वते । कियन्त्यपि कतिपयान्यपि । दिनानि दिनपर्यन्तम् । रन्तुं

इस पर्वतके तटवर्ती कुटजवृक्षोंको बहुत लम्बी-लम्बी ऊपरी शिखाओं-चोटियों पर रात्रिके समय लगा हुआ तारा-मण्डल, फूलोंके गुच्छोंकी शोभाको उत्पन्न कर देता है ॥३८॥ यहाँ दिनमें खूब चमकमानेवाले मणियोंका तीव्र प्रकाश रहता है । अतः असोम आकाशकी सीमाओं-में फैलकर सूर्यकी जो किरणें अन्धकारको मिटा देती हैं, वे यहाँ आकर हतप्रभ हो जाती हैं, फलतः रात्रिके समय चन्द्रकिरणोंकी जैसी शोभा होती है, वैसी शोभा फैलाने लगती हैं—दिनमें सूर्य चन्द्रसंगीखा हो जाता है, और उसकी किरणें चन्द्रमाकी किरणोंकी भाँति मन्दप्रकाश फैलाया करती है ॥३९॥ राजन् । इधर भी दृष्टिपात कीजिए, यहाँ शिखरोंके समूहसे निकली हुई पद्मराग मणियोंकी किरणोंने सभी ओर लगातार फैलकर दसो दिशाओंको रंग दिया है—लाल कर दिया है, अतः वे ऐसी सुशोभित हो रही हैं, मानो लाल रङ्गके वस्त्र पहने हो ॥४०॥ सेनापतिके इन सुन्दर वर्णोंवाले वचनोंको सुनकर अप्रतिहत शक्तिवाले राजा पद्मनाभने मणियोंकी जगमगाती ज्योतिसे प्रकाशमान उस मणिकूट नामक पर्वतपर कुछ दिन ठहरकर क्रीडा

१ अ 'नारक्तैरिव । २ = गुच्छकस्य । ३. = निदर्शना । ४ आ शोभित्वम् । ५. = यस्मिन् ।

संपश्यता कुसुमवासितद्विग्विभागा राजीर्गिरेरनुनट चिविधट्टमाणां ।
 मध्याह्नवर्तिनि रचातुद्विधश्रेण प्रापे नृपेण पृतनाचिनिवेशदंशः ॥४२॥
 घर्मोदयिन्दुभिरुपादितभूरिशोभा गण्डस्थलीः पथि विलोऽकृतः प्रियाणाम् ।
 बाधाकरोऽपि शिशिरेतररश्मिरासीत्तस्याचनीतलभुजोऽभिमतस्तदानीम् ॥४३॥
 द्वाधोयसीरविरल रचिता वणिग्भिरग्रे गते पटमयापणराजितान्ता ।
 पश्यन्मयाकुलजना क्षितिपोऽट्टवीर्यरुचुङ्गनोऽग्नमियाय निजं निवासम् ॥४४॥

कीर्तिम् । बुद्धिं मतिम् । पश्यन् गच्छन् । अग्निरुचने लिट् ॥४१॥ संपश्यतेति । गिरिः पर्वतस्य ।
 अनुनट तटस्य चपः समोपमनुनटम् । 'समोप' इति समापः । चिविधट्टमाणा चित्रिचाना नानाविधाना
 ट्टमाणा तरुणाम् । कुसुमवासितद्विग्विभागाः कुसुमं पार्श्वोपरि । परिमलीकृतो दिशः रुकुना विभागो यासा
 ता । राजी श्रेणीः । संपश्यता मोक्षमाणेन । रश्मिर्गो । मध्याह्नवर्तिनि मध्याह्ने (हने) मध्याह्नकाले
 वर्तिनि सति । उदितश्रेण उदित उन्मथ श्रेण परिश्रमा यस्य तेन । नृपेण पद्मनाभेन । पृतनाचिनिवेश
 पृतनाया सेनाया विनिवेशस्य निवसनस्य देशं स्थानम् । प्रापे प्राप्यतेत्यम् । बाधो व्याप्तो कर्मणि लिट्
 ॥४२॥ घर्मोदयि । घर्मोदयिन्दुभिः घर्मोदस्य स्थंशोदस्य विन्दुभिः कर्णः । उपाहिताभूरिशोभाः उपाहिता
 स्वीकृता भूरयो उद्भूता शोभा यासा ता । प्रियाणा स्त्रीणाम् । गण्डस्थली कपोलप्रदेशान् । पथि मार्गे ।
 विलोक्यत पश्यत । तस्य राज्ञः । शिशिरेतररश्मिं सूर्यम् । शिशिरस्य इतर उष्णो रश्मिः क्रूरणो यस्य
 स । बाधाकरोऽपि पीडाकारोऽपि । अभिमत इष्ट । आसीत् अभवत् । असंख्यं लट् । घर्मोदयिन्दुकलित-
 नारोचदनदर्शनेन जातयोत्पन्नापहरणान् सूर्यस्त्विति भावः ॥४३॥ द्वाधाति । अग्रे पुर । गते गते ।
 वणिग्भिः प्राणिजैः । अरिखल निरन्तरं यथा तथा । रचिता निहिता । द्वाधोयसी दीर्घतरा । 'प्रिय
 स्थिर—' इत्यादिना दोषशब्दस्य ईषसी-प्रत्यये दावो इत्यादेशः । पटमयापणराजितान्ता पटमयैर्वस्त्रनिर्मित-
 रापणैर्विपणिभिः राजितो भासितो मध्यप्रदेशो यासा ता । कृपाकुलजनाः क्रमेण वस्तुग्रहणे बाकुला संकीर्णा
 जना यापु ता । अट्टवीर्यः पश्यन् वीर्यमणः । क्षितिप राजा । उचुङ्गनोऽग्नं उचुङ्ग-
 मन्त्रत तोरणं बहिर्द्वारं यस्य तम् । निजं स्वकीयम् । निवासम् आलम् । इयाप जगाम । इण् गतो लिट् ।

करनेका विचार किया ॥४१॥ फिर राजा पद्मनाभ पर्वतकी सुपमा देखनेके लिए चल पड़ा ।
 उस पर्वतके सभी तटोपर नाना प्रकारके वृक्षोंकी पवित्रयाँ लगी हुई थी, जिन्होंने अपने फूलोंकी
 खुशबूसे सारी दिशाओंके अन्तरालको सुगन्धित कर दिया था । उनकी छवि देखते-देखते मध्याह्न
 हो गया । सूर्य आकाशके ठीक मध्यमे पहुँच गया । राजाको थकानका भी अनुभव होने लगा ।
 तब वह अपनी सेनाको ठहराने योग्य स्थानमे जा पहुँचा ॥४२॥ यो दोपहरका सूर्य सन्ताप
 देकर सबको पीडा देनेवाला होता है, किन्तु उनने पसीनेकी बूदोसे रानियोंके कपोलोंको बहुत
 अधिक सुशोभित कर दिया था । उन्हें देखकर पद्मनाभका चित्त प्रसन्न हो रहा था, और इसीलिए
 उसे उस समय सबको बाधा देनेवाला भी सूर्य प्रिय लग रहा था ॥४३॥ व्यापारियोने पहले
 पहुँचकर बड़े-बड़े बाजारोंकी रचना कर ली थी, जो पास-पासमे कपड़े तानकर बनाई गई
 टुकानोसे दर्शनीय थी । सभी बाजारोमे ग्राहकोंकी भीड़ लगी हुई थी । सभी बाजारोंको देखता
 हुआ राजा पद्मनाभ अपने निवासके लिए बनाये गये उस भवनमे जा पहुँचा, जिसके आगे बहुत

१ अ आ इ पश्यन् क्रिया । २ = याभिः । ३ श 'निवसनस्य' इति नास्ति । ४ आ श प्रापि ।
 ५ आ लुङ् । ६ = उपाहिता विहिता भूरिशोभा यासा ता । ७ = शिशिराद् । ८ = हट्टवीर्यका ।
 'अट्टो हट्टालकयो' अनेका० २।८१ ।

यान्तीभिरात्मनिलयाय तुरङ्गिणीभिः सामन्तसंहतिभिरीशविसर्जिताभिः ।

वेलाभिरुद्धतरङ्गविभङ्गुराभिरक्षुब्धम्बुधिरिव ध्वजिनीनिवेशः ॥४५॥

राजाधिराजवसतेर्हयमन्दुराया' पण्याङ्गनापरिपदो विपणिव्रजस्य ।

पर्याकलय्य परितो विनिवेशदेश स्वावासमूमिरनुवासिजनेन जज्ञे ॥४६॥

वेश्यागणा' परिचितानुपचारहेतोरध्वश्रमातुरतनूननुपालयन्तः ।

द्वारस्थिताः पटमयस्वनिवासपङ्क्तेर्वास्तव्यवहृद्दिशिरे पृतनाजनेन ॥४७॥

प्राप्तश्चिरादुरुपरिश्रमखिन्नजङ्घ. पर्यूहितु' निजनिवासपदान्यशक्त ।

वभ्राम मुग्धधिपणोः परितः स्ववर्ग्यव्याहारनादनिहितश्रवणो जनौघ ॥४८॥

जाति ॥४४॥ यान्तीभिरिति । ईशविसर्जिताभि ईशेन राज्ञा विसर्जिताभि. प्रहिताभि । आत्मनिलयाय स्वगृहाय । यान्तीभि गच्छन्तीभि । तुरङ्गिणीभिः अश्वयुक्ताभि । सामन्तसंहतिभि सामन्ताना राज्ञा संहति-भि. समूहैः । ध्वजिनीनिवेशः ध्वजिन्या सेनाया निवेशो निवासस्थानम् । उद्धतरङ्गविभङ्गुराभि उद्धतै. प्रवृद्धैस्तरङ्गै कल्लोलैर्विभङ्गुराभिवर्क्राभि. । वेलाभिः^२ जलविकारै । अम्बुधिरिव समुद्र इव । क्षुब्धत् क्षुब्धतिस्म ॥४५॥ राजेति । राजाधिराजवसतेः राज्ञामधिराजाना वा वसतेर्मन्दिरस्य । हयमन्दुराणा हयाना वाजिना मन्दुराणा शालानाम् । पण्याङ्गनापरिपदः पण्याङ्गनाना गणिकाना परिपद समूहस्य । विपणि-व्रजस्य^३ विपणोना पण्यवीथोना व्रजस्य समूहस्य । विनिवेशदेश निवासप्रदेशम् । परित समन्तात् । पर्याक-लय्य^४ । अनुयायिजनेन पश्चादागतेन जनेन प्रजया । स्वावासमूमि स्वस्यात्मन आवासभूमिनिवासभू । जज्ञे ज्ञायते स्म । ज्ञा अवबोधने कर्मणि लिट् ॥४६॥ वेश्येति । अध्वश्रमातुरतनून् अध्वश्रम'न्मार्गश्रमाद् आतुरा पीडितातनु शरीर येषा तान् । परिचितान् परिचययुक्तान् । उपचारहेतो उपचारस्य^५ विनयस्य हेतो निमित्तम् । अनुपालयन्त वीक्षमाणा । पटमयस्वनिवासपङ्क्ते पटमयाना वस्त्रमयाना स्वनिवासाना निजनिलयाना पङ्क्ते श्रेण्याः । द्वारस्थिताः^६ द्वारेषु स्थिता आसिताः । वेश्यागणा वेश्याना गणिकाना गणा' समूहा । पृतनाजनेन पृतनाया सेनाया जनेन । वास्तव्यवत् प्राक् स्थिता इव । दृशिरे वीक्ष्यन्ते स्म । दृशु वीक्षणै^७ कर्मणि लिट् । उपमा ॥४७॥ प्राप्त इति^८ । उरुपरिश्रमखिन्नजङ्घ. उरुणा महता परिश्रमेणायासेन खिन्ने बाधिते जङ्घे यस्य सः । चिरात् कालविलम्बात् । प्राप्तं आयात । निजनिवासपदानि निजस्य स्वस्य निवासस्या-

बड़ा दरवाजा-प्रवेश द्वार बनाया गया था ॥४४॥ राजा पद्मनाभको ठहराकर और फिर उनसे विदा लेकर सभी सामन्त घोड़ों पर सवार होकर अपने-अपने ठहरनेके स्थानमें चले गये । सामन्तों-के उछलते हुए घोड़ोंसे पड़ाव ऐसा सुशोभित हो रहा था, जैसे समुद्र, उत्ताल तरङ्गोंवाले ज्वार-भाटेसे सुशोभित होता है ॥४५॥ राजाधिराज पद्मनाभ एव अन्य सामन्तोंके निवास भवनोको, घुड़सालको, और गणिकाओंके गण तथा बाजारोंके स्थानोंको सभी ओरमें देखकर पीछे आने वाले प्रजाके लोगोंने यह जान लिया कि हम सभीके ठहरनेका यही स्थान है ॥४६॥ मार्गके परिश्रमसे यके-मादे पूर्व परिचित लोगोंकी परिचर्या करनेके लिए उनकी प्रतीक्षा करनेवाला जो गणिकाओंका गण अपने-अपने तम्बुजोंकी अगली पक्तिमें खड़ा हुआ था, उसे सैनिकोंने वहीका निवासी समझा ॥४७॥ कुछ और लोग, जो सबसे पीछे आये थे, और अत्यधिक परिश्रमसे जिनकी जघाएँ भङ्ग आई थी—बहुत ही अधिक थक चुकी थी, वे अपने डेरोंका स्थान खोजने-

१ अ आ इ पर्याहितु । २ श 'वेलाभि' इति नोपलभ्यते । ३ एष टीकाश्रय. पाठः, प्रसिद्ध तु 'विपणिव्रजस्य' इत्येवावलोक्यते । ४. = समपलोक्य । ५. = परिचर्याया । ६. टीकाया 'द्वारस्थिता' मूलप्रतिषु च 'द्वारि स्थिता.' इति दृश्यते । ७. = तत्रत्या । ८. आ दृशिरे प्रेक्षणे । ९. आ न प्राप्ततेति ।

प्रत्यप्रपाकविततं सुरभीकृताशमाघ्राय चित्तहर्मिन्दुरिकोदिगन्धम् ।
 पर्याकुल कटकिभिः समुपमज्झि चित्तमकुञ्चिभिरजायत धाम कन्दा ॥४६॥
 शैलानिल शिथिलकम्पितदेवदारुच्छाच्छ्रितिकैरपयःकणसङ्गोतः ।
 मार्गश्रमव्ययपटु पटमण्डपैर्येनद्रालसधंसुमतीपतिभिः सिषेवं ॥४७॥
 प्रस्वेदफेनलवचिचुरिताङ्गरेयैस्तोर्णपत्ययनभूरिभरैस्तुरङ्गैः ।
 भूवेत्तनाय परिण परिवर्तमानैरावर्तमानि यमो शिविराम्बुराशि ॥४८॥

पातस्य पशानि स्थानानि । पयसि^१ रिचारयितुम् । जनक असमर्थः । मुष्यपिपण मुष्या मूत्रा पिपणा
 बुद्धिर्यस्य न । स्वशर्मणाद्वारनादनिहितध्यान स्वशर्मणा स्वमपिजनाना वशादस्व वचनस्य तादे
 ध्वनो निहिते न्यस्ते श्रवणे येन स । यनोप जनाना लोहानामास समूहः । परित समन्तात् । बध्नाम
 भ्रमति स्म । भ्रमू चलन लिट् । जाति ॥४८॥ प्रत्यप्रपाक^२ वितत प्रत्यप्रेन नूतनेन पाकेन^३
 वितत विस्तृतम् । सुरभीकृताय सुरभीकृता परिमभीकृता आशा दिवो येन तम् । चित्तहर्म^४ मन प्रोतम् ।
 इन्दुरिका^५ दिगन्धम् इन्दुरिका^६ दाना मन्द वेदाना गन्ध परिमलम् । आघ्राय उपादाय । पर्याकुल व्याकुलम् ।
 समुपमज्झि समुपगच्छद्भि । मुनाममुना^७ णि शुभा धाम कृता कुम्भिरं वेपा तं । कटकिभिः सनाजने^८ ।
 कन्दा^९ उज्ज्वि^{१०} । धाम स्थानम् । [पर्याकुलम्^{११}] अजायत अभवत् । लट् । जातिः ॥४९॥ शैलेति ।
 शिथिलकम्पितदेवदारु शिथिल मन्द कम्पिते^{१२} देवदारुदेवदारुवृक्षो यस्य^{१३} स । अच्छाच्छ्रितिकैरपयः-
 कणसङ्गोत अच्छाच्छ्रित्यात्मन्तेनिर्मलस्य निशारस्य प्रवाहस्य पयमो अलस्य कणाना लेशाना सङ्गेन ससर्गेण
 शातः शीतल । मार्गश्रमव्ययपटु मार्गज्जातस्य श्रमस्थायासस्य आवे विनाशे पटु समर्थः । शैलानिल शैलस्या-
 निलो वायुः । पटमण्डपै^{१४} र्यैः द्रव्यस्थिते । निद्रालसं^{१५} निद्रायामलसंलम्पटः । वसुमतीपतिभिः भूमिपालैः ।
 सिषेवे गज्यतेस्म । पेयूस्तेने वर्मणि लिट् । जाति ॥५०॥ प्रस्वेदेति । प्रस्वेदफेनलवचिचुरिताङ्गरेयै
 प्रस्वेदस्यै^{१६} धर्मस्य फेनस्य छिण्णीरस्य लवै कर्णविचतुरिता अङ्गस्यै^{१७} अवयवस्य रेखा शोभा येपा तं । उत्तोन-
 पत्ययनभूरिभरं उत्तोर्णोऽवरोहितः पत्ययनस्य पर्याणस्य भूरिवह्नी मरो^{१८} वेपा तं । भूवेत्तनाय भुवि भूमौ
 वेत्तनाय विलोढनाय । परित समन्तात् । परिवर्तमानं परिधमज्झि । तुरङ्गं अश्वं । शिविराम्बुराशि

मे असमर्थं थे । अतएव वे मोले-भाले लोग अपने वर्गके लोगोकी पुकारकी आवाज सुननेकी
 प्रतीक्षामे इधर-उधर चक्कर काटने लगे ॥४८॥ भोजनालयमे ताजा पक्का भोजन बन रहा
 था । पुरियो एव ओर-ओर पकवानोकी मनोहर खुशबूकी—जिसने सारी दिशाओकी सुगन्धित
 कर दिया था—सूँघकर अत्यन्त भूखे सैनिक बड़ी तेजीसे आगे बढ़े, और उनके पहुँचते ही
 हलवाईयोका सारा-का-सारा स्थान घिर गया ॥४९॥ निद्रासे अलसाये हुए राजाओने अपने-
 अपने तम्बुओमे मणिकूट पर्वतकी उस वायुका सेवन किया, जो घोरे-घोरे देवदार वृक्षोकी हिला
 रही थी अर्थात् उनके स्पर्शसे सुगन्धित थी, अत्यन्त स्वच्छ झरनोकी जल बिन्दुओसे ठण्डी थी
 और इसीलिए रास्तेकी थकानको दूर करनेमे समर्थ भी ॥५०॥ घोडोंके शरीरमे पत्तीने पर
 लगी हुई फेनकी छोटी-छोटी बिन्दुओसे अपूर्व शोभा उत्पन्न हो गई थी । उनके ऊपरसे जीन

१ अ मिण्डरिका°, आ °मिड्वरिका°, इ °सिड्वरिका° । २. म °रजायत । ३ अ आ इ क ख ग घ
 कण्ठ्वा । ४ म °मण्डलस्थे° । ५ श पर्याहितु । ६ श प्रत्यप्रवात° । ७ श वातेन । ८ = मनोहरम् ।
 ९. आ इन्दुरिका° । १० आ इन्दुरिका° । ११ आ कुन्दा, श कण्ठ्वा । १२ आ मज्झि । १३ = सुन्ध
 व्याप्त वा । १४ = विधुत । १५ = येन । १६. आ °मण्डल° । १७ = निद्रया अलसं सालसं ।
 १८. = धर्मजलस्य । १९. = शरीरस्य रेखाः पङ्क्तयः । २० = भारो ।

अन्योन्यदर्शनसमुच्चरितेन^१ भूयः समूच्छताद्रिविवरे ह्यहेषितेन ।
 सेनाचरैर्बधिरितश्रुतिभिर्मुहूर्तं मूकैरिव प्रकृतवस्तुकथासु तस्थे ॥५२॥
 मध्येजलं प्रकटचञ्चलपृष्ठभागे पानाय सप्तिनिकरे परितोऽवतीर्णं ।
 संचारितोद्रिसदृशैः शलिलाशयानां प्राचुर्यवद्भिरिव वीचिचयैर्बभूवे ॥५३॥
 पीताम्भसः श्रमलवानिव वारिविन्दुव्याजेन वाजिनिवहाः स्नपिताः क्षरन्तः ।
 संयेमिरे युगपदेव समापतन्तः क्षिप्तोलपास्वथ^२ कथंचन मन्दुरासु ॥५४॥

शिविरमेवाम्बुराशिः समुद्र । रूपकम् । आवर्तवानिव^४ रोमावर्तयुवत इव । बभौ भाति स्म । लिट् ।
 उत्प्रेक्षा ॥५१॥ अन्योन्येति । भूय भृशम्^५ । अन्योन्यदर्शनसमुच्चरितेन^६ अन्योन्यदर्शनेन परस्परदर्शनेन
 समुच्चरितेन समुद्भूतेन । अद्रिविवरे अद्रे । पर्वतस्य विवरे गुहायाम् । समूच्छता प्रतिध्वनिं कुर्वता । ह्यहेषि-
 तेन ह्याना तुरगाणां^७ हेषितेन रवेण । बधिरितश्रुतिभिः बधिरिते श्रुती कर्णौ येषां तै । सेनाचरै ध्वजि-
 नीचरै^८ । प्रकृतवस्तुकथासु प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य वस्तुन कार्यस्य कथासु कथनेषु । मुहूर्तं^९ मुहूर्तपर्यन्तम्
 मूकैरिव अभाषणैरिव । तस्थे आस्यते स्म । घा गतिनिवृत्तौ भावे लिट् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥५२॥
 मध्ये जलमिति । [मध्ये जल] जलस्य मध्य मध्येजल तस्मिन्, जलमध्ये, इत्यर्थः । 'पारे मध्येऽन्तष्षष्ट्या' इति
 साधु । प्रकटचञ्चलपृष्ठभागे प्रकटो व्यक्त चञ्चल. पृष्ठभागो यस्य तस्मिन् । सप्तिनिकरे सप्ति (प्ती)
 नामश्वाना निकरे निवहे । पानाय पाननिमित्तम् । परित समन्तात् । अवतीर्णं^{१०} सति याते^{११} सति ।
 सचारिमाद्रिसदृशं सचारिम्णा^{१२} चलनयुक्तानाम् । अद्रोणा पर्वताना सदृशं समानं प्राचुर्यवद्भिर् बाहुल्यसहितै ।
 शलिलाशयाना जलाशयानाम् । वीचिचयैरिव वीचीना तरङ्गाणा चयैरिव निकरैरिव । बभूवे भूयते स्म । भावे
 लिट् । उपमा^{१३} ॥५३॥ पीतेति । अथ वाजिना जलपानगमनानन्तरम्^{१४} । पीताम्भस पीत सेवितमम्भो यैस्ते ।
 स्नपिताः मज्जिताः^{१५} । युगपदेव सकृदेव । समापतन्तः^{१६} लङ्घयन्त वारिविन्दुव्याजेन^{१७} वारिणो जलस्य बिन्दुरिति
 कण इति व्याजेन । श्रमलवान् श्रमलेशान् क्षरन्त इव विमुञ्चन्त इव । वाजिनिवहा वाजिनामश्वाना निवहा-

तथा और जो भी बोझ था, उतार लिया गया और पृथ्वी पर लोट लगवानेके लिए उन्हें गोल
 दायरोमे घुमाया जा रहा था । उनसे पडाव रूपी समुद्र ऐसा जान पडता था मानो वह बड़ी-
 बड़ी भैवरोसे युक्त हो ॥५१॥ एक दूसरेको देखकर घोडे हिनहिनाने लगे । पहाडकी गुफाओमे
 प्रतिध्वनित होनेसे उनकी हिनहिनाहटकी आवाज और भी अधिक बढ गई । फलत सेनामे
 सञ्चार करनेवाले लोगोके कान बहरे हो गये, अतः वे अपनी प्रारम्भकी गई चर्चाओमे कुछ
 समय तक, मूक-से होकर चुप-चाप बैठकर रह गये—उन्होने आपसकी चर्चा बन्द कर दी
 ॥५२॥ पानी पीनेके लिए घोड़ोका झुण्ड, जब चारो ओरसे जलाशयोमे उतरकर उनके बीच
 तक पहुँच गया, तब उनकी चञ्चल पीठ स्पष्ट ही दृष्टिगोचर हो रही थी । उनकी पीठकी
 चञ्चलताके कारण उन जलशयोमे बड़ी-बड़ी लहरें प्रचुर मात्रामे उत्पन्न हो गईं, जो
 जङ्गम पहाडियो सरीखी प्रतीत हो रही थी ॥५३॥ जल पीनेके बाद नहलाये गये घोडे जब
 जलाशयोसे निकलकर बाहर आ गये, तब उनके शरीरसे जल-बिन्दु टपक रहे थे, जो
 पसीनेके बिन्दुओ सरीखे जान पडते थे । फिर वे एक ही साथ घुडसालोमे घुसने लगे ।

१ क ख ग घ म 'मुच्छलितेन । २. आ इ संचारिता' । ३. आ इ 'लवास्वथ, क ख ग घ म 'पला-
 स्वथ । ४. = 'स्यादावर्तोऽम्मसा भ्रम' इत्यमरवचनादश्राम्भसा भ्रम इव—इति स्यात् । ५. आ 'भूय. भृशम्'
 इति नास्ति । ६ मूलप्रतिषु तु 'समुच्छलितेन' इत्येव वर्तते । ७. श तुरङ्गाणा । ८ आ ध्वजनीमि । ९ =
 स्वल्पकाल यावत् । १० = प्रविष्टे । ११ आ सयाते । १२ = जङ्गमानाम् । १३ = उत्प्रेक्षा च । १४ आ जल-
 पानानन्तरम् । १५. श मज्जिता । १६. = समुत्तरन्तः । १७. = वारिणो जलस्य बिन्दुना कणाना व्याजेन चलेन ।

तोयावगाहचलितैरलिनीलैर्हैस्तसारितभ्यजकुयाभरणास्त्रभारैः ।

कल्पान्तमारुतपरिलुभितैरिवाद्रिराजै रराज वसुधा वरवारणेन्द्रैः ॥५५॥

यानि द्विपेन्द्रनिवहो निजपुष्कराणि संजाततुष्टिदमोमिलदम्बुमनः ।

तान्येव सैनिकाविलुण्ठितवारिजेषु रक्ताभ्युज्ज्वलमधुः सलिलाशयेषु ॥५६॥

कुर्वन्ति यामनुकृताचलतुष्टशृङ्गाः सन्ध्यावर्णाभ्रनिवहा नभसस्तटेषु ।

सा श्रीहृदेषु सरितां विदधे विशद्भिः सिन्दूररागसचिरावयवैर्गजेन्द्रैः ॥५७॥

समूहा । क्षिप्तोपलासु^१ क्षिप्ता स्थापिता उलपा. तूणादयो यासु तासु । मन्दुरासु वात्रिशानासु । कयंबन कयमपि । सयेमिरे वष्यन्ते स्म । यम उपरमे कर्मणि लट् । उपमा^२ ॥५५॥ तोयेति । तोयावगाहचलितं तोयस्य जलस्पावगाहाय प्रवेशाय चलितंयति । अलिनीलहं अलग्न इव नीला. कृष्णा देहा शरीराणि येषा तैः । उत्सारितवज्रकुयाभरणास्त्रभारै उत्सारिता अवरोहिता^३ वज्राः पताका कुवा करिकम्बला आभरणाभ्यलङ्कारा अस्त्राणि दन्तवज्रास्तेषा भारो येषा तैः । वरवारणेन्द्रैः वरैरुत्तमैर्वारणेन्द्रैर्गजेन्द्रैः । कल्पान्तमारुतपरिलुभितै कल्पान्तस्य युगावसानस्य मार्गत्वेन संशतकपायुना परिदुर्मितंश्चलितं । अद्रिराजैरिव अद्रोणां पर्वताना राजभिस्त्वि । वसुधा भूमि^४ । रराज बभौ । लिट् । उत्प्रेक्षा ॥५५॥ यानांति । दम्बुमन अम्युनि जले मनो लोन । संजाततुष्टि. संजाता समूता तुष्टिर्दम^५स । द्विपेन्द्रनिवह द्विपेन्द्राणा निवहो निकर । यानि निजपुष्कराणि स्वहस्ताग्राणि । उदमोमिलत् उदधोघरत्^६ । मिल निमेषणे निजन्ताल्लङ् । तान्येव निजपुष्कराण्येव । सैनिकाविलुण्ठितवारिजेषु सैनिकैः सेनाचरैर्विलुण्ठितानि लुञ्चितानि^७ वारिजानि कमलानि येषु^८ तेषु । सलिलाशयेषु जलाघारेषु । रक्ताभ्युज्ज्वल रक्तानामभ्युज्ज्वलानामभ्युज्ज्वलाना कमलाना भ्रिय शोभाम् । अधु धरन्ति स्म । दुषाब् धारणे च^९ लट् ॥५६॥ कुर्वन्तीति । अनुकृताचलतुष्टशृङ्गा अनुकृतानि दृष्टान्तोक्तानि अचलाना पर्वतानाम् इव तुष्टान्मुक्तानि शिखराणि येषा^{१०} तैः । सन्ध्यावर्णाभ्रनमसः सन्ध्याया सन्ध्याकालेऽरुण लोहितमभ्र मेघा यस्य तस्य (सन्ध्यावर्णाभ्रनिवहा सन्ध्याया सन्ध्याकालस्यावर्णानां ताम्रवर्णानामरुणवर्णानां वाभ्राणां मेघानां निवहा समूहा) । नभस आकाशस्य । तटेषु प्रदेशेषु । सा शोभाम् । कुर्वन्ति विदधति । लट् । सरिता नदीनाम् । हृदेषु अगाधजलेषु । विशद्भिः गच्छद्भिः । सिन्दूररागसचिरावयवैः

वहाँ उनके बाँधनेके लिए पहलेसे ही बड़े-बड़े पत्थर डाल दिये गये थे, उनसे वे बड़ी कठिनाईसे बाँध दिये गये ॥५४॥ ध्वजाएँ, झूल, आभूषण और अस्त्र—इन सबका बोझ उतारकर जब भीरोके समान काले शरीरवाले श्रेष्ठ हाथी जलमे प्रवेश करनेके लिए चले तब उनसे व्याप्त हुई पृथ्वी ऐसी जान पड़ती थी मानो वह प्रलयकालकी वायुकी प्रेरणासे लुढ़कने-वाले पहाड़ोंसे घिर गई हो ॥५५॥ जलाशयोंके जलमे प्रवेश करके हाथियोंके झुण्डने डुबकी साध ली । इससे उन्हें बड़ा सन्तोष हुआ । इस अवसरपर उन्होंने अपनी-अपनी सूडके जिन अगले भागोंको जलके ऊपर (श्वास लेनेके लिए) कर रखा था, उन्होंने सैनिकोंके द्वारा जलाशयोंके तोड़े गये कमलोंके स्थानमे नवीन लाल कमलोंकी शोभा उत्पन्न कर दी ॥५६॥ पहाड़ोंके उन्नत शिखरोंका अनुकरण करनेवाले सन्ध्याकालीन लाल बादल आकशके ओर-छोरके भागोंमे जो शोभा फैलाते हैं, उसी शोभाको सिद्धरसे रंगे हुए सुन्दर अवयवोंको धारण करनेवाले गज-

१. क ख ग घ म^१ ग्राहचकिते । २. क ख ग घ म^२ द्विकूटं । ३. आ क्षिप्तोपलासु । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयो' अनेका० ३।४६९ । ४. = कैतवापह्नुतिश्च । ५. आ 'उत्सारिता अवरोहिता' इति नास्ति । ६. श तुष्टि पुष्टिर्दमस्य । ७. आ 'उदधोघरत्' इति नास्ति । ८. = अपहृतानि । ९. = येषा । १०. आ धारणपोषणयो । ११. = यै ।

जज्ञे पयः प्रविशतः सुतरं यदेव भृभृत्सरित्सु पृतनाकरिणां कुलस्य ।
 गण्डस्थलप्रविगलन्मदपूरपूर्णमासीत्तदेव सुदुस्तरमुत्तितीर्थोः ॥५८॥
 कृत्वा क्षणं जनकुतूहलकारि युद्धं दर्पोद्धुरैर्जलगजैर्जितकाशिनस्ते ।
 जग्मुः सलीलमदमन्दपदं करेणुपाश्चात्यभागनिहितात्मकराः करोन्द्राः ॥५९॥
 वन्येभगण्डकषणाहितदानगन्धे नीतस्तरौ नियमनाय करी नियन्त्रा ।
 रोषाद् वभञ्ज निजतापनुदोऽस्य शाखा न श्रेयसे खलु भवत्यपदेऽपि कोपः ॥६०॥

सिन्दूररागेण वर्णेन रुचिरो मनोहरोऽवयवो येषां तैः । गजेन्द्रैः द्विपेन्द्रैः । सा श्री सा शोभा । विदधे क्रियते स्म । कर्मणि लट् ॥५७॥ जज्ञे इति । यदेव । भृभृत्सरित्सु भृभृतो गिरे सरित्सु नदीषु । पयः सलिलम् । प्रविशतः गच्छतः । पृतनाकरिणां पृतनाया सेनाया करिणां गजानाम् । कुलस्य निकरस्य । सुतरं सुखेन तरणयोग्यम् । जज्ञे जायते स्म । जनैर्^२ प्रादुर्भावे लिट् । तदेव^३ । गण्डस्थलप्रविगलन्मदपूरपूर्णं गण्डस्थलात् कपोलप्रदेशात् प्रविगलतः प्रस्रवतो मदस्य मदजलस्य पूरेण प्रवाहेण पूर्णं परिपूर्णम् । उत्तितीर्थोः उत्तर्तुमिच्छोः । सुदुस्तरं कष्टेनोत्तरणयोग्यम् । आसीत् । असं भुवि लङ् ॥५८॥ कृत्वेति । दर्पोद्धुरैः दर्पेण गर्वेणोद्धुरैः प्रवृद्धैः । जलगजैः जले समुद्भूत (तैः) गजैः । जनकुतूहलकारि जनानां सेनाजनानां कुतूहलकारि आश्चर्यकारि । युद्धं योधनम् । क्षणं स्वल्पकालपर्यन्तम् । कृत्वा विधाय । जितकाशिनः जितमानिनो जितसन्नामिणो वा । करेणु-पाश्चात्यभागनिहितात्मकरा करेणूनां करिणीनां पाश्चात्ये पश्चाद्भूवे भागे निहिता स्थापिता आत्मना स्वेषां करा येषां^४ ते । करोन्द्राः, गजेन्द्राः । सलीलमदमन्दपदं सलीलं विलासयुक्तं मदेन मदजलेन मन्दमलसं पदं यस्मिन् कर्मणि तत्^० । जग्मुः ययुः । लिट् । जातिः ॥५९॥ वन्येभेति । वन्येभगण्डकषणाहितदानगन्धे वन्यानां वनेभवानामिमानां गजानां गण्डानां कपोलानां कषणेन कर्पणेनाहितः सबद्धो दानस्य मदजलस्य गन्धो यस्मिन् तस्मिन् । तरौ वृक्षे । नियन्त्रा हस्तिपकेन । नियमनाय बन्धाय । नीतः प्रापितः । करी गजः । निजतापनुदः निजस्यात्मनस्तापस्य नुदो विनाशकस्य । अस्य तरोः । शाखा शिखा^५ । रोषात् क्रोधात् । वभञ्ज भञ्जनं करोतिस्म । भजो^६ अवमर्दवे लिट् । अपदेऽपि अस्थानेऽपि । कोपः क्रोधः । श्रेयसे सुखाय ।

राजोने उन सरोवरोके किनारोपर उत्पन्न कर दिया, जिनके अगाध जलमे वे प्रवेश कर रहे थे ॥५७॥ पहाड़ी नदियोमे प्रवेश करनेवाले सेनाके हाथियोंके झुण्डको उन (नदियो) का जो जल आसानीसे तैरने योग्य था, वही उन (हाथियो) के गण्डस्थलोसे बहे हुए मदजलके प्रवाहसे पूर्ण होकर (बाढ़ जैसी अवस्थाको पाकर), लौटनेकी इच्छा करनेवाले हाथियोंके उसी झुण्डको आसानीसे तैरने योग्य नहीं रहा ॥५८॥ दर्पमे चूर रहनेवाले उद्धत जलहस्तियो-के साथ, थोड़ी देर, सैनिकोको कौतूहलजनक युद्ध करके विजयका गर्व करनेवाले वे गजराज हाथिनियोंके पिछले भागोपर अपनी-अपनी सूड रखकर विलासपूर्ण मन्दगतिसे अपने स्थानकी ओर चल पड़े ॥५९॥ जङ्गली हाथीने अपना गण्डस्थल जिस पेडसे घिसा था और अपने मद-जलकी गन्धसे सुगन्धित कर दिया था, उसीसे बाँधनेके लिए महावत एक हाथीको लिवाकर ज्योंही पहुँचा, त्योंही उसने क्रुद्ध होकर अपने सन्तापको मिटानेवाले उसी पेडकी सारी शाखाओ-को तोड़ डाला । बादमे उसे स्वयं गर्मी सहनी पड़ी । सच है अयोग्य स्थानमे भी किया गया

१ क ख ग घ म दर्पोद्धतैः । २ आ जनी । ३ = पयः । ४. = यै । ५. श शिखा । ६. आ भञ्ज ।

आनीलनोरदनिभैः प्रविशा^१ लवंशैर्नागैः प्रवृत्तमदनैर्भरवारिपूरैः ।
 रेजे समुन्नतमहोरुहमूलवद्धस्तेर्जङ्गमैरिव निजावयवैर्गिरीन्द्रः ॥६१॥
 यत्सल्लकीकिसलयं रुचये रुचिज्ञा ग्रासान्तरेषु ददरे^२ खलु हस्तिपालाः ।
 तत्प्रत्युताडितवनस्मृति वारणेन्द्र^३ सावज्ञमेव कवलग्रहणे चकार ॥६२॥
 उत्तीर्णभारलघयः परितो महोक्षा^४ पीताम्भसः श्रमभिदां नगनिम्नगानाम् ।
 कूलानि वध्रमुखादरवाः खनन्त शान्त्य भवत्युपकृतं क खलप्रियेषु ॥६३॥

न भवति खलु । अर्थान्तरन्यास ॥६०॥ आनीलेति । आनीलनोरदनिभै आनीलानामासमन्तान्नीलाना कृष्णना
 नीरदाना मेघाना निभै ममानै । प्रविशालवशः प्रविशाला विस्तीर्णा वशा पृष्ठास्थीनि^५, (पक्षे) वेणवश्च
 येषा तै । प्रवृत्तमदनैर्भरवारिपूरैः प्रवृत्त स्थितो मदस्य (मदजलस्य, पक्षे) निरंतरस्य प्रवाहस्य वारिणो
 जलस्य पूर प्रवाहो येषा तै । समुन्नतमहोरुहमूलवद्धः समुन्नतानामत्युन्नेधाना महोरुहाणा वृक्षाणा मूलेषु^६
 पक्षे वृष्णेपु वद्धेनियोजितै । तै नागैः गर्जै । जङ्गमैः, गमनयुक्तैः । निजावयवै (इव) स्वशरीरैरिव ।
 गिरीन्द्र मणिकूट । रेजे बभौ । राज्ञो दीप्तो लिट् । हलेपोपमा ॥६१॥ यदिति । रुचिज्ञा^७ हस्तिपालाः
 गजरक्षका । यत् सल्लकीकिसलयं यत् सल्लवया गजभक्षयाया किसलय पल्लवम् । रुचये^८ स्वादुनिमित्तम् ।
 ग्रासान्तरेषु ग्रासस्य कवलस्यान्तरेषु मध्येषु । ददिर यच्छन्ति स्म । डुदाब् दाने लिट् । खलु^९ । तत्^{१०} प्रत्युपाहित-
 वनस्मृति प्रत्युपाहिता आनीता वनस्यारुणस्य स्मृतिर्यस्य^{११} तत्, सत् । वारणेन्द्र गजेन्द्रम्^{१२} । कवलग्रहणे
 कवलस्य ग्रासस्य ग्रहणे स्वीकारे । सावज्ञमेव उदासीनमेव । चकार करोति स्म । लिट् ॥६२॥ उत्तीर्णैति ।
 उत्तीर्णभारलघवः उत्तीर्णनावतीर्णेन भारेण लघवो लघु (लाघव-) युक्ता । पीताम्भसः पीतमम्भो जल
 येषा^{१३} ते । उदाररवा उदारो महान् रवो रावो येषा ते । श्रमभिदा श्रमविनाशकारिणीनाम् । नगनिम्नगाना
 नगस्य निम्नगानामापगानाम् । कूलानि तीराणि । खनन्त खनन कुर्वन्त । महोक्षा^{१४} महावृषमा । परित
 समन्तात् । वध्रमु भ्रमन्ति स्म । लिट् । खलप्रियेषु खले पिण्याके पक्षे दुर्जनेषु प्रियेषु प्रीतेषु । उपकृत^{१५}

क्रोध कल्याणकारी नहीं होता ॥६०॥ धीरे-धीरे सभी हाथी पेड़ोंके स्कन्धोंसे बाँध दिये गये ।
 वे मणिकूट पर्वतके जङ्गल अङ्गुलीकी भाँति सुशोभित हो रहे थे । पर्वतके अङ्गु मेघोंके समान
 होते हैं, बड़े-बड़े बाँसोंसे युक्त होते हैं, बहते हुए झरनोंसे युक्त होते हैं और उन्नत वृक्षोंकी
 जड़ोंसे घिरे हुए होते हैं । इसी प्रकार वे सभी हाथी काले बादलोंकी भाँति काले रंगके थे,
 उनकी रीढ़ उभरी हुई थी, उनके गण्डस्थलोंसे मदजलके झरने बह रहे थे और उन्नत वृक्षोंके
 नीचे उनके स्कन्धोंसे बँधे हुए थे ॥६१॥ हाथियोंकी रुचिको जाननेवाले महावतीने, उन
 (हाथियों) की रुचि बढ़ानेके लिए भोजनके ग्रासोंके बीच-बीचमें जो सल्लकी वृक्षकी नई-नई
 कोपलें दी, उन्होंने हाथियोंको जङ्गलकी स्मृति दिला दी और रुचि बढ़ानेके स्थानमें उल्टी
 अरुचि बढ़ा दी तथा उन्हें कवल गृहण करनेमें उदासीन कर दिया ॥६२॥ सेनाका बहुत-सा
 सामान बड़े-बड़े बैलोंकी पीठपर लदा हुआ था । मणिकूटके पड़ावपर ज्योंही उनकी पीठसे
 बोझिल सामान उतारा गया त्योंही उन्हें हल्केपनका अनुभव होने लगा । वे बहुत थके हुए थे और
 थे खूब प्यासे । अतः थोड़ी देर बाद उन्होंने एकान मिटानेनाली पहाड़ी नदियोंका पानी पिया ।
 फिर वे डकारते हुए और उन नदियोंके किनारोंको सींगों और अगले पैरोंसे खोदते हुए चारों

१ क ख ग घ म सुविशाल । २ आ इ दधिरे । ३ आ इ वारणेन्द्र । ४ आ पृष्ठास्थीनि । ५ =
 अधोभागेषु । ६ = रुचि गजरुचि जानन्तीति रुचिज्ञा । ७ = रुचिवर्धनाय । ८ = निश्चयेन । ९ = किसल-
 यम् । १० = येन । ११ श 'गजेन्द्रम्' इति पद नास्ति । १२ = यै । १३ आ महाक्षाः । १४ = उपकार ।

छायासु यत्क्षितिरुहां तृणतोयतृप्तै रोमन्धतत्परमुखैर्वृषभैर्वभूवे ।
 तन्नूनमध्वजपरिश्रम एव तेन व्याजेन तैरलसनेत्रयुगैश्चर्चवे ॥६४॥
 विच्छिन्नकर्णसुखकृन्तिजकाकलीकमश्रावि किनरगणैः कटु कन्दरस्थैः ।
 भारावतारसमये रसितं मयानां रम्य कुतूहलकरं न यथा ह्यपूर्वम् ॥६५॥
 क्षुद्रेतरक्षितिरुहां करभैः प्रवालजाले भृशायतशिरोधिभिरश्यमाने ।
 क्षीरापदेशमगलैः प्रमदाश्रु नूनं युक्तः परार्थघटने महतां प्रमोदः ॥६६॥

कृतहितम् । शान्त्यै उपशमाय । क्व भवति क्व भवति ? अर्थान्तरन्यासः ॥६३॥ छायास्त्विति । क्षितिरुहां वृक्षाणाम् । छायासु अनातपेषु । तृणतोयतृप्तं तृणतोयाम्या तृणोदकाम्या तृप्तं प्रीतं । रोमन्धतत्परमुखैः रोमन्धे चर्वितचर्वणे ततर^१ प्रीत मुख येषां तैः । वृषभैः अनडुद्ध^२ । वभूवे भूयते स्म । इति भावे लिट् । इति^३ यत् तत् । अलसनेत्रयुगैः अलसमालस्ययुक्त नेत्रयुग येषां तैः । तैः वृषभैः । तेन रोमन्धेन । व्याजेन छत्राया । अध्वजपरिश्रम इव मार्गश्रम इव । चर्चवे भक्षयते स्म । चर्व अदने कर्मणि लिट् । नूनं^४ निश्चयम् । अपहन्तुविः ॥६४॥ विच्छिन्नेति । भारावतारसमये भारस्यावनारस्यावरोहणस्य समये काले । मयानाम् उच्छ्राणाम् । कटु निष्ठुरम् । रसितं ध्वनिः । कन्दरस्थैः गह्वरस्थितैः । किन्नरगणैः किन्नराणां देवभेदानां गणैर्निकरैः । विच्छिन्नकर्णसुखकृन्तिजकाकलीक विच्छिन्नयोः स्थापितयोः (विच्छिन्ना अवच्छा) कर्णयोः श्रोत्रयोः सुखकृशानन्दकरी निजानां स्वेषां काकली यस्मिन् कर्मणि तत् । अश्रावि श्रूयते स्म । श्रु श्रवणे कर्मणि लुङ् । अपूर्वं नवीनम् । यथा हि कुतूहलकरम् आश्चर्यकरम् । तथा हि रम्य मनोहर वस्तु न—कुतूहलकरं न भवति, अपूर्वं वस्तु यथा कुतूहलकरं तथा रम्य वस्तु कुतूहलकरं न भवतीत्यर्थः । अत्र तु यो (कि—) नराणां निजकाकलीध्वनौ रम्योऽपि अपूर्णं पूर्वस्मिन् मतत्वात् (?) (सोऽपूर्वो न, पूर्वस्मिन्नपि समये श्रुतत्वात्) । मयानां ध्वनिरपूर्वं प्रागश्रुतत्वात् । अत एव मधुरमपि स्वकीयं तं हित्वा स एव श्रुत इत्यभिप्रायः । अर्थान्तरन्यासः ॥६५॥ क्षुद्रेति । क्षुद्रेतरक्षितिरुहां क्षुद्राणाम् (क्षुद्रेभ्यः) इतरे महान्तस्तेषां क्षितिरुहां वृक्षाणाम् । प्रवालजाते प्रवालानां पत्तवानां जाते समूहे । भृशायताशिरोधिमि भृशमत्यन्तमायतः (ता) शिरोधि कन्धरो (रा) येषां तैः । करभैः उष्ट्रैः । अश्यमाने भक्षयमाने सति । क्षीरापदेशं क्षीरमित्यपदेशं अपदेशयुक्तम् । प्रमदाश्रु आनन्दवाष्पम् । अगलत् अस्रवत् । गल विमोचने लङ् । नूनं महतां महापुरुषाणाम् । परार्थघटने परेषामन्येषामर्थस्य प्रयोजनस्य घटने संपादने । प्रमोदः सतोषः । युवतः योग्यः । अर्थान्तरन्यासः

और विचरने लगे । क्या खल (खली) जनोसे प्रेम करनेवालोके साथ किया गया उपकार कहो उन्हें शान्त करनेवाला हो सकता है ? ॥६३॥ घास-पानीसे तृप्त होकर वे बैल वृक्षोकी छायामे बैठकर एवं आलस भरे नेत्रोको बन्द करके रौंथ-पागुर करने लगे । यह देखकर ऐसा जान पड़ता था मानो वे रौंथके बहाने मार्गके परिश्रमका चर्वण कर रहे हो ॥६४॥ बोझ उतारते समय ऊँटोंने जो कर्ण कटु शब्द किया, उसे गुफाओमे बैठे हुए गन्धर्वोंके गणने अपने सङ्गीतकी, कानोको सुख देनेवाली मधुर ध्वनिको बन्द करके सुना । सच तो यह है कि सुन्दर वस्तु वैसा कौतूहल उत्पन्न नहीं करती जैसा अपूर्वं वस्तु करती है । ऊँटोका सङ्गीत गन्धर्वोंको बिलकुल नया था, अतः उसे उन्होंने अपना सङ्गीत बन्द करके सुना ॥६५॥ ऊँटोंने अपनी गर्दनको खूब लम्बा करके जब बड़े-बड़े पेड़ोंको नई-नई पत्तियोंको खाना शुरू किया, तब उससे दूध सरने लगा, दूध क्या क्षरने लगा, उसके बहानेसे निश्चय ही उनके हृषीकेश बहने लगे । परो-

१. आ इ देशमगमत् । २. अ 'मधुर' । ३. = सतृष्टे । ४. = सद्यम् । ५. आ 'इति' नास्ति ।
 ६. = निश्चयेन । ७. या मयूनाम् । ८. श मधुरमधुरे । ९. = क्षीरापदेशं यथा स्यात्तथा ।

चन्द्राकारस्थलममलिनोत्तुङ्गडिण्डीरपिण्ड-
 धञ्चद्वजियजमविरतोद्धान्तकल्लोलमालः ।
 सर्पन्मत्तद्विपमभिसरन्नकचको जयेत्तं
 स्कन्धाचारं यदि कथमपि स्यादपारः पयोधिः ॥६७॥
 इति तत्र गिरौ निविष्टसैन्यं चरचक्रादवगम्य पद्मनाभम् ।
 स्वबलेन समं समेत्य कोपात्पृथिवीपालनृपोऽन्तिके बभूव ॥६८॥
 तयोर्द्वयोरपि नृपयो प्रतापिनोर्विलोकितुं बलमिव जातकौतुका ।
 समायगौ सपदि शशाङ्कभूषणा विभावरी विकसिततारकेक्षणा ॥६९॥

॥६६॥ चन्द्रेति । अमलिनोत्तुङ्गडिण्डीरपिण्डः । अमलिन (न.) निर्मलम् (ल) उत्तुङ्गानामुन्नतानां
 डिण्डीराणां केनानां पिण्ड (७४.) यस्य स । अविरतोद्धान्तकल्लोलमालः अविरतमनवरतमुद्धान्ता
 ऊर्ध्वं गता कल्लोलानां तरङ्गाणां माला यस्य स । अभिसरन्नकचक्रः अभिसरत् लुठत् नकाणां जलचरवि-
 शेषाणां चक्र यस्य स । पयोधिः समुद्रः । चन्द्राकारस्थूल चन्द्रवदाकारं शुभ्राकारं स्थूल पटमण्डपो यस्य तम् ।
 'द्रुष्य स्थूल पटकुटो' इति वैजयन्तो । चञ्चलाजिप्रज चञ्चन् भ्राजमानो वाजिनामखाना यत्र समूहो यस्य
 तम् । सर्पन्मत्तद्विपं सर्पन्तस्तचरन्तो मत्तद्विषा मदगत्रा यस्मिन् तम् । तं स्कन्धाचारं पदणं । यदि कथमपि
 केन प्रकारेणापि । जयेत् विजयेत् । जि ज्यो अभिमये । लिङ् । तर्हि अपारः स्यात् । यथासंख्यम् ॥६७॥
 इतीति । इति एवम् । निविष्टसैन्यं निविष्टसैन्यम् । पद्मनाभं पद्मनाभमूपम् । चरचक्रात् चराणां भूयानां
 वक्ष्याद् मुखात् । अवगम्य ज्ञात्वा । पृथिवीपालनृपः^{१०} पृथिवीपालभूपः । स्वबलेन स्वसेनया । समं सारम् ।
 कोपात् क्रोधात् । समेत्य आगत्य । अन्तिके पद्मनाभस्य मेना^{११} समीपे । बभूव भवति स्म ॥६८॥ तयोरिति ।
 प्रतापिनोः प्रतापयुक्तयोः । तयो द्वयो अपि पद्मनाभपृथिवीपालभूपयोः । बलं चतुरङ्गसैन्यम् । विलोकितुं
 वीक्षणाय इव । जातकौतुका जाताश्चर्याः । शशाङ्कभूषणा शशाङ्कचन्द्र एव भूषणमाभरणं यस्या सा ।
 विकसिततारकेक्षणा विकसिता उदिता तारका नक्षत्राणि ता एव ईक्षणे नयने यस्या सा । विभावरी रात्रिः ।

पकार करते समय बड़ोको प्रमोद मनाना ही उचित है ॥६६॥ इस पडाव और समुद्रमें अद्भुत
 साम्य है । पडावमें चन्द्रमाके आकारके गोल और शुभ्र तम्बू तने हुए हैं, समुद्रमें निर्मल तथा
 उन्नत फेनराशि होती है । पडावमें चञ्चल घोड़े हैं, समुद्रमें लगातार उठने और घूमनेवाली
 बड़ी-बड़ी लहरें होती हैं । पडावमें मदमाते हाथी हैं, समुद्रमें इधर-उधर घूमनेवाले बड़े-बड़े
 मगर-घड़ियालोंके झुण्ड होते हैं । इतनी समानता होनेपर भी यदि समुद्र किसी प्रकारसे पडाव-
 को जीत ले तो उसे अपार माना जा सकता है ॥६७॥ इस तरह उस मणिकूट पर्वतपर पद्म-
 नाभ अपनी चतुरङ्गिणी सेनाके साथ ठहरा हुआ है, यह समाचार अपने गुप्तचरसे जानकर
 राजा पृथिवीपाल बड़े क्रोधसे सेनाके साथ उसके तिकट आ पहुँचा ॥६८॥ उन दोनों प्रतापी
 नरेशोंके बलको देखनेके लिए मानो कौतूहल वश रात्रि—जो चन्द्रमारूपी मण्डनसे मण्डित है
 और जिसके चमचमाते हुए तारारूपी नेत्र खुले हैं—आ गई, अर्थात् रात्रि हो गई ॥६९॥

१ = इतस्ततो गच्छत् । २. = मकराणां । ३ आ मतगजा । ४. = शिबिरम् । ५ = केनापि
 प्रकारेण । ६. आ 'ज्यो' इति नास्ति । ७ श लेङ् । ८ आ प्रसुष्टेनम् । ९ = गुप्तचराणाम् । १० श
 'पृथिवीपालनृप' इति नास्ति । ११ = सेनायाः ।

तस्यां रक्षां श्रुतपरबलः संविधाय स्वसैन्ये
 किञ्चित्कृत्वा सह निजभटैर्भाविसङ्ग्रामचर्चाम् ।
 श्रित्वा शय्यां शयनभवने भासुरां पद्मनाभ-
 स्तस्थौ^१ धीरः समदवनितालङ्गनाद्यैर्विनोदैः ॥७०॥
 भुवनभवनदीपीभूतबिम्बे नियत्या
 गतिमुदयविरुद्धां नीयमाने मृगाङ्के ।
 मुकुलिततनुतारालोचना लोकयन्ती
 विरहमिव तदीयं सा विलिल्ये त्रियामा ॥७१॥

॥इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये चतुर्दश सर्गः ॥१४॥

सपदि शीघ्रम् । समाययो आजगाम । लिट् । रूपकम् ॥६९॥ तस्यामिति । धीर धैर्ययुक्त । पद्मनाभ
 पद्मनाभनृपः । तस्या रात्रौ । श्रुतमाकर्णित परबल शत्रुसैन्य येन स । स्वसैन्ये रक्षा रक्षणम् ।
 सविधाय कृत्वा । भाविसङ्ग्रामचर्चा भविष्यतः सङ्ग्रामस्य चर्चा विचारम् । निजभटै स्वयोधुभिः । सह
 साकम् । किञ्चित् अल्पकालपर्यन्तम् । कृत्वा विधाय । शयनभवने शयनस्य भवने गृहे । भासुरा भासनशीलाम् ।
 शय्याम्^२ आसिका^३ । श्रित्वा प्राप्य । समदवनितालङ्गनाद्यै समदाना सतोष^४सहिताना वनिताना
 नारीणामालिङ्गनाद्यै परिरम्भणाद्यै । विनोदै विलासैः । तस्थौ आसा चक्रे । लिट् ॥७०॥ भुवनेति ।
 भुवनभवनदीपीभूतबिम्बे भुवनं जगत् तदेव भवन गृहं तस्य दीपीभूत बिम्ब मण्डल यस्य तस्मिन् । मृगाङ्के
 चन्द्रे । उदयविरुद्धाम् उदयस्योत्पत्तेर्विरुद्धा प्रतिकूलाम् । गतिम् अस्तमयम् । नियत्या दैववशेन नीयमाने
 गम्यमाने । मुकुलिततनुतारालोचना मुकुलिता पिहिता तनु स्वरूप यासा ता मुकुलिततनव तारास्तारका,
 ता एव लोचने नयने यस्याः सा । सा त्रियमा निशाङ्गना । तदीय चन्द्रसबन्धिनम् । विरह वियोगम् ।
 लोकयन्ती^५ वीक्षणाणेव । विलिल्ये विलीना, विलय गतेत्यर्थः । लीङ्^६ श्लेषणे । लिट् । उत्प्रेक्षा ॥७१॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
 विद्वन्मनोवल्लभाख्ये चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

उसी रात्रिमे धीर-वीर राजा पद्मनाभने शत्रु-सेनाके आनेके समाचार सुनकर और उसकी शक्ति-
 का पूरा पता लगाकर अपनी सेनामे रक्षाका प्रबन्ध किया, एव कुछ समय तक अपने सैनिकोके
 साथ भावि युद्धके बारेमे विचार-विमर्श किया । इसके पश्चात् शयनागारमे रत्नोसे जगमगाती
 हुई सेजपर जाकर, अपनी सगर्व (पद्मनाभकी वीरतापर गर्व करनेवाली) रानियोसे आलिङ्गन
 आदि विनोद करके लेट गया ॥७०॥ ससार रूपी घरमे जिसका बिम्ब दीपक स्वरूप है उस
 चन्द्रमाको नियति (अदृष्ट) जब उदयसे विपरीत (अस्त) अवस्थामे ले जाने लगी, तब
 रात्रिने अपनी कायाको समेट लिया और तारारूपी नेत्रोको मूँद लिया, और फिर चन्द्रमा
 (पति) के विरहको देखकर ही मानो वह विलीन हो गई ॥७१॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें
 चौदहवें सर्ग समाप्त हुआ ॥१४॥

१. आ इ तस्थे । २ = पत्यङ्कम् । ३ आ 'आसिका' इति नास्ति । ४. आ सताप^५ । ५. एष
 टोकाश्रय पाठ, प्रतिषु तु 'लोकयन्ती' इत्येव समवलोक्यते । ६. श लिङ् । ७. आ सर्गः समाप्तः ।

[१५. पञ्चदशः सर्गः]

द्वयेषामप्ययं प्रातः स्यावरेतरभूभृताम् ।
 उदस्यात्कटकक्षोभी सनाहपटहध्वनिः ॥१॥
 तस्मिन्गन्धुद्गम्भीरे दिगन्तरविसर्पिणि ।
 प्रकम्प भूरपि प्रापदास्ता रिपुपताकिनी ॥२॥
 मदो मदोद्धताकारैर्दिक्कुञ्जरकुलैरपि ।
 तत्त्यजे त्रस्तचेतोभिररिकीटेषु का कथा ॥३॥
 भटानां भाविसटग्रामभवदुत्साहशालिनाम् ।
 मनास्यानशिरे हर्षैर्वपूषि पुलकोद्गमैः ॥४॥

द्वयेति । अयं रात्रियुगमानन्तरम् । प्रातः विभाते । द्वयेषाम् [आप] द्वावयवौ येषां तेषाम् ।
 स्यावरेतरभूभृता स्यावराश्चेतरे च जङ्गमाश्च ते च ते भूभृतश्च स्यावरेतरभूभृतः । तेषां स्यावरेतरभूभृताम्—
 पवतानामितरभूभृता राज्ञामपि । कटकक्षोभी कटकानि तटानि, पक्षे कटक सेना^३ क्षोभी सचलनशील ।
 सनाहपटहध्वनि सनाहस्य सयामसूचकस्य पटहस्य भेर्या ध्वनि शब्द । उदस्यात् व्याप्नोति स्म । लुङ् ।
 श्लेष^५ ॥१॥ तस्मिन्निति । अम्बुदगम्भीरे अम्बुदवद् गम्भीर^६ यस्य तस्मिन् । [तस्मिन्] पटहध्वनौ^७ ।
 दिगन्तरविसर्पिणि दिगन्तराणि दिग्विवराणि^८ विसर्पिणि व्यापिनि सति । भूरपि भूमिरपि । प्रकम्प^९ चवलम् ।
 प्रापत् प्राप्नोति स्म । आप्नु व्याप्तो लुङ् । 'सति शास्ति—' इत्यादिना अङ्—प्रत्यय । रिपुपताकिनो
 रिपूणा शत्रूणा पताकिनो सेना । आस्ता तिष्ठतु । अतिशय^{१०} ॥२॥ मद इति । मदोद्धताकारैः मदोद्धत
 आकारो येषां तैः । त्रस्तचेतोभिः त्रस्त भूतं चेतो मानसं येषां तैः । दिक्कुञ्जरकुलैरपि दिक्षु दिशासु विद्यमाना
 कुञ्जराणां^{११} कुलैर्निवहैरपि । मद गर्व । तत्त्यजे त्यज्यते स्म । त्यज हानो कर्मणि लिट् । रिपुकीटेषु
 रिपव एव^{१२} कीटास्तेषु । का कथा का वार्ता ॥३॥ भटानामिति । भाविसग्रामभवदुत्साहशालिना भाविना
 भविष्यता सग्रामेण रणेन भवता जायमानेनोत्साहसेन शालिना सपन्नानाम् । भटानां योद्धृणाम् । हर्षे
 सतोषे । मनाति मानसानि । पुलकोद्गमैः पुलकानां रोमाञ्चानामुद्गमैस्तथा^{१३} । वपूषि शरीराणि । आन-

इसके पश्चात् प्रभात होते ही युद्धको भेरी वज्र उठी । उसकी ध्वनिने स्यावर भूभृत्—
 मणिकूट पर्वत और जङ्गम भूभृत्—पद्मनाभ, इन दोनोंके कटक (मध्यभाग और छावनी) में
 क्षोभ उत्पन्न कर दिया ॥१॥ मेघगर्जनके समान गम्भीर उस ध्वनिके दिग्दिगन्तव्यापी होनेपर
 पृथ्वी भी काप उठी फिर शत्रुसेनाके कम्पनके वारेमे तो कहना ही क्या है ? ॥२॥ भेरीकी
 आवाज सुनकर मदोद्धत दिग्गजोंके कुलका दिल दहल उठा और उसने मद छोड़ दिया—
 उसका मदजल सूख गया तथा घमण्ड चूर हो गया फिर क्षुब्ध शत्रुकीटोंकी तो बात ही क्या है ?
 ॥३॥ होनेवाले युद्धके उत्साहसे युक्त सैनिकोंके मन हर्षसे और शरीर रोमाञ्चसे व्याप्त हो

१ 'अम्बुधिगं' । २ श अर्धरात्रिं । ३. = क्षोभयतीत्येव शील । ४ श 'श्लेष' इति नास्ति ।
 ५ = गम्भीर्यं । ६ श 'पटहध्वनौ' इति नास्ति । ७ = विसर्पतीत्येव शीलस्तस्मिन् । ८. = चाञ्चल्यम् ।
 ९ आ लङ् । १० = अगतिश्च ११ = दिग्गजानां । १२ आ 'कीटा क्रमय' इति समुपलभ्यते, परमि-
 तोऽग्रे 'तेषु' इति पद नोपलभ्यते ।

हृष्यदङ्गतया सद्यः स्फुटत्पूर्वरणव्रणैः ।
 वीरैर्वीररसाविष्टैः संनद्धुमुपचक्रमे ॥५॥
 कश्चित्तनुच्छदं योग्यं समरे समरेखकम् ।
 देहे हृष्यत्यपर्याप्तं नामुञ्चन्नामुचत्पुनः ॥६॥
 तव संनहनं नाथ लघुभूतमिवाधुना ।
 इत्यूचे स्वकरस्पर्शात्पुष्टाङ्गः कोऽपि कान्तया ॥७॥
 शृङ्गारद्विगुणीभूतैरमाति पुलकैस्तनौ ।
 सनाहेऽन्यस्य चतुरा क्षणमन्तर्दधे प्रिया ॥८॥

शिरै^२ व्याप्नुवन्ति स्म । आप्लु व्याप्ती लिट् । 'नक् च—' इत्यादिना नगागम ॥४॥ हृष्यदिति । हृष्य-
 दङ्गतया हृष्यत् सतुष्यदङ्गं यस्य तस्य भावः तथा । सद्यः^३ तत्क्षणम् । स्फुटत्पूर्वरणव्रणैः स्फुटद् भिनत् पूर्वेण
 रणेन सजात व्रण येषां ते । वीररसाविष्टैः वीररसेनाविष्टैः^४ प्रविष्टैः । वीरैः^५ वीरपुरुषैः । सनद्धु सनहनाय^६ ।
 उपचक्रमे प्रारभ्यते स्म । क्रमू पादविक्षेपे कर्मणि लिट् ॥५॥ कश्चिदिति । कश्चित् एकः । ना पुरुषः ।
 हृष्यति हर्षं गते । देहे शरीरे । अपर्याप्तम्^७ अगृहीतम् । समरेखक समा समाना रेखा यस्य तत्, चतुरस्र-
 मिति भावः । समरे संग्रामे । योग्यम् उचितम् इति । तनुच्छद कवचम् । अमुञ्चत् अत्यजत् । पुनः
 पश्चात् । ना अन्यः पुरुषः । आमुचत् धरति स्म । मुच्लुम्^८ मोक्षणे लुङ् । कश्चिद्वीर कवचं त्यक्तवान्
 कश्चिद् भीरुर्धरतिस्मेत्यर्थः । पर्यायोक्तिः ॥६॥ तवेति^९ । स्वकरस्पर्शात् स्वस्याः कान्तायाः करस्य हस्तस्य
 स्पर्शात् । पुष्टाङ्गः^{१०} तुष्टाङ्गः । कोऽपि कश्चित् । कान्तया वनितया साकम् (?) । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ।
 ऊचे उच्यते स्म । ब्रूम् व्यक्ताया वाचि कर्मणि लिट् । 'अस्ति ब्रुवो भूवचो' इति वचादेशः । नाथ भो नाथ ।
 तव ते । सनहन कवचम् । अधुना इदानीम् । लघुभूतमिव अल्पीभूतमिव^{११} । राजतीति शेषः । उपमा^{१२} ॥७॥
 शृङ्गारेति । अन्यस्य परस्य । शृङ्गाराद्द्विगुणीभूतं शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन द्विगुणीभूतैः^{१३} द्विगुणजातैः । पुलकैः
 रोमाञ्चैः । तनौ शरीरे । सनाहे^{१४} सनहने । अमाति अप्रमाणे (ते) सति । चतुरा प्रोढा । प्रिया कान्ता ।

गये ॥४॥ युद्धकी खुशीमे योद्धा अपने शरीरमे फूले नही समा रहे थे । उनके पिछले युद्धोके
 घाव फूट कर बह रहे थे, किन्तु वे वीर, वीररसके आवेशमे थे, अतएव युद्धकी तैयारी करनेमे
 लग गये ॥५॥ एक पुरुषने सङ्ग्रामके हर्षसे शरीर फूल जानेपर छोटे पडनेवाले कवचको—जो
 उसीको रेखाओके मापसे बनाया गया था, और युद्धमे जिसका पहनना उचित था—छोड़
 दिया । फिर उसे दूसरे पुरुषने पहन लिया ॥६॥ 'नाथ । आपका शरीर इस समय (इस बड़े
 कवचकी दृष्टिसे) कुछ छोटा-सा प्रतीत हो रहा है, यह कहते-कहते प्रियाने ज्यो ही अपने
 हाथसे उसके शरीरका स्पर्श किया त्यों ही वह (नवयुवक-पति) खूब हृष्ट-पुष्ट हो गया ॥७॥
 अन्य नवयुवकके शरीरमे शृङ्गारसे रोमाञ्च दूने हो गये और कवच छोटा पड़ गया । यह
 देखकर उसकी चतुर पत्नी कुछ क्षणोको उसकी आंखोसे ओझल हो गई—अन्यत्र जाकर छिप

१ आ इ नामुचन्ना । २ = व्याप्तानि । ३ आ श तत्क्षणम् । ४ = युक्तैः । ५ आ वीरैः ।
 ६ श सनाहनाय । ७ = लघुता गतम् । ८ आ मुच्लुम् । ९ आ तवेति । १० = गीनाङ्गः ।
 ११ आ लघ्वीभूतम् । १२ = अतिशयोक्तिः । १३ = द्विगुणता गतैः । १४ = कवचे ।

रिपुरोषारुणीभूतच्छविच्छुरितकण्टकैः ।
 रेजे संध्याघनाकारैर्भीषितारिघटैर्मटैः ॥९॥
 भूरिभैरवधीरायाः रुष्टैः प्रतिगजश्रुतेः^२ ।
 भूरिभैरवधीराया समदानैः स्वपाणिना ॥१०॥
 पुण्यैः कवचित्तस्यास्य किं कृत्यमपरं मया ।
 इतीव नृपतेरङ्गे संनाहोऽनिष्टयाविशत् ॥११॥
 जयलक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यायेन ममामुना^३ ।
 किमित्यासीद् युवेषस्य संनाहे नातिगौरवम्^४ ॥१२॥

क्षणम् अल्पकालपर्यन्तम् । अन्तर्दधे व्यवहिता । इधाम् धारणे च^५ लिट् ॥८॥ रिष्विति । रिपुरोषारुणी भूतच्छविच्छुरितकण्टकैः^६ रिपुषु शत्रुषु जातेन रोपेण कोपेनारुणीभूतया लोहितया छग्या कान्त्या च्छुरित कण्टक कवचो^७ येषां तैः । संध्याघनाकारैः संध्याया मध्याह्नकालस्य घनस्य मेघस्याकार इवाकारो येषां तैः । भीषितारिघटं भीषिता^८ विभीषिता^९ अरोणा शत्रूणां घट (घटा) समूहो यैस्ते । मटैः योद्धृभिः । रेजे । लिट् । उपमा ॥९॥ भूरिति । भूरिभैरवधीराया भूर्या बहुलाया भैरव्या भयकराया धीरायाः^{१०} स्थिराया^{११} । प्रतिगजश्रुते प्रतिगजानां प्रतिकूलकरिणा श्रुतेर्बले सकाशात् । रुष्टे कुपिते । इराया^{१२} सुरायाः^{१३} । समदानैः सम समान दान मदञ्जल येषां तैः । इभैः करिभिः । [स्वपाणिना स्वकरेण । भूः पृथिवी] । अवधि^{१४} ताडयते स्म । हन हिंसागत्यो कर्मणि लुङ् । यमकम्^{१५} ॥१०॥ पुण्यैरिति । पुण्यं शुभं^{१६} कर्मणि । कवचित्तस्य आच्छादितस्य । अस्य राज्ञः । मया^{१७} । अपरम् अन्यत् । कृत्य कार्यम् । किं वर्तते ? । इतीव^{१८} एवमिव । नृपतेः पद्मनाभस्य । अङ्गे देहे । संनाह कवचादिसनाह । अनिष्टया^{१९} अनिष्टावस्थया । अविशत् विशति स्म । विश प्रवेशने लङ् ॥११॥ जयेति । जयलक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यायेन^{२०} जयलक्ष्म्या परिष्वङ्गेनालिङ्गवेन व्यायेन व्यवहितेन । अमुना^{२१} अनेन सह । मम मे । किं प्रयोजनम् ? इति । युवेषस्य सुवर्णनाभस्य । सनाहे^{२२} सनाहकरणे । अतिगौरवम् अतिमहत्त्वम् । नासीत् नाभूत् । अस भुवि लङ्^{२३} । आक्षेपः (?) ॥१२॥

गयी ॥८॥ शत्रुओके प्रति रोष होनेसे सैनिकोंके नेत्र लाल हो गये और उनकी लाल कान्तिसे उनके कवच भी लाल हो गये । अतएव वे सन्ध्याकालीन मेघोंके समान हो गये । उन्हें देखकर शत्रुमण्डल भयभीत हो गया । उस समय उनकी शोभा देखते ही बनती थी ॥९॥ शत्रुओंके हाथियोंकी बहुत भयावनी और गम्भीर चिंघाड सुनकर (गन्धकी दृष्टिसे) मद्यके समान मदञ्जल बहानेवाले, पद्मनाभके हाथियोंने अपनी सूडसे पृथिवीका ताडन शुरू कर दिया ॥१०॥ 'राजा पद्मनाभ पहलेसे ही पुण्यका कवच पहने हुए है—मुझे जो काम करना चाहिए, उसे पुण्य पहलेसे ही कर रहा है, अब इससे अधिक इसका और क्या काम है, जो मुझे करना चाहिए', मानो यही सोचकर निष्ठा न रहनेपर भी कवचने पद्मनाभके शरीरमे प्रवेश किया—पद्मनाभने कवच पहना ॥११॥ 'जयलक्ष्मीके आलिङ्गनमे व्यवधान डालनेवाले इस कवचसे मुझे क्या काम है', मानो यह सोचकर युवराज सुवर्णनाभको कवच पहननेके विषयमे विशेष महत्त्व प्रतीत नहीं हुआ

१ अ संध्यायना^१ । २ इ गजश्रुते । ३. आ इ ममाधुना । ४ अ गौरव । ५ आ 'च' नास्ति । ६ एष टोकाश्रय पाठ, प्रतिषु च मूलासु 'कण्टकै' इत्येव सनुपलभ्यते । ७ श च्छुरित कण्टक कवच । ८ श भीषितो विभीषितो । ९. आ 'विभीषिता' इति नास्ति । १०. = गभोरायाः । ११ आ शुद्धाया । १२. 'इरा भूवावसुरा प्सु स्यात्' इत्यमर । १३ = ताडिता । १४. आ 'यमकम्' इति नास्ति । १५ आ सुखकं । १६ = सनाहेन । १७ = अस्मादेतोरिव । १८ = अनास्थया । १९ = जयलक्ष्म्या । परिष्वङ्ग आलिङ्गने व्यायेन व्यवधानेन । 'व्यायायस्तु मैथुनव्यवधानयोः' अनेका० ३।५३३ । २०. = सनाहेन । २१ = कवचे । २२. आ लुङ् ।

तेजो मूर्तमिवात्मीयं सुदुर्भेदमरातिभिः ।
 बभौ भीमरथो विभ्रत्कवचं विकचाननः ॥१३॥
 अभूद्भैरवथे रङ्गे समरोत्कर्षशालिनः ।
 द्वितीय इव संनाहो घनकण्टकितच्छवौ ॥१४॥
 दीनानाथकृतोत्सर्गः स जयश्रीसमुत्सुकान् ।
 प्रसादैः पूजयामास सामन्तान् रणदीक्षितान् ॥१५॥
 भीमं भासुरवासोभिः सुभीमं मणिकङ्कणैः ।
 मकुटेन महासेन सेनं मौक्तिकमालया ॥१६॥

तेज इति । आत्मीय स्वकीयम् । 'दोश्छ' इति छ-प्रत्यय । मूर्तं साकारमिव । तेज^१ प्रतापः^२ (पम्) । अरातिभिः शत्रुभिः । सुदुर्भेद सुदु खेन महता कण्ठेन भेद भेद्यम् । कवच तनुत्रम् । विभ्रत् धरत् । विकचाननः विकच विकसितमानन मुख यस्य स । भीमरथ भीमरथभूपति । बभौ रराज । लिट् । उपमा^३ ॥१३॥ अभूदिति । समरोत्कर्षशालिन समरस्य सग्रामस्योत्कर्षेण शालिन^४ सपन्नस्य । भैरवथे भीमरथस्यापत्य भैमरथिस्तस्य । 'अत इन्' इति इन्-प्रत्यय । भीमरथपुत्रस्य^५ महोदधिराज्यस्य । घनकण्टकितच्छवौ घना सान्द्रा कण्टकिता^६ रोमाञ्चयुवता छविः कान्तियस्य तस्मिन् । अङ्गे शरीरे । सनाह संनहनम् । द्वितीय इव अपर इव । अभूत् । उपमा^७ ॥१४॥ दीनेति । दीनानाथकृतोत्सर्गं दीवेभ्यो दरिद्रेभ्योऽनाथेभ्यश्च^८ कृतो विहित उत्सर्गस्त्यागो^९ येन स । स पद्मनाभ । जयश्रीसमुत्सुकान् जयश्रिया जयलक्ष्म्या समुत्सुकान् आसक्तान् । रणदीक्षितान् रणदीक्षायुवतान् । सामन्तान् भूपतीन् । प्रसादै वस्त्रादिसत्कारै^{१०} । पूजयामास सत्करोति स्म ॥१५॥ भीममिति । भासुरनासोभि भासुरैर्भासमानशीलैर्वासोभिर्वस्त्रैः । भीम भीमराजम् । मणिकङ्कणैः मणिभिर्निर्मितैः कङ्कणैः करभूषणैः । सुभीम सुभीमराजम् । मकुटेन^{११} किरोटेन । महासेनं महासेनराजम् । मौक्तिकमालया मौक्तिकैर्मुक्ताफलैर्निर्मिताया मालया माल्येन ।

॥१२॥ अपने प्रतापकी मूर्ति सरीखे प्रतीत होनेवाले, शत्रुओंके द्वारा दुर्भेद्य कवचको धारण करके भीमरथका चेहरा खिल उठा और उस समय वह बड़ा सुन्दर मालूम पड़ रहा था ॥१३॥ युद्धकलाके उत्कर्षसे विभूषित भैमरथी—(राजा भीमरथके पुत्र) के सघन रोमाञ्चसे युक्त शरीरमे कवच ऐसा जाना पड़ता था मानो दूसरा हो । रोमाञ्च पहले कवचकी भाँति सुशोभित हो रहे थे और लौह कवच उसके ऊपर पहने हुए दूसरे कवचकी भाँति प्रतीत हो रहा था ॥१४॥ पद्मनाभने दीन और अनाथोको दान दिया तथा विजयलक्ष्मीको पानेके लिए उत्सुक, सङ्ग्रामकी दीक्षा लेनेवाले सामन्तोको उपहार देकर सम्मानित किया—॥१५॥ भीमको चमचमाते वस्त्र, सुभीमको मणिकङ्कण, महासेनको मुकुट, सेनको मोतियोकी माला, चित्राङ्गको चूडामणि, परंतपको लम्बी माला, कण्ठको कण्ठी, सुकुण्डलको कुण्डल, भीमरथको अमूल्य मणि और महोरथको मनोहर हार—इस तरह अपने सुन्दर आभूषण उपहारमे देकर चतुर पद्मनाभने

१. = आत्मीय मूर्त तेज इव । २. आ श तेजः प्रतापः । मूर्तं साकारमिव । आत्मीय स्वकीयम् ।
 ३. उत्प्रेक्षा । ४. = शोभिनः । ५. आ भीमरथस्य पुत्रस्य । ६. श घना सग्रामकण्टकिता ।
 ७. = उत्प्रेक्षा । ८. आ 'च' नास्ति । ९. शं दिप्रसादसत्कारैः । १०. 'मुकुटेन' इति पाठ सर्वासु प्रतिष्ठ ।

चूडारत्नेन चित्राङ्गं प्रालम्बेन परंतपम् ।
 रत्नकण्ठिकया कण्ठं कुण्डलाभ्यां सुकुण्डलम् ॥१७॥
 अनर्घमणिना भीमरथं हारेण हारिणा ।
 महीरथं स्वाभरणैश्चतुरः सच्चकार सः ॥१८॥ (कुलव म् ।)
 अन्योऽपि यस्य यो योग्यः सन्नाहस्तुरगो रथः ।
 वारणो वा विशेषश्चस्तत्सादकृतं तं नृपः ॥१९॥
 सेना सेना यती बद्धराजिराजिसमुत्सुका ।
 चक्रे चक्रेषुखङ्गास्त्रसारा सारातिसाध्वसम् ॥२०॥
 सज्जीकृतं महामात्रै रोपितास्त्रं पुरोधसा ।
 वनकेलिमथारुह्य निरगादभिश्च सः ॥२१॥
 रथिना युवराजेन सोऽनुसन्ने नराधिपः ।
 ऐरावतसमारूढो रविणेव सुराधिपः ॥२२॥

सेन सेनराजम्^३ ॥१६॥ चूडति । चूडारत्नेन चूडामणिना । चित्राङ्गं चित्राङ्गराजम् । प्रालम्बेन सुवर्णमय-
 यज्ञोपवीतेन । परतप परतपराजम् । रत्नकण्ठिकया रत्नकण्ठाभरणेन । कण्ठ कण्ठाब्जम् । कुण्डलाभ्या
 कर्णवेष्टनाभ्याम् । सुकुण्डलं सुकुण्डलराजम्^४ ॥१७॥ अनर्घंति । अनर्घमणिना अनर्घणामूल्येन मणिना रत्नेन
 युक्तेन । हारिणा मन प्रीतिकारिणा, हारेण । भीमरथ भीमरथराजम् । स्वाभरणैः^५ अनर्घाभरणैः । महीरथ
 महीरथराजम् । चतुर प्रौढ । सः पद्मनाभः । सच्चकार सत्करोति स्म । दीपकम् ॥१८॥ अन्य इति ।
 अन्योऽपि परोऽपि । यः । सन्नाहं तनुत्रादि । तुरगं अश्वः । रथं स्थान्दः । वारणः गजः । यस्य राज्ञः ।
 योग्य उचित । तम् । विशेषज्ञः सकलज्ञः । नृपः पद्मनाभः । तत्सात् तेषामधीनम् । अकृतं अविधात्^६
 (व्यधात्) । लुङ् ॥१९॥ सेनेति । सेना इनेन स्वामिना सह वर्तते इति सेना । यती गच्छती^७ । बद्ध-
 राज्ञि बद्धा रचिता राज्ञि पङ्क्तिः^८ । आजिसमुत्सुका आजौ सग्रामे समुत्सुका आसक्ता । चक्रेषु खङ्गास्त्रसारा
 चक्रेण चक्रायुधेन इपुणा वाणेन खड्गेन अस्त्रेण^९ मन्त्रायुधेन च सारा उत्कृष्टा । [सा] सेना चम् । अराति-
 साध्वसम् अरातीनां शत्रूणां साध्वसं भयम् । चक्रे चकार । लिट् । यमकम् ॥२०॥ सज्जीति^{१०} । अथ अनन्त-
 रम् । स पद्मनाभः । महामात्रै हस्तिशिक्षकैः । सज्जीकृतं मनोहीकृतम् । पुरोधसा पुरोहितेन । रोपितं स्त्र
 रोपितं पूरितं (रोपितानि पूरितानि अस्त्राणि यस्मिन् तम्) । वनकेलि वनकेलिनामगजम् । आरुह्य । अभि-
 शत्रु शत्रोरभिमुखम् । निरगात् निर्गमः । इण गती लुङ् । जाति ॥२१॥ रथिनेति । सः नराधिपः पद्म-
 नाभः । ऐरावतसमारूढः ऐरावतं देवगजं समारूढः^{११} । सुराधिपः सुराणां देवानामधिप इन्द्रः । रविणेव सूर्येणैव ।

सब राजाओका सत्कार किया ॥१६-१८॥ कवच, घोडा, हाथी तथा रथ आदि और
 भी जो पदार्थ जिसके योग्य था, उसे विशेषताके पारखी राजा पद्मनाभने, उसीके अधीन कर
 दिया ॥१९॥ चक्र, बाण, खड्ग आदि अस्त्र-शस्त्रोसे सुसज्जित, युद्धके लिए उत्सुक, स्वामी
 सहित, और पवित्रबद्ध होकर आगेकी ओर जाती हुई, पद्मनाभकी उस सेनाने शत्रुओको भय
 उत्पन्न कर दिया ॥२०॥ इसके बाद जिसे महावतोंने सजाया और जिसके ऊपर पुरोहितने
 अस्त्र रख दिये, उस वनकेलि नामक हाथीपर सवार होकर राजा पद्मनाभ शत्रुकी ओर चल
 दिया ॥२१॥ युवराज सुवर्णनाभने रथपर सवार होकर राजा पद्मनाभका अनुगमन किया—
 आगे राजा चला जा रहा था और उसके पीछे युवराज । जैसे ऐरावतपर चढ़े हुए इन्द्रका

१ क ख ग घ 'कुलकम्' नोपलभ्यते । २ म स बाहस्तुरगो । ३ = सच्चकार । ४ = सच्चकार ।
 ५ = स्पर्कीयैराभरणे । ६ आ अवोरात् । ७ = गच्छन्ती । ८ = यथा सा । ९ = अस्त्रायुधेन ।
 १० आ श सज्जेति । ११. श आरूढः ।

नगोत्तुङ्गं समारुह्य नागेन्द्रं रणविग्रहम् ।
 तमन्वगाद्भीमरथः प्रताप इव पृषणम् ॥२३॥
 परिज्वलन्महास्त्रौघं रथं सारथिसज्जितम् ।
 मनोरथमिवास्थाय निर्जगाम महीरथः ॥२४॥
 परितः परिवव्रुस्तमन्येऽप्येत्य नराधिपाः ।
 चतुरङ्गबलोपेताश्चतुरम्बुधिविश्रुताः ॥२५॥
 प्रयाणतूर्यनिर्घोषसंमिलत्सर्वसैनिका^२ ।
 सासीद्वह्नादिसंख्येव व्यक्तेयता न वाहिनी ॥२६॥
 विसस्वान शिवा तस्य वामतः शिवशंसिनी ।
 तामेव दिशमाश्रित्य ररास मृदु रासमः ॥२७॥

रथिना रथारूढे । युवराजेन सुवर्णनामेन । अनुसस्त्रे^३ अनुगम्यतेस्म । उपमा ॥२२॥ नगेति^४ । भीमरथः
 भीमरथराज । नगोत्तुङ्गं नग इव पर्वत इवोत्तुङ्गमुन्नतम् । रणविग्रहं रणविग्रहनामधेयम् । नागेन्द्र^५ गजेन्द्रम् ।
 समारुह्य । पृषण सूर्यम् । प्रताप इव तेज इव । तं युवराजम् । अन्वगात् अनुगच्छतिस्म । उपमा ॥२३॥
 परीति । परिज्वलन्महास्त्रौघ परिज्वलन् प्रज्वलन् महास्त्राणा महामन्त्रायुधानामोघो यस्मिन् तम् । सारथि-
 सज्जितं सारथिना सज्जित संनद्धम् । मनोरथमिव^६ मनःसतोषमिव । रथ स्यन्दनम् । आस्थाय आरुह्य ।
 महीरथ महीरथराज^७ । निर्जगाम निरगात् ॥२४॥ परित इति । चतुरम्बुधिविश्रुता चतुरम्बुधीन चतुः-
 समुद्रपर्यन्त विश्रुता^८ प्रसिद्धा । चतुरङ्गबलोपेता चतुरङ्गेण चतुरवयवेन बलेन सेनया उपेता युक्ताः । अन्ये
 [अपि] परेऽपि । नराधिया भूमिपाः । एत्य गत्वा । तं पद्मनाभम् । परितः समन्तात् । परिवव्रुः परिवृण्वन्ति
 स्म । वृन् वरणे लिट् ॥२५॥ प्रयाणेति । प्रयाणतूर्यनिर्घोषसंमिलत्सर्वसैनिका प्रयाणस्य निर्याणस्य तूर्यस्य
 बाद्यविशेषस्य निर्घोषेण रवेण संमिलन्तो राक्षोभवन्तः सर्वे निखिना सैनिका भटा यस्यां सा । सा वाहिनी
 सेना । बह्नादिसंख्येव बह्नादिरेव सख्या सेव । आदिशब्देन यूथगण इत्यादि । [व्यक्तेयता] व्यक्ता स्पष्टा
 इयता एतत्प्रमाणता यस्याः सा । न भवति । उपमा ॥२६॥ विवस्वानेति^९ । तस्य पद्मनाभस्य । वामतः
 वामभागतः । शिवशंसिनी शिवस्य शुभस्य^{१०} शंसिनी सूचिनी^{११} । शिवा शृगाली^{१२} । विसस्वान^{१३} निनाद । स्वन
 शब्दे लिट् । तामेव वामरूपामेव । दिश दिशाम् । आश्रित्य आगत्य । रासमः खरः । मृदु मृदुलं यथा तथा ।

सूर्य (जो रथपर सवार रहता है) अनुगमन करता है ॥२२॥ पहाडके समान उन्नत रणविग्रह
 नामक गजराजपर चढकर भीमरथने युवराजका अनुगमन किया । जैसे प्रताप सूर्यका अनुगमन
 करता है ॥२३॥ चमचमाते हुए बडे-बडे अस्त्रोंके समूहसे युक्त, सारथीके द्वारा सजाये गये और
 मनोरथके समान प्रतीत होनेवाले रथके ऊपर बैठकर राजा महीरथ, भीमरथके पीछे-पीछे चलने
 लगा ॥२४॥ चारो समुद्रो तक प्रसिद्ध और भी राजे-महाराजे चतुरङ्गिणी सेनाओंको अपने
 साथ लिवकर आ गये और पद्मनाभके आगे-पीछे और दाएँ-बाएँ भागोमे—इस तरह उसे
 चारो ओरसे घेरकर चलने लगे ॥२५॥ प्रयाणके समय रणभेरीका शब्द सुनते ही सभी सैनिक
 सेनामे आकर सम्मिलित हो गये । उस समय वह सेना बहु आदि सख्याके समान स्पष्ट प्रमाणसे
 युक्त नही थी—अगणित थी ॥२६॥ जाते समय पद्मनाभकी बाईं ओर मङ्गलकी सूचना देने-
 वाली शृगाली शब्द करने लगी और उसी दिशामे अर्थात् बाईं ओर ही एक गदहा कोमल

१ क ख ग घ प्रयाणे तूर्य^१ । २. म^२ सैनिका । ३. = अनुसूत । ४. श नग इति । ५. श नागेन्द्र ।
 ६. = मनोऽभिलाषमिव । ७. श महीरथनामधेय । ८. आ श विवस्वान इति । ९. आ सुखस्य । १०. श
 सूचनी । ११. आ श शृगालः । १२. श विसस्वने ।

भारद्वाजः कुतोऽप्येत्य परोयाय प्रदक्षिणम् ।
 क्षोरिणं वृक्षमारुह्य ववाशे वल्गु धायसः ॥२८॥
 सहसैव समुद्भिद्य सुस्रवे करिणां कटः ।
 भेजे कोऽपि महोत्साहो रोमाञ्चकवचैर्भटैः ॥२९॥
 इष्टैरिष्टार्थपिशुनैः परितोषितसैनिकैः ।
 शकुनैरेभिरन्यैश्च स व्यक्तविजयोऽभवत् ॥३०॥
 इत्युत्थितं समाकर्ण्य^१ पद्मनाभं सराजकः^२ ।
 संनष्ट पृथिवीपालोऽप्यमर्षादभिनिर्ययो ॥३१॥
 दक्षिणं गणयामास नाशिवं स शिवारवम्^३ ।
 क्षुतं न पोतः पुनिकं न मार्गमद्विच्छाण्डितम् ३२॥

ररास निनाद । रस पुनः शब्दे लिट् ॥२७॥ भारद्वाज इति । भारद्वाजः स्वञ्जरीटपक्षी । कुतोऽपि^१ कस्मा-
 दपि । एतय आगत्य । प्रदक्षिणं प्रदक्षिणावर्तम्^२ । परोयाय^३ जगाम । इण गतो लिट् । क्षोरिण युक्तम् ।
 वृक्ष भूकृहम् । आरुह्य आस्याय । धायस बलिभुक् । वल्गु मधुरम् । ववाशे दृष्टान । वादि शब्दे लिट् ॥२८॥
 सहसैव । करिणां गजानाम् । कट कपोलप्रदेशः । सहसैव यगेनैव । समुद्भिद्य सविदार्य^४ । सुस्रवे दुद्रवे ।
 दु स्रु गतो भावे लिट् । रोमाञ्चकवचैः रोमाञ्चो रोमद्वर्पण स एव कवचो येषां तं । भटं योद्धुमि ।
 कोऽपि^५ कश्चिदपि । महोत्साह महासध्रमः । भेजे शिथिले । धिञ् सेवाया कर्मणि लिट् ॥२९॥ इष्टैरिति ।
 इष्टार्थपिशुन इष्टस्याभीष्टस्यार्थस्य प्रयोजनस्य पिशुनैः सूचकैः । परितोषितसैनिकं परितोषिता सतोषिता-
 सैनिका यैस्तं^६ । इष्टं अभिप्रेतं । एमि एतं । अन्यैश्च अपरैश्च । शकुनैः एष्यत्सू^७ चकनिमित्तं । व्यक्त-
 विजयः व्यक्तो व्ययतोभूतो विजयो^८ यस्य स । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लङ् । अनुमिति ॥३०॥
 इतीति । इति एवम् । उत्थित निर्गतम् । [त] पद्मनाभं पद्मनाभभूपतिम् । आकर्ण्य^९ श्रुत्वा । सराजकः
 राजकेन राजा समूहेन सह वर्तत इति तपोन्तः-राजसमूहयुक्त । पृथिवीपालोऽपि पृथिवीपालभूपोऽपि ।
 संनष्ट^{१०} सज्जोक्त्य । अमर्षात् क्रोधात् । अभिनिर्ययो^{११} अभिनिर्जगाम । या प्रापणे लिट् । जाति ॥३१॥
 दक्षिणमिति । स पृथिवीपालः^{१२} । दक्षिण दक्षिणभाग गतम् । अशिवम्^{१३} अमङ्गलम् । शिवारव शिवाया
 शृगालस्य (शृगाल्या) रव इति । न गणयामास न गणयति स्म । गण सख्याने लिट् । पोत-पुनिकं

शब्दोमे बोलने लगा ॥२७॥ भारद्वाज-स्वञ्जरीट पक्षी कहीसे भी आकर पद्मनाभकी परिक्रमा
 करके चला गया और कौआ दूध बहानेवाले किसी वट आदि वृक्षपर बैठकर सुन्दर ढंगसे बोलने
 लगा ॥२८॥ हाथियोंके गण्डस्थल सहसा फूट पड़े और उनसे मदजल झरने लगा । सैनिकोको
 रोमाञ्च हो आया और उन्हे अद्भुत महान् उत्साहका अनुभव होने लगा ॥२९॥ इष्ट अर्थकी
 सूचना देनेवाले और इसीलिए सैनिकोको सन्तुष्ट करनेवाले इन इष्ट शकुनोंसे तथा इन सरीखे
 और-और भी शकुनोंसे पद्मनाभकी विजय स्पष्ट हो गई ॥३०॥ इस प्रकार राजा पद्मनाभको
 युद्धके लिए निकला हुआ सुनकर पृथिवीपाल भी अपने पक्षके राजवर्गके साथ युद्धकी तैयारी
 करके बड़े क्रोधसे निकल पड़ा ॥३१॥ पृथिवीपालके प्रयाण करते समय दाईं ओर शृगालीका
 अमङ्गलकारी शब्द होने लगा, बार-बार छीकें आने लगी, साँप रास्ता काट गया; कँटीले पेड़ो-

१. क ख ग घ व्यक्तव्यजयो^१, म वक्तव्यजयो^२ । २. अ^३ जयोऽभवत् । ३. अ क ख ग घ म
 तमाकर्ण्य । ४. आ इ सराजकम् । ५. क ख ग घ म शिवास्तम् । ६. = कुतश्चिनापि । ७. श प्रदक्षिण-
 प्रदेशेन । ८. = परिक्रम्य जगाम । ९. आ सविदार्य १०. = अद्भुतोऽपूर्वोवा । ११. आ येषां तं । १२.
 आ एतत्सू । १३. = विशिष्टो जय । १४. श समाकर्ण्य । १५. = सज्जोभूय । १६. आ 'अभि' नास्ति ।
 १७. श पृथ्वीवाल । १८. आ अशुभम् ।

न कण्टकद्रुमस्थस्य काकस्य परुषं रवम्^१ ।
 न वाजिपुच्छज्वलनं न चार्तश्वितस्वरम्^२ ॥३३॥
 न प्रातिकूल्यमत्यन्तं मनःपवनगोचरम् ।
 नासृक्प्रवर्षमाकाशे^३ क्रोधान्तरितचेतनः ॥३४॥
 क्षयानिलचलत्पूर्वपश्चिमार्णवतुल्ययोः ।
 तयोर्वभूव संघट्टः सैन्ययोरुभयोरपि ॥३५॥
 अन्योन्यालोकनोद्भूतत्वरान्स्तुरगसंभवः ।
 पांसुर्निवारयामास कृपयेव क्षणं भटान् ॥३६॥
 माद्यदन्तिमदोत्सेकच्छन्न^४ पांसौ रणाजिरे ।
 चलात्यन्योन्यमुद्दिश्य रराज भटसंहतिः ॥३७॥

पुनः पुन भूयो भूय प्रवर्तमानम् । क्षुत^५ न । अहिखण्डितम् अहिना सप्रेण खण्डित निवारितम् । मार्गं पन्थानम् । न गणयामासेति प्रत्येकमभिसम्बन्धः । दीपकम्^६ ॥३२॥ नेति । कण्टकद्रुमस्थस्य कण्टके कण्टक-युक्ते द्रुमे वृक्षे स्थितस्य । काकस्य वायस्य । परुषं निष्ठुरम् । रव इवनिम् । न गणयामास । वाजिपुच्छ-ज्वलनं वाजिनामश्वानां पुच्छानां ज्वलनं संतापम् । न । आर्तश्वितस्वरम् आर्तेन दुःखेन श्वितस्य रोदनस्य स्वर इवनिम् । न च गणयामास । अयमपि दीपकः^७ ॥३३॥ ऋनेति^८ । क्रोधान्तरितचेतनः क्रोधेन कोपेनान्तरित व्यवहितं चेतनं (अन्तरिता व्यवहिता चेतना) बुद्धिर्यस्य सः । मनःपवनगोचरं मनोवाय्वोविषयम् । अत्यन्तं भूषणम् । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलत्वम् । न गणयामास । ॥३४॥ आकाशे गगने । असृक्प्रवर्षम् असृजो रक्तस्य प्रवर्षं वृष्टिम् । न गणयामास । त्रिभिः कुलकम्^९ ॥३५॥ क्षयेति । क्षयानिलचलत्पूर्वपश्चिमार्णवतुल्ययोः । क्षयस्य प्रलयकालस्यानिलेन वायुना चलतोः^{१०} सञ्चलतोः पूर्वपश्चिमयोः पूर्वापरयोरर्णवयोः समुद्रयोस्तुल्ययोः समानयोः । तयोर्द्वयोरपि द्वयोरपि । सैन्ययोः सेनयोः । संघट्ट^{११} संघर्षः । बभूव भवतिस्म । लिट् । अतिशयः^{१२} ॥३५॥ अन्योन्येति । अन्योन्यालोकनोद्भूत-त्वरान् अन्योन्यस्य परस्परस्यालोकनेन दर्शनेन उद्भूत^{१३} उत्पन्नः त्वरः । शीघ्रं येषां तान् । भटान् योद्धन् । तुरगसंभवः तुरगैः अश्वैः संभवः संजातः । पांसुः रजः । कृपयेव कारुण्येनैव । क्षणम् अल्पकालपर्यन्तम् । निवारयामास निवारयति स्म । वृज् वरणे छिद् । उत्प्रेक्षा ॥३६॥ माद्यदिति । माद्यदन्तिमदोत्सेकच्छन्न^{१४} पांसौ माद्यता मदयुक्तानां दन्तिना गजानां मदस्य मदजलस्योत्सेकेन छन्नो लीनः । पांसुरजो^{१५} यस्य तस्मिन् । रणाजिरे

पर कौओका परुष स्वर सुनाई देने लगा; घोड़ोकी पूंछोंमें आग लग गयो; दुखियोंके रोनेका दुःखभरा स्वर होने लगा; मनमे प्रतिकूल विचार आने लगे; प्रतिकूल वायु बहने लगी और आकाशमें लहू बरसने लगा, पर चेतनापर क्रोधका असर आ जानेसे उसने अपशकुनोपर कोई ध्यान ही नहीं दिया ॥३२-३४॥ प्रलयकालीन वायुसे क्षुब्ध हुए पूर्व और पश्चिम समुद्रो सरोखे दोनो सेनाओंके दलोका आपसमे खूब जोरका संघर्ष शुरू हो गया ॥३५॥ एक-दूसरेको देखकर सैनिक आपसमे प्रहार करनेके लिए उतावले हो उठे, किन्तु घोड़ोकी टापोके प्रहारसे उत्पन्न हुई धूलिने मानो दयाके कारण उन्हें कुछ क्षणो तक रोक लिया ॥३६॥ मदमाते हाथियोंके मद-जलके छिड़कावसे धूलि शान्त हो जानेपर रणाङ्गणमे एक-दूसरेको लक्ष्य करके आगे बढ़नेवाला

१. अ स्वरम् । २ क ख ग घ म श्वित खरम् । ३ अ षमकरोत् । ४. अ आ इ ऋ कसन्न । ५ = श्व । ६. = तुल्ययोगिता । ७. श 'काकस्य' इति पद नास्ति । ८ = दहनम् । ९ = दीपकम् । १०. आ स्वस्तिकान्तगत पाठो नास्ति । ११. मूलप्रतिपु 'त्रिभिः कुलकम्' इति नास्ति । १२ = क्षुब्धयो । १३. = संघर्ष । १४ = उपमा । १५. = उद्भूता समुत्पन्ना त्वरा शीघ्रता । १६ श 'त्सेकसन्न' । १७. श सन्नो लीन पांसुर्धूलिः ।

हेपासक्तहृये गर्जद्गजे प्रध्वनदानके ।
 तस्मिन्बलद्वये शब्दमयमासोदिवाखिलम् ॥३८॥
 रैरोरा रैररैरेरी रोरो रोररैररि- ।
 रुरुरुरुरुरुरोरारोररुरोररम् ॥३९॥
 तुरङ्गिणां पदातीनां रथिनां गजरोहिणाम् ।
 यस्य येन समा कक्षा स तमाह्लास्त वीतभीः ॥४०॥
 युद्धमार्गविदो योद्धमारभन्त महाभटा ।
 प्राणैरस्थास्तुभिः स्थास्तुयशःक्रेतुमभीप्सवः ॥४१॥

रणस्याजिरे^३ ङ्गणे । अन्योन्यं परस्परम् । उद्दिश्य उद्देश्य कृतम् । [वलगती गच्छन्ती] भटसहतिः भटानां योद्धृणा सहति समूह । रराज वभो । लिट् ॥३७॥ हेपेति । हेपासक्तहृये हेपाया तुरगध्वनौ वासक्ता प्रोक्ता ह्यास्तुरङ्गमा यस्मिन् तस्मिन् । गर्जद्गजे गर्जन्तो ध्वनन्तो गजा यस्मिन् तस्मिन् । प्रध्वनदानके प्रध्वनन्तो ध्वनन्त आनका पटहा यस्य^४ तस्मिन् । तस्मिन् बलद्वये बलयो सेनयोर्द्वये सति । अखिल सकलम् । शब्दमयमिव शब्दस्वरूपमिव । आसोत् अभवत् । अस भुवि लङ् । उपमा (?) उत्प्रेक्षा च^५ ॥३८॥ रैर इति । रैरोरा रै (रा) द्रव्यम्, राय राति^६ ददातीति रैरम्, रैरम् उरो हृदय यस्य स रैरोरा, द्रव्यदानहृदय — त्यागशील इत्यर्थः । रैररैररि राय द्रव्य रातीति रैरो धनदाता, रैरो धनद. कुवेर इत्यभिप्राय, रैरश्वासी रैरश्च रैरैरो धनदधनद इत्यर्थः, तमोरयति क्षिपति परिभवतीति रैररैरि — वनदत्रिदित्यर्थः, वित्तदायककुवेरतिरस्करणशील इत्यर्थः । रोर भृश ध्वनन् । उरुरुर उरुरश्च उरुरश्च उरुर स्थूलस्थूलो उरुर उरु यस्य स उरुरुर, अत्यन्तोरुवोरुरित्यर्थः । रोरो रोरवोति रोर तस्य रोरो, शब्दयत्. (शब्दं कुर्वत) । र गतावित्यस्य ओणादिक उ-प्रत्यय, भृशं ध्वनत इत्यर्थः । उरुरुरो अतिमहद्-व्युत्सयः । उरो महत् । अरे शत्रो । अरि. शत्रु । अरीरं अरा (आरा) घारा विद्यते एवामिन्यरीणि, चक्राणीत्यर्थः, अरीणांमोरा क्षेपा तैः, चक्रक्षेपेरित्यर्थः । अरम् अत्यन्तम् । आर ढीकते स्म । ऋ गतो लिट् । एकव्यञ्जनचित्रमिदम् ॥३९॥ तुरङ्गिणामिति । तुरङ्गिणाम् अश्वारोहाणाम् । पदातीनां पादचारिणाम् । रथिनां रथारूढानाम् । गजारोहिणा गजारूढानाम् । यस्य पुरुषस्य । येन पुरुषेण । कक्षा सामर्थ्यम् । समा^७ समानम् । वीतभी वीता रहिता भीर्भीति र्यस्य स । स पुरुष । त पुरुषम् । आह्लास्त आह्वयति स्म । ह्वय स्पर्शायाम् । लङ्^८ ॥४०॥ युद्धेति । युद्धमार्गविद युद्धस्य सग्रामस्य मार्गं विदन्तीति तथाक्ता । अस्थास्तुभिः अस्थिरैः । 'ग्लान्यस्तु' इति स्तु-प्रत्यय । प्राणैः असुभिः । स्थास्तु स्थिररूपम् । यशः कीर्तिम् । क्रेतुः स्वोकाराय । अभीप्सवः^९ अभिलिप्सव । महाभटा महायोद्धारः । योद्धु योधनाय ।

सैनिकोका समूह सुशोभित हा रहा था ॥३७॥ दोनों सेनाओमें घोड़े हिनहिना रहे थे, हाथो चिचाड रहे थे और रणभेरियाँ बज रही थी । अतएव सारा विश्व केवल शब्दमय-सा प्रतीत होने लगा ॥३८॥ हृदयसे धन प्रदान करनेवाले, धन देनेवाले कुवेरको भी मात करनेवाले, सिंहनाद करनेवाले और स्थूल ऊरुओवाले एक योद्धाने, सिंहनाद करनेवाले और मोटे ऊरुओवाले एक महायोद्धाके ऊपर चक्रका वार किया और वह उसके निकट जा पहुँचा ॥३९॥ कुछ योद्धा घोड़ो-पर सवार थे, कुछ हाथियोपर और कुछ रथोपर । इनके अतिरिक्त पयादे भी थे । किन्तु जो जिसके जोड़का था, उसने उसे निभंय होकर ललकारा ॥४०॥ अस्थिर प्राण देकर स्थिर यशके क्रय (खरीद) को चाहनेवाले युद्धकलामे कुशल महान् योद्धाओने युद्ध प्रारम्भ कर दिया ॥४१॥

१ अघोरघी । २. क ख ग घ म ^१यशस्वेतु । ३. = रण एवाजिर तस्मिन् । ४. = यस्मिन् । ५ आ उपमोत्प्रेक्षा चेति नास्ति । ६ श रातीति । ७ आ र गतो । ८ = तुल्या । ९ आ आह्वयते स्म । ह्वेय स्पर्शायाम् लङ् । १०. श अभीप्सव ।

स्वामिप्रसादमासीद्यो मुखराग प्रतीच्छताम् ।
 तेषामासीत्स एवारिशरजालं प्रतीच्छताम् ॥४२॥
 निजेपुरचितस्फारमण्डपोत्सारितातपाः ।
 तत्र नाज्ञासिपुर्योधाः प्रहरन्तः परिश्रमम् ॥४३॥
 स्वामिसम्मानयोग्यं यद्यत्स्वसंभावनोचितम् ।
 यच्चाभ्याससमं तत्ते स्मारंस्मारं डुढोकिरे ॥४४॥
 शस्त्रप्रहारैर्गुरुभिः समुदा येन यो जितः ।
 तेनामर्पात्पुन सोऽस्त्रसमुदायेन योजितः ॥४५॥
 कस्याप्यश्वगतस्येभकुम्भं निर्भिन्दतोऽसिना ।
 ततः पतन्त्यभात्पुष्पवृष्टिवन्मौक्तिकावलिः ॥४६॥

आरभन्त उपक्रमते^१ स्म । रभि^२ राभस्ये ॥४१॥ स्वामीति । स्वामिप्रसाद स्वामिनः प्रभो^३ प्रसादमादरेम् । प्रतीच्छता वाञ्छताम् । यो मुखराग मुखे वदने रागो हर्षः सतोप, पक्षे मुखे रागो रुचिरेणावृणता^४ । आसीत् अवसत् । लङ् । अरिशरजालम् अरे शत्रो शराणां वाणानां जालं समूहम् । प्रतीक्षताम् अङ्गीकुर्वताम् । तेषां भटानाम् । स एव मुखराग एव । अभूत् । लुङ् । यमकम् ॥४२॥ निजेष्विति । तत्र संग्रामे । निजेपुरचित-स्फारमण्डपोत्सारितातपाः निजानां स्वेषामिषुभिर्वाणै रचितेन निर्मितेन स्फारेण महता मण्डपेनोत्सारितो निवारित आतपो येषां ते । प्रहरन्तः युद्धं कुर्वन्ताः । योधा भटाः । परिश्रमम् आयासम् । न नाज्ञासिपुः न जानन्ति स्म । ज्ञा अवबोधने लुङ् ॥४३॥ स्वामीति । स्वामिसम्मानयोग्यं स्वामिनः प्रभो सम्मानस्य उत्कारस्य योग्यम् । स्वसंभावनोचितं स्वेषां संभावनस्य सामर्थ्यस्योचितं योग्यम् । यद् यत् । (तत् तत्) सर्वम् । ते भटा स्मार स्मार स्मृत्वा स्मृत्वा । 'भृशामोक्ष्ये खमुञ्' इति खमुञ्-प्रत्ययः डुढोकिरे ययुः । डोढम् गतौ लिट् ॥४४॥ शस्त्रेति । गुरुभिः महद्भिः । शस्त्रप्रहारैः शस्त्राणामायुधानां प्रहारैर्घटितं । समुदा गतोपयुक्तेन । येन भटेन । य भट । जितः पराजितः । तेन पराजितभटेन । अमर्पात् क्रोधात् । पुनः पश्चात् सः विजयी भटः । अस्त्रसमुदायेन अस्त्राणामायुधानां समुदायेन निकरेण । योजितः^५ संवन्धितः ॥४५॥ कस्येति । असिना खड्गेन । इभकुम्भम् इभस्य गजस्य कुम्भं कुम्भस्यलम् । निर्भिन्दत^६ विदलतः । अश्वगतस्य^७ अश्वं वाजिनं गतस्य यातस्य । कस्यापि कस्यचिद्भूतस्य । ततः इभकुम्भात् । पतन्ती च्यवन्ती । मौक्तिकावलिः मौक्तिकानां मुक्ताफलानामावलिः सहतिः । पुष्पवृष्टिवत् पुष्पाणां कुसुमानां वृष्टिवत् वर्षमिव ।

युद्ध क्षेत्रमे उतरनेसे पहले अपने स्वामीके प्रसादको ग्रहण करते समय योद्धाओंके चेहरोपर जो लालिमा और अनुराग था, युद्धक्षेत्रमे उतरनेपर शत्रुओंके वाणोंको सहते समय भी उनके चेहरोपर वही लालिमा और अनुराग छाया हुआ था ॥४२॥ योद्धाओंने अपने वाणोंसे (आकाशमे) बहुत बड़ा मण्डप बनाकर धूपको दूर कर दिया था, इसलिए उन्हें प्रहार करनेपर भी आयास नहीं जान पड़ता था ॥४३॥ जो अपने स्वामीके सम्मानके, अपनी शक्तिके और अपनी परम्पराके योग्य था, उसे बारम्बार स्मरण करते हुए सैनिक आगे चले जा रहे थे ॥४४॥ एक योद्धाने शस्त्रोंके जसस्य प्रहारोंसे जिस विरोधीको जीत लिया था और खुशी मनाई थी, उसने पुनः क्रुद्ध होकर उसे (जिसने जीत लिया था) अस्त्रोंके समूहने पूर दिया ॥४५॥ अपने खड्गसे हाथोंके गण्डस्थल-का विदारण करनेवाले किसी अश्वारोहीके ऊपर उस विदोषं गण्डस्थलसे गिरनेवाली गजमुक्ताओं-

१. न 'ममूत्' च^१ । २. क ख ग घ म सोऽस्यसम् । ३. आ इ परन्तमना^२ । ४. = उपक्रमन्ते । ५. आ रभ । ६. = प्रसप्तताम् । ७. त 'रयतता' । ८. = वेष्टितः । ९. आ संवापितः । १०. = विदार-
 यतः । ११. = अश्वारोहस्य ।

योधाः शस्त्रक्षताः पेतुर्भूरितापा रणाशयाः ।
 भूतैर्बुभुक्षितैर्युद्धभूरिता पारणाशया ॥४७॥
 भग्ने चापे गुणे छिन्ने रिक्तीभूते च बाणघौ ।
 कस्याप्यासीद्विषा दीर्घे दण्डादण्डि कचाकचि ॥४८॥
 धीरधीरारिरुधिरैरुधाराधरैरम् ।
 घरा धराधराधारा रुधेऽधोऽधराधरा ॥४९॥
 ये तत्र जह्मिरेऽस्त्राणां प्रगुञ्जन्निनदा नदाः ।
 तेष्व्वासन्मूलनिर्लूना करिणां मकराः कराः ॥५०॥

अमात् राजते स्म । लङ् । उपमा^१ (उपप्रेक्षा) ॥४६॥ योधा इति । रणाशयाः रणे सप्राप्ते आशयो योद्धुमभिप्रायो येषां ते । शस्त्रक्षताः शस्त्रेण खञ्जेन क्षताः कृताः । भूरितापाः भूरि^२ बहुलः तापो येषां ते । योधा भटाः । पेतु पतन्ति स्म । पतलू गतौ लिट् । बुभुक्षितं भोक्तु वाञ्छन्^३ । भूतै राक्षसैः । पारणाशया पारणाया भोजने आशया वाञ्छया । युद्धभू युद्धस्य रणस्य भूभूमि । इता प्राप्ता । यमकम् ॥४७॥
 भग्ने इति । चापे कोदण्डे । भग्ने वर्धिते । गुणे ज्यायाम् । छिन्ने द्रुटिते । बाणघौ हपुघौ । रिक्तीभूते शून्ये बाते च । कस्यापि भटस्य । द्विषा शत्रुणा । दीर्घे चिरम् । दण्डादण्डि दण्डाद्वच दण्डाद्वच परस्परस्य ग्रहण (यस्मिन्) युद्धे तद्दण्डादण्डि । 'मियो ग्रहणे ग्रहरणे च स रूप युद्धेऽगम्योभावः' इति समासः । कचाकचि कचाद्वच परस्परस्य ग्रहण यस्मिन् युद्धे तत् कचाकचि । आसीत् अभवत् । लङ् ॥४८॥ धीरेति । उरुधाराधरैः^४ धीरैः महती धारा प्रवाह धरन्तीत्युधाराधरास्तैः । धीरधीरारिरुधिरैः धीराणां धीरा धीरधीराः ते च तेऽरयश्च धीरधीरारयः तेषां रुधिरैः रक्तैः । धराधराधारा धराधराणां पर्वतानामाधाराऽधिकरणम्^५ । अधोऽधः [अध] अधोभागे^६ । 'सामीप्ये—' इत्यादिना द्वि. (?) । अधराधरा भूरा निम्नरूपा । धरा भूमि । अरम् अत्यन्तम् । रुधे रुध्यते स्म । रुधू आवरणे कर्मणि लिट् । द्वयक्षरचित्रम् ॥४९॥ ये इति । तत्र रणभूमौ । अस्त्राणां रक्तानाम् । प्रगुञ्जन्निनदा प्रगुञ्जन्निनदो निनदो ध्वनिर्येषां ते । ये केचित् । नदा नद्य । जह्मिरे जायन्ते स्म । जनेऽ प्रादुर्भावे लिट् । तेषां नदानाम् (तेषां नदेषु) । मूलनिर्लूना मूलात्^७ प्रयमात् निर्लूना खण्डिताः । करिणां गजानाम् । कराः शुण्डादण्डा । मकराः जलचरविशेषा । आसन् अभूवन् । अस भुवि लङ् । यमकम्

को झड़ी पुष्पवृष्टि सरीखी प्रतीत हो रही थी ॥४६॥ रणको इच्छासे कुछ योद्धा ज्योंही आगे बढ़े त्योंही वे शत्रुओंके शस्त्रोंसे घायल होकर अत्यधिक सन्तापका अनुभव करते हुए युद्ध भूमिमें गिर गये, और फिर पारणा करनेकी इच्छासे भूखे भूतोने उसे घेर लिया ॥४७॥ एक धनुर्धारी योद्धा दूसरे धनुर्धारी योद्धासे लड़ रहा था, किन्तु जब उसका धनुष टूट गया, प्रत्यञ्चा कट गयी और तर्कस (तूणीर, जिसमें बाण रखे जाते हैं) खाली हो गया, तब उसने लाठी लेकर प्रतिपक्षीसे युद्ध किया, और जब लाठी भी टूट गयी तब वह उसके बालोको पकड़कर लड़ा ॥४८॥ पर्वतोंका आश्रय पाकर रहनेवाली पृथिवी, नीचेकी ओर जिधर खूब ढालू थी, अत्यन्त धीर योद्धाओंके बड़े-बड़े, रुधिरके मेघोंके द्वारा लबालब भर दी गयी ॥४९॥ उस युद्धभूमिमें अव्यक्त शब्द करनेवाली रुधिरकी बड़ी-बड़ी नदियाँ बहने लगी । उनमें जड़से कटकर गिरी हुई

१. श आभात् राजति । २ आ 'उपमा' इति नास्ति । ३. श भूरि । ४ आ वाञ्छिते ।
 ५. श भग्ने इति । ६ आ लुङ् । ७. आ 'धारा' निलय । = धराधरा पर्वता एवाधाराऽत्रष्टम्भो यस्या सा ।
 ८ आ अधोभागेऽधोभागे । ९ श ये । १०. = मूलभागत ।

कश्चिदालोहनिर्मग्नैः प्रत्यङ्गं पूरितः शरैः ।
 वभावभ्यरि निष्कम्पः सप्ररोह इव द्रुमः ॥५१॥
 केन तत्रसुरालोकं गतेन प्रेतवर्तिना ।
 के न तत्र सुरा लोकं त्यक्त्वा स्वं कौतुकागताः ॥५२॥
 जज्ञे मांसोपदंशासृगासवोन्मत्तचेतसाम् ।
 डाकिनीनां नटन्तीनां कबन्धैर्नाट्यसूरिभिः ॥५३॥
 निरन्तरनिपातीषुजालप्रच्छन्नमूर्तिना ।
 भयादिव कुतोऽप्यासीद्भानुनापि पलायितम् ॥५४॥
 योधानामायुधच्छिन्नैर्विरेजे रणरङ्गभूः ।
 शिरोभिः शतपत्त्रौघैरिव व्योमसरश्च्युतैः ॥५५॥

॥५०॥ कश्चिदिति । प्रत्यङ्गम् अङ्गमङ्ग प्रति ^१प्रत्यङ्गम्, प्रत्यवयवमिति यावत् । आलोहनिर्मग्नै आलोह लोहशलाकापर्यन्त निर्मग्नै प्रविष्टै । शरैः बाणै । पूरित व्याप्तः । कश्चित् एको भट् । सप्ररोहः प्ररोहै सहितः । द्रुम इव वृक्ष इव । अभ्यरि अरे शत्रोरभिमुखम् ^३ । निष्कम्प निश्चलः । वभौ भातिस्म । उत्प्रेक्षा ॥५१॥ केनेति । स्वं स्वकीयम् । लोक जगत् । त्यक्त्वा विमुच्य । कौतुकागता कौतुकेन कुतूहलेन आगता आयाताः । के सुरा. के देवा. । तत्र रणे । आलोक दर्शनपदम् । गतेन यातेन । प्रेतवर्तिना प्रेते प्रेतभूमौ वर्तिना वर्तनशीलेन । केन मस्तकेन । 'क वारिणि च मूर्धनि च' । न तत्रसु. न विम्यति स्म । ^४त्रसै उद्वेजने लिट् । यमकम् ॥५२॥ जज्ञे इति । मांसोपदंशासृगासवोन्मत्तचेतसा मांसमेवोपदंशो यस्य तन्मांसोपदंश (तत्) च तत् असुगूरक च (तदेव) आसवो मद्य तेनोन्मत्तमुन्मादयुक्तं चेतो यासा तासाम् । नटन्तीना नृत्यन्तीनाम् । डाकिनीना पिशाचभेदानाम् । मध्ये । कबन्धै. शवैः । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्' इत्यमरः । नाट्यसूरिभिः नाट्यस्य नाटकस्य सूरिभिराचार्यै । जज्ञे जायते स्म । जनैश्च प्रादुर्भावे लिट् । उत्प्रेक्षा (रूपकम्) ॥५३॥ निरन्तरेति । निरन्तरनिपातीषुजालप्रच्छन्नमूर्तिना निरन्तर निरवकाश निपातिनां निपततामिषूणा बाणाना जालेन समूहेन प्रच्छन्ना व्यवहिता मूर्तियस्य तेन । भानुनापि सूर्येणापि । कुतोऽपि कस्मादपि । भयात् भीतेः । पलायितमिव विद्रुतमिव । उत्प्रेक्षा ॥५४॥ योधानामिति । आयुधच्छिन्नं आयुधं शस्त्रैश्छिन्नं छेदितैः । योधाना भटानाम् । शिरोभिः मस्तकैः । रणरङ्गभूः रणस्य सग्रामस्य रङ्गस्य भूभूमिः । व्योमसरश्च्युतैः

हाथियोकी सूडें मगर सरीखी प्रतीत हो रही थी ॥५०॥ किसी वीर योद्धाके अङ्ग-अङ्गमें बाण प्रविष्ट हो गये थे—बाणोंके नुकीले अगले भाग-जो लोहेके थे—अन्दर घँसे हुए थे और शेष भाग बाहर निकले हुए थे, फिर भी वह शत्रुके सामने निष्कम्प होकर खड़ा हुआ था । उस समय वह ऐसा जान पड़ता था मानो अङ्कुरित वृक्ष खड़ा हो ॥५१॥ रण देखनेके कौतूहलसे अपना लोक छोड़कर वहाँ (रण भूमिमें) आये हुए वे कौनसे देव थे, जो घड़से अलग हुए, मृत योद्धाके सिरको देखकर न डर गये हो ? ॥५२॥ मांसरूपी जायकेदार खाद्यवस्तु और रुधिर रूपी मद्यका सेवन करनेसे डाकिनियोको उन्माद हो गया, उनके चित्त भ्रान्त हो गये और इसी-लिए वे नाचने लगी । उन्हींके साथ घड़ भी नाच रहे थे, जो उन्हें नृत्यकी शिक्षा देनेवाले नाट्याचार्य सरीखे जान पड़ते थे ॥५३॥ निरन्तर गिरनेवाले बाणोंके जालसे सूर्य तिरोहित हो गया—दृष्टिसे ओझल हो गया । अतएव ऐसा प्रतीत होता था मानो वह डरके कारण कही भाग गया हो ॥५४॥ आयुधोंसे कटकर गिरे हुए योद्धाओंके सिरोंसे रणभूमिरूपी रङ्गमञ्च

१ अ आ इ सप्ररोह^१ । २. आ 'अङ्गमङ्ग प्रति प्रत्यङ्गम्' इति नोपलभ्यते । ३. श^३ मुखः । ४. आ त्रस्ये । ५. श जज्ञे । ६. = नृत्यस्य ।

येनैकोऽपि जितः श्लाघ्यः स्वामिनामा न ना नृता ।

बभूव तस्य न कृता स्वामिना माननानृता ॥५६॥

न पपात रणे तावद्धीरश्छिन्नेऽपि मूर्धनि ।

तत्कालोद्गोर्णखड्गेन रिपुर्यावन्न पातितः ॥५७॥

पाणिभिर्गलितास्त्रौघाश्चरणैश्छिन्नपाणयः ।

छिन्नाङ्घ्रयो दुर्वचनैः प्रजहः शौर्यशालिनः ॥५८॥

दन्तिनो दन्तिभिर्मिन्नाः पत्तयः पत्तिसादिताः ।

पेतु रथा रथिच्छिन्नास्तुरगास्तुरगिज्ञताः ॥५९॥

व्योमैव गगनमेव सर सरोवर (र) तस्माच्च्युतं पतितं ॥ शतपन्नोर्ध्वरिव शतपत्राणां कमलानामोर्ध्वं समूह
रिव । विरेजे रराज । राजू^३ दीप्तो । लिट् । उत्प्रेक्षा ॥५५॥ येनेति । येन भटेन । श्लाघ्यः सस्तुत्य^४ ।
स्वामिनामा स्वामीति नाम यस्य स, महानित्यर्थः । कोऽपि^५ (एकोऽपि) ना पुमान् । न जितः न पराजितः ।
तस्य भटस्य नृता पुरुषत्वम् । न बभूव न भवति स्म । स्वामिना प्रभुणा [तस्य] मानना पूजना । अनृता
असत्या । [न] कृता (न) विहिता । येन भटेन प्रतिभटो नजितस्तस्य पुरुषत्व व्यर्थमेव, जितश्चेत्सार्थकं भवति,
इत्यर्थः । यमकम् ॥५६॥ नेति । वीर^६ धैर्यवान् । मूर्धनि मस्तके । छिन्नेऽपि । तत्कालोद्गोर्णखड्गेन तत्काले
शिरश्छेदनकाले उद्गोर्णेनोद्धृतेन खड्गेनायुधेन । रिपुः शत्रु । यावत् यावत्पर्यन्तम् । न पातितः । न घातितः ।
तावत् तावत् पर्यन्तम् । रणे सग्रामे । न पपात न च्यवति^७ स्म । पल्लु गतौ लिट् । वीरपुरुषः परभटाननिहत्य
स्वयं न पततीत्यर्थः ॥५७॥ पाणिभिरिति । गलितास्त्रौघाः गलिता रिक्ता अस्त्राणामायुधानामोघाः समूहा येषां
ते । शौर्यशालिनः शौर्येण शूरत्वेन शालिनः सपन्नाः । पाणिभिः हस्तैः । छिन्नपाणयः छिन्ना खण्डिता पाणयो
येषां ते । चरणं पादं । छिन्नाङ्घ्रयः छिन्ना भिन्ना अङ्घ्रयः पादा येषां ते । दुर्वचनं दुष्टवचनं । प्रजहू
युयुधिरे । हू^८ हरणे लिट् ॥५८॥ दन्तिन इति । दन्तिभिः करिभिः । भिन्ना छिन्ना । दन्तिन करिणः ।
पत्तिसादिताः पत्तिभिः पदातिभिः सादिता विदारिता । पदातयः ॥ प^९ (पा) दचारिभटाः रथिच्छिन्ना
रथिभी रथारोहैश्छिन्ना भिन्ना । रथाः स्पन्दना तुरगिज्ञता तुरगिभिः अश्वारोहैः क्षता हताः । तुरगाः

ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो उसके ऊपर आकाशरूपी सरोवरसे टूटकर कमलोकी राशि
गिर पड़ी हो ॥५५॥ जिस योद्धाने युद्धभूमिमें किसी एक भी श्लाघ्य 'स्वामी' कहे जानेवाले
महान् प्रतिपक्षीको नहीं जोता, उसकी मर्दानगी (पुंस्त्व) झूठी पड़ गयी । फलतः उसके स्वामीने
भी उसका सम्मान नहीं किया ॥५६॥ रणमें सिर कट जानेपर भी एक वीर तब तक भूमिपर
नहीं गिरा, जब तक कि उसने तत्काल ही म्यानसे निकाली हुई तलवारसे शत्रुको गिरा नहीं
दिया ॥५७॥ शूरवीर लोग अस्त्रोंके समाप्त होनेपर हाथोंसे प्रहार करने लगे, हाथोंके कट
जानेपर पैरोंसे प्रहार करने लगे और फिर पैरोंके भी कट जानेपर दुर्वचनो अर्थात् गालियोंका
प्रहार करने लगे ॥५८॥ द्वन्द्व युद्धमें हाथियोंके द्वारा घायल किये गये हाथी, घुड़सवारोंके
द्वारा घायल किये गये घोड़े, रथारोहियोंके द्वारा तोड़े गये रथ और पदादोंके द्वारा मारे गये

१. आ इ क ख ग घ म 'द्वीरच्छिन्ने' । २. आ स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नास्ति । ३. आ राजू ।
४. आ स्तुत्य । ५. 'कोऽपि' इति टीकाकृदभिमत पाठः, प्रतिषु तु सर्वास्वपि 'एकोऽपि'—'येनैकोऽपि'
इति समुपलभ्यते । ६. 'वीर' इति टीकायां मूलप्रतिषु तु 'वीर' इत्येव पाठः समुपलब्धः । ७. = च्यवते ।
८. आ भग्ना । ९. श प्रजगुह । १०. आ ह । ११. आ स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते ।

क्वचित्पतितपत्न्यश्वं कञ्चिद्भग्नमहारथम् ।

क्वचिद्भिन्नेभमासीत्तद् दुःसंचारं रणाजिरम् ॥६०॥

भङ्गं गृह्यत्यथात्मीये सैन्येऽरिशरजर्जरे ।

पृथिवीपालसेनानीरुत्तस्थौ चन्द्रशेखरः ॥६१॥

भद्राः^१ किं प्रपलायध्वं मार्गोऽयमुचितो न वः ।

दैवादुपस्थिते कृच्छ्रे^२ शूराणां विक्रमः क्रमः^३ ॥६२॥

संभ्रमं मा वृथा कृद्वं रुढे रणधुरां^४ मयि ।

अदृष्टपूर्वं भवतां ननु पृष्ठं मरातिभिः ॥६३॥

अश्वाः । पेतुः पतन्ति स्म । पतलू गतो लिट् । दीपकम् ॥५९॥ क्वचिदिति^५ । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे । पतितपत्न्यश्व पतिता निपतिता पत्न्य पदातयः अश्वाः तुरगा यस्मिन् तत् । क्वचित् प्रदेशे । भिन्नेभ भिन्ना खण्डिता इभा गजा यस्मिन् तत् । रणाजिर रणस्य सग्रामस्याजिरमङ्गणम् । दुःसंचार सचरितुमशक्यम् । आसीत् अभूत् । अस भुवि लङ् ॥६०॥ भङ्गमिति । अथ वीरभट्टयुद्धानन्तरम् । अरिशरजर्जरे^६ अरोणा शत्रूणां शरैर्वाणैर्जर्जरे^७ ग्लाने । आत्मीये स्वकीये । सैन्ये सेनायाम् । भङ्ग पराजयम् । गृह्णति सति याते सति । पृथिवीपालसेनानी. पृथिवीपालस्य सेनानीः सेनापति । चन्द्रशेखर चन्द्रशेखरनामधेयः । उत्तस्थौ आगत ॥६१॥ भद्रा इति । भद्रा. भो मङ्गलपुरुषा. ! [किं] किनिमित्तम् ? प्रपलायध्वं धावत । अयं गतौ । लोट्^८ । 'रो लोऽयौ'^९ इति प्रर^{१०} शब्दस्य र ल । अयम् एष । मार्गः । व युष्माकम् । 'पदाद्वक्त्यस्य—' इत्यादिना युष्मच्छब्दस्य षष्ठीबहुवचनस्य वसादेशः । उचितो न योग्यो न भवति । दैवात् विधिवशात् । शूराणां वीरपुरुषाणाम् । कृच्छ्रे कृष्टे । उपस्थिते^{१२} सति समीप गते सति^{१३} । विक्रम पराक्रमः । क्रम परिपाटी । अर्थान्तरन्यासः ॥६२॥ संभ्रममिति । मयि । रणधुरा रणस्य सग्रामस्य धुरा भारम् । रुढे बहति^{१४} सति । वृथा मुवा । संभ्रमं^{१५} संचलनम् । मा कृध्व मा कुरुध्वम् । हुकुम् करणे लुङ् । भवता युष्माकम् । पृष्ठं पृष्ठ-भाग । मारातिभिः शत्रुभिः । अदृष्टपूर्वं ननु दृष्टपूर्वं न भवति खलु । प्राक् पलायिता न भवत इत्यर्थः ॥६३॥

पयादे रणक्षेत्रमे गिरने लगे ॥५९॥ रणाङ्गणमे कही पयादे पडे हुए थे, कही घोडे तड़प रहे थे, कही घायल हाथी छटपटा रहे थे और कही टूटे हुए बड़े-बड़े रथोका अम्बार लगा हुआ था । अतएव वहाँ संचार करना कठिन हो गया ॥६०॥ शत्रुओंके बाणोंसे जर्जर होकर अपनी सेना ज्योही हिम्मत हारकर पराजय मानने और भागनेके लिए तैयार हुई, त्योही पृथिवीपालका सेनापति चन्द्रशेखर उठकर सामने आ गया ॥६१॥ और यो कहने लगा—'हे भद्र पुरुषो ! क्यों भाग रहे हो ? यह भागनेका मार्ग तुम्हारे लिए उचित नहीं है । भाग्यवश सङ्कट उपस्थित हो जानेपर पराक्रम दिखलाना शूरवीरोकी परिपाटी है ॥६२॥ सङ्ग्रामका भार मैं संभालता हूँ । आप लोग व्यर्थ ही मत घबराओ । निश्चय ही आप लोगोंकी पीठको शत्रुओंने आज तक नहीं देखा—आप लोग पहले कभी भी पीठ दिखलाकर सङ्ग्राम भूमिसे नहीं भागे ॥६३॥

१. अ क ख ग घ म भटा । २ क ख ग घ म विक्रमक्रम । ३. आ इ रणधुरं । ४. अ दृष्टम् । ५ आ अस्य दलोकस्य व्याख्यापूर्णा समवलोक्यते । ६. आ 'जर्जरे' । ७. आ 'जर्जरे' । ८ आ अय पय । ९ आ लोट् ३ १०. श 'रो लोऽयौ' इति नास्ति । ११ आ पर शं । १२ = समायाते । १३. आ 'समीप गते सति' इति नास्ति । १४. आ 'बहति' इति नास्ति । १५ श संभ्रमः ।

प्राणैरस्थास्नुभिः स्थास्नु यशश्चेदधिगम्यते ।
 क्रियते स्वामिकार्यं च ना पुष्येद् मरणं रणे ॥६४॥
 इति संघीरयन्नात्मसैन्यं रणपराङ्मुखम् ।
 डुढौके चण्डदोर्दण्डकृष्टकोदण्डदारुणः ॥६५॥
 शरपञ्जरसंछन्नेसमस्तगगनोदरः ।
 चकार क्षणमात्रेण स शत्रुकुलमाकुलम् ॥६६॥
 तं रथस्थं रथारूढः स्वभानुरिव भास्करम् ।
 भीमः कटाक्षयामास पद्मनाभचमूपति^३ ॥६७॥
 तयोर्बभूव तुमुलं रणधूर्धरयो रणम्^४ ।
 व्योमव्यापीषुसंपातैर्दूरमुत्सारितामरम् ॥६८॥

प्राणैरिति । चेत् यदि । अस्यास्नुभिः (वि-) शरास्नुभिः । प्राणैः असुभिः । स्थास्नु स्थिररूपम् । यशः कीर्तिः । अधिगम्यते लभ्यते । गन्तुं गतो कर्मणि लट् । स्वामिकार्यं च स्वामिनः प्रभो कार्यं सेवन [च] क्रियते विधीयते । कर्मणि लट् । रणे सग्रामे । ना भटपुरुष मरण प्राणत्यागम् । पुष्येत् प्रवर्धयेत् । पुष पुष्टौ कर्मणि लिङ् । भटो रणे मरण शोभावहं मन्यत इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥६४॥ इतीति । रणपराङ्मुखं रणस्य सग्रामस्थं पराङ्मुखं विमुखम् । आत्मसैन्यम् आत्मनो निजस्य सैन्यं सेनाम् । इति उक्तप्रकारेण । संघीरयन् धैर्ययुक्तं कुर्वन् । चण्डदोर्दण्डकृष्टकोदण्डदारुणं चण्डेनोग्रेण दोर्दण्डेन भुजदण्डेन कृष्टेनाकृष्टेन कोदण्डेन चापेन दारुणो भयंकरः । डुढौके रघवे । डौकृन् गतो लिट् । जातिः ॥६५॥ शरेति । शरपञ्जरसंछन्नसमस्तगगनोदरं शराणां बाणानां पञ्जरेण संछन्नं गगनस्याकाशस्योदरं मध्यप्रदेशो यस्य^५ स । चन्द्रशेखरं क्षणमात्रेण अल्पकालमात्रेण । शत्रुकुलं रिपुकुलम् । आकुलं चिन्ताक्रान्तम् । चकार विदधौ^६ । लिट् । जातिः ॥६६॥ तमिति । रथारूढं रथे स्थितम् । तं चन्द्रशेखरम् । भास्करं सूर्यम् । स्वभानुरिव राहुग्रह इव । कटाक्षयामास अपाङ्गेन बीक्षा^७ चकार । उपमा ॥६७॥ तयोरिति । रणधूर्धरयो रणस्य सग्रामस्य धुरं भारं धरयोर्धरतो^८ । तयोः भीमचन्द्रशेखरयोः । व्योमव्यापीषुसंपातैः व्योमं गगनं व्यापिना सक्रियतामिषूणां बाणानां संपातैर्विमोचनैः । दूरं विप्रकृष्टम् । उत्सारितामरम् उत्सारितां निवारितां अमरां देवा यस्मिन् (यस्मात्) तत् । तुमुलं परस्पर-

याद आस्थिर प्राणोसे स्थिर यश मिल जाता है और साथमे अपने स्वामीका काम भी हो जाता है, तो सङ्ग्राममे मर जाना बुरा नहीं—कोई घाटेका सोदा नहीं है । एक योग्य सैनिक ऐसे मरणका अवश्य ही समर्थन करेगा ॥६४॥ अपनी, रण विमुख सेनाको इस तरह ढाढस बंधाता हुआ सेनापति चन्द्रशेखर आगे बढ़ा, और उसने अपने प्रचण्ड भुजोंसे धनुष खींचना शुरू कर दिया । इस समय वह बड़ा ही भयङ्कर दिखलाई पड़ रहा था ॥६५॥ सेनापति चन्द्रशेखरने आकाशके मध्यभागको बाणोंके पञ्जरमे बन्द कर दिया—आकाशके मध्यमे चन्द्रशेखरके बाण-ही-बाण दृष्टिगोचर हो रहे थे । बाणोंसे खाली आकाश किसी ओर भी दृष्टिगोचर नहीं हो रहा था । उसने क्षणभरमे शत्रुओके समुदायको व्याकुल कर दिया ॥६६॥ रथपर बैठे हुए सेनापति चन्द्रशेखरको पद्मनाभके सेनापति भीमने—जो रथके ऊपर आरूढ़ था—वक्रदृष्टिसे देखा । जैसे राहु सूर्यको देखता है ॥६७॥ युद्धकलामे कुशल भीम और चन्द्रशेखर सेनापतिमे घोर सङ्ग्राम

१. 'पुष्येत्' इति टोकानुसारी पाठ, प्रतिषु तु 'नाकृत्यं मरणं रणे' इति दृश्यते । २. क. ल. ग. 'संछिन्नः' । ३. म. 'त्रिभिः कुलकम्' । ४. अ. 'धूर्धरयो रणम्' । ५. = रणात् संग्रामात् । ६. = वेन । ७. = विदधे । ८. श. ईसा ।

परस्परास्त्रसंघट्टप्रोच्छलद्भुतभुक्छिन्नम् ।
 तीक्ष्णरोपपरिक्षेपस्त्रण्डितान्योन्यकेतनम् ॥६९॥
 प्रध्वनद्धनुरारावरोषितक्षीबकुञ्जरम् ।
 प्रहारविगलद्रक्तधारारचितदुर्दिनम् ॥७०॥
 रन्ध्रं प्राप्यार्धचन्द्रेण ततो भीमस्य भासुरम् ।
 किरीटं पातयामास सचिह्नं शशिशेखरः ॥७१॥
 भीमेनापि हतः शक्त्या क्रोधादरिरुरस्थले ।
 निपपात वमन्तस्त्रं सह स्वामिजयाशया ॥७२॥
 पुरः पतितमालोक्य तं प्रतापमिव प्रभोः ।
 केतुः केतुरिवोत्तस्थौ त्रासयन्निखिलं जनम् ॥७३॥

सघट्टनरूपम् । रण (रण.) संग्राम । बभूव भवति स्म । लिट् ॥६८॥ परस्परेति । परस्परास्त्रसंघट्टप्रोच्छल-
 द्भुतभुक्छिन्नं परस्परस्यान्योन्यस्य अस्त्राणां संघट्टनेन^१ स्पन्देन प्रोच्छलन्ती उद्गच्छन्ती हुतभुजो अग्नेः शिखा-
 ज्वाला यस्मिन् तत् । तीक्ष्णरोपपरिक्षेपस्त्रण्डितान्योन्यकेतन तीक्ष्णरोपाणां बाणानां परिक्षेपेण विकिरणेन
 स्त्रण्डितानि छिन्नानि अन्योन्यस्य केतकानि^२ ध्वजानि यस्मिन् (तत्) ॥६९॥ प्रध्वनदिति । प्रध्वनद्धनुरा-
 रावरोषितक्षीबकुञ्जर प्रध्वनता ध्वनिं कुर्वता धनुषा चापानामारावेण शब्देन रोषिता कोपिताः क्षीबा मत्ता
 कुञ्जरा गजा यस्मिन् तत् । प्रहारविगलद्रक्तधारान्तरितदुर्दिनं^३ प्रहारेण प्रहरणेन विगलन्त्या प्रस्रवन्त्या
 रक्तस्यासृजो धारया प्रवाहेणान्तरितं व्यवहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं यस्मिन्^४ तत् । त्रिभिः कुलकम् (विशेषकम्)
 ॥७०॥ रन्ध्रमिति । तत्. पश्चात् । शशिशेखर. चन्द्रशेखर । रन्ध्रं समयम् । प्राप्य लब्ध्वा । अर्धचन्द्रेण^५
 अर्धचन्द्राकारेण बाणेन । भीमस्य पद्मनाभसेनापते । भासुरं देदीप्यमानम् । किरीटं मुकुटम् । सचिह्नं ध्वज-
 सहितम्^६ । 'ध्वज पताका वेतुश्च चिह्नं यद्वैजयन्त्यपि' । पातयामास अपनिनाय । पतलु गतौ निजन्तास्त्रि-
 ॥७१॥ भीमेनेति । भीमेनापि पद्मनाभस्य सेनापतिनापि । क्रोधात् कोपात् । उर स्थले वक्ष.स्थले । शक्त्या
 शक्त्यायुधेन । हतः हिसितः । अरि शत्रु । स्वामिजयाशया स्वामिनोविभोर्जयस्य विजयस्याशया वाञ्छया ।
 सह साकम् । अस्त्र रक्तम् । वमन् उद्गिरन् । निपपात पतति स्म । लिट् । सहोक्तिः^७ ॥७२॥ पुर इति ।
 प्रभो. स्वामिन । प्रतापमिव सामर्थ्यमिव । पुर अग्रे । पतितं तं चन्द्रशेखरम् । आलोक्य वीक्ष्य । केतुरिव
 धूमकेतुवत् । केतुः केतुराज । निखिलं सकलम् । जन लोकम् । त्रासयन् तर्जयन् । उत्तस्थौ उत्तिष्ठति स्म ।

छिड़ गया । दोनोंके आकाशव्यापी बाणोंके गिरनेसे देव लोग वहाँसे बहुत दूर हट गये ॥६८॥
 परस्परके अस्त्रोंके टकरानेसे अग्निकी ज्वाला निकल पड़ी । तीखे बाणोंके प्रहारसे दोनोंने
 एक दूसरेके झण्डे काट डाले ॥६९॥ दोनोंके धनुषोंके शब्द सुनकर मदोन्मत्त हाथी क्रुद्ध
 हो उठे, और अस्त्रोंके प्रहारसे रुधिरकी धारा बहने लगी, उसने वर्षाकालीन दिनको—
 जिसमे खूब मेघ घुमड़ रहे हो—मात कर दिया ॥७०॥ चन्द्रशेखरने अवसर पाकर अर्धचन्द्रा-
 कार बाणसे भीमका चिह्न सहित देदीप्यमान मुकुट गिरा दिया ॥७१॥ भीमने भी क्रुद्ध होकर
 चन्द्रशेखरके सीनेपर शक्ति नामक आयुधका प्रहार किया, जिससे उसके मुखसे खून आने लगा,
 और फिर वह अपने स्वामीकी विजयकी आशाके साथ नीचे गिर गया ॥७२॥ राजा
 पृथिवीपालके प्रतापके समान प्रतीत होनेवाले चन्द्रशेखरको सामने गिरा हुआ देखकर केतु

१ म वमन्तस्त्रं । २ = संवर्षणेन । ३ = ध्वजा । ४. एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु 'रचित-
 दुर्दिनम्' इत्येव दृश्यते । ५ = येन । ६. श 'चन्द्रिणा । ७ आ ध्वजसहितं यथा । ८ श उपमा ।
 ९. एष टीकाश्रयः पाठ. प्रतिपु तु 'निखिलं' इति समुपलभ्यते ।

स क्रुद्धेन सुभीमेन स्फुरद्दर्पमहाविष ।
 तार्क्ष्येणाशीविष इव निर्विषीकृत्य तर्जितः ॥७४॥
 रथस्थेन समुत्तस्थे भग्ने केतौ सुकेतुना ।
 पुरः प्रदर्शितात्मीयमरुच्चञ्चलकेतुना ॥७५॥
 तं महास्त्रैर्महासेनश्चकार शतशर्करम् ।
 दुर्धरैः प्रलयाम्भोदो^१ वज्रैरिव महीधरम् ॥७६॥
 वीक्ष्य तार्क्ष्यमिव छिन्नपक्षं तं पतितं रणे ।
 विरोचन इवासह्यधामाधावद्विरोचनः ॥७७॥
 त गजस्थं गजारूढः सेनः सेना^२ समन्वितः ।
 संमुखैर्विमुखं बाणैर्विद्धे पुरुविक्रमः^३ ॥७८॥

लिट् । उपमा ॥७३॥ स इति^४ । स्फुरद्दर्पमहाविषः स्फुरन् प्रज्वलन् दर्प इव (एव) महत् पृथुल विष गरल यस्य स । स केतुराजः । क्रुद्धेन^५ कोपितेन । भीमेन पद्मनाभस्य सेनान्या । रूपकम् । तार्क्ष्येण गरुडेन । आशीविष इव सर्पवत् । निर्विषीकृत्य सामर्थ्यरहित कृत्वा । तर्जितः त्यक्तः । उपमा ॥७४॥ रथेति । केतौ केतुराजे । भग्ने^६ भङ्गं याते सति । पुरः अग्रे । प्रदर्शितात्मीयमरुच्चञ्चलकेतुना प्रदर्शिताः प्रकाशिता आत्मीया स्वकीया मरुता वायुना चञ्चला कम्पमाना केतवः पताका यस्य तेन । रथस्थेन रथे आस्थितेन^७ । सुकेतुना मुकेतुराजेन । समुत्तस्थे समुत्थोयते स्म ॥७५॥ तमिति । प्रलयाम्भोदः प्रलयस्य प्रलयकालस्याम्भोदो मेघः । दुर्धरैः दुर्वारैः । वज्रैः अशनिभिः । महीधरमिव पर्वतमिव । महासेनः महासेनराजः । महास्त्रैः महाशस्त्रैः । त सुकेतुम् । शतशर्करः शतखण्डः शतचूर्णं वा । चकार करोति स्म । उपमा ॥७६॥ वीक्ष्येति । छिन्नपक्षः छिन्नो भिन्नः पक्षः पतय यस्य तम् । तार्क्ष्यमिव गरुडमिव । रणे सग्रामे । पतितं च्युतम् । त सुकेतुम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । विरोचनः इव सूर्य इव । असह्यधामा असह्यः सोढुमशक्यः धाम तेजो यस्य स^८ । विरोचनः विरोचनराजः । अधावत् वेगेनागच्छत् । सु गतो लङ् । उपमा ॥७७॥ तमिति । गजारूढः गज करिणमारूढः । पुरुविक्रमः पुरुर्महान् विक्रमः पराक्रमो यस्य स । सेनः पद्मनाभपक्षसेनराजः । सेनासमन्वितः^९ सेनया समन्वितः सहितम् । गजस्थः गजारूढम् । त विरोचनराजम् । समुखं अभिमुखं । बाणैः शरैः । विमुखः

ग्रहः सरीखा केतुः नामकः राजा सभी प्रतिपक्षी लोगोको भयभीत करता हुआ लड़नेके लिए खड़ा हो गया ॥७३॥ जहरीले नागकी भाँति केतुका घमण्ड रूपी तीव्र विष बढता जा रहा था, पर भीमेन गरुडकी तरह क्रुद्ध होकर विष उतार दिया और उसे निर्जिव-सा कर दिया ॥७४॥ केतुके पराजित हो जानेपर सुकेतु सामने आया, वह रथपर सवार था और उसके द्वारा प्रदर्शित झण्डा हवासे लहरा रहा था ॥७५॥ उसे महासेनने अपने बड़े-बड़े अस्त्रोंसे सौ टूक कर डाला । जिस तरह प्रलयकालीन मेघ दुर्वार वज्रोको बरसाकर पहाड़को सौ टूक कर देता है—चूर-चूर कर देता है ॥७६॥ कटे पखोवाले गरुडकी भाँति उस सुकेतुको रणमे गिरा हुआ देखकर सूर्यकी तरह असह्य तेजको धारण करनेवाला विरोचन बड़े वेगसे सामने आया ॥७७॥ वह हाथीपर सवार था, अतः अत्यन्त पराक्रमी सेन राजाने भी—जिसके साथ सेना भी थी—हाथीपर चढ़कर उसे

१. म दुर्धरप्रलयाम्भोद^१ । २. इ सेन सेना^२ । ३. अ पुरुविक्रमः । ४. श 'सक्रुद्धेन' इत्यादि पद्यस्य व्याख्या नोपलभ्यते । ५. = कुपितेन । ६. = पराजिते । ७. = रथारूढेन । ८. एष टीकाश्रयः पाठः, प्रतिपु तु 'समन्वित' इत्येव दृश्यते ।

धनुर्महारथेनाथ दुधुवे धैर्यशालिना ।
 स्वपक्षव्यसनालोकसमुद्दीपितचेतसा ॥७६॥
 नग्नश्रावितनामासौ बद्धभ्रुकुटिभीषणः ।
 धवर्ष शरधाराभिरभि शत्रुपताकिनीम् ॥८०॥
 क्वासौ भीमरथो यस्य बलेन किल जेष्यति ।
 पद्मनाभो नटत्क्रूरकबन्धामरिवाहिनीम् ॥८१॥
 गर्वगद्गदमित्युक्त्वा चिह्नोद्देशेन संमुखम् ।
 धावन्प्रत्यवतस्थेऽरिः शरैर्भीमरथेन सः ॥८२॥
 चिरमक्षतदेहौ तौ शरैरप्राप्तखण्डितैः ।
 युयुधाते महावीरौ विस्मितामरवीक्षितौ ॥८३॥

पराङ्मुखम् । विदधे चक्रे । लिट् ॥७८॥ धनुरिति । अथ विरोचनवैमुख्यान्तरम् । स्वपक्षव्यसनालोक-
 समुद्दीपितचेतसा स्वस्य आत्मनः पक्षस्य व्यसनस्य आलोकेन^१ वीक्षणेनोद्दीपित कोपित चेतश्चित्त यस्य तेन ।
 धैर्यशालिना धैर्येण धीरत्वेन शालिना सपन्नेन । महारथेन महारथराजेन । धनुः चाप^३ । दुधुवे दूयते स्म^४ ।
 धूर्^५ कम्पने कर्मणि लिट् ॥७९॥ नग्नेति । नग्नश्रावितनामा नग्ने स्तुतिपाठकै श्रावितमार्कणित (श्रुति-
 विषयता नीत) नाम यस्य स । बद्धभ्रुकुटिभीषणः बद्धया रचितया भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन भीषणो भयङ्करः ।
 असौ महारथः । शत्रुपताकिनी रिपुसेनाम् । अभि अभिमुखम् । शरधाराभि शराणां बाणानां धाराभिः
 प्रवाहं । धवर्ष वर्षति स्म । धृष (धू) सेचने लिट् ॥८०॥ क्वेति । यस्य राज्ञा । बलेन सहायेन । पद्म-
 नाभभूपः । नटत्क्रूरकबन्धा नटन् नृत्यन् क्रूरो निष्ठुर कबन्ध शवो यस्या ताम् । अरिवाहिनीम् अरिः
 शत्रोर्वाहिनी सेनाम् । जेष्यति परिभविष्यति किल । असौ एष । भीमरथः । भीमरथनामा । क्व कुत्र वर्तते ?
 ॥८१॥ गर्वेति । गर्वगद्गद गर्वेणाहङ्कारेण गद्गदोऽव्यक्तवचन यस्मिन्कर्मणि तत्^० । इति एवम् । उक्त्वा
 निगद्य । चिह्नोद्देशेन चिह्नेन लक्षणेन उद्देशेन वचनेन । समुखम् अभिमुखम् । धावन् वेगेनागच्छन् । स ।
 अरिः शत्रु । भीमरथेन भीमरथराजेन । शरैः बाणैः । प्रत्यवतस्थे निरुध्यते स्म । ष्ठा^६ गतिनिवृत्तौ कर्मणि

सम्मुख बाणोसे विमुख कर दिया ॥७८॥ विरोचनके पराङ्मुख होते ही महारथने—जो धैर्यसे
 विभूषित था और जिसे अपने पक्षपर आये हुए सङ्कटको देखकर क्रोध उत्पन्न हो गया था—
 धनुष उठा लिया, और उसे हिलाना शुरू कर दिया ॥७९॥ लोगोने उसका नाम स्तुति पाठको-
 से सुना । भ्रुकुटि टेढी कर लेनेसे वह बड़ा भयङ्कर दिख रहा था । उसने शत्रु सेनापर बाण
 बरसाना प्रारम्भ किया ॥८०॥ 'पद्मनाभ, जिसके बलसे शत्रुओकी सेनाको—जिसमे घड़ नाच
 रहे हैं—जीतेगा वह भीमरथ कहाँ है ?' ॥८१॥ गर्वसे गद्गद होकर यो कहते ही महारथ
 भीमरथके चिह्नको लक्ष्यकर उसकी ओर दौड़ा, पर भीमरथने अपने बाणोसे उसे बीच ही
 मे रोक दिया ॥८२॥ वे दोनों ही बड़े वीर थे, और थे धनुर्विद्यामे प्रवीण । दोनों एक दूसरेके
 ऊपर बाण बरसा रहे थे, किन्तु बीचमे ही काट दिये जानेसे, वे किसीको भी नहीं लग
 पाते थे । अतः दोनों बहुत देर तक लड़ते रहे, पर घायल नहीं हुए । देव लोग भी उन्हें

१. आ 'विमुखान' । २. श व्यसनस्यास्वर्धनपत्तेरालोकेन । ३. = चापः । ४. श दुधुवे दूयते स्म ।
 ५. धूर् । ६. श स्या ।

ककुप्पर्यन्तविधान्ततद्वाणभयविकलम् ।
 ननं व्योम तदा ह्यासीन्मुक्तमूर्तिपरिग्रहम् ॥८४॥
 वीराभिलापात्सर्पन्ती समीपमुभयोर्मुहुः ।
 गतागतपरिक्लेशं न जयश्वोरजीगणत् ॥८५॥
 मन्त्रेणैव ततः शत्रोः शङ्कुना मूर्ध्नि ताडितः ।
 मूर्च्छां भीमरथो भीमभुजंगम इवागमत् ॥८६॥
 क्षणं प्रतीक्षते यावत्क्षेत्रार्धमाश्रयादरिः ।
 उत्तस्थौ दशनैस्तावत्स दशन्दशनच्छुद्धम् ॥८७॥

लिट् ॥८२॥ चिरमिति । अप्राप्तखण्डिते अप्राप्तरनालर्णे सण्डितंदिष्टम् । शरं बाणं । चिर बहुकाल-
 पर्यन्तम् । अक्षतदेहो असतो अबाधितो देहो ययोस्तो । महावीरो महाविक्रान्तो । विस्मितामरबीसितो
 विस्मितराक्षस्ययुक्तरमरैर्देवैर्वीसितो दुष्टो । तो महारथभीमरथो । युयुषाते युच्येते स्म । युधि सप्रहारे लिट्
 ॥८३॥ ककुबिति । ककुप्पर्यन्तविधान्ततद्वाणभयविकल ककुभा दशदिशा पर्यन्तेऽवसाने विधान्तं पतितस्तयो-
 महारथभीमरथयोर्बाणं शरैर्जातेन भयेन विकल मूर्च्छितम् । व्योम गगनम् । तदाद्या [तदा हि] ततः
 प्रभृति । मुक्तदेहपरिग्रहं मुक्तस्त्वक्तो देहस्य शरीरस्य परिग्रहो यस्य तत् । आसीत् अभूत् । छट् । नून
 निश्चयोऽयम् । अनुमिति ॥८४॥ वीरेति । वीरामिलापात् वीरस्य शूरस्यामिलापाद् बाण्छायाः सकाशात् ।
 उभयोः महारथभीमरथयोः । समीपम् अन्तिकम् । मुहुः पश्चात् । सर्पन्ती गच्छन्ती । जयश्वोः जयलक्ष्मीः ।
 गतागतपरिक्लेश गतागताभ्या गमनागमनाभ्यां जात परिक्लेश श्रमम् । नाजीगणत् सख्या न करोति स्म ।
 गण संख्याने लुङ् ॥८५॥ मन्त्रेणेति । तत पश्चात् । मन्त्रेणैव मन्त्रप्रयोगेणैव । शत्रो रपि । शङ्कुना
 शङ्कुनास्त्रायुधेन । मूर्ध्नि मस्तके । ताडित प्रहारित । भीमरथ भीमरथराज । भीमभुजङ्गम इव भीमो
 भयङ्करः स चासौ भुजङ्गमश्च सर्पश्च तथोक्तः स इव । मूर्च्छां विकल । अगमत् अगच्छत् । लुङ् । उपमा
 ॥८६॥ क्षणमिति । अरि महारथ । क्षात्रधर्माश्रयात् क्षात्रस्य सत्रसबन्धस्य धर्मस्य स्वभावस्याश्रयादाश्र-
 यणात् । यावत् यावत्पर्यन्तम् । क्षण स्वकल्पकालपर्यन्तम् । प्रतीक्षते विलोकते । [तावत्] तावदेव ।
 दशनं दन्तं । दशनच्छुद्धम् ओष्ठम् । दशनं पौडयन् । स. भीमरथ । उत्तस्थौ उत्तिष्ठति स्म । छिट् ।

आश्चर्यसे देख रहे थे ॥८३॥ इसके पश्चात् दोनोंका युद्ध और भी उग्र हो गया । दोनोंके
 बाण दिशाओंके अन्त तक पहुँचने लगे, जिससे उस समय आकाश भी भयभीत हो गया ।
 मानो इसीलिए उसने मूर्तिका परिग्रह छोड़ दिया—आमूर्तिक हो गया ॥८४॥ दोनोंकी
 बराबरीकी जोड़ी थी, अतः कभी एक की विजय होती थी तो कभी दूसरेकी । दोनोंमे जो
 भी वीर निकलेगा, उसे पानेकी अमिलापासे विजयलक्ष्मी बार-बार दोनोंके पास आ-जा
 रही थी उसने जाने-आनेके बहुत भारी क्लेशकी कोई पर्वाह नहीं की । वीरवरके वरणकी
 कामना जो थी ॥८५॥ जिस प्रकार मन्त्रसे कीलित सर्प, चाहे कितना ही भयङ्कर क्यों न हो,
 मूर्च्छित हो जाता है । इसी प्रकार महारथके बाणकी नोक सिरमे घँस जानेसे भीमरथ—जो
 जहरीले काले नागकी भाँति भयङ्कर था—मूर्च्छित हो गया ॥८६॥ भीमरथके बेहोश हो जाने-
 पर महारथने क्षत्रिय धर्मका पालन करनेके लिए प्रहार बन्द कर दिया, और थोड़ी देर तक

१ अ वीरोऽभि २ आ इ क्षत्रधर्मी ३. आ भवानि परिग्रहो, श भवः परिग्रहो । ४ = येन ।
 ५. = उत्प्रेक्षा । ६ = पुन पुनः । ७. = न गणयामास । ८ = ताडन प्रापित । ९ = विकलताम् ।
 १०. = क्षत्रसबन्धिनः । ११. प्रतिपालयति ।

क्रोधस्तदङ्गे यः पूर्वं मनाः सुप्त इव स्थितः ।
 गाढारातिप्रहारेण स प्रबुद्धः क्षणादभूत् ॥८८॥
 स रोषाद्विगुणोत्साहो दन्तिना प्रेर्य दन्तिनम् ।
 प्रतीच्छन्सुरसूनोयं जीवग्राहं तमग्रहीत् ॥८९॥
 ततः पितुर्ग्रहामर्षात्समुत्तेजितसारथिः ।
 रथी सूर्यरथोऽघावद्धीरध्वनि धुनन्धनुः ॥९०॥
 समापतन्तमालोक्य पितुः श्रान्तस्य संमुखम् ।
 महोरथस्तमाप्तास्त दत्त्वा स्वरथमन्तरा ॥९१॥
 प्रहृत्य च चिरं चञ्चद्यारुचामीकरच्छुवौ ।
 निचखान तदीयोर स्थलस्थाले शिलीमुखम् ॥९२॥

समाहितः ॥८७॥ ॥ क्रोध इति । तदङ्गे तस्य भीमरथस्याङ्गे शरीरे । पूर्वं प्राक् । मनाक् ईपत् । सुप्त इव । स्थितः आसित । य क्रोध कोप ॥ ॥ गाढारातिप्रहारेण गाडेन दुर्जनारातेः शत्रोः प्रहारेण ताडनेन । सः क्रोधः । क्षणात् शीघ्रान् । प्रबुद्धः जागरितः । अभूत् । लुङ् ॥८८॥ स इति । रोषाद्विगुणोत्साहः रोषेण कोपेन द्विगुणो द्विगुणयुक्त उत्साहो वीररसो यस्य स । स भीमरथः । दन्तिना गजेन । दन्तिनः गजम् । प्रेर्य प्रेरयित्वा । सुरसूनोष सुरैर्देवैः कृतः सूनोष पुष्पवृष्टिम् । प्रतीक्षन् अङ्गीकुर्वन् । स महारथम् । जीवग्राहः गृहीतपुरुषम् । अग्रहीत् । ग्रहः उपादाने लुङ् । 'कृत् प्रहोऽकृतजीवात्' इति णम्-प्रत्ययः ॥८९॥ ततः इति । ततः पश्चात् । पितुः जनकाय । ग्रहामर्षात् ग्रहाद् ग्रहणाज्जाताद् अमर्षात् कोपात् । समुत्तेजित-सारथिः । समुत्तेजितः प्रेरितः सारथिः सूतो येन स । रथो रथयुक्तः । सूर्यरथः सूर्यस्य रथनामा महारथपुनः । धीरध्वनि धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यथा तथा । धनुः पापम् । धनुः कम्पयन् । अपावत् घोषमगच्छत् । जातिः ॥९०॥ समेति । श्रान्तस्य व्यापस गतस्य । पितुः जनकस्य । संमुखम् अन्वि-मुखम् । समापतन्तम् आगच्छन्तम् । त सूर्यरथम् ॥ समालोच्य [आलोक्य] बोध्यः । महोरथः महोरथराजः । स्वरथः निजस्यन्दनम् । अन्तरा भीमरथसूर्यरथयोर्मध्ये । दत्त्वा मोत्या ॥ आह्वयस्व आह्वयस्व स्म । त्रेड् (ड्) स्पर्द्धा लङ् ॥९१॥ प्रहृत्येति चिरं बहुवेलापर्यन्तम् । प्रहृत्य युद्धं कृत्वा ।

उसकी प्रतीक्षा करता रहा । इतनेमें ही वह होठ चवाता हुआ उठ बैठा ॥८७॥ उसके शरीरमें जो क्रोध पहले सोया हुआ-न्ता पड़ा था, वह शत्रुके तीव्र प्रहारसे शीघ्र ही जाग उठा ॥८८॥ क्रोधके कारण भीमरथका उत्साह दूना हो गया । फिर उसने अपने हाथोंसे महारथके हाथोंको पीछे हटवा दिया । यह देखकर देवोंने पुष्पवृष्टि की । वस, फिर क्या था, उसने पुष्पवृष्टि स्वीकार करते हुए महारथको जीतेजी ही पकड़ लिया ॥८९॥ इसके बाद पिताके पकड़े जानेपर सूर्य रथने—जो रथपर सवार था—अपने सारथीको रथ हाँफनेकी आज्ञा दी, और धनुषकी ध्वनि करता हुआ, रड़े जेगने आगे बढ़ा ॥९०॥ अपने पिताको पस्त देखकर सूर्यरथ उसको नहाय ११-के लिए बला आ रहा था, पर उसने सन्तुष्टी रथ खड़ा करके महोरथने उसे अपने साथ युद्ध करनेके लिए ललकारा ॥९१॥ बहुत देर तक प्रहार करके महोरथने सूर्यरथके अमर्षाते हुए

सप्रहारं तमादाय सारथिर्वचले बले ।
 सुरमुक्तानि^१ पुष्पाणि पेतुर्माहीरये रथे ॥९३॥
 ततः कलकलारावधिरो हतदिङ्मुसम् ।
 डुढोके धर्मपालेन पृथिवीपालसूनुना ॥९४॥
 वपुः कोपावणं विभ्रदृतदिव्यशरासनः ।
 सवर्षश्शरधाराभिर्घनः सांध्य इवायमौ ॥९५॥
 संभूयाभिमुखोभूतं बलिनस्तस्य राजकम् ।
 शरवर्षैर्घनस्येव संचुकोच्च गवां कुलम् ॥९६॥

चञ्चच्चाभीकरच्छवौ चञ्चती देदीप्यमानस्य चारोर्मनोहरस्य चामोकरस्येव सुवर्णस्येव छविः कान्तिर्घट्म
 तस्मिन् । तदीयोर स्थलस्थाले तदीयस्य^२ सूर्यरथसवन्धस्य उरसो वक्षस स्थलमेव प्रदेश एव स्थाल भाजन
 तस्मिन् । शिलीमुखं बाणम् । निचलान चिदोष । सन्त्र अवधारणे^३ लिट् । रूपकम् ॥९३॥ सेति । सारथि
 दाता । सप्रहार क्षतेन युक्तम् । तं सूर्यरथम् । आदाय उद्धृत्य । बले सेनायाम् । बावले (बबले) पुनराजगाम ।
 बलि सवरणे लिट् । सुरमुक्तानि सुरैर्देवैर्मुक्तानि वर्षितानि^४ पुष्पाणि कुसुमानि । माहीरये^५ महीरयसबन्धने ।
 रथे स्यन्दने । पेतु पतन्ति स्म । पतन् गतो लिट् ॥९४॥ तत इति । तत पश्चात् । पृथिवीपालसूनुना
 पृथिवीपालस्य सूनुना कुमारेण । धर्मपालेन धर्मपालनामयुतेन । कलकलारावधिरीकृतदिङ्मुस कलकलैश्च
 कलकलरूपेण आरावेण शब्देन वधिरीकृतमेडोक्त दिशा मुख यस्मिन् कर्मणि तत् । डुढोके हत्ये । डोढ् नवी
 कर्मणि लिट् । जाति ॥९४॥ वपुरिति । कोपावण कोपेन रोषेणारुणं लोहितवर्णयुतम् । वपुः शरीरम् ।
 विभ्रत् धरन् । घृतदिव्यशरासन घृत दिव्य दिव्यरूप शरासन धनुर्धन स । सः धर्मपालः । शरधाराभिः
 शराणां बाणानां धाराभिः पङ्क्तिभिः, जलधाराभिश्च । 'शर वन घन तोय नीरं जीवनमम्बियम्' ^६ वषट्
 सेचयन् । सान्ध्य सन्ध्याया मव । घन इव मेघ इव । आवमौ मातिस्म । भा दीप्तौ लिट् । उपमा^७ ॥९५॥
 संभूयेति । घनस्य मेघस्य । शराणां जलानाम् । वर्षे । गवां धेनूनाम् । कुलं यूपमिव । बलिन पराक्रम-
 युतस्य । तस्य धर्मपालस्य । शरवर्षे शराणां बाणानां वर्षे । संभूय मिलित्वा । अभिमुखोभूत संमुखमायातम् ।

स्वर्णके समान कान्ति धारण करनेवाले वक्षस्थलरूपी थालमे एक बाण ठोक दिया ॥९३॥
 धायल हुए सूर्यरथको लेकर सारथी उसकी सेनामे चला गया, और इधर महीरथके रथपर
 देवोने पुष्प वृष्टि की ॥९४॥ इसके उपरान्त 'कल-कल' शब्दसे सारी दिशाओको बहुरा बनाता
 हुआ, पृथिवीपालका पुत्र धर्मपाल सामने आया ॥९४॥ जिस प्रकार इन्द्रधनुषको धारण
 करनेवाला संध्याकालीन लाल मेघ जल बरसाकर सुशोभित होता है । उसी प्रकार क्रोधके
 कारण लाल शरीर वाला, सुन्दर धनुषको धारण करनेवाला और बाणोकी बरसा करने-
 वाला धर्मपाल सुशोभित हो रहा था ॥९५॥ राजाओका सङ्घटित वर्ग बलवान् धर्मपालका
 मुकाबला करनेके लिए सामने आया, किन्तु उसकी बाण वर्षाके सामने टिक न सका, चुपकेसे
 भाग गया । जैसे मेघसे जल गिरनेपर गायोका झुण्ड सिकुडकर इधर-उधर भाग जाता

१. अ मरमुक्तानि । २. = तत्सबन्धित । ३. आ अवधारणे । ४. = वृष्टानि । श 'वर्षितानि'
 इति पद नास्ति । ५. = महीरयसबन्धनि । ६. 'शर वन कुश नीरं तोय जीवनमम्बियम्' इति घनञ्जयः ।
 ७. = विकिरन्, पक्षे सिञ्चन् । ८. = उत्प्रेक्षा ।

कृत्स्नमायासितं दृष्ट्वा सामन्तकुलमाकुलम् ।
 सुवर्णनाभोऽभिमुखीवभूव रिपुघस्मरः ॥९७॥-
 तं बाह्वितरथं वीक्ष्य धर्मपालो ज्वलन्क्रधा ।
 विव्याधेति वचोवाणरधिक्षेपविषोक्षितैः ॥९८॥
 अपसर्प प्रयाहीतः किं पुरो घृष्टं तिष्ठसि ।
 भवद्विधे न मद्वाहुः प्रहर्तुमयमिच्छति ॥९९॥
 नूनमिच्छति नो जेतुं भवतैव भवत्पिता ।
 त्वन्मतेनान्यथा कस्मात्करोत्यसमविग्रहम् ॥१००॥
 कस्त्वं भीमरथः को वा कियन्मात्रः स ते पिता ।
 संभूय मेऽग्रतः सर्वे यदि शक्नुथ तिष्ठथ ॥१०१॥

राजकं राजा समूह । सचुकोच स्यगति स्म । कुच सकोचने लिट् । श्लेयोपमा ॥९६॥ कृत्स्नमिति । आयासितं
 श्रमात्प्रयासम् । 'मञ्जात तारकादिभ्य इत्' इति इत्-प्रत्ययः । आकुल व्याकुलत्वयुतम् । कृत्स्न सकलम् ।
 सामन्तकुल सामन्तानां राजा कुल निग्रहम् । दृष्ट्वा विलास्य । रिपुघस्मरः रिपूणां शत्रूणां घस्मरो विनाशकः ।
 'मक्षको घस्मरोऽग्र' इति । तस्य । सुवर्णनाभो युवराजः । अभिमुखीवभूव समुखो भवति स्म । प्रागनभिमुख
 दृष्टाभिमभिमुखो बभूवेति तयोक्तः ॥९७॥ समिति । क्रुधा कोपेन । ज्वलन् प्रज्वलन् । धर्मपाल पृथिवीपाल-
 पुत्रः । बाह्वितरथं बाह्वितं आश्व्यो रथो येन तम् । द सुवर्णनाभम् । वीक्ष्य दृष्ट्वा । अधिक्षेपविषोक्षितैः अधिक्षेप
 एव तिरस्कार एव विष तेन उक्षितैः ससिक्तैः । वचोवाणैर्वचांस्येव वाणास्तैः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ।
 विव्याप विध्यने स्म । व्यपोष्य भयचलनयो (व्यथ तावने) लिट् ॥९८॥ अपेति । घृष्टं भो घृतं ।
 अपसर्प अपसर । इत एतस्मात्प्रदेशात् । प्रयाहि गच्छ । या प्रापणे लेट् । पुरः अग्रे । किं किं निमित्तम् ।
 तिष्ठसि धर्तते । अयम् एष । मद्वाहुः मम बाहुर्भुजः । भवद्विधे भवतस्तव विधे सद्यो । प्रहर्तुं प्रहरणाय ।
 नेच्छति न बाञ्छति । इषु इच्छाया लट् । 'यस्मामिषोऽिशच्छ' इति च्छादेशः ॥९९॥ नूनमिति । भवतैव
 त्वयैव । भवत्पिता भवतस्तव पिता जनकः । न. अस्मान् । जेतुं जयनाय । इच्छति बाञ्छति । नूनं
 निश्चयम् । अन्यथा नो चेत् । अममविग्रहम् असमेन समान (ता) रहितेन, बलिनेत्यर्थः । विग्रह संग्रामम् ।
 त्वन्मतेन^{१०} त्वानुमतेन । कस्मान् कारणात् । करोति विदधाति । लट् । अनुमितिः ॥१००॥ क इति । त्व
 भवान् । क. मियान् । भीमरथ को वा मियान् । सः । ते तव । पिता जनकः । कियन्मात्रः कियत्प्रमाणः ।
 यदि शक्नुथ तमर्षा भयन्ति चेत्^{११} । सर्वे मूयम् । संभूय मिलित्वा । मे मम । अग्रतः अग्रे । तिष्ठथ^{१२} आध्वम्^{१३} ।

नीचोचितां समाकर्ण्य तदीयामिति भारतीम् ।
 जगाद युवराडित्यं धनुर्ज्यामास्पृशन्मुहुः ॥१०२॥
 किमेभिरधमालापैर्मातुश्चापलसूचनैः ।
 अस्ति कोऽप्यभिमानश्चेद्धौकस्वालं विलम्बनैः ॥१०३॥
 गदितुं युज्यतेऽस्माकं न भवद्भाषितं यचः ।
 तुलयन्ति महान्तो हि नात्मानमधमैः समम् ॥१०४॥
 स्वैरेव दुर्नयैः पापाः पच्यन्ते येन दुर्जनाः ।
 विभाषमाणान्सुजनस्तेन तानवमन्यते ॥१०५॥
 इत्यालापेर्युवेशस्य मानवानपमानितः ।
 अलक्ष्यमोक्षसंधानान् स रोपादमुचच्छरान् ॥१०६॥

आक्षेप ॥१०१॥ नीचेति । नीचोचिता नीचस्य निकृष्टस्योचिता विहिताम् । तदीया^१ धर्मपालसबन्धाम् ।
 इति एवम् । भारतीं वचनम् । समाकर्ण्य श्रुत्वा । धनुर्ज्यां धनुषश्चापस्य ज्या मीर्वीम् । आस्पृशन्^२ झट्कार
 कुर्वन् । युवराट् सुवर्णनाभ । मुहु पक्ष्वात् । जगाद अग्रावीत् । गद व्यक्ताया वाचि लिट् ॥१०२॥ किमिति ।
 मातु जनन्या । चापलसूचनं चापलस्य^३ चञ्चलस्य सूचनं दर्शयमानं^४ । एभि एतै । अधमालापे अधमै-
 निकृष्टैरालापैर्वचनैः । किं किं प्रयोजनम् । कोऽपि कश्चिदपि । अभिमान गर्वः । अस्ति चेत् वर्तते चेत् ।
 दौकस्व आगच्छ । लोट्^५ । विलम्बनं कालक्षेपं । अल पर्याप्तम् ॥१०३॥ गदितुमिति । भवद्भाषित
 भवता त्वया भाषितमुक्तम् । वच वचनम् । अस्माकम् । गदितु वक्तुम् । न युज्यते न प्रयुज्यते । महान्तं
 महापुरुषा । अधमं नीचं । सम सह^६ । आत्मान स्वम् । न तुलयन्ति^७ नोपमयन्ति । तुलाञ् इति सुष्वातुः ।
 अर्थान्तरन्यास ॥१०४॥ स्वैरिति । येन कारणेन । पापा धूर्ता । दुर्जना खला । स्वै स्वकीयं । दुर्नयैः
 दुर्नीतिमिरेव । पच्यन्ते दह्यन्ते । रुपचोष् पाके कर्मणि लट् । तेन कारणेन । विभाषमाणान् विरुद्ध जल्पतः ।
 तान् दुर्जनान् । सुजनः सत्पुरुषः । अवमन्यते^८ उदासीन करोति । १०५॥ इतीति । युवेशस्य सुवर्णनाभस्य ।
 इति एव प्रकारैः । आलापे वचनैः । अपमानितः^९ भङ्गितः । मानवान् अभिमानवान् । स धर्मपालः ।
 अलक्ष्यमोक्षसंधानान् अलक्ष्ये लक्षयितुमयोग्ये मोक्षो मोचन संधान स्वीकरण च येषा तान्^{१०} । शरान् बाणान् ।

सब मिलकर के भी मेरे आगे टिक सकते हो तो ठहरो (अभी मजा चखाते हैं) ॥१०१॥ नीच
 पुरुषके योग्य उसके इन वचनोको सुनकर युवराज सुवर्णनाभ अपने धनुषकी डोरीका बार-बार
 स्पर्श करता हुआ यो बोला—॥१०२॥ मा की चपलताको सूचित करनेवाले इन नीच मनुष्योंके
 योग्य वचनोंसे क्या लाभ ? यदि शक्तिका अभिमान है तो आओ, अब विलम्ब न करो ॥१०३॥
 आपने जो वचन कहे हैं, वे हमारे कहने योग्य नहीं हैं । क्योंकि महान् पुरुष अपनेको नीचों-
 जैसा नहीं बनाना चाहते ॥१०४॥ चूँकि पापी दुर्जन लोग अपनी ही दुर्नीतिसे जला करते हैं,
 इसलिए यद्वा-तद्वा बोलनेवाले उन- लोगोकी सज्जन लोग उपेक्षा कर दिया करते हैं ॥१०५॥
 युवराज सुवर्णनाभके इन वचनोसे अपमानित होकर अहंकारी धर्मपालने रोषपूर्वक दनादन
 बाण मारना शुरूकर दिया । वह इतनी शीघ्रतासे बाण बरसा रहा था, कि दर्शकोंको उनके

१ आ इ क ख ग घ ङ म आमृशन् । २ अ सह । ३ इ °वमान्यते । ४ = धर्मपालसबन्धनीम् ।
 ५. आ आमृशन् । ६ = चपलताया । ७ श दर्शमाने । ८. श लेट् । ९ श 'सह' इति नास्ति । १०. = न
 समीकुर्वन्ति । ११ = पापिन । १२ = अवजानाति समुपेक्षते वा । १३ = अवज्ञात । १४. श त एषा
 तान् ।

अर्धमार्गगतामेव तदीयामिषुसंहतिम् ।
 सोऽप्यच्छिन्नदविच्छिन्नै रोपै रोपितकार्मुकः ॥१०७॥
 शिलीमुखक्षये प्रासैः कुन्तैः प्रासपरिक्षये ।
 कुन्तक्षयेऽसिभिर्वीरो तावकम्पौ^१ प्रजह्नुतः ॥१०८॥
 द्वावप्यतुलसामर्थ्यौ द्वावप्यस्त्रकृतश्रमौ ।
 न जानीमो जयः क्वेति समशेत बलद्वयम् ॥१०९॥
 चिरयुद्धपरिश्रान्तः प्रहृत्य स ततोऽसिना ।
 दध्रे सुवर्णनाभेन पृथिवीपालनन्दनः^२ ॥११०॥
 बन्दिभिः स्तूयमानस्तं वन्दीकृत्य^३ सुदुर्जयम् ।
 हर्षास्त्रावि^४लनेत्रस्य निनाय पितुरन्तिकम् ॥१११॥

रोषात् कोपात् । अमुचत् अमुञ्चत् । मुञ्चन् मोक्षणे लुङ् ॥१०६॥ अर्धेति । रोपितकार्मुकः रोपितमारोपित कार्मुकं^५ चापं येन स । सोऽपि सुवर्णनाभोऽपि । अर्धमार्गगताम् अर्धमार्गमायातमेव । तदीया धर्मपालसं-
 विधनोम् । इषुसंहतिम् इषूणा वाणाना सहति सन्दोहम् । अविच्छिन्नैः निरन्तरैः । रोपैः वाणैः । अच्छिन्नत्
 अखण्डयत् । छिद्वन् विदारणे लङ् ॥१०७॥ शिलीमुखेति । अकम्पौ चलनरहितौ । तौ युवराजधर्मपालौ ।
 वीरो वीरौ । शिलीमुखक्षये शिलीमुखाना वाणाना क्षये नाशे सति । प्रासै यष्टयायुधै । प्रासपरिक्षये सति
 प्रासाना परिक्षये सति । कुन्तैः कोणैः । कुन्तक्षये सति कुन्ताना क्षये नाशे सति । असिभिः खड्गैः । प्रजह्नुतः
 युयुधाते । हृन् हरणे लिट् ॥१०८॥ द्वाविति । द्वावपि युवराजधर्मपालस्यपि । अतुलसामर्थ्यौ अतुलमुपमारहित
 सामर्थ्यं ययोस्तौ । द्वावपि उभावपि । अस्त्रकृतश्रमौ अस्त्रेषु आयुधेषु कृतो विहित श्रमोऽभ्यासो ययो^६ तौ ।
 जय विजयः । क्वेति कस्मिन्निति । न जानीम न बुद्धयामहे । ज्ञा अवबोधने लट् । बलद्वय सैन्यद्वयम् ।
 समशेत अशङ्कतं । शीङ् स्वप्ने लङ् । सशयः ॥१०९॥ चिरेति । ततः पश्चात् । चिरयुद्धपरिश्रान्त चिरं
 बहुसमयपर्यन्त युद्धे सग्रामे^७ परिश्रान्त आयस्त । स पृथिवीपालनन्दन धर्मपाल । असिना खड्गेन । प्रहृत्य
 प्रहरण कृत्वा । सुवर्णनाभेन^८ युवराजेन । दध्रे बिभ्रे^९ । धृम् धरणे कर्मणि लट् ॥११०॥ बन्दिमिरिति ।
 बन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । स्तूयमानः प्रशस्यमानः । सुदुर्जय जेतुमशक्यम् । त धर्मपालम् । वन्दीकृत्य^{१०} वन्दनं^{११}
 विधाय । हर्षास्त्राविलनेत्रस्य हर्षादानन्दाज् जातास्रेण वाष्पोदकेन^{१२} आविले^{१३} आवृत्तिनेत्रे नयने यस्य तस्य ।
 पितुः पशनाभस्य । अन्तिक समीपम् । निनाय नयति स्म । नोङ् (णीङ्) प्रापणे लिट् । जातिः ॥१११॥

छोडने और रखनेका कुछ पता ही नहीं पड रहा था ॥१०६॥ सुवर्णनाभने भी धनुष चढ़ा
 लिया और लगातार वाणोकी बरसा करके धर्मपालके वाणोकी परम्पराको बीचमे ही काट
 डाला ॥१०७॥ वाणोके समाप्त होनेपर प्रासोसे, और प्रासोके समाप्त होनेपर भालोसे, और
 भालोके भी समाप्त हो जानेपर तलवारोसे, वे दोनो वीर निर्भय होकर एक दूसरेपर प्रहार करते
 रहे ॥१०८॥ 'दोनो अनुपम सामर्थ्योके युक्त हैं, और दोनोने ही अस्त्रविद्यामे परिश्रम किया
 है । अतः न जाने दोनोमे कौन जीतेगा, ? इस प्रकार दोनो ही सेनाएँ सन्देहमे पड गयी ॥१०९॥
 बहुत देर तक युद्ध करनेसे पृथिवीपालका पुत्र धर्मपाल थक गया, तब उसने तलवारका वार
 किया, पर उससे बचकर सुवर्णनाभने धर्मपालको पकड लिया ॥११०॥ अजेय धर्मपालको बन्दी
 बनाकर सुवर्णनाभ, जिसको स्तुति स्तुति पाठककर रहे थे, अपने पिताके पास ले गये । पुत्रकी

१. म सावकम्पौ । २ अ^०पालस्य नन्दन । ३. आ इ वन्दोक्त्य । ४. अ हर्षास्त्रावि^० । ५. =
 चापः । ६. = याम्या । ७. आ आशकत, श अशङ्कतं । ८ = युद्धेन सग्रामेण । ९ श सुवर्णराजेन ।
 १०. = वन्दे । ११. श वन्दोक्त्य । १२ = वन्दिन । १३. आ हर्षोदकेन । १४ श 'आविले' इति नास्ति ।

परंतपस्तडिद्वयं चित्राङ्गः सिंहविक्रमम् ।
 विजिग्ये वरुणं कण्ठश्चन्द्रकीर्तिं सुकुण्डलः^२ ॥११२॥
 अन्येऽपि रिपुपक्षस्था राजानो ये दुदोकिरे ।
 ते पद्मनाभसामन्ते कृता भग्नमनोरथाः ॥११३॥
 अत्रान्तरे क्रुधाघावत्स्वयमेव महाबलः ।
 पृथिवीपालभूपालः करालीकृतलोचनः ॥११४॥
 तमसाधारणैश्चिह्नैः प्रत्यभिज्ञाय मन्त्रिणः ।
 पद्मनाभमिति स्थित्वा कर्णमूले व्यजिज्ञपन् ॥११५॥
 देव कोऽप्ययमत्यन्तममानुषबलः खलः ।
 श्रूयते^३ पृथिवीपालः समस्तकपटालयः ॥११६॥

परमिति । परतप^४ राजा । तडिद्वयं^५ तडिद्वयराजम् । चित्राङ्गं चित्राङ्गनामा राजा । सिंहविक्रमनामानम् । कण्ठः कण्ठसन्ना । चन्द्रकीर्तिं चन्द्रकीर्तिनामानम् । सुकुण्डलं सुकुण्डलाख्यम् । विजिग्ये जयति स्म । जि चि अभिभवे लिट् । 'जे लिट् सनि' इति कवगदिशः । ययासस्थालङ्कार ॥११२॥ अन्य इति । रिपु-पक्षस्था रिपो शत्रो पक्षस्थाः सहाये तिष्ठन्त । अन्येऽपि शोपा अपि ये केचित् । राजान भूपा । दुदोकिरे^६ युयुधिरे । लिट् । ते सर्वे । पद्मनाभसामन्तं पद्मनाभपक्षस्थभूपैः । भग्नमनोरथा भग्नोऽवमदितो मनोरथो जयाभिलाषो येषां ते । कृता विहिता ॥११३॥ अत्रेति । अत्रान्तरे अत्रावसरे । महाबलं महद् बलं शौर्यं यस्य स । करालीकृतलोचनं करालीकृते भयंकरं विहितं^७ लोचने नयने यस्य स । पृथिवीपालभूपालः पृथिवीपालभूपः । स्वयमेव असहाय एव । क्रुधा कोपेन । अघावत्^८ शोधमगच्छत् । जाति ॥११४॥ तमिति । मन्त्रिणं सचिवाः । असाधारणं असामान्यं । चिह्नैः पताकादिचिह्नैः । त पृथिवीपालम् । प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय^९ । कर्णमूले तस्य श्रोत्रसमीपे । स्थित्वा आसित्वा । पद्मनाभं^{१०} पद्मनाभभूपतिम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । व्यजिज्ञपन् विज्ञापयन्ति स्म^{११} ॥११५॥ देवेति । देव भो स्वामिन् । अत्यन्तम् अधिकम् । अमानुषबलं अमानुष^{१२} देवसम्बन्धं बलं सामर्थ्यं यस्य सः । खलः घूर्तः^{१३} । कोपो कोपवान् । अयम् एषः । समस्तकपटालयः समस्तानां सर्वेषां कपटानां व्याजानामालयो निलय इति । पृथिवीपालं पृथिवीपालनृप ।

विजयसे उस समय उसकी आँखोंसे हर्षाश्रु प्रवाहित हो रहे थे । ॥१११॥ परन्तपने तडिद्वक्रको, चित्रागदने सिंहविक्रमको, कण्ठने वरुणको और सुकुण्डल राजाने राजा-चन्द्रकीर्तिको जीत लिया ॥११२॥ शत्रुपक्षके और भी जो राजे लड़नेके लिए सामने आये, पद्मनाभके सामन्तोंने उनकी आशाओपर पानी फेर दिया—उन्हे पराजित कर दिया और उनके मनोरथको भग्न कर दिया ॥११३॥ इस अवसरपर महाबली पृथिवीपाल स्वयं लड़नेके लिए दौड़ता हुआ आया । उसकी आँखें क्रोधके कारण बड़ी भयंकर दिख रही थी ॥११४॥ असाधारण चिह्नोंसे उसे पहचानकर—मन्त्रियोंने पद्मनाभके निकट जाकर उसके कानमें यों निवेदन किया—॥११५॥ हे राजन् ! यह पृथिवीपाल बड़ा क्रोधी है, अत्यधिक देवबलसे सम्पन्न है, घूर्त है और सभी प्रकारके

१ अ कन्तुश्च । २. क ख ग घ सकुण्डल । ३ क ख ग घ म स्तूयते । ४ = परतपनामा । ५ टीकाकृता पूर्वं 'तडिद्वय' ततः 'परतप' पद व्याख्यातम् । ६ = सयुगे समायाता । ७ = भयंकरे विहिते । ८ = त्वरितमायात । ९. आ विज्ञाय इति नास्ति । १०. आ 'पद्मनाभ' इति नास्ति । ११. श तस्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयति स्म । १२ = दिव्य ।

तदस्मिन्नप्रमत्तेन प्रहर्तुं स्वयमुत्थिते ।
 योद्धव्यं स्वामिना नायमवक्षाचिषयो रिपुः ॥११७॥
 इति मन्त्रिगिरं कृत्वा हृदये दयितामिव ।
 बभूव संमुखं शत्रोः सज्जीकृतशरासन ॥११८॥
 पादरक्षसमूहेन परिवारितकुञ्जरौ ।
 तावभीयतुरन्योन्यमनन्यसमविक्रमौ ॥११९॥
 उभावुभयमायोद्धुं निषिध्य बलमुद्यतम् ।
 दर्पादिकाकिनावेव प्रारेभाते महाहवम् ॥१२०॥
 शिलीमुखशतैश्छन्नास्तयोस्तिर्यग्विसर्पिभिः ।
 श्रद्धयन्त दिगाभोगाः पतदुल्कोत्करा इव ॥१२१॥

धूयते आकर्ण्यते । श्रु श्रवणे कर्मणि लिट् । जाति ॥११६॥ तदिति । तदस्मिन् तदेतस्मिन् पृथिवीपाले ।
 प्रहर्तुं प्रहरणाय । स्वय स्वस्मिन् । उपस्थिते आयाते सति । अप्रमत्तेन प्रमादरहितेन । स्वामिना त्वया ।
 योद्धव्यं युद्ध कर्तव्यम् । अयम् एषः । रिपुः शत्रुः । अवज्ञाविषयः । अवज्ञया उदासीनस्य विषयो गोचरः ।
 न भवति ॥११७॥ इतीति^३ । इति एवम् । मन्त्रिगिरि मन्त्रिणा सचिवानां गिरि वाणीम् । दयितामिव
 वनितामिव । हृदये चित्ते । कृत्वा विधाय । सज्जीकृतशरासन सज्जीकृत सनद्धीकृत शरासन चाप येन सः ।
 शत्रोः रिपोः । संमुखः अभिमुखः । बभूव भवति स्म । लिट् ॥११८॥ पादेति । पादरक्षसमूहेन पादानां
 गजपादानां रक्षाणां रक्षकाणां भटानां समूहेन निकरेण । परिवारितकुञ्जरौ परिवारितौ परिवृत्तौ गजौ
 ययोस्तौ । अनन्यसमविक्रमः । अनन्यसम^४ अन्यसमान रहितो असाधारणेति विक्रमः पराक्रमो^५ ययोस्तौ । तौ
 पक्ष्माभपृथिवीपालौ । अन्योन्य परस्परम् । अभीयतु अभिजगमतु ॥११९॥ उभाविति । उभौ द्वौ भूपालौ ।
 आयोद्धुम् आसमन्ताद् योधनाय । उद्यतम् उद्युक्तम् । उभय द्वयम् । बलं सेनाम् । निषिध्य निवार्य । दर्पात्
 गर्वात् । एकाकिनावेव असहायावै^६ । 'एकादार्किश्चासहायै' इति आकिन्-प्रत्ययः । महाहवं महायुद्धम् ।
 प्रारेभाते उपचक्रमाते । रभि रामस्ये लिट् । प्रथमपुरुषद्विवचनम् ॥१२०॥ शिलीमुखेति । तिर्यग्विसर्पिभिः
 तिर्यग्विरूपेण गच्छद्भिः । तयोः भूपयोः । शिलीमुखशतैः शिलीमुखानां वाणानां शतैरनेकैः । छन्ना व्याप्ताः ।
 दिगाभोगाः दिशा ककुमामाभोगाः समूहाः । पतदुल्कोत्करा इव पतन् उल्कानामुत्करः समूहो येषां^७ त इव ।

कपटोका घर है—पूरा चार सौ बीस है, ऐसा सुना जाता है—॥११६॥ यह स्वयं आपके
 ऊपर प्रहार करनेके लिए—आपसे लड़नेके लिए उपस्थित हुआ है । अतः इसके साथ आपको
 बड़ी सावधानीसे युद्ध करना चाहिए ? यह शत्रु उपेक्षा करने योग्य नहीं है ॥११७॥ इस
 प्रकारकी मन्त्रियोकी वाणीको, जो प्रियाके समान प्यारी थी, हृदयमें रखकर, एवं धनुषको
 सजाकर पक्ष्माभ शत्रुके सामने जा पहुँचा ॥११८॥ असाधारण पराक्रमको धारण करनेवाले वे
 दोनों आमने-सामने आ गये । दोनों हाथियोंपर सवार थे, और दोनोंके हाथियोंके पैरोंके पास
 बहुतसे रक्षक खड़े हुए थे ॥११९॥ यो दोनोंकी सेनाएँ युद्ध करनेके लिए तैयार थी, पर उन्हें
 रोककर दोनों राजोंने—जिन्हें अपने पराक्रमपर गर्व था—अकेले ही घोर संग्राम शुरू कर दिया
 ॥१२०॥ दोनोंके तिरछी गतिसे फैलनेवाले सैकड़ों वाणोंने सारी दिशाओंके मध्यभागको भर
 दिया । उस समय वह ऐसा दृष्टिगोचर हो रहा था मानो गिरती हुई उल्काओंके समूहसे घिर

१ अ पादरक्षा । २, = ओदासीन्यस्य । ३. टोकाया पदमिदं पूर्वं व्याख्यात तदनन्तरं तदस्मि-
 मित्वादि (११७) । ४ = अन्येन सनोन्यसमो नान्यसनोन्यसनोऽसाधारण इत्यर्थः । ५. श पराक्रमः
 शक्तिः । ६. श एकाकिनावेवासहायानामेव । ७. = येषु ।

तच्छस्त्रकौशलालोकविनिश्चलविलोचनम् ।
 भुवि भूमिभुजा सैन्यं तस्थौ दिवि दिवौकसाम् ॥१२२॥
 चलनैर्वलनैः स्थानैर्वलग्नैर्मर्मवञ्चनैः ।
 तयोरभूद्वनुर्युद्धं दृप्तदोर्दण्डचण्डयोः ॥१२३॥
 यान्यानमुञ्चतारातिरनिष्टितशरः शरान् ।
 रोपैरर्घगतानेव पद्मनाभो लुलाव तान् ॥१२४॥
 शिलीमुखैरजय्योऽयं धनुर्वेदविशारदः ।
 इति मत्वाक्षिपत्प्रासान्स प्रयासविर्वजित ॥१२५॥
 खण्डयामास तानर्घचन्द्रैश्चन्द्रोज्ज्वलाननः ।
 गुरुः सुवर्णनाभस्य सुवर्णाचलनिश्चल ॥१२६॥

अदृश्यन्त अवेक्ष्यन्त^१ । दृष्टुं प्रेक्षणे कर्मणि लङ्^२ । उपमा^३ [उत्प्रेक्षा] ॥१२१॥ तद्वद्विनिश्चलविलोचन तयो पद्मनाभपृथिवीपालयोः शास्त्राणां वाणानां कौशलस्य^४ प्रौढत्वस्य आलोके वीक्षणे निश्चले निष्पन्दे विलोचने नयने यस्य तत् । भूमिभुजा भूपानाम् । सैन्यं सेना । भुवि भूमौ । तस्यो तिष्ठति स्म । लिट् । दिवौकसा देवानाम् । सैन्यम् । दिवि गगने । तस्यो । दीपकम् ॥१२२॥ चलनैरिति । दृप्तदो-
 र्दण्डचण्डयो दृप्तदोर्दण्डाभ्यां चण्डयोर्वलिष्ठयो । तयो भूपयो । चलनैः स्थानान्तरंगमनैः । वलनैः पर्यटनैः । स्थानैः स्थितिक्रियाभिः । वलनैः [वलग्नैः] लङ्घनक्रियाभिः । मर्मवञ्चनैः मर्मणो मर्मस्थानस्य वञ्चनैः प्रतारणैः । धनुर्युद्धं चापयुद्धम् । अभूत् अभवत् । लुङ् । जाति ॥१२३॥ यानिति । अनिष्टितशरा अनिष्टिता अक्षया शरा वाणा यस्य स । अराति शत्रु । यात् यान् कास्कान् । शरान् वाणान् । अमुञ्चत अमुचत् । लङ् । अर्घगतानेव^५ अर्घगतपर्यन्तम् आगतानेव । तान् शरान् । पद्मनाभ पद्मनाभभूपति । रोपैः वाणैः । लुलाव छिनत्ति स्म ॥१२४॥ शिलीमुखैरिति । धनुर्वेदविशारद धनुर्वेदे धनुर्विद्यायां विशारदो निपुण । अयं पद्मनाभ । शिलीमुखं शरं । अजय्यः जेतुमशक्यः । 'क्षय्यजय्यौ शक्तौ' इति साधु । इति एव मत्वा प्रयासविर्वजित प्रयासेन श्रेष्ठेण विर्वजितो रहितः । स पृथिवीपालः । प्रासान् कुन्तान् । अक्षिपत् प्रेरितवान् । क्षिप प्रेरणे लङ् ॥१२५॥ खण्डयामासेति । चन्द्रोज्ज्वलाननं चन्द्रवदुज्ज्वलं भासमानमाननं मुखं यस्य स । सुवर्णाचलनिश्चलं सुवर्णा-
 चल इव महामेघवद् निश्चलो निष्कम्पः । सुवर्णनाभस्य युवराजस्य । गुरुः पिता पद्मनाभः । तान् कुन्तान् । अर्घचन्द्रं अर्घचन्द्राकारवाणं । खण्डयामास खण्डयति स्म । खड्गं मन्थे गिजन्ताल्लिट् । उपमा ॥१२६॥

गया हो ॥१२१॥ उनके शस्त्रकौशलको देखकर पृथ्वीपर राजाओका सैन्य और आकाशमें देवोका वृन्द अपलक दृष्टि होकर खड़ा था ॥१२२॥ सगर्वं भुजबलसे युक्त और क्रुद्ध दोनो राजाओका धनुर्युद्ध हुआ, जो, स्थान बदलने, मुड़ने, एक स्थानपर खड़े रहने, लांघने और मर्म स्थल की सुरक्षाके लिए एक-दूसरेको छकानेकी दृष्टिसे दर्शनीय था ॥१२३॥ पृथिवीपालके बाण जहाँ तक पहुँचना चाहिए वहाँ तक नहीं पहुँच रहे थे; क्योंकि वह जिन वाणोंको छोड़ता था वे आधे मार्ग तक ज्यों ही पहुँचते थे त्यों ही पद्मनाभ उन्हें अपने बाणोंसे काट डालता था ॥१२४॥ 'यह पद्मनाभ धनुर्विद्यामें प्रवीण है, अतः वाणोंसे जीतने योग्य नहीं है।' यह सोचकर पृथिवीपालने उसके ऊपर भाले फेंकना शुरू कर दिया । इससे वह उस प्रयाससे मुक्त हो गया, जो प्रत्यञ्चा खींचनेमें करना पड़ रहा था ॥१२५॥ सुवर्णनाभके पिता पद्मनाभने, जो सुमेरु

१. आ आवेक्ष्यन्त । २. आ दृशिद् । ३. आ लिट् । ४. आ 'उपमा' इति नोपलभ्यते । ५. = नैपु-
 ष्यस्य । ६. श ग्रामान्तरगं । ७. = अर्घमार्गपर्यन्तम् । ८. = चिक्षेप ।

स चक्राणि विचिक्षेप क्षेपेण रहितो रूपा ।
 तानि सौवर्णमालश्च चूर्णयामास मुद्गरैः ॥१२७॥
 शक्तिं शक्तित्रयाक्रान्तविष्टपो विससर्ज सः ।
 गदाभिघातैस्तां वन्ध्यां व्यधाद्रत्नपुराधिपः ॥१२८॥
 परशुं वाहयामास कृत्वासन्नं स दन्तिनम् ।
 वनकेलिवरेणासौ वज्रमुष्ट्या कणीकृतः ॥१२९॥
 ततो मुमुक्षतः शङ्कुं तस्य सोमप्रभाप्रिय ।
 चञ्चच्चक्रेण चिच्छेद कदलीकन्दवच्छिरः ॥१३०॥
 विद्रुते विद्विषां सैन्ये विलोक्य पतनं प्रभोः ।
 रणं संशोधयामास वनकेलिशिरः स्पृशन् ॥१३१॥

स इति । क्षेपेण कालविलम्बेन । रहित विरहित ^३ । स पृथिवीपालः । रूपा कोपेन । चक्राणि चक्रायुधानि । विचिक्षेप क्षिपति स्म । सौवर्णमाल सुवर्णमालाया अपत्य ^४ पद्मनाभश्च । मुद्गरै अयोदण्डै । चूर्णयामास विषयामास (?) । लिट् ॥१२७॥ शक्तिमिति । शक्तित्रयाक्रान्तविष्टप शक्तीना प्रभुशक्त्यादीना त्रयेणाक्रान्तं व्याप्त विष्टप जगद् यस्य ^५ स । स. पृथिवीपालः । शक्तिं शक्त्यायुधम् । विससर्ज विस्रेप । सृज विमर्गे लिट् । रत्नपुराधिप रत्नपुरस्याधिप ^६ पद्मनाभ । गदाभिघातै दण्डाघातैः । ता शक्तिम् । वन्ध्या निष्फलाम् । व्यधात् अकरोत् । डुघान् धारणे च लुङ् ॥१२८॥ परशुमिति । स पृथिवीपालः । दन्तिन गजम् । आसन्नं समीपम् । कृत्वा विधाय । परशुं वाहयामास आनयामास ^७ । वहि प्रापणे णिजन्ताल्लिट् । असौ परशुः । वनकेलिवरेण वनकेललगजस्य वरेण प्रभुणा पद्मनाभेन । वज्रमुष्ट्या वज्रमुष्ट्यायुधेन । कणीकृतः चूर्णीकृतः ॥१२९॥ तत इति । ततः पश्चात् । शङ्कु शल्यायुधम् । मुमुक्षतः मोक्तुमिच्छो । तस्य पृथिवीपालस्य । शिर मस्तकम् । सोमप्रभाप्रिय. सोमप्रभाया देव्याः प्रियो दयित, पद्मनाभः । चञ्चच्चक्रेण चञ्चता प्रज्वलता चक्रेण चक्रायुधेन । कदलीकन्दवत् कदल्या रम्भाया कन्दवद् मूलवत् । चिच्छेद छिनत्ति स्म । छिद्वन् विदारणे लिट् ॥१३०॥ विद्रुत इति । प्रभो स्वामिन । पतन मरणम् । विलोक्य वीक्ष्य । विद्विषा शत्रूणाम् । सैन्ये सेनायाम् । विद्रुते पलायिते सति । वनकेलिशिर वनकेललगजस्य शिरोमस्तकम् । स्पृशन् आस्फालयन् ।

पर्वतके समान निष्कम्प था और जिसका चेहरा पूर्णचन्द्रके समान निर्मल था, अर्धचन्द्राकार बाणोसे पृथिवीपालके भालोको काट डाला—॥१२६॥ फिर पृथिवीपालने क्रुद्ध होकर शीघ्र ही चक्र फेकना शुरू कर दिया, जिन्हें सुवर्णमालाके पुत्र पद्मनाभने मुद्गरोसे चूर-चूर कर डाला ॥१२७॥ फिर पृथिवीपालने—जिसकी प्रभु, मन्त्र और उत्साह इन तीन शक्तियोंकी चर्चा सारे संसारमे होती थी—शक्ति नामक आयुध चलाना शुरू कर दिया, किन्तु उसे भी रत्नपुरके स्वामी पद्मनाभने गदाके प्रहारसे निष्फल कर दिया ॥१२८॥ पृथिवीपालने अपने हाथीको पासमे ले जा करके पद्मनाभके ऊपर परशुका प्रहार किया, जिसे वनकेलि नामक हाथीके स्वामी—पद्मनाभने वज्रमुष्टि नामक अस्त्रसे चूर-चूरकर डाला ॥१२९॥ इसके उपरान्त पृथिवीपाल शकु नामक अस्त्र छोडना ही चाहता था, पर सोमप्रभाके पति पद्मनाभने सिरको अपने चमकदार चक्रसे केलेकी जडकी तरह काट डाला ॥१३०॥ अपने स्वामी पृथिवीपालका पतन देखकर शत्रुओंकी सेना भाग गयी । फिर पद्मनाभने वनकेलिका सिर थपथपाते हुए युद्धभूमिका संशोधन-निरीक्षण

१ क ख ग घ म रत्नपुराधिप । २. अ क ख ग घ म वनकेलिवरेणासौ, इ नवकेलिवरेणासौ ।
 ३ श 'विरहित' इति नोपलभ्यते । ४ = पुमान् । ५ = येन । ६ आ रत्नपुराधिप रत्नपुरस्याधिप ।
 ७. आ आनयति स्म । ८. आ 'वज्रमुष्ट्या' इति पद नास्ति । ९. आ छिदिद् ।

युद्धमूर्ध्नि शवीभूतान्बन्धूनुच्चित्य बान्धवाः ।
 संस्कारं प्रापयामासुरिन्धनीकृतसायकाः ॥१३२॥
 अथ केनचिदानीय सेवकेन कृतं पुरः ।
 पश्यन्निति शिरः शत्रोनिर्वेदमगमन्मृपः ॥१३३॥
 धिक्कष्टमोदशं कर्म करोति कथमीरितः ।
 लक्ष्म्या कुलटया लोकः क्षणरक्तविरक्तया ॥१३४॥
 विपत्संपदि जागर्ति जरा जागर्ति यौवने ।
 मृत्युरायुषि जागर्ति वियोगः प्रियसंगमे ॥१३५॥

पश्यनाम् । रण सग्रामम् । [स] शोधयामास शोधयति स्म^१ । शुधि शौचे लिट् ॥१३१॥ युद्धेति । युद्धमूर्ध्नि युद्धस्य मूर्ध्नि अग्रे । शवीभूतान्^२ विगतप्राणान् । बन्धून् बान्धवान् । इन्धनीकृतसायकाः इन्धनीकृता काष्ठीकृता सायका येपा^३ ते । बान्धवाः । उच्चित्य^४ राशिकृत्य^५ । संस्कार^६ दहनम् । प्रापयामासु प्रापयन्ति स्म । आप्लु व्याप्तौ लिट् ॥१३२॥ अथेति । अथ दहनानन्तरम् । केनचित् एकेन । सेवकेन भृत्येन । आनीय आदाय । पुर अग्रे । कृत विहितम् । रिपो पृथिवीपालस्य । शिर मस्तकम् । पश्यन् वीक्षमाणः । नृप पद्मनाभ । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निर्वेद वैराग्यम् । अगमत् गच्छति । गम्लु गतो लुङ् ॥१३३॥ धिगिति । क्षणरक्तविरक्तया^७ क्षणमल्पकाल रक्त प्रीतो विरक्तो विगतप्रीतिर्यस्या तथा । कुलटया पुश्चल्या । लक्ष्म्या सपदा । ईरित प्रेरित । लोक जन । ईदृशम् एतादृशम् । कष्ट कृच्छ्रम् । कर्म व्यापारम् । कथं केन प्रकारेण । करोति विदधाति । लट् । धिक्^८ ॥१३४॥ विपदिति । सपदि सपत्तौ । विपत् विपत्ति । जागर्ति प्राप्नोति, सपद् विपदवसाना-इत्यर्थः । यौवने सति तारुण्ये सति । जरा वार्धक्यम् । जागर्ति प्राप्नोति । आयुषि सति । मृत्यु मरणम् । जागर्ति । प्रियसङ्गमे प्रियाणा मित्राणा सङ्गमे सति । विगम

किया ॥१३१॥ युद्धभूमिके अगले भागमे मारे गये बन्धुओको खोजकर उनके बन्धु-बान्धवोंने बाणोंकी चिता तैयार करके उनका अग्नि संस्कार किया ॥१३२॥ इसके बाद किसी सेवकने पृथिवीपालका कटा हुआ सिर लाकर राजा पद्मनाभके आगे रख दिया, जिसे देखते-देखते उसे इस प्रकार वैराग्य उत्पन्न हो गया-॥१३३॥ लक्ष्मी पूरी वेश्या है जो क्षणभर ही राग दिखाकर विरक्त हो जाती है । इसी लक्ष्मी रूपी कुलटासे प्रेरित होकर लोग कैसे ऐसे खोटे-खोटे कर्म कर डालते हैं ? ओह धिक्कार है ! ऐसी बातोंके बारेमें सोचते ही खेद होने लगता है ॥१३४॥ सम्पत्ति होनेपर विपत्ति उस (सम्पत्ति) का स्थान पानेके लिए जागरूक रहती है, यौवन आने-पर बुढ़ापा उसे नष्ट करनेकी ताकमे रहता है, आयु या जीवन प्राप्त होनेपर मृत्यु उसे घातनेके लिए सावधान रहती है और इष्ट समागम होनेपर उसका वियोग जागरण करता है । सम्पत्तिके बादमे विपत्ति, यौवनके बादमें बुढ़ापा, जीवनके बादमे मरण और प्रियके समागमके

१. आ बोधयामास बोधयति स्म । बुधि घातोर्लिट् । २. आ यातान् । ३. = यै । ४. श उच्चित्य ।
 = बन्धून्गन्विष्य । ५. आ दूरोकृत्य । ६. = दाहसंस्कारम् । ७. = क्षण स्वल्पकाल रक्ता पद्माद्विरक्ता तथा
 ८. एष टोकाश्रय पाठ प्रतिषु तु 'लक्ष्मीकुलटया' इति समुपलभ्यते । ९. आ श दिक् ।

नावियोगः सुहृत्सङ्गो न जन्मामृत्युदूषितम् ।
 यौवनं नाजराग्रस्तं श्रीर्नापदकटाक्षिता ॥१३६॥
 रक्षायै प्रजया दत्तं षष्ठांशं वेतनोपमम् ।
 गृह्णन्भृतकवन्मूढो राजाहमिति मन्यते ॥१३७॥
 क्रोधादिभिरयं जीवः कषायैः कलुषीकृतः ।
 तत्किञ्चित्कुरुते कर्म यत्स्वस्यापि भयावहम् ॥१३८॥
 भ्रातृन्हन्ति पितृन्हन्ति हन्ति बन्धून् निरागसः ।
 हन्त्यात्मानमपि क्रोधाद्विक्रोधमविचारकम् ॥१३९॥
 हन्ता यथाहमस्यात्र परत्रैव तथैव मे ।
 संसारे हि विवर्तन्ते बलवीर्यविभूतयः ॥१४०॥

वियोगः । जागर्ति । यथासख्यम् ॥१३५॥ नेति । अवियोगः वियोगरहित । सुहृत्सङ्गः सुहृदा मित्राणां सङ्गः सयोगः । न नास्ति । अमृत्युदूषितः मृत्युना मरणेनादूषितः दूषणरहितम् । जन्म^१ जातिः । न नास्ति । अजराग्रस्तः जरया वार्धक्येनाग्रस्तः रहितम् । यौवनं तारुण्यम् । न नास्ति । आपदकटाक्षिता आपदा विपत्त्या अकटाक्षिता अत्रिलोकिता । श्रीः सपत् । न नास्ति ॥१३६॥ रक्षायै इति । रक्षायै पालनाय । प्रजया जनेन । दत्तम् अपितम् । वेतनोपमः भृत्यदेयसमम् । षष्ठांशं षष्ठम् अंशः भागम् । भृतकवत् कर्मकरवत् । गृह्णन् स्वीकुर्वन् । मूढः अज्ञः । अहं राजा इति प्रभु इति । मन्यते बुध्यते । बुधिः मतिः ज्ञाने लट् । आक्षेपः (?) ॥१३७॥ क्रोधेति । क्रोधादिभिः क्रोधप्रमुखैः । कषायैः^२ चतुष्कषायैः । कलुषीकृतः कल्मषीकृतः^३ । अयम् एषः^४ । जीवः प्राणी । यत् । किञ्चित् ईषत् । कर्म कार्यम् । स्वस्य [अपि] आत्मनोऽपि । भयावहं भयं कुर्वत् । तत्^५ कार्यं । कुरुते विधत्ते । लट् ॥१३८॥ भ्रातृनिति । क्रोधात् कोपात् । निरागसः निरपराधान् । भ्रातृन् सहोदरान् । हन्ति हिनस्ति । हन् हिंसागत्योर्लट् । पितृन् जनकान् । हन्ति हिनस्ति । बन्धून् बन्धुजनान् । हन्ति । आत्मानमापः स्वमपि^६ । हन्ति । अविचारकः विचारशून्यम् । क्रोधः क्रोधपरिणामम् । धिक् । 'हा धिक् समया—' इत्यादिना द्वितीया । आक्षेपः (?) ॥१३९॥ हन्तेति । अत्र इह लोके । अहं यथा येन प्रकारेण । अस्य एतस्य । हन्ता हिंसकः । 'कृतकामुकस्य—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । तथैव तेन प्रकारेणैव । परत्र परलोके । एषः अयम् । मे मम । हन्ता भविष्यति । संसारे^७ जन्मनि । बलवीर्यविभूतयः बलम् औपाधिकशक्तिः तच्च,

बादमे उसका वियोग निश्चित है ॥१३५॥ वियोग रहित इष्ट सयोग, मरण रहित जन्म, बुढ़ापा रहित यौवन और विपत्ति रहित सम्पत्ति नहीं हो सकती । सयोगके पीछे वियोग, जन्मके पीछे मृत्यु, यौवनके पीछे बुढ़ापा और सम्पत्तिके पीछे विपत्ति निश्चित है ॥१३६॥ रक्षणके लिए प्रजाके द्वारा वेतनके समान उपजका जो छठा भाग (टैक्स) दिया जाता है, उसे नौकर की भांति ग्रहण करनेवाला मूर्ख पुरुष अपनेको राजा मानता है ॥१३७॥ क्रोध आदि चार कषायोंसे कलुष किया गया यह जीव कुछ ऐसे कर्म कर डालता है, जो स्वयं उसे भी भयावह होते हैं ॥१३८॥ क्रोधके आवेशमें आकर यह पुरुष अपने निरपराध भाई, पिता और बन्धुओंको भी मार डालता है । और तो और स्वयं अपनेको भी मार डालता है—आत्मघात कर बैठता है । धिक्कार है ऐसे क्रोधको, जो विचारोका दिवालिया होता है ॥१३९॥ जैसे यहाँ मैं इसका जीवन नष्ट कर रहा हूँ—इसे जानसे मार रहा हूँ, उसी प्रकारसे परलोकमें यह भी मेरे जीवनको नष्ट करेगा—जानसे मार डालेगा । इस जन्ममें मैं इसका हन्ता हूँ तो

१. आ जयावहम् । २ क ख ग घ म बन्धून्पि निरागसः । ३ क ख ग घ म 'मविचारक' ।
 ४ = उत्पत्ति । ५ = क्रोधमानमायालोभं । ६ श 'कल्मषीकृत' इति नास्ति । ७ = भयकारि । ८. =
 कर्म । ९. श स्वयमपि । १० = ससूती ।

भोगान्धिग्धिग्धनं धिग्धिग्धिग्धिग्धिन्द्रियजं सुखम् ।
 धिग्धिक्परोपघातेन यदन्यदपि जायते ॥१४१॥
 हा कथं वञ्चितः पापः पापैरिन्द्रियगोचरैः ।
 विज्ञाताखिलसंसारदुरवस्थितिरप्यहम् ॥१४२॥
 न परं बन्धनं प्रेम्णो न विषं विषयात्परम् ।
 न कोपादपरः शत्रुर्न दुःखं जन्मनः परम् ॥१४३॥
 तस्मात्करोमि तत्किञ्चिन्नृजन्मनि सुदुर्लभे ।
 छिनद्मि कर्मणा येन गतागतपरिश्रमम् ॥१४४॥
 दौस्थ्यमिति संचित्य संसारस्य नरेश्वरः ।
 वितीर्य युवराजाय राज्यं सपुरवाहनम् ॥१४५॥

वीर्यं स्वाभाविकशक्ति तच्च, विभूति ऐश्वर्यं सा च, तथोक्ता । विवर्तन्ते विपर्ययन्ति । वृत्तुर्द्वयं तन्ते लट् ॥१४०॥ भोगानिति । भोगान् विषयानुभवान् धिग् धिक् । धनं द्रव्य धिग् धिक् । दह दह (?) । इन्द्रिय-जम् इन्द्रियैः पञ्चेन्द्रियैर्जनितम् । सुखं सातम् । धिग् धिक् । परोपघातेन परेषामन्येषामुपघातेन पीडया । यद् यत् किञ्चित् । अन्यदपि अपरमपि । जायते भवति । तत् । धिग् धिक् । वीप्साया द्विः ॥१४१॥ हा इति । पापः पापिष्ठ । अहम् विज्ञाताखिलसंसारदुरवस्थितिरपि विज्ञाता विदिता अखिला निखिला संसारस्य दुरवस्थितिर्दुरवस्था येन सः । पापैः कष्टैः । इन्द्रियाणां गोचरैर्विषयैः । कथं केन प्रकारेण । वञ्चितः प्रतारित । हा कष्टम् । आक्षेप (?) ॥१४२॥ नेति । प्रेम्णः प्रीतिः । परम् अन्यत् । बन्धनम् आसञ्जनम् । न नास्ति, प्रेमेव पर बन्धनमित्यर्थः । विषयात्^२ पञ्चेन्द्रियात् । परम् अन्यत् । विष गरल्म् । न नास्ति । क्रोधात् क्रोधात् । अपर अन्य । शत्रु रिपुः । न नास्ति । जन्मन जननात् सकाशात् । परम् अन्यत् । दुःखम् । न नास्ति ॥१४३॥ तस्मादिति । तस्मात् कारणात् । येन^३ कर्मणा रत्नत्रयाचरणेन । गतागत-परिश्रमं गतागतेन चतुर्गतीनां गमनागमनेन जात परिश्रमं संतापम् । छिनद्मि भिनद्मि । छिद्^४ विदारणे लट् । अतिदुर्लभे लब्धुमशक्ये । नृजन्मनि मनुष्यमेव । तत् रत्नत्रयम् । किञ्चित् ईषत् । करोमि विदधामि । लट् ॥१४४॥ दौस्थ्यमिति । नरेश्वरः नराणामीश्वरः । स्वामी पद्मनाभः । संसारस्य चतुर्गतिरूपस्य । दौस्थ्यत्वं कष्टवर्तनत्वम् । इति एवम् । संचित्य^५ सभाष्य । सपुरवाहनं पुरेण रत्नसचयपुरेण वाहनैर्गजादि-

अगले जन्ममे यह मेरा हुन्ता होगा । क्योंकि बल, वीर्य और विभूति ये सब इस संसारमे बदलते-बदलते रहते हैं—ये किसी भी एक व्यक्तिके साथ हमेशा नहीं रहते ॥१४०॥ भोगोको धिक्कार है, धनको धिक्कार है, इन्द्रियोसे उत्पन्न होनेवाले सुखको धिक्कार है, धिक्कार है और दूसरो-को मारकर जो और भी सुख होता है उसे भी बार-बार धिक्कार है ॥१४१॥ सारे संसारको दुरवस्थाको जानकर भी हाय में इन कष्टदायी इन्द्रियोके विषयोसे कैसे ठग लिया गया हूँ ॥१४२॥ प्रेमसे बढ़कर कोई बन्धन नहीं, विषयसे बढ़कर कोई विष नहीं, क्रोधसे बढ़कर कोई शत्रु नहीं और जन्मसे बढ़कर कोई दुःख नहीं—सबसे बड़ा बन्धन प्रेम है, सबसे बड़ा विष विषय है, सबसे बड़ा शत्रु क्रोध है और सबसे बड़ा दुःख जन्म है ॥१४३॥ इसलिए इस दुर्लभ मनुष्य जन्ममे कुछ वह कर्म भी करलूँ, जिससे चारो गतियो या चौरासी लाख योनियोमे बार-बार आने-जानेके परिश्रमसे बच सकूँ ॥१४४॥ इस तरह संसारकी दुर्दशाका विचार करके राजा

१ म विभि कुलकम् (विशेषकम्) इत्यधिक पाठ समुपलभ्यते । २. = पञ्चेन्द्रियगोचरात् ।

३. वा 'येन' इति नास्ति । ४. आ दुब् । ५. = विभाष्य ।

आज्ञां सुवर्णनाभस्य कुर्वंस्तिष्ठ पितुः पदे ।
 शान्तयि^१ त्वेति शोकार्तं पृथिवीपालनन्दनम् ॥१४६॥
 'पादानतानवज्ञाय सामन्तान्सह सूनुना ।
 स श्रीधरमुनेरन्ते शिश्रिये श्रमणश्रियम् ॥१४७॥
 ज्ञानार्द्धावुपजातायां सहैव व्रतरोपणैः ।
 दीक्षासमय एवास्य शिक्षासमयतां ययौ ॥१४८॥
 द्वादशाङ्गश्रुताधारो द्वादशादित्यभासुरः ।
 प्रत्यहं बृंहयामास स द्वादशविधं^२ तपः ॥१४९॥
 विधिभिर्विविधाकारैः सिंहनिष्क्रीडितादिभिः ।
 कर्मणा सह तस्यासीत्तनुस्तनुरतन्द्रिणः ॥१५०॥

वाहनैः सहितम् । राज्य स्वामित्वम् । युवराजाय सुवर्णनाभाय । वित्तियं दत्त्वा ॥१४५॥ आज्ञामित ।
 सुवर्णनाभस्य युवराजस्य । आज्ञाम् अनुज्ञाम् । कुर्वन् सन् । पितु जनकस्य पृथिवीपालस्य । पदे स्थाने ।
 तिष्ठ प्रवर्तस्व । इति एवम् । शोकार्तं शोकेन दुःखेनार्तं पीडितम् । पृथिवीपालनन्दन पृथिवीपालस्य नन्दनं
 तनयम् । शान्तयित्वा^३ सतर्पयित्वा ॥१४६॥ पादेति । सूनुना तनयेन सुवर्णनाभेन । सह साकम् । पादानतान्
 पादयोश्चरणयोरानतान् । सामन्तान् राज्ञः । अनुज्ञाय समत कारयित्वा । स पद्मनाभः । श्रीधरमुने श्रीधरा-
 चार्यस्य । अन्ते समीपे । श्रमणश्रिय तपोलक्ष्मीम् । शिश्रिये सिषेवे । श्रिम्^४ । सेवाया लिट् । विभिर्विशेष-
 कम् ॥१४७॥ ज्ञानार्धाविति^५ । व्रतरोपणं व्रतानां परुषमहाव्रतानां रोपणं स्वीकारं । सहैव साकमेव ।
 ज्ञानार्द्धौ बुद्धयर्द्धौ । उपजाताया सत्या सजाताया सत्याम् । अस्य पद्मनाभमुने । दीक्षासमय एव दीक्षाकाल
 एव । शिक्षासमयता शिक्षाकालत्वम् । ययौ जगाम । या प्रापणे । सहोक्ति ॥१४८॥ द्वादशेति । द्वादशाङ्ग-
 श्रुताधार द्वादशाङ्गस्य द्वादशावयवस्य श्रुतस्याधार आश्रयभूतः । द्वादशादित्यभासुर द्वादशादित्यवद् द्वादश-
 सूर्यवद् भासुरो देदीप्यमानः । सद्वादशविधं^६ द्वादशविधैर्द्वादशभेदैः सहितम् । तपः । प्रत्यहं प्रतिदिनम् ।
 बृंहयामास वर्धयामास^७ । बृह^८ बृहो लिट्^९ ॥१४९॥ विधिभिरिति । सिंहवि (निष्) क्रीडितादिभिः सिंहवि
 (निष्) क्रीडितविधानमादिर्येषां तैः । विविधाकारैः विविधा अनेके आकारा भेदा येषां तैः । विधिभिः
 तपोभिः । अतन्द्रिणः आलस्यवर्जितस्य । तस्य पद्मनाभमुने । तनुः शरीरम् । कर्मणा दुरितेन । सह साकम् ।

पद्मनाभने युवराज सुवर्णनाभको पुर और वाहन सहित राज्य देकर—। 'युवराज सुवर्णनाभको
 आज्ञाका पालन करते हुए तुम अपने पिताके पदपर बैठे रहो' इन शब्दोमे पृथिवीपालके शोका-
 कुल पुत्र धर्मपालको शान्त करके—। और सुवर्णनाभके साथ अपने चरणोमे झुके हुए समस्त
 सामन्तोको घर जानेकी अनुमति देकर श्रीधर मुनिके निकट जिनदीक्षा ले ली ॥१४५॥१४६॥-
 १४७॥ पञ्च महाव्रत ग्रहण करनेके साथ ही ज्ञान ऋद्धि उत्पन्न हो जानेसे पद्मनाभको दीक्षाका
 समय ही शिक्षाका समय हुआ ॥१४८॥ द्वादशाङ्ग श्रुतको जाननेवाले और बारह सूर्यो के समान
 तेजको धारण करनेवाले पद्मनाभने प्रतिदिन बारह प्रकारके तपको बढ़ाना प्रारम्भ कर दिया
 ॥१४९॥ सिंह निष्क्रीडित आदि व्रतको अनेक प्रकारकी विधियोसे पद्मनाभका—जिसे प्रमाद

१ स सान्त्वयि^१ । २. क ख ग घ म पदान^२ । ३ अ 'शमिदं' । ४. = पालयन् सन् । ५ आ
 सान्त्वयित्वा । ६. = आज्ञाप्य । ७. आ श श्रीन् । ८ आ श कुलकम् । ९. श 'ज्ञानार्द्धावुप' इत्यादिपद्यस्य
 व्याख्या नोपलभ्यते । १०. = स पद्मनाभः । द्वादशविध द्वादश विधा प्रकारा यस्य तत्, द्वादशप्रकारक-
 मित्यर्थः । ११. श 'वर्धयामास' इति नास्ति । १२. श बृह । १३ आ 'लिट्' इति नास्ति ।

त्रयोदशविधं तस्य चारित्रं चरतश्चिरम् ।
 तीर्थकृत्कारणानीति समपद्यन्त षोडश ॥१५१॥
 सम्यग्दर्शनसंशुद्धिः शङ्कादिपरिवर्जिता^१ ।
 सधर्मिणि गुरौ वृद्धे श्रुते च विनयोऽधिकः ॥१५२॥
 व्रतेष्वर्हिंसाप्रभृतिष्वतिचारविपर्यय^२ ।
 तदङ्गेषु च शीलेषु क्रोधसंत्यजनादिषु ॥१५३॥
 ज्ञानोपयोगः सततमुपधानादिपूर्वकः ।
 संवेगो घोरसंसारदुःखभीरुत्वलक्षणः ॥१५४॥
 त्यागश्चाभयदानादिप्रविभेदसमन्वितः ।
 तपश्चागूढसामर्थ्यं शरीरक्लेशलक्षणम् ॥१५५॥

तनु कृपा । आसीत् अभवत् । लङ् । सहोक्ति ॥१५०॥ त्रयोदशेति । त्रयोदशविध त्रिभिरधिका दश त्रयोदश, 'द्वाष्टान्नय—' इति त्रय-आदेशः, त्रयोदश विधा भेदा यस्य तत् । चारित्र्यम् आचारम् । चिरं बहुकालपर्यन्तम् । चरत आचरत । तस्य पद्यनाममुने । षोडश षड्भिरधिका दश षोडश । 'एकादश—' इत्यादिना षोडश इति साधु । तीर्थकृत तीर्थकरनामकर्मणः । कार-^३नि हेतवः^३ । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । समपद्यन्त समभवन् । पदि^४ गतौ लङ् ॥१५१॥ सम्यगिति । शङ्कादिपरिवर्जिता शङ्कादिभिः शङ्कादिदर्शन-
 दोषैः परिवर्जिता रहिता । सम्यग्दर्शनसंशुद्धिः सम्यग्दर्शनस्य संशुद्धिः । दर्शनविशुद्धिरिति भावना । सधर्मिणि समानो धर्मो यस्य तस्मिन् । 'स. समानस्य धर्मादिषु च' इति समानस्य स-इत्यादेशः । 'धर्मादन् द्वि पदात्' इति अन्नन्त^५ । गुरो विद्यागुरो शिक्षागुरो च । वृद्धे ज्ञानादिगुणैः प्रवृद्धे^६ । श्रुते च परमागमे च । अधिक, बहुलः । विनयः विनयगुणः । विनयसंपन्नतेति भावना । जाति ॥१५२॥ व्रतेष्विति । अर्हिंसाप्रभृतिषु अर्हिंसा-
 अप्राणिवध प्रभृति मुख्यं येषां तेषु । व्रतेषु पञ्चमहाव्रतेषु । क्रोधसंत्यजनादिषु क्रोधस्य कोपस्य सत्यजन-
 विसर्जनं तदादि येषां (तेषु), उत्तमक्षमादिषु—इति भावः । तदङ्गेषु तेषां व्रतानामङ्गेषु कारणेषु च । शीलेषु शीलव्रतेषु । अतिचारविपर्ययः अतिचारस्य वधाद्यतिक्रमस्य विपर्ययोऽभावः । शीलव्रतेष्वनतिचारभावना ॥१५३॥
 ज्ञानेति । सततम् अनवरतम् । उपदा (धा)^७ नादिपूर्वकं, उपदा (धा) नादि नियमपुरःसरं विद्यास्वी-
 कारादि, स एव पूर्वो यस्य स । ज्ञानोपयोगः ज्ञानस्यागमज्ञानस्योपयोगोऽभ्यासः, अभीक्षणज्ञानोपयोगभावना ।
 घोरसंसारदुःखभीरुत्वलक्षणः घोरसंसारज्जाते दुःखे (जाताद् दुःखाद्) भीरुत्व भयत्व तदेव लक्षणं यस्य सः
 संवेगः, संवेगभावना ॥१५४॥ त्याग इति । अभयदानादिप्रविभेदसमन्वितः अभयस्य दानमादिर्येषां तेषां प्रविभे-

नही था—शरीर, कर्मोंके साथ—ही—साथ क्षीण होने लगा ॥१५०॥ चिरकाल तक तेरह प्रकारके चारित्र्यको पालन करनेवाले पद्यनामने दर्शन विशुद्धि आदि सोलह कारण भावनाओंको—जो तीर्थंकर पद दिलानेमें कारण हैं—माना शुरू कर दिया ॥१५१॥ (१) शका आदि पञ्चीस दोषोंसे रहित सम्यग्दर्शनकी विशुद्धि, दर्शनविशुद्धि कहलाती है (२) सधर्मा, गुरु, वृद्ध और परमा-
 गमके विषयमें अधिक विनय करना विनयसम्पन्नता कहलाती है ॥१५२॥ (३) अर्हिंसा आदि व्रतो और क्रोध आदिके परित्याग रूप शीलोमें—जो व्रतोंके अंग हैं—अतिचार नहीं लगने देना शीलव्रतानतिचार है ॥१५३॥ (४) निरन्तर नियम पूर्वक ज्ञानाभ्यास करना अभीक्षणज्ञानोपयोग है । (५) संसारके घोर दुःखोंसे डरना संवेग है ॥१५४॥ (६) अभयदान आदि अनेक

१ क ख ग घ 'वर्जित' । २ आ हेतु । ३ आ पद । ४ आ 'धर्मादिनि च केवलात्' इत्यन्नन्त ।
 ५ श 'ज्ञानादिगुणैः प्रवृद्धे' इति नोपलभ्यते । ६ श मुख्यो । ७. = शास्त्राभ्यासायोपवासादिको विधिः पूर्वमारभ्यते स 'उपधानम्'—इत्युच्यते ।

समाधिस्तपसो विघ्ने कुतश्चित्समुपस्थिते ।

गुणिनां दुःखसंपाते वैयावृत्यसमुपमः ॥१५६॥

भक्तियोगोऽर्हदाचार्येण्यनुरागेकलक्षणः ।

बहुव्रतेषु चाशेषशास्त्रार्थग्रन्थभेदिषु ॥१५७॥

श्रुते च द्वादशाङ्गादियदुभेदसमन्विते ।

पण्यामवश्यकार्याणां क्रियाणामपरिच्युतिः ॥१५८॥

देन विरोधेन^१ समन्वितः । त्वाग-^२, नन्वि-^३समन्वितः । अगूढसामर्थ्यम्^४ अगूढसामर्थ्यवहितं सामर्थ्यं यस्य^५ तत् ।
शरीरवर्णलक्षणं शरीरस्य कादाच्य^६ केशनिर्ग्रहं एव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् । तपश्च, नन्वि-^३तत्त्वोभाषणा
॥१५५॥ समाधिरिति । तपस आद्याभ्यन्तरनेदस्य । कुतश्चित् । आरिग (?) विघ्नो^७ अन्तराये । समुप-
स्थिते कति मन्त्राते तति । समाधिः^८, साधुममाधिनाम्ना । गुणिना गङ्गुणानुसङ्गात् । दुःखसंपाते दुःखस्य
संपाते तदन्त्ये तति । वैयावृत्यसमुपमं वैयावृत्यस्य कर्तव्यत्वादिसमाहं नादेश्यम उद्योगः, वैयावृत्यकरणभाषणा
॥१५६॥ भक्त्यति । अर्हदाचार्येषु ज्ञात अर्हत्परमेश्वरिण, आचार्येषु च आचार्यपरमेश्वरिषु च । अशेषशास्त्रार्थ-
ग्रन्थभेदिषु^९ (ग्रन्थभेदिषु) अशेषस्य समस्तस्य शास्त्रस्य आगमस्य अर्थस्य ग्रन्थभेदेषु ग्रन्थभेदमुक्तेषु- (ग्रन्थि-
भेदिषु मन्त्रस्थलोद्घाटनेषु) । बहुव्रतेषु^{१०} च उपाध्यायपरमेश्वरिषु च । अनुरागेकलक्षणः अनुराग एव प्रीतिरेव
एक मुख्य लक्षणं स्वरूपं यस्य च । भक्तिवान्, अर्हदाचार्यबहुव्रतमतिभाषणा ॥१५७॥ श्रुते इति । द्वादशा-
ङ्गादियदुभेदसमन्विते द्वादशाङ्गादिनि^{११} द्वादशाङ्गबहुव्रतपूर्वादिभिर्बहुभेदेरनेकविरूपे. समन्विते समुक्ते । श्रुते
च परमाणमे च । नन्वि-^३योग, प्रवचनमतिभाषणा । अवश्यकार्याणाम् अवश्य नियमेन कार्याणां^{१२} करणीया-
नाम् । पण्यां पदसत्यानाम् । क्रियाणां प्रतिक्रियादिक्रियाणाम् । अपरिच्युतिः अपरित्यागः । पञ्चावश्यका-

प्रकारका विधिपूर्वकं यथा शक्ति दान करना शक्तितस्त्याग है । (७) सामर्थ्यको न टिपाकर—
यथाशक्ति कायजलेश सहना शक्तितस्तप है ॥१५५॥ (८) साधुके तपमे कहीसे विघ्न उपस्थित
होनेपर उसे दूर करना साधुममाधि है । (९) गुणो पुरुषोंके ऊपर दुःख आ पड़नेपर उसे दूर
करनेके लिए उनको सेवा-शुश्रूषाका उद्यम करना—वैयावृत्य है ॥१५६॥ (१०-१३)
अरिहतो, आचार्यों, समस्त परमाणमके अर्थसे सम्बन्ध रखनेवाले सभी ग्रन्थोंकी ग्रन्थियां खोलने-
वाले बहुश्रुत विद्वानो अर्थात् उपाध्याय परमेश्वरियों और बारह अंग आदि नाना भेदोवाले
श्रुत—प्रवचनके विषयमे अनुराग रखना अहंभूजित, आचार्यभक्ति, बहुश्रुतभक्ति और प्रवचन
भक्ति है । (१४) छह आवश्यक क्रियाओंका यथा समय करना, उनका परित्याग नहीं करना

१. क ष ग घ 'समुपगत । २ आ ह 'ग्रन्थिभेदिषु, म ग्रन्थभेदिषु । ३ = प्रविभागेन । ४. एष
टीकाश्रयः पाठः, प्रतिपु तु 'अगूढसामर्थ्यशरीरवर्णलक्षणम्' इति समस्तमेकपदमुपलभ्यते । ५. = यस्मिन् ।
६. आ चारिभ्यान्तये । ७. = तत्प्रशमनम् । ८. श करचरणयो. सवाह^{१०} । ९. एष टीकाश्रय पाठः,
प्रतिपु तु न्वचिद् 'ग्रन्थिभेदिषु' यवचिद् 'ग्रन्थभेदिषु' वचिच्च 'ग्रन्थभेदिषु' पाठः समुपलभ्यते ।
१०. आ बहुव्रतेषु । ११. श तस्य द्वाद^{१२} । १२. श तस्य भक्ति^{१३} । १३ श 'अवश्य नियमेन कार्याणा'
इति नोपलभ्यते ।

मार्गप्रभावनाज्ञानतपःप्रभृतिकारणैः ।
 तथा दर्शनवात्सल्यं^१ सधर्मस्नेहलक्षणम् ॥१५९॥
 इति शिवसुखसिद्धयै भावयन्पोडशैता
 रहितसकलसङ्गो भावना^२ शुद्धभावः ।
 परहितकरचर्यायद्धबुद्धिर्व्यवन्ध
 व्रतनियमसमृद्धस्तीर्थकृन्नामकर्म ॥१६०॥
 संन्यस्य सङ्गमखिलं निरवद्यवृत्तिः^३
 आराध्य दृक्चरणबोधतपांस्यपांसुः^४ ।
 त्यक्त्वा तपोभरतनुं स्वतनु स धीरो
 भेजे सुरालयमनुत्तरवैजयन्तम् ॥१६१॥

परिहाणिभावना ॥१५८॥ मार्गेति । ज्ञानतपःप्रभृतिकारणैः ज्ञानतपसी प्रभृती^३ मुख्ये येषां तैः । कारणैः हेतुभिः । मार्गभावना जिनधर्मप्राकट्यकरणं मार्गप्रभावना । तथा तेन प्रकारेण । सङ्ग(धर्म)स्नेहलक्षणं सधर्मिणि चतुःसङ्गैः स्नेह एव प्रीतिरेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् । दर्शनवात्सल्यं दर्शने वात्सल्यम् । प्रवचन-वात्सल्यभावना ॥१५९॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । एतां इमाः । पोडश पोडशसंख्याका^४ । भावनाः । शिवसुखसिद्धयै शिवसुखस्य मोक्षसुखस्य सिद्धयै साधनाय । भावयन् व्यायन् । रहितसकलसङ्गं रहितस्त्यक्तः सकलो निखिल सङ्गं परिग्रहो येन स । शुद्धभावः शुद्धो निर्मलो भावश्चित्तं यस्य स । परहितकरचर्या-दबुद्धिः परेषामन्येषां हितकरे^५ मोक्षकरणे चर्ये प्रवर्तने आवद्धा विहिता बुद्धिर्यस्य स । वराकान्^६ इत्येव भावनापर इत्यर्थः (?) । व्रतनियमसमृद्धं व्रतैरहिंसादिव्रतैर्नियमैरनशनादिव्रतैः समृद्धं संपूर्णं सन् । तीर्थ-कृन्नामकर्म तीर्थकरत्वनामकर्म^७ । व्यवन्धं वध्नाति स्म ॥१६०॥ संन्यस्येति । निरवद्यवृत्तिः निरवद्या निर्दोषा वृत्तिर्यस्य स । अपासु न विद्यते पासु पापं यस्य स । धीर धैर्ययुक्तः । स पश्चनाममुनिः । अखिल सकलम् । सङ्गं परिग्रहम् । संन्यस्य त्यक्त्वा । दृक्चरणं बोधतपांसि दृग् दर्शनं सा च, चरणं चरित्रं तपश्च, बोधो ज्ञानं सा च, तपश्च तथोक्तानि । आराध्य आराधनां कृत्वा । तपोभरतनुं तपोभरेणातिशयेन तनुं कृशाम् । स्वतनुं स्वस्य तनुं शरीरम् । त्यक्त्वा विमुच्य । अनुत्तरमनुत्तरनामान् वैजयन्तं वैजयन्तविमानम् ।

आवश्यकपरिहाणि है ॥१५७॥१५८॥ (१५) ज्ञान और तप आदि कारणोंसे सन्मार्गकी प्रभावना करना मार्गप्रभावना है । (१६) तथा सधर्मसे स्नेह करना, उसे देखते ही निःस्वार्थ प्रेम—वात्सल्य प्रकट करना प्रवचन वात्सल्य है । ॥१५९॥ इन सोलह भावनाओंको मोक्षसुखकी सिद्धिके लिए भाते हुए समस्त परिग्रहके त्यागी, शुद्ध परिणामी, परोपकार करनेवाली चर्यामें बुद्धि लगानेवाले और व्रत तथा नियमोंसे समृद्ध पश्चनामने तीर्थकर प्रकृतिका—जो नाम कर्मके भेदोंमें परिगणित है—बन्ध कर लिया ॥१६०॥ मुनि पश्चनामकी वृत्ति निर्दोष थी । वे स्वयं निष्पाप थे और थे धीर । उन्होंने समस्त परिग्रहका परित्याग करके, सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक् चरित्र और तपकी आराधना की । फिर अन्तमें तपस्याके प्रकर्षसे कृश हुए अपने शरीरको छोड़कर वे अनुत्तर वैजयन्त नामक स्वर्गमें चले गये ।—सोलह स्वर्ग, नव ग्रैवेयक और नव अनुदिशोंके ऊपर पाँच अनुत्तर विमान हैं, वैजयन्त उन्हींमेंसे एक है, जिसे पश्चनामने प्राप्त

१ अ क ख ग घ म सद्धर्मं । २. इ भावना । ३. श प्रभृति । ४. श षोडशसंख्या । ५. श हित-करणे । ६. भा बद्धदेववराकान् । ७. श 'तीर्थकरत्वनामकर्म' इति नास्ति । ८. एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिषु तु 'दृक्करण' इत्येव दृश्यते ।

फुल्लन्मल्लीकुसुमसदृशामोदमामोदिताशं
रत्नज्योत्स्नारुचिरमचिराद्देहमासाद्य सद्यः ।
दिव्यैः पुण्योदयपरिणतैस्तत्र भूत्वाहमिन्द्रो
रेमे भोगैस्त्रयसमधिकत्रिंशदब्धिप्रमायुः ॥१६२॥

इति श्रीवीरनन्दिऋतालुदयाङ्गे चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

सुरालय स्वर्गम् । भेजे मन्त्रति स्म ॥१६१॥ फुल्लसिति । फुल्लन्मल्लीकुसुमसदृशामोदं फुल्लन्तीना विकस-
न्तीना मल्लीना मल्लिकाना कुसुमाना पुष्पाणा सदृशः समान आमोद परिमलो यस्य तम् । आमोदिताशम्
आमोदिताः परिमलिता आशा यस्य (येन) तम् । रत्नज्योत्स्नारुचिर रत्नानां ज्योत्स्नया आह्लादनाकार-
किरणेन रुचिर मनोहरम् । देह शरीरम् । अचिर क्षीघ्रम् । आसाद्य लब्ध्वा । तत्र वैजयन्ते । त्रय-
समधिकत्रिंशदब्धिप्रमायु त्रयेण समधिकानां त्रिंशतोऽब्धीनां सागराणां प्रमा प्रमाणमायुर्जीवित यस्य सः ।
अहमिन्द्र अहमिन्द्राख्य । सद्यः तदैव । भूत्वा समुत्पद्य । पुण्योदयपरिणतैः पुण्यानां प्रशस्तकर्मणामुदयेन
परिणतैर्जातैः । दिव्यैः दिवि भवैः^१ । भोगैः सुखैः । रेमे रमते स्म । रमि^२ क्रीडायां लिट् ॥१६२॥

इति श्री वीरनन्दिऋतालुदयाङ्गे चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
विद्वन्मनोवल्लभाख्ये पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

किया ॥१६१॥ वहाँपर पक्षनाभने शीघ्र ही (अन्तर्भूतमे ही) दिव्य शरीर प्राप्त कर लिया,
जो विकसित मल्लीलताके फूलके समान सुगन्धित था और इसीलिए सारी दिशाओंको सुगन्धित
करनेवाला था, तथा रत्नोकी प्रभासे अत्यन्त ही सुन्दर था । वहाँपर पक्षनाभ अहमिन्द्र हुआ;
उसकी आयु तेतीस सागरप्रमाण थी । वह पुण्य कर्मके ऊपरसे प्राप्त हुए दिव्य भोगोंको भोगकर
आनन्द करने लगा ॥१६२॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्ग चन्द्रप्रभ चरित महाकाव्यमें
पन्द्रहवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥१५॥

[१६. षोडशः सर्गः]

लक्ष्मीचानिह भरते सरोजगण्डकृष्णद्वैरेय विधुदीधितिप्रकाशे ।
स्वैश्चिह्नैरिय परितो विराजमानो देशानामधिपतिरस्ति पूर्वदेशः ॥१॥
भारेण स्तनकलशस्य यस्मिन्नुत्पातुं मुहुरसदा विदग्धगोप्य ।
गोतेन स्फुटकलमाममञ्जरीणां लुण्ठाकं हरिणगण विमोहयन्ति ॥२॥
चोत्कारारण्यघिरीकृतानिलशैथिल्यैः प्राह्वामिव विदग्धविभिरिष्यन्त्रैः
व्याकृष्टाः सरसरसामृत पियन्तः पान्योषा न पयि परिधम विदन्ति ॥३॥

शोभत्यमुर्विजयशक्तिपावता नानानिनादितमहोदधुरसाञ्जव्यम् ।

गच्छन्तं दशपु प्रतिम(पगित)विनेन नेमोरवर प्रतिनवे(जे)द्वित्यज्जातम् ॥

लक्ष्मीचानिति । अथ अनुत्तरगमनान्तरम् । इह जम्बूद्वीपे । भरते भरतक्षेत्रे । विधुदीधितिप्रकाशः
विधोदयन्दस्य दीधितिर्गिरि प्रकाश शक्तिर्येषां ते । उरुण्डे, उन्नते । सरोजगण्डं सरोजनां कमलानां पञ्च-
कदम्बे । स्वै स्वस्ववर्णिनि । विह्वलित्य उगादिनिरिव । परित समन्तात् । विराजमान भासमान । लक्ष्मी-
वान् शोभायान् । देशानां जनपदानाम् । अधिपति प्रभु । पूर्वदेश पूर्व इति देश अस्ति वर्तते । लट् ।
उन्नेष्टा ॥१॥ भारेणोति । यस्मिन् देशे । स्तनकलशस्य यस्मिन् स्तनायेव कलशो तयोदयं तस्य । भारेण ।
मुहुः पदधातु । उत्पातुम् उपायनाय । असदा असमर्था । विदग्धगोप्य विदग्धा प्रीताः गोप्यो गोपस्त्रियः ।
स्फुटकलमाममञ्जरीणां स्फुटकलमानां स्फुटानां परिणतानां शालि^१सस्यानामपे विद्यमानानां मञ्जरीणां स्तवका-
नाम् । लुण्ठाकम्^२ अपहरन्तम् । हरिणगण हरिणानां गण समूहम्^३ । गोतेन गानेन । विमोहयन्ति परवध
कुर्वन्ति । मुहुर्वेचित्ये लट् । अतिशय ॥२॥ चोत्कारेति । मन्त्रं^४ पूर्वदेशे । चोत्कारारण्यघिरीकृतानिलशै-
थिल्यैः चोत्काररूपेणारणेण घिरीकृता अतिला निलला आशा दिशां येषां ते । आह्वाम् आह्वानम् ।
विदग्धद्विरिव कुवद्विरिव । इक्षुयन्त्रं^५ । व्याकृष्टा आकारिता । सरसरसामृत सरसो माधुर्यमुक्तो रस इक्षुरस स
एवामृत वत् । पियन्त पान कुर्वन्तः । पान्योषा पान्यानां पयिकानामोषा समूहा । 'नित्यं ण पन्थश्च' इति
य प्रत्यय पन्थादेशश्च । पयि मार्गे । परिधम धमम् । विदन्ति न जानन्ति^६ । विद ज्ञाने लट् । उत्प्रेक्षा ॥३॥

इसके उपरान्त—इसी जम्बूद्वीपके भरतक्षेत्रमे एक पूर्वदेश है, जो शोभा और लक्ष्मीसे सम्पन्न है और सभी देशोंका राजा है । उन्नत मृणालवाले एव चन्द्रमाको किरणोंके समान सफेद कमलोसे वह ऐसा जान पड़ता है मानो सभी ओरसे अपने राजचिह्नो—छत्र आदिसे सुशोभित हो ॥१॥ जिस देशमे कृपोबलोकी कुशल महिलाएँ स्तनकलशोंके भारके कारण बार-बार उठनेमे असमर्थ हैं । अतः वे अपने खेतोमे विकसित धानकी वालियोंको उजाड़नेके लिए आनेवाले हरिणोंके क्षुण्डको गानसे मोह लेती हैं । फलतः वह मूर्छित-सा होकर खड़ा रह जाता है—उजाड़ नहीं करता ॥२॥ जिस देशमे 'चो' 'चो' शब्दसे सारी दिशाओंको बघिर करनेवाले इक्षुयन्त्र—फाल्गु अपने शब्दसे ऐसे जान पड़ते हैं मानो रसपान करनेके लिए पथिकोंके समूहको बुला रहे हो । उनके शब्दसे आकृष्ट हुए राहगीर मधुर इक्षुरसरूपी अमृतका पान करके मार्गमे थकानका अनुभव नहीं करते—रस पीते ही उनकी थकान पच जाती है ॥३॥

१ श 'लट्' इति नास्ति । २ आ श 'द्वयेन । ३ = पुन पुन । ४ आ शास्त्रस्यो । ५ आ 'लुण्ठाकम्' इति नास्ति, श प्रती 'लुण्ठन्तम्' इत्यस्ति । ६ श 'समूह' इति नोपलभ्यते । ७ आ 'यन्त्र' इति नास्ति । ८. = यै । ९ श 'न जानन्ति' इति नास्ति ।

संतापप्रसरमुषः समाश्रितानां तुङ्गत्वे सति फलसंपदा नमन्तः ।
 सच्छायाः सरसतया सदैव यत्र सादृश्यं दधति महीरुहा महद्भिः ॥४॥
 नीरन्ध्रैर्विपुलफलैरकृष्टपच्यैः संपन्नं सुरकुर्वत्समस्तसस्यैः ।
 न स्पष्टं यमलमवग्रहा ग्रहोत्था निर्दोषं नरमिव दुर्जनापवादा ॥५॥
 संगीतध्वनिमुखरैर्विराजमाना प्रासादैः शशधरबिम्बचुम्बनोत्कैः ।
 तत्रास्ति त्रिदशपुरीव राजधानी विख्याता भिजगति चन्द्रपुर्यभिख्या ॥६॥
 विस्तीर्णोन्नतशिखरावलीकराग्रैरुत्तमामिव विदधन्निराश्रयस्य ।
 कारुण्यात्पवनपथस्य भाति यस्यां प्राकारो ध्वजरमणीयगोपुराग्रः ॥७॥

सतापेति । यत्र^३ देशे । समाश्रितानाम् आश्रितजनानाम् । सतापप्रसरमुषः संतापस्य प्रसर प्रचारं^३ मुष्णन्तीति तथोक्ता । तुङ्गत्वे औन्नत्ये सति । फलसंपदा फलानां संपदा समृद्ध्या । नमन्तः विनता । सच्छाया अनातपेन युक्ता, (पक्षे) कान्त्या युक्ताः । 'छाया स्यादातपामावे सत्कान्त्युक्तोचकान्तिषु । प्रतिबिम्बेऽर्ककान्ताया तथा पङ्क्तौ च पालने ॥' सरसतया जलयुक्ततया, (पक्षे) पक्षिराजयुक्ततया । सदैव सर्वदैव । महद्भिः सत्पुरुषैः । सादृश्यं समानत्वम् । दधति धरन्ति । लट् । श्लेषोपमा ॥४॥ नीरन्ध्रैरिति । नीरन्ध्रैः निरन्तरैः । विपुलफलैः विपुलानि सान्द्राणि फलानि येषां तैः । अकृष्टपच्यै^४ अकृष्ट पच्यं येषां तैः । समस्तसस्यैः समस्तैः सर्वैः सस्यैः । सुरकुर्वत् देवकुर्वन्मोक्षमभोगभूमिवत् । संपन्नं समृद्धम् । यं पूर्वदेशम् । ग्रहोत्था ग्रहैरादित्यादिनवग्रहैरुत्था उत्पन्ना । अवग्रहा दुर्भिक्षाणि । निर्दोषं पापरहितम् । जन लोकम् । दुर्जनापवादा दुर्जनैर्विहिता अपवादा निन्दा । इव । स्पष्टं स्पर्शनाय । ताल न समर्था भवन्ति । 'शक्तार्थ-वषट्—' इत्यादिना अल शब्दयोगे चतुर्थी । उपमा ॥५॥ संगीतेति । तत्र देशे । संगीतध्वनिमुखरं संगीतस्य ध्वनिना रवेण मुखरैर्वाचालं । शशधरबिम्बचुम्बनोत्कैः शशधरस्य चन्द्रस्य बिम्बत्वं मण्डनस्य चुम्बने स्पर्शने उत्कैस्तुक्ते । प्रासादैः हर्म्यैः । विराजमाना भासमाना । त्रिदशपुरीव त्रिदशानां देवानां पुरीव पुरमिव । [त्रि] जगति लोके [लोकत्रये] । विख्याता प्रसिद्धा । चन्द्रपुर्यभिख्या चन्द्रपुरी इत्यभिख्या नामधेयं यस्या सा । राजधानी पुरी । अस्ति वर्तते । उपमा ॥६॥ विस्तीर्णोत्ति । यस्या चन्द्रपुर्याम् । ध्वजरमणीयगोपुराग्रः ध्वजैः पताकाभिः रमणीय मनोहर गोपुराणां (पुर-) द्वाराणामग्रमूर्ध्वभागो दत्त सः । प्राकारः सालः ।

काचाद्रिप्रतिमविलोलवोचिनाम्भःखातेनापरिमितकुक्षिणा निजेन ।
 या शोभां वहति समन्तत परीता तद्रत्नान्यभिलपता पयोधिनेव ॥८॥
 यत्रोर्वोरुहनिचयः परं वियोगी सर्पादिः समजनि केवलं विलापी ।
 वैरस्यं परमतिपीडितेक्षुदण्डे सग्रामे परमभवद् गदाभिघातः ॥९॥
 पातालोदरमिव सेवित सहस्रैर्नागानां हृदयमिवोरु सज्जनानाम् ।
 शाक्यानां मतमिव यत्र भूमिकाभिर्वह्नीभिः स्थितमवभाति राजवेश्म ॥१०॥

विस्तीर्णोन्नतशिखरावलीकराग्रे विस्तीर्णानां विशालानामुन्नतानां प्राशूनां शिखराणामावृत्य एव श्रेण्य एव (कराग्राणि तै) कराग्रैर्हस्ताग्रैः । निराश्रयस्य निर्गताधारस्य । पवनपथस्य गगनस्य । कारुण्यात् दयाया । उत्तम्भा हस्ताधारम् । विदधन्निव कुर्वन्निव । भाति विराजते । भा दीप्तौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥७॥ काचेति । काचाद्रिप्रतिमविलोलवोचिना काचाद्रेरञ्जनपर्वतस्य प्रतिमा समाना विलोलाश्चञ्चला वीचयस्तरङ्गा यस्मिन् तेन । अपरिमितकुक्षिणा अपरिमितोऽपरिमित कुक्षिरुदर यस्य तेन । निजेन स्वकोयेन । अम्भःखातेन अम्भघो जलस्य खातेन खातिकया । तद्रत्नानि तस्य पुरस्य रत्नानि मणोन् । अभिलपता वाञ्छता । पयोधिनेव समुद्रेणैव । समन्तत परितः । परीता परिवृता । या पुरी । शोभा मनोहरत्वम् । वहति धरति । वहि^१ प्रापणे लट् । उत्प्रेक्षा ॥८॥ यत्रेति । यत्र चन्द्रपुर्याम् । परं केवलम् । उर्वोरुहनिचय उर्वोरुहाणा वृक्षाणा निचयः समूहः । वियोगी वीना पक्षिणा योगी सवन्धो । जनो^३ वियोगी न । केवल परम् । सर्पादि भुजङ्गादि । विलापी विलमाप्नोतीति विलापी । विलापी^५न विप्रलापकारी न । समजनि समजायत^४ । जनैर्^६ प्रादुर्भावे लुङ् । वैरस्य विरसत्वम् । पर केवलम् । अतिपीडितेक्षुदण्डे अतिपीडिते यन्त्रेणातिमदिते इक्षूणा रसालानां दण्डे यष्टौ समजनि^७ । पर केवलम् । सग्रामे रणे । गदाभिघात गदया दण्डेनाभिघातः । गदाभिघात^८ गदैर्व्याधिभिरभिघातो बाधा । न अभवत् । परिस्रष्टा ॥९॥ पातालेति । यत्र पुर्याम् । पातालोदरमिव पातालस्याधोभागस्योदरमिव मध्यप्रदेश इव^९ । नागानां नागदेवतानाम्, (पक्षे) गजानाम् । सहस्रं अनेकं ।

दिशाओमे चार वडे-वडे दरवाजे—फाटक बने हुए हैं, जिनके ऊपर लहराते हुए झण्डोसे अपूर्व सुषमा छायी रहती है । वह प्राकार अपने विशाल और उन्नत-शिखररूपी हाथोसे आकाशका स्पर्श करता है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानो वह कर्णावश, निराश्रय आकाशको हस्तावलम्बन देकर थामे हुए हो ॥७॥ राजधानीके चारों ओर परिखा बनी हुई है । उसमें अगाध जल भरा हुआ है । उसमें जो चंचल लहरें उत्पन्न होती हैं वे अजनगिरि सरीखी प्रतीत होती हैं । उस परिखासे वह राजधानी ऐसी जान पड़ती है मानो उसके रत्नोंको पानेकी अभिलाषासे समुद्रने उसे सभी ओरसे घेर लिया हो । परिखासे राजधानीको अपूर्व शोभा है ॥८॥ वहाँपर केवल वृक्षोंका समूह हो वियोगी अर्थात् पक्षियोंके सम्पर्कसे युक्त है, किन्तु और कोई भी वियोगी—विरही नहीं है । वहाँपर केवल सर्प आदि जन्तु हो विलापी हैं—विलोके निवासी हैं, और कोई भी विलापी—विलाप करनेवाले नहीं हैं । वहाँ विरसता या नीरसता केवल अच्छी तरह कोलहूमे पेरे गये गन्धोमे पायी जाती है, और किसी भी मनुष्यमें नीरसता नहीं पायी जाती । तथा वहाँपर केवल संग्राममें ही गदाका प्रहार होता है, और किसीके भी ऊपर रोगका आक्रमण नहीं होता ॥९॥ वहाँका राजमहल देखते ही बनता है । जिस प्रकार पातालका मध्यभाग हजारों नागकुमार जातिके देवोंसे युक्त है, उसी प्रकार वह (राजमहल) हजारों

१ आ हस्तधारम् । २ आ वह । ३ = तत्रत्य कश्चन मानव । ४ = तत्रत्य कश्चिदपि । ५ श जायते स्म । ६ आ जनौ । ७ = पर तत्रत्ये कस्मिंश्चिदपि पुंसि वैरस्य न समजनि । ८ = 'पर तत्र' इत्युपरिष्ठाद् योज्यम् । ९ श मध्यमिव ।

प्रख्यातः प्रशमरतः प्रतापराशिस्तत्रासीदवनिपतिर्महादिसेनः ।

यः क्रान्ताखिलभुवनैर्गुणैरुदारैरिच्छाको कुलममलैरलंकारः ॥११॥

कुन्देन्दुद्युतिनिकरावदातयान्यान्यक्कुर्वञ्जगति महीभृतः स्वकीर्त्या ।

कल्याणप्रकृतितया न केवलं यः स्थैर्येणाप्यनुविदधे सुराचलेन्द्रम् ॥१२॥

लावण्यं भृशमदधादभूदगाधो रत्नानामपि परमालयो बहूनाम् ।

अन्वेतुं तदपि शशाक यं महेच्छं^१ नाम्भोधिः प्रलयपराकृतव्यवस्थः ॥१३॥

सेवितम् आश्रितम् । सज्जनानां सत्पुरुषाणाम् । हृदयमिव चित्तमिव । उरु महत् । शाक्यानां बौद्धानाम् । मतमिव समय इव । बह्वीभि बहुलाभि । भूमिकाभि माध्यमिक—सौत्रान्तिक-वैभाषिक—योगाचारादिमत-भेदे, (पक्षे) तलै । स्थितम् । राजवेश्म राजसदनम् । [अव-] माति विराजते । लट् । उरमा^२ ॥१०॥ प्रख्यात इति । तत्र पुर्याम् । यः । क्रान्ताखिलभुवनैः क्रान्त व्याप्तमखिल सकल भुवन लोको यैस्ते । उदारैः महद्भिः । अमलैः निर्मलैः । गुणैः माधुर्यादिभिः । इक्ष्वाकोः इक्षून् आकायत^३ इति इक्ष्वाकु, त-य पुरुदेवस्य^४ । कुल वंशम् । अलंकार बुभूष । (स) । प्रशमरत प्रशमे नयगुणे रत प्रीत । प्रतापराशि प्रतापानां तेजसा राशिः पुञ्ज । महादिसेन महासेन इति^५ । अवनिपति भूमिपति । आसीत् अभवत् । लङ् । अतिशय ॥११॥ कुन्देति । कुन्देन्दुद्युतिनिकरावदातया कुन्देन्दोर्माध्यचन्द्रयोर्द्युतीनां निकर इव निचय इवाव-दातया शुभ्रया । स्वकीर्त्या स्वाध्यात्मन कीर्त्या यशसा । अन्यान् शेषान् । महीभृन् भूपान्^६, पक्षे पर्वताश्च । जगति लोके । न्यक्कुर्वन् तिरस्कुर्वन् । य भूष । न केवलं न परम् । कल्याणप्रकृतितया कल्याणस्य भद्रस्य, पक्षे सुवर्णस्य प्रकृतितया^७ स्वभावतया । स्थैर्येणापि धैर्येणापि, पक्षे स्थिरत्वेनापि । सुराचलेन्द्र महामेघम् । अनुविदधे अनुकरोति स्म । डुघाम् धारणे च लिट् । श्लेषोपमा ॥१२॥ लावण्यमिति । भृशम् अत्यन्तम् । लावण्यं शरीरकान्तिम्, लवणत्वमिति ध्वनिः । अदधात् धरति स्म । अगाध अतलस्पर्शः । बहूनां बहुला-नाम् । रत्नानामपि मणीनामपि । परमालयः प्रकृष्टनिलयः । अभूत् अभवत् । तदपि तथापि । प्रलयपराकृत-व्यवस्थः प्रलयेन प्रलयकालेन पराकृता निराकृता व्यवस्था मर्यादा यस्य स । अम्भोधिः समुद्रः । महेच्छं महतो पृथुला इच्छा चित्तं यस्य तम् । य भूषम् । अन्वेतुं सदृशो भवितुम् । न शशाक समर्थो न बभूव ।

हाथियोसे युक्त है । जिस तरह सज्जनोका हृदय विशाल होता है, उसी प्रकार वह भी विशाल है । जैसे बौद्धोंके मतमें अनेक भेद-प्रभेद हैं वैसे ही उसमें अनेक खण्ड हैं ॥१०॥ वहाँ महासेन नामक राजा राज्य करता था । वह शान्तिप्रेमी और प्रतापका पुंज था । वह सारे भूमण्डलमें विख्यात था । उसने समस्त ससारमें फैले हुए अपने महान् निर्मल गुणोंसे इक्ष्वाकु वंशको सुशोभित किया था ॥११॥ उसने कुन्दपुष्प और चन्द्रकिरणोंकी राशिके समान शुभ्र, अपनी कीर्तिसे इस भूतलपर अन्य सभी राजाओं (पर्वतों) को मात कर दिया था, तथा न केवल भद्र (स्वर्ण) प्रकृतिके कारण, वरन् स्थिरताके कारण भी सुमेरुपर्वतको अपने समान बना लिया था ॥१२॥ महासेनके शरीरपर मोती सरोखी आभा अत्यधिक मात्रामे थी । वह गम्भीर था, बहुतसे रत्नोंका आश्रय स्थान था और अत्यन्त उदारचेता था । यो समुद्र भी लावण्य—खारेपनसे युक्त होता है, खूब गहरा होता है और होता है अगणित रत्नोंका आकर, किन्तु फिर भी वह प्रलयकालमें अपनी मर्यादाको छोड़ देता है, जब कि महासेन बड़ेसे बड़े सकटके अवसरपर भी अपनी मर्यादाको नहीं बदलता रहा, अतः समुद्र उसकी बराबरी नहीं कर

१ अ महोश । २. आ वस्य नवमश्लोकस्य व्याख्यापूर्ववत् वर्तते । ३. आ आनायत । ४. श मरुदेवस्य । ५. श महाधिसेन. महाधिसेन इति । ६. आ भूपालान् । ७. आ प्रकृतिकतया ।

शौर्यं नातिशयि समुज्झितं नयेन न क्षान्त्या रहितमुदारया प्रभुत्वम् ।
 यस्यासीद्विनयविनाकृता न विद्या वित्तं नानवरतदानभोगहीनम् ॥१४॥
 तस्योर्वीचलयविशेषकस्य राज्ञः पर्याप्ताननुगुणवर्णनेयतैव ।
 संसारार्णवमथनस्य भव्यभानोर्यद् भेजे सकलजगद्गुरोर्गुणत्वम् ॥१५॥
 तस्य श्रीरिव कमलालयादुपेता पातालादिव परिनिर्गताहिकन्या ।
 पुष्पेषो रतिरिव लक्ष्मणेति जाया सर्वान्तःपुरपरमेश्वरो बभूव ॥१६॥
 सच्छाया विपुलतरोर्महा^१लतेव मेघानामिव पदवी सतारतारा ।
 चापश्रीरिव वरवंशलब्धजन्मा या रेजे सुकविकथेव चारुवर्णा ॥१७॥

निषेधोपमा ॥१३॥ शौर्यमिति । यस्य भूपस्य । अतिशयि अतिशयोपेनम् । शौर्यं^२ सामर्थ्यम् । नयेन नयगुणेन । न समुज्झित विरहित न भवति । तस्य प्रभुत्व स्वामित्वम् । उदा या महत्या । क्षान्त्या क्षमया । रहित समुज्झित न । विद्या शास्त्रपरिज्ञानम् । विनयविनाकृता विनयेन विनयगुणेन विनाकृता अभावविहिता । नासीत् नाभवत् । वित्त द्रव्यम् । अनवरतदानभोगहानम् अनवरत सतत दानभागाम्या त्यागानुभवाभ्या हीन रहितम् । न स्यात्, सर्व सार्थकमेव भवतीत्यर्थः ॥१४॥ तस्येति । यत् यस्मात् कारणत् । संसारार्णवस्य संसारसमुद्रस्य मथनस्य प्रमदनस्य । भव्यभानो भव्याना विनयजनाना^३ भाना सूर्यस्य, सन्मागप्रकाशकस्येत्यर्थः । सकलजगद्गुरोः स्वामिन । गुणत्व पितृत्वम्^४ । भेजे भजतिस्म । लिट् । उर्वीचलयविशेषकस्य उर्व्या भूमेर्वलयस्य मण्डलस्य विशेषकस्य तिलकस्य । तस्य महासेनस्य । राज्ञ भूपस्य । गुणवर्णना गुणाना वर्णना कीर्तना । इयतैव एतावत्प्रमाणेनैव । पर्याप्ता सपूर्णा । ननु^५ निश्चयम् ॥१५॥ तस्येति । कमलालयात् कमलमेवालय तस्मात् । उपेता आगता । श्रीरिव लक्ष्मीरिव । पातालात् अधोभुवनात् । परिनिर्गता आयाता । अहिकन्येव नागकन्येव । पुष्पेषो कामस्य । रतिरिव रतिदेवीव । तस्य महासेनभूपस्य । सर्वान्तःपुरपरमेश्वरी सर्वस्याखिलस्यान्तःपुरस्य निशान्तस्य परमेश्वरी स्वामिनी । लक्ष्मणा इति लक्ष्मणादेवी इति । जाया प्राणवत्तमा । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥१६॥ सच्छायेति । विपुलतरोः विपुलस्य महत्तरोर्वृक्षस्य । महालतेव^६ वल्लरीव^७ । सच्छाया कातियुक्ता, (पक्षे) अनातपसहिता । मेघाना जलघण्टाणाम् । पदवीव वीथीव, गगनमिवेत्यर्थः । सुतारतारा सुतारा महत्यस्तारा मौक्तिका, पक्षे तारा नक्षत्राणि यस्या सा । चापश्रीरिव चापस्य धनुषः श्रीरिव शोभेव । वरवंशलब्धजन्मा वरे श्रेष्ठे वधे,

सका ॥१३॥ उसका सर्वोत्कृष्ट पराक्रम नीतिसे रहित नहीं था, प्रभुता उत्तम क्षमासे रहित नहीं थी, विद्या विनयसे रहित नहीं थी और धन कभी भी दान और भोगसे हीन नहीं था ॥१४॥ राजा महासेन सारे भूमण्डलका तिलक था । निश्चय ही उसके गुणोंका वर्णन इतना ही पर्याप्त है कि वह संसारसमुद्रके मथन करनेवाले, भव्यजीवोंको सन्मार्ग प्रदर्शन करनेके लिए सूर्यको समता करनेवाले और सार संसारके गुरु बननेवाले भगवान् चन्द्रप्रभका गुरु-पिता था ॥१५॥ उसकी लक्ष्मणा नामकी पट्टरानी थी, जो सभी रानियोंमे प्रमुख थी, और जो ऐसी प्रतीत होती थी मानो कमलरूपी आलयको छोड़कर आयी हुई लक्ष्मी हो, पातालसे निकलकर आयी हुई नागकन्या हो या कामदेवके पाससे आयी हुई रति (कामदेवकी पत्नी) हो ॥१६॥ जिस प्रकार विशाल वृक्षकी बहुत बड़ी शाखा अच्छी छायासे युक्त होती है उसी प्रकार पट्टरानी लक्ष्मणा अच्छी छाया-क्रान्तिसे युक्त थी, जिस तरह आकाश चमकती हुई ताराओंसे युक्त होता है उसी तरह वह चमचमाते निर्मल मोतियोंमे भूषित थी, जैसे धनुषकी सुषमा श्रेष्ठ

१ अ क ख ग घ म 'महातरो लं' । २ = पराक्रम । ३ आ विनयजनाना, श विनीयजनाना ।

४ श वेतुत्वम् । ५ = निश्चयेन । ६ = महाशाखेव । ७ श 'वल्लरीव' इति नोपलभ्यते ।

लोलत्वं नयनयुगे न चित्तवृत्तौ मन्दत्वं गतिषु न सज्जनोपचारे^१ ।
 कार्कश्यं कुचयुगले न वाचि यस्या भङ्गोऽभूदलकचये न चापि शीले^२ ॥१८॥
 सौभाग्यं कचिदितरत्र रूपमात्रं क्वापि स्याद्विनयगुणोऽपरत्र शीलम् ।
 यस्यां तत्समुदितमेव सर्वमासीत्प्रायेण प्रभवति तादृशी न सृष्टिः^३ ॥१९॥
 सर्वेषामपि तमसां छिदः^४ पुरस्तात्तीर्थस्य क्षतरजसोऽष्टमस्य कर्ता ।
 यद्गर्भं गुणनिधिरात्मनाधिशिश्ये कस्तस्या गुणगणनां विधातुमीशः ॥२०॥

गोत्रे, पक्षे वेणी लब्ध प्राप्त जन्म जनन यस्या^५ सा । सुकविकथेव सुकवेः महाकवीश्वरस्य कथेव वाणीव ।
 चारुवर्णा चारुर्मनोहरो वर्णं कान्तिः, पक्षे वर्णोऽक्षर यस्याः सा । या देवी । रेजे भाति स्म । लिट् । श्लेषो-
 पमा ॥१७॥ लोलत्वमिति । यस्याः लक्ष्मणायाः । नयनयुगे नयनयोर्नेत्रयोर्युगे युगले । लोलत्व चञ्चलत्वम् ।
 चित्तवृत्तौ चित्तस्य मनसो वृत्तौ वर्तने । न नाभूत् । मन्दत्वम् आलस्यम् । गतिषु गमनेषु । सज्जनोपकारे
 सज्जनानां सत्पुरुषाणामुपचारे सत्कारे । न । कार्कश्यं कठिनत्वम् । कुचयुगले स्तनयुगले । वाचि वचने । न ।
 भङ्गः कौटिल्यम् । अलकचये अलकानां चूर्णकुन्तलानां चये समूहे । शीले सदाचारे । न चाप्यभूत् नाभवत् ।
 परिसंख्या ॥१८॥ सौभाग्यमिति । क्वचित् कस्याचित् स्त्रियाम् । सौभाग्यम् आदेयमूर्तित्वम् । इतरत्र
 अन्यस्याम् । रूपमात्रं सौन्दर्यमात्रम् । क्वापि^६ कस्यामपि स्त्रियाम् । विनयगुणं विनयरूपो गुणः । अपरत्र
 अपरस्यां वनितायाम् । शीलं सदाचारः । स्यात् भवेत् । यस्या लक्ष्मणायाम् । तत्सर्वं तत्सकलम् । समुदितमेव
 युगपदेव । आसीत् अभवत् । तादृशी तद्रूपा । सृष्टिः स्त्रीसृष्टिः । प्रायेण बहुलेन^७ । न प्रभवति ॥१९॥
 सर्वेषामिति । पुरस्तात् अग्रे । सर्वेषामपि सकलजनानामपि । तमसाम् अज्ञानानाम् । छिदः नाशयतः ।
 क्षतरजसः क्षत विनष्टः रजः पाप यस्य^८ तस्य । अष्टमस्य अष्टानां पूरणस्य । ‘नो मट्’ इति मट्—प्रत्ययः ।
 तीर्थस्य परमागमस्य । कर्ता प्रभुः । गुणनिधिः गुणानामनन्तज्ञानादीनां निधिर्निधानम् । यद्गर्भं यस्या
 लक्ष्मणायां गर्भमुदरम् । आत्मना स्वयमेव । अधिशिश्ये प्रेरितवान् । ‘शीङ्स्थासोऽधेराधारः’ इति आधारे
 कर्म । तस्या लक्ष्मणायाः । गुणगणानां गुणानां पातित्वत्यादीनां गुणानां गणनां सख्याम् । विधातुं कर्तुम् । कः

बांससे उत्पन्न होती है वैसे वह श्रेष्ठ वशमे उत्पन्न हुई थी और जिस प्रकारसे अच्छे कविकी
 कथा सुन्दर वर्णोंसे युक्त होती है उसी प्रकारसे वह भी सुन्दर वर्ण रंगसे युक्त थी । वह सभी
 दृष्टिसे सुन्दर थी । उसकी निराली शोभा थी ॥१७॥ उसके नेत्र युगलमे चञ्चलता थी, न कि
 मनोवृत्तिमे, उसकी चाल सालस-धीमी थी, किन्तु उसे सत्पुरुषोंके उपकार करनेमे आलस नहीं
 था; उसके स्तनयुगलमे कठोरता थी न कि वचनोमे और उसके केशपाशमे घुँघरालापन था
 किन्तु उसका शील कभी स्वप्नमे भी भंग नहीं होता था ॥१८॥ किसी स्त्रीमे केवल सौभाग्य,
 किसीमे केवल रूप, किसीमे केवल विनय गुण, तो किसीमे केवल शील ही पाया जाता है,
 किन्तु पट्टरानी लक्ष्मणामे क्या सौभाग्य, क्या रूप, क्या विनय और क्या शील—ये सभी गुण
 एक ही साथ प्रकट हो गये थे । ऐसी स्त्रियोंकी सृष्टि प्रायः नहीं होती, होती भी है तो बहुत
 ही कम ॥१९॥ आगे जाकर सभी प्रकारके अज्ञानको मिटानेवाले, और पापोंको नष्ट करनेवाले
 अष्टम तीर्थके प्रवर्तक अत्यधिक गुणवान् भगवान् चन्द्रप्रभु जिसके गर्भमे अवतरित होंगे उसके

१ आ इ क ख ग घ म 'पकारे । २. आ इ दृष्टिः । ३ म तमसा स्थितिः । ४. क ख
 ग घ म परस्तात्ती । ५ = यया । ६ = सुभगता । ७. श 'अपि' नास्ति । ८ = बहुलम् ।
 ९. = येन ।

तां क्षोणीमिव चतुरर्णवावसानामायातां तनुमनुकृत्य मानवीयाम् ।
 प्राप्योर्वोपतिरखिलेन्द्रियार्थसारामात्मानं स कलयति स्म सार्वभौमम् ॥२१॥
 व्यासक्तस्तदधरपल्लवे स राज्यश्रीचिन्तामपि शिथिलोचकार भूप ।
 प्रायेण स्थिरमतयोऽपि विप्रमोहं नीयन्ते मदनफलैरिवेन्द्रियार्थैः ॥२२॥
 निर्मग्नं विषयसुखाम्बुधावगाधे तं मन्दोद्यममवधार्य राजकार्यं ।
 स्वातन्त्र्यययुरखिलानि मण्डलानि मन्दत्वं भवति न कस्य वाभिभूत्यै ॥२३॥
 व्युत्थानसचिवमुखाच्चिशम्य राक्षां राजेन्द्रो निजमभिनिन्द्य च प्रमादम् ।
 निर्जतुं स दश दिशोऽन्यदा प्रतस्थे सामन्तैः परिकलितः^१ सहस्रसख्यैः ॥२४॥

को वा । ईश समर्थ । अतिशय ॥२०॥ तामिति । स उर्वोपति महासेनभूपति । मानवीया मनुष्यसबन्धिनीम् । तनु शरीरम् । अनुकृत्य धृत्वेत्यर्थः । आयाता विशालाम् [आयाता] (समागताम्) । चतुरर्णवावसाना चत्वारोऽर्णवा समुद्रा चतुरर्णवास्त एवावसाना अवधयो यस्या ताम् । क्षोणीमिव भूमिमिव^३ । अखिलेन्द्रियार्थसाराम् अखिलानां निखिलानामिन्द्रियाणां पञ्चेन्द्रियाणामर्थानां विषयाणां सारा सारभूताम् । ता लक्ष्मणाम् । प्राप्य लब्ध्वा । आत्मानं स्वम् । सार्वभौम चक्रवर्तिनम् । कलयतिस्म मन्यते स्म । कल सख्याने लट् । उत्प्रेक्षा ॥२१॥ व्यासक्त इति । तदधरपल्लवे तस्या लक्ष्मणाया अधर एव ओष्ठ एव पल्लवः किसलय तस्मिन् । व्यासक्त आसक्त । भूप महासेनभूपः । राज्यश्रीचिन्तामपि राज्यस्य श्रिय संपदश्चिन्तामाध्यानमपि । शिथिलोचकार प्रागशिथिला इदानीं शिथिला (शिथिला ता) चकार । लिट् । तथा हि । स्थिरमतयोऽपि स्थिरया स्थिररूपया मत्या बुद्ध्या युक्ता अपि । मदनफलैरिव^५ इन्द्रियार्थैरिव, पञ्चेन्द्रियविषयैः । प्रायेण तावत् बाहुल्येन । विप्रमोहं भ्रान्तिम् । नीयन्ते प्राप्नुवन्ति । णीञ् प्रापणे लट् । अर्थान्तरन्यास ॥२२॥ निर्मग्नमिति । अगाधे अतलस्पर्शे । विषयसुखाम्बुधौ विषयाणां पञ्चेन्द्रियाणां^५ सुखमेवाम्बुधि समुद्र तस्मिन् । निर्मग्नं प्रविष्टम् । राजकार्ये राज्ञा भूपानां कार्ये दुष्टनिग्रहादिकार्ये कृत्ये । मन्दोद्यमम् अल्पोद्योगम् । त महासेनम् । अवधार्य निश्चित्य । अखिलानि सर्वाणि । मण्डलानि^६ भूवलयानि । स्वातन्त्र्य स्वाधीनत्वम् । ययु यान्ति स्म । सकलदेशाधिपा स्वाधीना बभूवु इत्यर्थः । मन्दत्वम् अलसत्वम् । कस्य वा पुरुषस्य । अभिभूत्यै तिरस्करणाय । न भवति किन्तु^७ भवत्येव । अर्थान्तरन्यास ॥२३॥ व्युत्थानमिति । राजेन्द्र राजश्रेष्ठ । स महासेन । सचिवमुखात् मन्त्रिवदनात्^८ । राक्षा सामन्तभूपानाम् । व्युत्थानं विरोधाचरणम्^९ । निशम्य श्रुत्वा । निज स्वकीयम् । प्रमाद^{१०} मतिविभ्रमम् । अभिनिन्द्य च

गुणोकी गणना भला कौन कर सकता है ? ॥२०॥ पट्टरानी लक्ष्मणा ऐसी जान पड़ती थी मानो वह मानव देह धारण करके उपस्थित हुई, चारों समुद्रोंसे वेष्टित विशाल भूमि हो । वह सभी इन्द्रियोंके विषयोंका सार थी । उसे पाकर महासेनने अपनेको सार्वभौम-चक्रवर्ती माना ॥२१॥ लक्ष्मणके अवरपल्लवमे आसक्त होकर राजा महासेनने राज्यलक्ष्मीकी चिन्ताको भी कम कर दिया । सच तो यह है कि जिनकी बुद्धि स्थिर है वे भी धतूरेके फल सरोखे पञ्चेन्द्रियोंके विषयोंसे मोहित कर दिये जाते हैं ॥२२॥ महामेन विषयसुखके अगाध समुद्रमे मग्न रहने लगा और उसने राजकीय कार्यमे ढील डाल दी । यह जानकर सारी छोटी-बड़ी रियासतें—जो अधीन रही—स्वतन्त्र हो गयी । आलस किसके अपमानके लिए नहीं होता ? ॥२३॥ अपने मन्त्रियोंके मुखसे, अनेक अधीन राजाओंके सिर उठानेके समाचार सुनकर राजाधिराज

१. आ इ कलयते । २ क ख ग घ म परिकरित । ३ श 'भूमिमिव' इति नास्ति । ४ = धतूर-फलैरिव । ५ = पञ्चेन्द्रियसबन्धिना । ६ = सामन्तानां राज्यभूभागा । ७ = सर्वेषामपि । ८ श वचनात् । ९. आ 'विरोधाचरणम्' इति पद नोपलभ्यते । १० = अनवधानताम् ।

प्राक्प्राचीं^१ दिशमुपसृत्य धूतधन्वा कृत्वाथ स्वशरशरव्यमङ्गराजम् ।
 कारुण्यात्प्रणतिपरे रराज राज्यं तत्सूनौ विदधदुपायनीकृतेभे ॥२५॥
 प्रोद्दामद्विरदप्रभेदनिर्यद्योधासृक्प्लुतरथचक्रचक्रवाले ।
 तेनाजौ प्रविदधिरे कलिङ्गभर्तुः कामिन्यो वलयविहीयमानहस्ताः ॥२६॥
 पादाब्जद्वितयशिलीमुखायमानं स्वग्रीवानिहितकुठारभेकवीर^२ ।
 पञ्चालाधिपतिमसौ व्ययुङ्क्त रत्नैर्न प्राणैः प्रणतकृपालवो महान्तः ॥२७॥

निन्दयित्वा । सहस्रसंख्ये अनेकैः । सामन्तै^३ राजभि । परिकलित. युक्त सन । दशदिश दशरुकुम् ।
 निर्जैतु विजयनिमित्तम् । अन्यदा अन्यस्मिन् काले । प्रतस्थे निर्जगाम । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् ॥२४॥ प्रागिति ।
 धूतधन्वा धूत कम्पित धन्व^४ येन स । स महासेन । प्राक् प्रथमम् । प्राची पूर्वम् । दिश ककुभम् । उपसृत्य
 गत्वा । अङ्गराजम् अङ्गदेशराजम् । स्वशरशरव्य स्वस्य शरस्य बाणस्य शरव्य लक्ष्यम् । कृत्वा विधाय ।
 प्रणतिपरे प्रणतौ प्रणमने परे तत्परे । उपायनीकृतेभे उपायनीकृता उपग्राह्य (ह्याः) विहिता गजा येन तस्मिन् ।
 तत्सूनौ तस्याङ्गराजस्य सूनौ पुत्रे । राज्य प्रभुत्वम् । विदधत् कुर्वन् सन् । रराज भाति स्म । लिट् ॥२५॥
 प्रोद्दामेति । तेन राजा । प्रोद्दामद्विरदप्रभेदनिर्यद्योधासृक्प्लुतरथचक्रचक्रवाले प्रोद्दाम्ना द्विरदाना गजाना रदाना
 दन्ताना प्रभेदेन विदारणेन निर्यता निर्गच्छता योधाना भटानामसृजा रक्तेन प्लुतान्याद्रितानि रथाना स्यन्दनाना
 चक्राणि रथाङ्गानि^५ चक्रवाले^६ मण्डले यस्य तस्मिन् । आजौ सग्रामे । कलिङ्गभर्तुः कलिङ्गस्य कलिङ्गदेशस्य
 भर्तु राज्ञ । कामिन्य वनिता । वलयविहीयमानहस्ता वलयै कङ्कणैर्विहीयमाना विमुच्यमाना हस्ता पाणयो
 यासा ता । प्रविदधिरे प्रचक्रिरे । डुधाम् धारणे च कर्मणि लिट् ॥२६॥ पादाब्जेति । एकवीर. एकशूर ।
 असौ महासेन । पादाब्जद्वितयशिलीमुखायमान पादाब्जयोः पादारविन्दयोर्द्वितये द्वये शिलीमुखायमान^७ शिली-
 मुख इव भ्रमर इवाचर्यमाणम् । स्वग्रीवानिहितकुठार स्वस्यात्मनो ग्रीवाया कण्ठे निहित. स्थापित कुठारः परशु-
 र्येन तम् । पाञ्चालाधिपति पाञ्चालस्य पाञ्चालदेशस्याधिपति पतिम् । रत्नै मणिभिः । व्ययुङ्क्त रहितम-
 करोत् । युज्मन् योगे लङ् । प्राणै अमुभिः । न न व्ययुङ्क्त । पादाब्जविनतत्वात् तेनोपायनीकृत रत्नमेव
 गृहीतवान् प्राणापहार न कृतवानित्यर्थः । तथा हि । महान्तः सत्पुरुषा । प्रणतकृपालव प्रणताना विनताना-

महासेनने अपने प्रमादकी निन्दा की, और फिर वह हजारों सामन्तोसे युक्त होकर दस
 दिशाओको जीतनेके लिए निकल पडा ॥२४॥ इसके पश्चात् वह सबसे पहले पूर्व दिशामे
 गया । उसके हाथमे घनुष था । उसने प्रथमतः अगदेश (जहाँ आज जिला हजारीबाग है) के
 राजाको अपने बाणका लक्ष्य बनाया । यह देखकर उस (अगदेशके राजा) का राजकुमार,
 महासेनके चरणोमे झुक गया और उसे उसने उपहारमें हाथी प्रदान किये । महासेनको दया
 आ गयी । फलतः उसने अगदेशका राज्य वहाँके राजकुमारको दे दिया । इसीमे उसकी शोभा
 थी ॥२५॥ मदमाते दुर्दम हाथियोके दाँतोके प्रहारसे घायल हुए सैनिकोके रक्तसे सग्रामभूमि
 तर हो गयी और उसमे रथोके पहिये सन गये । ऐसे घोर सग्राममे महामेनने कर्लिंग (उड़ीसा)
 नरेशकी रानियोके हाथोको चूडियोसे मुक्त कर दिया—नरेशको मारकर उन्हे विधवा बना
 दिया ॥२६॥ पाचाल देशका राजा अपने गलेमे कुठार लटकाकर—दीनतापूर्वक महासेनके
 निकट गया, और उसके चरणकमलोमे भौरेकी भाँति लीन हो गया—उसकी शरण ले ली ।
 महासेनने उसे शरणागत मानकर जीवित छोड दिया, तथा उसके द्वारा उपहारमे दिये गये

१. अ क ख ग घ म प्राक्पूर्वा । २ आ इ घोर । ३. श 'सामन्तै' इति नास्ति । ४ आ घनुः ।

५ = तेषा चक्रवाल मण्डलं यस्मिन् । ६. आ मध्ये । ७. = भ्रमरायमाण ।

संछन्नाखिलककुभो घनानिवोद्गन्निर्धू^१यायुवजनिताचिरांशुशोभान् ।

चेदीशं द्रुममिव निघ्नतः समूलं तस्यासीन्मरुदनुकारकारि वीर्यम् ॥२८॥

संप्राप्तस्तटभुवि पूर्ववारिराशेरुद्वेलः क्षितितलपालिनो वलौघः ।

प्रोत्प्लात^२द्विपदवनीरुहप्रतानो जशेऽसावपरपयोधिसगमाभः ॥२९॥

कल्लोलोच्चलितविदीर्णशुक्तिमुक्तां ते मुक्तावलिमनुवेलमिन्दुगौरीम् ।

गच्छन्तीमिव रिपुकीर्तिमधिपारं गृह्णन्तः क्षितिपतिसैनिका विरेजु^३ ॥३०॥

मुपरि कृपालवो दयायुक्ता हि । 'कृपाहृदयाटालु' इति आलु-प्रत्यय । अर्थान्तरन्यास ॥२७॥ सच्छन्नेति । घनानिव मेघानिव । सच्छन्नाखिलककुभ सच्छन्ना आच्छादिता अखिला सकला, ककुभो दिशो यैस्तान् । आयुव-जनिताशुशोभान् आयुवेन तन्नेन जनितेन जातेन अयुना किरणेन शोभा येषा तान् । औद्गान् औद्गदेशभूपान् । निर्धूय कम्पयित्वा । चेदीश चेदिदेशाधिपतिम् । द्रुममिव वृक्षमिव । समूल मूलसहितम् । निघ्नत विनाशयत । तस्य महासेनस्य । वीर्यं सामर्थ्यम् । मरुदनुकारकारि मरुतो वायोरनुकार^३ समान करोतीत्येव शीलम् । आसीन् अभूत् । लङ् । उपमा ॥२८॥ संप्राप्त इति । पूर्ववारिराशि (शे) पूर्वसमुद्र (पूर्वसमुद्रस्य) । तटभुवि तीरभूमौ । संप्राप्तः सगत । उद्वेल वेला मर्यादामुद्गतः । प्रोत्प्लातद्विपदवनीरुहप्रतान प्रोत्प्लात द्विपद एव अरातय एव अवनीरुहा वृक्षा तेषा प्रतान समूहो येन स । असौ अयम् । क्षितितलपालिन क्षितितल भूतल पालिनो रक्षकस्य महासेनस्य । वलौघ बलाना सैन्यानामोघ समूह । अपरपयोधिसङ्गमाभ अपरस्य पश्चिमस्य पयोधे समुद्रस्य सङ्गमस्य ससर्गस्याभ^४ सदृश । पश्चिमसमुद्र पूर्वसमुद्रस्पृष्ट इव सेनानिवहो जात इत्यभिप्राय । जज्ञे जायते स्म । लिट् । उपमा ॥२९॥ कल्लोलेवि । अनुवेल वेलायास्तटस्य समीपे । 'समीपे' इत्यमुना अव्ययीभावः । गच्छन्ती यान्तीम् । इन्दुगौरीम् इन्दुरिव चन्द्र इव गौरीं शुभ्राम् । कल्लोलोच्चलित^५ विदीर्णशुक्तिमुक्ता कल्लोलाना महातरङ्गाणामुच्चलितेनोर्ध्वचलनेन विदीर्णाभिभिन्नाभि शुक्तिभिर्मुक्ता पतिताम् । मुक्तावलि मुक्ताना मोक्तिकानामावलि पङ्क्तिम् । रिपुकीर्तिमिव रिपूणा शत्रूणा कीर्तिमिव । अधिपार समुद्रतीरे^६ । गृह्णन्तः । क्षितिपतिसैनिका क्षितिपतेर्महासेनस्य सैनिका सेनाचरा । रेजु भान्ति-

रत्नोक्तो स्वीकार कर लिया । महान् पुरुष, विनम्र व्यक्तियोंपर दया रखते हैं ॥२७॥ उद्देशके राजे मेघोके समान थे । जिस प्रकार मेघ सभी दिशाओको आच्छादित कर देते हैं, उसी प्रकार-से उद्देशके राजे सारी दिशाओको आच्छादित कर रहे थे—सभी दिशाओमे छाये हुए थे । मेघोको विजली सुशोभित करती है, तो उन राजोको आयुधरूपा विजली सुशोभित कर रही थी । उन सभीको कम्पित करके महासेनने—जिसका पराक्रम वायु सरोवरा था—चेदिदेशके नरेशको वृक्षको तरह मूलसे उखाड़ दिया ॥२८॥ समस्त भूतलके पालन करनेवाले राजा महासेनकी चारो मेनाओका समूह—जो सीमातीत था, तथा जिसने शत्रुरूपी वृक्षोके मण्डलको उखाड़ डाला था—पूर्व समुद्रके तटपर पहुँच कर ऐसा जान पड़ा मानो दूसरा (पश्चिम) समुद्र पूर्व समुद्रसे जा मिला हो ॥२९॥ उत्ताल तरंगोंसे उछलकर फूटी हुई सीपोसे जो मोती निकल पड़े थे, उनकी पक्ति—जो चन्द्रमाके समान सफेद थी—पूर्व समुद्रके तटपर बिखरी पड़ी थी, उसे महासेनके जो सैनिक ग्रहण कर रहे थे, वे ऐसे जान पड़ते थे मानो वहाँसे दूसरे

१ आ इ 'निवोद्गान्निर्धूया, म 'निवोद्गान्निर्धूया' । २ अ प्रात्वात् । ३ = अनुकरण । ४ = आभवाभा यस्य स, तत्सदृश इत्यर्थः । ५ एष टीकाश्रयः पाठ, प्रतिपु तु निखिलास्वपि 'च्छलित' इत्येव दृश्यते । ६ = समुद्रतीरे ।

ते पीत्वा प्रहरणधारिणामरीणामायुभिः सह शुचिनालिकेरनीरम् ।
 वेलान्तर्वणविवरेषु तस्य योधाः कक्कोलानिलविहृतश्रमा ववलुः ॥३१॥
 स स्तम्भं जयककुदं निपूदिनारिवेलाद्रेः शिरसि निखानयांवभूव ।
 भ्रान्ताखिलककुभः स्वकीयकीर्तेर्विश्रान्त्यास्पदमिव नाकमारुरुक्षो ॥३२॥
 भूमर्तुर्दिशमभिदक्षिणां यियासो सैन्योत्थैरथ पथि सैकतै रजोभिः ।
 कुर्वद्भिः सितमुडुवर्त्म तस्य काण्यं शत्रूणामिव समघार्थताननेषु ॥३३॥
 तत्रासौ समुपगतः समुद्यतासिरान्धीणां रणविनिपातितप्रियाणाम् ।
 सपूर्णं तुलितकलङ्कगण्डमिति व्यालम्बालकमकृताननेन्दुबिम्बम् ॥३४॥

स्म । लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३०॥ त इति । तस्य भूपस्य । ते योधा ते भटा । प्रहरणगरिणा खड्गधारिणाम् ।
 अरीणा शत्रूणाम् । आयुभिः आयुष्यै । सह । शुचि निर्मलम् । नालिकेरनीर नालिकेरस्थ नीरमुदकम् । पात्वा
 पानं कृत्वा । वेलान्तर्वणविवरेषु वेलायास्तटस्यान्तर्वणानां समीपवनानां विवरेषु मध्येषु । 'प्राग्नेऽन्त —'
 इत्यादिना वनशब्दस्य णत्वम् । कक्कोलानिलविहृतश्रमा कक्कोलात् कक्कोलं नामगन्तव्यवृक्षवनादागतनानिन्नेन
 वायुना विहृतो निराकृत श्रम आयासो येषां ते । भूत्वा । ववलु (ववलुः) चलन्ति स्म । वल्गु चलने लिट् ।
 सहाक्ति ॥३१॥ स इति । निपूदिनारि निपूदिता हिंसिता अरयो रिपवो येन स । म मर्त्यमेन । प्रभ्रान्ता-
 खिलककुभः प्रभ्रान्ताः प्रचलिता अखिला सकला ककुभो दिशो यथा तस्या । नाक स्वर्गम् । आरुक्षो
 आरोढुमिच्छो । स्वकीयकीर्ते स्वसन्निध्या कीर्तयशम् । विश्रान्त्यास्पदमिव विश्रान्त्या विश्रमम्यास्पदमिव
 प्रदेशवत्^१ । जयककुद जयस्य ककुदं चिह्नम् । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्मिन्नयाम्' इत्यमरः ।
 स्तम्भ निश्चलस्तम्भम् । वेलाद्रेः वेलापर्वतस्य । शिरसि अग्रे । निखानया बभूव स्थापयति स्म । खनूज
 अवधारणे^२ णिजन्ताल्लिट् उत्प्रेक्षा ॥३२॥ भूमर्तुरिति । अथ जयस्तम्भस्थापनानन्तरम् । पथि मार्गे । दक्षिणाम्
 अवाचीम् । दिशम् अभि दिशं प्रति । 'वीप्स्य—' इत्यादिना अभि-योगे द्वितया । यियासो यानुमिच्छो ।
 भूमर्तु भूमिपते । सैन्योत्थैः सैन्येन सेनया उत्थैः समुदभूतैः । उडुवर्त्म गगनम् । मित धवलम् । कुर्वद्भिः
 विदधद्भिः^३ । सैकतैः शुभ्रमिलितैः (शुभ्रसिकतायुतैः) । रजोभिः रेणुभिः । तस्य गगनस्य । काण्यं कृष्णत्वम् ।
 यथा तथा क्रियाविशेषणम् । शत्रूणां रिपूणाम् । आननेषु मुखेषु । समवायत इव समवलियन इव । उत्प्रेक्षा
 ॥३३॥ तत्रेति । तत्र दिशि । समुपगत आगतः । समुद्यतासि समुद्यन उत्खातोऽस्मि खड्गो येन स । असौ

तटपर जानेवाली, शत्रुआकी कीर्तिको पकड रहे हो ॥३०॥ महासेनके सैनिकोंने युद्धमें सशस्त्र
 शत्रुआकी आयुको नरियलके शुद्ध और शुभ्र जलके साथ पोकर पूर्व समुद्रतटके निकटवर्ती वनोंके
 बीचमें सैर करना शुरू कर दिया । वहाँ ककोल वृक्षोंके स्पर्शसे मुख देनेवाली वायुका मेवन
 करनेसे उनकी थकान दूर हो गयी ॥३१॥ शत्रुओपर विजय पानेवाले राजा महामेनने पूर्व
 समुद्र-तटके निकटवर्ती पर्वतके शिखरपर विजयका चिह्न स्वरूप एक स्तम्भ स्थापित कर दिया,
 जो ऐसा जान पड़ता था मानो सभी दिशाओमें परिभ्रमण करके स्वर्ग जानेके लिए उत्सुक हुई,
 उसकी कीर्तिका विश्राम करनेका स्थान हो ॥३२॥ इसके पश्चात् महामेनके मनमें दक्षिण
 दिशाकी ओर जानेकी इच्छा उत्पन्न हुई अतः ज्यों ही वह आगे बढ़ा त्यों ही मार्गमें घूलि उड़ने
 लगी, जिसमें बालूके सफेद कण मिले हुए थे । उसने आकाशको सफेद कर दिया । इस अवसर-
 पर आकाशको कालिमा विलकुल ही अदृश्य हो गयी, अतः ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो
 उसकी कालिमा महासेनके शत्रुओके मुखपर पोत दी गयी है ॥३३॥ दक्षिणमें पहुँचने हा

१. म कक्कोल^१ । २. अ अ द रन्ध्रोणा । ३. श कक्कोल^२ । ४. = प्रदेशमिव । ५. अ न
 अवधारणे । ६. श 'विदधद्भिः' इति पद नास्ति ।

यत्काचेष्विव भृशमन्यपार्थिवेषु न व्यक्ति व्यपगतधामसु प्रपेदे ।
 कर्णाटेष्वजनि परिस्फुटं तदीय तद्भानोरिव तपनोपलेषु तेजः ॥३५॥
 सामन्तोपचितचमूपयुक्ततोया रिक्तत्वं ययुरचिरेण या सरस्यः ।
 तासन्त्र द्रमिलवधूवियोगजाश्रुस्रोतोभिः स पुनरपूरयत्प्रवृद्धः ॥३६॥
 घर्षद्भिर्मलयगिरौ^१ महागजानां ग्रैवेयैरकृषत चन्दनेषु येऽङ्गा ।
 तस्योर्वीतलतिकायमानकीर्तस्तेऽपाचीप्रविजयसाक्षिणो बभूवुः ॥३७॥

महासेनः । रणविनिपातितप्रियाणा रणे सग्रामे विनिपातिता निहिंसिताः प्रिया प्राणकान्ता यासा तासाम् ।
 आन्ध्रोणा तेलुग^२ देशस्त्रीणाम् । सपूर्णं परिपूर्णम् । आननेन्दुबिम्बम् आनन मुख तदेवेन्दुबिम्ब चन्द्रमण्डलम् ।
 तुलितकलङ्कगण्डभित्तिव्यालम्बालक तुलितः सद्गोक्रुत^३ कलङ्को यस्ते तुलितकलङ्का गण्डभित्ती गण्डप्रदेशे
 व्यालम्बा लम्बमाना अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्य तत । अकृत अकार्षीत् । डकुब् करणे लुङ् । तस्य दु खेन
 मुक्तकेशं कृतवानित्यर्थ । रूपकम् ॥३४॥ यदिति । यत् तेजः । काचेष्विव काचमणिष्विव । व्यपगतधामसु
 व्यपगतमपनीत धाम कान्तिः प्रपापो येषा तेषु । अन्यपार्थिवेषु शत्रुभूपालेषु^४ । भृशम् अत्यन्तम् । व्यक्ति^५ ।
 प्रादुर्भूतिम् । न प्रपेदे न जगाम । पदि गतो लिट् । तदीय तेषा सबन्धि । तत् तेजः कान्ति प्रताप । तपनोप-
 लेषु सूर्यकान्तशिलासु । भानोरिव सूर्यस्य तेज इव । कर्णाटेषु कर्णाटभूमेषु । परिस्फुट व्यक्तम् । अजनि अभूत् ।
 लुङ् । उपमा ॥३५॥ सामन्त इति । सामन्तोपचितचमूपयुक्ततोया सामन्तः राजभिरुपचितया चम्बा सेनया
 उपभुक्त तोय जल यासा ता । या सरस्य सरोवरम् । अचिरेण शीघ्रम् । रिक्तत्व जलशून्यत्वम् । ययु
 यान्ति स्म । तत्र देशे । प्रवृद्धे अधिकं । द्रविड^६ वधूवियोगजाश्रुस्रोतोभि द्रविडस्य^७ द्रविड देशस्य वधूना वनि-
 ताना वियोगजाना दु खजनितानामश्रूणा नयनोदकाना स्रोतोभि प्रवाहं । पुन पश्चात् । अपूरयत् पूरयति
 स्म^८ । पूर आप्यायने गिजन्ताल्लङ् । परिवृत्ति ॥३६॥ घर्षद्भिरिति । मलयगिरौ मलयपर्वते । चन्दनेषु
 गन्धसारेषु । महागजाना महाकरिणाम् । घर्षद्भि मर्दयद्भि । ग्रैवेयै कण्ठवध (र) त्राभि । ये अङ्गाः
 यानि चिह्नानि । अकृषत अकुरुत । लुङ् । उर्वीतलतिलकायमानकीर्तं उर्वीतलस्य भूतलस्य तिलकायमाना
 कीर्तियंस्य तस्य । तस्य भूपस्य । का (ते) । अवाचीप्रविजयसाक्षिणः अवाच्या दक्षिणदिश प्रविजयस्य

महासेनने नगी तलवार लेकर सग्राममे आन्ध्रदेशकी स्त्रियोके—जिनके पति युद्धमे मार दिये
 गये थे—बिखरे हुए केशोसे युक्त मुखको पूर्णमासीके सकलक चन्द्रमण्डलके समान बना दिया
 ॥३४॥ काच सरीखे निस्तेज अन्य राजाओमे महासेनका जो तेज व्यक्त नहीं हुआ था, वह
 कर्णाटक देशके तेजस्वी राजाओमे खूब ही व्यक्त हुआ, जैसे सूर्यका तेज सूर्यकान्त मणियोमे
 व्यक्त होता है ॥३५॥ इसके पश्चात् महासेन द्रविड देशमे पहुँचा । वहाँपर उसके सामन्तोको
 भारी सेनाओने जिन जलाशयोके जलका उपयोग किया वे खाली हो गये, पर महासेनने युद्ध-
 भूमिमे मुकाबला करनेके लिए आये हुए वीरोको अमरलोकका यात्री बनाकर उनकी स्त्रियोके
 नेत्रोसे उमड़े हुए अश्रुप्रवाहको प्रवाहित करके उन (रिक्त जलाशयो) को फिरसे भर दिया ॥३६॥
 मलय पर्वतपर महासेनके बड़े-बड़े हाथियोने अपनी ग्रीवा रगड़कर उसमे बँधी हुई जजीरोके
 संघर्षणसे चन्दनके वृक्षोमे जो चिह्न बना दिये थे वे उस (महासेन) के—जिसकी कीर्ति

१ अ मलयगिरिम^१ । २. आ कलिङ्ग^२ । ३. आ सद्गुप्त । ४. श 'शत्रुभूपालेषु' इति नास्ति ।
 ५ = अभिव्यक्ति । ६ श द्रविड^६ । ७ श द्रविलस्य । ८ श द्राविड^७ । ९ श अपूरयन् पूरयन्ति स्म ।

पण्यस्त्रीमिव समुपात्तपत्रपूगैस्तैर्भुक्त्वा मलयजभूषितामपाचीम् ।
 संसर्पत्परिमलकुङ्कुमाभिरामा तद्योधैर्द्रुतमकटाक्षि पश्चिमाशा ॥३८॥
 भूपाले विजितसमस्तदक्षिणाशे यत्राभूत्प्रतिहतशक्तिरन्बकोऽपि ।
 कस्तत्र त्वमिति मरुच्चलैः प्रचक्रे तच्चिह्नैरिव वरुणापसारसञ्ज्ञा ॥३९॥
 लाटीनां कठिनवृहत्पयोधराग्रसंघट्टप्रतिहतिजर्जरे पुरैव ।
 लाटीये हृदयतटे पतन्तदीयः शस्त्रौघः परमजनिष्ट कीर्तिभागी ॥४०॥

जयस्य साक्षिण साक्रोशयुताः (?) । बभूवु भवन्ति स्म लिट् ॥३७॥ पण्यस्त्रीमिति । समुपात्तपत्रपूगैः
 समुपात्त स्वीकृत पत्राणा वाहनाना पूगो निवहो यैस्तै, पक्षे^१ पत्रसहितयुतै । 'पत्र वाहनपर्णयो' इत्यमरः ।
 'पूग' क्रमुकवृन्दयो' इत्यमर । तद्योधैः तस्य महासेनस्य योधैर्भटै । पण्यस्त्रीमिव वेश्या (वेश) स्त्रीमिव ।
 मलयजभूषिता मलयजेन श्रीगन्धेन भूषितामलङ्कृताम् । अपाची^२ दक्षिणाशाम् । भुक्त्वा अनुभूय । संसर्पत्परि-
 मलकुङ्कुमाभिरामा संसर्पता विसर्पता परिमलेन सुरभिणा युक्तेन कुङ्कुमेन काश्मीरजेनाभिरामा मनोहरा ।
 पश्चिमाशा प्रतीची । द्रुत शीघ्रम् । अकटाक्षि^३ कटाक्षमकार्षीत् । कटाक्ष इत्यस्य सुब्धातो लुङ् । श्लेषोपमा^४
 ॥३८॥ भूपाल इति । यत्र यस्मिन् । भूपाले महासेने । विजितसमस्तदक्षिणाशे विजिता जिता समस्ता दक्षिणा
 आशा येन तस्मिन् सति । अन्तकोऽपि यमोऽपि । प्रतिहतशक्ति प्रतिहता नष्टा शक्ति सामर्थ्यं यस्य स ।
 अभूत् अभवत् । लुङ् । तत्र महासेनमहाराजे । त्वं भवान् । क कियान् । इति एवम् । मरुच्चलै मरुता
 वायुना चलैश्चलनयुक्तैः । तच्चिह्नैः तस्य राजचिह्नैः पताकामि^५ । वरुणापसारसञ्ज्ञा वरुणस्य पश्चिम-
 दिक्पालस्यापसारस्यापसारणस्य सञ्ज्ञा सूचना । चक्रे क्रियते स्म । कर्मणि लिट् । उत्प्रेक्षा ॥३९॥ लाटीनां-
 मिति । पुरैव प्रागेव । लाटीना लाटदेशवनितानाम् । कठिनवृहत्पयोधराग्रसंघट्टप्रतिहत (ति) जर्जरे
 कठिनस्य कर्कशस्य वृहतो महत् पयोधरस्याग्रस्याग्रभागस्य^६ संघट्टेन मर्दनेन प्रतिहतेन जर्जरे शिथिले ।
 लाटीये^७ ल(ला)टदेशराजाना सबन्धे^८ । हृदयतटे हृदयप्रदेशे । पतन् निपतन् । तदीयः तस्य राज्ञ
 सबन्ध^९ । शस्त्रौघः शस्त्राणामायुधानामोघः । कीर्तिभागी कीर्तिभाक् । परम् उत्कृष्टम् । अजनिष्ट जायते

पृथ्वीपर तिलकको भांति सुशोभित है—दक्षिण दिशाकी विजयके साक्षी थे ॥३७॥ महासेनके
 सैनिक विलासियोके समान थे । जिस प्रकार विलासी पुरुष चन्दन आदिसे भूषित एक वेश्याको
 भोगकर और आवभगतमे उससे ताम्बूल तथा सुपाडी स्वीकार करके सुगन्धित कुकुम आदिसे
 सुन्दर प्रतीत होनेवाली अन्य वेश्याकी ओर कटाक्ष विक्षेप करते हैं, उसी प्रकार चन्दन-वृक्षोसे
 विभूषित दक्षिण दिशाका निरीक्षण करके और वहाँके वाहनोके समुदाय या पान सुपाडीको
 स्वीकार करके महासेनके सैनिकोने पश्चिम दिशाकी ओर दृष्टि डाली, जो सुगन्धि फैलानेवाली
 कुकुमसे मनोज्ञ थी ॥३८॥ 'जिस राजा महासेनके द्वारा सारी दक्षिण दिशा जीत लेनेपर
 यमराजकी शक्ति भी शिथिल हो गयी, उसके सामने तुम्हारी क्या हस्ती है' मानो यह कहकर
 हवासे हिलते हुए महासेनके झण्डे, चमर और छत्र आदि राजचिह्नोने वरुणको भाग जानेके
 लिए इशारा कर दिया ॥३९॥ लाट (गुजरात) नरेशका हृदय वहाँकी नायिकाओके कठोर
 और बड़े-बड़े स्तनोकी नोकके संघर्षणसे आहत होकर पहलेसे ही जर्जर था, अतः उस (हृदय)
 पर गिरकर महासेनके शस्त्रोका समूह केवल यशका भागी हुआ, उसे परिश्रम तनिक-सा भी

१. अ भिरामा । २. म वरुणोपसारसञ्ज्ञा । ३. = समुपात्त पत्र ताम्बूल पूग क्रमुकश्च यैस्तै ।
 ४. आ अवाची । ५. = दृष्टा । ६. आ श्लेषोपमा' इति नास्ति । ७. श पताकादिभि । ८. आ
 लाजिना । ९. आ लाजिना । १०. = संघट्टेन संघर्षणस्य प्रतिहति प्रतिघात, तथा । ११. आ लाजीये ।
 १२. = सबन्धनि । १३. = सबन्धी ।

तत्तजो विहितविपक्षकक्षदाह लेशेनाप्यजनि न वाडवाविहीनम्^१ ।
 गम्भीरे स्थितिर्मात सत्त्वभाजि सिन्धुनाथेऽपि ज्वलितुमलं यतो बभूव ॥४१॥
 दर्पान्धाञ्छटिति हठेन पारसीकान्वैतस्या चिनतरिपुविनीय वृत्त्या ।
 तैर्दत्ता बहुविधरत्नगर्भदण्डव्याजेनादित गुरुदक्षिणामिवासो ॥४२॥
 भूमर्तुः कुसुमशरानुकारिकान्ते सपर्क समुपगता करेण सद्य ।
 सा वलगत्तुरगखुरोत्थरेणुरूपान्रोमाञ्चानमुचदिवोच्चकैः प्रतीचो ॥४३॥
 सप्राप्तेस्तटमपराम्बुधैर्वल्लभैः सरम्भादभिपततो निहत्य मुक्तान् ।
 वेलान्तोच्छिन्नतरुपदूलम्बयत्स स्वख्यातिस्मृति करणक्षमाञ्जलेमान् ॥४४॥

स्म । लुट् ॥४०॥ तदिति । यत् यस्मात्कारणात् । गम्भीरे गभीरे । स्थितिर्मात^१ मर्यादावति । सत्त्वभाजि सामर्थ्याश्रिते, (पक्षे) प्राण्याश्रिते । सिन्धुनाथेऽपि समुद्रे सिन्धुदेशराजेऽपि । ज्वलितुं प्रज्वलितुम् । अल बभूव समं भवति स्म । विहितविपक्षकक्षदाह विहित कृत विपक्ष एव^२ शत्रुपक्ष^३ एव वन तस्य दाहो यन तन् । तत्तेज तस्य राज तेज प्रताप । लेशेनापि अल्पनापि । वाडवाविहीन वाडवया वाडवानलाद् विहान गृहितम् । नाजनि नाजायत । लुट् । वाडवानलादधिक भवति स्मेत्यर्थः ॥४१॥ दपेति । विनतरिपु- विनता रिपवो यस्य स । अमो महासेन । दर्पान्धान् दपण गर्वेणान्वान् । पारसीकान् पारसीकदेशाधिपान् । वैतग्या वैतमस्येय वैतसो तथा, सार्द्धया (?) इत्यर्थः । वृत्त्या वर्ततेन । हठेन बलात्कारेण । छटिति शत्रुम् । विनीय^४ शिक्षा कृत्वा । भुज्रूपेण प्रवृद्धानेधिनान् वेतसान् तृणविशेषान् गृहीत्वा प्रह्वीकरणमिव विनम्रान् चकारेति तात्पर्यम् । तं पारसीकैः । दत्ता वित्तोर्णाम् । तस्मात् तस्य भुवा गुरुदक्षिणामिव देयविद् एवम्य तन् स्त्रोमिव (?) बहुविधरत्नगर्भदण्डव्याजेन बहुविधानि नानाप्रकाराणि रत्नान्येव गर्भेऽन्तर्भागे यस्य स चागो दण्डश्च प्रसभ इति व्याजेन । अदित अगृहीत् । हुदाम् दाने लुट्^५ । उपमा ॥४२॥ भूमर्तुरिति । कुसुमशरानुकारिकान्ते कुसुमशर मन्मथम् अनुकारिणी सदृशकारिणी^६ कान्ति लावण्य यस्य तस्य । भूमर्तु महासेनस्य । करेण सिद्धायेन^७, (पक्षे) हस्तेन । सद्य तदानोमेव । सपर्क सङ्गम् । समुपगता समुपगता । सा प्रतीचा पश्चिमाशाङ्गना । उच्चकै उच्चैः । वलगत्तुरगखुरोत्थरेणुरूपान् वलगता चलता तुरगाणा वाजिना खुरै शर्करत्या रेणवो धूल्य त एव रूप स्वरूप येषा तान् । रोमाञ्चान् रोमहर्षणानि । अमुचदिव अमोचय- दिव । मुचरून् मोक्षणे लुट् । उत्प्रेक्षा ॥४३॥ सप्राप्सैरिति । अपगाम्बुधे पश्चिमसमुद्रस्य । तट तीरम् ।

नही करना पडा ॥४०॥ शत्रुरूपो जगलको जलानेवाला, महासेनका प्रताप वाडवाग्निसे तनिक भो कम नही था, क्योंकि जिस तरह वाडवाग्नि गहरे, सीमाका पालन करनेवाले और जल- जन्तुओंसे व्याप्त समुद्रमे जला करती है, उसी तरह महासेनका प्रताप गम्भीर, कुलकी मर्यादा पालनेवाले और सामर्थ्यशाली, सिन्धुनरेश रूपी बहुत बड़े समुद्रमे भी जलनेके लिए समर्थ सिद्ध हुआ ॥४१॥ शत्रुओंका सिर नीचा करनेवाले राजा महासेनने दर्पान्ध पारसीक नरेशोका बल- पूर्वक वेतका भाँति विनम्र रहनकी शिक्षा देकर उनके द्वारा अनेक प्रकारके रत्नोंके साथ समर्पित सनाक उपहारको लेनेके बहाने मानो गुरुदक्षिणा स्वीकार की ॥४२॥ कामदेव सखी कान्तिको वारण करनेवाल राजा महासेनके हाथ (टैंक) के सम्पर्कको पाकर पश्चिम दिशाने शीघ्र ही, चलते हुए घाटोका टापोंसे उड़ी हुई धूलिके रूपमे मानो प्रचुर मात्रामे रोमाचोको धारण किया ॥४३॥ महासेनने पश्चिम समुद्रके तटपर पहुँचे हुए अपने हाथियोंके— जो सेनामे शामिल

१ म वाडवाविहीनम् । २ आ स्वाख्याति^१ । ३ आ स्थानवति । ४ श 'विपक्ष एव' इति नास्ति । ५ श 'पक्ष' इति नास्ति । ६ = 'विदुलो वेतस शीतो वानीरो वञ्जुलो रथ ।' इति हैम । ७. = शिक्षयित्वा । ८ श लुट् इति नास्ति । ९ = अनुकरोतीति । १० = तत्सादृश्यकारिणी । ११ श 'सिद्धायेन' इति नास्ति ।

तत्राशामभिचलिते कुबेरगुप्तां सध्वान्तं^१ तुरगखुरोत्थितैः परागैः ।
 व्योमासीद्वलभरपीड्यमानमूर्ध्नामुच्छ्वासैरिव फणिनां रसातलोत्थैः ॥४५॥
 प्राप्तस्योत्तरदिशमेति तीव्रभावं तिग्माशोरपि न विना क्रमेण तेजः ।
 व्याक्षेपक्षणमनपेक्ष्य सद्य एव स त्वासीदरिजनदुःसहप्रतापः ॥४६॥
 तस्यर्वीवलयभुजः समस्तदिकैः^२ सामन्तैः समुपगतैः प्रवृद्धितेभ्यः^३ ।
 सैन्येभ्यः परिददतावकाशदेशं स्वानन्त्य प्रकटितमुत्तरापथेन ॥४७॥

सप्राप्तं समागतं । वलेभ्यः सेनागजैः सह । सरम्भात् क्रोधात् । अभिपतत गच्छतः । निहत्य हत्वा । मुक्तान्
 त्यक्तान्, पूर्वं हत्वा पश्चात्मुक्तान् इत्यर्थः । स्वस्यातिस्मृतिकरणश्रमान् स्वस्यात्मन ख्यातेः कीर्तौ स्मृतिकरणे
 स्मरणविधाने क्षमान् समर्थान् । जलेभान् नीरगजान् । स राजा । वेदान्तोच्छ्रिततरुपु वेलायास्तटस्यान्ते
 समीपे विद्यमानेषूच्छ्रितेषून्नतेषु वृक्षेषु । अलम्बयत् बन्धयति स्म । अवुञ् अवस्रसने णिजन्ताल्लङ् ॥४४॥
 तत्रैते । तत्र राज्ञि । कुबेरगुप्ता कुबेरेण^४ राजराजेन गुप्ता रक्षिताम् । आशा दिशम् । उत्तरदिशमित्यर्थः ।
 अभिचलिते प्रयाते । वलभरपीड्यमानमूर्ध्ना वलस्य सेनाया भरेण भारेण पीड्यमानो बाध्यमानो मूर्ध्ना
 मस्तकौ^५ येषां तेषाम् । फणिना नागानाम् । रसातलोत्थै रसातले पाताले^६ उत्थै सजातैः । उच्छ्वासैरिव
 ऊर्ध्वश्वासैरिव । तुरगखुरोत्थै तुरागणा तुरङ्गाणां खुरं खुरपुटं^७ उत्थैरुत्पन्नैः । परागै रजोभिः । व्योम गगनम् ।
 सध्वान्त तमोयुक्तम् । आसीत् अभूत् । अतिशय ॥४५॥ प्राप्तस्येति । उत्तरदिशम् उत्तराशाम् । प्राप्तस्य
 गतस्य । तिग्माशोरपि सूर्यस्यापि । तेजः प्रतापः । क्रमेण विना क्रम विना । तीव्रभाव तीक्ष्णत्वम् । न न
 भवति [न एति] (न गच्छति) । सः तु राजा । अरिजनदुःसहप्रताप अरीणां शत्रूणां जयनेन विजयेन
 दुःसह सोढुमशक्य प्रतापो यस्य स (अरिजनदुःसहप्रताप अरिजनानां दुःसह प्रतापो यस्य स) ।
 व्याक्षेपण तिरस्करणम् (व्याक्षेपो विलम्बस्तस्य क्षण स्वल्पमपि समयम्) । अनपेक्ष्य (अपेक्षा न विधाय,
 तत्प्रतीक्षा न विधायेत्यर्थः) । सद्य एव तदानीमेव आसीत्^८ । लङ् ॥४६॥ तस्येति । उर्वीवलयभुज उर्व्या
 भुवो वलय मण्डल भुजो^९ भुञ्जत । तस्य महासेनस्य । समस्तदिकैः समस्तासु दिशासु विद्यमानैः । समुपगतैः
 समायातैः । सामन्तै राजभिः । प्रवृद्धितेभ्यः प्रवृद्धितेभ्यः । सैन्येभ्यः सैनिकेभ्यः । अवकाशदेशम् अवकाशेन
 अवगाहनेन युक्त देश प्रदेशम् । परिददता परियच्छता । उत्तरापथेन उत्तरश्चासी पन्थाश्चोत्तरापथस्तेनोत्तर-

थे—ऊपर रोपसे झपटनेवाले समुद्री हाथियोको मारकर छोड़ दिया, फिर समुद्रके तटवर्ती वृक्षो-
 के ऊपर उन्हे अपनी कीर्तिके स्मारकके रूपमे बंधवा दिया ॥४४॥ इसके पश्चात् महासेनने
 उत्तर दिशाकी ओर प्रस्थान किया । उस समय सारा आकाश, उसकी सेनाके घोडोकी टापोसे
 उड़ी हुई धूलिसे ढँक गया । अतः वह ऐसा जान पड़ता था मानो सेनाके बोझसे पातालके जिन
 नागोके सिर अत्यन्त पीड़ित हो रहे थे, उनकी श्वास वायुसे व्याप्त हो गया हो ॥४५॥ उत्तर
 दिशाको प्राप्त (उत्तरायण) हुए सूर्यका भी तेज क्रमके बिना तीव्र नहीं होता, पर उत्तर
 दिशामे पहुँचते ही, महासेनका प्रताप अविलम्ब ही उसके शत्रुओको असह्य हो उठा ॥४६॥
 भूमण्डलका पालन करनेवाले राजा महासेनकी सेनाएँ सभी दिशाओसे आये हुए सामन्तोसे
 खूब ही बढ़ गयी थी, उन्हे भरपूर अवकाश देकर उत्तरापथ (उत्तर प्रदेश) ने तो जैसे

१ क ख ग घ म सञ्जन । २ क ख ग घ म रजोभिः । ३ अ एव तस्यासीदं । ४ अ प्रवृद्धि-
 तेभ्यः । ५ आ श गुप्ता रक्षिताम्, उत्तरदिशमित्यर्थः । दिशम् आशाम् । ६ आ मस्तक । ७ श पाञ्चा
 (ता) ललोके । ८ = अरिजनदुःसहप्रताप आसीदित्यर्थः । ९ = भुनक्तीति भुक्, तस्य, पालयत इत्यर्थः ।

तथेन्द्रपलशकलोज्ज्वलैः समन्तात्सर्पद्विर्नभसि करेणुशीकरोधैः ।
 कोचेर्या इव निजनायकाभिभूतिं शङ्किन्याः प्रविगलद्भ्रुमिश्चक्राशे ॥४८॥
 हत्वापि द्रविणमसावभोगवृद्धं टफानां वधकरणोद्यतासिरासीत् ।
 नाशासोत्तपटतेर्विधानमात्रादेवामून्स्त्रयमसुभिर्विमुक्तदेहान् ॥४९॥
 काश्मीरप्रभविषु भूमिभूत्सु वज्रीभूयासो पृथुकटकान्वितेषु भूप ।
 कीरीणामभिनवयोवनोद्धताना लावण्यधियमतनिष्ठं शोचनीयाम् ॥५०॥
 कापोताङ्गरुहविधूसरः समन्ताद्यः पांसुर्नभसि ससर्प^३ तथामृत्युः ।
 संघासोद्यपरिकम्पमानपक्षे संजग्ने सशमशके स एव धूमः ॥५१॥

देशेन । स्वान्त्य निजनिखयित्वम् । प्रकटित प्रकटोक्तम् ॥४७॥ यत्रेति । तत्र नभसि गगने । समन्तात्
 परितः । सर्पद्विः निगच्छद्विः । इन्द्रपलशकलोज्ज्वलं इन्द्रपलानां चन्द्रकान्तशिलानां शकला^१ खण्डानिव
 उज्ज्वलं । करेणुशीकरोधे करेणूनां करिणोनां शोकराणां जलकणानामोर्ध्वं मनूहं । निजनायकाभिभूति-
 शङ्किन्याः निजनायकस्य स्वनायकस्य, कुबेरस्याभिभूतो निरस्कारे शङ्किन्याः सन्देहिन्याः । कोचेर्या कुबेरदिगङ्गा-
 नाया । प्रविगलद्भ्रुमिः [इव] प्रविगलद्भ्रुमिः प्रसवद्भ्रुमिः नयनादकर्णिव । चक्राशे वक्राशे । काशि दोषो
 भावे तिङ् । उत्प्रेक्षा ॥४८॥ ह्रस्वेति । असौ राजा । अमोघपुङ्गवम् अमोघेनाननुभवतः वृद्ध प्रवृद्धम् । ठक्काना
 ठक्कदेशस्य (टफकानां टफकदेशस्य) राजान् । द्रविण द्रव्यम् । हत्वापि स्वीकृत्यापि । वधकरणोद्यतासि
 वधस्य हिंसायां करणे विधाने उद्यत उद्युतोऽसि । सङ्गो येन स । आसोत् अभूत् । लङ् । तदपहृते तस्य
 द्रव्यस्यापहृतेराहरणस्य । विधानमात्रात् करणमात्रादेव । अमून् ठक्कान् (टक्कान्) असुनि प्राणैः । सम
 सह । [स्वयं स्वतः] विमुक्तदेहान्^२ विमुक्तो देहो यैस्तान् । नाशासोत् न जानाति स्म ॥४९॥ काश्मीरेति ।
 असौ भूप महामेन । काश्मीरप्रभविषु काश्मीरे काश्मीरदेशे प्रभविषु जातेषु । पृथुकटकान्वितेषु पृथुभिर्महद्भिः
 कटकैर्वलयैः, (पक्षे) सानुभिः^३ अन्वितेषु युतेषु । भूमिभूत्सु राजसु, पवतेष्विति ध्वन्यते । वज्रीभूयां वज्रा-
 युधयुतो भूत्वा । अभिनवयोवनोद्धतानाम् अभिनवेन नूतनेन योवनेनोद्धतानां गवितानाम्^४ । कीरीणां कीरदेश-
 स्त्रीणाम् । लावण्यधिय लावण्यस्य देहकान्ते धियः शोभां । शोचनीयां^५ दुःखितुं योग्याम् । अतनिष्ठं करोति
 स्म । तनू^६ विस्तारे लुङ्^७ । श्लेषः ॥५०॥ कापोतंति । कापोताङ्गरुहविधूसरः कापोत^८ पारावतसबन्धम्

अपनो अनन्तता ही प्रकट कर दी ॥४७॥ हाथो ओर हथिनियोकी सूँडसे निकले हुए, चन्द्र-
 कान्तमणिके टुकडो सरोखे शुभ्र जलकण सभी ओरसे आकाशमे उड रहे थे, जिन्हें देखकर
 ऐसा जान पडता था मानो अपने स्वामी (कुबेर) के तिरस्कारकी आशका करनेवालो उस
 (कुबेर) की दिशा (उत्तर दिशा) रूपी नायिकाके आँसू टपक रहे हो ॥४८॥ टक्क नामसे
 विख्यात देशके निवासियोंके उपभोग न करनेसे बडे हुए धनको छीनकर भी महासेनने उन्हें
 मारनेके लिए तलवार उठा ली । उस समय उसे यह खयाल नही रहा कि उनका धन छीनने
 मात्रसे ही उनके प्राण निकल गये हैं ॥४९॥ काश्मीरी राजाओ (पवंतो) पर—जो बड़ी-
 बड़ी छावनियो (चोटियो) से युक्त थे—वज्र बनकर राजा महासेनने नव यौवनसे उद्धत
 कीरदेशकी अगनाओके सौन्दर्यको (उन्हें विधवा बनाकर) शोकका विषय बना दिया ॥५०॥
 महासेनकी सेनाकी कवूतरके रोमोके समान मटमेली जो घूलि सभी ओरसे उडकर आकाशमे

१ अ वृद्धटक्काना वधरक्षणोद्य^१ । २ अ क ख ग घ म मजनिष्ठ । ३ अ समर्प । ४ =
 खण्डानि तद्वत् । ५ = कुबेरस्याभिभूतिं तिरस्कृतिं शङ्कत इति शङ्किनी, तस्या । ६ श विमुक्तदेहान्
 विमुक्तो विमुक्तो देहो यैस्तान् । ७ = मध्यभागः । ८ = वज्ररूपतामेत्य । ९ श 'गवितानाम्' इति
 नास्ति । १० = शोकाहर्ष । ११. आ तनु । १२. श 'लुङ्' इति नास्ति । १३ = पारावतसबन्धि ।

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

प्रागेव प्रमुदितधीर्जिनावताराद्रत्नानाममुचदह्निद्विषा प्रयुक्तः ।
 कोट्यर्धं प्रतिदिवसं त्रिकोटियुक्तं पण्मासानथ धनदस्तदीयगेहे ॥५५॥
 अष्टौ च त्रिदशपतेर्निदेशवाक्यात्तस्यान्तःपुरमुपगम्य दिक्कुमार्यः ।
 व्यानम्रा. स्वमभिनिवेद्य लक्ष्मणायाः कर्तव्यं व्यधिपत गर्भशोधनादि ॥५६॥
 सौधोत्सङ्गे तुङ्गपल्यङ्कसुप्ता कल्याणाङ्गी यामिनी पश्चिमार्धं ।
 चिह्नोभूताजैनजन्मानुमाने स्वप्नानेतान्साथ देवी ददर्श ॥५७॥
 शैलेन्द्राभं शुभ्रमैन्द्रं गजेन्द्रं दर्पोत्सेकोद्रेकमाणं गवेन्द्रम् ।
 नागेन्द्रौघं द्रावयन्तं मृगेन्द्रं लक्ष्मीं हस्तन्यस्तलीलारविन्दाम् ॥५८॥

कम् ॥५४॥ प्रागिति । अथ दिग्विजयानन्तरम् । प्रमुदितधी प्रमुदिता मनुष्या धांश्चित्त यस्य सः । अहिद्विषा देवेन्द्रेण । प्रयुक्त प्रेरित । धनद कुबेर । जिनावतारात् जिनस्य चन्द्रनाथस्यावताराद् गर्भावतरणात् । प्रागेव पूर्वमेव । रत्नाना मणीनाम् । त्रिकोटियुक्त त्रिसृभि कोटिभिर्युक्त युतम् । कोट्यर्धं कोट्या अर्धं दलम् । तदीयगेहे तदीये^१ तत्सवन्धे गेहे सदन । पण्मासान् पण्मासपयःतम् । प्रतिदिवसं^२ दिन प्रति । अमुचत् ववर्ष । लुङ् ॥५५॥ अष्टाविति । त्रिदशपते देवेन्द्रस्य । निदेशवाक्यात् निदेशस्याज्ञाया वाक्याद् वचनात् । अष्टौ च अष्टसख्याप्रमिता । दिक्कुमार्यः । तस्य राज्ञः । अन्तःपुरम् अवरोधम् । उपगम्य प्राप्य । लक्ष्मणाया लक्ष्मणादेव्या । व्यानम्रा विनमनशोला सत्य । स्वम्^३ आत्मन अभिनिवेद्य विज्ञाप्य । गर्भशोधनादि गर्भस्य शोधनादि । कर्तव्यं कार्यम् । व्यधिपत कुर्वन्ति स्म । दुष्वाङ् धारणे च ॥५६॥ सौधेति । अथ गर्भशोधनानन्तरम् । सौधोत्सङ्गे सौधस्य प्रासादस्योत्सङ्गे^४ 'ऽग्रे (मध्ये) । तुङ्गपल्यङ्कसुप्ता तुङ्गे उन्नते पल्यङ्के मञ्चके सुप्ता शयिता । कल्याणाङ्गी कल्याण मनोहरमङ्गल यस्या सा । 'असहजम्—' इत्यादिना डी-प्रत्ययः । सा देवी लक्ष्मणा देवी । यामिनीपश्चिमार्धं यामिन्या रात्रे पश्चिमार्धेऽवसाने । जैनजन्मानुमाने जैनस्य^५ जिनसबन्धस्य जन्मनो जननस्यानुमानेऽनुमितौ । चिह्नोभूतान्^६ लक्ष्मी-भूतान् । एतान् इमान् । स्वप्नान् । ददर्श बोधा चक्रे । दृशू^७ प्रेक्षणे लिट् ॥५७॥ शैलेत । शैलेन्द्राभ शैलेन्द्रस्य गिरीन्द्रस्य आभः^८ सदृशम् । ऐन्द्रम्^९ इन्द्रसबन्धम् । गजेन्द्र हस्तीन्द्रम् । शैलेन्द्राभम्—इत्योन्नत्येन मेरुसदृशो न वर्णेन । शुभ्रमिति विशेषणस्य दत्तत्वात्, मेरो (च) सुवर्णवर्णत्वात् । दर्पोद्रेकात् दर्पय गर्वस्योद्रेकादुत्कर्षात् । रेकमाण ध्वनन्तम् । गवेन्द्र वृषभम् । नागेन्द्रौघ नागेन्द्राणां गजेन्द्राणामोघ समूहम् । द्रावयन्त द्रावयन्तम् । मृगेन्द्र कण्ठीरवम् । हस्तन्यस्तलीलारविन्दा हस्ते पाणौ न्यस्त लीलायै विलासार्थमरविन्द

हुए चिरकाल तक साम्राज्यके सुखका अनुभव किया ॥५४॥ दिग्विजयके बाद महासेनके घर चन्द्रप्रभके गर्भावतारके पहले लगातार छह मास तक (तीनो सन्ध्याओमें) प्रतिदिन साढ़े तीन करोड़ रत्नोंकी वर्षा, कुबेरने, इन्द्रकी प्रेरणासे प्रसन्नतापूर्वक की ॥५५॥ इन्द्रकी आज्ञासे आठो दिक्कुमारियोने महासेनके अन्तःपुरमें जाकर एव नम्रतापूर्वक अपने आनेका अभिप्राय बतलाकर लक्ष्मणाके गर्भ-शोधन आदि कर्त्तव्यको पूर्ण किया ॥५६॥ इसके उपरान्त लक्ष्मणाने—जो राज-महलके मध्यमें उंची सेजपर सोयी हुई थी और जिसका शरीर समस्त लोकके लिए कल्याणकारी था (तीर्थंकरको जन्म देनेसे)—रात्रिके पिछले भागमें इन (सोलह) स्वप्नोंको देखा, जो जिन भगवान् (चन्द्रप्रभ) के जन्मका अनुमान लगानेमें सहायक थे ॥५७॥ सुमेरुके समान उन्नत, इन्द्रके शुभ्र गजराज—ऐरावतको, दर्पके प्रकर्षसे डकारते हुए श्रेष्ठ बैलको, गजराजोंके झुण्डको भगाते हुए सिंहको और उस लक्ष्मीको, जिसके हाथमें लीला कमल स्थित था, (देखा) ॥५८॥

१ = तत्सवन्धिनि । २ = प्रतिदिनम् । ३ = आत्मानम् । ४ = मध्ये । ५ = जिनसबन्धिन ।
 ६ = लक्ष्मभूतान् । ७ आ दृशिर् । ८ = आभेवाभा यस्य त । ९ = इन्द्रसबन्धिनम् ।

मालायुग्मं प्रान्तविभ्रान्तभृङ्गं सान्द्रज्योत्स्नं पार्वणं शीतभानुम् ।
 भानुं भासा भासिताशान्तरालं मीनद्वन्द्वं क्रीडन्त्योन्यरक्तम् ॥५९॥
 कुम्भावम्भोजावृतावम्बुपूर्णौ शुभ्राम्भोजोद्भासितोयं तटाकम् ।
 वीचीचक्रैश्चुम्बिताकाशमब्धिं सिंहव्यूढं विष्टरं शैलतुङ्गम् ॥६०॥
 दिव्यं दिव्यैः^१ सेव्यमानं विमानं नागावासं नागकन्याभिरामम् ।
 सर्पत्तेजोमण्डलं रत्नराशिं धूमत्यागादुज्ज्वलं धूमकेतुं ॥६१॥ (कुलकम्)
 स्वप्नानेतान्भूरिकल्याणहेतून्गत्वा प्रातः^२ प्रीतिविस्तारिताक्षी ।
 सा भूभर्तुः सूचयामास देवी चक्रे तेनापीति सा तत्फलशा ॥६२॥

कमलं यस्या ताम् । लक्ष्मीं श्रीदेवीम् ॥५८॥ मालेति । प्रान्तविभ्रान्तभृङ्गं प्रान्ते समीपे विभ्रान्ताश्चलिता^४
 भृङ्गा मधुकरा यस्य तत् । मालायुग्मं मालयोर्दाम्नीर्युग्मं युगलम् । सान्द्रज्योत्स्नं सान्द्रा घना ज्योत्स्ना
 चन्द्रिका यस्य तम् । पार्वणं पौर्णमास्या भवम्^५ । शीतभानुं चन्द्रम् । भासा कान्त्या । भासिताशान्तरालं
 भासितं प्रकाशितमाशानां दिशामन्तरालमन्यन्तरं यस्य^६ तम् । भानुं सूर्यम् । क्रीडत् विहरत् । अन्योन्यरक्तम्
 अन्योन्य परस्पर रक्त प्रीतियुक्तम् । मीनद्वन्द्वं मीनयोर्मत्स्योर्द्वन्द्वं युगलम् ॥५९॥ कुम्भाविति । अम्भोजा-
 वृतौ अम्भोजं कमलैरावृतौ परिवृतौ । अम्बुपूर्णौ अम्बुना सलिलेन पूर्णौ उम्भितौ^७ । कुम्भो मङ्गलकलशौ ।
 शुभ्राम्भोजोद्भासितोय शुभ्रैः श्वेतैरम्भोजैः सरसिजैरुद्भासि विलसत् तोयं जलं यस्मिन् तम् । तटाकं सरो-
 वरम् । वीचीचक्रं वीचीना तरङ्गाणां चक्रं समूहं । चुम्बिताकाशं चुम्बितं स्पृष्टमाकाशं गगनं यस्य^८ तम् ।
 अब्धिं समुद्रम् । सिंहव्यूढं सिंहैः कण्ठोरवैव्यूढं धृतम्^९ । शैलतुङ्गं शैलवत् पर्वतवत् तुङ्गमुन्नतम् । विष्टरं
 सिनासनम् ॥६०॥ दिव्यमिति । दिव्यं दिवि स्वर्गे भवम् । दिव्यैः देवैः । सेव्यमानं श्रयमाणम् । विमानं
 व्योमयानम् । नागकन्याभिरामं नागकन्याभिर्नागविनिताभिरभिरामं मनोहरम् । नागावासं नागानां नागकुमारा-
 णामावासं भवनम् । सर्पत्तेजोमण्डलं सर्पन्^{१०} स्रवन् तेजसा कान्तीना मण्डलं यस्य तम् । रत्नराशिं रत्नानां
 मणीनां राशिं निकरम् । धूमत्यागात् धूमस्य त्यागादभावात् । उज्ज्वलं प्रज्वलम् । धूमकेतुम् अग्निम् । ददर्श
 इति प्रत्येकमभिसम्बन्धः । पञ्चभिः कुलकम् । दीपकम् ॥६१॥ स्वप्नानिति । भूरिकल्याणहेतून् भूरिणो बहुल-
 स्य कल्याणस्य हेतून् कारणानि । एतान् इमान् । स्वप्नान् । प्रातः विभाते । गत्वा प्राप्य । प्रीतिविस्फारि-
 ताक्षी प्रीत्या सतोषेण विस्फारिते उद्घाटिते अक्षिणी नयने यस्याः सा । सा देवी लक्ष्मणा देवी । भूभर्तुं
 महासेनराजस्य । सूचयामास विज्ञापयामास । सूचं पैशून्ये लिट् । तेनापि । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । सा

दो मालाओको, जिनके आसपास भौरे गुजार कर रहे थे; सघन ज्योत्स्नासे युक्त पूर्णमासीके चन्द्रमाको, अपने प्रकाशसे सारी दिशाओको प्रकाशित करते हुए सूर्यको और एक दूसरेसे अनु-
 राग करनेवाले किलोल करते हुए मीन युगलको (देखा) ॥५९॥ कमलोसे ढंके हुए और जलसे भरे हुए दो मंगलकलशोको, जलमे लहलहाते हुए सफेद कमलोंसे अलकृन सरोवरको, आकाश-
 को छूनेवाली उताल तरंगोंसे युक्त समुद्रको और सिंहोपर आश्रित सिंहासनको, जो पहाड़के समाव उन्नत था, (देखा) ॥६०॥ देवोंसे सेवित दिव्य विमानको, नागकन्याओंसे सुन्दर नागभवन-
 को, फैलते हुए तेजोमण्डलसे युक्त रत्नराशिको और धूमरहित होनेसे उज्ज्वल अग्निको (देखा) ॥६१॥ अत्यधिक कल्याणके कारण-स्वरूप इन स्वप्नोंके बारेमे लक्ष्मणाने—जिसके नेत्र प्रीतिसे विकसित हो रहे थे—प्रभात होते ही अपने पति राजा महासेनको सूचना दी, और फिर महासेनने

१. अ क ख ग घ म तडागम् । २. अ क ख ग घ म देवैः । ३. अ प्रीता । ४. श चञ्चलिता ।
 ५. श पार्वणं पौर्णवम् । ६. = येन । ७. श 'उम्भितौ' इति नास्ति । ८. = येन । ९. आ 'धृतम्' इति
 नास्ति । १०. = उद्गच्छन् ।

व्रूते नागस्ते त्रिलोकैकमुख्यं कल्याणास्ये सूनुमुत्ता गभीरम् ।
 सिंह सिहोदारदुर्लङ्घवीर्यं लक्ष्मीर्देवेन्द्राभिपेकैकयोग्यम् ॥६३॥
 दामद्वन्द्वात्सुभ्रु सोऽनन्तकीर्तिर्भावी चन्द्रात्तृप्तिहेतुः प्रजानाम् ।
 मोहध्वान्तध्वसकस्तिग्मभासा पाठीनाभ्या सर्वशोकैर्विमुक्तः ॥६४॥
 कुम्भालोकाक्षत्तणैः पूर्णदेहस्तृष्णावह्निच्छित्सरोवीक्षणैः ।
 पाथोनाथात्केवलज्ञानभागी लब्धा सिद्धेर्धाम सिद्धासनेन ॥६५॥
 स्वर्गादिता देवि देवालयेन नागावासाद्धर्मतीर्थस्य कर्ता ।
 क्रीडाशैलो रत्नपुञ्जाद्गुणाना ध्वज्यत्युग्रं वह्निना कर्मकक्षम् ॥६६॥

देवी । तत्फलज्ञा तेषां स्वप्नानां फलज्ञाना । चक्रे क्रियते स्म । कर्मणि लिट् ॥६२॥ व्रूत इति । नाग गज^१ ।
 त सूनु पुत्रम् । त्रिलोकैकमुख्य त्रयाणां लोकानामेकमसहायं मुख्यं श्रेष्ठम् । कल्याणाङ्ग^२ कल्याण मनोहरमङ्ग
 शरीर यस्य तम् । व्रूते वक्ति । उक्ता वृषभ । गभीर गम्भीरम् । सिंह कण्ठीरव । सिहोदारदुर्लङ्घवीर्यं
 सिंह इवोदार^३ महितं दुर्लङ्घ्यं लङ्घितुमशक्यं वीर्यं पराक्रमो यस्य तम् । लक्ष्मी यो देवी । देवेन्द्राभिपेकैकयोग्य
 देवेन्द्रं विहितस्याभिपेकस्यैकं मुख्यं योग्यम् ॥६३॥ दामेति । सुभ्रु^४ सुशोभने भ्रुवो यस्यास्तस्या संबोधनं भो
 मनोहरभ्रूसहिते । दामद्वन्द्वात् दाम्भोर्मालयोर्द्वन्द्वाद् युग्मात् । भावी भविष्यन् । स पुत्र । अनन्तकीर्ति अनन्तयशा ।
 चन्द्रात् सोमात् । प्रजानां जनानाम् । तृप्तिहेतुः । तिग्मभासा सूर्येण । मोहध्वान्तध्वसक मोह एव ध्वान्तं तस्य
 ध्वसकः । पाठीनाभ्यां मोनाभ्याम् । सर्वशोकं सर्वदुःखं । विमुक्तं रहितं ॥६४॥ कुम्भेति । कुम्भालोकात्
 कुम्भयोः कलशयोरोलोकाद् दर्शनात् । लक्षणं हलकुलिशादिचित्तं । पूर्णदेहः सपूर्णशरीर^५ । सरोवीक्षणेन
 सरसं सरोवरस्य वीक्षणेन दर्शनेन । तृष्णावह्निच्छित् तृष्णैव वाञ्छैव वह्निरग्निस्तं छिनत्तीति तथोक्तं ।
 पाथोनाथात्^६ जलधिदर्शनात् । केवलज्ञानभागी पञ्चमज्ञानभाजनं (नम्) । सिद्धासनेन हरिपीठदर्शनेन ।
 सिद्धे मोक्षस्य । धाम स्थानम् । लब्धा लप्स्यते । डुलभम्^७ प्राप्नोति लुङ् ॥६५॥ स्वर्गादिति । देवि भो
 देवि ! देवालयेन देवविमानदर्शनेन । स्वर्गात् त्रिदिवात् । एता एष्यति । नागावसात् नागभवनदर्शनात् ।
 धर्मतीर्थस्य परमागमस्य । कर्ता स्वामी । रत्नपुञ्जात् रत्नराशिदर्शनात् । गुणानां सम्यक्त्वादगुणानाम् ।
 क्रीडाशैलं लीलापर्वतं । वह्निना अग्निदर्शनेन । उग्र क्रूरम् । कर्मकक्षं कर्मकान्तम् । ध्वज्यति भस्मयिष्यति ।

भी लक्ष्मणाको उनके फलका ज्ञान कराया—॥६२॥ हे कल्याणमुखी ! ऐरावत हाथी तेरे पुत्रको
 तीनो लोकोमें मुख्य बतला रहा है, बेल उसे गम्भीर, सिंह महान् और दुर्लङ्घ्य पराक्रमका
 धारी और लक्ष्मी इन्द्रोके द्वारा अभिषेक करने योग्य सूचित कर रही है ॥६३॥ हे सुन्दर भ्रुकुटि
 वाली देवी ! दो मालाओके देखनेसे वह अनन्तकीर्तिको धारण करनेवाला होगा, चन्द्रमा देखने-
 से प्रजाकी तृप्तिका हेतु, सूर्य देखनेसे मोहरूपी अन्धकारको मिटानेवाला और मछलियोंकी
 जोड़ीको देखनेसे सभी प्रकारके शोकसे मुक्त होगा ॥६४॥ कलश देखनेमें उसके दिव्य देहमें
 शुभ लक्षण होंगे, सरोवर देखनेसे तृष्णारूपी अग्निको शान्त करनेवाला होगा, समुद्र देखनेसे
 केवलज्ञानी होगा और स्वर्ण-सिंहासनके देखनेसे मुक्तिको पानेवाला होगा ॥६५॥ देवि ! देवी-
 का विमान देखनेसे वह स्वर्गसे अवतरित होगा, नागभवन देखनेसे धर्मतीर्थका प्रवर्तक होगा,
 रत्नोकी राशि देखनेसे समस्त गुणोंका क्रीडा-पर्वत होगा और अग्नि देखनेसे उग्र कर्मोंके

१ क ख ग घ म 'तिग्मभासा' । २ क ख ग घ म 'लक्ष्मणे' । ३ क ख ग घ म 'सिद्धेर्धामसिद्धा' ।

४ 'कल्याणाङ्ग' इति टीकाश्रय पाठः, प्रतिषु तु निखिलास्वपि 'कल्याणास्ये' इति समुपलभ्यते । कल्याण
 मनोहरमास्य मुखं यस्यास्तत्संबुद्धौ हे कल्याणास्ये शुभवदने । ५. = महत् । ६. आ 'णदेह' । ७. एष टीकाश्रय
 पाठ प्रतिषु तु 'यादोनाथात्' इत्येव समुपलभ्यते । सानुप्रास टीकापाठ साधोयानित्यत्र न काचन सतीति ।
 ८ श डुलभम् ।

फलं स्वप्नावल्याः सकलमिति निश्चित्य दयिता-
 दधाना रोमाञ्चं प्रकटमपरं कञ्चुकमिव ।
 प्रमोदं सा भेजे कमपि वचनानामविषयं
 मुदे केषां न स्यादभिलषितसंप्राप्तिरथवा ॥६७॥
 अथाहमिन्द्रः स ततोऽवतीर्य स्वायुक्षयेऽनुत्तरवैजयन्तात् ।
 कुक्षौ प्रशस्तेऽहनि लक्ष्मणाया विवेश शुक्ताविव वारिबिन्दुः ॥६८॥
 तस्मिन्गर्भावितारं कृतवति भुवनक्षोभसंपादिपुण्ये
 सर्वाटोपेन गत्वा क्षितिपतिभवने सासुरेन्द्राः सुरेन्द्राः ।
 कृत्वा कल्याणमुच्चैर्हतपटुपटहा वेणुवीणाभिरामं
 नृत्यन्तः स्वं निवासं कृतजिनजननीपादपूजाः प्रजग्मुः ॥६९॥

लुट् ॥६६॥ फलमिति । स्वप्नावल्या स्वप्नामावल्या समूहस्य । सकलं समस्तम् । फलम् । दयितात् प्राणनायकात् । इति उक्तप्रकारेण । निश्चित्य निर्णयः । प्रकटं व्यक्तम् । अपरम् अन्यत् । कञ्चुकमिव कूर्पासमिव । रोमाञ्चं लोमहर्षणम् । दधाना धरन्ती । सा लक्ष्मणा देवी वचनानां वाचाम् । अविषयम् अगोचरम् । कमपि केचित् । प्रमोद सतोषम् । भेजे भजते स्म । भजि^१ सेवाया लिट् । अथवा तथा हि । अभिलषितसंप्राप्तिः अभिलषितस्य समीहितस्य संप्राप्ति^२ लब्धिः । केषां जनानाम् । मुदे सतोषाय । न स्यात् न भवेत् । अस भुवि लिट् । अर्थान्तरन्यासः ॥६७॥ अथेति । अथ स्वप्नदर्शनान्तरम् । स अहमिन्द्र पद्मनाभचराहमिन्द्र^३ । स्वायुक्षये स्वस्यायुषः जीवितस्य क्षये^४ परिक्षीणे सति । अनुत्तरवैजयन्तात् । अवतीर्य आगत्य । प्रशस्ते शुभे । अहनि दिने । लक्ष्मणायाः लक्ष्मणादेव्याः । कुक्षौ गर्भे । शुक्ता शुक्तिपुटे^५ । वारिबिन्दुरिव स्वातिजलबिन्दुवत् । विवेश प्रविष्टः । विश प्रवेशने लिट् । उपमा^६ ॥६८॥ तस्मिन्निति । भुवनक्षोभसंपादिपुण्ये भुवनेषु त्रिलोकेषु^७ क्षीभ सभ्रम^८ संपादि समुद्भावि पुण्यं शुभकर्म यस्य तस्मिन् । तस्मिन् अहमिन्द्रे । गर्भावितार गर्भावतरणम् । कृतवति सति विहितवति सति^९ । सासुरेन्द्रा असुरेन्द्रैः सहिताः । सुरेन्द्राः देवेन्द्रा । सर्वाटोपेन सभ्रमेण । क्षितिपतिभवने क्षितिपतेर्महासेनस्य भवने सदनम् । गता याता । कल्याण गर्भावतरणकल्याणम् । कृत्वा विधाय । उच्चैः अधिकम् । हतपटुपटहाः हता ताडिताः पटव स्पष्टाः । पटहा दुन्दुभयो यैस्ते । वेणुवीणाभिरामं वेणुवीणाभ्यामभिरामं मनोहरं यथा भवति तथा । नृत्यन्तः नटन्तः । कृतजिनजननीपादपूजा कृता विहिता

जगलको जलानेवाला होगा ॥६६॥ इस तरह अपने पतिसे सभी स्वप्नोके फलको निश्चित करके लक्ष्मणाके शरीरपर रोमांच प्रकट हो गये, जिन्हे देखनेसे ऐसा जान पड़ता था मानो उसने दूसरा ब्लाऊज पहन लिया हो । उस समय उसे अनिर्वचनीय आनन्द हुआ । इष्टकी प्राप्ति भला किसके हर्षके लिए नहीं होती ? ॥६७॥ इसके पश्चात् आयुके समाप्त होते ही उस अहमिन्द्रने वैजयन्त नामक अनुत्तर विमानसे अवतरित होकर शुभ दिनमें लक्ष्मणाके गर्भमे प्रवेश किया, जैसे जल-बिन्दु सीपमे प्रवेश करता है-॥६८॥ अहमिन्द्रका पुण्य सारे संसारमे प्रसन्नताकी लहर उत्पन्न करनेवाला था । अतः उसने, लक्ष्मणाके गर्भमे ज्यो ही अवरण किया त्यो ही देवेन्द्र—जिनके साथ असुरेन्द्र भी थे—बड़ी धूमधामके साथ राजा महासेनके घर पहुँचे, और गाजे-बाजेके साथ उन्होंने गर्भ-कल्याणका उत्सव मनाया, एव बांसुरी और वीणाकी तानकी

१. आ भज । २ आ अखिलक्षितसंप्राप्तिः अखिलस्य क्षितस्य समीहितस्य संप्राप्तिः । ३. = परिक्षये । ४ आ शुक्तिषु । ५ आ उपमानन्तर 'तस्य तत् तस्मिन् तस्य' इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ६. = त्रिषु लोकेषु । ७. = त्रिलोके लोकत्रये वा । ८. = संपादयति समुद्भावयतीत्येव भूतम् । ९. श 'विहितवति सति' इति नोपलभ्यते ।

श्रीह्रीधृत्यादिभिः स्वाम्बुपि वरगुणान्कान्तिलज्जादिरूपा-
न्वेवीभिस्तन्वतीभिः सततमनुपमप्रीतिभिः सेव्यमाना ।
पश्यन्ती रत्नवृष्टिं स्वयमुद्रयवतीं प्रत्यहं स्वर्गिमुक्तां
मासान्गर्भप्रभावाश्रय नलिनमुखी सा सुखेनैव निन्ये ॥७०॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतावुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये षोडशः सर्गः ॥१६॥

जिनस्य जिनेशस्य जनन्या मातु पादयोश्चरणयोः पूजा यैस्ते । स्वं स्वकीयम् । निवासं स्वर्गवासम् । प्रजग्मु प्रययुः ।
गम्लु गतौ लिट् ॥६९॥ श्रीति । कान्तिलज्जादिरूपाः कान्तिलज्जे आदौ^१ येषां तानि तयोक्तानि कान्तिलज्जा-
दीन्येव रूपाणि स्वरूपाणि येषां ते^२ । स्वान् स्वकीयान् । वरगुणान् प्रकृष्टगुणान् । वपुषि शरीरे । तन्वतीभिः
कुर्वन्तीभिः^३ । अनुपमप्रीतिभिः अनुपमा सादृश्यरहिता प्रीतिः प्रेम यासां ताभिः । श्रीह्रीधृत्यादिभिः
श्रीह्रीधृतय आदयो^४ यासां ताभिः । देवीभिः देवस्त्रीभिः । सततम् अनवरतम् । सेव्यमाना आराध्यमाना ।
उदयवतीं सपत्नियुक्ताम् । प्रत्यहं प्रतिदिनम् । स्वर्गिमुक्ता स्वर्गिभिर्देवैर्मुक्ता वृष्टाम् । रत्नवृष्टि रत्नानां
मणोना वृष्टि वर्षणम् । स्वयं, पश्यन्ती वीक्षमाणा । नलिनमुखी नलिनमिव कमलमिव मुखं वदनं यस्या
सा । सा^५ लक्ष्मणा देवी । गर्भप्रभावात् गर्भस्य विनवालकस्य प्रभावात् सामर्थ्यात् । 'कुक्षिभूणां मर्का गर्भाः'
इत्यमरः । नव नवसंख्याकान् । मासान् सुखेनैव । निन्ये^६ नयति स्म । णीक् प्रापणे लिट् ॥७०॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतावुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
विद्वन्मनोवल्लभाख्ये षोडशः सर्गः ॥१६॥

सुन्दरताके साथ नृत्य किया, फिर लक्ष्मणाके चरणोकी अर्चना करके वे अपने निवास-स्थानको
चले गये ॥६९॥ कान्ति और लज्जा आदि श्रेष्ठ गुणोको—जो उनकी प्रशस्त आकृतिपर छाये
हुए थे—विकसित करनेवाली तथा अनुपम प्रीति करनेवाली श्री, ह्री और धृति आदि देवियाँ
लक्ष्मणाकी निरन्तर सेवा करने लगी । उस अभ्युदयशालिनी कमलमुखी लक्ष्मणाने देवोंके द्वारा
प्रतिदिन की जानेवाली रत्न-वृष्टिको—जो गर्भके प्रभावके से नौ मास तक हुई थी—देखते हुए
सुख-पूर्वक समय बिताया ॥७०॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दि विरचित उदयाङ्ग चन्द्रप्रमचरित महाकाव्यमें
सोलहवें सर्ग समाप्त हुआ ॥१६॥

१. = आदौ । २. = तान् । ३. श 'कुर्वन्तीभिः' इति नास्ति । = कुर्वन्तीभिः—कुर्वन्तीभिः ।
४. = आदौ । ५. श 'सा' इति नास्ति । ६. श 'निन्ये' इति नास्ति । ७. श 'लिट्' इति नास्ति ।

[१७. सप्तदशः सर्गः]

अथ सा प्रसूतिसमयेन जिनमिव दिव्यक्षुणे रिता ।
 पौषमलिनदशमीक्षयजां तिथिमाप्य सुन्दरमजीजनत्सुतम् ॥१॥
 ककुभः प्रसेदुरजनिष्ट निखिलममलं नमस्तलम् ।
 तस्य जननसमये^१ पवनः सुरभिर्ववौ सुरभयन्दिगङ्गनाः ॥२॥
 वियतः पतद्भिरतिहृष्टहृदयसुरवृन्दवधितैः ।
 दिव्यकुसुमनिकरैररुचत्क्षितिमण्डलं भ्रमरवद्धमण्डलैः ॥३॥
 मणिघण्टिका सदसि रेणुरकरहति कल्पवासिनाम् ।
 ज्योतिरमरसदने सहसा प्रजगर्जुर्जितरवं^२ गजारयः ॥४॥

काशोपुराधिपमहोपतिविश्वसेनप्रोतात्मजो मरकतद्युतिभासुराङ्गः ।

ध्यानात् पुनर्न च चचाल महोपसर्गे श्रोपाश्वन्नाथजिनपो जगदेकनाथः ॥१॥

अथेति । अथ गर्भावतारणान्तरम् । जिन जिनेश्वरम् । दिव्यक्षुणेव द्रष्टुमिच्छुनेव । प्रसूतिसमयेन प्रसूते । प्रसवस्य समयेन कालेन । ईरिता प्रेरिता । सा लक्ष्मणा देवी । पौषमलिनदशमीक्षयजा पौषस्य पौषमासस्य मलिनस्य कृष्णपक्षस्य दशम्या दशमीतिथेः क्षयजा क्षयेन जातामेकादशीमित्यर्थः । तिथिं दिनम् । आप्य लब्ध्वा । सुन्दर मनोहरम् । सुत तनयम् । अजीजनत् जनयति स्म । जनं प्रादुर्भावे लब्धः । दृग्गतावृत्तम् ॥१॥ ककुभ इति । तस्य जिनबालकस्य । जननसमये जन्मन समये काले । ककुभः दिशः । प्रसेदुः निर्मला बभूवुः । निखिलं सकलम्^३ । नमस्तल गगनतलम् । अमलं विमलम् । अजनिष्ट जायते स्म । लुङ् । दिगङ्गनाः दिश एव अङ्गना वनिताः । सुरभयन् परिमलयन् । सुरभिः परिमलयुतः । पवन वायुः । ववौ वाति स्म । वा गतिगन्धनयोः । लिट् । अतिशयः ॥२॥ वियत इति । अतिहृष्टहृदय-सुरवृन्दवधितैः अतिहृष्टेनात्यन्त सतुष्टेन हृदयेन चित्तेन युतेन सुराणां देवानां वृन्देन समूहेन बधितैरेधेतैः । वियतः अकाशात् । पतद्भिः वर्षद्भिः । भ्रमरवद्धमण्डलैः भ्रमरमधुकरैर्वद्धं रचितं मण्डलं वलयं येषां तैः । दिव्यकुसुमनिकुरैः दिव्यानां स्वर्गजातानां कुसुमानां निकरैर्वृन्दैः । क्षितिमण्डलं भूमण्डलम् । अरुचत् भाति स्म । रुचिं दीप्तो । 'दुन्दुभ्यो लुङ्' इति तङ् । अतिशयः ॥३॥ मणीति । कल्पवासिना कल्पवासिदेवानाम् । सदसि सभायाम् । मणिघण्टिका मणिभिर्निर्मिता घण्टिकाः । अकरहति कराहति विना यथा तथा । रेणु ध्वनन्ति स्म । रेण शब्दे लिट् । ज्योतिरमरसदने ज्योतिष्कदेवानां सदने निवासे । गजारयः गजानां करिणामरयः शत्रवः, सिंहा इत्यर्थः । जजितरवम् उच्चैःस्वरं यथा तथा । सहसा शीघ्रम् । प्रजर्जुं ध्वनन्ति स्म । गर्जं क्षिर्जं^४ शब्दे

गर्भावतारके पश्चात् प्रसूतिका समय मानो अष्टम तीर्थङ्कर चन्द्रप्रभ जिनेन्द्रके दर्शनोके लिए लालायित था, अतः उस (प्रसूति समय) की प्रेरणासे महारानी लक्ष्मणाने पौषकृष्ण एकादशी-के दिन सुन्दर पुत्रको जन्म दिया ॥१॥ पुत्रके जन्मके शुभ अवसरपर सभी दिशाएँ स्वच्छ हो गयी, सारा नभस्तल निर्मल हो गया और दिशारूपी अङ्गनाओको सुवासित करता हुआ सुगन्धित पवन बहने लगा ॥२॥ देवोका वृन्द हृदयसे प्रसन्न होकर दिव्य पुष्पोकी वर्षा करने लगा । वे पुष्प अत्यन्त सुगन्धित थे, अतः ज्यो ही वे आकाशसे गिरने लगे त्यों ही उनपर भीरोके झुण्ड मड़राने लगे, उनके सयोगसे भूमण्डलकी जो शोभा उत्पन्न हुई, वह देखते ही बनती थी ॥३॥ कल्पवासी देवोकी सभामे मणिर-चित्त घण्टियाँ बिना हाथ लगाये ही बजने लगीं और ज्योतिषी देवोके आवास स्थानोमे एकाएक खूब जोर-जोरसे सिंह गर्जन करने

१. भा ३ जन्मसमये । २. अ जजितरवम् । ३. श 'सकलम्' इति नास्ति । ४. = येषु । ५. आ तिप्, ध तिप् । ६. आ पिर्ज ।

प्रणनाद भावनगृहेषु जलदपटुशङ्खसंहतिः ।
 व्यन्तरसुरभवेनेष्वहताः पटहाः^१ प्रतिध्वनिमुचः^२ प्रदध्वनुः ॥५॥
 इति हेतुभिः प्रचलितैश्च समसमयमात्मविष्टरैः ।
 ज्ञातजिनपतिभवा परितो गगनं प्रपूर्य विबुधाः प्रतस्थिरे ॥६॥
 प्रचलत्सुरासुरकिरीटकिरणनिकुरम्बरञ्जिताः ।
 मण्डनमिव जगृहुः ककुभोऽप्यथवा न कस्य जिनजन्म वृद्धये^३ ॥७॥
 अधुना व्यनक्ति जिन एव^४ भुवनमिदमत्र किं मया
 कृत्यमिति सुरविमानचयैस्त्रपयेव भानुरभवत्तिरोहितः ॥८॥

लिट् ॥४॥ प्रणनेति^१ । भावनगृहेषु भवनाभरसवन्निषु गृहेषु भवनेषु । शङ्खसंहतिः शङ्खाना सहति । समूहः । जलदपटु जलदवद् मेघवत् पटु व्यवर्तं यथा तथा । प्रणनाद दध्वान । णद शब्दे लिट् । व्यन्तरसुरभवेनेषु व्यन्तरसुराणा भवनेषु गृहेषु । अहता अताडिता । प्रतिध्वनिमुच प्रतिध्वनि मुञ्चन्तीति तथोक्ताः । पटहाः दुन्दुभय । प्रदध्वनु^२ ररुवु^३ । ध्वन शब्दे लिट् ॥५॥ इतीति । इति हेतुभिः । इत्येव हेतुभिः । समसमय सम समान समय कालो यस्मिन् कर्मणि तत् । प्रचलितैः कम्पितैः । आत्मविष्टरैः [च] आत्मना स्वेवा विष्टरैः रासनैश्च । ज्ञातजिनपतिभवा ज्ञातो विदितो जिनपतेर्भक्तो जन्म यैस्ते । विबुधा देवाः । परित सर्वतः । गगनम् आकाशम् । प्रपूर्य व्याप्य । प्रतस्थिरे निर्जग्मुः । छा गति निवृत्ती । अनुमिति ॥६॥ प्रचलदिति । प्रचलत्सुरासुरकिरीटकिरणनिकुरम्बरञ्जिता । प्रचलता सुरासुराणा सुरासुरदेवाना किरीटाना निकुरम्बेण निकरेण रञ्जिता उपरञ्जिता । ककुभोऽपि दिशोऽपि । मण्डनम् अलकरणम् । जगृहुः स्वोचक्रुः । अपथा तथाहि । जिनजन्म जिनस्यार्हतो जन्म जननम् । कस्य पुरुषस्य । वृद्धये समृद्धये^४ । [न] न भवति । अथन्तिरन्यास^५ ॥७॥ अधुनेति । अधुना इदानीम् । अत्र जिनजन्मनि । इदम् एतत् । भुवन जगत् । जिन एव जिनेश्वर एव । व्यनक्ति व्यक्तीकरोति, प्रकाशयतीत्यर्थः । मया किं कृत्य करणीयम् । इति, त्रपयेव त्रजयेव । सुरविमानचयं सुराणा देवाना विमानाना व्योमयानाना चयं समूहः । भानुः सूर्य । तिरोहित व्यवहित ।

लगे—सिंहनाद होने लगा ॥४॥ भवनवासी देवोके धरोमे मेघोको भाँति गम्भीर शङ्ख समूहकी ध्वनि सुनाई पडने लगी और व्यन्तर देवोकी निवास भूमिमे बिना बजाये ही दुन्दुभि बाजे वजने लगे तथा सभी ओर उनकी प्रतिध्वनि गूँजने लगी ॥५॥ इन कारणोंसे एव एक ही साथ अपने-अपने आसनके कम्पित होनेसे सभी देवोको जिन भगवान्‌के जन्मका पता चल गया । फलतः उन्होंने अपने-अपने स्थानसे चन्द्रपुरीको, जहाँ जिन भगवान्‌का जन्म हुआ था, प्रस्थान कर दिया । ज्ञाते समय उन्होंने आकाशको सभी ओरसे व्याप्त कर दिया ॥६॥ क्या सुर और क्या असुर सभी बड़े वेगसे आगे बढ़ रहे थे । उनके मुकुटोकी किरणोंके समूहसे सारी दिशाएँ रंग विरगी हो गयी, अतः ऐसा जान पडता था मानो उन्होंने आभूषण पहन लिये हो । भला जिन भगवान्‌का जन्म किसकी वृद्धिके लिए नहीं होगा ? ॥७॥ 'इस समय जिनभगवान्‌ ही सारे ससारको प्रकाशित कर रहे हैं, अब यहाँ मेरा क्या काम' ? यह सोचकर मानो लज्जाके कारण

१ भा इ भवनेषु पटहा । २ अ ध्वनिमुद । ३ अ वृषाय । ४ आ इ भवन^१ ।
 ५. आ प्रणतीति । ६ = ध्वनि चक्र । ७. आ रुवाव । ८ = लिट् । ९ भा 'समृद्धये' इति नोपलभ्यते ।
 १० = उत्प्रेक्षा ।

सुरपद्मिरानृपतिरोहमरुचदमरातयासता ।

अन्तरमकलयता धुभुयोरिय मानरज्जुरुदतारि घेघसा ॥६॥

स चतुर्विधोऽपि नृपसद्य विविधमणिरत्नभामुरः ।

प्राप भृतसकलभूमितलो जलराशिवत्सुरगणः सवासवः ॥१०॥

अथ मायया जनितमाश्रयतदनुकृतिरूपमर्मकम् ।

मातुररसि विनिवेश्य शची जिनमुज्जहार शुक्लभक्तिभाविता ॥११॥

तमुदीक्ष्य भासुरमशीतलचिमिव शचीसमाहृतम् ।

पद्मवनमिय विक्रासमगाद्युगपत्सद्वस्त्रमपि चक्षुषां हरेः ॥१२॥

सुरवृंहिते जयजयेति भुवनमभिसर्पति ध्वनौ ।
 हस्तधृतवपुपमात्मगज तमरोपयत्प्रथमकल्पनायकः ॥१३॥
 इतरे च तं परमभक्तिभरनतकिरीटकोटयः ।
 भेजुरमरपतयोऽन्तगता विभृतातपत्रकलशाब्दचामराः ॥१४॥
 सुरयोषितो विविधधूपवलिकुसुमरुद्धपाणयः ।
 मङ्गलमुखरमुखाम्बुहृदाः करिणीगताः समुपतस्थिरेऽग्रतः ॥१५॥
 चलितेऽभिमेरु सुरनाथनिवहपरिवारिते जने ।
 नेदुरथ विबुधहस्तहताः परितः प्रयाणपरिशंसिमेरिकाः ॥१६॥

अगात् अयात् । इण् गतो लुङ् ।^२ उपमा ॥१२॥ सुरेति । सुरवृंहिते सुरदेवैर्वृंहिते प्रवर्धिते । जय जयेति ध्वनौ शब्दे^३ । भुवन जगत् । अभिसर्पति व्याप्नुवति । प्रथमकल्पनायक प्रथमस्य कल्पस्य सौधमकल्पस्य । नायक प्रभु । हस्तधृतवपु^४ हस्तेन पाणिना धृत भूत वपु शरीरं यस्य तम् । त जिनशिशुम् । आत्मगजम् आत्मन स्वस्य गजमैरावतम् । तमरोपयत् अवाहयत् । वह बीजजन्मनि णिजन्ताल्लङ् 'वह प' इति पकारादेश ॥१३॥ इतरे इति । परमभक्तिभरनतकिरीटकोटय परमाया महत्या भक्त्या भरेण भारेण नताः किरीटानां कोटय समूहा येषां ते । अन्तगताः अन्त समीप गता । इतरे च शेषाश्च । अमरपतय अमराणां देवानां पतय इन्द्रा । विधुनापत्रकलशाब्दचामरा विधृतानि^५ भूतानि आतपवारणभृङ्गारदर्पणचामराणि यैस्ते । त जिनबालकम् । भेजु सेवन्तेस्म । भजि^६ शैवायां लिट् ॥१४॥ सुरेति । विविधधूपवलिकुसुमरुद्धपाणय विविधैर्नामप्रकारैर्धूपेन कालागवधूपेन बलिना पूजाद्रव्येण कुसुमेन पुष्पेण च रुद्धा युक्ता पाणयो हस्ता यासां ता । मङ्गलमुखरमुखाम्बुहृदा मङ्गलेन मङ्गलगानेन मुखर वाचाल मुखमेव वदनमेवाम्बुहृद कमल यासां ता । करिणीगता करिणी करेणू^७ गता आरुढा । सुरयोषित सुराणां बोषितो वनिता । अग्रतः पुरस्तात् । समुपतस्थिरे समुपय-यु । छा गतिनिवृत्तौ लिट् । रूपकम् ॥१५॥ चलित इति । सुरनाथनिवहपरिवारिते सुरनाथानां देवेन्द्राणां निवहेन निकायेन परिवारिते परिवृते । जिने जिनैश्च । अभिमेरु मेरोरभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये' इति अव्ययीभावः । चलिते याते सति । अथ अनन्तरम् । विबुधहस्तहता विबुधानां देवानां हस्तैः पणिभिः हता ताडिता । प्रयाणपरिशंसिमेरिका प्रयाण यात्रा^८ परिशसिन्य सूचिका मेरिका दुन्दुभय । परितः

एक हजार नेत्र, कमलोके बनकी भाँति विकसित हो उठे ॥१२॥ जिन बालकको देखते ही सभी देवोंके मुखसे जय जयकारकी ध्वनि निकालने लगे और वह खूब ही बढ़ो एव सारे ससारमें फैलने लगी । इसी ध्वनिके बीचमें सौधमं स्वर्गके इन्द्रने जिन-बालकको अपने हाथोमें लेकर अपने हाथोपर चढ़ा लिया ॥१३॥ और अन्य इन्द्र भी जो समीपमें ही खड़े हुए थे, और प्रगाढ़ भक्तिके भारसे जिनके मुकुटोंके शिखर झुके हुए थे, तथा जिनके हाथोमें छत्र, कलश, दर्पण और चामर थे, जिन बालकको सेवा कर रहे थे ॥१४॥ देवियाँ हथिनियोपर सवार होकर और अपने-अपने हाथोमें अनेक प्रकारकी धूप, पूजा सामग्री तथा फूल लेकर मंगलगान करती हुई आगे-आगे चल रही थी ॥१५॥ भगवान् चन्द्रप्रभ—जो अभी शिशु अवस्थामें थे—सभी ओरसे देवेन्द्रोंसे घिरे हुए थे—उनके चारों ओर देवेन्द्र खड़े हुए थे । ज्योंही उन्होंने सुमेरुकी ओर प्रस्थान किया त्यों ही जिघर देखो उधर देवोंके हाथोमें स्थित प्रस्थान सूचक मेरियाँ

१ अ 'तेरिका' । २. आ लङ् । ३. शब्दे' इति नास्ति । ४. श 'हस्तधृत वपुः' इति नोप-लभ्यते । ५. = विधृतानि भूतानि । ६. आ भज । ७. श 'करेणू' इति नास्ति । ८. = परिशसन्तीति ।

सुरपेटकैः पटु नटद्भिरतिललितगीतवादिदैः^१ ।

नृत्यमयमिव तदा सकलं सदिगन्तरं समभवन्नभस्तलम् ॥१७॥

भुवनातिशायिजिनरूपविनिहितविलोचनोत्पलैः ।

लङ्घितमपि विबुधे विबुधैर्न सुराद्रिवर्त्म तदुपात्तविस्मयैः ॥१८॥

अथ ते परीत्य सुरशैलमुखरुचिरचैत्यमन्दिरम् ।

पाण्डुकदृषदि सुरप्रमुखा हरिविष्टरे सुखमतिष्ठपञ्जिनम् ॥१९॥

सुरपङ्क्तिमाशु विरचय्य कृतविततिमापयोम्बुधेः ।

चक्रमलतरदुग्धघटैरभिषेचनं त्रिदशलोकनायकाः ॥२०॥

समन्तात् । नेदु ध्वनन्ति स्म । णद अव्यक्ते शब्दे लिट् ॥१६॥ सुरेति । अतिललितगीतवादिदैः अतिललित-
मतिमनोहर गीतस्य (गीत गानं) वादितं वादनं (च) येषां तैः । पटु नटद्भिः पटु स्फुट नटद्भिर्नृत्यद्भिः ।
सुरपेटकैः सुराणां पेटकैर्निकरैः । तदा गमनसमये । सदिगन्तरं दिगन्तरेण दिग्विवरेण सहितम् । नभस्तलं
आकाशप्रदेशम् (श) । नृत्यमयमिव नृत्यस्वरूपमिव । समभवत् समभूत् । लङ् । उपमा^३ ॥१७॥ भुवनेति ।
भुवनातिशायिजिनरूपविनिहितविलोचनोत्पलैः भुवनस्यातिशायिनि उत्कृष्टे जिनस्य जिनेशस्य रूपे विनिहितानि
निक्षिप्तानि लोचनानि नयनानि तान्येवोत्पलानि कुवलयानि येषां तैः । तदुपात्तविस्मयैः तस्मिन् जिने उपात्त-
कृतो विस्मयोऽद्भुत^४ येषां तैः । सुराद्रिवर्त्म महामेरुमार्गः । लङ्घितमपि विलङ्घितमपि । विबुधैः सुरैः । न
विबुधे न जज्ञे । बुधि मनि ज्ञाने लिट् । रूपकम् ॥१८॥ अथेति । अथ महामेरुमार्गगमनानन्तरम् । उरुचिर-
चैत्यमन्दिरम् उरुणि महान्ति रुचिराणि मनोहराणि चैत्यमन्दिराणि चैत्यालया यस्मिन् तम् । सुरशैल मेरु-
पर्वतम् । सुरप्रमुखा सुरा कल्पवासिनः प्रमुखा आदयो येषां ते । ते सुरपादयो देवा । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य ।
पाण्डुकदृषदि पाण्डुकशिलायाम् । हरिविष्टरे सिंहासने । जिन जिनेशम् । सुखं सतोष यथा तथा । 'सुखमा...'
इति वैजयन्ती^५ । अतिष्ठपञ्च^६ अयन्ति स्म लुङ् ॥१९॥ सुरेति । त्रिदशलोकनायका त्रिदशानां देवानां लोकस्य
स्वर्गस्य नायका इन्द्रा । आ पयोम्बुधे क्षीरसमुद्रपर्यन्तम् । कृतवितति कृता विहिता विततिर्विस्तृतियंया
ताम् । सुरपङ्क्तिं सुराणां देवानां पङ्क्तिं श्रेणिम्^७ । आशु शीघ्रम् । विरचय्य निर्माय । अमलतरदुग्धघटैः
अमलतरदुग्धघटैरभिषेकयोजनमुखव्यासैः काञ्चनरजतगारुत्मतादिरत्ननिर्मितैर्निर्मलैर्दुग्धेन क्षीरेण पूर्णघटैः ।

वज्रने लगी ॥१६॥ सभी देव लोग अत्यन्त सुन्दर ढंगसे गाना गा रहे थे, बाजे बजा रहे थे और कलापूर्ण नृत्य कर रहे थे, जिससे सारी दिशाएँ और पूरा आकाश उस समय नृत्यमय दृष्टिगोचर हो रहे थे ॥१७॥ जिनेन्द्र भगवान् का रूप लोकातिशायी था । सभी देवोंके नेत्र उसे देखनेमें लगे हुए थे और वे उसके बारेमें आश्चर्यका अनुभव कर रहे थे । फलतः सुमेरु पर्वतका मार्ग, जिसे वे लांघ चुके थे, उन्हें ज्ञात ही नहीं हुआ कि कब निकल गया ॥१८॥ इसके पश्चात् उन सभी देवोंने—जिनमें इन्द्र प्रमुख थे—बड़े-बड़े सुन्दर जिनमन्दिरोंसे विभूषित सुमेरु पर्वतकी परिक्रमा की, फिर उन्होंने पाण्डुक शिलापर रखे गये सिंहासनपर जिनभगवान् को सुख पूर्वक बैठा दिया ॥१९॥ फिर इन्द्रोंने सुमेरु पर्वतसे लेकर क्षीरसागर तक देवोंकी खूब लम्बी पवित्र खड़ी करके (उनसे मगाये गये) अत्यन्त निर्मल दूधसे भरे हुए कलशोंसे जिन-

१. अ सुरपेटकैः पटुभिरतिगीतललितवादिदैः । २. क ख ग घ ङ 'तिष्ठयज्जिनम् । ३. = उत्प्रेक्षा ।
४. = आश्चर्यं यैः । ५. आ 'महा' इति ऋग्भिः । ६. आ वैजयन्त्याम् । ७. = स्थापयामासु ।
८. सा श्रेणीम् ।

अभिषिच्य तं ललितनृत्यमधुररवगीतवादित्रैः^१ ।

वज्रमयनिशितसूचिकया विविधुर्युगं श्रवणयोः सुरेश्वराः ॥२१॥

मणिकुण्डलाङ्गदकिरीटकटकरशनादिभूषणैः ।

दिव्यकुसुमवसनैश्च सुरास्तमभूषयन्निभुवनैकभूषणम् ॥२२॥

प्रविधाय ते समयमेकममरपतयः कृतोत्सवाः ।

चन्द्रसमरुचिरयं भगवानिति चन्द्रपूर्वममुमाह्वयन्प्रभुम् ॥२३॥

अथ भक्तितः प्रथमकल्पपतिरितरवासवान्वितः ।

स्तोतुमिति विरचिताञ्जलिं^२ तं सहजनिबोधसहितं प्रचक्रमे ॥२४॥

अभिषेचनम् अभिषवणम् । चक्रुः विदधुः । लिट् । जातिः ॥२०॥ भवतीति । सुरेश्वरा देवेन्द्राः । ललित-
नृत्यमधुररवगीतवादित्रैः ललितेन मनोहरेण नृत्येन मधुररवयुतेन मधुरस्वनियुक्तेन गीतेन वादित्रैर्नादित्रैः ।
त जिनम् । अभिषिच्य अभिषवण कृत्वा । वज्रमयनिशितसूचिकया वज्रमय्या निशितया क्रूराग्रया । सूचिकया
सूच्या । श्रवणयोः कर्णयोः । युग द्वन्द्वम् । विविधुः छिद्र चक्रुः । विध विधाने लिट् ॥२१॥ मणीति । सुरा-
देवा । मणिकुण्डलाङ्गदकिरीटकटकरशनादिभूषणैः कुण्डले कर्णवेष्टने च, अङ्गदे केयूरे च, किरीट मकुट च,
कटके कङ्कणे च, रशना मेखला च तपोन्ताः, ता आदिः येषां तानि तथोक्तानि, तानि च तानि भूषणानि
च तथोक्तानि, मणिमो रत्नैर्निर्मितानि कुण्डलाङ्गदकिरीटरशनादिभूषणानि तैः । दिव्यकुसुमवसनैश्च दिव्यैः
स्वर्गजैः कुसुममयैः पुष्पलिखितैर्वसनैर्दुकूलवस्त्रैः । निभुवनैकभूषण निभुवनस्य त्रिजगत एक मुख्य भूषण-
मलकारम् । त जिनेशम् । अभूषयन् अलकुर्वन्ति स्म । भूष अलंकारे लङ् ॥२२॥ प्रविधायेति । कृतोत्सवाः^३
विहितसञ्चमयुक्ता । ते अमरपतयः देवेन्द्रा । भगवान् स्वामी । अयम् एष । चन्द्रसमरुचि चन्द्रस्य सोमस्य
समा समाना रुचिः । कान्तिर्यस्य सः, विभुनिभद्युतियुत इत्यर्थः । इति उक्त्वा । एक मुख्यम् । समय संकेत,
संज्ञाम् इति भावः । प्रविधाय कृत्वा । अमुम् एनम् । प्रभु जिनेशम् । चन्द्रपूर्वं चन्द्रशब्दपूर्वयुतम् । प्रभुं
चन्द्रप्रभम् इत्यर्थः । आह्वयन् आकारयन्ति स्म । ह्वेन् स्पर्धाया वाचि लङ् ॥२३॥ अथेति । अथ नाम-
करणानन्तरम् । इतरवासवान्वित इतरं शेषैर्वासवैरिन्द्रैरन्वित सहित । प्रथमकल्पपति प्रथमकल्पस्य
सौधर्मकल्पस्य पति प्रभु, सौधर्मेन्द्र इत्यर्थः । सहजनिबोधसहित सहजैर्निबोधैः त्रिबोधैर्मतिश्रुतावधिरूपै-
सहित तम् । तं जिनम् । भक्तितः स्वसामर्थ्यात् । स्तोतु स्तवनाय । विरचिताञ्जलि विरचितोञ्जलि-

भगवान्का अभिषेक किया ॥२०॥ सुन्दर नृत्य, मधुर गान और बाजोकी आवाजके साथ उनका
अभिषेक करके इन्द्रोने वज्रकी पेनी सुईसे उनके दोनो कानोका छेदन किया ॥२१॥ तीनों
ल्लोकोके एकमात्र भूषण स्वरूप भगवान् चन्द्रप्रभको देवोने मणिमय कुण्डल, वाजूबन्द, मुकुट,
कडे, करघनी आदि आभूषणोसे और दिव्य पुष्पो एव वस्त्रोसे विभूषित किया ॥२२॥ इस
प्रकार उत्सव करके इन्द्रोने, ये भगवान् चन्द्रमाके समान कान्तिसे युक्त हैं, इस आशयको प्रकट
करनेवाला संकेत करके उन्हें 'चन्द्रप्रभ' नामसे पुकारा—उनका नाम 'चन्द्रप्रभ' रखा ॥२३॥
इसके उपरान्त अन्य इन्द्रोके साथ सौधर्म स्वर्गके इन्द्रने हाथ जोडकर अपनी सामर्थ्यके अनुसार,
जन्मसे ही तीन ज्ञानोके धारी भगवान् चन्द्रप्रभकी स्तुति इस प्रकारसे प्रारम्भ की—॥२४॥

१. आ इ 'वादित्रैः' । २. अ क ख ग घ 'ताञ्जलि' । ३ = आदौ । ४ श अलकरणे । ५ =
कृतो विहित उत्सव उद्यावो येस्ते । ६. आ 'र्वयुक्तम्' । ७ आ शक्तितः । = (भक्तितः-गुणानुरागतः) ।

सकलावबोधमकलङ्कमनुपममचिन्त्यवैभवम् ।
 जन्मरहितमजरामरणं जितमत्सरं जिनमभिष्टुवेऽष्टमम् ॥२५॥
 स्तुतिशक्तिरस्ति न ममेश तदपि हितकाङ्क्षया स्तुवे ।
 शक्यमिदमिदमशक्यमिति प्रविचारबाह्यमतयो हि कार्यिणः^१ ॥२६॥
 हरिविष्टरस्थितमशेषजननयनहारि ते वपुः ।
 कान्तिरुचिरमुदयाद्रिशिरोगतमिन्दुमण्डलमिवावभासते ॥२७॥
 जिन यः समाश्रयति^२ मार्गमखिलजनवत्सलस्य ते ।
 तस्य न भवभयमस्ति पुनः किमु नोश्रितो^३ जलनिधौ निमज्जति ॥२८॥
 तव नाथ यश्चरणयुग्ममविचलितभक्तिं सेवते ।
 तस्य किमु खलु करोति यमो नहि बाधते तुहिनमग्निसेविनम् ॥२९॥

यस्मिन् कर्मणि तत्^० । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । प्रचक्रमे प्रारभे^५ । क्रमू पादविक्षेपे लिट् ॥२४॥ सकलेति । सकलावबोध सकलेन सर्वेणावबोधेन युक्तम् । अकलङ्कं निर्मलम् (कलङ्करहितम्) । अनुपमम् उपमातीतम् । अचिन्त्यवैभवम् अचिन्त्य व्याप्तुमशक्यं वैभवं^६ यस्य तम् । जन्मरहितं जननरहितम् । जरामरणरहितम् । जितमत्सरं जितमात्सर्यम् । जिनं जिनेशम् । अष्टमं चन्द्रप्रभम् । अभिष्टुवे^७ अभिनौमि । जातिः ॥२५॥ स्तुतीति । ईश स्वामिन् । मम मे । स्तुतिशक्ति स्तुती स्तोत्रकरणे शक्ति सामर्थ्यम् । नास्ति । तदपि तथापि । हितकाक्षया हितस्यानन्तसुखस्य इच्छया [काक्षया] वाञ्छया । स्तुवे स्तौमि । ष्टुब् स्तुती लट् । कार्यिणः कार्ययुता । इदं कार्यं शक्यमिदं कार्यमशक्यम् । इति एवम् । प्रविचारबाह्यमतयो हि प्रविचारात् परीक्षणाद् बाह्या मतिर्येषा ते । अर्थान्तरन्यास ॥२६॥ हतीति । हरिविष्टरस्थितं हरिविष्टरे^८ सिंहासने स्थितम् । अशेषजननयनहारि अशेषाणां सकलानां जनानां नयनानां हारि मनोहरम् । कान्तिरुचिरं कात्या लावण्येन रुचिरं सुन्दरम् । ते भवत । वपु शरीरम् । उदयाद्रिशिरोगतम् उदयाद्रेरुदयपर्वतस्य शिरो अग्रभागं गतं यातम् । इन्दुमण्डलमिव इन्द्रोश्चन्द्रस्य मण्डलमिव बिम्बमिव । अवभासते विभाति^९ । भासु^{१०} दीप्तौ लट् । उपमा ॥२७॥ जिनेति । जिन भो जिनेश । अखिलजनवत्सलस्य अखिलानां जनानां वत्सलस्य प्रीतस्य । ते भवत । मार्गं रत्नत्रयधर्मम् । य पुरुष । समाश्रयति^{११} भजते^{१२} । श्रिब् सेवाया लट् । तस्य पुरुषस्य । भवभयं भवात् ससाराज्जातं भयम् । नास्ति । नो श्रित नावं यानपात्र श्रित आरुढ । पुनः पश्चात् । जलनिधौ समुद्रे । निमज्जति [किमु] ? । डुमस्ज्^{१३} शुद्धौ लट् । अर्थान्तरन्यासः ॥२८॥ तवेति^{१४} ।

मैं समस्त ज्ञानोसे युक्त, निष्कलक, अनुपम, अचिन्त्य वैभवमय, जन्म, जरा और मरणसे रहित और मात्सर्यपर विजय पानेवाले अष्टम तीर्थंकर चन्द्रप्रभ जिनेन्द्रकी स्तुति करता हूँ ॥२५॥ हे भगवन् ! मुझमे आपकी स्तुति करनेकी शक्ति नहीं है, तो भी मैं अपने हितकी कामनासे आपकी स्तुति कर रहा हूँ । सच तो यह है कि अपने कामकी सिद्ध करनेकी चाह रखनेवाले लोगोकी बुद्धि 'यह शक्य है या अशक्य' इसविचारसे निश्चय ही दूर रहती है ॥२६॥ भगवन् ! सिंहासनपर विराजमान, सारे ससारके नेत्रोको हरण करनेवाला, तुम्हारा कान्तिमय सुन्दर शरीर उदयाचलके शिखरपर स्थित चन्द्रमण्डलकी भाँति सुशोभित हो रहा है ॥२७॥ हे जिन ! सबके प्रति वात्सल्य भाव रखनेवाले आपके रत्नत्रय मार्गका जो कोई भी आश्रय लेता है, उसे पुनर्जन्मका भय नहीं रहता । क्या जहाजपर बैठनेवाला समुद्रमे डूबता है ? ॥२८॥ हे नाथ !

१. आ काक्षिण । २. आ इ समाश्रयते । ३. म नोस्थितो । ४. अ लितातिभक्ति । ५. = प्रारभे । ६. आ 'मशक्यो वैभवो' । ७. - अभिन्नेमि । ८. श 'हरिविष्टरे' इति नास्ति । ९. श विभासि । १०. आ भासुब्, श भासुड् । ११. श श्रयते । १२. आ भजति । १३. श डुमस्जि । १४. श अस्य श्लोकस्य व्याख्या नास्ति ।

तद्य दर्शनं जगदधोश विदधदजरामरं जगत् ।

कस्य न कथय रसायनवद्विदुषामभव्यमपहाय रोचते ॥३०॥

सुखमाश्रिताय जिननाथ वितरसि यदिच्छया विना ।

शक्तिरियमनघ ते सहजा किमु चिन्तसा श्रमहरं न चन्दनम् ॥३१॥

स कृती कृतार्थमपि तस्य जगति कलयामि जोवितम् ।

यस्य हृदयसरसि स्फुरति प्रतिवासरं जिन तवाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥३२॥

सुरपूज्य यः सततमेव वहति हृदयेन नाम ते ।

मन्त्रकुशलमिव शाकिनिकाः प्रभवन्ति न च्छलयितुं तमापदः ॥३३॥

भो नाथ हे स्वामिन् । तव ते । चरण-युग्म चरणयोर्युग्म तयोक्तम् । अविचलितभक्ति अविचलिता निश्चिता भक्तिगुणानुरागो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा । सेवते । सेवृब् सेवने । तस्य पुरुषस्य । यम काल । खलु^१ निश्चयम् । किं करोति । दुःकुब् करणे । तुहिन हिमम् । अग्निसेविनम् अनिल (प्रनल-) सेविनम् आश्रययुक्त पुरुषम् । न बाधते^२ हि न बाध्यते हि ॥२९॥ तवेति । जगदधोश जगता लोकानामधीश स्वामिन् । जगत् लोकम् । अजरामर जरामरणरहितम् । विदधत्^३ । तव भवतः । दर्शनं मतम् । विदुषा बुधानाम् । अभव्यम् अभव्यजीवम् । अपहाय विमुच्य । कस्य जीवस्य । रसायनवत्^४ अमृतवत् । न रोचते न प्रीणयति । रुचि अमिप्रीत्याञ्च लट् । उपमा ॥३०॥ सुखमिति । जिननाथ भो जिनेश । अनघ पापरहित । ते भवत । आश्रिताय^५ सेविताय । इच्छया विना अमिलायेण विना । सुखम् आनन्दम् । वितरसि ददासि । तू^६ पञ्चन- तरणमोर्लट् । इति यत् यस्मात् । इयम् एषा । सहजा स्वभाविका । शक्ति सामर्थ्यम् । चन्दन श्रीगन्धः । चिन्तसा स्वभावेन । श्रमहर परिश्रमवारणम् । न किमु न किम् ? किन्तु श्रमहरमेव । अयान्तिरग्यास ॥३१॥ स इति । जिन भो जिनेश । यस्य पुरुषस्य । हृदयसरसि हृदयमेव सरस्तस्मिन् । तव भवत । अङ्घ्रिपङ्कजम् अङ्घ्रिरेव पाद एव पङ्कज कमलम् । प्रतिवासर प्रतिदिनम् । स्फुरति शोभते । स्फुर स्फुरणे लट् । स पुरुषः । जगति लोके । कृती पुण्यवान् । तस्य पुरुषस्य । जोवितमपि जीवनमपि । कृतार्थ संपूर्णप्रयोजनम् । कलयामि मन्ये । कल सख्याने लट् ॥३२॥ सुरेति । सुरपूज्य सुरदेवैः पूज्य आराधनीय, भो देवाग्राह्य । य पुरुषः । ते भवत । नाम नामधेयम् । सततमेव अनवरतमेव । हृदयेन चित्तेन । वहति धरति । वहि^७ प्रापणे लट् । त पुरुषम् । शाकिनिका दुष्टग्रहा । मन्त्रकुशलमिव मन्त्रेष्वार्कपर्णादिमन्त्रेषु कुशलमिव निपुणमिव । आपदः

जो भो स्थिर भक्तिसे आपके चरणोकी सेवा करता है, यमराज (मृत्यु) उसका क्या कर सकता है ? आग तापनेवालेको ज़ाडा नहीं सता पाता ॥२९॥ हे जगन्नाथ ! सारे ससारको अजर और अमर कर देनेवाला आपका दर्शन रसायनके समान है । वह अभव्यको छोड़कर, बताइये और किस विद्वान्को नहीं रुचता ? ॥३०॥ भगवन् ! आप रागादि कषायोके विजेता हैं, सबके स्वामी हैं और हैं निष्पाप । आपका जो कोई भी आश्रय लेता है, उसे आप सुख देते हैं, वह भले ही उसे (सुखको) पानेके लिए अपनी इच्छाको व्यक्त न करे । यह आपकी स्वाभाविक शक्ति है । क्या चन्दन स्वभावसे ही थकानको दूर करनेवाला नहीं होता ? ॥३१॥ हे जिन- ! वह पुण्यात्मा है और मैं उसके जीवनको इस जगत्मे कृतकृत्य समझता हूँ, जिसके हृदय रूपी सरोवरमे प्रतिदिन आपके चरण-कमल सुशोभित हुआ-करते हैं ॥३२॥ भगवन् ! आपको देव लोग भी पूज्य मानते हैं । जो मनुष्य आपके नामका सदा हृदयसे स्मरण करता है, उसे आपदाएँ छल नहीं सकती—पीडा नहीं दे सकती । जैसे कुशल मान्त्रिकको शाकिनी-डाकिनी नहीं छल

१. = निश्चयेन । २. = न पीडयति । ३. = कुर्वत् । ४. = जराव्याधिजिदोषघमिभ । ५. = न स्वयते । ६. = आश्रयं प्राप्ताय । ७. श त् । ८. भा वह ।

मतिमातनोति हरतेऽघमुपनयति सर्वसंपदः ।
 किं तदधिप विदधाति न यद्भवदङ्घ्रिपङ्कुरुहसेवनं नृणाम् ॥३४॥
 सकलोऽप्यपेक्ष्य किमपीश परहितरतः प्रजायते ।
 न कचिदियमुपलब्धचरी तव निर्व्यपेक्षभुवनोपकारिता ॥३५॥
 हरयोऽभिपेक्षमुपगम्य विधदति शची प्रसाधिका ।
 वारि वहति निवहो द्युसदामपरस्य कस्य महिमा जिनेदृशः ॥३६॥
 पशवोऽपि संनिधिमवाप्य तव जिन भवन्ति भाक्तिकाः ।
 मानुषननुरपि यस्तु मतिं त्वयि नातनोतु स पशुः पशोरपि ॥३७॥
 मयरोगशोक्रमरणानि भयभवविचित्रवेदनाः ।
 तावदभव भजते भवभृत्वयि यावदस्य हृदयं न लीयते ॥३८॥

विपत्तयः । छलयितुं पीडितुम् । न प्रभवन्ति समर्था न भवन्ति । लट् । उपमा ॥३३॥ मतिमिति । अधिप भो स्वामिन् । भवदङ्घ्रिपङ्कुरुहसेवनं भवतस्तवाङ्घ्रौ पादावेव पङ्कुरुहं कमल तस्य सेवनम् । नृणां मनुष्याणाम् । मतिं बुद्धिम् । आतनोति करोति । अघ पापम् । हरते निराकरोति । सर्वसंपदः सर्वसंपत्तिः । उपनयति संपादयति । यत् कार्यम् । न विदधाति न करोति । तत् कार्यम् । किमस्ति ? नास्तोत्यर्थः ॥३४॥ सकल इति । ईश भो स्वामिन् । सकलोऽपि सर्वोऽपि जनः । किमपि । प्रयोजनम् । अपेक्ष्य उद्दिश्य^१ । परहितरतः परेषामन्येषां हिते उपकारे रतः प्रीतः । प्रजायते सम्भवति । लट् । तव भवतः । इयम् एषा । निर्व्यपेक्षभुवनोपकारिता निर्व्यपेक्षा अपेक्षारहिता भुवनस्य लोकस्योपकारिता उपकारित्वम् । क्वचित् कुत्रापि । नोपलब्धचरी प्रागुपलब्धा न भवति ॥३५॥ हरय इति । जिन भो जिनेश । हरय इन्द्रा । उपगम्य आगत्य । अभिपेक्षम् अभिषवणम् । विदधाति कुर्वन्ति । शची शची देवी । प्रसाधिका^२ अलंकारिता । द्युसदा देवानाम् । निषहः समूहः । वारि क्षीरोदकम् । वहति धरति । अपरस्य अन्यस्य । कस्य । ईदृश^३ एतादृश । महिमा अस्ति, किन्तु नास्तोत्यर्थं अतिशय ॥३६॥ पशव इति । जिन भो जिनेश । पशवोऽपि तिर्यञ्चोऽपि । तव भवतः । संनिधिं समीपम्^४ । अवाप्य लब्ध्वा । भाक्तिकाः भक्तियुक्ताः । भवन्ति । लट् । यस्तु पुरुषः । मानुष-तनुरपि मानुष्या मनुष्यसंबन्धिन्या तन्वा शरीरेण युतोऽपि । त्वयि भवति । मतिं भक्तिबुद्धिम् । नातनोति न करोति । लट् । स पुरुषः । पशोरपि तिर्यचोऽपि । पशु^५ पशुजाति । आक्षेप ॥३७॥ भयेति । अभव सत्साररहितः । अस्य सत्सारिणः । हृदय मानसम् । [यावत्] यावत् पर्यन्तम् । त्वयि भवति । न लीयते

सकती ॥३३॥ हे स्वामिन् ! आपके चरण-कमलोकी सेवा-शुश्रूषा मानवोकी बुद्धिको विकसित करती है, पापको दूर करती है, सारी सम्पदाओको समीपमे ला देती है । फिर और क्या है जिसे वह नही करती ? ॥३४॥ हे ईश ! सभी लोग किसी-न-किसी स्वार्थसे दूसरोके हितमे प्रवृत्त होते हैं, पर आपकी यह लोकोपकारकी प्रवृत्ति सर्वथा नि स्वार्थ है । वस्तुतः ऐसी प्रवृत्ति इस लोकमे अभी तक कही भी नही पाई गयी ॥३५॥ हे जिन ! आपके सिवा और किसकी ऐसी महिमा है जिसका अभिपेक्ष स्वयं इन्द्र (स्वर्गसे) आकर करें, इन्द्राणी शृंगार करे और देवोका वृन्द जल भरकर लावे ? ॥३६॥ हे जिन ! समीपमे आकर पशु भी आपके भवत हो जाते हैं । पर जो मानव-देहको पाकर भी अपनी बुद्धिको आपकी ओर नही लगाता—आपका भक्त नही बनता वह पशुसे भी बड़कर पशु है—पशुसे भी गया बीता है ॥३७॥ हे भगवन् ! आप भव परम्परासे मुक्त हैं । जिस संसारो जीवका हृदय जब तक आपमे लीन नही रहता,

१. क ख ग घ म भवभय^१ । २. एष टीकाश्रयः पाठ, प्रतिपु तु 'नृणाम्' इत्यस्ति । ३. श आदिशब्दः । ४. = प्रसाधिका अलंकारिणी । ५. श ईदृक् । ६. = समीप्यम् । ७. = पशुतोऽपि निकृष्ट इत्यर्थः ।

नम इत्यपि त्वयि जिनेन्द्र विनिगदितमत्तरद्वयम् ।
 पापमखिलमपहन्ति नृणामपरस्तु वाग्मिभव एव वाग्मिनाम् ॥३९॥
 इति संप्रधार्य भुवनेश भवति विनुतिः प्रबन्धतः^१ ।
 सिद्धनुतिकृतफलेन मया न वितन्यते जिन ततो नमोऽस्तु ते ॥४०॥
 तमिति प्रणुत्य गुरुभक्तिभरनततनुः पुरंदरः ।
 सोत्सवमनयत चन्द्रपुरीं परिवारितः सुरगणेन नृत्यता ॥४१॥
 प्रविधाय तत्र पुनरेव मुदितहृदया महोत्सवम् ।
 भोजुरमरनिवहाः स्वभुवं विनिवेद्य तं^२ जनकयोर्जिनार्भकम् ॥४२॥

न संबध्यते । लोङ्^३ श्लेषणे कर्मणि लट्^४ । [तावत्] तावत्पर्यन्तम् । भवभूत् ससारी । भयरोग-
 शोकमरणानि भीतिरोगदुःखमरणानि । भवभवविचित्रवेदना भवे भवे जन्मजन्मान्तरे दुःखानि, भवे
 ससारे भवा उत्पन्ना विचित्रा बहुविधा वेदना तीव्रपीडा, इति च । भजते श्रयते । भजि^५ सेवाया लट् ॥३८॥
 नम इति । जिनेन्द्र जिननाय । त्वयि भवति । गदित प्रोक्तम् । 'नमः' इति । अक्षरद्वयमपि
 वर्णद्वयमपि । नृणा जनानाम् । अखिल सकलम् । पाप दुरितम् । अपहन्ति हिनस्ति । हन हिंसागत्यो
 लट् । अपरस्तु इतरस्तु । वाग्मिना वाक्चतुराणाम् । वाग्मिभव एव वाचो वचनस्य विभव एव रचनेव
 ॥३९॥ इतीति । भुवनेश लोकेश । इति 'नमः' इत्यक्षरद्वयमपि पापमपहरति, इति संप्रधार्य निश्चित्य ।
 भवति त्वयि । विनुतिः स्तोत्रम् । सिद्धनुतिकृतफलेन सिद्धया निष्पन्नया नृत्या स्तुत्या कृत विहित फलं
 प्रयोजन यस्य तेन । मया । प्रबन्धत विस्तरत । न वितन्यते न क्रियते । कर्मणि लट् । जिन भो जिनेन्द्र
 तत तस्मात् । ते तुभ्यम् । नम नमनम् । अस्तु भूयात् । लोट् ॥४०॥ तमिति । गुरुभक्तिभरनतनु
 गुर्व्या महत्या भक्त्या गुणानुरागस्य भरेण भारेण नता विनता तनुर्यस्य स । पुरंदर देवेन्द्र । 'पुरंदरमगदर'
 इत्यादिना साधु । त चन्द्रप्रभजिनम् । इति एवम् । प्रणुत्य स्तुत्वा । नृत्यता^६ नर्तयता । सुरगणेन सुराणा
 देवाना गणेन निकायेन । परिवारित परोत । चन्द्रपुरी चन्द्रपुरम् । सोत्सव सभ्रमसहितं यथा तथा । अनयत
 प्रापयति स्म । णीम् प्राप्णे लङ् ॥४१॥ प्रविधायेति । तत्र चन्द्रपुर्याम् । मुदितहृदया मुदित सतुष्ट हृदय
 चित्त येषां ते । अमरनिवहा अमराणां निवहा निकाया । पुनरेव पश्चाद् एव । महोत्सव महासभ्रमम् ।
 प्रविधाय कृत्वा । जनकयो मातृपित्र^७ त जिनार्भक जिनबालकम् । विनिवेद्य विज्ञाप्य । स्वभुव स्वेषा

तभी तक वह भय, रोग, शोक, मरण और भवभवकी विविध वेदनाओको प्राप्त करता है ॥३८॥
 हे जिनेन्द्र ! आपके विषयमे श्रद्धासे कहे गये 'नम' ये दो अक्षर भी, कहनेवाले—नमस्कार
 करनेवाले मनुष्योंके सारे पापोंको नष्ट कर देते हैं । और तो वक्ताओकी वाणीका केवल वैभव
 ही है ॥३९॥ 'नमस्कार करने मात्रसे समस्त पाप विलीन हो जाते हैं', यह सोचकर मैं पूर्ण-
 स्तुतिकृत फलके निमित्तसे विस्तारपूर्वक आपकी स्तुति नहीं कर रहा हूँ । अतः हे जिन,
 आपको मेरा नमस्कार हो ॥४०॥ इस प्रकार स्तुति करके इन्द्रने अत्यधिक भक्तिसे विभोर
 होकर चन्द्रप्रभके सामने अपने शरीरको नवा दिया—साष्टांग नमस्कार किया और फिर वह
 नृत्य करते हुए देववृन्दके साथ चन्द्रप्रभको उत्सवपूर्वक चन्द्रपुरी लीवा ले गया । चन्द्रपुरी जाते
 समय इन्द्र बीचमे था और सभी नृत्य करनेवाले देव उसके चारो ओर ॥४१॥ चन्द्रपुरीमे,
 प्रसन्न मन वाले सभी देवोंने फिरसे उत्सव मनाया और फिर वे जिन बालकको उनके माता-

१. क ख ग घ म प्रबन्धता । २ म जनवयो^१ । ३ आ लिट्, श लोङ् । ४. आ लिट् । ५ श भज ।
 ६. = वागाढम्बर एव । ७ श लेट् । ८. = नटता । ९ = अपि । १०. = जननीजनकयो ।

‘स्वकराङ्गुलीर्निजमुखेन विबुधपतियोजितामृताः’ ।
 प्रीतिविकसितमुखः स लिहन्न चकार मातृकुचयोरतिस्पृहाम्^३ ॥४३॥
 विदधजितस्फटिककान्तिरखिलजनलोचनोत्सवम् ।
 वृद्धिमभजत जिनाधिपतिः प्रतिपच्छशाङ्क इव सोऽनुवासरम् ॥४४॥
 तमरोरमत्सुरकुमारसमितिरभिगम्य सुन्दरम् ।
 पोरजनहृदयहृष्टिकरैः करकन्दुकप्रभृतिभिर्विनोदनेः ॥४५॥
 प्रकृतिस्फुटं ग्रहगणस्य गमनमिव चापलं शिशोः ।
 क्रीडनमकृत पृथग्जनवत्प्रतिबुद्धं बुद्धिरपि यज्जिनेश्वरः^४ ॥४६॥

स्वकीयानां भुवम् आवासम् । भेजु आश्रयन्ति स्म । लिट् ॥४२॥ स्वकरेति । विबुधपतय^५ (?) विबुधानां देवानां पतय इन्द्राः । जितामृता जितममृतं सुधा यासां ताः । स्वकराङ्गुली. स्वस्यात्मनः करस्य हस्तस्याङ्गुली करशाखाः । निजमुखेन स्ववदनेन । लिहन् आस्वादयन् । प्रीतिविकसितमुखः प्रीत्या संतोषेण विकसितं मुखं वदन् यस्य स । मातृकुचयोः मातुर्जनन्या कुचयोः स्तनयोः । अतिस्पृहाम् अधिकवाञ्छाम् । न चकार न करोति स्म । लिट् । समासोक्तिः (?) ॥४३॥ विदधदिति । जितस्फटिककान्तिः जिता विजिता स्फटिकस्य कान्तिः शोभा यस्य स । अखिलजनलोचनोत्सवम् अखिलानां सकलानां जनानां लोकानां नयनानामुत्सवः सतोषम् । विदधत् कुर्वन् । स जिनाधिपतिः जिनेश्वरः । अनुवासरम् अनुदिनम् । प्रतिपच्छशाङ्क इव प्रतिपद्दिनस्य शशाङ्क इव चन्द्र इव । वृद्धिं प्रवृद्धिम् । अभजत आश्रयति स्म । लङ् । उगमा ॥४४॥ तमिति । सुरकुमारसमिति सुरकुमाराणां देवकुमाराणां समितिः समूहः । सुन्दरं मनोहरम् । तं जितम् । अभिगम्य अभ्युपेत्य । पोरजनहृदयहृष्टिकरैः पौराणां जनानां लोकानां हृदयस्य मानसस्य हृष्टिकरैः सतोषकरैः । करकन्दुकप्रभृतिभिः करकन्दुकैः प्रभृतिर्येषां तैः । विनोदैः विलासैः । अगीरमत् रमयति स्म । रमि क्रीडायां निजन्तल्लङ् । जाति ॥४५॥ प्रकृतीति । शिशोः बालकस्य । चापलं चञ्चलत्वम् । ग्रहगणस्य ग्रहाणामष्टाशीतिग्रहाणां गणस्य निबन्धस्य । गमनमिव गतिरिव । प्रकृतिस्फुटं प्रकृत्या स्फुटं^६ व्यक्तम् जिनेश्वरः जिननाथः । प्रतिबुद्धबुद्धिरपि प्रतिबुद्धा ज्ञाता बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं^७ यस्य स, विदित-सम्यग्ज्ञानयुक्तोऽपि । पृथग्जनवत् अज्ञानिजनवत् । यत् कारणात् । क्रीडनं विनोदम् । अकृतं करोति स्म ।

पिताको सौपकर अपने-अपने निवास स्थानमें चले गये ॥४२॥ जिन-बालक चन्द्रप्रभ अपने हाथ-की अङ्गुलियोंको मुखसे चूसा करते थे, जिनमें इन्द्रोने अमृतका लेप कर दिया था । अतएव उन्हें अपनी माँके दूधकी विशेष चाह नहीं रहती थी, और उनका मुख प्रीतिसे कमलकी भाँति विकसित रहता था ॥४३॥ चन्द्रप्रभकी कान्ति स्फटिक मणिकी कान्तिकी मातृ करनेवाली थी । वे लोगोके नेत्रोंको आनन्द प्रदान करते थे । वे प्रतिपत्के चन्द्रमाकी भाँति प्रतिदिन क्रमसे वृद्धिगत हो रहे थे । शुक्ल पक्षका चन्द्रमा जिस तरह प्रतिदिन वृद्धिगत होता है उसी तरह चन्द्रप्रभ भी वृद्धिगत हो रहे थे ॥४४॥ जिन-बालक अत्यन्त सुन्दर थे । देव कुमार उनके पास आकर उन्हें गेंद आदिसे नाना प्रकारके मनोरञ्जक खेल खिलाते थे, जिन्हें देखकर पुरवासी लोग मन-ही-मन बड़े प्रसन्न होते थे ॥४५॥ ग्रहचक्रका गमन जिस प्रकार स्वभावतः स्पष्ट है इसी प्रकार जिनबालक चन्द्रप्रभका चपल स्वभाव भी स्वभावतः स्पष्ट है; क्यो कि वे विशिष्ट बुद्धि-

१. अ°कराङ्गुली । २. अ°पतयो जितामृताम् । ३. °रपि स्पृहाम् । ४. म°बद्धुः । ५. अ°रपि तनुर्जिनेश्वरः । ६. एष टीकाध्वय पाठः, प्रतिपु तु सर्वास्वपि ‘विबुधपतियोजितामृताः’ इत्येव वर्तते । ७. = यासु । ८. = येन । ९. आ°कन्दुका । १०. आ°प्रकृत्या स्फुटं इति नास्ति । ११. यः ज्ञाता बुद्धिर्पस्य ज्ञानः ।

विचरन्स कुट्टिममहीषु परिजनकराङ्गुलिश्रितः^१ ।
 मन्दनिहितचरणो रुक्चे सरसीषु हंस इव भासुरद्युतिः^२ ॥४७॥
 शुशुभे करात्करतलानि सकलसुहृदां स संचरन् ।
 दीधितिरुचिरवपुर्वणिजामविबुद्धमूल्य इव वारिधेर्मणिः ॥४८॥
^३मणिमुद्रिकाकटकहारवसनरसनादिभूषणम् ।
 तस्य सुरपतिगिरा धनदः प्रजिघाय सर्वमपि शैशवोचितम् ॥४९॥
 स कुमारयोग्यजलकेलिगजतुरगरोहणादिभिः ।
 कर्मभिरतिशयितान्यजनैरनयत्कियन्तमपि कालमूर्जितः ॥५०॥

लुङ् । उपमा ॥४६॥ विचरन्निति । परिजनकराङ्गुलिश्रितः परिजनानां सेवकजनानां करानां हस्तानाम-
 ङ्गुलि श्रितोऽवलम्बितः । मन्दनिहितचरण मन्द^४ मृदु निहितो निक्षिप्तो चरणो यस्य^५ स । भासुरद्युतिः
 भासुरा देदीप्यमाना द्युतिः कान्तिर्यस्य स । कुट्टिममहीषु कुट्टिमै रत्नकुट्टिमैर्निष्पन्नासु महीषु भूमिषु । विचरन्
 संचरन् । स जिनबाल । सरसीषु सरोवरेषु । हंस इव मराल इव । रुक्चे भाति स्म । रुचि दीप्तौ लिट् ।
 उगमा ॥४७॥ शुशुभे इति । सकलसुहृदा सकलानां सर्वेषां सुहृदा मित्राणाम् । करात् हस्तात् । करतलानि
 हस्ततलानि । संचरन् गच्छन् । दीधितिरुचिरवपु दीधित्या कान्त्या रुचिर चारु वपु शरीर यस्य स । स^६
 जिनबालक । वणिजा विशाम् । अविबुद्धमूल्य अविबुद्धमज्ञातं मूल्य^७ विक्रीय यस्य स । वारिधे समुद्रस्य ।
 मणिरिव रत्नमिव । शुशुभे शोभते स्म । शुभि दीप्तौ लिट् । उगमा ॥४८॥ मणीति^८ । मणिमुद्रिकाकट-
 कहारवसनरसनादिभूषण मणिमुद्रिका रत्नाङ्गुल्यकं कटकं हस्तभूषण हारो मौक्तिकमाला वसन क्षौम
 रसना कटिभूषणमेतानि^९ आदीनि प्रभृतीनि यस्य तद् भूषणमलकरणम् । शैशवोचित शैशवस्य बाल्यस्योचित
 योग्यम् । सर्वमपि सकलमपि । तस्य जिनबालकस्य । धनदः कुबेर सुरपतिगिरा सुराणां देवानां पतिरिन्द्र-
 तस्य गिरा वचनेन । प्रजिघाय प्रेषयति स्म । लिट् ॥४९॥ स इति । ऊर्जित^{१०} प्रसिद्ध^{११} । स जिनबालक
 अतिशयितान्यजनैः अतिशयिता^{१२} अतिशयोक्ता । अन्ये इतरे जना लोका यैस्तैः । कुमारयोग्यजलकेलिगज-
 तुरगरोहणादिभिः कुमारस्य योग्यान्मुचितानि जलकेलिहर्जलक्रोडा च गजानां करिणां तुरगाणामश्वानामारो-
 हण [रोहणम् आरोहण] च तथोक्तानि तान्यादीनि येषां तैः । कर्मभिः कृत्यैः । कियन्तमपि किं प्रमाणमस्य

से युक्त होकर भी जन-साधारणकी तरह क्रीडा किया करते थे ॥४६॥ जिनबालक चन्द्रप्रभके
 चेहरेपर अपूर्व दीप्ति थी । जब वे अपने परिवार या सेवकके हाथकी अंगुलीके सहारे फर्शपर
 धीरे-धीरे पैर जमाकर घूमते थे तब सरोवरमे धीरे-धीरे तेरनेवाले हंसकी भाँति सुशोभित होते
 थे ॥४७॥ जिनबालकके शरीरपर कान्तिकी अपूर्व सुषमा थी । वे महासेनके मित्रोंके हाथोंमे
 बारी-बारीसे संचार करते हुए ऐसे सुशोभित हो रहे थे जैसे जगमगाता हुआ समुद्रका रत्न—
 जिसका मूल्य नहीं आँका गया हो—जोहरियोंके हाथोंमे बारी-बारीसे पहुँचकर शोभित होता
 है ॥४८॥ इन्द्रकी आज्ञाके अनुसार कुबेर जिनबालकके लिए उनके बाल्यकालमे पहनने योग्य
 मणिजटित अँगूठियाँ, कडे, हार, करघनी एवं वस्त्र आदि सभी आभूषण भेजा करता था
 ॥४९॥ जिनबालक बहुत बलवान् थे । उन्होंने अपने बचपनके कुछ कालको जड़क्रीडा एवं
 हाथी-घोड़ोंकी सवारी आदिमें बिताया । उनकी जल-क्रीडा तथा हाथी-घोड़ोंकी सवारी आदि

१. अ आ इ लो श्रित । २ म वासरद्युति । ३ इ 'मणि' इति नोपलभ्यते । ४ = शनं शनं ।
 ५ = येन । ६. = अर्थ । ७. श एतच्छ्लोकदोका तु मूले नोपलभ्यते तथापि विरच्य लिख्यते ।
 ८ = आदौ यस्मिन् । ९ श ऊर्जित । १०. = 'बलवान्' इति स्यात् । ११ = अतिक्रान्ता ।

हरिपीठमास्थितवतोऽथ निखिलनिजं पार्थिवान्वितः ।
 तस्य विरचितविवाहविधेरकरोत्पिता नृपतिपट्टबन्धनम् ॥५१॥
 प्रशशास पूज्यवचनस्य स पितुरुपरोधतो महीम् ।
 मुक्तिसुखविनिहितैकमतेर्नहि तस्य कापि विषयाभिलाषिता ॥५२॥
 वसुधामवत्यतुलधास्मि चतुर्दधिवारिमेखलाम् ।
 तत्र भृशमभिननन्द^१ जनो जनवृद्धिहेतुर्दयो हि तादृशाम् ॥५३॥
 न बभूव कस्यचिदकालमरणमखिलेषु जन्तुषु ।
 जातुचिदपि न जनाकुलतां व्यदधादवृष्टिरतिवृष्टिरेव वा ॥५४॥

कियान्, तम् । काल समयम् । अनयत्^४ प्रापयत् णीन् प्राप्णे लङ् । जाति ॥५०॥ हरीति । अथ कुमारा-
 वस्थानन्तरम् । निखिलपार्थिवान्वित निखिलैः सकलैः पार्थिवैः राजभिरन्वितो युक्तः । पिता जनकः ।
 हरिपीठे^२ सिंहासने आस्थितवत् आसितस्य । 'शोड्स्यासोऽधेराधारः' इति आधारे द्वितीया । विरचित-
 विवाहविधे विरचितो विहितो विवाहस्य पाणिग्रहणस्य विधिर्यस्य । तस्य^३ जिनेशस्य । नृपतिपट्टबन्धनं
 नृपतीनां पट्टबन्धनम् । अकरोत् करोति स्म । लङ् ॥५१॥ प्रशशासेति । पूज्यवचनस्य पूज्यमाराध्यं वचनं
 यस्य तस्य । पितुः जनकस्य । उपरोधतः^५ प्रार्थनात् । सः चन्द्रनाथः । महीं भूमिम् । प्रशशास पालयति स्म ।
 शासु अनुशिष्टौ लिट् । मुक्तिसुखविनिहितैकमतेर्मुक्तेर्मोक्षस्य सुखे विनिहिता स्थापिता एका मुख्या मतिर्बुद्धि-
 र्यस्य^६ तस्य । तस्य महासेनराजस्य । कापि कीदृश्यपि । विषयाभिलाषिता विषयलोलुपत्वम् । नहि नास्त्येव^७
 ॥५२॥ वसुधेति । अतुलधास्मि अतुलं निरुपमं धाम तेजो यस्य तस्मिन्^८ । तत्र चन्द्रप्रभे^९ । चतुर्दधिवारि-
 मेखला चतुर्णामुदधीना समुद्राणां वारि जलं मेखला कारुचोदाम यस्यास्ताम् । वसुधा भूमिम् । अवति रक्षति
 सति । जनः प्रजा । भृशम् अत्यन्तम् । अभिननन्द तुतोषः । टुनटु समृद्धौ लिट् । तादृशाम्^{१०} एतादृशां जिना-
 दीनाम् । उदयः अभ्युदयः । जनवृद्धिहेतुः जनानां लोकानां वृद्धेरैश्वर्यस्य हेतुः कारणं हि । अर्थान्तरन्यासः
 ॥५३॥ नेति । अखिलेषु सकलेषु । जन्तुषु प्राणिषु । अकालमरणम् अपमृत्युः, कदलीघात इत्यर्थः । कस्यचि-
 दपि कस्यापि प्राणिनः । न बभूव न भवति स्म । अवृष्टिः अवर्षणम् । अतिवृष्टिरेव वा अतिवर्षणमेव वा ।
 जातुचिदपि सकृदपि । जनाकुलता जनानां प्रजानामाकुलता^{११} पीडनत्वम् । न व्यदधात् नाकरोत् । लङ् । अति-

कामोमे जो विशेषता थी, वह अन्य लोगोमे नहीं थी ॥५०॥ बाल्यकाल समाप्त होनेपर राजा
 महासेनने चन्द्रप्रभका विवाह-संस्कार किया, जिसमे उनके पक्षके सभी राजे सम्मिलित हुए थे ।
 इसके पश्चात् उन्हो सिंहासनपर बैठकर उनके पिताने उनका पट्टबन्धन किया ॥५१॥ पिताके
 वचनको वे (आगमकी भांति) पूज्य समझते थे, अतः उनके अनुरोधसे उन्होने (चन्द्रप्रभने)
 पृथिवीका शासन किया । किन्तु उनका मन मुक्ति सुखकी ओर लगा हुआ था । फलतः उन्हो
 किसी भी इन्द्रिय-विषयके सुखकी अभिलाषा नहीं थी ॥५२॥ राजा चन्द्रप्रभका तेज अनुपम
 था । चारो समुद्रोकी सोमासे घिरी हुई पृथिवीका जब उन्होने शासन किया, तब प्रजाके लोगो-
 को बहुत ही अधिक आनन्द हुआ, और वे खूब ही समृद्ध हुए; क्योंकि सच तो यह है कि ऐसे
 महान् पुरुषोका उदय लोगोके अभ्युदयको बढ़ानेका कारण होता है ॥५३॥ चन्द्रप्रभके शासन-
 कालमे किसी प्राणीका अकाल मरण नहीं हुआ और न अवृष्टि-सूखा या अतिवृष्टिने भी कभी

१. अ निखिलजनं । २. म 'विवाहविधि' । ३. अ 'मति ननन्द' । ४. = यापयामास । ५. =
 हरिपीठ सिंहासनम् । ६. श 'तस्य' इति नास्ति । ७. = 'आग्रहत' । ८. = येन । ९. आ क्वापि कुत्रापि ।
 विषयाभिलाषिता विषयेषु पञ्चेन्द्रियगोचरेषु अभिलाषिता प्रीतिरिति न भवति हि । समासोक्तिः ॥५२॥ १०. श
 अतितेजस्विचन्द्रप्रभनृपे । ११. श 'चन्द्रप्रभे' इति नास्ति । १२. = हि यत् । तादृशाम् । १३. = व्याकुलताम् ।

न समीरण. श्रवणभेदिपरुषदारुणो ववौ ।
 नास्पदमलभत रोगगणः समपादि नातिहिममुष्णमेव वा ॥५५॥
 न विबाधनं जनपदस्य समजनि कदाचिदीतिभिः ।
 क्रूरमृगसमुदयोऽप्यभवन्न पुरैव^१ हिंसनविषक्तमानसः ॥५६॥
 तमुपायनैः समुपगम्य सदसि परचक्रपार्थिवा^२ ।
 द्वाःस्थकथितनिजनामकुलाः शिरसा प्रणेमुरवनीतलस्पृशा^३ ॥५७॥
 रजनीमदृश्व स विभज्य विबुधनुतवद्विरष्टवा ।
 कर्मभिरनयत सर्वजगन्नयमार्गदर्शनपरो यथोचितैः ॥५८॥
 तमुपेत्य शक्रवचनेन नरपतिसहस्रमध्यगम् ।
 भेजुरमरवनिता विविधैः प्रतिवासरं ललितगीतनर्तनैः ॥५९॥

शाय ॥५४॥ नेति । श्रवणभेदिपरुषदारुण श्रवणी कर्णौ भेदिना विदारिणा पक्षेण^१ कठिनेन रवेण ध्वनिना दारुणो भयकर । अनिल^४ वायु । न ववौ न वाति स्म । रोगगण रोगाणा व्याधीना गण समूह । नास्पद स्थितिम् । नालभत न प्राप्नोति स्म । इलभिष् प्राप्ती लङ् । अतिहिमम् अतिशीतम् । उष्णमेव वा । न समपादि न समुत्पद्यते स्म । पदि गतो लुङ् ॥५५॥ नेति । जनपदस्य देशस्य । ईतिभि अतिवृष्ट्यादिभि । कदाचित् एकदापि । विबाधन पीडा । न समजनि न जन्यते स्म । कर्मणि लुङ् । पुरैव प्रागेव । हिंसनविषक्त मानस हिंसने हिंसाया विषक्त मानस यस्य स । क्रूरमृगसमुदयोऽपि क्रूराणा मृगाणा समुदयः समूहोऽपि । नाभवत् नाभूत् । लुङ् ॥५६॥ तमिति । परचक्रपार्थिवा परचक्रस्य परराष्ट्रस्य पार्थिवा भूमिपा । उपायनैः उपग्राह्यै सह । समुपगम्य समागत्य । द्वास्थकथितनिजनामकुला द्वास्थैर्द्वारपालकै कथितानि निजनामानि कुलानि येषां ते । त चन्द्रप्रभम् । अवनीतलस्पृशा अवनीतल भूतल स्पृशतीत्यवनीतलस्पृक् तेन । शिरसा मस्तकेन । प्रणेम नमन्ति स्म । णम प्रह्वत्वे शब्दे लिट् ॥५७॥ रजनीमिति । विबुधनुतवुद्धिः विबुधैरमरैर्नुता स्तुता बुद्धिर्यस्य स । नयमार्गदर्शनपर नयस्य नीतेर्मार्गस्य शास्त्रस्य दर्शने प्रकाशने परः तत्पर । स जिनेश । रजनी रात्रिम् । अदृश्व दिन च । अष्टवा अष्टभि प्रकारै । विभज्य भागं कृत्वा । सर्वजगत् सर्वलोकम् । यथोचितै यथायोग्यै । कर्मणि कृत्यै । अनयत यापयति स्म । णोक् प्रापणे लङ् ॥५८॥ तमिति । अमरवनिता अमराणा सुराणा वनिता रमण्य । शक्रवचनेन

प्रजाके किसी मनुष्यको आकुलता उत्पन्न की ॥५४॥ कानोको फोड़ देनेवाली कठोर आवाजसे दारुण प्रतीत होनेवाली आंधी नहीं चली, रोगोने स्थान नहीं पाया (क्योंकि कोई रोगी ही नहीं था) और न कभी अधिक सर्दी या गर्मी ही पड़ी ॥५५॥ छह ईतियोसे जनपदको कभी कोई पीडा नहीं हुई तथा क्रूर पशुओंके झुण्डने भी अपने मनसे हिंसाकी पुरातन आसक्ति दूर कर दी ॥५६॥ अन्य राष्ट्रोके राजे-महाराजे अनेक प्रकारके उपहार लेकर, चन्द्रप्रभकी सभासे द्वारपालोके द्वारा अपने नाम और कुलका परिचय भिजवाकर एव प्रवेशकी अनुमति लेकर पहुँचते रहे और भूतलपर सिर नवाकर उन्हे प्रणाम करते रहे ॥५७॥ क्या देव और क्या विद्वान् सभी चन्द्रप्रभकी बुद्धिकी प्रशंसा करते थे । वे जगत्को नीति मार्ग दिखलानेमें तत्पर रहते थे । उन्होंने रात और दिनके समयको आठ भागोमें विभक्त कर दिया था, तथा यथायोग्य कार्योंमें संलग्न रहकर वे उस (समय) का सदुपयोग किया करते थे ॥५८॥ इन्द्रकी आज्ञासे देवाङ्गनाएँ

१ म पुरे च । २. अ तलस्पृशा । ३. = कठोरेण । ४. मूले 'समीरण' पद वर्तते न तु 'अनिल.'

इति ।

कमलप्रभाप्रभृतिदिव्यनिजयुवतिवृन्दवेष्टितः ।

भोगसुखमिति यथाभिमतं चिरमन्वभूत्स जगदेकनायकः ॥६०॥

अपरेद्युरुन्नमितबाहुरधिकजरया निपीडितः ।

तस्य सदसि समुपेत्य शनैः श्रितयष्टिरित्यकृत कोऽपि पूकृतिम् ॥६१॥

सुरवृन्दवन्द्य करुणाद्रं शरणगतलोकवत्सल ।

त्रातरखिलजगतां कृपणं भयभीतमस्तभय रक्ष रक्ष माम् ॥६२॥

कथितो निमित्तिपुरुषेण रजनिसमये समेत्य माम् ।

मृत्युरविहतगतिप्रसरस्तव पश्यतोऽद्य जगदीश नेष्यति ॥६३॥

शक्रस्य देवन्द्रस्य वचनेन आज्ञया । सुरपतिसहस्रमध्यग सुराणामिन्द्राणा सहस्रस्य मध्यग मध्य गतम् । त चन्द्रप्रभम् । विविधैः नानाविधैः । ललितगीतनर्तनैः ललितैर्मनोहरैर्गीतनर्तनैर्नृत्यैश्च । प्रतिवासर प्रतिदिनम् । भेजुं सिपेविरे । लिट् ॥५९॥ कमलेति । कमलप्रभाप्रभृतिनिजयुवतिवृन्दवेष्टितः कमलप्रभा^१ कमल[प्रभा]देवी, सा प्रभृतिमुख्या यासा तासा कमलप्रभाप्रभृतीना दिव्याना मनोहराणा निजस्य स्वस्य युवतीना वनिताना वृन्देन निबहेन वेष्टितः परिवृत । जगदेकनायकः जगता भुवनानामेको मुख्यो नायक स्वामी । सः चन्द्रप्रभः^२ । यथाभिमतम् अभिमतमनतिक्रम्य, वाञ्छामनतिक्रम्येत्यर्थः । भोगसुख भोगाना विषयाणा सुखम् । इति एवम् । चिरं बहुकालपर्यन्तम् । अन्वभून् अन्वभवत् । लुङ् । अतिशयः ॥६०॥ अपरेद्युरिति । अपरेद्युः^३ अन्यस्मिन् दिने । 'पूर्वापर—' इत्यादिना एद्युस-प्रत्ययः । उन्नमितबाहुः उन्नमितौ उद्धृतौ^४ बाहु भुजौ यस्य सः । अधिकजरया अधिकया प्रवृद्धया जरया वार्धक्येन । निपीडितः बाधितः । श्रितयष्टिः आश्रिताधारयष्टिः । तस्य चन्द्रप्रभस्य । सदसि सभायाम् । शनैः मन्दम् । समुपेत्य आगत्य । कोऽपि पुरुषः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । फूकृतिं^५ फूत्कारम् । अकृत अकरोत् । लुङ् । जातिः ॥६१॥ सुरेति । सुरवृन्दवन्द्य सुराणाममराणा वृन्देन निकायेन वन्द्य वन्दनीय, भो सुरनिकायपूज्य । करुणाद्रं करुणया कृपया आद्रं मृदुल । शरणगतलोकवत्सल शरणगतस्य शरणागतस्य लोकस्य जनस्य वत्सल पालक । अखिलजगता निखिललोकानाम् । त्रातर रक्षक । अस्तभय अस्त निरस्त भय यस्य^६ तस्य सर्वोपवनम्^७ । कृपण दीनम् । भयभीत भयैः सप्तभयैर्भीत विभीषितम्^८ । माम् । रक्ष रक्ष पालय पालय । रक्ष पालने लोट्^९ । वोप्साया द्विः । जातिः ॥६२॥ कथित इति । जगदीश भो जगता लोकानाम् ईश स्वामिन् । अविहतगतिप्रसरः अविहतो बाधारहितो गत्या गमनस्य हजारो राजो-महाराजोके बीचमे बैठे हुए चन्द्रप्रभके पास जाकर नाना प्रकारके सुन्दर गीतो और नृत्योसे प्रतिदिन उनकी सेवा किया करती थी ॥५९॥ चन्द्रप्रभ सारे जगत्के एकमात्र नायक थे । कमलप्रभा आदि अपनी सुन्दर यौवनवती नायिकाओके वर्गके बीचमे रहकर उन्होंने इस प्रकार चिरकाल तक यथेच्छ भोग भोगे ॥६०॥ एक दिनकी बात है । एक पुरुष, जो अत्यधिक वृद्ध था, तथा वृद्धावस्थाके कारण अत्यन्त पीडित था, लाठी टेकता हुआ धीरे-धीरे चन्द्रप्रभकी सभामे पहुँचा, और वहाँपर वह अपने दोनो बाहुओको ऊपर उठाकर दुःखभरे शब्दोमे यो चिल्लाने लगा—॥६१॥ भगवन् ! आप देववृन्दके द्वारा वन्दनीय हैं, आपका हृदय दयासे आद्रं है, आप शरणागतवत्सल हैं, आप जगत्के समस्त प्राणियोके रक्षक हैं और हैं समस्त भयोसे मुक्त, और मैं दीन और भयभीत हूँ, अतः मेरी रक्षा कीजिए, मुझे बचाइए ॥६२॥ हे जगदीश एक निमित्त ज्ञानी पुरुषने समीपमे आकर मुझसे कहा है कि आज रात्रिके समय मृत्यु—

१. श आज्ञावचनेन । २. मूले नरपति^१ । पद वर्तते, अतो नरपतीना नरेन्द्राणा सहस्रस्य मध्य गच्छतीति मध्यग, तम्—इति तद्व्याख्या भवेत् । ३. श स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । ४. श 'अपरेद्यु' इति नास्ति । ५. श अपरस्मिन् । ६. श उद्धृतौ । ७. = येन । ८. एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु 'पूकृतिम्' इति समवलोक्यते । ९. = येन । १०. = तत्संबुद्धो हे अस्तभय । ११. श निभीषितम् । १२. स लोट् ।

क्षमसे ततो यदि न पातुमसि जिन वृथान्तकान्तकः ।
 वाचमिति समभिधाय पुरः^१ सहसा तिरोहितवपुर्वभूव सः ॥६४॥
 वद देव कोऽयमिति सभ्यजनवचनमारुतेरितः ।
 दृष्टनिखिलभुवनोऽवधिना भगवान्हसन्निति जगाद कारणम् ॥६५॥
 मम कर्तुमेव विषयेषु विरतिममराधिपाञ्चया ।
 धर्मरुचिरिति सुरस्त्रिदिवात्समुपाययौ विकृतवृद्धविग्रहः ॥६६॥
 चिनिवेद्य सभ्यनिवहस्य कृतपरमविस्मयस्य तत्^२ ।
 भोगविरतहृदय स भवस्थितिमित्यचिन्तयदचिन्त्यचेष्टितः ॥६७॥

प्रसरो विसरो यस्य सः । मृत्युः यमः । अद्य इदानीम् । रजनि^३समये रात्रिकाले । समेत्य आगत्य । पश्यत-
 वीक्षमाणस्य । तव भवत । पश्यन्तं त्वामनादृत्येति यावत् । मा नेष्यति^४ प्रापयिष्यति^५ । णीव् प्रापणे
 लुट् । निमित्तपुरुषेण आदेशपुरुषेण । कथितः प्रोक्तोऽहम् । आक्षेप (?) ॥६३॥ क्षमसे इति । जिन भो
 जिनेश । तत् तस्माद् यमात् । यदि पातुं मा रक्षितुम् । न क्षमसे न समर्थोऽसि । वृथा^६ मुधा । अन्तकान्तक
 अन्तकस्य यमस्यान्तको यमः । असि भवसि । अस भुवि लट् । स सुरः देव । इति एवम् । वाच वचनम् ।
 समभिधाय सम्पगुक्त्वा । सहसा शीघ्रम् । तिरोहितवपु तिरोहित व्यवहित वपु शरीर यस्य स । बभूव
 भवति स्म । आक्षेप (?) ॥६४॥ वदेति^७ । भो देव । अयं क किमभिधान । वद ब्रूहि । इति एवम् । सभ्य-
 जनवचनमारुतेरित सभ्यजनस्य सभ्यलोकस्य वचनमारुतेन भाषणवायुना ईरित प्रेरित । अवधिना अवधि-
 ज्ञानेन । दृष्टनिखिलभुवनः दृष्टं ज्ञात निखिल सकल भुवन जगद् येन सः । भगवान् स्वामी चन्द्रप्रभ ।
 हसन् प्रहसन् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । कारण हेतुम् । जगाद ऊचे । लिट् ॥६५॥ ममेति । विकृतवृद्ध-
 विग्रह विकृतो निर्मितो वृद्धस्य स्थविरस्य विग्रहो देहो यस्य स । धर्मरुचिरिति धर्मरुचिनामधेय । एष
 अयम् । सुरः देवः । अमराधिपाञ्चया अमराधिपस्य देवेन्द्रस्याज्ञयानुज्ञया । मम मे । विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु ।
 विरति विरागम् । कर्तुं विधातुम् । त्रिदिवात् स्वर्गात् । समुपाययौ समागच्छत् । या प्रापणे लिट् ॥६६॥
 चिनिवेद्येति । कृतपरमविस्मयस्य कृतो विहितः परम उत्कृष्टो विस्मयो यस्य^८ तस्य । सभ्यनिवहस्य सभ्यानां^९
 सामाजिकानां निवहस्य निकरस्य । तत् तदागमनम् । विनिवेद्य ज्ञापयित्वा । भोगविरतहृदयः भोगेषु विषयेषु^{१०}
 विरत विरक्त हृदय चित्त यस्य सः । अचिन्त्यचेष्टित अचिन्त्य चेष्टितं व्यापृत यय स । सः चन्द्रप्रभ ।

जिसे कोई टाल नहीं सकता—आप (चन्द्रप्रभ) के देखते उठा ले जायगा ॥६३॥ हे जिन ! यदि
 आप उससे मुझे नहीं बचा सकते तो आप व्यर्थ ही अन्तकके अन्तक अर्थात् अन्तकारि या
 मृत्युजय कहे जाते हैं । ये वचन कहकर वह देव शीघ्र ही अन्तर्धान हो गया—दृष्टिसे ओझल
 हो गया ॥६४॥ जिनदेव ! यह कौन था ? बताइए, इस तरह सभासदोंके वचनका रख देखकर
 और उससे प्रेरणा पाकर भगवान् चन्द्रप्रभ—जो अवधिज्ञानसे सारे संसारको जानते थे—हसते
 हुए, उसके आनेके कारणका यो निरूपण करने लगे—॥६५॥ यह देव था । इसका नाम धर्म-
 रुचि था । यह विक्रियाके बलसे बुढ़ेका रूप धारण करके, इन्द्रकी आज्ञा पाकर मुझे पञ्चेन्द्रियो-
 के विषयसे विरक्त करनेके लिए स्वर्गसे यहाँ आया था ॥६६॥ सभी सभासदोंसे भगवान्
 चन्द्रप्रभने जब उसके बारेमें यों निवेदन किया, तो उन्हें बड़ा आश्चर्य हुआ । इसके पश्चात्
 चन्द्रप्रभका—जिनकी चेष्टाएँ अचिन्त्य थीं—हृदय भोगोंसे विरक्त हो गया । फलतः वे जगत्-

१ आ इ सुरः । २ आ इ ताम्, म तम् । ३ रा रजनी° । ४ आ श नेष्यते । ५ = जन्मान्तर-
 मिति शेष । ६ = तद् वृथा । ७ आ अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलभ्यते । ८ = येन । ९ = येन ।
 १०. आ सभ्यनिवहस्य सभ्यानां । ११ = भोगेभ्यो विषयेभ्यः ।

धनयौवनप्रभृति सर्वमनुगतमिदं शरीरिणाम् ।
 न क्षणमपि भवति स्थितिमज्ञिजपूर्वजन्मकृतपुण्यसंक्षये ॥६८॥
 विषयेषु शत्रुसदृशेषु विविधपरितापहेतुषु ।
 सक्तिमचिरतमतिः कुस्ते हतबुद्धिरेव न तु बोधभासुरः ॥६९॥
 विविधासु योनिषु वपुषि विविधरचनानि धारयन् ।
 इन्द्रियसुखलवलुब्धमतिर्नटवत्प्रयाति तनुमान्विडम्बनाम् ॥७०॥
 वपुरादधत्प्रविजहश्च विविधमिह यैर्विडम्बितः^१ ।
 कर्मभिरहमधुना तपसा क्षपयामि^२ तानि निखिलानि मूलतः ॥७१॥

भवस्थिति भवस्य ससारस्य स्थितिम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अचिन्तयत् चिन्तयति स्म ॥६७॥ धनेति । शरीरिणा ससारिणाम् । अनुगतम् अनुयातम् । धनयौवनप्रभृति धनं द्रव्यं यौवनं^३ प्रभृति मुख्यं यस्य^४ तत् । इदम् एतत् । सर्वं समस्तम् । निजपूर्वजन्मकृतपुण्यसंक्षये निजस्य स्वस्य पूर्वस्मिन् जन्मनि कृतस्य विहितस्य पुण्यस्य शुभकर्मणः संक्षये नाशे । क्षणमपि अल्पकालपर्यन्तमपि । 'कालाध्वनोर्व्यासौ' इति द्वितीया । स्थिति-मत् स्थितियुक्तम्^५ । न भवति । लट् । ६८॥ विषयेष्विति । विविधपरितापहेतुषु विविधानां नानाप्रकाराणां परितापानां हेतुषु कारणेषु । शत्रुसदृशेषु शत्रूणां सदृशेषु समानेषु^६ । विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु । अविरतमति अविरता वैराग्यरहिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स । हतबुद्धिरेव सम्यग्ज्ञानशून्य इ (ए) व । सक्तिम् आसक्तिम् । कुस्ते करोति । लट् । (न तु) बोधभासुर बोधेन ज्ञानेन भासुरो भासमानः । न तु भवति^७ । उपमा ॥६९॥ विविधास्त्विति । विविधासु नानाप्रकारासु । योनिषु जन्मसु । विविधरचनानि नानारचनानि सनिवेशसहि-तानि । वपुषि शरीराणि । नटवत् नर्तकवत् । धारयन् । इन्द्रियसुखलवलुब्धमतिः इन्द्रियेभ्यः पञ्चेन्द्रियेभ्यो जातस्य सुखस्य लवे^८ स्तोके लुब्धा सक्ता मतिर्बुद्धिर्यस्य स । तनुमान् ससारिजीव । विडम्बना तिरस्कारं हास्य वा प्रयाति । लट् ॥७०॥ वपुरिति । लृट् संसारे । विविधं नानाविधम् । वपुः शरीरम् । आदत्^९ स्वीकुर्वन् । प्रतिजहत् च त्यजन् । अहम् । यैः कर्मभिः शुभाशुभरूपैः । विडम्बितः तिरस्कृतः । अधुना इदानीम् । निखिलानि सकलानि । तानि कर्माणि । मूलतः निःशेषतः । तपसा बाह्याभ्यन्तररूपेण । क्षपयामि

को स्थितिके बारेमे यो सोचने लगे—॥६७॥ संसारी जीवोंको जो ये धन और यौवन आदि सारी वस्तुएँ प्राप्त हैं, वे उनके अपने पूर्वजन्मके पुण्यके नष्ट होते ही नष्ट हो जाती हैं, फिर वे एक क्षण भी नहीं रह सकती ॥६८॥ इन्द्रियोंके विषय शत्रु सरीखे हैं और वे शत्रुओंके समान नाना प्रकारके सन्तापके कारण हैं । इनमे बुद्धिहीन संसारी ही—जिसको बुद्धिमे कभी विषयसे विरक्तिका विचार भी नही उत्पन्न होता—आसक्त होता है, न कि सम्यग्ज्ञानी ॥६९॥ नाना योनियोमे तरह-तरहके शरीर धारण करके और जरासे इन्द्रियसुखके लोभमे फँसकर यह संसारी जीव नटकी भाँति विडम्बनाको प्राप्त करता है । परिहास या तिरस्कारका पात्र बनता है ॥७०॥ नाना प्रकारके शरीरको धारण करते और छोड़ते हुए मुझे जिन शुभ और अशुभ कर्मोंने तिरस्कृत किया है, उन सबको मैं अब तपस्याके द्वारा मूलसे नष्ट कर डालूँगा ॥७१॥ भगवान्

१ अ विखण्डितः, म विवञ्चितः । २. म क्षपयामि । ३. = तारुण्यम् । ४. = यस्मिन् । ५. = स्थिरमित्यर्थः । ६. आ समानेषु सदृशेषु । ७. = न कुस्ते । ८. = उत्पत्तिस्थानेन । ९. = केषु । १०. एष टीकाश्रय पाठः, प्रतिषु तु 'आदत्' वर्तते ।

इति चिन्तनाकुलमुपेत्य सदसि जगदन्तिकामराः ।
 चिन्तितमखिलहितं भवता जिन साधु साध्विति तमभ्यनन्दयन् ॥७२॥
 विमलाभिधानशिविकास्थममरपतिरेत्य सामर ।
 प्रापयदथ^१ सकलर्तुवन तमुत्सवेन कृतदुन्दुभिध्वनिः ॥७३॥
 प्रवितीर्य^२ राज्यमवदातचरितवरचन्द्रसूनवे ।
 पष्ठयुगमिहितसिद्धनुतिः स तपोऽग्रहीदशशतैर्महोभुजाम् ॥७४॥
 मणिभाजने समधिरोप्य विबुधपतिरात्मभक्तितः ।
 क्षीरजलनिधिजले निदधे^३ दृढपञ्चमुष्टिभिरपाकृतान्कचान् ॥७५॥

नाशयामि । अप हिंसाया लट् ॥७१॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । चिन्तनाकुल चिन्तनया वैराग्ययुतचित्त-
 व्यापारेणाकुल युक्तम् । जगदन्तिकामरा जगदन्तिका लौकान्तिका अमरा देवा । सदसि सभायाम् । उपेत्य
 आगत्य । जिन भो जिननाथ । भवता त्वया । अखिलहितम् अखिलेभ्यो हितमुपकारम्^४ (र.) । चिन्तित
 विचारितम् । साधु साधु सम्यक् सम्यक् । 'वीप्सायाम्' इति द्वि । इति एवम् । त जिनेशम् । अभ्यनन्दन्
 स्तुवन्ति स्म । दुन्दु समृद्धौ लङ् ॥७२॥ विमलेति । अथ लौकान्तिकप्रतिबोधनानन्तरम् । सामर देवै
 सहित । अमरपति, देवेन्द्रः । एत्य आगत्य । विमलाभिधानशिविकास्थ 'विमला' इत्यभिधान यस्यास्तस्या
 शिविकाया तिष्ठतीति तथोक्तम् । त चन्द्रप्रभम् । कृतदुन्दुभिध्वनि कृतो विहृतो दुन्दुमीना देवपटहाना ध्वनि-
 र्यस्मिन् कर्मणि तत्० । उत्सवेन^५ महासतोपेण । सकलर्तुवन सकलर्तुकाख्योद्यानम् । प्रापयत् नयति स्म ।
 लङ् ॥७३॥ प्रवितीर्येति । अवदातचरितवरचन्द्रसूनवे अवदातेन निर्मलेन चरितेन चारित्र्येण युताय वरचन्द्र-
 सूनवे वरचन्द्राख्यसूनवे पुत्राय । राज्य प्रभुत्वम् । प्रवितीर्य दत्त्वा । पष्ठयुक् पष्ठेन उपवासयेन युक् युत ।
 अभिहितसिद्धनुति अभिहितोच्चरिता सिद्धस्य नुति स्तोत्र यस्य^६ स । चन्द्रप्रभः । महोभुजा भूपतीना
 दशशतं सहस्रेण सह । तप बाह्याम्यन्तरूपम् । अग्रहीत् गृह्णाति स्म । ग्रहि उपादाने लुङ् ॥७४॥ मणीति ।
 विबुधपति विबुधानां पतिरिन्द्र । दृढपञ्चमुष्टिम् दृढाभि पञ्चभिर्मुष्टिभिः । अपाकृतान् उत्पाटितान् ।
 कचान् केशान् । आत्मभक्तित आत्मन स्वस्य भक्तितो गुणानुरागात् । मणिभाजने रत्नमयपात्रे । समधि-
 रोप्य निक्षिप्य । क्षीरजलनिधिजले क्षीरजलनिधे पञ्चमाब्धेर्जले सलिले । निदधे स्थापयति स्म । लिट्

चन्द्रप्रभ इस प्रकारसे चिन्तन करनेमें व्यग्र थे, इतनेमें ही लौकान्तिक देवोंने सभामें उनके निकट
 जाकर और यह कहकर कि 'हे जिन ! आपने सभीके हितके लिए जो विचार किया है वह सुन्दर
 है, अति सुन्दर है (साधु, साधु), उनका अभिनन्दन किया ॥७२॥ इसके उपरान्त देवोंके साथ
 इन्द्र आ पहुँचा । उसने चन्द्रप्रभ भगवान्को 'विमला' नामकी शिविका (पालकी) में बिठाकर
 दुन्दुभि बाजोंकी ध्वनिके साथ बड़े उत्सवसे 'सकलर्तु' नामक वनमें पहुँचा दिया ॥७३॥ वहाँपर
 अपने निर्मलचरित वरचन्द्र नामक पुत्रको राज्य देकर, दो उपवासोका नियम लेकर और सिद्ध-
 परमेष्ठीको नमन करके उन्होंने एक हजार मुनियोंके साथ तप करना स्वीकार किया ॥७४॥
 इस अवसरपर भगवान् चन्द्रप्रभने पाँच दृढ मुष्टियोंमें जिन केशोंका लुञ्चन किया, उन्हें
 इन्द्रने अन्तरङ्गभक्तितसे मणिमय भाजनमें रखकर क्षीर समुद्रमें प्रवाहित कर दिया ॥७५॥
 फिर इन्द्र आदि सभी देवोंने वहाँपर दीक्षा कल्याणकका महान् उत्सव मनाया, जिसकी सुन्दरता-

१ म प्रापयत् । २ आ इ निधने । ३ = कस्याणम् । ४ = महोद्यावेन । उद्याव उत्सव ।

५ आ लुङ् । ६ = येन । ७ आ उत्पूजितान् । ८ श गुणानुरागेण ।

प्रविधाय तत्र पटुवाद्यनिनदरमणीयमुत्सवम् ।
 क्षोभितसकलमहीचलय प्रययुः पुनः सुरगणा यथायथम् ॥७६॥
 अथ सोमदत्तनृवरस्य^२ नलिनपुरपालिनो गृहे ।
 पञ्च वसुनिपतनप्रभृतीन्यकृताद्भुतानि स गृहीतपारणः ॥७७॥
 प्रशमादिभिः स चतुरोऽपि चतुरमतिरुजितैर्गुणैः ।
 नाशमनयत कपायरिपून्विहरंस्तपस्विजनयोग्यधामसु ॥७८॥
 न परीपहास्तमसद्वन्त धृतिकवचिनं प्रवाधितुम् ।
 क्षुत्तृडवनिशयनप्रमुखा युधि संवृताङ्गमिव शत्रुपत्रिणः ॥७९॥

॥७५॥ प्रविधयेति । तत्र परिनिष्क्रमणकल्याणे । पटुवाद्यनिनदरमणीय पटूना गभीराणा वाद्याना निनदेन
 रवेण रमणीय मनोहरम् । क्षोभितसकलमहीचलय क्षोभित व्यास सकल महीचलय भूमण्डल येन तम् ।
 उत्सव सभ्रमम् । प्रविधाय कृत्वा । सुरगणा. सुराणा देवाना गणा निवहा । यथा तथा [यथायथ^३] ।
 स्वर्गम् । प्रययु प्रजग्मु । अतिशय ॥७६॥ अथेति । अथ देवगमनानन्तरम् । नलिनपुरपालिन नलिनाख्य-
 पुररक्षकस्य । सोमदत्तनृवरस्य (सोमदत्तनृवरस्य) सोमदत्तस्य सोमदत्ताख्यस्य नृप (नृ) वरस्य नरपस्य ।
 गृहे सद्ने । गृहीतपारण.^४ स्वीकृतपारणायुत । स चन्द्रप्रभमुनिः । वसुनिपतनप्रभृतीनि वसूना रत्नानां
 निपतन प्रभृतिर्येषा तानि । पञ्च पञ्चसख्यानि । अद्भुतानि आश्चर्याणि । अकृत करोति स्म । लङ्^५ ॥७७॥
 प्रशमादिभिरिति । चतुरमति मन पर्ययज्ञानी । स. चन्द्रप्रभमुनि । तपस्विजनयोग्यधामसुतपस्विजनाना
 मुनिजनाना योग्येषु उचितेषु धामसु स्थानेषु । विहरन् सचरन् । ऊजितै समर्थ^६ । प्रशमादिभि प्रशम
 उत्तमक्षमा^७ आदिर्येषा तै । गुणै । चतुरोऽपि प्रौढोऽपि । कपायरिपून् कषायशत्रून् । त्राश विनाशम् ।
 अनयत प्रापयति स्म । णीञ् प्रापणे लट् ॥७८॥ नेति । क्षुत्तृडवनिशयनप्रमुखा क्षुत् बुभुक्षा तृट् पिपासा
 अवनिशयन क्षुच्च तृट् च अवनिशयन च तानि प्रमुखानि मुख्यानि येषा ते । परीपहा^८ । धृतिकवचिन धृतिरेव
 धैर्यमेव^९ कवचिन कवचयुतम् । त चन्द्रप्रभम् । शत्रुपत्रिण. शत्रुणा प्रयोजिता पत्रिणो बाणा. । 'पत्रिणौ
 शरपक्षिणौ' इत्यमर । युधि सग्रामे । संवृताङ्गमिव संवृत कवचितमङ्ग शरीर यस्य तमिव । प्रवाधितुं

मे सुन्दर बाजोकी ध्वनिने चार चांद लगा दिये, और जिसने सारे भूमण्डलको प्रभावित
 कर दिया । इसके बाद वे देव लोग अपने-अपने स्थानमें चले गये ॥७६॥ उपवास समाप्त होने-
 पर भगवान् ने नलिनपुरके पालन करनेवाले राजा सोमदत्तके घर पारणा की, जिससे उसके यहाँ
 रत्नवृष्टि आदि पाँच आश्चर्य प्रकट हुए ॥७७॥ यो भगवान् चन्द्रप्रभ स्वभावतः चतुर थे फिर
 भी उन्हें चतुर्थ ज्ञान-मन पर्यय और प्राप्त हो गया । उन्होंने क्षमा, मार्दव, आर्जव और शौच
 इन समृद्ध गुणोंसे क्रोध, मान, माया और लोभ इन अभ्यन्तर शत्रुओंको नष्ट कर दिया । वे
 साधुओंके योग्य स्थानोंमें विहार किया करते थे ॥७८॥ उन्होंने धैर्यरूपी कवच धारण कर लिया
 था, इसलिए भूख, प्यास और भूमिशयन आदि परीपहे उन्हें बाधा नहीं पहुँचा सकी । जैसे युद्धमें
 जो कवच पहने रहता है, उसे शत्रुओंके बाण बाधा नहीं पहुँचा सकते ॥७९॥ आगमोक्त

१. आ इ 'निनाद' । २. भ 'नृवरस्य' । ३. = यथायोग्यम् । ४. = स्वीकृतपारण । ५. श
 लृट् । ६. श 'समर्थ' इति नास्ति । ७. श 'क्षमा' इति नास्ति । ८. = वेदनाविशेषः । ९. = कवच
 यस्य तम्, अतिपीरमिति यावत् ।

अपरापरैः स समुपेत्य समयगततत्त्वगोचरम् ।
 संशयमलमपहस्तयितुं प्रतिवासरं मुनिजनैरसेव्यत ॥८०॥
 प्रकृतीर्नयंस्तनुतरत्वमतनुतपसा स कर्मणाम् ।
 तत्र पुनरपि जगाम वने समपादि यत्र निजमेव दीक्षणम् ॥८१॥
 मुनिभिः स्थितः सह समेत्य तलभूवि स नागशाखिनः ।
 ध्यानमतुलमवलम्ब्य सितं इतधातिकर्मरिपुराप केवलम् ॥८२॥
 तस्मिन्काले सह परिजनैर्यक्षराजेन गत्वा शक्रादेशात्समवसरणं निर्ममे तस्य भर्तुः ।
 जैनाद्यात्समवसरणाद्योजनार्धार्धहान्या सार्धान्यष्टौ यदनुगदितं योजनान्यागमज्ञैः ॥८३॥

पोडितुम् । नासहन्त समयार्थं न भवन्ति स्म । उपमा ॥७९॥ अपरेति । स मुनि । समयगततत्त्वगोचरं समयं परमागम गतानि तत्त्वानि जीवादिद्रव्याणि तान्येव गोचरो यस्य तत् । संशयमलं संशयमेव मलम् । अपहस्तयितुं निराकर्तुम् । अपरापरैः अन्यैः । मुनिजनैः योगिजनैः । प्रतिवासरं प्रतिदिनम् । असेव्यत आराध्यते स्म । सेवुं^१ सेवने कर्मणि लङ् ॥८०॥ प्रकृतीरिति^२ । यत्र सकलत्वस्थि^३ । वने उद्याने । निजमेव स्वकीयमेव । दीक्षणं^४ परिनिष्क्रमणम् । समपादि जायते स्म । यदि गतो लुङ् । कर्मणां^५ पापानाम् । प्रकृती स्वभावान् । अतनुतपसा अतनुना महता तपसा तपश्चरणेन । अतनुतरत्वम् अतिक्रान्तिम् । नयन् प्रापयन् । स. चन्द्रप्रम-मुनि । पुनरपि पश्चादपि । तत्र वने^६ । जगाम ययौ । लिट् ॥८१॥ मुनिभिरिति । मुनिभिः^७ यतिभिः । सह साकम् । समेत्य गत्वा । नागशाखिनः नागवृक्षस्य । तलभूवि तलक्षितौ । स्थित आसितः । स मुनि । तुलम् असदृशम्, सादृश्यरहितमिति भावः । सितं शुक्लाख्यम् । ध्यानम्^८ एकाग्रचिन्तनम् । अवलम्ब्य आश्रित्य । इत-धातिकर्मरिपुं हतो जीवाद् विश्लेषितो धातिकर्माण्येवरिपुर्येन स । केवलं नवकेवललब्धिम् । आप ययौ । आप्लु व्याप्तौ लिट् । रूपकम् ॥८२॥ तस्मिन्निति । आद्यात् प्रथमात् । जैनात् जिनसबन्धिनः । समवसरणात् समवसुतेः सकाशात् । योजनार्धार्धहान्या योजनस्यार्धेनार्धेन हान्या हीयमानक्रमेण । सार्धानि अर्धेन दलेन युतानि । अष्टौ अष्टसंख्यानि । योजनानीति । आगमज्ञैः परमागमवेदिभिः । अनुगदितम् अनुक्तम् । यत् समवसरणं वृषभ-जिनेश्वरसमवसरणम् । द्वादशयोजनप्रमितम् । ततः परमजितादितोर्थकराणामर्धार्धयोजनेन हीनमित्यर्थः । शक्रादेशात् देवेन्द्राज्ञया । तस्मिन् काले केवलज्ञानोत्पत्तिकाले । परिजनैः सह परिवारदेवैः साकम् । यक्षराजेन

तत्त्वोर्मि उत्पन्न हुए संशयको सर्वथा दूर करनेके लिए और-और मुनि लोग उनके पास प्रतिदिन आने लगे और उनकी आराधना करने लगे ॥८०॥ घोर तपश्चरणके द्वारा कर्मोंकी प्रकृतियोंको क्षीण करते हुए वे पुन उभी वनमे जा पहुँचे, जहाँ उन्होने जिनदीक्षा ली थी ॥८१॥ उस 'सकलतुं' नामक वनमे मुनियोंके साथ पहुँचकर वे नागवृक्षके नीचे आसन लगाकर बैठ गये, और फिर अनुपम शुक्ल ध्यानका अवलम्बन लेकर उन्होने ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय और अन्तराय इन धातियां कर्मोंको नष्ट करके केवल ज्ञान प्राप्त किया ॥८२॥ जिस समय केवलज्ञान हुआ, उसी समय इन्द्रके आदेशसे कुबेरने अपने परिजनके साथ भगवान् चन्द्रप्रभके पास जाकर उनके समवसरणकी रचना की । आगमके जाननेवाले विद्वानोने भगवान् चन्द्रप्रभके समवसरणका प्रमाण साढ़े आठ योजन बतलाया है । प्रथम तीर्थङ्कर भगवान् ऋषभ देवके समवसरणका प्रमाण बारह योजन था । उनके बाद अजित आदि तीर्थङ्करोंके समवसरणोका प्रमाण आधा-आधा

१ = संशय एव मलो दोषस्त्वम् । २ श सेवुङ् । ३ आ श प्रकृतिरिति । ४ = जिनदीक्षा । ५ = ज्ञानावरणादीनाम् । ६ श स्वरित्तकान्तर्गतः पाठो पोपलम्प्यते । ७ = साधुभिः । ८ = एकाग्र-चिन्तानिरोधनम् ।

धूलीसालो वलयसदृशस्तस्य बभ्राम पार्श्वे
 मानस्तम्भाश्चतसृषु महादिक्षु तस्यान्तरस्थाः ।
 चत्वार्यूर्ध्वं विकचकमलाम्भांसि तेभ्यः सरांसि
 तेभ्यश्चोर्ध्वं विविधकुसुमा खातिका वारिपूर्णा^१ ॥८३॥
 नानापुष्पा समनि तत पुष्पवाटी विशाला
 प्राकारोऽस्या विरचितचतुर्गोपुरोऽभ्यन्तराले ।
 द्वाराद्द्वारात्परमुभयतो द्वे शुभे नाट्यशाले
 चत्वार्यासन्नमरनिचितान्यूर्ध्वमाभ्यां वनानि ॥८५॥
 चत्वारोऽर्चाश्चिरवपुषो यागवृक्षा वनेषु
 तिस्रस्तिस्त्रो मणिमय^२ तटैर्मण्डितास्तेषु वाप्यः ।
 तत्रैवासन्बहुविधसभामण्डपाः क्रीडशैला
 धारायन्त्रैरलिवृत्तलतामण्डपैर्भ्राजमानाः ॥८६॥

कुबेरेण । गत्वा प्राप्य । तस्य भर्तुः चन्द्रप्रभस्वामिनः । निर्ममे निर्मोयते स्म । भाङ् माने कर्मणि लिट् ॥८३॥
 धूलीति । तस्य समवसरणस्य । पार्श्वे बाह्ये । वलयसदृश वलयस्य कङ्कणस्य सदृशः समानः, परिधिरूप
 इत्यर्थः । धूलीसाल धूलीभो रत्नमयरेणुभिरुपलक्षित साल^३ प्राकार । बभ्राम परिवस्त्रे । भ्रमू चलने लिट् ।
 तस्य धूलीसालस्य । अन्तरस्थाः अन्तर्भागे स्थिता । चतसृषु चतुःसख्याकासु । महावीथिषु [महाविक्षु^४]
 महारथ्यासु । मानस्तम्भा^५ । विरेजु । तेभ्यः मानस्तम्भेभ्यः । ऊर्ध्वं परम् । विकचकमलाम्भांसि विकचै-
 विकसितै कमलै सरसिजैर्युक्तमम्भो जल येषा तानि । चत्वारि । सरांसि सरोवराः । मानस्तम्भस्य तस्य
 चतुर्दिक्षु चत्वारि सरांसि । तेभ्यः सरोवरेभ्यः । ऊर्ध्वं पुर । विविधकुसुमा विविधैर्नानाविधैः कुसुमैः पुष्पै-
 सहिता । वारिपूर्णा वारिणा जलेन पूर्णा उम्भिता । खातिका परिखा । समजनि ॥८४॥ नानेति । तत
 ऊर्ध्वम् । विशाला विस्तीर्णा । नानापुष्पा नाना पुष्पाणि^६ विविधानि पुष्पाणि यस्या सा । पुष्पवाटी पुष्पित-
 वल्लीभूमि । सम्जनि जायते स्म । अस्या पुष्पवाट्या । अग्यन्तराले अन्तर्भागे । विरचितचतुर्गोपुर-
 विरचितानि चत्वारि गोपुराणि द्वाराणि यस्य^७ स । प्राकार प्रथमप्राकार द्वाराद् द्वारात् पर तत ऊर्ध्वम् ।
 उभयत उभयपार्श्वे । शुभे शोभायुते । द्वे द्विसह्ये । नाट्यशाले नर्तनशाले । आभ्या नाट्यशालाभ्याम् ।
 ऊर्ध्वं पुर । अमरनिचितानि अमरै सुरैर्निचितानि निर्मितानि । चत्वारि चतुःसख्यानि । वनानि उपवनानि
 आसन् अभवन् । अस भुवि लङ् ॥८५॥ चत्वार इति । वनेषु चतुर्वनेषु । 'अर्चाश्चिरवपुषः अर्चाभि प्रतिबिम्बै-

योजन कम था । इसीलिए आठवें तीर्थङ्कर चन्द्रप्रभका समवसरण ऋषभदेवके समवसरणसे साढ़े
 तीन योजन कम था ॥८३॥ समवसरणके चारो ओर वलयाकार—गोल, धूलीसाल—पाँच रंगके
 रत्नोकी धूलिसे बना हुआ प्राकार (चहारदीवारी) था, उसके अन्दर चारो दिशाओमे चार
 मानस्तम्भ थे, उनके आगे जलसे लबालब भरी हुई और नाना प्रकारके पुष्पोसे विभूषित
 परिखा थी ॥८४॥ उसके आगे अनेक प्रकारके फूलोसे अलंकृत विशाल फुलवाडी थी, उसका
 चार दरवाजोसे युक्त प्राकार था, उसके प्रत्येक दरवाजेके अन्दर दोनो भागोमे दो-दो सुन्दर
 नृत्यशालाएँ थी, उनके आगे चार वन थे, जो देवोसे व्याप्त थे ॥८५॥ उन वनोमे जिनबिम्बोसे

१ क ख ग घ म वारिकर्णा । २ म 'मयतरै' । ३ क ख ग म 'रभिवृत्तल' । ४ = चतुर्दिक्षु ।
 ५ श नाना पुष्पाणि इति नास्ति । ६ = यस्मिन् । ७ श 'द्वारात्' इति नास्ति । ८ एप टोकाश्रयः
 पाठ, प्रतिपु तु 'चात्वारोऽर्चाश्चि' इत्येव समलोक्यते । अर्चाः-प्रतिमाः ।

तेभ्योऽप्यूर्ध्वं मणिमयचतुस्तोरणा वेदिकाभू-
 द्यस्या भागे^१ समजनि परे केतुपङ्क्तिर्विचित्रा ।
 तस्याश्चोर्ध्वं मणिमयचतुर्गोपुरो हेमसालो
 रस्यं कल्पद्रुमवनमतोऽभूत्परस्मिन्विभागे ॥८७॥
 तस्माज्जज्ञे पुनरपि चतुर्गोपुरा वज्रवेदी^२
 तस्या रेजुर्दश^३ दश पराण्युल्लसत्तोरणानि ।
 तेषां स्तूपा नव नव बभूवर्धदेशेषु सार्चाः^४
 तत्रैवा^५सन्मुनिजनसभामण्डपास्तुङ्गशृङ्गाः ॥८८॥

चित्राणि मनोहराणि वपूष्यवयवा येषां ते । चत्वार चतु सस्याः । यागवृक्षा यागं पूजामिर्युता वृक्षा, चैत्यवृक्षा इत्यर्थः । तेषु वनेषु । मणिमयतटै रत्ननिर्मिततटयुतैः । मण्डिता भूषिता । त्रिस्र त्रिस्र त्रिस्रसस्या^१ । वाप्य सरासि । तत्रैव वनेष्वेव । धारायन्त्रं जलप्रवाहयन्त्रं । अलिवृतलतामण्डपे अलिभिर्भ्रमरैर्वृतैर्व्याप्तैर्लतामण्डपैर्लतागृहं । भ्राजमाना विराजमाना । बहु[विध] समामण्डपा बहुविधास्थानमण्डपयुता । क्रीडाशैला क्रीडापर्वता । आसन् अभवन् । लङ् ॥८६॥ तेभ्य इति । तेभ्य वनेभ्योऽपि । ऊर्ध्वं पुर । मणिमयचतुस्तोरणा मणिमयानि रत्नमयानि चत्वारि तोरणानि वन्दनमाला यस्या सा । वेदिकाभू. वेदिकाभूमिः । यस्या. वेदिकाभूमे । अपरे अग्रे । भागे प्रदेशे । विचित्रा करिहरिवृषभादिचिह्नयुक्तत्वान्नाविधा । केतुपङ्क्तिः केतूना ध्वजाना पङ्क्तिः राजिः । समजनि समजायत । लङ् । तस्या ध्वजपङ्क्तेर्वचः । ऊर्ध्वं पुर । मणिमयचतुर्गोपुर मणिमयानि रत्ननिर्मितानि चत्वारि गोपुराणि द्वाराणि यस्य स । हेमसाल हेम्ना कनकेन निर्मित साल प्राकारः । अतः हेमसालात् । परस्मिन् उत्तरस्मिन् । विभागे प्रदेशे । रस्यं मनोहरम् । कल्पद्रुमवन कल्पद्रुमाणा कल्पवृक्षाणा वनमुद्यानम् । अभूत् अभवत् । लुङ् ॥८७॥ तस्मादिति । तस्मात् कल्पद्रुमवनात् । पुनरपि पश्चादपि । चतुर्गोपुरा चतुर्भिर्गोपुरैः सहिता । वज्रवेदी वज्रमयवेदिका । जज्ञे जायते स्म । लिट् । तस्या. वज्रवेदिकाया । पराणि पुरो^६ वर्तमानानि । दशदश दशदशप्रमितानि । उल्लसत्तोरणानि उल्लसन्ति विराजमानानि तोरणानि वन्दनमाला । रेजु भान्ति स्म । राजून् दीप्तौ लिट् । तेषां तोरणानाम् । मध्यदेशेषु अन्तरालदेशेषु । सार्चाः जिनविम्बसहिता । नव नव स्तूपा । बभूवर्ध भान्ति स्म । भा दीप्तौ लिट् । तत्रैव सगीतभूम्याम् । तुङ्गशृङ्गा तुङ्गान्युन्नतानि शृङ्गाणि शिखराणि येषां ते । मुनिजनसभामण्डपा

विराजित चार चैत्यवृक्ष थे, मणिनिर्मित तटोसे युक्त तीन-तीन वापिकाएँ थी, अनेक प्रकारके सभामण्डप थे और ये क्रीडापर्वत, जो जलकी घारा बहानेवाले यन्त्रो तथा भौरोसे व्याप्त लतामण्डपोसे विभूषित थे ॥८६॥ उन वनोके आगे मणिरचित चार तोरणोंसे विभूषित वेदी थी, उसके श्रेष्ठ मैदानमे विचित्र ध्वजाएँ एक पङ्क्तिमे लगी हुई थी, उस वेदीके आगे मणिमय चार दरवाजोंसे मण्डित स्वर्ण-रचित प्राकार था, इससे आगे एक ओर कल्पवृक्षोका सुन्दर वन था ॥८७॥ उस वनके आगे फिर एक चार गोपुरोंसे युक्त वज्रनिर्मित वेदी थी, उसके ऊपर दश-दश जगमगाते हुए तोरण थे, उनके बीच-बीचमे नौ-नौ स्तूप थे, तथा वहोपर उन्नत

१. अ आ इ तस्या भा, म १ द्यस्याभागे । २. क ख ग घ म हेमवेदी । ३. आ इ दशदिशि । ४. एष टाकाश्रयः पाठ, प्रतिषु तु 'सर्वे' इति दृश्यते । ५. श पूजादिभिः । ६. आ त्रिसस्या । ७. = येस्मिन् । ८. आ परो ।

प्राकारोऽच्छस्फटिकघटितोऽभूत्पुरस्ताच्च तेभ्यः
कोष्ठास्तस्य स्फुरितरुचयो द्वादशान्ते बभूवुः ।
तेभ्यः स्थानं परमनुपमं गन्धकुट्याख्यमासी-
ज्जज्ञे तत्र स्फुरदुरुमणिभ्राजितं सिंहपीठम् ॥८६॥

तस्योपरि स्फुरितभासुररत्नरश्मेः
स प्रातिहार्यपरिभूषितदिव्यमूर्तिः ।
निर्वारवीर्यसुखबोधनिधिर्जिनेन्द्र-
स्तत्त्वोपदेशकथनाभिमुखो बभूव ॥९०॥

तत्राद्या^१ मुनिभिः समं गणधराः कल्पस्त्रिय संयता^२
ज्योतिर्व्यन्तरभावनामरवधूसंघास्ततो भावनाः ।

मुनिजनानां सभामण्डपा आस्थानमण्डपा^३ । आसन् अभवन् । लङ् ॥८८॥ प्राकार इति । तेभ्यः स्तूपेभ्यः । पुरस्तात् अग्रे । अच्छस्फटिकघटित अच्छेन निर्मलेन स्फटिकेन घटितं कृतं । प्राकार सालः । अभूत् अभवत् । लुङ् । तस्य स्फटिकप्राकारस्य । अन्ते । स्फुरितरुचयः स्फुरिता दीप्ता रुचिः कान्तियेषां ते । द्वादश द्वाभ्यामधिका दश । 'द्वाष्टा—' इत्यादिना द्वा—आदेशः । कोष्ठाः बभूवुः कोष्ठा भवन्ति स्म । लिट् । तेभ्यः कोष्ठेभ्यः^४ । पर पर^५ । तत् । अनुपमम् उपमातीतम् । गन्धकुट्याख्य गन्धकुटी आख्या अभिधान यस्य तत्^६ । स्थान प्रदेश । आसीत् अभवत् । लङ्^७ । तत्र गन्धकुट्याम् । स्फुरदुरुमणिभ्राजितं स्फुरद्भिः प्रज्वलद्भिः रुचिर्मणिभिर्भ्राजितं विभासितम् । सिंहपीठं सिंहैरुपलक्षितं^८ पीठं सिंहपीठम् । जज्ञे अजायत । लिट् । अतिशयः ॥८९॥ तस्येति । स्फुरितभासुररत्नरश्मे स्फुरितं प्रवृद्धो भासुराणां देदीप्यमानानां रत्नानां रश्मिः कान्तिर्यस्य तस्य । तस्य सिंहपीठस्य । उपरि अग्रे । प्रातिहार्यपरिभूषितदिव्यमूर्तिः प्रातिहार्यैरष्टमहाप्रातिहार्यैः परिभूषिता अलङ्कृता दिव्या परमौदारिकाख्या मूर्तिस्तनुर्यस्य स ।^९ निर्वारवीर्यसुखबोधनिधिः निर्वाराणां निवारयितुमशक्यानां, वीर्यमनन्तवीर्यं तच्च, सुखमनन्तसुखं तच्च, [बोध] बोधन (अनन्त) ज्ञानं तच्च, तथोक्ताः तेषां निधिः । स जिनेन्द्र जिनेश्वर । तत्त्वोपदेशकथनाभिमुखं तत्त्वानां जीवादितत्त्वानामुपदेशस्य प्रतिबोधनस्य कथने निगदनेऽभिमुखः । बभूव^{१०} भवति स्म । लिट् । जातिः ॥९०॥ तत्रेति । तत्र कोष्ठेषु । मुनिभिः योगिभिः^{११} । समं साकम् । गणधराः गणाधिपाः । आद्या प्रथमा । कल्पस्त्रियः^{१२} कल्पवतिता । संयता नर^{१३} -

शिखरोसे युक्तं मुनियोके सभामण्डपं ये ॥८८॥ उन स्तूपोके आगे स्वच्छ स्फटिक मणिनिर्मित प्राकार था, उसके अन्दर चमकती हुई कान्तिसे युक्त बारह कोठे थे, उनके आगे अनुपम गन्धकुटी नामका एक उत्कृष्ट स्थान था; उसमें जगमगाते हुए बड़े-बड़े मणियोंसे विभूषित सिंहासन था ॥८९॥ चारों ओर फैलेवाली, देदीप्यमान रत्नोंकी किरणोंसे विभूषित, उस सिंहासनके ऊपर वे जिनेन्द्र भगवान् चन्द्रप्रभ विराजमान हुए, जिनकी दिव्य मूर्ति आठ प्रातिहार्योंसे विभूषित थी, जो अनन्त ज्ञान, अनन्तदर्शन, अनन्त सुख और अनन्त वीर्यकी निधि थे और तत्त्वोपदेश देनेके लिए सभीके लिए अभिमुख थे ॥९०॥ बारह कोठोंमें, क्रमशः मुनिराजोंके साथ गणधर, कल्पवासिनी देवियाँ, आर्यिकाएँ, ज्योतिष्क देवियाँ, व्यन्तर देवियाँ, भवनवासिनी

१. क ख ग घ म दत्ताद्या^१ । २. म सज्जिता^२ । ३. = पुर । ४. श 'गन्धकुटी आख्या अभिधानं यस्त तत्' इति नास्ति, 'गन्धकुट्याभिधानम्' इत्यस्ति । ५. श 'लङ्' इति नास्ति । ६. श सिंहरूपकल्पितम् । ७. एष टीकाश्रय पाठ, मूलप्रतिषु 'निर्वाधः' इत्यस्ति । ८. अयमपि टीकाश्रय. पाठ मूलप्रतिषु तु 'ऽवतस्थे' इति दृश्यते । ९. आ यतिभिः । १०. आ स्वर्गव^{१०} । ११. श 'नरस्त्रिय' इति नास्ति ।

वन्या ज्योतिषकल्पजाश्च विबुधाः स्वस्योदयाकाङ्क्षिण-
स्तस्थुर्द्वादशसु प्रदक्षिणममी कोष्ठेषु मर्त्या मृगाः ॥६१॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

स्त्रिय' आर्यिका । ज्योतिर्व्यन्तरभावनामरवधूसङ्घाः ज्योतिषा ज्योतिष्काणा व्यन्तराणा वन्याना भावना-
नाममराणा देवाना वधूना वनिताना सङ्घा समूहा । ततः परम् । भावना भवनवासिकदेवा । वन्या
व्यन्तरदेवा, ज्योतिषकल्पजाः ज्योतिषा ज्योतिष्कदेवा, कल्पजा कल्पवासिकाश्च । विबुधा, देवा । मर्त्याः
मनुष्याः । मृगा' सिंहादयो मृगा' । स्वस्य आत्मन । उदय [या] काक्षिणः उदयमभ्युदय [यमा] काक्षन्तीत्ये-
वशीला । अमी एते । द्वादशसु द्वादशप्रमितेषु । कोष्ठेषु । प्रदक्षिण प्रदक्षिण यया तथा । तस्थु तिष्ठन्ति
स्म । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लिट् । ययासंस्थालकारः ॥९१॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्यानं
च विद्वन्मनोवल्कलाख्ये सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

देवियाँ, भवनवासी देव, व्यन्तर देव, ज्योतिष्क देव, कल्पवासी देव, मनुष्य और पशु ये सभी
अपने-अपने अभ्युदयकी कामना करनेवाले जीव, भगवान् चन्द्रप्रभके चारों ओर ऐसे ढंगसे बैठे
हुए थे जैसे परिक्रमा देते हैं ॥९१॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दिविरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रम चरित महाकाव्यमें
सप्तहत्तौ सर्ग समाप्त हुआ ॥१७॥

[१८. अष्टादशः सर्गः]

सर्वभाषास्वभावेन ध्वनिनाथ जगद्गुरुः ।
 जगाद् गणितः प्रश्नादिति तत्त्वं जिनेश्वरः ॥१॥
 जीवाजीवास्रवा बन्धसंवरावथ निर्जरा ।
 मोक्षश्चेति जिनेन्द्राणां सप्त तत्त्वानि शासने ॥२॥
 बन्ध एव प्रविष्टत्वादनुक्तिः पुण्यपापयोः ।
 तयोः पृथक्त्वपक्षे^१ च पदार्था नव कीर्तिताः ॥३॥
 चेतनालक्षणो जीवः कर्ता भोक्ता स्वकर्मणाम् ।
 स्थितः शरीरमानेन स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकः ॥४॥

विज्ञाय पीठचलनाज्जिनजन्म जिष्णुरागत्य मातृसदनं च शचीसमेत ।

आरोपयन् जिनशिशुं करिमस्तकाग्रे मेरुं निनाय सुरवर्त्मपथा समोद । ॥

सर्वेति । अथ उपदेशामिमुखानन्तरम् । जगद्गुरु जगता गुरुः । जिनेश्वरः जिनेन्द्र । गणितः । प्रश्नात्^२ प्रार्थनायाः । सर्वभाषास्वभावेन सर्वाः समस्ता भाषा एव स्वभावो यस्य तेन । तदुक्तम्—‘गभीरं मधुरं मनोहरतरं दोषव्यपेतं हितं^३, कण्ठोष्ठादिवचोनिमित्तरहितं नो वातरोधोद्गतम् । स्पष्टं तत्तदमीष्ट-वस्तुकथनं निःशेषभाषात्मकं, दूरासन्नसमं समं निरुपमं जैन वचः पातु नः ॥’ इति । ध्वनिना दिव्य-ध्वनिना । दात् (?) । तत्त्व जीवादितत्त्वम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । जगाद् ब्रवीति स्म । लिट् । जातिः ॥ १ ॥ जीवेति । अथ अनन्तरम् । जिनेन्द्राणां जिनेश्वराणाम् । शासने स्याद्वादशासने । जीवाजीवास्रवाः जीवो जीवतत्त्वम्, अजीवतत्त्वम् आस्रवतत्त्वं च । बन्धसवरौ बन्धश्च बन्धतत्त्वं च सवरश्च संवरतत्त्वं च । निर्जरा निर्जरातत्त्वं च । मोक्षश्चेति मोक्षतत्त्वमिति । तत्त्वानि सप्तविधानि । भवन्ति ॥ २ ॥ बन्ध इति । पुण्यपापयोः पुण्यपदार्थपापपदार्थयोः । बन्ध एव बन्धतत्त्व एव । प्रविष्टत्वात् अन्तर्भूतत्वात् । अनुक्तिः पृथगु-च्चारणं नास्तीत्यर्थः । तयोः पुण्यपापद्वयोः । पृथक्त्वपक्षे च भिन्नत्वपक्षाङ्गीकारे । नव नवसंख्या । पदार्थाः नवपदार्था इति । कीर्तिताः प्रोक्ताः ॥ ३ ॥ चेतनेति । चेतनालक्षणं चेतयति ज्ञाने(न) जानाति दर्शयेन पश्यतीति चेतना, सैव लक्षणमसाधारणं स्वरूपं यस्य सः । स्वकर्मणा स्वस्य कर्मणा शुभाशुभरूपाणाम् । कर्ता विधाता । भोक्ता कर्मफलानां भोक्ता अनुभविता । शरीरमानेन स्वीकृतदेहप्रमाणेन । स्थित आसितः । स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकः स्थितिर्द्रव्यं (ध्रुव्यं) सा च उत्पत्तिर्जननं सा च व्ययो विनाशः स च, तथोक्ताः,

इसके पश्चात् जगद्गुरु जिनेश्वर भगवान् चन्द्रप्रभकी स्वभावतः सभी भाषाओमे परिणत होनेवाली दिव्यध्वनि, गणधरके प्रश्नके अनुसार खिरी, जिसमे जीवादि तत्त्वोका इस प्रकार-से निरूपण किया गया था—॥१॥ जिन शासनमे जीव, अजीव, आस्रव, बन्ध, संवर, निर्जरा और मोक्ष ये सात तत्त्व बतलाये गये हैं ॥२॥ बन्धमे गर्भित होनेके कारण पुण्य और पापको अलगसे नहीं कहा गया है । यदि पुण्य और पापको अलग कहा जाय तो नौ पदार्थ हो जाते हैं—जीवादि सात और पुण्य-पाप दो । आगममे नौ पदार्थोंकी भी चर्चा की गई है ॥३॥ जीवका लक्षण चेतना है । वह शुभ एवं अशुभ कर्मोंका कर्ता है, अपने किये हुए कर्मोंके फलका भोक्ता है, देह-परिणामी है—जिस देहको वह प्राप्त करता है, उसीके बराबर होकर उसमे

१. म पृथक् च पक्षे । २. आ दत्तप्रश्नात् । ३. न पेतं तथा ।

भव्याभव्यप्रभेदेन द्विप्रकारोऽप्यसौ पुनः ।
 नरकादिगतेर्भेदाच्चतुर्धा भेदमश्नुते ॥५॥
 सप्तधा पृथिवीभेदाच्चारकोऽपि प्रमिद्यते ।
 अधोलोकस्थिताः सप्त पृथिव्यः परिकीर्तिताः ॥६॥
 आद्या रत्नप्रभा नाम^२ द्वितीया शर्कराप्रभा ।
 सिकतादिप्रभान्या च^३ परा पङ्कप्रभा मता ॥७॥
 धूमप्रभा ततो ज्ञेया परा तस्यास्तमःप्रभा ।
 महातमःप्रभा चेति तासां नामान्यनुक्रमात्^४ ॥८॥
 प्रथमायां पृथिव्यां ये नारकास्तेषु कीर्तिताः ।
 उत्सेधः सप्त चापानि त्रयो हस्ताः षडङ्गुलाः ॥९॥
 द्विगुणो द्विगुणोऽन्यासु पृथिवीषु यथाक्रमम् ।
 द्वितीयादिषु विज्ञेयो यावत्पञ्चधनुःशती^५ ॥१०॥

त एवात्मा स्वरूप यस्य स ॥ ४ ॥ मध्येति । असौ अयम् । जीवः । पुनः पश्चात् । भव्याभव्यप्रभेदेन भव्याभव्ययो — रत्नत्रयाविमवनयोग्यो भव्य, इतरोऽभव्य तयोर्भेदेन । द्विप्रकारोऽपि द्वौ प्रकारौ यस्य सः । नरकादिगते नरकप्रभृतिगते । भेदात् भेदरूपात् । चतुर्धा । भेद भेदरूपम् । अश्नुते व्याप्नोति । अष्टौ व्याप्तौ लट् ॥ ५ ॥ सप्तधेति । नारकोऽपि नरकगतजीवोऽपि । पृथिवीभेदात् पृथिवीना रत्नप्रमादिसप्त-भूमीना भेदात् । सप्तधा सप्तभि प्रकारैः । प्रमिद्यते भेदः क्रियते । अधोलोकस्थिताः अधोलोकेऽधोमुखे स्थिता आवृताः । पृथिव्य भूमयः । सप्तेति सप्तसख्या इति । परिकीर्तिता प्रोक्ता ॥ ६ ॥ आद्येति । आद्या प्रथमा । रत्नप्रभा रत्नप्रभाख्या । नाम निश्चयेन । द्वितीया द्वयो पूरणा । शर्कराप्रभा । अन्या परा तृतीया इत्यर्थः । सिकतादिप्रभा च सिकतैवादी यस्या सा, सा चासौ प्रभा च तथोक्ता वालुकाप्रभेत्यर्थः । परा चतुर्थी । पङ्कप्रभा पङ्कप्रभेति । मता अङ्गीकृता ॥ ७ ॥ धूमेति । ततः पश्चात् । धूमप्रभा पञ्चमी धूमप्रभा । ज्ञेया ज्ञातव्या । तस्या पञ्चम्या सकाशात् । परा अन्या, षष्ठी इत्यर्थः । तमः प्रभा । महातमः — प्रभा चेति सप्तमी महातमःप्रभा इति । अनुक्रमात् परिपाट्या । तासां सप्तमीनाम् (?) । नामानि नाम-धेयानि । भवन्ति ॥ ८ ॥ प्रथमेति । प्रथमायाम् आद्यायाम् । पृथिव्या भूम्याम् । ये नारका नरकगतिपर्याय-जीवाः । कीर्तिता प्रोक्ता । तेषु नारकजीवेषु । उत्सेधः देहोन्नति । सप्त । चापानि धनूपि । त्रयः । हस्ताः अरत्नयः । षडङ्गुलाः षट् च त्वा अङ्गुलयश्च । 'सख्यान्ययादङ्गुले.' इति इ-प्रत्ययः ॥ ९ ॥ द्विगुणेति । द्वितीयादिषु द्वितीया आद्यासां तासु । अन्यासु पृथिवीषु भूमिषु । यथाक्रमः क्रममनतिक्रम्य । तस्य द्विगुण-द्विगुण^६ द्वौ गुणौ यस्य सः । विज्ञेय वेदितव्यः । यावत् यावत्पर्यन्तम् । पञ्चधनुःशती पञ्चानां धनुःशतानां

स्थित हो जाता है और उत्पाद, व्यय, व ध्रौव्यात्मक है ॥४॥ यह भव्य और अभव्यके भेदसे दो प्रकारका है फिर भी नरक आदि चार गतियोंके भेदकी अपेक्षासे चार प्रकारका है ॥५॥ नरक गतिके जीव सात भूमियोंके भेदकी दृष्टिसे सात प्रकारके होते हैं । अधोलोकमे सात पृथिवियां बतलायी गयी हैं ॥६॥ (१) रत्नप्रभा, (२) शर्करा प्रभा, (३) वालुकाप्रभा, (४) पङ्क प्रभा, (५) धूमप्रभा, (६) तम प्रभा और (७) महातमःप्रभा—ये उन पृथिवियोंके क्रमशः सात नाम हैं ॥७-८॥ पहली पृथिवीमे जो नारकी बतलाये गये हैं, उनके शरीरकी ऊँचाई सात धनुष तीन हाथ छह अंगुल है ॥९॥ द्वितीय आदि अन्य पृथिवियोंमे नारकियोंके शरीरकी ऊँचाई क्रमशः दूनी-दूनी जाननी चाहिए । इसी हिसाबसे सातवी पृथिवीके नारकियोंके शरीरकी ऊँचाई

१ अ नरकोऽपि । २ अ नाम्नी । ३ आ इ क ख ग घ 'दिप्रभा चान्या । ४ क ख ग घ म 'न्यनुक्रमम् । ५ क ख ग घ म 'धनुःशतीम् । ६ श आशाब् । ७ श तस्य द्विगुण-द्वौ गुणौ यस्य सः ।

एकस्त्रयस्ततः सप्त दश सप्तदश क्रमात् ।
 द्वाविंशतिस्त्रयस्त्रिंशत्तासु स्युः सागरोपमाः ॥११॥
 दशवर्षसहस्राणि जघन्यं प्रथमक्षितौ ।
 द्वितीयादौ जघन्यं तत्प्रथमादौ यदुत्तमम् ॥१२॥
 त्रिंशन्नरकलक्षाणि प्रथमायां ततः परम् ।
 पञ्चविंशतिरुद्दिष्टास्ततः पञ्चदश क्रमात् ॥१३॥
 दश त्रीणि ततो हीनं पञ्चभिर्लक्षमीरितम्^१ ।
 ततः पञ्चैव नरकाश्चरमायां प्रकीर्तिताः ॥१४॥
 बह्वारम्भादिसंभूतैः पापैः परवशीकृताः ।
 तत्र जीवाः प्रपद्यन्ते दुःख भूत्वौपपादिकाः ॥१५॥

समाहार ॥१०॥ एक इति । तासु सप्तभूमिषु । आयुः आयुष्यम् । क्रमात् परिपाटया । एकः सागरोपमः । त्रयः त्रिसागरोपमाः । ततः पश्चात् । सप्तसप्तसागरोपमः । दश दशसागरोपमाः । सप्तदश सप्तदश-सागरोपमा । द्वाविंशतिः द्वाविंशतिसागरोपमा । त्रयस्त्रिंशत् त्रिभिरधिका त्रिंशत् सागरोपमा । स्युः ॥११॥ दशेति । प्रथमक्षितौ प्रथमायामाद्याया क्षितौ भूमौ । जघन्यं जघन्यायुष्यम् । दश दशप्रमितानि । वर्षसहस्राणि वर्षाणां सवत्सराणां सहस्राणि । भवेत् । प्रथमादौ रत्नप्रभादौ । यत् । उत्तमम् उत्कृष्टायुष्यम् । स्यात् । तत् । द्वितीयादौ शर्कराप्रभादौ । जघन्य हीनायुष्यम् । भवेत् । प्रथमक्षितौ उत्तमायुष्यमेकसागरः, स एव द्वितीयक्षितौ जघन्यायुष्यम् । द्वितीयक्षितौ त्रिसागरोपमम्, तदेव तृतीयक्षितौ जघन्यायुष्यं भवेत्, एव सर्वत्र योज्यम् ॥१२॥ त्रिंशदिति । प्रथमाया प्रथमभूमौ । नरकलक्षाणि नरकाणां लक्षाणि दश (शत) सहस्राणि । त्रिंशत् । ततः तस्याः । परं पुर । पञ्चविंशतिः पञ्चविंशतिनरकलक्षाणि । उद्दिष्टाः प्रोक्ताः । [ततः] पञ्चदश पञ्चदशलक्षाणि । क्रमात् क्रमतः ॥१३॥ दशेति । ततः परम् । दश दशलक्षाणि । ततः परम् । त्रीणि त्रिलक्षाणि । पञ्चभिः पञ्चविलैः रहितम् । लक्षम् एकलक्षम् । ईरितं निगदितम् । ततः परम् । चरमाया सप्तम्या क्षितौ । नरका नरकविलानि । पञ्चैव । प्रकीर्तिताः निगदिताः ॥१४॥ बह्विति^३ । तत्र नरकेषु । बह्वारम्भादिसंभूतैः बह्वारम्भादिभिर्बह्वारम्भपरिग्रहहिंसादिभिः^४ संभूतैः संजातैः । पापैः अशुभकर्मभिः । परवशीकृताः परवश गताः । जीवा प्राणिनः । औपपादिकाः उपपादेषु

पाँच सौ धनुष है ॥१०॥ उन सातों पृथिवियोंमें नारकियोंकी आयु क्रमशः एक, तीन, सात, दस, सत्रह, बाईस और तैंतीस सागर प्रमाण है ॥११॥ प्रथम पृथिवीमें नारकियोंकी जघन्य आयु दस हजार वर्ष है, दूसरी पृथिवीमें जघन्य आयु वही है जो प्रथम पृथिवीमें उत्कृष्ट आयु है । इसी क्रमसे सातवीं पृथिवी तकके नारकियोंकी जघन्य आयु समक्ष लेनी चाहिए—पूर्व पृथिवीके नारकियोंकी जो उत्कृष्ट आयु है वही उससे अगली पृथिवीके नारकियोंकी जघन्य आयु जाननी चाहिए ॥१२॥ पहली पृथिवीमें तीस लाख नरक (नारकियोंके बिल), दूसरीमें पञ्चीस लाख और तीसरीमें पन्द्रह लाख हैं ॥१३॥ चौथीमें दस लाख, पाँचवींमें तीन लाख, छठीमें पाँच कम एक लाख और अन्तिम अर्थात् सातवींमें केवल पाँच ही हैं ॥१४॥ बहुत आरम्भ और परिग्रह आदिके निमित्तसे किये गये पापोंसे विवश होकर जीव उपपाद जन्म धारण करके उन

इति नारकभेदेन कृता जीवस्य वर्णना ।
 तिर्यग्गतिकृतो भेदः सांप्रतं वर्णयिष्यते ॥१६॥
 असस्यावरभेदेन तिर्यग्जीवो द्विधा स्मृतः ।
 तत्र द्वीन्द्रियमारभ्य त्रसः पञ्चेन्द्रियावधि ॥१७॥
 स्थावराः कायभेदेन पञ्चधा परिकीर्तिताः ।
 पृथिवीकायिकाः केचित्केचिदपकायिकाः स्मृताः ॥१८॥
 तेजःकायभृतः केचिदपरे वायुकायिकाः ।
 स्युर्वनस्पतिकायाश्च सर्वेऽप्येकेन्द्रियाः स्मृताः ॥१९॥
 सहस्रं मानमुत्कर्षाद्योजनानां प्रकीर्तितम् ।
 पञ्चेन्द्रियशरीरस्य तद्वैकेन्द्रियेऽधिकम् ॥२०॥
 द्वीन्द्रिये द्वादशैव स्युर्योजनानि यथागमम् ।
 त्रिकोशं त्रीन्द्रिये प्रोक्तं योजनं चतुरिन्द्रिये ॥२१॥

जाता^१ । भूत्वा जनित्वा । दुःख क्षेत्रजनितानि^२ नम्^३ । प्रपद्यन्ते प्राप्नुयन्ति । लट् ॥१५॥ इति । इति उक्तप्रकारेण । नारकभेदेन नारकाणां नरकजनितानां जीवानां प्रभेदेन प्रकारेण । जीवस्य जीवतत्त्वस्य । वर्णनां कीर्तना । कृता विहिता । साम्प्रतम् इदानीम् । तिर्यग्गतिकृतं तिर्यग्गत्या कृतो विहितः । भेदः प्रकारः । वर्णयिष्यते । वर्णं वर्णनक्रियायां^४ लट् ॥१६॥ त्रसैति^५ । तिर्यग्जीवः तिर्यग्गतितगतजीवः त्रसस्यावरभेदेन त्रसजीवस्यावरजीवयोर्भेदेन विकल्पेन । द्विधा । स्मृतं ज्ञातं^६ । तत्र त्रसस्यावरयोर्मध्ये । द्वीन्द्रिय द्वीन्द्रियजीवम् । आरभ्य प्रारभ्य । पञ्चेन्द्रियावधि पञ्चेन्द्रिय एवावपिरप्यतानो यस्य सः । त्रसः त्रसजीव इति ज्ञातव्यं ॥१७॥ स्थावरा इति । स्थावरा स्थावरजीवाः कायभेदेन कायानां देहानां भेदेन विकल्पेन । पञ्चधा पञ्चप्रकारे । परिकीर्तिता परिभाषिता । केचित् । पृथिवीकायिका पृथिवीकायिकजीवाः^७ । केचित् एके । अपकायिका अपकायिकजीवाः । स्मृता ज्ञाता ॥१८॥ तेज इति । केचित् एके । तेजस्कायभृतः तेजोऽग्निः स एव कायः तं विज्ञातीति तेजस्कायिकजीवाः । अपरे केचित् । वायुकायिकाः वातकायिकजीवाः । केचित् । वनस्पतिकायिका वनस्पतिकायिकजीवाः । स्युः भवेयुः । सर्वेऽपि एते सर्वेऽपि । एकेन्द्रिया इति एकमिन्द्रिय येषां ते । स्मृता ज्ञाता ॥१९॥ सहस्रमिति । पञ्चेन्द्रियशरीरस्य पञ्चेन्द्रियस्य पञ्चेन्द्रियजीवस्य शरीरस्य देहस्य । उत्कर्षात् उत्कृष्टात् । योजनानाम् । सहस्रं दशशतम् । मानम् उत्तरेष्वप्रमाणम् । प्रकीर्तितं प्रोक्तम् । तदेव योजनानां सहस्रमेव । एकेन्द्रिये जीवे । अधिकम् उत्कृष्टमिति प्रकीर्तितम् ॥२०॥ द्वीन्द्रिय इति । द्वीन्द्रिये

नरकोमे दुःख उठाते हैं ॥१५॥ इस प्रकार नारकियोंके भेदकी दृष्टिसे जीवोंका वर्णन किया । अब तिर्यग्गतिकी अपेक्षासे जीवोंके भेदोंका वर्णन किया जायगा ॥१६॥ त्रस और स्थावरके भेदसे तिर्यञ्च जीव दो प्रकारके होते हैं । उनमें द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय और पञ्चेन्द्रिय जीव त्रस कहलाते हैं ॥१७॥ काय भेदकी दृष्टिसे स्थावर जीव पाँच प्रकारके कहे गये हैं— कोई जीव पृथिवीकायिक होते हैं, कोई जलकायिक होते हैं ॥१८॥ कोई तेजस्कायिक होते हैं, कोई वायुकायिक होते हैं और कोई वनस्पतिकायिक होते हैं । ये सभी जीव एकेन्द्रिय होते हैं ॥१९॥ पञ्चेन्द्रिय जीवके शरीरकी उत्कृष्ट अवगाहनाका प्रमाण एक हजार योजन है और एकेन्द्रिय जीवकी उत्कृष्ट अवगाहनाका प्रमाण कुछ अधिक एक हजार योजन है ॥२०॥ द्वीन्द्रिय जीवके

१. श 'जाता' इति नास्ति । २. श क्षेत्रजनितानि । ३. आ वर्णक्रियाया । ४. श त्रसोति । ५. श ज्ञात । ६. श 'कायिका जीवा' । ७. = योजनसहस्रतोऽपि किंचिदधिकम् ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षु श्रोत्रमितीन्द्रियम् ।
वर्धनीयं क्रमादेतेष्वेकैकं द्वीन्द्रियादिषु ॥२२॥
संवत्सरसहस्राणि द्वाविंशतिरुदाहृतम् ।
पृथिवीकायिकेष्वायुस्तर्कपेण जिनागमे ॥२३॥
तान्यक्कायिषु सप्त स्युस्त्रीणि मारुतकायिषु ।
वनस्पतौ दशोक्तानि तेजःकायिष्वहस्त्रयम् ॥२४॥
वर्षाणि द्वादशैवायुर्द्वीन्द्रियाणां प्रकीर्तितम् ।
दिनान्येकोनपञ्चाशत्त्रीन्द्रियेषु शरीरिषु ॥२५॥
षण्मासप्रमितं प्रोक्त चतुरिन्द्रियदेहिषु ।
पञ्चेन्द्रियेषु पूर्वाणां कोट्येका परिकीर्तिता ॥२६॥

द्वीन्द्रियजीवे । यथागमम् आगममनतिक्रम्य । योजनानि । द्वादशैव द्वाभ्यामधिकानि दश द्वादश तान्येव । स्युः भवेयु । अस भुवि लिङ् । त्रीन्द्रिये त्रीन्द्रियजीवे । त्रिकोशं त्रयाणां क्रोशानां समाहारः त्रिकोशम् । चतुरिन्द्रिये चतुरिन्द्रियजीवे । योजनम् एकयोजनम् । प्रोक्त निगदितम् ॥२१॥ स्पर्शनमिति । स्पर्शनं स्पर्शनमिति । रसनं रसनमिति । घ्राणं घ्राणमिति । चक्षु चक्षुरिति । श्रोत्रं श्रोत्रमिति । इन्द्रियं भवेत् । द्वीन्द्रियादिषु द्वीन्द्रियादिजीवेषु । एतेषु उल्लेखोक्तेषु । क्रमात् क्रमेण । एकैकम् । वोप्साया द्वि । वर्धनीयम्^१ ऐवितव्यम् ॥२२॥ सवत्सरेति । जिनागमे जिनशासने । पृथिवीकायिकेषु पृथिवीकायिकजीवेषु । उत्कर्षेण^२ उत्कृष्टेन । आयु आयुष्यम् । द्वाविंशति द्वाभ्यामधिका विंशतिस्तथोक्ता । सवत्सरसहस्राणि सवत्सराणां सहस्राणि दशशतानि । उदाहृतं निगदितम् ॥२३॥ तानीति^३ । अक्कायिषु अक्कायिकेषु । सप्त सप्तवर्षसहस्राणि । मारुतकायिषु वायुकायिकेषु । त्रीणि त्रीणि वर्षसहस्राणि । वनस्पतौ वनस्पतिकायिके । दश दशवर्षसहस्राणि । तेजःकायिषु तेजस्कायिकेषु । अहस्त्रयं त्रीणि रात्रिन्दिवानि । उत्कृष्टा स्थितिरिति शेषः ॥२४॥ वर्षेति । द्वीन्द्रियाणां द्वीन्द्रियजीवानाम् । द्वादशैव । वर्षाणि संवत्सरा । आयु आयुष्यम् । प्रकीर्तितं प्रभाषितम् । त्रीन्द्रियेषु त्रीन्द्रिययुतेषु^४ । शरीरिषु प्राणिषु । एकोनपञ्चाशत् एकरहिता पञ्चाशत् । दिनानि दिवसाः । प्रोक्तानि ॥२५॥ षण्मासेति । चतुरिन्द्रियदेहिषु चतुरिन्द्रियेषु देहिषु जीवेषु । षण्मासप्रमितं षण्मासैः प्रमितम् । आयुः । प्रोक्तं निगदितम् ।

शरीरकी उत्कृष्ट अवगाहनाका प्रमाण बारह योजन है, इससे अधिक नहीं, जैसा कि आगममे प्रतिपादित है । त्रीन्द्रिय जीवोके शरीरकी उत्कृष्ट अवगाहनाका प्रमाण तीन कोश है और चतुरिन्द्रिय जीवके शरीरकी उत्कृष्ट अवगाहनाका प्रमाण एक योजन है ॥२१॥ स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र ये पाँच इन्द्रियाँ हैं, इनमे-से क्रमसे एक-एक इन्द्रिय, द्वीन्द्रिय आदि जीवो-मे बढ़ानी चाहिए । एकेन्द्रिय जीवोमे केवल स्पर्शन इन्द्रिय होती है, द्वीन्द्रिय जीवोमे स्पर्शन और रसना, त्रीन्द्रिय जीवोमे स्पर्शन, रसना और घ्राण, चतुरिन्द्रिय जीवोमे स्पर्शन, रसना, घ्राण और चक्षु तथा पञ्चेन्द्रिय जीवोमे स्पर्शन, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र ॥२२॥ पृथिवी-कायिक जीवोको उत्कृष्ट आयु जिनागममे बाईस हजार वर्षकी बतलायी गयी है ॥२३॥ जलकायिक जीवोकी उत्कृष्ट आयु सात हजार वर्षकी; वायुकायिक जीवोकी उत्कृष्ट आयु तीन हजार वर्षकी, वनस्पतिकायिक जीवोकी उत्कृष्ट आयु दश हजार वर्षकी और तेजस्कायिक जीवोकी उत्कृष्ट आयु केवल तीन दिनकी है ॥२४॥ द्वीन्द्रिय जीवोकी उत्कृष्ट आयु बारह वर्षकी और त्रीन्द्रिय जीवोकी उत्कृष्ट आयु एक कम पचास दिनकी है ॥२५॥ चतुरिन्द्रिय जीवोकी उत्कृष्ट आयु छह

१ म तान्यकायिषु । २. आ लेङ् । ३. आ वर्धमानोयम् । ४. = प्रकर्षेण । ५. आ श अस्य पद्यस्य व्याख्या नोपलभ्यते । ६. श त्रीन्द्रियजीवेषु ।

तिर्यग्गतिप्रभेदस्य^१ क्रमोऽयं संप्रदर्शितः ।
 कीर्त्यन्ते सांप्रतं केचिद्भेदा नरगतेरपि ॥२७॥
 भोगकर्मभुवो भेदान्मानुषा द्विविधाः स्मृताः ।
 देवकुर्वादिभेदेन स्युस्त्रिंशद्भोगभूमयः ॥२८॥
 मध्योत्तमजघन्येन ताश्च त्रेधा^२ व्यवस्थिताः ।
 षट्सहस्राणि चापानामुत्तमासु नृणां प्रमा ॥२९॥
 मध्यमासु च चत्वारि द्वे जघन्यासु कीर्तिते^३ ।
 त्रीणि पल्योपमान्यायुर्द्वे चैकं तास्वनुक्रमात् ॥३०॥
 मद्याङ्गादिभिदाभिन्नं दशकल्पद्रुमोद्भवम्^४ ।
 पात्रदानप्रभावेण^५ भुञ्जते तत्र ते फलम् ॥३१॥

पञ्चेन्द्रियेषु पञ्चेन्द्रियजीवेषु । पूर्वाणां 'पूर्व'—प्रतीतानाम् । वर्षाणाम् । एका कीटिरिति^६ । परिकीर्तिता प्रभाषिता ॥२६॥ तिर्यग्गतीति । तिर्यग्गतिप्रभेदस्य तिरश्चा तिर्यग्जीवानां गते प्रभेदस्य विकल्पस्य । अयम् एषः । क्रम परिपाटी । संप्रदर्शित प्रकीर्तित^७ । सांप्रतम् इदानीम् । नरगतेरपि नराणां मनुष्याणां गतेरपि भवस्यापि । केचित्^८ कियन्त । भावाः विकल्पा । कीर्त्यन्ते प्रदृश्यन्ते । कु घब्दे कर्मणि लट् ॥२७॥ भोगेति । मानुषा मनुष्या । भोगकर्मभुव भोगभूश्च भोगभूमिश्च कर्मभूश्च कर्मभूमिश्च तयो । भेदात् विकल्पात् । द्विविधा द्विप्रकारका । स्मृता । देवकुर्वादिभेदेन देवकुरुप्रभृतिभेदेन । भोगभूमयः । त्रिंशत् स्युः ॥२८॥ मध्येति । मध्योत्तमजघन्येन मध्येन मध्यमेनोत्तमेनोत्कृष्टेन जघन्येन चरमेण । भेदेन । ताश्च भोग-भूमयः । त्रेधा त्रिधा—त्रिभि प्रकारैः । 'प्रकारे धा' (?) ['एधाच्च'] इति धा-प्रत्यय । व्यवस्थिता निश्चिता । उत्तमासु उत्तमभोग^९ भूमिषु । नृणां मनुष्याणाम् । प्रमा-प्रमाणम् । चापानां धनुषाम् । षट्सहस्राणि कीर्तितानि ॥२९॥ मध्यमेति । मध्यमासु च मध्यमभोगभूमिषु । चत्वारि चतु सहस्राणि । जघन्यासु जघन्यभोगभूमिषु । द्वे द्विसहस्रे । कीर्तिते प्रकाशिते । तासु भोगभूमिषु । अनुक्रमात् । मानुष्यव्याप्ति^{१०} । आयुः आयुष्यम् । त्रीणि पल्योपमानि त्रिपल्योपमानि । द्वे च द्विपल्योपमे च । एकम् एकपल्योपमम् । कीर्तितम् ॥३०॥ मध्येति । ते भोगभूमिमानवा । तत्र भोगभूमिषु । पात्रदानप्रभावेण पात्राणां दानानां प्रभावेण माहात्म्येन । मद्याङ्गादिभिदा मद्याङ्गादीनां भिदा भेदेन । भिन्नदशकल्पद्रुमोद्भव भिन्नविकल्पितैर्दशभिः कल्पद्रुमैरुद्भवमुत्पन्नम् । फल

मासकी है और पञ्चेन्द्रिय जीवोकी उत्कृष्ट आयु एक पूर्व कोटी की ॥२६॥ यह तिर्यग्गतिके भेदोका क्रम दिखलाया है, अब मनुष्य गतिके भी कुछ भेदोकी चर्चा की जा रही है ॥२७॥ भोग-भूमि और कर्मभूमिके भेदसे मनुष्य दो प्रकारके होते हैं । देवकुरु और उत्तरकुरु आदि भेदोकी दृष्टिसे भोगभूमियाँ तीस हैं ॥२८॥ उत्तम, मध्यम और जघन्य इन भेदोकी दृष्टिसे भोगभूमियाँ तीन प्रकारकी हैं । उत्तम भोगभूमिमे मनुष्योकी ऊँचाई छह हजार धनुष है ॥२९॥ मध्यम भोगभूमिमे मनुष्योके शरीरकी ऊँचाई चार हजार धनुष है और जघन्य भोगभूमियोमे मनुष्योके शरीरकी ऊँचाई दो हजार धनुष है ॥३०॥ पात्रदानके प्रभावसे भोगभूमियोमे उत्पन्न हुए जीव

१ म तिर्यगादिप्र^१ । २ म क्रमात् त्रेधा । ३ अ आ इ कीर्त्यते । ४ क ख ग घ कल्प-तरुद्भवम् ।

५ अ आ इ प्रभावेन । ६ आ कीटोति । ७ श 'केचित्' इति नास्ति । ८ आ श अस्य दलोकस्य व्याख्या नोपलभ्यते । ९ श उत्तमभोग^९ । १० श आनुपूर्व्या ।

आर्यम्लेच्छप्रभेदेन द्विविधाः कर्मभूमिजाः ।
 भरतादिभिदा पञ्चदश स्युः कर्मभूमयः ॥३२॥
 शतानि पञ्च चापानां कर्मभूमिनिवासिनाम् ।
 पञ्चविंशतियुक्तानि मानमुत्कृष्टवृत्तितः ॥३३॥
 पूर्वकोटिप्रमाणं च तेषामायुः प्रकीर्तितम् ।
 वृद्धिह्रासौ विदेहे न भरतैरावतेष्विव ॥३४॥
 भरतैरावते वृद्धिह्रासिनी कालभेदतः
 उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ कालभेदाबुदाहृतौ ॥३५॥
 सागरोपमकोटीनां दश कोटयोऽवसर्पिणी ।
 प्रमाणं तावदेवाहुस्तसर्पिण्याश्च तद्विदः ॥३६॥
 सुषमोपपदा^१ प्रोक्ता सुषमा सुषमा ततः ।
 दुःषमा सुषमाद्यान्या सुषमान्ता च दुःषमा ॥३७॥

निष्पन्नम् । भुञ्जते अनुभवन्ति । भुज पालनाभ्यवहारयोः लट् ॥३१॥ आर्येति । आर्यम्लेच्छप्रभेदेन आर्याणां म्लेच्छानां प्रभेदेन विकल्पेन । कर्मभूमिजा कर्मभूमिजनिताः । मनुष्याः । द्विविधा. द्वे विधे प्रकारौ येषां ते । भरतादिभिदा भरतादीनां भिदा भेदेन । आदिशब्देनैरावतविदेहयोर्ग्रहणम् । कर्मभूमयः कर्मभूव । पञ्चदश पञ्चभिरधिका दश । स्युः भवेयुः । लिङ् ॥३२॥ शतानीति । कर्मभूमिनिवासिनां कर्मभूमिषु निवासिनां निवसताम् । उत्कृष्टवृत्तित^३ उत्कृष्टवर्तनात् । मान प्रमाणम् । पञ्चविंशतियुक्तानि पञ्चभिरधिकया त्रिंशत्या युक्तानि सहितानि । चापानां धनुषाम् । पञ्चशतानि प्रोक्तानि ॥३३॥ पूर्वति । तेषां कर्मभूमिजमनुष्याणाम् । आयुः जीवनम् । पूर्वकोटिप्रमाणं पूर्वकोटिरेव प्रमाणं प्रमितिर्यस्य तत् । प्रकीर्तितं निगदितम् । भरतैरावतेष्विव भरतेषु ऐरावतेषु क्षेत्रेषु इव । विदेहे विदेहक्षेत्रे । वृद्धिह्रासौ वृद्धिह्रासौ । न न भवतः ॥३४॥ मरतेति । कालभेदतः कालस्य भेदतो विभागतः^४ । भरतैरावते भरतैरावतक्षेत्रे । वृद्धिह्रासिनी वृद्धिह्रासिनी । उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यौ उत्सर्पिणी चावसर्पिणी च तथोचते । कालभेदो कालविभागी । उदाहृतौ प्रकीर्तितौ^५ ॥३५॥ सागरेति । सागरोपमकोटीनां सागरोपमानां कोटीनाम् । दशकोटश्च दशकोटिकोटश्च इत्यभिप्रायः । अवसर्पिणी भवतीति । तद्विदः कालभेदज्ञाः । उत्सर्पिण्याश्च । तावदेव दशकोटिकोटश्च एव । प्रमाणम् । आहुः ब्रुवन्ति । 'ब्रुवन्तिप्पञ्चतः—' इति श्लेषादेशः तद्योगे ब्रुव आह—इत्यादेशः ॥३६॥ सुषमेति । सुषमोपपदा सुषमैवोपपद यस्यां सा सुषमा इति । प्रोक्ता निगदिता । सुषमासुषमा—इत्यर्थः^६ । ततः पुनः । अन्या इतरा । सुषमा

वहाँपर मद्याग आदि दस प्रकारके कल्पवृक्षोसे उत्पन्न हुए भोगोको भोगते है ॥३१॥ आर्य और म्लेच्छके भेदसे, कर्मभूमियोमे उत्पन्न हुए मनुष्य दो-दो प्रकारके होते हैं । भरत आदिके भेदसे कर्मभूमियाँ पन्द्रह होती हैं ॥३२॥ कर्मभूमियोमे निवास करनेवाले मनुष्योके शरीरकी ऊँचाईका उत्कृष्ट प्रमाण पाँच सौ पच्चोस धनुष है ॥३३॥ कर्मभूमिके मनुष्योकी उत्कृष्ट आयुका प्रमाण एक पूर्व कोटि कहा गया है । भरत और ऐरावत क्षेत्रोकी तरह विदेह क्षेत्रमे वृद्धि और ह्रास नहीं होते ॥३४॥ कालभेदके कारण भरत और ऐरावतमे वृद्धि और ह्रास होते हैं । उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी ये दो कालके भेद कहे गये हैं ॥३५॥ अवसर्पिणी दस कोडाकोडी सागरकी होती है, और उत्सर्पिणीका प्रमाण भी उतना ही है, जितना अवसर्पिणीका है—दस कोडाकोडी सागर ॥३६॥ सुषमा-सुषमा, सुषमा, सुषमा-दुःषमा, दुःषमा-सुषमा, दुःषमा और दुःषमा-दुःषमा—ये छह भेद अवसर्पिणी और उत्सर्पिणी दोनोंके कहे गये हैं । हाँ, इनके क्रममे अन्तर पड़

१ अ आ इ. सुषमोपपदा । २. आ लेङ् । ३ = प्रकर्षतः । ४. श विभागेन । ५. श कीर्तितौ ।

पञ्चमी दुःषमा ज्ञेया षष्ठी चात्यन्तदुःषमा ।
 प्रत्येकमिति षड्भेदास्तयोरुक्ता द्वयोरपि ॥३८॥
 सागरोपमकोटीनां चतस्रः कोटयः स्मृताः ।
 पूर्वा तिस्रो द्वितीया च द्वे तृतीया प्रकीर्तिता ॥३९॥
 द्वाचत्वारिंशता वर्षसहस्रैः परिवर्जिता^१ ।
 एका कोटी च कोटीनां चतुर्थी परिकीर्तिता ॥४०॥
 पञ्चमी च सहस्राणि वर्षाणामेकविंशतिः ।
 षष्ठी तावत्प्रमाणैव जिनैः कालकलाः स्मृताः ॥४१॥
 म्लेच्छाः^२ खण्डप्रभेदेन पञ्चधा परिकीर्तिताः ।
 म्लेच्छखण्डा^३ यतः पञ्च कथ्यन्ते कर्मभूमिषु ॥४२॥

सुषमेत्यर्थः । सुषमाद्या सुषमैवाद्ये प्रथमे यस्या सा दुःषमा सुषमादुःषमेत्यर्थः । सुषमान्ता च सुषमैवान्तेज्ज-
 साने यस्या सा दुःषमासुषमेत्यर्थः ॥३७॥ पञ्चमीति । पञ्चमी पञ्चानां पूरणा । दुःषमा दुःषमेति^४ । ज्ञेया
 ज्ञातव्या । षष्ठी षण्णां पूरणा षष्ठी । 'षट् कति कतिपयात् षट्' इति षट्—प्रत्ययः । अत्यन्तदुःषमा अति
 दुःषमेत्यर्थः^५ । द्वयो^६ द्विसहस्रयोः । तयो उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योः । प्रत्येकमपि पुनरपि । षड्भेदा षड्विकल्पाः ।
 उक्ता उदाहृता ॥३८॥ सागरेति^७ । पूर्वा सुषमसुषमा । सागरोपमकोटीनां चतस्रः कोटयः —चतस्रः सागरो-
 पमकोटीकोटयः —इत्यर्थः । स्मृताः । आगमजैरिति शेषः । द्वितीया सुषमा । तिस्रः तिस्रः सागरोपमकोटी-
 कोटयः । तृतीया च सुषमदुःषमा च । द्वे द्वे सागरोपमकोटीकोटयोः । प्रकीर्तिता प्रतिपादिता ॥३९॥ द्वेति ।
 चतुर्थी चतुर्णां पूरणा चतुर्थी दुःषमासुषमा । द्वाचत्वारिंशता द्वाभ्यामधिकया चत्वारिंशता । वर्षसहस्रैः वर्षाणां
 सहस्राणि तैः । परिवर्जिता रहिता । कोटीनां सागरोपमाना कोटीनां कोटिसंख्यानाम् । एका कोटी एक-
 सागरोपमकोटिकोटिरित्यर्थः^८ । परिकीर्तिता प्रोक्ता ॥४०॥ पञ्चमीति । पञ्चमी पञ्चमी च दुःषमा । वर्षाणां
 सप्तसंख्यानाम् । एकविंशतिः एकाधिका विंशतिः । सहस्राणि दशशतानि । षष्ठी अतिदुःषमा^९ । तावत्प्रमाणैव
 तावन्मात्र प्रमाणं यस्या सा, एकविंशतिसहस्रवर्षाणोत्यर्थः । जिनैः जिनेश्वरैः । कालकला कालभेदः^{१०} ।
 स्मृता ज्ञाता^{११} ॥४१॥ म्लेच्छा इति । कर्मभूमिषु कर्मयुक्तभूमिषु । यतः यस्मात् । म्लेच्छखण्डा । पञ्च
 पञ्चसंख्या । कथ्यन्ते प्रोच्यन्ते । कथं वाक्यप्रबन्धे लट् । खण्डप्रभेदेन खण्डानां विभागानां प्रभेदेन विकल्पेन

जाता है । ऊपर जो क्रम दिया गया है, वह अवसर्पिणीका हैं, उत्सर्पिणीका इससे विपरीत है—
 दुःषमा-दुःषमा, दुःषमा, दुःषमा-सुषमा, सुषमा-दुःषमा, सुषमा और सुषमा-सुषमा ॥३७-३८॥
 सुषमा-सुषमा, जो सबसे पहली है, चार कोड़ाकोड़ी सागरकी है, दूसरी सुषमा तीन कोड़ा-
 कोड़ी सागरकी है, तीसरी सुषमा-दुःषमा दो कोड़ाकोड़ी सागरकी है, चौथी दुःषमा-सुषमा
 ब्यालीस हजार वर्ष कम कोड़ाकोड़ी है, पाँचवीं दुःषमा इक्कीस हजार वर्षकी है और छठी
 दुःषमा-दुःषमा भी इक्कीस हजार वर्षकी है । इस तरह जिन भगवान् ने कालकी कलाओका
 वर्णन किया है ॥३९-४१॥ चूँकि भरत आदि कर्मभूमियोमें पाँच म्लेच्छ खण्ड होते हैं,

१ म परिकीर्तिता । २ म म्लेच्छखण्ड^१ । ३. क ल ग घ म्लेच्छा खण्डा^२ । ४ श दुःषमा दुःषमेति ।
 ५. श 'दुःषमा अतिदुःषमा^३ । = दुःषमादुःषमा—इति यावत् । ६ श 'द्वयोः' इति नोपलभ्यते ।
 ७ आ श अस्य इलोक्य व्याख्या नास्ति । ८ श 'कोटीत्यर्थः' । ९. श 'दुःषमा । १०. = कालकला-
 कालभेदाः । ११. = स्मृता ज्ञाता^४ ।

आर्याः पट्कर्मभेदेन षोढा भेदमुपागताः ।
 ते गुणस्थानभेदेन स्युश्चतुर्दशधा पुनः ॥४३॥
 मिथ्यासासादनदृशौ^१ मिश्राविरतिदर्शनौ ।
 प्रदेशविरतस्तस्मात्प्रमत्तविरतस्ततः ॥४४॥
 स्यादप्रमत्तविरतस्ततोऽपूर्वक्रियः स्मृतः ।
 अनिवृत्तिक्रियस्तस्मात्ततः^२ सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥४५॥
 शान्तक्षीणकषायौ^३ च सयोगः केवली स्मृतः ।
 अयोगकेवली चेति गुणस्थानान्यनुक्रमम्^४ ॥४६॥
 इति मानुषभेदेन कृता जीवनिरूपणा ।
 सांप्रतं देवभेदेन कुर्वे किञ्चित्प्रपचनम् ॥४७॥
 चतुर्णिकायभेदेन स्मृता देवाश्चतुर्विधाः ।
 असुराहिकुमाराद्या दशधा तेषु भावनाः ॥४८॥

म्लेच्छा म्लेच्छमानवा । पञ्चधा पञ्चप्रकारैः । परिकीर्तिता परिभाषिता ॥४२॥ आर्या इति । पट्कर्म-
 भेदेन पण्णा कर्मणा कृत्याना भेदेन विकल्पेन । आर्या, आर्यखण्डजातमनुष्या । षोढा षड्भिः प्रकारैः । भेद
 विकल्पम् । उपागताः । पुनः पश्चात् । गुणस्थानप्रभेदेन गुणस्थानप्रभेदेन गुणस्थानानां प्रभेदेन विभागेन ।
 चतुर्दशधा चतुर्दशप्रकारैः । स्युः भवेयुः । लिङ् ॥४३॥ मिथ्येति । मिथ्यासासादनदृशौ मिथ्यादृष्टिसासादन-
 सम्यग्दृष्टौ । मिश्राविरतदर्शनौ मिश्रपरिणाम्यमयतसम्यग्दृष्टौ । तस्मात् । प्रदेशविरतः देशसयतः । तत
 तस्मात् । प्रमत्तविरतः प्रमत्तसयतः ॥४४॥ स्यादिति । ततः परम् । अप्रमत्तविरतः अप्रमत्तसयतः ।
 स्यात् भवेत् । अपूर्वक्रियः अपूर्वगुणस्थापकः । स्मृतः ज्ञातः । ततः तस्मात् परम् । अनिवृत्तिक्रिय
 अनिवृत्तिकरणः । ततः परम् । सूक्ष्मः सूक्ष्मसाम्परायः । प्रकीर्तितः प्रोक्तः ॥४५॥ शान्तेति । शान्त-
 क्षीणकषायौ च उपशान्तकषायक्षीणकषायौ च । सयोगः योगसहितः । केवली सयोगकेवली भगवान्^५ ।
 अयोगकेवली चेति अयोगिभगवान् चेति । अनुक्रमम् अनुक्रमेण । गुणस्थानानि चतुर्दशगुणस्थानभेदाः ।
 स्युः ॥४६॥ इतीति । इति एवम् । मानुषभेदेन मानुषाणां भेदेन विकल्पेन । जीवनिरूपणा जीवस्य जीव-
 तत्त्वस्य निरूपणा । कृता विहिता । सांप्रतम् इदानीम् । देवभेदेन देवानां भेदेन विकल्पेन । किञ्चित्
 ईषत् । प्रपञ्चन विवरणम्^६ । कुर्वे करोमि । लट् ॥४७॥ चतुर्णिकायेति । चतुर्णिकायभेदेन चतुर्णां निकायानां
 समूहानां भेदेन विकल्पेन । देवाः सुराः । चतुर्विधाः चतुः प्रकाराः । स्मृता ज्ञाता । तेषु देवेषु । असुरा-
 हिकुमाराद्या असुरकुमारनागकुमारमुख्याः । भावना भवनजाताः । दशधा दशभिः प्रकारैः । प्रोक्ता^७ ॥४८॥

अतः उनके खण्डोकी दृष्टिसे म्लेच्छ मनुष्य भी पांच प्रकारके कहे गये हैं ॥४२॥ असि
 आदि छह कर्मोंकी दृष्टिसे आर्य मनुष्य छह प्रकारके होते हैं, और मिथ्यात्व आदि चौदह गुण-
 स्थानोंके भेदकी दृष्टिसे चौदह प्रकारके ॥४३॥ मिथ्यादृष्टि, सासादन सम्यग्दृष्टि, मिश्र, अविरत
 सम्यग्दृष्टि, देशविरत, प्रमत्तविरत, अप्रमत्तविरत, अपूर्वकरण, अनिवृत्तिकरण, सूक्ष्मसाम्पराय,
 उपशान्तकषाय, क्षीणकषाय, सयोगकेवली और अयोगकेवली—ये क्रमसे चौदह गुणस्थान
 होते हैं ॥४४-४६॥ इस प्रकार मनुष्योंके भेदकी दृष्टिसे जीवोंका निरूपण किया, अब
 देवोंके भेदकी दृष्टिसे कुछ विस्तार पूर्वक जीवोंका निरूपण करते हैं ॥४७॥ निकायोंके भेदकी
 दृष्टिसे देव चार प्रकारके होते हैं—भवनवासी, व्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक । इनमेसे

१. म 'विषो मिश्रा.' । २. म 'क्रियास्तस्मात्' । ३. म शान्तक्षीण' । ४. आ इ 'नुक्रमात्' । ५. आ
 'केवलभगवान्' । ६. आ विवरणम् । ७. = कथिता ।

किन्नरादिप्रभेदेन व्यन्तराश्चाष्टधा स्मृताः ।
 सूर्यचन्द्रादिभेदेन^१ ज्योतिष्काः पञ्चधा स्मृताः ॥४९॥
 वैमानिका द्विधा प्रोक्ता कल्पातीताश्च कल्पजाः ।
 सौधर्मादिषु कल्पेषु कल्पजाः परिकीर्तिता^२ ॥५०॥
 नवग्रैवेयकादिस्थाः कल्पातीताः प्रवर्णिता ।
 सर्वार्थसिद्धिपर्यन्ताः समृद्धावधिचक्षुषः ॥५१॥
 तत्रासुरकुमाराणां प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
 धनूपि दश चापानि शेषाणां भवनक्षिताम् ॥५२॥
 दशसप्तधनुर्माना व्यन्तरा^३ ज्योतिषामराः ।
 सौधर्मैशानयोर्मानं सप्त हस्ता दिवौकसाम् ॥५३॥
 सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः पट् प्रकीर्तिताः ।
 ब्रह्मकापिष्ठयोः पञ्च तन्मभ्यगतयोरपि ॥५४॥

किन्नरेति । व्यन्तराश्च व्यन्तरामराश्च । किन्नरादिप्रभेदेन किन्नरादीनां प्रभेदेन विभागेन । अष्टधा अष्टभिः प्रकारैः । स्मृता ज्ञाता । ज्योतिष्का ज्योतिष्कदेवा । सूर्यचन्द्रादिभेदेन सूर्यचन्द्रम, प्रमुखानां भेदेन विकल्पेन । पञ्चवधा पञ्चभिः प्रकारैः । स्मृताः ज्ञाता ॥४९॥ वैमानिका इति । वैमानिका कल्पामरा । कल्पातीताश्च कल्पातीतदेवाश्च । कल्पजा सौधर्मादिकल्पजनिता । द्विधा द्वय्या प्रकाराभ्याम् । प्रोक्ता निगदिता । सौधर्मादिषु सौधर्मप्रभृतिषु । कल्पेषु स्वर्गेषु । कल्पजा इति । परिकीर्तिता । प्रोक्षताः ॥५०॥ नवेति । नवग्रैवेयकादिस्था नवग्रैवेयकादिषु विमानेषु^४ स्था । स्थिता । सर्वार्थसिद्धिपर्यन्ता सर्वार्थसिद्धिरेव पर्यन्तोऽवसानयेषां ते । समृद्धावधिचक्षुष समृद्ध सपूर्णमवधिरेवावधिज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते^५ । कल्पातीता कल्पातीतामरा । प्रकीर्तिता प्रोक्षता ॥५१॥ तत्रेति । तत्र चतुर्णिकाये । भवनक्षिता भवनवासिनाम् । असुरकुमारानाम् । पञ्चविंशति पञ्चभिरधिका विंशतिः पञ्चविंशतिः । धनूपि चापानि । प्रमाण प्रमिति । शेषाणाम् खवशिष्टानाम् । दश कर्मुकाणि परिकीर्तितानि ॥५२॥ दशेति । व्यन्तरा व्यन्तरदेवा । ज्योतिषामरा ज्योतिष्कदेवा । दशसप्तधनुर्माना दश च सप्त च तथोक्तानि दशसप्तधनूप्येव मान प्रमाण येषां ते स्युः । सौधर्मैशानयोः प्रथमद्वितीयकल्पयोः । दिवौकसा देवानाम् । मान प्रमाणम् । सप्त हस्ता स्युः ॥५३॥ सनत्कुमारेति । सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः सनत्कुमारकल्पमाहेन्द्रकल्पयोः । पट् पट् हस्ता । प्रकीर्तिताः सापिज्ञा । ब्रह्मकापि-

भवनवासी देव दस प्रकारके होते हैं—असुरकुमार, नागकुमार आदि ॥४८॥ किन्नर आदिके भेदसे व्यन्तर आठ प्रकारके होते हैं, तथा ज्योतिष्क देव सूर्य और चन्द्र आदिके भेदसे पाँच प्रकारके ॥४९॥ वैमानिक देव दो प्रकारके कहे गये हैं—कल्पवासी और कल्पातीत । सौधर्म आदि कल्पोमे रहनेवाले देव कल्पवासी कहे जाते हैं ॥५०॥ नवग्रैवेयक आदिमे स्थित देव कल्पातीत कहलाते हैं, जिनमे प्रथम ग्रैवेयकसे सर्वार्थसिद्धि तकके देव गिने जाते हैं । इन सबका अवधिज्ञान उत्तरोत्तर प्रबल होता है । यही ज्ञान उनका नेत्र है ॥५१॥ भवनवासी देव दस प्रकारके होते हैं । उनमे असुर कुमारोके शरीरकी ऊँचाई पञ्चोस धनुष है और शेष नौके शरीरकी ऊँचाई दस धनुष ॥५२॥ व्यन्तरो और ज्योतिष्क देवोके शरीरकी ऊँचाई सत्रह धनुष है । सौधर्म और ऐशान स्वर्गोमे देवोके शरीरकी ऊँचाई सात हाथ (अरत्ति) है ॥५३॥ सनत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गोमे देवोके शरीरकी ऊँचाई छह हाथ (अरत्ति) है । ब्रह्म,

१ अ आ इ क ख ग घ सूर्याचन्द्रा । २ अ क ख ग घ परिवर्णिता । ३ अ आ इ व्यन्तरज्योति ।
 ४. = तिष्ठन्तीति नवग्रैवेयकादिस्था । ५ श येषां तेषाम् ।

चत्वारः शुक्रमारभ्य हस्ताः प्रागानतात् स्मृताः ।
 आनते प्राणते चापि त्रयः सार्धाः प्रवर्णिताः ॥५४॥
 आरणाच्युतयोर्हस्तास्त्रयः समनुवर्णिताः^३ ।
 अधोग्रैवेयकेपृक्तौ त्रिषु द्वावर्धसंयुतौ ॥५६॥
 द्वावरत्नी^३ समाप्तातौ मध्यग्रैवेयकत्रये ।
 अर्धेन सहितो रत्निरूर्ध्वग्रैवेयकत्रये ॥५७॥
 ग्रैवेयकविमानेभ्यः परे हस्तप्रमाः सुराः ।
 सागरोपममुत्कर्षादायुर्भवनवासिनाम् ॥५८॥
 अधिकं व्यन्तराणां तु पल्योपममुदाहृतम् ।
 दशवर्षसहस्राणि जघन्यमुभयेष्वपि ॥५९॥

छयी ब्रह्मकापिष्ठकल्पयो । तन्मध्यगतयोरपि तयोर्ब्रह्मकाष्ठिकल्पयोर्मध्यगती ब्रह्मोत्तरलान्तवकल्पौ तयोरपि ।
 पञ्च हस्ता इत्यर्थः ॥५४॥ चत्वार इति । शुक्र शुक्रकल्पम् । आरभ्य उपक्रम्य । आनतात् आनतकल्पात् ।
 प्राक् पूर्वम् । चतु कल्पेषु । चत्वार । हस्ता अरत्नय । स्मृता ज्ञाता । आनते आनतकल्पे । प्राणते
 प्राणतकल्पे चापि । सार्धा अर्धेन सहिता । त्रय^४ त्रिहस्ता । प्रवर्णिता प्रकीर्तिता^५ ॥५५॥ आरणेति^६ ।
 आरणाच्युतयो^७ आरणाच्युतकल्पयो । त्रयो हस्ता । समनुवर्णिताः परिकीर्तिता । त्रिषु त्रिसंख्येषु । अधोग्रै-
 वेयकेषु हेष्टमादि-(?) ग्रैवेयकेषु । अर्धमहितो दलेन सहितो । द्वौ हस्तौ । उक्तौ प्रोक्तौ ॥५६॥ द्वाविति ।
 मध्यग्रैवेयकत्रये मध्यग्रैवेयकत्रये मध्यग्रैवेयकाणां त्रये त्रितये । द्वौ च (अ-) रत्नी हस्तौ । समाप्तातौ कथितौ ।
 ऊर्ध्वग्रैवेयकत्रये ऊर्ध्वग्रैवेयकाणामुपरिग्रैवेयकाणां त्रये । अर्धेन दलेन । सहित युत । रत्निः हस्त ।
 प्रोक्तः ॥५७॥ ग्रैवेयकेति । ग्रैवेयकविमानेभ्यः ग्रैवेयकेभ्यो विमानेभ्यः । परे अग्रे । प्रवर्तमाना । सुराः देवा ।
 हस्तप्रमा हस्त एव प्रमा प्रमाण येषां ते । भवनवासिना भवनवासिदेवानाम् । आयु आयुष्यम् । उत्कर्षात्^९
 उत्कृष्टात् । सागरोपम सागरोपमप्रमाणम् ॥५८॥ अधिकमिति^{१०} । व्यन्तराणां तु व्यन्तरदेवानां तु । अधिकम्^{११}
 उत्कृष्टमायु । पल्योपम पल्योपमप्रमाणम्^{१२} । (उत्कृष्टमायु) । उदाहृत प्रोक्तम् । उभयेष्वपि व्यन्तरभवन

ब्रह्मोत्तर, लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गोंके देवोंके शरीरकी ऊँचाई पाँच हाथ (अरत्नि) है ॥५४॥
 शुक्र, महाशुक्र, शतार और सहस्रार इन आनतसे पहलेके चार स्वर्गों में देवोंके शरीरकी ऊँचाई
 चार हाथ है । आनत और प्राणत स्वर्गोंमें देवोंके शरीरकी ऊँचाई साढ़े तीन हाथ (अरत्नि) है
 ॥५५॥ आरण और अच्युत स्वर्गोंमें देवोंके शरीरकी ऊँचाई तीन हाथ है । तीनों अधो-
 ग्रैवेयकोमें देवोंके शरीरकी ऊँचाई ढाई अरत्नि कही गई है ॥५६॥ तीनों मध्यम
 ग्रैवेयकोमें देवोंके शरीरकी ऊँचाई दो अरत्नि मानी गई हैं और तीनों ऊर्ध्व ग्रैवेयकोमें देवोंके
 शरीरकी ऊँचाई डेढ़ अरत्नि कही गई है ॥५७॥ ग्रैवेयकोसे ऊपरके सभी देवोंके शरीरकी
 ऊँचाई एक अरत्नि है । भवनवासियोंकी उत्कृष्ट आयु एक सागरोपम है ॥५८॥ व्यन्तर
 देवोंकी उत्कृष्ट आयु कुछ अधिक एक पल्योपम कही गयी है । भवनवासियों और व्यन्तर इन

१ म प्रागानता । २. अ आ इ^० नुवर्तिता । ३ म द्वारवन्तो । ४. = त्रयो हस्ता । ५. आ
 सार्धा अर्धेन सहितौ द्वौ हस्तौ । उक्तौ प्रोक्तौ । ६. श आरणेत्यादि । ७. आ अत्यं श्लोकस्य व्याख्या नास्ति ।
 ८. श रत्निः इति नास्ति । ९ प्रकर्षत । १०. आ श 'अधिकमिति' इति नास्ति । ११ = साधिकम् ।
 १२ श कलोपम कल्पप्रमाणम् ।

ज्योतिष्काणां^१ तु देवानामधिकं पल्यमोरितम् ।
 पल्यस्यैवाष्टमो भागो जघन्येन प्रकीर्तितः ॥६०॥
 जिनैः साक्षात्कृताशेषत्रिजगद्वस्तुभिः स्मृतम् ।
 द्वौ सागरोपमावायुः सोधर्मैशानकल्पयोः ॥६१॥
 सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः सप्त कीर्तिताः ।
 ब्रह्मब्रह्मोत्तरे कल्पे दशैव परिवर्णिताः ॥६२॥
 स्मृता लान्तवकापिष्ठकल्पयोश्च चतुर्दश ।
 ततः शुक्रमहाशुककल्पयोः षोडशोदिताः ॥६३॥
 अष्टादश शतारे च सहस्रारे च समता^२ ।
 आनते प्राणते चापि विंशतिः समुदीरिताः ॥६४॥
 आरणाच्युतकल्पे च द्वाविंशतिरनुस्मृताः ।
 एकैकेन ततो वृद्धिर्यायन्त्रिशत्त्रयाधिकाः ॥६५॥

वासिपु । जघन्य जघन्यायुष्यम् । दशवर्षसहस्राणि दशाना वर्षाणा सहस्राणि । अनुवर्णितानि ॥५९॥ ज्योतिष्काणामिति । ज्योतिष्काणां च देवानां ज्योतिष्कदेवानाम् । अधिकम्^२ उत्कृष्टायुष्यम् । पल्य पल्यप्रमाणमिति । ईरित प्रोक्तम् । जघन्येन जघन्यरूपेण । पल्यस्यैव पल्यप्रमाणस्य । अष्टम अष्टानां पूरण । भाग अंशः । प्रकीर्तित प्रोक्तम् ॥६०॥ जिनैरिति । साक्षात्कृताशेषत्रिजगद्वस्तुभिः साक्षात्कृतानि प्रत्यक्षोक्तान्यशेषाणि समस्तानि त्रिजगत्सु भुवनेषु विद्यमानानि वस्तुनि यैस्तैः । जिनेश्वरैः । सोधर्मैशानकल्पयोः प्रथमद्वितीयकल्पयोः । आयु आयुष्यम् । द्वौ सागरोपमौ सागरोपमप्रमाणाविति । स्मृतं ज्ञातम् ॥६१॥ सनत्कुमारेति । सनत्कुमारमाहेन्द्र—कल्पयोः तृतीयकल्पचतुर्थकल्पयोः । सप्त सप्तसागरोपमा । कीर्तिता निरूपिता । ब्रह्मब्रह्मोत्तरे पञ्चम (मे) षष्ठे च । कल्पे स्वर्गो दशैव दशसागरोपमा एव । परिवर्णिता ॥६२॥ स्मृता इति । लान्तवकापिष्ठकल्पयोश्च सप्तमकल्पाष्टमकल्पयोश्च । चतुर्दश चतुर्दशसागरोपमा इति । स्मृता ज्ञाता । ततः पश्चात् । शुक्रमहाशुक—कल्पयोः नवमदशमकल्पयोः । षोडश षोडशसागरोपमा इति । उदीरिता^३ [उदिता] निगदिता ॥६३॥ अष्टेति । शतारे च एकादशे कल्पे च । सहस्रारे च द्वादशकल्पे च अष्टादश अष्टभिरधिका दश तथोक्ताः—अष्टादश सागरोपमा । ‘द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ—’ इति द्वा-(अष्टा-) आदेशः । समता । अम्युपगता । आनते आनतकल्पे । प्राणते चापि प्राणतकल्पे चापि । विंशतिः विंशतिसागरोपमा इति । समुदीरिता निरूपिताः ॥६४॥ आरणेति । आरणाच्युतकल्पे च आरणे आरणकल्पे अच्युतकल्पे च अन्त्यकल्पे च । द्वाविंशति द्वाविंशतिसागरोपमा इति । अनुस्मृता सुनिरूपिता । ततः परम् । यावत् यावत् पर्यन्तम् । त्रयाधिका त्रयेणाधिका, त्रिभिरधिका इत्यर्थः ।

दोनोकी जघन्य आयु दस हजार वर्षकी है ॥५९॥ ज्योतिष्क देवोको उत्कृष्ट आयु एक पल्यसे कुछ अधिक कही गयी है और उनकी जघन्य आयु पल्यका आठवां भाग कहा गया है ॥६०॥ तीन लोकोकी सारी वस्तुओका साक्षात्कार करनेवाले भगवान् जिनेन्द्रने सोधर्म और ऐशान स्वर्गोंमें देवोकी आयु दो सागरोपम बतलाई है ॥६१॥ सनत्कुमार और माहेन्द्र स्वर्गोंमें देवोकी आयु सात सागरोपम कही गयी है तथा ब्रह्म और ब्रह्मोत्तर स्वर्गोंमें केवल दस सागरोपम ॥६२॥ लान्तव और कापिष्ठ स्वर्गोंमें चौदह सागरोपम तथा शुक्र और महाशुक्र स्वर्गोंमें सोलह सागरोपम आयु कही गई है ॥६३॥ शतार और सहस्रारमे अठारह सागरोपम तथा आनत और प्राणतमे बीस सागरोपम आयु है ॥६४॥ आरण और अच्युतमे बाईस सागरोपम आयु है । इस तरह सोलह स्वर्गोंके देवोकी आयुका प्रमाण बतलाया गया है । इन स्वर्गों के ऊपर नौ ग्रैवेयकों,

इति गत्यादिभेदेन कृता जीवनिरूपणा ।
 कुर्वे संप्रत्यजीवस्य किञ्चिद्रूपनिरूपणम् ॥६६॥
 धर्माधर्मावथाकाश कालः पुद्गल इत्यपि ।
 अजीवः पञ्चधा ज्ञेयो जिनागमविशारदैः ॥६७॥
 एतान्येव सजीवानि षड् द्रव्याणि प्रचक्षते ।
 कालहीनानि पञ्चास्तिकायास्तान्येव कीर्तिताः ॥६८॥
 जलवन्मस्त्ययानस्य तत्र यो गतिकारणम् ।
 जीवादीनां पदार्थानां स धर्मः परिवर्णितः ॥६९॥
 लोकाकाशमभिव्याप्य^१ संस्थितो मूर्तिवर्जितः ।
 नित्यावस्थितिसंयुक्तः सर्वज्ञानगोचरः ॥७०॥

त्रिशत् त्रिशत्सागरोपमा इति । एकैकेन एकैकसागरोपमेण । वृद्धि प्रवृद्धि । कीर्तिता ॥६५॥ इतीति । इति एवम् । गत्यादिभेदेन गत्यादीनां भेदेन विकल्पेन जीवनिरूपणा जीवतत्त्वरूपणा^२ । कृता विहिता । संप्रति इदानीम् । अजीवस्य अजीवतत्त्वस्य । रूपनिरूपण रूपस्य स्वरूपस्य निरूपणमनुवर्णनम् । किञ्चित् स्तोकम् । कुर्वे ब्रुवे विदधामीति वा ॥६६॥ धर्मेति । अथ अनन्तरम् । अजीव अजीवतत्त्वमिति । धर्माधर्मौ धर्मद्रव्याधर्म-द्रव्ये । आकाशम् आकाशद्रव्यम् । काल कालद्रव्यम् । पुद्गल इति पुद्गलद्रव्यमिति ।^३ जिनागमविशारदै जिना-गमे^४ विशारदै प्रौढे । पञ्चधा पञ्चप्रकारैः । ज्ञेयः वेदितव्य ॥६७॥ एतानीति । सजीवानि जीवतत्त्वसहि-तानि । एतान्येव धर्माधर्मादीन्येव । षड् द्रव्याणीति । प्रचक्षते ब्रुवते । चक्षि व्यक्ताया वाचि^५ । कालहीनानि कालेन कालद्रव्येण हीनानि रहितान्येव । षड् द्रव्याण्येव । पञ्चास्तिकायाः पञ्चास्तिकाया इति । कीर्तिताः निरूपिताः ॥६८॥ जलवदिति । तत्र षड्द्रव्येषु । मस्त्ययानस्य मस्त्यस्य मीनस्य यानस्य गमनस्य । जलवत् सलिलवत् । य । जीवादीनां जीवादिप्रभृतीनाम् । द्रव्याणाम् । स धर्मः धर्मपदार्थ इति ।^६ परिवर्णित निरू-पितः ॥६९॥ लोकेति । लोकाकाशं लोके वर्तमानमाकाशं तथोक्तम् । अभिव्याप्य व्यापयित्वा । संस्थितः आस्थित^७ । मूर्तिवर्जित मूर्त्या^८ वर्जितो रहित । नित्यावस्थितिसंयुक्त नित्यया अवस्थित्या संयुक्त सहितः ।

नौ अनुदिशो और पाँच पञ्चोत्तरोमे क्रमशः एक-एक सागरकी आयु बढ़ती जाती है, जो सर्वार्थसिद्धिमे तेतीस सागरोपम तरु होती है—पहले ग्रैवेयक्रमे तेईस सागरकी आयु है, इससे ऊपरके ग्रैवेयक्रमे एक-एक सागरकी आयु बढ़ती जाती है । फलतः अन्तिम ग्रैवेयक्रमे इकतीस सागरकी आयु है । नौ अनुदिशोमे बत्तीस सागरकी आयु है और पाँच पञ्चोत्तरोमे तेतीस सागरकी ॥६५॥ इस प्रकार गति आदिके भेदकी दृष्टिसे जीवका निरूपण किया । अब कुछ अजीवके स्वरूपका निरूपण करता हूँ ॥६६॥ जैन आगमके विशारदोंके द्वारा जानने योग्य अजीव द्रव्य पाँच प्रकारके हैं—धर्म, अधर्म, आकाश, काल और पुद्गल भी ॥६७॥ इन पाँच द्रव्योंमे जीव द्रव्यको मिला दिया जाय तो छह द्रव्य हो जाते हैं, और इनमेसे काल द्रव्य निकाल दिया जाय तो पाँच अस्तिकाय हो जाते हैं ॥६८॥ जिस प्रकार मछलियोंके चलनेमे जल सहायक होता है, उसी प्रकार जो जीवों और पुद्गलोंको चलनेमे सहायक हो—उनके गमनमे कारण हो, उमे धर्म द्रव्य कहते हैं (इसीको आधुनिक विज्ञान ईथर कहता है) ॥६९॥ धर्म द्रव्य सारे लोकाकाशमे व्याप्त है अमूर्तिक है और है नित्य । अमूर्तिक होनेसे यह इन्द्रिय गोचर नहीं

१. अभिव्याप्य । २. श तत्त्वरूपणा । ३. श जीवागम । ४. श जीवागमे । ५. आ आस्थितः ।

द्रव्याणां पुद्गलादीनामधर्मः स्थितिकारणम् ।
 लोकाभिर्व्यापकत्वादिधर्मोऽधर्मोऽपि धर्मवत् ॥७१॥
 नित्यं व्यापकमाकाशमवगाहैकलक्षणम् ।
 चराचराणि भूतानि यत्रासंवाधमासते ॥७२॥
 धर्माधर्मैकजीवानामसंख्येयाः प्रकीर्तिताः ।
 प्रदेशाः सकलज्ञानैर्व्योमानन्तप्रदेशकम् ॥७३॥
 वर्तनालक्षणः कालः स स्वयं परिणामिनाम् ।
 परिणामोपकारेण पदार्थानां प्रवर्तते ॥७४॥
 क्रियां दिनकरादीनामुदयास्तमयात्मिकाम् ।
 प्रविहायापरः कालो नास्तीत्येके प्रचक्षते ॥७५॥

सर्वज्ञज्ञानगोचर सर्वज्ञस्य सर्ववेदिनो ज्ञानस्य केवलज्ञानस्य गोचरो विषय इति प्रोक्त ॥७०॥ द्रव्याणामिति ।
 अधर्म अधर्मद्रव्यम् । पुद्गलादीना पुद्गलप्रभृतीनाम् । द्रव्याणा द्रव्यरूपाणाम् । स्थितिकारण स्थिते कारणम् ।
 धर्मवत् धर्मद्रव्यवत् । अवर्मोऽपि अधर्मद्रव्यमपि । लोकाभिव्यापकत्वादिधर्म लोकाभिव्यापकत्वादिधर्मो यस्य स
 इति । निगदित ॥७१॥ नित्यमिति । यत्र चराचराणि स्थावरजङ्गमानि । भूतानि भूतद्रव्याणि । असंवाधम् ।
 आसते तिष्ठन्ति । नित्य स्थावररूपम् । व्यापक व्यापकरूपम् । अवगाहैकलक्षणम् अवगाह एव एक मुख्य लक्षण
 यस्य तत् । आकाशम् आकाशद्रव्यमिति । प्रकीर्तितम् ॥७२॥ धर्मेति । सकलज्ञानं केवलज्ञानयुतं , धर्माधर्मैक-
 जीवाना धर्मद्रव्यस्याधर्मद्रव्यस्यैकजीवस्य च । असंख्येया सख्यातुमयोग्या ३ । प्रदेशाः प्रकीर्तिता निरूपिता ।
 व्योम आकाशम् । अनन्तप्रदेशकम् अनन्ता निरवसानाः प्रदेशा यस्य तत् । प्रोक्तम् ॥७३॥ वर्तनेति
 वर्तनालक्षण वर्तनैव परिणाम एव लक्षणमसाधारणस्वरूपं यस्य स । कालः कालद्रव्यम् । स्वयं परिणामिना
 स्वयमेव परिणामिना परिणामसहितानाम् । पदार्थानां द्रव्याणाम् । परिणामोपकारेण परिणामस्य परिणमनस्यो-
 पकारेणोपग्राहकेण ५ । प्रवर्तते तिष्ठति । वृत्तं ६ वर्तने लट् ॥७४॥ क्रियामिति । दिनकरादीना सूर्यप्रभृतीनाम् ।
 उदयास्तमयात्मिकाम् । उदयास्तमयावेवात्मा स्वरूपं यस्या ताम् । क्रिया कृत्याम् (?) । प्रविहाय परित्यज्य ।
 अपर अन्य । कालः कालद्रव्यम् । नास्तीति न विद्यत इति । केचित् । प्रचक्षते ब्रुवन्ति । चक्षि व्यक्ताया

है, सर्वज्ञके ज्ञानका गोचर (विषय) है ॥७०॥ पुद्गल आदि द्रव्योकी स्थितिमे जो द्रव्य कारण
 है, उसे अधर्म द्रव्य कहते हैं । यह अधर्म द्रव्य भी धर्म द्रव्यको तरह सारे लोकाकाशमे व्याप्त
 है, अमूर्तिक है और है नित्य ॥७१॥ आकाश नित्य और व्यापक है । जीव आदि समस्त द्रव्योको
 अवगाहन देना, उसका लक्षण है । उसमे जङ्गम-व्रस और स्थावर सभी जीव बिना किसी
 बाधाके रहा करते हैं ॥७२॥ सर्वज्ञ भगवानने धर्म, अधर्म और एक जीवके असंख्येय प्रदेश
 बतलाये हैं । आकाशके अनन्त प्रदेश होते हैं ॥७३॥ वर्तना जिसका लक्षण है वह निश्चय
 काल है । वह स्वयं परिणमनशील पदार्थोंके परिणमनमे कारण है । परिणमन कराना उसका
 उपकार है, जिसके निमित्तसे दूसरोके परिणमन करानेमे प्रवृत्त होता है ॥७४॥ सूर्य आदिकी
 उदय एव अस्त आदि क्रियाओकी छोड़कर और कोई काल द्रव्य नहीं है, यह कुछ लोग कहते

१ क ख ग घ म लोकेऽस्मि । २ म प्रदर्शकम् । ३ = सख्यातुमशक्या । ४ श रणरूप ।
 ५ = उपग्रहेण । ६ आ वृत्तम् । ७ एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु सर्वस्वपि "भयादिकाम्" इत्येष
 सम्पलभ्यते ।

तन्न युक्तं क्रियायां हि लोके काल इति ध्वनिः ।
 प्रवृत्तो गौणवृत्त्यैव वाहीक इव गोध्वनिः ॥७६॥
 न च मुख्यादृते गौणकल्पना नरसिंहवत् ।
 तस्माद् द्रव्यस्वभावोऽन्यो मुख्यः कालोऽस्ति कश्चन ॥७७॥
 रूपगन्धरसस्पर्शशब्दवान् पुद्गलः स्मृतः ।
 अणुस्कन्धप्रभेदेन द्विस्वभावतया स्थितः ॥७८॥
 पृथिव्यादिस्वरूपेण स्थूलसूक्ष्मादिभेदतः ।
 छायातपादिरूपेण बहुधा स विभिद्यते ॥७९॥

वाचि लट् ॥७५॥ तदिति । तत् उदयादि^३ । युक्त युक्तियुक्तम् । न न भवति । लोके भुवने । क्रियाया कृत्यायाम् (?) । काल इति कालद्रव्यमिति । ध्वनिः शब्द । वाहके भारवाहके । गोध्वनि गौ इति शब्द इव । गौणवृत्त्यैव गौणवर्तनेनैव^४ । प्रवृत्त स्थितः ॥७६॥ नेति^५ । न च मुख्याद् ऋते मुख्य पदार्थं विना । नरसिंहवत् नरसिंह इव । गौणकल्पना गौणस्य कल्पना भवितुमर्हति । यथा असाधारणं पराक्रमगुणं दृष्ट्वा नरः सिंहत्वेनोपचर्यते—नरो नरसिंहत्वेन व्यवहियते । पर पराक्रमवन्त वास्तविक सिंह विना नरसिंह इति गौण-प्रयोगोऽसंभव एव । तस्मात् तस्मात् कारणात् । द्रव्यस्वभावः द्रव्यस्वभावोपेत । कश्चन कश्चित् । अन्य क्रियामात्रत्वेन स्वीकृतव्यवहारकालाद् भिन्न । मुख्य काल निश्चयकाल । अस्ति वर्तते । 'कल्पते ज्ञायते निश्चीयते सङ्ख्यायते समयादिभिः पर्यायैर्मुख्य कालो निर्णयिते य स काल ।' ॥७७॥ रूपेति । रूपगन्धरस-स्पर्शशब्दवान् रूपेण गन्धेन रसेन स्पर्शेन शब्देन च युक्त । पुद्गलः पुद्गलद्रव्यमिति । स्मृत ज्ञातः । अणु-स्कन्धप्रभेदेन अणूना सूक्ष्माणां स्कन्धानां स्थूलानां प्रभेदेन विकल्पेन । द्विस्वभावतया द्विरूपतया । स्थित प्रवृत्त ॥७८॥ पृथिव्यादीति । स पुद्गलः । स्थूलसूक्ष्मादिभेदतः स्थूलादीनां वादरादीनां सूक्ष्मादीनां भेदतो विकल्पात् । पृथिव्यादिस्वरूपेण पृथिव्यादीनाम्, आदिशब्देन अन्तेजोवाय्वादीनां स्वरूपेण स्वभावेन । छायातपादि-

हैं ॥७५॥ उनका यह कथन ठीक नहीं, क्योंकि उदय आदि क्रियाओंके होनेपर लोकमें जो 'काल' व्यवहार होता है, वह गौण रूपसे ही (लक्षणासे ही) प्रवृत्त हुआ है । जैसे वाहीकमें लक्षणासे 'बैल' का व्यवहार होता है । वाहीक—हल चलानेवाला मनुष्य, मनुष्य है और बैल, बैल है, दोनोंमें अत्यन्त भेद है, पर बैलमें जो जडता और मन्दता होती है, वही हल चलाने-वालेमें भी यदि हो तो उसे भी लोग गौण रूप (लक्षणा या उपचार) से बैल कह दिया करते हैं । इसी तरह निश्चयकाल एक पृथक् पदार्थ है और सूर्यके उदय आदिकी क्रियाएँ पृथक्, फिर भी इन क्रियाओंमें जो 'काल' व्यवहार होता है वह गौण है ॥७६॥ और मुख्यके बिना गौण व्यवहारकी कल्पना ही नहीं हो सकती । सिंहके बिना मनुष्यमें नरसिंहका व्यवहार नहीं हो सकता । सिंह पराक्रमी होता है । यदि कोई मनुष्य भी पराक्रमी हो तो उसमें भी 'सिंह' का व्यवहार होने लगता है । अतएव काल नामक कोई मुख्य पदार्थ अवश्य है, जो उदय आदिमें होनेवाले व्यवहार कालसे भिन्न है; क्योंकि उसमें द्रव्यका लक्षण घटित होता है ॥७७॥ जिसमें रूप, रस, गन्ध और स्पर्श हो, उसे पुद्गल कहते हैं, और वह अणु एव स्कन्धके भेदसे दो प्रकारका है । उसमें पूरण और गलनका स्वभाव पाया जाता है, इसीलिए तो वह पुद्गल कहलाता है, और इसीलिए उसमें अणु और स्कन्ध भेद घटित हो जाते हैं ॥७८॥ स्थूल और सूक्ष्म आदि भेदोंकी दृष्टिसे वह पुद्गल पृथिवी आदिके रूपमें या छाया एव आतप आदिके रूप-

१. अ कस्य न । २. स शब्दवा । ३. = कथनम् । ४. = लक्षणयैव । ५. आ श अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलभ्यते ।

शरीरेन्द्रियरूपेण प्राणापानादिपर्ययैः ।
 प्राणिनामुपकाराय स सर्वेषां प्रवर्तते ॥८०॥
 विभक्तमित्यजीवस्य रूपमागमवर्णितम् ।
 संप्रत्यासन्नवतत्त्वस्य किञ्चिद्रूपं निरूप्यते ॥८१॥
 कर्मणामागमद्वारमास्रवं संप्रचक्षते ।
 स कायवाङ्मनःकर्मयोगत्वेन व्यवस्थितः ॥८२॥
 शुभः पुण्यस्य पापस्य विपरीतः प्रकीर्तितः ।
 सकषायोऽकषायश्च तस्य द्वौ स्वामिनौ स्मृतौ ॥८३॥
 तत्रासादनमात्सर्यगुरुनिह्वनादयः ।
 ज्ञानावृत्तिदृगावृत्त्योरास्रवत्त्वेन वर्णिताः ॥८४॥

रूपेण छायातपादीनाम्, आदिशब्देन उद्योतादीना रूपेण स्वभावेन । बहुधा बहुभिः प्रकारैः । विभिद्यते विकल्प्यते । भिदूर् विदारणे कर्मणि लट् ॥७९॥ शरीरेति । सः पुद्गल । शरीरेन्द्रियरूपेण शरीराणा देहानामिन्द्रियाणां च रूपेण स्वरूपेण । प्राणापानादिपर्ययैः प्राणापानादिभिरुच्छ्वासनिश्वासादिभिः पर्ययैः परिणामैः । सर्वेषां समस्तानाम् । प्राणिना जीवानाम् । उपकाराय उपकृतये । प्रवर्तते आस्ते । वृत्तुर् वर्तने णट् ॥८०॥ विभक्तमिति । आगमवर्णितम् आगमेन जिनागमेन वर्णितं प्रोक्तम् । अजीवस्य अजीवद्रव्यस्य । रूप स्वरूपम् । इति उक्तप्रकारेण । विभक्त विभागेन प्रणीतम् । संप्रति इदानीम् । आस्रवतत्त्वस्य आस्रवपदार्थस्य । रूप स्वरूपम् । किञ्चित् ईषत् । निरूप्यते प्रकीर्त्यते । रूप रूपक्रियायां कर्मणि लट् ॥८१॥ कर्मैति^३ । कर्मणा ज्ञानावरणादीनाम् । आगमनद्वारम् आगमनस्य द्वारम् । आस्रवम् । संप्रचक्षते प्रतिपादयन्ति । स आस्रव । कायवाङ्मनःकर्मयोगत्वेन कायश्च वाक् च मनश्च कायवाङ्मनासि तेषां कर्म कायवाङ्मनस्कर्म, कायवाङ्मनस्कर्मयोगः, तस्य भावः तेन । व्यवस्थितः । 'कायवाङ्मनस्कर्म योग' इति वचनात् ॥८२॥ शुभ इति । शुभ प्रशस्ताम् । पुण्यस्य शुभकर्मास्रवस्य । विपरीत अशुभास्त्रव । पापस्य अशुभकर्मास्रवस्य । इति प्रकीर्तितं प्ररूपितः । स साम्पराय (यि) क जीव । तस्य आस्रवस्य । कषाय क्रोधादि सहित [सकषाय^४] । अकषाय क्रोधादिरहित इति । [तस्य^५] । द्वौ द्विसंख्यौ । स्वामिनौ कर्तारौ । स्मृतौ ज्ञातौ ॥८३॥ तत्रेति । तत्र आस्रवे । आसादनमात्सर्यगुरुनिह्वनादय आसादन ज्ञानवत्सु विनयाभावः तच्च, मात्सर्यं तेषु मत्सरत्वं तच्च, गुरुनिह्वनो गुरुषु नहापुरुषेषु निह्वनोऽपलाप स च तथोक्ता आसादनमात्सर्यगुरुनिह्वना आदयो^५ येषां ते । ज्ञानावृत्तिदृगावृत्त्यो ज्ञानावरणदर्शनावरणयोः । आस्रवत्त्वेन आगमत्त्वेन । वर्णितं निरूपितं ॥८४॥

मे नाना प्रकारसे विभक्त हो जाता है ॥७९॥ शरीर, इन्द्रिय और स्वासोच्छ्वास आदिके रूपमे वह पुद्गल सभी प्राणियोंके उपकारमे लगा हुआ है ॥८०॥ इस प्रकारसे अजीव तत्त्वके भेदो और उनके स्वरूपका आगमानुसार वर्णन किया, अब थोड़ा-सा आस्रव तत्त्वका निरूपण किया जा रहा है ॥८१॥ कर्मों के आनेके द्वारको आस्रव कहते हैं, वह मन, वचन और कायकी चंचलता (योग) से होता है ॥८२॥ शुभ योग पुण्यास्रवका और अशुभ योग पापास्रवका कारण है । उस आस्रवके स्वामी दो हैं—(१) सकषाय जीव और (२) अकषाय जीव । सकषाय जीवोंके साम्परायिक आस्रव होता है और अकषाय जीवोंके ईर्यापथ आस्रव होता है ॥८३॥ आसादन, मात्सर्य और गुरुका नाम छिपाना आदि, ज्ञानावरण और दर्शनावरणके आस्रवके कारण

१. म विरक्त^१ । २. आश अस्य श्लोकस्य व्याख्या नास्ति । ३. = क्रोधादिकषायसहितः ।

४. = आस्रवस्य । ५. = आदौ ।

परिदेवनसंतापशोकाक्रन्दवधादयः ।
 असातवेदनीयस्य कर्मणः समनुस्मृताः ॥८५॥
 सरागसंयमो दानं शौचं क्षान्त्यनुकम्पने ।
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः सातवेद्यस्य कर्मणः ॥८६॥
 केवलिश्रुतधर्माणां देवस्य च गणस्य च ।
 अवर्णवदनं दृष्टिमोहनीयस्य कीर्तितम् ॥८७॥
 यः कषायोदयात्तीव्रः परिणामः प्रजायते ।
 चारित्रमोहनीयस्य कर्मणः सोऽनुवर्णितः ॥८८॥
 नारकस्यायुषो ज्ञेयो बह्वारम्भपरिग्रहः
 माया बहुविधाकारा तैर्यग्योनस्य कीर्तिताः ॥८९॥
 मानुषस्यावगन्तव्यः स्वल्पारम्भपरिग्रहः ।
 सरागसंयमत्वादि दैवस्य परिवर्णितम् ॥९०॥

परिदेवनेति । परिदेवनसंतापशोकाक्रन्दवधादयः परिदेवन विप्रलापः तच्च, संताप पश्चात्ताप स च, शोको दुःख स च, आक्रन्द आक्रोशः स च, वध प्राण्यपरोपणं स च, तथोक्ता परिदेवनसंतापशोकाक्रन्दवधा ते आदयो येषां ते । असातवेदनीयस्य असातवेदनीयाख्यस्य कर्मणः । आसूवा इति । समनुस्मृता सम्यग्ज्ञाता ॥८५॥ सरागेति । सरागसंयमः सरागो रागसहित सयमश्चारित्र्यम् । दानं लोभाभावः । शौचं क्रोधाद्यभावः । क्षान्त्यनुकम्पने क्षान्ति क्षमा सा च अनुकम्पनं प्राणिदया तवच तथोक्ते । इत्येवमादयः एवप्रभृतयः । सातवेद्यस्य सातवेदनीयाख्यस्य कर्मणः । आसूवा । ज्ञेया ॥८६॥ केवलीति । केवलिश्रुतधर्माणां केवली अर्हत्परमेष्ठी श्रुत तन्प्रणीतागमो धर्मो रत्नत्रयस्वरूपः तेषाम् । देवस्य चतुर्णिकायामरसमूहस्य । गणस्य चतुःसङ्ख्यस्य । अवर्णवाद-नम्^१ अवर्णस्य निन्दाया वादनं वचनम् । केवलिनं कवलाहारत्वम् । श्रुतस्य हिंसाप्रतिपादनम् । धर्मस्य दयावि-लोपनम् । देवस्य^२ ॥८७॥ य इति । कषायोदयात् कषायस्य क्रोधादिस्वभावस्योदयाद् विपाकात् । यः । तीव्र क्रूरः । परिणामः परिणतिः । प्रजायते समुत्पद्यते । जनैर् प्रादुर्भवति । स परिणामः । चारित्रमोहनीयस्य चारित्र-मोहस्य । कर्मणः कर्मपरोत^३ पुद्गलस्य । अनुवर्णित आसूवत्वेन वर्णित ॥८८॥ नारकस्येति । बह्वारम्भपरिग्रहः बहुना बहुत्वेनारम्भेण पापव्यापारेण युक्त परिग्रहः । नारकस्य^४ नरकसबन्धस्य । आयुषः आयुष्यस्य । ज्ञेयः आसूव इति ज्ञातव्यः । बहुविधाकारा बहुविधेनाकारेण युक्ता । मायाः मायाकषायाः । तैर्यग्योनस्य तिर्यग्ज-न्मनः । कीर्तिता आसूवत्वेन निरूपिताः ॥८९॥ मानुषस्येति । अ[स्व]ल्पारम्भपरिग्रहः अ[स्व]ल्पेन स्तोके-नारम्भेण युक्तः परिग्रहः क्षेत्रादिपरिग्रहः । मानुषस्य मनुष्यायुष्यस्य । अवगन्तव्य आसूव इत्यवगन्तव्यो ज्ञातव्यः । सरागसंयमत्वादि सरागसंयमत्वादि चारित्र्यत्वादि । दैवस्य देवायुष्यस्य । परिवर्णितं प्ररूपितम्

है ॥८४॥ परिदेवन, संताप, शोक, आक्रन्दन और वध आदि असातावेदनीय कर्मके आसूवके कारण हैं ॥८५॥ सराग सयम, दान, शौच-लोभका परित्याग, क्षान्ति-क्षमा और अनुकम्पा आदि सातावेदनीय कर्मके आसूवके कारण हैं ॥८६॥ केवली, श्रुत, धर्म, देव और सङ्ख्याका अवर्णवाद करना (झूठे दोष लगाना) दर्शन मोहनीय कर्मके आसूवके कारण हैं ॥८७॥ कषाय-के उदयसे जो तीव्र परिणाम होता है, वह चारित्रमोहनीय कर्मके आसूवका कारण है ॥८८॥ बहुत आरम्भ और बहुत परिग्रह नरकायुके आसूवके कारण हैं । नाना प्रकारकी माया तिर्य-ग्योनिके आसूवका कारण है ॥८९॥ थोड़ा आरम्भ और थोड़ा परिग्रह मनुष्यायुके आसूवका

१. एष टीकाश्रयः पाठः, प्रतिषु तु 'अवर्णवदन' इत्येव दृश्यते । २. = मद्यमासोपसेवनाद्याघोषणम् । गणस्य च चतुर्विधसङ्ख्या च शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविभक्तिम् । दृष्टिमोहनीयस्य दर्शनमोहनीयस्य । कीर्तितं प्रति-पादितम् । आसूवहेतुत्वेन—इति शेषः । ३. = कर्मपरिणतं । ४. = नरकसबन्धिनः ।

विसंवादन्मत्यन्तयोगवक्रत्वमित्यपि ।
 नाम्नोऽशुभस्य विज्ञेयं विपरीतं शुभस्य च ॥६१॥
 विज्ञेयास्तीर्थकृन्नाम्नो दृक्शुद्ध्याद्याश्च षोडश ।
 स्वप्रशंसान्यनिन्दादि नीचैर्गोत्रस्य वर्णितम् ॥६२॥
 स्वनिन्दान्यप्रशसादिरुच्चैर्गोत्रस्य गम्यताम्^१ ।
 दानादिविघ्नकरणमन्तरायस्य कीर्तितम् ॥६३॥
 इत्यास्रवपदार्थस्य तत्त्व समुपवर्णितम् ।
 अधुना बन्धतत्त्वस्य स्वरूपं व्याकरिष्यते ॥६४॥
 असम्यग्दर्शनं योगा विरतेश्च^३ विपर्ययः ।
 प्रमादाश्च कषायाश्च पञ्च बन्धस्य हेतवः ॥६५॥

॥१०॥ विसंवादनमिति । विसंवादनम् अन्यथाप्रवर्तनम् । अत्यन्तयोगवक्रत्वम् अत्यन्त योगाना मनोवाक्काय-
 व्यापाराणा वक्रत्व कौटिल्यम् । इत्यपि एवमपि । अशुभस्य अप्रशस्तस्य । नाम्न नामकर्मणः । विज्ञेयम् आस्त-
 वणमिति विज्ञेयम् । विपरीतम् । अविसंवादन योगसरलत्व च । शुभस्य प्रशस्तनामकर्मणः । आसूत्र इति ज्ञेय
 ॥११॥ विज्ञेया इति । दृक्शुद्ध्याद्याश्च दर्शनशुद्ध्यादयः । षोडश षोडशभावना । तीर्थकृन्नाम् तीर्थकृन्नाम-
 कर्मणः । विज्ञेया आसूत्रा इति विज्ञेया ज्ञातव्या । स्वप्रशसान्यनिन्दादि स्वस्य आत्मनः ॥१२॥ (स्वनिन्देति ।
 स्वनिन्दान्यप्रशसादि । स्वस्यात्मनो निन्दा दोषकीर्तनमन्यस्य प्रशसा गुणकीर्तनं च तत्प्रभृति । उच्चैर्गोत्रस्य
 उच्चगोत्राभिधस्य कर्मणः । गम्यताम् आस्तवहेतुत्वेन ज्ञायताम् ।) दानादिविघ्नकरण दानादीनाम् आदिपदेन
 लाभभोगादिप्रहण, विघ्नकरण विघ्नस्य गत्यूहस्य करण विधानम् । अन्तरायस्य अन्तरायकर्मणः । कीर्तितं प्ररूपितम्
 ॥१३॥ इतीति । इति एवम् । आसूत्रपदार्थस्य आसूत्रस्य पदार्थस्य । तत्त्व स्वरूपम् । समुपवर्णितं कीर्तितम् । अधुना
 इदानीम् । बन्धतत्त्वस्य बन्धपदार्थस्य । स्वरूपं लक्षणम् । व्याकरिष्यते व्याख्यास्यते । हुक्म् करणे लृट् ॥१४॥
 असम्यगिति । असम्यग्दर्शनं पञ्चविधमिथ्यात्वम् । योगा कायवाङ्मनोयोगा । विरतेश्च चारित्रस्य । विप-
 र्यय नाश । प्रमादाश्च राजकयादिपञ्चदशप्रमादा । कषायाश्च क्रोधादिचतुष्कषायाश्च । पञ्च पञ्चविधा ।

कारण है । सरागसयम आदि देवायुके आसूत्रके कारण हैं ॥१०॥ विसंवाद और योगोकी
 अत्यधिक वक्रता अशुभनाम कर्मके आसूत्रके कारण हैं तथा अविसंवाद एवं योगोकी अत्यधिक
 सरलता शुभनाम कर्मके आसूत्रके कारण हैं ॥११॥ दर्शन विशुद्धि आदि सोलह भावनाएँ तीर्थ-
 कृन्ना नाम कर्मके आसूत्रके कारण हैं । अपनी प्रशसा, और, औरोकी निन्दा आदि नीचगोत्रके
 आसूत्रके कारण हैं ॥१२॥ अपनी निन्दा और दूसरोकी प्रशसा करना उच्चगोत्रके आसूत्रके
 कारण हैं । दान आदिमे विघ्न करना अन्तराय कर्मके आसूत्रके कारण है ॥१३॥ इस प्रकारसे
 आसूत्रके स्वरूपका निरूपण किया, अब बन्धनामक तत्त्वके स्वरूपका निरूपण किया जा रहा
 है—॥१४॥ मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग ये पाँच बन्धके कारण हैं ॥१५॥

१ अ आ इ क ख ग घ कीर्तिता । २ म^१ वर्णितम् । ३. अ योगो विरतेश्च, म योगाविरतेश्च ।
 ४ = प्रशसा श्लाघा, अन्यस्य परस्य निन्दादि दोषकथनादिकम् । नीचैर्गोत्रस्य नीचगोत्रस्य । वर्णितम्
 आस्तवहेतुत्वेन कीर्तितम् ।

सकषायतया जन्तोः कर्मयोग्यैर्निरन्तरम् ।
 पुद्गलैः सह संबन्धो बन्ध इत्यभिधीयते ॥६६॥
 विभेदात्प्रकृतिस्थित्योरनुभागप्रदेशयोः ।
 जिनागमनदी स्नातैर्विज्ञेयः स चतुर्विधः ॥६७॥
 ज्ञानदृष्ट्यावृती वेद्यं मोहनीयायुषी तथा ।
 नामगोत्रान्तरायाश्चेत्यष्टौ प्रकृतयः स्मृताः ॥६८॥
 भेदाः पञ्च नव द्वौ च विंशतिश्चाष्टसंयुताः ।
 चतुर्द्विचत्वारिंशद् द्वौ पञ्च तासामनुक्रमम् ॥६९॥
 ज्ञानावृत्तिदृगावृत्योर्वेदनीयान्तराययोः ।
 सागरोपमकोटीनां कोटयस्त्रिंशत्परा स्थितिः ॥१००॥

बन्धस्य । हेतवः कारणानि । स्यु भवेयु ॥१५॥ सकषायेति । जीवस्य ससारिजीवस्य । सकषायतया क्रोधादि-
 कषाययुक्ततया । कर्मयोग्यैः कर्मणा योग्यैरुचितैः । पुद्गलैः पुद्गलपरमाणुभिः । सह साकम् । निरन्तर सततम् ।
 संबन्धः सयोगः । बन्ध इति बन्धपदार्थ इति । अभिधीयते निगद्यते । डुधान्^३ धारणे च कर्मणि लट् ॥६६॥
 विभेदादिति । जिनागमनदीस्नातैः जिनागम एव जिनशासनमेव नदी तरङ्गिणी तस्या स्नातैः स्नानं कृतं
 (निष्णातं) मुनीश्वरैः । प्रकृतिस्थित्योः प्रकृतिबन्धस्थितिवन्धयोः । अनुभागप्रदेशयोः अनुभागबन्धप्रदेश
 (वन्धः) योश्च । विभेदात् विकल्पात् । स बन्धः । चतुर्विधः चत्वारो विधाः प्रकारा यस्य सः । इति विज्ञेयः
 वेदितव्यः ॥६७॥ ज्ञानेति । ज्ञानदृष्ट्यावृती ज्ञानदृष्ट्योर्ज्ञानदर्शनयोरावृती आवरणे । वेद्यं वेदनीयम् । मोहनी-
 यायुषी मोहनीयायुष्यकर्मणी । तथा तेन प्रकारेण । नामगोत्रान्तरायाश्च नामकर्म-गोत्रकर्म-अन्तरायकर्मणि च ।
 इति एवम् । अष्टौ अष्टसंख्या । प्रकृतयः^५ प्रकृतय इति । स्मृताः ज्ञाताः ॥६८॥ भेदा इति । पञ्च, नव, द्वौ
 च, अष्टसंयुता अष्टभिः संयुता सहिता विंशतिश्च, चतुर्द्विचत्वारिंशद्वा^५ (?) चत्वारिंशच्च (द्वि) चत्वारिंशच्च द्वौ
 च चतुर्द्विचत्वारिंशद्वा (?) , पञ्च । तासां प्रकृतीनाम् । अनुक्रमम् । भेदाः विकल्पाः । स्युः । ज्ञानावरणी-
 यस्य पञ्च भेदाः । दर्शनावरणीयस्य नव भेदाः । वेदनीयस्य द्वौ भेदौ । मोहनीयस्य अष्टाविंशतिर्भेदाः । आयु-
 ष्यस्य चतुर्भेदाः । नामकर्मणः द्वाचत्वारिंशद्भेदाः । गोत्रस्य द्वौ भेदौ । अन्तरायस्य पञ्च भेदा इत्यर्थः ॥६९॥
 ज्ञानेति । ज्ञानावृत्तिदृगावृत्योः ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीययोः । वेदनीयान्तराययोः वेदनीयकर्मन्तरायकर्मणोः ।
 परा प्रकृष्टा । स्थितिः स्थितिवन्धः । सागरोपमकोटीनां सागरोपमाणा कोटयः तासाम् । त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याः

सकषाय होनेके कारण जीवका कर्मयोग्य पुद्गलोसे जो सम्बन्ध होता है, उसे बन्ध कहते हैं
 ॥६६॥ प्रकृति बन्ध, स्थितिबन्ध, अनुभागबन्ध और प्रदेशबन्धके भेदसे जैन आगमके निष्णात
 विद्वानोंने बन्ध चार प्रकारका बतलाया है, जो सभीके लिए जानने योग्य है ॥६७॥ ज्ञानावरण,
 दर्शनावरण, वेदनीय, मोहनीय, आयु, नाम, गोत्र और अन्तराय—ये आठ प्रकृतिबन्धके भेद
 हैं ॥६८॥ इन ज्ञानावरण आदि आठों कर्मोंके क्रमसे (१) पाँच, (२) नौ, (३) दो, (४) अठ्ठा-
 ईस, (५) चार, (६) बयालीस, (७) दो और (८) पाँच भेद हैं—ज्ञानावरणके पाँच, दर्शना-
 वरणके नौ, वेदनीयके दो, मोहनीयके अठ्ठाईस, आयुके चार, नामके बयालीस, गोत्रके दो और
 अन्तरायके पाँच ॥६९॥ ज्ञानावरण, दर्शनावरण, वेदनीय और अन्तराय इन चार कर्मोंकी

१ म उदीस्नानं । २ श 'भवेयु' इति नास्ति । ३ आ डुधान् । ४ श 'प्रकृतय' इति नास्ति ।
 ५ एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु 'चत्वारिंशद् द्वौ' इत्येवात्रलोक्यते ।

सप्ततिर्मोहनीयस्य विंशतिर्नामगोत्रयोः ।

आयुषश्च त्रयविंशत्सागरोपमसंमिताः ॥१०१॥

मुहूर्ता वेदनीयस्य द्वादशोवापरा स्थितिः ।

स्यान्नामगोत्रयोरष्टौ शेषाश्चान्तमुहूर्तकाः ॥१०२॥

कर्मणां यो विपाकस्तु भवक्षेत्राद्यपेक्षया ।

सोऽनुभागः समाप्तातो जिनैः केवललोचनैः ॥१०३॥

योगभेदादन्ता ये प्रदेशाः कर्मणः स्थिताः ।

सर्वेष्वन्तमप्रदेशेषु स प्रदेश इति स्मृतः ॥१०४॥

एवमेव चतुर्भेदमिन्नो बन्धो निरूपितः ।

सर्वरस्याधुना रूपं किंचिदुद्योतयिष्यते ॥ १०५ ॥

कोटय^१ प्रयुतप्रमा^२ । स्यु ॥१००॥ सप्ततिरिति । मोहनीयस्य मोहनायकर्मणः । सप्ततिः सप्ततिकोटि-कोटि-सागरोपमा । नामगोत्रयो नामगोत्रकर्मणो । विंशतिः विंशतिकोटि-कोटि-सागरोपमा । आयुषस्तु^३ आयुष्य-कर्मणः । सागरोपमप्रमिता^४ सागरोपमं प्रमिता संमिता । त्रयस्त्रिंशत् त्रिभिरधिका त्रिंशत् । 'द्वादशत्रय-' इत्यादिना त्रयस्-आदेशः ॥१०१॥ मुहूर्ता इति । वेदनीयस्य वेदनीयकर्मणः । द्वादशोच द्वाभ्यामधिका दश द्वादशोच । मुहूर्ता मुहूर्तप्रमाणा । अपरा जघन्या । स्थिति स्थितिवन्धः । नामगोत्रयो नामगोत्रकर्मणो । अष्टौ मुहूर्ता । शेषा प्रकृतमस्तु । अन्तमुहूर्तका^५ अन्तमुहूर्तसंहिता ॥१०२॥ कर्मणामिति । भवक्षेत्राद्यपेक्षया भवस्य नरकादीना भवस्य क्षेत्रादीना नरकादिशेषादीनामपेक्षया विवक्षया, आदिशब्देन कालभावद्रव्याणि ग्राह्याणि । यः । कर्मणा ज्ञानावरणादीनाम् । विपाक परिणतिः । स फलादानपरिणामः । केवललोचनं केवलमेव केवलज्ञानमेव लोचनं येषां तैः । जिनैः जिनेश्वरैरहंन्द्रि । अनुभाग^६ अनुभागबन्धः । समाप्तातो निरूपितः ॥१०३॥ योगेति । योगभेदात् कायवाङ्मनोयोगानां भेदाद् विकल्पात् । कर्मणः ज्ञानावरणादेः । सर्वेषु सकलेषु । आत्मप्रदेशेषु आत्मनो जीवस्य प्रदेशेषु । ये । अनन्ता अनन्तपरिमाणा । प्रदेशाः स्थिता आसिता । स प्रदेश इति प्रदेशबन्ध इति । स्मृतः ज्ञातः ॥१०४॥ एवमिति । एव प्रकारेण । चतुर्भेदमिन्नं चतुर्भेदमिन्नो युक्तः । एव अयम् । बन्धः बन्धपदार्थः । निरूपितः प्रकीर्तितः । अधुना इदानीम् । सर्वरस्य सर्वरपदार्थस्य । रूप

उत्कृष्ट स्थिति तीस कोटाकोटी सागर प्रमाण है ॥१००॥ मोहनीय कर्मकी उत्कृष्ट स्थिति सत्तर कोडाकोडी सागर प्रमाण है, नाम और गोत्र इन दो कर्मोंकी बीस-बीस कोडा-कोडी सागर प्रमाण है और आयुकर्मकी उत्कृष्ट स्थिति तेतीस सागर प्रमाण है ॥१०१॥ वेदनीय कर्मकी जघन्य स्थिति बारह मुहूर्त है, नाम और गोत्र कर्मकी जघन्य स्थिति आठ मुहूर्त है और शेष कर्मोंकी जघन्य स्थिति अन्तमुहूर्त है ॥१०२॥ भव और क्षेत्र आदि (द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव और भाव) की अपेक्षासे कर्मोंके विपाकको अनुभाव बन्ध जानना चाहिए । केवलज्ञानी भगवान् जिनेन्द्रदेवने ऐसा निरूपण किया है ॥१०३॥ योगोकी विशेषताके अनुसार आत्माके सभी प्रदेशोमे प्रति समय जो कर्मोंके अनन्तप्रदेश आकर स्थित होते हैं, इमीको प्रदेशबन्ध कहते हैं ॥१०४॥ इस प्रकार चार भेदोमे विभक्त बन्धका

१ श 'कोटय' इति नास्ति । २ श युतप्रमाः । ३ आ आयुषस्य, मूलप्रतिषु च आयुषश्च । ४ मूलप्रतिषु तु संमिता । ५ श मुहूर्ता, मुद्रितप्रती तु मुहूर्तकम् । ६ एव टीकाश्रय पाठ, प्रतिषु तु 'अनुभाव' समुपलभ्यते । ७ श 'आसिता' इति नोपलभ्यते ।

आस्रवस्य निरोधो यः संवरः स निगद्यते ।
 कर्म संव्रियते येनेत्येवं व्युत्पत्तिसंश्रयात् ॥१०६॥
 चारित्रगुण्यनुप्रेक्षापरीषहजयादसौ ।
 दशलक्षणधर्माच्च समितिभ्यश्च जायते ॥१०७॥
 इति सवरतत्त्वस्य रूपं संक्षिप्य कीर्तितम् ।
 इदानीं क्रियते किञ्चिन्निर्जराया निरूपणम् ॥१०८॥
 यथाकालकृता काचिदुपक्रमकृतापरा ।
 निर्जरा द्विविधा ज्ञेया कर्मक्षपणलक्षणा ॥१०९॥
 या कर्मभुक्तिः श्वभ्रादौ सा यथाकालजा स्मृता ।
 तपसा निर्जरा या तु सा चोपक्रमनिर्जरा ॥११०॥

स्वरूपम् । किञ्चित् स्तोकम् । उद्योतयिष्यते प्रकाशयिष्यते । द्युति दीप्तौ निजन्ताल्लट् ॥१०५॥ आस्रवस्येति । आस्रवस्य कर्मणामास्रवस्य । यः । निरोधः निवारणम् । सवर इति सवरपदार्थ इति । निगद्यते । गद व्यक्ताया वाचि कर्मणि लट् । अनेन एतेन । कर्म ज्ञानावरणादि । संव्रियते निरुध्यते । इति एव प्रकारेण । व्युत्पत्तिसंश्रयात् व्युत्पत्तेर्निरुक्तेः संश्रयात् आश्रयात् ॥१०६॥ चारित्रेति । असौ सवर । चारित्रगुण्यनुप्रेक्षापरीषहजयात् चारित्र त्रयोदशविध तच्च, गुप्तिर्यत् संसारकारणादात्मनो गोपनं गुप्ति सा च, अनुप्रेक्षा शरीरादीना स्वभावानुचिन्तन-मनुप्रेक्षा सा च, परीषहजयात् परीषहाणा क्षुत्पिपासादीना जयो विजय स च, तथोक्ता, तेषा समाहार चारित्रगुण्यनुप्रेक्षापरीषहजय तस्मात् । दशलक्षणधर्माच्च दशलक्षणान्यसाधारणस्वरूपाणि यस्य तस्मात् धर्मात् इष्टस्थाने धरणरूपात् । समितिभ्यश्च प्राणिपीडापरिहारपरिणति समिति, पञ्च समितयः ताम्यश्च । जायते समुत्पद्यते । लट् ॥१०७॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । सवरतत्त्वस्य संवरपदार्थस्य । रूपं स्वरूपम् । संक्षिप्य समस्य । कीर्तितं प्रोक्तम् । इदानीम् अधुना । निर्जरायाः । निर्जरापदार्थस्य । निरूपणम् अनुवर्णनम् । किञ्चित् ईषत् । क्रियते विधीयते । कर्मणि लट् ॥१०८॥ यथेति । तावत् । यथाकालकृता यथाकालं काल-मनतिक्रम्य कृता विहिता । अपरा अन्या । उपक्रमकृता उपक्रमेण कृता विहिता । कर्मक्षपणलक्षणा कर्मणा ज्ञानावरणादीना क्षपणं विनाशः । तदेव लक्षण स्वरूपं यस्या सा । निर्जरा निर्जरापदार्थः । द्विविधा द्विप्रकारा-द्वौ विधौ प्रकारौ यस्या सा । ज्ञेया वेदितव्या ॥१०९॥ येति । श्वभ्रादौ नरकादिगत्याम् । कर्मभुक्तिः कर्मणा भुक्तिरनुभवना जायते । या निर्जरा । सा यथाकालजा कालमनतिक्रम्य जनिता इति । स्मृता ज्ञाता । या तु ।

निरूपण किया, अब थोड़ा संवरके स्वरूपपर प्रकाश डाला जा रहा है ॥१०५॥ आस्रवके निरोधको संवर कहते हैं । आनेवाले कर्मोंका जिसके द्वारा सवरण हो—निरोध हो, उसे सवर कहते हैं—‘कर्मं संव्रियते येन स सवरः’ यह सवरको व्युत्पत्ति है । इसी व्युत्पत्तिके आधारपर उक्त अर्थ किया गया है ॥१०६॥ यह सवर, चारित्र, गुप्ति, अनुप्रेक्षा, परीषहजय, दशलक्षण-धर्म और समितियोंसे होता है ॥१०७॥ इस प्रकार संक्षेपमे संवरतत्त्वका स्वरूप कहा, अब थोड़ा निर्जराका निरूपण किया जा रहा है ॥१०८॥ पहले बंधे हुए कर्मोंका अशत क्षपण होना—झड़ना निर्जराका लक्षण है, और वह निर्जरा दो प्रकारकी होती है—सविपाक निर्जरा और अविपाक निर्जरा । स्वाभाविक क्रमसे प्रति समय कर्मोंका, फल देकर झड़ना सविपाक निर्जरा है । इसीका दूसरा नाम अनुपक्रम निर्जरा या यथाकाल निर्जरा है । तपके द्वारा कर्मों-का उनके उदयके समयके पहले ही झड़ा देना अविपाक निर्जरा है । इसीका दूसरा नाम उपक्रम निर्जरा है ॥१०९॥ नरक आदि गतियोंमे कर्मोंका फल भोगना—अपने समयके अनुसार फल

१. एष टोकाश्रयः पाठः, प्रतिषु तु ‘काचित्’ इत्येवास्ति ।

स्थितं द्वादशभिर्भेदैर्निर्जराकरणं तपः ।
 आध्यामाभ्यन्तरं चेति मूलभेदद्वयान्वितम् ॥१११॥
 उपवासावमोदयं वृत्तिसंख्या रसोज्जनम् ।
 विविक्त्वासता^२ कायक्लेशश्चेति बहिर्भवम् ॥११२॥
 स्वाध्यायो व्यावृत्तिध्यानं व्युत्सर्गो विनयस्तथा ।
 प्रायश्चित्तमिति श्रेयमान्तरं पङ्क्तिं तपः ॥११३॥
 स्वाध्यायानशनादीनां व्यक्तत्वादप्रपञ्चनम् ।
 क्रियते दुर्विबोधत्वाद्ध्यानस्यैव प्रपञ्चनम् ॥११४॥
 आर्तं रोद्रं च धर्मं च शुक्लं चापि चतुर्विधम् ।
 ध्यानमाख्यातमर्हद्भिः शुभाशुभगतिप्रदम् ॥११५॥

उपक्रमनिर्जरा उपक्रमेण जाता निर्जरा^३ । स्मृता ॥११०॥ स्थितमिति । निर्जराकारण निर्जरायाः कर्मविनाशस्य कारणं हेतुः । तपः^४ तपश्चरणम् । द्वादशभिः भेदैः विक्तम् । स्थितम् आसितम् । बाह्यं बहिर्जातम् । आभ्यन्तरं चेति अन्तरङ्गजनितं चेति । मूलभेदद्वयान्वितं मूलभेदयोर्द्वयेनान्वितं सङ्गितम् ॥१११॥ उपवासेति । उपवासावमोदयं उपवासोऽनशनं च, अवमोदयम् अवमं रिक्तमुदरं जठरं यस्य सोऽवमोदरं तस्य भावोऽवमोदयं तच्च तद्योवते । वृत्तिसंख्या । रसोज्जनं रसना क्षीरघृतादीनामुज्जनं त्यजनम् । विविक्त्वासता विविक्ते एकान्ते वासता स्थितित्वम् । कायक्लेशश्चेति कायक्लेश इति । बहिर्भव वा ११२म् । तप इति स्मृतम् ॥११२॥ स्वाध्याय इति । स्वाध्यायं श्रुताध्ययनम् । व्यावृत्तिः^५ वैयावृत्यम् । ध्यानम् एकाग्रचित्तानिरोधलक्षणम् । व्युत्सर्गं कायोत्सर्गं । विनयं ज्ञानादिविनयः । तथा तेन प्रकारेण । प्रायश्चित्तमिति । आन्तरम् अन्तरङ्गमवम् तपः तपश्चरणम् । पङ्क्तिं पट्प्रकारम् । श्रेयं वेदितव्यम् ॥११३॥ स्वाध्याय इति । स्वाध्यायानशनादीनां स्वाध्यायानशने आदौ येषां तेषाम् । व्यक्तत्वात् विशदत्वात् । अप्रपञ्चनम् अविवेचनम् । ध्यानस्यैव दुर्विबोधत्वात् ज्ञातुमशक्यत्वात् । प्रपञ्चनं विवरणम् । क्रियते विधीयते । कर्मणि लट् ॥११४॥ आर्तमिति । शुभाशुभगतिप्रदं शुभगत्यशुभगती प्रददातीति शुभाशुभगतिप्रदम् । ध्यानम् । आर्तम् ऋते भवमार्तम् । रोद्रं रोदयतीति^६ रद्रं तस्य भावो रोद्रम् । धर्मं^७ च धर्मादिनपेतम् । शुक्लं चेति शुक्लमिति । चतुर्विधं चत्वारो^८ विधा विक्त्वा

देकर बद्ध कर्मों का अशत* झड़ जाना यथाकालजा—सविपाक निर्जरा है, और जो तपश्चरण-से कर्मों की निर्जरा होती है वह उपक्रम निर्जरा या अविपाक निर्जरा कहलाती है ॥११०॥ निर्जराका कारण तप है, जो बारह प्रकारका है । तपके मूल भेद दो हैं, बाह्य और आभ्यन्तर ॥१११॥ बाह्य तप छह प्रकारका है—अनशन, अवमोदय, वृत्तिपरिसंख्या, रसपरित्याग, विविक्त शयनासन और कायक्लेश ॥११२॥ स्वाध्याय, वैयावृत्ति, ध्यान, व्युत्सर्ग, विनय और प्रायश्चित्त ये छह आभ्यन्तर तप जानने चाहिए ॥११३॥ स्वाध्याय और अनशन आदि किसे कहते हैं; यह स्पष्ट है, अतः इनका विस्तार छोड़ते हैं । दुर्वोध होनेके कारण केवल ध्यानका ही विस्तार किया जा रहा है ॥११४॥ भगवान् अरिहत्तने उस ध्यानके चार भेद बतलाये हैं—आर्त, रोद्र, धर्म, और शुक्ल । इनमें आर्त और रोद्र

१ म रसोपजनम् । २. अ विविक्त्वा वासना, आ इ विविक्त्वावासता, म विविक्त्वावासना । ३. = तपसा तपश्चरणेन । निर्जरा जायते । सा च । ४. श 'तप' इति नोपलभ्यते । ५. एष टीकाश्रय पाठः, प्रतिषु तु 'व्यावृत्ति' वर्तते । ६. श रोदयतीति । ७. एष टीकाश्रय. पाठः प्रतिषु तु 'धर्मं च' इति समुपलभ्यते । ८ = चत्वारो ।

अनिष्टसंगमे तस्य वियोगपरिचिन्तनम् ।
 विप्रयोगे मनोज्ञस्य समागमविचिन्तनम् ॥११६॥
 रोगादिजनितायाश्च वेदनाया मुहुः स्मृतिः ।
 निदानं चेति चत्वारो भेदाः पूर्वस्य कीर्तिताः ॥११७॥
 रौद्रं हिंसानृतस्तेयविषयप्रतिपालनैः ।
 चतुर्भिर्जायमानत्वात्कारणैः स्याच्चतुर्विधम् ॥११८॥
 आज्ञा विपाकविचयावपायविचयस्तथा ।
 संस्थानविचयश्चेति धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥११९॥
 पृथक्त्वादिवितर्कान्तं शुक्लमाद्यमुदीरितम् ।
 एकत्वादिवितर्कान्तं द्वितीयमनुगद्यते ॥१२०॥

यस्य तत् । अर्हद्भिः सर्वज्ञैः । आख्यातं प्रोक्तम् ॥११५॥ अनिष्टेति । अनिष्टसङ्गमे अनिष्टस्य सङ्गमे संयोगे सति । तस्य अनिष्टवस्तुन । वियोगपरिचिन्तनं वियोगे विगमे परिचिन्तनं स्मरणम् । ॐ मनोज्ञस्य इष्टवस्तुन । विप्रयोगे विरहे सति । समागमनचिन्तनं समागमने संप्रापणे चिन्तनं स्मरणम् ॐ ॥११६॥ रागेति । रागादिजनितायाश्च रागादिभ्यो रागद्वेषादिभिर्जनितायाश्च । वेदनाया पीडाया । मुहुः स्मृतिः विगमचिन्तनम् । निदानं चेति सपदाद्यपेक्षणं चेति । पूर्वस्य आर्त्तध्यानस्य । चत्वारः । भेदाः विकल्पा । कीर्तिताः निरूपिताः ॥११७॥ रौद्रमिति । रौद्र रौद्रध्यानम् । हिंसानृतस्तेयविषयप्रतिपालनैः हिंसा प्रमत्तयोगात् प्राण्यपरोपणं सा च, अनृतम् असदभिधानं तच्च, स्तेयम् अदत्तादानं तच्च, विषया पञ्चेन्द्रियगोचराः, तेषां प्रतिपालनं तच्च, तथोक्तानि तैः । चतुर्भिः चतुः संख्यैः । कारणैः हेतुभिः । जायमानत्वात् उत्पद्यमानत्वात् । चतुर्विधं चतुर्वि-
 कल्पम् । स्यात् । लिङ् ॥११८॥ आज्ञेति । आज्ञाविपाकविचयौ आज्ञाविचयश्च विपाकविचयश्च तथोक्तौ । अपायविचयः । तथा तेन प्रकारेण । संस्थानविचयश्चेति । धर्मध्यानं धर्मं च तद्ध्यानं च तथोक्तम् । चतुर्विधं चत्वारो विधाः प्रकारा यस्य तत् ॥११९॥ पृथक्त्वेति । आद्यं प्रथमम् । शुक्लं शुक्लध्यानम् । पृथक्त्वादिवितर्कान्तं पृथक्त्वम् आदौ यस्य तत् पृथक्त्वादि, वितर्कोऽन्ते यस्य तद् वितर्कान्तं, पृथक्त्वादि च तद् वितर्कान्तं च तथोक्तम् । पृथक्त्ववितर्कसंज्ञमित्यर्थः । यद्यपि पृथक्त्ववितर्कविचार इति नाम शुक्लाध्यानस्य तथापि पृथक्त्ववितर्कमित्युच्ये, 'नामैकदेशो नाम्नि प्रवर्तते' इति वचनात् । इत्युदीरितं प्रोक्तम् । एकत्वादिवितर्कान्तम् एकत्वमादौ यस्य तत्, वितर्कोऽन्ते यस्य तत्, एकत्वादिवितर्कान्तं च तथोक्तम् । एकत्ववितर्कविचार-
 अशुभगतिके कारणं ह्ये और धर्म और शुक्ल शुभ गति के ॥११५॥ अनिष्ट समागम होनेपर बार-बार यह सोचना कि यह कैसे दूर हो अनिष्ट संयोग नामक आर्त्तध्यान है । इष्ट वियोग होनेपर बार-बार यह सोचना कि उसका समागम कैसे हो इष्ट वियोग नामक आर्त्तध्यान है ॥११६॥ रोगादिजनित वेदनाके होनेपर बार-बार उसीका स्मरण करना वेदना नामक आर्त्तध्यान है । आगामी भोगोंकी बार-बार चिन्ता करना निदान नामक आर्त्तध्यान है । इस तरह ये चार पहले आर्त्तध्यान के भेद हैं ॥११७॥ हिंसा, झूठ, चोरी और विषयोंके संरक्षणकी चिन्ता करना रौद्रध्यान है । हिंसानन्दी, मृषानन्दी, चौर्यान्दी और विषयानन्दी ये चार रौद्रध्यानके भेद हैं । चार कारणोंसे उत्पन्न होनेके कारण यह चार प्रकारका होता है ॥११८॥ धर्मध्यान चार प्रकारका है—आज्ञाविचय, विपाकविचय, अपायविचय और संस्थान विचय ॥११९॥ शुक्लध्यान भी चार प्रकारका है—पहला पृथक्त्ववितर्क, दूसरा

१. एष टीकाश्रय पाठ प्रतिषु तु निखिलास्वपि 'समागमविचिन्तनम्' इति समुलभ्यते । २. श स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । ३. अयमपि टीकाश्रय पाठः, प्रतिषु तु 'रोगादि' दृश्यते । ४. आ लेङ् । ५. एष टीकाश्रय. पाठ, प्रतिषु तु 'धर्म' इत्यस्ति । ६. = चतस्रो । ७. आ विकल्पाः । ८. श इत्युदित ।

अन्यत् सूक्ष्मक्रियापूर्वं प्रतिपात्यन्तमुच्यते ।
 चतुर्थं प्रतिपात्यन्तं समुच्छिन्नक्रियादिकम् ॥१२१॥
 कथितेति समासेन निर्जरा सनिबन्धना ।
 सांप्रत मोक्षतत्त्वस्य रूपं व्यावर्णयिष्यते ॥१२२॥
 कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षो भव्यस्य परिणामिनः ।
 ज्ञानदर्शनचारित्र्ययोपायः प्रकीर्तितः ॥१२३॥
 तत्त्वप्रकाशकं ज्ञानं दर्शनं तत्त्वरोचकम् ।
 पापारम्भपरित्यागश्चारित्र्यमिति कथ्यते ॥१२४॥
 संसारव्याधिविध्वंसे^१ भाव्यमानमिदं त्रयम् ।
 हेतुरेकाङ्गविकलो^२ न हेतुरिव भेषजम् ॥१२५॥

मित्यर्थः । द्वितीयं द्वितीयशुक्लध्यानमिति । निगद्यते^४ प्रकीर्त्यते । कर्मणि लट् ॥१२०॥ अन्यदिति । अन्यत् तृतीयम् । सूक्ष्मक्रियापूर्वप्रतिपात्यन्तं^५ सूक्ष्मक्रिया पूर्वा प्रथमा यस्य तत् प्रतिपातिशब्दोऽन्ते यस्य तत् तथोक्तं सूक्ष्मक्रियापूर्वं च तत् प्रतिपात्यन्तं च तथोक्तं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातीत्यर्थः । उच्यते निगद्यते । ब्रूम् व्यक्ताया वाचि कर्मणि लट् । चतुर्थं तुरीयम् । समुच्छिन्नक्रियादिकं समुच्छिन्नक्रिया आदौ यस्य तत् तथोक्तम् । प्रतिपात्यन्तं प्रतिपातिशब्दोऽन्ते यस्य तत् तथोक्तम् । निरूपितम् ॥१२१॥ कथितेति । सनिबन्धना^६ सकारणा । निर्जरा^७ निर्जरापदार्थः । समासेन संक्षेपेण । इति एवम् । कथिता प्रोक्ता । सांप्रतम् इदानीम् । मोक्षतत्त्वस्य मोक्षपदार्थस्य । रूपं स्वरूपम् । व्यावर्णयिष्यते परिकीर्त्यते । वर्णं वर्णक्रियाया लृट् ॥१२२॥ कृत्स्नेति । परिणामिनः परिणामयुक्तस्य । भव्यस्य आसन्नभव्यस्य । कृत्स्नकर्मक्षयः कृत्स्नाना सकलानां कर्मणा ज्ञानावरणादीनां क्षयो विनाशः । ज्ञानदर्शनचारित्र्ययोपायः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणां त्रयमेवोपायो यस्य स । मोक्ष इति । प्रकीर्तितः निरूपितः ॥१२३॥ तत्त्वेति । तत्त्वप्रकाशकं तत्त्वानां जीवादिपदार्थानां प्रकाशकं प्रतिभासकम् । ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । तत्त्वरोचकं तत्त्वेषु रोचकं रुचिकरम् । दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । पापारम्भपरित्यागः पापस्य पापरूपस्यारम्भस्य व्यापारस्य परित्यागः त्यजनम् । चारित्र्यमिति सम्यक्चारित्र्यमिति । कथ्यते निगद्यते । कथं वाक्यप्रबन्धे^८ कर्मणि लट् ॥१२४॥ संसारेति । भाव्यमानं निश्चीयमानम् । इदम् एतत् । त्रयं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यत्रयम् । संसारव्याधिविध्वंसे^९ संसार एव व्याधिस्तस्य विध्वंसे विनाशकरणे । हेतुः कारणम् । एकाङ्गविकलम् (ल.)

एकत्ववितर्कं, तीसरा सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति और चौथा समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपाति (व्युपरत क्रियानिवर्ति) ॥१२०॥१२१॥ इस प्रकार संक्षेपमे निर्जराका और उसके कारणोका भी निरूपण किया, अब मोक्षतत्त्वके स्वरूपका निरूपण किया जायगा ॥१२२॥ समस्त कर्मोका क्षय हो जाना मोक्ष कहलाता है, जो परिणामी नित्य (न सांख्योकी तरह सर्वथा नित्य और न बौद्धोकी तरह सर्वथा क्षणिक) भव्य जीवके ही सम्भव है । मोक्षका उपाय रत्नत्रय—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्य है ॥१२३॥ जीवादि सात तत्त्वोको प्रकाशित करनेवाला सम्यग्ज्ञान होता है, जीव आदि तत्त्वोमे अभिरुचि उत्पन्न करनेवाला सम्यग्दर्शन होता है और पापमय आरम्भका परित्याग करना सम्यक्चारित्र्य कहलाता है ॥१२४॥ सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र्य इन तीनोंकी भावना की जाय तो ये संसाररूपी व्याधिके विध्वंसक

१ क ख ग घ सवर्णयिष्यते । २ अ इ क ख ग घ 'व्याधिविध्वंसि' । ३ अ आ इ हेतुरेकान्तं क ख ग घ हेतुरेकाङ्गविकल । ४ मूले 'अनुगद्यते' इत्यस्ति न तु 'निगद्यते' इति । ५ एष टीकाश्रय पाठ, मूले तु 'सूक्ष्मक्रियापूर्वं प्रतिपात्यन्त' इति वर्तते । ६ एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु 'सनिबन्धना' इति समुपलभ्यते । ७ आ 'निर्जरा' इति पद नास्ति । ८ श व्यक्तप्रबन्धे । ९ एष टीकाश्रय पाठ, प्रतिपु तु 'विध्वंसि' इत्येवास्ति ।

केवलं न यथा ज्ञानं^१ रुचितं समनुष्ठितम् ।
 औपधं ध्वंसयेद् व्याधिं तथा तत्त्वं च संसृतिम् ॥१२६॥
 यथा सम्यक्परिज्ञातं^२ रुचितं समनुष्ठितम् ।
 औपधं ध्वंसयेद् व्याधिं तथा तत्त्वं च संसृतिम् ॥१२७॥
 कर्मणां प्रतिपक्षत्वात्मुक्तेर्ज्ञानादि कारणम् ।
 ज्ञानादीनां विवृद्ध्या हि रागादिक्षयदर्शनात्^३ ॥१२८॥
 रागादेश्च क्षयात्कर्मप्रक्षयो हेत्वभावतः ।
 तस्माद्रत्नत्रयं हेतुर्विरोधात्कर्मणां क्षये ॥१२९॥

एकेन त्रयाणा मध्ये एकेनाङ्गेनावयवेन त्रिकलं (लो) विरहितम् (त) । हेतु ससारविध्वंसहेतु । न स्यात् । भेषजमिव औपधमिव । एकमूलकाद्यवयवहीन भेषजं व्याधिविध्वसे हेतुर्यथा न स्यात् तथेत्यर्थः ॥१२५॥ केवलमिति । केवल रुचितम्, केवल ज्ञातम्, केवल समनुष्ठितमित्यर्थः । औपध भेषजम् । व्याधि रोगम् । यथा । न विध्वंसयेत् न विनाशयेत् । तथा । तत्त्वं च दर्शनादित्रयाणा मध्ये एकैकविकलम् । संसृति ससारम् । न ध्वंसयेदिति शेष ॥१२६॥ यथेति । सम्यक्परिज्ञातं सम्यग्गुर्विदितम् । रुचित विशिष्टम् । समनुष्ठित सम्यक्सेवितम् । औपध भेषजम् । यथा । व्याधि रोगम् । ध्वंसयेत् विनाशयेत् । तथा । तत्त्वं च । रत्नत्रयमिलितं^४ चेत् । संसृति ससारम् । ध्वंसयेत् । ध्वंसू अवलसने ॥१२७॥ कर्मणामिति । ज्ञानादि सम्यग्ज्ञानादित्रयम् । कर्मणा ज्ञानावरणादीनाम् । प्रतिपक्षत्वात् प्रतिकूलत्वात् । मुक्ते मोक्षस्य । कारण हेतु । भवेत् । कथम् इति चेत् । ज्ञानादीना सम्यग्ज्ञानादीनाम् । विवृद्ध्या आधिक्येन हि । रागादिक्षयदर्शनात् रागादीना रागद्वेषादीना क्षयस्य नाशस्य बोधनात् ॥१२८॥ रागादेरिति । रागादे रागद्वेषादेश्च । क्षयात् नाशात् । कर्म [प्र] क्षय. कर्मणा [प्र] क्षयो नाश । कथमिति चेत् । हेत्वभावतः हेतोः रागादेः कारणस्याभावतोऽसद्भावात् । तस्मात् कारणात् । रत्नत्रयम् । विरोधात् प्रतिपक्षात् । कर्मणा ज्ञानावरणादीनाम् । क्षये विनाशे । हेतु

हो जाते हैं । यदि इन तीनोमे-से किसी एककी भी कमी रह जाय तो ये ससार रूपी व्याधिके विध्वंसमे कारण नहीं हो सकते । जैसे एक दवासे रहित नुस्खा बीमारीको नष्ट करनेमे कारण नहीं हो सकता ॥१२५॥ जिस प्रकार औपधिकी केवल जानकारी, केवल श्रद्धा या केवल उसके अनुकूल आचरण करना व्याधिको दूर नहीं कर सकता, उसी प्रकार जीवादि सात तत्त्वोका केवल ज्ञान, केवल श्रद्धा या केवल अनुष्ठान—चारित्र ससाररूपी व्याधिको नष्ट नहीं कर सकता ॥१२६॥ जैसे दवाका ठीक ज्ञान हो, उसके प्रति विश्वास हो और उसके अनुकूल आचरण (परहेज आदि) हो तो वह व्याधिको नष्ट कर देती है, वैसे ही जीव आदि सात तत्त्वोका ठीक ज्ञान हो, उनके प्रति श्रद्धा हो और हो उनके अनुकूल आचरण तो वे ससाररूपी व्याधिको नष्ट कर देते हैं ॥१२७॥ सम्यग्ज्ञान आदि, ज्ञानावरण आदि आठ कर्मोंके प्रतिकूल होनेसे मुक्तिके कारण है, क्योंकि सम्यग्ज्ञान आदिके बढ़नेसे राग आदि कपायोका क्षय देखा जाता है ॥१२८॥ और राग-द्वेष आदि कपायोके क्षय हो जानेसे समस्त कर्मोंका क्षय हो जाता है; क्योंकि कारणके अभावसे कार्यका अभाव हो जाता है । कर्मोंके बन्धके कारण राग आदि हैं, इसलिए राग आदिके दूर होनेपर कर्मोंका क्षय हो जाना स्वाभाविक है । अतः रत्नत्रय (सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र) कर्मोंके प्रतिकूल होनेसे उन (कर्मों) के क्षयमे

१. न यथाज्ञानं । २. म परिज्ञान । ३. म क्षयदर्शनम् । ४. आ दर्शनादित्रयाणा मध्ये एकैक-विकलम् ।

क्षीणकर्मा ततो जीवः स्वदेहाकृतिमुद्धहन् ।
 ऊर्ध्वं स्वभावतो याति वह्निज्वालाकलापवत् ॥१३०॥
 लोकाग्रं प्राप्य तत्रासौ स्थिरतामवलम्बते ।
 गतिहेतोर्भावे न धर्मस्य परतो गतिः ॥१३१॥
 इति तत्त्वोपदेशेन प्रह्लाद्य सकलां सभाम् ।
 भव्यपुण्यसमाकृष्टो व्यहरद्भगवान्भुवि ॥१३२॥
 निस्वेदत्वादिभिस्तस्य सहजैर्दशभिर्गुणैः ।
 बभासे भुवनोद्भासि वपुर्भास्करभासुरम् ॥१३३॥
 व्यहरद्यत्र यत्रासौ तत्र तत्र सुमिक्षता ।
 अजायत जनप्रीत्य योजनानां शतद्वये ॥१३४॥

कारणम् । भवेत् ॥१२९॥ क्षीणेति । तत् रत्नत्रयात् । क्षीणकर्मा क्षीणानि कर्माणि यस्य स* । जीवः आत्मा । स्वदेहाकृति स्वस्यात्मनो देहस्य शरीरस्याकृतिमाकारम् । उद्धहन् धरन् । स्वभावतः स्वरूपतः । वह्निज्वाला-कलापवत् वह्नेरग्नेर्ज्वालानामचिपा कलापवत् समूहवत् । ऊर्ध्वम् अग्रम् । याति । लट् ॥१३०॥ लोकेति । असौ जीव । लोकाग्रं जगदग्रम् । प्राप्य गत्वा । तत्र लोकाग्रे । स्थिरता स्थिरत्वम् । अवलम्बते प्रवर्तते । गतिहेतो गतेर्गमनस्य हेतो कारणस्य । धर्मस्य धर्मास्तिकायस्य । अभावे विरहे सति । पर [परत*] लोकाग्रात् परत । गति गमन नास्ति ॥१३१॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । तत्त्वोपदेशेन तत्त्वानां उपदेशेन निरूपणेन । सकला निखिलाम् । सभां समवसरणास्थानम् । प्रह्लाद्य सतोष्य । भव्यपुण्यसमा-कृष्ट* भव्यानां रत्नत्रयाविर्भनयोग्यानां पुण्यै शुभकर्मभिराकृष्ट आहूत* । भगवान् स्वामी । भुवि भूमौ । व्यहरत् विहरति स्म ॥१३२॥ निस्वेदेति । तस्य चन्द्रप्रमजिनेशस्य । भास्करभासुर भास्कर इव सूर्य इव भासुर देदीप्यमानम् । भुवनोद्भासि भुवने लोके उद्भासि प्रकाशमानम् । वपुः शरीरम् । निस्वेदत्वादिभिः निस्वेदत्वमादि* येषां तैः । सहजै सहजातै । दशभि दशसंख्यै । गुणै । बभासे बभौ । भा दीप्तौ लिट् ॥१३३॥ व्यहरदिति । असौ चन्द्रप्रम । यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् देशे । व्यहरत् विहरति स्म । तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिन् देशे । योजनानाम् । शतद्वये शतयुग्मं तस्मिन् । सुमिक्षता सुमिक्षत्वम् । जनप्रीत्य जनानां

कारण है ॥१२९॥ कर्मोंका क्षय करनेवाला जीव अपने शरीरकी आकृतिको धारण करता हुआ, उस स्थानसे, जहाँ कर्मोंका क्षय किया है, अग्नि की ज्वालाकी भाँति स्वभावसे ही ऊपर (लोकके अग्रभागमे) चला जाता है ॥१३०॥ लोकके अग्रभागमे जाकर वह मुक्त जीव वहीं पर स्थिर हो जाता है । धर्मद्रव्यके, जो गतिमे कारण है, अभाव होनेसे मुक्तजीव लोकाग्रसे ऊपर नहीं जा सकता ॥१३१॥ इस प्रकार जीव आदि सात तत्त्वोंके उपदेशसे सारी सभाको प्रसन्न करके भगवान् चन्द्रप्रभने भव्य जीवोंके पुण्यसे आकृष्ट होकर भूमण्डलमे विहार किया ॥१३२॥ उनका सूर्य सरीखा देदीप्यमान शरीर—परमौदारिक दिव्य देह सारे ससारको प्रकाशित कर रहा था, तथा पसीना न आना आदि जन्मसे उत्पन्न हुए दस अतिशयोंसे सुशोभित था ॥१३३॥ भगवान् चन्द्रप्रभने जहाँ-जहाँ विहार किया वहाँ-वहाँ लोगोंकी प्रीतिके

गगने गमनं तस्य सर्वेषामपि हृष्टये ।
 बभूव प्राणिनां प्राणिविरोधेन विवर्जितम् ॥१३५॥
 तस्य भुक्त्युपसर्गाभ्यां मनागपि न पस्पृशे ।
 शीतेतरकरस्येव छायाविरहितं वपुः ॥१३६॥
 चतुराननतारूपमहातिशयशालिनः ।
 चतुरा न नता तस्य काभ्युत्थाय स्वयं प्रजा ॥१३७॥
 पक्ष्मस्पन्दविनिर्मुक्ते बभूवस्तस्य लोचने ।
 नीलोत्पले इवात्यन्तनिर्वातस्थानसंस्थिते ॥१३८॥
 सर्वविद्येशिनस्तस्य यथास्थनखमूर्धजम् ।
 असाधारणतां तस्य वपुर्वक्तुमिवाभवत् ॥१३९॥

प्रीत्यै प्रीतिनिमित्तम् । अजायत जायते स्म । लङ् ॥१३४॥ गगन इति । तस्य चन्द्रप्रभस्य । प्राणिविरोधन-
 विवर्जितं प्राणिनां विरोधनेन वधेन विवर्जित रहितम् । गगने आकाशे । गमनं यानम् । सर्वेषामपि निखि-
 लानामपि । प्राणिनां जीवानाम् । सतोषाय । बभूव भवति स्म । लिट् ॥१३५॥ तस्येति । शीतेतरकरस्येव
 सूर्यस्येव । छायाविरहित छायाया प्रतिबिम्बेन विरहित विहीनम् । तस्य चन्द्रप्रभस्य । वपुः शरीरम् । भुक्त्युप-
 सर्गाभ्यां भुक्तेरुपसर्गान्व । मनागपि स्तोकमपि । न पस्पृशे न स्पृश्यते स्म । स्पृश स्पर्शने कर्मणि लिट् ॥१३६॥
 चतुरेति । चतुराननतारूपमहातिशयशालिन चत्वारि आननानि यस्य तस्य भावश्चतुराननता चतुर्मुखता सा च
 रूपं यस्य सः । चतुराननतारूप स चासौ महातिशयश्च चतुराननतारूपमहातिशयः । तेन शालते शोभते इति
 तथोक्तं, तस्य । तस्य भगवत् । चतुरा प्रौढा । [का] प्रजा जनः । स्वयम् । अभ्युत्थाय गौरव कृत्वा । नता
 विनता । न भवति । अपितु सर्वा प्रजा विनतैव । ॥१३७॥ पक्ष्मेति । पक्ष्मस्पन्दविनिर्मुक्ते पक्ष्मणोर्नयनच्छदयो-
 स्पन्देन निमीलनादिना विनिर्मुक्ते विरहिते । तस्य जिनेशिनः । लोचने नयने । अत्यन्तनिवातस्थानसंस्थिते ।
 अत्यन्त निवाते वातरहिते स्थाने सरोवरप्रदेशे संस्थिते स्थिते । नीलोत्पले इव नीले च ते उपले च ते इव । बभूव
 भातः स्म । भा दीप्तौ लिट् ॥१३८॥ सर्वेति । सर्वविद्येशिनः सर्वासा विद्यानामीशिनः स्वामिनः । तस्य भगवतः ।
 असाधारणता साधारण (ता) रहितत्वम् । स्वस्य आत्मनः । वपुः शरीरम् वक्तुमिव निगदितुमिव । यथास्थनखमूर्धज
 यथा तिष्ठन्तीति यथास्था नखा कररूहामूर्धजा शिरोरूहा यस्य तत् । अभवत् अभूत् । लङ् ॥१३९॥ स इति ।

लिए दो सौ योजन तक सुभिक्ष हो जाता था ॥१३४॥ सभी प्राणियोंकी प्रसन्नताके निमित्तसे
 उनका गमन आकाशमें होता था, तथा उनके गमनसे किसी भी प्राणीकी विराधना नहीं होती
 थी ॥१३५॥ उनका शरीर सूर्यमण्डलकी भांति परछाईसे रहित था, तथा कवलाहार और
 उपसर्गसे अछूता था ॥१३६॥ उनमें एक ऐसा अतिशय था, जिससे उनका मुख चारों ओर
 दिखलाई पड़ता था—उनमें चतुर्मुख होनेकी अतिशय था, उससे उनका रूप देखते ही बनता
 था । प्रजामें ऐसा कौन सा मनुष्य था जो उन्हें स्वयं उठकर नमन नहीं करता था ? ॥१३७॥
 उनके नेत्रोंके पलक क्षपते नहीं थे—सदा निर्निमेष रहते थे, अतः वे (नेत्र) जहाँ वायुका
 संचार बिलकुल भी नहीं है, उस स्थानमें स्थित सरोवरके नीलकमलोंकी भांति सुशोभित होते
 थे ॥१३८॥ वे समस्त विद्याओंके स्वामी थे । मानो उनकी असाधारणताको बतलानेके लिए

१. अ प्राणविरो^० । २ अ आ इ भक्त्यु^० । ३ म विद्येशितु^० । ४. एष टीकापाठ प्रतिपु तु
 'प्राणिविरोधेन विवर्जितम्' इति दृश्यते । ५. न 'लिट्' इति नास्ति ।

स घातितयजैरेभिरपरैर्दशभिर्गुणैः ।
 रराज रजसा मुक्तो मुक्तिसंगमनोत्सुकः ॥१४०॥
 सर्वभाषात्मिका तस्य सर्वसत्त्वावबोधिनी ।
 मागधी या वभौ भाषा मैत्री चाखिलगोचरा ॥१४१॥
 जज्ञे विहारतस्तस्य सर्वर्तुफलशालिनी ।
 कृतरत्नविनिर्माणा भूर्दर्पणतलोपमा ॥१४२॥
 पादौ विरेजतुस्तस्य हेमाब्जरुचिपिञ्जरी ।
 जितेन रागमल्लेन भयादिव समाश्रितौ ॥१४३॥
 इत्येवमादिभिश्चान्यैः स चतुर्दशभिर्जिनः ।
 दिद्युतेऽतिशयैर्देवनिकायपरिकल्पितैः ॥१४४॥

रजसा कर्मणा । मुक्त त्यक्त । मुक्तिसंगमनोत्सुक मुक्तेर्मोक्षस्य संगमने सयोजने उत्सुक* तत्पर । स भगवान् ।
 [अ] परै^२ उत्कृष्टै । घातितयजै घातिना^३ घातिकर्मणा क्षयजै^४ क्षयेण^५ नाशेन जनितै । एभि एतै ।
 दशभि दशसंख्यै । गुणै । रराज वभौ । राजन् वीक्षी लिट् ॥१४०॥ सर्वेति । सर्वभाषात्मिका सर्वा सकला
 भाषा एव स्वरूप यस्या सा । सर्वसत्त्वावबोधिनी सर्वेषा सत्त्वाना प्राणिनामवबोधिनी उपदेशिनी । मागधीया
 मगधदेशसंवन्धा । तस्य भगवतः । भाषा दिव्यवृत्ति । अखिलगोचरा अखिला^६ एव गोचरो विषयो
 यस्या सा । मैत्री च मित्रता च ॥१४१॥ जज्ञे इति । तस्य भगवतः । विहारत श्रीविहारात् ।
 सर्वर्तुफलशालिनी सर्वेषाम् ऋतूना फलै शालिनी संपूर्णा । कृतरत्नविनिर्माणा कृत विहित रत्नविनिर्माण
 यस्या सा । दर्पणतलोपमा दर्पणस्य आदर्शस्य तलस्य प्रदेशस्थोपमा^७ समाना । भू भूमि । जज्ञे जायते स्म ।
 जनैर्द् प्रादुर्भावे लिट् ॥१४२॥ पादाविति । हेमाब्जरुचिपिञ्जरी हेमाब्जाना हेमारविन्दाना रुच्या कान्त्या
 पिञ्जरी उपरञ्जितौ । तस्य भगवतः । पादौ चरणौ । जितेन निराकृतेन । रागमल्लेन राग एव मल्ल तेन ।
 भयात् भीते । समाश्रिताविव सेविताविव । रेजुतु वभतु । लिट् ॥१४३॥ इतीति । इत्येवमादिभि इत्येव
 प्रमुखै । देवनिकायपरिकल्पितै देवानाममराणा निकायेन समूहेन परिकल्पितैर्निमित्तै । चतुर्दशभि चतुर्निरधि-
 कैर्दशभि अतिशये । अन्यैश्च शेषैश्च । स जिन चन्द्रप्रभजिनेश^८ । दिद्युते बभासे । द्युति दीप्ति लिट्

उनका शरीर नखो और केशोकी वृद्धिसे रहित था ॥१३९॥ ज्ञानावरण, दर्शनावरण, मोहनीय और अन्तराय इन चार घातिया कर्मोंके नष्ट हो जाने से—केवलज्ञान उत्पन्न हो जानेसे प्रकट हुए उक्त दस गुणोंसे सुशोभित थे, और वे कर्मरजसे मुक्त होकर मुक्तिके समागमके लिए उत्सुक थे ॥१४०॥ उनकी भाषा अर्धमागधी थी । उसमें यह विशेषता थी कि वह समस्त भाषाओंमें परिणत हो जाती थी और इसीलिए वह समस्त प्राणियोंकी समझमें आ जाती थी । समस्त प्राणियोंमें परस्पर मित्रता हो गई थी ॥१४१॥ उनके विहार करते समय सभी ऋतुओंके फल-फूल एक ही साथ उत्पन्न हो गये, तथा रत्नजडित पृथिवी, दर्पणतलकी भाँति दृष्टिगोचर होने लगी ॥१४२॥ स्वर्णकमलोकी कान्तिसे प्रभावित होकर उनके दोनों चरण ऐसे सुशोभित हो रहे थे मानो उन (चन्द्रप्रभ) के द्वारा पराजित किया गया राग रूपी मल्ल भयके मारे उनके चरणोंकी शरणमें आगया हो । (विहारके समय देव लोग उनके चरणोंके नीचे कमल रख देते थे) ॥१४३॥ देव वर्गके द्वारा किये गये इन (श्लोकोमें वर्णित) तथा

१ स कृतरत्न° । २. = सहजातिशयभिन्नं । ३. श घातीनां । ४ श क्षयेन । ५ श मागध° । ६ श अखिलानि । ७ = यस्या सा, तत्समाना-इत्यर्थ । ८ श °जिनेश्वर ।

प्रातिहार्यैश्च सोऽष्टभिः शुशुभे शुभचेष्टितः ।
 छत्रत्रयादिभिः सर्वजगदैश्वर्यशंसिभिः ॥१४५॥
 नवतिस्त्र्यधिका तस्य सभायां गणिनोऽभवन् ।
 द्वे तीक्ष्णतरबुद्धीनां सहस्रे पूर्वधारिणाम् ॥१४६॥
 शिक्षकाणामुभे लक्षे चतुर्भिरधिकैः शतैः ।
 अवधिज्ञानिनामष्टौ सहस्राणि महाधियाम् ॥१४७॥
 दश केवलनेत्राणां सहस्राण्यमलात्मनाम् ।
 चतुर्दश सहस्राणि विक्रियद्विसुपेयुषाम् ॥१४८॥
 मनः पर्ययिणामष्टसहस्राणि सतेजसाम् ।
 सह षड्भिः शतैः सप्त सहस्राणि च वादिनाम् ॥१४९॥
 वरुणाद्यार्थिकाणां च विशुद्धतरचेतसाम् ।
 अशीतिश्च सहस्राणि लक्षमेकं क्षतैनसाम् ॥१५०॥

॥१४४॥ प्रातिहार्यैरिति । सर्वजगदैश्वर्यशंसिभिः सर्वेषां जगतां भुवनानामैश्वर्यं शंसिभिः सूचकैः^१ । सुरचेष्टितं सुरैरमरैश्चेष्टितं निर्मितं । छत्रत्रयादिभिः छत्राणामातपवारणानां त्रयं तदेवादिर्येषां तैः । अष्टाभिः अष्टसंख्यैः । प्रातिहार्यैश्च प्रातिहार्याख्यातिशयैश्च । स भगवान् । शुशुभे भाति स्म । शुभिः दीप्तौ लिट् ॥१४५॥ नवतिरिति । तस्य चन्द्रप्रभजिनेन्द्रस्य । सभायां समवसरणे । श्रधिका त्रिभिरधिका । नवति नव वारान् दश । गणिनः, गणधरा । अभवता [अभवन्] अभूवन् । लङ् । तीक्ष्णतरबुद्धीनां तीक्ष्णतरा पटुतरा बुद्धिर्घोर्येषां तेषाम् । पूर्वधारिणा पूर्वधारिणाम् । द्वे सहस्रे । अभवताम् ॥१४६॥ शिक्षकाणामिति । शिक्षकाणां शिक्षाचार्य-मुनीनाम् । चतुर्भिः । अधिकैः । युते शते [शतैर्युते] उभे लक्षे नियुते । अभवन् । महाधिया महती धीर्येषां तेषाम् । अवधिज्ञानिना तृतीयज्ञानयुतानाम् । अष्टसहस्राणि^२ अष्टं च तानि सहस्राणि च । अभवन् ॥१४७॥ दशेति । अमलात्मनाम् अमलो निर्मल आत्मा येषां तेषाम् केवलनेत्राणां केवलं पञ्चमज्ञानं तदेव नेत्रं येषां तेषाम् । दश दशप्रमितानि । सहस्राणि । अभवन् । विक्रियद्वि विक्रियाम् ऋद्धिम् । उपेयुषां प्राप्तानाम् । चतुर्दश चतुर्भिरधिका दश, चतुर्दशप्रमितानि । सहस्राणि । अभवन् ॥१४८॥ मन इति । सतेजसा प्रभावसहितानाम् । मनःपर्ययिणा चतुर्थज्ञानिनाम् । अष्टौ अष्टप्रमितानि । सहस्राणि । अभवन् । वादिना महावादिनाम् । षड्भिः षट्प्रमितैः । शतैः । सह साकम् । सप्तसहस्राणि । अभवन् ॥१४९॥ वरुणेति । क्षतैनसा क्षतं नष्टमेन पापं यासां तासाम् । विशुद्धतरचेतसा विशुद्धतरं प्रकृष्टनिर्मलं चेतो यासां तासाम् । वरुणाद्यार्थिकाणां वरुणार्थिका आद्या मुख्या यासां तासामार्थिकाणां च । एकलक्षम्, अशीतिः सहस्राणि च । अभवन् ॥१५०॥

इन्ही सरोखे और भी, जिनकी कुल संख्या चौदह है, अतिशयोक्ते वे सुशोभित हो रहे थे ॥१४४॥ उनकी चेष्टाएँ शुभ थीं । वे सारे जगतके ऐश्वर्यको सूचित करनेवाले छत्रत्रय-तीन छत्र आदि आठ प्रातिहार्योंसे सुशोभित थे ॥१४५॥ उनकी सभा (समवसरण) में तेरानवे गणधर थे और दो हजार तीक्ष्ण बुद्धिवाले पूर्वधारी ॥१४६॥ दो लाख चारसी उपाध्याय तथा आठ हजार तीव्रबुद्धिवाले अवधिज्ञानी थे ॥१४७॥ दस हजार निर्मल आत्मावाले केवली और चौदह हजार विक्रिया-ऋद्धि-धारो साधु थे ॥१४८॥ आठ हजार तेजस्वी मन पर्ययज्ञानी थे और सात हजार छह सौ वादी (शास्त्रार्थी) मुनि थे ॥१४९॥ एक लाख अस्सी हजार वरुणा आदि आर्थिकाएँ थीं, जिनके समस्त पाप विलीन हो चुके थे, और जिनके हृदय अत्यन्त विशुद्ध हो

१ आ सूचयद्भिः । २. एष टीकाश्रयः पाठः प्रतिषु तु 'अष्टौ सहस्राणि' इति समुपलभ्यते ।

श्रावकाणां च लक्ष्णाणि त्रीणि सम्यक्त्वशालिनाम् ।

लक्ष्णाणि पञ्च पूतानां श्राविकाणां^१ व्रतादिभिः ॥१५१॥

इत्थं विहृत्य भगवान्सकलां धरित्री-

मध्यासितो गणधरैर्मुनिवृन्दवन्द्यैः ।

धर्मोपदेशजलवर्धितभव्यसस्यः^२

समेदशैलशिखरं स समाससाद ॥१५२॥

तत्रासौ परिमुक्तमासविहृतिः पक्षे सिते सप्तमी-

तिथ्यां भाद्रपदे स्थितः प्रतिमया सार्धं मुनीनां गणैः ।

निर्वाधं दशपूर्वलक्षपरिमायुक्त्यायुषः^३ प्रक्षये^४

शुक्लध्याननिरस्तकृत्स्नकलुपः सिद्धेः पदं शिथिये ॥१५३॥

श्रावकाणामिति । सम्यक्त्वशालिना सम्यक्त्वसंपन्नानाम् । श्रावकाणाम् उपासकानाम् । त्रीणि त्रिप्रमितानि । लक्ष्णाणि । अभूवन् । व्रतादिभिः व्रतार्थैः । पूताना पवित्राणाम् । श्राविकाणाम् उपासकवर्तिनानाम् । पञ्चलक्ष्णाणि । अभवन् ॥१५१॥ इत्थमिति । मुनिवृन्दवन्द्यैः । मुनीनां वृन्देन निकायेन वन्द्यैराराधनीयैः । गणधरैः गणनायकैः । अध्यासितः प्रार्थितः (?) । धर्मोपदेशजलवर्धितभगवत्स्य धर्मस्योपदेश एव जल तेन वर्धितानि प्रतिपालितानि भव्य एव विनयेजन एव सस्यानि यस्य^५ स । स चन्द्रप्रमजिनेन्द्र । भगवान् स्वामी । सकला समस्ताम् । धरित्रीं भूमिम् । इत्थम् अनेन प्रकाशेण । विहृत्य श्रोविहार विधाय । समेदशैलशिखर समेदशैलस्य समेदपर्वतस्य । शिखरम् अग्रम् । समाससाद समाप । पदं विशरणगतवगादनेषु णिङ् ॥१५२॥ तत्रेति । तत्र समेदशिखरे । परिमुक्तमासविहृति मास मासपर्यन्त विहृतिर्मासविहृति । 'कालाध्वनोर्व्याप्तौ' इति द्वितीया, परिमुक्ता मासविहृतिर्येन^६ स । भाद्रपदे भाद्रपदमसे । सिते शुक्ले । पक्षे । सप्तमी तिथ्या सप्तम्या तिथौ । मुनीनां यतीनाम् । गणैः समूहैः । सार्धं साथम् । निर्वाधं परबाधारहितं यथा तथा । प्रतिमया प्रतिमायोगेन । स्थित आसितः । दशपूर्वलक्षपरिमायुक्त्यायुषः दशानां पूर्वाणां लक्षणां परिमया प्रमाणेन युक्तस्यायुषः । प्रक्षये परिक्षये^७ सति । शुक्लध्याननिरस्तविश्वकलुपः शुक्लध्यानेन निरस्तानि निराकृतानि विश्वानि अखिलानि कलुषाणि पापानि यस्य^८ स । असौ । भगवान् । सिद्धे मोक्षस्य । पद स्थानम् ।

गये थे ॥१५०॥ तीन लाख सम्यग्दृष्टि श्रावक और पाच लाख व्रत आदिसे पवित्र श्राविकाएँ थी ॥१५१॥ इस प्रकार भगवान् चन्द्रप्रभ ने—जिनके साथ समस्त मुनियोंके द्वारा वन्दनीय गणधर थे—सारी पृथिवीमें विहार किया और धर्मोपदेश रूपी जलसे भव्य जीव रूपी अनाजको विकसित किया । इसके पश्चात् वे सम्मेदाचल (शिखर जी) के शिखरपर जाकर विराजमान हुए ॥१५२॥ वहाँ उन्होंने एक मास पर्यन्त विहारका परित्याग करके मुनि-सङ्घके साथ प्रतिमा-योग धारण किया । फिर भाद्रपद शुक्ला सप्तमी (भादो सुदी सातें) को शुक्लध्यानके द्वारा समस्त पापोंको नष्टकर सारी बाधाओंसे रहित, दस लाख पूर्वं प्रमाण आयुके समाप्त होते ही

१ म श्रावकाणा । २ म 'सस्यसमेद' । ३. म 'परिमाणस्यायुषः । ४ आ इ 'युषः सप्तम- । ५ = येन । ६ श यस्य । ७ श पश्चाद्वा । ८ श 'परिमाणयुक्ता' । ९ श परक्षये । १० = येन ।

संश्लिष्टामथ तस्य भूधरपतेश्चैत्यालयोद्भासिनः
 पूते मूर्धनि सार्धकामुंकशतोत्सेधां तदीयां तनुम् ।
 संस्कृत्यागुरुचन्दनप्रभृतिभिः प्राप्तोरुपुण्योदयाः
 कल्याणं प्रविधाय पञ्चममगुः स्वं स्वं पदं स्वर्गिणः ॥१५४॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्येऽष्ट दशः सर्गः ॥१८॥

शिश्निवे आश्रयते स्म ॥१५३॥ सञ्चिष्टमिति । अग निर्वाणगमनान्तरम् । चैत्यालयोद्भासिनः चैत्यालयै-
 रद्भासिनो देदीप्यमानस्य । तस्य भूधरपते तस्य प्रोक्तस्य भूवराणां पर्वतानां पते (पत्यु) प्रभो समेदपर्व-
 तस्य पूते पवित्रे । मूर्धनि शिखरे । संश्लिष्टा सञ्चिताम् । सार्धकामुंकशतोत्सेधां सार्धम् अर्धसहित—पञ्चाशत्-
 सहित कामुकाणां शतमुत्सेधो यस्यां ताम् । तदीया तस्य सञ्चिन्विनीम् । तनुं शरीरम् । अगुरुचन्दनप्रभृतिभिः
 अगुरु, कालागुरु स च चन्दनं च ते प्रभूतो येषां तैः । संस्कृत्य दहनं विधाय प्राप्तोरुपुण्योदयं प्राप्तो लब्ध
 उद्गुणा महता पुण्यानां शुभकर्मणामुदयो यैस्ते । स्वर्गिणः देवाः । पञ्चमं परिनिर्वाणारूपम् । कल्याणं मङ्गल-
 कार्यम् । प्रविधाय । स्वः स्वः स्वकीयः स्वकीयम् । पदं स्थानम् । अगुः ययुः । लुङ् ॥१५४॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये
 अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

मुक्तिं प्राप्तः की ॥१५३॥ इसके पश्चात् चैत्यालयोसे विभूषितः उस सम्मेदाचलके पवित्र शिखर
 पर स्थित भगवान् चन्द्रप्रभके डेढ सौ धनुष ऊँचे शरीरका पुण्यात्मा देवाने अगुरुचन्दन आदिसे
 अन्तिम संस्कार किया, फिर वे उनके मोक्षकल्याणके उत्सवको मनाकर अपने-अपने स्थानको
 चले गये ॥१५४॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दिकृत उदयाङ्क चन्द्रप्रम चरित
 महाकाव्यमें अठारहवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥१८॥

॥ समाप्त ॥

ग्रन्थकर्तुः प्रशस्तिः ।

वभूव भव्याम्बुजपद्मबन्धुः पतिर्मुनीनां गणभृत्समानः ।
 सदग्रणीर्देशिगणाग्रगण्यो^१ गुणाकरः श्रीगुणनन्दिनामा ॥१॥
 गुणग्रामाभोधेः^२ सुकृतवसते मित्त्रमहसा-^४
 मसाध्यं यस्यासीन्न किमपि महीशासितुरिव ।
 स तच्छिष्यो ज्येष्ठः^३ शिशिरकरसौम्यः समभव-
 त्प्रविख्यातो नाम्ना विबुध^५ गुणनन्दीति भुवने ॥२॥
 मुनिजननुतपाद् प्रास्तमिथ्याप्रवादः^६
 सकलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।
 अभवदभयनन्दी जैनधर्माभिनन्दी
 स्वमहिमजितसिन्धुर्मन्त्रलोकैकबन्धुः ॥३॥
 भव्याम्भोजविबोधनोद्यतमते^७ भास्वत्समानत्विषः
 शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुचियः श्रीवीरनन्दीत्यभूत् ।
 स्वाधीनाखिलवाङ्मयस्य भुवनप्रख्यातकीर्तः^८ सतां
 संसत्सु व्यजयन्त यस्य जयिनो वाचः कुतर्काद्भुशः ॥४॥
 शब्दार्थसुन्दरं तेन रचितं चारुचेतसा ।
 श्रीजिनेन्दुप्रभस्येदं चरितं रचनोज्ज्वलम्^९ ॥५॥

श्री गुणनन्दी नामके आचार्यं थे । वे भव्यजीव रूपी कमलोको विकसित करनेके लिए सूर्यं थे, समस्त मुनियोके नायक थे गणधरके समान सम्मानित थे, सज्जनोके अग्रसर थे, देशिगण-के मुनियोमे प्रमुख थे और थे गुणोकी खान ॥१॥ एक राजाकी भाँति उनके लिए कोई भी काम कठिन नहीं था । उनके प्रथम शिष्य विबुध गुणनन्दी थे, जो समस्त गुणोके समुद्र थे, पुण्यके निवास स्थान थे, सूर्यं सरोखे तेजस्वी थे, प्रकृत्या चन्द्रमाकी भाँति सौम्य थे और अपने नामसे सारे ससारमे प्रसिद्ध थे ॥२॥ उन (विबुध गुणनन्दी) के शिष्य अभयनन्दी थे, जो समस्त मुनियोके द्वारा पूज्य थे; जिन्होंने समस्त मिथ्यावादोका निरसन किया था, जो समस्त गुणोमे समृद्ध थे, जिन्होंने जैन धर्मकी वृद्धिकी थी, जिन्होंने अपनी गम्भीरताकी महिमासे समुद्रको मातकर दिया था और जो भव्य जीवोके एक मात्र बन्धु थे ॥३॥ उनकी बुद्धि भव्य-जीव रूपी कमलोके विकासके लिए सदा तत्पर रहा करती थी; वे सूर्यके समान तेजस्वी थे, बड़े गुणी थे और थे अत्यन्त बुद्धिमान् । उनके शिष्य श्री वीरनन्दी थे, जिन्होंने समस्त वाङ्मय को अपने अधीनकर लिया था, जिनकी कीर्ति सारे ससारमे फैली हुई थी, जिनके वचन कुतर्कोका निवारण करनेवाले थे और इसीलिए जो सत्पुरुषोकी सभामे विजयी होते थे ॥४॥ उन्ही सहृदय वीरनन्दीने यह चन्द्रप्रभचरित लिखा है । यह क्या शब्द और क्या अर्थ दोनों ही दृष्टियोसे सुन्दर, और रचनामे मोतियो जैसा उज्ज्वल है ॥५॥

१ अ देशगणी हि गण्यो । २ अ ग्रामाभोधि । ३ अ सुकृतवसति । ४ क ख ग घ मन्त्रमहसा
 ५ अ क ख ग घ स तस्याद्य शिष्यः शिशिर । ६ क ख ग घ विविधगुण । ७ क ख ग घ मिथ्यापवाद
 ८ अ नोद्धतमते । ९ अ सख्यातकीर्ति । १० अ क ख ग घ मौक्तिकोज्ज्वलम् ।

यः श्रीवर्मनृपो बभूव विबुधः सौधर्मकल्पे तत-
 स्तस्माच्चाजितसेनचक्रभृदभूद्यश्चाच्युतेन्द्रस्ततः ।
 यश्चाजायत पद्मनाभनृपतिर्यो वैजयन्तेश्वरो
 यः स्यात्तीर्थकरः स सप्तमभवे चन्द्रप्रभः पातु नः ॥६॥

इति ग्रन्थकर्तुः प्रशस्तिः ।

जो क्रमशः (१) राजा श्री वर्मा, (२) प्रथम स्वर्गमे देव, (३) अजितसेन
 चक्रवर्ती, (४) अच्युतेन्द्र, (५) राजा पद्मनाभ, (६) वैजयन्त विमानमे अहमिन्द्र और
 फिर (७) चन्द्रप्रभ तीर्थङ्कर हुए, वे भगवान्, चन्द्रप्रभ हम सबकी रक्षा करें ॥६॥

इति ॥

परिशिष्ट

१. पञ्जिका

स्वस्ति श्री सरस्वत्यै श्री श्रुतमुनिमुनये नमः ।

प्रणम्य वीरं नृसुरासुरस्तुतं प्रकृष्टबोध विबुधेष्टसमतम् ।

करिष्यते सशयधाममञ्जिका मयाथचन्द्रमकाव्यपञ्जिका ॥१॥

अथ श्री वीरनन्दाचार्या शिष्याणां हितानुचिन्तनप्रवणमनस श्रोचन्द्रप्रभस्वामिचरितं महाकाव्यं प्रारब्धुकामास्तदादौ विशिष्टेष्टदेवताभिशशनार्थमादाविदमभिदधते—श्रिय क्रियादित्यादि । अवयवार्थप्रतिपत्तिपूर्विका समुदायार्थप्रतिपत्तिरिति व्याख्यापद्धतिरतोऽवयवार्थो निरूप्यते । तत्र, अवयवा.—स सचराचरे जगति प्रसिद्धो जिन । श्रियम् आत्यन्तिको लक्ष्मीम् । क्रियात्, विधेयात् । जयति कर्मारातीनिति जिन । उपलक्षणत्वात् सर्वज्ञ । कर्मारातिजये हि सकलज्ञत्व सुसिद्धमेव । किमभिवानोऽसावग्रज । अग्रे प्रथम सकलजिनानां जातोऽग्रज । कालापेक्षया वाग्रज । अग्रग्रहणादनादिपुरुषस्य ब्रह्मण प्रीतिरित्येके, तन्निरासार्थं जिन इति विशेष्यपदम् । अस्य च विशेषणत्वम्, यतस्तस्य ब्रह्मणोऽनादिसिद्धत्वात् सुविशुद्धत्व-प्ररूपणमेव, पुनरवतीर्य कर्मजयाभावात् । यद्यवतीर्यैव कर्माणि जयति तदा सुविशुद्धपरमात्मत्वाभाव इत्यलमिति प्रसङ्गेन । यत्तदोन्वित्यसवन्धाद् यस्य भगवत श्रीमदादिजिनस्य । सभा समवसूतिः । बभौ शुशुभे । क्व, सुरागमे देवागमने । यदा ज्ञानमुत्पन्नं तदैव देवा आयाता इति भावः । किलक्षणा, नटत्सु० नटन्तश्च ते सुरेन्द्राश्च नटसुरेन्द्रा तेषां नेत्राणि नटसुरेन्द्रनेत्राणि तेषां प्रतिविम्बानि नटसुरेन्द्रनेत्र-प्रतिविम्बानि तैर्लाञ्छिता नटसुरेन्द्र० नृत्यदेवेन्द्रनयनप्र (ति) कृतिचिह्निता । पुन किं लक्षणा, रत्नमयी रत्नैर्निर्वृता । प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट्^३ । किलक्षणेव कृतोपहारेव कृत उपहार पूजाविशेषो यस्या सा । विहितरचना । कैर्महोत्पलैः अरविन्दैरिवेति । अथवा महाकाव्यानां सकलसभासु^४ विद्वद्भिरादरण्य-त्वात् ॥ तदभिमतव्याख्यानेऽग्रजो रामचन्द्रस्तस्यापि भ्रातृचनुष्टयापेक्षयाग्रजत्वात् । जिन समस्तान् शत्रून् जयेतीति जिन । तस्यापि प्रार्थितवरप्रदातृत्वाद्^५ इन्द्रादिभिः सभायां पूज्यत्वम् । यो यच्छत्रून् निहन्ति स तैः पूज्यो भवतीति । अथवा बौद्धमतापेक्षया जिनो बुद्ध शेषे तथैव । ननु चाचार्यैरभिमतदेवतानमस्कार प्रथमं कथं न विहितं, इत्यत्रोच्यते । 'आशोर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ।' इति वचनादाशीर्वचनेऽ-पीष्टाभिशसनमेव, तत्र भगवतो गुणातिशयस्य वर्णनात्, तस्य च मङ्गलहेतुत्वात् । किं तन्मङ्गलम्, 'म मल-मित्युक्तमुपचारसमाश्रयात् । तद्विगालयतीत्युक्तं मङ्गलं पण्डितैर्जनैः ॥१॥' अथवा 'मङ्गलशब्दोऽयमुद्दिष्ट-पुण्यार्थस्याभिधायकः । तललातीत्युच्यते सद्भिर्मङ्गलं पण्डितैर्जनैः ॥२॥' तन्मङ्गलं द्विविधं मुख्यमोपचारिकं चेति । 'यथार्हद्गुणस्तोत्रं तन्मुख्यं मङ्गलं मतम् । अमुख्यं तद्गुणोपम्यात्पूर्णकुम्भादि लौकिकम् ॥' इति । सभाख्यानजिनत्वादिगुणप्रकाशनत्वमेव मङ्गलमिदम् । आशीश्च विनेयविबोध्यशिष्याणां निर्विघ्नत-काव्यादिव्युत्पत्तिजननाय स्वस्य च तथैव परिसमाप्त्यादिकलप्रकाशनायेति । तदुक्तम्—'विघ्ना प्रणश्यन्ति भयं न जातु न क्षुद्रदेवा परिलङ्घयन्ति । अर्वाङ् यथेष्टाश्च सदा लभन्ते जिनोत्तमाना परिकीर्तनेन ॥' ॥१॥ अथाष्टमजिनानुस्मरणायाह—स पातु इत्यादि । स जिन । पातु रक्षतु । कान्, व युष्मान् । स कः, शशिलाञ्छन शशी चन्द्रो लाञ्छन यस्य स । यत्तदोन्वित्यसवन्धात् । विदित्युते चकासे । कै, अमरै, न त्रियन्त इत्यमरा देवास्तैः । किं लक्षणं, विनिमग्नमूर्तिभिः विनिमग्ना मज्जन्ती मूर्तियेषां ते विनिमग्नमूर्त-

१. 'विरचि' । २. व प्रतीति' । ३. व 'न्यादिमयट् । ४. व 'सु' नोपलभ्यते । ५. व स्वस्तिकान्त-गा. पाठो नास्ति । ६. व वाचा' । ७. व 'शस' ।

यस्या सा निर्मलवृत्तमौक्तिका, पक्षे निर्मलानि निरवधानि च नानि वृत्तानि पद्यानि च निर्मलवृत्तानि तानि मौक्तिकानोव यस्या सा तथा । विद्यामलानि यथा—‘अनर्थक श्रुतिकटु व्याहृतार्थमलक्षणम् । स्वसकेतप्रक्लृप्ता-
र्थमप्रसिद्धमसमतम् ॥’ इति । पुन किलक्षणा । नरोत्तमै पुरुषप्रधानैर्विद्वद्भिश्च । कण्ठविभूषणीकृता अकण्ठ-
विभूषण कण्ठविभूषण क्रियते स्म या सा कण्ठविभूषणीकृता । उभयनापि साम्यम् । तुल्ययोग्य (गि) तेयम-
लकृतिः । अथवेत्थ व्याख्यानकरणे व्यतिरेकश्च । उभयत्र गुणमाभ्येऽपि समन्तभद्रस्वामिप्रमुखभवा भारती
दुर्लभैव अन्यत्र न प्राप्यते च, पुन हारलता दुर्लभा न, सर्वत्रापि दृश्यमानत्वात् । भारतीदुर्लभत्व च समन्त-
भद्रादिदुर्लभत्वात् । तदुक्तम्—‘विद्वन्मन्यतया सदस्यतितरामुद्दण्डवाग्दम्बराः शृङ्गारादिरसैः प्रमोदजनक
व्याख्यानमातन्वते । ये ते च प्रति सद्य सन्ति बहवो व्यामोहनिस्तारिणो येभ्यस्तत्परमात्मतत्त्वविषय ज्ञानं तु ते
दुर्लभा ॥’ अन्यच्च ‘सुप्रापा स्तनयित्त्व शरदि ते साटोपमुत्याय ये प्रत्याश प्रसृताश्चलप्रकृतयो गर्जन्यमन्द
मुधा । ये प्रागब्दवितान् फलद्विमुदकैर्ग्रीहीजयन्तो नवान् सत्क्षेत्राणि पृणन्त्यल जनयितु ते सद्धना दुर्लभा २ ॥’
॥ ६ ॥ अथो प्रागभ्यस्तगुणदोषयो सुजनदुर्जनयोर्लक्षणमाह—गुणानगृह्णन्तित्यादि । सुजन शिष्ट । गुणान्
सौजन्योदायस्यैर्यदाक्षिण्यप्रियहितपूर्वकप्रथमाभिमाषणादीन् । अगृह्णन् अस्वोक्वन् । निर्वृतिं सौख्यम् । न
प्रयाति न गच्छति । दुर्जन दुष्ट । दोषान् तद्विपरीतान् । अवदन् अकथयन् । निर्वृतिं न प्रयाति । च-अव्यया-
नामनेकार्थत्वाद् यस्मात्^१ । चिरतनाभ्यां चिरतन पुरातनश्चासावभ्यासो भूषणप्रवृत्तिश्च चिरतं स एव
निबन्धन चिरतनाभ्यासनि^३ तेन ईरिता प्रेरिता मतिर्वृद्धि । गुणेषु यश प्रकाशनेषु । दोषेषु अयश सूत्रकेषु ।
जायते उत्पद्यते । हेतुरयमलकार ॥ ७ ॥ अथ तयोरपि सत्कारमाह—गुणान्तित्यादि । यथैव प्रशस्य
श्लाघया । गुणान् सौजन्यादिकान् । उपदिशन् प्ररूपयन् । सुजन शिष्ट । गुरुत्वबुद्ध्या गुरुत्वमत्या । काव्येषु
सदर्थप्ररूपकत्वात् सुजने गुरुत्व वर्तते इति गुरुत्वबुद्धि । नमस्यते नमस्क्रियते । तथैव तेनैव प्रकारेण ।
प्रणिन्द्या प्रगर्हण्या । दोषान् दिशत प्रतिपादयत । खलस्यापि दुर्जनस्यापि । गुरुत्वबुद्ध्या मया अयमञ्जलि
कृतो विहित । ‘तो युतावञ्जलि पुमान्’ । यतो हि दुर्जन काव्येषु दोषान् गृहीत्वा प्रकाशयति तेन कवि-
निर्दोषमेव काव्य बध्नातोति दुर्जनोंऽपि सम्मतिजनकत्वाद् गुरुरेवेति भाव । तदुक्तम्—‘दोषान् काश्चन न
प्रवर्तकतया प्रच्छाद्य गच्छत्यय साद्धं तै सहसा भूषे (म्रिये) यदि गुरु पश्चात् करोत्येष किम् । तस्मान् मे
न गुरुर्गुरुर्गुरुरान् कृत्वा लघूश्च स्फुट ब्रूते य सतत समीक्ष्य निपुण सोऽय खल सद्गुरु । तुल्ययोगितेय-
मुपमा वा ॥ ८ ॥ अथात्मनो गर्वपरिहारमाह—सुदुष्करमित्यादि । गणस्याधिप —ऋष्यजिक्ताश्रावकभ्रातृका
इति गण, अथवा ऋषि-यति-अनगार-मुनयस्तेषां वाधिप, गणधरोऽपि । अपि विशेषे । किं पुनरन्य. । यद्
अर्हन्चरितम् । सुदुष्कर दु खेन कर्तुं शक्य दुष्कर, सु अतिशयेन दुष्कर सुदुष्करम् । मनुते जानोते । वाग्देवी
सरस्वती अपि । आत्मन स्वस्य यद् भार मनुते । अल्पधी अल्पा धीरस्येत्यल्पधीर्भन्दमति । अह तद्विधित्सु,
विघातुमिच्छु । सता महद्वुद्धीनाम् । हास्यता हास्यत्वम् । न यास्यामि (इति) न, अपि तु यास्यामि ।
उभो नकारो प्रकृत गमयत । यथा प्रकृतैः^४ । ‘मन्द कवियश प्रार्थी गमिष्याम्युपह्यास्यताम् ।’ इति ।
अथवा नु अहो ध्रुव हास्यता न यास्यामीति काकु, पाठान्तरम् । आक्षेप ॥ ९ ॥ अशक्यानुष्ठानेऽपि भवत्या
करणीयत्वमाह—तथापीत्यादि । तथापि तत्करणे हास्यप्राप्तावपि । सुदु प्रवेशोऽपि सुष्ठु दु.खेन. प्रवेशो यत्र स
सुदुःप्रवेश तस्मिन्नपि । गुरुसेतुं गुरव एव सेतवस्तैर्वाहितस्तस्मिन् आचार्यपरम्परालिप्रापिते । तस्मिन्
प्रसिद्धे । पुराणं पुराणमेव सागरस्तस्मिन् पुराणसमुद्रे । यथात्मं आत्मन शक्तिमनतिक्रम्य यथात्मशक्ति ।
प्रयतोऽस्मि यत्नवान् भवामि । यूयाधि० यूयस्य सजातीयकुलस्याधिपति स्वामी यूयाधिपति तेन प्रवर्तितो
वाहितस्तस्मिन् । पथि मार्गे । पोतक. कलभ । ‘पोत पाकोऽर्भको डम्भ’ इति । इव यथा, उपमेये । यथा
सुदु प्रवेशोऽपि पुरातनसमुद्रे महासमुद्रे गुरुसे० गुरुश्चासौ सेतुश्च गुरुसेतुस्तेन वाहिते प्रचालिते पथि मार्गे
यूयाधिपतिना प्रवर्तिते सति पोतकोऽपि यथात्मशक्ति प्रयतो भवति तथा श्रीवीरनाथप्ररूपितेऽपि पुराणसमुद्रे
श्रीजिनसेनादिसेतुना प्रयतोऽस्मीति भाव ॥ १० ॥ अथ कथावतार—अथास्तीत्यादि । अथ अनन्तरम् ।

१. वं चित्तां । २ व दुर्लभा सद्धना । ३ व हु । ४ ज च यस्मात् । ५ ज रर्थ ।

शृङ्गेन (ण) शिखरेणोल्लिखि] न उद्धृष्ट अमराणा देवानामालयो येन स , शिखरोद्धृष्टनाक । द्विपू०
द्वयो पूरणो द्विपूरण सचाशो द्वीशच द्विपूरणद्वीपस्तत्र गतो द्वितीयद्वीपस्थित । व्योमनि आकाशे । कलमात्र०
कलमाना कलमशालीनामग्राणि कल० तानोव पीता । पिङ्गला (पिङ्गला पीता) तै कलमशालिकडारै ।
गमस्तिभि धृणिभि । अमेघा मेघरहिताम् । तडिच्छिन्न तडित श्रोस्तडिच्छ्रोस्ता विद्युच्छोभाम् । सूत्रन्
उत्पादयन् । पूर्वमन्दर पूर्वस्या मन्दर — पूर्वमेरु । अस्ति विद्यते । जात्यलकार ॥ ११ ॥ अय नवभि
पद्यैदेशमुपवर्णयति—विभूष्येत्यादि । देश विषय । समस्ति विद्यते । कथभूतो देश ? प्रथितः प्रतीत । कया
मङ्गला० मङ्गलावतीति सज्जया । कथभूतया अर्थयुक्तया अर्थेनाभिधेयेन युक्ता अर्थसहिता तथा । पुन कथ-
भूत नाकि० नाकिना देवाना निवास स्वर्गस्तेन सन्निभ सदृश । कया, श्रिया लक्ष्म्या । कस्य आत्मन स्वस्य ।
पुनरपि कथभूतः । स्थित वर्तमान । क्व, भुवि । किंकृन्वा विभूष्यालकृत्य । क तत्पू० तस्य पूर्वविदेहस्तत्पूर्व-
विदेहस्तम् । जाति ॥ १२ ॥ भूमय धरित्र्य । हरन्ति मुष्णन्ति । कानि, चेतासि मनासि । कस्य जनस्य
लोकस्य । कथभूता, चिता सभूता । कै समानसस्याङ्कुरम्वयै सस्याना धान्यानामङ्कुरा अभिनवप्ररोहा
समानाश्च ते सस्याङ्कुराश्च० समान० तेषा सचया सघातास्तै । कथभूतैर्निरन्तरै सान्द्रै । पुन कथभूतैः
शुकाङ्ग० शुकानामङ्गानि शुकाङ्गानि तानोव कोमलानि मृद्वानि तै । पुन कथभूता इव हरिर्मणिग्रा०
हरिर्मणोनामश्मभर्गणा व्रातो निवहस्तेन विनिर्मिता रचिता इव । उपमेयम् ॥ १३ ॥ निशाकराशु इत्यादि ।
य देश । विभाति शोभते । कै सरोवरै तटाकै । किलक्षणै निशा० निशाकरस्यासन्नो निशाकराशवस्तेषा
प्रकरो निशाकराशुप्रकर स इवाच्छ वारि येषु ते, तै चन्द्रकरनिकरनिर्मलजलै । पुन किलक्षणै विनिद्र०
विनिद्राणि च तानि नीलोत्पलानि च विनिद्र० तेषा रश्मयस्तै रञ्जितास्तै । कैरिव खण्डैरिव प्रदेशैरिव ।
कथभूतै च्युतै पतितै । कस्य, विहायस आकाशस्य, कया, निरालम्बतया निर्गत आलम्बो यस्य स
निरालम्बस्तस्य भावो निराश्रयता तथा आलम्बरहिततया । उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ निशासु इत्यादि । जलराशे
समुद्रस्य योषितो नद्यो जलराशियोषित । वहन्ति यान्ति । कथभूता, कूल० कूल रोधमु (उ) द्रुज्जति
उद्धर्षयन्तीति कूलमुद्रजा । अलु (क्) क्वचित् । पुन किलक्षणा परिपूरितमन्तर यासा ता परिपूरितान्तरा
सभूतमध्या । कै पय प्रवाहं पयसा प्रवाहा पय प्रवाहास्तै जलपूरै । कथभूतै शीताशु० शीताशुमणीना
चन्द्रकान्ताना स्थलानि तेभ्यश्चुतै स्तुतै । कासु निशासु रात्रिषु । केष्वपि निदाघकालेष्वपि उष्णोपगमेष्वपि ।
क्व, यस्मिन् देशे । अतिशय ॥ १५ ॥ सदायमित्यादि । विपदा आपदा । जातु कदाचित् । न विलोक्यते न
निरीक्ष्यते । कोऽसौ, लोक जन । कयेव विहिता० विहिता कृता अभ्यसूया गुणेष्वपि दोषारोपो यसा सा
तया । कथमिति । इतीति किम् । अय जन सदा सर्वदा । कृताधिवास कृतोऽधिवासो येन स । कया, धन०
धनानि च धान्यानि च धन० तेषा सपत् तया । किलक्षणया, अस्म० मम प्रतिपक्षभूता अस्मत्प्रतिपक्षभूता तथा
मत्सपत्न्या । क्व, यस्मिन् देशे । उत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ विकासवद्विरित्यादि । यो व्यनक्ति प्रकटयति । कि तत्
समस्त० समस्तश्चासौ देशश्च समस्तदेशस्तस्याधिपतिस्तस्य भावस्तत् । कस्य, आत्मन स्वस्य । कै स्थल-
नोरजाकरै नोरजानामाकरा नोरजाकरा स्थलाना नोरजाकराः स्थलनोर०, तै । किलक्षणै, त्रिकाशो
विद्यते येषु तेषु ते विकासवन्तस्तै । पुनर० शरदभ्राणीव पाण्डुरा शरदभ्रपाण्डुरास्तै । कैरिव, सितानि च
तान्यातपत्राणि च सितात० तै [इव] । किलक्षणै प्रसारितै विस्तारितै । क्व, लोके । उपमा ॥ १७ ॥
समुज्ज्वलाभिरित्यादि । वसुमती वसुधरा । यथार्थनामा यथार्थ नाम यस्या सा । अत्रायत सजाता ।
कथभूता कृतास्पदा कृत आस्पदो यया (कृत विहितमासादमाश्रयो यस्या) सा विहितावकाशा । कामि
सन्निभि आकरै । किलक्षणाभि, जनद्विहेतुभि जननामृदय सपत्तयस्तासा हेतवो यास्ताभि । पुन
कथभूताभि समुज्ज्वलाभि विशदामि । पुनरपि क० कनक सुवर्णमादिर्येषा घातूना ते कनकादयस्तेषा
योनय उत्पत्तिस्थानानि यास्ताभि । पुनरपि क० विकासनीभि विकासो विद्यते यासु ता विकासिन्यस्ताभि ।
कथ समन्तत सामस्त्येन ॥ १८ ॥ शिखावलीत्यादि । यस्मिन् निगमा ग्रामा । विभान्ति । कै नूतन०

नूतनानि नवीनानि च तानि धान्यानि च तेषां राशयस्तैः नवीनधान्यपुञ्जैः । कथभूतैः बहिस्स्थितैः बाह्ये पुञ्जितैः । पुनरपि कथभूतैः शिखावलि० शिखानामावृत्य पङ्क्तयः शिखा० ताभिः लीढो घनाघनाना मेघानामध्वा यैस्ते तैः शिखरपङ्क्तिस्पृष्टावकाशैः । कैरिव कुलमेदिनीधरैः कुलपर्वतैरिव । किंविशिष्टैस्ते उपयातैः समागतैः । कस्मात् कुतूहलात् कोतुकात् । उपमा ॥ १९ ॥ गतैरित्यादि । य मङ्गलावतीविषयः । भाति चकास्ति । कैः ग्रामपुरैः ग्रामाश्च पुराणि च ग्रामपुराणि तैः । किलक्षणैः, निरन्तरोद्यानैः निरन्तराणि सान्द्राणि च तानि उद्यानानि च निरन्तरोद्यानानि तेषां वितान मण्डन (ल) तेन राजितानि शोभितानि तैः, अथवा उद्यानानां वितानमुद्यानवितानं तस्य राजिः, उद्यानवितानराजिः, निरान्तरा चासौ उद्यानराजिश्च निरन्तरोद्यानः सा सजाता येषु तानि तैः । उत्प्रेक्ष्यते कैरिव गतैरिव । का समासति निकटत्वम् । कया दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया । कासाम् इतरेतरश्रियाम् इतरेतरेषां श्रिय इतरेतरश्रियस्तासां परस्परलक्ष्मीणाम् । कथभूतनाम्, अनन्यत्रभुवा न अन्यत्र भवन्तीत्यनन्त्रभुवस्तासाम् । एतां श्रियोऽस्मास्त्वेव नान्यात्रेति परस्परदिदृक्षाभिप्रायः ॥ २० ॥ देशमुपवर्ण्येदानीं नगरमुपवर्णयति—वणिक्पथेत्यादि । अथ आनन्तर्ये । तस्मिन् देशे । पुरं नगरम् । समस्ति विद्यते । किमभिधं रत्नसचयं नाम । किलक्षणं वणिक्पथं रत्नानां संवयः सवातो रत्नसचयः वणिक्पथेषु विपणिपथेषु स्तूपितः पुञ्जितो रत्नसंचयो यत्र तत् । तथा यत्पुरं विभाति । कैः आलानितमत्तवारणं मत्ताश्च ते वारणाश्च मत्तवारणाः क्षीवगजाः, आलानिता उत्तम्भिताश्च ते मत्तवारणाश्च आलानि० तैः । च पुनः । हर्म्यं घनिनिवासं । किलक्षणं समत्तवा० सहमत्तवारणैर्वर्तन्ते इति समत्तवारणानि तैः प्रग्रीवसहितैः । यमकम् ॥ २१ ॥ गभीरनादैरित्यादि । यत्परिखा यस्य खातिका । विराजते विभासते । किलक्षणा, प्रथीयसी पृथुलतरा । पुनः किलक्षणा, सकुलान्तरां समूतमध्वा । कैः पयोधरैः जलदैः । किलक्षणैः, गम्भीरशब्दैः । पुनः किलक्षणैः, प्रतिमानिपातिमि प्रतिच्छायावतरितैः । पुनः किं० मन्दसमीरं मन्दश्चासौ समीरणश्च तेन ईरितास्तैः अल्पवायुप्रेरितैः । कैरिव जलेभ्यश्चैरिव वारिवारणसञ्चातैर्यथा । उपमा ॥ २२ ॥ परीतशृङ्गैरित्यादि । परिधिः प्राकारः । विभाति । कैः नक्षत्रगणैः तारकानिकरैः । किलक्षणैः, परीतशृङ्गैः परीतानि वेष्टितानि शृङ्गाणि यैस्ते परी०, तैः । पुनः किलक्षणैः, स्फुरति अशूना जालकानि येषां ते, तैः, स्फुरदंशुजालकैः भास्वत्करनिवहैः । कैरिव, प्रदीपप्रकरैरिव प्रदीपानां प्रकरैः समूहैः प्रग्रीवितैः प्रकाशितैरिव । किं लक्षणैः स्थिरप्रभैः निःकम्प्रदीपिभिर्मण्ण्यादिजैर्वा । कथं, समन्तत इतस्तत् । क्व, यस्मिन् पुरे । उपमा ॥ २३ ॥ मलीमसमित्यादि । यत्र जनैश्चन्द्रमण्डलं विलोक्यते । किलक्षणं, घनाध्वमध्यगं घनानामध्वा घनाध्वा तस्य मध्यं गच्छतीति घनाध्वमध्यगस्तम् (तत्) । पुनः किलक्षणं मलीमसं मलिनम् । केन, भृङ्गनिभेन भ्रमरसदृशेन । लक्ष्मणा चिह्नेन । उत्प्रेक्ष्यते किमिव अत्र लिहन्तीत्यभ्रलिहं शृङ्गाणां कोटयो येषां तानि, तैः । गृहैः सदनैः निघृष्टदेहच्छवीव निघृष्टा उद्धृषिता देहस्यच्छविर्यस्य तत् ॥ २४ ॥ भदाभमित्यादि । यत्र घनैः मेघैः । गजभ्रम हस्तिभ्रान्तिः । वितन्यते क्रियते । येषां शरीरिणां प्राणिनाम् । कथभूतानां गोपुरस्य शृङ्गे वर्तन्ते इति गोपुरशृङ्गवर्तिनस्तेषाम् । कथभूतैर्घनैः, मदाभं मदसदृशम् । अम्भः जलम् । विसृजद्भिश्च (स) वद्भिः । उल्लसन्ती चासौ तडिल्लता च उल्लसत्तडिल्लता सा अलकरणं येषां ते, तैः विकसत्क्षणप्रभाभरणैः । पुनः किं०, अधोगतैः अधःस्थितैः ॥ २५ ॥ सुगन्धिनिश्वासेत्यादि । यत्र पुरे । मधुव्रतव्रजं मधुकरसमूहः । जनैर्विलोक्यते, क इव, राहुं संहिकेय इव । किं लक्षणं राहुं, समापतन् समागच्छन् । कया इन्दुशङ्कया चन्द्रारेक्या । क्व, कामिनीमुखे नारीवदने । किलक्षणे, आपाण्डुनि आ ईपत् पाण्डुरे । केन, मनोभुवा कामेन । पुनः कथभूते सुगं शोभनो गन्धो यत्र स सुगन्धिः, निःश्वासस्य मरुत् निःश्वासमरुत्, सुगन्धिश्चासौ निःश्वासमरुच्च सुगं तेन मनोहरं तस्मिन् सुगन्धोच्छ्वासवायुमुन्दरो^३ (रे) अत्र मुखचन्द्रयोः कान्तिमत्तयाः समानत्वेऽपि सुगन्धित्वेन कामिनीमुखे विशेष इति भावः ॥ २६ ॥ निपातयन्तीत्यादि । यत्र नवा नवोढा । वधूः कामिनी । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् । गाढं यथा भवति तथा नालिङ्गति नालिप (ष्य)

१. वं यावितं । २. बं गस्तम् । ३. बं री ।

ति । कया जनाभिशाङ्कया जनेभ्योऽभिशाङ्का तथा—किमेते जना सन्तोत्पारेकया । कथभूता नवा वधू, सरले चञ्चले, विलोचने प्रशिष्टनयने । निपातयन्ती इतस्ततः प्रगिपन्ती । कामु निवासभित्तिषु निवासस्य भित्तयो निवासभित्तयस्तासु गृहकुट्टयेषु । किलक्षणानामु मजीव० सह जीवचिन्मयतन्त्र इति सजीवविद्यास्तासु । जीवचित्राणि पुत्तलिङ्गविशेषाः । भ्रान्तिमान् ॥ २७ ॥ शशाङ्कान्तेत्यादि । तथा यत्र पयस्ताण्डव तनोति । किलक्षण, विकासि प्रोक्तुल्यहृम् । यत्र, अकाण्टे अनवसरे । वेपा, शिक्षण्डना मयूराणाम् । किलक्षणम् पयोदशङ्किना पयोदानां शङ्का विद्यते वेपा तं पयोदशङ्किनस्तेषां जलधरारंदिनाम् । किलक्षण तत्पय । पतत् धारत् । कस्मात् मोघचयात् । सोथाना नयस्तस्मात् राजसदननिकरात् । किलक्षणम् शशाङ्कान्ता० शशाङ्कान्ताशन तेजमानश्च शशाङ्क० तर्मया () निपुता ऊर्ध्वभूमिका वेदिका यस्य स तस्मात् । वव, विधूद्गमे चन्द्रोदये । अयमपि भ्रान्तिमान् ॥ २८ ॥ निशागमेत्यादि^१ । तथा यत्र, विधु चन्द्रः । कलङ्कलेदया लाञ्छनरेखया । विभज्यते विभज्यते । किलक्षणो विधु, अभिन्नदेशः न भिन्नो देशो यस्य सोऽनन्यदेश । कस्मात्, आननाम्बुजात् आननभेगाम्बुज तस्मात् मुगकमलात् । किलक्षणम्, अमलगण्डमण्डलात् अमल गण्डयोर्मण्डल यत्र तत्तस्मात् निर्मलरूपोलविम्वात् । कस्य, वधूजनस्य । किलक्षणस्य, सोयशि० सोथाना राजसदनानां शिरासि शिखराण्यधिरोहतीति० स तस्य । वव, निशागमे रात्रिप्रारम्भे ॥ २९ ॥ समुत्ससद्भिरित्यादि । तथा यत्पुर विभाति । कै, ध्वजाशुकं । ध्वजानामशुकानि ध्वजाशु० तं केतनवसनं । किलक्षणं, सप्तलसद्भिः समुत्ससद्भिरित्यादि । स्पन्द कुर्वद्भिः । पुन किलक्षणं, शरद० शरदोऽभ्याणि शरत्राणि तानोव पाण्डुरा शरद० तै । निरालम्बविशेषणत्वात् पुल्लिङ्ग । पुनरपि किलक्षणम्^२, विनिगारि० विशेषेण निवारित आतप ओष्य यैस्तानि तै । बहुश्रीहालभ्यनत्वान् नपुमके । कैरिव, निर्मोक्तलवैरिव निर्मोक्तस्य लवा निर्मोक्तलवास्तै । कञ्चुकनेत्रै (इव) । कि लक्षणं निर्मोक्तलवै, निर्मले, मलरहितं । कस्य उष्णगो—उष्णा गावो यस्य स तस्य आदित्यस्य । कि लक्षणस्य सत । गृहाण० गृह्णात्यर्थं पुरुषेणोपाजितमिति गृहम्, तस्य तेषां वा अप्रभागास्तैरुल्लिखितस्य सोधोपरिप्रदेशे पृष्ठस्य इति ॥ ३० ॥ विशालशालोपवनेत्यादि । यस्मिन् जिनालया चैत्यगृहाणि विभ्रान्ति । किलक्षणा, विशाल० शालश्च उपवन च शालोपवन विशाले च ते शालोपवने च विशा० ताम्यामुपशोभिनः ॥ विस्तीर्णप्राकारवाटिकाराजमाना । पुन कि०, शिर० शिरोभिः समुत्तम्भिता मेराना पङ्क्तिर्यस्ते शिखरस्यगितजलधरघटा । पुनरपि कि० ॥ विह० तिहै सनाया मूर्तिर्येषां ते लेप्यमृगेन्द्राधिष्ठिततनव । के इव, धरणीधरा इव पर्वता यया । कि लक्षणा, पर्वता, विशाला विस्तीर्णाश्च ते शाला वृक्षविशेषाश्च विशा० तेषामुपवन तेनोपशोभिन । शेष सप्तम् । श्लेषोपमा ॥ ३१ ॥ मदेनेत्यादि । यस्मिन् मदेन मद्येन योग केवल पर द्विरदेपु गजेषु विलोभयते, अन्यत्र अवलेपेन योगो न । सोपसर्गता उपसर्गसहितत्वम् केवल धातुषु भ्रादिषु । निपातनक्रिया साधुत्व, पक्षे मारणक्रिया । शब्देषु शब्दादिषु^३ । करयो पोडनानि करपोडनानि, पक्षे भागधेयस्य दुःखानि । कुचेपु स्तनेषु । भवन्ति, न जनेषु—इति सर्वत्र सवध्यते । परिसख्यालकार ॥ ३२ ॥ द्विजिह्वितेत्यादि । यत्र द्विजिह्वना द्विरसना, पक्षे विशुनता । पर केवलम् । कणाभृता फणिनाम् । कुलेषु यूयेषु, न जनेष्विति सर्वत्र सवध्य । चिन्तापरता चित्तैकाग्रता (चित्तैकाग्रता), पक्षे सचिन्तता । योगिषु ध्यानिषु । दरिद्रता क्षीणत्व, पक्षे निर्धनत्वम् । नितम्बिनीना कामिनोनाम् । उदरेषु कटोषु । अधरत्नसम्भव अधरशब्दवाच्यत्व, पक्षे हीनजातित्वम् । ओष्ठेषु रदनच्छदेषु । वृत्तद्वयेऽपि परिसख्या ॥ ३३ ॥ विभ्रान्तीत्यादि । यस्मिन् गृहाणि सदनानि विभ्रान्ति । किलक्षणानि, सर्वत सामस्त्येन । विविधो० उज्ज्वलाश्च ते उपलाश्च उज्ज्व० विविधाश्च ते उज्ज्वलो० विविधोऽज्ज्व० तै प्रणद्धा खचिता भित्तयो येषां तानि । किलक्षणानीव, लोनानीव तिरोभूतानीव । केषु, दोषता कान्तिमत्ता दधत्सु निजेषु स्वेषु धामसु महसु । कया, पतङ्गसत्तापभिया पतङ्गस्य भानो सत्ताप, परितापस्तस्माद् भी तथा । उत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ स न प्रदेशोऽस्तोत्यादि । यत्र स प्रदेशः प्रकृष्टो देशो न, यो जनाकुल जनसभूतो न । असौ जनोऽपि न, यो

१ ज पयोदत् । २ = निशागम इत्यादि । ३ ज 'लक्षण' इति नास्ति । ४ व स्वतिकान्तर्गत पाठो नास्ति । ५ = 'स्थापित' । ६ ज सद्य आदिषु । ७ ज नितम्बि इति नोपलभ्यते ।

घनेश्वर इम्यो न । तद् घन द्रव्य न, यद् भोगसमन्वितं भोगसहित न । स भोगोऽपि न, यः सततोऽनवरतो न । एकावलीयमलकृतिः ॥ ३५ ॥ विलुप्तेत्यादि । यत्र सितेतराणि सितानि चेताराणि च यद्वा सितेभ्य इतराणि नीलानि । अम्बुरुहाणि कजानि । लुठन्ति प्रकम्पन्ते । कुतः, तापात् अन्तः क्लेशादिव । किलक्षणानि योषिता कामिनीनाम्, विलोचनोत्पलं विशिष्टनयनकुशेशयैः, विलुप्तशोभानि जितकान्तीनि । वव, दीर्घिकाजले वापीतोये । किलक्षणे, मरुच्चल० मरुता वायुना चलन्त्यो वीचय कल्लोला यत्र तत् तस्मिन् । पुनः किं लक्षणे, शीतले । अन्योऽपि यः कश्चित् केनापि जितो भवति सोऽपि वायुना शीतले जले लुठति । उपमेयमलकृति (हेतुप्रेक्षा) ॥ ३६ ॥ महागुणैरित्यादि । यत् पुरम् । महाजनैः गरिष्ठलोकैः । अधिष्ठितम् आश्रितम् । प्रतिभाति चकास्ति । किलक्षणैस्तैः, महागुणैः महान्तो गुणा सौजन्योदार्यस्थैर्यप्रभृतयो येषु ते महागुणास्तैरपि । अगुणैः गुणरहितैः, पक्षे यतो महागुणैरतएवागुणैः, 'सत्त्व रजस्तमश्चेति त्रय प्रोक्ता महागुणा ।' तेभ्यः, तमोगुणरहितैः, अथवा अस्थ कृष्णस्य गुणा इव गुणा येषां तेऽगुणा तैः । मदोज्झितं त्यक्तमदै अपि प्रवृ० परिणतप्रकृष्टमदै, पक्षे यतो मदोज्झितैरत एव परिणतदृष्टं, मानिना सदा सतसत्त्वाद्दर्षाभाव एव । प्रकामम् अतिशयेन । निर्भयैः भयरहितैरपि । परे शत्रवश्च ते लोकाश्च परलोकास्तेभ्यो भीरुभिर्भूलोकैः, पक्षे परलोक प्रेत्यभाव । विरोधालकार ॥ ३७ ॥ स यत्रेत्यादि । यत्र स एव पर दोषो यत्कामिनः कामुका, स्वकान्तानुनयस्य स्वकामिनीचाटुकारस्य, रस रहस्य न जानते नावबुध्यन्ति । क्व सति कूजति कूणति सति । कस्मिन्, पतत्कुले पक्षियूथे । किलक्षणे, वेदिकानां सौधोपरिमूमिकानां शिर-शिखासु शेते इति वेदिकाशिर शिखाशायि तस्मिन् । पुनः किलक्षणे मानभञ्जने मान भनक्तीति मानभञ्जनं तस्मिन् । कामिन्यः खलु सुरतावसरे कूजन्ति स्वचातुर्यात् । तत्र पतत्रिणा कूजनश्रवणात् तासां मानभङ्गः, मानभङ्गे च नौरसत्वमिति भावः ॥ ३८ ॥ अथ पञ्चदशभिः पद्यैः राजोपवर्ण्यते । अथाभवदित्यादि । अथ नरेश्वर भूपतिः । अभवत् । किलक्षण, भूरिगुणैः प्रवुरगुणैः । अलकृतः भूपितः । पुनः किं, तस्य पुरस्य रत्नसचयस्य । शाशिता रक्षकः । तथा यः, उवाह दधौ । का, कनकप्रभाभिधा कनकप्रभ इत्यभिधा कनकप्रभाभिधा ताम् । कया, रुढया लोकप्रसिद्धया । कथं तथापि, तथापीति किं, यः, केनचिदुपमानेन तुलितद्युतिर्न तुलिता समीकृता द्युतिर्यस्य स तुलि० ॥ ३९ ॥ यशोभिरित्यादि । महौजसः महदौजो बल यस्य तस्य । यस्य राज्ञः । विधूपितः सतापितमरातोना कुलं यस्तानि । तेजासि महासि । न मम न समास्ति स्म । वव, भूतले पृथिव्याम् । किलक्षणे, पूरितमन्तरं मध्यं यस्य तत् तस्मिन् । कैः, यशोभिः, किलक्षणे एणाङ्गकला० एणाङ्गस्य चन्द्रस्य कला एणाङ्गकला ताभिरिव समुज्ज्वलानि एणाङ्गक० तैरेणाङ्गकलाममुज्ज्वलैः । किं लक्षणैरिव, पुरं प्रयातैः पुरोगैरिव ॥ ४० ॥ प्रयासमुच्चैरित्यादि । ततो जयश्रोः पुनश्चिरं स्थिरा बभूव । किं कृत्वा, उच्चैः कटक यद्भुज यस्य बाहुम् । अधिगम्य सप्राप्य । किलक्षणा, भीतेव त्रस्तेव । कुतो भीता यतो जयश्रोः प्रयासमवाप गतवती । कुतः सवारवशात् सवारस्य पर्यटनस्य वशस्तस्मात् । वेपुः, भूमृता राज्ञा पर्वतानां च । गणेषु समूहेषु । किलक्षणे, उच्चैः कटकेषु उच्चैः कटका शिबिरा (शिबिराणि) येषां ते तेषु, अथवा उच्चैर्वलयेषु उच्चैर्नितम्बेषु च । अन्यस्यापि उच्चैः कटकेषु उच्चैर्नितम्बेषु भूमृता पर्वतानां गणेषु भ्रमतः प्रयासो भवति ततः कुत्रचिदवस्थानमिति लेपे (?) ॥ ४१ ॥ यः पुरुषोत्तमोऽपि कृष्णोऽपि, पक्षे पुरुषप्रधानः । वृषोच्छेद० वृषोच्छेदविधायि चेष्टितः यस्य स वृषोच्छेदविधायिचेष्टितः — दैत्यघ्नसकारिवृत्तिः, पक्षे पुण्यघातिचेष्टितः, नाभूत्, अथवा वृषोच्छेदविधायिनी चासी चेष्टा च वृषो० सा सजाता यस्य स तथाविधः, नाभूत् नाजनिष्ट । किलक्षण, अचिन्त्य० महात्मनो भावो माहात्म्यमचिन्त्योऽनवधार्यो माहात्म्यस्य प्रभुत्वस्य गुणो यस्य सः । जनानामाश्रयो जनाश्रयः । स्वस्य विक्रमोऽतिशक्तिता स्वविक्रमरतेनाक्रान्तं व्याप्तं समस्तं विष्टपं येन स स्वविक्रमः । श्रिया सनाथं लक्ष्म्या सहितः ॥ ४२ ॥ कल्पवृक्षेभ्योऽप्याधिक्यं यस्य सूच्यते । कल्पोपपदैर्महीरुहैः कल्पवृक्षैः । नितान्तम् अतिशयेन । विमनस्कवृत्तिता विमनस्का चासी वृत्तिश्च विमनः तस्या भावो विमनस्कवृत्तिता । दधे

दध्रे । कया, शुचेव शोकेनेव । किं लक्षणै सद्भि, निर्जितै पराभूतै । केन, निसर्गजशवासी त्यागगुणश्च निसर्ग० तेन निसर्गजत्यागगुणेन । किं लक्षणेन, गरीयसा गरिष्ठेन । कस्य, यस्य । किल०, परार्था सपद् यस्य स तस्य अन्यनिमित्तसपत्ते ॥ ४३ ॥ कुरङ्गलाञ्छन. चन्द्र । य जेतु न शशाक शक्नोतिस्म । किल०, उज्ज्वल निर्मलम् । कया, प्रदोष० प्रदोषो रजनीमुखं, पक्षे प्रकुष्टदोषा (ष) तस्य तेषा वा ससर्गिता तथा । उभयत्र साम्येऽपि चन्द्रस्य प्रदोषसर्गित्वमस्य चोज्ज्वलत्व ॥ चन्द्रस्य कुरङ्गलाञ्छनत्वमस्य च सद्रङ्गनिर्लाञ्छनत्वमिति भावः ॥ इति व्यतिरेकालंकारः । किं लक्षणोऽपि स, कलाभि समग्रोऽपि सपूर्णोऽपि । पुन किं० जनानभिनन्दतीति जनाभिनन्द्यपि । पुनरपि किं० अभिमूत विष्टप यया सा ता तिरस्कृतलोकां । श्रिय दधानोऽपि विभ्राणोऽपि ॥ ४४ ॥ अथ समुच्चयः । य जगद्विशेषक चित्रक । विशेषयामास अलचकार । किं तत्, कुलम् । केन, विशुद्धवृत्तिना चरित्रेण अनुष्ठानविशेषेण । तथा शरदभ्राणीव विभ्रमो येषा तानि, तै । यशोभि आशा । गुणै वपु । श्रवणेन शास्त्राकर्णनेन । शेषुषी बुद्धिम् ॥ ४५ ॥ विरोधो यथा, तत्परिहारश्च । षण्णा गण षङ्गण, साधितो वश नीत शत्रूणा वङ्गणो येन स । तदुक्तम्—‘काम क्रोधश्च हर्षश्च मानो लोभस्तथा मद । अन्तर्ङ्गोऽरिषड्वर्ग भितीशाना भवत्ययम् ॥’ य भूरिदानोऽपि कटोद्भेद, पक्षे वितरण भूरिदान यस्य स भूरिदान । मदेन मद्येनावलेपेन च । च पुन । अहीना सर्पाणामिनस्तस्य ससर्गेण समन्वि-
तोऽपि अजरससर्गसहितोऽपि, पक्षे उत्कृष्टसयोगसहितोऽपि । द्विजिह्व० द्विजिह्वाना सर्पाणा दुर्जनाना च संसर्गितया सवन्वितया । दूषित. कलुषित । न बभूवेति ॥ ४६ ॥ सर्वं च तद् विष्टप च सर्वं तत्र प्रतीता प्रथिता कीर्तिर्यस्य स राजा कनकप्रभ । वसुन्वरा वसुमतीम् । गामपि धेनुमपि । करिणी हस्तिनी चकार । विरोधोऽय, तत्परिहारश्च—गा गोशब्दवाच्या पृथ्वी वसुमती वसु दधानामपि पृथ्वी, तेजोमिर्दानवती चकारेति भावः, करिणी भागधेयवती चकारेति । किं कृत्वा, अभिभूय तिरस्कृत्य । कान्, समस्तान् सकलान् । मण्डलिन. मण्डलेशान् । किलक्षणान्, समुद्रतान् उत्कटान् । कै, धामभि तेजोभि । किलक्षणै, अतिदु सहै. अतिशयेन दु खेन सोढुं शक्यै । पुन किं० निजै. स्वकीयै । विरोधालंकार. ॥ ४७ ॥ यस्य विमो स्वामिन । तेजसा महसा । श्री लक्ष्मो । वधूरिव । व्यतिरेको वा । चपला चञ्चलापि निश्चला । व्यधीयत अक्रियत । अतिशयोऽयम् । केनेव, कञ्चुकिना सौविदलेनेव । उपमेयम् । किलक्षणेन, नितान्तम् अतिशयेन वृद्धेन लोकान्तमासेन, पक्षे परिणतवयसा । कठोरा कर्कशा परोपधातिनी वृत्तिवर्तन यस्य तत्, तेन, पक्षे दाक्षिण्य-
वर्जितेन । सनीतिना सह नीतिभिर्वर्तत इति सनीति, तेन, उभयत्रापि, श्लेषोऽयम् । सकरोऽयमलंकारः ॥ ४८ ॥ स राजा । ईश्वर रुद्र, ऐश्वर्ययुक्तश्च । सन् अपि भवन् अपि । अयमदृष्टिदूषितो^३ न बभूव । शम्भो किल विपमदृष्ट्या दूषण वर्ततेऽस्य चासमा देवताभा सानुगामिनो दृष्टि श्रद्धान तथा किञ्च महद्दूषणम् (?) । ‘दृष्टि ज्ञानेऽक्षिण दर्शने’ इत्यमरः । व्यतिरेकोऽयम् । किलक्षण, घराश्रय घराया पृथिव्या आश्रयोऽ-
वष्टम्भ । सततम् अनवरतम् । भूते सपदो भस्मनश्च सगमो यस्य स । शशाङ्कवत् कान्तो मनोरम, शशाङ्केन कान्तश्च, शशाङ्क कस्य शिरसोऽन्ते ललाटे यस्येति वा । घृत उदुदो नागनायकेन गजेन य स, घृतो धारितो नागनायक सर्पराजो येन स च । अधो भवन्तो न्यग्भवन्तो गोपतय पृथ्वीनाथा यस्य स, पक्षे अधोभवन् वाहनीभूतो गोपतिर्यस्य स । अत्र श्लेषोऽपि तेन सकरश्च स्यात् ॥ ४९ ॥ यदोयेत्यादि । अधुनाऽपि साप्रथमपि । पयोनिधि समुद्र । पूतकारमिव दीनाक्रन्दनमिव । करोति त्रिदधाति । किलक्षण, उदस्तकल्लोलभुज सन् उदस्ता ऊर्ध्वोऽकृता कल्लोला वीचय एव भुजा बाह्वो येन स । पुनः कथंभूत, लुप्तयशोमहाधन लुप्त पराभूत यश एव महाधन यस्य स । केन, यदोय० गाम्भीर्यमेव गुणो गाम्भीर्यगुण, यदोयश्वासी गाम्भीर्यगुणश्च यदोय० तेन यद्गाम्भीर्यगुणेन । किलक्षणेन, निर्मलप्रसिद्धिना निर्मला उज्ज्वला प्रसिद्धि स्थातिर्यस्य स तेन । उत्प्रेक्षेयम् ॥ ५० ॥ नरेन्द्रेत्यादि । यस्य राजा । पोष्य बलम् । अष्टापदवृत्ति अष्टापदस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य तत् । न अजायत नाभूत् । किलक्षणस्य यस्य, नि शेषितशत्रुसतते नि शेषिता निर्मूलिता शत्रूणा रिपूणा सततियैः स, तस्यापि । किञ्क्षणस्य सत, विधित्सत विकीर्यत । कानि,

१ य स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । २. ज 'रेको' । ३ व 'भूयि' ।

कार्याणि विधेयानि । किं कृत्वा, विमृश्य विचार्य । क्या, धिया बुद्ध्या । किलक्षणया, विशुद्धया निर्मलया । कस्मात्, नरेन्द्र० नरेन्द्राणां विद्याः आन्वोक्षिकी त्रयो वार्ता दण्डनीतिरिति चतस्रो राजविद्या तासामधिगमः परिज्ञानं तस्मात् । पौरुषेण अष्टापदतुल्यत्वेऽपि धिया विमृश्यकारित्वाद् व्यतिरेकोऽयम् ॥ ५१ ॥ रतिप्रदाने-
नेत्यादि । येन राज्ञा । प्रजा प्रसाधिता अलङ्कृता । किलक्षणा, कृतायति । कृता विहिता आयतिर्विस्तारो यया सा कृता० । पुन किं०, गुणानुरा० गुणानामौदार्यादीनामनुराग प्रीति तेनोपनता प्रणता । किलक्षणेन च येन, रति० रतिरनुरागस्तस्या प्रदानं तत्र प्रवीणेन । पुनरपि किलक्षणेन, कुर्वता । काम् उज्ज्वला, विचित्रा० विचित्रा नानाविधाश्च ते वणश्च द्विजादयस्तेषां क्रमवृत्तिः सकीर्णताभावस्ताम्, उज्ज्वला निरतिचारा कुर्वता विदधता । केव वधूरिव अङ्गनेव । यया भर्तृगुणानुरागप्रवणा कृतोत्तरकालफला वधू रतिप्रदानचतुरेण विशिष्टकान्तिप्रकृतिवर्तनमुज्ज्वल विदधता रमणेन प्रसाध्यते । इत्युपमा ॥ ५२ ॥ अतीतसख्यैरित्यादि । यस्मिन् राजनि । गुणैः समुदायिता चयत्वम् । अकारि विदधे । किलक्षणैः, अखिलैः । पुनरपि किलक्षणैः, अतीतसख्यैः अतीता अतिक्रान्ता सख्या यैस्ते, तैः । पु०, परिलब्धा कीर्तयैस्ते, तैः । पु०, शरदो निशाना-
थश्चन्द्रस्तस्य मरीचय इव निर्मलास्तैः । किलक्षणैरिव, दोषचमू दोषसेना, रक्तमुभि रोद्धुमिच्छद्भिरिव । सेना खलु समुदायाभावे जेतुं न शक्यते । सकललोकवर्तिनो ये गुणास्तेऽस्मिन् समुदिता इति भावः ॥ ५३ ॥ अथ चतुर्भिर्वृत्तैः कान्तोपवर्ण्यते पराक्रमेत्यादि । 'अथ' इत्यनन्तर्यार्थः । 'सुवर्णमाला' इति नाम्नी । भामिनी भामिनी । वभूव अजनि । किलक्षणा, निशा० निशान्तस्य सकलान्तपुरस्य । नायिका पट्टमहिषी । कस्य नृपस्य । किलक्षणस्य, पराक्रमेण शक्त्या आक्रान्ता व्याप्ता महीभुजो राजानो येन स तस्य । पुन किलक्षणस्य, जगल्ल० जगतो ललामा तिलका चासौ लक्ष्मीश्च जग० तया निलयीकृतमास्वदीकृतमुरो वक्षो यस्य स तस्य ॥ ५४ ॥ यदीयेत्यादि । यदीय यत्सन्निधिः । शीलं सद्बृत्तम् । जातुचित् कदाचित् । मलीमसं मलिनम् । नाभूत् । किलक्षणम्, अविनिन्दितं निन्दारहितम् । कथंभूतमिव, नितान्तनिर्घोषमिव नितान्तमेकान्तेन निर्घोषं प्रक्षालितं नितान्तम् । 'तीव्रैकान्तनितान्तानि' इत्यमरः । केन, कान्तिमयेन कान्त्या निर्वृत्तेन । वारिणा जलेन । किलक्षणेन, विसारिणा विस्तीर्णेन । पुनरपि०, एणाङ्कस्य चन्द्रस्य मरीचय त्विष इव हारि मनोहर तेन । उपमा । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषाः ।' इति सूचितम् ॥ ५५ ॥ वहन्तित्यादि । यत्तनो यच्छरीरे । न ऊनमनून, 'हीनन्यूनावूनगर्हो' इत्यमरः, अनूनं च तल्लावप्य च कान्तिमयत्वं तेन मयः । पयोनिधिः समुद्रः । विचकास उल्ललासः । किलक्षणः, सहासफेन हास एव फेनो द्विण्डीरः, सह हासफेनेन वर्तत इति सहासफेनः । किं कुर्वन्, शशाङ्कस्य चन्द्रस्य । शङ्काम् आरेकम् । वहन् धारयन् । वव, वक्त्रपङ्कजे वक्त्रमेव पङ्कजं कुवलयं तत्र । किलक्षणे, स्मरापाण्डुकपो० स्मरेण कामेन आपाण्डु ईपत्पाण्डु कपोलयोर्गल्लयोर्मण्डलं यत्र तत् तस्मिन् । भ्रान्तिमान् । लावण्यपयोनिधौमुखचन्द्रयोश्चोपमानोपमेय-
भावो वा । योवने हि सुष्ठु परिणते मुखं चन्द्रवदाभाति ततश्च तनुरतीव कान्तिं दधातीति भावः ॥ ५६ ॥ भुव इत्यादि । सा मृगेक्षणा हरिणलोचना । तस्य नृपस्य । मन्दिरे गृहे । लक्ष्मी श्री । वभूव । किलक्षणस्य नृपस्य, पुरुषोत्तमस्य पुरुषप्रधानस्य, कृष्णस्य च । किलक्षणस्य तस्य, भुवः पृथिव्याः समुद्धर्तु उद्धरणशीलस्य जगद्धारकस्य च । पु०, बलेन पराक्रमेण बलमद्रेण च । अधिष्ठितात्मनः समाश्रितस्य । पुन०, सत्यानु० सत्ये तथ्येऽनुरतमेकमद्वितीयं चेतो यस्य, सत्याया सत्यभामाया च । श्लेषः ॥ ५७ ॥ अथ पुत्रोत्पत्तिमाह परस्पर-
त्यादि । स प्रसिद्धः । स्तनन्धयः पुत्रः । किलक्षणः, घाम्ना निधिः तेजोनिधानम् । कयो तयो । किलक्षणयोः, पर० परस्परम् अन्योन्य स्नेहेन प्रणयेन निबद्धं नियन्त्रितं चेतो मनो याम्या तौ पर० तयो । येन पद्मनाभता संज्ञया अभिधया न दत्त्रे नरकद्विषा अर्थेन च । पद्मनाभः किल नरकस्य दैत्यविशेषस्य द्विष्टः, अयमपि नरकस्य दुर्गतेरित्यन्वर्थता । तुल्ययोगितेयम् ॥ ५८ ॥ अथ चतुर्भिः पद्मैः पद्मनाभकुमार उपवर्ण्यते—कलासनाथस्ये-
त्यादि । यस्य पद्मनाभस्य । बाल्येऽपि शैशवेऽपि । विवेकरिकता सदसद्विवेचनशून्ययत्वम् । न वभूव । किलक्षण-
स्य, नि शेषाश्च ते जनाश्च तेष्वनुकम्पायुक्तस्य । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । किलक्षणस्य, हिमद्युतेः चन्द्रस्येव, कला० कलाभिः सनाथस्य सहितस्य । कला शस्त्रधारणाद्या पोडशो भागश्च । हिमंतरा उष्णा

अंशवो यस्य स तस्येव तीर्थं तेजो यस्य स तस्य असह्यमहस । चन्द्रमूर्ययोरिव शान्तोऽप्रत्यापि आशुकार्यकरणे
सवित्रेकित्वमिति भाव । प्रतिवस्तूपमा । अथवा चन्द्र मूर्धन्ययिनां मलेशकारी सूर्यश्च चन्द्रवशिनाम्, अस्य
चोभयसाम्येऽपि यच्चिदनुपायिनि विवेकरिक्तनामावाद् व्यतिरेकश्च ॥ ५९ ॥ समाचरन्नित्यादि । य कृतज्ञ
कृतं जानातीति । पलिताङ्गुरं शुक्लकेशविना । वृद्ध स्यधिर । चमूत्र । किञ्क्षण, सम० समस्ताश्च ता
विद्याश्चान्वोदिययादयस्त्वामामधिगम परिज्ञातम् 'आन्तोदिययामात्मविज्ञान धर्माधर्मो नयोऽस्थितो । अयानर्थो
तु वार्ताया दण्डनीत्या नयानयो ॥' इति, तेन प्रवृद्धा धीर्यस्य स । पुन किञ्क्षण, समाचरन् अनुभवन् । का.,
क्रिया । किञ्क्षणा, शिशुभावः शंशव तत्र दुष्प्राप्य । ता पुन कथभूता, नयमार्गेण नीतिपथेन शालिनोः
शोभमाना । विभावनेयमलकृति ॥ ६० ॥ गलदि (त्रि) त्यादि । यम्य अङ्गुश सृणि, गुरु जनकादि,
अमवत् । किञ्क्षणस्य, गरीयसा गरिष्ठेन, ओजसा बलेन, युतस्य सहितस्य । पुन किञ्क्षणस्य, गलन्मदस्य
गलन्मदो यस्य स तस्य—अयन्मदस्य, मद सुखा गत इत्यर्थः । अत एवोन्नतवशीनोऽन्ववशेन शाली शोभमान
तस्य । पुनरपि० गृहीत सम्यग्विनयो येन स तस्य आदृतप्रथयस्य । पुनर०, सोन्नते सह उन्नत्या ओद्धत्येन
(उच्छिष्ट्या) वर्तत इति सोन्नतिस्तस्य । कस्येव, गजाधिपस्येव । यथा स्रवन्मदस्य, उन्नतपृष्ठशोभिन, सुधि-
क्षितविनयस्य, उच्चैस्तरस्य च गजेन्द्रस्याङ्कुशो गरिष्ठ स्यादिति । उपमा ॥ ६१ ॥ विभूषितमित्यादि ।
व्यसनैः व्यस्यन्ति परेहलोकमिति व्यसनानि छातादीनि, तै । किञ्क्षणे, प्रमायिभि प्रवातिभि । यस्य मनो
न जह्ने न मुष्टम् । किञ्क्षणस्य, मनस्विन पण्डितस्य । पुनरपि०, त्रिता पूराभूता आन्तरा अन्तराधिता
द्विपो येन सः, तस्य । पुनरपि०, विग्रह शरीरम् दधत । धारयतोऽपि । किञ्क्षण विग्रह, विभूषित परिष्कृतम् ।
कथा, योवनस्य रूपसपत् तया । किञ्क्षणया, विकारवत्या विकारसहितया ॥ ६२ ॥ स बह्वेत्यादि । स
विशामधोस्वर पृथ्वीपति । बहूनि अपत्यानि यस्य सोऽपि । जिष्णुना जयशीलेन । तेनैव सुतेन पुत्रेण ।
रराज वभासे । अथाप्यन्तरमुपन्यस्यते—अनेकाश्च (अनेके च) ते शकुन्ता पक्षिणश्च तै सकीर्ण । जला-
धारो राजहसेन विना न विगजते । 'राजहसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता ।' ॥ ६३ ॥ अयेत्यादि ।
अय अनन्तरम् । जातु कदाचित् । स । मेदिन्या पृथ्या. पति स्यामो । परिहृष्टा हर्षं प्राप्ता मतिर्यस्य स
परिहृष्टमति सन् । निजा चासौ लक्ष्मोश्च तया परिभूषित परिष्कृतम् । पुर नगरम् । विलोकयन् अवलोकयन् ।
गुरुश्चासौ सौधो राजसदन च, तस्य मस्तके । अवतस्ये स्थित । जाति ॥ ६४ ॥ तदा तस्मिन्नवसरे । तेन
कनकप्रभेण । गवा गण गोयूय । ददशे ल्लोके । कथभूत, समुत्तरन् विनि सरन् । किं कृत्वा, पयापानीय
परिपाय पीत्वा । किञ्क्षणेन तेन, यदक्षया स्वच्छया, दुश दृष्टि, विनिपातयता इतस्ततः प्रसारयता । क्व,
आस० अतिशयेनासन्नमासन्नतम तच्च तदेकपल्लवलम्पसरश्च, तस्मिन् । जाति ॥ ६५ ॥ किञ् इति
पुराणोक्तो । असौ विचक्षण विदग्धः । तत्र पल्लवे । एक जरद्गव जरश्चासौ गोश्च जरद्गौ, त म्रियमाण
प्राणास्त्यजन्तम् । अवेक्ष्य अवलोमय । तत्क्षणात् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निर्वेद वैराग्यम् । जगाम । कथ-
भूत जरद्गव, घनपङ्क्तु० घनदन्तासौ पङ्क्तुश्च तत्र निमग्नो ब्रुडित, तम् । पुन०, असम क्षीणगात्रम् ॥ ६६ ॥
क्षणमङ्गुरेत्यादि । भव भजन्तीति भवभाजस्तेषा भवभाजा प्राणिनाम् । जीवित प्राणा । क्षणभ० क्षणेन
तत्काल भङ्गुरा विनश्वरा वृत्तिवर्तन यस्य तत् क्षणमङ्गुरवृत्ति । इत्यत्र विस्मय अद्भुत न । इह जीविते ।
अवस्यद्भिः पण्डितैरपि प्रमुह्यते । तदेतदीदृशमद्भुत विस्मय ॥ ६७ ॥ क्षणदृष्टेत्यादि । जन लोकः ।
क्षण० दृष्टाश्च तिरोहिताश्च दृष्टतिरोहिता, क्षणेन दृष्टतिरोहिता क्षणदृष्टतिरोहिता, तै -क्षणदृष्टनष्टे ।
विषयैः भोग्यै । स्वप्ने इव प्रतीयते वञ्च्यते । तथापि अय जडबुद्धिर्मन्दमति । तेषु रति रागम्, एति ।
अनात्मवेदिता जडत्वम् । धिक् ॥ ६८ ॥ प्रहृतमित्यादि । एष जन । जन्तु जन्तु प्रतिजीवित मरणेन प्रहृत
वाधित पश्यति । योवन तारुण्यम् । जरसा वार्धक्येन, प्रहृत पश्यति । तदपि मन्दमतिरसौ स्वहिते न पश्यति
जागति । अहो आश्चर्यम् ॥ ६९ ॥ यदतीतेत्यादि । यत् सुखम् । अतीतम् अतिक्रान्तम् । तत् अतीतमेव ।

आगामिनि सुखे विनिश्चयः ८ : उत्क्षणसौख्यमोहितं तत्कालसुखेन वञ्चितं पुरुषः । वत इति खेदे । वृथा श्रमः समुपैति । अन्तर्दृष्टिं परित्यज्य भूतमविष्यत्सुखस्यास्थिरत्वं मवलोक्यापि वर्तमानसुखस्य स्थिरत्वमवबुद्धयतीति खेदः ॥ ७० ॥ परिणामेत्यादि । यः पुमान् । सद्यः सुखस्य लिप्सया लालसत्वेन । परिणामहिते आगामिसुखकारिणि । पथि मार्गे । न समोहते प्रयतते । स शिवात् कल्याणात् । अतिविप्रकृष्यते दूरीक्रियते । विरुद्धसेवया अपथ्यभजनेन ज्वररोगी यथा ॥ ७१ ॥ दहन इत्यादि । त्रयाणां समबलत्वेऽपि कामस्याधिक्यम् ॥ दहनं अग्निः । नृणकाष्ठसचयैरपि तृप्येत् । उदधिं नदीशतैरपि तृप्येत् । कामसुखं पुमान् न तृप्येत् खलु । अहो कापीय कर्मणो बलवत्ता बलिष्ठत्वम् ॥ ७२ ॥ वपुरित्यादि । वपुरपि शरीरमपि । आयुषः क्षये । आन्तरम् अन्तःस्थितं प्राणिनम् । अतिमात्रम् अतितराम् । त्यजति खलु । अहो । बहिरङ्गैः बाह्यस्थितैः धनमित्रशान्धवैर्विह्वले विद्योगेऽत्र विस्मयः कः, न कोऽपि ॥ ७३ ॥ सुखेत्यादि । इष्टसमागमे इष्टसंयोगे । यथा येन प्रकारेण । सुखम् । तथैव तस्य इष्टस्य विरहे विद्योगे च । असुखं दुःखम् । अतएव सुधियः पण्डिताः । सङ्गमु० सङ्गस्य सुखं सङ्गसुखं तत्र एकनिस्पृहा अद्वितीयेहारहिताः सन्ति । निर्वृता मुक्ताः । सज्जन्ति सावधाना भवन्ति ॥ ७४ ॥ हितमित्यादि । कश्चन हितमेव मोक्षस्तत्कारणतत्त्वं च हितं तदेव । न वेत्ति । अन्यः पुमान् । खलु शास्त्रोक्तो । तत्र हिते । सशयः सन्देहम् । भजते । परः अन्यः । विपरीतरुचिः विपरीता अतद्गुणे तद्गुणाभा रुचिः श्रद्धा यस्य सः । एवविधैस्त्रिभिर्ज्ञानतमोभिः अज्ञानान्धकारैः । जगत् भुवनम् । आहतं बाधितम् । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेऽपि न प्रवर्तते इति ॥ ७५ ॥ परिणामेत्यादि । जिनवाक्यम् अर्हद्वचः । विहाय त्यक्त्वा । शरीरिणा प्राणिनाम् । परि० परिणामस्योदककालस्य सुखम् । न विद्यते । सरुगा हितकार्योपधः पथ्यमिव । यथा पथ्यं विज्ञायोपधः परिणामहितं न । अनात्मज्ञतया जडतया । तत् जिनवाक्यम् । न रोचते ॥ ७६ ॥ यथाविधिं त्रिधिमनतिक्रम्य । श्रुतं शास्त्रम् । अधिगम्य परिज्ञाय । उत्तमाश्च ते साधवश्च तेषां सगमः संपर्कम् । प्रतिपद्य आश्रित्य । इमां प्रसिद्धाम् । भवफलगुतां ससारस्यासारत्वम् । अवयन् जानन् । अहमिव अहं यथा । अपरः अन्यः । कः पुमान् प्रमाद्यति, न कोऽपि ॥ ७७ ॥ सुखमित्यादि । मन्दमतिः जडः । आयतिदुःखम् उदकासुखकरम् । अक्षत्रम् ऐन्द्रियकम् । सुखं भजते बुद्धिमान् न । अत्रार्थान्तरमुपन्यस्यते—'खलु अहो । कः अमन्दधीः । मधुना दिग्धं प्रलिप्तं मुखं यस्याः सा ताम् । असिधारा खङ्गधाराम् । लिलिक्षति लेढुमिच्छति, न कोऽपि ॥ ७८ ॥ असुखैकेत्यादि । यः प्रविरक्ता निर्विण्णा मतिर्यस्य सः । असुखमेवैकं फलं यस्य स तम् । परलवः किसलयम् । टसिति झटिति । प्रभज्य आमर्त्य । न प्रवर्तते । स पुरुषः । श्रेयसि मुख्यार्थम् । वञ्चितः विप्रलब्धः । ह्रीः विस्मये । निर्विण्णेन झटिति उद्यमो विधेयः इति । भावः ॥ ७९ ॥ इतीत्यादि । स चारुचेता चारुमना । इति उक्तप्रकारेण । विषयेभ्यो विरक्तः सन् । छन्नया गूढया । मुक्तिद्वया निर्वृत्ति-संचारिकया । स्वयमात्मना । कर्णजाह् श्रवणसमीपम् । एत्य आगत्य । व्याहृत इव आहूत इव । मुनिमार्गे रत्नप्रये । चेतसा मनसा । न्यविशत तस्थी । उचितमेतत् । हि यस्मात् । मतिभाजा मतिमताम् । काल-लब्धिः । वन्ध्या निरर्थिका । न भवति ॥ ८० ॥ प्रपृच्छयेत्यादि । स राजा कनकप्रभः । अपरेद्युः अन्येद्युः । आत्मनः स्वस्य । उद्यन्ती अतिवर्धमाना श्रौर्यस्य स तम्—उद्यच्छ्रियम् । तः प्रसिद्धम् । सुतः पुत्रम् । प्रपृच्छद्य आपृच्छद्य । च पुनः । विगलन्ति पतन्त्यश्रूणि रोदनविन्दवो याभ्यां ते तदक्षिणो तस्य नेत्रे । प्रमृज्य सविशुद्धे विधाय । अविनिन्दितं निन्दारहितम् । श्रोधरं श्रोधराभिधानम् । मुनीन्द्र यतीशम् । समभिवन्द्य प्रणम्य । भूरिभिः प्रचुरैः । नृपतिभिः समम् । तपः तपश्चरणम् । समविशिष्ट्रिये आश्रितः ॥ ८१ ॥ गुरुविरहेत्यादि । तदा तस्मिन्नवसरे । पद्मनाभः भूमीशः । नरपतिपदं राज्यम् । आस्थिनोऽपि समाश्रितोऽपि । गुरुविरहभवेन पितृवियोगजनितेन । असुखेन दुःखेन । भृशम् अत्यर्थम् । तताम चकलाम् । हि यस्मात् । बाधवैविध्युक्ता त्रियोगिनी । लक्ष्मीः । मुदे हर्षाय । नहि भवति ॥ ८२ ॥ विपुलेत्यादि । अथो सुधो । त्रिपुलं विशाल-प्रतिभाभिः । वृद्धामात्यं प्रौढसचिवं । कृतप्रतिबोधनं कृतप्रतिबोधनं यस्य सः, सन् । कियद्भिः परिमते । दिने दिवसे । पितृविरहं जनकवियोगजनितम् । शोकं, हित्वा । नयनविगलदशाव्यापूरा नयनाभ्यां विगलन्तो

वाष्पापूरा यस्याः सा ताम् । स्वामिस्ने० स्वामिनः कनकप्रमस्य स्नेहस्तेनाकुलीकृत चेतो यस्या सा ताम् ।
उभयोर् उभयप्रकाराम् । प्रकृति प्रजाम् । समभाव [य] त् सस्कृतवान् ॥ ८३ ॥ एतस्मेत्यादि । अनूजु
वक्र । अयमष्टमोमृगाङ्कः अष्टमोचन्द्रः । एतस्य महोपतेः । विकट च तल्ललाटपट्टक च तेन । ध्याक्षितः
जित । इतीव सजातानिभिः सजाता आनतिर्येषु ते तैः । भूपालं राजभिः । नृपासनस्ये सिंहासनस्थिते ।
तत्र राजनि । कुटिलता वक्रत्वम् । न भेजे । यत्रायमष्टमोमृगाङ्कोऽनेन वक्रतरोऽपि जितस्तत्र के वयमिति
वक्रत्व विहाय पदयो पतिता इति भावः ॥ ८४ ॥ तेजोनिघावित्यादि । स पयनाभः भूमिपतिः । तेजोनिघो
महोवामनि । उदयधाम्नि उदयास्यदे । सुवर्णनाभः सुवर्णनाभाभिधाने । तनये पुत्रे । युवराजशब्द युवा चासौ
राजा च युवः । तेन शब्दचते आहूयते युवराजशब्दः, तम्—युवराजाभिधानम् । प्रवर्त्य । सोमप्रभाः सोम-
प्रभाया दशनाः । सोमः तैर्जात च तत् किण च तेनाङ्कितश्चिह्नित ओष्ठो यस्य सः, सन् । भोगान् विपयान् ।
सदा अनुभवन् निर्विशन् । अवास्थित तस्यो ॥ ८५ ॥

इति चन्द्रप्रमचरितमहाकाव्यपञ्जिकाया प्रथमः सर्गः ३ ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

आसमीमासादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनिः ।

श्रुतादि स मुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥ १ ॥

आस्थान सदः । प्रतोहार द्वारपालः । वनपालः मालाकारः । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥ १ ॥
मनोहरे शब्देन मनोहरनामनि, अर्थेन हृदयहारिणि ॥ २ ॥ पुण्डरीक सिताम्भोजम् ॥ ३ ॥ दाहण भोषणम् ।
समाहारेण सङ्करेण ॥ ४ ॥ मोक्षस्य मुक्ते सधानमेकाग्रता तत्र चित्त यस्य सः, पक्षे मोक्षो वेद्यम् । गुणस्थानानि
मागणा गत्यादयस्ताम्या शोभमानेन, पक्षे गुणो मोर्वी मार्गणः शरः ॥ ५ ॥ परिनिष्ठितः परिकलितम् ॥ ६ ॥
सुवर्णे शोभनाक्षरैः कनकैश्च । मुक्ताः सिद्धाः मुक्ताफलानि च । कर्णपूरायन्ते कर्णयोः श्रोत्रयोः पूरायन्ते
कुण्डलायन्ते च ॥ ७ ॥ गणनीयता गणनाविषयता गणेन जनवृन्देन नीयता प्राप्यता च ॥ ८ ॥ पासुसपर्कात्
रजःससर्गात् । वासचूर्णेषु सुगन्धिद्रव्येषु ॥ ९ ॥ भास्वान् सूर्यः, पक्षे दीप्तिमान् । सेव्यपादः सेव्यरश्मिः, पक्षे
सेव्यचरणः । कुमुदः कुवलयः, पक्षे भूमुदम् ॥ १० ॥ विवक्षामि वक्तुमिच्छामि ॥ ११ ॥ अनपेक्ष्य अनादृत्य ।
कोरकान् उद्मेदान् ॥ १२ ॥ विसोढ सहितम् ॥ १३ ॥ मधुगण्डूपान् मधुकुरलकान् । अनादृत्य अनपेक्ष्य ॥ १४ ॥
तिलकः तिलकवृक्षः । व्यकसत् विकारमगमत् ॥ १५ ॥ जातविबोधा समुत्पन्नपरिज्ञानाः । अलयः भ्रमरा
॥ १६ ॥ शुकैः कीरैः ॥ १७ ॥ कुड्मलः कलिका ॥ १८ ॥ शिखण्डिना मयूराणां ताण्डवस्य नृत्यस्य
[आटोपः] ताण्डवाटोपः नृत्यविस्तारम् ॥ १९ ॥ पलायमानस्य देशत्यागः विदधतः । बाणावलिः शरपङ्क्तिः
॥ २० ॥ शुचिसगात् ज्येष्ठसन्धात्, शुचिः निर्मलो वा ज्येष्ठः, सकलजगत्पूज्यत्वात् ॥ २१ ॥ रोमाञ्चक-
ञ्चुकाधानात् रोमःपर्ववारणाधारणात् ॥ २२ ॥ सहजः जात्युत्पन्नम् ॥ २३ ॥ मुनिवृत्तान्तशसिनीं यतिवार्ता-
कथयित्रीम् । उद्वेलः उत्कल्लोलः ॥ २४ ॥ पारितोषिकैः सतोषजनितैः । कृतार्थः कृतकृत्यम् ॥ २५ ॥ घोषयन्
उच्चरन् । उदस्यात् उत्तिष्ठति स्म ॥ २६ ॥ लक्ष्यम् अभिन्यासम् ॥ २७ ॥ व्यानखे व्याप्नोति स्म । सकेतिनो
सकेतयुक्ता ॥ २८ ॥ पञ्च च षट् च (पञ्च वा षड्वा) पञ्चषा तान् । पत्नीन् पदातीन् । अक्षुम्भ्यत
चुक्षोमः ॥ २९ ॥ चचालः जगाम ॥ ३० ॥ लावण्येन लवणत्वेन सक्त्रान्तानि प्रतिविम्बितानि दिदृक्षूणां
द्रष्टुमिच्छूनां नयनानि यत्र सः ॥ ३१ ॥ पिप्रिये तुष्टः ॥ ३२ ॥ विपरिश्चमः विगतखेदः ॥ ३३ ॥
समादिश्य उपदिश्य आवासय संरक्षय ॥ ३४ ॥ चामरादिवरिच्छदा चामरादिपरिकरोपेताम् ॥ ३५ ॥

१. जः शब्दते । २. च 'चरित' इति नास्ति ज 'चरित्र' इत्यस्ति । ३. च प्रथमसर्गः । ४. जः क्षयः ।

शरत्प्रसन्ने वर्षान्तिनिर्मले ॥ ३५ ॥ त्रि परीत्य त्रिः प्रदक्षिणोक्त्य । न्यविक्षत उपविष्टवान् ॥ ३७ ॥ मुकुली-
कुर्वन् कोशोविदधत् । शीतगुत्वं चन्द्रत्वम् ॥ ३८ ॥ शोभा कान्तिः ॥ ३९ ॥ शान्ते उररते । जगाद बभाण
॥ ४० ॥ निरालोके नि प्रकाशे । आलोक इव उद्योत इव ॥ ४१ ॥ स्फुरित प्रतिभासितम् ॥ ४२ ॥ गुरु-
प्रत्ययवर्जित गुरुविश्वासरिक्तम् ॥ ४३ ॥ प्राहुः वदन्ति । नास्तिकागम चार्वाकसिद्धान्तम् । मानगोचर-
प्रमाणविषय ॥ ४४ ॥ तस्यात्यये जीवाभावे, अजीवः कथं वक्तुं युज्यते, जीवाजीवयो सापेक्षत्वात् ॥ ४५ ॥
च पुनः तदत्यये बन्धमोक्षप्रभृतयो जीवधर्मा कथं स्युः ॥ ४६ ॥ उपप्लुत बावितम् । सवृतम् अप्रसारित
वा कल्पितम् (कल्पितं वा) । जीवो नास्ति, अजीवोऽपि नास्ति ततस्तत्त्वमुपप्लुतमेवेति तत्त्वोपप्लववादिनः
॥ ४७ ॥ विसवदन्ते मिथ्या जल्पन्ति ॥ ४८ ॥ केचित् साख्याः । केचित् मीमांसका एव । अन्ये नैयायिका ।
अन्ये बौद्धाः ॥ ४९ ॥ गहने दुःप्रवेशे, गहने बने ॥ ५० ॥ उच्चार्या मद्भूमिप्रायाम् । त्रिरराम तूष्णीं चकार
॥ ५१ ॥ ईश्वरबुद्धयः प्रत्यग्रप्रतिभा ॥ ५२ ॥ अस्पृष्टपरदूषण परोपकल्पितदूषणसपर्करहित यथा स्यात्
॥ ५३ ॥ 'जीवो नास्ति' इति चार्वाकैरुपन्यस्यस्ते । प्रसिद्धो धर्मो पक्षः । तत्र चार्वाकाप्रसिद्धस्य जीवस्य
पक्षत्वकरणे स्वविडम्बना कः कुर्यात् ? प्रसिद्धपक्षस्य हेतुविषयत्वं क्रियते । अथवा जीवो नास्ति अनुपलब्धे —
इति भवतानुपलम्भविषयोक्रियमाणो जीवः पक्षः प्रत्यक्षेणोपलम्भेन स्वसवेदनलक्षणेनैव निराकृत इति
॥ ५४ ॥ कथमुपलम्भविषयो जीवः, इति चेत्, उच्यते—प्रतिजन्तु इत्यादि । प्रतिजन्तु पक्षः, जीवः प्रतिभा-
सते इति साध्यो धर्मः, स्वसवेदनगोचरत्वात् (इति हेतुः) । न चेद स्वसवेदनगोचरत्वम् असिद्धं, सुखदुःखादि-
पर्यायैराक्रान्तत्वात् ॥ ५५ ॥ प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्य, अतः प्रमाणमेव मीमांस्यते । ननु चेद स्वसवेदन-
लक्षण प्रमाणम् असिद्धम्, इति चेत्, उच्यते—न चास्वेत्यादि । ज्ञान—स्वसवेदनम्, अस्वविदितं भवति
वेद्यत्वात् । यद्वेद्यं तदस्वविदितं यथा कलशादि । न च—न वाच्यम् । यथा प्रदोषः स्व प्रकाशयन्नेवार्थं
प्रकाशयति तथा ज्ञानं स्वं विदन्नेवार्थं वेत्तीति ॥ ५६ ॥ यदि ज्ञानं स्वं वेत्ति तदा ज्ञेयमेव, न ज्ञानम्, इति
चेत्, न, अस्ववेदिनो विषयान्तरसंचाराभावात् । अवयवाः—ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकं स्वव्यवसायात्मकत्वात् । यत्र
स्वव्यवसायात्मकं न तदर्थं व्यवस्यति । यथा घटः । न चेदमसिद्धमर्थव्यवसायात्मकत्वं ज्ञानस्य सकलजनानाम-
न्योन्यज्ञानानां परस्परपरिज्ञानापेक्षया ज्ञेयत्वात् । अथवा सामान्यमेव व्याख्यानम् । अस्ववेदिनः स्वपरिज्ञान-
रहितस्य विषयान्तरे चेतनाचेतनान्तरे संचारो न स्यात् । अपरापरबोधस्य अन्योन्यपरिज्ञानस्य वेदनीयस्य
ज्ञानजन्यस्य घटनात् ॥ ५७ ॥ तर्हि अनवस्था स्यात्, इति चेत्, अनवस्थाप्यश्रेष्ठा । नमस्त्यलविसर्पिणी अन-
वस्थालता च स्यात् भवेत् । तेषु अपरापरबोधेषु यदेवाविदितं तदेव पूर्वस्य स्वस्य वेदकं न स्यात् ॥ ५८ ॥
ततश्चार्वाकः प्राह—विषयविज्ञानं परोक्षमेव, तत्परोक्षत्वे विषयस्यापि परोक्षत्वमेव ॥ ५९ ॥ इति चेत्,
परोक्षमपीष्टमेव । परोक्षादपि ज्ञानादर्थधिगतिरर्थपरिज्ञानमिष्यते । यथा अर्थः परेण विदितस्तथा स्वविदितोऽ-
पि भवेत् । अतः स्याद्वादमतापेक्षया जीवः स्वकीये कारये स्वसवेदनप्रत्यक्षात् सिद्धः, परकीये चानुमाना-
दिलक्षणात् परोक्षादिति भावः । तदुक्तम्—'स्वसवेदनतः सिद्धे निजे वपुषि चेतने । शरीरे परकीयेऽपि स
सिद्धश्चेत्यनुमानतः ॥ ६० ॥' तस्मात् कारणाद् युक्तिः । प्रमाणोपपत्त्या स्ववेदने स्वयं वेदने नाम्नि प्रत्यक्षे
प्रमाणे सिद्धे व्यवस्थापिते सति । नास्तित्ववादिना चार्वाकतत्त्वोपप्लवानां प्रत्यक्षेण बावा प्रत्यक्षबाधा कथं न
भवेत् । अव्यक्षेण जीवमपह्नुवानानां तेषां प्रत्यक्षमेव जीवव्यवस्थापकं भवेदिति भावः ॥ ६१ ॥ पुनः स्याद्वादी
चार्वाकमनुसवत्ते । गर्भादिमरणान्ते प्रकृतपर्यायापेक्षे जीवे सिद्धेऽपि तस्य जीवस्य प्रागूढं—जन्मनः प्राङ्
मरणाच्चोर्ध्वं कथं सिद्धिर्यदोति मन्यसे ॥ ६२ ॥ तदेदमुत्तरमाह—तत्रापि जीवे सदकारणवत्त्वेनानादिता,
अनन्तता च सिद्धा । वाय्वग्निपृथिवीपयसा यथा । वादिप्रतिवाद्यपेक्षया । व्यवस्थाप्यमानो जीवः पक्षः ।
अनाद्यनन्तो भवति, सदकारणवत्त्वात्, येषां सदकारणवत्त्वं तेषामनाद्यनन्तत्वं यथा वाय्वग्निपृथिवीपयसाम् ।
सदकारणवाश्चासीत्, तस्मादनाद्यनन्त इति ॥ ६३ ॥ ननु चाकारणवत्त्वमसिद्धं तस्य, इति न वाच्यम् । अहेतुत्वम्
अकारणवत्त्वम् । तस्यासिद्धं न । कस्यापि हेतोः कारणस्य । अयोगतः अघटनात् । ननु च भूतानि हेतवः इति

चेत्, न सत्प्रत्येकपक्षयो क्रमेण युगपद्वा भूताना हेतुत्व च ॥६४॥ एतदेव मिश्रियते—प्रत्येकपक्षे एककाद्भूता-
ज्जीवोत्पत्तौ जीवाना भूतसंख्या प्रसज्यते । सहपक्षे युगपदेतेभ्यो जीवोत्पत्तौ तेभ्योऽसविद्रूपोऽचेतनेभ्यश्चेतन
कथं स्यात् ॥६५॥ कुत, हि यस्मात् घटपटादिषु कार्यणु सजातीयमुपादानं दृष्टम्, कस्मात्, मृदादीना हेतूना
कारणाना घटाद्यनुगमेषणात् घटादिकार्यानुवर्तनात् ॥ ६६ ॥ स्यान्मतं विजातीयानि कारणाद्विजातीयकार्यो-
त्पत्तिदर्शनाच्छूनादेः शरादिवत् इति । तथापि शूनादेः शरादिना व्यभिचारोऽपि न युज्यते । कस्मान्, पुद्ग-
लत्वेन पुद्गलत्वजात्या सजातीयत्वमभवात् ॥६७॥ अथवा यदि विजातिभ्योऽपि भूतेभ्यश्चेतनो जायत एव तदा
पयसोऽपि पृथ्वी भवेत् । एव च तत्त्वचतुष्टयं न—तत्त्वमकरं स्यात् ॥ ६८ ॥ ननु भूताना चेतन्योत्पत्तौ सहका-
रित्वमेव, इति चेत्, न, उपादानाभावात् भूम्यादिव्यतिरेकतः भूम्यादि विना अन्यदुपादानं च भवन्मते नास्ति
येनोपादानेन सत्ता भूताना सहति* समुदायः सहकारिणो कल्प्येत ॥६९॥ कार्ये कोऽप्युपादानधर्मो नावलोक्यते,
भिन्नलक्षणत्वात् । शरीरे तदस्येऽपि जीवे विरुतिदर्शनात् विविधाकृत्यवलोकनात् ॥ ७० ॥ घटादिकारणेषु
मृदादिषु । एतन् भिन्नलक्षणत्वम् । नैवमते च । ततः तस्मात् । अनुमानवाधापि पक्षो जायते । यदा प्रत्यक्षेण
पक्षवाधा तयानुमानेनापीति रहस्यम् ॥ ७१ ॥ तस्य जीवस्य । अनावसाधनेऽनुपपत्त्या हि हेतुरसिद्धः स्वमवेद-
नस्य तद्भावसाधकत्वात् ॥ ७२ ॥ विभिन्नप्रतिभासित्वात् चिदचितो प्रतिभासभेदात् ॥ ७३ ॥ अथाहापर-
भवतु नामैवमात्मा प्रत्यक्षादिसिद्धः, स च सर्वथा नित्य एव, इत्येव युज्यन् प्रत्यक्षेण बाधित एव ॥ ७४ ॥
कथं प्रत्यक्षाबाधिता ते, यत आत्मा प्रतिप्राणि सततं सुखदुःखादिपर्ययविवर्तमानः स्ववेदनात् प्रकाशते ॥ ७५ ॥
ते च सुखदुःखादिपर्याया जीवात् सर्वथा विभेदिनः, इति चेत्, न भेदे मति 'तस्यामो' इति सवन्वानु-
पपत्तेः ॥ ७६ ॥ अस्ति समवायलक्षणं सगन्ध इति न वाच्यम्, नित्यस्य समवायो न युज्यतेऽनुपकारित्वात् ।
यत सर्वापि सगन्धसमवस्थितिरूपकाराश्रयैव स्यात् ॥ ७७ ॥ अस्ति नित्यस्योपकारित्वम्, इति चेत्,
तस्मादुपकारोऽभिन्नो भिन्नो वा । अभिन्नश्चेत् समो भिन्नश्चेत् सवन्वासिद्धिः । उपकारान्तरमपेक्ष्य सगन्ध-
करणेऽनवस्थितिः स्यात् ॥ ७८ ॥ ततो जीवः सुखदुःखादिपर्ययः स्यात् कथंचिदभिन्नं परिणामित्वात् । तथा
च कथं कूटस्थनित्यता ॥ ७९ ॥ एतेन कूटस्थतानिराकरणेन । तस्य आत्मनः । जडताम् अज्ञत्वम् । द्रवाणां
नैयायिकविशेषा । विनिवारिता प्रतिक्षिप्ता । चिद्रूपसुखदुःखादिपर्यायं विवर्ते । ऐश्वर्यसंभवात् परिणा-
मित्वेनैवघटनात् ॥ ८० ॥ तर्हि आत्मा अकर्ता, इति चेत्, तस्य आत्मनोऽकर्तृतापि न च, बन्धाभावादि-
दोषात् । हि—यस्मात्, कुशलाकुशलक्रिया-मनोज्ञानमनोज्ञकार्याणि अकुर्वन् आत्मा कथं वक्ष्येत, न कथमपि
॥ ८१ ॥ एतदेवोच्यते—कापिल 'आत्मा भोक्ता' इति भुक्तिक्रियायां स्वयं कर्तृत्वं वदन् तदेवापहनुवानं
किं न जिह्तेति ॥ ८२ ॥ ननु आत्मा न वक्ष्यते, इति चेत्, न, अचेतनस्य प्रधानस्य बन्धादिरप्ययुक्तिकः ।
चेतनमे (८) व वक्ष्यते इत्यर्थः । तस्माद् आत्मनोऽकर्तृता पापादपि पापीयसी मता ॥ ८३ ॥ चित्तसतति-
मात्रम् आत्मा, इत्येके । तत्र चित्तसततिमात्रत्वमपि [अ] युक्तं प्रकल्पितम्—स्थापितम् । यत सतानिव्यतिरेकेण
काचित् सततिर्न । पूर्वं सतानी चेत् ततः सततिर्वक्तुं युज्यते ॥ ८४ ॥ सतानिनः सकाशात् सततिभिन्ना
अभिन्ना वा । यद्यभिन्ना तर्हि तत्समा । भिन्ना चेत्, सतानिनो भिन्ना सततिनित्यानित्या वा । अत्रोच्यते
व्यतिरेकेऽपि सतानिनः सकाशात् सतानव्यतिरेकेऽपि यदि तस्य नित्यत्वमिष्यते तदा क्षणिकैकान्तवादिना
प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात् । 'सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्' इति तेषां प्रतिज्ञा ॥ ८५ ॥ सतानस्य क्षणिकत्वेऽपि यद्
दूषणं सतानिपक्षे निक्षिप्यते तत् सतानेऽपि । ततः सतानस्यापि क्षणिकत्वे तस्य क्षणिकत्ववादि (न)
सर्वमेव कृतनाशादिकं प्रसज्यते ॥ ८६ ॥ तस्य व्यापकत्वेन कृतनाशादेरभावः, इति चेत्, न, तस्य व्यापकता
घटना नोपदीकृते, स्वसविदितरूपस्य तस्य देहाद् बहिरवेदनात् ॥ ८७ ॥ तस्माज्जीवः प्रमाणतोऽनादिनिधनो
देहप्रमाणकः स्थितः, कर्ता भोक्ता चिदाकारः सिद्धः ॥ ८८ ॥ येऽप्यजीवादयो भावा तेऽपि सिद्धाः, तदपेक्ष-
त्वात् । तत् तत्त्वम् उपप्लुतं न ॥ ८९ ॥ अपरे मीमांसप्रक्षपातिनो मीमांसका जीवाजीवा [दि] षड्वर्गं
प्रतिपद्य अङ्गीकृत्य मोक्षे विप्रतिपद्यन्ते विवदन्ति (न्ते) ॥ ९० ॥ तेषामपि मीमांसकानामनुमानबाधा

पृष्ठत परिधावति । यतो मोक्ष कर्मक्षयो निगद्यते, सचानुमानतः सिद्धः ॥ ९१ ॥ तथा हि^१ क्वचिदपि पुंसि पक्षः । कृत्स्नावृत्तिक्षयोऽस्तीति साध्यो धर्मः । तत्कार्यसकलज्ञत्वस्यान्याथानुपपत्तेः । आवृत्तिक्षयः कारण सर्वज्ञत्व च कार्यम् ॥ ९२ ॥ ननु च सर्वज्ञः कश्चिद् नास्ति, साधकाभावात्, इति चेत्, कस्यचित् सर्वज्ञत्वमसिद्धं न, बाधकात्प्रत्ययात्—बाधकाभावात् । सर्वत्र वस्तुव्यवस्थितिर्वात्रिकाभावादेव ॥ ९३ ॥ तथाहि—तस्य बाधक तावत् प्रत्यक्ष नोपपद्यते, अक्षजत्वात् । तस्यात्यक्षेऽतीन्द्रिये विधिर्न निषेधनः ॥ ९४ ॥ अनुमानमपि तद्वाधा विधातु क्षमं न, यतोऽखिलं पुरुषत्वादि तल्लिङ्गं व्यभिचारि दृश्यते ॥ ९५ ॥ कथं तल्लिङ्गं व्यभिचारि, इति चेत्, यथा हि पुरुषत्वेऽपि कस्यापि वेदार्थज्ञानगोचरोऽतिशयस्तद्वत् कस्यापि सर्वार्थज्ञानगोचरोऽपि ॥ ९६ ॥ यथा देशान्तरे कालान्तरे चाखिलो रासभः शृङ्गी न तथा देशान्तरे कालान्तरे कश्चित् पुमान् सर्वज्ञोऽपि नास्ति [॥ ९७ ॥] इत्याद्युपमानं हि युक्तं न, इष्टविधातात् । कथमिष्टविधातः, इति चेत्, तथाहि—खचरादीनां खगमनादिकं न स्यात् । यथात्रत्येदानोन्तनपुरुषा खगामिनो न, तथा देशान्तरे कालान्तरे च नैवेतोऽष्टविधातः ॥ ९८ ॥ तस्माद् यस्य सा सकलज्ञता असौ नरविशेषः । तथैव खरविशेषश्चेत् विपाणिता च स्यात् ॥ ९९ ॥ तर्हि अर्थापत्तिः सर्वज्ञाभावसाधिका, इति चेत्, न, अर्थापत्तिरपि सर्वज्ञाभावसाधिनी नास्ति, तेन विना सर्वज्ञाभावप्रतिबद्धः कोऽर्थः सम्भवो यस्त सर्वज्ञाभावः प्रकल्पयेत् ॥ १०० ॥ आगमेनापि कर्तृकेनाकर्तृकेन वा सर्वज्ञो न बाध्यते, कर्तृहीनस्य तस्याप्याग [म] स्यात्प्रत्ययान्तमसम्भवात् ॥ १०१ ॥ अकर्तृक एवागमः, कर्तुरस्मरणात्, इति चेत्, कर्तुरभावः कर्तुरस्मरणादिभ्यो न सिद्धयति, अज्ञातकर्तृकैर्वाक्यैर्व्यभिचारस्य सम्भवात्—प्रटनात् ॥ १०२ ॥ पौरुषेयेष्वसम्भवी कश्चिद्विशेषो पौरुषेये नास्ति । यथा अतीन्द्रियार्थसवादोऽभीरुषेये तथा पौरुषेयेऽपि दृश्यते ॥ १०३ ॥ ततो विवादापन्नं शास्त्रं सकर्तृकं दृष्टं, दृष्टकर्तृकतुल्यत्वात् । यद् दृष्टकर्तृकतुल्यं तत् सकर्तृकं, यथा अकलङ्कादिशास्त्रम् [॥ १०४ ॥] तस्मादकर्तृकं शास्त्रं सर्वज्ञबाधकं नास्ति, कृतकं च । तत् कृतकं द्विधा भिन्नं सर्वज्ञकर्तृकमसर्वज्ञकर्तृकं चेति [॥ १०५ ॥] तावद् असर्वज्ञप्रणीतमतोऽतीन्द्रिये प्रमाणं न । तु—पुनः । सर्वज्ञप्रणीतं तस्य प्रत्युत साधकमेव ॥ १०६ ॥ प्रस्तुतस्य प्रमाणपञ्चकाभावः प्रत्यक्षादिनिराकृतिः ॥ १०७ ॥ अक्षादिवुद्धिवत्—इन्द्रियज्ञानं यथा ॥ १०८ ॥ रत्नत्रयनिबन्धन—रत्नत्रयनिबन्धनः कारणं यस्य सः ॥ १०९ ॥ चुम्बकै—चुम्बकपाषाणैरिव । आचकर्षं निष्काषयति स्म ॥ ११० ॥ प्रपद्य अङ्गोऽकृत्य निश्चिन्त्येत्यर्थः ॥ १११ ॥ आरेमे प्रारब्धा । परा उत्कृष्टा ॥ ११२ ॥ तृतीये पुष्करार्थनामनि । लताभवनैः वल्लीमण्डपैः ॥ ११३ ॥ सीतोदा नाम नदी तस्या उत्तरदिक्कृतम् ॥ ११४ ॥ बृहदु० दीर्घोर्ध्वदण्डपक्षात्पवारणशोभाम् ॥ ११५ ॥ अर्थवतीम् अर्थयुक्ताम् ॥ ११६ ॥ अकृष्टपच्यै लाङ्गलाद्यप्रयासपच्यैर्वान्यै पूर्णैः । निरोतो ईतिरहितः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषका शलभा शुका । स्वचक्रं परचक्रं च ससैवा ईतय स्मृताः ।' निरवग्रहे अवृष्टिरहितः ॥ ११७ ॥ कुक्कुटसपात्यै कुक्कुटसपाते वसन्तीति कुक्कुटसपात्यास्तैः ॥ ११८ ॥ परलोकक्रियोद्यता प्रेत्यभावक्रियोद्यमिनः ॥ ११९ ॥ अध्वन्याः पथिका ॥ १२० ॥ जिगीपतीव [जेतुमिच्छतीव] ॥ १२१ ॥ कृष्णानि मलिनानि । चरितानि आचरणानि ॥ १२२ ॥ निगमा ग्रामा ॥ १२३ ॥ मज्जत्सी० बुद्धिलासिनीसमूहस्तनविगलत्काश्मोरैः । जलधिरोपितं नद्यः ॥ १२४ ॥ त्रिविष्टपं त्रिदशालय इव ॥ १२५ ॥ रत्नोपलमरीचिभि रत्नपाषाणैकैः । ज्योतिर्गणविभा नक्षत्रनिकरदोषि ॥ १२६ ॥ मिमीते जानीते । शालसं प्राकारान्तरितसूर्यमृगाङ्गोदयम् ॥ १२७ ॥ अकाण्डेऽपि अकालेऽपि ॥ १२८ ॥ वासराधिपति सूर्यः । तुङ्गप्रतोलोशिखरम् उच्चपुरद्वारैश्चिरः ॥ १२९ ॥ तारतारा० मनोहरोद्भुसमूहैः ॥ १३० ॥ उत्तमिमतोद्भुभि स्थगिततारकैः ॥ १३१ ॥ मानेन प्रमाणेनावलेपेन वा । महाभोगा परिपूर्णतासहिता, गरिष्ठभोगाश्च । मत्तवा० पञ्चीवराजमाना प्रभिन्नगजशोभिनश्च । बहुभूमियुता बहुक्षणसहिता । प्रचुरभूमि [—भाज] च ॥ १३२ ॥ घनकिञ्जल्कं प्रचुरकेसरः । हिरण्यखचिता सुवर्णनिर्मिता ॥ १३३ ॥ पातालपवनारेका पातालवनभ्रान्तिम् ॥ १३४ ॥ काशसकाशा काशो^२ नाम तृणजातिः ॥ १३५ ॥ मुग्धस्त्रीणां बालाङ्गनानाम् [॥ १३६ ॥] मज्जत्पु० बृहत्सुचरित्रा-

१. व पि । २. व 'द्वार' इति नास्ति । ३. व 'काशो' इति नोपलभ्यते ।

सयनकचपतदुज्ज्वलमल्लिका । पञ्चभिः कुलकम् ॥ १३७ ॥ तीक्ष्णत्व कर्कशत्वम् । मानसे चेतसि ॥ १३८ ॥
कचेपु केशेषु । विरसत्वं रसाभावः [॥ १३९ ॥] विरोध वैर, पक्षिरोधश्च ॥ १४० ॥ [प्राकार०] प्राकार-
खातिकाधूलिशालैः ॥ १४१ ॥ मानेन प्रस्थादिना, प्रमाणेन वा । प्रमिन्वते प्रमाणविषयीकुर्वन्ते ॥ १४२ ॥
वापी दीधिका । वनम् उद्यानम् । आयतन चैत्यम् । सौघ राजसदनम् । तडाग कासार । गुरुणा बृहस्पतिना
॥ १४३ ॥

इति चन्द्रप्रभचरितमहाकाव्यपञ्जिकाया द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः

आसमीमांसादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनि ।

श्रुतादि स मुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

तत्र श्रीपुरे । आनन्दविषयोऽकृतस्वकीयसमस्तबन्धुपङ्क्तजः । न्यायगभस्तिसमूहनिराकृतदुर्नीतितिमिर ।
मुकुलीकृतशत्रुवधमुखचन्द्रश्च । भानुनिभ सूर्योऽयम् ॥ १ ॥ विलङ्घ्यमानमूर्ति अतिरुम्यमाणतनु । प्रभूष्ण
समर्थः ॥ २ ॥ अनुरागकरैः आनन्दविधायक । तन्मात्रं प्रकाशमात्रकार्यकरणसमर्थाय ॥ ३ ॥ सपूर्णः समग्रश्चासी
शारदनिशाकरश्च तेनेव कान्त मनोहर च तत् कीर्तिवल्लीवितान च मण्डल च सपूर्णः तेन परिवेष्टित
विष्टपान्त येन स । व्यसनापनोदात् आपदपसारणात् ॥ ४ ॥ व्यस्यन्ति पातयन्तीति व्यसनानि, प्रशान्तानि
सकलव्यसनानि यस्मात् स तस्मिन् । बुद्धिमाहात्म्यम् ॥ ५ ॥ अद्रिपतिना मेरुणा । हरिणा इन्द्रेण । वशिषा
जितेन्द्रियता । तुलित प्रमितम् ॥ ६ ॥ पदातिवृषभा भृत्यप्रधाना, पदातयश्च वृषभा बलीवर्दाश्चेति वा ।
आक्रम्य तिरस्कृत्य ॥ ७ ॥ यत्र क्वचित् यस्मिन्कस्मिन्चित्पुरुषे । जातनिर्भररुषा उत्पन्नगाढकोपेन ॥ ८ ॥
वरयोरलक्ष्म्या प्रधानशूरश्रिय ॥ ९ ॥ अजलोऽपि नदीनभाव समुद्रत्वम् । वसुमत्या तिलको वृक्षविशेषोऽपि,
अशोको वृक्षजाति । कलाघरोऽपि चन्द्रोऽपि दोषाकरो न बभूव । विराघोऽयं, तत्परिहार — अपि निश्चयेन
यतोऽजह पण्डितोऽतएव दीनभाव न भजे । यतश्च वसुमत्या वसुधायास्तिलको ललामभूतोऽत एवाशोक
शोकरहित । यतश्च कलाघरोऽतएव दोषाणामसौजन्यादीनामाकरो न बभूव ॥ १० ॥ अर्थसचयनिमित्त
द्रव्यसचयकारणम् । इतर काम । व्यपेक्षा परस्परश्रयम् । विजह तत्त्यजु ॥ ११ ॥ अभ्यर्थित प्रार्थित ।
आलयभूतम् आस्पदम् ॥ १२ ॥ मनाक् ईषत् धामाधिक तेजोऽधिक । तेन सूर्येण चन्द्रेण च ॥ १३ ॥
सरसिजाकरसनिवासिनी कमलवनवासिनी चासी श्रीश्च तद्वत् कान्तया मनोरमया । अव्यतिरिक्त्या अभिन्नया
॥ १४ ॥ लावण्यं सौन्दर्यसपदमलोदके । शरद्विशं शरन्निर्मलचन्द्रकरसित । समुदित चय गत ॥ १५ ॥
उच्चित्य परिज्ञाय । वज्रे^१ वृत्तवती ॥ १६ ॥ परीतवता वेष्टितवता ॥ १७ ॥ दोषाया रात्रे, दोषाणा
दीर्जन्यादीना च । तमसा अन्वकारेण पापेन च प्राभातिकी प्रभातसमयोद्भवा । अम्बुजवान्धवस्य सूर्यस्य ।
औ^२पविपते चन्द्रस्य । परिभूय तिरस्कृत्य ॥ १८ ॥ प्रणयकोपं स्नेहकषायविहितावकाशानि ॥ १९ ॥
अखिलावसर निखिलकृत्यम् । उदश्रुणो नयने यस्या सा स्रवद्रोदकनेत्रा ॥ २० ॥ विभक्तु विभागोभयत्र
विधातुम् । त्वरमाणवृत्ति 'कथय कथय' इति शीघ्रवर्तन । शोकसमुद्भवस्य शोकोत्पत्ते ॥ २१ ॥
दुर्वारवीर्या दुर्निवारपराक्रमा । प्रसृत विस्तृत । सोढुमशक्यतेजसि ॥ २२ ॥ अप्रभूष्णो, असमर्थात् । प्रणयस्य
स्नेहस्य ॥ २३ ॥ त्वदधीनवृत्तौ त्वदायत्तजीवने । त्वत्प्रेमनिधनमनसि तव स्नेहपरचेत^३सि । शाठ्य शठत्वम्
॥ २४ ॥ छन्दो (न्दा) नुव्रतिषु छन्द कारिषु (?) । निष्ठा० अन्त पुरस्त्रीलोकेषु । अशक्नुवत्सु असमर्थेषु
॥ २५ ॥ आपरि० असतोषकारणेषु ॥ २६ ॥ ह्रीवशान् लज्जावशात् । परेङ्गितज्ञा परचेष्टामवबुध्यन्ती

१ व वज्रेव । २ व औप^२ । ३ व ज 'कथय २' । ४ ज^४ परवशचे^४ ।

॥ २७ ॥ नियतिं विधिं ॥ २८ ॥ अनुभावः प्रभाव । अध्यक्षत् आरुरोह । आढ्य० घनिकुमारान्
 डिम्भान् ॥ २९ ॥ विपण्ण^१० म्लानमुखकमला । कुक्षि जन्म वा ॥ ३० ॥ मद्दिघा^२ मया सदृशा । पुष्पम्
 आर्तवं पुष्पम् ॥ ३१ ॥ स्त्यानधर्मिणि गर्भाधानवति । कार० निष्कारणकम् । व्यप० सज्ञाभिलाषी ॥ ३२ ॥
 चन्द्रोज्ज्वला मृगाङ्कुरहिताम् ॥ ३३ ॥ उज्जिता रहिताम् ॥ ३४ ॥ न्यपसत् पतिवती ॥ ३५ ॥ निशम्य
 आकर्ण्य ॥ ३६ ॥ शुच शोकस्य । ३७ ॥ कर्म चित्त कर्तव्य दैवमित्यर्थ ॥ ३८ ॥ अलम० मन्दगामिनि ।
 एकान्ततः सर्वथा इति भावमस्था न जानीहि ॥ ३९ ॥ नानाबुद्ध्यादिलब्धिसहिताः ॥ ४० ॥ प्रतिविधातुं
 प्रतिकर्तुम् । कष्टे मनोहरै । करदोकृताश अकरदा । करदोकृता आशा येन स ॥ ४१ ॥ अम्पया^३सीत्
 निर्जगाम ॥ ४२ ॥ नटन्मयूरे । कोमलकूजत्कोकिले ॥ ४३ ॥ तारापथात् अम्बरात् ॥ ४४ ॥ रोमहर्ष-
 चर्चितशरीर । नमाम अनसीत् ॥ ४५ ॥ निजस्मितेन ईषद्वात्येन ॥ ४६ ॥ सकुचत्कमलप्रतिमौ । रश्मिवि०
 दीप्तिमण्डलेन ॥ ४७ ॥ रजमः पापस्य ॥ ४८ ॥ उन्मूलयति मूलत उत्खनति । उदोरयते उत्पादयति ।
 अतिशयेनारूपमल्पोय [तस्य] ॥ ४९ ॥ प्रसोद प्रसादं कुक्ष । परिजानतः अवबुधतः । विरतिं वैराग्यम्
 ॥ ५० ॥ चेतोगता चेतसि स्थिताम् । अवबुद्धमानं परिजानन् । सूनुवाञ्छा पुत्राभिलाष ॥ ५१ ॥ सा
 सूनुवाञ्छा । अरिकुञ्जोन्मथनायैकोऽसहायो वीर । विव० अन्तरायकारणम् ॥ ५२ ॥ अग्रमहिषी पट्टदेवी ।
 पुटभेदने पत्तने । अभिनन्दिता समन्ताद्बुद्धि नीता सर्वबन्धवो येन स ॥ ५३ ॥ भ्रष्टकायकान्तिम् ।
 ईदृग् गर्भपीडिततनु ॥ ५४ ॥ प्रतिपद्य प्रतीक्ष्य । उद्धृतपुण्यान् ॥ ५५ ॥ अनपत्यम् अपुत्रम् । तस्य
 निदानस्य ॥ ५६ ॥ पृथुबाम्नि विपुलमहसि । अशेषितो निरस्त कर्मबन्धवो येन सः ॥ ५७ ॥ आनन्द्य
 आह्लाद्य । इष्ट० अभिलषितप्ररूपणेन । घाम स्थानम् ॥ ५८ ॥ पुरा पूर्वमुपचितैः पुष्टि नीतैः पुण्यैर्निबद्ध
 नियन्त्रितम् । आकलय्य विचार्य । निवबन्ध चकार । नियत निश्चितम् । अङ्ग प्रधान कारणम् ॥ ५९ ॥
 प्रक्षोभिता सभ्रमिता अखिता समस्ता सुरासुरनागलोका येन तत् । समासत्वाद आजगाम ॥ ६० ॥
 समोहितनितित्त पुत्रोत्पत्त्यभिलाषकारणम् । जितविम्बस्तानस्याध स्नान चक्रे ॥ ६१ ॥ प्रह्लादनम् आनन्दम्
 ॥ ६२ ॥ आपाण्डुरम् ईषच्छुभ्रम् ॥ ६३ ॥ प्रसूराण्डिम प्रसृता (त) पाण्डिमा यत्र । षट्चरण भ्रमर ।
 अनुचकार अनुसरतिस्म ॥ ६४ ॥ सर्प० कुचद्वययो (स्य) या विपाण्डुरता शुभ्रत्व तस्य गुणः, सर्वन्
 प्रसरश्चासी विपा० गुणश्च तेन ॥ ६५ ॥ अन्त समोपम् ॥ ६६ ॥ नीलोत्पलानि कुवलयानि । प्रथम
 विजितानि, इदानीं पुण्डरीकैः सिताम्भोजैः, स्रष्टुं अम्प्युपे ॥ ६७ ॥ शिरोष० शिरोषपुष्पकोमलगात्राया
 ॥ ६८ ॥ भावितोर्थकरम् आगामितोर्थनाथम् ॥ ६९ ॥ अमीषुनति सूर्ये ॥ ७० ॥ मुखर वाचालम् ।
 नरनाथगृहम् ॥ ७१ ॥ निरित्य निर्गत्य । जन्मवता प्राणिनाम् । प्रघोष प्रणादः ॥ ७२ ॥ निवेदयद्भूय
 सूचकेभ्य । अजीगणत् गणयामास ॥ ७३ ॥ रमसेन वेगेन । अन्त मध्यम् । हृदय मन ॥ ७४ ॥ शुभे
 दिवसे सुवर्णनिर्वृत्ते पुण्ये सर्वज्ञ पूजयित्वा वशवृद्धे यह मङ्गलनिमित्त 'श्रीवर्मा' इति नाम चक्रे ॥ ७५ ॥
 परान् शत्रून् । अमिताम् अयर्थादाम् । ननन्द ववर्द्ध ॥ ७६ ॥

इति चन्द्रप्रभचरितमहाकाव्यपञ्जिकायां तृतीय सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

आसमीमासादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनिः ।

स श्रुतादिमुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

पद्माकरवत् कमलवनवत् । श्लेषोपमा ॥ १ ॥ कलाभि चतुष्टयि, षोडश [भागे] इव ॥ २ ॥ उपास्य
 घसेव्य । विद्या चतुर्दश, उपविद्या तदन्या । प्रव्रण्ड इन्दुमि(रि)ति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥ वयसा वेपेण । आक-

१. व विशिन्न ज विविन्न० । २. व अमुमी ज असुपां ।

रोत्य खनिज ॥४॥ अवाप्तुं प्राप्तुम् । सदाभियुक्तं अभियुज्यन्ते इत्यभियुक्ता तैः सेवापरैः । उप० उप-
 जीवनविषयोक्त ॥५॥ इयेष इच्छति स्म ॥६॥ वदान्यता दानशील्यताम् । तद्वद्भिः वदान्यतायुक्तैः । परत
 अन्यत ॥७॥ शूरतर अतिशयेन शूरः । महोय गरीय । द्विपारेः सिंहस्य ॥८॥ स्पृष्टात् ईर्ष्याविशेषात् ॥९॥
 प्रपूरयन् पोषयन् ॥१०॥ खलस्वभावा दुर्जना ॥११॥ अभिभव० तिरस्करणचतुरम् ॥१२॥ आयतनम्
 आस्पदम् । उत्सेक गर्वम् ॥१३॥ षण्णा वर्ग पङ्क्त्यं स चासी रिपुश्च पङ्क्त्यं निरस्त पङ्क्त्यं रिपुर्धन स ।
 'कामः क्रोधश्च हर्षश्च मानो लोभस्तथा मद । अन्तरङ्गोऽरिपङ्क्त्यं क्षितोऽक्षाना भवत्ययम्' ॥१४॥ निदेशात्
 अनुग्रहात् (आज्ञात्) । उपयेमे परिणीतवान् ॥१५॥ नियोज्य निवेक्ष्य । धुर्यं धीरेयम् ॥१६॥ वाञ्छयेव
 कृत सनिधान यैः ॥१७॥ अम्बरत आकाशात् । विषयेषु भोग्येषु ॥१८॥ अशाश्वत विनश्वरम् । पुत्र-
 कलत्रैर्मोहित ॥१९॥ नगापगाः प्रसिद्धा ॥२०॥ क्षणक्षयिणि क्षणिके । स्थिराभिमान निश्चलमतिम् ॥२१॥
 समागमा सयोगा पुत्रमित्रकलादयः । ऋच्छति गच्छति ॥२२॥ कृते निमित्तम् ॥२३॥ अव्यपायाम् अवि-
 नश्वराम् । वृणुते स्वीकुर्वन्ति । अप पानीयानि ॥२४॥ अणुप्रमाणस्य परमाणुमितस्य । गिरोऽन्धोपम मेघ-
 प्रमितम् ॥२५॥ तालया कृत तालीय, काकस्य तालीय का० (काकागमनमिव तालपतनमिव काकताल, काक-
 तालमिव काकतालीयम्—काकतालसमागमसन्निभमिति यावत्) । क्लेश० कर्मणा विनाशात् ॥२६॥ फल्गु-
 भावम् असारताम् । अपगतराग ॥२७॥ मन्दोभवश्चासौ प्रेम्ण स्नेहस्य रसश्च । युवराजानम् (युवराजम्)
 ॥२८॥ वात्या वातमण्डली । उपेत्य आगत्य । विहन्तु त्यक्तुम् ॥२९॥ निजप्र० स्वस्य उद्यमताम् । अव-
 सान प्रान्तम् ॥३०॥ वयोऽनु० वयसा सह । प्रस्ख० गदगदा भवितुम् ॥३१॥ दुःखदावपीडितम् । परिपन्थिना
 प्रतिकूलेन ॥३२॥ पुरैव पूर्वमेव । अपेतम् उज्जितम् । अवतिष्ठे स्थितोऽहम् ॥३३॥ अपास्तव्यसन परि-
 त्यक्त्यनादि । अपहस्तित क्षितो निराकृतोऽरिवर्गाणामुदयो येन स ॥३४॥ अभ्युदिते उदय प्राप्ते । चारा
 गूढपुरुषा चक्षुर्यस्य स । 'गन्धेन गाव पश्यन्ति ब्राह्मणा वेदचक्षुषा । चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे
 जना' ॥३५॥ मोहोद्विज उद्वेगविषय मा कृथा । आत्मनो नम् आत्महितम् । निश्चयन कारणम् ॥३६॥
 निर्व्यसनस्य अनुद्वनस्य । गरीय गरिष्ठम् । व्यसनम् उपद्रवः—आपत् ॥३७॥ विधित्सु कर्तुमिच्छु ।
 एन परिवारम् । कृतज्ञताया कृतकृत्यताया (?) । उद्वेजयते उद्वेगविषय कुरुते ॥३८॥ दोषा दीर्घ्यादयः ।
 लोकद्वयम् इहपरलोकम् ॥३९॥ वृद्धानुमत्या मन्त्रिवचनेन । वि० निरालस्य । विनीयसान अनुनीयमान ।
 गुण्णा वृद्धेन ॥४०॥ निगृह्यत बाधयत । वन्दन स्तुतिपाठका ॥४१॥ सवृतमना । फला० निष्पत्ति-
 निश्चेयानि । निजस्येहितानि वाञ्छितकार्याणि ॥४२॥ आशा वाञ्छितानि दिशश्च । भूभूत रागान पर्व-
 ताश्च । करणा भागधेयाना, किरणाना च । निर्विवन्ध प्रतिकूलतारहित ॥४३॥ विश्राणयामास बद्धौ ।
 प्रतीयेष जग्राह ॥४४॥ श्रीप्रभो नाम मुनिस्तस्य पादभूजे । समासदत् प्राप्त ॥४५॥ विनिर्ययी निर्जगाम
 ॥४६॥ मौलम् अङ्गरक्षकृतम् आटविक मितलशङ्करादिजनितम् । सामन्तबल क्षत्रियसैन्यम् ॥४७॥
 खरकेशधूसरम् । पर केवलम् । दिशाम् आशानाम् ॥४८॥ अप्रतिकूल अनुकूल । व्याघ्रनन प्रक्रमनम् ।
 अन्तर्दधे तिरोहित ॥४९॥ प्रयाण० विजयसमय । मातङ्ग (ज्जा) हस्तिन । प्रतान धूलिप्रसर
 ॥५०॥ मूर्च्छन् व्याप्नुवन् । विवरेषु रन्ध्रेषु ॥५१॥ प्रत्युद्यये प्रतिगृहीत ॥५२॥ निशम्य श्रुत्वा ।
 प्रस्थान विजयप्रयाणम् । महाव्याकुल० व्यग्रचित्तानाम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥५३॥ अनपेक्ष
 अवगणय ॥५४॥ भयदिह्म० साध्वसविह्वलाङ्गाः । शरण्य शरणार्हम् । अपोह्य परित्यज्य ॥५५॥
 शौर्येण शूरत्वेन शोण्डैरुद्धतैः । अम्येत्य आगत्य । पतङ्गाना पक्षिणा वृत्तिम् ॥५६॥ पत्र वाहनम् । अशेषाणि
 समस्तानि रत्नानि । उपायनीकृत्य प्राभूतीकृत्य । हिमर्तुवृक्षा यथा प्रालेयोपहृता क्षातिताङ्गा पत्रादिरहिता
 भवन्ति ॥५७॥ गृहीत० स्वीकृतद्रव्यविशेषान् कृत्वा । न्ययुडक्त अम्यापयत् ॥५८॥ उपेयुप समागतान् ।
 अन्वग्रहीत् पितृपदेषु अनुजग्राह । तनूजान् पुत्रान् ॥५९॥ गता० क्रोन (गर्व) रहितैः । दत्तमभय येभ्यस्ते
 दत्ताभयास्तैः । कटक सैन्यम् । यथा समुद्र जेतुमिच्छया ॥६०॥ गण्डस्थलामोद कटोद्भेदपरिमल ॥

विकलेदितम् आद्रितम् । उपायनेभैः प्राभृतगजैः ॥ ६१ ॥ शर्वैः बालैः । पार्वतीयाः पर्वतवासिनः ॥ ६२ ॥
उपदीकृत्य उपायनीकृत्य ॥ ६३ ॥ अङ्गारिणी अङ्गारयुक्ता शत्रूणां चिताभिः चितिभिः । प्रधूमिता धूसरा ।
या च चकाक्ष अभिलाषमकरोत् । 'यस्या दिशि सूर्यः सा शान्ता, अन्ये ज्वलितप्रधूमिते' इति ॥ ६४ ॥
विकिरन् प्रसारयन् । कर भागधेयम् ॥ ६५ ॥ प्रतिकूलिता द्विष्टा आज्ञा येन स ॥ ६६ ॥ समाना मानस-
हिताम् । अम्भोनिः समुद्रजलपरिधाना ॥ ६७ ॥ भूतघात्री वसुन्धराम् । घात्री दधानाम् । आससाद प्राप
॥ ६८ ॥ प्रत्यागतः समायः^१ । श्लेष ॥ ६९ ॥ गोपुरस्य पुरद्वारस्य ॥ ७० ॥ क्षमाहृता विटपिनः । विरोधीन्
कन्धरविशेषान् ॥ ७१ ॥ कलः मनोहरम् । निपेदुषी निवसन्ती । हसावलिः हसपङ्क्तिः ॥ ७२ ॥ विनिर्यत्
नि सरत् । पाठीनकुल मत्स्ययूथम् ॥ ७३ ॥ गवाक्षः वातायनम् । सभूय एकीभूय । श्लथः अधोवस्त्रबन्धन-
दवरकम् ॥ ७४ ॥ पञ्चबाणः कामः ॥ ७५ ॥ शशिसमः चन्द्रसमदीप्त्या । विलासः शृङ्गारभेदः ।
निकृतशत्रु खण्डितारि ॥ ७६ ॥ निर्वेद वैराग्यम् ॥ ७७ ॥ प्रवज्य दीक्षित्वा । परमोदयः महद्भिकः ॥ ७८ ॥

इति चन्द्रप्रभचरितमहाकाव्यपञ्जिकायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः

आप्तमीमासादिशास्त्रप्रकाशः योऽकरोन्मुनिः ।

स श्रुतादि^३मुनिर्जोयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

घातकीखण्डभुवम् ॥ १ ॥ भरतप्रमुखक्षितोश्वरा भरतेश्वरादयः । कविदेवता कविचक्रिणाम् ॥ २ ॥
तरुणी कमनीयकामिनो । स्थलः स्थलकमलिनी । हृदयगमा रुच्या ॥ ३ ॥ यदीयनिगमान्तगताः
यद्ग्रामप्रान्तस्थिता ॥ ४ ॥ अस्पृश्यमग्न्या ॥ ५ ॥ शकुन्ता पक्षिणः ॥ ६ ॥ समयोचितः (त) यथामिलिखितं
(-मिलितम्) । सकलर्तुषु षड्ऋतुषु ॥ ७ ॥ सुपयोधरा स्वच्छजलधराः, पक्षे शोभनस्तनधारिण्यः ॥ ८ ॥
नव वयः तारुण्यत्वम् । अपमृत्युहृतः दुर्मृत्युवाधितः ॥ ९ ॥ निरवग्रहः निरुपद्रवः, अवृष्टिरहितैरित्यर्थः । सुरकुल
भोगभूमिः ॥ १० ॥ तरुजायः वृक्षपङ्क्तयः ॥ ११ ॥ तत्र विषये तस्मिन् देशे । प्रचुरः पुण्यैरुपलक्षिता
जनाः पुण्यजनाः, प्रचुराश्च ते पुण्यजनाश्च प्रचुरपुण्यजनाः । ते — बहुलपुण्यम् (व) द्विः, पक्षे प्रचुरश्रीदैः
॥ १२ ॥ अतनुधारः मुसलप्रपातम् ॥ १३ ॥ निर्वृतये विध्यापनाय ॥ १४ ॥ विविधासु नानाप्रकारासु ॥ १५ ॥
जिगमिषु^१ गन्तुमिच्छुम् ॥ १६ ॥ विच्छुरितः कर्बुरितः ॥ १७ ॥ परिधेः प्राकारस्य ॥ १८ ॥ मानसे
सरोभेदे । शिशिक्षिषया शिक्षितुमिच्छया ॥ १९ ॥ प्रतोलीशिखरं पुरद्वारशृङ्गम् । सवलितः कर्बुरितः
॥ २० ॥ भिदा भेदः ॥ २१ ॥ त्रिदशाः स्वर्गतिरस्कारिणि ॥ २२ ॥ शक्तीनां प्रभावादीनामुपचयेन
समूहेनानुगतः सहितः । जगति जयो जगज्जयो नयविक्रमाभ्यामर्जितो जगज्जयो येन स ॥ २३ ॥ विसतन्तु
मृणालसूत्रम् । उडुपतिना चन्द्रेण ॥ २४ ॥ अवजेतुम् अवगणयितुम् । पृथुः प्रचुरम् ॥ २५ ॥ गुह्यता महत्त्वम्
॥ २६ ॥ भुवः जगदतिक्रान्तेन ॥ २७ ॥ येन राज्ञा । दहनेन भस्मीकरणेन । कमनीयतया मनोहरतया
॥ २८ ॥ गृणातीति गुरुः । ईष्टे इतोश्वरः । नरक दुर्गतिः, दैत्यभेदः च । धनं ददातीति धनदः, कुबेरश्च ।
कमलायाः आलयः, ब्रह्मा च । शिशिराः शीतला गावो वाण्यो यस्य सः, चन्द्रश्च । बुध्यते इति बुधो धोमान्,
रौहिणेयश्च । सुष्ठु गतं ज्ञानं यस्य सः, बुद्धश्च । सकलैर्देवैर्मयो निर्वृतः सकलदेवमयः ॥ २९ ॥ विवृष्टे
वृद्धिः गता ॥ ३० ॥ वाष्पजलं श्रुतीयैः ॥ ३१ ॥ निजविक्रमेणाहितः स्वीकृतो रणैकरसो येन सः । प्रवने
सग्रामे ॥ ३२ ॥ तिरस्कृतसूर्यतेजसि ॥ ३३ ॥ सहः स्वाभाविकसरलतया, पक्षे भद्रजातितया । वशः अन्वयः
पृष्ठः च । दिक्षु करो यस्य स दिक्करो तस्य, दिक्कुञ्जरस्य च । मदः अवलेपः ॥ ३४ ॥ परिधाः
अर्गलाकारे । भुग्नः निम्नः शेषशिरःसमूहम् [॥ ३५ ॥] योगः सहायम् ॥ ३६ ॥ समिते समूहस्य । अग्रन्यत

१ वं गता जं गता । २ व जं याता । ३ वं तादि ।

सत्पादिता ॥ ३७ ॥ अवयवै करचरणादिन्यासै । अमारि अधारि ॥ ३८ ॥ इतवति गतवति । सचन्द्रत्वम् ॥ ३९ ॥ तनुभू पुत्र ॥ ४० ॥ उपचिकाय उपचयं नीतवान् ॥ ४१ ॥ अवयवे बुबुधे । विफल नि प्रयोजनम् ॥ ४२ ॥ वार्त फल्गु ॥ ४३ ॥ अल० भूषयाचकार ॥ ४४ ॥ लघयन्त लघूकुर्वन्तम् ॥ ४५ ॥ पिदधाति तिरोदधाति—आच्छादयति । गवादेरलोप^१ । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।' इत्यमर ॥ ४६ ॥ इत गतम् । सकलतेजस्विनाम् ॥ ४७ ॥ परम् अन्यत् । अलकरणं भूषणम् ॥ ४८ ॥ न्यविविशत् स्थापयामास ॥ ४९ ॥ अधरि० न्यक्कृतदेवताधीशस्थानम् ॥ ५० ॥ नयनाभिराम नेत्रयो सुन्दरम् । दृशोविषय दृष्टिगोचरम् ॥ ५१ ॥ उपायनेनोपग्राहोना (णा) नुगता अन्वायाता ये मण्डलिनस्तेषाम् । आस्त तस्थौ ॥ ५२ ॥ परिमोह्य विमोह प्राप्य । जहार हृतवान् ॥ ५३ ॥ सुतशून्य पुत्ररहितम् ॥ ५४ ॥ इन्द्रजाल हरिचन्द्रपुरम् (मायाम्) ॥ ५५ ॥ असुसदृश प्राणसमान ॥ ५६ ॥ मुक्त कृष्णया आर्तरेवो यत्र कर्मणि तद् यथा भवति ॥ ५७ ॥ अनलम् असमर्थ ॥ ५८ ॥ ऋमिहितम् उक्तम् ॥ ५९ ॥ अनिवन्धन निष्कारणम् । अकुशलम् अकल्याणम् । उपेक्षसे अवगणयसि ॥ ६० ॥ सहजविनयता ॥ ६१ ॥ क्षत बाधितम् ॥ ६२ ॥ तिमिरावृत्ता अन्धकारवेष्टिता ॥ ६३ ॥ अनुत्सवताम् अकल्याणताम् ॥ ६४ ॥ व्यपहस्तित मुष्टम् ॥ ६५ ॥ तुहिन० चन्द्रसुभगम् ॥ ६६ ॥ विषयत्व गोचरत्वम् ॥ ६७ ॥ दयित प्रियपुत्र ॥ ६८ ॥ दुर्व्यसनम् आपत् ॥ ६९ ॥ धुनीपयस नदीजलस्य ॥ ७० ॥ आधि मानसव्ययाम् । अन्तरयितु प्रच्छादितुम् ॥ ७१ ॥ व्यलोकयत् लुलोके ॥ ७२ ॥ उद्ग्रीवम् ऊर्ध्वमुखम् ॥ ७३ ॥ जनेव वेगेन । जज्ञे अजनिष्ट ॥ ७४ ॥ कृशत्व क्षीणताम् ॥ ७५ ॥ उत्तरीयम् ऊर्ध्ववस्त्रम् ॥ ७६ ॥ उपहिताम् अग्रत समानीताम् । स मुनि ॥ ७७ ॥ अभू० पूर्वं कदाचिदपि न भूतो य ॥ ७८ ॥ खेचरत्वात् गगनगामित्वात् ॥ ७९ ॥ सप्रश्रया सविनयाम्^२ ॥ ८० ॥ अभ्युपेत समागत । मदनुग्रहार्थी ममोपकाराभिलाषुक । अभूमि अगोचर ॥ ८१ ॥ कल्या० श्रेयस्करी ॥ ८२ ॥ समुच्छ्वासि उदगतम् ॥ ८३ ॥ श्रुति० श्रोत्रमुखजनकम् ॥ ८४ ॥ प्रियविप्रयुक्तम् इष्टवियोगिनम् ॥ ८५ ॥ शतक्रतो इन्द्रस्य ॥ ८६ ॥ साधारणी समवृत्त्या वर्तमानौ ॥ विगणय्य विचार्य ॥ ८७ ॥ अर्हसि न योग्यो भवनि, अदृष्टोपजनितासु ॥ ८८ ॥ अकुशलम् अकल्याणम् । सयोज्यसे सयोग गमिष्यसि ॥ ८९ ॥ निश्चिन्तायां नि सदिग्धाम् ॥ ९० ॥ उग्रतेजस । विद्वस्तमना (नसा) निश्चित-चेतसा ॥ ९१ ॥

इति चन्द्रप्रमचरितमहाकाव्यपञ्जिकाया पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः

भासमोमांसादिशास्त्रप्रकाशं योऽकरोन्मुनि ।

स श्रुतादिमुनिर्जोयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

निपपात पतति स्म । उच्छलद्ग्राहसमूहे ॥ १ ॥ अपविद्धेपु अपध्वस्तेषु ॥ २ ॥ पार्ष्णि गुल्फयोर-धोवर्तमान ॥ ३ ॥ कर्दुरयन् चित्रयन् ॥ ४ ॥ पादा रश्मयश्चरणा वा ॥ ५ ॥ मृगराज सिंह ॥ ६ ॥ प्रियका चमूरव ॥ ७ ॥ शबरा भिल्ला । पुण्डरीक व्याघ्र । हिंसिता मारिता । सामजा हस्तिन ॥ ८ ॥ प्रचुरप्रान्त० अमर्यादावसानवल्ली, अथवा प्रचुराणि प्राञ्जानि पुष्पाणि यामु ताश्च ता लताश्च । क्रम पदम् ॥ ९ ॥ अपोढ० निवारितशोता । शयु अजगर । प्लवगा वानरा ॥ १० ॥ विनित्राय निरोक्ष्य । प्रतस्ये प्रचलित ॥ ११ ॥ वश मन्ववाय, पृष्ठ च^३ । सत्त्व पराक्रम । सत्त्वाश्च प्राणिन ॥ १२ ॥ खड्गिन अनुचरा पादचारिण, गण्डकाश्च । वनपर्यन्तस्य बुभुत्सा ज्ञातुमिच्छा तथा ॥ १३ ॥ वर्षाकालोद्भवजल-ददयाम् ॥ १४ ॥ प्रतिशब्दितसकलभूधरविवर । त्वरया वेगेन । अविपद्यैः सोढुमशक्यं ॥ १५ ॥

१ व० देर्लो । २ अ० नयम् । ३ अ० पृष्ठम् ।

आक्रान्तुं व्याधुम् । अनन्यसेव्याम् ॥ १६ ॥ अनवाप्य प्राप्य (?) । शक्तः समर्थः ॥ १७ ॥ घरणीघ्रे भूधरे ॥ १८ ॥ विप्रलब्ध वञ्चित । असं अविचारितम् ॥ १९ ॥ निशम्य आकर्ण्य । मर्मच्छेदिनीम् ॥ २० ॥ भवद्विषे त्वत्सदृशे ॥ २१ ॥ अल पूर्यताम् । समित स्तोकम् ॥ २२ ॥ तरसा वेगेन ॥ २३ ॥ निभृताभि मिलिताभि । तहं वृक्षसमूहमध्येन, वा वृक्षजालान्तरेण (वृक्षजालान्तरेण वा) । वनदेवताभि अरण्यदेवताभिः वा^१ जलदेवताभि ॥ २४ ॥ करणं गात्रविशेषं । क्रमेण जातो जयो यत्र तत् ॥ २५ ॥ समु० आन्दोल्य ॥ २६ ॥ अभिदधे जगौ ॥ २७ ॥ कृत० कपटसंग्रामेण ॥ २८ ॥ कृतिन पुण्यम् (व) त ॥ २९ ॥ परनिष्ठ पराधीनम् ॥ ३० ॥ उद्यमेन शोभमानस्य ॥ ३१ ॥ निवेदयामि निरूपयामि । वृत्त चरित्रम् ॥ ३२ ॥ उपेत्य आगत्य ॥ ३३ ॥ निपातित मारित । प्रचुरयोनी ॥ ३४ ॥ लेशात् लवात् ॥ ३५ ॥ मिष्टाक्षरमनोहराम् ॥ ३६ ॥ उत्तीर्णम् उल्लङ्घितम् ॥ ३७ ॥ पला० नश्यन्तम् ॥ ३८ ॥ उपसृत्य उपगम्य ॥ ३९ ॥ निर्वि० विरक्तचेता । उदन्त वृत्तान्तम् ॥ ४० ॥ धनधान्याभ्यामाढ्या धनिनश्च ते जनाश्च । साङ्ख्य (शाङ्ख्य) हरिता ॥ ४१ ॥ उच्चराजगृहशिखरै ॥ ४२ ॥ यस्यातीव्रो विषह्यश्वासो करो भागधेयश्च ॥ ४३ ॥ पूरितेच्छा । यथा दिननाथविभा पूरितदिशा । वितोणं कामस्य सुखं यथा सा । यथा रति कामाय सुखं वितरति ॥ ४४ ॥ ललाम (म) तिलकम् ॥ ४५ ॥ अचिरायुषे आसन्नमृत्यवे ॥ ४६ ॥ निहत्य विजित्य ॥ ४७ ॥ प्रतस्थे प्रययौ ॥ ४८ ॥ परोत वेष्टितम् ॥ ४९ ॥ असस्तुतत्वात् अनिवेदितत्वात् । हस्तिसंकीर्णमार्गम् ॥ ५० ॥ नृपाज्ञाम् । अति० उल्लङ्घ्य । परिगच्छसि ॥ ५१ ॥ प्रवृद्धमत्सर ॥ ५२ ॥ मतङ्गजा. हस्तिन^२ ॥ ५३ ॥ गरुत्मा गरुडः । मनिण् प्रत्ययः^३ ॥ ५४ ॥ अहि० सूर्यात् ॥ ५५ ॥ शङ्खुवन-दवाग्निम् । विहितक्षीमश्रीकम् ॥ ५६ ॥ राजगृहम् । भावान् विकारान् ॥ ५७ ॥ बुबुधे ज्ञाता ॥ ५८ ॥ विहितसत्कार ॥ ५९ ॥ निजगाद बभाण । परेङ्गि० अन्यचेष्टितज्ञा ॥ ६० ॥ अनास्था निर्ममत्वम् ॥ ६१ ॥ क्षीणकपोला समाहूते समानीते ॥ ६२ ॥ आन्तरङ्ग मध्यस्थित ॥ ६३ ॥ उदस्यते उद्भ्रस्यते ॥ ६४ ॥ विषम् अमृतपर्यायेण कालकूटम् ॥ ६५ ॥ तस्या शरीरम् ॥ ६६ ॥ प्लव्यति^४ मर्दयति ॥ ६७ ॥ असा० अनन्यरूपम् । अन्यथा तदभावे ॥ ६८ ॥ प्रवि० कर्तव्यम् । हरिणस्यायते चक्षुषी इव चक्षुषी यस्या सा । कामस्य ॥ ६९ ॥ उद्यत्पुलक उद्यद्गोम्राञ्च^५ ॥ ७० ॥ आदरपरस्वरूपः ॥ ७१ ॥ ख्यातमहा । अवतस्थे स्थित ॥ ७२ ॥ उत्तम्भित स्थगित ॥ ७३ ॥ निर्मलकञ्चुक । आकाशसर्पस्य ॥ ७४ ॥ रजत० रौप्य-निर्मलतया । निर्मले किल प्रतिबिम्ब भवति ॥ ७५ ॥ खेचरराज्ञ (खेचरराजान्), पक्षे पर्वतान् । विप० विगतसहायान्, पक्षे पक्षरहितान् ॥ ७६ ॥ क्षुल्लकं वर्णिनम् ॥ ७७ ॥ प्रति० सपर्याभि । अग्र० प्रतिजग्राह ॥ ७८ ॥ तेन क्षुल्लकेन ॥ ७९ ॥ कामम् अतिशयेन ॥ ८० ॥ प्रियम् इष्ट कर्तुम् । सुधर्माचार्यात् ॥ ८१ ॥ जनान्ते देशे ॥ ८२ ॥ अविभ्रमसहिता ॥ ८३ ॥ धन्यः श्रेष्ठ ॥ ८४ ॥ विषसाद विषादं कृतवान् । साव्वसं भयम् ॥ ८५ ॥ मदीयचिन्तया । नि प्रमादमना ॥ ८६ ॥ देश० क्षुल्लकम् । कृत्य करणीयम् । प्रच्छन्नमन्त्र ॥ ८७ ॥ वरोध रुणद्धिस्म ॥ ८८ ॥ प्रजिघाय प्राहिणोत् । अभि० अभिप्रायम् ॥ ८९ ॥ सार्थसज्ञ ॥ ९० ॥ प्रवितीर्णा दत्ता ॥ ९१ ॥ गुर्वी गरिष्ठा ॥ ९२ ॥ अभिजाति निश्चितजाति (कुलम्) ॥ ९३ ॥ नोढा न परिणीता ॥ ९४ ॥ अम्यघात् अवदत् । कोविद पण्डितः ॥ ९५ ॥ अम्येतु अभिगच्छतु ॥ ९६ ॥ अजित-सेनाय वराय कुमाराय ॥ ९७ ॥ बुष्टविद्याघरम् ॥ ९८ ॥ रोपित स्थापित दिव्याना देवोपनीताना शस्त्राणा जालं समूहो यत्र ॥ ९९ ॥ सुरो हिरण्यः सारथिर्यस्य । सेनासन्मुखम् ॥ १०० ॥ खराशुवत् सूर्यवत् । विकलीकृता^६ । सभूय एकीभूय ॥ १०१ ॥ क्षतात् आतीति क्षत्र, न क्षत्रमेतेष्वस्तीति बुद्ध्या । एकस्योपरि बहूनामागमने क्षात्रवृत्तिर्नास्तीति । पृषत्कं बाणं ॥ १०२ ॥ असाध्यम् अवश्यम् । तमोवाणम् ॥ १०३ ॥ सुरेण दत्त सुर० सुरवत् च तद्विसृजित च ॥ १०४ ॥ विघ्नविना० बाणविशेषेण ॥ १०५ ॥ हतहेतिः^७ क्षतगुणः । उद्यम्य उद्गाव्य ॥ १०६ ॥ न हतोद्धते । जडोय नगं विजयादं गते ॥ १०७ ॥ महाशयः ।

१. ज वा कान्तरेण जलं । २. ज मनि नू त्य. । ३. व पुष्यं । ४. य 'हतहेति' इति नास्ति । ५. य कृतं ।

गुरुणा पुरोधसा, वा गरिष्ठेन (गरिष्ठेन वा) ॥ १०८ ॥ उपित्वा वसित्वा । श्वमुरानुजा गृहीत्वा ॥ १०९ ॥
अध्वा मार्ग । अति० स्तोके ॥ ११० ॥ उद्धृतरिपु सहृदयशत्रुम् । विकपत्कदम्बाकारम् ॥ १११ ॥

इति चन्द्रप्रमचरितमहाकाव्यपञ्जिकाया षष्ठ सर्ग ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः

आसमीमासादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनि ।

स श्रुतादिमुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणमासिवाक् ॥

पाकशासन इन्द्र । उदपादि उत्पन्नम् ॥ १ ॥ जटिलोक्त कर्तुरीकृतम् । व्यभाव्यत परिजातम्
॥ २ ॥ प्रकाशिताकाशरन्ध्र । दृश्या जिह्वा यस्य ॥ ३ ॥ धर्मवारण छत्रम् ॥ ४ ॥ उपयो० साधनाङ्गेन ।
विधेयता नियोज्यताम् ॥ ५ ॥ अनल्प० प्रचुराभोगम् ॥ ६ ॥ अद्रिकुलिशादीना भेदिन विघटनम् । वज्रकपाटा-
दीना भेद खलु दण्डादेवेति श्रुति । प्रायकर्मसु बाहुल्यकार्येषु । ऊर्जित गरिष्ठम् । शुभ सत्कर्म ॥ ७ ॥ चक्रिमय-
प्राप्तकम्पस्य । यस्य वासवेन्द्रस्य ॥ ८ ॥ भास्करादीना स्वामविषयीभवदन्धकारनिरसनकरणे । पटीयसी
पटिष्ठा ॥ ९ ॥ प्रावृजलघरश्यामलनिकटस्थान्धकारविनाशकरणसमर्थ ॥ १० ॥ छलात् व्याजात् ।
शैलराट् मेरु ॥ ११ ॥ अप्रतिहतगमनम् । प्रचुरवलयुक्तम् । सिसध (?) । मनोवेगम् । पर्यु० सेवाम्
॥ १२ ॥ अरिभि सोढुमशक्यपराक्रमभयार्ण (न) क । शूरत्वभूमि ॥ १३ ॥ देवै सुरैर्मानवै ठकादि-
विद्यायुक्तमनुष्यै शुभेतरग्रहैर्दुष्टग्रहै प्रापिता या आपत् तस्या अपहस्तने रोधकरणे समर्थ । देहवान् पुण्यपुञ्ज
हव ॥ १४ ॥ कल्प सदृश । चण प्रवीण ॥ १५ ॥ गृहकार्यचतुर । समुद्ययौ अजायत ॥ १६ ॥ प्रासिधन्
सिद्धयन्ति स्म । सत्कर्ममन्दिरस्य ॥ १७ ॥ उपतस्थिरे उदपादिषत ॥ १८ ॥ व्यशिश्रणत् अदात् ॥ १९ ॥
पिङ्गलो नाम निवि ॥ २० ॥ ईप्सित मनोऽभिलषितम् ॥ २१ ॥ रन्ध्रभेदतो भेर्यादय , नद्धभेदत मुरजादय ,
निबिडभेदत. तन्त्र्यादय । व्यतीर्यत सकल वाद्यजात दत्तम् ॥ २२ ॥ वस्त्रजातं वसनजातिम् ॥ २३ ॥
तपनीय कनकम् ॥ २४ ॥ शात्रवध्न शत्रुसघातनाशकम् ॥ २५ ॥ सोपधान सोपवर्हम् । नैपू० नैसर्पनिधि-
दत्तम् ॥ २६ ॥ चित्ररत्न० किर्मोररत्नज्योतिभि ॥ २७ ॥ [न] उदसिक्त न जगर्व । तादृशी नवनिधि-
चतुर्दशरत्नलक्षणाम् ॥ २८ ॥ व्यधत् अकरोत् ॥ २९ ॥ निरवर्तयत् निवर्तयामास ॥ ३० ॥ उच्छसत्
उद्गतम् ॥ ३१ ॥ केवल परम्, पुरजनस्त्रीणा मण्डल प्रसन्नतासहितप्रस्फुरत्कनीनिक विशदवस्त्रतया सुन्दर
नाभवत् किन्तु ककुभामपि चक्रवाल सप्रसादसविकासोड्क सिर्मलाकाशतया चेतोहर^१ समभवत् ॥ ३२ ॥
भूमिजै मध्यलोकोद्भवै । दिविजै ऊर्ध्वलोकोद्भवैश्च ॥ ३३ ॥ उदितकेतु उद्गतचवञ्चम्, उ अहो खण्डित-
ध्वज च ॥ ३४ ॥ द्यौ सुरलोक ॥ ३५ ॥ कोकिलध्वनिमञ्जुनादा ॥ ३७ ॥ वारिणि नियुक्तैर्वारिकै ।
वारिदै मेघकुमारै ॥ ३७ ॥ तेषा बन्धूना मनोरथपथ साभिप्रायमार्गमतिगच्छतीति तन्मनोरथपथातिगा
सा चासौ श्रीश्च तथा ॥ ३८ ॥ सहजदीधिति स्वभावकान्ति^३ ॥ ३९ ॥ चन्द्रिका कौमुदीस्पृष्ट० ॥ ४० ॥
सिंहासनस्थितम् । रमसेन वेगेन ॥ ४१ ॥ तत्त्वविषयम् ॥ ४२ ॥ त्वयि सति जगत् सशयविपर्ययाकुल
यतस्तिष्ठते (ति) ॥ ४३ ॥ निशम्य आकर्ण्य । अघरस्पन्दरहित यथा भवति तथा ॥ ४४ ॥ सम्यगीक्षण-
विपर्ययो मिथ्यादर्शन तत्र स्थित । 'मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतव' इति वचनात् ॥ ४५ ॥
लोहकान्तमणि चुम्बकविशेष ॥ ४६ ॥ खल्वाटश्रीफलवत् ॥ ४७ ॥ सन्निनोति आदत्ते ॥ ४८ ॥ कर्म-
बन्धनप्रतिकूलभूतया ॥ ४९ ॥ पापकार्यविरमणलक्षणम् ॥ ५० ॥ सगत मिलित, परस्परसापेक्षमित्यर्थः ।
॥ ५१ ॥ उपाजितक्षपकम् ॥ ५२ ॥ अवुधै अज्ञानिभि साख्यादिभि । अनुष्ठितै उपयुक्तै ॥ ५३ ॥ त्वरयते

उत्तालयति ॥ ५४ ॥ प्रहाय त्यक्त्वा ॥ ५५ ॥ उत्कटपुरद्वारम् ॥ ५६ ॥ पुर प्र० अग्रेसरगमने ॥ ५७ ॥
छत्रव्याजेन ॥ ५८ ॥ विकृत्य निर्वृत्य ॥ ५९ ॥ पुर.सरम् अग्रेसरम् ॥ ६० ॥ करभयात् भागधेयभोतेः
॥ ६१ ॥ पतदश्रुनयनाः ॥ ६२ ॥ उपतस्थिरे प्रतिजगृह्णुः ॥ ६३ ॥ उपचितान् पुष्टान् ॥ ६४ ॥ संनिष्ठ
निकटस्थम् ॥ ६५ ॥ एत्य समागत्य । मागध० साक्षाद् वन्दो ॥ ६६ ॥ पर्युपास्त सेवयामास ॥ ६७ ॥
पूर्वदक्षिणपश्चिमस्थितान् ॥ ६८ ॥ प्रभावोत्साहमन्त्रलक्षणाभिः । पराभूतसूर्यदीप्तेः ॥ ६९ ॥ न्यवकृतशत्रु-
पराक्रम ॥ ७० ॥ द्वात्रिंशत्सहस्रमुनिमस्तकेषु ॥ ७१ ॥ विद्युच्चमत्कृतिषण्णवतिसहस्रमहिलामुखभ्रमर
॥ ७२ ॥ 'मन्दगामी तु मन्थर', चतुष्टयेनाधिकान्यशीतिलक्षाणि मान येषां ते चतुष्ट०, ते च ते करिणश्च
चतुष्टया०, मन्थराश्च ते चतुष्टयाधिकाशीतिलक्षकरिणश्च मन्थर०, तेषां दानं तस्य कर्दमास्तैः ॥ ७३ ॥
अष्टादशकोटिजात्यह्यै ॥ ७४ ॥ आचिताः सम्भृता ॥ ७५ ॥ सस्यसम्पद धान्यद्विम् ॥ ७६ ॥ ईप्सितम् अभि-
लषितम् ॥ ७७ ॥ अधिगम्य प्राप्य । द्यावाभूमी तु रोदसी ॥ ७८ ॥ बहुरत्नखनिभिः ॥ ७९ ॥ अखण्डम्
अनूनम् । कोदण्ड कार्मुकम् । साभिलाषस्वकीयवन्धुलोकाम् ॥ ८० ॥ विपणिविहिताधिकशोभायाम् ॥ ८१ ॥
गुणवान् तन्तुमान्, गुणयुक्तश्च । अनिष्ट ॥ ८२ ॥ उद्ग० शिथिलितवन्धनम् । अन्तरीय परिधानम् ॥ ८३ ॥
चित्रं मण्डनम् । चित्र चमत्कृतिम् ॥ ८४ ॥ परभाग शोभाम् । अनश्नुवाना अप्राप्नुवती ॥ ८५ ॥ 'यावोऽ
लङ्को द्रुमामयः' । 'अतिरिक्त समधिके' ॥ ८६ ॥ सहत मिलित । उत्क्षि० ऊर्ध्वं कुर्वती ॥ ८७ ॥ अञ्जित-
नयना । सहास्यावलोकितम् । ईश्वरस्मरणहेतुताम् ॥ ८८ ॥ बन्धनरहिततया । रसना कटिमेखला ॥ ८९ ॥
चित्तभ्रमम् । सस्का० चित्तभ्रमः ॥ ९० ॥ विद्युत्कान्ता । विनि० स्थापित० ॥ ९१ ॥ क्षणचतुष्क चतुर्थ-
भूमि वा क्षणेन चतुष्क मङ्गलस्त्रीभिर्विरचित स्वस्तिकम् ॥ ९२ ॥ चक्रिणा विसर्जिता ॥ ९३ ॥ निर्विशत्
अनुभवन् ॥ ९४ ॥

इति चन्द्रभञ्जितमहाकाव्यपञ्जिकायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः

आसमीमांसादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनिः ।

स श्रुतादिमुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

पदकमलनम्रस्य । लोकसमूहस्य । रक्षके चक्रिणि । पृथ्वी रक्षति सति । भ्रमराणाम् । विहिततन्म-
करन्दास्वादनाम् । पङ्क्तिम् । हर्षयन् । वसन्तोऽजनिः ॥ १ ॥ अश्रुसहितैः । मनोहरैः । यैः नेत्रैः । कान्ता-
स्त्यक्तास्तैः । वियोगिनः । वृक्षेषु । भ्रमराणाम् । नूतननूतनोद्भिदलीनाम् । सहति वृन्दम् । अवलोकितुम् ।
न समर्था बभूवुः ॥ २ ॥ अणौ सूक्ष्मे । हे कामनिष्पादिनि । चम्पकमकरन्दे । पतति सति । प्रविशिलिष्ट-
मतिः । पथिकः । देवानाम् । नितम्बिनोमिव । मनोहरध्वनिम् । कामिनीम् । सस्मार । विधुर तु प्रवि-
श्लेषे^१ ॥ ३ ॥ अलम् अतिशयेन । पापस्यामल मधुव्रत दधती । नागकेसरवृक्षस्य कलिका कोरकः । भर्तृ-
शयनीयम् अप्राप्तानां कामिनीनां कामपीडा चकार ॥ ४ ॥ नाना मधुपुष्परसं भक्षयन्ती कमलसज्जक पुष्प
भक्षयन्ती भ्रमरावलिः । स्त्रीजनचित्तं मध्ये विभेदः । च पुनः । इतस्ततः कूजन्तं पिका । कामिनीजन-
चित्तमभिनतम् । अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति ॥ ५ ॥ आश्रवृक्ष जातकोशमवलोक्य पञ्चवाणवाणैरत्यर्थं
विद्धा का नितम्बिनी भर्ता सह प्रेमकरं मैथुनं न चकार, अपि तु सर्वापि ॥ ६ ॥ वनभूमीनां शीतलो वायुः ।
चल स्त्रीजन भर्तृस्थाननिमित्तमलमुत्कण्ठयन् । प्रविकसन्ती कमला आस्ये यस्य तत् प्रतिकसत्कमलवदनं क^२
किशलय नृत्यरहितं चक्रे, न कमपि ॥ ७ ॥ अये पथिक, स्तवकेन गुच्छेन नम्रः सैरेयकस्तव भवतः केन
कारणेन तापकारी न । अतस्त्व नो प्रावस प्रोपितो भव । कोकिलध्वनिं पान्थ प्रति, इत्यदः, वचनं नाम्यधित

१. व प्रतिषेधे । २. व किं ।

न जगाद, अपि तु जगाद ॥ ८ ॥ भर्तृभिः सह यो मानोऽभवत् तमशक्नुवन् स्त्रीसमूहः कामसहायेन सहकार-
मकरन्दकुर्वरेण वायुना प्रत्यबाध्यतापोडितः ॥ ९ ॥ पुष्पविगलत्पुष्परसानुरागिणो मधुव्रता मिष्टा या वाणो-
विस्तारयामासु, विसदृशाभिराभिर्गोमि प्रवासिन सपूर्णं हृदयस्थ वस्तु प्रयोजनं हालाहलं सवभूवे ॥ १० ॥
तानि दिनानि समाश्रित्यानवरततपोनिष्ठानामपि यतीना वसन्तस्य पुष्पेष्वलोकि तेषु मानस मनः प्रस्फुरत्कामम-
जायत ॥ ११ ॥ मन्दकम्पितबकुलवनेन वायुना स्पृष्टशरीराणां कामिनीना मर्यादारहितेन मनोहरेण पञ्च-
मनादेनोदपादि ॥ १२ ॥ अथ पञ्चभिः कुलकम् । भर्त्रा सह काचित् कामिनी रुष्टा । तन्मानापसारणार्थं
भर्त्रा काचिद् दूती प्रेषिता वदति हे वयस्ये त्वं समागच्छ । तदा सा प्राह—हे सखि, अहं, नागमिष्यामि ।
त्वमाग्रहं मा भजस्व । यद् यस्मात् स दयितो माया कपटान् करोति^१ । तस्य वक्तुमनुचितत्वेऽपि प्राणसदृ-
शयास्तव भवत्या पुरतः कथं गोप्यते अन्तर्दोष्यते । तेन तनुं कुशमिदमङ्गकं शरीरम् । पुष्टिं स्थूलत्वं न
तनुते ॥ १३ ॥ यत् तस्य मयि ममतापि नास्ति तेन ममेदं मानसं सतापि तापयुक्तम् । हे सखि, तत् तस्मात् ।
अनेन तत्तमनेन मम दुःखप्रतीकारो मास्तु ॥ १४ ॥ मानकारणमाह—यं प्रियोऽपराधकारणेषु दुर्जनेन तेन
प्रणयिना साद्वै मुखलेशं कणोऽपि कः । तद् वयं वरं श्रेष्ठं महिमानं कुर्वन्त्युक्तमेव मानं विदधीमहि ॥ १५ ॥
हे सखि, अहं दुःखितापि प्रियं दयितं गन्तुं प्राप्तुं न यते न प्रयत्नवती भवामि । किमर्थं, धाम्नि गृहवासार्थम् ।
किलक्षणं प्रियं, नियमं नियतं निश्चितम् इहामिलाषो यस्य सः । क्व, अप्रियं अनिष्टकरणे । किलक्षणाप्य-
हम्, इत्याह अस्य मम वपुषः शरीरस्य, किलक्षणस्य विधुरस्य वियुक्तस्य तापहारि सतापनाशकं चन्दनजलं
न, वा विधुश्चन्द्रोऽपि नास्तीति ॥ १६ ॥ इति या अन्यदा वसन्तं विहाय आस्तं तस्यौ । किलक्षणा, वचनानि
वदन्ती वाक्यानि भाषमाणा । का, दूतिका प्रति । क इव महान् दन्ती इव । पुल्लिङ्गोदाहरणं मानिन्या
मदनिरूपणार्थम्, दन्तिन्या मदाभावात् । माधवो वसन्तस्ता वशोऽकृतं व्यधत् । कस्य प्रियस्य । किलक्षणस्य,
मधुरस्य मधु मिष्टं रीतीति मधुरस्तस्य मिष्टभाषिणः । पुनः किलक्षणस्य, धृता अवलम्बिता कामस्य घुरा
येन स तस्य । अथवा महान् दन्ती इव वसन्तं शनैः समागत्य प्रियस्य वशे तामकृतं ॥ १७ ॥ अथ काचित्
मानिनी वसन्तोद्रेकान् मानं विहाय प्रियं गन्तुमुद्यतमना दूतीं गत्वा प्राह—मच्छुभैर्मम पुण्यंस्तादृशीकं (?)
तथाविधं पटुं कार्यकरणचणा वयस्या सखी अकारि । यस्या मूर्तिर्मुखम् । ग्रहपतेर्वचन्द्रस्य मूर्तिरिवोत्सव-
करी । कस्य, सज्जनस्य प्रियस्य । त्वा दृष्ट्वैव सज्जनं सार्द्रो भविष्यतीति भावः । किलक्षणस्य, सविका-
सिनी प्रसरमाणा कला चानुर्यं यस्य तस्य । पुनः किलक्षणस्य, सकलस्य समग्रस्य अद्य यावन् सा प्रति न
व्रुटित इत्यर्थः । वा त्वं सकलस्य सविकासिकलस्य सज्जनस्य स्वसवन्धिनः ॥ १८ ॥ हे आलि सखि, तत्
तस्माद्, दयितं वल्लभं, प्रगम्य गत्वा, त्वम् उचिताभिरभिलषिताभिर्वाग्भिर्निगदेः वदे । अत्रार्थान्तर-
मुपन्यस्यते—यत् कार्यं, प्रियमनुकूलमेकवचो^२ येषां ते प्रियैकवचसस्तेषामिष्टभाषिणा, जायते उत्पद्यते, तद्
अपरस्याप्रियैकवचसः, किलक्षणस्य, असाम अप्रेमपरं वाक्यं तेन परस्य [अ] मिष्टस्य^३ न जायते । अतस्त्वया
मिष्टमेव वाच्यमिति ॥ १९ ॥ हे सखि, अनेन कार्येण विधीयमानेन, अहं तव सदा किकरी दासी भवामि ।
त्वं मन्मनो मम चित्तं, प्रियतमस्य वल्लभस्यानयनेन, ह्लादय मोदय । किलक्षणं मन्मनः, सुरतं कामं व्यवाय
कामयते इति सुरतकामि । पुनः किलक्षणं, सह दाहेन वर्तते इति सदाहं दाहयुक्तम् । हे मृगीनयने, अत्र त्वं न
क्षमा, (इति) न, अपितु क्षमैव । वा मन्मनः प्रियतमानयनेन ह्लादय । अहं तव सदा किकरी न भवामि,
अपि तु भवामि । अत्र त्वं क्षमा न, अपितु क्षमा अस्ति ॥ २० ॥ हे मानिनि, मधुदिनानि मम मानसं तापयन्ति ।
किलक्षणं, तान्ति क्लिष्टम् । कथं, नितान्तम् अतिशयेन । तत् त्वं दयितं मम दयमानं दया कुर्वाणं विधेहि ।
किलक्षणं दयितं महोदयो मानो यस्य स तं गरिष्ठ उ (ष्ठो) दयमानयुक्तम् । कै साममि । 'सामं प्रेमपरं'
वाक्यं नैदानं वैतस्य चार्पणम्' इति वचनात् ॥ २१ ॥ इति काचिद् दूतिकां विनयेन जगौ । किलक्षणा,
उत्पलयोस्तुला [सहे] सादृश्यासहे नेत्रे यस्या सा । पुनः किलक्षणा, रन्तुं शीघ्रितुमुत्सुकमना उत्कण्ठ-
हृदया । केन, नेत्रा भर्त्रा सह । किलक्षणेन विनयेन, येन भावि भविष्यत्काले, दुःखं क्लेशो न उद्भवति

संजायते ॥ २२ ॥ कुलकम् ॥ विरहिणीसतापको वसन्तः पुनरुपवर्ण्यते । अत्र वसन्ते का कामिनी न विन-
नाश, अपितु सर्वापि । किलक्षणा, क्षता विद्धा । कै. सायकैः बाणैः । कस्य, हृदं हृदयभूः काम एव शबरो
मार्गलुण्ठाकस्तस्य । पुनः किलक्षणा, सस्मरन्ती स्मरणं कुर्वन्ती । कस्य, वरस्य भर्तुः । किलक्षणस्य, प्रोषि-
तस्य प्रवासिनः पुनः किलक्षणस्य, उपमारहितस्य । पुनः किलक्ष०, मधुमासश्चैत्रो हितो यस्मै—अहं मधु-
मासे आगमिष्यामीति प्रतिज्ञावत् ॥ २३ ॥ पुनः किलक्षणीय वसन्त । यत्र बकुलानि, अवलाहसिताना
कामिनीहास्याना साम्यं सादृश्यं प्रापुः । कामिनीर्वसन्ते दुःखवतीर्दृष्ट्वा हसन्तीवेत्यर्थः । किलक्षणाना,
नीररिक्तजलवाहा शरद्घनास्तैरिव सितानां श्वेतानाम् । किलक्षणानि बकुलानि, प्रोणितानि तोषितानि
सर्पनरसुराणां कुलानि यैस्तानि । पुनः किल० नितरामतिशयेन प्रोल्लसन्ति विकासवन्ति ॥ २४ ॥ कालिनी
भ्रमरिणी, अरं नारमत, अपि तु अरमत । वव, काञ्चनारपुष्पे । किलक्षणे, द्युतिमतो भावो द्युतिमत्ता तया
ह्लेपिता लज्जाविषयोक्ता अमला विद्युद् येन तस्मिन् । पुनः किलक्षणा, मत्ता घूर्म (ण) यन्ती । पुनः किं
लक्षणा, ध्वनिं नादं कुर्वन्ती । कथम्, अतारम् अतारमन्द मन्दम् । पुनः किलक्षणा, सरसा रसवती ॥ २५ ॥
अथ पञ्चभिः कुलकम् । काचिद् दूती दयितया प्रेषिता रुष्टमपि प्राणनाथं प्रति प्राह । हे नयकोविद, शशा-
ङ्कस्य चन्द्रस्य करा. 'ता' भवत्प्रणयिनीं विदहन्ति तापयन्ति । च पुनः । मन्मथश्च तां हन्ति । किलक्षणा ता,
पीडिता बाधिताम् । केन, निजं च तन्मनश्च निजमनः तच्च तत् कमलं च निजमनं कमलं तेन । किलक्षणेन,
त्वद्वियोगाद्भव शोषमलं यत्र तत् तेन । शशाङ्कस्तु कमलं दहति । मन्मथोऽपि वियोगयुक्तं मन इति कोविदेन
भवता विचार्यमिति भावः ॥ २६ ॥ पुनर्दूती प्राह । त्वं यदि तां वल्लभां पासि त्रासि । अथ भवतो गुणः ।
कथंभूता ताम् । शीतेन दग्धा चासौ नलिनी च शीत० तया समो देहो यस्याः सा ताम् । पुनः किलक्षणा,
च्युता गता विलासमदयोरीहा अभिलाषो यस्याः सा ताम् । वा अथवा । हे जितमनोभव, एवविधामपि तां
जितकामस्त्व यदि न एसि तदा तोयं जलं देहि । मृताय किल जलाञ्जलिर्दीयते इति भावः ॥ २७ ॥ पुनर्दूती
प्राह । हे चखे यो रतिभते कामस्य इषुर्बाणः । रजनीषु रात्रिषु सुभ्रवो वामलोचनाया हृदये प्रविश्य स्थैर्य-
वान् स्थिरतरोऽजनि । यद्येकवारं भवान् मानयिष्यति तदा पुनर्नपिराधिनी भविष्यतीत्याह । अनेन प्रसिद्धेन
तव सगमनेन सपर्केणोद्धृतो निष्कापितः स इषुः सङ्गं पुनः संयोगं न व्रजति । अथवा अनेन हृदयेन सङ्गं न
व्रजति ॥ २८ ॥ तत् तस्मात् कारणात् हे सुभग सारमयत्वं लोहमयत्वं सप्रहायं त्यक्त्वा गच्छ त्वं दयितं
रमय । हे मन्मथ० मन्मथस्य कामस्य व्यसनं लुनातीति मन्मथव्यसनलावि तद् रहस्यं यस्य स तस्य सबोधने
कामव्यसनानभिभूतहृदय^३, इन्दुवदना विरहस्य वियोगस्य क्षमां समर्था न ॥ २९ ॥ इति दूतिकोक्तं निकामम्
अतिशयेन सुश्रुवान् कोऽपि कामुकः कोपयुक्ते मनसि तत्क्षणात् तत्कालं कामम् अभिलापम् उपययौ । केन
परमेण दीर्घमानकलुषोपरमेण, मानमेव (एव) कलुषं पापं तस्योपशमेन ॥ ३० ॥ कुलकम् ॥ अथ वसन्तवै-
भवमुच्यते । कर्णिकार काञ्चनारकुसुमं तान्तरिक्तमजनि । किलक्षणम्, अथवा प्रोषितभर्तृका तस्या जनि-
मन्त (जनितोऽन्तो—) येन तत् । कस्मात्, चारुगन्धगुणतः मनोज्ञपरिमलगुणात् । अत्र कारणमाह । सर्जने
उत्पादने । अप्रतिमोद्गा (हो) असदृशविचारोऽपि विधिस्तस्य कर्णिकारस्य युक्तघटनां प्रति मोहो मूढोऽजनि ।
रूपं दत्तं परिमलं (लो) न दत्तमिति (दत्त इति) विधाता विस्मृतः ॥ ३१ ॥ वृक्षपङ्क्तिरामिन्या
ओष्ठेन । मनोहरतोत्कृष्टपारधारकेन (ण) किंशुकेन पलाशपुष्पेण । असौ समयो मधुः । शुशुभे चकासे ।
असौ खङ्गे सविलासं मनोहरम् अयो लोहं बिन्दुना जलेन इव ॥ ३२ ॥ शम० । सयमनाशकरेषु भ्रमरिणी-
समूहेषु गायनेषु जातवत्सु मरुत् शोभनलताना नर्तकोऽभूत् । कथंभूताना, पाशुलस्य भावः पाशुलता पुष्परेणु-
भिः कृता पाशुलता स्थूलता यासां ता तासाम् ॥ ३३ ॥ भवत् सजातम् अशोकेभ्यो बलं यस्य स तेन
कन्तुना कामेन सकलो विरहो मृत्युना यमेन कवल्लेन ग्रासेन, अथवा अकवल्लेन युगपद् एकवारमित्यर्थः, ग्रस्यते
स्म । किलक्षणी विरहो, प्रमदायाः सस्मरन् । किलक्षणाया, अकम्प्रो निश्चलो मदो यस्याः सा तस्या
॥ ३४ ॥ यो विरहिणीसमुदायः प्राग् वसन्तात् पूर्वमतीव समुदाहर्षेण मनसा तस्थिवान् स माधवेऽतिदुःह-

१. व ध्वनिर्नादिम् । २. व ' ' इति चिह्नान्तर्गतं. पाठो नोपलभ्यते । ३. ज ° दय ।

वपासो मनोमयश्च तेन दूनः कथयितुं मुलितया मुलित्वेन ऊनो रितोऽनयन् ॥ ३५ ॥ अथ काचित् दूतिका
 खन्तो गतभर्तृका प्रति प्राह । हे आलि कामशोकं कामाग्र्यासो य शोकं य एष अलधिन्वस्मानुदि-
 तान्मुस्वनानि सततं रुषितानि संहर । यतोऽमुन्मत् अत्यक्तं प्रेयं धीरत्वमापदानतनयानि निगकरणसनयंभुक्त
 भाषितम् । कथभूत प्रेयम्, आपदामयन क्षेपण तत्र दाम समर्थम् ॥ ३६ ॥ तत्र प्रेयसा यो वलन्तोऽगधिरकारि
 स भर्ता तमतिरतिभुक्त नैत्यर्थ । किञ्चक्षणो यद्यन्त, यत्र निजगुणैः स्वगुणैः गन्त इव दासिनो वृथा अम-
 लाभेनर्मलदोषिभिर्जानानां लोकाणां मनोरमस्य नाभो घेयस्तानिति । कुमुमेभान्ति ॥ ३७ ॥ त समय मधु-
 मतिपतितुमतिरुमितुम् उरनुक्त । स तत्र भर्ता अलं समर्थो न । केन नेतसा । किञ्चक्षणेन विप्रयोगेन हृया
 चासो दाराश्च तस्य क्षिणेन । पुन किञ्चक्षणेन, कठिनता स्तब्धता (तया) रक्षितेन । किञ्चक्षण समय विकासं
 प्रकाशयन्त गच्छन्तम् ॥ ३८ ॥ गुणम् ॥ हे आलि तदिदं वदुनियमेन रदा । यमेनातन्त्रेन लघ्वो हानि-
 'यस्य तल्लघुहानि' गोघनश्च मा विप्रेहि । एव तेन उदात्तविषये रस्यते । यत् स भर्ता त्वदोषविरह न
 सहते ॥ ३९ ॥ आया कापनेति हित यथा नयति तथा जगदे । हिलभागा काचन, मन्दा दोषित्वस्या सा
 मन्दोति । अमुतापट (हो) मान (नो) मन्दा सा अमुतावहमाना । पुन किञ्चक्षणा, जीविते सिदि-
 लता यहमाना । पुनरपि किञ्चक्षणा, दूरदिशि पतिष्येसा सा । अपोहित त्यक्त मात्स्य यथा सा अपोहितमान्या
 ॥ कुलकम् ॥ ४० ॥ रुदियत् कायो कामान्ताभिततो मानिनो पाटुभिर्नानियताह । हे मुञ्च तव 'भ्रुकुटोना
 दाहणा कर्कशा विरचना कुटोना साम्यमापहृति, पक्षे दाहणा काष्ठेन । प्रियतमे मयि दाह्य धारयति सति
 तवास्य कोपन कोपयुक्त किमिति' पाठयत् ॥ ४१ ॥ तथा हे मुञ्च तव रतेन व्यवधाने विना मे का पृति-
 स्तोष । अह तव विनामे प्रतीभाये नोयताञ्जलिने । भवतो अमाने मयि नममाने युयं मान किं तनोति
 ॥ ४२ ॥ तथा हे मुञ्च ननोवदाकाशवदनन्ते कान्तिजले मग्न कमलसद्गन् । जाय० उत्पद्यमानानेकविभ्रम-
 रोह ते वदन पातु लेङ्ग सादरमवलोकितुमित्यर्थः । अह भयम् इतोऽमुकोऽस्मि ॥ ४३ ॥ हे सुतनु अनेन नद-
 नेनानिष्ट बाध्यमान मन्मनो भोगद् वर्तते । हे वीवरतरस्तानि स्थूलपयोधरे । रुप. क्रोधस्य तनोन्विस्तनिमा
 त कृशत्वम् । त्यज मान मुञ्च ॥ ४४ ॥ इत्थं दयितेन भर्ता उदिता भाषिता काचित् तेन साङ्गम् उदयि
 उदयोपेत प्रेम स्नेहमकृत । अत्रार्थान्तरमुपन्यस्यते । बुधं पण्डिते रचितानि रत्नारणे चित्तानि संभूतानि
 यचासि क न प्रोणयन्ति, अपितु सर्वमपि ॥ ४५ ॥ कुलकम् ॥ इत्थं विलसति वसन्ते । भानुहिमवन्तमवल-
 माप । कथभूत, कन्दरासु दरोषु अनुकृताहि सर्पसदृश ध्यान्त तमोनिहायमवन्त रक्षन्तम् । यो हिमवान् वशीव
 शुद्धा नदा यस्या सा तस्या, वसन् धनदो यस्या सा तस्या दिशि भाति राजते । ४६ । तत्र वसन्ते लीन पट्टदाना
 कुल यस्या सा लीन० । तिलैरिव कालो द्यामला तिलकालो तिलपङ्क्तिर्यदिकासमगमत् तेन गतहर्षेण मनसा
 मानिनो उदार कामतापमगमत् गतवती ॥ ४७ ॥ तत्र वसन्तेऽलपो भ्रमरा अलिन्या साक सतत रागकारि
 कमलिन्या मधु पुष्परस निषेव्य यानि ध्वनितानि चक्रु तानि सन्ति (निशम्य) अध्वनि के ययुर्न केऽपोत्यर्थ
 ॥ ४८ ॥ तत्र जनेन परिवारेण शीतला इति ज्ञात्वा सजलतालवृन्तेन पातिता बाधो जलानि जातविरहो
 निष्पन्नवियोगोऽतनुतापो बहुलबलेशयुक्त क पुमान् स्वापितान्द्रु० उत्पत्त्यालितजलसमानानि नातनुत, अपि
 तु उत्पन्नतापो वियोगी तापस्फोटनार्थं परिवारेण व्यजनेन क्षिप्ता आप उत्पन्नलितजलसदृशा अकरोदित्यर्थ
 ॥ ४९ ॥ असमहानि असदृशहानियुक्त पयसण्ड कमलवनम् अविकास विकासरहित वीक्ष्य अवलोक्य जात-
 रुडिव उत्पन्नरोप इव तिग्मगु सूर्य । अहानि दिनानि अहिमानि उष्णानि विहितवान् अकरोत् । उचितमेतत् ।
 गास्वत हृदय मानि नहि, (इति) न, मान्येव ॥ ५० ॥ अलयो भ्रमरा भ्रमरिण्या साङ्गे रागोत्सादक कम-
 लिन्या पुष्परस सतत निषेव्य यानि शब्दितानि चक्रुस्तानि श्रुत्वा के पयिका अध्वनि पयि ययु, अपि तु
 न केऽपि । मधुकरी० अलिनीवाचालितदिशि । व्याजृम्भते विस्फूर्जति । कामसहजवन्धो । विस्रब्ध सहसा
 ॥ ५१ ॥ परभृत० कोकिलशब्दितव्याजेन । प्रादुर्भवन्ती तिलकपत्रविशेषशोभा यत्र सा ताम् । सीमन्ति०

१. ज ' ' इति चिह्नान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । २. व ' ' इति चिह्नान्तर्गत पाठो
 नोपलभ्यते ।

कामिनोव । कथंभूता सीमन्तिः, प्रादुर्भवन्ती तिलकपत्रैर्विशेषशोभा यस्यां सा ताम् ॥ ५२ ॥ सभाव-
यामि मानयामि ॥ ५३ ॥ ह्योतो लज्जित । व्यवस्येत् उद्यमेत । स्मरनिवासश्चासी नितम्बश्च तं चुम्बति
स्पृशतीति ॥ ५४ ॥ आनतगात्रि (आनतगात्रि) अवनताङ्गे ॥ ५५ ॥ मुकुलजाल कोश (ष) कदम्बम्
॥ ५६ ॥ त्वच्छिष्यभावेन गमनस्पृहयालु न जनिष्यते ॥ ५७ ॥ नवप्रवालसनिभे । स्मेरम् ईषदास्योपेतम्
॥ ५८ ॥ प्रतिहन्यमानः अभिभूयमान । न. अस्मान् न तिरस्करिष्यति ॥ ५९ ॥ सज्जीकृतपदयुगा ॥ ६० ॥
रहसि एकान्ते । 'वनक्रीडागमनडिण्डिमम् । आदिष्टवान् ॥ ६१ ॥ सजलजलधरशङ्किमनसः' । व्योम
आकाशम् । व्याप्नोति स्म ॥ ६२ ॥

इति चन्द्रप्रभकाव्यपञ्जिकायामष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः

आप्तमीमांसादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनिः ।

स श्रुतादिमुनिर्जीयान् प्रवादिगुणभासिवाक् ॥

मधुना वसन्तेन मद्येन च । विभ्रम पक्षिभ्रमणं भ्रूविक्षेपश्च ॥ १ ॥ ललित० निविडतमक (चू)
णकृन्तला , पक्षे सान्द्रतमालोपेताः । द्विजा दन्ता पक्षिणश्च । तिलक पुण्ड्री^१ (षड्) क वृक्षभेदश्च ॥ २ ॥
काञ्ची कटिमंखला ॥ ३ ॥ अलसगतिषु आलस्यगमनेषु । गुरुः गरिष्ठ , उपाध्यायश्च ॥ ४ ॥ उभयतः ।
इतस्ततः । व्यतिकरिणः मिश्रितस्य ॥ ५ ॥ मुग्धे मानिनि ॥ ६ ॥ पयोधरान्तराले स्तनमध्ये ॥ ७ ॥ विफला
कृया (क्रिया) यस्य तद् विफलक्रियम् ॥ ८ ॥ किसलयभासि पल्लवप्रभम् ॥ ९ ॥ शीघ्र गन्तुमिच्छुना^३ ।
जघनयोर्महामरेण विघ्नो जातो यत्र तज्जघन० ॥ १० ॥ अथ पञ्चभिः सवन्व । सकृत् एकवारम् । अबु०
अज्ञानित्वेन । ततो निवर्तनम् ॥ ११ ॥ विरमति निवर्तते । नेतुमिच्छुना निनीपुणा ॥ १२ ॥ शरीरलतायाः ।
क्षयकारणम् । आर्घि मानस(सी) व्यथाम् ॥ १३ ॥ क्रियादौ कार्यारम्भे चेतः स्थिर यथा तथाङ्गीकृत-
निर्वहणे स्थिर न भवति ॥ १४ ॥ निराकृतमानकूटा ॥ १५ ॥ असयोः पृष्ठ तेन प्रगमितौ च पाणो च ताम्बा
घृत प्रियाकुचाग्र येन स ॥ १६ ॥ कृत० कृतकामत्वरम् । अपदेशात् व्याजात् ॥ १७ ॥ मनसिशयः
कामः । पुरः प्रयाताश्च ते क्षितिपतयश्च पुरः० तैः सेवितः कृत्रिमाद्रियेन (र्यत्र) तत् ॥ १८ ॥ अनङ्गी-
कृतनयनद्वयसपदाः ॥ १९ ॥ जरठ० पुराणपत्रसमूहे ॥ २० ॥ प्रतीपपत्न्याः सपत्न्या ॥ २१ ॥ विटपिनि
वृक्षे । तुङ्गम् उच्चैस्तरम् । भुजयुगमूल कक्षाम् । द्रष्टुमिच्छा दिदृक्षा ॥ २२ ॥ उत्तमाङ्गे शिरसि ॥ २३ ॥
सुदति शोभनदन्ते । परभाग वर्णम् ॥ २४ ॥ कमनीय सुन्दरम् । भावकृतः परिणामजनितः । विभागः
सदसद्विभजनम् ॥ २५ ॥ अवचित चुण्टितम् ॥ २६ ॥ ममज्ज ततार । सज्जीकृत विद्यमानोक्तः ॥ २७ ॥
आहिता आरोपिता आस्थापिता ॥ २८ ॥ नुन्नतोया अपसारितजला ॥ २९ ॥ अकलुष स्वच्छम् । अन्तरा
मध्ये । अनुवधन् अनुपतन् ॥ ३० ॥ शिलीमुखा भ्रमराः ॥ ३१ ॥ अपहृतवसनाः अपसारितान्तरीयाः
॥ ३२ ॥ नाभिदध्ने नाभिप्रमाणे । तरण्डक प्लव^४ ॥ ३३ ॥ विमुग्धा अनभिज्ञा । सबभूवे सजनितम्
॥ ३४ ॥ अनश्नुवाना अप्राप्नुवती ॥ ३५ ॥ अति(भि) सर्पन् समुखमभिपतन् । मधु पुष्परसम् ॥ ३६ ॥
अनभिमुखी पराङ्मु(ड् मु) खाम् । समनुनयन् प्रसादयन् । चाटुकारान् प्रियवचनानि ॥ ३७ ॥ शफरी
मत्सी ॥ ३८ ॥ असविलम्बि(म्बी) स्कन्धाधारीकृत ॥ ३९ ॥ शाठ्यात् जाड्यात् । अविदिततत्त्व-
अपरिज्ञातरहस्यः ॥ ४० ॥ सपत्न्या प्रतिपत्न्या^५ । अवधीत् तर्जयति स्म । परिभङ्गुरैः सञ्चुटिबक्रैः ॥ ४१ ॥

१. ब ' ' इति चिह्नान्तर्गतः पाठो नोपलभ्यते । २. ब पुण्डरी । ३. ब 'च्छता । ४. ब लवः ।

५. ब 'प्रतिपत्न्या' इति नोपलभ्यते ।

अनुमन्वी म्लानि गता । दरम् ईषत् ॥ ४२ ॥ विदधति धारयन्ति । विनियवृत्तिं क्रयविक्रयशेषं गृहीत्वा
वितरणमित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जलात्मकानां द्रवरूपाणां, पक्षे जडतायुक्तानाम् ॥ ४४ ॥ शिलीमुखेन अमरेणा-
नुकुर्वती अनुविदधती ॥ ४५ ॥ विगाढैः विलोडितैः ॥ ४६ ॥ चिर नि० चिर स्थित्वा ॥ ४७ ॥ विचकृषु
आकर्षन्ति स्म । भुजङ्गवृत्तिं विटत्वम् ॥ ४८ ॥ अतिरिच्यमानं समधिकम् ॥ ४९ ॥ प्रतियुक्ते सपत्न्या ।
॥ ५० ॥ कवर्यां केशवन्धनतः ॥ ५१ ॥ कृष्णपर्शं नीलोत्पलं ॥ ५२ ॥ ममु समान्तिस्म ॥ ५३ ॥
कृतकृतकं जन्तुकपट ॥ ५४ ॥ चलशफरीतरला मत्स्यो (?) ॥ ५५ ॥ वनजवन कमलवनम् ॥ ५६ ॥
स्तनपरि० स्तनस्पर्शनसाभिलाषा ॥ ५७ ॥ अनुपुलिनम् अनुतटम् । स्रवणपदेन निश्च्योतनव्याजेन ॥ ५८ ॥
प्रस्थ सानुम् । अम्भोधराध्वा गगनमार्गं । त्यक्तजलक्रीडाविशेष ॥ ५९ ॥

इति चन्द्रप्रमथकाव्यपञ्जिकायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः

आसमीमासादिशास्त्रप्रकाश योऽकरोन्मुनिः ।

स श्रुतादिमुनिर्जीयाच्छ्रद्धादिगुणभासिवाक् ॥

उदया तेजोऽभिवृद्धय । निरत्यया निरपायाः । अधिशिश्रिये अधिजग्मे ॥ १ ॥ नयनप्रान्ता
कटाक्षा ॥ २ ॥ वल्लभ मर्ता ॥ ३ ॥ कृच्छ्रगत कष्टगत, आपद्गतश्च ॥ ४ ॥ अन्तरधीयत अतिरो-
धीयत ॥ ५ ॥ विधिरेव दैवमेव ननु सहायादि । अम्यभूयत तिरस्कृत ॥ ६ ॥ मलिनं श्यामलं सपापैश्च
॥ ७ ॥ दीप्तरेव अवदातशब्दे । नोड कुलाय । प्रविलाप परिदेवनञ्चनिम् ॥ ८ ॥ विध्वंसभयात् विप्ल-
वत्रासात् ॥ ९ ॥ अम्बरे गगने ॥ १० ॥ सदसत्प्रसगजा शुभाशुमससर्गजनिता ॥ ११ ॥ परिवृत्तिम्
आह्निकक्रिया । सकाशादन्यथावृत्तिं वेष्टनोद्वेष्टनवत् ॥ १२ ॥ कृतज्ञता कृतोपकाराविस्मरणत्वम् । इयाय
गत ॥ १३ ॥ अपरज्यते विरक्तो भवति ॥ १४ ॥ विवरेषु मध्येषु । घ्नान्तलवा अन्धकारलेशा ॥ १५ ॥
आर्तनि स्वैन सकण्ठघ्वनिभिः । बहलं प्रचुरम् । मषो कज्जलम् ॥ १६ ॥ बिसतन्तु मृण(णाल) सूत्रम्
॥ १७ ॥ अलका चूणकुन्तला । बलमिदृश पूर्वस्या ॥ १८ ॥ तिरोहितं प्रच्छादितम् ॥ १९ ॥
आजिघासुना हन्तुमिच्छुना ॥ २० ॥ घनवीथिरयम् आकाशवाहनम् । परदारग्रहणोत्पन्नात् ॥ २१ ॥ अश्व-
दन्धकारप्रारवणम् । सुरतस्या ग्राम्यधर्मवतीम् ॥ २२ ॥ घटना निष्पत्ति । स्फुटीकृत व्यक्तीकृतम् । चन्द्रस्य
किल कुवलयं प्रयोजनाभावाद् नि कारणबन्धुत्वम् ॥ २३ ॥ न्यलीयत उपविष्टम् ॥ २४ ॥ अपनीतम्
अपाकृतम् ॥ २५ ॥ कोटिं शिखरम् । अद्यमवा अद्यतनी ॥ २६ ॥ प्रसर्पति विस्तृते ॥ २७ ॥ अन्यजातिना
चाण्डालेन । परिमृष्टा स्पृष्टा । घनव० आकाशमार्गं ॥ २८ ॥ नगा पर्वता । चन्द्रस्यात्राल्पकालोदयत्व
शान्तप्रतापत्व च ॥ २९ ॥ उद्गमारुण कुड्मलरक्तम् । आपीड शिखरम् ॥ ३० ॥ सुखि सुखयुक्तम् ।
मिथुनं युगलम् ॥ ३१ ॥ उद्धरतिस्म निष्काशयामास ॥ ३२ ॥ काण्डपट यवनिका-प्रच्छादनवस्त्रम् । 'कुट्टि-
मोऽस्त्री निबद्धा भू' ॥ ३३ ॥ मूर्च्छाकिपटेन 'मूर्च्छा पित्ततम प्राया' इति वचनात् ॥ ३४ ॥ भासुरीभवत्
देदीप्यमानम् । अनन्याय (?) । 'वह्निना ब्वालिने तैले धृते वा कुत्रचिद् यथा । शीतलोयच्छटापात प्रति-
प्रक्षालन भवेत् ॥ ३५ ॥ रजसा परागेण-कुसुमरेणुना । निर्यत्पुलका रोमाञ्चवती ॥ ३६ ॥ त्वरमाणचेतसाम्
उत्तालहृदयानाम् ॥ ३७ ॥ स्मरस्य सामर्थ्यसपत्ते । 'चन्द्रासवाम्यां रमणीजनेभ्य' इति भाषितात् ॥ ३८ ॥
अत शक्ति सामर्थ्यम् । हरिणाङ्गाभिगमे चन्द्रागमने ॥ ३९ ॥ विभावर्या रात्रे प्रकाशने सदृशोपयोगः कृमु-

इति चन्द्रप्रभकाव्यपञ्जिकायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

१. य 'काल' इति नास्ति । २. - 'यत्' । ३. व 'परितस्थे' इति नास्ति । ४. व 'समुपात्' । ५. ज मध्यं । ६. व 'शोलिता' । ७. व इति चिह्नान्तर्गतः पाठो नोपलभ्यते । ८. व ध्रियं । ९. व प्रधान ।

पुरुषान् ॥ ४ ॥ समुपेत्य^१ प्राप्य । धीरधी निष्कम्पमना । जघान ताडयामास । घनपीवरे दिल्लेष्टसूले ।
जवेन वेगेन । आरया लोहसूचीविशेषेण ॥ ५ ॥ निवृत्य परिवृत्य । प्रधावति ठोकते । निपत्य प्राप्य ।
स्थूललोष्टेन घातम् ॥ ६ ॥ विनोयमानः । खेद प्राप्यमाणः । शाशनदो जातः (शासनाद् अजातः) । कृत-
क्रियैः विहितसमयोचितप्रयासैः । प्रधावितुं प्रपलायितुम् । उद्यतः सोद्यमः ॥ ७ ॥ गृह्णागर्तं करान्तं पतितम् ।
समास्फालयतिस्म उच्छाल्य पातयामास । व्ययुज्यत वियुक्तसर्वावयवोऽभूत् ॥ ८ ॥ विलीनं विलयं प्राप्तम् ।
निर्वेदं वैराग्यम् ॥ ९ ॥ 'भवगर्तं ससाररन्ध्रस्थितानाम् । अशाश्वतो विनश्वरो ॥ १० ॥ गदेन व्याविना ।
अशनिना मेघोत्पातेन । कटाक्षयते वक्रं निरोक्षयते ॥ ११ ॥ शाश्वतं ध्रुवम् । प्रमोहं मोहनीयोदयाद्भ्रान्ति^३
॥ १२ ॥ पशुदिने । 'परुपरार्येणमोऽन्द्रे पूर्वं पूर्वतरे यति^४' । कर्तव्यं करणीयम् । आसन्नं निकटम् ॥ १३ ॥
असमतात् अनिष्टात् । विलोम्पमानं वञ्च्यमानं । आमिषं भोज्यविशेषः । अकर्तव्यं सद्भिर्निषिद्धम् ॥ १४ ॥
नयनान्तं (न्त) कटाक्षः । सहासितुं युगपत्स्यातुम् । वज्रहविर्भुजं वज्राग्ने । जये विजृम्भणे^५ ॥ १५ ॥
विलेहयते विलीयते । कालमरोचिमालिनं यमसूर्यस्य ॥ १६ ॥ विहास्यन्ति त्यजन्ति । वद्धा गाढोक्ता
घनद्विषु द्रव्यसंपत्तिषु दुर्दिष्टे । चूतावनिजम् आस्रवृषम् । जिहासवः त्यक्तुमिच्छन् ॥ १७ ॥ प्रपितुं
पतनाकाशं । निचया पुनरादयः । नष्टु [नष्टु] गन्तुम् । असमर्थम् ॥ १८ ॥ कपायाः क्रोधादयः । सारेण्यना-
नि दृढकाष्ठानि तैर्वद्धा रचिता पद्धतिश्चतुर्गतिपटुक्रियेन सः । उत्तुङ्गतरं उच्चैः शिखः ॥ १९ ॥ दुरात्मकात्
दुष्टस्वभावात् । भवात् ससारात् । अनर्थाः । निष्प्रयोजनाः । उत्खातमूलः । स भवः । अहेतुकाः कारणरहिता
॥ २० ॥ सारागता विपर्ययकतान्त्रवम् । तद्विपरोतेषु वैराग्येषु भावना निरन्तरं चिन्तनं यस्य सः । वारिदे मेघे ।
अलं समर्थः । अम्बरं गगनम् ॥ २१ ॥ चराचरे जङ्गमस्थावरे । अमोजि भुक्तम् । पराङ्मुखः पराचीनः ।
मोक्षसाधनात् रत्नत्रयात् ॥ २२ ॥ दुरन्ताः दुरवसानाः । शैमुषी बुद्धिम् । लेशः कणः । उपलब्धिं प्ररोहम् ।
ससारवल्लीम् ॥ २३ ॥ मलिनस्य मलीमसस्य । हिते रत्नत्रये । विजाग्रति सावधाना भवन्ति ॥ २४ ॥
आगन्तुकं खं नारकादि पर्यायाः । ससारसौख्यम् । यत् यदा । 'विपयुक्तस्य मिथितस्य ॥ २५ ॥ विवन्धकान्
प्रतिरोधकान्^६ । वरीतुमिच्छो विधातुमनसः । विवन्धुं प्रतिरोधुं^७ (द्ध) । परं प्रतिकूलं ॥ २६ ॥ वर्णं
नाशम् । स्वकर्मणा ज्ञानावरणादीनां प्रकृती स्वभावान् । सिद्धिभागिनः मुक्तिसाधनोद्यतस्य ॥ २७ ॥
कदर्थिनी पोडाविधायिनी । प्रशान्तिं भोगोपरतिम् । क्लेश दुःखम् । परम् अन्यत् ॥ २८ ॥ विवेकिनः
चिदचिद्विभागं कृत्वा आत्मध्यानिनः । जन्मनः ससाराद् [वि-] पत्तयो नारकादिपर्यायास्तेभ्यो मीलुकाः ।
निरापदा सिद्धानाम् । अनोक चक्रम् । ईशते प्रोत्सहन्ते ॥ २९ ॥ निर्वर्तितात्मा व्यावृत्तचेता । चतुर विवेकी ।
हितं मुक्तिस्तत्कारणं च ॥ ३० ॥ गुणप्रभसज्जकम् । सवृन्दं ससङ्घम् । मिथ्याज्ञानान्धकारभानुम् । उद्यान-
चरात् वनपालात् ॥ ३१ ॥ निशम्य आकर्ण्य । तस्थुः समासीनस्य । अम्बुदस्थात् उत्तस्थौ । कृती पुण्य-
वान् । कृतकृत्यः ॥ ३२ ॥ निरित्य निर्गत्य । तद्वामं मुनिस्थानम् । समं सार्द्धम् । समन्वितं तन्मयभाव-
गतं ॥ ३३ ॥ गतस्य प्राप्तस्य । तस्य मुने । अवलोकयामास । कः परमात्मा समुत् परमानन्दैकस्वभाव-
स्तत्र चेतो यस्य स तस्य । विविक्तं विजनम् । अत्यन्तम् अतिशयेन । स्त्रीपशुकलोवादिभिरित्यर्थः । अजन्तुकं
जन्तुभिः क्षुद्रजीवै रहितम् । आश्रमं स्थानम् । श्रिया तपोजनितशोभया ॥ ३४ ॥ गृहीतयोगं स्वीकृतध्यानम् ।
आतपे सूर्यप्रतापप्रकाशे स्थितम् उद्भूतम् । दिवाकरस्य सूर्यस्याशवो मयूखास्तेषां प्रकरं ससूहस्तेनैकलक्ष्यताम-
तिशयगम्यताम् । उन्मूलितं समुत्पाटितं मोहविद्धिदं येन स तम् ॥ ३५ ॥ प्रभावनायां जिनमार्गप्रकाशने ।
समुद्यतम् उद्यमयुक्तम् । ऐक्षत व्यलोकत ॥ ३६ ॥ सज्ज्वलात्मभिः निर्मलस्वभावे । प्रवादिन एव
सद्योता ज्योतिरिङ्गणास्तेषां चयं समूहम् । पराभवः पराजयम् । उद्योतितलोकः प्रकाशितभुवनम् । लोच्यन्ते
जीवादयोऽर्थाः यस्मिन् स लोकस्त—जीवादिपदार्थान् प्रकाशयन्तिमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अतीतानागतवर्तमानानां
त्रिकालानां भव्यस्थितम् । अनन्यगोचरं प्रत्यक्षविषयम् । परोक्षवस्तु सूक्ष्मान्तरितद्वाराणां सर्वज्ञानविषयान्

१ अ °पेत्य । २ अ शाशदो । ३ अ ' ' इति चित्त्वान्तर्गतं पाठो नोपलभ्यते । ४ अ यदि ।

५ अ °णेष्टु । ६ अ विप्र° । ७ अ इदं पर्यायपदं नोपलभ्यते । ८ अ इदमपि पर्यायपदं नास्ति ।

परोक्षेण मतिश्रुतद्वयेनोपदिशन्त प्रकाशयन्तम् । स्वस्य परमात्मनो मार्गो रत्नत्रयं तस्य माहात्म्यमतिशयस्तस्य-
निवेदने कथने सद्यतमुद्यमपरम् । व्यलोकत विलोकयामास । अन्यम् अपरम् । तपोधन तपस्विनम् ॥ ३८ ॥
अनेका बहुप्रकाराश्चेष्टास्तपश्चरणक्रिया येषु ते तैः । पर्युपासित सेवितम् । तपस्विना तपोधनाना वृन्दं सहतिभि ।
अविनिन्द्यवृत्तिभि निरवद्यानुष्ठानैः । प्रणिपत्य नमस्कृत्य । इति वक्ष्यमाण प्रकारेण । प्रचक्रमे प्रारम्भे ॥ ३९ ॥
मनस्विभिः विदग्धैः । भवान्तकृत् ससारनाशकारो^१ । आत्मवेदिभिः अव्यात्मनिरतैः । आत्तशुभा-
प्राप्तपुण्यातिशया । कृतार्थता कृतकृत्यत्वम् । कृता० विहितजीवादिविलोकने भवति । विचारणा चर्चा ॥ ४० ॥
महामोहो गाढमिथ्यात्व स एव तमःपटोऽन्धकारप्रावरण तेनावृत वेष्टितम् । कुदृष्टय पडनायतनानि तेषा
सेवयोपासने विकसद्गाढभ्रान्तिम् । वाङ्मरीचय वचनकिरणाः ॥ ४१ ॥ निराश्रयाणाम् आश्रयरहितनाम् ।
आलम्बनम् अवष्टम्भः । स्थिराश्रय दृढतरः । यियासता गन्तुमिच्छताम् ॥ ४२ ॥ स्वभावजैः सहजोत्पन्नैः ।
विकसत् । कुन्दपुष्पवच्छुभ्रैः । अमेयता प्रमाणरहितताम् ॥ ४३ ॥ दिवसा० सूर्यवत्प्रकाशमान । मार्गस्य
सम्यग्दर्शनादेः शुद्धिर्निर्मलत्व, पक्षे मार्गस्य पथ शुद्धिः । इष्टस्थानहेतुरहितम्^२ (?) अलम्भि प्राप्ता । धूकायित
धूमिवाचरिम् ॥ ४४ ॥ विभिन्दत अपाकुर्वतः । हादं हृदिभवम् । तमः पापान्धकारम् । भास्वत्, सूर्यस्य ।
वक्त्र मुखं किल पूर्वं बहुभिर्दृष्टमर्घादिना सत्कृत च । यतोऽयं भगवान् पूर्वं कैरपि न दृष्टस्ततोऽपूर्वभास्वान्
॥ ४५ ॥ अपायमुक्ताम् अविनश्वराम् । पदवी मुक्तिमार्गं रत्नत्रयम् । परे मिथ्यादृश । प्रापयितु लम्भयितुम् ।
त्वदाश्रय भवदाश्रयणम् ॥ ४६ ॥ मोक्षलक्ष्मोप्रतिरोधविधायिनाम् ॥ ४७ ॥ सशरीरविनयराशिसमारकिणाम् ।
अक्षीणि नेत्राणि ॥ ४८ ॥ मिथ परस्परम् । उदशु प्रस्फुरत्किरणाः । द्यौः किल चारितैकचन्द्रा, अहं
द्विचन्द्रा । आह्लादकरत्वाच्चन्द्रेणोपमानम् ॥ ४९ ॥ विलोकितोऽशेषाणां सम्याना मुखेन्दुर्येन स । उपादे
उद्गिरति स्म ॥ ५० ॥ पार्थिवता नृपता । कादम्बर्यादिर्वा (?) यथा मदकारणमित्युक्तिशेषः । सा
पार्थिवता । अन्यथा भार्दवानुरूपा ॥ ५१ ॥ गतस्पृहाणा त्यक्ताकाक्षाणाम् ॥ ५२ ॥ तुलाव्यतीत असमान ।
सार्वभौमी सर्वस्या भूमेराधिपत्य यस्या सा ॥ ५३ ॥ परलोकसाधने प्रेत्यभावसत्करणे ॥ ५४ ॥ अश्रय०
विनयनतमूर्द्धा । यियासत गन्तुमिच्छत ॥ ५५ ॥ इति समाकलय्य विचार्य ॥ ५६ ॥ वर वाञ्छित ददातीति
वरद । आत्मना स्वीकृता या दीक्षा तया अस्मान् सस्फुर । अनुग्रह अनुभाव ॥ ५७ ॥ निवेदिता० प्ररूपित-
चित्तस्थवस्तुन ॥ ५८ ॥ सुदुष्कर कर्तुमशक्यम् ॥ ५९ ॥ धर्मय धन यस्य स तस्य, पक्षे धर्मो दशधा धनं
यस्य । अनिन्द्य निन्दारहित वृत्त वर्तन यस्य, पक्षे वृत्त चारित्र्यम् । परार्थं परनिमित्त सपद् यस्य, पक्षे पर
उत्कृष्टोऽर्थं प्रयोजन मोक्षोद्यमो यस्य ॥ ६० ॥ साधुषु यतिषु रतो विनीत । अत कारणात् । अनुशाधि
प्रतिपालय ॥ ६१ ॥ उदीरिताया जल्पितायाम् । अचलान्तराशय निश्चलान्त करण, पक्षे अङ्गीकृतम्
॥ ६२ ॥ शिरःसमन्वितं शिरसाधार्यम् । अनुशासनं शिक्षाविशेषः । जन्मव्यसनानि ससारदुःखानि ॥ ६३ ॥
दुराधयः दुष्टा मानसव्यथा । श्रीजिनचन्द्रप्रतिपालितम् ॥ ६४ ॥ भवमृत्युसतति उत्पादमरणसतानम् (न)
॥ ६५ ॥ विनिश्चित परिज्ञात एकान्तेन सर्वथा तदीयस्तस्य राज्ञो निश्चयो हठप्रतिज्ञा येन सः ॥ ६६ ॥
अग्रहीत् जयाह ॥ ६७ ॥ अधोरमानस शान्तमना । स्थिरा निश्चला एकेनाद्वितीयेन पर्यङ्केनासनविशेषेण
कृता विहिता स्थितिरवस्थान येन स । निस्त्रिंशैः प्राणहरैः ॥ ६८ ॥ विभीषण भयानकम् ॥ ६९ ॥ तपे
कृष्णगमे । अभिसूर्यप्रतिम सूर्यबिम्बसन्मुखम् ॥ ७० ॥ भावनासु अनुप्रेक्षासु । ध्रुवं निश्चलम् । क्षुण्णमद-
निरहकारः ॥ ७१ ॥ विविध बहुप्रकारम् । परिणता एकीभावेन जाता उज्ज्वला निर्मला निरतिचारा धर्म
(र्मे) सत्समादौ लेख्या यस्य स ॥ ७२ ॥ द्वाविंशतिसागरप्रमाणायुः ॥ ७३ ॥ विगलितायुः सम्यगनुभूत-
वद्धायुः । जनमनोज्ञ सर्वजनतासुन्दर । बोध्यम् (?) ॥ ७४ ॥ तूष्णीमभूत् मौनवान् जात । वद्धा (द्दो)
अञ्जलिर्येन स । यतिवृष मुनिप्रधानम् ॥ ७५ ॥ तत्प्रत्यय तेषां जन्मान्तराणां प्रत्यय विश्वासजनक ज्ञानम् ।
सशयानां सशय प्राप्तवती ॥ ७६ ॥ निशम्य आकर्णयित्वा । सदेहपङ्क्त सशयकर्मम् । अपहस्तिनिराकर्तुम् ।
मदान्वमतिः मदप्रच्छादितविवेकः ॥ ७७ ॥ तत्प्रत्ययात् स चासौ प्रत्ययश्च तस्मात् । अन्यत् परोक्षम् ।

यन्मतिमता सवादक प्रतीतिजनकं तत्प्रमाणम् ॥ ७८ ॥ प्रह्लादिना आनन्दजनकेन ॥ ७९ ॥ आकस्मिकोद्गता
अकारणोत्पन्ना चासी वृहती गरिष्ठा परचक्रशङ्का च तस्यास्थस्यन्तश्च ते जनाश्च तैस्त किमिदमिति ध्वनिस्तेन
पूर्यमाणो वर्द्धमान ॥ ८० ॥ वचस्वो वाग्मी ॥ ८१ ॥ क्षरत्करटमिति उद्भिन्नकपोलः । ऐरावतपराक्रमः ।
आरटन्तम् आक्रन्दन्तम् ॥ ८२ ॥ प्रकट तदुष्टिपथप्राप्तः । सहारकाल प्रलयः ॥ ८३ ॥ करटिन गजस्य
॥ ८४ ॥ बाहुवलद्वितीय भुजवलेन दृढ, अथवा मूलवलम् ॥ ८५ ॥ परिकर तनुशाननितम्बपरिघाना-
दिकम् । आजुहुवे आह्वानयति स्म हुडोके वा ॥ ८६ ॥ आयत अभिगच्छत । हस्तिनीमूत्रवासितम् ॥ ८७ ॥
तलेन उदराधोभागेन । निर्गतवान् ॥ ८८ ॥ परिधिः प्राकारः । सौधतल राजसदनवेदिका ॥ ८९ ॥ नि-
स्पन्द निश्चलम् । विघृतसुणिः गृहीताङ्कुश ॥ ९० ॥ अनुपमबलवीर्यं असदृशपराक्रमप्रभावं । लीलया
हेलया ॥ ९१ ॥ केलि क्रोडाम् । निवास चक्रे । अविषय सत्यम् । महेन उत्सवेन । उद्गीर्यमान (ण)
प्रचुष्यमाणम् ॥ ९२ ॥

इति चन्द्रप्रमथकान्यपक्षिकायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः

जीयाच्छ्रुतमुनिनामा मुनिप सच्छास्त्ररत्ननिकरस्य ।
शिष्यानुरोधबुद्ध्या प्रकाशको योऽत्र सद्दृष्टिः ॥

शासनात् अनुरोधात् । निजभर्तुं पृथ्वीपालराज्ञ (जस्य) । इलाधिपतिं त पद्मनाभम् । कुशाग्रघो-
जाग्रत्प्रतिभः । वचोहर सदेशधारी दूत ॥ १ ॥ कठिनान् कठोरान्, पक्षे स्तब्धान् । महीभूतः पर्वतान्
राज्ञश्च । मित्रबान्धवै बन्धूकपुष्पविशेषे । सार्द्धम् । रिपव क्षुद्रा । महापदाधिता पर्वतादिगुहास्थिता-
कृताः, पक्षे रिपव शत्रवो मित्रबान्धवै सार्द्धं महतीं गरिष्ठाभापदमाश्रिताः कृता ॥ २ ॥ प्रभुशक्तिः इन्द्रस्यैव
माहात्म्यसप्तः । शक्तयस्ति सः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥ ३ ॥ द्वितयेन द्विधावृत्त्या । मानद म (मा) न
पूज्यत्वं ददाति यच्छति द्यति खण्डयतीति वा मानद । तद्विपरीतवृत्तिषु अप्रणतेषु ॥ ४ ॥ सक्रामित-
नियोजितवचनावलि । इति वक्ष्यमाणम् । अक्षतस्नेहम् । दूता वचोहरा मुखं येषां ते दूतमुखाः । 'गन्धेन गावः'
पश्यन्ति ब्राह्मणा वेदचक्षुषा । चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्म्यामितरे जनाः ॥ इति वचनात् ॥ ५ ॥ 'ते
सौजन्यादयो गुणा । 'क्व सरसि वनखण्ड पङ्कजानां क्व सूर्यः । क्वच कुमुदवनानां कौमुदीबन्धुरिन्दुः । अति-
परिचयबद्धा प्रायशः सज्जनानां नहि विचलति मैत्री दूरतोऽपि स्थितानाम् ॥' इति न्यायः ॥ ६ ॥ विनयैक-
वृत्तिता विशिष्टो नयो विनय प्रश्रयविशेषः, तत्र एकवृत्तिता एकतानत्रम् । सुमनोभिः प्रसूनैरिव ॥ ७ ॥
लज्जया द्रवता द्रवरूपता गच्छता ॥ ८ ॥ निजनेतुः स्वहस्तिपकस्य ॥ ९ ॥ पुरातन पूर्वजैरनुष्ठितम् । क्रम
परिपाटीम् ॥ १० ॥ करिणा हस्तिना ॥ ११ ॥ स्वयमेव । भवानेव । आत्मवान् वशीकृतेन्द्रियः ॥ १२ ॥
जात्यन्ध स्वभावान्धः । विद्या अन्तःकरणेन ॥ १३ ॥ मदादयः—'काम क्रोधश्च हर्षश्च लोभो मानस्तथा
मदः । षडमी रिपवः प्रोक्ता शरीरस्था हि देहिनाम् ॥' । शास्ति अनुकूलतया विदधाति ॥ १४ ॥
परिभूतिभयात् पराभवसाध्वसात् । अपास्य परित्यज्य । अपसरन्ति अपगच्छन्ति ॥ १५ ॥ शठता
मदान्धता । अवधोरिता अवगणिता । दुःसह अवधोरयितुमशक्यः ॥ १६ ॥ घृत अवरुद्धः । सत्वरै-
रुवेगे । चरैः गूढपुरुषैः ॥ १७ ॥ आत्मसात्कृतः स्वीकृतः । मत्त सकाशात् । अपेक्षारहितेन निर्भयेन
॥ १८ ॥ अज्ञजन नीतेरनभिज्ञः ॥ १९ ॥ अपय प्रयच्छ । मत्तः सज्जन सामजम् ॥ २० ॥ प्रसादित प्रसन्नता
नीतः ॥ २१ ॥ जिगीषुतां जेतुमिच्छताम् । प्रणश्यति विनश्यति ॥ २२ ॥ अतिलङ्घनम् अतिक्रमः ।

वाक्येन वचनप्रतीत्या । पयोऽपि जलमपि । गोरसः क्षीरम् ॥ २३ ॥ अकैतवताम् [अकैतवाम्] अवितथाम् ।
 प्रिया इष्टा प्रिया भार्या यस्य स ॥ २४ ॥ आक्षिपन् आक्षेपविषया कुर्वन् । कटाक्षितः अक्षणा भाषित ।
 उदाहरत् वभाषे ॥ २५ ॥ विनयप्रशमो एक भूषण यस्य—वचसः तत्, पक्षे विगतं नयप्रशमैरुभूषणं यस्य
 तत् । परमश्चासौ न्यायश्च तस्य समर्थने पुष्टिदाने उद्यतमुत्कटं, पक्षे पर केवलमन्यायस्य अनीते समर्थनोद्य-
 तम् । उपक्रमेत् प्रारभेत ॥ २६ ॥ परा उत्कटा चासौ मेघा च उद्यमश्च योग्यता च तथा सहितैः, पक्षे पर
 केवलम् एवासि काष्ठानि तेषा निक्षेपणे उद्यमयोग्यता (तथा) सहितैः । स्तवभूति स्तुतिसपत्, पक्षे तव
 भवत् प्रभोर्मन्दिरे भूतिर्मस्म ॥ २७ ॥ विशिष्टनयेषु एका रतिर्यस्य सः, पक्षे विनष्टा नयैकरतिर्यस्य (सः) ।
 महान् गुणो यस्य, पक्षे महान्गुणो यस्य सः । उचितम् इति काकुवचन, पक्षे योग्यमेव ॥ २८ ॥ अक्षमा
 तितिक्षा ॥ २९ ॥ निजं स्वभुजपराक्रमसाधितमात्मीयम् । अक्रमः अयोग्यता ॥ ३० ॥ क्रमसंप्रकाशनैः अनु-
 क्रमोद्योतनैः ॥ ३१ ॥ कृतपुण्य प्राक्पुण्यपुष्टम् । अपास्यते हठाद् गृह्यते ॥ ३२ ॥ 'अथवा' इलोक्तिप्राधान्यात्
 इति चेत् भयदर्शिवच किमभिघटते वदसि अभिघटते भवानिति वा पाठ ॥ ३३ ॥ अभियोक्तुं योद्धुं सन्मुखी-
 कर्तुम् ॥ ३४ ॥ अधिकक्रमता अत्युल्लङ्घनता । ललित्विषो लङ्घितुमिच्छोः ॥ ३५ ॥ प्रविधित्सुः कर्तु-
 मिच्छुः । अतिक्रमम् उल्लङ्घनम् ॥ ३६ ॥ विबोधना विनिवृत्ताम् ॥ ३७ ॥ अभियुज्य अभिकण्डूय । अभि-
 युक्तः कटाक्षित । सप्रधुक्षित प्रेरितः ॥ ३८ ॥ क्षयवान् प्रक्षीणबल । व्यसनी विरोधापदगत । दैववि-
 वर्जितः शत्रुजये भाग्यरहितः ॥ ३९ ॥ क्षुद्रजने स्वभावतो दुर्जने ॥ ४० ॥ साख्या सखया गृहीतु शक्या
 पु [पू] रूपा सामन्ता नरा यस्य स तम् ॥ ४१ ॥ न्यगदोत् जगाद ॥ ४२ ॥ अविधेयविधि अप्राञ्जल-
 दैव ॥ ४३ ॥ निमित्त शकुनादि ॥ ४४ ॥ निजविक्रमः स्वगृहमान्यपराक्रम ॥ ४५ ॥ उदेतुं सन्मुखं
 गन्तुम् । शरभस्य अष्टपदस्य ॥ ४६ ॥ अधमेन स्वतो न्यूनेन ॥ ४७ ॥ परिवारित वेष्टित ।
 हतबुद्धिः मतिभ्रष्ट ॥ ४८ ॥ स्तब्धवतः कठिनस्य । यथा—'स्तब्धमुखनति किं न दूरतः पादपं तटरुह
 नदीरयः' । वेतसः प्रणमनाद् विवर्तते चाटुरेव कुरुते हि जीवितम् ॥ ४९ ॥ बहुसत्त्वयुतो प्रचुर-
 प्राणियुक्तो । स्थिराशयो स्थिरस्य तोयस्य भाजनभूतो ॥ ५० ॥ प्रियवादपरेषु इष्टवाक्यवादिषु । कुम्भेषु
 अष्टरणेषु (?) ॥ ५१ ॥ प्रधने सग्रामे ॥ ५२ ॥ अभोप्सित हृद्यम् ॥ ५३ ॥ मुक्तमत्सर त्यक्ताभिमान
 ॥ ५४ ॥ असौ पद्मनाभ । अनुवादिनः जल्पितजल्पनः ॥ ५५ ॥ उदतिष्ठत् उत्तस्थौ । प्रविसर्जिता अखिल-
 सम्प्रा येन स ॥ ५६ ॥ सम युगपत् ॥ ५७ ॥ अवभासयते प्रकाशयते ॥ ५८ ॥ कौशलैः चातुर्यप्रयोगैः
 ॥ ५९ ॥ अभिजाग्रति सावधाना भवन्ति ॥ ६० ॥ मदमूढान् मदेन हिताहितापरिज्ञानिनः ॥ ६१ ॥ पुरस्कृतः
 संस्कृतः ॥ ६२ ॥ आहितश्रुतिभिः दत्तश्रवणैः । शठेन पिशुनेन ॥ ६३ ॥ परुषं कठोरम् । उपव्रजत् अनुगच्छत्
 ॥ ६४ ॥ उदयन् उदगच्छन्, उत्पद्यमान एवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ प्रकृष्यते परिवर्द्धते । आसर्वविदः सर्वज्ञपर्यन्तम्
 ॥ ६६ ॥ पुरुभूतिर्नाम मन्त्री । पुरुभूति गरिष्ठसंपत् ॥ ६७ ॥ ऋद्धे सपत्तेः ॥ ६८ ॥ लिप्तधीः गवितमतिः ।
 परिजिह्वेति लज्जति (ते) ॥ ६९ ॥ अलक्षवेदिनः अमर्मज्ञस्य ॥ ७० ॥ अनुशिष्य अनुजल्प्य ॥ ७१ ॥
 जिगीषुणा जेतुमिच्छुना ॥ ७२ ॥ शबरेण मिल्लेन । हरिः सिंहः ॥ ७३ ॥ नीतिवर्तिना नयमार्गस्थितानाम्
 ॥ ७४ ॥ विघटेत विनश्येत ॥ ७५ ॥ उल्मुखः प्रज्वलितमङ्गारम् । कृच्छ्रं कष्टम् ॥ ७६ ॥ प्रथम मुख्य
 ॥ ७७ ॥ प्रत्युत विपरीतम् ॥ ७८ ॥ साम शान्तिनामा नयः । 'सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ।'
 ॥ ७९ ॥ प्रभुदोषशत गरिष्ठदोषगणम् । पयोमुच मेघा ॥ ८० ॥ उपप्रदानतः सप्रदानात् । भेदतः भेदनयात्
 ॥ ८१ ॥ सासूय सेष्यम् ॥ ८२ ॥ पशुः धनड्वान् ॥ ८३ ॥ अनिरूपितकृत्यया असद्विशितकार्यया ॥ ८४ ॥
 खरः कठोरः । अविमान्या असभावनीया प्रकृतिः स्वभावो यस्य ॥ ८५ ॥ क्रमते सचरते । प्रावणि शैले ॥ ८६ ॥
 उशन्ति जल्पन्ति । नासादवरकरहितः ॥ ८७ ॥ तपनीयवत् स्वर्णवत् ॥ ८८ ॥ विप्रकृष्यते दूरतयोरायते (?)
 ॥ ८९ ॥ पादसगमः, गभस्तिः सगर्गम् । अतिगमः चन्द्रस्य ॥ ९० ॥ कृपणस्य कदर्यस्य—परमुखावलोकितः
 ॥ ९१ ॥ असारता रिक्तताम् । निनदन् सप्रगर्जन् ॥ ९२ ॥ परिभूतिजीवितः अपमानप्राणधारकः ॥ ९३ ॥

मृगराजसेविता अभिमानरूपिणी ॥ ९४ ॥ अवगात् अवजानातिस्म । च्युतनीति नीतिरहितम् ॥ ९५ ॥
क्षीणबल क्षयगतकटक, इति बलव्यपेक्षा । सुहृदव्यसन विरुद्धं यस्येति कालव्यपेक्षा ॥ ९६ ॥ अभियातुम्
अभियोद्धुम् । प्रमवेत् जयवान् स्यात् ॥ ९७ ॥ भवभूतिर्नाम मन्त्री ॥ ९८ ॥ प्रतिशब्द भाषितभाषि (प)
णम् ॥ ९९ ॥ असमुज्जितान्वया वशानुरूपाम् । बृहस्पति सुसगुरु ॥ १०० ॥ गहने दुष्प्रवेक्ष्ये ॥ १०१ ॥
रभसा करण वेगेन विधानम् । कर्मणा कार्यव्यापाराणाम् ॥ १०२ ॥ विभेदक भेदजनकम् ॥ १०३ ॥
युवराणमत दण्डोऽस्तु । समय शास्त्रवाक्यम् । षण्णा गुणानां भावः पाञ्चुष्यम् । 'सन्धिविप्रह्यानासनद्वैधाश्रयाः
पञ्चुणा ।' ॥ १०४ ॥ रिपो शत्रोः सर्वस्व रहस्यम् ॥ १०५ ॥ कृतकग्रथितं कपटरचितैः । समवाये भवा,
सामवायिका -सम्या ॥ १०६ ॥ भोमरथस्य नाम्नो मित्रस्य । रहसा वेगेन ॥ १०७ ॥ व्यसवे द्वन्द्वे ॥ १०८ ॥
घनात्यये शरदि ॥ १०९ ॥ समर संग्रामम् । प्रहीयता प्रेष्यताम् । द्वायाश्रितैः उभयनयाश्रितैः ॥ ११० ॥
अनलसमति सीधमबुद्धिः ॥ १११ ॥

इति चन्द्रप्रमथकान्यपञ्जिकाया द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः

धुतादिमुनिपात् के के न ययु शास्त्रवारिधे ।

यत पार स व पायाद् विपश्चिस्सज्जनादयः ॥

निरगमत् निर्जगाम । जिगीषया जेतुमिच्छया । प्रशमितमपसारितं प्रकृतौनामष्टादशप्रजानां व्यसनं
परेणोपद्रवजनन येन । जिगू (गी) षुणा किल स्वदेश्य त्यक्त्वा परदेशे तत्सन्धौ वा योद्धुं गन्तव्यमिति ॥ १ ॥
आतपवारण छत्रम् ॥ २ ॥ जलदवीधि० नभो विशाल विपुलम् । उत्पन्नचन्द्रारकैः ॥ ३ ॥ प्रसूतया विस्तृतया ।
वारिजरागमणि पशारागमणि ॥ ४ ॥ परस्परमन्योन्य व्यतिकरेणानुप्रवेशेनोल्लसितोद्गतामलरोचिषो निर्मल-
दीप्तयो यस्य स ॥ ५ ॥ परिभवति तिरस्कुप्ते । माण्डलिकान् राज्ञो मण्डलाकारोपेताश्च । अङ्गदे बलये
॥ ६ ॥ शिखिगलाकृतिना मयूरकण्ठनीलाकारेण । रशनाश्मना कटिमेखलानीलरत्नानाम् ॥ ७ ॥ गुरूणां
मन्त्रिणां मते पर्यालोचनेऽभिरतममल निर्व्यसन मानस स्वान्त यस्य० गुरुर्वृहस्पते (ति)श्च ॥ ८ ॥ तुरङ्गमै
शीघ्रगामिघोटकैः ॥ ९ ॥ तुरगिमिरश्ववारैर्यत्नेन प्रयासेन निरुद्धो महावेगो येषां ते तैः । हरिभिः घोटकैः
॥ १० ॥ निजौजसा स्वरहसा । अनिल वायु ॥ ११ ॥ निरवधिप्रसूतैः अमर्षाद विस्तृतैः । बलैः कटकैः ।
बृहते वृद्धि गते ॥ १२ ॥ प्रवितन्वते विस्तारयन्ति । विकसद्रत्नकम्बलैः ॥ १३ ॥ डिण्डिम जयध्वनिवादित्रम् ।
ध्वनित स्वनितम् । विवर्तिता व्यापारिता ॥ १४ ॥ हे गजा । व युष्मान् (क) बलदन्तिना शिबिर-
गजानाम् । मधुलिङ्गणा भ्रमरकुलानि ॥ १५ ॥ जगुहिरे परिमुञ्चिरे । धातूनामनेकार्थं ॥ १६ ॥
प्रजविभि वेगिभि । विषमोक्ते स्थपुटीकृते । रथकडधया रथस्रजेन ॥ १७ ॥ अपरस्य मण्डलिनः । चीवरैः
वस्त्रखण्डैः । अन्तरित गूढम् ॥ १८ ॥ विवप्सुभिर्वीतुम् (वप्सुम्) ह्छुभि । मधुव्रतानां कुल भ्रमरसमूह-
स्तेनाकुल (ल) व्यश (य) कपोल (लः) येषां ते, तैः ॥ १९ ॥ बलभरेण शिविरप्राग्भारेण । मण्ड-
लानि चक्राणि ॥ २० ॥ भटगणा सामन्तनिकरा ॥ २१ ॥ परिहित परिधानीकृतमायसकञ्चुक लोहसूत्रा-
हस्तेन मेघक द्यामलम् । पदातिकदम्बक पतिसमूह । तिमिरशत्रु सूर्य । तामस ध्वान्तम् ॥ २२ ॥
वशो वेणु, अन्वयश्च । मृष्टिगता हस्ततलस्थिता, मौनस्थिता च । गुण मौर्वी, कुलवधूगुणा - 'अभ्युत्थान-
मुपागते गृहपती सभाषणे नम्रता, तत्पादापितदृष्टिरासनविधौ स्मेरा सपत्नीष्वपि । [सुप्ते तत्र शयीत
सत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रिः निवेदितः कुलवधूषिद्धान्तधर्मागमः ॥]' ॥ २३ ॥ अवरोधपुरन्दय
अन्त पुरसुचरित्रा । अ (आ) चिररोचिषो विद्युल्लतोद्भवाम् ॥ २४ ॥ पुटभेदनं पत्तनम् । निरतैः निश्चित
सावधानं ॥ २५ ॥ परिचिते अवलोकिते । रमणीय सुन्दरम् । अपोहति उज्जति ॥ २६ ॥ अवरोधिका

विलासिनी । गलदम्बरं प्रस्खलद्वस्त्रम् ॥ २७ ॥ मय करभ ॥ २८ ॥ वृषैः वलीवर्दै ॥ २९ ॥ वल्लव०
गोपालकामिन्या ॥ ३० ॥ वैवधिकैः भारवाहिभि ॥ ३१ ॥ पोत प्रवहणम् ॥ ३२ ॥ सरभसै सवेगै ।
प्रतिपालयताम् अन्वेषयताम् ॥ ३३ ॥ तुङ्गतरङ्गा, उच्चैरश्वा । आह्वयता आकारयि (य)ता । प्रतिनि स्वने
प्रतिशब्दै ॥ ३४ ॥ एधितया समृद्धया ॥ ३५ ॥ शिरोधरा कन्धरा । व्यधित अकृत (त) ॥ ३७ ॥ मधु-
पायिना भ्रमराणाम् । वसुमतीदधित राजानम् ॥ ३८ ॥ शारदयात्रया शरत्कालगमनेन ॥ ३९ ॥ हृदयहृतो (?)
वयासि पक्षिणो यासु ताः, पक्षे वयः प्रथमयोवनम् । अम्बर गगन, वस्त्र च । पयोधरा मेघा स्तनाश्च ॥ ४० ॥
गोष्ठभहृत्तरै गोपालप्रभुभि उपहितानि आनीतानि ॥ ४१ ॥ असहाम् असमर्थाम् । शुकाना कीराणाम्
॥ ४२ ॥ बृहन्त (त्यः) स्थूलाश्च ते (ता) अलाबुकास्तुम्बकाश्च बृहदलाबुकास्तेषा (तासा)
गौरवेण भारेण वामना मनिम्नाम् (निम्नाम्) । वृत्ति वाङ्मि ॥ ४३ ॥ समीहिताम् अभिलषिताम् ।
सज्जनगोचरा । सज्जनाः किल फलसपद प्राप्य नम्रा भवन्ति ॥ ४४ ॥ अवजानतीम् आदरमकुर्वाणाम् ।
कैतव छद्य ॥ ४५ ॥ शशिकराङ्कुरवत् निर्गमवत् (?) निर्मला गावो भूमयो गोमण्डलानि वा येषु
ते तान्, पक्षे गावो वाचो येषा वुधाना ते । सीमा बहिर्भूमिविशेष, मर्यादा गाम्भीर्यं च ॥ ४६ ॥
कोक चक्रवाकम् ॥ ४७ ॥ मयिध्वनि मन्था (न्य) न शब्द । भुजङ्गद्विषा मयूराणाम् ॥ ४८ ॥
कुरङ्गकुल भृगयूथम् ॥ ४९ ॥ 'राजहस्तास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता ।' ॥ ५० ॥ गौः दृष्टि
॥ ५१ ॥ अवहितभ्रुति सावधान यथा भवति तथा ॥ ५२ ॥ कुथवाहिनीं 'कुथ स्यात्करिकम्बलः' वाहिनीं
नदीम् ॥ ५३ ॥ घनाघना. मेघा. ॥ ५४ ॥ समवगाढवता मज्जताम् । कटतटात् कपोलमूलात् ॥ ५५ ॥
पतता पक्षिणाम् ॥ ५६ ॥ सततायनो वायुस्तस्य वर्त्म गगनम् । प्रतिमया प्रतिच्छायया ॥ ५७ ॥ अम्बुधराणा
मेघानामध्वनि मार्गे विहायसि ॥ ५८ ॥ अशुमदशुषु प्रच्छादितसूर्यकरासु । नभ सदा खेचराणाम् ॥ ५९ ॥
उपरञ्जितवारिभि सस्कृतजलै ॥ ६० ॥ वारणाना गजानाम् ॥ ६१ ॥ अम्बुवाहवीथीम् अन्तरिक्षम् ॥ ६२ ॥

इति चन्द्रप्रमकाव्यपञ्जिकाया त्रयोदश सर्ग ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः

श्रुतादिमुनिपस्यास्य किं वर्ण्यन्ते वर्चोऽश्वः ।

बहुशोऽस्तानि भव्यानामज्ञानतिमिराणि यैः ॥

मणिकूट नाम पर्वतम् । उच्चैर्दृषद स्थूलोपलम् । तडित्वता विद्युत्सहितानाम् ॥ १ ॥ कटैः [कटकै]
नितम्बैः । अद्वितीयाम् अनन्यसमाविनीम् । चूडामणि शिरोरत्नम् ॥ २ ॥ किङ्किणीना क्षुद्रघण्टिकानाम् ॥ ३ ॥
तपान्त. मेघकाल. तस्य लक्ष्मो शोभा ॥ ४ ॥ गगनेचराणा नभ सदाम् ॥ ५ ॥ सवितु सूर्यस्य ॥ ६ ॥
प्रभावत तपसा दीप्यमानस्य । प्रभावत माहात्म्यात् । नर. पुमान् । गत प्राप्त । रोगत व्याधेः ॥ ७ ॥
नितम्ब कटक । खचरा विद्याधरा. ॥ ८ ॥ इन्दुमणि० चन्द्रकान्तमणिप्रणालात् । अ [भि] नवोद्भिदा
॥ ९ ॥ अनाश० नि शङ्कमतय । कान्तै भर्तृभिः । कान्ता कामिन्य ॥ १० ॥ घना निविडा अयमाने
नीयमाने । घनायमाने मेघकल्पे । कमनीयभाव सुन्दरत्वम् । देहविभा कायकान्ति । सुराणा देवानाम् ।
विभासुराणा देदीप्यमानानाम् । अचिराशुदेस्या विद्युत्तुल्या ॥ ११ ॥ पतङ्गोपल सूर्यकान्तपाषाण । अपार-
यन्त्य अशक्नुवन्त्यः । द्विपन्ति निदन्ति । तुरङ्गवक्त्रा किन्नर्य ॥ १२ ॥ ग्रावतले पाषाणोपरि । जडोद्धत
शीतो विहृत । तपेऽपि ग्रीष्मेऽपि । पतङ्ग सूर्य ॥ १३ ॥ श्रमापोह श्रमापनयनम् । प्रत्युपकर्तुकामै प्रत्युप-
करणाभिलाषिभि ॥ १४ ॥ कान्तै मनोहरैः । विचित्रा. बहुविधा । प्ररुद्धै प्ररोहता गतै । शाखिभि वृक्षैः ।
तिरोहित प्रच्छादित इतो रवि येन स ॥ १५ ॥ मधु पुष्परस । समुन्नयन्त उत्पादयन्त । भृङ्गा भ्रमराः
॥ १६ ॥ घनध्वान० मेघननादसदृशम् । यत्सानुगतं यच्छिखरस्थितम् । वितृष्णं विमनस्कम् ॥ १७ ॥ ध्येयहिमे

चिन्त्यशीते । अव्यन्त्रिषु जलयन्त्रयुक्तेषु । सिद्धा देवविशेषा ॥ १८ ॥ निस्तमसो निरस्तान्धकारो । समुत्क-
 सहर्षः । समुत्क उत्कण्ठ (सुतरामुत्कण्ठितः) । चमूच्या सेनापतिना । जगतो लोकस्य एकोऽद्वितीयः पालो
 रक्षकः । जगदे वभाषे । कपालो ईश्वरः ॥ १९ ॥ निपेज्यविवरः ससेव्यकन्दरः । वरः श्रेष्ठः । निर्जरः जल-
 प्रवाहः । सहदन्तिभिर्गजैश्चमरैः सुरभिभिश्च यः । अमरैः देवैरुपहितः उपरुद्धो माघवीना लतानां मण्डपो यत्र
 सः । विकासोनि विकस्वराणि कमलानि पङ्कजानि यत्र । अमलोपलानां निर्मलपाषाणानां विचित्राभिर्भाभि-
 र्भिसुरः । नगः पर्वतः । ईक्षितः अवलोकिताः ॥ २० ॥ पाण्डुरः विशदः । सैकता सिकतामयी । रजसा परागेण ।
 एकता मिश्रताम् । सरसा सजलाम् । अलकृतविशा विभूषितकुकुभाम् । सरसा सरोवरणाम् ॥ २१ ॥ सानु-
 भाजः प्रस्पृश्यतस्य । सप्रसर्पन् अभिगच्छन् ॥ २२ ॥ महोरुहा वृक्षाः । विरहिता उज्जिताः । सुरजनैः
 देवलोके । विकलाः रहिताः । अम्बुरुहैः कमलैः ॥ २३ ॥ कन्दरागोचरैः दरोषु स्थितैः । सुगन्ध- (न्वि-)
 निर्मलवस्त्रैः । अवसितसुरतैः सेवितकामैः । मासुत वायुः ॥ २४ ॥ निकुरम्बः कदम्बकम् । स्थलपुण्डरीकखण्डं
 स्थलकमलवनं । विकासशालिभिः प्रकाशशोभमानं । द्यौः गगनम् । उचितानि योग्यानि रुचितानि वा
 कान्तिमन्तीनि अनेकानि प्रचुराणि सलाञ्छनेन्दुविम्बानि यस्याम् ॥ २५ ॥ रतिषु मैयुनेषु ॥ २६ ॥
 मत्पन्तरम्पगमात् उपायान्तराभावात् । पिदधत् आच्छादयत् । अधोवस्त्रापहारिणाम् । अधिगुहः गुहासु मध्ये
 ॥ २७ ॥ विम्बिता पुष्पगुच्छैः पुष्पस्तवकैर्निचिताः सभृता व्रततयो वरलयो यासु, विद्युल्लतानुसरणसमर्थ-
 कान्तिषु । काञ्चन० सुवर्णतटोषु । घिपणा भ्रान्तिमतिम् । नीलदलोपहारविषया नीलोत्पलविस्तारगोचराम्
 ॥ २८ ॥ मेचकः [असितः] रत्नानि श्यामरत्नानि । परितः इतस्ततः । मेचकितत्विषः श्यामलितकान्तयः ।
 शरद्वना शरन्मेघाः ॥ २९ ॥ मानोन्मादस्य व्यपनयेऽपसारणे चतुरा प्रोढाः । घटिसयुवतयः योजिताङ्गना
 ॥ ३० ॥ गर्जितनितम्बभूतलम् । तारम् उच्चैः । अन्ते समीपे । प्रियाणा भर्तृणाम् । आवृत्तैः आदरयुक्तैः ।
 हेममहो सुवर्णभूमिः । नभोगैः गगनचारिभिः । अहो नभोगैः अधिकसुखिभिः ॥ ३१ ॥ यातु [यातः]
 गच्छमानस्य । प्रविष्टः विम्बितम् । रत्नभूमौ । वन्यः वने भवो वन्यः । पोतः अर्भकः । लौल्येन अतिगृह्यया
 ॥ ३२ ॥ मुनिघनः मुनिभिर्यतिभिर्घनो निविडः । अधाना पापानां नोदने स्फेटने सहः समर्थः । हस्तिचमरैः
 सहितः । अमरोचिततटः देवयोग्यनितम्ब-मेरुसंनिभः । अम्बरसदाद्युसदाम् । अञ्चिता पुष्टिः गता विभा
 दोत्तिर्यस्य ॥ ३३ ॥ नीलोपला श्यामदृषदः । सान्द्रोक्तः धनोक्तम् । क्रोडा० रमणप्रच्छादितगात्राः । तासां
 युवतीनां श्वासो मुखवायुः तस्य सगेन सुरभिः सुगन्धः (न्वि) । विवृणोति विस्पृष्टयति ॥ ३४ ॥
 कृमुमितवानोरातो पुष्पितवानोराणां वेतसविशेषाणामालीस्तती । 'शीतवानोरवञ्जुला' इत्यमरः ।
 आलीनाली उपविष्टभ्रमराः । वायुवेगचलितप्रान्ताः । तान्ता दूताः । धर्मैः आतपैः । अविरतमूल-
 पातीः अनवरततटोद्धर्षकः । प्रसूतः विस्तृतः । नद्या नीरीधो जलसमूहः ॥ ३५ ॥ घातो (ति) ना चतुर्णां
 कर्मणा निर्मथनेन नाशकरणेन लब्धः प्राप्तः केवलं ज्ञानातिशयो यैस्ते । परिनिर्वासवः शोकमिच्छवः । समबलत्वं
 समानत्वम् ॥ ३६ ॥ शिखरे स्थितानां मणिशिलानाम् । शाखिना वृक्षाणां शाखानामन्तरालैर्मध्ये । प्रसृता
 व्यापृता रविकरा येषु । उल्लसन् प्रकाशमानो यो रोचिषा दोसोनामोघः समूहः । तडितः विद्युतः । अनुकृतिम्
 अनुकरणं करोति तडि० । शङ्कितः आरेकितोऽम्भोदकालो जलदसमयो यैस्ते । मदयितुम् उत्कोचयितुम् (?) ।
 अरुः समर्थः । नीलकण्ठान् मयूरान् ॥ ३७ ॥ तटरुहाः तटस्थाः । अतिमहतीषु प्रोच्चासु । कुसुमस्तवकः पुष्प-
 गुच्छः ॥ ३८ ॥ निकरैः समूहैः । रुचा दीप्तोनाम् । तिमिरसघातस्य नाशकरैः । अमितं प्रचुरैः । वियत्
 गहनम् । अपारम् अमर्यादम् । इतं प्राप्तं । विहितं भूच्छितं । स्फुरन्मणिरुचो स्फुरता [मणोना] रुचयो
 दोसयो यत्र । इह पर्वते । रजनिषु रात्रिषु । ग्रहपते चन्द्रस्य यथा ॥ ३९ ॥ निष्क्रान्तं निःसृतं । शिखर-
 चयात् कूटसमूहात् । निरन्तरालं सान्द्रं । आलीढा आलिङ्गिता । सरसिजरागा पसरामणयस्तेषां
 किरणसमूहैः । श्रीमत्ता दीप्यमानत्वं लक्ष्मीमत्त्वं वा । दधति धारयन्ति । नोरक्तं निश्चितमरणं । वसनैः
 वस्त्रैः । परिष्कृताङ्गाः भूषिताययवा ॥ ४० ॥ एकवर्णम् एकादृशम् (?) । अप्रतिवार्यवीर्यः अनिर्वाह-
 पराक्रमः । उदीर्णं उद्गतमणिदोसी ॥ ४१ ॥ राजो वीर्यो । उदितधमेण उत्पन्नखेदेन । पुतनाया सेनाया
 विनिवेशस्य अवस्थिते स्थानम् ॥ ४२ ॥ उपाहितभूरिशोभा स्वोक्तप्रचुरकान्तोः । प्रियाणा कमनोरु-

कामिनीनाम् । शिशिरेतररश्मि सूर्य ॥ ४३ ॥ द्रोघोयसो दीर्घतरा । अविरल सान्द्रम् । पटमयापणाना
हृदना राजभि श्रेणिभिस्ताता (श्रेणिभि शोभितान्ता) । परस्परव्यतिकरोपेता । बोधोः आपणपङ्क्तिः ।
॥ ४४ ॥ अधुम्यत् चुक्षोम ॥ ४५ ॥ राजाधिराजवसते पद्मनाभमहोशनिवासस्य । मन्दुराया वाजिशालाया ।
पण्याङ्गनापरिषदः वेश्यासमायाः । विपणि पण्यबोधिका । पर्याकलय्य विचार्य ॥ ४६ ॥ परिचितान्
पूर्वमनुभूतान् । अनुपालयन्त उपासयन्त । वास्तव्यवत् स्वनिवासे यथा ॥ ४७ ॥ उत्परिश्रमेण खिन्ने खेद
प्राप्ते जङ्घे यस्य । पर्युहितुं वितर्कितुम् । स्ववर्गे भव स्ववर्ग्य तस्य व्याहारे उक्ते नादे शब्दे दत्तकर्ण
॥ ४८ ॥ तत्कालीनपाकेन विस्तृतम् । इडुरिकादिपरिमलम् । अजायत ज्ञानम् ॥ ४९ ॥ शिथिल मन्द मन्द
यथा भवति । अच्छाच्छम् अत्यन्तनिर्मलम् । श्रमव्यये अपनोदे चतुरः ॥ ५० ॥ उत्तीर्ण अपसारित पल्लय-
नस्य भूरिभारो येषा ते । भुवि वेल्लनाय लोठ (लुण्ठ) नाय । 'आवर्तस्त्वम्भसा भ्रमः' शिविरास्तु-
राधि. कटकजलेषि । ॥ ५१ ॥ समूर्च्छता प्रतिनादमुत्पादयता ॥ ५२ ॥ सप्तिनिकरे घोटकसमूहे ।
सलिलाशयानाम् अगाधजलाना हृदानाम् । कल्लोलनिकरैः ॥ ५३ ॥ सयेमिरे सयमिता परिवद्धा । क्षिप्तो-
लपासु प्रसारितदूर्वासु । वाजिशालासु । कथंचन महता कण्ठेन ॥ ५४ ॥ तोयावगाहचलितैः प्रस्थितैः ।
नीलदेहैः श्यामतनुभि । उत्सारित दूरीकृत । अद्रिकूटैः पर्वतशिखरैः ॥ ५५ ॥ पुष्कराणि करिहस्ताग्राणि ।
उदमोमिलत् प्रकाशयत् ॥ ५६ ॥ अनुकृतान्याचलाना तुङ्गशृङ्गाणि यैः । रुचिरावयवैः मनोहरगात्रैः ॥ ५७ ॥
भूभूतसरित्सु पर्वतनदीषु । गण्डस्थलेभ्यः कपोलमूलेभ्यः प्रविगलन् प्रच्योतमानश्चासौ मदपूरश्च तेन
पूर्णम् । उत्तितीर्षो उत्तीर्तुं (उत्तर्तुं) मिच्छोः ॥ ५८ ॥ जितकाशिना शुभ्रा गजा । सलीलं लोलायुक्तम् ।
मदेन मन्द मन्द यथा भवति । करेणुपाश्चात्यभाग हस्तिनीपृष्ठतलम् ॥ ५९ ॥ वन्येभाना वनगजाना गण्ड-
कषणं कपोलोद्धर्षणं तस्मात् स्वीकृतदानपरिमले । नियमनाय नियन्त्रणाय । नियन्त्रा हस्तिपकेन । अपदेऽपि
अस्थानेऽपि ॥ ६० ॥ श्यामलमेघसदृशं । प्रविशालवंशं विस्तीर्णपुष्पभागैः । नागैः गजैः ॥ ६१ ॥
रुचये श्रासप्रीत्यै । प्रत्युत पुनरेवाहिता उत्पादिता वनस्मृति स्मरणं येन तत् । सावज्ञम् अनादरसहितम्
॥ ६२ ॥ महोक्षाः अनङ्गाहः । श्रमच्छेदकानाम् । कूलानि रोधासि । खलः पिण्याको दुर्जनश्च ॥ ६३ ॥
क्षितिहृहा वृक्षाणाम् । बभूवे तस्थे । अलसमोलितनेत्रयुगलैः ॥ ६४ ॥ विच्छिन्नः प्रच्छादितकर्णसुखकारि-
स्वका [क] लोकम् । 'काकली तु कले सूक्ष्मे' इत्ययः । मयानाम् उष्ट्राणाम् ॥ ६५ ॥ क्षुद्रेतरक्षितिहृहा
महद्वृक्षाणाम् । करभै उष्ट्रैः । प्रवालजाले विद्रुमसमूहे । भृशायतशिरोषिभि उद्धृतकन्वरैः । अस्थमाने
अस्थमाने । क्षीरापदेशः क्षीरव्याजेन प्रमदाश्रुजलम् । महता किल स्वसपदि परार्थाया प्रमोदः स्यात्
॥ ६६ ॥ चन्द्राकारः स्कन्धावारः सैन्यम् । अमलानि मलरहितानि डिण्डीराणामविकफाना पिण्डानि यत्र
सः । पयोधिः । चञ्चन्तो घावपाना वाजिजरा समूहा यत्र तज्जयी । अविरतमनवरतमुद्भ्रान्ता कल्लोलमाळा
यत्र । सर्पन्तश्चङ्कममाणा मत्तद्विषा यत्र तत् तज्जयी । अभिसरन्नक्रचक्र. अभिगच्छद्ग्राहसमूह । अपारः
पारवर्जित ॥ ६७ ॥ निविष्टसैन्यम् आस्थापितशिविरम् । अन्तिके निकटे ॥ ६८ ॥ बल सैन्यम् । विभावरी
रात्रि । प्रफुल्लन्त (न) क्षत्रेक्षणा । तारकाक्ष्णः कनोनिका इत्युक्तिलेश ॥ ६९ ॥ तस्या विभावरीम् ।
श्रुतपरवल (ल) आकर्णितायातशश्रुसेन्य । भाविसग्रामचर्चाम् आगामिसमरगोष्ठीम् । विशिष्टाम् इं श्रो^३
(श्रियम्) ईरते इति वीरः ॥ ७० ॥ भुवनमवनं जगद्गृह तत्र प्रदीपोभूत प्रकाशकर बिम्ब यस्य स ।
नियत्या घात्रा उदयविहङ्गामस्ताभिधाम् । मुकुलितः मोलितकुशतारानयना । आलोचन्ती विरहमिव
शोचयन्ती ॥ ७१ ॥

इति चन्द्रप्रमकाव्यपञ्जिकायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः

ध्रीमत्तार्किकचक्रचर्चितपद सिद्धान्तमत्तोयधे-
र्मध्योन्मज्जनलब्धदृष्टिपिपासासद्वृत्तरत्नत्रयम् ।
स्याद्वादास्तसमस्तशिष्यदृढध्वान्त स्वसवेदन-
ज्ञानजातनिज श्रुतादिरुमुनि चन्द्रे जनोद्योधिकम् ॥

अथ आनन्तर्ये^१ भूभूता पर्वताना राज्ञा च । कटका नितम्बा सैन्ध्यानि च । सनाह्वयं पटहाना ध्वनि ॥ १ ॥
तस्मिन् ध्वनौ पताकिनी सेना ॥ २ ॥ मदोद्धताकारं प्रोन्मत्तावयवे । 'चक्षुषो द्वे कपोलो च पाणिपान्नाभि-
मेहना । अष्टौ स्यान्नानि नागाना मदस्य क्षुतिहेतवः' ॥ ३ ॥ आनशिरे पूरितानि । पुलकोद्गमं रोमाञ्चं
॥ ४ ॥ उपचक्रमे प्रारब्धम् । समरे सप्राप्ते । समरेखक चतुरस्रम् । दृष्यति पुलकिते । तनुच्छद कङ्कटकम् ।
अपर्याप्तम् अनोन्वितम् । ना पुमान् कश्चित् । नामुञ्चत् शरीरे न त्यक्तवान् । पुनरमुञ्चत् त्यक्तवान् । पुन
वार वारम् ॥ ६ ॥ लघुभूत स्तोकोभूतम् । स्वकरस्पर्शात् स्वहस्तसङ्गोपात् ॥ ७ ॥ वीरसे विद्यमानेऽपि
कान्ता दृष्ट्वा शृङ्गाररसेन द्विगुणोभूतं । अन्तर्दधे अन्तर्हिता ॥ ८ ॥ रिपुरोपेणाव्णोभूता या छवि तया
छुरितं कर्तुरितकवचं ॥ ९ ॥ बहुभयानकगभीराया । भू भूमि । इमं गजे । अवधि ताडिता । इराया
सुराया । 'इरा भूवान्मुराधु स्यात्' इत्यमर । सद्गुणमदै । अथ मद्यसदृशे दाने भूमौ पतिते स्वमेव प्रतिविम्ब
दृष्ट्वा पूर्वदृष्टस्य प्रतिगजस्य श्रुतेरवधारणाद् भूरेवावधि ॥ १० ॥ अनिष्टया चलतया ॥ ११ ॥ व्यवायेन
व्यवधानभूतेन । जयलक्ष्म्याः परिष्वङ्गमह विदधे । व्यवायमय करोतीति वा हेतो ॥ १२ ॥ भीमरथो नाम
नृपति ॥ १३ ॥ भीमरथस्यापत्य भैमरथि ॥ १४ ॥ कृतोत्सर्गं विहितमप्रदान ॥ १५ ॥ स चतुर ।
सच्चकार समानयामास । कुलकम् ॥ १६ ॥ विशेषज्ञं कार्यविपश्चित् । तत्सात् तदोयमेव ॥ १९ ॥ सेना
वाहिनी । सह इनेन प्रभुणा वर्तते इति सेना । यती प्रयत्ने गच्छमाना । वद्धराजि कृतश्रेणि । आजिसमुत्सुका
सग्रामोत्कण्ठा । चक्राणि च इपवश्च खङ्गाश्च अस्त्राणि च तं सारा स्थिरा । सा सेना अरातिषाव्वम भिय
चक्रे विदधे ॥ २० ॥ महामात्रं प्रधानं । सज्जोक्त सावधानोक्तम् । पुरोधसा रोपितास्य मन्त्रपूतवया
धृतास्यम् । अभिशत्रु शत्रुसन्मुखम् ॥ २१ ॥ रथिना रथारूढेन । अनुसस्ते अनुजग्मे ॥ २२ ॥ रणविग्रह
(रणविग्रह-) नामानम् । पूषण सूर्यम् ॥ २३ ॥ दोष्यमानार्घ्यशस्त्रमूलम् ॥ २४ ॥ हस्त्यश्वरथभादातिलक्षण-
वल्लवहिता ॥ २५ ॥ व्यक्तेयत्प्रमाणा ॥ २६ ॥ स्वन कृतवती ॥ २७ ॥ परीयाय प्रदक्षिण कृतवान् ।
'लोमा कास भरैर्जनकुल खञ्जरीटक । एतेषा दर्शनि ग्राह्य दुर्लभा च प्रदक्षिणा ॥' प्रदक्षिण दक्षिणा
दिशमासु (श्वि) त्य काको मृदु वावसे [ववासे] शब्दितवान् ॥ २८ ॥ सुश्रुवे श्रुतम् [सुश्रुवे श्रुतम्]
॥ २९ ॥ इष्टे मनोऽभिलषितं । इष्टार्थो जयस्तस्य सूचकं ॥ ३० ॥ सराजकनृपति [सराजक] क्षत्रिय-
गणसहित । अमर्षात् रोपात् ॥ ३१ ॥ अशिवम् अकल्याणकरम् ॥ ३२ ॥ आर्तं रुदितस्य स्वर शब्दम्
॥ ३३ ॥ सन्मुखवाराम् । रुधिरवर्षणम् ॥ ३४ ॥ सघट्ट तुमुलम् ॥ ३५ ॥ त्वरान् शीघ्रवेगान् ॥ ३६ ॥
मदोत्सेकेन मद्यसिञ्चनेन । वल्गन्ती शस्त्रश्रम कुर्वती ॥ ३७ ॥ 'हेपा ह्येपा च निस्वन' इत्यमर । कूज-
त्पटहे ॥ ३८ ॥ अरि कश्चिच्छत्रु । किंविशिष्ट । रैरोरा राय द्रव्य राति ददातीति रैरो धनदस्तद्वदुरो
हृदय यस्यासौ रैरोरा.—धनदवत् त्यागकरणे विपुलमना । रैररैरोरा राय रातीति रैरो धनदाता स चासौ
रैरश्च धनदश्च रैररैर धनव्ययकर्ता धनद तमीरयति परिभवतीति रैररैरोरा । स्वदातृत्वेन धनदातुर्धनद-
स्यापि जेता, परिभवकर्तृत्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टोऽरिः । रोह शब्दयन् स्वमाहात्म्य (त्म्य-) सूचक
इत्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्ट । उरुरुहः ऊरु च ऊरु च स्थूलस्थूलौ ऊरु जड्ये यस्य स उरुरुह दृढजानु-
रित्यर्थः । स च (चा) रे शत्रो सन्मुखम् । अरोरै अरासचक्राङ्गानि विद्यन्ते येषा तान्यरीणि चक्राणि
तेषामोरै क्षेपे चक्रक्षेपेरित्यर्थः । कथम् । अरम् अतिशयेन । आर डुढोके । किंविशिष्टस्यारे । रोरो

१. व 'न्तरे । २ व विवाहं । ३. व 'मर' इति नास्ति ।

स्वमाहात्म्यं शब्दयत । 'रु' शब्दे' घातो रु—प्रत्ययः । उणादिक । पुनः किंविशिष्टस्यारे ।
 चरुखुरो स्थूलस्थूलोरो स्वसदृशजङ्घस्य । पुनरपि किंविशिष्टस्य । उरो गरिष्ठस्य जनप्रसिद्धस्येत्यर्थः ।
 एकाक्षर ॥ ३९ ॥ कक्षा स्पर्द्धा । आह्वास्त आकारयति स्म ॥ ४० ॥ अस्थास्तुभि अस्थिरै । क्रेतुं मौल्येना-
 दातुम् ॥ ४१ ॥ अरिशरजाल शत्रुबाणसमूहम् ॥ ४२ ॥ निजाश्च ते इषवो वाणाश्च० । नाज्ञासिषु न
 ज्ञातवन्तः ॥ ४३ ॥ स्मार स्मार स्मृत्वा स्मृत्वा ॥ ४४ ॥ समुदा सहर्षेण । येन शत्रुणा । य शत्रुर्जित । तेन
 जितेनापि । स शत्रु । अस्त्रसमुदायेन शस्त्रसमूहेन योजित ॥ ४५ ॥ तत इमकुम्भकुम्भात् ॥ ४६ ॥ भूरि-
 तापा प्रचुरसतापकरा । रणाशया समराभिप्रायाः । भूतै देवभेदै । युद्धभू संग्रामभूमि । इता प्राप्ता ।
 पारणाशया भोजनाभिप्रायेण ॥ ४७ ॥ बाणघो भस्त्रे ॥ ४८ ॥ घोरघोरारिष्वरै घोरश्च घोरश्च घोर-
 घोरा निष्कम्पा ते च तेऽरयश्च अन्योन्यशत्रवस्तेषा रघिराणि तै । उरुघाराघरै उरवश्च ते घाराघरा
 मेघाश्च, अथवा गरिष्ठधारया पतमानं । अरम् अतिशयेन । घराघरा पर्वतास्ते आधारोऽब्जम्भो यस्याः सा ।
 अथ प्रदेशेऽधरा घरा निम्ना निम्ना^१ घरा भूमिस्तै रुच्ये पूरिता आधृता^२ इत्यर्थः । द्व्यक्षरचित्रम् ॥ ४९ ॥
 जज्ञिरे जाता । प्रगुञ्जज्जिनदा । प्रगुञ्जच्छब्दा । नदा द्रहा^३ । आसन् जाता । मूल० मूलतश्छिन्ना । मकरा
 जलजीवाः । करा शुण्डादण्डानि (-ण्डा) ॥ ५० ॥ अङ्गमङ्ग प्रति प्रत्यङ्गम् ॥ ५१ ॥ केन पतता मस्तकेन ।
 तत्रसु त्रस्ता । आलोक दृष्टिगोचरताम् । गतेन प्राप्तेन । मृतकसवन्विना^४ । के प्रसिद्धाः । तत्र आजौ ।
 सुरा देवाः । स्वम् आत्मीयम् । लोक देवलोकम्^५ । त्यक्त्वा । कौतुक द्रष्टुमागता^६ ॥ ५२ ॥ कवचै अप-
 मूर्द्धकलेवरै ॥ ५३ ॥ निरन्तरनिपातिना सान्द्रवर्षिणामिषूणा बाणाना जालै समूहै ॥ ५४ ॥ रणरङ्गभू
 समरोत्साहभूमि ॥ ५५ ॥ स्वामिनामा प्रभुशब्दवाच्यः । ना पुमान् । येनैकोऽपि न जित । तस्य नृता पुरुषत्व
 न बभूव । स्वामिना प्रभुणा च । अनृता असत्या । मानना मान्यत्वम् । न कृता ॥ ५६ ॥ घोर निष्कम्प
 ॥ ५७ ॥ प्रजह्नु युयुधु ॥ ५८ ॥ प्रति- [पत्ति-] सादिता पदातिभिर्मरिता ॥ ५९ ॥ रणाङ्गणम् ॥ ६० ॥
 भङ्ग पलायनम् । उत्तस्थौ^७ डुडौके ॥ ६१ ॥ कृच्छ्रे कृ [क] ष्टे ॥ ६२ ॥ सत्रम भङ्गम् । न पूर्वं दृष्ट
 कैश्चिदित्यदृष्टपूर्वम् ॥ ६३ ॥ रणे युद्धे ॥ ६४ ॥ कोदण्डेन धनुषा दारुणो भीष्मः ॥ ६५ ॥ शत्रुकुलं यूथम्^८
 ॥ ६६ ॥ कटाक्षयामास अभिसत्तै (स्त्रे) ॥ ६७ ॥ 'तुमुलं रणसकुले' । इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हुतभुक्षिखम्
 अग्निज्वालम् । रोपा इपव ॥ ६९ ॥ आराव शब्दविशेषः । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा' । इत्यमरः । मेघच्छ-
 न्नाहः ॥ ७० ॥ रन्ध्रम् अवसरम् । शशिशेखरः पृथ्वीपालसेनानी ॥ ७१ ॥ शक्त्या आयुधविशेषेण ॥ ७२ ॥
 प्रभो पृथ्वीपालस्य । पुर अग्रे । केतुनामा^९, केतुर्ग्रहविशेषः ॥ ७३ ॥ स्फुरदहकारवृहद्विषः ॥ ७४ ॥ केतो
 भग्ने पलायिते । सुकेतुनाम्न^{१०} (म्ना) ॥ ७५ ॥ शतशः^{११} । बहुखण्डम् ॥ ७६ ॥ छिन्नपक्ष भग्नबाहुम् ।
 विरोचन इव सूर्यो यथा ॥ ७७ ॥ विमुख वृत्तपृष्ठम् ॥ ७८ ॥ दुधुवे प्रकम्पितम् । समुद्दी० दर्पितमनसा ॥ ७९ ॥
 अभिशत्रुपताकिनी शत्रुसैन्यसन्मुखम् ॥ ८० ॥ अरिवाहिनीं शत्रुसेनाम् ॥ ८१ ॥ प्रत्यवतस्थे स्थगित ॥ ८२ ॥
 विस्मितामरा आश्चर्यं गतदेवाः (?) ॥ ८३ ॥ नून निश्चितम् । अमूर्तमेव ॥ ८४ ॥ नाजोगणत् न ज्ञातवतो
 ॥ ८५ ॥ शङ्कुजा [ना] आयुधविशेषः (विशेषेण) ॥ ८६ ॥ प्रतीक्षते अवलम्बते । दशनच्छदम् उष्टम्
 (ओष्ठम्) ॥ ८७ ॥ गाढ दृढ ॥ ८८ ॥ प्रतीच्छन् लभमान ॥ ८९ ॥ समुत्तेजित० त्वरित० ॥ ९० ॥
 समापतन्तं समागच्छन्तम् ॥ ९१ ॥ प्रहृत्य चिरकाल युद्ध्वा ॥ ९२ ॥ ववले व्याघुटित । माहीरथे महीरथ-
 संबन्धिनि ॥ ९३ ॥ कोलाहल कलकल ॥ ९४ ॥ धृत गृहीत दिव्यं मन्वात्मक शरासन धनुर्येन ॥ ९५ ॥
 संभूय एकीभूय । राजक क्षत्रियगण ॥ ९६ ॥ 'भक्षको घस्मरोऽक्षर' । इत्यभिधानात् ॥ ९७ ॥ वाहितरथं
 व्यापारितस्यन्दनम् ॥ ९८ ॥ प्रहर्तुं घातं कर्तुम् ॥ ९९ ॥ न. अस्मान् । असदृशसंग्रामम् ॥ १०० ॥ शक्नुय
 शक्ता भवय ॥ १०१ ॥ धनुर्ज्या मौर्वीम् । अस्पृशन् टङ्कारयन् ॥ १०२ ॥ चापलसूचनै दुश्चरित्रप्रकाशनैः

१. ब 'निम्ना' इति नोपलभ्यते । २. ब 'वृता' । ३. ब ग्रहाः । ४. ज 'न्विता' । ५. ब 'देव-
 लोकम्' इति नास्ति । ६. ब दृष्टमागता । ७. ज 'तस्थे' । ८. ब 'यूथम्' इति नास्ति । ९. ब 'तुनामा' ।
 १०. ज सुकेतुना नाम्ना । ११. ब शतत् ।

॥ १०३ ॥ अधमैः न्यग्भिः ॥ १०४ ॥ दुर्नयैः दुरभिप्रायैः ॥ १०५ ॥ न रुदयो मोक्षो मुञ्चन सधानं च येषां
ते, तान् ॥ १०६ ॥ अविच्छिन्नं निरन्तरं ॥ १०७ ॥ प्रजल्लु प्रहार चक्रन् ॥ १०८ ॥ समशेत सदिदेह
॥ १०९ ॥ दध्रे जीवन् गृहीतः ॥ ११० ॥ अन्तिकम् उपकण्ठम् ॥ १११ ॥ विजिग्ये जितवान् ॥ ११२ ॥
भग्नमनोरथा गतमनोऽभिप्रायाः ॥ ११३ ॥ करालीकृते विपमो कृते लोचने येन स ॥ ११४ ॥ असाधारणैः
लोकोत्तरैः ॥ ११५ ॥ न मनुष्यस्यैव बल यस्य स - असमसामर्थ्यं ॥ ११६ ॥ अवज्ञा शिथिलत्वम् ॥ ११७ ॥
दयिता बल्लभाम् ॥ ११८ ॥ असाधारणपराक्रमो ॥ ११९ ॥ महाह्वम् अधिकसग्रामम् ॥ १२० ॥ दिगा-
भोगा दिग्मण्डलानि ॥ १२१ ॥ निष्कम्पनयनम् ॥ १२२ ॥ दृप्तं दर्पोद्विगोर्दोह (- दोर्दप -) प्रगल्भयोश्च
॥ १२३ ॥ लुलाव चिच्छेद ॥ १२४ ॥ प्रयासेन खेदेन विवर्जितो रहित ॥ १२५ ॥ गुह जनक ॥ १२६ ॥
सुवर्णमालाया अपत्यम् ॥ १२७ ॥ वन्ध्या निरर्थं (- र्थि -) काम् ॥ १२८ ॥ कणोकृत चूर्णी विहित ॥
॥ १२९ ॥ चिच्छेद द्विधा व्यधात् ॥ १३० ॥ स्पृशन् आस्फालयन् ॥ १३१ ॥ शि (श) वोभूतान् प्रेत्यभाव
गतान् ॥ १३२ ॥ निर्वेद वैराग्यम् ॥ १३३ ॥ कुलटया दुश्चरित्रया ॥ १३४ ॥ जागति कटाक्षते ॥ १३५ ॥
अवज्ञाय अनादरीकृत्य । शिथिल्ये आश्रित । श्रमणश्रिय मुनिभावम् ॥ १३७ ॥ एकादश श्लोका सुगमाः ॥
शिक्षासमयता ज्ञानग्रहणयोग्यताम् ॥ १४८ ॥ वृहयामास प्रवृद्ध चकार ॥ १४९ ॥ तनु कुश । अतन्द्रिणा
आलस्योज्झितस्य ॥ १५० ॥ इति वक्ष्यमाणानि ॥ १५१ ॥ शङ्कादिरहिता । अधिकः संपन्नता ॥ १५२ ॥
अतिचारविपर्यय शीलव्रतैर्ब्रतित्वार ॥ १५३ ॥ उपधानादिपूर्वकं अभीक्ष्णज्ञानोपयोग ॥ १५४ ॥ अगूढ-
सामर्थ्यं वीर्यमनतिक्रम्य ॥ १५५ ॥ समुद्यम करणम् ॥ १५६ ॥ भेदिषु रहस्यज्ञेषु ॥ १५७ ॥ अवश्य-
कार्याणाम् आवश्यकक्रियाणाम् ॥ १५८ ॥ दर्शनवात्सल्य प्रवचनवत्सलत्वम् ॥ १५९ ॥ व्रतनियमैः पूर्णः
॥ १६० ॥ दूष्करणबोधतपासि आराधनाचतुष्टयम् । अपासु विरज (जाः) ॥ १६१ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरायु ॥ १६२ ॥

इति चन्द्रप्रमकान्यपञ्जिकाया पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः

यो बुध्वा सर्वशास्त्राम्बुधिमनुगनरस्वान्तसंशीतिगाढ-

ध्वान्तवस विधाय प्रमितिनयसुधापूरपूतैः स्ववाक्यैः ।

चक्रेऽस्त्यन्तं प्रबुद्धान् सुरजनसहितान् शिष्यवर्गान् श्रुतादि-

भूयात् सोऽयं मुनिर्नो दगवगमचरित्रादिहेतुर्यत्तीशः ॥ १ ॥

सरोजखण्डैः कमलवनं । परितः हस्ततः ॥ १ ॥ असहा असमर्था । विदग्धा चतुरा गोप्यः क्षेत्र-
रक्षिकाः ॥ २ ॥ आरव शब्दविशेषः । सरसरसामृत स्वादुरसपीयूषम् ॥ ३ ॥ सच्छायाः सती प्रशस्ता छाया
येषां ते, पक्षे सत्सु छाया कान्तियेभ्यस्ते ॥ ४ ॥ नीरन्ध्रं निरन्तरं । सुरकुक्ष उत्कृष्टभोगभूमिः । अवग्रहा
अन्तराया ॥ ५ ॥ मुखरं वाचालं । त्रिदशपुरो अमरावती ॥ ६ ॥ करग्रैः हस्ताग्रैः । पवनपथस्य गगनस्य ।
गोपुर पुरद्वारम् ॥ ७ ॥ काचाद्रिः नीलपर्वतसदृशः ॥ ८ ॥ वियोगी वीणा पक्षिणा योग संगतिर्यस्य, नान्य-
कश्चिद् वियोगवान् । विलमाप्नोतीति, विशालपरिदेवनशब्दयुक्तो न । विगतो रसो विरसस्त्वस्य भावो वैरस्यम् ।
कलियुक्तता न च । गदया शस्त्रभेदेनाभिधात, गदेन व्याधिना न ॥ ९ ॥ नागानां गजानां सर्पिणां च । उर-
गरिष्ठ विपुलः च । शाक्यानां सौगतानाम् ॥ १० ॥ महादिसेनः महासेनः ॥ ११ ॥ कल्याण शुभ तत्त्वभावेन
स्वर्णं च । मेरुम् ॥ १२ ॥ प्रलयपराकृतं (त) अवस्थः । अभ्योषेर्भ्यवस्था स्थितिः प्रलयेन पराकृता, अस्य न
॥ १३ ॥ राजविद्या आन्वोक्षिक्यादि ॥ १४ ॥ विशेषकस्य तिलकस्य । इतया [- तैव] अनेनैव प्रकारेणैव ।
गुह्यं पितृत्वम् ॥ १५ ॥ पुष्पेषु ^३ कामस्य । परमेस्वरी मान्या ॥ १६ ॥ वयोऽन्वयः, वेषुश्च ॥ १७ ॥

वर्णोऽक्षरादिः, स्तुतिश्च ॥ १८ ॥ मन्दत्वं गमने मन्दता, मूर्खत्वं च ॥ १९ ॥ पारे । आत्मना स्वयम् ॥ २० ॥
सार्वभौमं चक्रिणम् ॥ २१ ॥ मदनफलं घत्तूरबीजं ॥ २२ ॥ मन्दोद्यमं शिथिलसाहसम् । स्वातन्त्र्यं स्वाधी-
नत्वम् । अभिभूत्यै तिरस्काराय ॥ २३ ॥ व्युत्थान प्रतिरोधवृत्तिम् । निशम्य आकर्ण्य । प्रतस्थे प्रस्थान चक्रे
॥ २४ ॥ घूतं निर्जितधन्वा । स्वशरव्यं स्वेन वेध्यम् । विदधत् ददत् । उपायं प्राभृतोऽकृतगजे ॥ २५ ॥
प्रोद्दामं प्रोत्कटाश्च ते द्विरदा दन्तिनश्च तेषां रदानां दन्तान् (-ना) प्रभेदात् प्रहाराद् निर्याता, भग्नाश्च ते
योधाश्च तेषामसृताप्लुत रथचक्रस्य चक्रवाल मण्डल यत्र । वलयम् अङ्गदादि ॥ २६ ॥ शिलीमुं भ्रमराय-
मानम् (णम्) । व्ययुङ्क्त व्ययविषयमकृत ॥ २७ ॥ उद्धान् उद्भटान् । अविशुशुभान् विद्युत्सदृशान् ।
मरुदनुकारकारि पवनप्रचण्डम् ॥ २८ ॥ क्षितितलपालिन भूमिपते । श्लोघः सेनाप्रवाहः । प्रोत्खातं समूल-
मुत्खाटित द्विषदवनोरुहाणा शत्रुराज्ञा (-राजाना) प्रतिरोधिवृक्षाणां च प्रतानं संततिर्येन स । जज्ञे
जातः । सगमाम सगमसदृश ॥ २९ ॥ विदोर्णां प्रस्फुटिता । ते प्रसिद्धाः । अनुवेल वेला कल्लोलम् अनु
॥ ३० ॥ प्रहरणम् आयुधम् । शुचि निर्मलम् । अन्तर्वण वनमध्ये । कक्कोलं^२ चन्दनफलम् । ववल्गु.
जगज्जुं ॥ ३१ ॥ जयककुद जयचिह्नम् । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।'
इत्यभिधानात् । निखानयात्रभूव निचखान । नाक स्वर्गम् । आरुक्षो चटितुमिच्छो ॥ ३२ ॥
यियासो. गन्तुमिच्छो । सैकतैः सिकतामयैः । उडुवर्त्म गगनम् ॥ ३३ ॥ अन्ध्रोणाम् अन्ध्रप्रदेश-
स्त्रोणाम् । गण्डभित्तिः कपोलतलम् ॥ ३४ ॥ व्यपगतधामसु प्रतापप्रकाशरहितेषु । नयनोपलेषु
सूर्यकान्तेषु ॥ ३५ ॥ उपयुक्ततोया पीतपीयूषाः । स्रोतोमि प्रवाहं । प्रवृद्धैः प्रचुरैः ॥ ३६ ॥ ग्रैवेयैः कण्ठ-
भूषाभिः । अकृषत् आकृष्टा ॥ ३७ ॥ पण्यस्त्रीमिव गणिका यथा । अपाचीं दक्षिणा दिशम् । संसर्पता प्रसर-
ता । अकटाक्षि भोक्तुमुत्प्रेक्षिता । ३८ ॥ प्रतिहतशक्तिं नि सामर्थ्यं । अपसारसंज्ञा साररहितनामा ॥ ३९ ॥
पयोर्विरागं स्तनाग्रम् । लाटीये लाटदेशोद्भवनरसंबन्धिनि ॥ ४० ॥ विपक्षाणां कक्षं पक्षं, वनं च । ज्वलितुं
संतपितुम् ॥ ४१ ॥ पारसीकान् पारसीकदेशोद्भवान् । वेतस्या वेतसवत्तम्रया । वृत्त्या वर्तनेन । विनीय
विनदान् विधाय । आदित गृहीतवान् ॥ ४२ ॥ अनुकारि (णो) सदृशाः । करेण भागधेयेन हस्तेन च
॥ ४३ ॥ सरम्भात् क्रोधोद्रेकात् । अभिपतत समुखमागच्छमानान् । जलगजान् । निहत्य । मुक्तान् मुक्ता-
फलानि (?) । उदलम्बयत् प्रलम्बयामास ॥ ४४ ॥ कुबेरगुप्तम् उदोचीम् ॥ ४५ ॥ तिमशाशोः सूर्यस्यापि ।
व्याक्षेपक्षणं कलहकालम् ॥ ४६ ॥ अनन्तस्य भाव आनन्त्यम् । स्वस्थानन्त्यम् । 'अनन्त उत्तरापथः' इति
लोकोक्तिः ॥ ४७ ॥ शीकरोघैः हस्तिनोजलकणसमूहैः ॥ ४८ ॥ हत्वापि गृहीत्वापि । अभोगवृद्ध भोग
विना चिरतरसचितम् । टक्कानाम् उत्तरदेशोद्भवानां भिल्लानाम् ॥ ४९ ॥ भूमिभूत्सु राजसु भूधरेषु च ।
वज्रोभूय निर्नाशको भूत्वा, वज्र पविश्च अजनिष्ट चकोरेत्पर्यं ॥ ५० ॥ खशा. खशदेशोद्भवा एव । मशका
देशभेदा । मशकेषु किल धूमो ध्वसक ॥ ५१ ॥ शुश्राव शृणोति स्म ॥ ५२ ॥ हस्तमर्दिता. बलिमर्दिताश्च
॥ ५३ ॥ वसन वस्त्र [तद्-] युगादि^३ । यथायथ यथायोग्यम् ॥ ५४ ॥ प्रागेव षण्मासानिति सवन्ध ।
अहिद्विषा इन्द्रेण ॥ ५५ ॥ कर्तव्य कार्यविशेषम् । व्यधिषत चक्रुः ॥ ५६ ॥ कल्याणाङ्गी भद्राङ्गी ॥ ५७ ॥
शैलेन्द्राभ विजयार्द्धतुल्यम् । रेकमाण शब्दयन्तम् (नदन्तम्) ॥ ५८ ॥ शीतभानुं चन्द्रम् ॥ ५९ ॥ सिंहव्यूढं
सिंहोद्घृतम् ॥ ६० ॥ धूमकेतु वह्निम् ॥ ६१ ॥ कल्याण मङ्गलम् । तत्फलज्ञा स्वप्नफलावगमनशीला
॥ ६२ ॥ उदार उत्कट (टो) दुर्लङ्घ्यो लङ्घितुमशक्यः ॥ ६३ ॥ हे सुभ्रु सुलोचने ॥ ६४ ॥ पाथोनाथात्
समुद्रात् ॥ ६५ ॥ घक्षयति भस्मोकरिष्यति ॥ ६६ ॥ दयितात् वल्लभात् ॥ ६७ ॥ अनुत्तरवैजयन्तनाम-
विमानात् ॥ ६८ ॥ क्षीम व्याकुलत्वम् । आटोपेन सभ्रमेण ॥ ६९ ॥ तन्वतीभिः विस्तारयन्तीभिः ॥ ७० ॥

इति चन्द्रप्रभकान्यपञ्जिकाया षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः

सदादिनयमासुरैरघहरैरशेषप्रियैर्वचोभिरिह सप्तमद्रविपयैर्धिनेयात्मनाम् ।

प्रणाशयति हन्तम. करुणया रत्रिर्वा पर ध्रुतादिमुनिरन्यह मुनिपरः स न. स्तान्मुदे ॥

द्रष्टुमिच्छुना दिक्षुणा । प्रसूतिसमयेन पोषे मासे कृष्णदशम्या अपगमे एकादशी त्रिविमाष्य ।
 अजीजनत् जनयाचकार ॥ १ ॥ प्रसेदु प्रसन्ना बभूवु । सुरभयन् सुगन्धो कुर्वन् ॥ २ ॥ वृन्द समूह ।
 विविभर्षेदिव्ये । वद्धमुण्डलं कृतप्रेष्टनं ॥ ३ ॥ रेणु शब्दं चक्रु । अकरहति करावाहिता यया भवन्ति ।
 गजारय सिंहा ॥ ४ ॥ जलदयत् मेघवत् पटु सुन्दर यया भवति तथा । प्रतिध्वनि कुर्वाणा ॥ ५ ॥
 समसमयम् एकवार युगपत् । प्रतस्थिरे प्रस्थान विदधिरे ॥ ६ ॥ किरणाना निकुरम्य कदम्बक तेन रञ्जिता
 रागवत्य ॥ ७ ॥ व्यनक्ति प्रकाशयति । तिरोहित व्यनक्ति ॥ ८ ॥ अमरालयात् स्वर्गात् । नृपगृह यावत्
 ॥ ९ ॥ सवामय हन्त्रसहित ॥ १० ॥ जनित० ययाजातरूपसदृशम् । अर्भक बालम् । उज्ज्वल उद्घृतवती
 ॥ ११ ॥ भासुर दोष्यमानम् । अशोतर्षि सूर्यम् ॥ १२ ॥ सुरैश्चतुनिकायैर्वैद्विहते वृद्धि नीते । तं बालम्
 ॥ १३ ॥ अन्तगता ममोपस्था । अय्य दर्पण ॥ १४ ॥ मुत्तर वाचालम् । समुपतस्थिरे जग्मिरे ॥ १५ ॥
 नेदु शब्दिता । भेरिका पटहा ॥ १६ ॥ पेटके वृन्दे । दिगन्तरसहितम् ॥ १७ ॥ विनिहितानि आरोपि-
 तानि । सुराद्रिवर्त्म मेरुमार्ग ॥ १८ ॥ उरुणि गरिष्ठानि । रुचिराणि मनोहराणि चैत्यमन्दिराणि यत्र स
 ॥ १९ ॥ कृतवितत (ति) विहितमालाम् । अमलतरम् अतिनिर्मल दुग्ध क्षीराणव तस्य जलकुटे ॥ २० ॥
 ललितानि सुगव्याप्यानि^१ वृत्तानि । निशिता तीक्ष्णा ॥ २१ ॥ प्रलोक्पालकारम् ॥ २२ ॥ आह्वयन् आह्वाननं नाम
 चक्रु ॥ २३ ॥ प्रयमकृत्यपति सोषमैन्दः । इतरं ईशानादिभिर्वासवैरन्वित सहित ॥ २४ ॥ अकलङ्क
 कलङ्करहितम् ॥ २५ ॥ कार्ष्णिण^२ कार्याकाशिण ॥ २६ ॥ हरिविष्टरस्थित सिंहासनस्यम् ॥ २७ ॥ नोत्थित
 (त) प्रवहणमाश्रित ॥ २८ ॥ अत्रिचलितभक्ति स्थिरमनस्कृतया दृढभक्ति ॥ २९ ॥ अभव्यम् । अपहाय
 त्यक्त्वा ॥ ३० ॥ विलसा स्वभावेन ॥ ३१ ॥ कृतो पुण्यवान् ॥ ३२ ॥ आपद ऐहिका आमुत्रिकाश्च
 ॥ ३३ ॥ भवदङ्घ्रिपद्मरुहसेवन पदकमलोपासनम् ॥ ३४ ॥ उपलब्धचरो पूर्वं नोपलब्धा । निव्यपेक्षा
 नि कारणा ॥ ३५ ॥ अभिगम्य प्राप्य । प्रसाधिका अलकरिण्यु ॥ ३६ ॥ भाक्तिका भक्तिकरणशोला
 ॥ ३७ ॥ अस्य असुमृत । हृदय मन । न लीयते न लीन स्यात् ॥ ३८ ॥ वाग्मिना वचनपाटवयुक्तानाम्
 ॥ ३९ ॥ सिद्ध नुतिकृत फल यस्य स तेन ॥ ४० ॥ प्रणुत्य (स) स्तुत्य ॥ ४१ ॥ विनिवेद्य पुनरुत्सवादि-
 ना निगद्य ॥ ४२ ॥ योजितामृत (ता) न्यस्तपोयूप (याम्) ॥ ४३ ॥ अनुवासरम् अनुदिनम् ॥ ४४ ॥
 अरोरमत् रमयाचकार ॥ ४५ ॥ प्रतिबुद्धबुद्धि विचारचतुरमति ॥ ४६ ॥ मन्दनिहितचरण मन्दारोपितपद
 ॥ ४७ ॥ अविबुद्धमूल्य अज्ञातमूल्य स्वभाव ॥ ४८ ॥ प्रणिघाय आददौ (ददौ) ॥ ४९ ॥ अनयत्
 अप्रापयत् ॥ ५० ॥ नृपतिपट्टबन्धन राज्यामियेकम् ॥ ५१ ॥ अनुराधत अनुग्रहात् ॥ ५२ ॥ अभिननन्द
 जहर्ष ववृषे वा ॥ ५३ ॥ जनाकुलता व्यग्रताम् ॥ ५४ ॥ समोरण वायु । कर्णकटुककठोरशब्दशोष्म
 ॥ ५५ ॥ ईतिभि सप्तभि । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूपका शलमा शुका । स्वचक्र परचक्रं च सप्तैता ईत्य
 स्मृता ।' ॥ ५६ ॥ उपायने प्राभूते ॥ ५७ ॥ विभज्य विभाग कृत्वा ॥ ५८ ॥ प्रतिवासरम् अनुदिनम्
 ॥ ५९ ॥ यथाभिमत यथेष्टम् ॥ ६० ॥ कोऽपि वृद्ध ॥ ६१ ॥ कृष्ण कदर्यम् ॥ ६२ ॥ जगदीश त्रिलोकीपते
 ॥ ६३ ॥ तिरोहितवपु विलीनकाय ॥ ६४ ॥ सम्यजनमारुता वचनेन ॥ ६५ ॥ विकारेण कृतो वृद्धविग्रह
 शरीर येन ॥ ६६ ॥ इति वक्ष्यमाणाम् ॥ ६७ ॥ अनुगतं विनस्वरम् ॥ ६८ ॥ अविरत्तमति सततमति
 ॥ ६९ ॥ विविधरचनानि विविधाकाराणि ॥ ७० ॥ तानि कर्माणि ॥ ७१ ॥ जगदन्तिकामरा लो (ली)
 कान्तिका देवा ॥ ७२ ॥ अमरपति इन्द्र ॥ ७३ ॥ प्रवितोर्यं दत्त्वा । अवदातचरित निर्मलाचरण
 अभिहितसिद्धनुति 'नम सिद्धेभ्य' इत्युन्वचरितसिद्धस्तव ॥ ७४ ॥ अपाकृतान् उत्पादितान् ॥ ७५ ॥ उत्सव

महविशेषातिशयम् । क्षोभितं पुण्यातिशयेन प्रचालितम् ॥ ७६ ॥ पञ्चाश्चर्यप्रभृतोनि । रत्नपुष्पगन्धोदक-
वृष्टयः सुरभिर्मृदुपवनो देवदुन्दुमिदं च ॥ ७७ ॥ चतुरा ईर्यासमित्यादिभिः सहिता गतिर्यस्य ॥ ७८ ॥
असहन्त अशक्तुत । धृत्या सतोषेण वर्मितम् । पत्रिण रोपा ॥ ७९ ॥ अपहस्तयितुं निराकर्तुम् ॥ ८० ॥
तनुतरत्वं स्वफलदानासमर्थत्वम् । अतनु प्रचुरम् ॥ ८१ ॥ नागवृक्षतले । अतुलम् असदृशम् ॥ ८२ ॥ तस्मिन्
केवलोत्पत्तिरमये । समवसरण सभाविशेष ॥ ८३ ॥ धूलोशाल पञ्चवर्णमणिचूर्णप्राकार । वलय अङ्गद ।
अन्तरस्था मध्यस्था । विकचकमलानि व्याकोशाम्बुजानि ॥ ८४ ॥ विशाला विस्तोर्णा । विरचितान्या-
गमोक्तशोभयालकृतानि चतुर्गोपुराणि यस्य । उभयत इतस्तत उभयपार्श्वे ॥ ८५ ॥ अर्चा^१ प्रतिमा ।
यागवृक्षा चैत्यवृक्षा । मणिमयतटैः मणिनिर्मितभित्तिभिः । लतामण्डपैः वल्लीगृहैः भ्राजमाना^२ शोभमाना ।
॥ ८६ ॥ केतुपङ्क्तिः ध्वजमाला । विचित्रा मालामृगेन्द्रादिनानाविधा । हेमशाल स्वर्णप्राकार ॥ ८७ ॥
पराणि परार्थानि (णि) । सभामण्डपा सभागृहाणि ॥ ८८ ॥ अच्छस्फटिक शुद्धस्फटिक । अन्ते मध्ये ।
अनुपमम् अनन्यसदृशम् ॥ ८९ ॥ स्फुरिता दीप्यमाना । भासुररत्नाना रश्मयः किरणा यत्र । बोध
अनन्तज्ञानमनन्तदर्शनं च सहचरितत्वात् ॥ ९० ॥ उदयं पुण्यप्रादुर्भावमाकाक्षन्ते इति उदयाकाक्षिण ॥ ९१ ॥

इति चन्द्रप्रमकाव्यपञ्जिकायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः

सम्यग्ज्ञानसुधाप्रवाहनिचयैर्येनेह शिष्यव्रजो-
धौताज्ञानरजश्च यः शुभमतिर्वाग्मी कृतः सद्गुणैः ।
स्यान्नित्यादिनयप्ररूपणपरैः स श्रीश्रुतादिर्मुनिः
सभूयात् प्रशमाय सयत्पतिर्बोधप्रकर्षाय न ॥

सर्वभाषास्वभावेन बोध्यजीवानुभाषानुकारिलक्षणेन ध्वनिना अनसारात्मकभाषातिशयेन ॥ १ ॥ शास्त्रे
मते ॥ २ ॥ पृथक्त्वपक्षे भिन्नोच्चारणे ॥ ३ ॥ अवस्थानजनननाशलक्षणलक्षण ॥ ४ ॥ भवितुं योग्यो
भव्यस्तद्विलक्षणोऽभव्यः, शुद्धश्च शुद्धिभेदात् । यथा—‘शुद्धश्च शुद्धी पुनः शक्ती ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् । साद्य-
नादौ तयोर्व्यक्ती स्वभावोऽतर्कगोचरः ॥’ ॥ ५ ॥ प्रथमाया भूमी उत्सेधः ७ धनुः ३ ह० ६ अ० । अन्त्ये
इन्द्रके ततश्च द्वितीयाया अन्त्ये द्विगुण — १५ धनुः २ ह० १२ अ० । तृतीयेऽन्त्ये ३१ धनुः १ ह० । चतुर्थेऽ
न्त्ये ६२ धनुः २ ह० । पञ्चमेऽन्त्ये १२५ धनुः । षष्ठेऽन्त्ये २५० धनुः । सप्तमे ५०० धनुः ॥ ९, १० ॥
प्रथमेऽन्त्ये सागरैकमायुः (एक सागरोपममायुः) । सा० १, सा० ३, सा० ७, सा० १०, सा० १७, सा०
२२, सा० ३३ । प्रथमे पटले १०००० जघन्यमायुः । प्रथमे पटले १०००० जघन्यमायुः । प्रथमे नरके
यदुत्कृष्ट सागरैकम् (एक सागरोपमम्) आयुः, तद्वितीये जघन्यम् । शेष सुगमम् ॥ ११, १२ ॥ २२ (?)
प्रथमाया विलानि ३०००००० द्वितीयाया २५००००० तृतीयाया १५००००० । (अवशिष्टासु क्रमशः)
१०००००० । ३०००००० । ९९९९५ । ५ ॥ १३, १४ ॥ देवकुरुः उत्तमभोगभूमि ॥ २९ ॥ शेष सुगमम् ।
कर्मभूम्युद्भवानामुत्सेध — धनुः ५२५ । इति उक्तप्रकारेण । गत्यादिभेदेन यथा—‘गङ्गा इदिये य काये जोए
वेए कसाय नाणे य । सजमदसणलेस्सा भविआ समत्त सण्णि आहारे ॥’ इति परमागमे त्रिस्तार ॥ ६८ (?) ॥
शेष स्पष्टम् । पञ्चधा अजोवभेदा । एकीकृता जीवेन सह षड् द्रव्याणि । कालरहितानि द्रव्याणि पञ्चास्ति-
काया ॥ ७० (?) ॥ वर्तना ॥ इति द्रव्याणां नवजीर्णतालक्षणम् । परमार्थकाल । समयावत्य दिव्यवहार-
काल ॥ ७७ ॥ सकपाय । दशमगुणस्थानं यावत् ॥ उपशान्ताद्ययोगगुणस्थानं यावन्नि कपाय ॥ ८५ ॥

आसादन विराधनम् । मात्सर्यम् । अहकृति । निह्वनम् । गुरूणां प्रच्छादनम् ॥ ८६ ॥ परिदेवनम् । व्ययाजननम् ॥ ८७ ॥ सरागसयमोऽणुव्रतलक्षणो देशसयम् ॥ ८८ ॥ (?) । अवर्णवादः । यदृच्छया कथनम् ॥ ९ (?) ॥ विसादादन स्वेच्छया जल्पनम् । जिनेन स्वामिना प्रणीते सशय ॥ ९३ (?) ॥ मिथ्यादानम् । आह च स्वामी—‘मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमाद (कपाय) योगा बन्धहेतवः ।’ इति । स च बन्धः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशलक्षण ॥ ९८ ॥ (?) असौ सवर ॥ ‘स गुणिसमितिघर्मन्नुपेक्षा १२ परीपह २२ जय चारित्र्ये’ । १३ दलो० ९ (?) पूर्वस्य आर्तस्य । १९ (?) सनिबन्धना कारणसहिता । २४ अपरतः । अलोकेऽगमन गतिहेतोर्धर्मस्याभावात् ॥ ३२ (?) ॥ प्रह्लाद्य सानन्दा विषाय ॥ ३३ ॥ (?) इत्यम् उक्तप्रकारेण । घर्मदेशना कुर्वन् । विहृत्य । समाससाद प्राप्तवान् ॥ ४३ (?) ॥ भाद्रपदे मासे सिते पक्षे समस्या तिथौ शुक्लध्यानेन निजितानि सकलानि अघानि कर्माणि येन । सिद्धे पद मुनिस्थानम् । सर्वशुभा विलीनाम् । पुनर्मायया । उत्पाद्य परमभक्त्या अगुरुचन्दनादिभिः संसृतेत्यर्थः ।

इति चन्द्रप्रमथान्यपञ्चिकायामष्टादश सर्ग ॥ १८ ॥

देशीयगणेऽग्रगण्य प्रधानः । गुणनन्दोत्थय ॥ २ ॥

॥ छ ॥ धी ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥

२. श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
अ				अथ स विक्रमवान्नयभूषणो-	१३	१	३०८
अकृष्टपच्यसस्याढधे	२	११७	६२	अथ सा प्रसूतिसमयेन जि-	१७	१	४०५
अचिन्त्यमाहात्म्यगुणो ज-	१	४२	१५	अथ सोमदत्तनृवरस्य नलि-	१७	७७	४२३
अचेतनस्य वन्वादि.	२	८३	५३	अथाभवद्भूरिगुणैरलकृतो-	१	३९	१४
अजीवश्च कथं जीवापेक्ष-	२	४५	४१	अथास्ति शृङ्गोल्लिखितामरा-	१	११	५
अत एव च दण्डवजित	१२	६६	२९५	अषाहमिन्द्र स ततोऽवती-	१६	६८	४०३
अतिदूरतरोऽपि तेन सो-	६	११०	१६८	अयेस्वरश्चन्दनसेचनाद्यै	५	७२	१३४
अतिरोद्रकिरातभल्लमिध-	६	७	१४१	अयैकदास्यानगत प्रतीहार-	२	१	३०
अतीतसख्यैः परिरब्धको-	१	५३	१९	अदय दयितेन पातितै-	१०	५७	२४४
अतुलप्रतापपरिभूततमो	५	३३	१२४	अघमेन समेन वाधिकाम-	१२	४७	२९१
अतुलप्रतोलिशिखराप्रगत-	५	२०	१२१	अघरदलगत निधाय राग	९	४३	२२५
अत्यन्तदुर्घटमिदं नहि	३	३९	८२	अधिक व्यन्तराणां तु प-	१८	५९	४३९
अत्रान्तरे क्रुधाघावत्स्य-	१५	११४	३७२	अधिकमेधितया मुदितैर्जनै	१३	३६	३१७
अत्रान्तरे पृथुतप श्रिय-	३	४४	८३	अधिकारपदे स्थितैस्तथा	१२	७१	२९७
अथ कथमप्यपास्य दयिता-	१०	७८	२५०	अधिगम्य निपातित-	६	३४	१४९
अथ कश्चिदुपेत्य शासनान्नि-	१२	१	२७९	अधिगम्य यथाविधि श्रुतं	१	७७	२६
अथ केनचिदानीय सेवकेन	१५	१३३	३७६	अधिरुह्य स तत्र विस्मिता-	६	१००	१६६
अथ कौशलेति भुवनत्रित-	५	१२	११९	अधिसूनु लालनविधावहि-	५	५९	१३१
अथ जातु स मेदिनीपठिनि-	१	६४	२३	अधुना व्यनक्ति जिन एव	१७	८	४०६
अथ तत्र शक्त्युपचयानुग-	५	२३	१२२	अनन्तविज्ञानमनन्तवीर्यता-	१	३	२
अथ तामपरो महेन्द्रनामा	६	४६	१५२	अनर्घमणिना भीमरथं	१५	१८	३५२
अथ तेन परिभ्रमस्य मुक्त.	६	१	१४०	अनल्पसत्त्व गुरुवशशालिन	११	४	२५३
अथ ते परोत्य मुरशैलमु-	१७	१९	४०९	अनवस्थापिता य स्यान्नम-	२	५८	४५
अथ पातरीत्युपादेन मुता-	५	१	११६	अनिमित्तकुलसकुले विश-	९	५५	२२८
अथ पुण्यदिने मुहूर्तमात्रा-	६	१०८	१६८	अनिष्टयोगप्रियविप्रयोगो	५	८७	१३८
अथ प्रजानां नयनानिरामा-	४	१	९५	अनिरुपितकृत्यानया	१२	८४	३००
अथ प्रपुटे दिवसे विशार-	११	१	२५२	अनिष्टसंगमे तस्य वियोग-	१८	११६	४५१
अथ भक्तिं प्रथमकल्पप-	१७	२४	४१०	अनुगच्छति य शठ प्रिये	१२	९२	३०२
अथ भूयतिस्तनुना करान्मा	६	२६	१४७	अनुपदाय बिस प्रणयापितं	१३	४७	३२०
अथ मन्त्रगुहं स मन्त्रयित्	१२	५७	२९३	अनुपमबलवीर्यं समुखोभू-	११	९१	२७७
अथ नायका अनितमाश्रित-	१७	११	४०७	अनुरागपरापि विध्रतो	१०	५०	२४२
अथ मायिनाम्यन्धर्वरवशा-	५	५६	१३०	अनेकपेटैरिति पपुपासित	११	३९	२६३
अथ स प्रणयेन नाश्रिते	१२	३३	२८७	अन्तरेऽयं तन्मन्त्रचन्द्रिका-	७	४०	१८०
अथ तं श्रियधननामधेय	६	७७	१६०	अन्वत्सूक्ष्मक्रियापूर्वं प्रति-	१८	१२१	४५२
				अन्यथा नृपतिपुन्दरीकेऽथः	७	५७	१८५

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
अन्येष्टुराहूय युवेशमीश.	४	२८	१०१	अलिनीतिकुम्भचुम्बिताग्रे	१४	२५	३३३
अन्येऽपि रिपुपक्षस्था रा-	१५	११३	३७२	अवगम्य निपातितस्तयया	६	३४	५१
अन्योन्यदर्शनसमुच्चरि-	१४	५२	३४१	अत्रगाच्युतनोति माभवा-	१२	९५	३०३
अन्योन्यसहकराद्भुलि-	७	८७	१९३	अत्रभार्यं सुवर्णनाभजा-	१२	९८	३०४
अन्योन्यालोकनोद्भूतत्व-	१५	३६	३५५	अवभाति निज स पौरुष	१२	४५	२९०
अन्योऽपि यस्य यो योग्य	१५	१९	३५२	अवभास्य जगद्गुह्यं करे-	१०	१०	२३३
अपर च निवेदयाम्यह ते	६	३२	१४८	अविकम्पितघोरमस्तुतत्वात्	६	५०	१५३
अपरानपि यच्छति द्विपा-	१२	२१	२८४	अविदितागतवारणमोभव-	१३	३०	३१६
अपरापरं स समुपेत्य	१७	८०	४२४	अष्टादश शतारे च सह-	१८	६४	४६०
अपरेष्टुरपृच्छदादृतात्मा	६	७१	१५८	अष्टौ च त्रिदशपतेर्निदेशवा-	१६	५६	४००
अपरेष्टुरशेषतैन्मयुक्त	६	८८	१६३	असतीजन जिगमिषु ब्रह्मल-	५	१६	१२०
अपरेष्टुक्षमितत्राहुरधिक-	१७	६१	४१९	असम्पद्दर्शन योग विरते-	१८	९५	४४६
अपरेष्टुरेनमवनीतिलक	५	४९	१२८	असर्वनाकृत तावन्न	२	१०६	५९
अपसर्प प्रयाहीत किं	१५	९९	३६९	अमुर्गैकफल प्रभज्य यो-	१	७९	२७
अपहन्ति नरो निसर्गजा-	१०	२५	२३७	अस्त्रलङ्घति बृहद्वलान्वित	७	१२	१७३
अपहृतवसना यधूस्तरङ्गै	९	३२	२२३	अस्पृष्टपात्र अपि खेवर-	५	७९	१३६
अपायमुक्ता पदवी परे न	११	४६	२६५	अस्मरत्यतति चम्पकरेणौ	८	३	१९६
अपि च सुवदने नरो न	९	१२	२१७	अहितस्य हितोपदेशनं-	१२	५३	२९२
अपि तद्भ्रवैर्दिनमपुण्यवत	५	६७	१३३	अहो नराणां भवगतवति-	११	१०	२५४
अपि तस्य पूर्वभरते भरत-	५	२	११६	आ			
अपि मेक्षमे समुद्गते	१२	६०	२९४	आकस्मिकोद्गतबृहत्परच-	११	८०	२७४
अप्यनारततपोनियतीना	८	११	१९८	आज्ञा सुवर्णनाभस्य	१५	१४६	३७९
अभवाम भवत्प्रसादतो-	१२	६८	२९६	आज्ञा विपाकविचयावपाय-	१८	११९	४५१
अभिधाय गिः ससौष्ठवामि-	१२	६७	२९६	आद्या रत्नप्रभा नाम द्वि-	१८	७	४३०
अभिमानधनो हि विक्रिया	१२	७८	२९८	आनोलनोरदनिर्भे प्रवि-	१४	६१	३४४
अभिधातुमतः प्रयुज्यते	१२	९७	३०३	आरणाच्युतकल्पे च द्वा-	१८	६५	४४०
अभियुज्य निहन्ति यो रि-	१२	३८	२८८	आरणाच्युतयोर्हस्तास्त्रय	१८	५६	४३९
अभिवाञ्छति पादसङ्गम-	१२	९०	३०२	आतं रोद्र च घमं च शुक्ल	१८	११५	४५०
अभिपिच्य त ललितनृत्य-	१७	२१	४१०	आर्द्राद्रिदत्तनवयावकमण्डनेन	७	८६	१९२
अभूद्भ्रमरधेरङ्गे समरो-	१५	१४	३५१	आर्यम्लेच्छप्रभेदेन द्विविधा	१८	३२	४३५
अम्बुना घनकिजल्क-	२	१३३	६६	आर्या पट्कमभेदेन षोढा	१८	४३	४३७
अयमनभिमुखी सुकेशि	९	३७	२२४	आस्रवस्य निरोधो य	१८	१०६	४४९
अयमपि मधुरस्वरोऽभिस-	९	३६	२२४	इ			
अयमुदकहतो व्यथिष्यते	९	५४	२२८	इतरे च त परमभक्तिभर-	१७	१४	४०८
अय मुनिधनोऽधनोदनसहः	१४	३३	३३५	इतरेतरबाहुपीडिताङ्गी	६	२४	१४६
अध्यादिका सम्यगवाप्य पू-	५	७७	१३५	इतरेषु जनेषु का कथा न	१०	१	२३१
अर्थे धर्माय सेवन्ते	२	११९	६२	इति कृतविधिप्रकारचेष्टा-	९	१८	२१९
अर्धमार्गगतामेव तदी-	१५	१०७	३७१	इति क्षितीश सह शिक्षया	४	४४	१०५
अर्हस्यतस्त्व प्रविधातुमेन	५	८८	१३८	इति गत्यादिभेदेन कृता	१८	६६	४४१

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
इति गिरमभिषाय निदिच-	५	९०	१३८	इत्यवेत्य भवदु खभोरव-	७	४९	१८३
इति च व्यचिन्तयदलानि-	५	४६	१२८	इत्यागम करटिनो मुनि-	११	८४	२७५
इति चाभिदधे हिरण्यना-	६	२७	१४७	इत्यादि नोपमान च	२	९८	५७
इति चित्तममुष्य घोरयि-	६	९९	१६६	इत्याद्यनेकसिद्धान्तगहने	०	५०	४२
इति चिन्तनाकुलमुपत्य	१७	७२	४२२	इत्यालापैर्युवेशस्य मान-	१५	१०६	३७०
इति तत्स्योपदेशेन प्रह्लाद	१८	१३२	४५४	इत्याशा समदवधूरिव क्षि-	१६	५३	३९९
इति तत्र गिरो निविष्टैस्त्व	१४	६८	३४६	इत्यास्तवपदार्थस्य तत्त्वं	१८	९४	४४६
इति उद्धर्नविह्वलितो-	६	९५	१६५	इत्युक्त्वा वाचमुच्चार्या	२	५१	४३
इति तर्कयन्तिकलमङ्गभुवा	५	५७	१३०	इत्युत्थित समाकर्ण्य	१५	३१	३५४
इति तस्य निशम्य गर्ग-	६	२०	१४५	इत्येवमादिभिदधान्यं स-	१८	१४४	४५६
इति तस्य निशम्य भारती	१२	४२	२९०	इद करोम्यद्य परुहिनेष्विद	११	१३	२५५
इति ते विनिवेदित मया	१२	१९	२८३	इदमात्मवधाय मद्विह्व	६	१९	१४५
इति दूतमन्त्रो विगुज्य रा-	६	९७	१६५	इदमिदमिति दर्शयन्प्रोपं	९	३९	२२४
इति देशयति नमश्चराणा-	६	८७	१६२	इदमिन्द्रजालमुत घातुग-	५	५५	१३०
इति नारकनेशन कृता	१८	१६	४३२	इयमपि शुकरी समुत्पत्तयो	९	३८	२२४
इति प्रानामपिप रयचि-	४	२७	१००	इयमिह पुक्तिने निसर्गरम्ये	९	३५	२२३
इति प्रसाध्यागिरिभूतधा-	४	६८	११२	इष्टैरिष्टार्थेषुशुने परि-	१५	३०	३५४
इति युक्त तमुदारनेष्टित	११	६६	२७०	इह गगनचरै कदरागोचरै	१४	२४	३३२
इति भाषिण एव भारती	१२	२५	२८५	इह तावददातुमिच्छता	१२	३०	२८७
इति मन्त्रिगिरि कृता	१५	११८	३७३				

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
एत्य ढोक्तिविचित्रभूषणो-	७	६६	१८७	कल्लोलोच्चलितविदोर्णशु-	१६	३०	३९२
एवमेव चतुर्भेदभिन्नो न-	१८	१०५	४४८	कश्चित्तनुच्छद योग्यं	१५	६	३४९
एषा तवाग्रमहिषी पुटभेद-	३	५३	८६	कश्चिदालोहनिर्मग्नं, प्रत्यङ्ग	१५	५१	३५९
एषा पुरं त्वदनुभावविवृद्ध-	३	२९	७९	कपायनाम्ना विजयेन वे-	११	४७	२६५
क				कपायसारङ्ग्यनवद्वपद्वति-	११	१९	२५७
ककुप्यन्तविश्रान्तत-	१५	८४	३६६	कस्तूरीमृगसुरभी हिमाच-	१६	५२	३९९
ककुभ प्रसेदुरजनिष्ट नि-	१७	२	४०५	कस्त्व भीमरथ, को वा	१५	१०१	३६९
ककुभा विवरेषु तारका-	१०	१५	२३४	कस्याश्चिदन्यजनसकुल-	७	८५	१९२
ककुभो मलिनात्मनाविल	१०	९	२३३	कस्याप्यश्वगतस्येमकुम्भ	१५	४६	३५७
कठिनकुचविचूणितोऽप्यप-	९	४४	२२६	का क्षता हृदयभूशबरस्य	८	२३	२०२
कठोरधार विनिवेश्य कण्ठे	४	५५	१०८	काचाद्रिप्रतिमविलोलवो	१६	८	३८६
कतिपयानि न यात्रदयु प-	१३	२१	३१३	काचिदित्यमुदिता दयितेन	८	४५	२०८
कथ च जीवधर्मा स्यु -	२	४६	४१	काचिदुत्पलतुलासहनेत्रा	८	२२	२०१
कथितेति समासेन निर्जरा	१८	१२२	४५२	काचिद्विहाय गृहभित्तिगतं	७	८४	१९२
कथितो निमित्तिपुरुषेण	१७	६३	४१९	काञ्चनारकुसुमे द्युतिमत्ता-	८	२५	२०२
कदम्बै सहसा नाय	२	२२	३५	काठिन्य तन हृदये स्तन-	१०	७३	२४८
कन्तुना भवदशोकवलेन	८	३४	२-५	कादम्बरोमद इवाशय-	७	९०	१९४
कदरास्वनुकृताहिमवन्त	८	४६	२०८	का धृतिस्तव रतेन विना मे	८	४२	२०७
कमलप्रभाप्रभृतिदिव्यनि-	१७	६०	४१९	कान्तकुण्डलमनोज्ञमुद्रिका-	७	२०	१७५
कमलानना मधुकरोनयना	५	३	११६	कान्तिवारिणि नभोवदनन्ते	८	४३	२०७
कम्रताम्रतपनीयनिर्मित	७	२४	१७६	कान्तैर्विचित्रोज्ज्वलचन्द्र-	१४	१५	३३०
कर्णविविधैरशेषवर्णैश्च-	६	२५	१४६	कापोताङ्गहृविधूसर, सम-	१६	५१	३९८
करताडनमास्यचुम्बन	१०	४८	२४२	कामशोकजलधेरदितानि	८	३६	२०५
करताडनमोष्ठखण्डन	१०	५८	२४४	कालुष्य त्यज भज तुङ्गमा-	१०	७२	२४८
करिण प्रदिशामि निश्चित	१२	११०	३०७	काश्मीरप्रमविषु भूमिभू-	१६	५०	३९८
करिणीपतिरन्यदेव वा	१२	३२	२८७	किं करो तव भवामि सदा-	८	२०	२०१
करिणो मदमूढचेतस	१२	१२	२८२	किं किं किमेतदुपयाहि	११	८१	२७४
कर्णिकारमधवाजनितान्त	८	३१	२०४	किंचिद्वपु शिथिलताम-	३	६३	८९
कर्तुरस्मरणादिभ्य	२	१०२	५८	कित्वन्न कारणमभूदपरं	३	२८	७८
कर्मणा यो विपाकस्तु	१८	१०३	४४८	किनरादिप्रभेदेन व्यन्तरा-	१८	४९	४३८
कर्मणामागमद्वारमाम्ब स-	१८	८२	४४४	किमभूदमोष्वपि न वत्सल-	५	६८	१३३
कर्मणा प्रतिपक्षत्वान्मुक्ते-	१८	१२८	४५३	किमिद परमाद्भुत मया य-	६	३७	१४९
कर्मभि परवशीकृतात्मनो-	७	४७	१८२	किमु कोऽपि बलोद्धतस्त्व-	६	१६	१४४
कलघोतमयोऽखिलासु	६	७४	१५९	किमु तस्य न सन्ति वार-	१२	३४	२८८
कल नदन्ती परिखातटेपु	४	७२	११३	किमेभिरधमालापमति-	१५	१०३	३७०
कलमगोपकवशरवाहितश्रु-	१३	४९	३२१	कुचभरादसहा शुक्रवारणे	१३	४२	३१९
कलासनायस्य हिमद्युतेरि-	१	५९	२१	कुन्देन्दुद्युतिनिकरावदात-	१६	१२	३८७
कलासमग्रोऽपि जनाभिन-	१	४४	१६	कुम्भालोकाल्लक्षणं पूणदे-	१६	६५	४०२
कल्लोलहस्तै स्फुरदशुजा-	४	६५	१११	कुम्भावम्भोजावृतावम्बुपू-	१६	६०	४०१

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
कुर्या. सदा गंवृतचित्रवृ-	४	४२	१०४	क्वासी भोमरयो यस्य	१५	८१	३६५
कुर्वन्ति यामनृताचलतु-	१४	५७	३४२	क्ष			
कुल चरित्रेण निगुदवृत्ति-	१	४५	१६	क्षणक्षयिण्यायुषि मूढवृद्धिः	४	२१	२९
कुलजोऽकुलजोऽपवास्तु	६	९६	१६५	क्षणदानिलभासुरीभव-	१०	३५	२३९
कुयलयनयनाभिरस्यमाना-	९	५८	२२९	क्षणदृष्टतिरोहितर्जनो-	१	६८	२४
कुमुदकिमलय विचेतुकामा	९	२२	२२०	क्षणमङ्गुरवृत्ति जीवित	१	६७	२३
कुमुमाद्यथा विटपिनो व-	५	४८	१२८	क्षणमरुणितलोचना रमण्य	९	५३	२२८
कूटस्थनित्यता केचित्	२	४९	४२	क्षणमुपास्य परा प्रियमगातं	१३	४५	३२०
कृतकद्वस्वरमायतकपर	१३	२८	३१५	क्षणं प्रतीक्षते यावत्क्षेत्र-	१५	८७	३६६
कृतकप्रपन्नैत रूपमन्यत्	६	२८	१४७	क्षणादयोक्तसयुक्त पुनाग-	२	३२	३७
कृतचरणनमस्क्रियास्तदा-	७	९३	१९५	क्षणिकत्वेऽपि सतानि-	२	८६	५४
कृतदयितविषञ्चना मूहत्तं	९	४५	२२६	क्षणिमिति मधुराभिर्भूषति-	८	६१	२१३
कृतदोसरवैचिह्नमैनिज-	१०	८	२३२	क्षमते निजमेव रक्षितु	१२	१५	२८२
कृतपरस्परकेलिमिच्छल-	१३	५६	३२३	क्षमते विनयातिलङ्घन	१२	२३	२८५
कृतपरस्परवाजिविघट्टना	१३	३७	३१८	क्षमसे ततो यदि न पातुम-	१७	६४	४२०
कृतमननिजवेगमूरुमुगं	९	१७	२१९	क्षयवान्विजिगीष्यते परै-	१२	३९	२८९
कृतसमुप्रतवशपरिग्रहा	१३	२३	३१४	क्षय निलचलत्पूर्वपश्चिमा-	१५	३५	३५५
कृत्वा करावध स सकुचद-	३	४७	८४	क्षीणकर्मा ततो जीवः	१८	१३०	४५४
कृत्वा क्षण जनकुतूहल-	१४	५९	३४३	क्षुड्रेतरक्षितिरहा करभै	१४	६६	३४५
कृत्वापरेतुरविलाससर	३	२०	७६	क्षुभितामिति तस्य भाषि-	१२	५५	२९३
कृत्वा विषादमिति दुःस्थि-	३	३५	८१	ख			
कृन्तनमर्धयो मोक्षो न-	१८	१२३	४५२	खचराधिप योगिनोऽपि	६	८०	१६०

श्लोकाश्च	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकाश्च	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
गत्या निसर्गपरिमन्थरया	८	५७	२११	घ			
गत्वा सुदूरमपि यस्य	३	४८	८४	घटादिकारणेण्वेतन्मृदा-	२	७१	४९
गदितु युज्यतेऽस्माकं न	१५	१०४	३७०	घनघटासदृशोप कृतासना	१३	२४	३१४
गदेन मुक्तोऽशनिना कटा-	११	११	२५५	घनतरैरुपरञ्जितवारिभि.	१३	६०	३२४
गन्तु पतङ्गोपलवह्नितसा-	१४	१२	३२९	घनपङ्कनिमग्नमक्षम किल	१	६६	२३
गम्भीरनादै प्रतिमानिपाति-	१	२२	३	घनपादपञ्चकटान्तराले	६	११	१४३
गरीयसा यस्य परार्थसंपदो-	१	४३	१५	घनवीथिरथ क्षपापतावधि-	१०	२१	२३६
गर्भस्थितस्य जननान्तर-	३	६८	९०	घर्माशोरुदयमहीधरुद्धमूर्ते	१०	६७	२४७
गर्वगद्गदमित्युक्त्वा	१५	८२	३६५	घर्मोदबिन्दुभिरुपाहित-	१४	४३	३३८
गलिताश्रुभिरार्तनि स्वने	१०	१६	२३४	घर्षोद्भिर्मलयगिरौ महागजा-	१६	३७	३९४
गवाक्षनिक्षिप्तमुखारविन्दा	४	७४	११४	घातिनिर्मथनलब्धकेवला-	१४	३६	३३६
गलन्मदस्योन्नतवशाशालि-	१	६१	२२	च			
गहनान्तमयापहाय राष्ट्र	६	३८	१५०	चक्रवर्तिविभवोचितोत्सवं	७	३०	१७७
गायत्प्रनृत्यदमितो रभ-	३	७४	९२	चक्रवर्त्यपि गृहीतदर्शन	७	५६	१८४
गायनेष्वलिवधूनिकरेषु	८	३३	२०४	चतुराननतारूपमहातिशय-	१८	१३७	४५५
गिरिरस्त्यथ खेचराधिवास	६	७३	१५९	चतुर्णिकायभेदेन स्मृता-	१८	४८	४३७
गुणप्रामाण्ये मुकुतवस-	प्र प्र	२	४६०	चत्वार शुक्रमारम्य हस्ता	१८	५५	४३९
गुणनिर्मितै सुरभिभ कु-	५	४२	१२७	चत्वारोऽर्चा रुचिरवपुषो-	१७	८६	४२५
गुणवत्सल मा गमस्त्वम-	६	८६	१६२	चन्द्रकान्तस्मृत्येयत्र	२	१२७	६४
गुणवानपि स त्वमोदृशो-	१२	१०	२८१	चन्द्रकारस्थलममलिनो-	१४	६७	३४६
गुणवान्समुपैति सेव्यता	१०	१४	२३४	चन्द्रोज्ज्वलेन यशसा	३	१७	७५
गुणसपदा सकलमेव जग-	५	४५	१२७	चन्द्रोज्जिता रविरलकुरुते	३	३३	८०
गुणानगृह्णन्सुजनो न निर्वृति	१	७	४	चराचरे नास्ति जगत्प्रभो-	११	२२	२५८
गुणान्यथैवोपदिशन्प्रशसया	१	८	४	चलनेर्वलनै. स्थानैर्वलग्नै-	१५	१२३	३७४
गुणान्विता निर्मलवृत्तमौ-	१	६	३	चलितवद्भिरजीयत वाजि-	१३	११	३११
गुणिन मनोरथशताधिगत	५	६२	१३२	चलितशैलचयेन गरीयसा	१३	२०	३१३
गुरुभरप्रहकुब्जितविग्रहै-	१३	३१	३१६	चलितेऽभिमेह सुरनाथनि-	१७	१६	४०८
गुरुमताभिरतामलमानस	१३	८	३१०	चारित्र्यगुप्त्यनुप्रेक्षापरीपह-	१८	१०७	४४९
गुरुरीश्वरो नरकविद्धनद	५	२९	१२३	चित्तसततिमात्रत्वम-	२	८४	५३
गुरुवशमयाप्रमाणसत्त्व	६	१२	१४३	चित्तपट्टलिखितव्यागमो-	७	१६	१७४
गुरुविरहभवेन पद्मनाभो-	१	८२	२८	चित्रनेत्रपटचोत्पट्टिका-	७	२३	१७६
गुरुगुरुसम्यगुपास्य	४	३	९४	चित्रमेतदतिदूरवर्तिना	७	६२	१८६
गुहोदरे ध्येयहिमे हिमंतुं	१४	१८	३३०	चित्ररत्नकिरणं प्रवर्तयन्	७	२७	१७७
गृहिणी शशिसूर्यनामधेया-	६	३३	१४८	चित्ररत्नपरिपूर्णकुक्षयो-	७	५९	१८५
गृहीतयोग तपसा कृशीकृ-	११	३५	२६२	चिरमक्षतदेही तो शरै-	१५	८३	३६५
ग्रहागत त मदमूढमानसो-	११	८	२५४	चिरयसि परमेव निक्षिपन्ती	९	९	२१६
ग्रामै कुक्कुटसपात्यै स-	२	११८	६२	चिरयुद्धपरिश्रान्त. प्र-	१५	११०	३७१
ग्रेवेयकविमानेभ्य परे	१८	५८	४३९	चोत्कारारववधिरिकृताखि-	१६	३	३८४
				चूडारत्नेन चित्राङ्ग प्रा-	१५	१७	३५२

श्लोकांश	सर्ग	श्लो०	पृ०	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
चेतनालक्षणो जीव कर्ता	१८	४	४२९	जीवाजीवासवा बन्धसंव-	१८	२	४२९
च्युत्वा ततो विगलितायु-	११	७४	२७२	जीवे सिद्धेऽपि गर्भादि-	२	६२	४६
छ				जीवो नास्तीति पक्षोऽय	२	५४	४३
छत्रमुल्लसितफेनपाण्डुरं	७	५८	१८५	जृम्भाभवत्सततसनिहिता	३	६६	९०
छन्दानुवतिपु पदातिपु	३	२५	७७	ज्ञ			
छायासु यत्क्षितिरुहा तृण-	१४	६४	३४५	ज्ञानदृष्ट्यावृत्ती वेद्यं	१८	९८	४४७
ज				ज्ञानमर्थपरिवोधलक्षण	७	५०	१८३
जगत्यमुष्मिन्दिवसाधिपो-	११	४४	२६४	ज्ञानमागमनिरोधि कर्मणो-	७	५२	१८३
जगन्महामोहतम पटावृत	११	४१	२६३	ज्ञानमात्रमिह ससृत्क्षये	७	५३	१८४
जज्ञे पयः प्रविशतः सुतरं	१४	५८	३४३	ज्ञानार्थावुपजातायां सहेव	१५	१४८	३७९
जज्ञे मासोपदशासृगास-	१५	५३	३५९	ज्ञानावृत्तिदृगावृत्योर्वेद-	१८	१००	४४७
जज्ञे विहारतस्तस्य सर्वर्तु-	१८	१४२	४५६	ज्ञानोपयोगः सततमुप-	१५	१५४	३८०
जनतानुरागपरिवृद्धिकरः	५	४१	१२६	ज्योतिरुज्ज्वलमनल्पमण्डल	७	६	१७१
जनभयपरिविद्रुतेऽपि पत्यो	९	३४	२२३	ज्योतिष्काणां तु देवाना-	१८	६०	४४०
जनमन शयने शयित मनो-	१३	५२	३२२	त			
जनरवात्प्रसतो निपतन्त्यध-	१३	२७	३१५	त यौवराज्ये परिणीतभार्यं	४	१६	९८
जनादशेषाद्वयसा लघीया-	४	४	९५	त रयस्य रथारूढ स्वर्भा-	१५	६७	३६२
जनेन पौरेण वृतः पुराद-	११	३३	२६१	तं बाहिरथं वीक्ष्य धर्म-	१५	९८	३६९
जन्मान्तराणि भगवन्भ-	११	७६	२७३	त गजस्थं गजारूढः	१५	७८	३६४
जन्मान्तरे शुभमथाप्यशुभं	३	३८	८१	तच्छस्त्रकौशलालोकवि-	१५	१२२	३७४
जन्मावलोमिति यथावदधौ	११	७५	२७३	तटगतामलनीलशिलातलो-	१३	५७	३२३
जयन्तुका निस्तमसो समु-	१४	१९	३३१	तटगतासितरत्नविनि सृतै-	१४	२९	३३४
जयलक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यवा-	१५	१२	३५०	तटपादपसरुद्धैर्निष्कम्प-	२	१३६	६७
जयवाञ्जयवर्मनामधेयो-	६	४३	१५१	तटरुहकुटजावनोरुहाणा-	१४	३८	३३७
जयशब्द वयःशब्दैः	२	१८	३४	ततः कलकलारावबधिरौ-	१५	९४	३६८
जयशालिन सहजभद्रतया	५	३४	१२५	ततः पितुर्ग्रहामर्षिसमु-	१५	९०	३६७
जराजरत्या स्मरणीयमीश्वर	१	४	२	ततः प्रतीहारकृतप्रवेशने	११	३	२५२
जलदनादगभौरमधिध्वनि-	१३	४८	३२१	ततः स तेनानुमतो महोप-	११	६७	२७०
जलदवीषिविशालमुरः प्रभोः	१३	३	३०८	ततः स पुत्रार्पितराज्यभा-	४	४५	१०५
जलदोर्धिका जनविगाहज-	५	६	११७	ततो मुमुक्षतः शङ्कु तस्य	१५	१३०	३७५
जलनिर्झरसङ्गशोतवाते	६	१८	१४५	ततो मोक्षोऽपि ससिद्धो-	२	१०९	६०
जलमकलुषमन्तरानुवध्नन्	९	३०	२२२	ततोऽवगन्तुमिच्छामि	२	४३	४०
जलवन्मत्स्ययानस्य तत्र	१८	६९	४४१	तत्क्षणात्क्षुभितसिंहविष्टरः	७	६५	१८७
जातोऽहमद्येन्दुसमानकी-	५	८१	१३६	तत्क्षणाभिलषितामराधिना-	७	१५	१७४
जिन यः समाश्रयति मार्ग-	१७	२८	४११	तत्तेजो विहितविपक्षकक्ष-	१६	४१	३९६
जिने साक्षात्कृताशेषत्रि-	१८	६१	४४०	तत्त्वप्रकाशक ज्ञान दर्शन	१८	१२४	४५२
जीवमन्ये प्रपद्यापि	२	४८	४२	तत्प्रगम्य दयित रुचिताभि-	८	१९	२००
जीवाजीवादि यत्पृष्ठम्	२	५३	४३	तत्प्रत्ययात्स्वयमिदं न चि-	११	७८	२७४
जीवाजीवादिवङ्गं	२	९०	५५	तत्र त्वदीयचरणाम्बुजता-	८	५६	२११

श्लोकाश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकाश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
तत्र गामति मही जनताया-	८	१	१९६	तमुदोक्ष्य भासुरमशोतरुचि-	१७	१२	४०७
तथाद्या मुनिभि सम गण-	१७	११	४२७	तमुपायनं समुपगम्य सद-	१७	५७	४१८
नथाभिनन्दितनिजाखिल-	३	१	७०	तमुपेत्य शक्रवचनेन नरप-	१७	५९	४१८
तथाशामभिचलिते कुबेरगु-	१६	४५	३९७	तमेत्य सर्वावसरव्यवस्थित	११	२	२५२
तथासादनमात्सयगुरुनिह-	१८	८४	४४४	त महास्त्रैर्महामेनश्चकार	१५	७६	३६४
तथासुरकुमाराणा प्रमाण	१८	५२	४३८	तयोर्द्वयोरपि नृपयो प्रता-	१४	६९	३४६
तथासौ परिमुक्तमासविहृति	१८	१५३	४५८	तयोर्बभूव तुमुल रणधू-	१५	६८	३६२
तथामौ समुपगत समुद्य-	१६	३४	३९३	तरसोभयवेतनैर्वशीक्रि-	१२	१०६	३०६
तत्रेन्द्रपलशकलोज्ज्वलै	१६	४८	३९८	तरुराजय सकुसुमा कुसु-	५	११	११९
तत्सङ्गादिव सजात-	२	१३	३३	तरुवितपशिखावसक्तहस्ता	९	१९	२१९
तथापि तस्मिन्गुरुषेतुवाहिते	१	१०	५	तव कापि शशिप्रभाभिधा-	६	९१	१६४
तथाहि क्वचिदप्यस्ति	२	९२	५५	तव कार्यविदोऽभिजल्पितु	१२	६९	२९६
तदखिलमपि वारि निक्षिप-	६	२९	२२२	तव कीर्तिभिरेव सर्वदिवि-	१२	७	२८०
तदाखिल पुटभेदनमुद्भूटै	१३	२५	३१४	तव तात न युक्तमाकुलत्व	६	९८	१६५
तदपि क्वचन प्रयत्नसाध्ये	६	३१	१४८	तव दर्दन जगदघोष विद-	१७	३०	४१२
तदय म्वत्रिनाशमोक्षमाण	६	४८	१५२	तव नाथ यशवरणयुग्ममवि-	१७	२९	४११
तदल परिभाषितैरमीभि-	६	२२	१४६	तव मानधनाखिलकारै	६	८१	१६१
तदवेत्य वच प्रभोरिद	१२	२०	२८४	तव सनहन नाथ लघु-	१५	७	३४९
तदस्मिन्प्रमनेन प्रहृतुं	१५	११७	३७३	तस्माज्जने पुनरपि चतुर्गो-	१७	८८	४२६
तदाजयैक समुपत्य घोर-	११	५	२१३	तस्मात्करोमि तर्कचिन्तज-	१५	१८४	३७८
तदिद शरदभ्रगुप्तकीर्ते-	६	९२	१६८	तस्मात्स्ववेदने सिद्धे	२	६१	४५
तदोयमङ्गादखिलोऽपि भो-	४	८	९६	तस्मादकर्तृक शास्त्र	२	१०५	५५
तद्वर्मश्रवणाज्जातविबोधा-	२	१६	३४	तस्मादनादिनिधन स्थितो-	२	८८	५६
तद्भारतामिति निशम्य	११	७७	२७३	तस्मादशेषवित्कश्चिद-	२	१०८	६०
तद्रूपनोरुनविलोभितलोच-	७	८३	१९१	तस्मादुपप्लुत सर्वं तत्त्व	२	४७	४१
तनय स तनोति य कुल	१२	१०८	३०६	तस्माद्भ्रुवान्तरभवादशुभा-	३	५६	८७
तनुकुशयोऽप्यतनुधारमपो-	५	१३	११९	तस्माद्विषयविज्ञानमप्रत्यक्षा-	२	५९	४५
तन युक्त क्रियाया हि	१८	७६	४४३	तस्मान्न दुष्टकरिणो यदि	११	८५	२७६
तपश्चरन्धारमधारमानस	११	६८	२७१	तस्मात्तरविशेषोऽसौ	२	९९	५७
तपेऽभिसूर्य प्रतिमाव्यवस्थि-	११	७०	२७१	तस्मिन्काले सह परिजनैर्य-	१७	८३	४२४
तपो वर्षाभि कठिनं मुहु-	११	५९	२६८	तस्मिन्नामवतार कृतवति	१६	६९	४०३
तम हाग्नवान्धव ततोऽनी	६	५६	१५४	तस्मिन्प्रधीतानिपि माधु-	५	८०	१३६
तमनन्यमम.नतेजस	१२	१०९	३०६	तस्मिन्प्रवृत्तगम्भीरे दिग-	१५	२	३४८
तमरोरमसुरकुमारममिति-	१७	८५	४१५	तस्मिन्मृगाङ्ग इव सर्वमनो-	३	५७	८७
तममाम्निनमेय कुवता नि-	१०	११	२३३	तस्मिन्विधाय महतोम्	३	६१	८८
तममापागर्भैश्चिह्नं प्रप्य-	१५	११५	३७२	तस्य भुक्त्वापगतान्मा	१८	१३६	४१६
तमन.प्यमरेत्य मानपाग्यै-	६	१०३	१६७	तस्य मन्थरचतुष्टयागिका-	७	७३	१८१
तमिन् प्रप्य गुरुभोजन-	१७	८१	४१६	तस्य मातृतरिणालमूनिनि-	७	७४	१८१
तमसुदय रागागुह्यदुःख	६	१०१	१६६	तस्य यात्रिगुरुरे २४२५५-	७	६१	१८१

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
तस्य वारिनिधिवारिमेखला	७	७६	१५९	तेजोनिधिवुदयधाम्नि सुव-	१	८५	२९
तस्य श्रीरिव कमलालयावु-	१६	१६	३८८	तेजो मूर्तमित्रात्मीय सु-	१५	१३	३५१
तस्या रक्षा श्रुतपरवलः	१४	७०	३४७	तेन स स्वयशभावमाहृत.	७	४६	१८२
तस्या वणिक्पथकृताधिक-	७	८१	१९१	तेनोऽपि तं निजकुलैकवि-	३	३४	५०
तस्यापरविदेहेऽस्ति	२	११४	६१	ते पीत्वा प्रहरणधारिणाम्-	१६	३१	३९३
तस्यायत करिवधूजित-	११	८७	२७६	तेभ्योऽधिगम्य तव सतति-	३	४१	८२
तस्योपरि स्फुरितभासुर-	१७	९०	४२७	तेभ्योऽप्यूर्ध्वं मणिमयवतु-	१७	८७	४२६
तस्योर्वोवल्लभभुज ममस्त-	१६	४७	३९७	तेषामप्यनुमावाधा परि-	२	९१	५५
तस्योर्वोव त्रयविशेषकस्य	१६	१५	३८८	तेषु माषवणकातसीतिल-	७	१९	१७५
ता शशाङ्ककिरणा विदहन्ति	८	२६	२०२	तोयावगाहवलिर्तरलिनी-	१४	५५	३४२
ता क्षोणीमिव चतुरर्णवाव-	१६	२१	३९०	त्यज मम विरहोऽधुनेव प-	९	१४	२१८
तानिन्दुसुन्दरमुञ्जानव-	३	३०	७९	त्यागश्च शौर्यं च तथैव सत्य	४	९	९६
ता तादृशीं समवलोक्य	३	२१	७६	त्यागश्चाभयशानावि प्रविभे-	१५	१५५	३८०
तान्यस्कायिषु सप्त स्युस्त्रो-	१८	२४	४३३				
तापकृत्कुरवक स्तबकेन	८	८	१९८	त्रयोदशविधं तस्य चारित्रं	१५	१५१	३८०
तापयन्ति मम मामिनि ता-	८	२१	२०१	त्रसस्थावरभेदेन तिर्यग्जी-	१८	१७	४३२
तापहारि वपुषो विधुरस्य	८	१६	२००	त्रासितारिखभूर्भजद्युति-	७	३	१७०
तावद्भ्रवान्मोचयितु प्रयत्ना-	४	३२	१०२	त्रिगन्नरकलक्षणाणि प्रथमा-	१८	१३	४३१
तिमिरप्रविश्यायि धावमानं	६	१०४	१६७	त्रिःपरोत्य प्रणम्य त्रि-	२	३७	३८
तिमिरेभमदुर्गं हिंसितुं श-	१०	२९	२३८	त्रिकालगोचरानन्तपर्या-	२	६	३१
तिरश्चा सहतिष्ठत्र पर-	२	२३	३५	त्रिकालमध्यस्थमनन्यगो-	११	३८	२६२
तिर्यग्गतिप्रमेदस्य क्रमो-	१८	२७	४३४	त्रिदशाधिवासजिति यत्र स-	५	२२	१२१
तिलकमिति यदत्र पूर्वमा-	९	२३	२२०	त्रिदशो यदि वा दितेस्तनू-	६	१७	१४४
तिलकस्तिलकं पृथ्वास्त	२	१५	३३	त्रुटिताप्यतिमात्रसस्तवा-	१०	५९	२४५
तीक्ष्णत्व केवल यत्र	२	१३८	६७	त्रैलोक्यशोभाभिभवप्रवीण	४	१२	९७
तीरजैस्तस्मैतानैः पयसि-	२	१३४	६६	त्वत्पादपद्मशरणे त्वद-	३	२४	७७
तीरेष्वेताः कुमुदितवानी-	१४	३५	३३६	त्वमत प्रथमो विवेकिना	१२	७७	२९८
तीर्थभूतमुहमक्तिभावित-	७	४२	१८१	त्वमेव भोगामिषलोभ्यलो-	११	२८	२६०
तुङ्गत्वमप्रिपतिमा हरिणे-	३	६	७१	त्वयैव क्षुब्धता सूक्त नृप	२	४२	४३
तुरगरोहकाराप्रसमुत्पसत्त-	१३	३४	३१७	त्वादुशी पटुरकारि वयस्या	८	१८	२००
तुरगवारकठोरकरद्वयी-	१३	९	३१०				
तुरगियत्ननिरुद्धमहारयै-	१३	१०	३१०	वृक्षिण गणयामास ना-	१५	३२	३५४
तुरङ्गिणां पवासीनां रथिनां	१५	४०	३५६	दत्तश्रुति किनरकामिनीनां	१४	५	३२७
तुलाग्यतीतो विनयः क्व	११	५३	२६७	ददुशे च गतेन तेन तस्मि-	६	४९	१५२
तुषाररस्मि भजते निशाया	४	६	९५	ददुशे च मुनिस्तेन स्थितो-	२	३६	३८
तुष्टया वदस्वसुतजन्म	३	७३	९२	दधनमिन्दो परिवेषमात्र-	५	७३	१३४
तुहिनपाण्डुरतीरजसैकता	१४	२१	३३२	दन्तिनो दन्तिभिर्भिन्नाः	१५	५९	३६०
तेजकायभूत केचिदपरे	१८	१९	४३२	दयापर. साधुरत परत्रधी-	११	६१	२६९
तेजस्विन पूरयतोऽखिला-	४	४३	१०५	दयावतो धर्मधनस्य धीम-	११	६०	२६८

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
दयितामतिपीवरस्तनीं	१०	५५	२४४	द्वादशाङ्गश्रुताधारो द्वाद-	१५	१४९	३७९
दर्पान्धाज्जटिति हठेन पा-	१६	४२	३९६	द्वाराग्रग्रथितामलारुणमणि-	१०	७९	२५१
दश केवलनेत्राणा सहस्रा-	१८	१४८	४५७	द्वावप्यतुलसामर्थ्यौ द्वाव-	१५	१०९	३७१
दश त्रीणि ततो हीन प-	१८	१४	४३१	द्वावरत्नी समाम्नाती मध्य-	१८	५७	४३९
दशवर्षसहस्राणि जघन्य प्र-	१८	१२	४३१	द्विगुणो द्विगुणोऽन्यासु	१८	१०	४३०
दशसप्तधनुर्भाना व्यन्तरा-	१८	५३	४३८	द्विजिह्वता यत्र पर फणा-	१	३३	१२
दहनस्तृणकाष्ठसचयैरपि	१	७२	२५	द्विरदानिव द्विधान्सदा	१२	६१	२९४
दहनेन येन रिपुवशतते	५	२८	१२३	द्वीन्द्रिये द्वादशैव स्युर्यो-	१८	२१	४३२
दानाम्भोभिर्भूरिभिवारिणाना	१३	६१	३२४	द्वीपसिन्धुविविधाकरोद्भवै	७	६७	१८७
दानेन सयमिजनस्य जि-	३	६०	८८	द्वीपे नृप तृतीये यो विद्यते	२	११३	६१
दामद्वन्द्वात्सुभ्रु सोऽनन्त-	१६	६४	४०२	द्वीपेषु दुर्गेष्वथ मण्डलेषु	४	६६	१११
दारान्सुतानप्यनपेक्ष्य केचि-	४	५४	१०८				
दारुण यस्तपस्ते च	२	४	३१	घ			
दारुणा विरचना भ्रुकुटीना	८	४१	२०७	घनयोवनप्रभृति सर्वमनु-	१७	६८	४२१
दिङ्नागान्प्रतिदन्तिशङ्किमनस	८	६२	२१३	घनहानिरुपप्रदानतो-	१२	८१	२९९
दिननायविभवे पूरिताशा	६	४४	१५१	घनुर्धरै खङ्गिभिरश्ववारैर्ग-	४	५	९५
दिनमद्य मे गतमनुत्पवता	५	६४	१३२	घनुर्महारथेनाथ दुधुवे	१५	७९	३६५
दिनैरुपैरेव प्रथितगुणराशे-	५	९१	१३९	घरणीध्वज इत्यभूत्प्रशास्ता	६	७६	१५९
दिवसाधिपवल्लभागमे	१०	३	२३१	घरणीध्वज इत्यमोघनामा	६	९०	१६३
दिव्य दिव्ये सेव्यमान वि-	१६	६१	४०१	घराश्रय सततभूतिसगम	१	४९	१८
दिव्यान्दिव्याकारकान्तास-	७	९४	१९५	घर्माधर्मविधाकाश काल	१८	६७	४४१
दिशि तस्यामवस्थाय	२	२७	३६	घर्माधर्मैकजीवानामसख्ये-	१८	७३	४४२
दीनानायकृतोत्तमर्ग स-	१५	१५	३५१	घर्मर्थयोरविदधत्स-	३	१९	७५
दु खेन ते प्रथममस्म्यहमेव	३	३७	८१	घर्माविरोधेन नयस्व वृद्धि	४	३९	१०४
दुरन्तभोगामिमुखा निवर्त-	११	२३	२५८	घर्मोऽर्थसचयनिमित्त-	३	११	७३
दुरात्मकादेव भवाद्भयकरा-	११	२०	२५७	घवलारुणकृष्णदृष्टिपातै	६	४	१४१
दुर्वारवीर्यरिपुनिर्दलनप्रवी-	३	२२	७६	घिक्कष्टमीदृश कर्म करोति	१५	१३४	३७६
द्वृत्तिकोक्तमिति कोऽपि नि-	८	३०	२०४	धीरधीरारिधिरैरुषधारा-	१५	४९	३५८
दृष्ट्योर्मदालिपु लतासु शरीर-	८	६०	२१२	धूमप्रभा ततो ज्ञेया परा	१८	८	४३०
दृष्ट्वा कदाचिदय शारदमभ्र-	४	७७	११५	धूमोद्गमैरागुरवै सुरस्त्री-	१४	४	३२७
देव कोऽप्ययमत्यन्तममा-	१५	११६	३७२	धूलोसालो वलयसदृश-	१७	८४	४२५
देव देवोचितस्याने सुगन्ध-	२	२	३०	ध्रुवमस्य रूपविभवेन जित-	५	४३	१२७
देवमानवशुभेतरग्रहप्रापि-	७	१४	१७३	ध्वनम्रितम्बावनि तारमन्ते	१४	३१	३३४
दोपानुबन्धरहिना तमसा	३	१८	७५	न			
दो स्थित्यमिति गच्छन्त्य	१५	१४५	३७८	न कण्टकद्रुमस्थस्य काक-	१५	३३	३५५
द्रव्याणा पुद्गलादीनामधर्म	१८	७१	४४२	न काकतालीयमिद कथ	४	२६	१००
द्राघोयमौरविरल रचिता	१४	४४	३३८	न काचिदीहा कृतकृत्यमा-	५	८२	१३६
द्रव्येषामप्यय प्रातः स्यावरे	१५	१	३४८	न केवल सर्वगुणाश्रयेण	४	११	९६
द्राचत्वारिंशता वर्षसहस्रै	१८	४०	४३६	नगतुङ्गमतङ्गजोयनक्रे	४	५३	१५३
				नगापगातोयतरङ्गलोलै-	४	२०	९८

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
नगोत्तुङ्ग समारुह्य नागेन्द्र	१५	२३	३५३	नयेन नृणा विभवेन नाकि-	११	५२	२६६
नग्नश्चावितनामासौ बद्ध-	१५	८०	३६५	नरनाथ युवा यदा स दृष्टो	६	६१	१५६
न च कश्चिद्विशेषोऽस्ति	२	१०३	५८	नराधिप त्वा प्रियविप्रयुक्त	५	८५	१३७
न च मुख्यादृते गौणक-	१८	७७	४४३	नरेन्द्रविद्याधिगमाद्विशुद्धया	१	५१	१८
न च व्यापकता तस्य	२	८७	५४	नरो विबध्येत सरागता ग-	११	२१	२५८
न च सखि सुसहस्त्वयापि	९	१३	२१७	नवग्रैवेयकादिस्थाः कल्पा-	१८	५१	४३८
न चात्मभूतयोरैक्य	२	७३	५०	नवतिस्थ्यधिका तस्य सभा	१८	१४६	४५७
न चानुमान तद्वाधा	२	९५	५६	नवसगमजन्मना ह्रिया	१०	४४	२४१
न चान्यदस्त्युपादान	२	६९	४८	न विवाधन जनपदस्य सम-	१७	५६	४१८
न चाप्यकर्तृता तस्य	२	८१	५२	नवोदय प्रस्फुरितप्रताप प्र-	४	६९	११२
न चार्थापत्तिरप्यस्ति	२	१००	५८	न समीरण श्रवणभेदिपर-	१७	५५	४१८
न चासिद्धमहेतुत्व हेतो	२	६४	४६	न सहते करपातमय नृपो-	१३	१८	३१३
न चास्वविदित ज्ञान वे-	२	५६	४४	नहि कायविपश्चित पुरो-	१२	७०	२९६
न चोपादानधर्मोऽपि	२	७०	४९	नागा पदातिवृषभा-	३	७	७१
न जहाति पुमान्कृतज्ञता-	१०	१३	२३४	नानापुष्पा समजनि तत	१७	८५	४२५
न तथाप्यनुवर्तनामह	१२	१०१	३०४	नाप्यागमेन सर्वज्ञ	२	१०१	५८
न तस्य तावानसुसनिभस्य	५	७८	१३५	नामयन्नतुलदैवपीरुषा	७	६४	१८६
न तस्य बाधक तावत्प्र-	२	९४	५६	नारकस्यायुषो ज्ञेयो बह्ना-	१८	८९	४४५
न तादृशी स्वे विभवे न	११	५४	२६७	नावियोगः सुहृत्सङ्गो न	१५	१३६	३७७
न त्वाह विरहभयाद्भूषामि	१०	७१	२४८	नास्ति तस्य मयि यन्मम-	८	१४	१९९
न नव वयो व्यसनवर्गहत	५	९	११८	नि शेषमम्बुधरघोरगभीर-	३	७१	९१
न निमित्तमिहोपदेशको-	१२	४४	२९०	नि स्पन्द गजमिति सवि-	११	९०	२७७
न पपात रणे तावद्धीर-	१५	५७	३६०	निकरै रुचा तिमिरहानि-	१४	३९	३३७
न पर बन्धन प्रेम्णो न	१५	१४३	३७८	निखिलानमितानलक्ष्यमो-	६	१०२	१६६
न परोषहास्तमसहन्त धृति-	१७	७९	४२३	निखिले विधिवद्विवेचिते	१२	९९	३०४
न प्रातिकूल्यमत्यन्त मन-	१५	३४	३५५	निगुल्लतो बाधकरान्प्रजाना	४	४१	१०४
न बभूव कस्यचिदकालमरण-	१७	५४	४१७	निजधामविवृद्धिकारिणी	१०	४०	२४०
न भवान्किमवैति यद्बलात्	१२	४१	२८९	निजभर्तुर्व्यसनदु खचित	५	६९	१३३
न भूरिदानोऽपि मदेन स-	१	४६	१७	निजभुजयुगलैरुदस्य जाया-	९	५७	२२९
नम इत्यपि त्वयि जिनेन्द्र	१७	३९	४१४	निजमधुरविलासशोभिताना	९	४२	२२५
न महीरुहा परिहृता कुसु-	१४	२३	३३२	निजरूपविभ्रममनोरमया-	५	३६	१२५
नयनाभिराममकलङ्कितनु	५	५१	१२९	निजविक्रमाहितरणैकरसो-	५	३२	१२४
नयप्रमाणांशुभिरुज्ज्वला-	११	३७	२६२	निजशौर्यवह्निहृतशत्रुगणे	५	३०	१२४
नयमार्गममुञ्चत स्वय	१२	७५	२९८	निजेपुरचितस्फारमण्डपो-	१५	४३	३५७
नयमिन्द्रलाघवकरो विभवो-	५	४४	१२७	निजै समस्तानभिभूय घा-	१	४७	१७
नयविक्रमयोर्नयो बली	१२	७३	२९७	नितम्बवाप्य खचराङ्गना-	१४	८	३२८
नयविक्रमशक्तिशोभितो	१२	४	२७९	नितरा परिकोपितो मनो-	६	६८	१५७
नयशास्त्रनिर्दिष्टेन य-	१२	७६	२९८	नितान्तवृद्धेन कठोरवृत्ति-	१	४८	१७
न यावदद्यापि पवित्रपासू	५	७६	१३५	नित्य व्यापकमाकाशमव-	१८	७२	४४२

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
नित्यसनिहितवेहदेवतावत्-	७	१८	१७४	नृपतेर्मुकुलकुर्वन्स करा-	२	३८	३९
नित्यस्यानुपकारित्वात्सम-	२	७७	५१	नृपपराक्रमशीलविवस्मृभि-	१३	१९	३१३
निपतति कुचमण्डले रमण्याः	९	५०	२२७	नृपवधूजनयानवितानक-	१३	३२	३१६
निपातयन्ती तरले विलो-	१	२७	१०	नोदसिक्त स मदप्रवतिनी	७	२८	१७७
निपातिताना रणमूर्धन्यरीणा-	४	५९	१०९				
निमज्जतो मे परिमूढबुद्धेरे-	५	८२	१३७	पञ्चमस्वन्वविनिर्मुक्ते बभ-	१८	१३८	४५५
निमित्तभावेन मदस्य भूय-	११	५१	२६६	पञ्चमो च सहस्राणि वर्षा-	१८	४१	४३६
निरन्तरनिपातीपुजालप्र-	१५	५४	३५९	पञ्चमो दु पमा ज्ञेया पद्यो	१८	३८	४३६
निरन्तरैयं शुकालङ्गकोमलै	१	१३	६	पञ्चपानपि कृत्वाग्रे पत्नी-	२	२९	३७
निरवग्रहैर्नम्रवै परित	५	१०	११८	पटहजेन पटुध्वनिना मुद्-	१३	३५	३१७
निरवधि प्रसूतैर्वुधातले	१३	१२	३११	पठितव्यमिहान्यया स्थित	१२	८३	३००
निरस्तपङ्कजैरिपुः कृतज्ञो-	४	१४	९७	पण्यस्त्रीमिव समुपात्तपत्रपू-	१६	३८	३९५
निरालोके जगत्स्मिन्न-	२	४१	३९	पतिरङ्गनया न्यपेधि यत्प-	१०	४५	२४१
निराध्याना पततामघोग-	११	४२	२२४	पत्र घन धान्यमशेषपरत्नान्गु-	४	५७	१०९
निर्माण विषतसुखाम्बुधात्र-	१६	२३	३९०	पथि वृषं करिसूतकृतिवि-	१३	२९	३१५
निर्बतित्वात्मा विषयेभ्य इत्य-	११	३०	२६०	पथिपु हस्तिपकाहतशिण्डि-	१३	१४	३१२
निवसन्कृतसंस्कृति स त-	६	५९	१५५	पदवोमतोत्य तमसा तपता	५	६३	१३२
निवारयन्तोऽपि वरीमुख-	१४	६	३२७	पदातिसार्धा विमवाश्च बान्ध-	११	५६	२६७
निवृत्य यावत्किल पुष्टवति-	११	६	२५३	पयसि ममवतीर्य नाभिदहने	९	३३	२२३
निवेदितान्त करणस्य भूभु-	११	५८	२६८	परकृत्यविधौ समुद्यत	१०	४	२३१
निशम्य तस्यागमन स पा-	११	३२	२६१	परंतपस्तद्विद्वत्त्रिचिन्ताङ्ग-	१५	११२	३७२
निशम्य तस्यातुलपुष्पश-	४	५३	१०८	परया प्रभुशक्तिसपदा	१२	३	२७९
निशाकराशुप्रकराच्छवारि-	१	१४	६	परवृद्धिनिबद्धमत्सरे विफ-	१२	८५	३००
निशागमे सौषशिरोधरोहि-	१	२९	११	परशु बाह्यमास कृत्वा स-	१५	१२९	३७५
निशामु शीतांशुमणिस्पल-	१	१५	६	परस्परस्नेहनिबद्धचेतसो	१	५८	२१
निपेभ्य विवरो वरो विविध-	१४	२०	३३१	परस्परस्नेहनिबद्धचेतसो	१५	६९	३६३
निष्क्रान्ते शिखरचयाग्नि-	१४	४०	३३७	पराक्रमाक्रान्तमहीभुजो-	१	५४	२०
निष्क्रामति प्रविशति प्रक-	१	८३	२७५	परिचिते बहुगोऽप्यवनीश्वरे	१३	२६	३१५
निस्वेदस्वादिभित्तस्य सह-	१८	१३३	४५४	परिज्वलन्महास्त्रीघ रय	१५	२४	३५३
निहतप्रमुखे ततोऽरिसैन्ये	६	१०७	१६८	परिणामसुख शरीरिणा	१	७६	२६
निहत्य नून शमखङ्गधारया	११	२६	२५९	परिणामहिते समीहते पथि	१	७१	२४
निजोचिता समाकर्ण्य	१५	१०२	३७०	परिणामिनि यामिनीमुखे	१०	४१	२४०
नोरन्ध्रविपुलफलैरकृष्टपच्यै	१६	५	३८५	परिणेष्यति ता य एव घ-	६	८४	१६२
नीलाननं प्रसूतपाण्डिम-	३	६४	८९	परित परिचूर्णयन्नुपेता-	६	३	१४०
नीलोत्पलानि निजया	३	६७	९०	परित परिष्वस्तमन्येऽप्ये-	१५	२५	३५३
नीलोत्पलोलसितलोलमरी-	१४	३८	३३५	परितापविनाशनाय शय्या	६	६६	१५७
नूनमिच्छति नो जेतु	१५	१००	३६९	परिदेवनसतापशोकाद्भन्द-	१८	८५	४४५
नृत्यच्छिन्नखण्डिनि मृदु-	३	४३	८३	परिभवत्यरिनिर्जयनिर्गतो-	१३	६	३०९
नृपतिरेक एव कुलं	१३	१५	३१२	परिमितैर्गमनं कुपवाहिनी	१३	५३	३२२

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
प्रलापिनोऽपि कर्णार्द्राभाव	५	७४	१३५	प्राप्ते प्रसूतिसमयेऽपि तिस्रो	३	६९	९१
प्रविकासिनि यन्मलीयत	१०	२४	२३६	प्राप्य चक्रघरराज्यसंपदा-	७	३९	१८०
प्रविचिन्त्यमुदेतुमिच्छता	१२	४६	२९१	प्राप्याच्युत सपदि कल्प-	११	७३	२७२
प्रविचेष्टितमेव चेतु-	१२	१०३	३०५	प्रावेशिकानकनिनादविबो-	७	८२	१९१
प्रवितीर्य राज्यमववात-	१७	७४	४२२	प्राससायकरयाङ्गमुद्गारं	७	२५	१७६
प्रविधाय तत्र पटुवाद्यनि-	१७	७६	४२३	प्रासादशृङ्गसलनरत्नोपल-	२	१२६	६४
प्रविधाय तत्र पुनरेव मुदि-	१७	४२	४१४	प्रासिदन्निति शशिप्रभान्वि-	७	१७	१७४
प्रविधाय ते समयमेकम-	१७	२३	४१०	प्रियचाटुषु कोविदोऽपरो-	१०	५६	२४४
प्रविश्य भवनान्तर क्षणच-	७	९२	१९४	प्रियवाइपरेषु विश्वसोत्कु-	१२	५१	२९२
प्रविसर्जितसर्वपादसेवागत-	६	७९	१६०	प्रियसङ्गसमुत्सुकाङ्गनानव-	१०	२	२३१
प्रविहाय जिपीपुठामिमा	१२	२२	२८४	प्रीणिताहिनरदेवकुलानि	८	२४	२०२
प्रविधाय मामशरण सहसा	५	५८	१३१	प्रोद्दामद्विरदरदप्रभेदनिर्य-	१६	२६	३९१
प्रवृत्तसभापणयोमिषस्तयो-	११	४९	२६५	प्रोद्भूत नवमेघमेचक्रप्रा-	७	१०	१७२
प्रगमादिभि स चतुरोऽपि	१७	७८	४२३				
प्रशशास पूज्यवचनस्य स	१७	५२	४१७	फल स्वप्नावत्या सकलमि-	१६	६७	४०३
प्रसिद्धेनाविरुद्धेन मानेना-	२	१४२	६८	फलितसस्यसमूहनिरन्तरा-	१३	५१	३२२
प्रसीद नस्तद्वरदात्मवीक्षया	११	५७	२६८	कुलन्मल्लोक्तुसुमसदृशामोद-	१५	१६२	३८३
प्रसूतया वभतुर्वरकुण्डलग्न-	१३	४	३०९				
प्रसूतालकतुल्यलाञ्छनद्यु-	१०	१८	२३५	बकुला अपि दृष्ट्वा तमणु-	२	१४	३३
प्रस्तुतस्यानुमानस्य	२	१०७	५९	बद्धाञ्जलीन्क्षणिष्ठमानशृ-	४	५८	१०९
प्रस्वेदफेनलवविच्छुरिताङ्ग-	१४	५१	३४०	बद्धा दृढ परिकर विनिवा-	११	८६	२७६
प्रहत मरणेन जीवित जर-	१	६९	२४	वधपते कथय कर्मभिः कथ	७	४३	१८१
प्रहृत्य च चिर चञ्चलचार-	१५	९२	३६७	बन्दिभि स्तूयमानस्त ब-	१५	१११	३७१
प्रह्लादन विदधती शशिन	३	६२	८९	बन्दिभ्यो ललितपदक्रमा-	१०	७७	२५०
प्रह्लादिनेति वचसा वदता	११	७९	२७४	बन्ध एव प्रविष्टत्वावनुक्ति	१८	३	४२९
प्राकार परितो यत्र	२	१३१	६५	बभूरोषघय समन्तत शि-	१०	३९	२४०
प्राकारपरिक्षावप्रै परितः	२	१४१	६८	बभूव भग्याम्बुजपद्मशम्भु.	प्र० प्र०	१	४६०
प्राकारशिक्षरासन्नेस्तार-	२	१३०	६५	बलगवितयैव निष्फल	१२	३६	२८८
प्राकारोऽच्छस्फटिकघटि-	१७	८९	४२७	बलवानपि जायते रिपु	१२	७४	२९७
प्राक्प्राचीं दिशमुपसृत्य घूत-	१६	२५	३९१	बलवानहमित्यहक्रिया	१२	३५	२८८
प्रागतीव मनसा समुदा य-	८	३५	२०५	बलवान्विधरेष देहिना	१०	६	२३२
प्रागपाववरुणदिग्ब्यवस्थित-	७	६८	१८७	बहुनागमनेकक्षिप्तेष्व	६	१३	१४३
प्रागेव प्रमुदितघोर्जिनावत-	१६	५५	४००	बहुप्रकारा यदि न स्युरङ्गि-	११	६४	२७०
प्राणैरस्थास्तुभि स्थास्तु	१५	६४	३६२	बहुभि परिवारितोऽखिल	१२	४८	२९१
प्रातिहार्यैश्च सोऽष्टाभि	१८	१४५	४५७	बहुश प्रणिपत्य बोधिता	१०	५२	२४३
प्राप वारवनिताप्रवर्तितै	७	३५	१७९	बहुसत्त्वयुतो स्थिराशया	१२	५०	२९२
प्राप्तश्चिरादुरुपरिश्रमक्षिप्त-	१४	४८	३३९	बह्वाभ्यादिसभूतैः पापै	१८	१५	४३१
प्राप्तमानवभयोऽपि कृच्छत	७	४८	१८२	बिभेति पापान्न सतामसम-	११	१४	२५६
प्राप्तस्योत्तरदिशमेति तीव्र-	१६	४६	३९७	विभ्रती काशसकाशपक्ष-	२	१३५	६६

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
विभ्रतो मधुकर कलिकाल	८	४	१९७	भुवनातिशायिजिनरूपवि-	१७	१८	४०९
विभ्रार्णवृहदुदुण्डपिच्छ-	२	११५	६१	भूपाना वसनयुगादिसत्क-	१६	५४	३९९
विम्बितपुष्पगुच्छनिचितव-	१४	२८	३३३	भूपाले विजितसमस्तदक्षि-	१६	३९	३९५
विसतन्तुनिर्मलतमैर्जनता-	५	२४	१२२	भूभर्तु कुसुमशरानुकारि	१६	४३	३९६
बृहदलानुगोरववामना	१३	४३	३१९	भूभर्तुदिशमभिदक्षिणा यि-	१६	३३	३९३
श्रुते नागस्ते त्रिलोकैकमु-	१६	६३	४०२	भूरिभैरवधीराया रुष्टै.	१५	१०	३५०
भ				भेजे नितान्तमजलोऽपि-	३	१०	७२
भक्तियोगोऽर्हदाचार्येष्व-	१५	१५७	३८१	भेदा पञ्च नव द्वौ च	१५	९९	४४७
भग्ने चापे गुणे छिन्ने रि-	१५	४८	३५८	भोगकर्मभुवो भेदान्मानुपा-	१५	२८	४३४
भङ्ग कचेपु नारीणा	२	१३९	६७	भोगान्धिग्धिग्वन धिग्धिग्	१५	१४१	३७५
भङ्गं गृह्यत्यध्यात्मीये सैन्ये	१५	६१	३६१	भोगैः स वाञ्छाकृतसनि-	४	१७	९८
भजते गदवन्न विक्रियामु-	१२	६५	२९५	भ्रमन्ति भुवनाभोगे	२	८	३२
भजते भयमेभिर्यशून्यैर्व-	६	२१	१४५	भ्रातृहन्ति पितृहन्ति	१५	१३९	३७७
भटाना भाविसंग्रामभव-	१५	४	३४५	म			
भद्रा किं प्रपलायष्व मा-	१५	६२	३६१	मकरसूक्ततदूरसमुच्चल-	१३	५८	३२३
भयरोगशोकमरणानि भव-	१७	३८	४१३	मज्जत्पुरघ्निधम्मिल्लगल-	२	१३७	६७
भयात्पलायमानस्य कामस्य	२	२०	३५	मज्जत्तोमन्तिनोसार्थकुच-	२	१२४	६४
भरक्षमक्ष्माहमूलवद्ध-	४	७१	११३	मणिकुण्डलाङ्गदकिरीटक-	१७	२२	४१०
भरतैरावते वृद्धिह्लासिनी	१८	३५	४३५	मणिघण्टिका सदसि रेणु-	१७	४	४०५
भवति प्रियमिष्टसाधक	१२	४०	२८९	मणिदीपकप्रकटनिवृत्तये	५	१४	११९
भवतीह विनापि हेतुना	१०	२३	२३६	मणिप्रभार्भिमणिकूटमद्रि	१४	१	३२६
भवतो ननु पुण्यमत्र हेतु-	६	९४	१६४	मणिभाजने समधिरोप्य	१७	७५	४२२
भवानपास्तव्यसनो निजेन	४	३४	१०२	मणिमुद्रिकाकटकहारवस-	१७	४९	४१६
भव्याभ्व्यप्रभेदेन द्विप्रका-	१८	५	४३०	मतिमातनोति हरतेऽधमुप-	१७	३४	४१३
भव्याम्भोजविवोधनोद्यत-	घ. प्र.	४	४६०	मत्त्वानुपप्लवशिखानिह	१४	२७	३३३
भानुर्भवेद्यदि मनागिह	३	१३	७३	मदगन्धिषु सप्तपर्णकेषु	६	९	१४२
भारद्वाज कुतोऽप्येत्य	१५	२८	३५४	मदनरसमिवातिरिच्यमान	९	४९	२२७
भारेण स्तनकलशद्वयस्य	१६	२	३८४	मदभाजि परापमानता	१२	८७	३०१
भास्करादिरुगमोचरीभव-	७	९	१७२	मदमूढमतिहिताहित	१२	१३	२८२
भास्वानपि च य. संग्य-	२	१०	३२	मदान्धकान्तानयनान्त-	११	१५	२५६
भीम भासुरवासोभि सु-	१५	१६	३५१	मदाभमम्भो विसृजद्भिरुल्ल-	१	२५	९
भीमेनापि हृत शक्त्या	१५	७२	३६३	मदेन योगो द्विरदेषु केवल	१	३२	१२
भुक्तिक्रियाया. कर्तृत्वं	२	८२	५३	मदो मदोद्धताकारैर्दिवकु-	१५	३	३४८
भुजगान्गच्छेन बह्निमन्दैः	६	१०५	१६७	मद्याङ्गादिभिदा भिन्नदश-	१८	३१	४३४
भुवः शोभा भवद्योगाद्या-	२	३९	३९	मधुराक्षरहारिणी स वाणी	६	३६	१४९
भुवः समुद्धर्तुर्विष्टितात्म-	१	५७	२०	मधुविनिहितविभ्रमाभिरामा	९	१	२१४
भुवनभवनदीपीभूतबिम्बे	१४	७१	३४७	मध्यमासु च चत्वारि द्वे	१८	३०	४३४
भुवनव्यापिनीं भव्यपुण्ड-	२	३	३०	मध्ये जल प्रकटचञ्चलपृष्ठ-	१४	५३	३४१
भुवनातिगेन यशसा कथितं	५	२७	१२३	मध्येोत्तमजघन्येन ताश्च त्रे-	१८	२९	४३४

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
मध्वासवापानमनोज्ञगाना	१४	१६	३३०	मुहु प्रणष्टा मुहुरेव दृष्टा	४	२२	९९
मन पर्यायिणामष्टसह-	१८	१४९	४५७	मूहर्ता वेदनीयस्य द्वादशीवा-	१८	१०२	४४८
मनस्विभिर्नाथ भवान्भवा-	११	४०	२६३	मूर्च्छन्दरीणा विचरेषु तस्य	४	५१	१०७
मनुष्यजन्मेदमवाप्य दुर्लभ	११	२४	२५९	मृगदृष्टिरविभ्रमप्रहीणा	६	८३	१६१
मनो दधद् द्वादशसु प्रतिक्षण	११	७१	२७१	मृगराजविदारितेभकुम्भ-	६	६	१४१
मनोहरैः सहतकच्छवाटे.	४	७०	११३	मृत एव विलीन एव वा	१२	९३	३०२
मन्त्रेणैव ततः शत्रो ध-	१५	८६	३६६	मोक्षसधानचित्तेन गुण-	२	५	३१
मन्ददोसिरसुखावहमाना	८	४०	२०६	म्लेच्छा खण्डप्रभेदेन पञ्चधा	१८	४२	४३६
मन्दघूतवकुलोपवनेन	८	१२	१९९	य			
मन्मन सुतनु भीमदनेन	८	४४	२०७	य. श्रोवर्मनूपो बभूव विबु-	ग्र प्र	४	४६१
मम क प्रतापमवजेतुमल	५	२५	१२२	य कपायोदयात्तोव परि-	१८	८८	४४५
मम कर्तुमेष विषयेषु विर-	१७	६६	४२०	य प्रविष्य हृदये रजनीषु	८	२८	२०३
ममेदमस्याहमिति ग्रहेण	४	२५	१००	यत स्ववेदनादात्मा	२	७५	५०
मयि पश्यति मामिभूयतां	१०	५	२३२	यत्काचेष्विव भूशमन्यपा-	१६	३५	३९४
मलसङ्गवर्जितमित पृथुतामु-	५	४७	१२८	यत्पादपासुसपकादलकृत-	२	९	३२
मलीमस भृङ्गनिभेन लक्ष्म-	१	२४	९	यत्प्रासादशिरोलग्नपद्म-	२	१२८	६५
महतामतिदूरवर्तिनोऽप्य-	१२	६	२८०	यत्र क्वचिद्गुणगणो गतवा-	३	८	७२
महागुणैरप्यगुणैर्मदोज्झितै	१	३७	१३	यत्र प्रशान्तसकलव्यसने	३	५	७१
महाविभसपन्न तत्रास्ति	२	१२५	६४	यत्र भान्ति कुसुमैरम-	८	३७	२०५
महिमा निसर्गविनयेन यथा	५	२६	१२२	यत्रोर्वोहृनिचय पर	१६	९	३८६
महोभूतस्तस्य सता प्रणाय-	११	५०	२६६	यत्सल्लकीकिसलय रुचये	१४	६२	३४४
महोषधीगन्धगतप्रभावान्नि-	१४	१०	३२८	यथाकालकृता काचिदुप-	१८	१०९	४४९
माग्रह सखि भजस्व स मा-	८	१३	१९९	यथा पलाशास्तत्रैव शोभ-	२	१७	३४
माद्यदन्तिमदोत्सेकच्छन्न-	१५	३७	३५५	यथा भवत्यस्युदिते जनोऽ-	४	३५	१०२
माधुर्यमिच्छुरतिशायि परि-	८	५५	२११	यथाभिलषित वस्तु	२	१२१	६३
मानुषस्यावगन्तव्य स्व-	१८	९०	४४५	यथा सम्यक्परिज्ञात रुचि-	१८	१२७	४५३
मानोन्नता महाभोगा-	२	१३२	६६	यथा हि पुरुषत्वेऽपि	२	९६	५६
मानोन्मादव्यपनयचतुरा-	१४	३०	३३४	यदतीतमतीतमेव तत्सुख-	१	७०	२४
मार्गप्रभावनाज्ञानतप प्रभू-	१५	१५९	३८२	यदधु प्रियकोपघृपिते	१०	३२	२३८
मालायुग्म प्रान्तविभ्रान्त-	१६	५९	४०१	यदभूत्सुरासुरवधूसमिते-	५	३७	१२५
मिथ्यासासादनदृशो मिथ्या-	१८	४४	४३७	यदसह्यशोकघनकालवल-	५	७०	१३४
मुकुटरत्नचयेन परस्पर-	१३	५	३०९	यदि भाग्यवशेन धारणो-	१२	२९	२८६
मुखमसदृशविभ्रमैर्विदित्वा	९	४०	२२५	यदि वा कुतश्चिदपि कार-	५	६१	१३१
मुखमिदमरविन्दसुन्दर न	९	४०	२२६	यदीदमागन्तुकु खकारण	११	२५	२५९
मुनिजननुतपाद प्रास्त-	ग्र प्र	३	४६०	यदीयगाम्भीर्यगुणेन निर्म-	१	५०	१८
मुनिना वक्तुमारभे तस्मै	२	११२	६१	यदीयमेणाङ्गमरीचिहारिणा	१	५५	२०
मुनिभि स्थित सह समेत्य	१७	८२	४२४	यदुक्त सूरिणा तेन	२	१११	६०
मुनेस्तस्य प्रभावेण या	२	११	३३	यद्भावि भूतमथवा मुनिना-	३	५०	८५
मुषिता वदनश्रिया मम	६	६५	१५७	यद्राज निजभासुरप्रभा-	७	८	१७२

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
यमवनीशगमावसरे मद	१३	१६	३१२	रजनोपतिना प्रतजित कर-	१०	३४	२३९
यशसः सुखस्य विभवस्य	५	६५	१३२	रजनोपतिबिम्बदर्शनातिप्रिय-	१०	३७	२४०
यशोभिरेणाङ्गकलासमुज्ज्व-	१	४०	१४	रजनीमहश्च स विभज्य वि-	१७	५८	४१८
यस्तवावधिरकारि वसन्त-	८	३७	६९	रजनीषु यत्र गुरुहर्म्यशि-	५	१७	१२०
यस्मात्त्रैलमसावुवास विद-	११	९२	२७८	रतिप्रदानप्रवणेन कुर्वता	१	५२	१९
यस्मिन्निरन्तरारामविश्रामै-	२	१२०	६३	रतिरूपसपदभिभूतिकरै-	५	३८	१२६
यस्य देवस्य गन्तव्य स-	२	२६	३६	रथस्थेन समुत्तस्थे भग्ने	१५	७५	३६४
यस्य प्रतापदहनेन विल-	३	२	७०	रथिना युवराजेन सोऽनु-	१५	२२	३५२
यस्य स्फुरद्भिरनुरागक-	३	३	७०	रन्ध्रनद्धनिविडादिभेदतो-	७	२२	१७५
याः प्रसूनविगलन्मधुरागा-	८	१०	१९८	रन्ध्र प्राप्यार्धचन्द्रेण ततो-	१५	७१	३६३
या कर्मभुक्तिः श्वभ्रादौ सा	१८	११०	४४९	रविणेव निजेन तेजसा	१२	२	२७९
या तेन मुक्ता रविणेव साभू-	४	६४	१११	रश्मिजालजटिलीकृताखि-	७	२	१७०
यात्येषा नृवर विभावरो वि-	१०	६३	२४६	रहित सहजेन तेजसा	१२	९४	३०३
या दुःखसाध्या चपला दु-	४	२३	९९	रागादेश्च क्षयात्कर्मप्रक्षयो-	१८	१२९	४५३
यानि द्विपेन्द्रनिवहो निज-	१४	५६	३४२	राजलोला परित्यज्य	२	३५	३८
यान्तोभिरात्मनिलयाय	१४	४५	३३९	राजाधिराजवसतेर्ह्य-	१४	४६	३३९
यान्यदास्त वचनानि वदन्तो	८	१७	२००	रासभो न यथा शृङ्गी	२	९७	५७
यान्यानमुञ्चतारातिरनि-	१५	१२४	३७४	रिपुरोषारुणीभूतच्छवि-	१५	९	३५०
या मद्धिधाः पुनरसचित-	३	३१	७९	रिपुसुन्दरीविततबाष्पजलं	५	३१	१२४
यावत्पुनः स वलतेऽभिमु-	११	८८	२७६	रुचिररस्लकराजितविग्रहैः	१३	४१	३१९
यावत्त तीर्थोपगमप्रवीणौ	४	३०	१०१	रूपगन्धरसस्पर्शशब्दवान्	१८	७८	४४३
या स्त्यानर्धमिणि पुरधि-	३	३२	८०	रैरोरा रैररैरोरो रोरु-	१५	३९	३५६
युक्तोऽन्यदा क्षितिपति-	३	४२	८३	रोगादिजनितायाश्च वेदना-	१८	११७	४५१
युज्यते व्यभिचारोऽपि	२	६७	४८	रोमाञ्चर्चिततनू रभसेन	३	४५	८३
युद्धमार्गविदो योद्धुमार-	१५	४१	३५६	रौद्र हिंसानृतस्तेयविषय-	१८	११८	४५१
युद्धमूर्ध्नि शवीभूतान्बन्धू-	१५	१३२	३७६				
युवराजमतमस्तु किं तु न-	१२	१०४	३०५	लक्ष्मीवानिह भरते सरोज-	१६	१	३८४
ये तत्र जज्ञिरेऽस्त्राणा	१५	५०	३५८	लघु जिगमिपुणेति काचि-	९	१०	२१७
येनैकोऽपि जितः श्लाघ्य-	१५	५६	३६०	लब्धसौरभगुणैर्मधुव्रत-	७	३३	१७८
येऽप्यजीवादयो भावा-	२	८९	५५	ललितघनतमालका मनोज्ञ-	९	२	२१४
योगभेदादनन्ता ये प्रदेशा	१८	१०४	४४८	ललिततिलकमण्डनानि मुग्धे	९	६	२१६
योधा शस्त्रक्षतोऽपेत्तु-	१५	४७	३५८	ललितभ्रु लोचनयुग वद-	५	६६	१३३
योधानामायुषच्छिन्नैर्विरेजे	१५	५५	३५९	लाटीना कठिनबृहत्पयोध-	१६	४०	३९५
योऽपराधरचनासु खलेश-	८	१५	१९९	लावण्य भृशमदधादभूदगा-	१६	१३	३८७
योऽभवत्प्रियतमै सह मानः	८	९	१९८	लावण्यसपदमलाम्भसि	३	१५	७४
				लीनपट्पदकुला तिलकाली	८	४७	२०८
रक्ष तद्वपुरिद नियमेन	८	३९	२०६	लोकाकाशगमिव्याप्य स-	१८	७०	४४१
रक्षायै प्रजया दत्त पद्मांशं	१५	१३७	३७७	लोकाग्र प्राप्य तत्रासी	१८	१३१	४५४
रजनी तमसान्ध्याजतिना	१०	२८	२३७	लोलत्वं नयनयुगे न चित्त-	१६	१८	३८९

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
व				विकसिताम्बुरुहाणि सरोव-	१३	३९	३१८
वक्षःश्रियो भुजयुग वर-	३	९	७२	विकासवद्भिः शरवध्रपाण्डु-	१	१७	७
वचनं क्व खलूपयुज्यते	१२	३१	२८७	विगलतिमिरावगुण्ठनामुहु-	१०	२२	२३६
वचनामृतं सुखरसज्ञमिदं	५	६०	१३१	विचक्रपुरलकान्विलासिनो-	९	४८	२२७
वचोभिरिति तत्त्वार्थ-	२	११०	६०	विचरन्स कुट्टिममहोपु परि-	१७	४७	४१६
वज्रपासुजलधर्मवारण	७	४	१७१	विचित्रदुःखा भवमृत्युसत-	११	६५	२७०
वणिक्वथस्तूपितरत्नसचय	१	२१	८	विचित्ररत्नैः कटकैः स्वकी-	१४	२	३२६
वद देव कोऽयमिति सम्प-	१७	६५	४२०	विच्छिन्नकर्णमुखकृन्निज-	१४	६५	३४५
वदन्तमेव तमुवाच भूपति	११	५५	२६७	विजातिभ्योऽपि भूतेभ्यो-	२	६८	४८
वदान्यता तस्य विलोक्य	४	७	९५	विज्ञेयास्तोर्थकुन्ताम्नो-	१८	९२	४४६
वनकेलिरिति द्विपाधिप	१२	१७	२८३	वितताखिलक्षितितला पु-	५	४	११७
वनजवनगता करेण ली-	९	५६	२२९	विदधज्जितस्फटिककान्ति-	१७	४४	४१५
वन्येभ्यगण्डकषणाहितदान-	१४	६०	३४३	विदधत्तिमिरं तिरोहित क-	१०	१९	२३५
वपुः कोपावृण विभ्रद् धृत-	१५	९५	३६८	विदधाति मतिं सुताविमो-	६	९३	१६४
वपुरप्यतिमात्रमान्तरं	१	७३	२५	विदधातु भुजगसङ्गभाजो-	६	६७	१५७
वपुरादधत्प्रविजहृच्च विवि-	१७	७१	४२१	विद्युतश्चञ्चला यत्र स्वभा-	२	१२२	६३
वपुर्धनं यौवनमायुरन्यद-	११	१२	२५५	विद्रुते विद्विषा संन्ये वि-	१५	१३१	३७५
वपुषा जयतामरेन्द्रलक्ष्मी-	६	५८	१५५	विधाय मौलं बलमात्ममूले	४	४७	१०६
वपुषि कनकभासि चम्प-	९	२४	२२०	विधित्सुरेन तदिहात्मवश्य	४	३८	१०३
वयमप्यगमाम कौशलं नयमार्गे	१२	५८	२९४	विधिना द्रवरूपताम्बुधे-	१२	८	२८१
वयोनुरूपेण विवर्धमानो-	४	३१	१०१	विधिना परिणीय राजपुत्रीं	६	१०९	१६८
वरुणाद्यायिकाणां च	१८	१५०	४५७	विधिभिर्विविधाकारैः सिंह-	१५	१५०	३७९
वर्तनालसणं कालं स स्व-	१८	७४	४४२	विधुतपङ्कजहो मधुपायिना-	१३	३८	३१८
वर्षाणि द्वाद्वाशैवायुर्द्विन्द्रि-	१८	२५	४३३	विध्यातेऽप्यनिलवशेन	१४	२६	३३३
वसन्तमनपेक्ष्यैव तस्या-	२	१२	३३	विनयप्रशमकैः मूषणं परम-	१२	२६	२८५
वसुधामवत्यतुलघाम्निं चतु-	१७	५३	४१७	विनयैकरतिर्महागुणं	१२	२८	२८६
वसुधा पयोनिषिपयोवसना	५	३५	१२५	विनिपातयता यदृच्छया	१	६५	२३
वस्तुतत्त्वमधिगन्तुमिच्छतो-	७	४४	१८१	विनिवृत्तनिजाह्निकक्रिय	१०	१२	२३३
वस्तुपदोक्त्य विचित्ररूप	४	६३	११०	विनिवेद्यमिदं प्रयोजन	१२	१०७	३०६
वस्त्रं गलद्विगतनीवितया	७	८९	१९३	विनिवेद्यं सम्यनिवहस्य क-	१७	६७	४२०
वहन्स्मरापाण्डुकपोलमण्ड-	१	५६	२०	विनीयमानो नृपशासनेन	११	७	२५४
वाञ्छद्भिर्ग्राश्रयविशेषमि-	३	१२	७३	विपत्संपदि जागर्ति जरा	१५	१३५	३७६
वाञ्छन्विभूतो परमप्रभा-	४	३६	१०३	विपुलं विपुलामिधा दधान	६	४२	१५१
वात्येव यावन्न वपुः कुटीर-	४	२९	१०१	विपुलमतिमिर्वृद्धामात्यैः क-	१	८३	२८
वापीवनायतनसोषतडाग-	२	१४३	६९	विपुलाख्यमरिजयाभिधाने	६	८२	१६१
वायुना विदधे किञ्चित्	२	३३	३८	विप्रयोगकृशदारहितेन	८	३८	२०६
वारिकैर्मृदुजलच्छटोद्यते	७	३७	१७९	विभवावधिरुहदम्बरे विधु-	१०	३०	२३८
वासराधिपतिस्तुङ्गप्रतौली-	२	१२९	६५	विभक्तमित्यजीवस्य रूप-	१८	८१	४४४
विकसत्कुमुदाकरं सर-	१०	२७	२३७	विभान्ति यस्मिन्बहुधो-	१	३४	११

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
विभिन्दतो हार्दमनेकजन्म-	११	४५	२६४	वोत्तरागचरणौ समर्च्य स-	७	२९	१७७
विभीषणोल्काशतपात-	११	६९	२७१	वोराभिलाषात्सर्पन्ती	१५	८५	३६६
विभूषित यौवनरूपसपदा	१	६२	२२	वृक्षगुल्मलतिकासमुद्भव	७	२१	१७५
विभूष्य तत्पूर्वविदेहमात्मन-	१	१२	५	वृक्षपङ्क्तिर्युवतेरघरेण	८	३२	२०४
विभृतोऽसि ययाम्बुजाक्ष-	६	२९	१४७	वृत्तिमद्रिकुलिशादिभेदन-	७	७	१७१
विभेदात्प्रकृतिस्थित्योरनु-	१८	९७	४४७	वृद्धानुभत्या सकलं स्वका-	४	४०	१०४
विमलाकृतोरपरिदृष्टतलाः	५	५	११७	वेद्यागणाः परिचितानुप-	१४	४७	३३९
विमलामिधानशिबिका-	१७	७३	१३८	वैमानिका द्विधा प्रोक्ताः	१८	५०	४३८
वियत. पतद्भिरतिहृष्टहृदय-	१७	३	४०५	व्यतिरेकेऽपि नित्यत्वं	२	८५	५३
विरचयसि समादरेण हारं	९	७	२१६	व्यहरद्यत्र यत्रासौ तत्र	१८	१३४	४५४
विरहश्चसितोष्णनीरसाधर-	१०	५१	२४३	व्यानशोऽथ तदादेशात्पु-	२	२८	३६
विरहे तनुतामतीव ये	१०	४२	२४१	व्यासक्तस्तदघरपल्लवे स रा-	१६	२२	३९०
विरोध पञ्जरेष्वेव न	२	१४०	६८	व्युत्थान सखिवमुखान्निश-	१६	२४	३९०
विलुप्तशोभानि विलोचनो-	१	३६	१३	व्योम्ना यातः पत्रिणोऽत्र	१४	३२	३३५
विलोक्य त शारदमेघ-	११	९	२५४	व्रजति मम जलक्रिया स-	९	४६	२२६
विवादविषयापन्न तत	२	१०४	५९	व्रजन्सहैवोत्ततिमुज्ज्वला-	४	२	९४
विविधभङ्गतरङ्गशिर स्थितै-	१३	५४	३२२	व्रज योग्यगृहासनादिक	१२	५६	२९३
विविधासु धन्यजनहर्म्य-	५	१५	१२०	व्रतेष्वहिंसाप्रभृतिष्वति-	१५	१५३	३८०
विविधासु योनिषु वपूषि	१७	७०	४२१				
विवृणोति मनोगतामिय	१२	९	२८१	शक्ति शक्तित्रयाक्रान्त-	१५	१२८	३७५
विवेकिनो जन्मविपत्तिभी-	११	२९	२६०	शक्तिमिस्तिसृभिरन्वितो-	७	६९	१८८
विशङ्कमानोऽकुशल तनूजे	५	८९	१३८	शवनोतीक्षितुमघरीकृतप्रता-	१०	७६	२४९
विशदामसमुज्जितान्वया	१२	१००	३०४	शठता भवतोऽङ्कुशक्रिया	१२	१६	२८३
विशालशालोपवनोपशोभि-	१	३१	११	शतानि पञ्च चापाना कर्म-	१८	३३	४३५
विश्रान्त्यर्थं समनुसरति प्र-	९	५९	२३०	शक्रदुविषहशक्तिभीषण-	७	१३	१७३
विषयान्तरसचारो न च	२	५७	४४	शनैर्विहास्यन्ति गतश्रिय	११	१७	२५७
विषये क्षलु सनियोजितः	१२	८६	३०१	शबराहतपुण्डरीकयूथै-	६	८	१४२
विषये गुणवद्विर्वर्जिते	१०	७	२३२	शब्दार्थसुन्दर तेन रचितं	ग्र.प्र.	५	४६०
विषयेषु शत्रुसदृशेषु	१७	६९	४२१	शयितस्य हरे. प्रबोधनामि-	१२	३७	२२८
विषवह्निशिखामिवेषुमाला	६	५४	१५४	शरपञ्जरसच्छन्नसमस्तगग-	१५	६६	३६२
विसवादनमत्यन्तयोग-	१८	९१	४४६	शरीरेन्द्रियरूपेण प्राणापाना-	१८	८०	४४४
विसरन्विसतन्तुनिर्मलो-	१०	१७	२३५	शशाङ्ककान्ताश्ममयोर्ध्वभू-	१	२८	१०
विसस्वान शिवा तस्य वा-	१५	२७	३५३	शशिकराङ्कुरनिर्मलगुन्वहिः	१३	४६	३२०
विस्तोर्णोन्नतशिखरावली-	१६	७	३८५	शशलाञ्छनेऽस्तमित-	५	३९	१२६
विहर्तुमत्रावसरे समागतं	११	३१	२६१	शस्त्रप्रहारैर्गुणमि समुदा	१५	४५	३५७
विहाय ये निर्वृतिमव्यपाया	४	२४	१००	शान्तक्षोणकपायी च स-	१८	४६	४३७
वोक्ष्य जातमुकुल सहकार	८	६	१९७	शान्ते जयजयेत्युच्चैर्भग्न-	२	४०	३९
वोक्ष्य जातरुडिवासमहानि	८	५०	२०९	शिक्षकाणामुभे लक्षे चतु-	१८	१४७	४५७
वोक्ष्य ताक्ष्यमिव च्छिन्न-	१५	७७	३६४	शिखरमणिशिलाना शा-	१४	३७	३३६

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
शिखराणि यत्र परिवे प-	५	१८	१२०	श्रेयस्तनोति परिवर्धयते	३	४९	८५
शिखावलीलोढघनाघनाध्व-	१	१९	७	स्वसितैरहिर्मनितान्तदीर्घे	६	६४	१५६
शिखिगलाकृतिना रशना-	१३	७	३०९				
शिर समभ्यर्च्यमपीश ल-	११	६३	२६९	षट्खण्डमण्डितमखण्डमिति	७	८०	१९०
शिरसा न निजेन तेऽस्ति	६	५१	१५३	षडमी रिपव शरीरजा-	१२	१४	२८२
शिलातले यस्य घनायमाने	१४	११	३२९	षण्मासप्रमित प्रोक्त चतु-	१८	२६	४३३
शिलीमुखक्षये प्रासैः कुन्तै-	१५	१०८	३७१				
शिलीमुखशतैश्छन्नास्तयो-	१५	१२१	३७३	स			
शिलीमुखैरज्योऽयं घनु-	१५	१२५	३७४	सवत्सरसहस्राणि द्वावि-	१८	२३	४३३
शिवहेतुर्बदाहता क्षमा	१२	८९	३०१	सश्लिष्टामथ तस्य भूधरपते-	१८	१५४	४५९
शिशिराशुकराभिमर्शना-	१०	३६	२३९	मसर्पत्तटगतकर्कटा समी-	१३	६२	३२५
शोतदग्धनलिनीसमदेहा	८	२७	२०३	ससारव्याधिविध्वसे भाग्य-	१८	१२५	४५२
शोतला इति विभाग्य जनेन	८	४९	२०९	सस्पृश्य पूर्वं परित करेण	४	६७	११२
शीतलो वनभुवामनिलोऽल	८	७	१९७	सहति नवनवाङ्कुरलीनां	८	२	१९६
शीलक्षमाविनयरूपगुणै-	३	१६	७४	स कदाचनाप युवराजयुत	५	५२	१२९
शुचिसङ्गाद्विकासो मे	२	२१	३५	सकल प्रविगाहता चरै	१२	१०५	३०५
शुद्धकुन्दलरोचिषा गवा-	७	७५	१८९	सकललोकगनोरममल्लसत्	१३	२	३०८
शुभ पुण्यस्य पापस्य	१८	८३	४४४	सकलावबोधमकलङ्कमनु-	१७	२५	४११
शुभ्र नमोऽभवदमीपुम-	३	७०	९१	सकलोऽप्यपेक्ष्य किमपीश	१७	३५	४१३
शुशुभे करात्करतलानि स-	१७	४८	४१६	सकषायतया जन्तोः कर्म-	१८	९६	४४७
शुशुवानिति स बन्धमोक्ष-	७	५४	१८४	स कुमारयोग्यजलकैलिंग-	१७	५०	४१६
शृङ्गारद्विगुणीभूतैरमाति	१५	८	३४९	स कृतो कृतार्थमपि तस्य	१७	३२	४१२
शीलानिल शिथिलकम्भि-	१४	५०	३४०	सकृदबुधतया कृतेऽपराधे	९	११	२१७
शीतेन्द्राभ शुभ्रमैन्द्र गजेन्द्र	१६	५८	४००	स क्रुद्धेन सुमीमेन स्फुर-	१५	७४	३६४
शौर्यं नातिशयि समुज्झित	१६	१४	३८८	स स्वातिकाया पयसो वि-	४	७३	११३
श्रवणतटविलम्बि सविषत्ते	९	८	२१६	सख्या मुखादिति निशम्य	३	३६	८१
श्रावकाणा च लक्षाणि श्रीणि	१८	१५१	४५८	स घातिक्षयजैरेभिरपरै-	१८	१४०	४५६
श्रिय क्रियाद्यस्य सुरागमे	१	१	१	सकुल नरनभश्चरामरै-	७	७९	१९०
श्रीकान्तया सरसिजाकर-	३	१४	७४	सक्षेपतो गिरमिमामभि-	३	५८	८७
श्रीकान्ताय समर्प्य राज्य-	४	७८	११५	सगत त्रयमिद प्रजायते	७	५१	१८३
श्रीवर्मराजोऽपि पितुर्वियो-	४	४६	१०६	सगीतष्वनिमुखरैर्विराजमाना	१६	६	३८५
श्रीह्रीधृत्यादिभि स्वान्वपुषि	१६	७०	४०४	स चक्राणि विचिक्षेप क्षे-	१५	१२७	३७५
श्रुतवानिति तद्गिर गरीय -	६	७०	१५८	स चतुर्विधोऽपि नृपसद्य	१७	१०	४०७
श्रुतशुद्धधीरधरितेन्द्रपद	५	५०	१२९	सचिवैरधुना भवद्विधै	१२	२७	२८६
श्रुतान्वितस्यान्त्यशरीरभा-	५	८६	१३७	सच्छाया विपुलतरोर्महाल-	१६	१७	३८८
श्रुते च द्वादशाङ्गादिबद्धभे-	१५	१५८	३८१	सजातोय ह्युपादान दृष्ट	२	६६	४७
श्रुत्वा घनघ्वाननिभ नट-	१४	१७	३३०	सज्जीकृत मङ्गामात्रै रोपि-	१५	२१	३५२
श्रुत्वा त सकलप्रमृदधृतरि-	६	१११	१६९	सछन्नाखिलककुभो घना-	१६	२८	३९२
श्रुत्वेति तद्वचनमेवमुवाच	३	५१	८५	सतडिदामरणा प्रवितन्वते	१३	१३	३११
				स तत प्रभृति प्रतोऽवतजा-	६	७२	१५८

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
सततप्रसूतैरपोदशीताः	६	१०	१४२	समाधिस्तपसो विघ्ने कुतः-	१५	१५६	३८१
स ततो हृत्वेतिश्रयोपाद-	६	१०६	१६७	समापतन्तमालोक्य पितुः-	१५	९१	३६७
स तदीयवचःप्रवृद्धमन्यु-	६	५२	१५३	समुच्चलत्तस्य तुरगमोत्थं-	४	४८	१०६
स तयोर्गुणामरणभूपितयो	५	४०	१२६	समुज्ज्वलाभिः कनकादि-	१	१८	७
सति निजकरजाराणांशुभिर्ने	९	२०	२१९	समुद्गतैर्ग्रावितले पतित्वा-	१४	१३	३२९
सति मानसेऽप्यक्रुलुषाम्भ-	५	१९	१२१	समुद्धतान्पापरिपूहनिष्य-	११	२७	२५९
सत्कृत्य स स्वकीयैस्त	२	२५	३६	समुपाजितपूर्वपुण्यलेशाद-	६	३५	१४९
सदकारणवत्त्वेन मिद्धा	२	६३	४६	समुल्लसद्भिः शरदभ्रपाण्डु-	१	३०	११
सदायमस्मत्प्रतिपक्षभूतया	१	१६	७	सपश्यता कुसुमवासितदि-	१४	४२	३३८
सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः-	१८	५४	४३८	सपूर्णशरदनिशाकरकान्त-	३	४	७१
सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोः	१८	६२	४४०	सप्राप्तैस्तटभुवि पूर्ववारिरा-	१६	२९	३९२
स न प्रदेतोऽस्ति न यो-	१	३५	१३	सप्राप्तैस्तटमपराम्बुधेर्वले-	१६	४४	३९६
स निरस्तमनोरथस्त्वदानो	६	४७	१५२	सभावयामि तदहं तमनङ्ग-	८	५३	२१०
सततोऽसवनिविष्टचेतसा	७	३४	१७८	सभावितं कनयना रुचिरा-	७	८८	१९३
सत्तापप्रवरमुपः समाश्रिता-	१६	४	३८५	सभूयाभिमुखोभूत बलिन-	१५	९६	३६८
सत्तापमूलगुह्यद विरह	३	२३	७७	सधर्मं मा वृथा कृद्व	१५	६३	३६१
सन्त्येष केवलदुःशोऽपि-	३	४०	८२	सम्यग्दर्शनसशुद्धिं शङ्का-	१५	१५२	३८०
सदर्शनादेन तदा महर्षेस्त-	५	७५	१३५	स यत्र दोषः परमेव वेदि-	१	३८	१४
सन्त्य सैन्यैः सह शौर्यशो-	४	५६	१०८	सरमसैर्नरनाचविनिर्गमं	१३	३३	३१७
सन्तिपेभ्यः सततं कमलि-	८	४८	२०८	सरलनवमृणालनालबाहुद्वय	९	३१	२२२
सन्त्यस्य सगमयितुं नि-	१५	१६१	३८२	सरसिजरजसारुणे सपत्न्याः	९	४१	२२५
सर्पादि प्रविधोयतां तदत्र	६	६९	१५८	सरागसयमो दान शीघ्रं	१८	८६	४४५
स पातु यस्य स्फटिकोप-	१	२	१	स रोपाद्दिगुणोत्साहो-	१५	८९	३६७
सपीर सगुह्यार्गः सकल-	२	३०	३७	सर्पैर्गुह्यविपाण्डुरता-	३	६५	८९
सप्तविमोहनोयस्य विंशति-	१८	१०१	४४८	सर्वज्ञ कनकमयः समर्थ	३	७५	९३
सप्तधा पृथिवीनेदाप्रा-	१८	६	४३०	सर्वज्ञत्वं न चासिद्ध कस्य-	२	९३	५६
सप्तोना शरिरनपात्रपण्डिता-	१९	७५	२४९	सर्वमापात्मिका तस्य सर्व-	१८	१४१	४५६

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
सागरोपमकोटीना दश-	१८	३६	४३५	सेना सेना यतो बज्रराजि-	१५	२०	३५२
सागरधर्मनिरता प्रतिपद्य	३	५५	८७	सैन्यध्वजं प्रतिपद्यत-	४	४९	१०७
सा च प्राश्रयति न तापद-	३	५२	८६	सैन्यनाटपनिधिरत्नभोजना-	७	७७	१९०
साधयन्निधिधरत्नमण्डिता	७	७०	१८८	सोऽपिगम्य वसुधाविशेष-	७	७८	१९०
सान्ना विलोक्य नवयौवन-	३	५४	८६	सोपधानशयनावनादि	७	२६	१७६
सामन्तोपचितचम्पुक-	१६	३६	३९४	सोऽप्यात्मन परिसमाप्य	३	४६	८४
सा ह्येवशादश गिरा किम-	३	२७	७८	सौधोत्सङ्गे तुङ्गपत्न्यद्गुप्ता	१६	५७	४००
मिद्विष्टरनिविष्टमभ्युत	७	४१	१८०	सौभाग्य स्वचिदितरत-	१६	१९	३८९
सिक्तास्यनोज्ज्वलवृक्ष-	५	८	११८	स्तुति विधायेति मुनेर्मनो-	११	४८	२९५
मिनकुमुमचयैश्च्युतः कबयो-	९	५१	२२७	स्तुतिशक्तिरस्ति न ममेश	१७	२६	४११
सिद्धरत्नमयगम्य समुत्तो-	७	६३	१८६	स्यावरा कायभेदेन पञ्च-	१८	१८	४३२
मिन्दुरतुतिरिव पूर्वदिग्-	१०	६४	२४६	स्मित द्वादशभिर्देविजरा-	१८	१११	४५०
सिन्धुतोषतरंगादिषु क्रिया-	७	४	१७१	स्मितोऽपि हर्म्ये स नृपः क-	४	१८	९८
मुन्नदुत्तादिषुर्वाया जीवा-	२	७६	५१	स्पर्शनं रसनं घ्राणं श्रुः	१८	२२	४३३
मुग्धमापतिदुग्धमक्षजं	१	७८	२६	स्फुटमिह कमनोयमन्यथा	९	२५	२२१
मुग्धमाश्रिताय विननाय	१७	३१	४१२	स्फुरदोष्ठत करालवक्रो-	६	१४	१४४
मुक्षामिष्टसमागमे मया	१	७४	२५	स्मरपरवत्तुष्टिरसपृष्ठप्रग-	९	१६	२१८
मुग्धनिगामिनि मापितमान-	१३	५०	३२१	स्मृता सान्तवकापिष्ठक-	१८	६३	४४०
मुग्धपिङ्गुमुमानन्दं	२	११६	६२	स्यन्वमानमदनिर्भरवत्तच-	७	११	१७२
मुग्धनिगमिनि द्वादशमरम्भनो-	१	२६	१०	स्यादप्रमत्तपिरतस्ततोऽनु-	१८	४५	४३७
मुत्तमोक्तं दृष्टारिपुत्रमना-	५	७१	१३४	स्यादभिप्रस्ततो जीव	२	७९	५२
मुदुःखं यन्मनुने गनाधि-	१	९	४	स्वकरात्तुलोनित्रमुरेति वि-	१७	४३	४१५
मुग्धमाकृतिसाकृतं कन-	१०	६०	२६५	स्वनिन्दान्यप्रससादिकृत्वं-	१८	९३	४४६
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	२०	४०९	स्वप्नानेनानुरिक-यागहेतून्	१६	६२	४०१
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	९	४०७	स्वप्नानेनानुरिक-यागहेतून्	११	४३	२६४
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	३३	४१२	स्वप्नमेव दुःखादृत मया	१२	५२	२९२
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	१७	४०९	स्वप्नमेव कृत प्रत्येयमि	१२	१८	२८३
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	१३	४०८	स्वप्नमेव न वेति कि प्रभुः	१२	९६	३५३
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१६	२२	३३२	स्वप्नमेव भवद्विराहित-	१२	६३	२९५
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	१४	४०८	स्वप्नमेव मनो मरीरया-	१२	४९	२३१
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	१२	४११	स्वप्नमेव देवि देवाद्यमेव	१६	९६	४०१
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	५	२१	१२१	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	३	७३	९३
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	९	४	२१५	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	७	६०	१८९
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	२	७	३१	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१२	६६	२९०
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१२	१०२	३०४	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१८	११६	४५५
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१८	१७	४११	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१८	११६	४५५
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१७	१८	४१०	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१५	१५	३९७
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	३	३४	३८	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१५	६४	३२७
गुरुरादिभ्याम् अरच्य क-	१४	६१	३१७	स्वप्नमाद्विभयनतः प्रकटं	१५	१०३	३४७

श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ	श्लोकांश	सर्ग	श्लोक	पृष्ठ
हृत्कारिणि यावदङ्गनाः	१०	४३	२४१	हितमेव न वेत्ति कवचन	१	७५	२५
हृत्तद्वनप्रसरा निरन्तरस्त-	१०	४६	२४१	हिमदग्धसरोरुहोपमाङ्गना	६	६३	१५६
हृन्ता यथाहमस्यात्र पर-	१५	१४०	३७७	हिमरश्मिकरापसारिते ति-	१०	३३	२३९
हरयोऽनिपेक्षमुपगम्य वि-	१७	३६	४१३	हृत्वापि द्रविणमसावभोग-	१६	४९	३९८
हरिपोऽभा स्थतपताऽप	१७	५१	४१७	हृदयहृदयसो विमलाम्बरा	१३	४०	३१८
हरिनिष्ठरश्मिचतमोपजन-	१७	२७	४११	हृदयानिमित्तं वर वृणीष्वे-	६	३०	१४८
हृन्नेन सुन्दरि धृतुविनि-	८	५८	२१२	हृदये हरिणोदृशां प्रिय-	१०	४९	२४२
ह्रा कथं वञ्चित पाप पा-	१५	१४२	३७८	हृपिततनुहृदयचिरेण भीरु-	६	२८	२२२
ह्रागानिव विमुञ्चन्त-	२	१२	३४	हृत्पदङ्गसया सद्यः स्फुट-	१५	५	३४९
हितं विसयादखिन्नितस्थ-	१	५	३	हेतुश्चानुपलम्भादिरसिद्धो-	२	७२	५०
हितमितवपनानि गम्य-	१२	१११	३०७	हेपास्तक्तइये गजदगजे प्रध्व-	१५	३८	३५६
हितमिच्छासि चक्षुषां	१२	२४	२८५	होतो विहाय मम लोचन-	८	५४	२१०

■

३. टीकान्तर्गत ग्रन्थान्तरों के अवतरण -

अ

अवतरण	पृष्ठ
१ अङ्गण चत्वरजिरे [अमर० २।२।१३]	२५३
२ अङ्गारिणी हसन्त्या च ^१ मास्करत्यक्तदिक्ष्यपि । [अनेकार्थसं० ४।७६]	१११
३ अत इत् [शाकटा० २।४।२१]	३५१
४. अधरो दन्तवसनेऽनूर्ध्वे हीनेऽधरोऽन्यवत् । [विश्व० रश्मिकम् ९६]	१२
५ अध्वान यत्वी [शाकटा० ३।३।५७]	६३
६ अनुपसर्गे ज्ञ ^२ [शाकटा० १।४।६६]	७२
७. अपत्यगोत्रसमूहसुरकुजेषु सन्तान । [नानार्थको०]	६६
८ अमास्याश्च पौराश्च सङ्गि प्रकृतय स्मृता । [कात्या]	३०८
९. अयुक्तिः प्रणोत कामक्रोधलोभमदमानहर्षा क्षितिशानामन्तरङ्गोऽरिपङ्क्तिर्ग [नीतिवा० ४।१]	९७
१० अलिवाणो शिलोमुखौ [अमर० ३।३।१८]	२२९
११ अवयवात्तयद् [शाकटा० ३।३।७२]	४८, १८३, ३१५
१२. असहनन्—[शाकटा० १।३।२७]	७७, ९८, १६२, १९२, २१४, २४८, ४००
१३ अस्तित्वबोर्भूवचौ [शाकटा० ४।२।९१]	५१, ७८, १३६, १६५, १८१, २६८, ३४९
१४ अस्त्यस्मिन्वेति मत्तु [शाकटा० ३।३।११६]	७, ८१, ९२

आ

१५ आ घत्—[शाकटा० २।२।१०७]	२६५
१६ आत्मा यत्नो घृतिर्गुद्वि स्वभावो ब्रह्म वर्त्म च । [अमर० ३।३।१०९]	२०
१७. आभोग परिपूर्णता [अमर० २।६।१३७]	३२
१८. आमोद सोऽतिनिर्हारी [अमर० १।५।१०]	६२
१९. आयतिर्दीर्घज्ञाया स्यात्प्रभृतागामिकालयो [वैजयन्ती स्त्री० ३]	१९
२० आराद् दूरसमीपयो [अमर० ३।३।२४३]	१५०
२१ आलोको दर्शनीद्योतौ [अमर० ३।३।३]	३९

इ

२२ इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् [शाकटा० २।२।३३]	३१
--	----

ई

२३ ईशे [शाकटा० ३।२।१५३]	१७७
---------------------------	-----

उ

२४ उत्तर काल आयति [अमर० २।८।२९]	२६
२५ उपसर्ग. स्मृतो रोगे ^३ विघ्नोपप्लवयोरपि । [विश्व० गचतु० ५४]	१२

१ मृद्वित्तेऽनेकार्थसंग्रहे तु 'च'—स्थाने 'स्यात्' इति वर्तते । २ 'ओदिदपवदानुपसर्गज्ञ' इति शाकटा० १।४।६६ । ३ 'रोगभेदोप' इति तु मुद्रिते विशदप्रकाशे समुपलभ्यते ।

ऋ

२६. ऋक् पू पथ्यपोऽत् [शाकटा० २।१।१३९]

८, २६४

ए

२७. एकयोक्त्या द्यावाभूमौ रोदस्यो रोदसी तथा ।

१९०

२८. एकादश—[शाकटा० २।२।१०१]

३८०

२९. एकादाकिञ्चासहाये [शाकटा० ३।४।१२१]

३७३

३०. एचोऽस्या. [शाकटा० ४।१।१८०]

२०१

क

३१. कश्चिद्—[शाकटा० ४।३।७]

१०३, २४३

३२. क वारिणि च मूधनि [अमर० ३।३।२५०]

३५९

३३. कटक वलये सानो राजधानीनितम्बयोः [विश्व० कण्टिकम् ६३]

१५

३४. कथमित्यमु. [शाकटा० ३।४।२६]

४०

३५. कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् । [अमर० २।८।११८]

३५९

३६. कर्म्येकर्तृकात्—[शाकटा० ४।१।१६]

३३, ६३, १०३, १६०, १८५

३७. करेणुरिभ्या स्त्री नेभे [अमर० ३।३।५२]

२७६

३८. कर्मकर्तृभ्याम्—[शाकटा० ३।४।५५]

२, १२२, १२९, १४०, २६२

३९. कला स्यान्मूलरैवुद्धो शिल्पादावशमात्रके । षोडशाशे च चन्द्रस्य कलनाकालयो. कलाः ॥

[विश्व० लट्टिकम् ४३]

१६

४०. कषायो रसभेदे स्याद्गन्धरागे विलेपने ।

नियसि च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत् ॥

कटुतिक्तषायास्तु सुगन्धस्याभिधायका ।

२११

४१. काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्धवर्गविसरवारिषु । [अमर० ३।३।४३]

१०, ६५

४२. कामक्रोषलोभमदमानहर्षा क्षितिशानामन्तरङ्गोऽरिपद्वर्गः । [नीतिवा० ४।१]

२८२

४३. कारिका—[शाकटा० १।१।२७]

३६

४४. कालविशेषोत्सवयो. क्षण. [अमर० ३।३।४७]

३४

४५. कालशबल—[शाकटा० १।३।६४]

२०८

४६. कालाध्वनोर्ग्याप्ती [शाकटा० १।३।१२६]

१०६, १३४, १४०, १९९, २२८, ४२१, ४५८

४७. किमिवमः कीश् [शाकटा० २।२।१०८]

२५५, २६८, ३०५

४८. कुक्षिभ्रूणार्मका गर्भा [अमर० ३।३।१३५]

४०४

४९. कुपः स्यात्कर्कम्बल. [अनेकार्थध्वनि० १४]

३११, ३२२

५०. कूलादुदि रुज्वहः [शाकटा० ४।३।१५१]

१

५१. कृब् प्रहोऽकृतजीवात् [शाकटा० ४।४।१७२]

३६७

५२. कृतकामुकस्य—[शाकटा० १।३।१६६]

२०, ४५, १४९, १६२, १९६, २८८, ३७७

५३. कृपाहृदयादालु [शाकटा० ३।३।१३८]

३९२

५४. को कदचि [शाकटा० २।२।११८]

२६०

५५. क्ता [शाकटा० २।१।१११]

३०३

५६. नवस उस् [शाकटा० १।२।१४५]

८७

क्ष

५७. क्षत्रियाद् ब्राह्मणोऽपि सूतः पारदबन्दिनो । [विश्व० तद्वि० ११] २४५
 ५८. क्षय्यज्यो यत्तो [शाकटा० ४।२।१०७] ३७४

ख

५९. खगवाल्मादिनोर्वयः [अमर० ३।३।२३१] ३४
 ६०. खित्यरु [शाकटा० २।२।७८] ६, ९

ग

६१. गड्वादिभ्य [शाकटा० २।१।११४] १४५
 ६२. गभीरं मधुर मनोहरतर दोषव्यपेत हित^१ ४२९
 कण्ठोष्ठादिवचोनिमित्तरहित नो वातरोधोद्गतम् ।
 स्पष्ट तत्तदमीष्टवस्तुकथक नि शेषभाषात्मक
 दूरासन्नसम सम निरुपम जैन वच पातु नः ॥ [^२समवसरणस्ती० २९]
 ६३. गम. खलङ्का. [शाकटा० ४।३।१५९] ९
 ६४. गह्वरदु.खविपिनकलिलेषु गहनम् । [नानार्थको०] ४२
 ६५. गुणः ३१९
 ६६. गुणाङ्गाद्विष्टेयसु [शाकटा० ३।४।७५] ८, १५, ९५, १५६
 ६७. गृहदेहत्विदप्रभाषा धामानि [अमर० ३।३।१२४] १३, १७
 ६८. गैत्योः [शाकटा० ४।३।१२४] २३, ३५, ७९, ८१, ८७, २३४, ३०३, ३९९
 ६९. गोरधवातात् नकड्योलम् [शाकटा० २।४।१४१] ३१३
 ७०. गोस्तत्पुष्टपात् [शाकटा० २।१।३६८] २३
 ७१. ग्रहे ग्राहो वयः [अमर० ३।२।८] २५४
 ७२. ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् [शाकटा० २।४।१४३] ८१, ११२, १२२, १२९, १९६
 ७३. ग्रावाणो शैलपापाणो [अमर० ३।३।१०६] ३०१
 ७४. ग्लास्यस्तु [शाकटा० ४।३।२२५] ३५६

घ

७५. घत्विद किम. [शाकटा० ३।३।६८] २५५, २६८, ३०५
 ७६. घनाघनो घनो मेघ [घ० नाम० १८] ७
 ७७. घुमास्यागापाहावस. [शाकटा० ४।२।८६] ७९
 ७८. घुमीमा—[शाकटा० ४।१।६०] १०३

च

७९. चमूरप्रियकावपि [अमर० २।५।१९] १४२
 ८०. चम्पकस्वर्णमुगन्धवसन्तपशुमनोजेषु सुरभि. । [नानार्थको०] १९८
 ८१. चुम्बको बहुगुरुघृतयिस्कान्तकार्मुके । ६०
 ८२. चेर्वा [शाकटा० ४।१।७३] १२७
 ८३. चो चास्यानव्ययस्ये [शाकटा० २।३।४०] २, १२२, १२९, १४०, २६२

१ 'दोषरपेत हित' इति मुद्रिते स्तोत्रे वर्तते । २. आचारसारेऽपि (४।९५) पद्यमिदं समुपलभ्यते ।

छ

८४. छन्दो वशोऽप्यभिप्राये हार्दाख्याचित्तवृत्तयो.^१ । [विश्व० दद्वि० ११] ७७
 ८५. छाया स्यादातपाभावे सत्कान्त्युत्कोचकान्तिषु ।
 प्रतिबिम्बेऽर्ककान्ताया तथा पङ्क्तौ च पालने ॥ [विश्वलो० यान्त २१-२२] ३८५

ज

८६. जडोऽज्ञः [अमर० ३।१।३८] ४२
 ८७. जराया डसिन्द्रयस्याचि [शाकटा० १।२।३७] २४
 ८८. जलजबलन्याय्यस्थिराश्वरघनेषु सार. [नानार्थको०] २०३
 ८९. जेलिट् सनि [शाकटा० ४।१।७२] ६३, १८५, १८८, २६६, ३०८, ३७२
 ९०. जातेश्छस्सामान्यवति [शाकटा० २।१।२०२] ४७

ञ

९१. जे [शाकटा० ४।२।३९] १९९, २२०, २२३

ट

९२. टिड्डण्डेणवगौरादिभ्य. [शाकटा० १।३।१४] २३७, २७१

ण

९३. णिज्वहल कृत्वादिषु [शाकटा० ४।१।२८] ६२, १२०
 ९४. णेरिक्त—[शाकटा० ४।२।१०१] १०३, २४३

त

९५. तत्पुरुषे कृति बहुलम् [शाकटा० २।२।१४] १४३, ३२७
 ९६. तदस्य प्रमाणाम्मात्रद् [शाकटा० ३।३।६०] २२२
 ९७. तपस्त्रग्मायामेघासो विन् [शाकटा० ३।३।१५०] ६७
 ९८. तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् [अमर० २।६।१२३] १६
 ९९. तातोऽनुकम्प्ये जनके [विश्वलो० १९।१२२] १६५
 १००. तुमो मनस्कामे [शाकटा० २।२।६९] ७५, २२०
 १०१. तेमयावेकत्वे [शाकटा० १।२।१९३] ३३
 १०२. तेन वित्ते चुञ्चुचणी [शाकटा० ३।३।९३] १७४
 १०३. तौ युतावञ्जलि पुमान् [अमर० २।६।८५] ४
 १०४. त्यदाद्य—[शाकटा० ४।३।१०८] २३, ९९, २६५, २६७, २६८
 १०५. त्यागजमदशुद्धिपालनच्छेदनेषु दानम् । [नानार्थको०] १७
 १०६. त्वामो द्वितीयायाः [शाकटा० १।२।१९४] २४८

द

१०७. दंशसञ्जवशपि [शाकटा० ४।१।२२४] २५
 १०८. दन्तविप्राण्डजा द्विजा. [अमर० ३।३।३०] २१४
 १०९. दयायास्क—[शाकटा० १।४।८३] १६

१. 'हृदाख्याचित्तवृत्तयोः' इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे दृश्यते ।

११० दरी तु कन्दरो वा स्त्रो [अमर० २।३।६]	३३२
१११ दिवाविभानिशा—[शाकटा० ४।३।१३२]	२६२
११२ दीप्पूरजन—[शाकटा० ४।३।१५]	२१९, २२३
११३ दुद्ध्यो लुड [शाकटा० १।४।१९]	३१४, ४०५, ४०७
११४ दुहि याचि रुचि प्रच्छि (?) [शाकटा० १।३।१६९]	२३७
११५. देशे नदविशेषेऽन्धो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् । [अमर० ३।३।१०१]	३३२
११६ दोश्छ [शाकटा० ३।१।२६]	२०, ७१, ७७, ३५१
११७ द्वाष्टात्रयोऽनशीतो—[शाकटा० २।२।१०२]	३८०, ४२७, ४४०, ४४८
११८ द्विगो [शाकटा० १।३।३६]	७२
११९ द्विजिह्वी मर्ममूचकौ [अमर० ३।३।१३३]	१२
१२० द्वित्रिम्या लुग्या [शाकटा० ३।३।७३]	१८३
१२१. द्वित्रेस्तोयद्रेश्च ऋक्ष [शाकटा० ३।३।८६]	६१, २११
१२२ द्विर्धातु—[शाकटा० ४।१।४३]	१०३, २४३
१२३ द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयत [न्याय स० पृ० ६०]	४
१२४ द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ [अमर० ३।३।२१४]	२२

ध

१२५ धर्मादन् द्विपदात् [शाकटा० २।१।१९९]	३६०
१२६ ध्वज पताका केतुश्च विह्व तद्वैजयन्त्यपि [धन० नाममा० ८४]	३६३

न

१२७ नक्वाऽन्वृदाद्यनेकहल [शाकटा० ४।१।१०६]	३७, १३७, ३४९
१२८. न नञ [शाकटा० २।१।१२५]	७२
१२९ न नम् [शाकटा० १।२।१५]	७४
१३० न पयड्वि रम [शाकटा० १।४।६८]	४३, २१७
१३१. नमो वरिवस्तपस क्यच् [शाकटा० ४।१।४०]	४
१३२ नम्काम्यजस्कम्पस्मिहिंसदीपो र [शाकटा० ४।३।२६३]	१३, १८७, २८४, ३२६
१३३ नश्मस्जसोर्नम् [शाकटा० २।४।१९६]	२८५
१३४ नानानेकोमयार्थयो. [अमर० ३।३।२४८]	१९७
१३५ नाभेर्नाग्नि [शाकटा० २।१।१९५]	२१, २७४
१३६ नार्मकदेशो नाग्नि प्रवर्तते	४५१
१३७ नित्य ण पथश्च [शाकटा० ३।२।८८]	१९८, ३८४
१३८. [निद्रातन्द्रा—] श्रद्धा—[शाकटा० ४।३।२३०]	२४४
१३९ निर्वृत्तिस्तु मनस्तोषे मोक्षे समैयवाढयो । [वैजयन्ती स्त्रोलिङ्गा ० ११]	४
१४० नृदुगि—[शाकटा० १।३।७]	८१, २२०
१४१. 'नेत्र मृदुगुणे वस्त्रे तस्मूले विलोचने । नेत्र रथे च नद्या च नेत्रो नेतरि भेद्यवत् ॥	
[विश्वप्र० रट्टि० ४३] १७६	
१४२ नो मट् [शाकटा० ३।३।८५]	३८९
१४३ न्यगोष्यतोऽनशी—[शाकटा० २।१।१२३]	३२०

१ क्षे'स्तम' इति तु वैजयन्त्याम् । २ 'नेत्र मन्थिगुणे वस्त्रे तस्मूले विलोचने । नेत्र रथे च नाड्या च नेत्रो नेतरि वाच्यवत् ॥' इति मुद्रिते विश्वप्रकाशे ।

प

१४४. पञ्चमी भयादिभि [शाकटा० २।१।४१]	१३
१४५. पतङ्गी पक्षिसूर्यौ च [अमर० ३।३।२०]	१३
१४६. पत्तनं पुटभेदनम् [अमर० २।२।१]	८६
१४७. पत्र वाहनपत्रयोः [अमर० ३।३।१७९]	१०९, ३९५
१४८. पत्रिणी शरपक्षिणी [अमर० ३।३।१०६]	४२३
१४९. पद [शाकटा० ४।३।१६]	१२४
१५०. पदाद्वाक्यस्य—[शाकटा० १।२।१९१]	१, २, २९६, ३१२, ३६१
१५१. पद्म्—[शाकटा० १।२।१४३]	१२०
१५२. परभागो गुणोत्कर्षः [अभिघा० ६।११]	२२०
१५३. परं स्यादुत्तमानात्मवैरिद्वारेषु केवल ^१ । [विश्व० रट्टि० ६]	१९२
१५४. परिस्तोम कुथो द्वयोः [अमर० २।८।४२]	३११
१५५. पस्तपरारि—[शाकटा० ३।४।२३]	२५५
१५६. पल्लव किसलये षिङ्गे विटपे विस्तरे जवे । शृङ्गारेऽलत्तरागोऽपि [विश्व]	१९७
१५७. [पाघ्राष्मा—] घेद् दुश. श. [शाकटा० ४।३।९६]	२४, १००, २३४
१५८. पाघ्राष्मास्था—[शाकटा० ४।२।५८]	८५, २८४
१५९. पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशा —[अमर० ३।३।८९]	३२
१६०. पारे मध्येऽन्तर्ष्वध्या—[शाकटा० २।१।९]	३४१
१६१. पाशादेश्च यः [शाकटा० २।४।१४२]	१०१
१६२. पुरंदरमगंदर—[शाकटा० ४।३।१५५]	४१४
१६३. पुरुषे का वा [शाकटा० २।२।१२१]	१४५
१६४. पूगं क्रमुकवृन्दयो [अमर० ३।३।२०]	३९५
१६५. पूर्वापर—[शाकटा० ३।४।२१]	२७, ७६, १०१, १४८, ४१९
१६६. पूर्वापराघरो—[शाकटा० २।१।२५]	१०७
१६७. पृथिवीसर्वभूमिम्यामन् [शाकटा० ३।२।१५२]	२६७
१६८. पृथुकः शावक. शिशु. [अमर० २।५।३८]	७९
१६९. पृथ्वादेर्वेमन् [शाकटा० ३।३।५]	१२३
१७०. पृषत्कबाणविशिखा [अमर० २।८।८६]	१६७
१७१. पोढायुवति [शाकटा० २।१।७३]	२५८
१७२. प्रकारे ^२ या (?) [शाकटा० ३।४।२५]	४३४
१७३. प्रकृति पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्द कारणगुह्येषु जन्तवमात्स्यादिमातृषु ॥ [वैजय० स्त्रीलिङ्गा० १२]	२८
१७४. प्रणय प्रेम्णि विस्रम्भे याच्नाप्रसरयोरपि । [विश्वः]	२५०
१७५. प्रतिवन्धगजालीकवृष्टिवन्धेष्ववग्रह ।	६२
१७६. प्रधूमिता क्लेशिताया सूर्यगन्तव्यदिश्यपि । [अनेकार्थसं० ४।११९]	१११
१७७. प्रमाणोसख्याङ्कः [शाकटा० २।१।१८९]	३७
१७८. प्रसवणप्रवासनिवासवारिकान्तारेषु वनम् । [नानार्थको०]	२२९

१. 'केवले' इति तु मुद्रिते विस्वप्रकाशे । २. 'द्वित्रेर्नघमेघौ' शाकटा० ३।४।३० ।

१७९. प्रहरणात् सप्तमी च [शाकटा० २।१।११३]	१६६
१८०. प्राग्नेऽन्त — [शाकटा० २।२।१६१]	३९३
१८१. प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् । [अमर० ३।३।९२]	३९३
१८२. प्रायो भूम्यन्तगमने [अमर० ३।३।१५४]	१७१
१८३. प्रियस्थिर— [शाकटा० २।३।५२]	१५, १५६, ३१३, ३३८
१८४. प्रोषाम्या समर्थाम्याम् [शाकटा० १।४।२५]	२६३, २६९, २८६
१८५. प्रोपोत्स पादपूरणे [शाकटा० २।३।६]	२६९
१८६. प्वयङ् [शाकटा० ४।१।२२]	६५

फ

१८७. फल जाति [शाकटा० २।१।९९]	१७५
--------------------------------	-----

व

१८८. वन्यहेत्वभावनिर्जराभ्या कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष । [त० सू० १०।२]	५५
१८९. वलिहस्ताशव करा [अमर० ३।३।१३३]	१२
१९०. वशो भप्— [शाकटा० १।२।७६]	२८८
१९१. बहुल इलुक् पुष्पमूले [शाकटा० २।४।१६९]	३४
१९२. बहुलपार्थ— [शाकटा० २।२।४६]	३७
१९३. बाहुलेयस्तारकजित् [अमर० १।१।४०]	१७३
१९४. ब्रुवस्तिप्पञ्चतो— [शाकटा० १।४।१०४]	४१, ३०४, ४३५

भ

१९५. भंजभास— [शाकटा० ४।३।२५९]	३२६, ४०७
१९६. भक्षको घस्मरोऽधर [अमर० ३।१।२०]	३६९
१९७. भागो रूपाधके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयो । [विश्व० गद्वि० ६]	१९२
१९८. भागिनि च प्रतिपर्यनुभि [शाकटा० १।३।१०२]	४२, २२७
१९९. भूजेस्सुक् [शाकटा० ४।३।२२४]	२२, ७०, १६१
२००. भूतपूर्वे प्वरट् [शाकटा० ३।४।१]	१४९
२०१. भूतिर्भस्मनि सपदि [अमर० ३।३।६९]	१८
२०२. भूभृद्भूमिधरे नृपे [अमर० ३।६।६१]	१५
२०३. भृशामोक्ष्याविच्छेदे प्राग् द्वि [शाकटा० २।३।२]	३५७
२०४. भेषजादि— [शाकटा० ३।४।१२७]	२
२०५. भोग सुखे घने चाहे शरीरफणयोरपि । पालने व्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोपिताम् ॥ [विश्व० गद्वि० १०]	६६
२०६. भोगोत्तरपदात्मन्म्या ख [शाकटा० ३।२।२१७]	१०३
२०७. म्य क्रुकुकफुका [शाकटा० ४।३।२६५]	२६०

म

२०८. मणित रतिकूजितम् ^३ [अभिधानचि० ६।४४]	२४५
२०९. मण्डलो रात्रिजागर	३०२

१. 'भागै' इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे वर्तते । २. 'योर्मत' इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे । ३. मुद्रितेऽभिधानचिन्तामणौ तु 'रतिकूजितम्' इति वर्तते । अमरकोषे तु 'मणित रतिकूजितम्' इति न विलोच्यते ।

२१०. मत्तवारणमिच्छन्ति दानविलिन्नकटद्विषे । महाप्रासादवीथीना वरणहे चाप्युपाश्रये ॥	
[विश्व० णपञ्च० १०७]	८, ६६
२११. यत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु । [अमर० ३।३।१७३]	९७
२१२. मदकल स्यान्मत्तेभे मदेनाव्यक्तवाचि च । [विश्वलो० लान्त० १६६]	२१४
२१३. मदो रेतसि कस्तूरी गवै हर्षेभदानयो ।	१२
मद्येऽपि मद आख्यातो मुदि ^१ कृतकवस्तुनि ॥ [विश्व० दद्वि० २]	
२१४. मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि [अमर० ३।३।१०३]	१९७
२१५. मर्यादा धारणा स्थिति. [अमर० २।८।२६]	३
२१६. मलादिमसश्च [शाकटा० ३।३।१४५]	९, १०६, १२६, २३२, २३३
२१७. मलीमस तु मलिनम् [अमर० ३।१।५५]	९
२१८. मानं प्रमाणे प्रस्थादो मानश्चित्तोन्नती ग्रहे । [विश्वलो० नान्त० १७]	६६
२१९. मान्तोपान्त— [शाकटा० १।२।९६]	७, ८१, ९२
२२०. मिथो ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभाव. [शाकटा० २।१।६]	३५८
२२१. मीनपाठीन एव च	११३
२२२. मुग्ध सुन्दरमूढयो [विश्व प्र० दद्वि० १०]	२१६
२२३. मूर्ति. काठिन्यकाययो. [अमर० ३।३।६६]	१२
२२४. मोर्व्याप्रदा (घा) न पारदेन्द्रियसूत्रसत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादिहरितादिषु गुण. ^२ [नानार्थको०]	३
य	
२२५. यत्तद [शाकटा० ३।३।७०]	८६, १३५
२२६. यथाथा [शाकटा० २।१।१९]	६३
२२७. यदभावो भावलक्षणम् [शाकटा० १।३।१८०]	४५
२२८. यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्दलयोर्न भित् । [वाग्मटा० १।२०]	१९८
२२९. यमगमिषोश्शिच्छ. [शाकटा० ४।२।५७]	४०, २०३, ३६६
२३०. युष्मदस्मदोऽब्रह्मलो— [शाकटा० ३।१।५७]	७७, १६२, २२६, २६७
र	
२३१. राजन् सखेः [शाकटा० २।१।१६९]	२४०
२३२. राष्ट्र जनपदो निर्गो जनान्तो विषय स्मृत ^१ । [घ० नाममा० ४।८।९७]	१५१
२३३. रुद्रकुधौ स्त्रियौ [अमर० १।७।२६]	२०९
२३४. रुह प ^२ [शाकटा० ४।१।१९६]	४०८
२३५. रूपादौ तन्नुषु व्यायामप्रधाने नये गुण. । [घ० अनेकार्थना० ३७]	१३
२३६. रो लोऽयौ [शाकटा० ४।२।२५३]	३६१
ल	
२३७. लक्षणेनाभि— [शाकटा० २।१।१२]	२७६, ४०८
२३८. लिट. क्वसुकानौ [शाकटा० १।४।८०]	८७, १०९, २६१
२३९. लुक्तोऽणि [शाकटा० ३।१।७०]	२७१
२४०. लोकप्रसिद्धशब्दस्वरूपोच्चारण ि पातनम् ।	१२
२४१. लोलश्चलसतुण्यो. [अमर० ३।३।२०६]	१९७

१. 'मदी' इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे । २. 'मोर्व्याप्रधानपारदेन्द्रियसूत्रसत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादिहरितादिषु' इति नानार्थरत्नकोषे—इति मुनिसुव्रतका० टी० पृ० १८१ ।

व

२४२. वंशो वेणो कुले वर्गे पुष्ट्यावयवेऽपि च । [विश्वप्र० शब्दि० १०]	२२
२४३. वयसि दन्तस्य दत्तु [शाकटा० २।१।२०८]	२२०
२४४. वरिवस्या तु शुश्रूषा सेवा भक्तिरपासना । [अमर० २।७।३५]	१७०
२४५. वर्णदृढादिभ्य — [शाकटा० ३।६।९]	१२३
२४६. वत्स्यति फलकारणे [शाकटा० ४।४।१२३]	३०७
२४७. वक्ष्यपथ्य— [शाकटा० ३।२।१९५]	१०३, ११२, १५५, २७७
२४८. वसती रात्रिवेश्मनो [अमर० ३।३।६७]	१९७
२४९. वह्नाभ्राल्लिह [शाकटा० ४।३।१५२]	९
२५०. वात्या वातस्तु मुञ्चति ^१	१०१
२५१. वा नाकस्य— [शाकटा० १।३।१६८]	४, १८४, २८६, २९१, ३०७
२५२. वा पुंसि शाल्य शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् । [अमर० २।८।९३]	१७६
२५३. वामे (मो) वक्रे मनोहरे [घ० अनेकार्थना० ६]	२४५
२५४. विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टघोः । [अमर० ३।१।४४]	९२
२५५. विटप पल्लवे पिङ्गे ^३ विस्तारे स्तम्भशाखयो । [विश्व. पत्रि १३]	१४२
२५६. विप्रलाये वा [शाकटा० १।४।५३]	४२
२५७. विस्तारावसरकतुवृत्तभेदतुच्छमन्दसमाजेषु वितानम् । [नानार्थको०]	८
२५८. वीप्स्यलक्षणेत्य भवनेष्वभिना [शाकटा० १।३।१०१]	३९३
२५९. वीप्सायाम् [शाकटा० २।३।८]	९१, ९५, १९६, २०२, २१८, २२४, २२९, २६०, २६६, २९४, ४२२
२६०. वेणो वर्गे कुले वश पुष्ट्यावयवेऽपि च	२५३
२६१. वोष्वं दध्नद्वयसद् [शाकटा० ३।३।६२]	२२३
२६२. व्यतिकर स्याद् व्यसनव्यतिपङ्क्तयो [विश्व रच० २२६]	२१५
२६३. व्याघ्रादिभिर्गोर्णस्तदनुक्तो [शाकटा० २।१।६४]	७२
२६४. व्याप्तौ सात् [शाकटा० ४।४।१२३]	२८३

श

२६५. शक्तार्थवषड्भनम स्वस्ति—[शाकटा० १।३।१४२]	२०२, ३८१
२६६. शपनायशिक्ष—[शाकटा० १।४।४२]	७२
२६७. शरण गृहरक्षित्रो [अमर० ३।३।५३]	३
२६८. शर वन कुश नोर तोय जीवनमविव्रणम् । [घ० नाममा० १५]	३६८
२६९. शशिवृक्षोत्पलकपिकृपणदिग्गजेषु कुमुद । [नानार्थको०]	३२
२७०. शालो ^१ हाले नृपे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे । विश्व० लट्ठि० १४]	११
‘शाल’ ^२ पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शिशुकट्टमे ॥ [विश्व० लट्ठि० १५]	
२७१. शाघ्येविजहि [शाकटा० ४।२।३३]	२६९
२७२. शिरोधि कन्धरेत्यपि [अमर० २।६।८८]	११३

१ मुद्रितेऽमरकोषे तु परिचर्याप्युपासना’ इति पाठो दृश्यते ॥ २. वात्यावातस्तु मण्डली’ इति वैजयन्त्याम् । ३ ‘शृङ्गे’ इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे । ४ व्यतिकर समाख्यात’ इति तु मुद्रिते विश्वप्रकाशे । ५ ‘शालो हालनृपे’ इति मुद्रिते विश्वप्रकाशे । ६ शालः पादपमात्र स्यात्’ इति मुद्रिते विश्वप्रकाशे ।

२७३. शीङ्स्थासोऽधेराधार. [शाकटा० १।३।१२२]	२८, १२९, २७१, ३८९, ४१७
२७४. शील स्वभावे सद्बृत्ते [अमर० ३।३।२०१]	२०
२७५. शेषोऽप्राणी [शाकटा० २।१।१००]	२२०
२७६. श्रवण श्रुतिकर्णयो. [त्रिंश्व णत्रिकम् ५०]	१६
२७७. श्रितादिभि. [शाकटा० २।१।३३]	३३
२७८. श्रेष्ठवासकसोरभेयधर्मराशिभेदपुरुषे वृष । [नानार्थको०]	१५
२७९. श्लुवा [शाकटा० २।२।१३७]	२१
२८०. श्वयत्यव्यच्यतोऽड्यथगुम्पम् [शाकटा० ४।३।७]	८१, २२६
२८१. श्व्या—[शाकटा० ४।१।११५]	५१, १६५

ष

२८२. षट् कति कतिपयात् प्यट् [शाकटा० ३।२।७९]	४३६
२८३. षष्ठी चानादरे [शाकटा० १।३।१८३]	२५४

स

२८४. सख्याडतेश्चाशक्तिष्टे क. [शाकटा० ३।२।१२६]	५९
२८५. सख्याव्ययादङ्गुलेः [शाकटा० २।१।१८५]	४३०
२८६. सङ्घे सभाया समिति. [अमर० ३।३।७०]	१२५
२८७. सजात तारकादिभ्य इत् [शाकटा० ३।३।११४]	२२७, २६९
२८८. सपर्युपात्कृञः—[शाकटा० ४।२।२११]	३०९
२८९. सभ्रमेऽसकृत् [शाकटा० २।३।१]	२७४
२९०. सविप्रावात् [शाकटा० १।४।३६]	२९, १५२, १५८
२९१. सवेगभयादरेषु सभ्रम. [नानार्थको०]	२३३
२९२. सस्तव स्यात्परिचय [अमर० ३।२।२३]	२४५
२९३. सता हि प्रह्वता शान्त्यै खलाना दर्पकारणम् [क्षत्रचू० ५।१२]	३००
२९४. सदकारणवन्नित्यम् [वैशेषिकसू० ४।१।१]	४६
२९५. स दैवस्यापराधो न मन्त्रिणा यत्सुघटितमपिकार्यं न घटते । [नीतिवा० १०।५७]	२९
२९६. सदैतर्ह्यधुनेदानो तदानो सद्यः [शाकटा० ३।४।१९]	६४, २१८
२९७. सन्धिर्ना विग्रहो यानमासन द्वैवमाश्रय । षड्गुणा. [अमर० २।८।१८]	१७
२९८. सन्मिक्षा—[शाकटा० ४।३।२२७]	४, ८, १०३
२९९. सप्तम्या. [शाकटा० १।२।१५९]	२२९
३००. समीपे [शाकटा० २।१।१४]	३३८, ३९२
३०१. सर्तिशास्तिलिदद्युत्पुष्यादे. [शाकटा० ४।३।११]	८१, ८९, १६२, १७१, १७३, १९४, २०८, २२६, २५०, ३४८
३०२. सर्वेषां वेगे [शाकटा० ४।२।५९]	५५, २१२, २५३, २७६
३०३. सर्लङ्—[शाकटा० १।४।७९]	४, १६, ६१, ६७
३०४. स समानस्य धर्मादिषु च [शाकटा० २।२।१०९]	३८०
३०५. सहसा झटिति द्रुतम् [घ० नाममा० १७२]	२४२
३०६. सामीप्येऽधोऽधुपरि [शाकटा० २।३।७]	३५८
३०७. साय चिर प्राह्णे प्रगेऽन्ययात् [शाकटा० ३।१।७४]	४, २३७

३०८. सार्धो वणिकसमूह ^१ स्यादपि सघातमात्रके [विश्व० यद्वि० ९]	६४
३०९. सीमसीमे स्त्रियामुभे [अमर० २।२।२०]	६२
३१०. सुखसलिलमोक्षमङ्गलकीलकवालुकाभयामलकयद्रिजाक्रोष्टुशङ्करेषु शिवम् [नानार्थको०]	२४
३११. सुखदु खतत्क्रियाया लङ्	३१८
३१२. सुखमा	४०९
३१३. मुञ्जा—[शाकटा० २।१।२]	३७
३१४. सुन्दरविशालविकरालेषु विकट. । [नानार्थको०]	२९
३१५. सूतपूतिसुरभेर्गन्धादिद् गुणे [शाकटा० २।१।२०४]	१०, ६२
३१६. स्त मत्वर्थे [शाकटा० १।१।६६]	३२६
३१७. स्तुतिरूपयशोऽक्षरविलेपनद्विजातिशुक्लादिषु वर्ण । [नानार्थको०]	१९
३१८. स्येयप्रकाशने [शाकटा० १।४।३७]	१८१
३१९. स्पृहेर्वा [शाकटा० १।३।१३९]	७५, ७२, २४४
३२०. स्मृत्यर्थ—[शाकटा० १।३।१११]	२०२, २०५
३२१. स्मे च लट् [शाकटा० ४।३।२१५]	९५
३२२. स्फुरत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।	३७
सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ [अमर० ३।१।५९]	
३२३. स्यान्मण्डल द्वावशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च ।	१७
कुष्टप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजङ्गभेदे शुनि मण्डल. स्यात् ॥ [विश्व.लत्रि० ८१]	
३२४. स्वर्गेषुपशुवागवज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।	११, १९८
लक्षदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गो ॥ [अमर० ३।३।२५]	

ह

३२५. हन्वृशि—[शाकटा० ४।३।१८]	१९९
३२६. हा दु सहेता उ (वु) द्विष्टो हा (ही) विस्मयविषादयो । [विश्व० हा० ७१]	२७
३२७. हा धिक् समया—[शाकटा० १।३।१००]	२४, २३८, ३७७
३२८. हिघ्नोऽङ्गे कु पूर्वात् [शाकटा० ४।१।७१]	१६३
३२९. ह्यौग्लोरीक्—[शाकटा० ४।१।२०१]	२८४

४. पञ्जिकान्तर्गत ग्रन्थान्तरो के अवतरण

अ

अवतरण	पृष्ठ
१. अतिरिक्त. समधिके ^१ [अमर० २।१।७५]	४८५
२. अतिवृष्टिरतावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुका । स्वचक्रं परचक्रं च ससैता ईतयः स्मृताः ॥ [उ० द्विस० टी० पृ० ३४]	४७७, ५०४
३. अनर्थक श्रुतिकटु व्याहृतार्थमलक्षणम् । स्वसकेतप्रवल्गुसार्थमग्रासिद्धमसमतम् ॥ [वाग्भटा० २।६]	४६५
४. अनन्त उत्तरापथ	५०३
५. अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च । [अमर० १।३।१३]	४८२
६. अभ्युत्थानमुपागते गृहपती सभापणे ^२ नम्रता तत्पादापितद्विष्टिरासनविधौ स्मेरा सपत्नीष्वपि ^३ । [सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रयमतो जह्याच्च शय्यामिति] प्राच्यै पुत्रि निवेदित कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः ^४ ॥ [उ० सागर० टी० १।१९]	४९६
७. अवयवात्तयट् [शाकटा० ३।३।७२]	४६४

आ

८. आन्वीक्षिकयामात्मविज्ञान धर्माधिर्नी त्रयोस्थितौ । अर्थानिधी ^५ तु वातय्या दण्डनीत्या नयानयो ॥ [काम० नी० १।७]	४७२
९. आवर्तस्त्वम्भसा भ्रमः [अमर० १।१०।६]	४९९
१०. आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् । [काव्याद० १।१४]	४६३

इ

११. इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् [अमर० ३।३।१७६]	५००
--	-----

औ

१२. औदार्य समता कान्तिरर्थव्यक्ति प्रसन्नता । समाधि. श्लेष. ओजोऽथ माधुर्य सुकुमारता ॥ [वाग्भटा० ३।२]	४६४
---	-----

क

१३. काकली तु कले सूक्ष्मे [अमर० १।७।२]	४९९
१४. कामः क्रोधश्च हर्षश्च मानो लोभस्तथा मदः ^६ । अन्तरङ्गोऽरिषड्वर्गः क्षितिशाना भवत्ययम् [का० नी० १।५७]	४८०

१ 'समधिको' इति तु मुद्रितेऽभरकोषे । २ तद्भाषणे । ३ तस्योपचर्या स्वयम् । ४ 'सिद्धान्तधर्मा' इमे । वस्तुतस्त्वेव श्लोको राजशेखरस्येति सूक्तिमुक्तावली (पृ० ४२४) तो ज्ञायते । (२, ३, ४ पाठान्तराणि मुद्रिताया सागारधर्माभूतटिप्पण्याम्) । ५ 'आवर्तोऽम्भसा' इति तु मुद्रितेऽभरकोषे पाठभेदो दृश्यते । ६ कामः क्रोधश्च मानश्च लोभो हर्षस्तथा मदः । इति तु मुद्रिते कामन्दकनोतिसारे ।

- १५ काम. क्रोधश्च हर्षश्च लोभो मानस्तथा मदः ।
 पडमो रिपव प्रोक्ता शरीरस्या हि देहिनाम् ॥ ४९४
 १६ कुट्टिमोऽस्थो निबद्धा भू ४९०
 १७. कुथ स्यात्करिष्यन्बलः [अनेकार्यञ्चनि० १४] ४९७
 १८. कृपा दयानुकम्पा स्यात् [अमर० १।७।१८] ४७१
 १९ क्व सरसि वनखण्ड पङ्कजाना ऋ सूर्यः
 क्व च कुमुदवनाना कौमुदीवन्धुरिन्दु ।
 अतिपरिचयवद्धा प्रायश सञ्जनाना
 न विचलति हि मंथो दूरतोऽपि स्थितानाम् ॥ ४९४

ग

- २० गद इदिणसु काये जोगे वेदे कसाय नाणे य ।
 संजम दसण लेस्सा भविषा समत्त सणि आहारे ॥ ५०५
 [पचसग० गा० ४६ पृ० ५७५]

२१. गन्धेन^२ गाव पश्यन्ति ब्राह्मणा वेदचक्षुषा ।
 चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्म्यामितरे जनाः ॥ ४८०, ४९४

च

२२. चक्षुषो द्वे कपोलो च पाणिपान्नाभिमेहना ।
 अष्टौ स्थानानि नागाना मदस्य स्तुतिहेतवः ॥ ५००
 २३ चन्द्राश्वाम्या^३ रमणीजनेभ्य [उ० द्वि० स० टी० पृ० १८] ४९०

त

- २४ तुमुल रणसकुले [अमर० २।८।१०६] ५०१
 २५ तोत्रैकान्तनितान्तानि [अमर० १।१।६७] ४७१
 २६ ती युतावञ्चलि पुमान् [अमर० २।६।८५] ४६५

द

- २७ दृष्टि ज्ञानेऽक्षिण दर्शने [अमर० ३।३।३८] ४७०
 २८. दोषान् काश्चन न^४ प्रवर्तकतया प्रच्छाद्य गच्छत्यय
 सार्धं तै सहसा भूषे (भ्रियेद्) यदि गुरु पश्चात्करोत्येव किम् ।
 तस्मान्मे न गुरुर्गुह्यतरान् कृत्वा लघूश्च स्फुट
 ब्रूते य सततं समीक्ष्य निपुण सोऽयं खल सद्गुरु [आत्मानु० १४१] ४६५
 २९ द्यावाभूमौ^५ तु रोदसी ४८५

प

- ३० पक्ष्मरायैषमोऽञ्जे पूर्वे पूर्वतरे यति । [अमर० ३।४।२०] ४९२

१ काम क्रोधश्च मानश्च लोभो हर्षस्तथा मदः । इति तु मुद्रिने कामन्दकनोतिसारे ॥ २ गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदे पश्यन्ति वै द्विजा । चारै पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्म्यामितरे जना ॥ उ० पचतन्त्र० ३।६५ पृ० २१५ । ३ आस्ता परेषा नरकोटकाना तप स्थितानामपि ही मुनीनाम् । चन्द्राश्वाम्या रमणीजनेभ्य ५० २१५ । ४ 'न' इत्यस्य स्थाने 'तान्' इति तु पाठो मुद्रिते, आत्मनुशासने दृश्यते । ५ 'द्यावाभूम्योस्तु रोदसी' इत्यभिधानविन्तामणी । ६।१६२ ।

३१. पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ [अमर० २।५।३८] ४६५
 ३२. प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ४६३
 ३३ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् । [अमर० ३।३।९२] ५०३

भ

३४. भक्षकी घस्मरोऽक्षरः [अमर० ३।१।२०] ५०१

म

३५. म मलमित्युक्तमुपचारसमाश्रयात् ।
 तद्विगालयतीत्युक्तं मङ्गल पण्डितैर्जनै [सत्प्र० पृ० ३४] ४६३
 ३६ मङ्गलशब्दोऽयमुद्दिष्टः पुण्यार्थस्याभिधायकः ।
 तल्लातीत्युच्यते सद्भिर्मल पण्डितैर्जनै ^३ ॥ [सत्प्र० पृ० ३३] ४६३
 ३७. मत्ते शौण्डोत्कटक्षोवा [अमर० ३।१।२३] ५०१
 ३८. मन्द कवियश प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् । [रघु० १।३] ४६५
 ३९. मन्दगामी तु मन्यरः [अमर० २।८।७२] ४८५
 ४०. मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः । [त० सू० ८।१] ४८४, ५०६
 ४१ मूर्च्छा पित्ततमः प्राया [माघव० मूर्च्छानि० १९] ४९०

य

४२. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषाः । ४७१
 ४३. यथार्हद्विगुणस्तोत्र तन्मुख्य मङ्गल मतम् ।
 अमुख्य तद्गुणोपम्यात्पूर्णकुम्भादि लौकिकम् । ४६३
 ४४ यस्या दिशि सूर्यः सा घान्तन्ये ज्वलितप्रधूमिते । ४८१
 ४५ यावोऽलोक्तो द्रुमामय [अमर० २।६।१२५] ४८५

र

- ४६ राजहसास्तु ते चञ्चुवरणैर्लोहितैः सिता । [अमर० २।५।२४] ४७२, ४९७

ल

४७. लोमा कासभरजनकुल खञ्जरोटक ।
 एतेषा दर्शनं ग्राह्यं दुर्लभा च प्रदक्षिणा ॥ ५००

व

४८. वह्निना क्वालिते तैले घृते वा कुत्रचिद्यथा ।
 शीततोयच्छटापात प्रतिप्रक्षालनं भवेत् ॥ ४९०
 ४९ विद्वन्मन्यतया सदस्यतितरामुद्दण्डवाग्दम्बरा
 शृङ्गारादिरसैः प्रमोदजनक व्याख्यानमातन्वते ।
 ये ते च प्रतिसद्यः सन्ति बहवो व्यामोहविस्तारिणो
 येभ्यस्तत्परमात्मतत्त्वविषयं ज्ञानं तु ते दुर्लभं ॥ [पद्मनन्दि० १।१११] ४६५

१ 'पापं मलमिति प्रोक्तम्' इति मत्प्र० पृ० ३४ । २ 'तद्वि गालयतीत्युक्तं' इति सत्प्र० ३४ ।
 ३ 'मङ्गल मङ्गलायिभि' इति सत्प्र० पृ० ३३ ।

५० विघ्ना प्रणश्यन्ति मय न जातु न क्षुद्रदेवाः^१ परिलङ्घयन्ति ।
अर्थात् यथेष्टाश्च सदा लभन्ते त्रिनोत्तमाना परिकीर्तनेन ॥ [उ० सत्प्र० पृ० ४१] ४६३

श

५१ शीतवानीरवञ्जुला [अमर० २।४।३०] ४९८
५२ शुद्धयशुद्धो पुन शक्ती ते पावयापापयशक्तिवत् ।
साधनादौ तयोर्व्यक्तौ स्वभावोऽनर्कगोचर ॥ [आशमी० का० १००] ५०५

स

५३ स गुप्तिमितिधर्मानुप्रेक्षापरोपहजयचारित्रैः । [उ० सू० १।२] ५०६
५४ सत्त्वं रजस्तमश्चेति चय प्रोक्ता महागुणाः । ४६९
५५ सन्धिविग्रह्यानासनद्वैधाश्रया पङ्गुणाः । ५९६
५६ सर्व क्षणिक सत्त्वात् । ४७६
५७ सुप्रणा स्तनयित्तव शरदि ते साटोपमुत्थाय ये
प्रत्याश प्रसृताश्चलप्रकृतयो गर्जन्त्यमन्द मुषा ।
ये प्रागवदचितान् फलद्विमुदकैर्ब्रून् नयन्तो नवान्
सत्क्षेपाणि^२ पृणन्त्यल जनयितु ते सद्घना दुर्लभाः^३ ॥ [अनगार० १।८] ४६५
५८ सामदाने भेदः^४ षड्वित्युपायचतुष्टयम् । ४९५
५९ साम प्रेमपर वाक्य दान वित्तस्य चार्पणम् । [उ० द्वि० स० टो० पृ० ५८] ४८६
[भेदो रिपुजनाकुष्टिर्दण्डः श्रोत्राणसहृति ॥]
६० स्तब्धमुत्खनति किं न दूरतः पादप तटरुह नदीरय ।
वेतस प्रणमनाद् विवर्तते चाटुरेव कुस्ते हि जोवितम् ॥ ४९५
६१ स्वसवेदनत सिद्धे निजे वपुषि चेतने ।
शरीरे परकीयेऽपि स सिद्धयत्यनुमानतः ॥ ४७५

ह

६२ होनन्यूनावूनगर्हो [अमर० ३।३।१२८] ४७१
६३ हेपा ह्येषा च निस्वन [अमर० २।८।४७] ५००

१ 'क्षुद्रदेवा' इति तु यत्प्रख्याणायाम् । २ 'पृणन्त्यल' इति तु मुद्रितेऽनगारधर्माभूते । ३ 'दुर्लभा-
स्तद्घनाः' इत्यपि पाठोऽनगारधर्माभूते दृश्यते ।

५. मूल ग्रन्थकी सूक्तियाँ

चिरंतनाभ्यासनिबन्धनेरिता गुणेषु दोषेषु च जायते मतिः	११७
विराजतेऽनेकशकुन्तसंकुलो न राजहंसेन विना जलाशयः	११६३
स्वहितं मन्दमतिर्न पश्यति	११६९
बलवत्ता खलु कापि कर्मणः	११७२
सुधिय सङ्गसुखैकनि स्पृहा	११७४
मधुदिग्धमुखाममन्दधीरसिधारा खलु को लिलिक्षति	११७८
भवति हि मतिभाजा काललब्धिर्न वन्ध्या	११८०
***लक्ष्मीर्भवति मुदे नहि बान्धवैर्वियुक्ता	११८२
स्वपक्षदर्शनात् कस्य न प्रीतिरुपजायते	२११५
यस्य देवस्य गन्तव्यं स देवो गृहमागतः	२१२६
संविग्धं हि परिज्ञानं गुरुप्रत्ययवर्जितम्	२१४३
सति धर्मिणि धर्मा हि भवन्ति न तदत्यये	२१४६
यातु विभ्रमसंभ्रान्तं पुरुषं केन वर्त्मना	२१५०
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तोऽस्वरबुद्धयः	२१५२
उपकाराश्रया सर्वा संबन्धसमवस्थितिः	२१७७
मन्त्राश्रयाय सकलस्य सता प्रयासः	३१९
सर्वं हि विस्मयकरं महता स्वरूपम्	३११०
कर्तव्यवस्तुनि पुनर्नियतिः प्रमाणम्	३१२८
अन्धः सुलोचन इति व्यपदेशकाम	३१३२
पुत्रं विहाय निजसंततिबीजमन्यो न त्वस्ति मण्डनविधिः कुलपुत्रिकाणाम्	३१३३
तत्रोत्सुकं भवति भाग्यवतां हि चेतो यत्संपदां नियतमङ्गमनागतानाम्	३१५९
विक्षिप्तवृत्तिः हि मनो न विचारदक्षम्	३१७३
मदं भजन्ते न महानुभावाः	४११३
प्रज्ञां हि मोहः शिथिलीकरोति	४११७
नारम्भदोषान्गणयत्यनन्तदुःखप्रदानमोहवशेन जीवः	४१२०
बुद्धेः फलं ह्यात्महितप्रवृत्तिः	४१२७
गुणैरुपेतोऽप्यपरैः कृतघ्नः समस्तमुद्वेजयते हि लोकम्	४१३८
युक्त्या त्रिवर्गं हि निषेवमाणो लोकद्वयं साधयति क्षितीशः	४१३९
विनोयमानो गुरुणा हि नित्यं सुरेन्द्रलीलां लभते नरेन्द्रः	४१४०
गूढात्ममन्त्रः परमन्त्रभेदो भवत्यगम्यः पुरुषः परेषाम्	४१४२
पितुः सुपुत्रो ह्यनुकूलवृत्तिः	४१४४
सतां हि कोपो नमनावसान	४१५८
युक्तैव दीनेषु कृपोऽज्ञतानाम्	४१५९

चेत प्रभूणां नहि नोचितज्ञम्	४१६३
देवेऽनुकूले किमु नानुकूलम्	४१६६
सन्त प्रयान्ति विषयेषु हि नातिसवितम्	४१७७
गुणसपदेव गुह्यता नयते	५१२६
न सुपुत्रत परमलकरणम्	५१४८
गुणेषु केषा न मनोऽनुरक्तम्	५१८५
अनिष्टयोगप्रियविप्रयोगो साधारणो सर्वशरीरभाजाम् ।	
इत्यात्मबुद्ध्या विगणय्य विद्वान्न खेदयत्यात्ममनो विपादै	५१८५
विपत्सु दैवोपनिबन्धनासु प्रखिद्यते कातरधीर्न धीर	५१८८
नहि विद्वानसमीक्षित विधत्ते	६११९
समितभाषिणो हि सन्त	६१२२
न सहायविनाकृता कदाचित्पुरुषस्योद्यमशालिनोऽपि सिद्धि	६१३१
मतयो न खलूचितज्ञतायां मृगयन्ते महता परोपदेशम्	६१७८
जनयत्युत्सुकता न कस्य बन्धु	६१११०
दुर्लभं किमथवा शुभोदये	७११७
धर्म एष हि सता क्रमागतो यन्न यान्ति विभवेन विक्रियाम्	७१२८
श्रेयसि त्वरयते हि भव्यता	७१५४
मूर्तिरुत्सवकरो सकलस्य सज्जनस्य सविकासकलस्य	८११८
यत्प्रियैकवचसामपरस्य जायते तदसामपरस्य	८११९
सर्जने हि विधिरप्रतिमोहस्तस्य युक्तघटना प्रति मोह	८१३१
मेरुभूधरसदृक्षममुक्तं धैर्यमापदसनक्षममुक्तम्	८१३६
क वचासि रसभा रचितानि प्रीणयन्ति न बुधै रचितानि	८१४५
भास्वता न हृदय नहि मानि	८१५०
सकृदबुधतया कृतेऽपराधे भवति ततो विनिवृत्तिरेव दण्ड	९१११
नहि भवति यथा स्थिर क्रियादावधिकृतनिर्वहणे तथैव चेत	९११४
न खलु हित मदमूढधीरवैति	९१३०
व्रजति खलु बुधोऽपि विप्रमोह युवतिषु कैव कथा जलात्मकानाम्	९१४४
परकृत्यविधौ समुद्यत पुरुष कृच्छ्रगतोऽपि पूज्यते	१०१४
बलवान् विधिरेव देहिना न सहाया न मतिर्न पौरुषम्	१०१६
विषये गुणवृद्धिर्वजिते गुणहीना प्रभवन्ति का गति	१०१७
गुणदोषा सदसत्प्रसङ्गजा	१०१११
न जहाति पुमान् कृतज्ञताममुभङ्गेऽपि निसर्गनिर्मल	१०११३
गुणवान् समुपैति सेव्यता गुणहीनादपरज्यते जन	१०११४
भवतोह विनापि हेतुना घटना कस्यचिदेव केनचित्	१०१२३
अपहन्ति नरो निसर्गजानपि दोषान् गुणवन्तमाश्रित	१०१२५
महता हि परोपकारिता सहजा नाद्यतनी मनागपि	१०१२६
शरणागतरक्षण सता नहि जातु व्यभिचारमेव्यति	१०१२९
धिगिमा दग्धविधेर्विडम्बनाम्	१०१३१

सुहृदर्यपरैर्महात्मभिर्न पुनः स्वार्थपरैरुदीयते	१०१३८
निरपेक्षा हि परोपकारिता	१०१४०
नो किञ्चित्फलमतिभग्नपीडनेन	१०१७०
कोपोऽयं नियतममङ्गलावसानः	१०१७१
किं जातु त्यजति महामृतस्य वृक्षो माधुर्यं विषवनमध्यसप्रसूतः	१०१७३
अहो नराणां भवगर्तवर्तिनामशाश्वतो पश्यत जीवितस्थितिम्	११११०
विभेति पापान्न सतामसमतान्न मन्यते दुर्गतिदुःखमुद्धतम् ।	
विलोभ्यमानो विषयामिषाशया करोत्यकर्तव्यशतानि मानव	११११४
अहेतुका क्वापि न कार्यसपदः	१११२०
निरन्तरं मुञ्चति वारि वारिदे विगाहितुं धूलिरलं हि नाम्बरम् ।	१११२१
भवाम्बुराशौ पुनरापदा पदे पतन्ति ते ये न हिते विजाग्रति	१११२४
यदीदमागन्तुकदुःखकारणं प्रशस्यते ससूतिसौख्यमज्ञकैः ।	
तदा प्रशसास्पदमेतदप्यहो विषान्वितस्यास्तु गुडस्य भक्षणम्	१११२५
हितान्नं योऽपैति स एव पण्डितः	१११३०
हितानुबन्ध्याचरितं महात्मनाम्	१११५४
शुभं तनोत्याशु निहन्ति चाशुभं करोति किं वा न सतामनुग्रहः	१११५७
किमस्ति दीनोद्धरणात्परं तपः	१११६१
स्थिरा हि सन्तः करणीयवस्तुनि	१११७०
प्रत्यक्षमन्यदथवा जगति प्रमाणं सवादकं मतिमता सकलं प्रमाणम्	१११७८
नहि जगति नराणां पुण्यभाजामसाध्यम्	१११९१
महतामतिद्वरवर्तिनोऽप्यनुरागं जनयन्ति ते गुणाः	१२१६
भजते मदवृत्तिमात्मवान् क इवानात्महितप्रवर्तिनीम्	१२११२
मदमूढमतिर्हिताहितं न हि जात्यन्ध इवावलोकते	
परिपश्यति सोऽथवा धिया न मदान्धस्तु धिया न चक्षुषा	१२११३
ननु खङ्गवलेन भुज्यते वसुधा न क्रमसंप्रकाशनैः	१२१३१
बलवानहमित्यहक्रिया नहि सर्वत्र भवेत्प्रशान्तये	१२१३५
भवति प्रियमिष्टसाधकं महति क्षुद्रजने हठक्रिया	१२१४०
स्वहितं स्वधियैव बुध्यते पुरुषः सत्युदये सुकर्मणः ।	
अविधेयविधिर्न बुध्यते स्वधिया नापि परेण बोधितः	१२१४३
न निमित्तमिहोपदेशको न च शास्त्रं न च साधुसंगतिः ।	
कुशलाकुशला च जायते धिषणा दैवधनेन देहिनाम्	१२१४४
प्रविचिन्त्यमुदेतुमिच्छतां प्रथमं स्वस्य परस्य चान्तरम् ।	
परिभूय कृतो न हि क्रमः शरभस्येव विपाकदारुणः	१२१४६
अधमेन समेन वाधिका मधिगच्छन्निजभाग्यसंपदम् ।	
मतिमान् विदधातु विग्रहं बलवद्भिः सह कोऽस्य विग्रहः	१२१४७
परिवारितमप्यगैर्नगं क्षुभितं प्लावयितुं क्षमोऽम्बुधिः	१२१५१
स्फुटतामुपयाति कस्यचिद्रसभेदो नहि जिह्वया विना	१२१५२
प्रतिकूलजने ह्यपेक्षेण हितशिक्षानुगतैकवृत्तिषु	१२१५३

अवभासयतेऽखिल जगद्विसोऽथ महिमा रवेरसौ	१२१५८
अपयाद्विनिवर्तयेत को गुरवश्चेन्न भवेयुरङ्कुशा	१२१६१
नहि धामघनोऽप्यसारथिर्नभसः पारमुपैति भास्करः	१२१६२
नहि कार्यविपश्चित पुरो निगदन् राजति शास्त्रपण्डित	१२१७०
नयविक्रमयोर्नयो बली नयहीनस्य वृथा पराक्रमः	१२१७३
बलवानपि जायते रिपुः सुखसाध्यः खलु नीतिवर्तिनाम्	१२१७४
परिनिर्वाति किमग्निरग्निना	१२१७८
प्रभु दोषशत प्रमाजितु पुरुषस्यैकमपि प्रिय वचः	१२१८०
धनहानिरुपप्रदानतो बलहानि नियमेन दण्डत ।	
अयश कपटीति भेदतो बहुभद्र नहि सामत परम्	१२१८१
पठितव्यमिहान्यथा स्थित करणोयप्रतिपत्तिरन्यथा ।	
नहि पृष्ठभरे नियुज्यते ह्यसंभावितयोग्यतः पशुः	१२१८३
अविभाव्यप्रकृतिर्हि दुर्जन	१२१८५
विषये खलु सनियोजितः स दुपाय फलवान्न चान्यथा ।	
नहि वज्रधरायुधाचिते क्रमते ग्रावणि लोहमायुधम्	१२१८६
उपयाति सुखेन वश्यता किमनङ्गवानपनायनासिक	१२१८७
पुरुषस्तपनोयवद्गुरुर्न परैर्यावदसौ निगृह्यते ।	
तुलितस्तु स एव तत्क्षणात्तृणराशौ निपतत्यसशयम्	१२१८८
शिवहेतुर्वाहता क्षमा व्रतिनामेव न मेदिनीभुजाम्	१२१८९
कृपणस्य परानुवर्तनैः सततार्तस्य घिगस्तु जीवितम् ।	
अनुनीय परं निजोचितैर्ललितैर्जीवति किं न मण्डलः	१२१९१
सहते क खलु मानखण्डनम्	१२१९३
रहित सहजेन तेजसा पशुवत्केन बलान्न बाह्यते ।	
महतामत एव बल्लभा ननु वृत्तिर्मृगराजसेविता	१२१९४
सुविचार्यं करोति बुद्धिमानथवा नारभते प्रयोजनम् ।	
रभसात्करण हि कर्मणा पशुधर्मं स कथं नु मानुषे	१२१९०२
तनय स तनोति यः कुल स सुहृद् यो व्यसनेऽनुवर्तते ।	
स नृप परिपाति य प्रजा स कविर्यस्य वचो न नीरसम्	१२१९०८
गुरुवचनं ह्युदयैषिणामलङ्घ्यम्	१२१९११
क्वचिदतीव गुणोऽप्यगुणायते	१३१४२
सहजमेव पुरघ्निषु कैतवम्	१३१४५
विषयिणो नियत विषया परम्	१३१४९
न श्रेयसे खलु भवत्युपदेऽपि कोप	१३१६०
द्यान्त्यै भवत्युपकृतं क्व खलप्रियेषु	१४१६३
रम्य कुतूहलकर न यथा ह्यपूर्वम्	१४१६५
युक्त परार्थघटने महतां प्रमोद	१५१६६
देवादुपस्थिते कृच्छ्रे शूराणां विक्रम क्रम	१५१६२
तुलयन्ति महान्तो हि नात्मानमथमै समम्	१५११०४

धिक् कष्टमीदृशं कर्म करोति कथमोरितः ।	
लक्ष्मीकुलटया लोकः क्षणरक्तविरक्तया	१५१३४
विपत् सपदि जागर्ति जरा जागित यौवने ।	
मृत्युरायुषि जागर्ति विद्योग प्रियसगमे	१५१३५
नावियोग सुहृत्सङ्गो न जन्मामृत्युदूषितम् ।	
यौवन न जराग्रस्त श्रीर्नापिदकटाक्षिता	१५१३६
रक्षायै प्रजया दत्त षष्ठाश वेतनोपमम् ।	
गृह्णन् भूतकवन्मूढो राजाहमिति मन्यते	१५१३७
क्रोधादिभिरय जीव कपायै कलुषोक्तः ।	
तत् किञ्चित् कुरुते कर्म यत् स्वस्थापि भयावहम्	१५१३८
भ्रातृन् हन्ति पितृन् हन्ति बन्धून्पि निरागसः ।	
हन्त्यात्मानपि क्रोधाद्धिक् क्रोधमविचारकम्	१५१३९
हन्ता यथाहमस्यात्र परत्रैष तथैव मे ।	
ससारे हि विवर्तन्ते बलवीर्यविभूतयः	१५१४०
भोगान् धिग् धिग् धनं धिग् धिग् धिग् धिगिन्द्रियज सुखम् ।	
धिग् धिक् परोपघातेन यदन्यदपि जायते	१५१४१
न पर बन्धन प्रेम्णो न विष विषयात् परम् ।	
न क्रोपादपर शत्रुर्न दुःख जन्मनः परम्	१५१४३
प्रायेण स्थिरमतयोऽपि विप्रमोहं नीयन्ते मदनफलैरिवेन्द्रियार्थैः	१६१२२
मन्दत्व भवति न कस्य वाभिभूत्यै	१६१२३
प्रणतकृपालवो महान्त	१६१२७
मुदे केपा न स्यादभिलपितसप्राप्तिरथवा	१६१६७
अथवा न कस्य जितजन्म वृद्धये	१७१७
शक्यमिदमशक्यमिति प्रविचारबाह्यमतयो हि कारिण	१७१२६
किमु नोश्चितो जलनिधौ निमज्जति	१७१२८
नहि बाधते तुहिनमग्निसेविनम्	१७१२९
किमु विलसा श्रमहर न चन्दनम्	१७१३१
जनवृद्धिहेतुरुदयो हि तादृशाम्	१७१५३
सक्तिमविरतमतिः कुरुते हतबुद्धिरेव न तु बोधभासुरः	१७१६९

६. मूलग्रन्थगत विशिष्ट-शब्द-सूची

व्यक्तिगत-नाम

अकलङ्क (२.१०४) तत्त्वार्थ- वार्तिक आदि ग्रन्थोंके प्रणेता अग्रज (१.१) . प्रथम तीर्थङ्कर ऋषभदेव अजितजय (५.२३) कोशला नगरीका राजा अजितसेना (५.३६) रा० अजितजयकी पत्नी अजितसेन (५.४०) रा० अजि- तजयका पुत्र अमन्त (३.४४) इस नामके एक चारणमुनि कण्ठ (१५.१७) रा० पद्मनाभ- का सामन्त कनकप्रभ (१.३९) . रत्नसञ्चय- पुरका राजा केतु (१५.७३) रा० पृथिवी- पालका सामन्त गुणप्रभ (११.३१) : इस नामके एक मुनि चण्डयक्षि (५.५३) : इस नाम- का एक असुर चन्द्रकीर्ति (१५.११२) . रा० पृथिवीपालका सामन्त चन्द्रशेखर (१५.६१) रा० पृथिवीपालका सेनापति चित्राङ्ग (१५.१७) : रा० पद्म- नाभ का सामन्त जयवर्मा (६.४३) विपुलपुरका राजा	जयश्री (६.४४) रा० जयवर्मा- की पत्नी जितशत्रु (११.६७) सम्राट् अजितसेनका पुत्र तपोभूषण (५.७२) इस नाम- के एक मुनि देवाङ्गद (३.५३) इस नामका एक वणिक् वरणीध्वज (६.७६) आदित्य- पुरका राजा धर्मपाल (१५.९४) रा० पृथिवीपालका पुत्र धर्मरक्षि (१७.६६) . इस नाम- का एक देव घृति (१६.७०) इस नामकी एक देवी पद्मनाभ (१.५८) रा० कनक- प्रभका पुत्र परतप (१५.१७) रा० पद्म- नाभका सामन्त पुरुभूति (१२.६७) रा० पद्म- नाभका प्रधान मन्त्री पृथिवीपाल (१२.३) . रा० पद्मनाभ विरोधी राजा प्रभावती (४.१५) श्रीवर्माकी पत्नी प्रभास (७.६५) . इस नामका एक देव प्रियधर्म (६.७७) इस नामके एक क्षुल्लक	भीम (१५.१६) रा० पद्मनाभ- का सामन्त भीम (१५.६७) रा० पद्मनाभ- का सेनापति भीमरथ (२५.१८) : रा० पद्म- नाभका सामन्त महासेन (१५.१६) रा० पद्म- नाभका सामन्त महासेन (१६.११) भ० चन्द्र- प्रभके पिता महोरथ (१५.१८) . रा० पद्म- नाभका सामन्त मागध (७.६६) इस नामका एक देव लक्ष्मणा (१६.१६) भ० चन्द्र- प्रभकी माता वह्मणा (१८.१५०) इस नामकी एक आर्यिका विरोचन (१५.७७) रा० पृथिवीपालका सामन्त वीर (१.४) . चौबीसवें तीर्थङ्कर महावीर शशिप्रभा (६.४५) . रा० जय- वर्माकी पुत्री शशिलाञ्छन (१.२) अष्टम- तीर्थङ्कर चन्द्रप्रभ शशिशेखर (१५.७१) रा० पृथिवीपालका सेनापति (चन्द्रशेखर इसीका अपर नाम है)
--	--	--

शशी (६.३३). इस नामका एक किसान

शान्ति (१.३) सोलहवें तीर्थ-
ङ्कर शान्तिनाथ

श्री (१६.७०) : इस नामकी एक देवी

श्री (३.५३) . देवाङ्गद वणिक्-
की पत्नी

श्रीकान्ता (३.१४) रा० श्री-
षेणकी पत्नी

श्रीधर (१.८१) . इस नामके एक मुनि

श्रीप्रभ (४.४५) : इस नामके एक आचार्य

श्रीवर्मा (३.७५) रा० श्रीषेणका पुत्र

श्रीषेण (३.१) : श्रीपुरका राजा समन्तभद्र (१.६) . देवागम आदि ग्रन्थोंके प्रणेता

सुकुण्डल (१५.१७) : रा० पद्म-
नाभका सामन्त

सुधर्म (६.८१) . इस नामके एक मुनि

सुतन्दा (३.५३) . देवाङ्गद वणिक्की पुत्री

सुभोम (१५.१६) ; रा० पद्म-
नाभका सामन्त

सुवर्णनाम (१.८५) : रा० कनक-
प्रभका पुत्र

सुवर्णमाला (१.५४) रा०
कनकप्रभकी पत्नी

सुकेतु (१५.७५) : रा० पृथिवी-
पालका सामन्त

सूर्य (६.३३) . इस नामका एक किसान

सूर्यरथ (१५.९०) : रा०
पृथिवीपालका सामन्त

सेन (१५.१६) : रा० पद्मनाभ-
का सामन्त

सोमप्रभा (१.८५) रा० पद्म-
नाभकी पत्नी

सौवर्णमाल (१५.१२७) . सुवर्ण-
नाभका अपर नाम

हिरण्य (६.३५) : इस नामका एक देव

ह्री (१६.७०) इस नामकी एक देवी

पशु-नाम

अश्व (१५.६०) . घोड़ा
अष्टापद (१.५१) आठ पैरों-
का हिंसक पशु

करेणु (१४.५९) हथिनी

कुरङ्ग (१.४४) मृग

केसरिन् (५.३२) . सिंह

खर (२.९९) : गदहा

खड्गिन् (६.१३) गेंडा

गज (१.२५) हाथी

गजेन्द्र (६.१२) गजराज

गो (१.४७) . गाय तथा पृथिवी

गो (१.६५) बैल

चमर (१४.२०) . विशेष प्रकार-
का मृग

चमरो (४.६२) : विशेष प्रकार-
की मृगी

जरदगव (१.६६) बूढ़ा बैल

जलेभ (१.२२) : जलगज

जुरग (३.७) घोड़ा

दिक्करिन् (५.३४) दिग्गज

नाग (३.७) . हाथी

पुण्डरीक (६.८) . बाघ

पोतक (१.१०) . दस वर्षका

हाथीका बच्चा

प्लवग (६.१०) . बन्दर

मत्तवारण (२.१३२) उन्मत्त

हाथी तथा छज्जा

मय (१३.२८) : ऊँट

मार्जारपोत (१४.३२) बिलाव-
का बच्चा

मृगेन्द्र (४.६२) : सिंह

रासभ (२.९७) : गदहा

वेगसर (१३.२७) . खच्चर

वृषभ (१४.६४) : बैल

व्याघ्रो (२.७१) : बाघिन

शिवा (१५.२७) शृगाली

सत्ति (१०.७५) घोड़ा

सिंह (१.३१)

हरिण (१६.२)

पक्षि-नाम

अन्यपुष्ट (३.४३) कोकिल

कपोत (१६.५१) कबूतर

कुक्कुट (२.११८) मुर्गा

कोक (९.३७) चक्रवाक

कोकिल (८.८)

गल्मन् (६.५४) गरुड

धूक (३.२) उल्लू

चकोर (३.६४)

चक्रवाक (४.३५)

ताक्ष्य (१५.७४) गरुड

नीलकण्ठ (१४.३७) मयूर

भारद्वाज (१५.२८)

रथाङ्ग (१०.६६) चक्रवाक

राजहंस (१.६३)

वायस (१५.२८) कौवा

शिखण्डिन् (१.२८) मयूर

शिखिन् (८.५४) "

शुक (१.१३) तोता

सारिका (१२.९९) मैना

हंस (२.१३५)

हसी (८.५७)

वृक्ष-नाम

अधोक (२.१३) : इसी नामसे
प्रख्यात वृक्ष
कदम्ब (२.२२) . इसी नामसे
प्रख्यात वृक्ष
कर्णिकार (८.३१) . कनेर
क्रमुक (२.११५) : सुपाङ्गीका वृक्ष
काञ्चनार (८.२५) कचनार
कुटज (२.१९) कोरैया
कुन्द (२.१८) . इसी नामसे
प्रसिद्ध वृक्ष

कुरबक (८.८) लाल कटसरैया
चम्पक (२.१६) चम्पा
चूत (२.१२) . आमका वृक्ष
तमाल (९.२) इसी नामसे
विख्यात काले रंगका वृक्ष
तिलक (२.१५) . तालमखाना
नवमल्लिका (२.२१) वसन्ती
नेवारी वृक्ष
नागशास्त्रिन् (१७.८२) नाग-
वृक्ष

पलाश (२.१७) . ढाक
पुन्नाग (२.३२) . नागकेसर
बकुल (२.१४) : मौलसिरी
बाण (२.१०) इसी नामसे
प्रसिद्ध वृक्ष
मल्लिका (२.१३७) छोटी
बेला
सप्तपर्ण (६.९) सप्तच्छद
सल्लकी (१४.६२) सलई

आभूषण-नाम

अङ्गद (१३.६) बाजूबन्द
कटक (१७.४९) . कड़े
कर्णपूर (२.७)
कुण्डल (१३.४)
चूडारत्न (१५.१७) : चूडामणि
नूपुर (९.३) पायल

प्रालम्ब (१५.१७) लम्बा हार
मणिकङ्कण (१५.१९)
मणिमाला (१०.५९)
मणिमुद्रिका (१७.४९)
मुकुट (७.९३)
मौक्तिकमाला (१५.१६)

रत्नकण्ठिका (१५.१७)
रत्नाना (७.८९) करधनी
हार (९.७)
हारयष्टि (१.६)
हारलता (१३.३)
हारलतिका (७.८५)

शास्त्रास्त्र-नाम

अशलास्त्र (६.१०५)
अनदास्त्र (६.१०५)
अर्धचक्र (१५.७१)
असि (६.१०६)
आग्नेयास्त्र (६.१०५)
इषु (६.५४)
उद्यमास्त्र (६.१०५)
कुन्त (१५.१०८)
कुलिश (६.१०५)

गदा (१५.१२८)
गण्डास्त्र (६.१०५)
चक्र (१५.१२७)
बाण (२.५)
तन्द्रास्त्र (६.१०५)
तपनास्त्र (६.१०४)
तामसास्त्र (६.१०३)
दण्ड (१५.४८)
पवनास्त्र (६.१०५)

प्रास (१५.१०८)
भुजगास्त्र (६.१०५)
मुद्गर (१५.१२७)
वज्रमुष्टि (१५.१२९)
विघ्नविनायकास्त्र (६.१०५)
शक्ति (१५.१२८)
शकु (१५.८६)
सिद्धधस्त्र (६.१०५)
हेति (६.१०६)

भौगोलिक नाम

- अञ्ज (१६.२५) भागलपुरसे मुगेर तक फैले हुए प्रदेश में 'अञ्ज' नामक देश था ।
 अनुत्तर वैजयन्त (१५.१६१) यह विमान पाँच अनुत्तर विमानोंमें दूसरा है ।
 अपर विदेह (२१.१४) पुष्करद्वीपवर्ती पूर्वमन्दरगिरिकी पश्चिम दिशाका एक क्षेत्र ।
 अयोध्या (७.८०) घातकीखण्ड द्वीपके पूर्व भरतकी एक नगरी ।
 अरिञ्जय (६.४१) " " का " देश ।
 अलका (५.२) " " " " " ।
 आदित्यपुर (६.७५) " " के विजयार्ध पर्वतक दक्षिणका एक नगर ।
 आन्ध्र (१६.३४) . सम्प्रति इसका यही नाम है ।
 इषुकार गिरि (५.१) घातकीखण्ड द्वीपके दक्षिणका एक पर्वत, जिसका आकार बाण सरीखा है ।
 उत्तरापथ (१६.४७) भारतवर्षका उत्तरी भाग पहले उत्तरापथ कहलाता था ।
 उदयाद्रि (१०.१९) . घातकीखण्ड द्वीपका एक पर्वत ।
 उड्ड (१६.२८) . यह देश किसी समय उड़ीसाके भूभागमें विद्यमान था ।
 कर्णाट (१६.३५) वर्तमान कर्णाटक, जिसमें मैसूर तथा कुर्ग आदि जिले सम्मिलित हैं ।
 कलिङ्ग (१६.२६) यह देश कभी उड़ीसासे आन्ध्र तक फैला हुआ था ।
 काश्मीर (१६.५०) : इस समय भी इसका यही नाम प्रसिद्ध है ।
 कीर (१६.५०) पञ्जाबका कीर ग्राम या वैजनाथ ।
 कोशला (५.१२) घातकीखण्ड द्वीपके अलका नामक देशकी एक नगरी ।
 खश (१६.५१) . इस देशकी स्थिति काश्मीरके दक्षिणमें थी ।
 चन्द्रपुरी (१६.६) वाराणसीके निकट गंगातटपर स्थित यह पुरी अभी भी जैनोमें इसी नामसे प्रसिद्ध है ।
 चेदी (१६.२८) मध्यप्रदेशकी चदेरीके आस पासका प्रदेश पहले 'चेदी' देशके नामसे प्रख्यात रहा ।
 जलवाहिनी (१३.५३) घातकीखण्ड द्वीपकी एक नदी ।
 टक्क (१६.४९) झेलम और सिन्धु नदियोंके बीचका प्रदेश 'टक्क' या 'वाहीक' देश कहलाता था ।
 द्विपूरणद्वीप (१.११) : दूसरा द्वीप-घातकीखण्ड ।
 द्रमिल (१६.३६) यह द्रविड देशका ही अपर नाम है, जो कृष्णा और पोलार नदियोंके बीचमें था ।
 पुरुषा (६.४) घातकीखण्ड द्वीपकी एक अटवी ।
 पाञ्चाल (१६.२७) उत्तरप्रदेशका रहेलखण्ड 'पाञ्चाल' देशके नामसे प्रख्यात रहा ।
 पारस (१६.४२) फर्सिया या फारस 'पारस' देशके नामसे प्रसिद्ध था ।
 पूर्वदेश (१६.१) वाराणसीसे आसाम और वर्मा तकका पूर्वोत्तर भारत 'पूर्व देश' कहा जाता था ।
 पूर्वमन्दर (१.११) घातकीखण्ड द्वीपके पूर्वभागका पर्वत, जो पाँच मेरुपर्वतोंमें गिना जाता है ।
 पूर्व विदेह (१.१२) " पूर्व मन्दरके पूर्व भागका एक क्षेत्र ।
 मङ्गलावती (१.१२) " " विदेह का " देश ।
 मनोहर (२.२) रत्नसचयपुरका एक उद्यान ।
 मणिकूट (१.४१) घातकीखण्ड द्वीपका एक पर्वत ।
 मलयगिरि (१६.३७) दक्षिण भारतके द्रावणकोरकी पर्वत श्रेणियाँ ।
 रत्नसचयपुर (१.२१) . घातकीखण्डद्वीपके मङ्गलावती देशका एक पुर ।
 लाट (१६.४०) दक्षिण गुजरात और खानदेशका सम्मिलित प्रदेश 'लाट' कहलाता था ।

- विजयार्ध (६ ७३) हिमवान् और दक्षिण समुद्रके मध्यमें स्थित, घातकीखण्डके भरतक्षेत्रका एक पर्वत ।
 विपुलपुरु (६.४२) घातकीखण्ड द्वीपके भरतक्षेत्रका एक पुर ।
 वेलाद्रि (१६ ३२) वीरनन्दोके निर्देशानुसार यह भारतके पूर्व समुद्रके निकटका एक पर्वत है ।
 शिवकर (११ ३२) घातकीखण्ड द्वीपके भरतक्षेत्रका एक उद्यान ।
 शीतोदा (२ ११४) पुष्करार्धद्वीपके अपर विदेह क्षेत्रकी एक नदी ।
 श्रीपुर (२ १२५) ,, सुगन्धि देशका एक समृद्ध नगर ।
 सम्मेशील (१८ १५२) 'शिखरजी' नामसे प्रख्यात पुनीत तीर्थ पर्वत, जो हजारीबाग जिले में है ।
 सुगन्धि (२ ११४) पुष्करार्धद्वीपस्य पूर्वमन्दरके अपर विदेहका एक देश ।
 सिन्धु (१६ ४१) यह देश सम्प्रति भारतके उत्तरी भागमें 'सिन्ध' नामसे प्रसिद्ध है ।
 हिमाचल (१६ ५२) यह पर्वत भारतके उत्तरमें है, जो हिमाचल या हिमालय नामसे प्रख्यात है ।

पारिभाषिक शब्द

- अर्धम (१८ ६७) जीवों और पुद्गलोके ठहरनेमें सहायक एक अचेतन द्रव्य, जो व्यापक है ।
 अनन्तचतुष्टय (१ ३) अनन्त—अन्त रहित, चतुष्टय—चार ज्ञान, दर्शन, सुख और वीर्य ।
 अनवस्था (२ ५८) वह दोष, जिसमें अनन्त अप्रामाणिक कल्पनाओंका विराम न हो ।
 अर्हत् (१ ९) चार घातिया कर्मोंको नष्ट करके पूर्ण ज्ञान आदि गुणोंको प्राप्त करनेवाले अरिहन्त ।
 अवसर्पिणी (१८ ३५) वह काल, जिसमें बौद्धिक और शारीरिक आदि सभी प्रकारके ह्रास होते चले जायें ।
 आर्त (१८ ११५) इष्टवियोग आदि कारणोंसे जन्य दुःखानि—अशुभ ध्यान ।
 उत्सर्पिणी (१८ ३५) वह काल, जिसमें बौद्धिक एवं शारीरिक आदि सभी प्रकारकी वृद्धि होती चली जाये ।
 उपादान (२ ६९) वह कारण, जो स्वयं कार्यरूपमें परिणत हो जाये ।
 कपाय (११, ४७) कर्मरज्जोके आत्माके साथ सश्लेष करानेमें जो गोद जैसा कार्य करे ।
 गणधर (१८ १५२) तीर्थङ्करोंके शिष्य, जो चार ज्ञानोंसे विभूषित विशिष्ट मुनि होते हैं ।
 गणाधिप (१ ९) समवसरणस्थ बारह गणोंके स्वामी—प्रधान गणधर या गणधर ।
 घाति (१४ ३६) आत्माके अनुजीवी ज्ञान आदि गुणोंके घातक ज्ञानावरण आदि चार कर्म ।
 घर्म (१८ ६७) जीवों और पुद्गलों में सहायक अचेतन द्रव्य, जो सर्वत्र व्याप्त है ।
 घर्म्य (१८ ११५) आज्ञाविषय आदि चार भेदोंमें विभक्त एक शुभ ध्यान ।
 नय (३ ११) वस्तुके एक अंशको जाननेवाला ज्ञान ।
 नास्तिक (२ ४४) वह व्यक्ति या दर्शन, जो आत्मा, परमात्मा, स्वर्ग, नरक और मोक्षको न माने ।
 निदान (३ ५४) भविष्यत्कालीन भोगोंकी लालसा ।
 परिदेवन (१८ ८५) ऐसा रोना, जिसे सुनकर दूसरोंको भी रोना आ जाये ।
 पुद्गल (१८ ७८) वह अचेतन द्रव्य, जिसमें रूप, रस, गन्ध और स्पर्श गुण हो ।
 प्रमाण (११ ३७) सच्चा ज्ञान ।
 रौद्र (१८ ११५) . एक अशुभ ध्यान, जो हिंसानन्दी आदि भेदोंसे चार प्रकारका है ।
 शुक्ल (१८ ११५) सर्वोत्कृष्ट शुभ ध्यान । अन्य ध्यानोंकी भाँति यह भी चार प्रकारका है ।
 समवसरण (१७ ८३) तीर्थङ्करोंकी दिव्य देशनाकी एक विशिष्ट सभा ।

विविध शब्द

अ
अङ्गदोर्ललित (५.५८) गोद-
का खिलौना
अङ्गारिणी (४.६४) अङ्गार-
युक्त
अकण्टक (१२.४१) क्षुद्र शत्रु-
ओसे रहित
अकृष्टपच्य (१२.११७) विना
हल जोते ही उत्पन्न होने-
वाला अनाज
अखिलावसर (३.२०) . आम
सभा
अगम्य (४.४२) अजेय या
अभेद्य
अनलम् (५.५८) असमर्थ
अन्तरीय (७.८३) अघोवस्त्र
अन्त्यशरीरभाक् (५.८६)
तद्भवमोक्षगामी
अभिजाति (६.९३) कुल
अभिशात्रु (१५.२१) शत्रुके
अभिमुख
अर्चा (१७.८८) . जिनप्रतिमा
अवर्पण (१६.५) वृष्टि न
होना—सूखा
अष्टशोभा (६.५६) मार्जन आदि
अष्टापदवृत्ति (१.५१) अष्टापद^१-
की भाँति स्वयको हानि-
कर अविचारित व्यापार
आ
आजिकण्डु (६.२४) युद्धकी
खुजलाहट

आधि (९.१३) मानसिक व्यथा
आयसकञ्चुक (१३.२२) लौह
कवच
आशीविष (१५.७४) जहरीला
नाग
इ
इड्डुरिका (१३.४९) पूरी-
पकवान
उ
उपप्लुत (२.४७) बाधित
क
कच्छवाट (४.७०) कछवाडा
कञ्चुकिन् (१.४८) अन्त पुर-
का अधिकारी
कन्दर (१४.६५) गुफा
कन्दु (१४.४९) मिठाई
कपाली (१४.१९) महादेव
कम्र (३.४१) मनोहर
कलम (१३.४२) धान
काकली (१४.६५) मधुर ध्वनि
काकतालीय (४.२६) 'अक-
स्मात्' अर्थमें प्रयुक्त काक-
तालीय न्याय
कापिल (२.८२) साख्य
कार्यिन् (१७.२६) . कार्याभि-
लाषी
कुथ (१३.१३) . झूल
कुलपुत्रिका (३.३३) कुलीन
स्त्री
कुलमेदिनीधर (१.१९) . कुला-
चल

कूटस्थनित्य^२ (२.४९) सर्वथा-
नित्य
कूर्च (१२.८४) दाढी-मूँछ
कृत्स्न (२.९२) समस्त
क्ष
क्षुत् (१५.३२) छोक
ख
खपुष्प (२.४२) आकाशका
फूल—अवस्तु
खल्वविल्वविधि (७.४७) 'अक-
स्मात्' अर्थमें प्रयुक्त खल्व-
विल्वन्याय
खेचर (६.७३) विद्याधर
ग
गृहमेधिन् (११.६०) . गृहस्थ
घ
घनवर्त्म (५.४७) आकाश
च
चक्ररत्न (७.१) सम्राट्के चौदह
रत्नोंमें पहला
चर (१२.१७) गुप्तचर
चारणमुनि (३.४४) चारण
ऋद्धिके धारक आकाश-
चारी मुनि
ज
जलधियोषित् (२.१२४) नदी
जलराशियोषित् (१.१५) नदी
जात्यन्ध (१२.१३) जन्मान्ध
त
तनुच्छद (१५.६) कवच
तरसा (१२.१०६) शीघ्र

१. अष्टापद आठ पैरोका कुत्तेके आकारका एक हिंसक पशु होता है। वह जिस जानवरका शिकार करता है, उसीके ऊपर बैठा रहता है। फलतः उसमें उत्पन्न हुए कोडोंसे वह स्वयं मारा जाता है। विशेषके लिए द्विसन्धानके 'न विक्रम शरभनिपातसन्निभ' इत्यादि श्लोक (२.२०) की संस्कृत टीका द्रष्टव्य है।
२. वेदान्ती (ब्र० सू० शाङ्करभाष्य पृ० २०) आत्माको कूटस्थनित्य मानते हैं। यद्यपि साख्योकी भी यही मान्यता है, पर वह यहाँ विवक्षित नहीं है। विशेषके लिए 'तत्त्वसिद्धि' (राज विद्या-मन्दिर, बी० २४।१०९, कश्मीरीगज, वाराणसी-१) अवलोकनीय है।

द
दिवहरी (५३४) दिग्गज
दीपोत्सव (२१३०) दीपावली
दून (८३५) मन्तव्य
ध
धरणीध (६१८) पयस
धर्मो (२४६) . पदार्थ
न
ना (२२८७) वैजयो नामो
निगोया गोपो रम्भो
नासीदारा (३६०) आष्टा-
निरुपण
निकुरम्भ (५३५) समझ
निधि (७१८) पाण्डुरो आदि
नो
निवन्धन (२७) निमित्त
नियति (३२८) नाग
निर्वेद (४७७) येराय
नृकीट (६२१) तुच्छ मनुष्य
प
पञ्चम कल्याण (२८१५६)
मोक्ष
पटवास (१४४) पपटोको
सुवासित करनेवाला चूर्ण
पयोविकार (४५२) दही आदि
परभाग (७८०) गोश
परिच्छद (९२७) सामग्री
परारि (१११३) परसो
परतु (१११३) कल-अगला
दिन
पत्ययन (१६५१) घोड़ेको
जीन
पाण्डुकद्वपत् (१७१९)
पाण्डुकशिला
पुटभेदन (३५३) नगर
पूतकार (१५०) दुखभरा
शब्द—चौत्कार
प्रणायक (११५०) उत्कृष्ट
नायक
प्रधूमिता (४६४) मलिन
प्रधान (२८३) सांख्याभिमत
जडतत्त्व-प्रकृति

व
यन्त्रिन् (४६८) स्तुतिपाठक
यत्न (१३३०) अक्षोर
यित (१०१७) कमन्दक
युभुरसा (६१३) विज्ञासा
भ
भोजक (११३०) . भोक्त
भोग (७१७) भाग्य पदार्थ
म
मण्डलिन (१८७) : मामल
मन्त्र (१४४६) भुक्तान्त
मय (१३२८) उद
महेच्छ (६१७८) . महाशय
मोमागापत्रपातिन् (२१०) .
मोमासक
मोन् (४४७) वसपत्रस्वरागत
मोन् (११२) मुकुट
य
यतिवृत्त (११७५) श्रेष्ठमृत्ति
योजन (१७८३) चार कोस
र
रयकटपा (१३७) रसमूह
रहसा (१२१०७) शीत
रत्नक (१३६१) . कमल
ल
ललन (१२११) पृष्ठ ज्ञानाना
लापन (११८९) स्फूर्ति-कुर्तो
लाजल (१३५१) हल
लिन् (२९५) हेतु
लिच्छिपु (१२३५) आपने-
का अभिलाषी
लोहकान्तमणि (४४६) चुम्बक
व
वचोहर (१२१) दूत
वणिज्य (७८१) बाजार
वनेचर (११३४) माली
वन्ध (१७९१) व्यन्तर देव
वश (१३४०) वासुरी
वारिक (७३७) जल भरनेवाले
वहार
विप्लवि (५५५) भ्रमयुक्त

त्रिपु (१३१९) बोनैके
त्रिपु (१३३१) स्वभावत
त्रिपु (१३३१) कौन्ते
बास बोनैके
व्यपहन्ति (५६५) अपहृत
श
शक्ति (७६९) : प्रभुशक्ति,
मन्त्रशक्ति और उल्लाहशक्ति
शतक्रतु (१८६) इन्द्र
शत (२१०) अन्नगर
शास्त्रिक (१७३३) दुष्टग्रह
शास्त्र (१६१०) बोद्ध
शिशिन् (१२३८) . अग्नि
शिशिनि (५१९) . सोत्तने-
को इच्छा
ष
पर्यय (४१६) काम, क्रोध
हर्ष, लोभ, मान, मद
पाण्डुप (१२१०४) : सन्धि,
मित्रह, मान आसन, सश्रय,
द्वेषोभाव
स
सपटु (१५३५) सघर्ष या
टक्कर
सदस् (५५७) . सभा
सन्दर्शक (१०३२) : ससी-सहो
सधर्म (५७७) शीघ्रता
समुत्क (१४१९) उत्कृष्टत
सर्वावसर (११२) आम सभा
साक्ष्यपूर्ण (१२६१) अकि-
चित्कर
सिद्धालय (३५७) . मोक्ष
सिद्धि (४४५) मुक्ति
सिद्धिनिष्क्रोडित (१५१५०)
एकत्रत
सुगत (५२९) बुद्ध
सुहृत् (३२३) कारण
सृणि (११९०) अक्षुश
स्मृतिविप्रमोप (७९०) स्मृतिभ्रश
ह
हठक्रिया (१२४०) बलात्कार
हस्तिपाल (१४६२) महावत

१ मन्त्रि-पुरोहित-सेनापति दुर्गाधिकारि-कर्माधिकारि-कोषागारिक-दैवज्ञा इति सप्तविध मोल
वलम् । — व्याख्या ४४७, पृ० १०६

७. व्याख्यानतर्गत विशिष्ट-शब्द-सूची

शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति
अ		ज		ब	
अधिकबन्धु	१३७ १३	जूति	१५६ १५	बाधना	२९९ ११
अनन्तजिनप	१७० ८	त		भ	
अन्याय	१०४ ९	तुम्बिगण्डिका	२२३ १६	भक्तग्राम	८ ८
अमर	११ १६	तृणगृह	१०१ १५	य	
अर्हदीश	१ ७	द		यौवनजन	३१५ १८
आ		दोहल	९१ ८	र	
आध्यानता	२९४ १८	ध		राजेन	१४१ १८
आरादण्ड	२५३ १६	घर्मनाथ	१९६ ७	व	
उ		घूर्तपाप	२३८ १९	वाणिज	६८ १४
उत्कलिका	६५ २१	न		विश्व	११ २१
क		नानार्थकोष	१५ १८	श	
कदलीघात	११८ १७	नियम	७८ २२	शीतल	७० ८
कर्पूरकदली	१४२ १६	नीतिवाक्यामृत	९७ १९	शीघ्रात्	३८ ११
काष्ठज्योति	२४० १९	नेमोश्वर	३८४ ८	शीघ्रेण	११५ १३
कुन्धुनाथ	२५२ ८	प		श्रीगन्ध	८४ १८
कुरण्टक	३५ १२	पार्श्वनाथ	४०५ १०	श्रीविहार	४५८ १६
क्षीरविकार	३०० ११	पीडा	४६ ७	स	
		पुष्पदन्त	३० ७	सूत्रकार	५५ १९
		प्रार्थनात्	१०५ १६	स्मराहर	१ ६

८. पञ्जिकान्तर्गत विशिष्ट-शब्द-सूची

शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति	शब्द	पृष्ठ पङ्क्ति
अतिशक्तिता	४६९ ३५	कुरलक	४७४ २३	भृशप्रवृत्ति	४६५ १४
अपरगुरु	४६४ ३३	घृणि	४६४ ४	महादेव	४६४ २४
आप्तमीमासा	४७४ १३	जिनसेन	४६५ ३८	रामचन्द्र	४६३ १८
कटोद्भेद	४७० १२	दवरक	४६४ ३५	विद्यामल	४६५ २
कडार	४६६ ५	परगुरु	४६४ ३२	श्रुतमुनि	४६३ १
				सप्त ईति	४७७ २७

ऐ. च० प्र० में प्रयुक्त छन्दोंका विवरण

छन्दोंके अनुसार श्लोक संख्या

१ अतिरुचिरा—	१४ ६९	१
२ अनुष्टुप्—	२१-१४२, १५. १-१५९, १८ १-१५१, प्र० ५	४५३
३ इन्द्रवज्रा—	१४ १५	१
४ उद्गता—	१७ १-८२	८२
५. उपजाति—	४ १-७४, ५ ७३-७५, ७७-८१, ८३, ८६-८९, १४ ३-५, ८-१०, १२-१४, १६-१९, ३१, १६ ६८, प्र० १	१०३
६ उपेन्द्रवज्रा—	५ ७२, ७६, ८२, ८४-८५, १४ १-२, ६-७, ११	१०
७. औपच्छन्दसिक—	१४.२५, ६८	२
८ क्षमा—	१४.२४	१
९. जलधरमाला—	१४ ३५	१
१० जलोद्धतगति—	१४.३३	१
११ द्रुतविलम्बित—	१३.१-६०, १४ २१, २९	६२
१२ नकुटक—	१० ७८	१
१३ पुष्पिताग्रा—	१ ८२, ४.७५, ५ ९०, ७.९३, ९ १-५८, १२ १११, १४.२२, ३८	६५
१४ पृथ्वी—	१ ८१, ७.९२, १४.२०	३
१५ प्रमिताक्षरा—	५ १-७१, १४ २३, ३९	७३
१६ प्रहर्षिणी—	१ ८४, ३ ७५, १० ६२-७७, ११ ९०, १३ ६२, १४ २६, ४०, १६ १-५६	७८
१७. भ्रमरविलसित—	१४ ३०	१
१८ मन्दाक्रान्ता—	७ ९१, ९ ५९, १४ ६७, ७०, १५ १६२, १७ ८३-८९	१२
१९ मालिनी—	१ ८०, ४ ७६, ८ ६१, ११ ९१, १४ ३७, ७१, १५ १६०, प्र० ३	८
२० रथोद्धता—	७ १-७९, १४ ३६	८०
२१. वशास्थ—	१.१-६३, ११ १-७१	१३४
२२ वशपत्रपतित—	१४.२८	१
२३. वसन्ततिलका—	१ ८५, २ १४३, ३ १-७४, ४ ७७, ७, ८०-९०, ८ ५१-६०, ११ ७२-८९, १४ २७, ३४, ४१-६६, १५.१६१, १७ ९०, १८.१५२	१४७
२४ वसन्तमालिका—	६ १-११०	११०
२५ शार्दूलविक्रीडित—	४ ७८, ६ १११, ८ ६२, १०.७९, ११ ९२, १७ ९१, १८. १५३-१५४, प्र० ४, ६	१०
२६ शालिनी—	७ ९४, १३ ६१, १४ ३२, १६ ५७-६६	१३
२७ शिखरिणी—	५ ९१, १६ ६७, प्र० २	३
२८ सुन्दरी—	१ ६४-७९, १०.१-६१, १२ १-११०	१८७
२९ स्रग्धरा—	१६ ६९-७०	२
३० स्वागता—	८ १-५०	५०
३१ हरिणी—	१ ८३, ३.७६	२

कुल १६९७

१०. संकेत-विवरण

ग्रन्थ-संकेत	ग्रन्थ-नाम	ग्रन्थ-प्रकाशन
अनगार०	अनगारधर्ममृतम्	माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई
अनेकार्थध्वनि०	अनेकार्थध्वनिमञ्जरी	चौखम्बा, वाराणसी
अनेकार्थस०	अनेकार्थसंग्रह	" "
अभिधा०	अभिधानचिन्तामणि	" "
अलङ्कारचि०	अलङ्कारचिन्तामणि	जैनेन्द्र प्रेस, कोल्हापुर
आत्मानु०	आत्मानुशासनम्	जीवराज जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर
आत्ममी०	आत्ममीमासा	जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी सस्था, कलकत्ता
उ० पु०	उत्तरपुराणम्	भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
का० नी०	कामन्दकीय नीतिसार	आनन्दाश्रम, पूना
काव्यप्र०	काव्यप्रकाश	ज्ञानमण्डल, वाराणसी
काव्याद०	काव्यादर्श	चौखम्बा, वाराणसी
काव्यानु०	काव्यानुशासनम्	निर्णयसागर, बम्बई
किरात०	किरातार्जुनीयम्	" "
क्षत्रचू०	क्षत्रचूडार्माण	कृष्णविलास प्रेस, तजीर
च० च०	चन्द्रप्रभचरितम्	प्रस्तुत ग्रन्थ
जिनदत्तच०	जिनदत्तचरितम्	माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला बम्बई
त० सू०	तत्त्वार्थसूत्रम्	दिगम्बर जैन पुस्तकालय, सूरत
तत्त्वार्थवा०	तत्त्वार्थवार्तिकम्	भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
तिलोय०	तिलोयपण्णत्तो	जीवराज जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर
त्रिषष्टिस्मृति०	त्रिषष्टिस्मृतिशास्त्रम्	माणिकचन्द्रदिगम्बर जैन ग्रन्थमाला, बम्बई
त्रिषष्टिशलाकापु०	त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितम्	श्री जैन आत्मानन्दसभा, भावनगर
द्वि०सं०	द्विसन्धानमहाकाव्यम्	निर्णयसागर, बम्बई
ध० नाम०	धनञ्जयनाममाला	भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
धर्मश०	धर्मशर्माम्युदयम्	निर्णयसागर, बम्बई
नीतिवा०	नीतिवाक्यामृतम्	माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई
नैपत्र०	नैपथीयचरितम्	निर्णयसागर, बम्बई

न्यायस०	न्यायसग्रह	निजधर्मस्मृदय ग्रन्थालय, वाराणसी (प्रका- शन वर्ष वीरनि० स २४३७)
पञ्चस०	पञ्चसग्रह	भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
पद्मनन्दि०	पद्मनन्दिपञ्चविंशतिका	जीवराज जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर
पार्श्वनाथच०	पार्श्वनाथचरितम्	माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई
पुराणसा०	पुराणसारसग्रह.	भारतीय ज्ञानपीठ, काशी
प्रमेयरत्नमा०	प्रमेयरत्नमाला	चौखम्बा, वाराणसी
दु० च०	दुद्धचरितम्	" "
माघ०	माघ-शिशुपालवधमहाकाव्यम्	" "
माघवनि०	माघवनिदानम्	पंजाब संस्कृत पुस्तकालय, लाहौर
मुनिसुव्रतका०	मुनिसुव्रतकाव्यम्	जैनसिद्धान्तभवन, आरा
रघु०	रघुवशमहाकाव्यम्	चौखम्बा, वाराणसी
वाग्भटा०	वाग्भटालङ्कार	निर्णयसागर, बम्बई
विश्व०	विश्वप्रकाश	चौखम्बा, वाराणसी (प्रकाशन वर्ष सन् १९०४)
विश्वलो०	विश्वलोचनम्	निर्णयसागर, बम्बई
वैजयन्ती०	वैजयन्तीकोष	मद्रास (प्रकाशन वर्ष ई० १८९३)
वैशेषिकसू०	वैशेषिकसूत्रम्	ओरियन्टल इस्टीट्यूट, बडोदा
शाकटा०	शाकटायनव्याकरणम्	जैनैन्द्रमुद्रणालय, कोल्हापुर
सत्प्ररू०	सत्प्ररूपणा (पट्खण्डागम)	जैनसाहित्योद्धारक फण्ड, अमरावती
सागार०	सागारधर्मामृतम्	माणिकचन्द्रदि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई
सा० द०	साहित्यदर्पण	निर्णयसागर, बम्बई

व्यास सर्वत्र भूमौ शशधरधवल शम्भुहासापहासी
कीर्तिस्तोमो यदीयो जनयति नितरां क्षीरपाथोधिश्चक्षुः ।
यस्मिन् सम्मग्नकाया अमरपतिगजो दिग्गजाश्चन्द्रतारा-
जाता सर्वाङ्गशुभा स जयति सततं धीरनन्दो कवीन्द्र ।

प्रत्येकपक्षे जीवानां भूतसंख्या प्रसज्यते ।

सहपक्षेऽप्यसंविद्भ्यस्तेभ्यः स्याच्चेतनः कथम् ॥ ६४ ॥

सजातीयं ह्युपादानं दृष्टं घटपटादिषु ।

मृदादीनां हि हेतूनां घटाद्यनुगमेक्षणात् ॥ ६६ ॥

साधनत्वम् । न च भवेत् ॥६४॥ प्रत्येकेत्यादि । प्रत्येकपक्षे पृथक् पक्षे^१ । जीवानां जीवपदार्थानाम् । भूत-
संख्या भूतानां पृथिव्यादीनां संख्या गणना । प्रसज्यते प्रशस्यते^२ (?) सहपक्षेऽपि योगपक्षपक्षेऽपि । असंविद्भ्यः ।
न विद्यते सवित् येषां तेभ्योऽचेतनेभ्यः । तेभ्यः भूतचतुष्टयेभ्यः^३ । चेतनः जीवपदार्थः । कथं केनप्रकारेण ।
स्यात् भवेत् न स्यादित्यर्थः । असं भुवि लिङ् ॥६५॥ सजातीयमित्यादि । घटपटादिषु घटश्च पटश्च घटपटौ
तौ आदौ^४ येषां तेषु घटपटादिपदार्थेषु । सजातीयं समानाजातिर्यस्य [तत्] सजातीयम्, 'जातेष्टः सामान्य-
वर्ति' इति छ-प्रत्ययः, समानजातियुक्तम् । उपादानं त्यक्तात्यक्तरूपम् उपादानम्^५ इति लक्षणम्, मुख्यकारण-
मित्यर्थः । दृष्टं दृश्यते स्म दृष्टम् । हि स्फुटम् । हि यस्मात् । मृदादीनां मृत्पिण्डादीनाम्^६ । हेतूनां मुख्यकार-
णानाम् । घटाद्यनुगमेक्षणात् घटादिषु कलशादिषु अनुगमस्यान्वयस्य ईक्षणात् दर्शनात् । इदं हेतुरूपम् ॥६६॥

नहीं हो सकते । क्यों ? सुनि-॥६४॥ यदि चार भूतोमें-से किसी भी एकको जीवकी उत्पत्तिमे हेतु मान लिया जाये तो जीवमे उसकी संख्याका प्रसंग आयेगा—जिस भूतसे जीवकी उत्पत्ति होगी, उसके प्रत्येक कणमे जीवोत्पादनकी शक्ति होगी या उनके समुदायमे ? यदि प्रत्येकमे, तो जितनी संख्या कणोंकी होगी, उतनी ही जीवोंकी संख्या होगी । किन्तु किसी भी एक शरीरमे अनेक जीवोंकी उत्पत्ति मानना ठीक नहीं; क्योंकि सभी जीवोंकी अलग-अलग इच्छाएँ उत्पन्न होगी, फलतः उन इच्छाओंकी पूर्तिके लिए सभी जीवोंमे सदा महाभारत छिड़ा रहेगा । यदि इस संख्याके प्रसंगसे बचनेके लिए किसी एक या चारो भूतोंके कण-समुदायमे जीवोत्पादनकी शक्ति मान ली जाये, तो यह भी ठीक नहीं; क्योंकि चाहे एक भूतके कण हो चाहे चारोके, वे सबके सब अचेतन हैं, और अचेतनसे चेतनकी उत्पत्ति हो नहीं सकती । ऐसा एक भी उदाहरण नहीं जो अचेतनसे चेतनकी उत्पत्ति सिद्ध करनेमे सहायक हो ॥६५॥ प्रत्येक कार्यकी उत्पत्तिमे उपादान और निमित्त ये दो कारण होते हैं । उनमे उपादान कारण सदा सजातीय ही होता है, यह नियम है । घटकी उत्पत्तिमे उपादान कारण मिट्टी है और कपड़ेकी उत्पत्तिमे तन्तु । मिट्टी घड़ेकी सजातीय है और तन्तु कपड़ेके । इन सजातीय उपादान कारणोंका घड़े और कपड़ेमे सदा अन्वय बना रहता है, जिसे हम सब देखते ही हैं । अतः चारो भूत चूँकि जीवके सजातीय नहीं, विजातीय हैं, इसलिए उन्हें जीवकी उत्पत्तिमे उपादान कारण नहीं मान सकते । उन चारोका जीवमे अन्वय भी तो हम नहीं देखते ॥६६॥

१. प्रत्येकभूताज्जीवो जायते-इति पक्षे । २ = भूतानां भावतो संख्या तावतो संख्या तदुत्पन्नानां जीवानामपि स्यादित्यर्थः । ३. श स आदि. । ४. = त्यक्तात्यक्तात्मरूपं यत्पूर्वापूर्वेण वर्तते । कालत्रयेऽपि तद् द्रव्यमुपादानमिति स्मृतम् । अष्टसहस्रो-२१० । ५. श स मृदघटादीनाम् ।

युज्यते व्यभिचारोऽपि न शृङ्गादेः शरादिना ।
 तत्रापि पुद्गलत्वेन सजातीयत्वसंभवात् ॥ ६७ ॥
 विजातिभ्योऽपि भूतेभ्यो जायते यदि चेतन ।
 पयसोऽपि भवेत्पृथ्वी तत्र तत्त्वचतुष्टयम् ॥ ६८ ॥
 न चान्यदस्त्युपादानं भूम्यादिव्यतिरेकतः ।
 भूतानां संहतिर्येन कल्प्येत सहकारिणी ॥ ६९ ॥

युज्यते इत्यादि । शृङ्गादेः विषाणादेः सकाशात्—विजातीयादपि शृङ्गादेः शराद्युत्पत्तिदर्शनात् । शरादिना बाणादिना^१ व्यभिचारोऽपि अनैकान्तिकोऽपि । न युज्यते न सव्ययते^३ । तत्रापि शरादावपि । पुद्गलत्वेन गलति पूरयतीति पुद्गल^४ तस्य भावः तेन अचेतनत्वेन । सजातीयत्व संभवात् समानजातियुक्तत्वस्य संभवात् सद्भावात् । इदमपि हेतुरूपम् । अचेतनेभ्योऽपि भूतेभ्यश्चेतनो जीवो जनिष्यते इति व्यभिचारिता न, मजातीया-देव सजातीयोत्पत्तिनियम इति चेत्, न युक्तम्, तत्रापि शरादिषु पुद्गलत्वेन^५ सजातीयत्वसंभवादिति भावः ॥६७॥ विजातिभ्योऽपीत्यादि^६ । यत्र कुत्रापि विजातिभ्योऽपि भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । चेतन जीवपदार्थः । जायेत उत्पद्येत । तत् तर्हि । पयसोऽपि जलादपि । पृथ्वी पृथिवी । भवेत् जायेत । तत्त्वचतुष्टय चत्वारोऽन्यथा अस्य चतुष्टयम् 'अवयवात्तयद्' तत्त्वानां चतुष्टयं तथोक्तम् । न नभवेत् । विजातीयाद्विजातीयोत्पत्तिरित्युक्ते भूतचतुष्टयस्यैकत्वापत्तिः, तेषामन्योन्योत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥६८॥ न चेत्यादि । उपादानकारणानि मा भूवन् सहकारिकारणानि भविष्यन्तीत्यपि युक्तं न भवति, भूतचतुष्टयमन्तरेण पदार्थान्तराभावादानुपादानसिद्धिप्रसगात् । तस्मात् कथं सहकारिकारणभावो भूतचतुष्टयस्येत्यभिप्रायेण न चान्यदपीत्याह । भूम्यादिव्यतिरेकतो भूम्यादिभ्यो व्यतिरेकतो भिन्नत्वात् । अन्यदपि अपरमपि । उपादानं मुख्यं कारणम् । न च न भवति । भूतानां पृथिव्या-

यदि यह कहा जाये कि 'सीग यद्यपि बाणका सजातीय नहीं है, फिर भी उससे बाण बनाया जाता है, अतः सजातीय ही उपादानकारण होता है, यह नियम कहाँ रहा ? वह तो व्यभि-चरित हो जाता है ।' तो यह भी ठीक नहीं, क्योंकि सीग पुद्गल है और बाण भी पुद्गल है, अतः दोनों सजातीय ही हैं, विजातीय नहीं । चारो भूत अचेतन हैं और जीव चेतन, अतः जीवकी उत्पत्तिमे वे सजातीय नहीं, विजातीय हैं ॥६७॥ यदि विजातीय भूतोसे भी जीव उत्पन्न हो जाये तो जलसे पृथिवीकी भी उत्पत्ति हो जाये, और ऐसी दशामे आपके चार भूत तत्त्व भी सिद्ध नहीं हो सकेंगे ॥६८॥ पृथिवी आदि चार भूतोको छोड़कर कोई पदार्थ जीवकी उत्पत्तिमे उपादानकारण नहीं है, जिससे भूत समुदायको उसकी उत्पत्तिमे सहकारी कारण माना जाय । अर्थात् यह नहीं कहा जा सकता कि जीवकी उत्पत्तिमे भूत समुदाय सहकारी कारण है । क्योंकि जीवकी उत्पत्तिमे यदि कोई उपादान कारण सिद्ध हो जाता तो भूत समु-दायको उसमे सहकारी कारण कल्पित किया जा सकता था । उपादानके बिना सहकारी कारण

१ अ आ इ कल्पेत । २ श स शरादीनां बाणादीनाम् । ३ आ^० वव्यते । ४. = पूरयति गलतीति पुद्गल पूरणाद् गलनाद्वा पुद्गल । ५ श स^० त्वेन न । ६ आ विजातीयेत्यादि । ७ श स^० त्पत्तिरिवतीभूतं ।

न चोपादानधर्मोऽपि काये कोऽप्यवलोक्यते ।

शरीरे तदवस्थेऽपि जीवे विकृतिदर्शनात् ॥ ७० ॥

घटादिकारणेष्वेतन्मृदादिषु न चेक्ष्यते ।

ततोऽनुमानबाधापि पक्षं व्याघ्रीव वीक्षते^३ ॥ ७१ ॥

दीनाम् । सहति समूहः । सहकारिणो सहकारिकारणभूताः । येन कथं कल्प्येत ? काकु ॥६९॥ न चेत्यादि । काये देहे । कोऽपि^१ उपादानधर्मः उपादानस्य मुख्यकारणस्य धर्मोऽपि स्वरूपमपि । न चावलोक्यते न च दृश्यते । शरीरे देहे^२ । तदवस्थेऽपि पूर्वाकारसहिते सत्यपि । जीवे जीवपदार्थः । विकृतिदर्शनात् विकृतेर्विकारस्य दर्शनात् अवलोकनात् ॥७०॥ घटादीत्यादि । घटादिकारणेषु घटादीनां कारणेषु मृदादिषु मृदादिर्येषां तेषु मृत्पिण्डादिषु । एतत् चैतन्यम् । न चेक्ष्यते नाङ्गीक्रियते । इष इच्छायाम् । कर्मणि लट् । ततो मृदादिषु चैतन्याभावादेव । अनुमानबाधापि अनुमानप्रमाणेन बाधापि^४ । व्याघ्रीव शार्दूलोव । पक्ष जीवो नास्तीति पक्षम् ।

कार्यकी उत्पत्ति नहीं कर सकता है ॥६९॥ यदि यह कहो कि जीवकी उत्पत्तिमे उसका शरीर उपादान कारण है, तो यह भी ठीक नहीं, क्योंकि आत्मामे उपादानरूप शरीरका स्वभाव नहीं देख पड़ता । उपादान कारणमे यदि कोई विकार उत्पन्न हो तो उसका प्रभाव कार्यपर अवश्य ही पड़ता है, किन्तु शरीरके ज्यो-के-स्यो बने रहनेपर भी जीवमे विकार देखा जाता है । यदि शरीर उपादान कारण होता तो उसके अविकृत रहनेपर जीवको भी अविकृत रहना चाहिए । उपादानका धर्म उपादेयपर अपना प्रभाव अवश्य ही डालता है । यदि शरीरको उपादान और आत्माको उपादेय मानते हैं, तो आत्मामे शरीरका कोई धर्म अवश्य देख पड़ना चाहिए, किन्तु नहीं देख पड़ता—शरीर आँखोंसे देख लिया जाता है, किन्तु आत्मा आँखोंसे कभी नहीं देखा जा सकता, शरीरमे अनेक विकार देखे जाते हैं, किन्तु वे आत्मामे नहीं देखे जाते; शरीरके बलमे न्यूनता देखनेपर भी आत्माके बलमे अधिकता देखी जाती है । अतः शरीर आत्माका उपादान कारण नहीं माना जा सकता है ॥७०॥ घट आदि पदार्थोंके जो मिट्टी आदि उपादान कारण हैं, उनमे यह बात नहीं देखी जाती कि मिट्टी आदि उपादान कारणमे विकार होनेपर भी घट आदिमे विकार न हो । अतः अनुमान बाधा भी आपके पक्षपर व्याघ्रीकी तरह क्रूर दृष्टि डाल रही है । चवालीसवे श्लोकमे तत्त्वोपप्लववादीने कहा था कि जीव पदार्थकी कोई प्रमाणसिद्ध सत्ता नहीं है । उसके 'जीव नहीं है' इस पक्षमे चौवनसे इकसठवें श्लोक तक प्रत्यक्ष-स्वसवेदन प्रत्यक्षसे बाधा दिखलाई थी । उसके पश्चात् बासठवे श्लोकसे बहत्तरवें श्लोक तक अनुमान बाधा दिखलाई गयी । स्वसवेदन प्रत्यक्षसे गर्भसे लेकर मरण पर्यन्त जीवकी सत्ता सिद्ध होती है और 'जीव अनादि और अनन्त है, क्योंकि वह सत् पदार्थ है और उसकी उत्पत्ति किसी अन्य पदार्थसे नहीं हुई है । जैसे भूत चतुष्टय' इस अनुमानसे जीवकी अनादिता और अनन्तता सिद्ध होती है और इसलिए यही अनुमान पूर्व पक्षीके पक्षमे बाधा उपस्थित करता है ॥७१॥

१ अ मद्योपादानधर्मोऽपि । २ म बाधादि । ३ अ व्याघ्रीवतीक्षते । ४ आ बापि । ५ श स शरीरो देही । ६ = घटादिकारणेषु मृदादिषु, एतद्भिन्नलक्षणत्वं नेक्ष्यते च, तत्तस्तस्मादनुमानबाधापि पक्षं वीक्षते । व्याघ्रीवत् । यथा प्रत्यक्षेण पक्षबाधा तथानुमानतोऽपीति रहस्यम् ।

हेतुश्चानुपलम्भादिरसिद्धोऽभावसाधने ।
 तस्य स्ववेदनाध्यक्षादुपलम्भस्य संभवात् ॥ ७२ ॥
 न चात्मभूतयोरैक्यं चिदचिद्रूपभेदतः ।
 विभिन्नप्रतिभासित्वाद्भेदलक्षणसंभवात् ॥ ७३ ॥
 इत्थमात्मनि संसिद्धेऽनित्यत्वैकान्तकल्पना ।
 तस्यान्यैः क्रियते तेऽपि प्रत्यक्षेणैव बाधिताः ॥ ७४ ॥
 यतः स्ववेदनादात्मा^१ सुखदुःखादिपर्ययै ।
 विवर्तमानः सततं प्रतिप्राणि प्रकाशते ॥ ७५ ॥

वीक्षते पश्यति । ईक्षि दर्शने । लट् ॥७१॥ हेतुरित्यादि । अभावसाधने अभावस्य नास्तित्वस्य साधने । अनुपलम्भादि अप्रमेयत्वादि । हेतु साधनम् । असिद्ध असत्सत्तानिश्चयरूप । कस्मादित्युक्ते, तस्य चैतन्यस्य, स्ववेदनाध्यक्षात् स्ववेदनं तच्च तदध्यक्षं च प्रत्यक्षं च तस्मात्, स्वसंवेदनप्रत्यक्षादित्यर्थः । उपलम्भस्य अस्तित्वस्य । संभवात् सद्भावात् ॥७२॥ न चेत्यादि । चिदचिद्रूपभेदतः^२ विच्च अविच्च चिदचितो तयो रूप भेदस्तस्मात् ततः, चेतनाचेतनस्वरूपविशेषात् । विभिन्नप्रतिभासित्वात् विभिन्नेन भेदेन प्रतिभासत्वात् प्रकाशत्वात् । भेदलक्षणसंभवात् भेदलक्षणस्य संभवात् सद्भावात् । आत्मभूतयोः चेतनाचेतनयोः । ऐक्यम् अभेदः । न च नच भवति ॥७३॥ इत्थमित्यादि । इत्थम् अनेन प्रकारेण^३ । आत्मनि चैतन्यपदार्थः । संसिद्धे निष्पन्ने-सति । तस्य जीवपदार्थस्य । यै बादिभिः । नित्यत्वैकान्तकल्पना नित्यत्वमेवैकान्तं तस्य कल्पना । क्रियते विधीयते । तेऽपि बादिनः । प्रत्यक्षेणैव प्रत्यक्षप्रमाणेनैव । बाधिता बाध्यन्ते स्म बाधिता । नत-प्रत्ययः ॥७४॥ यत इत्यादि । यतः यस्मादित्युक्ते । सुखदुःखादिपर्ययैः^४ सुखं च दुःखं च सुखदुःखे ते आदि^५ येषां ते च ते पर्यायाश्च^६ तैः सुखदुःखादिपरिणामैः । सततम् अनवरतम् । विवर्तमानं प्रवर्तमानं विक्रुर्वाणो वा । आत्मा जीवपदार्थः । स्ववेदनात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षात् । प्रतिप्राणि प्राणिषु प्राणिषु प्रतिप्राणि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

जीवका अभाव सिद्ध करनेके लिए तत्त्वोपप्लववादीने जो अनुपलम्भ ('अनुपलम्भात्'—'उप-लब्धि न होनेसे' यह) हेतु दिया है, वह असिद्ध है; क्योंकि स्वसंवेदन प्रत्यक्षसे उसका सद्भाव सिद्ध है ॥७२॥ दूसरो बात यह है कि जीव तथा भूतोमे एकता नही मानी जा सकती, क्योंकि उनके स्वरूप भिन्न-भिन्न हैं—जीवका स्वरूप चेतन और भूतोका स्वरूप अचेतन है । जीव और भूतोका पृथक्-पृथक् प्रतिभास होता है । जिस प्रकार भिन्न-भिन्न प्रतिभास होनेसे पृथ्वी आदि चार भूतोको पृथक्-पृथक् स्वीकार किया है, इसी प्रकार जीवका भी तो भूतोसे भिन्न प्रतिभास होता है । अतः उसे भी भूतोसे भिन्न मानना चाहिए । जीव और भूतोमे भेद सिद्ध करनेवाले उनके भिन्न लक्षण पाये जाते हैं ॥७३॥ इस प्रकार जीवकी सिद्धि हो जानेपर जो (सांख्य) लोग उसे सर्वथा नित्य मानते हैं, उनका भी खण्डन प्रत्यक्षसे ही हो जाता है ॥७४॥ क्योंकि प्रत्येक प्राणी स्वसंवेदन प्रत्यक्षसे यह सदैव अनुभव करता है कि उसकी आत्मा कभी सुखकी अवस्थाको और कभी दुःखकी अवस्थाको प्राप्त होता है—उसकी सुख-दुःखकी अवस्था बदलती रहती है । आत्मा द्रव्य है और सुख-दुःखादि उसकी पर्यायें हैं । गुण और पर्यायोंके समुदायकी द्रव्य कहते हैं । पर्यायोंके परिवर्तनका प्रभाव द्रव्य-पर भी पड़ता है । अतः पर्यायोंकी अनित्यताके कारण द्रव्य भी कथञ्चित् अनित्य ठहरता है ।

१ म^१ दत्तावात्या । २ श स जीवविद्रुं । ३ आ श स^३ वारेणेत्यम् । ४ आ श स^४ पर्यायै ।
 ५ = आदौ । ६ = पर्यायाश्च ।

सुखदुःखादिपर्याया जीवान्न च विभेदिनः ।
 तस्यायमिति^१ सम्बन्धकल्पनानुपपत्तिः ॥ ७६ ॥
 नित्यस्यानुपकारित्वात्समवायो न युज्यते ।
 उपकाराश्रया सर्वा सम्बन्धसमवस्थितिः ॥ ७७ ॥
 उपकारोऽपि भिन्नत्वात्तस्येति कथमुच्यते ।
 उपकारान्तरापेक्षा विदध्यादनवस्थितिम् ॥ ७८ ॥

प्रकाशते प्रतिभासते । काशि दीप्तौ लट् ॥७५॥ सुखेत्यादि । सुखदुःखादिपर्याया, सुखदुःखादिपरिणामाः । जीवात् चैतन्यपदार्थात् । विभेदिन अत्यन्त भिन्नरूपा^२ । न च न च भवन्ति । कस्मादिति चेत्—तस्य जीवपदार्थस्य अयम् इति^३ एष पर्याय इति सम्बन्धकल्पनानुपपत्तेः सम्बन्धस्य समवायादेः कल्पनाया, अनुपपत्तेरभावात् ॥७६॥ नित्यस्येत्यादि । समवायसम्बन्धो वर्तते इत्युक्ते—नित्यस्य सर्वथा नित्यपदार्थस्य । अनुपकारित्वात् उपकाररहितत्वात् । समवायः समवायाख्यसम्बन्धः । न युज्यते न सम्बध्यते । वृजृब् योमे कर्मणि लट् । सर्वा समस्ता । सम्बन्धसमवस्थिति, सम्बन्धस्य समवायादेः समवस्थितिः संप्राप्तिः । उपकाराश्रया उपकार एवाश्रय आधारा यस्या सा तथोक्ता ॥७७॥ उपकार इत्यादि । उपकारोऽपि प्रकृतोपकारोऽपि । भिन्नत्वात् उपकारिण सकाशात् सर्वथा भिन्नत्वात् पृथक्त्वादित्यर्थः । तस्येति तस्य उपकारिणोऽयमुपकार इति । कथं केन प्रकारेण । उच्यते भाष्यते । ब्रूब् व्यक्ताया वाचि कर्मणि लट् । 'अस्ति ब्रूवोर्भूवचौ' इति वचादेशः । 'इत्या—' इत्यादिना य इग् रूपस्य वकारस्य इग्रूप उकारादेशः । उपकारान्तरापेक्षप्रकृतोपकारादन्य उपकार उपकारान्तर तस्यापेक्षा वर्तते चेत् न ।

अतः उसे सर्वथा नित्य मानना ठीक नहीं ॥७५॥ सुख-दुःख आदि अवस्थाएँ जीवसे भिन्न नहीं हैं । यदि इन अवस्थाओंको जीवसे भिन्न माना जाये तो 'ये अवस्थाएँ—पर्यायें इस जीवकी हैं' इस प्रकारके सम्बन्धकी कल्पनाएँ नहीं हो सकती ॥७६॥ यदि कहा जाये कि पर्यायोंके साथ जीवका समवाय सम्बन्ध है तो यह कहना ठीक नहीं, क्योंकि वैशेषिक लोग समवायको सर्वथा नित्य मानते हैं । सर्वथा नित्य होनेसे वह किसीका उपकार नहीं कर सकता । फलतः समवाय सम्बन्धसे भी पर्यायोंके साथ जीवका सम्बन्ध नहीं हो सकता । उपकारके आधारपर ही सम्बन्धोंकी व्यवस्था की जाती है । जब समवाय उपकार नहीं कर सकता, तो वह द्रव्य और पर्यायोंके बीच कैसे माना जा सकता है ? ॥७७॥ अच्छा, थोड़ी देरको यह मान भी लें कि समवाय उपकार करता है, तो उपकार तो अभी-अभी उत्पन्न हुआ है, अतः वह अनित्य है और समवाय नित्य है । ऐसी स्थितिमें उपकारको समवायसे भिन्न मानना होगा । भिन्न मान लेनेपर 'यह उपकार समवायका है' वह कैसे सिद्ध होगा ? यदि प्रस्तुत समवायका उसके उपकारके साथ सम्बन्ध सिद्ध करनेके लिए दूसरे समवायको माना जाय, तो फिर यह प्रश्न होगा कि दूसरे समवायका उसके उपकारके साथ सम्बन्ध कैसे होगा ? इसके उत्तरमें भी यह कहा जाय कि तीसरा समवाय मान लिया जायगा तो फिर वही प्रश्न होगा । फलतः अनवस्था हो

१. अ आ इ क ख ग घ ङ तस्यामी इति । २. आ श स 'त्यन्तभिन्न' । ३. 'तस्यायमिति' टीकाकृद-भिमत पाठ, सर्वासु प्रतिषु 'तस्यामी इति' इत्येव समुपलभ्यते । पञ्जिकायामपि 'तस्यामी इति' इति वर्तते—'ते च सुखदुःखादि पर्याया जीवात् सर्वथा विभेदिन इति चेत्, न, भेदे सति 'तस्यामी' इति सम्बन्धानुपपत्तेः ।'

स्यादभिन्नस्ततो जीवः सुखदुःखादिपर्ययैः ।

तथा च परिणामित्वात्कथं कूटस्थनित्यता ॥ ७९ ॥

एतेन जडतां तस्य ब्रुवाणा विनिवारिताः ।

चिद्रूपसुखदुःखादिपर्यायरैक्यसंभवात् ॥ ८० ॥

न चाप्यकर्तृता तस्य बन्धाभावादिदोषतः ।

कथं ह्यकुर्वन्बध्येत कुशलाकुशलक्रियाः ॥ ८१ ॥

अनवस्थिति^३ मूलक्षयकरीम्^३ । विदध्यात् कुर्यात् । दुष्कृतं धारणे च कर्त्तरि लिङ् ॥७८॥ स्यादित्यादि । ततः
अनवस्थादोषात् । जीवः चैतन्यपदार्थः । सुखदुःखादिपर्ययैः सुखदुःखादिपरिणामरूपैः । अभिन्नः अभेदरूपः ।
स्यात् यदि भवेत् । असंभुवि लिङ् । तथा च परिणामित्वात् पूर्वाकारः त्यज्युत्तराकारमवाप्नोति
केनचित्प्रकारेण तिष्ठतीति परिणामो तस्मात् परिणामरूपपर्यायादभिन्नत्वात् नित्यस्य कूटस्थनित्यता त्रिकाल-
व्याप्तिरूपनित्यत्वम् । कथं केन [प्रकारेण] स्यात्^४ ? ॥७९॥ एतेनेति । एतेन^५ अनेन नित्यत्वाभावेन ।
तस्य जीवस्य । जडताम् अज्ञत्वम् । ब्रुवाणा भाषमाणा । विनिवारिताः निराकृता । कस्मादिति चेत्—चिद्रूप-
सुखदुःखादिपर्यायैः चित्तैश्चेतनाया रूपैः सुखदुःखादिभिः सुखदुःखप्रमुखैः पर्यायैः परिणामैः । ऐक्यसंभवात् ऐक्यस्य
एकत्वस्य संभवात् सद्भावात्, चेतनास्वरूपसुखदुःखादिपरिणामैरभिन्नत्वादित्यर्थः ॥८०॥ न चेति । तस्य
जीवपदार्थस्य । अकर्तृना पुण्यपापाद्यकर्तृत्वम् । न च न च भवति । बन्धाभावादिदोषतः बन्धस्य पुण्यपापादि-
बन्धस्याभावः तथोक्तः स एवादिपर्ययस्य, बन्धाभावादिश्चासौ दोषश्च तस्मात् ततः । कुशलाकुशलक्रियाः पुण्यपाप-
कर्माणि । अकुर्वन् न करोतीत्यकुर्वन् । शतृ प्रत्ययः । कथं हि येन हि (केन प्रकारेण हि) । बध्येत^६ । बधि

जायगी ॥७८॥ इसलिये यह सिद्ध है कि सुख-दुःख आदि पर्यायोंके साथ जीवका कथञ्चित्
अभेद है । और इसीलिये यह निश्चित है कि वह परिणमनशील है । ऐसी स्थितिमें जीव
कूटस्थ नित्य कैसे हो सकता है ? ॥७९॥ 'सुख-दुःख आदि पर्यायों आत्मासे भिन्न हैं' इस
सिद्धान्तके खण्डनसे आत्माको जड माननेवालोंका भी खण्डन हो जाता है । क्योंकि चेतन स्वरूप
सुख-दुःख परिणामोंके साथ उसका अभेद सम्भव है (भेद^३ नहीं) ॥८०॥ सांख्योका जीवको
अकर्त्ता मानना भी ठीक नहीं, क्योंकि अकर्त्ता माननेसे कर्मबन्धका अभाव हो जायगा । ध्यान
देनेकी बात है, यदि जीव अच्छे-बुरे काम नहीं करेगा तो उसे पुण्य-पापका बन्ध कैसे
होगा ? अच्छे काम करनेसे पुण्य बन्ध होता है और बुरे काम करनेसे पापबन्ध । जीवको
अकर्त्ता माननेसे ये बन्ध नहीं होंगे और बन्धके न होनेपर मोक्ष कैसे होगा ? ॥८१॥

१ अ आ इ क ख ग घ म तथापि । २ = अस्ति नित्यस्योपकारित्वमिति चेत्, तस्मादुपकारोऽभिन्नो
भिन्नो वा ? अभिन्नश्चेत् तत्समः, भिन्नश्चेत् सन्नवासिद्धिः । उपकारान्तरमपेक्ष्य सन्नधकरणेऽनवस्थितिः
स्यात् । ३ = 'मूलक्षयकरीमातुरनवस्था च दूषणम् ।' ४ = 'परिणामप्रबलुप्तिश्च नित्यत्वेकान्तबाधिनो ।'
५ = एतेन कूटस्थतानिराकरणेन तस्यात्मनो जडतामज्ञत्व ब्रुवाणा नैयायिकविशेषा विनिवारिता—प्रक्षिप्ता,
चिद्रूपसुखदुःखादिपर्यायविवर्तैरेक्यसंभवात्, परिणामित्वेनैक्यघटनात् । ६ श स चेतश्चेत् । ७ = तर्हि
आत्माऽकर्त्ता—इति चेत् तस्यात्मनोऽकर्तृतापि न च, बन्धाभावादिदोषात् । हि यस्मात् । कुशलाकुशलक्रिया —
मनोज्ञामनोज्ञकार्याणि अकुर्वन्नात्मा कथं बध्येत ? न कथमपि । ८ श स 'कर्मणो । ९ = बद्धो भवेत् ।
१० वैशेषिक लोग यह मानते हैं कि सुख-दुःख आदि आत्मासे भिन्न हैं और वे यह भी मानते हैं कि
ज्ञान आत्मासे भिन्न है । इनकी यह भी मान्यता है कि आत्मा स्वयं न आत्मा है और न अनात्मा, किन्तु
आत्मत्वके समवायसे आत्मा है ।

भुक्तिक्रियायाः कर्तृत्वं भोक्तात्मेति स्वयं वदन् ।
 तदेवापह्नुवानः सन्निक न जिह्नेति कापिलः ॥ ८२ ॥
 अचेतनस्य बन्धादिः प्रधानस्याप्ययुक्तिकः ।
 तस्मादकर्तृता पापादपि पापीयसी मता ॥ ८३ ॥
 चित्तसंततिमात्रत्वमप्ययुक्तं प्रकल्पितम् ।
 संतानिव्यतिरेकेण यतः काचिन्न संततिः ॥ ८४ ॥
 व्यतिरेकेऽपि नित्यत्वं संतानस्य यदीष्यते ।
 प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्क्षणिकैकान्तवादिनाम् ॥ ८५ ॥

बन्धने कर्मणि लिङ् ॥ ८१ ॥ भुक्तीति । आत्मा जीवपदार्थः । भोक्ता सुखादिभोक्ता । इति एवम् । भुक्ति-
 क्रियाया भुक्तेरनुभवस्य क्रियाया कार्ये । कर्तृत्वं स्वतन्त्रत्वम् । स्वयं वदन् वदतीति वदन् ब्रुवन् । कापिल
 साख्य । तदेव कर्तृत्वमेव । अपह्नुवान सन् अपह्नुते इति अपह्नुवान अपलपन् सन् । किं किं निमित्तम् ।
 न जिह्नेति लज्जा न प्राप्नोति । ह्यो लज्जाया लट् । आत्मनः स्वयं कर्तृत्वोपगमाभावे भोक्तृत्व न घटते इति
 तात्पर्यम् ॥ ८२ ॥ अचेतनस्येति^१ । अचेतनस्य अचेतनद्रव्यस्य । प्रधानस्यापि प्रकृतितत्त्वस्यापि । अयुक्तितः^२
 अयुक्तेरयुक्तितः । प्रधानस्य शुभाशुभकर्मकरणे युक्तेरसम्भवात् । बन्धादि कर्मबन्धादिः । न न भवति । तस्मात्
 युक्तेरसम्भवात् । अकर्तृता अकर्तृत्वम् । पापादपि कष्टादपि । पापीयसी^३ अतिशयेन पःपरूपेति । मता मन्यते स्म
 मता ज्ञाता ॥ ८३ ॥ चित्तेति । यत यस्मात् । सतानिव्यतिरेकेण सतानिनमन्तरेण । काचित् एका । सतति ।
 सतान् । न न भवति । चित्तसततिमात्र [त्व-] मपि चित्तस्य चेतसः^४ सततिरेव सततिमात्रं तस्य भावः
 तत्त्वम् । तदपि^५ अयुक्तप्रकल्पितम् अयुक्तेन युक्तिरहितेन प्रकल्पित विहितम् ॥ ८४ ॥ व्यतिरेक इति । व्यति-
 रेकेऽपि सतानिव्यतिरेकेऽपि^६ सति । सतानस्य सतते । नित्यत्वं स्थिरत्वम् । यदीष्यते यद्यङ्गीक्रियते । तर्हि ।

‘आत्मा भोक्ता है’ यह कहकर साख्यने स्वयं ही यह स्वीकार कर लिया कि वह ‘भुक्ति’ क्रियाका
 कर्त्ता है, किन्तु फिर भी उसके कर्त्तृत्वको छिपाते हुए उसे क्यों सकोच नहीं होता ? आत्माको
 कर्त्ता माने बिना उसे भोक्ता नहीं माना जा सकता ॥ ८२ ॥ यदि यह कहा जाय कि यह प्रधान-
 प्रकृतिके बन्ध आदि होते हैं, तो यह भी युक्तिसङ्गत नहीं, क्योंकि वह अचेतन है । अचेतन-
 को न बन्ध होता है और न मोक्ष । इसलिए आत्माको अकर्त्ता मानना पाप है, पाप ही नहीं
 महापाप है ॥ ८३ ॥ बौद्ध लोगोकी कल्पना है कि केवल चित्त सन्तान—ज्ञानधारा ही आत्मा
 है, यह भी असङ्गत है, क्योंकि सन्तानी—सन्तानवान् द्रव्यके बिना कोई भी सन्तान—गुण
 या पर्याय सम्भव नहीं । गुण, द्रव्यको आश्रय बनाकर उसीमें रहते हैं । द्रव्यके बिना गुण
 नहीं रह सकते, यह सभी दार्शनिक स्वीकार करते हैं । बौद्ध ज्ञानकी धाराको ही आत्मा
 मानते हैं, किन्तु ज्ञानकी धारा तो गुण है, अतः गुणी-आत्माके बिना गुण-ज्ञानधाराकी सत्ता
 कैसे रह सकती है ? ॥ ८४ ॥ यदि आप सन्तानको सन्तानीके अभावमें भी मानते हैं, तो हम
 आपसे पूछते हैं कि वह सन्तान नित्य है या अनित्य ? यदि आप नित्य मानते हैं, तो आपकी

१ ‘अ सत्तादि’ । २. ‘भुक्तिक्रियाया’ इति टीकाकारधृतः पाठ । सर्वासु प्रतिषु तु ‘भुक्तिक्रियाया’
 इत्येव दृश्यते । ३ आ श स चेतनेति । ४ अयमपि पाठ टीकाकृताधृत, प्रतिषु तु ‘अयुक्तिक’ इत्येव
 समुपलभ्यते । ५ = नन्वात्मा न बध्यते, इति चेत्, न, अचेतनस्य प्रधानस्य बन्धादिरप्ययुक्तिक,
 चेतन एव बध्यते—इत्यर्थः । तस्मादात्मनोऽकर्तृता पापादपि पापीयसी । ६ = ज्ञानस्य । ७ प्रतिषु तु
 ‘अयुक्त’ इत्येवास्ति । ८ = सतानिन सकाशाद् भिन्नत्वेऽपीत्यर्थः ।

क्षणिकत्वेऽपि संतानिपक्षनिक्षिप्तदूषणम् ।

कृतनाशादिकं तस्य सर्वमेव प्रसज्यते ॥ ८६ ॥

न च व्यापकता तस्य घटनामुपद्वौकते ।

स्वसंचिदितरूपस्य बहिर्देहादवेदनात् ॥ ८७ ॥

तस्मादनादिनिघनः स्थितो देहप्रमाणकः^१ ।

कर्ता भोक्ता चिदाकारः^२ सिद्धो जीवः प्रमाणतः ॥ ८८ ॥

क्षणिकैकान्तवादिना सर्वं क्षणिकमिति क्षणिकैकान्तवादिशौगतानाम्^३ । प्रतिज्ञाहानिदोषः^४ प्रतिज्ञायाः सगरस्य^५ हानिरेव दोषः । स्यात् मत्रेत् । नित्यत्वाङ्गीकारादेव क्षणिकैकान्त इति प्रतिज्ञाहानिदोषः ॥८५॥ क्षणिकत्व हृति । क्षणिकत्वेऽपि सतानस्य क्षणिकघर्मवत्त्वेऽपि । तस्य आत्मनः । कृतनाशादिकं कृतस्य पापादे नाशादिकं कृतनाशाकृताभ्यागमादिकम्^६ । सर्वमेव सकलमेव ।^७ सतानिपक्षनिक्षिप्तदूषणं सतानस्य^८ पक्षे निक्षिप्तं प्रोक्तं तच्च तद्दूषणं च तथोक्तम् । प्रसज्यते प्राप्यते ॥८६॥ न चेति । तस्य जीवस्य । व्यापकता विभुत्वम् । घटना व्यापृतिम् । न चोपद्वौकते नोपयाति । स्वसंचिदितरूपस्य स्वेन संचिदितं ज्ञातं रूपं स्वरूपं यस्य तस्य । देहात् शरीरात् । बहिः बाह्ये । अवेदनात् अदर्शनात्^९ । आत्मनो व्यापकत्वे देहादपि बहिः दृश्यतामित्यर्थः ॥८७॥ तस्मादिति । तस्मात् देहाद्विर्दर्शनं न भवति यस्मात् तस्मात्^{१०} अनादिनिघन आदिश्च निघनश्च आदिनिघने, न विद्येते आदिनिघने यस्य स तथोक्तः, अद्यन्तरहित इत्यर्थः । स्थितः नित्यरूपः । देहप्रमाणकः देह एव प्रमाणं यस्य तथोक्तः, स्वीकृतदेहप्रमाण इत्यर्थः । कर्ता पुण्यपापयोः कर्ता । भोक्ता पुण्यपापजनित-सुखदुःखादीनां भोक्ता भुजान् । चिदाकारः चिदेवाकारो यस्य तथोक्तः, चैतन्यरूप इत्यर्थः । प्रमाणतः प्रत्यक्षादि-

यह प्रतिज्ञा कि 'सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्'—'सभो पदार्थं क्षणिक है, क्योंकि वे सत् हैं' टूट जायगी, और प्रतिज्ञाका भङ्ग (टूटना) एक महान् दोष है, जिससे आप नहीं बच सकेंगे ॥८५॥ यदि इस दोषसे बचनेके लिए आप सन्तानको क्षणिक स्वीकार करते हैं, तो क्षणिक सन्तानीके माननेमे जो कृतनाश आदि दोष दिये जाते हैं, वे सब-के-सब सन्तानमे भी आयेंगे—यदि सन्तान क्षणिक मानी जाय तो जो सन्तान क्षण अच्छे-बुरे कर्म करेगा, वह दूसरे क्षणमे तो रहेगा नहीं, फलतः जो दूसरे क्षणमें उत्पन्न होगा, वह उसके फलको भोगेगा । ऐसी अवस्थामे करनेवाले सन्तान क्षणको कृतनाश और न करनेवाले भोक्ता सन्तान-क्षणको अकृताभ्यागमका दोष लगेगा ॥८६॥ कुछ दार्शनिक आत्माको व्यापक मानते हैं । किन्तु उनका यह मानना ठीक नहीं, क्योंकि उसकी व्यापकता सिद्ध नहीं होती । शरीरके भीतर उसकी सत्ता स्वसवेदन प्रत्यक्षसे सिद्ध है पर शरीरके बाहर रहनेवाली आत्माकी सत्ता स्वसवेदन प्रत्यक्षसे सिद्ध नहीं है ॥८७॥ अतः प्रमाणके आधारपर जीव अनादि—आदिग्रहित, अनिघन—अन्तरहित, नित्य, शरीर-प्रमाण, अच्छे-बुरे कर्मोंका कर्ता तथा उनके फलका भोक्ता और चेतनास्वरूप सिद्ध होता

१ अ आ इ प्रमाणतः । २ अ आ इ चिदाकारः । ३ = क्षणिकैकान्त वदन्तोत्येवं शोला क्षणिकैकान्तवादिन तेषां शौगतानामित्यर्थः । ४ = सतानिपक्षनिघनात् सन्ततिभिन्नाभिन्ना वा ? यद्यभिन्ना तर्हि तत्समा, अभिन्ना चेत्, नित्याऽनित्या वा ? नित्यत्वे क्षणिकैकान्तवादिना प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात् । 'सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्' इति तेषां प्रतिज्ञा । ५ आ अङ्गस्य । ६ = 'कृतप्रणाशाकृतकर्मभोगभवप्रमोक्षस्मृतिभङ्ग-दोषान् । उपेक्ष्य साक्षात् क्षणभङ्गमिच्छन्तो महासाहसिकः परोऽसौ ।' ७ आ श स सतान् । ८ = सतानिपक्षनिघनः । ९ = अननुभवात् । १० = उक्तविवेचनात् ।

येऽप्यजीवादयो भावास्तदपेक्षा व्यवस्थिताः ।
 तेऽपि सप्रति संसिद्धास्तत्र तत्त्वमुपप्लुतम् ॥ ८९ ॥
 जीवाजीवादिषड्वर्गं प्रतिपद्यापरे पुनः ।
 मोक्षे विप्रतिपद्यन्ते मीमांसापक्षपातिनः ॥ ९० ॥
 तेषामप्यनुमाबाधा परिधावति पृष्ठतः ।
 यतः कर्मक्षयो मोक्षः स च सिद्धोऽनुमानतः ॥ ९१ ॥
 तथाहि क्वचिदप्यस्ति पुंसि कृत्स्नावृतिक्षयः ।
 तत्कार्यसकलज्ञत्वस्यान्यथानुपपत्तितः ॥ ९२ ॥

प्रमाणात्^१ जीव आत्मा । सिद्ध निश्चितः ॥८८॥ ये इति । येऽपि तदपेक्षा तस्यापेक्षा येषां ते तदपेक्षा जीवतत्त्वव्यपेक्षा^२ । अजीवादय न विद्यन्ते जीवो यस्य स एवादिर्येषां ते तयोक्ता अजीवप्रमुखा^३ । भावा, पदार्था । व्यवस्थिता^४ स्थापिता । स्युरित्यव्याहारः । तेऽपि अजीवादयोऽपि । सप्रति इदानीम् । संसिद्धा प्रमाणप्रसिद्धा । तत् तस्मात् कारणात् । तत्त्व द्रव्यम् । उपप्लुत^५ बाधितम् । न न भवति ॥८९॥ जीवेति । मीमांसापक्षपातिनः मीमांसाया मीमांसेति नामधेयशास्त्रस्य पक्षेऽङ्गोकारे पातिनः प्रवर्तमाना । अन्यवादिन अपरे केचित्^६ । जीवाजीवादिषड्वर्गं जीवाजीवादोना षण्णा वर्गम् । प्रतिपद्य प्रतिपदन पूर्वं^७ । पुनः पश्चात् अङ्गीकृत्य । मोक्षे परमनिर्वाणे । विप्रतिपद्यन्ते विवादः कुर्वन्ति, जीवस्य मोक्ष एव नास्त्येति विवदन्ते इत्यर्थः । पदि गतो लट् ॥९०॥ तेषामिति^८ । यत यस्मात् । कर्मक्षयः कर्मणा क्षयो नाशः । मोक्ष परमनिर्वाण, पुण्यमापकर्मणा प्रवृत्त एव मोक्ष इत्यर्थः । न च [स च] मोक्षः । अनुमानतः अनुमानप्रमाणात्, दोषावरणयोर्हानिः क्वचित् पुंसि निःशेषास्त्यतिशायनादित्यनुमानादित्यर्थः^९ । 'वक्ष्येत्वाभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष' इति सूत्रकारवचनाच्च । सिद्ध निश्चितः । तेषामपि मीमांसकानामपि । पृष्ठतः पृष्ठे पृष्ठतः पश्चाद्भागे । अनुमाबाधा अनुमानबाधा । परिधावति परिपलायते, कथमपि न मुञ्चतीति भावः । सृ गतो लट् । 'सर्ते षो वेगे'^{१०} इति धावादेशः ॥९१॥ तथेति । तथाहि-उक्तार्थं विवृणोति । क्वचिदपि कस्मिंश्चिदपि । पुंसि पुरुषविशेषे । कृत्स्नावृतिक्षयः कृत्स्नायाः समस्ताया आवृतेरावरणस्य क्षयो नाशः । अस्ति वर्तते । तत्कार्यसकलज्ञत्वस्य तस्य समस्तावरणक्षयस्य कार्यस्य सकलज्ञत्वस्य सर्वज्ञ-

है ॥८८॥ इस प्रकार जीवकी सत्ता सिद्ध हो जानेपर, उसकी अपेक्षा रखनेवाले अन्य अजीव आदि पक्ष । भी प्रस्तुत प्रसङ्गमे सिद्ध हो जाते हैं, और उन सभी पदार्थोंके सिद्ध हो जाने-पर यह निश्चित हुआ कि तत्त्वोपप्लवादीका कहना ठीक नहीं । तत्त्वोपप्लव वादी सभी तत्त्वो-को बाधित मानता है ॥८९॥ मीमांसक लोग जीव-अजीव आदि छहो पदार्थोंको स्वीकार करते हैं, किन्तु वे मोक्षके विषयमे विवाद करते हैं-मोक्ष नहीं मानते ॥९०॥ मीमांसकोका यह विवाद ठीक नहीं, क्योंकि अनुमान बाधा उनका पीछा कर रही है । कारण कि समस्त कर्मोंके क्षयको मोक्ष कहते हैं, जो अनुमान प्रमाणसे सिद्ध है ॥९१॥ वह इस प्रकार सिद्ध है-किसी भी पुरुषमे समस्त आवरणोका क्षय हो जाता है, क्योंकि आवरणोका क्षय हुए बिना उसमे सर्वज्ञता नहीं हो सकती । कार्यसे कारणका अनुमान किया जाता है, यह निश्चित है । प्रस्तुत प्रसङ्गमे कर्मोंका क्षय कारण है और सर्वज्ञता उसका कार्य है । पुरुषमे सर्वज्ञता

१ श स 'क्षप्रमा' । २. आ 'त्वस्यापेक्षा' । ३ 'प्लुतं' । ४. = अपरे अन्ये केचित्, मीमांसका इत्यर्थः । ५ = पश्चात् किञ्चित् । ६ आ प्रती केवल 'तेषामिति' इति समुपलभ्यते । ७. = 'दोषा-वरणयोर्हानिनिःशेषास्त्यतिशायनात् । क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षय ॥' । ८. आ 'सर्ते षो वेगे' । ९ श स 'सुते षो वेगे' ।

सर्वज्ञत्वं न चासिद्धं कस्यचिद्बाधकात्ययात् ।
 सर्वत्र बाधकाभावादेव वस्तुव्यवस्थितिः ॥ ८३ ॥
 न तस्य बाधकं तावत्प्रत्यक्षमुपपद्यते ।
 तस्याक्षजत्वादत्यक्षे न विधिर्न निषेधनम् ॥ ८४ ॥
 न चानुमानं तद्बाधां विधातुं भवति क्षमम् ।
 तल्लिङ्गं पुरुषत्वादि व्यभिचारि यतोऽखिलम् ॥ ९५ ॥
 यथाहि पुरुषत्वेऽपि वेदार्थज्ञानगोचरः ।
 कस्याप्यतिशयस्तद्वत्सर्वार्थज्ञानगोचरः ॥ ८६ ॥

त्वस्य । अन्यथानुपपत्तिरन्यथा सकलावरणक्षयाभावे^१ अनुपपत्तिरसंभवान् ॥९२॥ सर्वज्ञत्वमिति ।
 कस्यचित् पुरुषस्य । सर्वज्ञत्व सकलज्ञत्वम् । असिद्धम् अनिश्चितम्^२ । न च नच भवति । बाधकात्ययात्
 बाधकाभावात् । सर्वत्र सर्वस्मिन् सर्वत्र, सर्वस्मिन् अनुमानादौ । वस्तुव्यवस्थितिः वस्तुनः पदार्थस्य व्यवस्थिति
 सिसिद्धि^३ । बाधकाभावादेव बाधकस्यासंभवादेव ॥९३॥ नेति । तस्य सर्वज्ञत्वस्य । तावत् प्रथमम् । प्रत्यक्षं
 प्रत्यक्षं प्रमाणम् । बाधक बाधकारकम् । न उपपद्यते नोपयाति^४ भवितु । तस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्य ।
 अक्षजत्वात् इन्द्रियोत्पन्नत्वात् । अप्रत्यक्षे अतीन्द्रियविषयपदार्थे । विधिर्न विधिर्न भवति । निषेधनं च निषेध-
 नमपि न भवति ॥९४॥ न चेति—‘अनुमानं च अनुमानप्रमाणमपि । तद्बाधा तस्य सर्वज्ञत्वस्य बाधाम् ।
 विधातुं कर्तुम् । क्षमं समर्थम् । न भवति न वर्तते ।’ यत यस्मात् । अखिलं समस्तम् । पुरुषत्वादि—कश्चित्
 सर्वज्ञो न भवति पुरुषत्वात् शिर पाण्यादिमत्त्वात् रथ्यापुरुषवदिति । तल्लिङ्गं तस्य सर्वज्ञाभावस्य साधक
 लिङ्गम् । व्यभिचारि अनैकान्तिकं भवति । अनुमानम् (?) । अथवा अहं सर्वज्ञो न भवति वस्तुत्वात्
 पुरुषत्वात् ब्रह्मादिब्रह्मदित्यनुमानम् । तद्बाधा तस्य सद्बाधबाधाम् । विधातुं विधानाय विधातुं कर्तुम् । क्षम
 समर्थम् । न च भवति । भू सत्ताया लट् ॥९५॥ यथेति । यथा हि^५ पुरुषत्वेऽपि पुरुषत्वसद्भावेऽपि । कस्या-
 पि पुरुषस्य । वेदार्थज्ञानगोचरः वेदानाम् अर्थो वेदार्थं तस्य ज्ञान गोचरो विषय [यस्य स] अतिशयो

युक्तिरसिद्ध होनेसे कर्मोंके क्षयका अनुमान होता है । सर्वज्ञता कर्मक्षयको छोड़कर
 और किसी तरह नहीं हो सकती ॥८२॥ और सर्वज्ञता असिद्ध नहीं है, क्योंकि पुरुषको
 सर्वज्ञ माननेमें कोई बाधा नहीं है । बाधा न होनेसे ही सब जगह वस्तुकी व्यवस्था होती
 है ॥८३॥ आप हमें यह समझाइए कि अमुक प्रमाण सर्वज्ञताका बाधक है । यदि आप प्रत्यक्ष-
 को सर्वज्ञताका बाधक समझते हैं, तो ठीक नहीं, क्योंकि प्रत्यक्ष उसका बाधक सिद्ध नहीं हो
 सकता । चूँकि प्रत्यक्ष इन्द्रियजन्य है, इसलिए वह अतीन्द्रिय पदार्थोंका न साधक है और
 न बाधक । सर्वज्ञता अतीन्द्रिय है, अतः इन्द्रियोसे उत्पन्न हुआ प्रत्यक्ष उसका सद्भाव या
 असद्भाव सिद्ध नहीं कर सकता ॥९४॥ और इसी प्रकार अनुमान भी सर्वज्ञतामें बाधा डालने-
 में समर्थ नहीं है, क्योंकि ऐसा कोई हेतु ही नहीं है, जो सर्वज्ञताका अभाव सिद्ध कर सके ।
 यदि यह कहा जाय कि पुरुषत्व आदि हेतु उसके बाधक हैं—‘कश्चित्सर्वज्ञो न भवति पुरुषत्वात्
 शिर पाण्यादिमत्त्वाद् रथ्यापुरुषवत्’—अर्थात् ‘कोई सर्वज्ञ नहीं हो सकता, क्योंकि वह पुरुष है
 और उसके शिर तथा हाथ आदि हैं । जैसे गलीमें फिरनेवाला आदमी’ । तो यह भी ठीक
 नहीं, क्योंकि उक्त हेतु दूषित हैं ॥९५॥ जिस प्रकार पुरुषत्वके रहते हुए भी किसी व्यक्तिमें

१ आ प्रती केवल ‘सकलावरणक्षयाभावे’ इति समुपलभ्यते । २ = अनुपपन्नम् । ३ = व्यवस्था ।
 ४ श स प्रत्यक्ष । ५ = भवितुं नार्हति । ६ = यथा हि पुरुषत्वेऽपि कस्यापि वेदार्थज्ञानगोचरोऽति-
 शयस्तद्वत् कस्यापि सर्वार्थज्ञानगोचरोऽपि ।

रासमो न यथा शृङ्गी देशकालान्तरेऽखिलः ।

तथा पुमान् सर्वज्ञो देशकालान्तरेऽखिलः ॥ ६७ ॥

इत्यादि नोपमानं च युक्तमिष्टविधाततः ।

तथा हि खचरादीनां न स्यात्खगमनादिकम् ॥ ६८ ॥

तस्मान्नरविशेषोऽसौ यस्य सा सकलज्ञता ।

तथा खरविशेषश्चेदिष्टा तस्यापि शृङ्गिता ॥ ६९ ॥

भवति । न [च] वेदार्थवेदो सर्वार्थवेदो इति । तद्वत् वेदार्थज्ञानगोचरातिशयश्च । सर्वार्थज्ञानगोचर सर्वेषामर्थानां ज्ञानस्य गोचरो विषयः (सर्वे च तेऽर्थाश्च सर्वार्था तेषां ज्ञानं गोचरो विषयो यस्य स, अतिशय पुरुषत्वेऽपि कस्यचित्) । भवति ॥९६॥ रासम इति । यथा देशकालान्तरे देशान्तरे कालान्तरे वा । अखिलः सकलः । रासमः खरः । शृङ्गी विषाणो । न भवति । तथा तेन प्रकारेण । अखिलः सकलः । पुमान् पुरुषः । देशकालान्तरे देशान्तरे कालान्तरे । सर्वज्ञः सकलार्थवेदो । न भवति । इति मीमांसकाभिप्रायः ॥९७॥ इत्यादीति । इत्यादि एवमादि । उपमानम् उपमानप्रमाणमपि । इष्टविधाततः इष्टस्याङ्गीकारस्य विधाततो बाधनात्, इष्टविरोधादित्यर्थः । न युक्तं न संगतम् । तथा हि उक्तार्थं विवृणोति तथा हीति । खचरादीनां खे चरन्तीति खचराः । ते आदयो येषां तेषां विद्याधरादीनाम् । खगमनादिकं खगमनादि यस्य (तत्) खगमनादिकम् आकाशगमनादिकम् । स्यात् न भवेत् ॥९८॥ तस्मादिति । तस्मात् कारणात् यस्य पुरुषस्य । सा सकलज्ञता सकलं जानातीति सकलज्ञः तस्य भावः सकलज्ञता सर्वज्ञता । असौ अयम् । नरविशेषः पुरुषविशेषः । तथा तेन प्रकारेण । खरविशेषश्च[चेत्]रासमविशेषश्च[चेत्] । तस्यापि खरस्यापि । शृङ्गिता विषाणिता ।

समस्त वेदोके अर्थको जाननेका अतिशय^१ पाया जाता है, इसी प्रकार पुरुषत्व आदिके रहते हुए भी किसी पुरुषमे समस्त पदार्थ जाननेका अतिशय पाया जा सकता है ॥९६॥ यदि यह कहा जाये कि 'जैसे किसी भी देश और किसी भी कालमे गदहे सींगवाले नहीं देखे जाते, वैसे ही किसी भी देश और किसी भी कालमे मनुष्य सर्वज्ञ नहीं देखा जाता, इत्यादि उपमान सर्वज्ञता का बाधक है' तो यह कहना ठीक नहीं, क्योंकि ऐसा माननेपर आपके ही इष्टका विनाश होगा । वह इस तरह—जैसे किसी देश और किसी भी कालमे आपलोग आकाशमे गमन करनेवालेके अभावको उपमान मानकर मनुष्यमात्रमे आकाश गमनरूप उपमेयका अभाव मान लें तो आपको विद्याधरोमे भी आकाश गमनका अभाव मानना पड़ेगा । किन्तु यह आपको इष्ट नहीं है । इसी तरह उपमानके आधारपर सर्वज्ञताका अभाव मानना भी आपको इष्ट नहीं होना चाहिए ॥९७-९८॥ इस कारण यदि यह कहा जाये कि वह विशिष्ट पुरुष होता है, जो आकाशमे गमन कर सकता है, तो हम भी यह कह सकते हैं कि वह विशिष्ट पुरुष होता है, जिसमे सर्वज्ञता होती है । यदि कहे कि इस प्रकार तो कोई विशेष प्रकारका गदहा भी ऐसा हो सकता है, जिसके सींग हो, तो ठीक है यदि आपको कही ऐसा गदहा मिल जाये, जिसके सींग सचमुच हो । किन्तु ऐसा गदहा मिलना असम्भव है, पर किसी विशिष्ट

१. मीमांसकोंकी मान्यता है कि वेद ही पुरुषको त्रिकालवर्ती समस्त पदार्थोंका बोध करा देता है । अतः वेदके आधारपर पुरुषमें सभी पदार्थोंको जाननेका अतिशय प्रकट हो जाता है ।

न चार्थापत्तिरप्यस्ति सर्वज्ञाभावसाधिनी^१ ।
 को ह्यर्थोऽसंभवी तेन विना यस्तत् प्रकल्पयेत् ॥ १०० ॥
 नाप्यागमेन सर्वज्ञः कृतकेनेतरेण वा ।
 बाध्यते कर्तृहीनस्य तस्यात्यन्तमसंभवात् ॥ १०१ ॥
 कर्तुरस्मरणादिभ्यः कर्त्रभावो न सिद्ध्यति ।
 अज्ञातकर्तृकैर्वाक्यैर्व्यभिचारस्य संभवात् ॥ १०२ ॥
 न च कश्चिद्विशेषोऽस्ति पौरुषेयैवसंभवी^२ ।
 अतीन्द्रियार्थसंवाद^३ सर्वज्ञोक्तेऽपि संभवेत् ॥ १०३ ॥

इष्टा अङ्गीकृता ॥९९॥ न चेति । सर्वज्ञाभावसाधिनी । सर्वज्ञाभावस्य साधिनी अर्थापत्तिरपि अर्थापत्तिप्रमाणमपि ।
 न चास्ति न सम्भवति । तेन विना सर्वज्ञाभावेन विना । असंभवी^१ अभावरूप (अनुपपद्यमान) । अर्थ पदार्थ ।
 को हि न कोरोत्यर्थ । य को वः । त सर्वज्ञम् । प्रकल्पयेत् समर्थयेत् । कृणोद् सामर्थ्ये निजन्ताल्लिट् ॥१००॥
 नेति । कृतकेन पौरुषेयेण, पुरुषप्रोक्तेनेत्यर्थ । इतरेण वा अपौरुषेयेण, अनादिरूपेणेत्यर्थ । आगमेन आगम-
 प्रमाणेन । सर्वज्ञः । न बाध्यते न निराक्रियते । कर्तृहीनस्य कर्त्रा प्रणेत्रा हीनस्य रहितस्य । अत्यन्तम्
 असंभवात् अभावात्, कर्तृरहितस्यागमस्य सर्वथाऽसंभव इत्यर्थ ॥१०१॥ कर्तुंरिति । कर्तुं देवस्य
 [वेदस्य] कर्तुं । अस्मरणादिभ्य वेद पुरुषेण प्रोक्त इति स्मरणाभावादिभ्यः । कर्त्रभव वेदकर्तृभावः ।
 न सिद्ध्यति न सम्भवति । अज्ञातकर्तृकं अज्ञात कर्त्ता येषां ते । वाक्यं तिङ्मुवन्तचयल्लपवाक्यै^१ ।
 व्यभिचारस्य अनैकान्तिकस्य संभवात् सद्भावात् ॥१०२॥ न चेति । पौरुषेयेषु पुरुषप्रोक्तेषु वेदेषु सत्सु,
 एव कथन न सम्भवतीति कश्चिद्विशेषो नास्ति । अतीन्द्रियार्थसंवाद तेषु न सम्भवतीति चेत्, सर्वत्रिदुक्ते वेदे
 सोऽपि सम्भवत्येव । असंभवो असंभवरूपः । कश्चिद्विशेषः कोऽपिविशेषः । न चास्ति नास्ति । अतीन्द्रियार्थ-

पुरुषका सर्वज्ञ होना असम्भव नहीं है ॥९९॥ अर्थापत्ति भी सर्वज्ञके अभावको सिद्ध नहीं कर
 सकती, क्योंकि ऐसा कोई पदार्थ नहीं, जो सर्वज्ञके अभावके विना असम्भव होकर उसके
 अभावको सिद्ध कर सके । यदि ऐसा कोई पदार्थ हो, जो सर्वज्ञके अभावमे ही हो, तो उसे देख-
 कर सर्वज्ञके अभावकी कल्पना की जा सकती है । किन्तु ऐसा एक भी पदार्थ नहीं है ॥१००॥
 यदि आप यह कहें कि आगमसे सर्वज्ञका अभाव सिद्ध होता है, तो यह भी ठीक नहीं, क्योंकि
 हम आपसे पूछते हैं कि पौरुषेय आगमसे सर्वज्ञका अभाव सिद्ध होता है, या अपौरुषेयसे ?
 अपौरुषेय आगममे उसका अभाव सिद्ध नहीं हो सकता, क्योंकि ऐसा आगम अत्यन्त असम्भव
 है, जो विना पुरुषके ही बन गया हो ॥१०१॥ कर्त्ताका स्मरण न होना आदि हेतुओंसे उसके
 कर्त्ताका अभाव सिद्ध नहीं हो सकता । यदि कर्त्ताके स्मरण न होनेसे किसी आगमको कर्त्ता-
 रहित-पौरुषेय माना जाये, तो ऐसे अनेक वाक्य हैं, जिनके कर्त्ताका किसीको पता नहीं है,
 अतः उन वाक्योंके साथ उक्त हेतु व्यभिचारो है ॥१०२॥ जिसे आप अपौरुषेय आगम सिद्ध
 करना चाहते हैं, उसमे ऐसी कोई विशेषता दृष्टिगोचर नहीं होती, जो पौरुषेय आगममे सर्वथा
 असम्भव हो । यदि आप यह कहें कि अतीन्द्रिय पदार्थोंकी प्रामाणिक चर्चा अपौरुषेय आगमकी
 विशेषता है, जो पौरुषेय आगममे असम्भव है, तो यह कहना भी ठीक नहीं, क्योंकि सर्वज्ञ

१ अ आ इ म ंवनी । २ आ पौरुषेयस्य संभवी । ३ = पौरुषेयैवसंभवी कश्चिद्विशेषोऽपौरुषेय
 नास्ति । ययातीन्द्रियार्थसंवादोऽपौरुषेयः तथा पौरुषेयऽपि दृश्यते । ४ आ वस्तुतः । ५ श स सर्वदा ।
 ६ श स देवपुरुषेण । ७ आ स न । ८ आ एषा । ९ = सुप्तिङन्तचयल्लपवाक्यै ।

विवादविषयापन्नं ततः शास्त्रं सकर्तृकम् ।
 दृष्टकर्तृकतुल्यत्वादकलङ्कादिशास्त्रवत् ॥ १०४ ॥
 तस्मादकर्तृकं शास्त्रं नास्ति सर्वज्ञबाधकम् ।
 कृतकं च द्विधाभिन्नं सर्वज्ञेतरहेतुकम् ॥ १०५ ॥
 असर्वज्ञकृतं तावन्न प्रमाणमतीन्द्रिये ।
 सकलज्ञप्रणीतं तु तस्य प्रत्युत साधकम् ॥ १०६ ॥
 प्रस्तुतस्यानुमानस्य साधकत्वेन संभावात् ।
 प्रमाणपञ्चकाभावोऽप्यखिलज्ञं न बाधते ॥ १०७ ॥

सवादः अतीन्द्रियार्थस्य सवादः^१ । सर्वज्ञोक्तेऽपि सर्वज्ञेनोक्तेऽपि । सभवेत् ॥१०३॥ विवादेति^२ । ततः
 तस्मात्कारणात् । विवादविषयापन्नं विवादस्य विषयप्राप्तम् (विषय प्राप्तम्) शास्त्रम् आगमो घमि ।
 सकर्तृकं कर्तृसहितम्, इति साध्यम् ।^३ दृष्टकर्तृकतुल्यत्वात्^४ दृष्टकर्तृकस्य समानत्वात्, इति साधनम् । अक-
 लङ्कादिशास्त्रवत् अकलङ्कादीनां शास्त्रमिव, इति दृष्टान्तः ॥१०४॥ तस्मादिति । तस्मात् कारणात् ।
 सर्वज्ञबोधकं सर्वज्ञस्य बोधकं (सर्वज्ञबाधकं सर्वज्ञस्य बाधकं) नास्तित्वज्ञापकम् अकर्तृकं कर्तृरहितम् ।
 शास्त्रम् आगमः । नास्ति न सभवति । कृतकं च स कर्तृकं च सर्वज्ञेतरहेतुकं सर्वज्ञश्चेतरश्च सर्वज्ञेतरौ
 तौ एव हेतू यस्य तथोक्तं, सर्वज्ञासर्वज्ञकारणकमित्यर्थः । द्विधा द्विप्रकारेण । भिन्नं भेदयुक्तम् । स्यादित्य-
 ध्याहारः ॥१०५॥ असर्वज्ञेति । तावत् प्रथमम् ।^५ असर्वज्ञकृतम् असर्वज्ञेन किञ्चिज्ज्ञेन कृतं प्रणीतम् ।
 अतीन्द्रिये अतीन्द्रियविषये । प्रमाणं विषयाद्यव्यभिचाररूपम् (प्रमाणभूतमित्यर्थः) । न न भवति । प्रत्युत
 तर्हि^६ सकलज्ञप्रणीतं तु सकलज्ञेन सर्वज्ञेन प्रणीतं तु । तस्य सर्वज्ञस्य । साधकं साधकमेव । भवति न
 बाधकम् ॥१०६॥ प्रस्तुतस्येति । प्रमाणपञ्चकाभावोऽपि पञ्च अवयवा यस्य (तत्) पञ्चकं, 'संख्या-
 दत्तेश्चाशक्तिष्टे क' इति क-प्रत्ययः, प्रमाणानां पञ्चकं प्रमाणपञ्चकं तस्याभाव एव स्वरूपं यस्य तथोक्तं,
 प्रमाणपञ्चकाभावरूपाभावप्रमाणमपीत्यर्थः । अखिलज्ञं सर्वज्ञम् । न बाधते । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य । अनुमानस्य-
 कश्चित् पुंषु सकलपदार्थसाक्षात्कारो तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् इत्यनुमानस्य ।

कथित आगममे अतीन्द्रिय पदार्थोक्तौ चर्चा सम्भव है ॥१०३॥ अतः विवाद कोटिमे स्थित प्रस्तुत
 आगम निम्न अनुमान प्रमाणसे भी पौरुषेय सिद्ध होता है—विवादस्थ आगम पौरुषेय है, क्योंकि
 वह कर्तावाले आगमोके समान है । जैसे अकलक आदिके शास्त्र ॥१०४॥ ऐसी स्थितिमें
 अपौरुषेय आगम सर्वज्ञका बाधक नहीं हो सकता । तथा पौरुषेय आगम दो प्रकारका होता
 है—एक सर्वज्ञ प्रणीत और दूसरा असर्वज्ञ प्रणीत । दोनोंमे-से आप किसे सर्वज्ञका बाधक
 मानते हैं ? ॥१०५॥ यदि असर्वज्ञ प्रणीत आगमको सर्वज्ञका बाधक मानते हैं, तो वह अती-
 न्द्रिय पदार्थोके निरूपण करनेमे प्रमाण नहीं है, अतः वह सर्वज्ञका बाधक नहीं हो सकता ।
 यदि सर्वज्ञ प्रणीत आगमको बाधक मानते हो तो ठीक नहीं; क्योंकि वह उसका बाधक नहीं
 बल्कि साधक ही है ॥१०६॥ चूँकि प्रस्तुत अनुमान, जो बावनवे-तेरावनवे वें श्लोकमे दिया
 गया है, सर्वज्ञका सद्भाव सिद्ध करनेमे समर्थ है, अतः प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, अर्थापत्ति

१. आ सत्यवाद । २. आ श स विवाद इति । ३. श स वृक्षकं । ४. श स वृक्षकं । ५. आ 'अ'
 नास्ति । ६. = श स विषयग्रमि । ७. = वीरोत्येन । ८. = 'यत्तावदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वमशे
 पज्ञस्येति, तदयुक्तं, तद्ग्राहकस्यानुमानस्य सभवात् । तथा हि कश्चित् पुंषु सकलपदार्थसाक्षात्कारो
 तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् ।' प्रमेयरत्न० पृ० ५४ ।

तस्मादशेषवित्कश्चिदस्तीत्यागमसंभवा ।
 प्रमाणं बाधकाभावाद्बुद्धिरक्षादिवुद्धिवत् ॥ १०८ ॥
 ततो मोक्षोऽपि संसिद्धो रत्नत्रयनिबन्धनः ।
 जीवाजीवास्त्रवैर्वन्धनिर्जरासंवरैः समम् ॥ १०९ ॥
 वचोभिरिति तत्त्वार्थशंसिभिश्चुम्बकैरिव ।
 स शल्यमिव सन्देहमाचर्ष महीपतेः ॥ ११० ॥
 यदुक्तं सूरिणा तेन तत्तथेति प्रपद्य सः ।
 पप्रच्छ पुनरात्मीयान्भवान्मुदितमानसः ॥ १११ ॥

‘तथाहि क्वचिदप्यस्ति पुंसि कृत्स्नावृत्तिक्षयः । तत्कार्यसकलज्ञत्वस्यान्यथानुपपत्तिः’ इत्यनुमानस्य च । साधकत्वेन सार्वज्ञशेषकृत्वेन । समवात् ॥१०७॥ तस्मादिति । तस्मात् प्रमाणपट्टकेनापि सर्वज्ञो न बाध्यते यस्मात्, तस्मात् । अशेषवित् अशेष वेत्तीत्यशेषवित् सर्वज्ञ । कश्चिदस्ति कश्चिद् वर्तते । इति आगमसंभवा बुद्धिः शास्त्रसंभूता एव मतिः । प्रमाण प्रमाणभूतैव । बाधकाभावात् बाधकस्य प्रतिबन्धकस्य^१ अभावात् असंभवात् । अक्षादिवुद्धिवत् प्रत्यक्षादिज्ञानवत् ॥१०८॥ तत् इति । तत् अनुमानप्रमाणेन सर्वज्ञः सिद्धो यत्, ततः रत्नत्रयनिबन्धन रत्नत्रयमेव निबन्धन यस्य स, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रकारणक । मोक्ष परम-निर्वाणरूपमोक्षपदार्थः । जीवाजीवास्त्रवैः जीवैश्चाजीवश्चास्त्रवश्च तथोक्तता तैः । एव षट्त्तत्त्वैः सम साकम् । सिद्ध निश्चित ॥१०९॥ वचोभिरिति । स मुनिपतिः । चुम्बकैरिव अयस्कान्तैरिव । ‘चुम्बको’ बहुगुरुधूतयिस्कान्तकार्मुके’ इत्यभिधानात् । तत्त्वार्थशंसिभिः^२ तत्त्वार्थस्य शंसिभिः आविष्कारिभिः । इति प्रागुक्तं । वचोभिः वचनैः । महीपतेः पद्मनाभस्य । शल्यमिव शकवायुधमिव । सन्देहं सशयम् । आचर्ष निराचकार । कृष विलेखने छिद् ॥११०॥ यदिति । तेन^३ सूरिणा तेन मुनिनाथेन । यत् उक्तं भाषितम् । तत् तद्वचनम् । तथेति तेन प्रकारेणैवेति । प्रपद्य अङ्गोक्त्य । मुदितमानस मुदित सतुष्ट मानस चित्त यस्य सः । स पद्मनाभमहीपतिः । पुन पश्चात् । आत्मीयान् आत्मन इमे आत्मीया तान् स्वसंबन्धान् । भवान्

और आगम इन पाँच सद्भाव साधक प्रमाणोका अभाव रूप अभाव प्रमाण भी सर्वज्ञका बाधक नहीं हो सकता ॥१०७॥ अतः ‘कोई सर्वज्ञ है’ इस प्रकारके शब्दसे उत्पन्न होनेवाली बुद्धि प्रमाण है, क्योंकि इसमें कोई बाधक नहीं है । जैसे प्रत्यक्ष आदि ज्ञान । अर्थात् जैसे ‘अयं घट’—‘यह घटा है’ इत्याकारक प्रत्यक्ष ज्ञान प्रमाण है, इसी प्रकार ‘कश्चित् सर्वज्ञ’—‘कोई सर्वज्ञ है’ इत्याकारक शब्द ज्ञान भी प्रमाण है ॥१०८॥ सर्वज्ञका सद्भाव सिद्ध हो जानेसे जीव, अजीव, आसूत्र, बन्ध, सत्त्व और निर्जरा इन छह तत्त्वोंके साथ मोक्ष भी सिद्ध हो जाता है, जिसका कारण रत्नत्रय—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्-चारित्र है ॥१०९॥ इस प्रकार सात तत्त्वोंके प्रतिपादन करनेवाले वचनोसे मुनिराज श्रीधरने राजा पद्मनाभके सन्देहको निकाल दिया । जैसे चुम्बक लोहेकी कोलको निकाल देता है ॥११०॥ मुनिराज महान् विद्वान् थे, अतः उनके उपदेशकी वास्तविकतासे राजा बड़ा प्रसन्न हुआ, और उसने कहा—‘मुनिराज, जीव आदि तत्त्वोंके विषयमें जो आपने उपदेश दिया, वह वैसा ही है, जैसा आगममें बतलाया गया है ।’ इसके बाद उसने उनसे अपने पिछले और अगले भवोंके बारेमें पूछा ॥१११॥

१ अ आ इ म भवात् । २ श स सर्वज्ञ । ३ श स बन्धस्य । ४ श स जीवोऽजीव । ५ आ चुम्बकबहु । ६ आ शशिभिः । ७ श स आविष्कारिभिः । ८ आ प्रतो ‘तेन’ इति समुपलभ्यते नान्यासु ।

मुनिना वक्तुमारेभे तस्मै भवपरम्परा ।
 चक्रे भव्यसभा चित्तमवधानपरम्परा ॥ ११२ ॥
 द्वीपे नृप तृतीये यो विद्यते पूर्वमन्दरः ।
 क्रीडत्किन्नरसंकीर्णलताभवनसुन्दरः ॥ ११३ ॥
 तस्यापरविदेहेऽस्ति सुगन्धिरिति नामतः ।
 देशो विभूष्य शीतोदानद्युत्तरतटं स्थितः ॥ ११४ ॥
 बिभ्राणैर्बृहदुद्वण्डपिण्डच्छत्रावलिश्रियम् ।
 राजन्ते राजवद्यस्य प्रदेशाः क्रमुकद्रुमैः ॥ ११५ ॥

भूतभविष्यज्जन्मानि । पप्रच्छ व्याजज्ञे^१ । प्रच्छ ज्ञीप्साया^२ लिट् ॥१११॥ मुनिनेति । मुनिना मुनिनायेन । भवपरम्परा भवाना जन्मना परम्परा सतति । तस्मै पद्मनाभमहीपतये । वक्तु भाषितुम् । आरेभे उपचक्रमे । रभि रामस्ये कर्मणि लिट्^३ । परा उत्कृष्टा । भव्यसभा भव्याना रत्नत्रयाविर्भवनयोग्याना विनेयजनाना सभा ससत् । अवधानपर अवधाने सावधाने^४ पर तत्परम् । चित्त मानसम् । चक्रे विधत्ते स्म । हुक्लुकरणे लिट् ॥११२॥ द्वीप इति । नृप नृन् पातीति नृपः तस्य आमन्त्रण^५—हे पद्मनाभ । तृतीये त्रयाणा पूरण तृतीयः तस्मिन् । 'द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश्' इति तीयत् प्रत्यय तद्योगे त्रिशब्दस्य रिकारस्य ऋश्—आदेश । शित्वात् सर्वस्य । द्वीपे पुष्करार्द्धद्वीपे । क्रीडत्किन्नरसंकीर्णलताभवनसुन्दरः क्रीडन्तीति क्रीडन्त (तै) क्रीडद्भि किन्नरै किन्नरदेवै संकीर्णानामाकीर्णाना लताना व्रततीना भवनै आलयै सुन्दरो मनोहरः । यः पूर्वमन्दर पूर्वस्मिन् पूर्वभागे विद्यमानो मन्दरो मेरु तथोक्त । विद्यते वर्तते । विदिसत्ताया लट् ॥११३॥ वस्येति । तस्य मन्दरस्य^६ अपरविदेहे अत्रश्चासौ विदेहश्चापरविदेह तस्मिन्, पश्चिमविदेहक्षेत्रे । शीतोदान-द्युत्तरतट शीतोदाया नद्या उत्तर तट तोरम् । विभूष्य विभूषण पूर्व^७ अलङ्कृत्य । स्थित^८ नामत नाम्नो नामतो नामधेयात्^९ । सुगन्धिरिति^{१०} देश जनपदः । अस्ति विद्यते । अस भुवि लट् ॥११४॥ बिभ्रेति । यस्य सुगन्धिशेषस्य । प्रदेशाः क्षेत्राणि ।^{११} बृहदुद्वण्डपिण्डच्छत्रावलिश्रियम् उद्वगता दण्डा उद्वण्डा बृहन्त उद्वण्डा येषा तानि तथोक्तानि^{१२} पिण्डैर्निर्मितानि छत्राणि पिण्डच्छत्राणि बृहदुद्वण्डानि च पिण्डच्छत्राणि च तेषा मावलि तस्या श्रिय शोभाम् । बिभ्राणै विभ्रत इति बिभ्राणा तै । हुमृक् धारणपोषणयोः । 'सल्लट्'-इत्यादिना नश्-प्रत्ययः । क्रमुकद्रुमै क्रमुकाना पूगाना द्रुमै वृक्षै । राजवत् राजान इव । राजन्ते भासन्ते ।

मुनिराजने पद्मनाभसे उनके भत्रोके बारेमे कहना प्रारम्भ कर दिया और उस समय वहाँ श्रेष्ठ सभामे जितने भव्य लोग उपस्थित थे, सभीने उसे सुननेके लिए अपने-अपने मनको सावधान कर लिया—सभी सावधान होकर सुनने लगे ॥११२॥ राजन् । तीसरे द्वीपका नाम पुष्करार्द्ध है, उसके पूर्वमे 'मेरु' पर्वत है, जो 'पूर्व मन्दर' नामसे प्रसिद्ध है । उसके मण्डपोमे किन्नरगण क्रीडा किया करते हैं, जिससे वह बड़ा सुन्दर मालूम पडता है ॥११३॥ उस पूर्व मन्दरके पश्चिम विदेहमे शीतोदा नदीके उत्तरी तटपर एक सुगन्धि नामका देश है^१ उसीसे शीतोदा नदीके उत्तरी तटकी शोभा है ॥११४॥ उस देशमे सुपारीके पेड प्रचुर मात्रामे पाये जाते हैं । उनके तने ऊँचे हैं; और उनके ऊपरी भाग, जहाँ सभी ओरसे पत्ते लगे हुए हैं, बिलकुल गोल हैं । अतएव उनमे छातोकी पूरी शोभा उतर आयी है । उनसे उस देशके प्रदेश छत्रधारी राजाओंके

१ = पृच्छतिस्म । २ श स प्रच्छ ज्ञीप्सा^३ । ३. आ प्रती वेवल 'रभि रामस्ये कर्मणि लिट्' इति समुल्लभते । ४ = एकाग्रतायाम् । ५. = आमन्त्रणे । ६ = पूर्वमन्दरस्य । ७ = पश्चात् किञ्चित् । ८ = विद्यमान । ९. प्रसिद्ध इति शेष । १०. = सुगन्धिनामधेय । ११ अ आ ह म^{१२} दुद्वण्डपिच्छ^{१३} । १२. = वस्तुतस्त्वत्र पिण्डपदस्य स्थाने पिच्छपदेनैव भाव्यम् ।

सुगन्धिकुसुमामोदैः सुगन्धयति यो दिशः ।
 सर्वतोऽपि निजामाख्यां कर्तुमर्थवतीमिव ॥ ११६ ॥
 अकृष्टपच्यसस्याढ्ये निरोत्तौ निरवग्रहे ।
 यत्रानित्यप्रमोदिन्यो मोक्षप्राप्ता इव प्रजा ॥ ११७ ॥
 ग्रामैः कुक्कुटसंपात्यैः सरोभिर्विकचाम्बुजैः ।
 सीमभिः सस्यसंपन्नैर्यैः समन्ताद्विराजते ॥ ११८ ॥
 अर्थं धर्माय सेवन्ते कामं संतानवृद्धये ।
 यत्र न व्यसनाल्लोकाः परलोकक्रियोद्यताः ॥ ११९ ॥

राज्ज् दीप्तो लट् । उत्प्रेक्षा ॥११५॥ सुगन्धीति । य देशः । निजा स्वकीयाम् । आख्या नामधेयम् ।
 अर्थवती सार्थकाम् । कर्तुमिव कारणायेव । सुगन्धिकुसुमामोदैः सुगन्धिना सुशोभनो गन्धो येषां तानि
 सूतपूतिसुरभेर्गन्धादिद् गुणे' इति इत्-प्रत्यय ॥ सुगन्धिना कुसुमानाम् आमोदै मनोहरपरिमलैः । 'आमोद
 सोऽतिनिहारी' इत्यमरः । दिशः ककुभ । सुगन्धयति सुगन्धो करोतीति सुगन्धयति । सुगन्धीति सुगन्धो
 'णिज्वद्गुल कृजादिपु' इति णिच् प्रत्ययः । उत्प्रेक्षा ॥११६॥ अकृष्टेति । यत्र सुगन्धिदेशे । अकृष्टपच्य-
 सस्याढ्ये अकृष्टेन पच्य परिपक्वे सस्य आढ्ये परिपूर्णं निरोत्तौ^३ निर्गता ईतयोऽतिवृष्ट्यादयो यस्मिन्
 (यस्मात्) तस्मिन् । निरवग्रहे^४ निर्गतोऽवग्रहो दुर्भिक्षो (वृष्टिप्रतिबन्धो) यस्मिन् (यस्मात्) तस्मिन् ।
 'प्रतिबन्धगजालोकवृष्टिबन्धेष्ववग्रह' इत्यभिधानात् । [यत्र सुगन्धिदेशे] । प्रजा जना । मोक्षप्राप्ता इव
 परमनिर्वाण गता इव । 'नित्यप्रमोदिन्य प्रमोदोऽस्त्यासामिति तथोक्ताः । वर्तन्ते उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥११७॥
 ग्रामैः । य सुगन्धिदेशः । कुक्कुटसपातैः^५ [त्यै] कुक्कुटैः ताम्रचूडैः सपातैः^६ [त्यै] लङ्घयितुं शक्यं, अति-
 समीपस्थैरित्यर्थः । ग्रामैः निगमैः विकचाम्बुजैः विकचान्पद्मजानि येषु तानि, तैः । सरोभिः कासारैः ।
 सस्यसपन्नैः सस्यैः धान्यैः सपन्नैः समृद्धैः । सीमभिः क्षेत्रैः । 'सीमसीमैः स्त्रियामुभे' इत्यमरः । समन्तात्
 परितः । विराजते विभासते । राज्ज् दीप्तो ॥११८॥ अर्थमिति । यत्र सुगन्धिदेशे । परलोकक्रियोद्यता परस्य
 उत्तरलोकस्य क्रियाया कारणभूताचरणादिकृत्ये उद्यता सन्नद्धा । लोका जना । धर्माय धर्मार्थम् । अर्थं

समान सुशोभित हो रहे हैं ॥११५॥ उस देशमें सभी ओर बाग-बगीचे हैं । उनमें फूल खिले
 हुए हैं । उनकी सुगन्धि दसों दिशाओंको सुवासित कर रही है । इसलिए ऐसा जान पड़ता है
 मानो वह देश अपने 'सुगन्धि' नामको सार्थक सिद्ध करना चाहता है ॥११६॥ उस देशकी
 भूमि बहुत उपजाऊ है, अतः बिना जोते ही वहाँ भरपूर अनाज उत्पन्न होता है । वहाँ अति-
 वृष्टि, अनावृष्टि, मूषक, शलभ, शुक और अत्यन्त पास निवास करनेवाले राजा ये छह ईतियाँ
 नहीं हैं । वहाँ कोई रुकावट नहीं है । अतएव वहाँके निवासी सदा आनन्दसे रहते हैं । फलतः
 वे ऐसे जान पड़ते हैं मानो उन्हें मोक्ष प्राप्त हो गया हो ॥११७॥ वहाँके गाँव बिल्कुल पास-
 पासमें हैं, इतने पास कि एक गाँवके मुर्गे दूसरे गाँवमें पहुँच जाते हैं । वहाँके सरोवरोंमें कमल
 खिले हुए हैं । वहाँकी सोमाएँ धान्यसे परिपूर्ण हैं । उन गाँवों, सरोवरों और सीमाओंसे उस
 देशकी सभी ओरसे शोभा है ॥११८॥ वहाँके निवासी धर्मके लिए धनका उपार्जन करते हैं
 और सन्तति उत्पन्न करनेके लिए विषय सेवन करते हैं । उन्हें धन बटोरने और ऐश करनेका

१ आ प्रतावेव केवल स्वस्तिकान्तर्गत पाठ समुपलभ्यते । २ = कृष्टेन पच्यन्त इति कृष्टपच्यानि
 न कृष्टपच्यान्यकृष्टपच्यानि यानि सस्यानि धान्यानि तैराढ्ये व्याप्ते । ३ = निरोत्तौ इति रहिते । 'अति-
 वृष्टिरनावृष्टिर्भूषका शलभाः शुकानि । स्वचक्र परचक्र च सप्तैता ईतयः स्मृता ॥' । ४ = अवृष्टिरहिते ।
 ५ आ इ निप्रमोदि' । ६ = कुक्कुटसपातैः वसन्तीति कुक्कुटसपात्यास्तैः । ७ आ इ 'लोककृतोद्यता ।

यस्मिन्निरन्तरारामविश्रामैर्विधुतश्रमाः ।
 मन्यन्तेऽध्वानमध्वन्या गृहप्राङ्गणसन्निभम् ॥ १२०
 यथाभिलपित वस्तु शश्वत्संपादयन्नृणाम् ।
 जिगीषतीव यः कल्पपादपैर्मण्डितां महोम् ॥ १२१ ॥
 विद्युतश्चञ्चला यत्र स्वभावेन न संपदः ।
 कृष्णानि प्रावृडभ्राणि चरितानि न देहिनाम् ॥ १२२ ॥
 कचिद्गोधनहुंकारैरिक्षुयन्त्रारवैः क्वचित् ।
 कचिच्छिखण्डिनां नादैर्निगमा यस्य सुन्दराः ॥ १२३ ॥

द्रव्यम् । सतानस्यान्वयस्य वृद्धये । काम वनितासभोगम् । सेवन्ते अनुभवन्ति स्वीकुर्वन्ति वा । व्यमनात् पुरुषप्रत्यावर्तनहेतुभूतात् । न सेवन्ते इत्यर्थः ॥११९॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् यत्र सुगन्धिदेशे । निरन्तरारामविश्रामैः निरन्तराणा निरवकाशानाम् आरामाणाम् उद्यानाना विश्रामै विश्रान्तिभिः । विधुतश्रमा^२ विधुतो^३ निराकृतोश्रमो येषां ते तथोक्ता । अध्वन्या, अध्वानमलगामिनोऽध्वन्या पथिका । 'यध्वानयत्नो' इति य-प्रत्ययः । अध्वान मार्गम् । गृहप्राङ्गणसन्निभं गृहाणा स्वालयानां प्राङ्गणानामङ्गणानां मन्निभसमानमिति । मन्यन्ते जानन्ति ॥१२०॥ यथेति । यः सुगन्धिदेशः । नृणां नराणाम् । यथाभिलपितं अभिलपितमनतिक्रम्य यथाभिलपितम् । 'यथाया' इत्यव्ययीभावः । वस्तु भोगोपभोगवस्तु । शश्वत् अनवरतम् । संपादयन् सचयन्^४ । कल्पपादपैः कल्पाश्चते पादपाश्च कल्पपादपाः तैः कल्पवृक्षैः । मण्डिताम् अलङ्कृताम् । महो भोगभूमिम् । जिगीषतीव जेतुमिच्छति जिगीषति^५ जि अभिभवै^६ । 'कर्म्येककर्तृकात्—' इत्यादिना कर्म्यर्थे सन् प्रत्ययः । 'जे लिट् सनि' इति नित्यादेशः । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥१२१॥ विद्युत इति । यत्र सुगन्धिदेशे । स्वभावेन निसर्गेण । चञ्चला चलनरूपा । विद्युत तडितः । सपद ऐश्वर्याणि न चञ्चला^७ । कृष्णानि कलुपितानि^८ प्रावृडभ्राणि प्रावृषो वर्षाकालस्याभ्राणि मेघाः । देहिना च प्राणिना च । तानि^९ कृष्णानि न-न सन्तीत्यर्थः । परिसर्या ॥१२२॥ कचिदिति । यस्य सुगन्धिदेशस्य । निगमाः ग्रामाः । क्वचित् एकस्मिन् प्रदेशे । गोघनहुंकारैः गोघनस्य गोसमूहस्य हुंकारैः हुंकारध्वनिभिः । क्वचित् एकस्मिन् प्रदेशे । इक्षुयन्त्रारवैः इक्षूणां रसालानां^९ यन्त्राणाम् आरवैर्ध्वनिभिः । क्वचित् एकस्मिन् प्रदेशे । शिखण्डिना मयूरा-

व्यसन—चस्का नहीं है । उन्हें परलोकका खयाल रहता है, इसीलिए वे सदा पारलौकिक क्रियाओमें तत्पर रहते हैं—वे धर्म, अर्थ और काम इन तीनों पुरुषार्थोंका सेवन करते हैं, किन्तु उनका ध्यान मुख्यतया धर्मकी ओर ही रहता है ॥११९॥ वहाँ लगातार बाग-बगीचे हैं । उनमें विश्राम करके पथिक अपनी थकावट दूर करते हैं । अतः वे मार्गको अपने घरका आँगन सरीखा मानते हैं ॥१२०॥ उस देशमें वहाँके निवासियोंके मनके अनुकूल वस्तुएँ उत्पन्न होती थी । अतएव वह देश ऐसा मालूम पड़ता था मानो कल्पवृक्षोंसे विभूषित भोगभूमि और स्वर्ग-भूमिकी जीतना चाहता हो ॥१२१॥ यहाँ केवल विजली ही स्वभावसे चञ्चल हैं, सम्पदाएँ चञ्चल नहीं हैं । इसी प्रकार केवल वर्षाकालीन बादल ही काले हैं, वहाँके मनुष्योंके चरित काले-मलिन नहीं हैं ॥१२२॥ वहाँके गाँव अत्यन्त सुन्दर हैं । उनकी सुन्दरता कही गायो और बैलोंके रमानेसे, कही गन्ने पेरनेवाले कोलहुओंके शब्दसे और कही मयूरोके स्वरसे देखते ही

१. इ 'क्वचिच्' इति नास्ति । २ श स 'धूत' । ३. श स 'धूतो' । ४ = समुत्पादयन् ।
 ५. = जेतुमिच्छतीव । ६ आ जि जि अभि । ७ श स कलुपानि । ८ = चरितानि-आचरणानि ।
 ९. = 'रसाल इक्षुन्तद्देशः पुण्ड्रकान्तारकादयः ।' इत्यमरः ।

मज्जत्सीमन्तिनीसार्थकुचसंक्रान्तकुङ्कुमः ।
 रक्तांशुकैरिवाभान्ति यस्मिञ्जलधियोपितः ॥ १२४ ॥
 महाविभवसंपन्नं तत्रास्ति श्रीपुरं पुरम् ।
 लोकपुण्यैः समुत्पन्नं त्रिविष्टपमिवापरम् ॥ १२५ ॥
 प्रासादशृङ्गसंलभरत्नोपलमरीचिभिः ।
 सदैवान्तरिता यत्र ज्योतिर्गणविभाभवत् ॥ १२६ ॥
 चन्द्रकान्तस्रुतेर्यत्र सूर्यकान्तोद्भवान्तरितः ।
 मिमीते सालसरुद्धरविचन्द्रोदय जनः ॥ १२७ ॥

णाम् । नादै केकारवं । सुन्दरा मनोहराः । भवन्ति ॥१२३॥ मज्जदिति । यस्मिन् सुगन्धिदेशे । जलधि-
 योपित जलधेयोपितो नद्य । मज्जत्सीमन्तिनीसार्थकुचसंक्रान्तकुङ्कुमः । मज्जन्तीना स्नान कुर्वन्तीनां सीमन्ति-
 नीना नारीणा सार्थस्य समूहस्य कुचेपु स्तनभरेषु सक्रान्तराकान्तैः कुङ्कुमैः काश्मीरैः । 'सार्थो वणिक्समूह
 स्यादपि सघातमात्रके' इति विश्व । रक्तांशुकैरिव रक्तवसनैरिव^१ । आभान्ति विराजन्ते । आ दीप्तौ लट् ।
 उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥१२४॥ महेति । यत्र सुगन्धिदेशे । महाविभवसंपन्नं महान्तं पृथुलं विभवम् ऐश्वर्यं
 संपन्नं संप्राप्तम्^२ । श्रीपुरं श्रिया सपत्न्योपलक्षितं पुरं 'श्रीपुरम्' इति । पुरं पुरी । अपरम् अन्यत् । त्रिविष्टपमिव
 त्रिदशालय इव । लोकपुण्यं लोकानां जनानां पुण्यं । सुकृतं समुत्पन्नं सजातम् । उपमालङ्कार^३ ॥१२५॥
 प्रासादेति । यत्र श्रीपुरे । ज्योतिर्गणविभा ज्योतिषा चन्द्रसूर्यादीनां गणस्य समूहस्य विभा कान्तिः । प्रासाद-
 शृङ्गसलनरत्नोपलमरीचिभिः । प्रासादानां सौधानां शृङ्गेषु शिखरेषु सलग्नानां सवद्धानां रत्नोपलानां
 मरीचिभिः कान्तिभिः । सदैव सर्वस्मिन् काले सदैव । 'सदैवर्हद्भिर्धुनेदानां तदानो सद्य' इति साधु । अन्तरिता
 आच्छादिता । अभवत् आसीत् । भू सत्ताया लङ् । सामान्यालङ्कार ॥१२६॥ चन्द्रेति । यत्र श्रीपुरे ।
 जन लोकः । सालसरुद्धरविचन्द्रोदयं सालेन प्राकारेण सरुद्धयोरावृतयो रविचन्द्रयोः सूर्याचन्द्रमसो
 उदयमुद्गमनम् । चन्द्रकान्तस्रुतेः चन्द्रकान्तस्य^४ चन्द्रकान्तपाषाणस्य स्रुतेः स्यन्दनात् । सूर्यकान्तोद्भवान्तरित
 सूर्यकान्तात् सूर्यकान्तशिलाया सकाशात् उद्भवात् उत्पन्नात् अन्तरितः वह्ने सकाशात् । मिमीते अनुमिनोति ।

वनते हैं ॥१२३॥ वहाँकी नदियोमे जिस समय स्त्रियाँ स्नान करती हैं, उस समय वे, बहते हुए
 उनके स्तनोके केशरके रंगसे रंगीन होकर लाल कपडोको पहननेवाली सौभाग्यवती स्त्रियो सरीखी
 जान पड़ती हैं ॥१२४॥ उस सुगन्धि देशमे एक श्रीपुर नामका पुर है । वहाँ अटूट सम्पत्ति
 है । वह ऐसा जान पड़ता है मानो वहाँके निवासियोंके प्रचुर पुण्यसे रचा गया दूसरा स्वर्ग हो
 ॥१२५॥ वहाँके महलोके शिखरो पर नाना प्रकारके रत्न जड़े हुए हैं । उनकी किरणें आकाशमे
 फैली रहती हैं । अतः सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र और ताराओकी प्रभा सदा छिपी रहती है ॥१२६॥
 उस पुरकी चहार दीवारी बहुत ऊँची है । अतः वहाँके निवासी कभी सूर्य और चन्द्रमाके उदय-
 को नहीं देख पाते, किन्तु सूर्यकान्त मणियोमे-से निकलती हुई अग्नि देखकर सूर्योदयका तथा

१ = सन्ति । २ = उपलक्षिता इवेति यावत् । ३ = महता विपुलेन विभवेनैश्वर्येण संपन्नं समुत्पन्नम् । ४ = उत्प्रेक्षा यमकं च । ५ = आ 'कान्तस्य ।

यत्प्रासादशिरोलग्नपद्मरागांशुभिर्नभः ।
 भिन्नं करोत्यकाण्डेऽपि संध्याशङ्कां शरीरिणाम् ॥ १२८ ॥
 वासराधिपतिस्तुङ्गप्रतोलीशिखरं शनैः ।
 यत्राधिरुह्य पूर्वाह्णे प्रपूर्णकलशायते ॥ १२९ ॥
 प्राकारशिखरासन्नैस्तारतारकदम्बकैः ।
 यत्र दीपोत्सवभ्रान्तिस्तन्यतेऽनुदिनं निशि ॥ १३० ॥
 प्राकारः परितो यत्र शृङ्गैरुत्तम्भितोऽडुभिः ।
 नाकावलोकनोत्कण्ठां विभ्राण इव भासते ॥ १३१ ॥

माङ् माने लट् । अनुमितलङ्कार ॥१२७॥ यदिति । यत्प्रासादशिरोलग्नपद्मरागांशुभिः यस्य धूपुरस्य प्रासादानां सौत्रानां शिरस्सु शिखरेषु लग्नानां सनद्धानां पद्मरागाणां पद्मरागरत्नानामशुभिः कान्तिभिः । भिन्नं छन्नम् । नभः आकाशम् । शरीरिणा जनानाम् । अकाण्डेऽपि । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गविवरवारिपु' इत्यमरः । संध्याशङ्का संध्याया रागस्य शङ्का सन्देहम् । करोति विदधाति । डुकृञ् करणे लट् । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥१२८॥ वासरंति । यत्र पुरे । वामराधिपति वासरस्य दिवसस्याधिपति सूर्यः । पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वं पूर्वाह्णे तस्मिन् । तुङ्गप्रतोलीशिखरं तुङ्गस्योन्नतस्य^१ प्रतोल्या गोपुरस्य शिखरमग्रभागम्^२ । शनैः नीचैः^३ अधिरुह्य अधिरोहणं पूर्वं^४ आरुह्य । प्रपूर्णकलशायते प्रपूर्णश्चासौ कलशश्च तथोक्तः, प्रपूर्णकलश इवाचरतीति तथोक्तः । 'ष्यङ्' इत्याचर्यायै ष्यङ्-प्रत्ययः । उपमा ॥१२९॥ प्राकार इति । यत्र श्रीपुरे । प्राकारशिखरासन्नैः प्राकारस्य सालस्य शिखरस्य अग्रस्य^५ आसन्नैः समीपगतैः । तारतारकदम्बकैः ताराणां महतीनां ताराणां नक्षत्राणां कदम्बकैः समूहैः । अनुदिनं प्रतिदिनम् । निशि रात्रौ । दीपोत्सवभ्रान्तिः दीपानामुत्सवस्य भ्रान्तिर्भ्रमणं^६ । तन्यते क्रियते । तनून् विस्तारे कर्मणि लट् । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥१३०॥ प्राकार इति । प्राकारः सालः । परितः समन्ततः । उत्तम्भितोऽडुभिः उत्तम्भिता धृता उडवो नक्षत्राणि येषां (यैः) तैः । शृङ्गैः शिरोभागैः । नाकावलोकनोत्कण्ठा नाकस्य स्वर्गस्यावलोकने दर्शने उत्कण्ठामुत्कलिकाम्^७ ।

चन्द्रकान्त मणियोका पसीजना देखकर चन्द्रोदयका अनुमान कर लेते हैं ॥१२७॥ वहाँके महलो-के ऊपरी सिरेपर पद्मराग मणि जड़े हुए हैं । उनकी लाल किरणोंसे आकाशका रंग लाल हो जाता है । अतः वह सन्ध्या-समय न रहनेपर भी लोगोको सन्ध्याका भ्रम उत्पन्न कर देता है ॥१२८॥ सूर्य दिनके पूर्व भागमें जब धीरे-धीरे उस पुरके दरवाजेके शिखरपर चढ़ जाता है तब वह पूर्ण स्वर्ण कलश-सा प्रतीत होने लगता है ॥१२९॥ चहारदीवारीकी चोटीपर रात्रिके समय जब ताराओका चमकीला गण पहुँच जाता है तब वह उस पुरमें प्रतिदिन दीपावलीका भ्रम फैला देता है ॥१३०॥ उस पुरकी चहारदीवारी रात्रिके समय जब नक्षत्रोंको अपने शिखरोसे उठा लेती है तब वह ऐसी जान पड़ती है मानो उसे स्वर्ग देखनेकी उत्कण्ठा उत्पन्न

१. = तुङ्गाया उन्नताया । २. = तुङ्गप्रतोलीशिखरम्—उच्चपुरद्वारशिरः । ३. = मन्दम् ।
 ४. = पश्चात् किञ्चित् । ५. = अग्रभागस्य । ६. = भ्रमः । ७. = 'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

मानोन्नता महाभोगा मत्तवारणशालिनः ।
 बहुभूमियुता यत्र प्रासादाः पार्थिवोपमाः ॥ १३२ ॥
 अम्बुना घनकिञ्जल्कच्छादितेन निरन्तरम् ।
 स्वीकुर्वाणा क्वचिद्भूमौ हिरण्यखचितक्षितेः ॥ १३३ ॥
 तीरजैस्तरुसन्तानैः पर्यसि प्रतिविम्बितैः ।
 पातालोपवनारेकां कुर्वन्त्यन्यत्र पत्त्रिणाम् ॥ १३४ ॥
 विभ्रती काशसंकाशपक्षविक्षेपशोभिनः ।
 हंसान्कापि मरुल्लोलान्फेनपुञ्जानिवात्मन ॥ १३५ ॥

विभ्राण इव दधान इव । भासते भाति । भासून् दोस्तो लट् । उत्प्रेक्षा ॥ १३१ ॥ मानेति । यत्र श्रीपुरे । मानोन्नता मानेन प्रमाणेन, पक्षे मानेन गर्वेण उन्नता उद्गुह्या । 'मान प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतो ग्रह' इति विश्व । महाभोगा महान् आभोगो विस्तारो येषां ते, पक्षे महान् भोग स्त्रीचन्दनादिविषयानुभवो येषां ते । 'भोग सुखे घने चाहे शरीरफणधोरपि । पालने व्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोपिताम् ॥' इति विश्व । मत्तवारणशालिन मत्तवारणे मदगर्जे, पक्षे उपधानफलकविशेषे शालिन शोभमाना । 'मत्तवारणमिच्छन्ति दानकिल्ले मदद्विपे' । महाप्रासादवीथीना वरणे चाप्युपाश्रये ॥' इति विश्वः । बहुभूमियुता बहुभि-
 भूमिभिः क्षेत्रे युता सहिता । प्रासादा सौधा । पार्थिवोपमा पार्थिवानां भूपतीनामुपमा सदृशा भवन्ति । श्लेषोपमा ॥ १३२ ॥ अम्बुनेति । क्वचित् एकस्मिन् प्रदेशे । निरन्तरम् अन्तराग्निरन्त निरन्तर निरवकाश यथा तथा । घनकिञ्जल्कच्छादितेन घने किञ्जल्के केसरैः छादितेन पिहितेन । अम्बुना जलेन हिरण्यखचितक्षिते हिरण्येन स्वर्णेन खचित्ताया निर्मिताया^१ क्षिते भूमे । लक्ष्मी शोभाम् । स्वीकुर्वाणा आददाना । कुलकत्वात् पुरस्तात् स्वातिका भाति (१३७) इत्यन्वीयते ॥ १३३ ॥ तीरेति । अन्यत्र पर्यसि सलिले । प्रतिविम्बितैः प्रतिच्छाया गतैः । तीरजैः तीरे जायन्ते इति तीरजा तैः, तटजातैः । तरुसन्तानैः तरूणा वृक्षाणां सन्तानैः समूहैः । 'अपत्यगोत्रसमूहसुरकुजेषु सन्तान' इति नानार्थकोशे । पत्त्रिणा पत्रमस्त्येषा-
 मिति पत्त्रिण खगा तेषाम् । पातालोपवनारेका^२ पातालस्य अधोभुवनस्य^३ उपवनस्य उद्यानस्य आरेका सन्देहम् । कुर्वन्ती विदधती^४ । उत्प्रेक्षा ॥ १३४ ॥ विभ्रतीति । क्वापि अन्यत्र । काशसंकाशपक्षविक्षेपशोभिन काशस्थोन्मत्तलो सकाशानां पत्राणां विक्षेपेण प्रेरणेन शोभिनो भासिनः । हंसान् मरालान् । आत्मन स्वस्य मरुल्लोलान् मरुता वायुना लोलान् चञ्चलान् । फेनपुञ्जानिव फेनानां छिन्हीराणां पुञ्जानिव पिण्डानिव ।

हो गई हो ॥ १३१ ॥ उस पुरके महल राजाओ ससेखे हैं—राजा गर्वोन्नत होते हैं, वे मापमे उन्नत हैं—बहुत ऊँचे हैं । राजाओके पास भोग सामग्री खूब होती है, उनका विस्तार बहुत है । राजाओकी शोभा मदमाते हाथियोसे होती है, वे छज्जोसे सुशोभित हैं और राजाओंके पास बहुत भूमि होती है तो वे भी तो बहुत भूमिसे युक्त हैं ॥ ३२ ॥ उस पुरके चारों ओर परिखा-खाई खुदी हुई है । उसमे लबालब जल भरा हुआ है, और उसमे कमल लहलहा रहे हैं । उनका पराग झड़ कर जलके ऊपर जितने भागमे फैल जाता है, उतना भाग स्वर्ण जटित भूमिकी छविको ग्रहण कर लेता है ॥ १३३ ॥ उस परिखाके जलमे एक ओर किनारेके वृक्षोका प्रतिविम्ब पड रहा है उसे देखकर पक्षियोको पातालमे उपवनका सन्देह हो रहा है ॥ १३४ ॥ उस परिखाके जलमे जिस ओर हंस तैर रहे हैं, और वे कासके फूलोकी भाँति अपने सफेद पख

१ अ क ख ग घ मे कुर्वन्त्य^१ । २ श स दानकिल्लतटद्विपे । ३ उपमा सादृश्यं येषां ते ।

४ = सन्तीति शेष । ५ आ 'निर्मिताया' इति नास्ति । ६ श स 'रेक' । ७ 'भवनलोकस्य' ।

८ आ कुर्वन्ति विदधति ।

तटपादपसंरुद्धैर्निष्कम्पसलिलानिलैः ।

मुग्धस्त्रीणां वितन्वाना क्वापि स्फटिकभूभ्रमम् ॥ १३६ ॥

मज्जत्पुरंघ्रिधम्मिल्लगलदुज्ज्वलमल्लिका ।

यत्र तारकितेव द्यौः सर्वतो भाति खातिका ॥ १३७ ॥ (पञ्चभिः कुलकम्)

तीक्ष्णत्वं केवलं यत्र बोधे न वचने नृणाम् ।

काठिन्यत्वं कुचद्वन्द्वे कामिनीनां न मानसे ॥ १३८ ॥

भङ्ग कचेषु नारीणां व्रतेषु न तपस्विनाम् ।

विरसत्वं कुकाव्येषु मिथुनेषु न कामिनाम् ॥ १३९ ॥

विभ्रती घटतो ॥१३५॥ तटेति । क्वापि अन्यत्रापि । तटपादपसंरुद्धैः तटस्य तीरस्य पादपैर्वृक्षैः संरुद्धैरावृतं । अनिलं मरुद्भिः । निष्कम्पसलिला निष्कम्प सलिल जल यस्या सा तथोक्ता । मुग्धस्त्रीणां मुग्धानां मोहितानां^१ मूढानां वा स्त्रीणां वनितानाम् । स्फटिकभूभ्रम स्फटिकेन पाषाणेन निमिताया भ्रुवो भूमेभ्रम भ्रान्तिम् । वितन्वाना कुर्वाणा । तनूम् विस्तारे । 'सल्लट्—' इत्यादिना नश्-प्रत्ययः । भ्रान्तिमान-लङ्कारः ॥१३६॥ मज्जदिति । यत्र श्रीपुरे । मज्जत्पुरंघ्रिधम्मिल्लगलदुज्ज्वलमल्लिका मज्जन्तीनां स्नान कुर्वन्तीनां पुरंघ्रिणा सुचरित्रवनितानां धम्मिल्ल^३ सयतकचैः गलन्ती उज्ज्वला मल्लिका मल्लिकापुष्पं यस्या सा । खातिका परिखा । सर्वतः सर्वप्रदेशतः । द्यौः आकाशम् । तारकितेव तारका सजाता यस्यामिति तारकिता सेव । भाति स्म रराज^४ । उत्प्रेक्षा । पञ्चभिः कुलकम् ॥१३७॥ तीक्ष्णत्वमिति । यत्र श्रीपुरे । तीक्ष्णत्वं कुशाग्रीयत्वम्, पक्षे क्रूरत्वम् । केवल परम् । नृणां जनानाम् । बोधे ज्ञाने, भवतीति शेषः । वचने भाषणे । न न भवति । कठिनत्वं कर्कशत्वम् । कामिनीनां वनितानाम् । कुचद्वन्द्वे स्तनयुगे, भवतीति शेषः । मानसे हृदये । न न वर्तते । परिसंख्यालङ्कारः ॥१३८॥ भङ्ग इति । नारीणां वनितानाम् । कचेषु^५ केशेषु । भङ्ग अवमर्दन (वक्रत्वम्) स्यात् । तपस्विना तपोऽस्ति येषामिति तपस्विनः, तेषाम् । 'तपस्त्रयमायामासो विन्' इति विन्-प्रत्ययः । स्त मत्वर्थे इति पदसंज्ञाभावः । व्रतेषु चारित्र्येषु । न न स्यात् । कुकाव्येषु कुत्सितकवित्वेषु । विरसत्वं शृङ्गारादिनवरसाभावो भवेत् । कामिना कामुकानाम् । मिथुनेषु द्वन्द्वेषु । न न वर्तते ।

हिला रहे हैं, उन्हें देखकर ऐसा प्रतीत होता है मानो हवाके झोकेसे उसके ऊपर फेनका पुञ्ज लहरा रहा हो ॥१३५॥ एक ओर परिखाके किनारेपर बहुत ही घनी वृक्षावली है । उससे हवा रुक जानेके कारण उसके जलका जितना अंश बिलकुल ही निश्चल हो रहा है उसे देखकर भोली-भाली स्त्रियोंको स्फटिकमणि जटित भूमि(फर्श)का भ्रम हो रहा है ॥१३६॥ स्नान करते समय सौभाग्यवती स्त्रियोंके केश पाशसे गिरे हुए सफेद चमेलीके फूल उसके जलमें चारों ओर लहराने लगते हैं । अतः वह झिलमिलाने तारोंसे युक्त आकाश सरीखी देख पड़ती है ॥१३७॥ उस पुरके निवासियोंकी केवल बुद्धिमें ही तीक्ष्णता है; उनके वचनोंमें तीक्ष्णता—तीखापन नहीं है । वहाँ केवल स्त्रियोंके स्तन युगलमें कठोरता पायी जाती है, उनके मनमें कठोरता नहीं पायी जाती ॥१३८॥ वहाँकी स्त्रियोंके केवल केशोंमें ही घुघरालापन पाया जाता है । और उन्हींमें मर्दन भी (साफ करते समय) देखा जाता है । किन्तु साधुओंके व्रतोंमें दोष नहीं देख पड़ते, और व्रत धारण करनेके पश्चात् उनका मानभङ्ग भी नहीं होता । केवल कुकवियोंके काव्योंमें ही वहाँ नीरसता पायी जाती है, कामियोंके युगलमें नीरसता नहीं

१ अ °कविभ्रमम् । २ आ मोहिनीनाम् । ३ = धम्मिल्लेभ्यः सयतकचैश्चो गलन्ती पन ती उज्ज्वला मल्लिका यस्या सा । ४ = सर्वतस्तारकिता द्यौरिव भाति राजते । ५ क म कचेषु ।

विरोधः पञ्जरेष्वेव न मनःसु महात्मनाम् ।
 नाभिष्वेव च नीचत्वं नाचारेषु कुटुम्बिनाम् ॥ १४० ॥
 प्राकारपरिखावप्रैः परितः परिवेष्टितम् ।
 परिवेषत्रयान्वीतचन्द्रवद्यद्विराजते ॥ १४१ ॥
 प्रसिद्धेनाविरुद्धेन मानेनाव्यभिचारिणा ।
 वणिजस्तार्किकाश्चापि यत्र वस्तु प्रमिन्वते ॥ १४२ ॥

इयमपि परिसख्या ॥१३९॥ विरोध इति । पञ्जरेष्वेव पक्षिनिरोधककाष्ठपत्रेषु [एव] । विरोध धीना पक्षिणा रोध तिरोधान, पक्षे वैर भवेत् । महात्मनां महानात्मा येषां तेषां सज्जनानाम् । मनःसु मानसेषु । न नास्ति । नाभिष्वेव नाभिप्रदेशेषु [एव] नीचत्व निम्नत्व, पक्षे निकृष्टत्वमस्ति । कुटुम्बिना गृहस्थानाम् । आचारेषु चारित्र्येषु । न नास्ति । इयमपि परिसख्या ॥१४०॥ प्राकारेति । परितः समन्तात् । प्राकार-परिखावप्रैः प्राकारश्च परिखा च वप्रश्च प्राकारपरिखावप्रा तैः सालजलखातिकाप्राकारान्तर्वेदिकाभिः । परिवेष्टितः परिवृतम् । यत् श्रीपुरम् । परिवेषत्रयान्वीतचन्द्रवत् परिवेषाणां परिधीना त्रयेण अन्वितश्चासौ चन्द्रश्च स इव । भासते । राजृन् दीप्ती लट् । उत्प्रेक्षा ॥१४१॥ प्रसिद्धेनेति । यत्र श्रीपुरे । वणिजो वाणिजाः^१ । तार्किकाश्चापि तर्कन्यायशास्त्र^२ बोद्धारोऽप्येतारो वा । प्रसिद्धेन लोकप्रतीतेन । अविरुद्धेन विरोधरहितेन, विरुद्धरूपहेतुदोषरहितेन । अव्यभिचारिणा क्रयविक्रयकरणे व्यभिचाररहितेन व्यभिचाररूप-हेतुदोषरहितेन च । मानेन प्रमाणेन^३ । वस्तु रत्नादिवस्तु द्रव्यादिपदार्थं च । प्रमिन्वते अनुमिमते । ममिन्^४

पायी जाती ॥१३९॥ उस पुरमे विरोध—वि + रोध = पक्षियोको रोक रखना केवल पिंजरो-मे ही देखा जाता है, महात्माओके मनमे विरोध नहीं देख पड़ता । केवल स्त्रियोकी नाभि-मे ही गहरायो पायी जाती है, गृहस्थोके आचरणमे नीचता नहीं पायी जाती ॥१४०॥ वह नगर चारो ओरसे चहारदीवारी, खाई और अन्तर्वेदीसे घिरा हुआ है, अतः वह तीन परिधियों-के बीचो-बीच पहुँचे हुए चन्द्रमाके समान सुशोभित हो रहा है ॥१४१॥ उस पुरके वणिक्-व्यापारी जिन मापनेके पात्रो और तोलनेके वाटोसे सौदा मापते या तोलते हैं, वे सब लोक प्रसिद्ध हैं । वे लेनेके बड़े और देनेके छोटे नहीं हैं और उनमे कोई पासग या करामातनही है—वहाँके व्यापारी अत्यन्त प्रामाणिक हैं । इसी प्रकार वहाँके तार्किक भी प्रमेयका निश्चय जिस अनुमान प्रमाणसे करते हैं, उसका अङ्ग-हेतु असिद्ध, विरुद्ध और व्यभिचारी नहीं रहता—वे अग्नि आदि प्रमेयोक्ता विश्वय धूम आदि सच्चे हेतुओसे करते हैं, झूठे हेतुओ—हेत्वाभासोंसे

१ = 'वैदेहक सार्धवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।' इत्यमरः । २ = तर्कस्य न्यायशास्त्रस्य बोद्धारोऽप्येतारो वा, तैःपि । ३ वा स प्रमाणेन च । ४ श स इमिन् प्रक्षेपणे ।

वापोवनायतनसोधतडागरम्यं स्वर्गाभिभाविविभवोदयवर्द्धमानम् ।^१
शक्येत तन्न गुरुणापि पुरं यथावदाख्यातुमल्पमतिना किमु मद्विधेन ॥ १४३ ॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रक्षेपणे । इलेपालङ्कार ॥१४२॥ वापोति । वापोवनायतनसोधतडाकरम्य वापोभिर्दीधिकाभिर्वनैरुद्यानैः
आयतनं चैत्यालयैः सौधैः प्रासादैः तटाकैः पद्याकरैश्च रम्यमनोहरम् । स्वर्गाभिभाविविभवोदयवर्द्धमानं
स्वर्गं सुरलोकम् अभिभवतीत्येवशोल स्वर्गाभिभावी स्वर्गतिरस्कारो स चासौ विभवश्च तथोक्तः, स्वर्गाभि-
भाविविभवस्यैश्वर्यस्योदयं प्रादुर्भावः तेन वर्द्धमानम् एधमानम् । तत् पुरं श्रीपुरम् । गुरुणापि बृहस्पतिनापि ।
यथावत् यथेवास्त्येति^२ यथावत् सत्यम् । आख्यातुं न शक्येत न समर्थ्येत । शक्यं शक्नोतीति कर्मणि लिङ् ।
मद्विधेन मम विधेः समानं तेन मत्सदृशेन । अल्पमतिना अल्पा मतिर्यस्य तेन । किमु शक्येत । अनेन
कवेरस्थोद्धत्यपरिहारं कृतः । अतिशयोक्तिः ॥१४३॥

इति वीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च विद्वन्मनोवदल-
भाख्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

नही ॥१४२॥ उस पुरको सुन्दरतामे वापिकाओ, बाग-बगीचो, देवालयो, महलो और सरो-
वरोने चार चाँद लगा दिये हैं । वहाँपर स्वर्गके वैभवको भी मात करनेवाला वैभव-अटूट
सम्पत्ति है, अतः दिनोदिन उसकी प्रगति हो रही है । इस लिए उस पुरका वास्तविक वर्णन
देवगुरु बृहस्पति भी नहीं कर सकते, फिर मुझ जैसा मन्दमति कर ही कैसे सकता है ? ॥१४३॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दी विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रभचरित
महाकाव्यमें दूसरा सर्ग समाप्त हुआ ॥ २ ॥

१ अंभिभावविभं क ख ग घ स्वर्गाविष्य विभ । २ स यथेवास्त्येति यथावत् ।

तृतीयः सर्गः ।

तत्राभिनन्दितनिजाखिलवन्धुपक्षो न्यायांशुजालनिहतापनयान्धकार ।
 संकोचितारिवनितास्यनिशाकरश्रीः श्रीपेण इत्यजनि भानुनिभो नरेन्द्र ॥ १ ॥
 यस्य प्रतापदहनेन विलङ्घ्यमानमूर्तिर्निरन्तरमरातिगणः समस्तः ।
 द्रष्टुं दिशं न विदिश चकितः प्रभूष्णुर्घूकोपमः समभवद्गिरिगहरस्यः ॥ २ ॥
 यस्य स्फुरद्भिरनुरागकरैर्यशोभिद्भ्रासितासु सकलासु दिगङ्गनासु ।
 तन्मात्रकार्यकरणप्रवणाय लोकः शीतांशवे न नितरां स्पृहयांश्चभूव ॥ ३ ॥

गर्भावतारसमय (ये) भुवन समस्त गङ्गाऽम्बुहेममणिरत्नसुधाभिषिक्तम् ।

क्षीराब्धिनोरपरिशोभितदिग्धकाय श्वोक्षीतल जिनपति प्रणमामि नित्यम् ॥

तत्रेति । तत्र श्रीपुरे । अभिनन्दितनिजाखिलवन्धुपक्ष अभिनन्दिता प्रवर्धिता निजस्य स्वस्य अखिला समस्ता वन्धव एव पक्षानि^१ नलिनानि येन(म) तथोक्त । अथवा अभिनन्दिता निजाखिलवन्धूनां पक्षा लक्ष्मी येन । न्यायांशुजालनिहतापनयान्धकार न्याया नीतय त एवाशब्दो मयूखा तेषां जाल समूह तेन निहतो- निराकृतोऽपनयो दुर्नोति स एवान्धकार, रूपक, न्यायांशुजालनिहतोऽपनयान्धकारो यस्य (येन स) तथोक्त । संकोचितारिवनितास्यनिशाकरश्री संकोचिताऽरीणां क्षत्रूणां वनितानां नारीणामास्यान्येव निशाकरश्चन्द्रस्तस्य श्री शोभा येन तथोक्त । भानुनिभः भानो सूर्यस्य निभ समान । श्रीपेण इति । नरेन्द्र नृपति । अजनि अजायत । जनैर्^२ प्रादुर्भावे लुङ् । श्लेषोपमा ॥ १ ॥ यस्येति । यस्य श्रीपेणस्य । प्रतापदहनेन प्रताप तेज स एव दहनोऽग्नि तेन । रूपकम् । निरन्तर निरवकाशम् । विलङ्घ्यमानमूर्ति विलङ्घ्यमाना अनुलङ्घ्यमाना मूर्तिरवयवो यस्य स (अतिक्रम्यमाणतनु) । चकितः भीत । दिशम् आशाम् । विदिश च । द्रष्टुं वीक्षितुम् । न प्रभूष्णु समर्थ । भू सत्तायामिति धातो 'भूजेस्सुक्' इति साधु । धर्मशौलेषु स्तुप्रत्यय । समस्त सकल । अरातिगण अरातीनां शत्रूणां गण समूह । गिरिगह्वरस्य गिरीणां गह्वरेषु स्थ- म्बिन (गिरिगह्वरेषु तिष्ठतीति गिरिगह्वरस्य) । घूकोपम घूकस्योलूकस्योपम समान (घूकस्योलूकस्योपमा यस्य स) । समभवत् समभूत् । भू सत्ताया लङ् ॥ २ ॥ यस्येति । यस्य श्रीपेणस्य । स्फुरद्भिः प्रज्वलद्भिः (स्फुरण- शीलैः) । अनुरागकरे अनुराग सन्तोष कुर्वन्तीत्यनुरागकरा तै । यशोभि कीर्तिभि । सकलासु सर्वासु । दिगङ्गनासु दिशा ककुभामङ्गना. कन्यका (दिश आशा एवाङ्गना दिगङ्गना) तासु । चङ्कासितासु प्रकाशितासु सतीषु^३ । लोक जन । तन्मात्रकार्यकरणप्रवणाय तदेव तन्मात्र प्रकाशनमात्र तस्य कार्यस्य करणे

उस श्रीपुरमे श्रीपेण नामका राजा राज्य करता था । वह सूर्य सरीखा था । सूर्य अपने कमल-वन्धुओका विकास करता है, इसने अपने वन्धु-कमलोका विकास किया था । सूर्य अपनी किरणोंसे अन्धकारको हटाता है, इसने अपने न्यायसे अन्यायको मिटा दिया था । सूर्य चन्द्रमाकी श्रीको फीका कर देता है, इसने अपने शत्रुओकी स्त्रियोंके चन्द्रमुखको फीका कर दिया था ॥ १ ॥ उसका प्रताप अग्निके समान सन्ताप देनेवाला था । उसके सभी शत्रु उससे सन्तुष्ट होकर ऐसे घबरा उठे कि वे दिशा और विदिशाको पहचाननेमें असमर्थ हो गये । फलतः वे पहाड़ोंकी गुफाओमें जा घुसे और वही उल्लुओंकी तरह छिपकर बैठ गये ॥ २ ॥ उसका यश सभी ओर बढ़ी तेजीसे फैल रहा था, और लोगोके मनमें अनुराग उत्पन्न कर रहा था । जब उसने सभी

१ आ पक्षा ॥ २ श स जनेर्जा । ३ अ सत्सु स सती ।

संपूर्णशारदनिशाकरकान्तकीर्तिवल्लीवितानपरिवेष्टितविष्टपान्तः ।

यः पोषणाद्विनयनाद्व्यसनापनोदात्स्वामी गुरुः सुहृदभूदखिलप्रजानाम् ॥४॥

यत्र प्रशान्तसकलव्यसने विनीते स्वाभाविकं मतिमहातिशयं प्रपन्ने ।

चक्रुर्निवासमखिला नरनाथविद्याः पर्युत्सुका इव परस्परदर्शनस्य ॥५॥

तुङ्गत्वमद्रिपतिना हरिणेश्वरत्वं शीतांशुना सुभगता वशिता मुनीन्द्रैः ।

शौर्यं मृगाधिपतिना गुरुणा मनीषा गाम्भीर्यमम्बुनिधिना तुलितं यदीयम् ॥६॥

नागाः पदातिवृषभास्तुरगा रथाश्च शोभानिमित्तमभवन्खलु यस्य सर्वे ।

आक्रम्य मण्डलपतीनखिलान्स यस्मात्सर्वो बुभोज वसुधां निजतेजसैव ॥७॥

विधाने प्रवणाय समर्थाय (प्रकाशमात्रकार्यकरणसमर्थाय) । शीताशवे चन्द्राय । नितराम् अत्यन्तम् । न स्पृहयाबभूव वाञ्छयतिस्म (वाञ्छतिस्म) । स्पृह ईप्साया लिट् । सामान्यालङ्कार (व्यतिरेकालङ्कार) ॥३॥ संपूर्णेति । संपूर्णशारदनिशाकरकान्तकीर्तिवल्लीवितानपरिवेष्टितविष्टपान्त संपूर्ण पूर्णकल शारद शरत्कालभवो निशाकरश्चन्द्रः (स) इव कान्ता मनोहरा । कीर्तयो यशासि, उपमा, ता एव वल्यो लता, रूपक, तासां वितान (न) समूहस्तेन वेष्टित परिवृतो विष्टपस्य लोकस्यान्तो मध्य (मध्य) यस्य (येन) सः । य श्रीषेण । अखिलप्रजानाम् अखिलानां प्रजानां पोषणात् रक्षणात् । विनयनात् शिक्षणात् । व्यसनापनोदात् व्यसनस्यापनोदनात् निराकरणात् । यथाक्रमम् । स्वामी पालनात् । गुरु शिक्षणात् । सुहृत् दुःखनिवारणात् । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुङ् । यथासख्यालङ्कारः ॥४॥ यत्रेति । प्रशान्तसकलव्यसने प्रशान्त विनष्ट सकल समस्त व्यसन दुःख यस्य तस्मिन् । विनीते विश्रुते (विनयान्विते) । स्वाभाविक स्वभावभवम् । मतिमहातिशय मतेर्बुद्धेर्महान्तमतिशयम् । प्रपन्ने प्रयाते (प्राप्ते) । यत्र श्रीषेणे । अखिला समस्ता । नरनाथविद्या नरनाथस्य राज्ञो विद्या । परस्परदर्शनाय परस्परस्य दर्शनाय वीक्षणाय । पर्युत्सुका इव पर्युत्कलिका इव (उत्कण्ठिता इव) । निवासम् आवासम् । चक्रुः विदधुः । लुक् कर्णे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥५॥ तुङ्गत्वमिति । यदीय यम्येद यदीयम् । 'दोश्छ' । तुङ्गत्वम् उन्नतत्वम् । अद्रिपतिना महामेरुणा सह । ईश्वरत्व प्रभुत्वम् । हरिणा देवन्द्रेण । सुभगता सौन्दर्यम् । शीतांशुना शीता शीतरूपा अश्वो मयूखा यस्य तेन चन्द्रेण । वशिता इन्द्रियजयत्वम् । मुनीन्द्रैः यतीन्द्रैः । शौर्यं शूरत्वम् । मृगाधिपतिना सिंहैः । मनीषा बुद्धिः । गुरुणा बृहस्पतिना । गाम्भीर्यं गम्भीरत्वम् । अम्बुनिधिना समुद्रेण । तुलित समानीकृतम् । उपमा (दीपकम्) ॥६॥ नागा इति । स श्रीषेण । यस्मात् । निजतेजसैव निजस्य स्वस्य तेजसैव प्रतापेनैव । अखिलान् समस्तान् । मण्डलपतीन् भूपालान् । आक्रम्य आक्रमण पूर्वं (पश्चात् किञ्चित्) तिरस्कृत्य ।

दिशाओको प्रकाशित कर दिया तब लोगोको, केवल प्रकाश फैलानेमे चतुर चन्द्रमाकी चाह बिलकुल ही नहीं रही ॥३॥ उसकी कीर्ति शरत्कालीन पूर्णमासीके चन्द्रमाके समान सुन्दर थी । वह दुनियाके कोने-कोनेमे लताकी तरह फैल गयी थी । भरण-पोषण करनेसे वह राजा सारी प्रजाका स्वामी था, शिक्षा देनेसे गुरु था और सकट निवारण करनेसे मित्र भी था ॥४॥ उसमे कोई बुरा व्यसन नहीं था, वह अत्यन्त नम्र था, उसकी बुद्धि स्वभावतः अत्यन्त तीक्ष्ण थी और इसीलिए उसमे वे सारी विद्याएँ, जिनका अध्ययन राजाओको अवश्य ही करना चाहिए, आकर रहने लगी । मानो वे पहले से ही एक-दूसरेसे मिलनेके लिए उत्सुक थी ॥५॥ उसकी ऊँचाईकी तुलना सुमेरुसे, ऐश्वर्यकी इन्द्रसे, सुन्दरताकी चन्द्रमासे, जितेन्द्रियताकी बड़े-बड़े मुनियोसे, शूरताकी सिंहसे, बुद्धिकी बृहस्पतिसे और गम्भीरताकी सागरसे की जाती थी ॥६॥ हाथी, घोड़े, रथ और वीर सैनिक ये सभी केवल उसकी शोभाके निमित्त थे, क्योंकि केवल

१ श स इच्छायाम् । २ आ प्रतावेव 'उन्नतत्वम्' इति समुपलभ्यते ।

यत्र क्वचिद्गुणगणो गतवान्सहैव वृद्धि मया नृपतिरेष पुनर्न जाने ।
 मां द्वेष्टि शंसति शमप्रभृतीनितीव यो जगत्निर्भररुषा मुमुचे मदेन ॥८॥
 वक्षः श्रियो भुजयुगं वरवीरलक्ष्म्याः कान्तेः शरीरमखिलं हृदयं क्षमायाः ।
 यस्यास्पदं मुखमजायत वाग्विभूतेर्नन्वाश्रयाय^१ सकलस्य सतां प्रयासः ॥९॥
 भेजे नितान्तमजलोऽपि नदीनभावं यश्चाभवद्वसुमतीतिलकोऽप्यशोक ।
 दोषाकरश्च न वभूव कलाघरोऽपि सर्वं हि विस्मयकरं महतां स्वरूपम् ॥१०॥

सर्वा समस्ताम् । वसुधा भूमिम् । वुभोज पालयति स्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः लिट् । 'शपनाथशिक्ष—'
 इत्यादि सूत्रेण पालनार्थं तड्^३ । यस्य श्रोणेणस्य । नागा गजा । [पदातिवृषभा] पदातयो वृषभा इव
 तथोक्ता, 'व्याघ्रादिभि^३ गणैस्तदनुवृत्तौ' इति कर्मधारय, भटश्रेष्ठा । तुरगा वाजिन । रथाश्च । सर्वे
 समस्ता^४ । शोभानिमित्त विलासार्थम् । अभवन् अभूवन् । भू सत्ताया लट् । अतिशयोक्ति ॥७॥ यत्रेति ।
 (यत्र) क्वचित्^५ राज्ञि । गुणगण गुणानां गण समूहः । मया सहैव^६ सममेव । वृद्धि समृद्धिम् । गतवान्
 यातवान् । यत्र राज्ञि (?) । न जाने न वुध्यते । ज्ञा अवबोधने । 'अनुपसर्गे ज्ञ'^७ इति लडात्मने पदम् ।
 पुनः पश्चात् । एष नृपति अयं नरनाथ । मां द्वेष्टि क्रुध्यति । शमप्रभृतीन् क्षमादीन् । शंसति सत्करोति ।
 इति एवम् । जातनिर्भररूपेव जातयोत्पन्नया निर्भरयाऽधिकया रूपेव कोपेनैव । मदेन गर्वेण । मुमुचे त्यज्यते
 स्म^८ । मुच्लृ^९ मोक्षणे कर्मणि लिट् ॥८॥ वक्ष इति । यस्य श्रोणेणस्य । वक्ष उर । श्रियो श्रोत्रेभ्यः । आस्पद
 स्थानम् । भुजयुगं भुजयोर्युगं युगलम् । [वर-] वीरलक्ष्म्या (श्रेष्ठ-) जयलक्ष्म्या स्थानम् । अखिल
 सकलम् । शरीरं गात्रम् । कान्ते देहदोषायां स्थानम् । हृदयं स्वान्तम् । क्षमाया क्षान्त्या स्थानम् । मुख
 वदनम् । वाग्विभूते वाच सरस्वत्या विभूते ऐश्वर्यस्य स्थानम् । अजायत अजनि । जनैर्द्रादुर्भावे लट् ।
 सता सत्पुरुषाणाम् । प्रयासः प्रयत्नः । [ननु] (निश्चयेन) । सकलस्य सर्वजनस्य । आश्रयाय आधाराय
 (भवतीति शेषः) । ननु तथाहि (?) । अर्थान्तरन्यासः ॥९॥ भेज इति । यः श्रोणेण । नितान्तं भृशम् ।
 अजडोऽपि, जलरहित इति ध्वनिः । ५ न दीनभावः न दीनः, न दीन इति नयो नस्य लुगमास (?)
 तस्य भावः दैन्यभावमित्यर्थः । नदीनां सरितामिनः स्वामी तस्य भावः तम् । समुद्रस्वरूपमिति ध्वनिः । भेजे
 सिपेवे । भजी सेवाया लिट् । वसुमतीतिलकोऽपि वसुमत्या भूमेस्तिलकोऽप्यलङ्कारोऽपि, वसुमत्या वर्तमान-
 तिलकवृक्षोऽपि, इति ध्वनिः । अशोक दुःखरहितः, अशोकवृक्ष इति ध्वनिः । अवबत् अभूत् । भू सत्ताया

अपने प्रतापसे ही सभी माण्डलिक राजाओंको जीत करके वह समस्त भूमण्डलका परिपालन
 कर रहा था ॥७॥ 'जिस किसी भी राजाके गुण अभी तक मेरे ही साथ बडे हैं, किन्तु यह
 राजा न जाने कैसा है, कि मुझसे द्वेष करता है और शम-शान्ति आदि गुणोंकी प्रशंसा किया
 करता है' मानो इसीलिए अहंकार अत्यन्त रुष्ट हो गया और उसे छोड़कर चला गया ॥८॥
 उसका वक्षस्थल लक्ष्मीका, बाहु युगल श्रेष्ठ विजयलक्ष्मी या वीरताका, पूरा शरीर कान्तिका,
 हृदय क्षमाका और मुख वाणीके वैभवका निवासस्थान हो गया । सज्जनोका प्रयत्न निश्चय ही
 दूसरोको आश्रय देनेके लिए हुआ करता है ॥९॥ वह (विरोध पक्षमे—) बिलकुल जल-
 रहित था, पर था समुद्र (परिहार पक्षमे—) वह अत्यन्त बुद्धिमान था, और उनके मनमे
 कभी दीनताके भाव उत्पन्न नहीं होते थे । वह (विरोध पक्षमे—) पृथ्वीका तिलक वृक्ष था तो
 भी अशोक वृक्ष था (परिहार पक्षमे—) वह भूमण्डलका मण्डन था और उसे कभी शोक नहीं

१ अ आ इ क ख ग घ म नत्वाश्च । २ आ लेप् श स तिप् । ३ श स गणे । ४ श स
 समग्रा । ५ = यत्र क्वचित् यस्मिन् कस्मिंश्चित् पुरुषे । ६ श स सहैव । ७ श स 'सर्गज्ञ' ।
 ८ आ त्यजति स्म । ९ श स मुच्यं मी ।

धर्मोऽर्थसंचयनिमित्तमद्वारमर्थः कामस्य हेतुरितरः सुखयोनिरेते ।
 यत्र त्रयोऽप्यविरतं न परस्परस्य जैनेश्वरा इव नया विजहुर्व्यपेक्षाम् ॥११॥
 वाञ्छुद्भिराश्रयविशेषमिवात्मयोग्यमौदार्यं धैर्यं विनयादिगुणैरशेषैः ।
 अभ्यर्थितः सततमादरवद्भिरेषां^१ वेधाः ससर्जं नृपमालयभूतमेनम् ॥१२॥
 भानुर्भवेद्यदि मनागिह सौम्यरूपस्तेजस्वितामुपगतो मृगलाञ्छनो वा ।
 धामाधिको विदधदेष जनानुरागं तेनोपमानपदवीं प्रभुरुद्धहेत ॥१३॥

लङ् । कलाघरोऽपि द्वासप्ततिकलाघरोऽपि, चन्द्र इति ध्वनिः^२ ॥५॥ । दोषाकरश्च दोषाणां पापाचरणानामाकर उत्पत्तिस्थानम्, रात्रिकर इति ध्वनिः (न बभूव न समजनि) । महता सत्पुरुषाणाम् । सर्वं निखिलम् । स्वरूप धर्मः । विस्मयकर हि विस्मयमाश्चर्यं करोतीति विस्मयकर हि^३ । विरोधार्थान्तरन्यासयो सङ्कर ॥१०॥ धर्म इति । यत्र श्रोत्रेण । धर्मः । उदारम् अत्यन्तम् । अर्थसंचयनिमित्तम् अर्थस्य संचयस्य संपादनस्य^४ । निमित्तं कारणम् । अर्थः कामस्य विषयानुभवस्य हेतुः कारणम् । इतर अन्यः कामः । सुखयोनिः सुखस्येन्द्रियमुखस्य योनिः कारणम् । एते त्रयोऽपि—धर्मार्थकामा अपि । परस्परस्य अन्योन्यस्य । जैनेश्वरा जिनेश्वरस्येमे तथोक्ताः जिनसबन्धिनः । नया इव नैगमसंग्रहनया इव । अविरतम् अनवरतम् । व्यपेक्षाम् आकाक्षाम् । न जहु न तत्यजुः । ओहाक् त्यागे लिट् । उपमा ॥११॥ वाञ्छेति । आत्मयोग्यम् आत्मना स्वेषा योग्यमुचितम् । आश्रयविशेषम् । आश्रयस्याधारस्य विशेषः^५ भेदम् वाञ्छुद्भिः इच्छुद्भिः । आदरवद्भिः आश्रये प्रीतियुक्तैः । अशेषं सकलं^६ । औदार्यशीर्यविनयादिगुणैः । औदार्यं च शीर्यं च विनयश्च तथोक्ता ते आदिर्येषां ते औदार्यशीर्यविनयादयः । ते (च) ते गुणाश्च तथोक्ताः । तैः, त्यागप्रतापसत्कारादिगुणैरित्यर्थः । सततमनवरतम् । अभ्यर्थितः प्रार्थित इव । वेधाः ब्रह्मा । एषा गुणानाम् । आलयभूतम् आधारभूतम् । एन नृपम् इमं श्रोत्रेण-राजम्^७ । सृज विसर्गे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥१२॥ भानुरिति । इह लोके । यदि मनाक् ईषत् । भानुः सूर्यः । सौम्यरूपः सौम्य मनोहर रूप यस्य सः । भवेन् स्यात् । भू सत्ताया लिङ् । मृगलाञ्छनः मृग एव लाञ्छनं

होता था । वह (विरोध पक्षमे—) था तो चन्द्रमा पर रात्रिसे उसका कोई सम्बन्ध नहीं था (परिहार पक्षमे—) वह समस्त कलाओमे कोविद था और उसमे कोई दोष नहीं था । महान् पुरुषोका सारा स्वरूप निश्चय ही आश्चर्यजनक होता है ॥१०॥ धर्म उसके धन-संचयका एक बड़ा निमित्त था, धनसंचय काम पुरुषार्थका और काम पुरुषार्थ इन्द्रिय सुखका और ये तीनों—धर्म, अर्थ तथा काम कभी भी एक-दूसरेकी उपेक्षा नहीं करते थे—सभीको एक-दूसरेकी अपेक्षा रहती थी । तीनों पुरुषार्थ जिनन्द्र भगवान्के द्वारा प्रतिपादित नैगम आदि नयोके समान एक दूसरेसे सम्बन्ध रखते थे ॥११॥ उदारता, धैर्य और विनय आदि सभी गुण अपने निवास करने योग्य किसी विशेष आश्रयको चाह रहे थे, और उन्होंने बड़े आदरके साथ इसके लिए कुछ दिन लगातार ब्रह्मदेवसे प्रार्थना थी । मानो इसी प्रार्थनापर उसने इन गुणोंके रहनेके लिए इस राजाकी सृष्टि की ॥१२॥ इस ससारमे सूर्य यदि थोड़े सौम्य रूपको धारण कर लेता अथवा चन्द्रमा ही तेजस्वी हो जाता, तो इन दोनोंमे-से कोई भी एक, तेजस्वी और प्रजाका रंजन करनेवाले

१. म^१ 'द्भिरेष' । २. आ स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नोपलभ्यते । ३. = अजलोऽपि जलरहितोऽपि नदीनभावं समुद्रत्वं [भेजे] । वसुमत्यां तिलको वृक्षविशेषोऽपि, अशोको वृक्षजातिः । कलाघरोऽपि चन्द्रोऽपि दोषाकरो न बभूव । विरोधोऽप्यम् । तत्परिहार—अपि निश्चयेन । यतोऽजड पण्डितोऽत एव दीनभावं दीनत्वं न भेजे । यतश्च वसुमत्याः वसुधायाः तिलको ललामभूतोऽत एवाशोक शोकरहितः । यतश्च कलाघरोऽत एव दोषाणामसौजन्यादीनामाकरो न बभूव । ४. आ संपादकस्य । = अर्थसंग्रहमपादनस्येत्यर्थः । ५. = विशिष्टमाश्रयम् । ६. श स^१ राजा . ७. ।

श्रीकान्तया सरसिजाकरसंनिवासि श्रीकान्तया सकललोकमनोभिरामः ।
 देव्या स्वकीयवपुरव्यतिरिक्तयाप योगं शशीव कलयामलया स भूपः ॥१४॥
 लावण्यसंपदमलाम्भसि सनिमज्ज्य देहं स्वमुज्ज्वलमिवातितरां विधातुम् ।
 श्लाघ्य शरद्विशदचन्द्रगमस्तिगौरो यस्यास्तनौ समुदितः सकलो गुणौघः ॥१५॥
 शीलक्षमाविनयरूपगुणर्महार्घामुच्चित्य यामखिलविष्टपसुन्दरीषु ।
 भर्तुमेनो रमयितुं स्वसहायभूतां लक्ष्मीरिवादरपरा स्वयमेव वव्रे ॥१६॥

यस्य स, चन्द्रो वा । रूपकम् (?) । तेजस्विता तेजोऽस्यास्तीति तेजस्वी तस्य भावम् । परिगतः गतवान् ।
 धामाधिकः प्रतापाधिकः । जनानुराग जनाना लोकानामनुराग प्रीतिम् । विदधत् विदधातीति विदधत्,
 कृर्वन्, शतृप्रत्यय । 'न नम्' इति नम् न भवति । एष, अयम् । प्रभु श्रोणेण । तेन भानुना चन्द्रेण वा ।
 उपमानपदवीम् उपमानस्य सादृश्यस्य पदवीं स्थानम् । उद्धेत दध्यात् । अतिशयोक्ति ॥१३॥ श्रुति ।
 सकललोकमनोभिराम, सकलाना जनाना मनोभिरामो मनोहर । स भूप श्रोणेण नृप । सरसिजाकरसंनिवासि-
 श्रीकान्तया^१ सरसिजाकरे सरोवरे संनिवासिनी निवसनशीला श्रीरिव^२ कान्तया मनोहरया । स्वकीयवपुर-
 व्यतिरिक्तया स्वकीयस्य स्वस्य^३ वपुषा शरीरेणाव्यतिरिक्तयाऽभिन्नरूपया । श्रीकान्तया श्रीकान्तासङ्गया ।
 देव्या महिष्या । अमलया निर्मलरूपया । कलया षोडशभागेन । शशीव चन्द्र इव । योगं सम्बन्धम् । आप
 ययो । आप्लू व्याप्तौ लिट् ॥१४॥ लावण्येति । लावण्यसंपदमलाम्भसि लावण्यस्य देहकान्ते, सपदेव^४
 कमलेऽम्भसि जले । रूपकम् । स्व स्वकीयम् । देह शरीरम् । अतितराम् अत्यन्तम् । उज्ज्वल निर्मलम् ।
 विधातुमिव कर्तुमिव । सनिमज्ज्य सस्नाप्य^५ श्लाघ्य, पूज्य । शरद्विशदचन्द्रगमस्तिगौर शरद शरत्कालस्य
 विशदम्य निर्मलस्य चन्द्रस्य गमस्तिरिव कान्तिरिव गौरो मनोहर । सकल, सर्व । गुणौघः गुणाना पाति-
 क्रत्यादीनामोघ समूह । यस्या श्रीकान्ताया । तनौ शरीरे । समुदितः संचित । उत्प्रेक्षा ॥१५॥ शीक्रेति ।
 आदरपरा प्रीतिपरा । लक्ष्मी । अखिलविष्टपसुन्दरीषु अखिलस्य विष्टपस्य सुन्दरीषु स्त्रीषु । शीलक्षमाविनय-
 रूपगुणैः, शील च क्षमा च विनयश्च तथोक्ता त एव^६ रूप येषा तै गुणैः । महार्घाम् अतिशयेन पूज्याम् ।
 स्वसहायभूता स्वस्य सहायभूता सुहृद्भूताम् । या श्रीकान्तादेवीम् । उच्चित्य गृहीत्वा भर्तुं श्रोणेणभूपस्य ।

उस राजाका उपमान हो सकता था, तथा राजा भी उपमेयका रूप लेकर उसकी समानता
 धारण कर लेता ॥१३॥ वह सभी लोगोकी दृष्टिमें सुन्दर था । उसका विवाह श्रीकान्ता देवीके
 साथ हुआ था । वह कमलमें निवास करनेवाली लक्ष्मीके समान सुन्दर थी और चन्द्रमाकी
 कलाकी भाँति निर्मल । राजा उसे अपने शरीरसे विलग नहीं समझता था । उसकी अर्धाङ्गिनी
 जो थी । वह उससे घुलमिल गई जैसे कला चन्द्रमासे सम्बन्ध जोड़कर उससे घुलमिल जाती
 है ॥१४॥ श्रीकान्ताके शरीरमें प्रशंसनीय तथा शरत्कालीन चन्द्रमाकी किरणोंके समान निर्मल
 सभी गुण प्रकट हो गये । मानो वे उसकी कान्तिके निर्मल जलमें स्नान करके अपने शरीरको
 और भी अधिक उज्ज्वल करना चाहते थे ॥१५॥ वह शील, क्षमा, विनय और रूप आदि
 गुणोंके कारण सारे ससारको सुन्दर स्त्रियोंके द्वारा पूज्य थी । इसे खोजकर लक्ष्मीने मानो
 अपने पति श्रीवेष (राजा लक्ष्मीपति कहे जाते हैं) के मनोरञ्जनके लिए बड़े सम्मानके साथ

१ आ श स केन । २ = सरसिजाकरसंनिवासिनी कमलवनवासिनी चासी श्रीश्च तद्वत् कान्तया
 मनोरमया । ३ = या श्रीः सेव । ४ = आत्मीयस्य । ५ = सपदेव । ६ = निमज्जन विधाय । ७ आ स
 एव । ८ = अन्विष्य ।

चन्द्रोज्ज्वलेन यशसा कथितं सुराणामीशस्य संसदि परीतवता त्रिलोकीम् ।
 रूपं ग्रहीतुमनसः स्पृहयन्ति यस्या देव्यो दिवोवतरणाय तपांसि कर्तुम् ॥१७॥
 दोषानुबन्धरहिता तमसा विमुक्ता रम्या निजोदयविकासितबन्धुपद्मा ।
 प्राभातिकी द्युतिरिवाम्बुजबान्धवस्य या कान्तिमोषधिपतेः परिभूय तस्थौ ॥१८॥
 धर्मार्थयोरविदधत्सविशामधीशो बाधा विधूपमयशोधवलीकृताशः ।
 सार्धं तथा प्रणयकोपकृतान्तराणि देव्या सुखान्यनुभवन्दिवसान्निनाय ॥१९॥

मनः स्वान्तम् । रमयितुं वशीकर्तुमिव^१ स्वयमेव^२ वने विवाहं चक्रे^३ । वृत् वरणे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥१६॥
 चन्द्रेति । त्रिलोकीं त्रयाणां लोकानां समाहारः । त्रिलोकी, ताम् । 'द्विगो' इति डी । परीतवता व्याप्तवता ।
 चन्द्रोज्ज्वलेन चन्द्रेणोवोज्ज्वलेन । यशसा कीर्त्या । सुराणां देवानाम् । ईशस्य इन्द्रस्य । संसदि सभायाम् ।
 कथितं प्रोक्तम् । यस्याः श्रीकान्ताया । रूपं सौन्दर्यम्^४ । गृहीतुमनस गृहीतुं स्वीकर्तुं मनसो मानसा चित्ता^५
 'तुमो मनस्कामे' इति तुमो मकारस्य लोपः । देव्यः देवस्त्रियः । तपांसि तपश्चरणानि । कर्तुं^६ करणाय ।
 दिव स्वर्गात् । अवतरणाय आगमनाय^७ स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । स्पृह ईप्साया लट् । 'स्पृहेर्व' इति चतुर्थी ।
 उत्प्रेक्षा ॥१७॥ दोषेति । दोषानुबन्धरहिता दोषाया रात्रेर्दोषस्य पापस्यानुबन्धेन सक्धेन रहिता वियुक्ता ।
 तमसा अन्धकारेण, अज्ञानेन वा । वियुक्ता रहिता । रम्या मनोहरा । निजोदयविकासितबन्धुपद्मा निजस्य
 स्वस्योदयेन विकासितानि प्रस्फु[स्फो]टितानि बन्धव एव पद्मानि यस्या (यया) सा । या श्रीकान्ता । अम्बुज-
 बान्धवस्य अम्बुजस्याम्भोजस्य बान्धवस्य सूर्यस्य । प्राभातिकी प्राभातस्योदयकालस्येय प्राभातिकी । द्युतिरिव
 प्रकाश इव । ओषधिपतेः ओषधीना पतिश्चन्द्र, तस्य । कान्ति द्युतिम् । परिभूय तिरस्कृत्य । तस्थौ तिष्ठ-
 ति स्म । स्था गतिनिवृत्तौ लिट् । उत्प्रेक्षा ॥१८॥ धर्मेति । धर्मार्थयो द्वयोः । बाधा विरोधम् । अविदधत्
 अकुर्वन् । विधूपमयशोधवलीकृताश विधोश्चन्द्रस्योपमेन समानेन^८ यशसा प्रागधवला इदानीं धवला क्रियन्ते
 स्म धवलीकृता आशा दिशो यस्य (येन) स । विशा राज्ञाम् । अर्धाशः प्रभु । स श्रीषेण । तथा श्रीकान्तया ।

स्वयं अपना सहायक बना लिया था ॥१६॥ उसका निर्मल यश तीनों लोकोमे फैल गया था ।
 उसकी चर्चा इन्द्रकी सभामे भी होती थी । उसे सुनकर स्वर्गकी देवियाँ उसके रूपको पानेकी
 इच्छासे तपश्चरण करनेके लिए स्वर्गसे उतरकर मनुष्यलोकमे आना चाहती थी ॥१७॥ जिस
 प्रकार प्रभात वेलामे सूर्यकी प्रभा रात्रिके ससर्गसे रहित और अन्धकार-शून्य होती है । सुन्दर
 होती है और अपने उदयके साथ ही कमल-बन्धुओको विकसित करती है । चन्द्रमाकी कान्ति-
 को फीका कर देती है । इसी प्रकार वह रानी दोषोसे रहित, अज्ञान रहित, सुन्दर, अपने
 अभ्युदयसे अपने बन्धुओकी वृद्धि करनेवाली और चन्द्रमाकी कान्तिको फीका करनेवाली थी
 ॥१८॥ श्रीषेणने अपने निर्मल यशसे समस्त दिशाओको धवल कर दिया था—उसका यश
 दुनियाके कोने-कोनेमे फैला हुआ था । धार्मिक और आर्थिक कार्योंमे बाधा पहुँचाये बिना वह
 अपनी पट्टरानीके साथ कामसुखका अनुभव करता हुआ काल बिता रहा था । सुखके उन

१ = अनुरञ्जयितुम् । २ = स्वत एव । ३ = वृतवती स्वीकृतवती । ४ आ रूप सौन्दर्यं रूपम्
 श रूप सौन्दर्यरूपम् स सौन्दर्यं रूपम् । ५ = मनासि मानसानि चित्तानि यासा ता । 'चित्त तु चेतो हृदय
 स्वान्तं हृन्मानस मन ।' इत्यमरः । ६ = मानवपर्यायधारणायेति यावत् । ७ = विधोश्चन्द्रस्योपमा यस्य
 सेन, शशधरधवलेनेत्यर्थः ।

कृत्वापरेद्युरखिलावसरं स यावदन्तःपुरं व्रजति किन्नरगीतकीर्तिः ।

तावत्कराग्रविनिविष्टकपोलमूलां देवीमुदश्रुनयनां सहसा ददर्श ॥२०॥

तां तादृशीं समवलोक्य समानदुःखो दुःखं विभक्तुमिव तन्मनसि प्रवृत्तम् ।

स व्याकुलेन मनसा त्वरमाणवृत्तिः पप्रच्छ हेतुमतिशोकसमुद्भवस्य ॥२१॥

दुर्वारवीर्यरिपुनिर्दलनप्रवीणे^१ पृथ्वीतलप्रसृतदुर्विषहप्रतापे ।

पद्मायताक्षि मयि जीवति जीवितेशे संभाव्यते परभवो न पराभवस्ते ॥२२॥

देव्या महिष्या । प्रणयकोपकृतान्तराणि प्रणयकोपेन कृत विहितम् अन्तरमवकाश(शो) येषा (येषु) तानि । सुखानि । अनुभवन् । वासरान् । निनाय^२ यापयति स्म । नीक्ष^३ प्रापणे लिट् ॥१९॥ कृत्वेति । किन्नरगीत-
कीर्ति किन्नरदेवविशेषैर्गीता स्तुता कीर्तयस्य स । स श्रीपेण^४ । अपरेद्यु अन्यस्मिन् दिने । 'पूर्वापर—'
इत्यादिना एद्युस्प्रत्यय । अखिलावसर सर्वावसरम्^५ । कृत्वा विधाय । यावत् यावत्पर्यन्तम् । अन्त पुरम्
अवरोधम् । व्रजति गच्छति । तावत् । कराग्रविनिविष्टकपोलमूला करस्य हस्तस्य अग्रे उपरिभागे विनिविष्ट
स्थापित कपोलस्य गण्डस्य मूल यया ताम् । उदश्रुनयनाम् उदश्रुणी उत्पतदश्रुणी^६ नयने नेत्रे यस्या ताम् ।
देवीं श्रीकान्तादेवीम् । सहसा शीघ्रेण (शीघ्रम्) । ददर्श पश्यति स्म । दृष्ट्वा प्रेक्षणे लिट् । स्वभावोक्तिः ॥२०॥
तामिति । तादृशीं तादृशूपाम् । ता श्रीकान्तादेवीम् । समवलोक्य सम्यग् दृष्ट्वा । समानदुःख समान दुःख
यस्य सः । स श्रीपेण । व्याकुलेन कातरेण । मनसा मानसेन । त्वरमाणवृत्ति सन् त्वरमाणा वृत्तिर्यस्य सः
विह्वलवर्त्तनायुक्त सन् । तन्मनसि तस्या देव्या मनसि चित्ते । प्रवृत्त स्थितम् । दुःखम् असातम्^७ । विभक्तु-
मिव विभाग कर्तुमिव । शोकसमुद्भवस्य दुःखोद्भवस्य । हेतु कारणम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । पप्रच्छ
पृच्छति स्म । प्रच्छ ज्ञीप्साया लिट् ॥२१॥ दुर्वरिति । पद्मायताक्षि पद्मे इवायते दीर्घे अक्षिणी नेत्रे यस्या
तस्या सबोधनम्^८ । दुर्वारवीर्यरिपुनिर्दलनप्रवीणे निवारयितुमशक्य वीर्यं येषा तेषां^९ शत्रूणा निर्दलने विभेदने
प्रवीणे समर्थे । पृथ्वीतलप्रसृतदुर्विषहप्रतापे पृथ्वीतले भूतले प्रसृतो विसृत^{१०} प्रताप तेजो यस्य तस्मिन् ।
जीवितेशे प्राणकान्ते । मयि जीवति सति प्राणति^{११} सति । परभव पर^{१२} भवः उत्पन्न^{१३} । पराभव

दिनोमे कभी-कभी रानीके प्रणयकोपके कारण कुछ-कुछ सम्भोगमे व्यवधान पड जाया करता था
॥१९॥ उसका यशोगान गन्धर्व देव किया करते थे । एक दिनकी बात है—वह आमसभा का
काम पूरा करके ज्यो ही अन्त पुरमे प्रवेश करता हैं त्यो ही उसकी दृष्टि एकाएक पट्टरानीपर
पड़ी । उसका कपोल हथेलीपर झुका हुआ था और उसकी आँखोसे आँसू बहर रहे थे ॥२०॥
उसे रोते देखकर श्रीपेण भी उसीके समान दुखी हुआ—उसको आँखोमे आँसू भर आये ।
उसका हृदय व्याकुल हो उठा और उसने शीघ्र ही रानीसे इतने बड़े शोक होनेका कारण
पूछा । मानो वह उसके दुःखको बाँटना चाहता था ॥२१॥ हे कमललोचने ! हे प्रिये ! बड़े-
बड़े पराक्रमी शत्रुओंके छक्के छुड़ानेमे मैं कुशल हूँ, सारे भूमण्डलपर मेरा प्रबल प्रताप फैला
हुआ है और मैं तुम्हारे जीवनका रक्षक हूँ । रोनेका कारण बताओ । क्या किसीने तुम्हारा

१ अ 'रिपुराहदहनप्रवीण म' 'रिपुनिर्दहनप्रवीणे । २ आ प्राप' । ३ नीक्ष प्रापणे । ४ स स
श्रीपेण तथा श्रीकान्तया । ५ = सभाकार्यम् । ६ आ उदश्रूणि उत्पतदश्रूणि । ७ = 'शर्मसातसुखानि
ष' इत्यमर, 'सात सौख्य सुखम्' इति हेमचन्द्रश्च । ८ = यस्या सा, तत्संबुद्धौ । ९ = रिपूणाम् ।
१० = विस्तृत इत्यर्थ । ११ = प्राणिति । १२ = परेभ्यः । १३ = शत्रुकृत इत्यर्थ ।

सन्तापमूलसुहृदं विरहं विसोदुमुन्मेषमात्रमपि तावकमप्रभूणोः ।

मत्तोऽपि मत्तगजगामिनि निश्चयेन जानीहि संभवति न प्रणयस्य भङ्गः ॥२३॥

त्वत्पादपद्मशरणे त्वदधीनवृत्तौ त्वत्प्रेमनिघ्नमनसि त्वदभिन्नदेहे ।

शाठ्यं मनागपि मृगाङ्गमुखि त्वदीये संभावयामि सरले न सखीजनेऽपि ॥२४॥

छन्दानुवर्तिषु पदातिषु बान्धवेषु दास्यं गतेषु च निशान्तवधूजनेषु ।

भ्रूभङ्गमात्रमपि सोदुमशक्नुवत्सु संजायते न तव तन्वि निदेशभङ्गः ॥२५॥

पराजयः^१ । न सभाव्यते न नोयते^२ । भू कृपोवकल्पने कर्मणि लट् । अनुमिति ॥२२॥ सतामेति । मत्तगज-
गामिनि मत्तगर्ज इव मदगज इव गामिनि गमनशीले^३ सतापमूल-मूलसुहृद सतापस्य मूल मुख्य सुहृद मित्रम् ।
तावक तव सबन्धम् । 'युष्मदस्मदो—' इत्यादिना अब् तद्योगे एकत्वे तवकादेशः । विरह^४ । उन्मेषमात्रमपि
उन्मेषमेव उन्मेषमात्रं क्षणमात्रमपि । विसोदु मषितुम् । अप्रभूणोः असमर्थात् । मत्तोऽपि मत्तकाशादपि ।
प्रणयस्य विनयस्य (स्नेहस्य) । भङ्गो नाशः । न संभवति नोत्पद्यते । इति निश्चयेन नियमेन । जानीहि
मन्यस्व । ज्ञा अवबोधने लोट् ॥२३॥ त्वदिति । मृगाङ्गमुखि । मृगाङ्ग इव मुख यस्या सा तस्या सबोधन^५
चन्द्रमुखि । इत्यर्थ 'असहनम्—' इत्यादिना डी । त्वत्पादपद्मशरणे तव पादावेव पद्म तदेव शरण रक्षणं
यस्य तस्मिन् । त्वदधीनवृत्तौ तवाधीना वृत्तिर्यस्य तस्मिन् । त्वत्प्रेमनिघ्नमनसि तव प्रेम्णि प्रीतौ निघ्नमघोनं
मनो यस्य तस्मिन् । त्वदभिन्नदेहे त्वत्सकाशादभिन्नो देह कायो यस्य तस्मिन् । सरले ऋजुभावयुक्ते ।
त्वदीये तव सबन्धे । 'दोश्च' इति छ । सखीजनेऽपि राध्य एव जनः तस्मिन् । (शाठ्यं शाठत्व धूर्तत्व
वा) । न संभावयामि [न] निश्चिनोमि । भू कृपोवकल्पने लट् । रूपकम् ॥२४॥ छन्देति^६ । तन्वि कृशाङ्गि ।
छन्दानुवर्तिषु^७ अनुवर्तन्ते इत्येवशीला अनुवर्तिन छन्दस्यानुवर्तिन^८ तेषु अनुकूलवृत्तिषु । 'छन्दो वशोऽप्यभि-
प्राये हार्दस्या'^९ चित्तवृत्तयो' इति विश्व । पदातिषु भृत्येषु । दास्य गतेषु कैङ्कर्यं गतेषु । बान्धवेषु बन्धुषु ।
बन्धूनामपि दास्यकथनेन तस्या महत्त्व व्यज्यते । भ्रूभङ्गमात्रमपि भ्रूवो भङ्ग एव भ्रूभङ्गमात्र तदपि । सोदुं

अपमान किया है ? मुझे तो इसकी सम्भावना नहीं है कि मेरे जीवित रहते कोई तुम्हारा
अपमान कर सके ॥२२॥ हे मदमाते गजकी भाँति गमन करनेवाली ! तुम्हारा विछोह होते ही
मेरे मनमें सन्ताप होने लगता है । मेरे सन्तापका मूल कारण तुम्हारा विछोह है । इसलिये
तुम यह निश्चित समझो कि मैं तुम्हारे स्नेहको नहीं ठुकरा सकता ॥२३॥ हे चन्द्रवदने ! देवि !
तुम्हारी सखियोंने तुम्हारे साथ कोई अनुचित व्यवहार किया हो, यह भी मेरी दृष्टिसे सम्भव
नहीं है, क्योंकि उन्हें केवल तुम्हारे चरणकमल ही शरण हैं, उनकी जीविका तुम्हारे अधीन
है; वे हृदयसे तुम्हारे प्रेमके लिए लालायित रहती हैं; वे सदा यही सोचती रहती है कि तुम्हारे
मनमें प्रेम बना रहे, वे छडभर भी तुमसे विलग नहीं होती और सबसे मुख्य बात यह है कि
वे सभी सरल हैं—उनके मनमें छल नहीं है ॥२४॥ हे कृशाङ्गि ! सभी नौकर-चाकर तुम्हारे
इशारेपर नाचते हैं—तुम्हारी इच्छाके अनुकूल चलते हैं, परिवारके बन्धुओंने तुम्हारी दासता
स्वीकार कर ली है और अन्तःपुरकी रानियाँ तुम्हारी भ्रुकुटी-भोंके टेढ़ेपनको सहन करनेमें

१ = तिरस्कारः । २ = न उन्नीयते न तर्क्यते । ३ = मत्तगज इव गच्छतीत्येव शीला
मत्तगजगामिनी तत्संबुद्धी मत्तगजगामिनि । ४. श स लब् । ५ = वियोगम् । ६ = तत्संबुद्धी । ७ अ
पद्यमिदं नोपलभ्यते यस्म्यं टीका । ८ श स नुवृत्तिषु । ९. छन्दानुवर्तिन । १०. आ हृदाख्या ।

एतेष्वसत्स्वैपरितोपनिबन्धनेषु किं कारणं कथय देवि शुचस्तवास्याः ।
 पृष्टेति सा क्षितिभुजा त्रपया न किञ्चिदुचे परं मुखमलोकत बालसख्याः ॥२६॥
 सा ह्रीवशादथ गिरा किमपि स्खलन्त्या^१ तस्याः सखीति निजगाद परेङ्गितहा ।
 सत्यं न संभवति देव पराभवादिस्तस्या भवत्प्रणयभारमहाधिकायाः ॥२७॥
 किंत्वत्र कारणमभूदपरं विपादे दैवं विहाय न यदन्यजनस्य साध्यम् ।
 देवस्य तत्सकलमेव निवेदयामि कर्तव्यवस्तुनि पुनर्नियतिः प्रमाणम् ॥२८॥

मषितुम् । अश्वनुवत्सु असमर्थेषु । निशान्तवधूजनेषु अन्तःपुरस्त्रीजनेषु । तव ते । निदेशमङ्ग निदेशस्याज्ञाया
 मङ्गो नाश । न सजायते न संभवति । जनैर् प्रादुर्भावे लट् । रूपकमनुमितिश्च ॥२५॥ एतेष्विति । देवि
 भो श्रीकान्ता देवि^३ । अपरितोपनिबन्धनेषु अपरितोपस्य दुःखस्य निबन्धनेषु कारणेषु । एतेषु उक्तबान्धवा-
 दिषु^४ । अमत्सु अविद्यमानेषु । तव ते । अस्या एतस्या^५ । शुच शोकस्य । कारण हेतुम् । किम् ? कथय
 किम् इति ब्रूहि । कथं वाक्यप्रबन्धे लोट् । इति एवप्रकारेण । क्षितिभुजा भूपतिना । पृष्टा श्रुता । सा
 श्रीकान्ता । त्रपया लज्जया । किञ्चित् ईषत् (अपि) । नोचे न ब्रवीति स्म । ब्रू व्यक्ताया वाचि लिट् ।
 'अस्ति ब्रूवो —' इत्यादिना वचादेशः । बालसख्या बालाया सख्या । मुख^६ । परम् अधिकम् । अलोकत
 ददर्श । लोहृन् दर्शने लङ् ॥२६॥ सेति । अथ सखीमुखावलोकनानन्तरम् । परेङ्गितहा परेषामन्येषामिङ्गितहा
 अभिप्रायज्ञा । तस्या श्रीकान्ताया । सा सखी बालसखी । ह्रीवशात् लज्जावशात् । स्खलन्त्या मिथ्या ।
 गिरा वचनेन । किमपि किञ्चित् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निजगाद ब्रवीति स्म । गद व्यक्ताया वाचि लिट् ।
 देव भो स्वामिन् । भवत्प्रणयभारमहाधिकाया भवत तव प्रणयस्य स्नेहस्य भारेण महाधिकाया महापूजा-
 युक्ताया । अस्या देव्याः । पराभवादि तिरस्कारादि । न संभवति न जायते । इति सत्यं सत्यमेव ॥२७॥
 किंन्विति । किन्तु किमित्युक्ते । अत्र अस्मिन् । विपादे दुःखे । परम् अन्यत् । कारण हेतु । अभूत्
 अभवत् । दैव पुण्यम् । विहाय त्यक्त्वा । यत् यत्किञ्चित् । अन्यजनस्य अन्यलोकस्य । न साध्यं साध्यं
 न भवति । तत्सकलमेव तत्सर्वमेव । देवस्य स्वामिनो भवतः । निवेदयामि विज्ञापयामि । पुनः पश्चात् ।
 कर्तव्यवस्तुनि कर्तव्ये विधातव्ये वस्तुनि पदार्थे । नियतिः^७ नियमः प्रमाणं सत्यभूतम्^८ ॥२८॥

असमर्थ हैं । अतः इनसे तुम्हारी आज्ञाका उल्लंघन नहीं हो सकता है ॥२५॥ हे देवि ! जिनकी
 मैं सम्भावना की है, वे तुम्हारे असन्तोषके कारण नहीं हैं । फिर तुम्ही कहो, तुम्हारे इस
 शोकका क्या कारण है ? राजाके यो पूछनेपर रानी लज्जावश कुछ नहीं बोली, किन्तु अपनी
 बचपनकी सहेलीके मुखकी ओर ताकने लगी ॥२६॥ उसकी सहेली दूसरोंके भावको भाँपनेमें बड़ी
 कुशल थी । वह तुरन्त ही रानीका भाव समझ गई । यो उसे भी राजाके सामने बोलनेमें
 लज्जाका अनुभव हो रहा था, और वाणी भी स्खलित हो रही थी । किन्तु फिर भी रानीकी
 आज्ञा शिरोधार्य थी, अतः यो कहने लगी—राजन् ! आपके स्नेहके कारण इसे सभी पूज्य
 मानते हैं । अतः यह सच है कि पराभव-अपमान आदि इसके शोकके कारण नहीं हैं ॥२७॥
 इसके विषादका कारण कुछ और ही है । उसका प्रतीकार केवल भाग्य ही कर सकता है, और
 कोई नहीं । मैं आपको सब सुना रही हूँ, किन्तु उसे सुनकर क्या कर्तव्य है, इस विषयमें

१. म एतेषु सत्स्व^१ । २. म लन्त्या । ३. = भो देवि श्रीकान्ता । ४. = पूर्वोक्तेषु । ५. = अनु-
 युक्ता । ६. = वदनम् । ७. = केवलम् । ८. = नियतिः भाग्यम् । 'दैव दिष्ट भागवैर्यं भाग्यं स्त्री
 नियतिर्बिधिः ।' इत्यमरः । ९. = शरणमिति यावत् ।

एषा पुरं त्वदनुभावविवृद्धशोभं द्रष्टुं मयाद्य सह मन्दिरमध्यरुक्षत् ।
 चेक्रीडतो निजकराहतकन्दुकेन तत्रैक्षताद्व्यपृथुकान्पृथुकान्तियुक्तान् ॥२८॥
 तानिन्दुसुन्दरमुखानवलोकयन्ती चिन्तामगादिति विषण्णमुखारविन्दा ।
 धन्याः स्त्रियो जगति ताः स्पृहयामि ताभ्यो यासाममीभिरफला तनयैर्न सृष्टिः ॥३०॥
 या मद्विधाः पुनरसंचितपूर्वपुण्याः पुष्पं सदा फलविवर्जितमुद्रहन्ति ।
 ताः सर्वलोकपरिनिन्दितजन्मलाभा वन्ध्या लता इव भृशं न विभान्ति लोके ॥३१॥

एषेति । एषा श्रीकान्ता । त्वदनुभावविवृद्धशोभं त्वत् (?) तव अनुभावेन विवृद्धा प्रवृद्धा शोभा यस्य तत् ।
 पुरं पत्तनम् । द्रष्टुं दर्शनाय । अद्य इदानीम् । मया सह मया साकम् । मन्दिर सौधम् । अर्ध्यरुक्षत् अधिरुह ।
 तत्र पुरे । निजकराहतकन्दुकेन स्वकरताडितेन कन्दुकेन गोलकेन चेक्रीडत पुन पुन क्रीडन्तीति चेक्रीडतः
 [चेक्रीडन्तः] तान् पृथुकान्तियुक्तान् पृथ्व्या महत्या कान्त्या युक्तान् । आद्व्यपृथुकान् आद्व्याना धनिकाना
 पृथुकान् बालकान् । 'पृथुक शायक शिगु' इत्यमर । ऐक्षत ददर्श । ईक्षि^३ दर्शने लङ् । जात्यलङ्कारः ॥२९॥
 तानिति । इन्दुसुन्दरमुखान् इन्दुरिव चन्द्र इव सुन्दर मुख येषां तान् । तान् बालकान् । अवलोकयन्ती
 पश्यन्ती । विषण्णमुखारविन्दा विषण्ण म्लान मुखमेवारविन्द सरसिजं यस्या सा । अमोमि एमि । तनयै
 बालकैः । यासा स्त्रीणाम् । सृष्टि उत्पत्तिः । अफला निष्फला । न न भवति । ताः स्त्रिय । जगति लोके ।
 धन्याः कृतार्थाः भवन्ति । ताभ्य स्त्रीभ्यः । स्पृहयामि^३ वाञ्छामि 'स्पृहेर्वा' इति चतुर्थी । इति एवम् ।
 चिन्ताम् अगात् अगच्छत् । इण् गतौ लुङि । 'गैत्यो' इति गादेश । 'धुमास्थागापाहाक्स' इति सेलुक् ।
 अर्थान्तरन्यास ॥३०॥ या इति । पुनः पश्चात् । असंचितपूर्वपुण्या असंचितमसपादित पूर्वं पुरातन पुण्यं
 सुकृत याभि ता । मद्विधा मम सदृशा । स्त्रिय । सदा सर्वकाले । फलविवर्जित फलरहितम् । पुष्पं
 कुसुमम् । उद्रहन्ति धरन्ति^५ । सर्वलोकपरिनिन्दितजन्मलाभा सर्वे । सकलैर्लोकैः परिनिन्दितो जन्मनो लाभो
 यासा ता । ताः । वन्ध्या अफलाः^४ पुत्ररहिताश्च । लता इव वल्लर्य इव । लोके जगति । भृशम् अत्यर्थम् ।

केवल भाग्य ही शरण है ॥२८॥ आपके प्रभावसे इस नगरकी शोभा अन्य नगरोसे बहुत बढ़ी-
 चढ़ी है । इसे देखनेके लिए यह आज मेरे साथ छत पर गयी थी । वहाँसे इसने खेलके मैदानमें
 धनिकोंके कुछ तेजस्वी बच्चोंको देखा, जो हाथकी थपकी दे-देकर जी भरकर गेंद खेल रहे
 थे ॥२९॥ उनके मुख चन्द्रमाके समान सुन्दर थे । उन्हें देखते ही यह चिन्तामग्न हो गई ।
 इसका मुख कमल म्लान हो गया, और यह सोचने लगी कि इस लोकमे वे स्त्रियाँ धन्य हैं और
 उनसे मुझे स्पर्द्धा है, जिन्होंने इन बच्चोंको जन्म देकर अपना जन्म सफल कर लिया है ॥३०॥
 मेरे समान जिन स्त्रियोने पूर्वं जन्ममे पुण्य सचय नहीं किया और इसीलिए जो सदा पुष्पवती
 (यहाँ पुष्प शब्दका अर्थ मासिक धर्म है) होकर भी उसके फल (गर्भ) से वंचित रहती हैं,
 वे बाँझ समझी जाती हैं । वे उन लताओंके समान सर्वथा श्रीहीन मालूम पड़ती हैं, जिनमे फूल
 तो लगते हैं, पर फल नहीं लगते । सभी लोग उनके जन्मकी निन्दा किया करते हैं ॥३१॥

१. = गेन्दुकेन । 'गेन्दुक कन्दुक' इत्यमर । २. दा स ईक्ष । ३. = ईर्ष्यामि । ४ आ प्रतावेव
 'उद्रहन्ति धरन्ति' इति समुपलभ्यते । ५ आ अवला ।

या स्त्यानधर्मिणि पुरंघ्रिजने प्रसिद्धं स्त्रीशब्दमुद्धति कारणनिर्व्यपेक्षम् ।
 सा हास्यभावमुपयाति जनेषु यद्वदन्धः सुलोचन इति व्यपदेशकामः ॥३२॥
 चन्द्रोज्जितां रविरलंकुरुते घनानां वीथीं सरोजनिकरः सरसीमहंसाम् ।
 पुत्रं विहाय निजसततिबीजमन्यो न त्वस्ति मण्डनविधिः कुलपुत्रिकाणाम् ॥३३॥
 तेनोज्जितां निजकुलैकविभूषणेन सौभाग्यसौख्यविभवस्थिरकारणेन ।
 मां शक्नुवन्ति परितर्पयितुं विपुण्यां न ज्ञातयो न सुहृदो न पतिप्रसादाः ॥३४॥

न विभान्ति न भासन्ते । भा दीप्तौ लट् । उपमा ॥३१॥ येति । ५ या स्त्री । स्त्यानधर्मिणी स्त्यानस्य गर्भ-
 धारणस्य ५ धर्मिणि धर्मवति (स्त्यानं धर्मो यस्य स स्त्यानधर्मा तस्मिन्) पुरंघ्रिजने पुरन्ध्रयैव जन (पुरन्ध्रीणां
 जनो वर्ग) तस्मिन् । रूपकम् (?) । प्रसिद्धं प्रतीतम् । स्त्रीशब्दम् । कारणनिर्व्यपेक्ष यथा भवति तथा,
 गर्भधारण विनापीत्यर्थ, स्त्यानधर्मवती स्त्री (स्त्यायते गर्भो यस्या सा स्त्री) इति व्युत्पत्तेः । उद्धति
 धरति । सा स्त्री । जनेषु लोकेषु । हास्यभाव परिहासत्वम् । उपयाति^१ अन्धः दृष्टिरहित । यद्वत् यथा ।
 सुलोचन इति शोभननयन इति । व्यपदेशकाम नामारोपण^२वाचन । अर्थान्तरग्रासः ॥३२॥ चन्द्रेति ।
 चन्द्रोज्जिता च द्रेणोज्जिता रहिताम्^३ । घनानां मेघानाम् । वीथीं रथ्या गगनम् । रवि सूर्यः । अलंकुरुते
 भूषयति^४ । अहसा हसरहिताम् । सरसीं सरोवरम् । सरोजनिकर सरोजानां पद्मानां निकरः समूहः ।
 [अलंकुरुते] कुलपुत्रिकाणां कुलोद्भवानां स्त्रीणाम्^५ । निजसततिबीज स्वस्य सतते सतानस्य बीज कारणम् ।
 पुत्रं जनयम् । विहाय त्यक्त्वा^६ । अन्य मित्रम् । मण्डनविधिः अलङ्कारविधिः । नास्ति ॥३३॥ तेनेति ।
 निजकुलैकविभूषणेन निजस्य स्वस्य कुलस्य एकेन मुख्येन विभूषणेन अलङ्कारभूतेन । सौभाग्यसौख्यविभव-
 स्थिरकारणेन सौभाग्यस्य सुभगत्वस्य सौख्यस्य सुखस्य विभवस्य ऐश्वर्यस्य स्थिरस्य स्थिते (स्थिरेण दृढेन)
 कारणेन हेतुना । तेन पुत्रेण । उज्जिता रहिताम् । विपुण्यां^७ दुःखिताम् (विपुण्या हतभाग्याम्) । मां ।
 परितर्पयितुं सतर्पयितुम् । ज्ञातयः बन्धवः । न शक्नुवन्ति न समर्था भवन्ति । सुहृद् मित्राणि न शक्नुवन्ति ।

गर्भं धारण करना स्त्रीका धर्म है । इस धर्मके बिना भी जो निरर्थक 'स्त्री' सक्षाको धारण करती
 हैं, लोग उनका परिहास करते हैं । उनकी स्थिति ठीक उस मनुष्यके समान हो जाती है, जो
 अन्धा होकर भी अपना नाम 'सुलोचन' रखवाना चाहता हो । लोग ऐसे व्यक्तिका परिहास
 'आँखोंके अन्धे नामके नयनसुख' कहकर किया करते हैं ॥३२॥ रात्रिके समय चन्द्रमा आकाश-
 की शोभा बढ़ाता है और उसके अस्त होते ही दिनमें सूर्य उसकी शोभा बढ़ाता है । इसी तरह
 हंस सरोवरकी शोभा बढ़ाते हैं और उनके चले जानेपर कमल उसकी शोभा बढ़ाते हैं । किन्तु
 कुलकी सन्ततिको आगे बढ़ानेके मुख्य कारण स्वरूप पुत्रके बिना कुलवती स्त्रियोंके लिए कोई
 दूसरा मण्डनका उपाय नहीं है ॥३३॥ पुत्र कुलका एकमात्र भूषण है, और वही मेरे सौभाग्य,
 सुख और वैभवका निश्चल कारण है । यदि मैं उससे वंचित रहती हूँ, तो मैं बड़ी अभागिन हूँ ।
 ऐसी दशामे मुझे परिवारके लोग तृप्त नहीं कर सकते और न मित्र ही । पत्नीके लिए पतिके
 उपहार तृप्ति जनक होते हैं, किन्तु सखि ! मैं दिलकी बात कहती हूँ, इस समय मुझे उनसे भी
 तृप्ति नहीं हो सकती । पुत्र न रहने पर भी मेरे पति देव भले ही प्रसन्न रहें, किन्तु उनके

१ आ प्रतावेव स्वस्तिकान्तर्गत पाठ समवलोक्यते । २ = प्राप्नोति । ३ आ श स नामा-
 रोपणम् । ४ श स 'हितानाम् । ५ आ भूषति । ६ = 'कुलस्त्री कुलबालिका' इति हेमचन्द्र । ७ आ
 विहाय विहान पूर्व त्यक्त्वा । ८ एष टीकाकारघृत पाठः ।

कृत्वा विषादमिति दुःस्थितचित्तवृत्तिर्दुःखं निवेद्य मयि तल्पतले न्यपतत् ।
 संबोधितापि न मया बहुभिः प्रकारैः शोकं विमुञ्चति मनागपि देव देवी ॥३५॥
 सख्या मुखादिति निशम्य विषादहेतुं निःश्वस्य किञ्चिदथ भूमिपतिर्वभाषे ।
 शोकः शरीरहृदयेन्द्रियशोषहेतुर्युक्तो न देवि तव वस्तुनि दैवसाध्ये ॥३६॥
 दुःखेन ते प्रथममस्म्यहमेव दुःखी मदुःखतो^१ भवति सर्वजनस्य दुःखम् ।
 इत्थं समस्तजनतापरितापहेतोर्मां गां कृपावति शुचो वशमुद्धतायाः ॥३७॥
 जन्मान्तरे शुभमथाप्यशुभं यदेव यैरर्जितं स्वपरिणामवशेन कर्म ।
 तद्योग्यमेव फलमिष्टमनोप्सितं वा तैः प्राप्यते किमिति शोचसि हेतुहीनम् ॥३८॥

पतिप्रसादा पत्युर्धवस्य प्रसादा प्रसन्नता । न शक्नुवन्ति ॥३४॥ कृत्वेति । देव भो स्वामिन् । इति एव प्रकारेण । विषाद शोकम् । कृत्वा विषाद । दुःस्थितचित्तवृत्तिः दुःस्थिता दैन्य गता चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्या सा । देवी स्वामिनी^२ । मयि (सख्याम्) । दुःख विषादम् । निवेद्य उक्त्वा^३ । तल्पतले शय्यातले । न्यपतत् अपतत् । पतलु^४ गतो लुङ् । ॐ 'सतिशास्तिलिद्युत्पुण्यादे' अङ्-प्रत्ययः । तद्योगे 'इत्ययस्वच्-पतोऽङ्चयगुम्पम्' इति पमागमः मया बहुभिः बहुलैः । प्रकारैः भेदैः । संबोधितापि विज्ञापितापि । शोक विषादम् । मनागपि न विमुञ्चति न त्यजति । मुच्लृ मोक्षणे लट् ॐ ॥३५॥ सख्या इति । भूमिपतिः श्रोत्रेण । सख्या बालमख्याः । विषादहेतु विषादस्य शोकस्य हेतु कारणम् । इति उक्तप्रकारेण । निशम्य श्रुत्वा । किञ्चित् ईपत् । निश्चस्य निश्वास कृत्वा । अथ अनन्तरम् । वभाषे ब्रवीति स्म । देवि भो देवि । दैवसाध्ये दैवेन पुण्येन साध्ये । वस्तुनि पदार्थे । शरीरेन्द्रियशोषहेतुः शरीरस्य देहस्य हृदयस्य चित्तस्येन्द्रियाणां स्पर्शनादीनां शोषस्य सतापस्य हेतु कारणम् । शोकः विषादः । तव भवत्याः । युक्तो न उचितो^५ न भवति ॥३६॥ दुःखेनेति । कृपावति दयावति, कृपा अस्या अस्तीति कृपावतो तया संबोधनम्^६ । 'अस्त्यस्मिन्वेति मनु' इति मनुः । 'मान्तोपान्त—' इत्यादिना मय्य व, 'नृदुगि—' इति डी । ते तव । दुःखेन शोकेन । प्रथमं अहमेव दुःखी शोकी । अस्मि भवामि । अम भुवि लट् । मदुःखत मन् () मम दुःखत शोकत । सर्वजनस्य सर्वस्य सकलस्य जनस्य । दुःख विषाद । भवति जायते । इत्थम् अनेन प्रकारेण । समस्तजनता-परितापहेतोः समस्ताया जनताया जनसमूहस्य, 'ग्रामजनवन्धुगजसहायात्तल्' इति तल्, परितापस्य सतापस्य हेतो । उद्धताया प्रवृद्धाया । शुच शोकस्य । वशम् अधीनम् । मा गा मा गम । इण् गतो लुङ् । 'गैत्यौः' इति गादेश ॥३७॥ जन्मेति । यैः जनैः । जन्मान्तरे प्रकृतजन्मनोऽन्यजन्म^७ जन्मान्तरम् तस्मिन् पूर्वजन्मनि ।

प्रसन्न रहनेसे भी मुझे तृप्ति नहीं ॥३४॥ इस प्रकार इसे विषाद हुआ, जिसके फल स्वरूप इसका हृदय व्याकुल हो उठा । इसने अपने मनका सारा दुःख मुझे सुनाया फिर पलगपर जा गिरी । राजन् । मैंने इसे नाना प्रकारसे समझाया, किन्तु यह शोकको जरा भी नहीं छोड़ रही है ॥३५॥ सखीके मुखसे इस प्रकार रानीके शोकका कारण सुनकर राजाने लम्बी साँस ली और फिर कुछ रुककर रानीसे बोला—देवि ! जो वस्तु भाग्याधीन है, उसके विषयमें तुम्हें शोक करना उचित नहीं, क्योंकि शोक शरीर, हृदय और इन्द्रियोके शोषणका कारण है ॥३६॥ तुम्हारे दुःखसे सबसे पहले मैं ही दुखी हो रहा हूँ, और मेरे दुःखमें परिवार एवं प्रजाके लोगोको भी दुःख होगा । इस तरह तुम्हारा दुःख सबके दुःखका कारण है । यदि इन सबके प्रति तुम्हें दया है तो हे दयावति ! इनना अधिक शोक न करो ॥३७॥ अपने-अपने शुभ या अशुभ परिणामोके अनु-

१ क ख ग घ मे दुःखतो । २ मा श स देवे स्वामिनि । ३ श स त्यक्त्वा । ४ श म पत् गतो । ५ आ प्रती वेवल स्वस्तिवान्तर्गतं पाठ समुपलभ्यते । ६ आ उचितम् । ७ = तत्तद्बुद्धी । ८. = पूर्वम् । ९ = अधीनताम् । १० श स अन्यजन्म ।

अत्यन्तदुर्घटमिदं न हि वस्तुनोऽस्य निष्पत्तिरित्यलसगामिनि मावमंस्थाः ।
 संपत्स्यते तव मनोरथ एष शीघ्रमेकान्ततो याद भवेन्न विधिर्विपक्षः ॥३६॥
 सन्त्येव केवलदृशोऽवधिलोचनाश्च तीर्थे जिनस्य मुनयो विविधद्विद्युक्ताः ।
 जाग्रत्स्वप्नप्रचलप्रचलच्च विश्वं येषामिदं करतलस्थितवच्चकास्ति ॥४०॥
 तेभ्योऽधिगम्य तव सततिलोपहेतुमभ्युद्यतं प्रतिविधातुमहं यतिष्ये ।
 कर्मैवचोभिरिति लोकपतिः प्रियायाः शोकापनोदमकरोत्करदीकृताशः ॥४१॥

स्वपरिणामवशेन स्वस्य परिणामस्य वशेनाधीनतया । शुभ प्रशस्तम् । अथापि अथवा । अशुभम् अप्रशस्तं वा
 यदेव कर्म पुण्यपापरूपं कर्म^१ । अजित संपादितम्^२ । तै जने । तद्योग्यमेव तस्य परिणामस्य योग्यमेव ।
 इष्टम् ईप्सितम् । अनोष्मितम् अनिष्टं वा । फल निष्पत्ति^३ (परिणाम) । प्राप्यते नीयते^४ । आप्लु
 व्याप्तौ कर्मणि लट् । [इति] हेतुहीन हेतुना कारणेन हीन रहित यथा तथा । किमिति किं कारणम्
 शोचस्मि^५ । शुभ श्लोके लट् ॥३८॥ अत्यन्तेति । अलसगामिनि अलस मन्द गच्छतीत्येव शोला तथोक्ता
 तस्या सबोधनम्^६ तत्सबुद्धौ । इदम् एतत् । अत्यन्तदुर्घटम् अत्यन्तमधिक दुर्घटमसाध्यम् । अस्य वस्तुन
 पदार्थस्य । निष्पत्तिर्लाभः । नहीति नास्तीति । मावमंस्था मा बुध्यस्व । यदि विधि पुण्यम् । विपक्ष
 प्रतिपक्ष । न भवेत् न जायेत । एकान्ततः निश्चयेन । शीघ्र लघु । एष अयम् । मनोरथ मनोऽभीष्ट^७ ।
 संपत्स्यते संप्रविष्यते(ति) । यदि गतो लृट्^८ ॥३९॥ सन्तीति । एषा [येषा] मुनीनाम् । जाग्रत् बुध्यमानम् ।
 स्वप्नं मुह्यत् । द्रव्यम् [इदम्] । प्रचलत् जङ्गमम् । अप्रचलत् स्थावरम् । विश्वं समस्तम् । करतलस्थितवत्
 करतले हस्ततले स्थितवत् । चकास्ति भासते । केवलदृश^९ केवल दृग् दर्शन ज्ञान येषां ते केवलज्ञानिनः ।
 अवधिलोचनाः अवधिरेव लोचन नेत्र^{१०} येषां ते, अवधिज्ञानिनः । विविधद्विद्युक्ता विविधाभिः ऋद्धिमिर्युक्ताः
 सहिता, नाना ऋद्धि प्राप्ता^{११} । [ते] मुनयः^{१२} मुमुक्षवश्च । जिनस्य जिनेश्वरस्य । तीर्थे सन्ताने समये
 इत्यर्थः । सन्त्येव वर्तन्ते एव ॥४०॥ तेभ्य इति । अहं^{१३} तेभ्य^{१४} केवलदृगादिभ्यः । अधिगम्य ज्ञात्वा । अस्म्यु-
 द्यतम् उदयगतम् । तव ते । सततिलोपहेतु सतते सतानस्य लोपस्य नाशस्य (अभावस्य) हेतु कारणम् ।
 प्रतिविधातु प्रतिकार कर्तुम् । प्रयतिष्ये प्रयत्न करिष्ये । इति एव प्रकारेण । कर्म मनोदृष्टं^{१५} । वचोभि-
 वचनैः । करदीकृताशः प्रागकरदा इदानीं करदा क्रियन्ते स्म करदीकृता आशा दिशो येन^{१६} स । लोकपतिः

सार जिन्होने पूर्वं जन्ममें अच्छे या बुरे जैसे भी कर्म बांधे हैं, वे उन्हींके अनुकूल अच्छे या बुरे
 फलको प्राप्त करते हैं । ऐसी स्थितिमें तुम व्यर्थ ही शोक क्यों मना रही हो ? ॥३८॥ हे मन्द-
 गामिनि ! पुत्र होना कठिन है या असम्भव है ऐसा न समझो । यदि भाग्य सर्वथा प्रतिकूल न
 हुआ तो तुम्हारा यह मनोरथ शीघ्र ही पूरा होगा ॥३९॥ सुपाश्वर्नाथके तीर्थमें इस समय
 केवलज्ञानी, अवधिज्ञानी और नाना ऋद्धियोंके धारी मुनि विद्यमान हैं, जिन्हे मोह निद्रासे जागे
 हुए और मोह निद्रामे अचेत पड़े हुए इस सारे जंगम और स्थावर जगत्का स्पष्ट ज्ञान है । जैसे
 वह उनकी हथेलीमें स्थित हो ॥४०॥ किम कारणके रहनेसे तुम्हारे सन्तान नहीं हो रही है,
 यह उन मुनियोंसे जानकर, उसका प्रतिकार करनेके लिए मैं प्रयत्न करूँगा । इस प्रकारके मधुर
 वचनोंसे राजाने रानीका शोक दूर कर दिया । साग ससार उसे अपना स्वामी समझता था,

१ अ आ इ क ख ग घ म 'द्यत' । २ आ 'स्वस्य' नास्ति । ३ आ 'रूपकर्म' । ४ आ मसादितम् ।
 ५ आ 'ष्पत्तिम्' । ६ = अवाप्यते । ७ = क्रियार्थं व्यर्थम् । ८ = शोकमनुभवम् । ९ = तत्सबुद्धौ । १०
 = मनोऽभीष्टम् । ११ श स लट् । १२ आ केवल मुख्य दृक् दृश (?) येषाम् । १३ आ लोचने नेत्रे ।
 १४ आ नानाबुद्धिप्राप्ता । = नाना बुद्ध्यादिलब्धिमहिता । १५ स मुनिवरा । १६ = श्रोत्रेण । १७
 श स 'केवल' इति नोपलभ्यते । १८ श स यस्य ।

युक्तोऽन्यदा क्षितिपति' स निजै सुहृद्भिरालिङ्गितं समधिगम्य 'वसन्तलक्ष्म्या ।

क्रीडावनं समवलोकितुमभ्ययासीदुद्दामकौतुकरसप्रसरप्रणुन्नः ॥४२॥

नृत्यच्छिखण्डिनि मृदुक्कणदन्यपुष्टे सुस्वादुसुन्दरफले सुमन सुगन्धौ ।

तस्मिन्वने शिशिरमन्दमस्तप्रचारे सर्वेन्द्रियोत्सवकरे विजहार भूपः ॥४३॥

अत्रान्तरे पृथुतपःश्रियमुन्नतश्रीरुन्मीलितावधिदृशं सुविशुद्धदृष्टिः ।

तारापथादवतरन्तमनन्तसशमैक्षिष्ट चारणमुनिं सहसा नरेन्द्र ॥४४॥

रोमाञ्चचर्चिततनु रभसेन गत्वा भूपस्तमालतरुमूलगतस्य तस्य ।

मर्ध्ना ननाम गुरुभक्तिभरानतेन संसारसिन्धुतरणौ चरणौ महर्षे ॥४५॥

जनपति । प्रियाया कान्ताया । शोकापनोद शोकस्य दुःखस्य अपनोद निराकरणम् । दकरोत् अदधात् (व्यधात्) । हुव् करणे लङ् ॥४१॥ युक्त इति । अन्यदा अन्यस्मिन् कालेऽन्यदा, एकदा । निजै स्वकीयै । सुहृद्भि वन्धुभि । युक्त सहितः । स क्षितिपति. श्रौषेणभूपतिः । वसन्तलक्ष्म्या वसन्तस्य लक्ष्म्या श्रिया । आलिङ्गित परिष्वक्तम् । क्रीडावन क्रीडोद्यानम् । समधिगम्य ज्ञात्वा । उद्दामकौतुकरसप्रसरप्रणुन्न उद्दामो महत कौतुकस्याद्भुतस्य रसस्य प्रमरेण प्रवाहेण प्रणुन्न प्रेरित सन् । समवलोकितु समीक्षितुम् अभ्ययासीत् अभ्यगच्छत् । या प्रापणे लङ् ॥४२॥ नृत्यदिति । भूप श्रौषेण । नृत्यच्छिखण्डिनि नृत्यन्त शिखण्डिनो मयूरा यस्मिन्, तस्मिन् । मृदुक्कणदन्यपुष्टे मृदु मधुर क्वणन्तो ध्वनन्तोऽन्यपुष्टाः कोकिला यस्मिन् (तत् तस्मिन्) । सुस्वादुसुन्दरफले सु शोभन स्वादु (शोभन स्वाद) येषा तानि सुस्वादूनि सुन्दराणि मनोहराणि फलानि पक्वानि [फलानि] यस्मिन्, तस्मिन् । सुमन सुगन्धौ सुमनसा पुष्पाणा सुगन्धौ (सुगन्धिर्यस्मिन्, तस्मिन्) मनोहरपरिमलपुष्पते । शिशिरमन्दमस्तप्रचारे शिशिरस्य शीतलस्य मन्दस्य मृदोर्महत पवमानस्य प्रचारः सचारो यस्मिन्, तस्मिन् । सर्वेन्द्रियोत्सवकरे सर्वेषामिन्द्रियाणामुत्सवकरे सतोपकरे । वने विजहार । हुव् हरणे लिट् । जातिः ॥४३॥ अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् प्रस्तावे । उन्नतश्रीः उन्नता श्रीर्यस्य स । विशुद्धदृष्टि^३ विशुद्धा पञ्चविंशतिमलरहिता दृष्टिर्यस्य स । स नरेन्द्र श्रौषेण । पृथुतपःश्रिय पृथु (पृथ्वी) महती तपस श्रीर्यस्य तम् । रुन्मीलितावधिदृशं रुन्मीलित उन्निमेषणो^४ अवधिरेव दृग् लोचन यस्य तम् । तारापथात् आकाशात् । अवतरन्तम् आगच्छन्तम् । अनन्तमज्ञम् अनन्त इति सज्ञा नाम यस्य तम् । चारणमुनिम् आकाशचारणमुनीश्वरम् । ऐक्षिष्ट ददर्श । ईक्षि दर्शने ॥४४॥ रोमाञ्चेति । रोमाञ्चचर्चित-तनु. रोमाञ्चेन रोमहर्षेण चर्चिता तनु शरीर यस्य स । भूप. श्रौषेण । रभसेन शीघ्रम् । गत्वा प्राप्य ।

और सभी ओरसे उसके पास टँक्स आता था—सभी राजाश्रोने उसकी अधीनता स्वीकार कर ली थी ॥४१॥ वसन्तकी सुपमाके चारो ओर फैल जानेसे क्रीडावन दर्शनीय हो गया है, यह जानकर श्रौषेणको बड़ा कौतूहल हुआ, जिससे प्रेरणा पाकर वह एक दिन आने मित्रोंके साथ उसे देखने के लिए गया ॥४२॥ उस क्रीडावनमें मयूर नाच रहे थे, मधुर स्वरमें कोकिल गा रहे थे; अत्यन्त स्वादिष्ट अच्छे-अच्छे फल लगे हुए थे, फूलोंकी भीनी-भीनी मुगन्धि आ रही थी और मन्द-सुगन्ध वायु बह रही थी । इस तरह वह पाँचो इन्द्रियोंको आनन्द दे रहा था । लगता था वहाँ कोई उत्सव मनाया जा रहा है । राजा वही पर घूमने लगा ॥४३॥ राजाके पास अटूट सम्पत्ति थी और वह निर्मल सन्यद्दृष्टि था । उसने इसी बीचमें वहाँ आकाशसे उतरते हुए एक चारण ऋद्धिके धारो मुनिको अचानक देखा । वे मुनि बड़े तपस्वी थे और थे अवधिज्ञानी । उनका नाम अनन्त था ॥४४॥ उनका दर्शन करते ही राजाका शरीर पुलकित हो गया ।

१ भा २ 'रन्ध्रवस्तु' । २. श स लोपते जनपते । ३. एष टीकावारभूत. पाठ, प्रतिपु 'विशुद्ध दृष्टि' इत्येवास्ति । ४. वा 'नेपथः' । उन्मेषितः । ५. भा 'पदात्' । ६. = चारिणम् ।

सोऽप्यात्मन परिसमाप्य समाधियोगमाशीर्वचांसि निपपाठ विशुद्धपाठः ।
 संस्नापयन्नरपतिं कुमुदोज्ज्वलेन धर्माभिपेक्षयसेव निजस्मितेन ॥४६॥
 कृत्वा कराग्र्यं स सकुचदञ्जकान्ती सप्रश्रयामिति जगाद गिरं क्षितीशः ।
 दन्तावलीविशदरश्मिवितानकेन लिम्पः मुनीन्द्रचरणाविव चन्दनेन ॥४७॥
 गत्वा सुदूरमपि यस्य विलोकनीयो पादो पवित्ररजसो रजसः क्षयाय ।
 तस्यागमे तव मुनीन्द्र न हेतुरन्यो मुक्त्वा ममान्यभवसंचितपुण्यपाकम् ॥४८॥

तमालतरुमूलगतस्य तमालस्य तरोर्वृक्षस्य मूलं गतस्य । तस्य महर्षे मशामुने । ममारमिन्धुनरणी मशार
 एव मिन्धु समुद्र तस्य तरणी । चरणी पादो । गुरुभक्तिभगवतेन गुरोर्भक्त्या भरेणातिशयेनानतेन
 विततेन^१ मूर्ध्ना शिर्या । ननाम नमनिम्न । णम प्रहृत्वे शब्दे च^२ लिट् । रूपकम् ॥४५॥ स इति ।
 विशुद्धपाठं विशुद्धो दोषरहित पाठं परमागमोपदेशो यस्य स । मोऽपि चारणमुनीश्वर । आत्मन
 आत्मस्वरूपस्य । समाधियोग^३ समाधेर्ध्यानस्य योग मन्त्रस्यम् । परिममाप्य नपूर्णावित्वा । धर्माभिपेक्ष-
 यमेव धर्म एवाभिपेक्ष्य^४ स्नानस्य^५ पयसेव जलेनेव । रूपकोपमे च^६ कुमुदोज्ज्वलेन कुमुदमिव सितकमल-
 मिवोज्ज्वलेन निजस्य स्वस्य स्मितेन दग्धमनेन । नरपतिं श्रीपेणमहीपतिम् । संस्नापयन् स्नानं कारयन् ।
 आशीर्वचांसि आशिन इष्टप्रशमनस्य वचांसि वचनानि । निपपाठ निरूपयति स्म । पठं व्यक्ताया वाचि लिट्
 ॥४६॥ कृत्वेति । अयं आशीर्वादानन्तरम् । स क्षितीश श्रीपेणभूपति । सकुचदञ्जकान्ती सकुचतो मुकुलित-
 स्यादञ्जयेव कान्तिर्ययोस्ती । करो हस्ती । कृत्वा विरचय्य । दन्तावलीविशदरश्मिवितानकेन दन्तानां
 दशनानामावृत्या समूहस्य (पङ्क्ते) विशदानां घवलानां रश्मिनां कान्तीनां वितानकेन निवहेन । चन्दनेनैव
 श्रीगन्धेनेव^७ मुनीन्द्रचरणी मुनीन्द्रस्य अनन्तमुनीश्वरस्य चरणी पादो । लिम्पन् । लेपनं कुर्वन् (चर्चयन्) ।
 सप्रश्रया विनयमहिताम् । गिरं वाणीम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । जगाद वभाषे । गदं व्यक्ताया वाचि
 लिट् । उत्प्रेक्षा ॥४७॥ गत्वेति । मुनीन्द्र मुनीश । यस्य मुनीशस्य । पवित्ररजसो पवित्र रजो धूलिर्ययोस्ती

फलतः ऐसा जान पड़ता था मानो उस पर कोई लेप किया गया हो । वह शीघ्र ही उस तमाल
 वृक्षके नीचे पहुँचा, जिसके नीचे वे मुनिराज जा पहुँचे थे । वे अपने समयके बहुत बड़े ऋषि
 थे । उनके चरण ससार सागरसे पार उतारने वाले थे । उन चरणोमे राजाने अपना मस्तक
 झुकाकर भक्तिपूर्वक प्रणाम किया ॥४५॥ जिस समय राजाने प्रणाम किया, उस समय वे
 मुनिराज समाधिमग्न थे । समाधि समाप्त होनेके बाद उन्होंने स्पष्ट शब्दोमे शुद्ध पाठ किया
 और फिर आशीर्वादके शब्द (धर्मवृद्धिरस्तु—धर्मकी वृद्धि हो) राजासे कहे । जिस समय वे
 आशीर्वादके शब्द कह रहे थे, उस समय उनके मुखपर मुसकान थी । मुसकानकी प्रभा कुमुद
 सरोखी सफेद थी । राजाके ऊपर उसके पङ्केसे ऐसा जान पड़ता था मानो वे धर्माभिपेक्षके
 जलसे उसे स्नान करा रहे हो ॥४६॥ मुनिराजका आशीर्वाद प्राप्तकर राजा श्रीपेण अपने
 दोनों हाथोको मुकुलित कमलकी कलीके आकारमे जोड़कर उनसे विनयपूर्वक यो बोला—।
 बोलते समय उसके दातोकी स्वच्छ किरणें मुनिराजके चरणोपर पड़ रही थी, अतः ऐसा जान
 पड़ता था मानो वह उनके ऊपर चन्दनका लेप कर रहा हो ॥४७॥ मुनिराज ! आपके चरण
 अत्यन्त पवित्र हैं । वे जिस मार्गसे चलते हैं उसकी धूलिको पवित्र कर देते हैं, और चलते समय

१ = तलम् । २ = तारको । ३ आ गुरुभक्तिभरान्वितेन गुरोर्भक्त्या भरेणातिशयेन गतेन
 विनयेन । ४ आ णम् प्रहृत्वे शब्दे । ५ आ समययोगम् । ६ = धर्माभिपेक्षस्य । ७ = धर्मस्नानस्य ।
 ८ = रूपकमुपमा च । ९ आ 'तकुबलय' । १० = श्रीखण्डेनेव ।

सा च प्रणश्यति न तावदसौ न यावपुत्रो भवत्यरिकुलोन्मथनैकवीरः ।

पुत्रोदयेऽपि भवतोऽस्ति विबन्धहेतुरन्यो भवान्तरगतं शृणु तं ब्रवीमि ॥५२॥

एषा तवाग्रमहिषी पुटभेदनेऽभूदत्रैव पूर्वमभिनन्दितसर्वबन्धोः ।

देवाङ्गदस्य वणिजस्तनया सुनन्दा श्रीकुक्षिजा गुणगणाभरणाभिरामा ॥५३॥

सान्यां विलोक्य नययौवन एव नारीं गर्भेण पीडिततनुं गलिताङ्गशोभाम् ।

जन्मान्तरेऽपि वयसि प्रथमेऽहमीदृज्मा भूवमित्यकृत मन्दमतिर्निदानम् ॥५४॥

यन्मानम् अस्य यावत् । 'यत्तद' इति घटु-प्रत्यय, घस्य व । तव ते । चेतसि चित्ते । सूनुवाञ्छा सूनो पुत्रस्य वाञ्छा अभिलाष । स्फुरति प्रवर्त्तते । तावत् पर्यन्तम् । त्व भवान् । विरति वैराग्यम् । न यासि न गच्छसि । या प्राग्ने लट् ॥५१॥ सा चेति । यावत् 'यावत्पर्यन्तम्' । अरिकुलोन्मथनैकवीर अरीणा शत्रूणा कुलस्य समूहस्योन्मथने निराकरणे एकोऽसहायो वीर शूर । असौ पुत्र तनयः । न भवति न जायते । तावत् तावत्पर्यन्तम् । सा च चिन्ता । न प्रणश्यति न विनश्यति । पुत्रोदये च पुत्रस्य नन्दनस्योदये उत्पत्तौ च । भवत तव । भवान्तरगत जन्मान्तरगत । अन्य अपर । निबन्धहेतु निबन्धस्य निरोधस्य हेतु । अस्ति वर्त्तते । त हेतुम् । ब्रवीमि निगदामि । शृणु आकर्ण्य श्रु श्रवणे लोट् ॥५२॥ एषेति^१ । तव ते । अग्रमहिषी श्रेष्ठमहिषी । एषा इयम् । पूर्व प्राक् । अत्रैव अस्मिन्नेव । पुटभेदने पत्तने । 'पत्तन पुटभेदनम्' इत्यमरः । श्रीकुक्षिजा श्रियाः श्रोनामधेयाया कुक्षिजा गर्भजाता । गुणगणाभरणाभिरामा गुणाना गणः समूह स एवाभरणमलकारस्तेनाभिरामा मनोहरा । अभिनन्दितसर्वबन्धो अभिनन्दिता^३ सतोपिता सर्वे बन्धवो यस्यास्तस्याः^४ । देवाङ्गदस्य देवाङ्गदनामधेयस्य । वणिज वैश्यस्य । सुनन्दा सुनन्देति । तनया कुमारी । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुङ् । रूपकम् ॥५३॥ सेति । मन्दमति मन्दा मतिर्यस्या सा । सा सुनन्दा । नव-यौवन एव नवे नूतने यौवन एव तारुण्य एव । गर्भेण^५ पुत्रयुतगर्भेण । पीडिततनु पीडिता बाधिता तनुर्यस्या ताम् । गलिताङ्गशोभा^६ गलिता शिथिलिताऽङ्गस्य शोभा यस्यास्ताम् । अन्याम् एकाम् । नारीं वनिताम् । विलोक्य दृष्ट्वा । जन्मान्तरेऽपि उत्तरमवेऽपि । प्रथमे वयसि यौवनकाले । अहम् । ईदृक् इयमिव दृश्यत इतीदृक्, एतत्प्रकारावयवयुक्ता । मा भूव मा जनिषम्^७ न भविष्यामि, इति निदान निदानशल्यम् । अकृत

गये और वे उससे यो बोले—राजन् । जब तक तुम्हारे मनमे पुत्रकी अभिलाषा बनी रहेगी, तब तक तुम्हे वैराग्य नही हो सकता ॥५१॥ राजन् ! तुम्हारे चित्तकी चिन्ता तबतक नही मिट सकती जब तक कि शत्रु वर्गके छक्के छुडानेवाले अद्वितीय वीर पुत्रका जन्म तुम्हारे यहाँ नही होता । तुम्हारे यहाँ पुत्रकी उत्पत्तिमे भी रुकावट डालनेवाला कारण कुछ और ही है, जिसका सम्बन्ध पिछले जन्मसे है । मैं उसे बताता हूँ, तुम सुनो ॥५२॥ तुम्हारी यह पट्टरानी (श्रीकान्ता) पिछले जन्ममे इसी नगरमे उत्पन्न हुई थी । इसके पिताका नाम देवागद था । वे जातिके वणिक् थे । उनके सभी बन्धु उनसे प्रसन्न रहते थे । उनकी पत्नीका नाम श्री था । उसीके गर्भसे सुनन्दा नामकी गुणवती सुन्दर कन्या उत्पन्न हुई थी, जो इस समय आपकी पट्टरानी है ॥५३॥ उस सुनन्दाने यौवनके प्रारम्भमे ही एक स्त्रीको देखा, जिसका शरीर गर्भके कारण पीडित और श्रीहोन था । उसे देखकर उस (सुनन्दा) ने यह निदान बाँध लिया कि

१ श स 'यावत्' इति नास्ति । २ श स वक्षेति । ३ 'सदिता । ४ श स यस्य तस्य । = येन तस्य । ५ = गर्भधारणेन । ६ अङ्गलाम् । ७ श स मा जनि । = न स्याम् ।

सागारधर्मनिरता प्रतिपद्य कालं सौधर्मकल्पमुपगम्य बभूव देवी ।
 च्युत्वा ततः पुनरभूदिह पुण्यशेषाद्व्योघनस्य दुहिता भवतश्च पत्नी ॥५५॥
 तस्माद्भवान्तरभवादशुभास्त्रिदानादस्या वयो नवमगादनपत्यमेव ।
 कैश्चिद्दिनैः प्रथममीयुषि तस्य दोषे निःसंशयं तव भविष्यति पुत्रजन्म ॥५६॥
 तस्मिन्मृगाङ्क इव सर्वमनोभिरामे सूनौ निधाय पृथुधाम्नि धुर धरित्र्याः ।
 संपत्स्यसे त्वमधिगम्य जिनेन्द्रदीक्षां सिद्धालयातिथिरशेषितकर्मबन्धः ॥५७॥
 संक्षेपतो गिरिमिमामभिधाय सम्यगानन्द्य भूमिपतिमिष्टनिवेदनेन^१ ।
 धामेस्सितं मुनिरगान्नपतिश्च राजधानीमणुव्रतविभूषणभूषिताङ्कः ॥५८॥

अकुरुत । ढुङ्ग करणे लुट् ॥५४॥ सेति । सा सुनन्दा । आ[सा]गारधर्मनिरता । आगारधर्मे श्रावकाचारे
 निरता तत्परा । काल मरणम् । प्रतिपद्य प्राप्य । सौधर्मकल्प सौधर्मनामस्वर्गम् । उपगम्य एत्य । देवी देवस्त्री ।
 बभूव भवति स्म । भू सत्ताया जिट् । तत सौधर्मकल्पात् । पुन पश्चात् । च्युत्वा आगत्य । इह अस्मिन्
 पुरे । पुण्यशेषात् पुण्यस्य सुकृतस्मावशेषात् । व्योघनस्य व्योघनराजस्य । दुहिता पुत्री । भूत्वा । भवतश्च
 तव । पत्नी भार्या । अभूत् अभवत् ॥५५॥ तस्मादिति । भवान्तरभवात् भवान्तरे जन्मान्तरे भवात्
 जनितात्^२ । अशुभात् अप्रशस्तात् । तस्मात् निदानात्, प्रागुक्तनिदानशल्यात् । अस्या वेव्या । नवं प्रथमम् ।
 वय यौवनकाल । अनपत्यमेव न विद्यतेऽपर्यं सतानो यस्मिन् तत्, सतानरहित सत् आगात् अगच्छत् ।
 इण् गतो लुङि 'गैत्यो' इति गादेशः । तस्य निदानशत्यस्य । दोषे कर्मणि । कैश्चिद् दिनैः दिवसैः । प्रथम
 शान्तिम् । ईयुषि इयाय इति इयान् तस्मिन् । 'लिट् क्वसुकानो' इति क्वसु, 'क्वस उस्' इति उस् ।
 तव भवत । पुत्रजन्म पुत्रस्य नन्दनस्य जन्म जननम् । नि सशय सन्देहरहितम् । भविष्यति । भू सत्तायां
 लृट् ॥५६॥ तस्मिन्निति । मृगाङ्क इव चन्द्र इव । सर्वमनोऽभिरामे सर्वेषां जनानां मनसश्चित्तस्याभिरामे
 विराजमाने^३ पृथुधाम्नि पृथु महद् धाम तेजो यस्य तस्मिन्, महातेजस्विनीत्यर्थः । तस्मिन् सूनौ तत्पुत्रे ।
 धरित्र्या भूमे । धुरं भारम् । निधाय सस्थाप्य । त्व भवान् । जिनेन्द्रदीक्षा जिनेन्द्रस्य दीक्षाम्, दिगम्बर-
 रूपमित्यर्थः । अधिगम्य गृहीत्वा । अशेषितकर्मबन्धः अशेषितो निर्मूलित कर्मणा बन्धो मेन सः । सिद्धालया-
 तिथिः सिद्धानां मुक्तानामालयो मोक्षस्तस्यातिथिरुत्सवहेतुः । संयत्स्यसे सभविष्यसि । यदि गतो लृट् ॥५७॥
 रुक्षेपत इति । मुनि मुनिपति । संक्षेपत^४ सवृतत । इमाम् एताम्^५ । गिर वाणीम् । सम्यक् समीचीनम् ।
 अभिधाय उक्त्वा । इष्टनिवेदनेन^६ इष्टस्य समीहितस्य निवेदनेन निरूपणेन । भूमिपतिं श्रीपेणमहाराजम् ।

जन्मान्तरमे भी मैं युवावस्थामे इस जैसी न होऊँ । नादान जो ठहरी ॥५४॥ निदान बाँध लेने-
 के बाद उसने जीवन भर गृहस्थ धर्मका पालन किया और अन्तमे जीवन लीला समाप्त होनेपर
 वह सौधर्म स्वर्गमे देवी हुई । वहाँसे च्युत होकर शेष पुण्यके फलसे व्योघनकी पुत्री और आपकी
 पत्नी हुई ॥५५॥ पिछले जन्मके उसी अशुभ निदानके निमित्तसे इसका नवयौवन बिना
 सन्तानके ही बीत गया है । अब थोड़े ही दिनोंमे उस निदान-दोषके शान्त होते ही तुम्हारे
 यहाँ पुत्रका जन्म होगा । इसमे कोई संशय नहीं ॥५६॥ वह पुत्र चन्द्रमाके समान सबके चित्त-
 को आल्लाह देनेवाला और (सूर्यके समान) बहुत तेजस्वी होगा । उसीको अपना राज्य भार
 सौपकर तुम दिगम्बर-दीक्षा ले लोगे । इसके बाद अष्ट कर्मों को नष्ट कर तुम सिद्धालयके अतिथि-
 मुक्त हो जाओगे ॥५७॥ संक्षेपमे इतना कहकर और पुत्रोत्पत्तिकी सूचना देकर मुनिराजके
 दर्शनो और उनके वचनोंसे राजा बहुत प्रभावित हुआ । फलतः उसने अपने मनमे पाँच अणु-

१ अ आ इ म निबन्धनेन । २ आ चिकितात् । ३ आ एयिवान् । ४ = रञ्जके । ५ = समासतः ।

६ आ एपाम् । ७ टीकाकारधृत पाठ, प्रतिष्ठा 'इष्टनिबन्धनेन' इत्येव पाठ समुपलभ्यते ।

पुसां पुरोपचितपुण्यनिबद्धमिष्टमित्याकलय्य निबन्ध मर्ति स धर्मे ।
 तत्रोत्सुकं^१ भवति भाग्यवतां हि चेतो यत्संपदां नियतमङ्गमनागतानाम् ॥५९॥
 दानेन संयमिजनस्य जिनाचनेन तस्य प्रभोरविगत नयतो दिनानि ।
 प्रक्षोभिताखिलसुरासुरनागलोकं नान्दीश्वर परमपर्व समाससाद ॥६०॥
 तस्मिन्विधाय महतीमुपवासपूर्वा^२ पूजां जगद्विजयिनो जिनपुंगवस्य ।
 स्नानं समीहितनिमित्तमत^३स्तदीयबिम्बस्य स प्रविद्धे सहितोऽग्रदेव्या ॥६१॥

आनन्द सतोष्य । ईप्सितम् अभोष्टम् । धाम स्थानम् । अगात् अगमत् । अणुव्रतविभूषणभूषिताङ्ग अणूनि च
 तानि व्रतानि च तथोक्तानि, श्रावकव्रतानोत्पथं, तान्येव विभूषणानि तैर्भूषितम् अङ्ग यस्य स । रूपकम् ।
 नृपतिश्च श्रोत्रेणभूषश्च । राजधानीं निजपुरम् । अगात् । दीपकम् ॥५८॥ पुसामिति । पुसा पुष्पाणाम् ।
 इष्टम् अभोष्टम् । पुरोपचितपुण्यनिबद्ध पुरोपचितेन प्राक्सगादितेन पुण्येन निबद्ध कृतम् । इति एव प्रकारेण ।
 आकलय्य विचार्य । स भूपति । धर्मे 'सर्वज्ञप्रणीतधर्मे' । मर्ति बुद्धिम् । निबन्ध चकार । बन्ध बन्धने
 लिट् । तथाहि—यत् अनागताना भविष्यता सपदाम्^४ नियत निश्चयम् । अङ्ग कारणम् । तत्र धर्मे । भाग्य-
 वता पुण्यवताम्^५ । चेत चित्तम् । उत्सुक सन्नमयुक्तम्^६ भवति हि । अर्थान्तरन्यासः ॥५९॥ दानेनेति ।
 संयमिजनस्य^७ संयम्येव जनस्तस्य । रूपकम् (?) दानेन आहारादिदानेन जिनाचनेन जिनेन्द्रपूजनेन । अविगतम्
 अनवरतम् । दिनानि वामरान्^८ । नयत यापयत । तस्य प्रभो श्रापेण भूपते । प्रक्षोभिताखिलसुरासुरनाग-
 लोक सुराश्चामुराश्च नागाश्च तेषा लोकस्तथोक्तः, प्रक्षोभित सन्नमिनोऽखिल सुरासुरनागलोको येन तत् ।
 नान्दीश्वर नन्दीश्वरस्येद नान्दीश्वरम् । परमपर्व परमम् उत्कृष्ट पर्व तिथि^९ समासमाद मध्यगाजगाम ।
 षट् लु विशरणगत्यवसादनेषु लिट् । सहामितः (?) ॥६०॥ तस्मिन्निति । अग्रदेव्या श्रीकान्तया । सहित
 सयुक्त । स श्र.पेण । तस्मिन् नन्दीश्वरपर्वणि । जगद्विजयिन जगद्विजयशीलस्य । जिनपुङ्गवस्य जिनश्चासौ
 पुङ्गवश्च (?) जिनानामप्रमत्तादिक्षीणकपायावसानैकदेश जिनाना पुङ्गवस्तथोक्तः, तस्य जिनेन्द्रस्य । उपवास-
 पूर्वाम् उपवास पूर्वं मुख्य यस्या^{१०} ताम् । महती^{११} पृथुलाम् पूजाम् अर्चनाम् । विधाय कृत्वा । अत
 पश्चात् । तदीयबिम्बस्य तदीयस्य जिनपुङ्गवसबन्धस्य बिम्बस्य । समीहितनिमित्त समीहितस्याभीष्टफल-

व्रतोके परिपालन करनेका सकल्प किया, और वह सोचने लगा कि वास्तविक आभूषण गुण
 ही हैं । यह सोचते हुए वह भी अपनी राजधानीमें चला गया ॥५८॥ मानवका मनोरथ पूर्वो-
 पाजित पुण्यसे ही पूरा होता है, यह सोचकर राजाने अपनी बुद्धिको धर्ममें लगा दिया । सच
 है भाग्यवानोका मन उस कार्यमें उत्सुक होता है, जो भविष्यमें होनेवाली कल्याण-सम्पत्तिका
 निश्चित कारण हो ॥५९॥ राजाके दिन जिनेन्द्रदेवकी पूजा और साधु-सन्तोको दान देनेमें
 बीतने लगे । वह इन धार्मिक कार्योंको अविराम गतिसे कर रहा था । इतनेमें सर्वोत्कृष्ट आष्टा-
 ह्निक पर्व आ गया । फिर क्या था ऊर्ध्व मध्य और अधोलोकमें उत्सवकी तैयारी होने लगी
 और क्या सुर, क्या असुर क्या धरणेन्द्र सभीके मनमें आनन्दका सागर लहगने लगा ॥६०॥
 उस पर्वके अवसरपर राजाने अपनी पट्टरानीके साथ आठ उपवास किये और आठ दिन
 जगद्विजयी जिनेन्द्रदेवकी बड़ी भारी (महामह) पूजा की और इसके पश्चात् उमने इष्टसिद्धिके

१. अ क ख ग घ म न्मुखम् । २ अ वासपूर्व । ३ अ क ख ग घ म मयस्त । ४ स स
 धर्मज्ञ । ५ आ प्रती 'सपदाम्' इति नीलम्यते । ६ आ 'पुण्यवताम्' इति नास्ति । ७ = उत्कृष्ट-१म् ।
 ८ = सयमिना संयमवता जनो वर्ग सयो वा तस्य । ९ आ वामग । १०. = आष्टाह्निकमहोत्सव ।
 ११ श स यस्या । १२ = विपुलाम् ।

प्रह्लादनं विदधती शशिनः कलेव संपादयन्त्यभिमतं कुलदेवतेव ।
 गर्भं कियद्भिरथ सा दिवसैर्बभार मुक्ताफलं परममम्बुधिशुक्तिकेव ॥६२॥
 किञ्चिद्वपुः शिथिलतामगमत्तदानीमापाण्डुरं वदननोररुहं बभूव ।
 गर्भस्य बालगुणभूरिभरादिवागान्मन्दापि मन्दतरतां गतिरायतादयाः ॥६३॥
 नीलाननं प्रसृतपाण्डिम धारयन्ती वक्षोरुहद्वयमधःकृतचन्द्रकान्ति ।
 गन्धान्धषट्चरणचुम्बितपद्मयुग्मामम्भोजिनीमनुचकार चकोरचक्षुः ॥६४॥
 सर्पत्कुचद्वयविपाण्डुरतागुणेन हारो हृतद्युतिरिवास्य मुखे चकार ।
 संघर्षणेन मलयोजनिकां कुतोऽपि निर्मत्सरो हि विरलो गुणिनां गुणेषु ॥६५॥

प्राप्तेर्निमित्त कारणम् । स्नानम् अभिपेकम् । प्रविदधे प्रचक्रे । हुधान् धारणे च लिट् ॥६१॥ प्रह्लादनमिति । शशिन चन्द्रस्य । कलेव षोडशभाग इव । प्रह्लादन सतोषम् । विदधती^३ । कुलदेवतेव अन्वयागतदेवतेव । अभिमतम् अभीष्टम् । संपादयन्ती सविन्वतो । सा श्रीकान्ता । अथ नन्दोत्तरानन्तरम्^४ । कियद्भिः कतिभिः^५ । दिवसैः दिनैः । अम्बुधिः शुक्तिका अम्बुधौ समुद्रे विद्यमाना शुक्तिका । परमम् उत्कृष्टम् । मुक्ताफलं मुक्तामणिमिव । गर्भं शिशुम् । बभार दधौ । भूम् भरणे लिट् । उत्प्रेक्षा (उपमा) ॥६२॥ किञ्चिदिति । तदानीं गर्भसमये । आयताक्ष्या आयते दीर्घे अक्षिणी नेत्रे यस्या तस्या श्रीकान्ताया । वपुः गात्रम् । किञ्चित् ईषत् । शिथिलता कृशत्वम् । अगमत् अगच्छत् । गम्ल् गतौ लुङ् । 'सतिशास्ति-' इत्यादिना अङ् । वदननोररुह वदन मुखमेव नोररुह कमलम् । आपाण्डुर किञ्चिच्छ्वेतम् । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । गर्भस्य बालगुणभूरिभरादिव गर्भस्यस्य गर्भे स्थितस्य बालस्य शिशोर्गुणानां भूरे-र्वहुलाद्भरादिव भारादिव । मन्दा [पि] अलसा [पि] गतिर्गमनम् । मन्दतरताम् । अत्यन्तमन्दत्वम् । अगात् अयासोत् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥६३॥ नीलेति । नीलाननं नील कृष्णम् आननं कुचाग्रं^६ यस्य तत् । प्रसृतपाण्डिम विस्तृतपाण्डिम, शुभ्रत्वयुवतम् । अधःकृतचन्द्रकान्तीव [न्ति] अव कृता तिरस्कृता चन्द्रस्य कान्ति शोभा यस्य (येन) तदिव (तत्) । वक्षोरुहद्वय वक्षोरुहयोर्द्वय युगलम् । धारयन्ती दधती । चकोरचक्षुः चकोर इव चक्षुषो यस्याः सा श्रीकान्ता । गन्धान्धषट्चरणचुम्बितपद्मयुग्मा गन्धेन परिमलेनान्धै-रासक्तैः षट्चरणैश्चञ्चवरीकैश्चुम्बित पद्मयोः कमलयोर्युग्म युगलं यस्यास्ताम् । अम्भोजिनीं नलिनीम् । अनुचकार^७ स्वीकृता । हुक्कुञ् करणे लिट् । उपमा ॥६४॥ सर्पदित्यादि । सर्पत्कुचद्वयविपाण्डुरतागुणेन कुचयोर्द्वय

निमित्तसे उसने जिनबिम्ब-जिनमूर्तिका अभिपेक किया ॥६१॥ पर्वके पश्चात् रानी चन्द्रमाकी कलाकी भाँति सबको आह्लाद देने लगी और कुल देवताकी तरह सबके मनोरथको पूरा करने लगी । फिर कुछ दिनोके बाद उसने गर्भ धारण किया । जैसे समुद्रकी सीप उत्तम मोतीको धारण करती है ॥६२॥ गर्भके समय उस रानीका शरीर कुछ शिथिल हो गया और उसका मुखकमल भी सफेद हो चला । यो उसकी चाल पहलेसे ही धीमी थी किन्तु इन दिनोमे और भी धीमी हो गयी । मानो गर्भस्थ बालकके गुणोका भारी बोझ हो गया हो ॥६३॥ उस चकोराक्षी रानीके स्तनोका अगला भाग बिलकुल काला और शेष सभी भाग सभी ओरसे सफेद हो गया । ऐसी स्थितिमे उसने चन्द्रमाकी शोभाको मात कर दिया । इन दिनोमे उसने उस कमलिनीका अनुसरण किया, जिसमे दो सफेद कमल खिले हो और दोनोंके बीचो-बीच उनकी सुगन्धिमे आसक्त होकर भीरोका मण्डल बैठा हुआ हो ॥६४॥ रानीके दोनों स्तनोकी

१ क ख ग घ म हतद्युति । २ अ क ख ग घ कृशोऽपि । ३ = कुर्वन्ती । ४ = नन्दोत्तरपर्व-समाप्त्यनन्तरम् । ५ = कतिपयैः । ६ = त्र्यम्बकः । ७ = अनुसार ।

जृम्भाभवत्सततसनिहिता सखीव नान्तं मुमोच वरमित्रमिवालसत्त्वम् ।
 लज्जाभरं सममगादुदरेण वृद्धिमभ्युद्यमः सह ननाश वलित्रयेण ॥ ६६ ॥
 नीलोत्पलानि निजया विजितानि तावत्कान्त्या मया सहजया सह पुण्डरीकैः ।
 स्पर्धेऽधुनावहमितीव विचिन्त्य तस्या नेत्रद्वयं धवलतामगमत्कृशाङ्गयाः ॥ ६७ ॥
 गर्भस्थितस्य जननान्तरबीजबन्धं बालस्य तस्य वचनेन विना चदन्ति ।
 तस्याः शिरीषसुकुमारतनोर्वभूवुरेकान्ततोऽपि जिनपूजनदौर्हदानि ॥ ६८ ॥

कुचद्वय तस्य विपाण्डुरता एव गुण सर्पश्चासी कुचद्वयस्य विपाण्डुरतागुणश्च तेन । हनद्युतिरिव हृतापहृता
 द्युतियस्य स इव । हार मुक्ताहारः । सघर्षणेन समर्द्धनेन । अथ कुचद्वयस्य । मुखे अग्रे । मलयोजनिका
 मलस्य योजनिकाम् । चकार करोति स्म । हुकुञ्ज करणे लिट् । गुणिना गुणसहितानाम् । गुणेषु । कुतोऽपि
 कस्मादपि [हेतो] निर्मत्सर मत्सररहित । विरल अल्पो हि । अर्थान्तरन्यास ^३ ॥६५॥ जृम्भेति । जृम्भा
 जृम्भणम् । सखीव वयस्येव । सततसनिहिता सतत सनिहिता समीपस्था । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लङ् ।
 अलसत्त्वम् आलस्यम् । परममित्रमिव मित्रभ्रेष्ठ इव । अन्त समीपम् । न मुमोच न त्यजति स्म । मुच्लूञ्
 मोक्षणे लिट् । लज्जाभर लज्जायास्त्रपाया भरो भारोऽतिशयो वा । अधरेण ^४ रदनच्छदेन । सम साकम् ।
 वृद्धि समृद्धिम् । अगात् अगमत् । इण् गतो लुङ् । अभ्युद्यम उद्योगः । वलित्रयेण सह त्रिशलिना ^५ साकम् ।
 ननाश नश्यति स्म । नश अवर्धनं लिट् । उपमालङ्कार ^६ ॥६६॥ नीकेति । मया निजया स्वकीयया ।
 सहजया सहजातया । कान्त्या ^७ किरणेन । नीलोत्पलानि कुमुदानि । तावत् प्रथमम् । विजितानि निराकृतानि ।
 अधुना इदानी तु । अह पुण्डरीकै सह सिताम्भोजै साकम् । स्पर्धे सघर्षणं करोमि । स्पर्धे सघर्षे लट् । इति
 एवम् । विचिन्त्यैव ध्यात्वैव (विचिन्त्येव ध्यात्वैव) । कृशाङ्गया तन्वङ्गया । तस्या श्रोकान्ताया ।
 नेत्रद्वय नयनयुगलम् । धवलता शुभ्रत्वम् । अगमत् अगात् । गम्लू गतो लुङ् । उत्प्रेक्षा ॥६७॥ गर्मेति ।
 शिरीषमुकुमारतनो शिरीषमिव सुकुमारा तनुर्गात्र यस्या सा तस्या । तस्या श्रोकान्ताया । गर्भस्थितस्य
 गर्भे कुञ्जी स्थितस्य । तस्य बालस्य । जननान्तरबीजबन्ध ^८ जननान्तरमेव बीज कारण यस्य स चासी

सफेदी चारो फैल रही थी और उनके ऊपर पड़े हुए हारकी कान्ति लुप्त हो गयी । अतएव
 ऐसा जान पड़ता था मानो उसे स्तनोकी सफेदीने हर लिया हो । और इसीलिए लगता है कि
 उस (हार) ने उनके मुखपर खूब मलकर कज्जल पोत दिया है (स्तनोका अग्रभाग विलकुल
 काला पड़ गया था, इसीलिए यह कल्पना की गयी है) । सच तो यह है कि गुणियोके समु-
 दायमे भी ऐसे विरले हो होते हैं, जो किसीसे भी डाह न करते हो ॥६५॥ जमुहाई सखीकी
 तरह निरन्तर उसको निकटवर्तिनी हो गयी—सदा जमुहाईयाँ आने लगी । अच्छे मित्रके
 समान आलस उसके पाससे नहीं हटता था । पेटके साथ लज्जा बढ़ गयी और उदरकी तीन
 वलियोके साथ स्फूर्ति लुप्त हो गयी ॥६६॥ 'हमने अपनी स्वाभाविक कान्तिसे नीलकमलोको
 पहले ही जीत लिया है, अब केवल सफेद कमलोसे ही हमे डाह है' मानो यही सोचकर उस
 कृशागी रानोके दोनो नेत्र सफेद हो गये ॥६७॥ रानो पहलेसे ही सुकुमारशरीरा थी, पर
 इस अवस्थामे उसका शरीर शिरीष पुष्पके समान और भी अधिक सुकुमार हो गया, और

१ क ख ग घ म 'नावह' । २ श प्रतावेव 'गुणेषु' इति समुपलभ्यते । ३ आ प्रती केवलम्
 'अर्थान्तरन्यास' इति । ४ 'अधरेण' इति टीकाकारसमत पाठ, सर्वास्वपि प्रतिषु 'उदरेण' पद समुपलभ्यते ।
 ५ = त्रिशलि । ६ = सहोक्तिश्च । ७ = दीप्त्या । ८ आ प्रती केवल 'तस्या' इति समुपलभ्यते ।
 ९ श स 'सबन्धम्' ।

प्राप्ते प्रसूतिसमयेऽथ तिथौ शुभायामुच्चस्थितेषु सकलेषु शुभग्रहेषु ।

सा भावितीर्थकरमुज्ज्वलदेहदीप्तिप्रध्वसितान्धतमस सुषुप्ते कुमारम् ॥ ६६ ॥

शुभ्रं नभोऽभवदभीषुमतीव तस्मिन्नभ्युद्गते परमधामनिधानभूते ।

लक्ष्मीः सरः कमलिनी सहसाभ्यनन्ददाशाङ्गना मलिनिमापगमाद्विरेजुः ॥ ७० ॥

निःशेषमम्बुधरधीरगभीरनादैस्तूर्यैर्वभूव मुखर नरनाथवेशम् ।

पौरो जनस्त्वरितमेव निजे निजेऽसौ गेहे महोत्सवमकारयत प्रहृष्टः ॥ ७१ ॥

बन्धश्च^१ संबन्धश्च तम् (जननान्तरस्य बीजबन्धं संस्कारविशेषम्) । वचनेन विना वचसा विना । वदन्ति ब्रुवन्ति । जिनपूजनदीहृदानि जिनस्य जिनेश्वरस्य पूजने पूजाया दीहृदानि^२ दोहलानि । एकान्तत निश्चया-दपि । बभूवु भवन्ति स्म । भू सत्ताया लिट् ॥ ६८ ॥ प्राप्त इति । सा श्रीकान्ता । अय अनन्तरम् । प्रसूतिसमये प्रसवकाले । प्राप्ते आयाते । शुभाया प्रशस्ताया । तिथौ^३ । सकलेषु सर्वेषु । शुभग्रहेषु प्रशस्तग्रहेषु । उच्च उन्नते^४ स्थितेषु—उच्चग्रहेषु । भावितीर्थकर भाविन भविष्यन्त तीर्थकर तीर्थेश्वरम् । उज्ज्वलदेहदीप्ति-प्रध्वंसितान्धतमसम् उज्ज्वलस्य देप्तस्य देहस्य दीप्त्या कात्या प्रध्वमित विनाशितमन्धतमस यस्य [येन] तं कुमार बालकम् । सुषुप्ते प्रसूते स्म । पूङ् प्राणिप्रसवे लिट् ॥ ६९ ॥ शुभ्रमिति । अभीषुमतीव अभीषुमस्या-स्तीत्यभीषुमान्^५ तस्मिन्, सूर्ये इव । परमधामनिधानभूते परमस्योत्कृष्टस्य धाम्नस्तेजसो निधानभूते निधिभूते । तस्मिन् कुमारे । अम्युदिते^६ उदिते मति । नभ आकाशम् । शुभ्र निर्मलम् । अभवत् अभूत् । लक्ष्मीः शोभा-रूपा । सर कमलिनी^७ मरसि सरोवरे स्थिता कमलिनी नलिनी । सहसा शीघ्रम् । अभ्यनन्दत् अविकसत् । दुनदु समृद्धौ लङ् । आशाङ्गना दिग्ङ्गनाः । मलिनिमापगमात् मलिनिम्नो मलोमसत्त्वम्यापगमात् विगमात् । रेजु बभु । राजृब् दीप्तौ लिट् ॥ ७० ॥ निःशेषमिति । अम्बुधरवीरगभीरनादै अम्बुधरस्य मेघस्य ध्वनिरिव धीर पटुर्गभीरो गम्भीरो नादो ध्वनि येषा तैः । तूर्ये वाद्ये । नि शेष समस्तम् । नरनाथवेशम् नराणा नाथो नरनाथो राजा तस्य वेशम् गृहम् । मुखर वाचालम् । वभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । प्रहृष्ट सतुष्ट^८ । असौ पौरजन पुरे भव पौर स एव जन तथोक्त । रूपकम् (?) । त्वरितमेव शीघ्रमेव । निजे निजे स्नकीये स्वकीये । 'वीप्सायाम्' इति द्वि । गेहे मन्दिरे । महोत्सव महासभ्रमम् । अकारयत व्यरचयत् । डुकृब्

उसके कोमल मनमे केवल जिनेन्द्रदेवकी पूजा करनेकी आकाक्षा (दोहला) रहने लगी, जो गर्भस्थ बालकके जन्मान्तरके शुभ संस्कारोके सम्बन्धको वचनोके विना भी कह रही थी ॥ ६८ ॥ इसके पश्चात् प्रसूति-प्रसवका समय आनेपर रानी श्रीकान्ताने पुत्रको जन्म दिया । जन्मके समयकी तिथि शुभ थी और सभी शुभग्रह उच्च स्थानपर थे । पुत्र भावी तीर्थङ्कर था — आगे अष्टम तीर्थङ्कर चन्द्रप्रभ होगा, और वह बड़ा तेजस्वी था, उसके देहकी उज्ज्वल दीप्तिसे प्रसूति-गृहका अन्धकार नष्ट हो गया था ॥ ६९ ॥ उसके जन्म लेनेपर आकाश निर्मल हो गया, शोभास्वरूपा सरोवरकी कमलिनी सहसा खिल उठी और धुँधलापन मिट जानेसे दिशारूपी स्त्रियोकी शोभा निराली हो गई । वह सूर्यके समान अत्यन्त तेजस्वी था । सूर्योदय होनेपर जिस तरह प्रकृतिकी अपूर्व सुपमा हो जाती है, उसी तरह उस बालकके जन्म लेनेपर हुई ॥ ७० ॥ मेघोके समान बाजोकी गम्भीर ध्वनिसे सारा राजमहल गूँज उठा । इस अवसरपर पुरवासियोको बड़ा हर्ष हुआ । फलतः उन्होंने भी अपने-अपने घरोंमें महान् उत्सव मनाया

१ आ प्रतावेव 'बन्धश्च' इति पद वर्तते । २ = अभिलाषविशेषा । ३ = दिक्से । ४ = स्थाने । ५ = अभीषवः सन्ति यस्य सोऽभीषुमान् । ६ = ज्ञाते । ७ अलिना ।

स्वस्माद्बहिर्भवतः प्रकटं निरेत्य^१ नृत्यान्यतन्वत गणो गणिकाजनानाम् ।

लब्धोऽधुना वसुमति प्रभुरद्वितीयो नन्द त्वमित्यजनि जन्मवतां प्रघोषः ॥ ७२ ॥

तुष्ट्या द्रवस्वसुतजन्म निवेदयद्बुधो देयं न देयमिदमित्यथवा क्षितीशः ।

नाजीगणत्प्रमदविह्वलचित्तवृत्तिर्विचिन्तितवृत्ति हि मनो न विचारदक्षम् ॥ ७३ ॥

गायत्प्रनृत्यदमितो रभसेन वल्गदुन्मत्ततामिव जगाम पुरं समस्तम् ।

तत्राभवन्न खलु कोऽपि स यस्य नान्तर्जज्ञे विकासि हृदयं सहसा द्विषोऽपि ॥ ७४ ॥

करणे णिजन्तात् लङ् ॥७१॥ स्वस्मादिति । गणिकाजनना गणिका एव जनैस्तेषाम् । रूपकम् (?) । गणा समूहा [गण समूह] स्वस्मात् स्वकीयात् । भवनत गृहात् । वहि बाह्ये । निरेत्य^१ निर्गत्य । नृत्यानि नत्तनानि । प्रकट प्रसिद्ध यथा भवति तथा^२ (सर्वजनसमक्षम्) अतन्वत अकुचत । तनून् विस्तारे लङ् । अधुना इदानीम् । अद्वितीय उपमातीत^३ । वसुमती प्रभु वसुमत्या भूमे । [वसुमति वसुन्धरे] प्रभुः पति । लब्ध प्राप्त^४ । त्व नन्द एषस्व । इति जन्मवता जन्मास्त्येषामिति मत्तु 'अस्त्यस्मिन्वेति मत्तु' 'मान्तोपान्त—' इत्यादिना मस्य व । प्रघोष शब्द । अजनि अजायत । जनं प्रादुर्भावे लुङ् ॥७२॥ तुष्ट्येति । स्वसुतजन्म स्वस्य आत्मन सुतस्य पुत्रस्य जन्म उत्पत्तिम्^५ । निवेदयद्बुध विज्ञापयद्बुध । तुष्ट्या सतोषेण । आददत् [ददत्] दान कुर्वन् । प्रमदविह्वलचित्तवृत्ति । प्रमदेन सतोषेण विह्वला 'विकलवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्ट दुष्टवो ।' इत्यमरः, विभ्रमा^६ चित्तस्य मनसो वृत्ति वृत्तं यस्य स । क्षितीश भूपाल । इदम् एतत् । देय दातु योग्यम् । अथवा न देय दातु योग्य न भवतीति । नाजीगणत् नागणयत् । विक्षिप्तवृत्ति विक्षिप्तेन सतोषेण युक्ता (विक्षिप्तास्थिरा) वृत्ति यस्य । मन चित्तम् । विचारदक्ष परीक्षादक्षम् । न हि न भवति हि । अर्थान्तरन्यास ॥७३॥ गायदिति । तत्र पुत्रोदये अभित सर्वत । रभसेन^७ सतोषेण । गायत् गेत कुर्वत् । पृनृत्यत् नटत् । वल्गत्^८ लङ्घत् (गच्छत्) समस्त सर्वम् । पुर नगरम् । उन्मत्तता भ्रान्तताम्^९ । जगामेव इयायेव । गम्लू^{१०} गतौ लिट् । अभवत् अभूत् । द्विषोऽपि शत्रोरपि । यस्य कस्य । अन्त अर्वाक् (?) हृदय चित्तम् । सहसा शीघ्रम् । विकासि सतुष्टम् । न जज्ञे न जायते । स पुरुष । कः न कोऽपीत्यर्थः । यस्यान्तरङ्ग सतुष्ट न । स कश्चित् पुमान् नास्ति । शत्रूणा मानसमपि सतुष्ट जात-

॥ ७१ ॥ गणिकावर्ग अपने घरसे बाहर निकला और उसने खुले मैदानमें नृत्य किया । सभी मनुष्योंके मुखसे एक ही बात निकल रही थी—'पृथ्वि' तुमने अद्वितीय पति पा लिया है, अतः अब तुम खूब समृद्ध हो' । ७२ । राजाने पुत्र-जन्मकी सूचना देने वालोको आनन्द विभोर होकर दान देते समय यह विलकुल नहीं सोचा कि क्या दान देने योग्य है और क्या अयोग्य । उसका मन उस समय केवल देनेमें ही सन्तुष्टिका अनुभवकर रहा था, और सच तो यह है कि विक्षिप्त मनमें विचारकी चतुरता नहीं रहती ॥ ७३ ॥ उस समय सारा नगर सभी ओरसे गाता नाचता और बड़े वेगसे दौड़ता हुआ दृष्टिगोचर हो रहा था । अतः ऐसा जान पड़ता था मानो खुशीके मारे पागल हो गया हो । वहाँ ऐसा एक भी मनुष्य नहीं था जिसका हृदय भीतरसे प्रसन्न न

१ म निरेत्य । २ श स जन । ३ आ निरेत्य । ४ आ प्रतावेव 'भवति तथा' इति दृश्यते । ५ = असाधारण । ६ आ 'सुमति' । ७ = त्वयेति शेष । ८ = जन्मास्ति येषा तेषाम् । ९ आ उत्पत्ति । १० = विकलवा । ११ = 'रभसो वेगहर्षयो' इत्यनेकार्थसंग्रह । १२. श स वल्गत् । १३. आ भ्रान्तिताम् । १४. श स गम ।

सर्वज्ञं कनकमयैः समर्च्य पुष्पैः कल्याणेऽहनि सहितेन वंशवृद्धैः ।

श्रीवर्मोत्थवनिभुजाथ तस्य नाम श्रीशब्दानुगतमकारि मङ्गलाय ॥ ७५ ॥

विदधदखिलांस्तेजस्तीवान्परान्नतान्नतानवनिममितामोजोभिः स्वैर्वशं विवशां नयन् ।

निधिशतमहालाभैर्भूभृच्छतप्रहितैर्धनैरुदयनिलये जाते तस्मिन्ननन्द स नन्दने ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृतावुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

मित्युक्तेषु नान्येषां जात किमित्याश्चर्यम् । उत्प्रेक्षा^१ ॥७४॥ सर्वज्ञमति । वशवृद्धं कुलश्रेष्ठं । सहितेन^२ सयु-
तेन । अवनिभुजा भूपालेन । कल्याणे मङ्गलरूपे । अहनि दिने । कनकमयं कनकनिर्मितं । पुष्पैः कुसुमैः ।
सर्वज्ञं सर्ववेदिनम् । समर्च्य पूजयित्वा^३ । अथ पूजानन्तरम् । तस्य बालस्य । श्रीशब्दानुगत श्रीरिति शब्देन
अनु सयुक्तं श्रीवर्मोति श्रीवर्मकुमार इति । नाम नामधेयम् । मङ्गलाय मङ्गलार्थम् । अकारि^४ अकरोत् ।
हुकुञ् करणे लुङ् ॥७५॥ विदधदिति । उदयनिलये उदयस्य ऐश्वर्यस्य निलये स्थाने । तस्मिन् नन्दने कुमारे ।
जाते सति । स्वै स्वकीयैः । ओजोभिः तेजोभिः । तेजस्तीवान् तेजसा प्रतापेन तीव्रान् तीक्ष्णान् । अनतान्
अप्रणतान्^५ । अखिलान् सर्वान्^६ । परान् शत्रून् । नतान् प्रणतान् । विदधत् कुर्वन् । विवशां^७ वशगताम् ।
अमिताम् अमर्यादाम् । अवर्नि^८ भूमिम् । वशम् अधोनम्^९ । नयन्^{१०} । स नृपः । निधिशतमहालाभैः निधोना
निधानानां शतस्य अनेकस्य महद्भिः लाभैः । भूभृच्छतप्रहितैः भूभृता भूपतीनां शतेन अनेकेन प्रहितैः प्रेषितैः ।
धनेः^{११} । ननन्द तुतोष । टुनदु समृद्धौ लिट् ॥७६॥

इति श्रीवीरनन्दिकृतावुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने

च विद्वन्मनोवल्लभाख्ये तृतीयः सर्गः ॥३॥

हुआ हो और तो क्या शत्रुवर्गको भी हार्दिक प्रसन्नता हुई ॥ ७४ ॥ इसके पश्चात् उस राजाने
अपने वशके विद्यावृद्ध और वयोवृद्ध श्रेष्ठ पुरुषोंके साथ शुभ दिनमें स्वर्ण पुष्पोंसे सर्वज्ञ भगवान्-
को पूजाकी, और पूजाके बाद अपने पुत्रका माङ्गलिक 'श्री'से युक्त 'श्रीवर्मा' नाम
रखा ॥ ७५ ॥ बालक बड़ा भाग्यशाली था । उसके जन्मते ही श्रीषेणने अपने बलसे, बड़े-बड़े
तेजस्वी उद्धत राजाओंको नम्र कर दिया, अपरिमित भूमिको—जिसपर शत्रुओंने अधिकार जमा
लिया था—अपने वशमें कर लिया और सैकड़ों राजाओंने उपहारमें धन भेजा, जिससे उसे
सैकड़ों निधियोंका लाभ हुआ । इस तरह सभी ओरसे उसकी समृद्धि बढ़ने लगी । फलतः वह
बहुत आनन्दित हुआ ॥ ७६ ॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दी विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रभचरित

महाकाव्यमें तीसरा सर्ग समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

१ आ प्रतावेव 'उत्प्रेक्षा' इति समुपलभ्यते । = वस्तुतस्तु पद्यमिदमित्थ व्याख्येयम्—गायत् गान
कुर्वत् । प्रनृत्यत् नृत्य कुर्वत् । रभसेन वेगेन । वल्गात् गच्छत् । समस्त पुर निखिल नगरम् । उन्मत्ततामिव
प्रमत्ततामिव । जगाम ययौ । सत्र तस्मिन् पुरे । खलु निश्चयेन । स सक । कोऽपि कश्चिदपि । न अभवत्
न बभूव । यस्य हृदय मन । अन्तः अन्तस्त । विकासि प्रसन्नम् । न जज्ञे नाजायत । द्विपोऽपि
शत्रोरपि । हृदय मन । अन्तः अन्तस्त । विकासि प्रमत्तम् । जज्ञे समजनि ॥७४॥ २ क ख ग घ म सह
तेन । ३. श पूजितः । ४ = व्यवायि । ५ आ आनतान् प्रणतान् । ६ आ 'सर्वान्' इति पद नास्ति ।
७ = परकरगतामित्यर्थः । ८ आ अवनीम् । ९ आ अवीशम् । १० = कुर्वन् । ११ = वित्तैः ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ प्रजानां नयनाभिरामो लक्ष्मीलतालङ्घितसुन्दराङ्गः ।
 वृद्धिं स पद्माकरवत्प्रपेदे दिनानुसारेण शनैः कुमारः ॥ १ ॥
 ब्रजन्सहैवोन्नतिमुज्ज्वलाभिः कलाभिरानन्दितसर्वलोकः ।
 स कान्तिमांश्चन्द्रमसा तदानीं जनैरुपामीयत राजपुत्रः ॥ २ ॥
 गुरुगुरुसम्यगुपास्य तेभ्यो विद्योपविद्या विधिना विदित्वा ।
 तद्वेदिनोऽसौ गणितैरहोभिरधो व्यधादौघितिमानिव्रेद्धः ॥ ३ ॥

श्रेयोनिधिं सकलमङ्गलहेतुभूत लोकोत्तम शरणमप्रतिम जिनेशम् ।
 श्रेय सदान्तमहोत्सवदानदक्ष श्रेयोऽभिधानजिनप प्रणमामि नित्यम् ॥

अथेति । अथ कुमारोदयानन्तरम् । प्रजानां जनानाम् । नयनाभिराम नयनानां नेत्राणामभिरामो मनोहरः । लक्ष्मीलतालङ्घितसुन्दराङ्ग लक्ष्मी सम्पत्तिरेव लता वल्लरी तया लिङ्घित लालित सुन्दर मनोहरमङ्गल गात्र यस्य सः । रूपकम् । स श्रीवर्मकुमारः । पद्माकरवत् सरोवरवत्^१ । दिनानुसारेण दिनस्यानुसारेणानुक्रमेण । शनैः मन्दम् । वृद्धिं वर्धनम् । प्रपेदे प्रययौ । पदि गतौ लिट् ॥१॥ ब्रजन्निति । उज्ज्वलाभिः प्रदीप्ताभिः । कलाभिः चतुःषष्टिकलाभिः षोडशभागैश्च । सहैव साकमेव । उन्नतिं वृद्धिम् । ब्रजन् गच्छन् । आनन्दितसर्वलोक आनन्दिता आह्लादिता सर्वे लोकाः जनाः येन सः । कान्तिमान् द्युतिमान् । स राजपुत्रः । तदानीं तस्मिन् काले । जनैः लोकैः । चन्द्रमसा चन्द्रेण । उपामीयत उपमा [-निषयोऽ] क्रियत । माङ्ग माने कर्मणि लङ् । श्लेषोपमा ॥२॥ गुरुनिति । दीघितिमानिव दीघितिरस्यास्तीति दीघितिमान् सूर्य इव [दीघितयोऽस्य सन्तीति दीघितिमान् सूर्यः, स इव] । इदं दीप्तः । अक्षौ कुमारः । गुरुन् श्रेष्ठान् । गुरुन् उपदेशकान् । सम्यगुपास्य आराध्य । तन्मयं गुरुभ्यः । विद्योपविद्या विद्या आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः इति चतस्रो

जिस प्रकार सरोवर सबके नेत्रोको सुन्दर लगता है, बाधपर लगी हुई सुन्दर लताएँ उसके प्रदेशोकी छविको बढ़ाती हैं और वर्षा ऋतुके दिनोंके अनुसार धीरे-धीरे उसकी वृद्धि होती है, तथा जिस प्रकार कमलोका समूह सबके नेत्रोको सुन्दर प्रतीत होता है, उसके ऊपर लक्ष्मी निवास करती है और वह दिनके समयके अनुसार धीरे-धीरे विकसित होता है, उसी प्रकार वह राजकुमार श्रीवर्मा समस्त प्रजाके नेत्रोको प्रिय था, उसके पूरे शरीरपर लक्ष्मीकी छाया थी और वह अपनी आयुके दिनोंके अनुसार धीरे-धीरे बढ़ रहा था ॥१॥ राजकुमार चौंसठ उज्ज्वल कलाओकी उन्नतिके साथ-ही-साथ अपनी उन्नति कर रहा था, उसके शरीरपर कान्ति थी और इसीलिए उसे देखकर सभी लोगोको बड़ा आनन्द होता था । उस समय उसे जो भी देखते थे वे उसकी तुलना चन्द्रमासे करते थे, क्योंकि चन्द्रमा भी सोलह कलाओकी उन्नतिके साथ अपनी उन्नति करता है, सारे ससारको आनन्द देता है और मनोहर कान्तिको धारण करता है ॥२॥ वह सूर्यके समान तेजस्वी था । उसने श्रेष्ठ गुरुओकी सच्ची उपासना की और उनसे आन्वीक्षिकी आदि चार विद्याओ तथा उनकी सहायक चौंसठ उपविद्याओकी सीखा ।

१ आ प्रतो पद्यमिदं नोऽलम्भते । २ आ सप्रीतिः । ३ आ प्रतावेव केवल 'सरोवरवत्' इति पदमुप-
 छम्भते ।

जनादशेषाद्वयसा लघोयानपि प्रवृद्धैः स महान्वभूव ।
 कलागुणैरुज्ज्वलरश्मिजालैरिव स्वकीयैर्मणिराकरोत्थः ॥ ४ ॥
 धनुर्धरैः खड्गभिरश्ववारैर्गजेन्द्रशिक्षाधिकृतैश्च लोकैः ।
 स्वं स्व गुणोत्कर्षमसाववाप्तुं सदाभियुक्तैरुपजीव्यते स्म ॥ ५ ॥
 तुषाररश्मि भजते निशायां दिनागमे याति सरोजपण्डम् ।
 इति प्रकृत्या चपलापि लक्ष्मीरियेष भोक्तुं न तनुं तदीयाम् ॥ ६ ॥
 वदान्यतां नस्य विलोक्य गुर्वी^१ तद्वद्भिरत्याजि वृथाभिमानः ।
 गतस्य लोके परतोऽभिभूतिं न मानिनो राजति मानयोगः ॥ ७ ॥

राजविद्या, ताश्च, उपविद्याश्च चतुःपटिरूपाः, ताश्च । विधिना क्रमेण । विदित्वा ज्ञात्वा । गणितैः कियद्भिः । अहोमि दिवसं^१ । तद्वेदिन विद्योपविद्यावेदिनः पुरुषान् । अथो व्यवात् तिरस्कृतवान् । डुवाञ् घारणे च लुङ् । उपमा ॥३॥ जनादिति । स कुमारः । अशेषात् सकलात्^२ । जनात् लोकात्^३ । वयसा वयोधर्मेण । लघोयानपि अत्यन्त लघुरपि 'गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू' इति ईयसु-प्रत्यय । प्रवृद्धैः अधिकैः । कलागुणैः सकलकलागुणैः^४ स्वकीयैः स्वसवन्धिभिः । उज्ज्वलरश्मिजालैः उज्ज्वलैः रश्मीनां किरणानां जालैः समूहैः । आकरोत्थ खनिस्था-नोत्पन्नः । मणिरिव रत्नमिव । महान् श्रेष्ठः । बभूव भवतिस्म । भू सत्ताया लिट् । उपमा ॥४॥ धनुरिति । अमो कुमारः । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । अभियुक्तं उद्युक्तं । धनुर्धरैः धन्विभिः । खड्गभिः खड्गोऽस्त्येषा- [ऽ स्ति येषा] मिति खड्गिनस्तैः खड्गधरैः । अश्ववारैः अश्ववाहैः । गजेन्द्रशिक्षाधिकृतैश्च गजेन्द्राणां शिक्षायामधिकृतैरधिकारिभिश्च । स्व स्व स्वकीयम् । वीप्सायां द्वि 'वीप्सायाम्' इति द्वि । गुणोत्कर्षं गुणानां धनुर्विद्यादीनामुत्कर्षं प्रवर्धनम् । अवाप्तुं लब्धुम् । उपजीव्यते स्म । जीव प्राणधारणे कर्मणि स्म योगे^५ 'स्मे च लट्' इति भूतार्थे लट् ॥५॥ तुषारेति । लक्ष्मी श्रीदेवी । निशाया रात्रौ । तुषाररश्मि चन्द्रमसम् । भजते सेवते । भजं सेवाया लट् । दिनागमे दिनस्य दिवसस्य भागमे प्रातःकाले इत्यर्थः । सरोजपण्डं सरोजानां कमलानां पण्डं कदम्बम् । याति गच्छति । इति एव प्रकारेण । प्रकृत्या स्वभावेन । चपलापि चञ्चलापि । तदीया तस्य कुमारस्य सवन्धिनीम् । तनुं शरीरम् । भोक्तुं त्यक्तुम् । न इयेष न ववाञ्छ । इषु इच्छाया लिट् ॥६॥ वदेति । तस्य कुमारस्य । गुर्वी महतीम् । वदान्यता त्यागिताम् । विलोक्य दृष्ट्वा । तद्वद्भिः औदार्ययुक्तैः^६ । वृथाभिमानं व्यर्थाभिमानं । अत्याजि अमुच्युत । त्यज हानौ कर्मणि लुङ् । लोके

वह प्रतिभाका धनी था, अतः समस्त विद्याओं और उपविद्याओंकी शिक्षा प्राप्त कर उसने थोड़े ही दिनोंमें समस्त विद्याओं और उपविद्याओंके जाननेवालोंको मात कर दिया ॥३॥ वह राजकुमार उम्रमें सबसे बहुत छोटा था, किन्तु फिर भी विकसित कलाओं और गुणोंमें उनसे बड़ा था । जैसे एक खानसे उत्पन्न हुआ मणि और मणियोंके पीछे निकल कर भी अपनी उज्ज्वल किरणोंके कारण उनसे कहीं श्रेष्ठ होता है ॥४॥ धनुर्धारी, खड्ग चलानेवाले, अश्व-विद्या जाननेवाले और गजशिक्षाके अधिकारी विद्वान् अपने-अपने गुणोंका उत्कर्ष पानेके लिए सदा तत्परताके साथ उसकी सेवामें लगे रहते थे ॥५॥ लक्ष्मी रात्रिके समय चन्द्रमाकी सेवा करती है और दिन होते ही उसे छोड़कर कमलोंके पास चली जाती है । इस तरह वह स्वभावसे चञ्चल होकर भी उस राजकुमारके शरीरको नहीं छोड़ना चाहती थी—चन्द्रमा और कमलकी अपेक्षा राजकुमारका शरीर कहीं अधिक सुन्दर था ॥६॥ वह राजकुमार बड़ा दानी था । उसकी सर्व श्रेष्ठ उदारताको देखकर अन्य उदार पुरुषोंने अपनी-अपनी उदारताके निरर्थक

१ अ तद्विद्भिः । २ अ स अशेषान् सकलान् । ३ अ स जनान् लोकान् । ४ आ प्रतावेव 'सकलकलागुणैः' इति पर्यायो दृश्यते । ५ अ स योगी । ६ अ स भजि । ७ आ उदारयुक्तैः ।

तं यौवराज्ये परिणीतभार्यं नियोज्य धुर्यं वशिनां तनूजम् ।
 स राज्यसौख्यं विगतान्तरायं निश्चिन्तचित्तोऽनुवभूव भूपः ॥१६॥
 भोगैः स वाञ्छाकृतसंनिधानैर्मनोहरैर्मोहितचित्तवृत्ति ।
 कालं न गच्छन्तमपि प्रजज्ञे प्रज्ञां हि मोहः शिथिलीकरोति ॥१७॥
 स्थितोऽथ हर्म्यं स नृप कदाचिदुल्कां विलोक्याम्बरतः पतन्तीम् ।
 विरक्तबुद्धिविषयेषु चिन्तामगादिति प्रोद्गतकाललब्धि ॥१८॥
 समस्तमेवंविधमेव पुंसामशाश्वतं जीवितयौवनादि ।
 तथापि जानाति न मन्दबुद्धिरस्मादृशः पुत्रकलत्रमूढः ॥१९॥

प्रभावत सामर्थ्यात् । प्रभावतीति प्रभा देहकान्तिरस्यास्तीति प्रभावती, इति । प्रथिताभिधाना प्रथित प्रसिद्धमभिधान^१ यस्या ताम् । सुन्दराङ्गी सुन्दरमन्त्रा यस्या सा ताम् । 'असहनञ्—' इत्यादिना डी । राजकन्या राजपुत्रीम् । पितुः जनकस्य । निदेशात् आज्ञाया । विधिना विधानेन । उपयेमे परिणीतवान् । यम उपरमे लिट् ॥१५॥ तमिति । स भूप श्रीपेणभूपति । परिणीतभार्यं परिणीता भार्या^३ जाया यस्य^४ तम् । धुर्यं मुख्यम् । वशिन जितेन्द्रिय जितात्मान वा । त तनूज कुमारम् । यौवराज्ये युवराजपदव्याम् । नियोज्य सस्याप्य । निश्चिन्तचित्त चिन्ताया निर्गत निश्चिन्त चित्त यस्य स । विगतान्तराय विगतोऽन्तरायो यस्मिन् तत् । राज्यसौख्य राज्यसुखम् । अनुवभूव अनुभवति स्म । भूसत्ताया लिट् ॥१६॥ भोगैरिति । वाञ्छाकृतमभिधान वाञ्छया कृत सन्निधान समीप^५ येषां^६ तै । मनोहरै मनोहररूपे । भोगे विषयानुभवे । मोहितचित्तवृत्ति मोहिता आसक्ता चित्तस्य^७ वृत्तिर्यस्य सः । स कुमार । गच्छन्तमपि यान्त^८ मपि । कालं समयम् । न प्रजज्ञे न जानाति स्म । मोह मोहनीयकर्म । [हि निश्चयेन] । प्रज्ञा सम्यग्ज्ञानम् । शिथिलीकरोति^९ अपहरति । दुकृल् करणे लिट् । हि । अर्थान्तरन्यास ॥१७॥ स्थित इति । अथ अनन्तरम् । कदाचित् अन्यदा । हर्म्यं सीधे । स्थित उपविष्ट । स नृप श्रीपेणनरपति । अम्बरतः आकाशात् । पतन्तीं निपतन्तीम् । उल्काम्^{१०} उल्कागतम् । विलोक्य दृष्ट्वा । विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु । विरक्तबुद्धि अनासक्तबुद्धि । प्रोद्गतकाललब्धि प्रोद्गता काललब्धिर्यस्य स । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । चिन्ता स्मृतिम् । (स्मृतिमन्वाहारम्) । अगात् अयात्^{११} । इण^{१२} गतो लुङ् ॥१८॥ समस्तेति । पुसां पुरुषाणाम् । अशाश्वतम् अस्थिरम् । जीवितयौवनादि^{१३} जीवित यौवनमादिर्यस्य तत्^{१४} । समस्त सकलम् । एवविधम् एतदुल्का-

प्रभाके प्रभावसे उसका 'प्रभावती' नाम सभी ओर प्रसिद्ध हो गया था ॥१५॥ विवाहके बाद राजा श्रीपेण (पिता) ने अपने उस, जितेन्द्रियोमे श्रेष्ठ पुत्र (श्रीवर्मा) को युवराज बना दिया, और स्वयं निश्चिन्त होकर विघ्न-वाधाओसे रहित राज्यसुखको भोगने लगा ॥१६॥ उसे भोग सामग्री की कमी नहीं थी, इच्छा होते ही मनोहर भोग्य पदार्थ उसकी सेवामे उपस्थित कर दिये जाते थे । उनमे उसका मन इतना आसक्त हो गया कि उसे यह भी पता नहीं रहा कि समय बीत रहा है । सच है मोह मानवकी मत्तिको शिथिल कर देता है ॥१७॥ इसके पश्चात् एक दिनकी बात है । वह अपने राजमहलमे बैठा था । इतनेमे उसने आकाशसे गिरती हुई उल्का देखी । देखते ही उसे विषयोसे विरक्त हो गयी । उसकी काललब्धि जो आ गयी थी । फलत वह यों सोचने लगा—॥१८॥ मानव मात्रका जीवन और यौवन आदि सभी वस्तुएँ इसी उल्काकी तरह क्षणभङ्गुर हैं । फिर भी बाल-वच्चोके मोहमे फँसे हुए मुख जैसे

१ अ जीवन । २ = नाम । ३ आ णोता मितामिडा भार्या । ४ = येन । ५ = सामीप्यम् । ६ = यै । ७ श स चित्तवृत्ति । ८ आ यात । ९ = शिथिलयति । १० = अशानिकम् । ११ आ आयात् । १२ आ गन्तु । १३ अ जीवनयो । १४ जीवित जीवन यौवन तादृश्य आदि यस्य तत् ।

नगापगातोयतरङ्गलोलैर्विलोभ्यमानो विषयैर्वराक ।
 नारम्भदोषान्गणयत्यनन्तदुःखप्रदान्मोहवशेन जीवः ॥२०॥
 क्षणक्षयिण्यायुषि मूढबुद्धिः स्थिराभिमानं यदि नैष कुर्यात् ।
 न कर्मपाशैर्विवशीकृतात्मा योनिष्वनन्तासु सहेतुः दुःखम् ॥२१॥
 मुहुः प्रणष्टा मुहुरेव दृष्टाः समागमाः स्वप्नसमागमाभाः ।
 विश्वासमृच्छत्यत एव चिद्धान्न तेषु संयोगनिवन्धनेषु ॥२२॥
 या दुःखसाध्या चपला दुरन्ता यस्या वियोगो बहुदुःखहेतुः ।
 तस्याः कृते जन्तुरुपैति लक्ष्म्याः परिश्रमं पश्यत मोहमस्य ॥२३॥

पतनस्य समानमेव । तथापि । पुत्रकलत्रमूढ पुत्राश्च कलत्राणि च तेषु^१ मूढो मोहितः । मन्दबुद्धि मन्द-
 मतिः । अस्मादृश वयमिव दृश्यते इति अस्मादृश । 'त्यदाद्यन्य—' इत्यादिना कट्-प्रत्यय । न जानाति न
 वेति । ज्ञा अत्रबोधने लट् । आक्षेप (?) ॥१९॥ नमेति । नगापगातोयतरङ्गलोलैः नगे पर्वते समुत्पन्नाया-
 अपगाया नद्यास्तोयस्य सलिलस्य तरङ्गा कल्लोलास्त इव लोलैश्चञ्चलै^२ विषयैः पञ्चेन्द्रियगोचरै ।
 विलोभ्यमान मुह्यमानः । वराक^३ मूर्ख । जीव प्राणी । अनन्तदुःखप्रदात् [दान्] अनन्त निरवमान दुःख
 प्रदातोत्यनन्तदुःखप्रद तस्मात् [-तान्] । आरम्भदोषान् आरम्भेभ्य कृष्यादिभ्य प्रभवपापानि^४ । मोहवशेन
 अज्ञानवशेन । न गणयति । गण सख्याने लट् ॥२०॥ क्षणेति । मूढबुद्धि मोहितमतिः । एषः अय जीव ।
 क्षणक्षयिणि क्षणे क्षयिणि नाशनशोले । आयुषि जीविते । यदि स्थिराभिमानं नित्यमित्यभिमानम् । [न] कुर्यात्
 न विधेयात् । कर्मपाशै पापपाशै । विवशीकृतात्मा विवशीकृत परवशीकृत आत्मा स्वरूप यस्य स ।
 अनन्तासु निरवसानासु । योनिषु उत्पत्तिस्थानेषु । दुःख [न] सहेतु नानुभवत् । पहि^५ मर्पणे लिङ् ।
 आक्षेप (?) ॥२१॥ मुहुरिति । स्वप्नसमागमाभा स्वप्नस्य समागमम्यागमनस्याभा सदृशा । समागमः
 परिग्रहा मुहु पुन । प्रणष्ट विनष्ट । मुहुरेव पुनरेव । दृष्टा दृश्यन्ते स्म दृष्टाः । अतएव एतस्मादेव ।
 विद्वान् ज्ञानो । संयोगनिवन्धनेषु संयोगस्य कर्मबन्धस्य निवन्धनेषु कारणेषु । तेषु समागमेषु । विश्वास
 विलम्भम् । न ऋच्छति न गच्छति । ऋच्छ गतो लट् । उपमा ॥२२॥ येति । या दुःखसाध्या दुःखेन महता
 कष्टेन साध्या साधनीया । चपला चञ्चलरूपा । दुरन्ता दुःखावमाना । यस्या वियोग विगम । बहुदुःखहेतुः
 बहुदुःखस्य हेतु कारणम् । तस्या लक्ष्म्या ऐश्वर्यस्य । कृते निमित्तम् । जन्तु प्राणी । परिश्रमं प्रयासम् ।

मूर्ख नहीं समझते ॥१९॥ पाँच इन्द्रियोके विषय पहाड़ी नदीकी तरङ्गीकी भाँति चञ्चल-
 अस्थिर है, फिर भी उन्होंने बेचारे जीवको ऐसा लुभा लिया है कि वह उनके मोहमे फँसकर
 खेती आदि नाना आरम्भ करता है, पर अनन्त दुःखोको देनेवाले उनके दोषोकी ओर कोई
 ध्यान ही नहीं देता ॥२०॥ यदि यह मोही जीव क्षणिक आयुमे स्थिरताका अभिमान न करता
 तो इसे कर्म बन्धन विवश न कर पाते और न अनन्त योनियोके दुःख भी भोगने पड़ते ॥२१॥
 कञ्चन और कामिनी आदि प्रिय पदार्थोंका समागम स्वप्न समागम सरीखा क्षणिक है, जो
 बार-बार दृष्टि गोचर होता है और बार-बार दृष्टिसे ओझल हो जाता है । यह समागम कर्म
 बन्धनका कारण है । इसीलिए बुद्धिमान् मनुष्य इसपर विश्वास नहीं करता ॥२२॥ जो लक्ष्मी
 वडे दुःखोसे कमाई जाती है; जो चञ्चल है, जो बुरा फल देने वाली है और जिसका वियोग
 अनेक दुःखोका कारण है, उसके लिए यह मनुष्य कितना परिश्रम करता है । इसके मोहको

१. भा श स पुत्रमित्रकलत्रमूढ पुत्रद्वय मित्र च कलत्र च पुत्रमित्रकलत्राणि तेषु । २. लोलैश्च-
 चञ्चलै, तै । ३. शोन । ४. प्रभवानि पापानि । ५. श स मह । ६. श स 'पुनः' इति नोपलभ्यते ।
 ७. श स प्रनष्ट ।

विहाय ये निर्वृतिमव्यपायां बहुव्यपायां वृणुते विभूतिम् ।
 हित्वा हिमं ते शुचिचन्दनाम्भः पिवन्त्यपो मूढधियः सपङ्काः ॥२४॥
 ममेदमस्याहमिति ग्रहेण ग्रस्तो वराकः कथमेव जन्तु ।
 अणुप्रमाणस्य सुखस्य हेतोर्दुःखं गिरीन्द्रोपममभ्युपैति ॥२५॥
 न काकतालीयमिदं कथंचित्क्लेशक्षयान्मानुषजन्म लब्ध्वा ।
 युक्तः प्रमादः स्वहिते विधातुं संसारवृत्तान्तविदा नरेण ॥२६॥
 इति प्रजानामधिपः स्वचित्ते विचिन्तयन्संसृतिफलगुभावम् ।
 जगाम वैराग्यमपेतरागो बुद्धः फलं ह्यात्महितप्रवृत्तिः ॥२७॥

उपैति प्राप्नोति । अस्य जीवस्य । मोहम् अज्ञानम् । पश्यत वीक्षध्वम् । दृषि प्रेक्षणे लोट् । 'पा घ्रा—'
 इत्यादिना पश्य अदेशः । आक्षेप (?) ॥२३॥ विहायति । ये पुरुषाः । अव्यपाया व्यपायरहिताम् । निर्वृति
 मुक्तिम् । विहाय विहान पूर्वं० त्यक्त्वा । बहुव्यपाया बहुरनेको व्यपायो बाधा^२ यस्यास्ताम् । विभूतिम्
 ऐश्वर्यम् । वृणुते गृह्णन्ति । ते मूढधियः अज्ञानिनः । हिम शीतलम् । शुचि निर्मलम् । चन्दनाम्भः चन्दनेन
 श्रीगन्धेन मिश्रमम्भो जलम् । हित्वा त्यक्त्वा । सपङ्काः सकर्दमाः । अम्भः^३ जलानि । पिवन्ति पान
 कुर्वन्ति । आक्षेपः (निदर्शना) ॥२४॥ ममेति । मम इदं मे^४ एतत् । अस्य एतस्य शरीरादेः अहमिति ग्रहेण
 अभिमानेन । ग्रस्तः पीडितः । वराकः मूर्खः । एष अयम्^५ । जन्तु जीवः । अणुप्रमाणस्य अणुप्रमाणयुक्तस्य ।
 सुखस्य ह्लादनस्य । हेतोः निमित्तम् । गिरीन्द्रोपमः गिरीणां पर्वतानामिन्द्रस्य मेरोः उपमः^६ समानम् ।
 दुःखमभ्युपैति प्रयाति । इण् गतो लट् । आक्षेप (?) ॥२५॥ नेति । क्लेशक्षयात् कर्मक्षयात् । काकतालीयः
 काकतालस्य समानम् । इदम् एतत् । मानुषजन्म^७ मनुष्यस्येदं मानुषं तच्च तज्जन्म च । कथंचित् येन केन
 प्रकारेण । लब्ध्वा प्राप्य । संसारवृत्तान्तविदा संसारस्य चतुर्गतिभ्रमणरूपस्य वृत्तान्तं^८ स्वरूपं वेत्तीति
 तथोक्तस्तेन । नरेण पुरुषेण । स्वहिते स्वस्य आत्मनो हिते । प्रमादः अनवधानता । विधातुः समाचरितुम् ।
 युक्तः योग्यः । न न भवति ॥२६॥ इतीति । प्रजानां जनानाम् । अधिपः प्रभुः श्रोत्रेण । अपेतरागः
 अपेनो^९ व्यपगतो रागो यस्य सः । इति उक्तप्रकारेण । संसृतिफलगुभावः संसृते संसारस्य फलो
 निःसारस्य भावः^{१०} स्वरूपम् । स्वचित्ते मानसे । विचिन्तयन् ध्यायन् । वैराग्यं विरागत्वं । जगाम

तो देखो । ॥२३॥ मुक्ति नित्य है और है निर्विघ्न—मुक्ति मिल भर जाय, फिर कभी वह
 नष्ट नहीं होती और न वहाँ किसी प्रकारकी विघ्न-बाधाएँ ही होती हैं । किन्तु लक्ष्मी उससे
 विलकुल उल्टी है—प्राप्त होकर खर्च हो जाती, नष्ट हो जाती है और यदि किसी तरह रह
 भी जाती है तो उससे अनेक विघ्न-बाधाएँ आती रहती हैं । जो लोग मुक्ति और लक्ष्मी-विभूति
 इन दोनोंमें-से विभूतिको पसन्द करते हैं, उनकी बुद्धिको बलिहारी है—वे निरे मूर्ख हैं, और
 वे चन्दन मिश्रित, ठण्डे, पवित्र और निर्मल जलको छोड़कर कीचड़ सहित (गन्दी नालीका)
 जल पीते हैं ॥२४॥ 'यह मेरा है' और 'मैं इसका हूँ' यह ग्रह इस बेचारे प्राणीको कैसे लग
 गया है ? इस ग्रहके लग जानेसे यह प्राणी जर्जर भर सुखके पीछे सुमेरुके समान बड़े-से-बड़े
 दुःखको भोगता है ॥२५॥ यह मानव जन्म बड़े क्लेश भोगनेके बाद कर्मोदयके मन्द होनेपर
 किसी तरह काकतालीय न्यायसे प्राप्त हुआ है । अतः संसारके प्रकरणको जाननेवाले मनुष्यको
 अपने हितमें आलस करना उचित नहीं ॥२६॥ इस प्रकार संसारकी असारताको मन-ही-मन

१ म यात्मं । २ आ प्रतावेव 'बाधा' इति दृश्यते । ३ आ श स आप । ४ आ प्रतावेव 'मे'
 इत्युपलभ्यते । ५ आ यो हि यो^० । ६ = उपमा साम्यं यस्य तत् । ७, ८ श स मानु^० । ८ श स वृत्तान्त ।
 ९ श स अवीतो^० । १० नि सारताम् ।

अन्येद्युराहूय^१ युवेशमीशः कृतप्रणामाञ्जलिमित्युवाच ।
 मन्दीभवत्प्रेमरसानुबन्धां तदीयवक्त्रे विनिवेश्य दृष्टिम् ॥२८॥
 वात्येव यावन्न वपुःकुटीरमेतज्जरा जर्जरयत्युपेत्य ।
 प्रवर्धमानं तिमिरं विहन्तु यावन्न वा दर्शनशक्तिमोष्टे ॥२९॥
 यावन्न तीर्थोपगमप्रवीणौ पादौ निजप्रस्फुरणं जह्नीतः ।
 कालेन यावद्भजतेऽवसादं न च श्रुतिधर्मकथावसक्ता ॥३०॥
 वयोनुरूपेण विवर्धमानो यावत्स्मृतिं भ्रशयते न मोहः ।
 यावच्च शास्त्राध्ययनप्रवीणा प्रवर्तते प्रस्खलितुं न चाणो ॥३१॥

ययो । गम्लृ गतौ लिट् । आत्महितप्रवृत्ति^२ आत्मनः स्वरूपस्य हिते उपकारके मार्गे प्रवृत्तिर्वर्तनम् ।
 बुद्धे ज्ञानस्य । फल हि निष्पत्तिर्हि । अर्थान्तरन्यास ॥२७॥ अन्येद्युरिति । ईश प्रभु । अन्येद्युः
 एकस्मिन् दिने । 'पूर्वापर—' इत्यादिना एद्युस् प्रत्ययः । युवेश युवराजम् । आहूय आकारयित्वा ।
 मन्दीभवत्प्रेमरसानुबन्धा प्रागमन्द इदानीं मन्दी भवतीति मन्दीभवन् प्रेम्णो रसस्तस्यानुबन्ध सवन्ध,
 मन्दीभवन् प्रेमरसानुबन्धो यस्या ताम् । दृष्टि लोचनम् । तदीयवक्त्रे तदीये श्रोवर्मसवन्धिनि वक्त्रे मुखे ।
 विनिवेश्य स्थापयित्वा । कृतप्रणामाञ्जलिं कृतो विरचितः प्रणामस्याञ्जलियेन तम् । वक्ष्यमाणप्रकारेण ।
 उवाच जगाद । ब्रू व्यक्ताया वाचि लिट् ॥२८॥ वात्येति । कुटीरं तूणगृहम् । वात्येव वाताना समूह इव ।
 'पाशादेश्च यः' इति समूहे य-प्रत्ययः । 'वात्या वातस्तु मुञ्चति' इत्यभिधानात् । एतत् इदम् । वपु शरीरम् ।
 जरा वार्धक्यम् । उपेत्य आगत्य । यावत् यावत्पर्यन्तम् । न जर्जरयति न विनाशयति । प्रवर्धमानम् एघ-
 मानम् । तिमिर नेत्रदोष (प) । यावत् दर्शनशक्तिं दर्शनयोन्यनयो शक्तिं सामर्थ्यम्^३ । विहन्तु विनाशयि-
 तुम् । न ईष्टे न समर्थं भवति । ईशि ऐश्वर्ये लट् । उपमा ॥२९॥ यावदिति । तीर्थोपगमप्रवीणौ तीर्थस्य
 पवित्रस्थानस्योपगमे गमने प्रवीणौ समर्थौ । पादौ चरणौ । निजप्रस्फुरण निजयो प्रस्फुरण सामर्थ्यम् ।
 यावत् पर्यन्तम् । न जह्नीत न त्यजत । यावत् धर्मकथावसक्ता धर्मस्य कथायामवसक्ता सक्ता । श्रुति
 श्रोत्रेन्द्रियम् । कालेन वयोधर्मेण । अवसाद वधिरत्वम् । न च भजते न याति । भज सेवाया लट् ॥३०॥
 वय इति । वयोनुरूपेण वयसो वयोधर्मस्यानुरूपेणानुवर्त्तनेन । वर्धमान एघमान । मोहः अज्ञानम् । यावत्
 स्मृतिं सम्मरज्ञानम् । न भ्रशयते न नाशयति । शास्त्राध्ययनप्रवीणा शास्त्रस्यागमस्याध्ययने प्रवीणा समर्था ।

सोचते हुए राजा श्रीषेणको वैराग्य हो गया । फलतः विषयोमे उसे जो राग रहा, वह अब
 नहीं रहा । आत्महितमे प्रवृत्ति करना ही तो बुद्धिका फल है ॥२७॥ अगले दिन राजा श्रीषेण-
 ने युवराजको बुलाया । वह शीघ्र ही उपस्थित हुआ, और उसके सामने हाथ जोड़कर खड़ा
 हो गया । राजा उसके चेहरेपर दृष्टि—जिसमे प्रीतिका रस विलकुल ही कम था अर्थात् जो
 प्रीतिसे सनी हुई नहीं थी—डालकर यो बोला—॥२८॥ जिस प्रकार आँधी, फूसकी झोपडीको
 झकझोर डालती है, उसी प्रकार मेरे इस शरीरको जबतक वृद्धावस्था आकर नहीं झकझोरती और
 जबतक बढ़ता हुआ तिमिर-नेत्ररोग मेरी देखनेकी शक्तिको नष्ट नहीं कर पाता ॥२९॥ तीर्थ
 यात्रा करनेमे प्रवीण मेरे ये पैर जबतक अपने गमन-सामर्थ्यको नहीं छोड़ते और धर्म-कथाओके
 श्रवणमे सत्तन मेरे ये कान जबतक कालके प्रभावमे बधिर नहीं होते ॥३०॥ आयुके अनुसार
 क्रमसे बढ़ता हुआ मोह जबतक मेरी स्मरण-शक्तिको नष्ट नहीं करता और शास्त्रोके पढ़नेमे

१ अ सुवेपं । २ आ हितमार्गे या । ३ आ सामर्थ्यतरम् । ४ यावत् पर्यन्तम् ।
 ५ स्मरण वा ।

तावद्भवान्मोचयितुं प्रयत्नादात्मानमिच्छाम्यसुखानलार्तम् ।
 जिनेन्द्रदीक्षाविधिनात्र कार्यं त्वया न भाव्यं परिपन्थिना मे ॥३२॥
 पुरैव ससारपरम्पराया हेतोः श्रियश्चित्तमपेतमेव ।
 अपेक्षमाणोऽनुदिनं त्वदीयमेवोदयं राज्यपदेऽवतिष्ठे ॥३३॥
 भवानपास्तव्यसनो निजेन धाम्नाच्छिमर्यादमिमामिदानीम् ।
 महीमशेषामपहस्तितारिवर्गोदयः पालयतु प्रशान्तः ॥३४॥
 यथा भवत्यभ्युदिते जनोऽयमानन्दमायाति निरस्तखेदः ।
 सहस्ररश्माच्च चक्रवाको वृत्तं तदेवाचर चारचक्षुः ॥३५॥

वाणी वचनम् । यावच्च प्रस्थलितु^३ । न प्रवर्त्तते । वृत्तुड् वर्त्तने लट् ॥३१॥ तावदिति । तावत् । अमुक्त्वा-
 नलार्तम् अमुखमेव दुःखमेवानलोऽग्निस्तेनार्तं पीडितम् । आत्मानं जीवम् । जिनेन्द्रदीक्षाविधिना जिनेश्वर-
 दीक्षाविधानेन । भवात् समारात् । मोचयितुं निवारयितुम् । प्रयत्नात् । इच्छामि वाञ्छामि । मे मम । अत्र
 कार्यं कृ-ये^३ । परिपन्थिना^४ शत्रुणा । त्वया भवता । न भाव्यं न भवितुं योग्यम् ॥३२॥ पुरेति । ससार-
 परम्परायाः ससारस्य परम्पराया प्रवाहस्य । हेतोः कारणभूतायाः । श्रियं सम्पदं सकाशात् । पुरैव प्रागेव ।
 चित्तं मनः । अपेतमेव अपगतमेव^५ । अनुदिनं प्रतिदिनम् । त्वदीयमेव तव सबन्धमेव^६ । उदयम् ।
 ऐश्वर्यम् । अपेक्षमाणं वाञ्छन्नहम् । राज्यपदे राज्यपदव्याम् । अवतिष्ठे तिष्ठामि । छा गतिनिवृत्ती लट् ॥३३॥
 भवानिति । अपास्तव्यमनं अपास्तं निराकृतं व्यसनं येन सः । अपहस्तितारिवर्गोदयं अपहस्तितो निरस्तोऽरीणां
 वर्गस्योदय उत्पत्तिर्यस्य (येन) सः । प्रशान्तं प्रशमवान् । भवान् त्वम् । निजेन स्वकीयेन । धाम्ना
 तेजसा । इदानीम् अद्य । इमाम् एताम् । अशेषां समस्ताम् । महीं भूमिम् । अश्विमर्यादम् अश्वरेव समुद्र एव
 मर्यादा यस्मिन् कर्मणि तत् (तथा) । पालयतु रक्षेत्यर्थः । मन्त्रच्छन्दयोगे प्रथमं पुरुषं ॥३४॥ यथेति । भवति
 त्वयि । अभ्युदिने सति अभ्युदययुक्ते सति । निरस्तखेदं तिरस्कृतखेदः । अयम् एषः । जनः लोकः । सहस्ररश्मो

प्रवीण मेरी वाणी जबतक स्थलित नहीं होती । ॥३१॥ तब तक मैं दिगम्बर दीक्षा लेकर
 दुःखाग्निमें झुलसती हुई अपनी पीडित आत्माको पूरे प्रयत्नसे इस जगत्से मुक्त कराना चाहता
 हूँ । मेरे इस कार्यमें तुम विरोध नहीं करना—मैंने आत्माकल्याणका निश्चय कर लिया है,
 अतः इस पवित्र कार्यमें तुम्हें मेरा विरोधी नहीं होना चाहिए ॥३२॥ यह राज्य-लक्ष्मी ससार-
 की परम्पराका कारण है । इससे मेरा मन पहलेसे ही ऊँचा हुआ है । मैं कभीका चला गया
 होता । किन्तु तुम नाबालिग रहे, अतः प्रति दिन मैं तुम्हारे अभ्युदयकी अपेक्षामें रहा—‘तुम
 राज्य-भार सभालने योग्य हो जाओ, तो मैं जाऊँ, वस इसी प्रतीक्षामें मैं अत्रतक राजगद्दीपर
 बैठा रहा ॥३३॥ तुम अपने तेजसे समुद्र पर्यन्त इस समूची पृथ्वीका पालन करना । देखो,
 कभी किसी व्यसनमें नहीं फँसना, प्रजाके ऊपर कोई सङ्कट आये तो उसका शीघ्र ही प्रतिकार
 करना, सदा शान्त रहना—प्रशम गुणको धारण करना और शत्रुओको गुटबन्दी नहीं करने
 देना—गुटबन्दी करनेवाले शत्रुओको सिर नहीं उठाने देना ॥३४॥ जिस प्रकार सूर्योदय
 होनेपर चकवेका प्रियाविरहका सारा खेद दूर हो जाता है और उसे बहुत आनन्द होता है,
 इसी प्रकार तुम्हारे अभ्युदयसे प्रजा-जनोको आनन्दका अनुभव हो और उन्हें कभी तनिक भी
 खेद न हो, ऐसा व्यवहार करना । यो सारी प्रजाके कष्टका स्वयं पता लगाना कठिन है,

१ आ इ ‘कुलकम्’ इत्यपि दृश्यते । २ प्रस्थलनं लब्धम् । ३ आ वर्तनकृत्ये । ४ प्रतिबन्धकेन ।
 ५ श स अपेतमिव अपगतमिव । ६ श स त्वदीयमिव तव सबन्धमिव ।

वाञ्छन्विभूतीः परमप्रभावाः मोद्वीविजस्त्वं जनमात्मनीनम् ।
 जनानुरागं प्रथमं हि तासां निबन्धनं नीतिविदो वदन्ति ॥३६॥
 समागमो निर्व्यसनस्य राज्ञः स्यात्संपदां निर्व्यसनत्वमस्य ।
 वश्ये स्वकीये परिवार एव तस्मिन्नवश्ये व्यसनं गरीयः ॥३७॥
 विधित्सुरेनं तदिहात्मवश्यं कृतज्ञतायाः समुपैहि पारम् ।
 गुणैरुपेतोऽप्यपरैः कृतघ्नः समस्तमुद्वेजयते हि लोकम् ॥३८॥

सूर्ये । [चक्रवाक इव] चक्रवाको रयाङ्ग पक्षिविशेषः, स इव । यथा येन प्रकारेण । आनन्दं सतोषम् ।
 आयाति गच्छाति । या प्रायणे लट् । तथैव (तेनैव प्रकारेण) । चारचक्षु चारा गूढपुरुषा एव चक्षुषो यस्य
 (स) तथोक्तः । वृत्तं चरित्रम्^२ । आचर प्रवर्तस्व । उपमा रूपक च ॥३५॥ वाञ्छन्निति । परमप्रभावा
 परम प्रभावो यासा ता । विभूतीः ऐश्वर्याणि । वाञ्छन् इच्छन् । त्वम् । आत्मनीनम् आत्महितम् ।
 'भोगोत्तरपदात्मन्या खः' इति हितार्थे खः । जन लोकम् । मोद्वीविजः मा पीडय । व्यज व्याजीकरणे णिज-
 न्ताल्लुङ् । 'णेरिक्त—' इति णि लुक् । 'क श्रित—' इत्यादिना जि , तद्योगे 'द्विर्घातु —' इत्यादिना द्वि ।
 जनेषु प्रजासु । विहितम् अनुराग प्रीतिम् । तासां संपदाम् । प्रथमं मुख्यम् । निबन्धन कारणम् । इति
 नीतिविद नीतिशास्त्रज्ञा । वदन्ति ब्रुवन्ति । वद व्यक्ताया वाचि लट् ॥३६॥ समागम इति । निर्व्यसनस्य
 व्यसनरहितस्य । राज्ञः क्षितिपते । सपत्नीना सपदाम् । समागम आगमन । स्यात् भवेत् । अस भुवि लिङ् ।
 स्वकीये स्वसन्नधिनि^३ । परिवारे परिजने । वश्ये वशगते सति । 'वश्यपध्य—' इत्यादिना य-प्रत्ययान्तो
 निपात । अस्य राज्ञः । निर्व्यसनत्व व्यसनरहितत्व भवेत् । तस्मिन्नेव परिवार एव । अवश्ये अवश गते सति ।
 गरीय महत् । व्यसन विपद् भवेत् । परिवारे वश गते राज्ञो निर्व्यसनत्वमवश्यं च जायते, तदभावे राज्ञो
 व्यसन विपदजायते, इत्यर्थः ॥३७॥ विधित्सुरिति । तत् तस्मात्कारणात् । एव तव वशगतम् (एन परिवारम्)
 आत्मवश्यम् आत्माधोनम् । विधित्सु कर्तुमिच्छुः । 'कम्येक—' इत्यादिना सन्, 'धुमीमा—' इत्यादिना भिम्,
 'सन्निष्ठा—' इत्यादिना उ-प्रत्ययः । कृतज्ञताया उपकारस्मरणत्वस्य । पार तीरम् । समुपैहि^४ गच्छ ।
 इण् गतो लोट् । अपरै अन्यैः गुणैः सह । उपेत युक्त । कृतघ्न उपकारनाशक । समस्त सकलम् । लोक

किन्तु गुप्तचरोकी सहायतासे उस (कष्ट) का पता लगाकर शीघ्र ही उसका निवारण करते
 रहना । दूरकी स्थिति देखनेके लिए तुम गुप्तचरोको ही अपनी चक्षु समझना ॥३५॥ दूसरोपर
 उत्कृष्ट प्रभाव डालनेवाली विभूतिको चाहते हुए तुम अपने किसी हितैषीको पीडा नहीं देना,
 क्योंकि राजनीति जाननेवाले विद्वान् यह कहते हैं कि 'लोगोसे अनुराग करना और उनका
 अनुराग प्राप्त करना ही विभूतिका मुख्य कारण है ।' ॥३६॥ सम्पदाओका समागम उस
 राजाको होता है, जो विपदाओसे मुक्त हो, और वह राजा विपदाओसे मुक्त होता है, जिसका
 परिवार अपने वशमे हो । यदि अपना परिवार राजाके वशमे न हो, तो उसे बड़ी-बड़ी विपदाएँ
 आ घेरती है ॥३७॥ अत यदि तुम अपने परिवारको वशमे रखना चाहते हो, तो कृतज्ञताका
 पूरा परिपालन करना । क्योंकि अन्य अनेक गुणोंसे युक्त होकर भी जो कृतघ्न होता है—
 दूसरोका उपकार नहीं मानता है, वह निश्चय ही सारे ससारको उद्विग्न कर देता है ॥३८॥

१ श स चक्षुषि । २ आ 'वृत्त चरित्रम्' इति नास्ति । ३ आ 'सवन्धे' । ४ श
 स 'पैहि' ।

धर्माविरोधेन नयस्य वृद्धिं त्वमर्थकामो कलिदोषमुक्तः ।
 युक्त्या त्रिवर्गं हि निषेधमाणो लोकद्वयं साधयति क्षितीशः ॥३६॥
 वृद्धानुमत्या सकलं स्वकार्यं सदा विधेहि प्रह्वनप्रमादः ।
 विनीयमानो गुणगा हि नित्यं सुरेन्द्रलीला लभते नरेन्द्र ॥४०॥
 निगृह्यतो बाधकरान्प्रजानां भृत्यान्ततोऽन्यान्नयतोऽभिवृद्धिम् ।
 कीर्तिस्तदाशेषदिगन्तराणि व्याप्नोति^१ धन्दिस्तुनकीर्तनस्य ॥४१॥
 कुर्याः सदा संवृतचित्तवृत्तिः फलानुमेयानि निजेद्विनानि ।
 गूढात्ममन्त्रः परमन्त्रभेदी भवत्यगम्यः पुरुष परेषाम् ॥४२॥

जनम् । उद्वेज्यते^२ हि मतर्जयति हि । वृज व्याजोक्त्वे लट् ॥३८॥ धर्मेति । कलिदोषमुक्तं कलिरन्याय
 स एव दोषः पापाचारस्तेन मूषनस्त्यक्तः । त्वं भवान् । धर्माविरोधेन धर्मस्याविरोधेन प्रतिकूलभावेन
 (आनुकूल्येन) अर्थकामो अर्थं च कामं च नो । वृद्धिं समृद्धिम्^३ । नयस्य प्रापय । णोऽ प्रापणे लोट्, द्वि-
 र्मक । युक्त्या उपायेन । त्रिवर्गं त्रयाणां धर्मार्थकामाणां वर्गम् । निषेधमाणः भजमानः । क्षितीशः भूमीशः ।
 लोकद्वयम् इहलोकपरलोकद्वयम् (इह लोकः परलोकः च) । साधयति स्वसाधकरोति । राघः साधः ससिद्धो
 लट् ॥३९॥ गृह्णेति । वृद्धानुमत्या वृद्धानां मन्त्रिपुरोहितानाम् । अनुमत्या ममत्या । सकलं निश्चितम् । स्वकार्यं
 स्वस्य कार्यम्^४ । प्रह्वनप्रमादः प्रह्वनो नष्टः प्रमादो यस्य स । सदा सर्वदा । विधेहि कुरु । गुणगा उपाध्यायेन,
 पक्षे वृद्धस्पतिना । नित्यम् अनवरतम् । विनीयमानः निरुपमाणः । नरेन्द्रः क्षितीन्द्रः । सुरेन्द्रलीला सुरेन्द्रस्य
 देवेन्द्रस्य लीला शोभाम् । लभते प्राप्नोति । द्रुलभियः प्राप्नो लट् । दृष्टेयः ॥४०॥ निगृह्णेति । प्रजानां जनानाम्
 बाधकरान्^५ पीडा कुर्यन् । भृत्यान् सेवकजनान् । निगृह्यतः निग्रहः कुर्वन् । ततः बाधाकरभृत्येभ्यः (बाधकर-
 भृत्येभ्यः) । अन्त्यान् अनुकूलान् । अभिवृद्धिं समृद्धिम् । नयतः नयमानस्य । धन्दिस्तुनकीर्तनेन बन्दिभिः पाठकैः
 स्तुतेन नूतने कीर्तनेन^६ । सदा ते । कीर्तिः गुणस्तुतिः । अशेषदिगन्तराणि अशेषाणां सर्वासां दिशामन्त-
 राण्यवमानानि । व्याप्नोति प्रयाति^७ । व्याप्त्वा व्याप्तो लट् । अतिशयोक्तिः ॥४१॥ कुर्या इति ।
 संवृतचित्तवृत्तिं मन्त्रा^८ आच्छादिता चित्तस्य मानसस्य वृत्तिं व्यापारो येन स । फलानुमेयानि फलेन कार्येणा-
 नुमेयानि ऊहितु योग्यानि निजेन स्वेन^९ ईहितानि चेष्टितानि । सदा अनवरतम् । कुर्या^{१०} । गूढात्ममन्त्रः

तुम कलिकालके दोष-पापाचरणसे दूर रहना और धर्मकी अनुकूलता पूर्वक अर्थ और काम
 पुरुषार्थकी वृद्धि करना । युक्तिपूर्वक धर्म, अर्थ और काम इन तीनों पुरुषार्थोंको सेवन करने-
 वाला राजा दोनो लोकोंको साध लेता है ॥३९॥ वयोवृद्ध मन्त्री और पुरोहितोंसे अनुमति
 लेकर ही तुम सदा अपने सब काम करना । उन कामोंमें आलस कभी नहीं करना । क्योंकि
 सदा गुरुजनकी शिक्षा पानेवाला नरेन्द्र, वृहस्पतिसे शिक्षा पानेवाले सुरेन्द्रकी शोभाको प्राप्त
 कर लेता है ॥४०॥ तुम अपने उन कर्मचारियोंको दण्ड देते रहना, जो प्रजाको पीडा दें और
 उन कर्मचारियोंको बढावा देते रहना, जो प्रजाको पीडा न होने दें । इसका परिणाम यह
 होगा कि चारण लोग तुम्हारा गुणगान करेंगे, जिससे तुम्हारी कीर्ति समस्त दिशाओं और
 विदिशाओंमें फैल जायगी ॥४१॥ तुम अपने विचारोंको सदा गुप्त रखना, और जिन कार्योंको
 तुम करना चाहो, उनका किसीको पहलेसे पता नहीं लगने देना । कार्योंकी समाप्ति होनेके

१ अ आ इ क ख ग घ ङ व्याप्नोतु । २ आ जयति । ३ आ प्रतावेव 'समृद्धि' इति पद
 दृश्यते । ४ आ लिट् । ५ आ प्रतावेव 'स्वस्य कार्यम्' इति समुपलभ्यते । ६ आ श स^{१०} धाकरान् ।
 ७ गुणवर्णनेन । ८ व्याप्नोतु प्रयातु । ९ आ प्रतावेव 'सवृता' इत्युपलभ्यते । १० निजस्य स्वस्य ।
 ११ विधेहि ।

तेजस्विनः पूरयतोऽखिलास्त भूभृच्छिरःशेखरतां गतस्य ।
 दिनाधिपस्येव तवापि भूयात्करप्रपातो भुवि निर्विवन्धः ॥४३॥
 इति क्षितीशः सह शिक्तयासौ विश्राणयामास सुताय लक्ष्मीम् ।
 सोऽपि प्रतीयेष गुरूपरोधात्पितुः सुपुत्रो ह्यनुकूलवृत्तिः ॥४४॥
 ततः स पुत्रार्पितराज्यभारः पृष्ठाखिलज्ञातिरपास्तसङ्गः ।
 तप्त्वा तपः श्रीप्रभपादमूले समासदत्तसिद्धिध्वरत्वम् ॥४५॥

गूढो व्यवहित आत्मनः स्वस्य मन्त्रो गुप्तभाषण येन (यस्य) स । परमन्त्रभेदी परेषा शत्रूणा मन्त्रभेदी मन्त्रालोचननिवारक^१ । पुरुष पुमान् । परेषा शत्रूणाम् । अगम्य अभेद्य । भवति । भू सत्ताया लट् । अर्थान्तरन्यास ॥४२॥ तेजस्वीति^२ । तेजस्विन प्रतापवत्, पक्षे कान्तिमत । अखिलाशा अखिलाना समस्ता-नामाशा वाञ्छा, पक्षे दिश । पूरयत् सपूर्णा कुर्वत्, पक्षे व्याप्नुवत् । भूभृच्छिर शेखरता भूपतीना शिरसा मस्तकाना शेखरता ललामता, पक्षे गिरीणा शिरसा शिखराणामलङ्कारताम् । गतस्य यातस्य । दिनाधिपस्येव सूर्यस्येव । तवापि भवतोऽपि । करप्रपात करस्य भागघेयस्य प्रपातो लाभ, पक्षे करस्य किरणस्य [कराणा किरणाना] प्रपतनम् । भुवि लोके । निर्विवन्ध अनिवार्य । भूयात् भवेत् । भू सत्ताया लिङ् । श्लेषोपमा ॥४३॥ इतोति । अमी क्षितीशः श्रीषेणमहीपति । इति^३ प्रोक्तप्रकारेण । शिक्तया उपदेशेन । सह साकम् । सुताय श्रीवर्मणे । लक्ष्मी साम्राज्यसम्पत्तिम् । विश्राणयामास ददौ । श्रण^४ दाने लिट् । सोऽपि श्रीवर्मापि । गुरूपरोधात् गुरोर्महत (पितुर्वा) उपरोधात्^५ प्रार्थनात् । प्रतीयेष अङ्गो करोतिस्म । इपु इच्छाया लिट् । सुपुत्र सत्पुत्रः । पितु जनकस्य । [हि निश्चयेन] । अनुकूलवृत्तिर्हि अनुकूला वृत्तिर्वर्तन यस्य स । अर्थान्तरन्यास ॥४४॥ तत इति । ततः पश्चात् । पुत्रार्पितराज्यभारः पुत्रे तनयेऽर्पित स्थापितो राज्यस्य भारो येन स । पृष्ठाखिलज्ञाति पृष्ठा प्रार्थिता अखिला ज्ञातयो बन्धवो येन स । अपास्तसङ्गः अपास्तो निराकृत सङ्गो येन स । स श्रीषेण । श्रीप्रभपादमूले श्रीप्रभस्य श्रीप्रभाचार्यस्य पादभूले पाद-समीपे । तप बाह्याभ्यन्तरतप । तप्त्वा^६ सतप्य सिद्धिध्वरत्व सिद्धिरेव मुक्तिरेव वधूस्तस्या वरत्वम्^७ ।

पश्चात् फलको देखकर लोग उसका केवल अनुमान ही लगा सकें, इसका ध्यान रखना, वयोकि जो मनुष्य अपनी मन्त्रणाको गुप्त रखता है और दूसरोकी गुप्त मन्त्रणाको प्रकट कर लेता है, वह अपने शत्रुओके लिए अजेय होता है ॥४२॥ जिस प्रकार तेजस्वी, सभी दिशाओको अपने प्रकाशसे भरनेवाला और पर्वतोके शिखरोपर पहुँचकर उनके शिरोभूषणकी स्थितिको प्राप्त करनेवाला सूर्य सारे भूमण्डलपर अपनी किरणोको निर्विरोध रूपसे फैला देता है, इसी प्रकार तुम तेजस्वी बने रहना, सबकी आशाओकी पूर्ति करना और सभी राजाओके सिर-मौर होना, जिससे सारे भूमण्डलपर निर्विरोध रीतिसे तुम्हारी टैक्स वसूल करनेकी सुव्यवस्था हो ॥४३॥ राजा श्रीषेणने अपने पुत्र श्रीवर्माको इस प्रकारकी शिक्षाके साथ राजलक्ष्मी समर्पित कर दी । पिताके अनुरोधसे पुत्रने भी उसे स्वीकार कर लिया । सुपुत्र वही है जो पिताके अनुकूल व्यवहार करे ॥४४॥ पुत्रको राज्यका भार समर्पित करके श्रीषेणने गोत्रके सभी लोगोसे दीक्षाकी अनुमति ली और फिर मुनिराज श्रीप्रभके समक्ष समस्त परिग्रहको त्यागकर दिगम्बर दीक्षा ग्रहण की । इसके पश्चात् उन्ही मुनिराजके चरणोके निकट रहकर उसने तपस्या की ।

१ अ-पृष्ट्वाखिलज्ञातिमपा^१ । २ मन्त्रस्फोटको वा । ३ तेजस्विन इति ४ = पूर्वोक्त^२ । ५ श स श्रणु । ६ आग्रहात् । ७ तपो विधाय । ८ आ अवरत्वम् ।

श्रीवर्मराजोऽपि पितुर्वियोगाद्दिनानि भूत्वा कतिचित्सशोकः ।

संबोधितो मन्त्रिसुहृत्समूहैर्विनिर्णयौ साधयितुं धरित्रीम् ॥४६॥

विधाय मौलं बलमात्ममूले स नीतिमानाटविकं बहिःस्थम् ।

मध्ये च सामन्तबलं बलीयश्चचाल चूडामणिभासिताशः ॥४७॥

समुच्चलत्तस्य तुरङ्गमोत्थं सेनारजो रासभरोमधूम्नम् ।

परं दिशामेव मलीमसानि नास्यानि चक्रे रिपुयोपितां च ॥४८॥

समासदत् अगच्छत् । ^२षडलृ विशरणगत्यवसादनेषु लुङ् ॥४५॥ श्रीवर्मैति । श्रीवर्मराजोऽपि श्रीवर्ममूपोऽ-
पि । पितु जनकस्य । वियोगात् विगमात् । कतिचित् कियन्ति । दिनानि अहानि पर्यन्तम् । 'कालाध्वनोर्व्याप्तौ'
इति व्याप्त्यर्थे द्वितीया । सशोक दुःखसहित । भूत्वा भवन पूर्व० । मन्त्रिसुहृत्सहायै । मन्त्रिणा सचिवाना
सुहृदा मित्राणा सहायैर्निबहै । संबोधित सम्यग् बोधितः सन् । धरित्रीं भूमिम् । साधयितुं साधनाय ।
विनिर्णयौ निर्जंगम । या प्राप्तिं लिट् ॥४६॥ विधायैति^५ । नीतिमान् नीतिशास्त्रवान् । स श्रीवर्मा ।
आत्ममूले आत्मनः स्वस्य मूले समीपे । मौलं क्रमादागतम् । बलं मन्त्रिपुरोहितसेनापतिदुर्गाधिकारिकर्माधि-
कारिकोशागारिकदेवज्ञा इति सप्तविध मौलं बलम् । विधाय कृत्वा । आटविकं शबरबलम् । बहिःस्थं^७
बहिः स्थितम् । विधाय । मध्ये च अन्तराले^८ । बलीय बलिष्ठम् । सामन्तबलं राज्ञा बलम् । विधाय ।
चूडामणिभासिताशं चूडामणिना चूडारत्नेन भासितां प्रकाशिता आशां दिशो येन स । सन् । चचाल
जगाम । चल कम्पने लिट् । दीपकम् ॥४७॥ समुच्चलदिति । समुच्चलत्^{१०} उद्गच्छत् । तुरङ्गमोत्थं
तुरङ्गमे^{११} अश्वैरुत्थमुत्थितम् । रासभरोमधूम्नं रासभस्य गर्दभस्य रोमवद् धूम्नं कृष्णम् । कृष्णाधिकलोहित
धूम्नमिति नाम । तस्य श्रीवर्मणः । सेनारजो सेनाया रजो धूलिः । परं केवलम्^{१२} । दिशामेव ककुमामेव ।
आस्यानि मुखानि । मलीमसानि^{१३} मलमस्त्येषामिति मलीमसानि । 'मलादीमसश्च' इति मत्वर्थे ईमस-
प्रत्ययः । न चक्रे न कुरुते स्म । अपितु रिपुयोपितां च रिपूणां शत्रूणां योषितां नारीणाम् ।

फलतः अष्ट कर्मोको नष्टकरके वह सिद्धिवधूका वर—मुक्त हो गया ॥४५॥ इधर राजा श्रीवर्मा
भी पिताके वियोगसे कुछ दिनोत्तक शोकमग्न रहा, फिर मन्त्रिमण्डल तथा मित्रवर्गके सम-
झानेसे धीरे-धीरे उसका शोक दूर हुआ, इसके बाद वह पृथ्वीको अपने वशमे करनेके लिए—
दिग्विजय करनेके लिए निकला । ॥४६॥ वह राजनीतिमे प्रवीण था । दिग्विजयके लिए जाते
समय उसने अपने पास उस सेनाको रखा, जो उसके यहाँ कई पीढ़ियोंसे काम करती चली
आ रही थी और जिसमे मन्त्री, पुरोहित, सेनापति, दुर्गाधिकारी, कर्माधिकारी, कोषाधिकारी
और ज्योतिषी सम्मिलित थे, भीलोकी सेनाको सबसे आगे रखा और बीचमे प्रबल सामन्तोंकी
सेना को । चलते समय उसके चूडामणिके प्रकाशसे समस्त दिशाएँ प्रकाशित होती जा रही
थी ॥४७॥ चलते समय घोड़ोंकी टापोसे सेनामे धूलि उड़ रही थी । उसका रंग गदहेके रोमों
सरीखा मटमैला था । उसने चारों ओर फैलकर न केवल समस्त दिशाओंके वरन् शत्रु-स्त्रियोंके

१ अ क ख ग घ म चूला । २ श स षड विशरण । ३ श स लङ् । ४ आ विपयेति ।
५ नीतिशास्त्रवित् । ६ श तिलविकम् । ७ श बहिष्ठम् । ८ आ मध्ये बलान्तराले । ९ आ यस्य ।
१० एष टीकाकृत्समत पाठ प्रतिषु तु 'समुच्छलत्' इत्येव समुपलभ्यते । ११ आ प्रतावेव 'अश्व' इत्युपलभ्यते । १२ श स एक केवलम् । १३ 'मलीमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।

सैन्यध्वजैरप्रतिकूलवातव्याधूननप्रोल्लसितैस्तदीयः ।
 नान्तर्दधे केवलमेव सूर्यः शत्रुप्रभावश्च महाप्रभावैः ॥४६॥
 प्रयाणकालप्रभवैरुदारैस्तदीयमातङ्गमदप्रघाहैः ।
 पांसुप्रतानः शमयावभूवे न केवलं धाम च शात्रवीयम् ॥५०॥
 मूर्च्छन्दरीणां विवरेषु तस्य प्रस्थानशंसी पटहप्रणाद ।
 न पातयामास परं तटानि क्षोणीधराणां द्विषतां च चेतः ॥५१॥
 पौरैः^१ समागत्य गृहीतरत्नस्थालैः^२ सुदूरान्तपूर्वकायैः ।
 प्रदर्शितानेकपयोविकारैः प्रत्युद्यये^३ ग्राममहत्तरैश्च^४ ॥५२॥

आस्यानि मुखानि मलीमसान चक्रे—इत्यभिप्रायः । समुच्चयः ॥४८॥ सैन्यंति । अप्रतिकूलवातव्याधूनन-
 प्रोल्लसितैः अप्रतिकूलस्यानुकूलस्य वातस्य वायोव्याधूननेन कम्पनेन प्रोल्लसितैः प्रकटितैः (दोधूयमानैः) ।
 तदीयैः^५ तस्य सन्धे^६ महाप्रभावैः महद्भिः प्रभावैः मिहादिचिह्नयुतैः । सैन्यध्वजैः सैन्ये सेनाया स्थितै-
 ध्वजैः पताकाभिः । केवलमेव परमेव । सूर्यः आदित्यः । नान्तर्दधे नाच्छादितः । अपि तु शत्रुप्रभावश्च शत्रूणां
 प्रभावस्तेजश्चाच्छादितः ॥४९॥ प्रयाणेति । प्रयाणकालप्रभवैः प्रयाणस्य कालेन^७ प्रभवैरुद्भूतैः । उदारैः
 महद्भिः । तदीयमातङ्गमदप्रभावैः तदीयानां तत्सम्बन्धानां मातङ्गानां गजानां मदस्य मदजलस्य प्रवाहैर्निर्झरैः ।
 केवलं परम् । पासुप्रतानः पासूनां रजसां प्रतानः समूहः । न शमयावभूवे न शमितो बभूव । शमू दमू उप-
 शमने णिजन्ताल्लिट् । किन्तु शात्रवीयं शत्रुसन्धिः । धाम च प्रभावश्च ॥५०॥ मूर्च्छन्निति । तस्य श्रीवर्म-
 भूपतेः । प्रस्थानशसी प्रस्थानस्य प्रयाणस्य शसी सूचकः । पटहप्रणादः पटहानां भेरीणां प्रणादो ध्वनिः ।
 दरीणां गुहानाम् । विवरेषु रन्ध्रेषु । मूर्च्छन् व्याप्नुवन्^८ । क्षोणीधराणां पर्वतानाम् । परं केवलम् । तटानि
 सानूनि । न पातयामास न पातयति स्म । पटलू गतो णिजन्ताल्लिट् । द्विषतां शत्रूणाम् । चेतश्च मानसं च
 पातयामास ॥५१॥ पौरैरिति । स^९ श्रीवर्मभूप । गृहीतरत्नस्थालैः गृहीतानि रत्नस्थालानि यैस्तैः, स्वीकृत-
 रत्ननिमित्तभाजनैरित्यर्थः ।^{१०} दूरान्तपूर्वकायैः दूरान्ततो दूरानतः पूर्वं कायस्य पूर्वकाय, 'पूर्वापर—'
 इत्यादिना समासः, नाभेरुर्ध्वं पूर्वकायः, दूरानतः पूर्वकायो येषां^{११} तैः । पौरैः पुरे भव्वा. पौरा. तैः पुरजनैः ।
 प्रदर्शितानेकपयोविकारैः^{१२} प्रदर्शितैरुपायनोक्तैरनेकैर्बहुलैः पयोविकारैर्दृष्ट्यादिभिः । ग्राममहत्तरैश्च ग्रामाधि-

मुखको भी मैला कर दिया ॥४८॥ दिग्विजयके लिए जाते समय अनुकूल वायु चल रही थी
 (यह शुभ शकुन है), उससे उसकी सेनाके लहराते हुए झण्डे देखते ही बनते थे । उनके
 ऊपर सिंह आदिके चिह्न बने हुए थे । दर्शकोपर उनका महान् प्रभाव पड़ रहा था । उन्होंने
 न केवल सूर्यको ही बल्कि शत्रुओंके प्रभावको भी छिपा दिया—अस्त कर दिया ॥४९॥
 प्रयाणके समय उसकी सेनाके हाथियोंके मदजलके बड़े-बड़े प्रवाह बहने लगे, जिनसे न केवल
 मार्गकी घूलि ही शान्त हुई, बल्कि शत्रुओंका तेज भी शान्त-ठण्डा हो गया ॥५०॥ उसके
 प्रस्थानकी सूचना देनेवाला नगाडेका शब्द पहाड़ोंकी गुफाओंके अन्दर प्रतिध्वनित होने लगा;
 और उसने न केवल पर्वतोंके शिखर ही गिराये किन्तु शत्रुओंके हृदयोंको भी गिरा दिया—
 उन्हें साहस हीन बना दिया ॥५१॥ मार्गमें रत्नोंसे भरे हुए थाल लेकर आये हुए नागरिकोंने
 दूरसे ही अपने मस्तक झुकाकर श्रीवर्माकी अगवानोंकी और दही आदि लेकर उपस्थित हुए

१ अ परै । २ अ सहैवान्तं । ३ अ प्रत्युद्यमे । ४ अ आ इ क ख ग घ म याममहत्तरैश्च ।
 ५ तत्सबन्धिभिः । ६ अतिप्रभावकैः । ७ काले : ८ आ प्रतो 'व्याप्नुवन्' इति नोपलभ्यते । ९ एष
 टीकाकारधुनः पाठः । १० अयमपि टीकाकारधुनः पाठः, प्रतिषु तु 'सुदूरान्त' इत्येव समुपलभ्यते । ११ आ
 एषाम् । १२ = प्रदर्शिता उपायनोक्ता अनेके पयोविद्वन्ः रा यैस्तैः ।

निशम्य तस्यातुलपुण्यशक्ते. प्रस्थानमाविष्कृतविक्रमस्य ।
 महाभयव्याकुलमानसानां द्विषामभूवन्निति चेष्टितानि ॥५३॥
 दारान्सुतानप्यनपेक्ष्य केचित्स्वदेहरक्षां बहुमन्यमानाः ।
 तत्सैन्यसंचारविमर्दभीता भेजुर्दिगन्तान् हरिणै सहैव ॥५४॥
 कठोरधारं विनिवेश्य कण्ठे कुठारमन्ये भयविह्वलाङ्गा ।
 सतां शरण्यं शरण तमीयुर्जिनं यथा मानमपोह्य भव्याः ॥५५॥
 संनद्य सैन्यैः सह शौर्यशोण्डैरेके महामानगजाधिरूढाः ।
 तदीयशस्त्राग्निशिखाचलीषु प्रपेदिरेऽभ्येत्य पतङ्गवृत्तिम् ॥५६॥

कारिभि । प्रत्युद्यय^१ समुखोवभूवे (प्रतिगृहीत) या प्रापणे कर्मणि लिट् ॥५२॥ निशम्येति । अतुल-
 पुण्यशक्ते^२ अतुला उमारहिता पुण्यस्य सुकृतस्य शक्ति सामर्थ्यं यस्य तस्य । आविष्कृतविक्रमस्य
 आविष्कृत प्रकटीकृतो विक्रम. पराक्रमो यस्य तस्य । तस्य^३ श्रीवर्मभूपस्य प्रस्थान प्रयाणम् । निशम्य^४
 श्रुत्वा । महाभयव्याकुलमानसाना महाभयेन व्याकुल पीडित मानस मनो येषां तेषाम् । द्विषा शत्रूणाम् । इति
 वक्ष्यमाणप्रकारेण । चेष्टितानि व्यापृतानि । अभूवन् अभवन् । भू सत्ताया लुङ् ॥५३॥ दारानिति । केचित् अन्ये ।
 दारान् कलत्राणि । सुतान् पुत्रानपि । अनपेक्ष्य^५ अपेक्षामकृत्वा । स्वदेहरक्षा स्वेषां देहरक्षा शरीररक्षणम् ।
 बहुमन्यमाना वाञ्छन्त । तत्सैन्यसंचारविमर्दभीता तस्य श्रीवर्मभूपस्य सैन्यस्य सेनाया संचारस्य प्रचारस्य
 विमर्दन पीडया भीता । हरिणै मृगैः । सहैव साकमेव । दिगन्तान् दिशामन्तानवधीन् । भेजु जग्मु ।
 भज सेवाया लिट् ॥५४॥ कठोरेति । भयविह्वलाङ्गा मयेन विह्वल^६ विबलवमङ्ग येषां ते । अन्ये केचि-
 क्षूपा । कठोरधार^७ कठोरा निशिता धारा^८ यस्य तम् । कुठार परशुम् । कण्ठे गण्डे । विनिवेश्य
 निक्षिप्य । त श्रीवर्मभूपम् । शरण रक्षणम् । ईयु^९ जग्मु । इण्^{१०} गतो लिट् । सता सत्पुरुषाणाम् ।
 शरण्य शरण गन्तु योग्यम् (शरणे साधु शरण्यस्तम् । 'तत्र साधो' शाकटा० ३।२।१९६ । सप्तप्यन्तात्-
 साधावर्थे यो भवति । सामनि साधु सामन्य । कर्मण्य । शण्य । लभ्य । साधु योग्य, प्रवीणः, उपकारको
 वा । इति चिन्तामणिवृत्ती ।) । जिनम् अर्हत्पतिम् । मान गर्वम् । अपोह्य त्यक्त्वा । भव्या. रत्नप्रयाविर्भवन्-
 योग्या । यथा^{११} ईयुस्तथेत्यर्थः ॥५५॥ सन्नह्येति । महामानगजाधिरूढा महान्तो माना गर्वा त एव गजा-
 स्तानविरूढा । एके केचित् । शौर्यशोण्डै शौर्येण प्रतापेन शोण्डेगवितै । सैन्यै सेनाभि । सह समम् ।

ग्रामोके बुजुर्गों और अधिकारियोने भी दूरसे ही मस्तक झुकाकर उसकी अगवानी की—
 स्वागत किया ॥५२॥ श्रीवर्माका पुण्यबल अतुल है और उसका पराक्रम किसीसे छिपा नहीं
 है—प्रकट हो चुका है । उसने दिग्विजयके लिए प्रस्थान कर दिया है, यह सुनते ही शत्रु
 लोगोका हृदय भारी भयसे व्याकुल हो उठा । फलतः उनकी ये चेष्टाएँ हुई—॥५३॥ श्रीवर्मा-
 की सेनाके संचारसे कहीं हम रीदे न जायें, यह सोचकर कुछ शत्रु इतने भयभीत हुए कि अपनी
 पत्नी और पुत्रोको भी छोड़कर, अपने शरीरकी रक्षाको ही बहुत मानकर हिरणोके साथ
 दिशाओके छोरोमे जा पहुँचे ॥५४॥ कुछ शत्रु भयमे इतने व्याकुल हुए कि वे अपने कण्ठमे कठोर-
 पैना कुठार लगाकर सत्पुरुषोको रक्षा करनेवाले श्रीवर्माकी शरण जा पहुँचे । जैसे भव्य जीव
 मानकषायको छोड़कर भगवान् जिनेन्द्र देवकी शरण जाते हैं ॥५५॥ कुछ शत्रु महान् मान-
 घमण्डके हाथीपर सवार होकर, शूर वीरताके घमण्डमे चूर अपने सैनिकोके साथ सजकर,

१ = प्रतिगृहीत । २ आ शक्ति । ३ आ प्रनावेव 'तस्य' इति पद दृश्यते । ४ आ आनिशम्य ।
 ५ = सुतानपि । ६ = उपेक्ष्य । ७ आ कृश । ८ श वार । ९ श वारा । १० श इयुः । ११ श
 इज् । १२ श इयुः ।

पत्रं धनं धान्यमशेषरत्नान्युपायनीकृत्य निरस्तदर्पा ।
 हिमर्तुवृक्षा इव शातिताङ्गाः स्वजीवितान्येव ररञ्जुरन्ये ॥५७॥
 वद्धाञ्जलीन्खण्डितमातशृङ्गान्गृहीतसारानथ तान्विधाय ।
 न्ययुङ्क्त स स्वेषु पदेषु भूपः^१ सतां हि कोपो नमनावसानः ॥५८॥
 निपातितानां रणमूर्ध्न्यरीणामुपेयुषः कण्ठकुठारवृत्त्या ।
 सोऽन्वग्रहीदार्द्रमनास्तनूजान्युक्तैव दीनेषु^२ कृपोन्नतानाम् ॥५९॥

सन्नह्य सज्जीकृत्य । तदीयशस्त्राग्निशिखावलोपु तदीयस्य तस्य सबन्धम् (तत्सन्धिन) शस्त्रस्थायुवस्याग्ने-
 शिखानां ज्वालानामावलोपु समूहेषु । अभ्येत्य पतित्वा । पतद्गतिं पतद्गम्य शलभस्य वृत्तिं वर्तनम् ।
 प्रपेदिरे ययु । पदि गतो लिट् ॥५६॥ पत्रमिति । निरस्तदर्पाः निरस्तो निराकृतो दर्पो गर्वो यैस्ते (येषां
 ते) । अन्ये केचित् । पत्र वाहन, पक्षे पर्णम् । 'पत्र वाहनपर्णयो' इत्यमरः । धन द्रव्यम् । धान्यम् । अशेष-
 रत्नानि ममस्तरत्नानि । उपायनीकृत्य^३ उपग्राह्य कृत्वा । हिमर्तुवृक्षा इव हेमन्तकालस्य वृक्षा इव तरव इव ।
 शातिताङ्गाः कृतो [शो-]कृतशरीराः^४ । स्वजीवितान्येव स्वजीवनान्येव । ररञ्जु पालयामासु । रक्ष पालने
 लिट् ॥५७॥ वद्धेति । स भूप । अथ अनन्तरम् । वद्धाञ्जलीन् रचिताञ्जलीन् । खण्डितमानशृङ्गान्
 खण्डित मान एव शृङ्गं येषां तान् । गृहीतसारान् स्वीकृतवस्तून् । तान् । शत्रून् । विधाय कृत्वा । स्वेषु
 स्वकीयेषु । पदेषु स्थानेषु । न्ययुङ्क्त न्ययोजयत् । युजिर् योगे^५ लङ् । सता सत्पुरुषाणाम् । कोप क्रोधः ।
 नमनावसानो हि नमनमेवावसान यस्य स (नमनेनावसान यस्य स) । अर्थान्तरन्यासः ॥५८॥ निपातीति ।
 रणमूर्ध्नि रणस्य सग्रामस्य मूर्ध्नि अग्रे । निपातितानाम् । अरीणां शत्रूणाम् । कण्ठकुठारवृत्त्या कण्ठे ग्रीवाया
 वर्चमानस्य कुठारस्य परशोर्वृत्त्या वर्तनेन । उपेयुषः आगतवत् । इण् गतो 'लिट् क्वसुकानो' इति क्वसु ।
 तनूजान् तनयान् । आर्द्रमना मृदुमानसः । स श्रोवर्भूपः । अन्वगृहीत् कारुण्यमकरोत् । उन्नतानां महताम्

श्रीवर्माका सामना करनेके लिए घरसे निकल पड़े, किन्तु वे उसकी शास्त्राग्निकी ज्वालामे
 गिरकर पतझड़की तरह जल गये ॥५६॥ कुछ शत्रुओंने अहङ्कारको छोड़कर, और श्रीवर्माको
 वाहन, धन, धान्य और समस्त रत्न उपहारमे देकर अपनी जान बचाली । जैसे हेमन्त ऋतुमे
 वृक्ष (पाला पड़नेसे) पत्तोंको त्यागकर ठूँठ जैमी स्थितिमे पहुँचकर भी अपनी जान बचा
 लेते हैं ॥५७॥ श्रीवर्मनि कुछ शत्रुओंको उनसे हाथ जुडवाकर मान रहित कर दिया और उनकी
 सारभूत सम्पत्ति अपने अधीन कर ली । ऐसी अवस्थामे वे सींग टूट जानेसे पशुकी भाँति
 दयनीय प्रतीत होने लगे और विरूप भी । उनकी यह दशा देखकर श्रीवर्माको दया आ गयी ।
 फलतः उसने उन्हें, उन्हींके पद पर पुनः नियुक्त कर दिया । सच है सज्जनोका क्रोध विरोधीके
 नमन करते ही शान्त हो जाता है ॥५८॥ कुछ अहंकारी शत्रु लड़नेके लिए लड़ाईके मैदानमे
 आ डटे, किन्तु श्रीवर्माकी सेनाके सामने वे टिक नहीं सके, फलतः मार गिराये गये । इसके
 पश्चात् उन मरे हुए शत्रुओंके लडके अपने-अपने गलेमे कुठार लगाकर श्रीवर्माकी शरणमे
 उपस्थित हुए । उन्हें देखकर उसका हृदय पिघल गया, अतः उसने उनके ऊपर बड़ा अनुग्रह

१ आ इ क ख ग घ म भूय । २ अ द्वीपेषु । ३ = उपगृह्य । ४ श कृतशरीराः । ५ आ
 एषाम् । ६ श युजिर् योगी । ७ = अनुजग्राह ।

गतावलेपैः प्रविशद्भिरेत्य दत्ताभयैर्मण्डलिनां समूहैः ।
 दिने दिने तत्कटक. समन्तादवर्धताम्भोधिजिगीषयेव ॥६०॥
 गण्डस्थलामोदहृतद्विरेकैर्मदाम्बुविकलेदितभूरजोभिः ।
 तत्तोरणद्वारमभूदुदारैर्न जातुचिच्छून्यमुपायनेभैः ॥६१॥
 गजेन्द्रदन्तैश्चमरीकचौघैर्मृगेन्द्रशावैरपि पञ्जरस्थैः ।
 तं पार्वतीया. समुपेत्य भीताः सिधेविरे सेवकवृत्त्यभिज्ञाः ॥६२॥
 वस्तूपदीकृत्य विचित्ररूपं द्वीपोद्भव द्वीपपतीनुपेतान् ।
 संभावयामास स तुष्टिदानैश्चेतः प्रभूणां नहि नोचितम् ॥६३॥

दोनेषु अनायेषु । कृपा दया । युक्तैव योग्यैश्च । अर्थान्तरन्यास ॥५९॥ गतेति । गतावलेपैः गतोऽपहृतो लेपो गर्वो येषां तैः । दत्ताभयै दत्तमभय येषां (येष्व) तै । मण्डलिनाम् अरातिभूपानाम् । समूहै । एत्य आगत्य । प्रविशद्भिः अन्तर्गच्छद्भिः । दिने दिने दिवसे दिवसे । वोप्साया द्वि । तत्कटक तस्य श्रीवर्मण कटक शिविरम् । अम्भोधिजिगीषयेव अम्भोधि समुद्र जिगीषयेव जेतुमिच्छयेव । समन्तात् सर्वत । अवर्द्धत ऐषत । वृधून् वर्धने लङ् । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥६०॥ गण्डेति । गण्डस्थलामोदहृतद्विरेकै गण्डस्थलस्य कपोलप्रदेशस्यामोदेन परिमलेन हृता आकृष्टा द्विरेका भ्रमरा येषां (यैः) तै । मदाम्बुविकलेदितभूरजोभि मदाम्बुना मदजलेन कले [विकले-] दितानि भुवो भूमे रजासि येषां (यैः) तै । उदारै महद्भिः । उपायनेभै उपायनार्थमानोतैरिभैर्गजै । तत्तोरणद्वार तस्य भूपस्य तोरणद्वार बहिर्द्वारम् । जातुचित् कदाचिदपि । शून्य रिक्तम् । नाभूत् नाभवत् । ६१॥ गजेन्द्रेति । भीता बिभ्यति स्म भीताः । सेवकवृत्त्यभिज्ञा सेवकाना भृत्याना वृत्ती वर्तनेऽभिज्ञा प्रवीणा । पर्वतीया पर्वते भवाः पर्वतीया, व्याधा इत्यर्थः । त श्रीवर्मभूपम् । गजेन्द्रदन्तै गजेन्द्राणा दन्तै । चमरीकचौघै चमरीणा चमरीमुगाणा कचाना केशानामोषै समूहैः । पञ्जरस्थै. पञ्जरे तिष्ठन्तीति पञ्जरस्था तै । मृगेन्द्रशावै मृगेन्द्राणा शावै पोतैरपि । समुपेत्य आगत्य । सिधेविरे सेवन्ते स्म । सेवृङ् सेवने लिट् ॥६२॥ अस्त्विति । द्वीपोद्भव द्वीपे उद्भवमुत्पन्नम् । विचित्ररूपम् आश्चर्य- रूपयुक्तम् । वन्तु । उपदीकृत्य उपायनोक्त्य । उपेतान् समोपमागतान् । द्वीपपतीन् अन्तरीयाधिपान् । स.

किया । महान् पुरुषोको अनाथो पर दया करना उचित ही है ॥५९॥ श्रीवर्माके विजयके इन समाचारोंको सुनकर, माण्डलीक राजाओका वर्ग अहकार छोडकर उसकी सेवामे उपस्थित हुआ । श्रीवर्मनि उन्हे अभय प्रदान किया और उन्हे अपनी सेनामे प्रविष्ट कर लिया । इससे उसकी सेना सभी ओरसे बढ गयी । मानो वह अपने विस्तारसे समुद्रको जीतना चाहती हो ॥६०॥ इसके पश्चात् श्रीवर्मा मार्गमे जहाँ भी पढाव डालता था, अनेक राजे-महाराजे उसके लिए उपहारमे बडे-बडे हाथी भेजते थे, जो अपने गण्डस्थलोके मदजलकी सुगन्धिसे भीरोको अपनी ओर खींचते थे, और जो मदजलसे पृथिवीकी धूलिको गोला कर देते थे । उन हाथियोसे उसका बाहरी दरवाजा कभी खाली नहीं रहता था ॥६१॥ सेवा करनेमे चतुर पहाडी लोग श्रीवर्माके पराक्रमके समाचार सुनकर भयभीत हो गये, अतः वे हाथी दाँत, चमरी गायोके बाल और कटघरोमे बन्द सिंहोंके बच्चोको लेकर उसकी सेवामे उपस्थित हुए । उन्होने उसकी खूब सेवा की ॥६२॥ द्वीपोके अधिपति अपने-अपने द्वीपोकी विलक्षण वस्तुओको उपहारमे देनेके लिए श्रीवर्मासे मिले । उसने उन्हे सन्तोषजनक प्रत्युपहार देकर सम्मानित किया ।

१ अ आ इ क ख ग घ म °विच्छिन्न° । २ अ आ इ स वृष्टि° । क ख ग घ म सुदृष्टिदानैः ।
 ३ आ कपाल° । ४ श स °विक्रीवित° । ५ श स विकलीवितानि । ६ श स सेवृ । ७ = अद्भुतमित्यर्थः ।

या तेन मुक्ता रविणेव साभूदङ्गारिणी शत्रुचिताभिराशा ।

प्रधूमिता यां च चकाङ्क्ष यातुं पलायमानारिचमूरजोभिः ॥६४॥

कल्लोलहस्तैः स्फुरदंशुजालं मुक्ताफलौघं विकिरंस्तटेषु ।

वेलावनप्राप्तबलस्य तस्य भयादिवादात्करमर्णवोऽपि ॥६५॥

द्वीपेषु दुर्गेष्वथ मण्डलेषु विदिक्षु दिक्षु प्रतिकूलिताश्च ।

न कोऽपि तस्याजनि पुण्यराशेर्दैवेऽनुकूले किमु नानुकूलम् ॥६६॥

भूपतिः । तुष्टिदानं । तुष्टेः सन्तोषकरस्य दानं । सभावयामास सत्करोति स्म । भू^१ कृपावकल्पने लिट् । प्रभूणां स्वामिनाम् । चेत चित्तम् । नोचितज्ञ नहि अनुचितज्ञं नहि (उचितज्ञ नहि, इति न) अपि तु उचितज्ञमेव ॥६३॥
येति । रविणेव सूर्येणैव । तेन श्रीवर्मभूपेन । मुक्ता त्यक्ता । या आशा दिक् । सा शत्रुचिताभिः शत्रुशवानां चिताभि दाहकाष्टै । अङ्गारिणी हसन्ती, पक्षे सूर्यत्यक्ता । 'अङ्गारिणी हसन्त्या च भास्कररत्यक्तदिश्यपि ।' अभूत् अभवत् । स भूपः । या दिशम् । यातु गन्तुम् । चकाक्ष ववाञ्छ । काक्ष कासाया लिट् । पलायमानारिचमूरजोभि पलायमानाना घावतामरीणा शत्रूणा चमूना सेनाना रजोभी रेणुभि प्रधूमिता क्लेशिता, पक्षे सूर्येण गन्तव्या । 'प्रदूषिता [प्रधूमिता] क्लेशिताया सूर्यगन्तव्यदिश्यपि ।' अभूत् । श्लेष ॥६४॥
कल्लोलेति । अर्णवोऽपि सागरोऽपि^२ । कल्लोलहस्तैः । कल्लोलास्तरङ्गा एव हस्ता पाणयस्तै । रूपकम् । स्फुरदंशुजाल स्फुरत् प्रज्वलद् अंशूना किरणाना जाल यस्य तम् । मुक्ताफलौघ मुक्ताफलाना मौक्तिकानामोघं समूहम् । तटेषु तीरेषु । विकिरन् विक्षिपन् । वेलावनप्राप्तबलस्य वेलायास्तटस्य वनमरण्य प्राप्त यात बलं सैन्य यस्य तस्य । [तस्य] भूपस्य भयादिव भीतेरिव । करं सिद्धायम् । आदात् आयच्छत्^३ । हुदाब् दाने लुङ् । उत्प्रेक्षा ॥६५॥ द्वीपेष्विति । पुण्यराशेः पुण्याना सुकृताना राशेरिव । तस्य श्रीवर्मण । द्वीपेषु अन्तर्द्वीपेषु । दुर्गेषु जलदुर्गवनदुर्गगिरिदुर्गेषु । अथ अनन्तरम् । मण्डलेषु देशेषु । विदिक्षु दिगन्तरेषु । दिक्षु आशासु । कोऽपि एकोऽपि । प्रतिकूलिताश्च । प्रतिकूल गता आज्ञा यस्य स । न अजनि नाजायत । जनैर्द् प्रादुर्भावे लुङ् । अनुकूले अनुकूलरूपे । दैवे पुण्ये । नानुकूलम् अनुकूल (ता) रहितम् । किमु न किमपीत्यर्थ । अर्थान्तरन्यास ॥६६॥

राजाओका हृदय उचित व्यवहारको नहीं जानता, यह बात नहीं है—राजा उचित व्यवहारको खूब जानते हैं ॥६३॥ श्रीवर्मा सूर्य सरोखा था । सूर्य जिस दिशाको छोड़ता है वह अगारिणी कहलाती है और वह जिस दिशामे जाता है वह प्रधूमिता । इसी प्रकार वह जिस दिशासे चला आता था वह शत्रुओकी चिताओसे अंगारिणी—अगारवाली हो जाती थी और जिस दिशाकी ओर प्रस्थान करता था वह भागती हुई शत्रुसेनाओकी धूलिसे प्रधूमिता—मलिनवर्णा हो जाती थी ॥६४॥ दिग्विजय करने-करते श्रीवर्मा समुद्रके तटपर जा पहुँचा । उसने अपनी सेना समुद्र तटके आस-पासके वनोमे ठहरा दी । इस अवसर पर समुद्रकी तरगो, तरगो क्या, उसके बाहुओसे चमचमाते हुए मोती श्रीवर्माकी ओरके किनारे पर आ रहे थे, अतः ऐसा जान पड़ता था मानो समुद्र भी भयभीत होकर उसे टेक्स दे रहा हो ॥६५॥ श्रीवर्मा साक्षात् पुण्यकी राशि था वह जिन द्वीपो, अन्तर्द्वीपो, जलदुर्गो, वनदुर्गो, पहाडी दुर्गो, देशो, दिशाओ और विदिशाओमे पहुँचा, वहाँ कोई भी मनुष्य उसकी आज्ञाका उल्लघन नहीं कर सका । दैवके

१ म^० दिवारात् । २. श स कृपो । ३. आ प्रतावेव 'सागरोऽपि' इति दृश्यते । ४ श स अदात् अयच्छत् ।

संसृष्ट्य पूर्वं परितः करेण नीता पुनस्तेन रतिं समानम् ।

वधूरिचाम्भोनिधिवारिवस्त्रा वभूव वश्या सकला धरित्री ॥६७॥

इति प्रसाध्याखिलभूतधात्रीं धात्रीं चतुर्वारिधिवारिसीमाम् ।

स वन्दिवृन्दैरभिवन्द्यमानः श्रीमान्पुनः श्रीपुरमाससाद ॥६८॥

नवोदयं प्रस्फुरितप्रतापं प्रसादिताशेषदिगन्तरालम् ।

प्रत्यागत भानुमिव प्रणन्तु तमर्घहस्ता जनता निरीयुः ॥६९॥

संसृष्ट्येति । पूर्वं प्रथमम् । करेण सिद्धायेन, पक्षे हस्तेन । परितः सर्वतः । संस्पृश्य स्पर्शनं कृत्वा । पुनः पश्चात् । तेन भूपेन । समानाम् अभिमानसहिता, पक्षे समरूपाम् । रतिं सुरत प्रीतिं च । नीता यापिता [प्रापिता] । अम्भोनिधिवारिवस्त्रा अम्भोनिधेः समुद्रस्य वार्यैव सलिलमेव वस्त्रं वसनं यस्या सा । सकला सर्वा । धरित्री भूमिः । वधूरिव स्त्रीव । वश्या वशं गता । 'वश्यपथ'— इत्यादिना साधुः । वभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । श्लेषोपमा ॥६७॥ इतीति । चतुर्वारिधिवारिसीमा चतुर्णां वारिधीना वार्यैव सीमा यस्यास्ताम् । अखिलभूतधात्रीम् अखिलानां सकलानां भूतानां प्राणिनां धात्रीवोपमातेव प्रवर्तमानाम् (प्रवर्तमानां ताम्) । धात्रीं भूमिम् । इति उक्तप्रकारेण । प्रमाद्य साधयित्वा । वन्दिवृन्दैः स्तुतिपाठकसमूहैः । अभिवन्द्यमानं स्तूयमानं । श्रीमान् सम्पत्तिमान् । स श्रीवर्मभूषः । पुनः पश्चात् । श्रीपुरं श्रियोपलक्षितं पुर— श्रीपुराह्णं पुरम् । आससाद आजगाम । पदलृ विशरणगत्यवसादनेषु लिट् । रूपकम् ॥६८॥ नवेति । नवोदयं नवो नूतन उदय ऐश्वर्यं, पक्षे उत्पत्तिर्यस्य तम् । प्रस्फुरितप्रतापं प्रस्फुरितं प्रज्वलितं प्रतापं प्रभावः, पक्षे प्रतापस्तेजो यस्य तम् । प्रसादिताशेषदिगन्तरालं प्रसादितानां प्रसन्नोक्तानामशेषाणां दिशामाशानामन्तरालं यस्य तम् । प्रत्यागतं पुनरागतम् । भानुमिव सूर्यमिव । तं श्रीवर्मणिम् । प्रणन्तु नमस्करणाय । 'अर्घ-हस्ता अर्चनायोग्यद्रव्ययुक्ता । जनता जनानां समूहा जनताः । 'ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल' । निरीयुः

अनुकूल होनेपर कौन अनुकूल नहीं होता ? ॥६६॥ जिस प्रकार चतुर पति अपनी नववधूका— जो समुद्रके समान बड़े लहंगे आदि कपड़े पहनकर लज्जाके कारण एक ओर सिमटी बैठी है— अपने कोमल हाथसे चारों ओर स्पर्श करता है, और फिर उसके मनमें अपने ही समान रतिकी वासनाको उद्बुद्ध करके अपने वशमें कर लेता है । इसी प्रकार श्रीवर्मणि समुद्रसे घिरी हुई सारी पृथ्वीको अपना बनाकर उससे टैक्स वसूल किया फिर सुन्दर व्यवस्थासे उसको अपने समान सुखी बनाकर वशमें कर लिया ॥६७॥ इस प्रकार चार समुद्रों तक सीमित समस्त पृथ्वीको—जो समस्त प्राणियोंकी उपमाता है—जीतकर श्रीमान् श्रीवर्मा श्रीपुर लौट आया । लौटते समय रास्तेमें स्तुतिपाठकोके बगने उसका पुनः अभिवन्दन किया ॥ ८॥ जिस प्रकार प्रातःकाल उदित होनेवाले, अपने प्रतापको चारों ओर फैलानेवाले और सभीको प्रसन्न करनेवाले नवीन सूर्यको प्रणाम करनेके लिए लोग अपने-अपने हाथोंमें अर्घ-सामग्री लेकर घरसे निकलते हैं । इसी प्रकार जब दिग्विजयसे श्रीवर्मा लौटा तो उसका ऐश्वर्य बिलकुल नवीन हो गया, उसका प्रताप सभी ओर फैल गया और उसने सभी दिशाओंके निवासी शिष्ट पुरुषोंको प्रसन्न कर दिया । उसके आनेके समाचार सुनते ही श्रीपुरके रहनेवाले सभी लोग उसे प्रणाम करनेके

१ अ आ इ क ख ग घ म प्रसाधिता । २ श स याता । ३ श स प्रवर्त्य° । ४ = प्रसादित प्रसन्नोक्त दिशामाशानामन्तरालं मध्यभागो येन तम् । ५ आ अर्थ° ।

मनोहरैः संहतकच्छवाटैर्बहिर्भुवां श्यामरुचः प्रदेशान् ।
 विलोकयन् राजगजाधिरूढः स गोपुरस्याभिमुखो बभूव ॥७०॥
 भरक्षमक्षमारुहमूलवद्धस्कन्धान्मदान्धानलिशोभिकुम्भान् ।
 व्यलोकतासौ धुनतः शिरोधोऽन्यतः प्रणामानिव वारणेन्द्रान् ॥७१॥
 कलं नदन्ती परिखातटेषु निषेदुषी शङ्खसिता समन्तात् ।
 हंसावलिस्तस्य जहार चित्तं सहैव^१ गत्या गमनोत्सुकस्य ॥७२॥
 स खातिकायाः पयसो विनिर्यत्कुतूहलेनेव विलोकनस्य ।
 ददर्श पाठीनकुलं समन्तात्सरोजजैः पिञ्जरितं रजोभिः ॥७३॥

निर्जग्मुः । इण् गतो लिट् । इच्छेपोपमा ॥६९॥ मनोहरैरिति । बहिर्भुवा^२ बाह्यभूमीनाम् । मनोहरै सुन्दरै । संहतकच्छवाटै सहतै कच्छवाटै^३ शाकवाटै । श्यामरुच श्यामा हरिद् रुचकान्तिर्येषा तान् । प्रदेशान् । विलोकयन् पश्यन् । राजगजाधिरूढ राजगज गन्धहस्तिनमारूढः । स श्रीवर्मभूप । गोपुरस्य बहिर्द्वारस्य । अभिमुख समुख । बभूव भवतिस्म । भू सत्ताया लिट् । सामान्यालङ्कारः । ७०॥ भरेति । भरक्षमक्षमारुह-मूलवद्धस्कन्धान् भरस्य भारस्य क्षमस्य^४ क्षमारुहाणा मूलेषु वृक्षेषु वद्धाः स्कन्धा येषा तान् । मदान्धान् मदेनान्वान् । अलिशोभिकुम्भान् अलिभिर्भ्रमरैः शोभिनो मनोहरा कुम्भा येषा तान् । शिरोधोन् कन्वरान् (?) । 'शिरोधि कन्धरेत्यपि' इत्यमरः । धुनतः कम्पमानान् (कम्पयमानान्) कृतप्रणामानिव कृतनमस्कारानिव । वारणेन्द्रान् गजेन्द्रान्^५ । असौ भूप । व्यलोकत अपश्यत् । लोक्कुब् दर्शने लङ् ॥७१॥ कलमिति । परिखा-तटेषु खातिकातीरेषु । समन्तात् सर्वतः । निषेदुषी स्थितवती । कल मनोहरम् । नदन्ती ध्वनन्ती । शतृ-प्रत्ययः । शङ्खसिता शङ्ख इव सिता शुभ्रा । हंसावलि हंसानां हंसक्षिणामावलि^६ समूहः । आगमनोत्सुकस्य आगमने उत्सुकस्योद्युक्तस्य तस्य श्रीवर्मभूपस्य । गत्या गमनेन । सहैव^७ चित्तं मानसम् । जहार हरति स्म । उपमा [सहोक्ति] ॥७२॥ स इति । स श्रीवर्मभूः । विलोकनस्य दर्शनस्य । कुतूहलेनेव कौतुकेनेव । खाति-काया परिखाया । पयस जलात् । विनिर्यत् विनिर्गच्छत् । सरोजे कमले जायन्त इति सरोजजानि तै । रजोभि घूलिभिः । समन्तात् परितः । पिञ्जरित सुवर्णवर्णम् । पाठीनकुल पाठीनानां मानीनां कुल समूहम् । 'मीन पाठीन एव च' इत्यभिधानात् । ददर्श व्यलोकत^८ । दृशू प्रेक्षणे लिट् । उपमा [उत्प्रेक्षा]

लिए अपने-अपने हाथोमे अर्ध सामग्री लेकर घरोसे निकल पडे ॥६९॥ श्रीपुरके बाहर पास-पासमे अनेक कछवाडे थे । उनमे शाक-भाजी लगी हुई थी । उनके कारण सभी ओरकी भूमि हरी-भरी दृष्टिगोचर हो रही थी । श्रीवर्मा गजराजपर आरूढ होकर उसे देखते हुए पुरद्वारकी ओर चले जा रहे थे ॥७०॥ कुछ आगे जाकर श्रीवर्माने उन हाथियोको देखा, जिनके गलेकी साकलें बहुत मजबूत पेडोके तनोसे बँधी हुई थी, जो मदान्व थे, जिनके गण्डस्थलोपर भौरे बैठे हुए थे और जो गर्दन हिला रहे थे । उन्हें देखकर श्रीवर्माको लगा कि वे उसे नमस्कार कर रहे है ॥७१॥ इनके बाद श्रीवर्माने खार्डके किनारोपर मनोहर शब्द करने-वाली, सभी ओर बैठी हुई, शङ्खकी भाँति सफेद हंस पक्षि देखी । वह आगे जानेको उत्सुक था, किन्तु उसके मन और गमन दोनोंको एक ही साथ उस (हंस-पक्षि) ने हर लिया ॥७२॥ उस समय श्रीवर्माने पद्म-परागसे रगकर सुनहले रगका प्रतीत होने वाला एक मछ-लियोका झुण्ड देखा । वह खार्डके जलको सतहसे कुछ ऊपर उछल रहा था । अतः ऐसा प्रतीत

१ अ सहैव । २ श स बाह्यभुवाम् । ३ = भरे भारवहने क्षमाणा । ४ आ प्रती केवल, 'गजेन्द्रान्' इति समुपलभ्यते । ५ = पक्षि । ६ साकमेव । ७ श स व्यलोकयत ।

गवाक्षनिक्षिप्तमुखारविन्दा पौराङ्गनास्तं नयनाभिरामम् ।
 संभूय नेत्राञ्जलिभिः पिवन्त्यो न सस्मरुः स्वं श्लथनीविवन्धम् ॥७४॥
 समधिकनवयौवनोदयश्रोर्विदधदधः शशिनं शरीरकान्त्या ।
 स नृपतिरविशत्पुरं पुरान्तर्गतवनिताहृदयं च पञ्चबाणः ॥७५॥
 सह शशिसमकान्त्या शीलसौभाग्यवत्या
 विधृतविमलमूर्त्या कामशक्त्येव देव्या ।
 रतिसुखमसमानं मानयन्स्वैर्विलासै-
 रकृत निरुतशत्रुस्तत्र राज्यं स भूपः ॥७६॥

॥७३॥ गवाक्षेति । गवाक्षनिक्षिप्तमुखारविन्दा गवाक्षेषु वातान्नेषु निक्षिप्तानि मुख्यान्नेव वदनान्येवार-
 विन्दानि यासा ता । पौराङ्गना^२ पुरे विद्यमाना अङ्गना तथोक्ताः । संभूय समिलित्वा^३ । नयनाभि-
 राम नयनाना लोचनानामभिराम मनोहरम् । त भूपम् । नेत्राञ्जलिभिः । नेत्राण्येव नयनान्येवाञ्जलपस्तै ।
 पिवन्त्यः पान कुर्वन्त्यः । स्व स्वकीयम् । श्लथनीविवन्ध श्लथ विश्लिष्ट^४ नोविवन्धम् (वस्त्रग्रन्थिम्) । न
 सस्मरु न स्मरन्तिस्म । ध्यै स्मृचिन्ताया लिट् । रूपकम् ॥७४॥ समेति । समधिकनवयौवनोदयश्रो समधिका
 नवस्य यौवनस्योदयस्य^५ श्रो शोभा यस्य स । शरीरकान्त्या गात्रस्य शोभया । शशिन चन्द्रम् । अधः
 तिरस्कार विदधत् कुर्वन् (अघोविदधत् तिरस्कुर्वन्) । स नृपति श्रीवर्मभूप । पुर श्रीपुरम् । पञ्चबाणः
 काम इव । पुरान्तर्गतवनिताहृदय च पुरस्य पत्तनस्यान्तर्गताना वनिताना कान्ताना हृदय मानसं च ।
 अविशत् प्राविशत्^६ । विश् प्रवेशने लङ् । उपमा तुल्ययोगिता ॥७५॥ सहेति । शशिसमकान्त्या शशिन-
 इवन्द्रस्य समा समाना कान्ति शोभा^७ यस्यास्तया । शीलसौभाग्यवत्या शीलसौभाग्याभ्या युक्तया ।
 विधृतविमलमूर्त्या विधृता भृता विमला निर्मला मूर्तिर्यस्या (यया) तया । कामशक्त्येव मन्मथशक्त्येव । देव्या
 महिष्या प्रभावतीनामधेयया । असमान समान [ता] रहितम्^८ । रतिसुख कामसुखम् । स्वै स्वकीयै ।
 विलासै विनोदै । मानयन् अनुभवन् । निरुतशत्रु निरुता निराकृता शत्रवो येन स । स भूप श्रीवर्मनृपति

हो रहा था, मानो वह भी उस (श्रीवर्मा) को देखनेके लिए उत्कण्ठित हो ॥७३॥ श्रीवर्मा
 इसके पश्चात् कुछ और आगे बढ़ा । उसे देखनेके लिए श्रीपुरकी स्त्रियाँ सम्मिलित होकर
 अपने-अपने मकानोकी खिडकियोमे अपने-अपने मुख कमलोको लगाकर खड़ी हो गयी । वे
 अपनी-अपनी नेत्र रूपी अजलियोसे अत्यन्त सुन्दर उस (श्रीवर्मा) को पीने (प्रेम पूर्वक देखने)
 मे इतनी तल्लीन हो गयी कि उन्हे अपने ढीले नाडे या घोतीकी गाँठको बाँधनेका कोई खयाल
 ही नहीं रहा ॥७४॥ श्रीवर्मके ऊपर नवयौवनकी पूर्ण सुषमा व्याप्त थी । उसने अपने शरीरकी
 कान्तिसे चन्द्रमाको तिरस्कृत कर दिया था । उसने ज्यो ही श्रीपुरमे प्रवेश किया, त्यो ही
 कामदेवने वहाँकी स्त्रियोके हृदयमे प्रवेश किया ॥७५॥ श्रीवर्मा अपने सभी शत्रुओंको जीत
 चुके थे । अत निश्चिन्त होकर अपनी रानी प्रभावतीके साथ — जिसकी कान्ति चन्द्रमाके
 समान थी, जो शील और सौभाग्यसे सम्पन्न थी और जो कामदेव की निर्मल मूर्तिको धारण
 करके आयी हुई साक्षात् शक्ति थी — नाना दिलासोके साथ अनुपम सम्भोग-सुख भोगते हुए

१ अ विवृत^१ । २ आ श स पुराङ्गना । ३ श स समेत्य । ४ आ विविलिष्ट । ५ आ 'दयश्रो' ।
 ६ आ प्रविशति स्म । ७ आ श्रीवर्मशोभा । ८ = अनुपममित्यर्थ ।

दृष्ट्वा कदाचिदथ शारदमभ्रवृन्द-
 उत्पत्त्यनन्तरविनाशि विनाशितारिः ।
 निर्वेदमाप सहसा स भवस्थितिज्ञः
 सन्तः प्रयान्ति विषयेषु हि नातिसक्तिम् ॥७७॥
 श्रीकान्ताय समर्प्य राज्यमखिलं नत्वा मुनिं श्रीप्रभं
 प्रवृज्य प्रशमानुरक्तहृदयस्तप्त्वा तपो दुश्चरम् ।
 सौधर्मे परमोदयः प्रमुदितो द्व्यब्धिप्रमायुः स्थिति-
 देवः श्रीधर इत्यभूत्स विबुधस्त्रीनेत्रनित्योत्सवः ॥७८॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥४॥

तत्र श्रोपुरे, राज्यम् अकृत अकुरुत । दुःकुल^१ करणे लुङ् । उपमा ॥७६॥ दृष्ट्वेति । विनाशितारिः विनाशिता विहता अय शत्रवो येन सः । स श्रीवर्मभूष । अथ भोगानुभवानन्तरम् । कदाचित् एकदा । उत्पत्त्यनन्तर- विनाशि उत्पत्तेरनन्तरमुत्तरसमये विनाशि नाशि । शारद शरत्कालसवन्धम् । अभ्रवृन्दम् अभ्राणा मेघाना वृन्द निबहम् । दृष्ट्वा^२ । भवस्थितिज्ञः भवस्य ससारस्य स्थितिज्ञ स्थितिं जानन् । सहसा शीघ्रेण (शीघ्रम्) । निर्वेद विरागम् । आप ययौ । आप्लू व्याप्तौ लिट् । तथा हि—सन्त सत्पुरुषा । विषयेषु पञ्चेन्द्रियविषयेषु । अतिसक्तिम् अतिप्रीतिम् । न प्रयान्ति हि न गच्छन्ति हि । अर्थान्तरन्यास ॥७७॥ श्रीति । स श्रीवर्मभूष । श्रीकान्ताय श्रीकान्ताभिधानसुताय । अखिल निखिलम् । राज्य समर्प्य दत्त्वा । श्रीप्रभ श्रीप्रभाक्ष्यम् । मुनिं मुनोन्द्रम् । नत्वा नमस्कृत्य । प्रवृज्य तप स्वीकृत्य । प्रशमानुरक्तहृदय सन् प्रशमेन रागद्वेषोपशमनेनानुरक्त हृदय यस्य स । दुश्चरम् आचरितुमशक्यम् । तप बाह्याभ्यन्तररूपम् । तप्त्वा । सौधर्मे प्रथमस्वर्गं । परमोदयप्र- मुदित परमेणोत्कृष्टेनोदयेनैश्वर्येण प्रमुदित सतुष्टः । द्व्यब्धिप्रमायु स्थिति द्वौ अब्धी प्रमाण यस्या सा चायुष्यस्य [चायुष] स्थितिर्यस्य स । विबुधस्त्रीनेत्रनित्योत्सवः विबुधस्त्रीणा देवस्त्रीणा नेत्राणा नयनाना नित्योत्सव । श्रीधर इति देव सुर । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥७८॥

इति वीरनन्दिकृताबुदयाङ्गे चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
 विद्वन्मनोवल्लभाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥४॥

राज्य करने लगे ॥७६॥ इसके पश्चात् शत्रु-विजेता श्रीवर्मनि किसी समय शरत्कालीन मेघ देखा, जो उत्पन्न होते ही नष्ट हो गया । उसके देखते ही उसने सगरकी स्थिति जान ली कि संसार शरत्कालीन मेघके समान क्षणभंगुर है । फलतः उसे वैराग्य हो गया । सच है अच्छे मनुष्य पञ्चेन्द्रियके विषयोमें अधिक आसक्त नहीं होते ॥७७॥ इसके पश्चात् उसने अपना सारा राज्य अपने पुत्र श्रीकान्तको सौंप दिया और श्रीप्रभ नामके मुनिराजको नमस्कारकर उनसे जिन दीक्षा ले ली । दीक्षा लेनेके बाद उसका मन केवल राग-द्वेष आदिको शान्त करनेमें लग गया । रागादिको जीतकर उसने घोर तपश्चरण किया । फलतः वह सौधर्म स्वर्गमें श्रीधर नामका देव हुआ । वहाँ उसका ऐश्वर्य अन्य देवोंसे कहीं अच्छा था । उसकी आयु दो सागर प्रमाण थी । देवागनाएँ उसकी सेवामें उपस्थित रहती थी । उसे देखकर देवाग- नाओंके नेत्रोंको बड़ा आनन्द होता था । उनके साथ वह आनन्दसे रहने लगा ॥७८॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दी विरचित उदयाक चन्द्रप्रम-
 चरित महाकाव्यमें चौथा सर्ग समाप्त हुआ ॥४॥

पञ्चमः सर्गः

अथ धातकीत्युपपदेन युतामभिभूष्य^१ याम्यदिशि खण्डभुवम् ।
 प्रविभासमानवपुरस्ति गुरुः सुरसेव्यसानुरिपुकारगिरिः^२ ॥१॥
 अपि तस्य पूर्वभरते भरतप्रमुखक्षितीश्वरकृतावतरे ।
 कविवेधसां स्तुतिपथाविषयो विषयोऽलकेति दधदस्त्यभिधाम् ॥२॥
 कमलानना मधुकरीनयना नवनालदण्डतनुबाहुलताः ।
 हृदयंगमा वहति यः परितस्तरुणोरिव स्थलसरोरुहिणी ॥३॥

स सर्वदैकान्तमत विदूष्य स्याद्वादविद्या प्रकटोप्रकुर्वन् ।

मिथ्यान्वकार प्रहत प्रवाण्या श्रीवासुपूज्यो जयता सुमान्यः^४ ॥

अथेति । अथ देवस्योत्पत्त्यनन्तरम् । धातकीत्युपपदेन धातकीति समोपपदेन । युता युक्ताम् । खण्डभुव खण्डस्य^५ भूमिम् । अभिभूष्य अलंकृत्य । याम्यदिशि याम्याया दिशि दक्षिणाया दिशोत्यर्थः । प्रविभासमानवपुर प्रविभासमान शोभमान वपु स्वरूप यस्य स । गुरुर्महान् । सुरसेव्यसानु सुरदेवै सेव्या आश्रयणीया साननी यस्य स । इषुकारगिरि इष्वाकारपर्वत । अस्ति वर्तते ॥१॥ अपीति । अपि पुनः । भरतप्रमुख-क्षितीश्वरकृतावतरे भरतप्रमुखै भरतादिभि क्षितीश्वरै भूमिपालै कृतो विहितोऽवतारो यस्मिन् स, तस्मिन्^६ । तस्य धातकीखण्डस्य^७ । पूर्वभरते पूर्वस्मिन् भरते भरतक्षेत्रे । कविवेधसा कविमुख्यानाम् । स्तुतिपथाविषय स्तुते स्तुतिरूपाया कथाया वाण्या अविषयोऽगोचर । अलकेति (अल्का, इति) । अभिधाम् अभिधानम् । दधत् वहन्^८ । विषय देश । अस्ति वर्तते । अतिशयः ॥२॥ कमलेति । कमलानना कमलान्येव मुख यासा ता । रूपकम् । कमलानीव मुख यासा ता । उपमा । मधुकरीनयना मधुकर्षेव नयने यासा ता । रूपकम् । अथवा मधुकर्षे इव नयने यासा ता । उपमा । नवनालदण्डतनुबाहुलता नवाना नूतनाना नालाना दण्डा यष्टय त एव^९ तन्त्री कृशा बाहुलता यासा ता । अथवा नवाना नालना दण्डा इव तन्त्री कृशा बाहुलता यासा ता । उपमा । हृदयङ्गमा मनोहरा । तरुणोरिव युवतीरिव । स्थलसरोरुहिणी स्थले वर्तमान सरो-

श्रीवमकि स्वर्गवासके पश्चात् उससे सम्बन्ध रखनेवाली कहानी शुरू होती है । दूसरे द्रोपका नाम धातकीखण्ड है । उसकी दक्षिण दिशामे एक पहाड है, जो बाणके आकारका होनेसे 'इष्वाकार' या 'इषुकार' नामसे विख्यात है । उससे धातकीखण्डकी शोभा है । वह सभी ओरसे सुन्दर है । वह अन्य पहाडोसे बडा है । इसीलिए उसके शिखरोपर देव लोग विचरण करते हैं ॥१॥ उसके पूर्व-भरतमे जहाँ भरत आदि राजे-महाराजे जन्म ले चुके हैं, एक 'अल्का' नामका देश है । उसका वर्णन बडे बडे कवि भी नहीं कर सके - वह अत्यन्त सुन्दर है ॥२॥ उस देशमे सभी ओरसे स्थल कमलिनी लगी हुई हैं, जो नवयुवतियोंके समान हैं । नव युवतियोंके मुख कमल सरीखे, नेत्र भँवरी जैसे और बाहु मृणाल जैसे होते हैं । स्थल-कमलिनियोमे कमल लगे हुए हैं, जो उनके मुख हैं, उनके ऊपर भँवरियाँ बैठी हैं, जो उनके नेत्र हैं और उनके मृणाल बिलकुल नवीन हैं, जो उनकी भुजाएँ हैं । दोनोंकी सुषमा बिलकुल

१ आ इ^०भिभूष्य । २ अ^०रिगिरि । ३ अ^०कविवेशास्तुति^० म^०वेधसा स्तुति^० । ४ आ प्रती पद्यमिद नास्ति । ५ आ श स खण्डभुव खण्डस्य । ६ आ प्रती स्वस्तिकान्तर्गत पाठो नावलोक्यते । ७ श स^०खण्डस्य । ८ = नवा नूतना नालदण्डा मृणालयष्टयः । ९ श स इव ।

वितताखिलक्षितितलाः पृथवः शिखरावलीवलयलीढघनाः ।
 समतां यदीयनिगमान्तगता धरणीधरैर्दधति धान्यचयाः ॥४॥
 विमलाकृतीरपरिदृष्टतला विहितादरैरपि गभीरतया ।
 प्रविभर्ति यः सकललोकमता^१ महतां मतीरिव महासरसीः ॥५॥
 जलदीर्घिका जनविगाहजलाः सरितः शकुन्तरवरम्यतटाः ।
 प्रविभाति यः परिदधत्परितः सरसीश्च पङ्कजवनाभरणाः ॥६॥
 खरशीतमारुतरजोरहिते समयोचितोष्णहिमवर्षसुखे ।
 निवसन्कदाचिदपि नाकुलतां सकलर्तुषु ब्रजति यत्र जनः ॥७॥

रुहिण्य पद्मिन्ये ता^२ । वहति धरति । इलेषोपमा ॥३॥ विततेति । वितताखिलक्षितितला^३ वितत-
 मखिलानां समस्तानां क्षितीनां तल येषां (यै) ते । पृथवः स्थूला । शिखरावलीवलयलीढघना शिख-
 राणां^४ शृङ्गाणामावल्याः समूहस्य वलयं वृत्तं लीढश्चुम्बितो घनो मेघो येषां (यै) ते । यदीयनिगमान्तगता
 यदीयानां निगमानां ग्रामाणामन्तः समीपं गता । धान्यचया धान्यसमूहा । धरणीधरैः पर्वतैः । समता
 सादृश्यम् । दधति धरन्ति । उपमा ॥४॥ विमलेति । विमलाकृती विमला आकृतिर्यासा ता । गभीरतया
 गम्भीरत्वेन । विहितादरैरपि कृतप्रतीतिभिरपि, गम्भीरत्वं द्रष्टुं प्रतीतरीत्यर्थः । अपरिदृष्टतला अपरिदृष्टमप-
 रिलोकिन तल यासा ता । सकललोकमता सकलैः निखिलैर्लोकैर्जनैः [मता] समता । महता सत्पुरुषाणाम् ।
 मतीरिव बुद्धीरिव । महासरसी महती सरसी । य देश । विभर्ति धरति । उपमा ॥५॥ जलेति । जन-
 विगाहजला जनैर्विगाह्य प्रवेशयोग्य जल यासा ता । जलदीर्घिका क्रीडासरोवरान् । शकुन्तरवरम्यतटा
 शकुन्तानां पक्षिणां रवैर्ध्वनिभीरम्य तट यासा ता । सरित नदी । पङ्कजवनाभरणा पङ्कजानां पद्मानां
 वनमेव षण्डमेवाभरणं यासा ता । सरसीश्च सरासि च । परितः समन्तात् । परिदधत् विभ्रत् । य अल-
 कादेशः प्रविभाति विराजते । आ दीप्तौ लट् । रूपकम् ॥६॥ खरेति । खरशीतमारुतरजोरहिते खरेण
 तीक्ष्णेन शीतेन शैत्येन (शीतलेन) मारुतेन वायुना रजसा रेणुना च रहिते व्यपगते । समयोचितोष्णहिमवर्ष-
 सुखे समयस्य कालस्थोचितेन योग्येनोष्णेन हिमेन वर्षेण वृष्टिना (वृष्ट्या) । सुखे सुखभूते । यत्र देशे ।
 निवसन् तिष्ठन् । जनः प्रजा । कदाचिदपि एकदापि (कर्हिचिदपि) । सकलर्तुषु सकलेषु ऋतुषु । आकुलता

एक सरोखी है ॥३॥ उस देशके आस-पासमे बहुतसे गाँव हैं । उनके बाहर खलिहानोमे अनाज-
 के ढेर लगे हुए हैं, जो पहाड़ो सरोखे है — पहाड़ोकी तरह वे सारे भूतलमे फैले हुए हैं, बड़े
 हैं और अपने शिखरोसे मेघोको छू रहे है ॥४॥ वहाँ बड़े-बड़े सरोवर हैं । वे महान् पुरुषोकी
 बुद्धिके समान निर्मल हैं और गभीरता (गहराई) के कारण, आदर करनेवाले भी उनकी
 थाह नहीं ले पाते । अतएव वे सर्वमान्य हैं । निर्मलता, अगाधता और लोकमान्यताके कारण
 महान् पुरुषोकी बुद्धि और सरोवरोमे अद्भुत साम्य है ॥५॥ वहाँ जलसे लबालब भरी हुई
 दीर्घिकाएँ (होज) हैं, जिनका जल स्नान करने योग्य है । वहाँ अनेक नदियाँ हैं, जिनके तट
 पक्षियोंके मधुर शब्दोसे मनको लुभानेवाले हैं । वहाँ बहुतसे सरोवर हैं, जिनमे कमल लहलहा
 रहे हैं । इन दीर्घिकाओ, नदियो और सरोवरोसे उस देशकी शोभामे चार चाँद लग गये हैं
 ॥६॥ वहाँ तेज लू, शीतलहरी और आंधी नहीं चलती । ऋतुओ (ग्रीष्म, शीत और वर्षा)
 के आनेपर उनके अनुकूल गर्मी सर्दी और बरसात होती है । फलतः वहाँके निवासी किसी भी

१. म^१हता । २. अ जलवि^२ । ३. आ प्रतावेव 'पद्मिन्य.' इति समुपलभ्यते । ४. श स शेखरा^४ ।
 ५. श स शेखरा । ६. आ श स^५ कृतिः ।

सिकतास्थलोज्ज्वलवृहज्जघना भ्रमनाभिकारुचिरमध्यभुवः ।
 सुपयोधरा वहति योऽङ्कगता निजवल्लभा इव महासरितः ॥८॥
 न नवं धयो व्यसनवर्गहतं न जरा मतिस्मृतिविमोहहता ।
 न हता गुणा मलिनदोषगणैर्न च यत्र मृत्युरपमृत्युदतः ॥९॥
 निरवग्रहैर्नवनवैः परितः परिपूर्णया विविधसस्यचयैः ।
 प्रतनोति योऽखिलजनस्य भुवा नयनोत्सवं सुरकुरूपमया ॥१०॥

व्याकुलत्वम् । न व्रजति न गच्छति । व्रज गतो लट् ॥७॥ सिकनेति । सिकतास्थलोज्ज्वलवृहज्जघना सिकताना स्थलानि प्रदेशास्तान्येवोज्ज्वले मनोहरे बृहती जघने यासा ता , पक्षे सिकतास्थलमिवोज्ज्वले बृहती जघने यासा ता । उपमा । भ्रमनाभिका भ्रमा आवर्तित एव नाभि र्यासा ता । रूपकम् । पक्षे भ्रमा इव नाभि र्यासा ता । रुचिरमध्यभुव रुचिरा मनोहरा मध्यस्य भू प्रदेशो यासा ता । सुपयोधराः सु शोभन पयो जल धरन्तीति सुपयोधरा , पक्षे सु शोभनो पयोधरो यासा ता । अङ्कगता. अङ्कमप्रभाग गता, पक्षेऽङ्क-मूर्धदेश गता । निजवल्लभा इव निजस्य स्वस्य वल्लभा वनिता [ता] इव । महासरितः महातरङ्गिणी । य देशः । वहति धरति । वह प्राप्ते लट् । श्लेषोपमा ॥ ८ ॥ नेति । यत्र देशे । नव नूतनम् । वय यौव-नादि । व्यसनवर्गहत व्यसनाना द्यूतादीना वर्गेण समूहेन हत बाधितम् । न भवति । जरा वार्धक्यम् । मतिस्मृ-तिविमोहहता मते रागामिगोचराया स्मृतेरतीतविषयरूपाया विमोहेन वैरीत्येन हता । न भवति । गुणा । मलिनदोषगणं मलिनैर्मलोमसैर्दोषाणां गणैर्निवहं । हता बाधिता । न भवन्ति । मृत्यु मरणम् । अपमृत्यु-हत अपमृत्युना कदलीघातादिना हतो बाधित । न भवति । परिसख्या ॥९॥ निरेति । य देश निरवग्रहै-रवग्रहान्निर्गतैर्निरवग्रहैरप्रतिगतैरित्यर्थः २ । नवनवैर्नूतनैर्नूतनैः । बोध्याया द्वि । विविधसस्यचयैर्विविधानां नानाप्रकाराणां सस्यानां चयैः । परितः समन्तात् । परिपूर्णया सपूर्णया । सुरकुरूपमया सुरकुरोर्देव-कुरोरूपमया समानया ३ । भुवा भूम्या । अखिलजनस्य सकलजनस्य । नयनोत्सवं नेत्रसतोपम् । प्रतनोति

ऋतु (मीसम) मे व्याकुल नहीं होते ॥७॥ उस देशके बीचो-बीच जो नदियाँ बहती हैं, वे उसकी गोदमे बैठो हुई पत्नीके समान जान पड़ती हैं । पत्नीका जघन-भाग, रेतीले स्थल-टापूके समान उज्ज्वल और विशाल होता है, भँवर सरीखी नाभिसे उसका मध्यभाग विभूषित होता है और उसके सुन्दर स्तन होते हैं । इसी तरह वे नदियाँ रेतीले स्थल रूपी उज्ज्वल विशाल जघनोसे विभूषित हैं, उनके मध्यभाग भँवररूपी नाभिसे अलंकृत हैं और उनका जल मधुर है ॥८॥ वहाँके निवासियोंका नव यौवन जुआ आदि बुरी आदतोमे फँसकर बरबाद नहीं होता, बुढ़ापेमे भी उनकी बुद्धि और स्मृति ठीक बनी रहती है — वे सठया नहीं जाते, उनके निर्मल गुण, दोषोसे मलिन नहीं होते । फलत उनकी मृत्यु आयु समाप्त होनेपर ही होती है । विष आदिके द्वारा किसीकी अपमृत्यु (अकाल मरण) नहीं होती ॥९॥ उस देशकी भूमि सभी ओरसे नये-नये नाना प्रकारके अनाजसे परिपूर्ण रहनेसे देवकुरु (उत्तम भोगभूमि) सरीखी है । अनाजकी उपज, कभी सूखा (अवर्षण) आदिसे नष्ट नहीं होती । इसीलिए वह देश सभीके

१ आ श स लिट् । २ = वृष्टिप्रतिबन्धरहितैरिति यावत् । ३ = सुरकुरोर्देवकुरोरूपमा साम्य-यस्याः सा, तया ।

तरुराजयः सकुसुमाः कुसुमं फलवत्फलं मधुरतानुगतम् ।
 नहि तत्र किञ्चिदपि वस्तु न यज्जनतामुदं प्रविदधात्यथवा ॥११॥
 अथ कोशलेति भुवनत्रितयप्रथितास्ति तत्र विषये नगरी ।
 अलकेव भूरिविभवानुगतैः परिवारिता^१ प्रचुरपुण्यजनैः ॥१२॥
 तनुकुक्षयोऽप्यतनुधारमपो विसृजन्ति यत्र शरदागमने ।
 अतितुङ्गसौधशिखरावततिप्रविदारितोदरभुवोऽम्बुधराः ॥१३॥
 मणिदीपकप्रकटनिर्वृतये क्षिपती शिखासु निजमाल्यरजः ।
 दयितेन यत्र नवमुग्धवधूरपहस्यते^२ नतमुखी त्रपया ॥१४॥

विदधाति । तनून् विस्तारे लट् । उपमा ॥१०॥ तरुराजय इति । तत्र देशे । तरुराजयः तरूणा वृक्षाणां राजय श्रेणय । सकुसुमा^५ कुसुमसहिताः । कुसुम पुष्पम् । फलवत् फलयुक्तम् । फल मधुरता मधुरत्वम् । अनुगत स्वीकृतम् (प्रप्तम्) । यत् वस्तु । जनतामुद जनतायाः जनसमूहस्य मुद सतोषम् । न प्रविदधाति^६ न करोति । अथवा तद्वस्तु किञ्चिदपि नहि नास्ति । तस्मिन् देशे सर्वं वस्तु सर्वजनानां सतोषप्रदमेव, प्रमोदप्रद (त्व) रहित नास्तीत्यभिप्रायः । एकावलि ॥११॥ अथेति । अथ अनन्तरम् तत्र विषये अलका-विषये । भूरिविभवानुगतैः भूरि बहुलविभवमैश्वर्यमनुगतैः । प्रचुरपुण्यजनैः प्रचुरैर्बहुभिः । पुण्यजनैर्यक्षैश्च पुण्योपलक्षितजनैश्च । परिवारिता सकोर्णा । अलकेव कुबेरपुरमिव । कोशलेति^७ । भुवनत्रितयप्रथिता भुवनानां लोकानां त्रितय तस्मिन् प्रथिता प्रसिद्धा । नगरी पुरी । अस्ति वर्तते । अस भुवि लट् । श्लेषोपमा ॥१२॥ तन्विति । यत्र कोशलायाम् । शरदागमने शरद् शरत्कालस्यागमने । अतितुङ्गसौधशिखरावततिप्रविदारितोदरभुव^८ अतितुङ्गानामत्युन्नतानां सौधानां हर्म्याणां शिखराणां शृङ्गाणामवतत्या समूहेन प्रविदारिता विभिन्ना भू प्रदेशो^९ येषां ते । अम्बुधरा मेघा । तनुकुक्षय तनु कृश कुक्षिर्येषां ते । अतनुधारम् अतन्वी महती धारा प्रवाहो यथा तथा । अप जलानि । विसृजन्ति वर्षन्ति । सृज विसर्जने लट् । अतिशय ॥१३॥ मणीति । यत्र कोशलायाम् । मणिदीपकप्रकरनिर्वृतये मणीनां रत्नानां दीपकानां^{१०} प्रकर निवह^{११} निर्वृतये विनाशाय । शिखासु ज्वालासु । निजमाल्यरज निजाया^{१२} स्वकीयाया माल्यस्य रजो रेणुम् । क्षिपती निक्षि-

नेत्रोको आनन्द देने वाला है ॥१०॥ वहाँ वाग-वगीचे बहुत हैं । उनमें पक्षिके अनुसार वृक्ष लगाये गये हैं । उनमें फूल लगे हुए हैं, फूलोंमें फल लगे हुए हैं और फलोंमें मधुरता भरी हुई है । वहाँ ऐसी कोई भी वस्तु नहीं जो जनताको आनन्दजनक न हो ॥११॥ यहाँ तक 'अलका' देशका वर्णन हुआ, अब यहाँसे उसकी 'कोशला' नगरीका वर्णन प्रारम्भ होता है । उस देशमें कोशला नामकी एक नगरी है । उसका नाम तीनों लोकोमें प्रसिद्ध है । वह कुबेरकी अलका पुरीके समान है । जिस प्रकार अलका पुरीमें वैभवशाली पुण्यजन-यक्ष निवास करते हैं, उसी प्रकार कोशला नगरीमें वैभवशाली पुण्यजन-सज्जन निवास करते हैं ॥१२॥ बरसातमें मेघ सजल होनेसे तुन्दिल हो जाते हैं और शरद् ऋतुमें निर्जल होनेसे वे तुन्दिल नहीं रहते, किन्तु उस नगरीके महलोके शिखरोसे आहत होकर वे शरद् ऋतुमें क्षीणकोष होकर भी अपने मध्यभागसे मूसलाधार जल बरसा देते हैं ॥१३॥ वहाँ प्रथम मिलनकी वेलामें भोली-भाली नव-वधुएँ मणि-दीपोको बुझानेके लिए उनके ऊपर अपनी मालासे पराग निकालकर फेंक देती

१ अ आ इ^० त्रितये । २ अ परितश्चरत्प्रचुरं । ३ अ स्वतनुक्षये । ४ इ क ख ग घ म^० रवहस्यते । ५ आ सुकुमु^० । ६ आ श स न विदधाति । ७ = 'कोशला' इति नामवती । ८ श स^० धरभुव । ९ = उदरम् मध्यप्रदेश । १० = मणिदीपकानाम् । ११ = प्रकरो निवहः, तस्य । १२ = निजमाल्यस्य स्वमालाया रजो रेणुम् ।

विविधासु धन्यजनहर्म्यततेर्मणिभूमिषु प्रतिमया निपतन् ।

निशि यत्र कुन्दसदृशः कुसुमप्रकरायते ग्रहगणो निखिलः ॥१५॥

असतीजनं जिगमिषुं बहुलक्षणदामुखेषु दयितावसथम् ।

निज एव विघ्नयति यत्र मुहुमुखचन्द्रमाः स्मितविभिन्नतमाः ॥१६॥

रजनीषु यत्र गुरुहर्म्यशिखागतनीलरत्नरुचिविच्छुरितः ।

हिमदीधितिर्भवति कृष्णवपुः पुरयोषितामिव मुखैर्विजितः ॥१७॥

शिखराणि यत्र परिधेः परितः परिवारितानि शरदभ्रलवैः ।

रविवाजिनामिव विलङ्घयतां श्रमजैर्विभान्ति मुखफेनचयैः ॥१८॥

पती^१ । त्रपया लज्जया । नतमुखो विनतानना । नवमुग्धवधू नवा नूतना मुग्धा अप्रीठा वधू वनिता । दयितेन पुष्पेण । अपहृत्यते परिहास्यते । हसे हसने कर्मणि लट् ॥१४॥ विविधेति । यत्र पुर्याम् । धन्यजनहर्म्यतते धन्याना पुष्पवत्ता जनाना हर्म्याणा सोधाना तते पक्ते । विविधासु नानाविधासु । मणिभूमिषु रत्नभूमिषु । निशि निशायाम् । 'पद्म्—' इत्यादिना निशाशब्दस्य निश् इत्यादेश । प्रतिमया प्रतिबिम्बेन । निपतन् सक्रममाण । कुन्दसदृश कुन्दस्य सदृश । निखिल सकल । ग्रहगण ग्रहाणा नक्षत्राणा गण समूह । कुसुमप्रकरायते कुसुमप्रकर इवाचरतीति कुसुमप्रकरायते । उपमा ॥१५॥ असतीति । यत्र पुर्याम् । बहुलक्षणदा- मुखेषु बहुलस्य कृष्णपक्षस्य क्षणदाना रात्रौणा मुखेषु प्रारम्भेषु । दयितावसथ दयितस्योपपत्तेरावसथमावासम् । जिगमिषु गन्तुमिच्छुम् । असतीजनम् असत्येव (असतीना) जनस्तम्—जारस्त्रौजनम् । स्मितविभिन्नतमा स्मितेनेषद्वसनेन विभिन्न निराकृत तमो यस्य (येन) स । निज एव स्वकीय एव । मुखचन्द्रमा मुखमेव चन्द्रमाश्चन्द्रः । मुहु पश्चात् । विघ्नयति प्रत्यूह करोति । विघ्न इति सुव्रातो 'णिज्बहुल कृजादिषु' इति णिच् ॥१६॥ रजनीष्विति^२ । यत्र पुर्याम् । रजनीषु रात्रिषु । गुरुहर्म्यशिखागतनीलरत्नरुचिविच्छुरित गुरुणां महतां हर्म्याणा सोधाना शिखा शिखराणि गताना नीलरत्नाना रुचिभिः कान्तिभिर्विच्छुरितो मिश्रित । हिमदीधिति चन्द्र । सामान्यालङ्कार (तद्गुणालङ्कार) पुरयोषिता पुरस्त्रीणाम् । मुखैः वदने । विजित इव निराकृत इव । कृष्णवपुः कृष्णशरीर । भवति । उपमा [उत्प्रेक्षा] ॥१७॥ शिखरेति । यत्र पुर्याम् । शरदभ्रलवैः शरदः शरत्कालस्याभ्रस्य मेघस्य लवैः खण्डैः । परितः सर्वतः । परिवारितानि व्याप्तानि । परिधेः सालस्य । शिखराणि शृङ्गाणि । विलङ्घयता लङ्घन कुर्वताम् । रविवाजिना सूर्यस्तुरङ्गाणाम् । श्रमजैः आयासजनितैः ।

हैं । यह देखकर उनके पति हँसने लगते हैं और वे लज्जित होकर अपना सिर नीचेकी ओर झुका लेते हैं ॥१४॥ वहाँ धनिक लोगोके महलोमे जो फर्श हैं, उनमे मणि जड़े हुए हैं । रात्रिके समय उनमे ग्रह-नक्षत्र आदि जो दूरसे कुन्द-पुष्प सरीखे जान पड़ते हैं — प्रतिबिम्बित होकर पुष्प-पुञ्ज सरीखे प्रतीत होते हैं ॥१५॥ वहाँ जो अभिसारकाएँ कृष्ण पक्षकी रात्रिके प्रारम्भमे अपने उपतियो (यारो) के घर जाना चाहती हैं, उन्हे उन्हीका मुख-चन्द्र अपनी मुस-कानकी चाँदनीसे अन्धकार मिटाकर विघ्न डाल देता है ॥१६॥ वहाँके महलोके ऊपरी भागोमे नीलरत्न जड़े हुए हैं । रात्रिके समय उनको प्रभासे चन्द्रमा काला पड़ जाता है । मानो उस नगरीकी स्त्रियोके मुखसे पराजित हो जानेसे वह ऐसा (काला) हो गया है ॥१७॥ उस नगरीकी चहार दीवारीपर जब चारो ओरसे शरत्कालीन मेघोंके छोटे-छोटे टुकड़े छा जाते हैं, तब ऐसा जान पड़ता है मानो उस (चहार दीवारी) को लाँघनेवाले सूर्यके घोड़ोंके मुखसे

सति मानसेऽप्यकलुषाम्भसि यद्गृहदीर्घिकानिरतहंसकुलैः ।
 न विमुच्यते सततसंनिहितैरिव सुन्दरीगतिशिक्षिपया ॥१९॥
 अतुलप्रतोलिशिखराग्रगतस्फटिकोपलांशुचयसवलितः ।
 भजते सहस्रकिरणत्वमुद्गुप्रकरोऽपि यत्र रजनीसमये ॥२०॥
 सुरसुन्दरीसमशरीरलता प्रविधाय यत्र युवतीविधिना ।
 समपादि संकरभियेव भिदा सनिमेषलोचनयुगेन पुनः ॥२१॥
 त्रिदशाधिवासजिति यत्र सदाप्यगुणः समस्ति परमेष महान् ।
 निपतन्मुखे कमलशङ्किमना यदुपद्रवत्यलिंगणः सुमुखीः ॥२२॥

मुखफेनचयं मुखस्य फेनानां चयैरिव । विभान्ति विरेजु । भा दीप्ती लट् । उत्प्रेक्षा ॥१८॥ सतीति । या पुरी । अकलुषाम्भसि अकलुष निर्मलमम्भो यस्मिन् तस्मिन् । मानसे सरस्यपि सुन्दरीगतिशिक्षिपयेव सुन्दरीणां नारीणां गतेर्गमनस्य शिक्षिपयेव अम्भ्यासेच्छयेव । सततसंनिहितैः सततमनवरत संनिहितैः । गृहदीर्घिकानिरतहंसकुलैः गृहदीर्घिकासु क्रीडामरोवरेषु निरनैस्तत्परैः हंसानां मरालानां कुलैः समूहैः । न विमुच्यते न त्यज्यते । मुच्लृञ् मोक्षणे कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षा ॥१९॥ अतुलेति । यत्र पुर्याम् । रजनीसमये रात्रिकाले । अतुलप्रतोलिशिखराग्रगत अतुलाया प्रमातीताया प्रतोलया गोपुरस्य शिखराणामग्र गत । स्फटिकोपलांशुचयसवलित स्फटिकोपलानां स्फटिकपाषाणानामशूना किरणानां चयेन निवहेन सवलितो मिश्रित । उद्गुप्रकरोऽपि उद्गूना नक्षत्राणां प्रकरोऽपि समूहोऽपि । सहस्रकिरणत्व प्रचुरकिरणत्वम् । भजते सेवते । भज सेवाया लट् । सामान्यालङ्कारः ॥२०॥ सुरेति । यत्र पुर्याम् । विधिना कर्मरूपेण । सुरसुन्दरी-समशरीरलता । सुरसुन्दरीणां दिविजस्त्रीणां समा समाना शरीरमेव लता यासा ता । युवती नारी । प्रविधाय निर्माय । पुन पश्चात् । संकरभियेव मिश्रणभयेनेव । सनिमेषलोचनयुगेन सनिमेषयोनिमेषसहितयोर्लोचनयोर्नयनयोर्युगेन । भिदा भेद । समपादि अकारि । पदि गती कर्मणि लुङ् ॥२१॥ त्रिदशेति । त्रिदशाधिवास-जिति त्रिदशानां देवानामधिवासमावाप्तं जयतीति त्रिदशाधिवासजित् तस्मिन् । यत्र पुर्याम् । सदा सर्वदापि । कमलशङ्किमना कमलमिति शङ्कि शङ्कनशील मनो यस्य स । मुखे वदने । निपतन् विनमन् । अलिंगण अलीनां भ्रमराणां गण । सुमुखी सुशोभन मुख यासा ता । उपद्रवति बाधते । द्रु गती लट् । यत् यस्मात् ।

परिश्रमके कारण गिरे हुए फेन-पुञ्ज हो ॥१८॥ उस नगरीकी दीर्घिकाओमें — जो घर-घर बनी हुई हैं — हंस इतने रम गये हैं, कि निर्मल जलवाले मानस सरोवरके पासमें होनेपर भी, वे उसमें नहीं जाते । मानो वे वहाँकी स्त्रियोंकी सुन्दर चाल सीखनेके लिए निरन्तर वही रहना चाहते हैं — शिक्षामें व्यवधान न हो, मानो यह सोचकर उस नगरीकी (वर्षा ऋतुमें भी) नहीं छोड़ना चाहते ॥१९॥ उस नगरीके प्रमुख दरवाजोके ऊपरी शिखर अनुपम है । उनमें स्फटिक मणि जड़े हुए हैं । रात्रिके समय उनकी किरणें नक्षत्र मण्डलके ऊपर पड़ती हैं । फलत वह (नक्षत्रमण्डल) भी हजार किरणोवाला (सूर्य) हो जाता है ॥२०॥ ब्रह्मा (नाम कर्म) ने वहाँकी युवतियोंको देवागनाओके समान सुकुमार और सुन्दर बनाकर, बादमें उनमें खुलने और बन्द होनेवाले (सनिमेष) लोचन लगा दिये । मानो इस भयमें कि वे देवागनाओमें मिलकर कहीं एक न हो जायें ॥२१॥ यो उस नगरीने अपनी सुषमासे स्वर्गको मात कर दिया है, किन्तु वहाँ यह एक बहुत बड़ा दोष सदा बना ही रहता है कि स्त्रियोंके

१ = मानससरोवरे सत्यपि । २ श स मुच । ३ = सूर्यत्वमिति व्यज्यते । ४. = तस्याम् ।

५ आ अलिनाम् ।

अथ तत्र शक्त्युपचयानुगतो नृपशेखरीकृतपदाम्बुरुहः ।
 नयविक्रमार्जितजगज्जयत्रानजितजयोऽजनि नराधिपतिः ॥२३॥
 विसतन्तुनिर्मलतमैर्जनतापरितापनोदिभिरतीततुलैः ।
 करणैरिवोद्भुपतिनात्मगुणैर्धवलीकृता जगति येन दिश ॥२४॥
 मम क प्रतापमवजेतुमल जगतीत्युदेति समदः प्रथमम् ।
 प्रचिलोक्य धाम पृथु यस्य पुना रविरेति लज्जित इवास्तमयम् ॥२५॥
 महिमा निसर्गविनयेन यथा न तथा श्रियाप्यजनि यस्य सतः ।
 न निमित्तमत्र विभवः पुरुषं गुणसंपदेव गुरुतां नयते ॥२६॥

अथ महान् । पर केवलम् । अगुण दोष । समस्ति वर्तते । अन्तिमान् ॥२२॥ अथेति । अथ अनन्तरम् ।
 तत्र पुर्याम् । शक्त्युपचयानुगतः शक्तोना प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीनामुपचय वृद्धिमुगतः । नृपशेखरीकृत-
 पदाम्बुरुह नृणां भूतना शेखरीकृत प्रागशेखरइदानीं शेखर क्रियते स्म तथोक्त पादावेवाम्बुरुह तथोक्तं
 नृपशेखरीकृतं पदाम्बुरुह येन स । नयविक्रमार्जितजगज्जयत्रान् नयविक्रमाम्श नंतिपराक्रमाभ्यामर्जित
 सपादिनो जगता जयस्तथोक्तः, नयविक्रमार्जितश्चासौ जगज्जय सोऽस्यास्तीति तथोक्तः । अजितजय इति ।
 जनाधिपति राजा । अजनि अजायत । जनैर् प्रादुर्भावे लुब्ध ॥२३॥ विसेति । उद्भुपतिना चन्द्रेण ।
 विसतन्तुनिर्मलतमैर्विसर्ग^१ कमलस्य तन्तव इव निर्मलतमैरत्यन्तनिर्मलैः । जनतापरितापनोदिभि जनताया
 जनमूहस्य । 'ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल' इति समूहार्थे तल् । परितापनोदिभि मतापहारिभि ।
 अतीततुलैः अतिक्रान्ततुलाराशिभिः, पक्षे उपमातीतैः । किरणैरिव कांतिभिरिव । येन आनतजयेन ।
 आत्मगुणैः स्वकीयगुणैः । जगति लोके । ॥२४॥ दिश^२ बहुभुवः । विमलीकृता प्रागविमला इदानीं विमला
 क्रियन्तेस्म तथोक्ता । 'कर्मकर्मभ्यां प्रागतत्तत्त्वेच्चि' इति च्वि । 'च्वौ चानव्ययस्य' इति-अकारस्य
 ईकारः । इत्येवोपमातिशयो ॥२४॥ ॥२५॥ ममेति । जगति लोके । मम मे । प्रताप विक्रमं तेजश्च । अवजेतु
 जयनाय । क को वा । अल समर्थः । इति प्रकारेण । प्रथम समद गर्वसहितः । रवि सूर्यः । उदेति
 उद्भवति । पुन पश्चात् । यस्य राज्ञः । पृथु महत् । धाम तेजः । प्रचिलोक्य प्रवीक्ष्य । लज्जित इव नपित इव ।
 अस्तमयम् अस्ताद्भिम् । एति गच्छति । इण् गतौ लट् । उत्प्रेक्षा ॥२५॥ महिमेति । सत्र सत्पुरुषस्य ।

मुखको कमल समझकर भौरे उन्हें सताया करते हैं ॥२२॥ यहाँसे, वहाँके राजा अजितजयका
 वर्णन प्रारम्भ होता है । उम कोशलापुरीमे अजितजय नामका राजा राज्य करता था ।
 उत्साह शक्ति, मन्त्रशक्ति और प्रभुशक्ति ये तीनों शक्तियाँ खूब विकसित होकर उसका
 अनुगमन करती थी । सभी राजे-महाराजे मस्तक नवाकर उसे नमन करते थे । उसने नीति
 और पराक्रमसे सारे जगत्पर विजय पा ली थी ॥२३॥ जिस प्रकार चन्द्रमा मृणालतन्तुओंके
 समान अत्यन्त निर्मल, जनताके सन्तापको मिटानेवाली और तुलाराशिको पार करनेवाली
 अपनी किरणोंसे ससारकी सभी दिशाओंको उज्ज्वल कर देता है, इसी प्रकार उस राजाने भी
 मृणालतन्तुओंके समान अत्यन्त निर्मल एवं प्रजाजनके सन्तापको मिटानेवाले अपने अनुपम
 गुणोंसे विश्वके कोने-कोनेको उज्ज्वल कर दिया था ॥२४॥ 'इस ससारमे मेरे प्रताप (तेज,
 पराक्रम) को जीत ही कौन सकता है' यह सोचकर जो सूर्य सबेरे सगर्व होकर उदित होता
 है, वही उस राजाके सर्वत्र फैले हुए प्रबल प्रतापको देखकर मानो लज्जित होकर शामको
 फिर डूब जाता है ॥२५॥ उसको जो महिमा विनयसे थी वह लक्ष्मीसे नहीं थी । लक्ष्मी तो

१ अ आ मय । २ श स क्रियन्ते स्म । ३ = कमलदण्डस्य तन्तुभिरिव । ४ श स स्वस्तिका-
 न्तर्गत पाठो न नोपलभ्यते । ५ = इत्य विचार्येति यावत् ।

भुवनातिगेन यशसा स्थितं प्रविधाय यस्य गुरु धैर्यगुणम् ।
 लवगोदधिर्निजयशोभिभवादिव कालिमानमवहद्वपुषि ॥२७॥
 दहनेन येन रिपुवंशततेः सुहृदाननाम्बुजविकासकृता ।
 न जितः परं दिनमणिर्महसा शशलाञ्छनोऽपि कमनीयतया ॥२८॥
 गुरुरीश्वरो नरकभिद्धनदः कमलालयः शिशिरगुश्च बुधः ।
 सुगतश्च सन्सकलदेवमयः समपादि यो वसुमतीवलये ॥२९॥

यस्य राज्ञः । निसर्गविनयेन सहजविनयेन । यथा^२ येन । महिमा महत्त्वम् । 'पृथ्वादेर्वैमन्' इति भावे इमन्-
 प्रत्ययः । अजनि अजायत । तथा तेन^३ । श्रियापि सपत्यापि । नाजनि । अत्र जगति । विभव सप्त । निमित्त
 कारणम् । न भवति । गुणसपदेव गुणसपत्तिरेव । पुरुषम् आत्मानम् । गुरुता महत्त्वम् । नयते प्रापयति ।
 णीम्^४ प्रापणे लट् । अर्थान्तरन्यासः ॥२६॥ भुवनेति । यस्य राज्ञः । भुवनातिगेन भुवनमतिगच्छतीति
 भुवनातिग तेन । यशसा कीर्त्या । कथितं प्रोक्तम् । गुरुधैर्यगुण गुरोर्महतो धैर्यस्य गुण धैर्यमेव गुण वा ।
 प्रविधाय निश्चयित्वा (निश्चित्य) । लवणोदधि लवणरूपाण्युदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति तथोक्तं लवणसमुद्रः ।
 निजयशोऽभिभवादिव निजस्य स्वकीयस्य यशसः कीर्तेरभिभवादिव तिरस्करणादिव । वपुषि अवयवे । कालि-
 मान कृष्णत्वम् । 'वर्णदृढादिभ्य' — इति इमन् । अवहत् अवहत् । बही^५ प्रापणे लङ् । उत्प्रेक्षा ॥२७॥
 दहनेनेति । रिपुवंशतते रिपूणां शत्रूणां वशानामन्वयानां ततेनिकरस्य । दहनेन वह्निना । सुहृदाननाम्बुज-
 विकासकृता सुहृदा मित्राणामननान्येवाम्बुजानि कमलानि तेषां विकासकृता । रूपकम् । येन^६ । महसा
 तेजसा । परं केवलम् । दिनमणि सूर्यः । न जितः न जीयते स्म^७ । पुनः । कमनीयतया मनोहरतया ।
 शशलाञ्छनोऽपि चन्द्रोऽपि, जित इत्यर्थः । दीपकम् ॥२८॥ गुरुरिति । यः राजा । गुरु^८ बृहस्पतिः ।
 ईश्वर द्रव्यपती रुद्रश्च । नरकभित् नरकगतिनामकर्मच्छेदको विष्णुश्च । धनद^९ धन प्रदाता कुबेरश्च ।
 कमल लय कमलाया लक्ष्म्या आलयो निलयो ब्रह्मा च । शिशिरगु शिशिरा गौर्यस्य शीतलवचन इत्यर्थः,

औरोके पाम भी थी, पर उस जैसी विनय किसीमे नहीं थी । वह सज्जन जो था । पुरुषके बड़प्पनमे वैभव उतना कारण नहीं जितनी गुणोंकी सम्पत्ति होती है । पुरुषको गौरव, गुणोंसे ही मिलता है । गुण-सम्पत्ति ही उसे गौरवकी ओर ले जाती है ॥२६॥ उसका यश इस लोकमे समा नहीं रहा था । वह (यश) उस (राजा) के महान् धैर्यगुणको व्यक्त कर रहा था । उसके धैर्यने समुद्रके धैर्यगुणसे उत्पन्न हुए यशको भी फोका कर दिया । मानो इसी कारणसे लवण समुद्र चारो ओरसे काला पड़ गया ॥२७॥ शत्रु-वंशको जलानेके लिए वह अग्नि था और मित्रोंके मुखकमलको विकसित करनेके लिए सूर्य । यो सूर्य भी बाँसोंको जलाता है और अपने मित्र-कमलोंको विकसित करता है । अतः वह उस राजाके समान माना जा सकता है, किन्तु राजाने अपने तेजसे उसे जीत लिया था, तथा चन्द्रमाको अपनी सुन्दरतासे ॥२८॥ प्रजाको शिक्षा देनेसे वह उसका गुरु (बृहस्पति) था, सब कुछ करनेमे समर्थ होनेसे ईश्वर (शक्र) था, नरकगतिमे ले जानेवाले पापोंका भेदन करनेसे नरकभित् (विष्णु) था, धन देनेसे धनद (कुबेर) था, सम्पन्न होनेसे कमला-लक्ष्मीका निवास स्थान (कमलालय ब्रह्मा) था;

१ अ आ इ क ख ग घ ङ स कविद्धनद । २ = येन प्रकारेण । ३ = तेन प्रकारेण ।
 ४. श स अजनि । ५ आ नायते प्रायते । श स नायते । ६ आ णिम् । ७ आ वहि । श स वह ।
 ८ = विकामकारिणा । ९ राजा । १० श स न जीयति स्म । ११. = महान् बृहस्पतिश्च ।
 १२. = धनप्रदाता ।

निजशौर्यवह्निहृतशत्रुगणे गुणरञ्जिताखिलमहीवलये ।
 पृथुधाम्नि रक्षितरि यत्र सदा निरुपद्रवा विववृधे धरणी ॥३०॥
 रिपुसुन्दरीचिततवाष्पजलैः शमितोरुवैरदहनस्य सतः ।
 रविधाम यस्य ससहायमभूदुरुतेजसाखिलमटद्भुवनम् ॥३१॥
 निजविक्रमाहितरणैकरसो मददृप्तकेसरकिशोर इव ।
 द्विपता बले विपुलतेजसि यः प्रवबन्ध कीटकधियं प्रधने ॥३२॥
 अतुलप्रतापपरिभूततमोरिपुधाम्नि यत्र कृतदिग्विजये ।
 निजनाम सर्वभुवनप्रथितं दधुरर्थशून्यमधिपाः ककुभाम् ॥३३॥

चन्द्रश्च । बुध विद्वान् बुधग्रहश्च । सुगत सम्यग्ज्ञानी बुद्धश्च सन् । वसुमतीवलये वसुमत्या भूमेर्वलये मण्डले । सकलदेवमय^१ सकलदेवानां मय स्वरूप । समपादि^२ समभवत् । पदि गतो लुङ् । 'पद' इति कर्तरि जि । ॥२९॥ निजेति । निजशौर्यवह्निहृतशत्रुगणे निजस्य स्वस्य शौर्यमेव वह्निस्तस्मिन् हुतो हवन कृत शत्रूणां वैरिणा गणो यस्य (येन) तस्मिन् । गुणरञ्जिताखिलमहीवलये गुणै रञ्जित प्रीणित-मखिल महीवलये भूमण्डल यस्य (येन) तस्मिन् । पृथुधाम्नि महाप्रतापे । रक्षितरि पालयितरि । यस्मिन् राज्ञि (सति) । सदा सर्वस्मिन् काले । निरुपद्रवा निर्वाधा । धरणी भूमि । विववृधे^४ वर्धतेस्मिन् । वृधूल् वर्धने लिट् ॥ ३० ॥ रिप्विति । अखिल निखिलम् । भुवन जगत् । अटत् गच्छत् । रविधाम रवेः सूर्यस्य धाम तेजः । रिपुसुन्दरीचिततवाष्पजलैः रिपूणां शत्रूणां सुन्दरीणां वनितानां चित्तैर्वाष्पजलैरश्रुजलैः । शमितोरुवैरदहनस्य शमितो दमित उरुर्महान् वैरमेव दहनो यस्य तस्य । सत सत्पुरुषस्य । यस्य राज्ञः । उरुतेजसा महाप्रतापेन । स्रसहायम्^५ । अभूत् अभवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥३१॥ निजेति । निजविक्रमाहितरणैकरस निजस्य स्वस्य विक्रमेण पराक्रमेणाहिते कृते रणे सग्रामे एको मुख्यो रसो यस्य स । मददृप्तकेसरकिशोर इव मदेन दृप्तो गवित केसरिण सिंहस्य किशोर इव शवक इव । य राजा । प्रधने सग्रामे । विपुलतेजसि विपुलप्रतापयुक्ते^६ । द्विपता शत्रूणाम् । बले सैन्ये । कीटकधिय कीटक इति बुद्धिम् । प्रवबन्ध करोति स्म । बन्ध^७ समयमने लिट् ॥३२॥ अतुलेति । अतुलप्रतापपरिभूततमोरिपुधाम्नि अतुलेनोपमातीतेन प्रतापेन तेजसा परिभूत तिरस्कृत तमोरिपो सूर्यस्य धाम तेजो यस्य तस्मिन् । यत्र राज्ञि । कृतदिग्विजये सति कृतो विहितो दिशा जयो येन तस्मिन् सति । ककुभा दिशाम् । अधिपा अधिपतय । सर्वभुवनप्रथित सर्वेषु भुवनेषु प्रथित प्रसिद्धम् । निजनाम स्वस्वनामवेयम् ।

मधुरभाषो होनेसे शिशिरगु (चन्द्रमा) था, पण्डित होनेसे बुध (बुधग्रह) था और सम्यग्ज्ञानी होनेसे सुगत (बुद्ध) था । इस प्रकार वह इस भूमण्डलमे सर्वदेवमय था ॥२९॥ उसने शत्रु-वर्गको अपने पराक्रमकी अग्निमे होम दिया था और सारे भूमण्डलको अपने गुणोसे प्रसन्न कर दिया था । अत उस प्रबल प्रतापी राजाके रक्षक होनेपर पृथ्वी सदा उपाद्रवोंसे रहित होकर खूब समृद्ध हो रही थी ॥३०॥ उसने अपने वैरकी अग्निको शत्रु-नारियोके अश्रुजलसे शान्त-कर दिया था और उसका तेज सूर्यके उस तेजको सहायक हुआ, जो सारे ससारमे अकेला ही भटकता रहा ॥३१॥ अपने पराक्रमसे रण छेड़नेमे उसे बड़ा रस आता था । अत सगर्व शेरके बच्चेकी भाँति वह रण-क्षेत्रमे तेजस्वी-से-तेजस्वी शत्रुओंके दल बलको अपने सामने कोड़ा-मकोड़ा सलझता था ॥३२॥ उसने अपने अनुपम प्रतापसे सूर्यके प्रतापको मात कर दिया था । उसने जब पूर्व आदि सभी दिशाओपर विजय पा ली, तब इन्द्र, वरुण, कुबेर और यम

१ = सकलदेवस्वरूपः । २ = विहित । ३ = आहुतिरूपता नीत । ४ आ निववृधे ।

५ = ससहाय । ६ आ रुद्रप्रतापयुक्ते । ७ आ बध । ८ = येन ।

जयशालिनः सहजभद्रतया परिभूषितस्य गुरुवंशभृतः ।
 अजनिष्ट यस्य न मनागपि दिक्करिणोऽपि कीर्तिनिलयस्य मदः ॥३४॥
 वसुधां पयोनिधिपयोवसनां परिघाकृतौ दधति यस्य भुजे ।
 गुरुभारभुग्नमहिराजशिरोनिकुरम्बमुन्नतिमवाप चिरात् ॥३५॥
 निजरूपविभ्रममनोरमयाजितसेनया स कुलपुत्रिकया ।
 प्रजगाम योगमवनीतिलको रजनीमुखे विधुरिवात्मरुचा ॥३६॥
 यदभूत्सुरासुरवधूसमितेरुपपादने महदतीवतराम्^१ ।
 प्रकटं विधातुमिव तद्विधना निजकार्यकौशलमजन्यत या ॥३७॥

अर्थशून्यम् अर्थेन शून्यम् । दधु धरन्ति स्म । हुधान् धारणे च लिट् ॥३३॥ जयेति । जयशालिन जयेन शालिन सपूर्णस्य । सहजभद्रतया सहजया सहजातया भद्रतया मङ्गलत्वेन भद्रजातितया । परिभूषितस्य अलङ्कृतस्य । गुरुवंशभृत गुरु महन्त वंश पृष्ठास्थि^२ भूत धरस्य, पक्षे महान्वयभृत कीर्तिनिलय-स्य कीर्तेनिलयस्य निवासस्य । दिक्करिणोऽपि दिग्दन्तिनोऽपि । यस्य राज्ञ । मनाक् ईषत् । मदो नाजनिष्ट नाजायत । जनैर्द् प्रादुर्भावे लुङ् । श्लेषः ॥३४॥ वसुधामिति । परिघाकृतौ परिघस्येव अर्गलाया इवाकृति-राकारो यस्य तस्मिन् । यस्य राज्ञ । भुजे बाहौ । दधति धरति सति । गुरुभारभुग्न गुरुणा महता भारेण भुग्न रुणम् । अहिराजशिरोनिकुरम्बम् अहिराजस्य महाशेषस्य शिरसा शीर्षाणा निकुरम्ब कदम्बकम् । विरात् विरकालात् । उन्नतिम् उन्नमनम् । अवाप आयाति स्म । आप्ठु व्याप्तौ लिट् ॥३५॥ निजेति । अवनीतिरुक् भूतिलकः । सः अजितजयः^३ । निजरूपविभ्रममनोहरया [मनोरमया] निजस्य स्वकीयस्य विभ्रमेण विलासेन मनोहरया [मनोरमया मनोहरया] । अजितसेनया अजितसेनादेव्या । कुलपुत्रिकया कुलसजातया । रजनीमुखे रजन्या रात्र्या मुखे प्रारम्भे । आत्मरुचा स्वस्य कान्त्या । विधुरिव चन्द्र इव । योग सबन्धम् । प्रजगाम प्रययौ । गम्लु^४ गतो लिट् । उपमा ॥३६॥ यदिति । सुरासुरवधूसमितौ सुराणा देवानामसुराणा भवनवासिना च वधूना वनिताना समितौ समूहे । 'सङ्घे' सभाया समिति' इत्यभिधानं त् । अतीवतरा नितान्तम् । यत्

आदि समस्त दिक्पालोके लोक-प्रसिद्ध नाम निरर्थक हो गये — वे कोरे नामके ही दिक्पाल रह गये ॥३३॥ दिग्गज विजयमे सुशोभित होता है, भद्र जातिसे विभूषित होता है, उभरी हुई रीठकी हड्डीसे युक्त होता है और बहुत यशस्वी होता है किन्तु निर्मद-मद जलसे रहित नहीं होता । पर यह एक विचित्र-सी बात है कि वह राजा विजयसे अलङ्कृत था, स्वाभाविक भद्रतासे विभूषित था, बहुत बड़े वंशमे उत्पन्न हुआ था, यशस्वी था और था दिक्करी-समस्त दिशाओसे टैक्स वसूल करनेवाला (दिग्गज), किन्तु उसे मद-अहंकार (मदजल) तनिक भी नहीं था ॥३४॥ पृथ्वीके भारी भारसे शेष नागके सारे (एक हजार) सिर (फण) नोचेकी ओर झुक गये थे । किन्तु उस राजाने जब अपने परिघ सरीखे बाहुसे समुद्र तककी पूरी पृथ्वीको सभाल लिया तो उन्हें (शेषनागके शिरोको) बहुत समयके बाद ऊपर उठनेका अवसर मिल गया ॥३५॥ वह पृथ्वीका तिलक था । उसका विवाह अजितसेना नामकी कुलीन कन्याके साथ हुआ । वह अपने सौन्दर्य और हाव-भावसे अजितजयके मनको रमाने वाली थी । अजितजय और अजितसेनाकी जोड़ी बड़ी सुन्दर थी, जैसी रात्रिके प्रारम्भमे चाँद और चाँदनीकी होती है ॥३६॥ सुर-कल्पवासी देवो और असुर-भवनवासी, व्यन्तर तथा

१ क ख ग घ^१ तीवतरम् । २ विभर्तीति पृष्ठास्थिभृत्, तस्थ । ३ आ अजितसेन । ४ आ गमल गतो । श स गम गतो । ५ आ श स प्रतिषु 'सङ्घे' इत्येव पाठ समुपलभ्यते, परम् अमरकोशे 'सङ्घे' पाठो वर्तते ।

रतिरूपसंपदभिभूतिकरैर्ललितैर्निजस्य वपुषोऽवयवै ।
 शुभलक्षणैः परिविभूषितया विभवाय भूषणमभारि यया ॥३८॥
 शशलाञ्छनेऽस्तमिनचत्यपि सत्यगमद्यदीयमुखचन्द्रमसा ।
 स्मितचन्द्रिकोज्ज्वलतरद्युतिना जगतीतल सरजनीकरताम् ॥३९॥
 स तयोर्गुणामरणभूषितयोर्विवुधः समेत्य सुरलोकभुव ।
 भुवनातिशायिकमनीयतनुस्तनुभूरभूदजितसेन इति ॥४०॥
 जनतानुरागपरिवृद्धिकर सुभगाकृतिर्वयसि य प्रथमे ।
 शरदौपघोपतिरिवामलिनैस्तिलकः क्षितेरुपचिकाय कलाः ॥४१॥

निजकायकोशल निजस्य स्वस्य कार्यस्य^१ क्रियाया कोशल प्रौढत्वम् । अमूत् अमवत् । लुङ् । तत् प्रकट प्रकाशम् । विधातुमिव कर्तुमिव । विधिना ब्राह्मणा । या देवो । अजन्यत जन्यते स्म । जनैर् प्रादुर्भावे णिजन्तत् कमणि लुङ् । उत्प्रेक्षा ॥३७॥ रतीति । रतिरूपसंपदभिभूतिकरै रते रतिदेश्या रूपस्य लावण्यस्य सपद समृद्धेरभिभूतिकरै स्तरस्कारकरै । ललितं मनोहरं । शुभलक्षणैः शुभैर्लक्षणैर्युक्तं । निजस्य स्वस्य । वपुषः गात्रस्य । अवयवैः परिविभूषितया अलङ्कृतया । यया देश्या । भूषणं मण्डनम् । विभवाय सपदे । अभारि^३ अधात् । भूव् मरणे कर्मणि लुङ् । अतिशय ॥३८॥ शशेति^५ । शशलाञ्छने चन्द्रे । अस्तमितवति अस्तमेति स्म अस्तमितवान् तस्मिन् अस्तगते सत्यपि । स्मितचन्द्रिकोज्ज्वलतरद्युतिना स्मितमीषद्वसनमेव चन्द्रिका ज्योत्स्ना तयोज्ज्वलतरा निर्मलतरा [द्युतिः] कान्तिर्यस्य तेन । यदीयमुखचन्द्रमसा यदीय यस्या संबन्ध^४ मुखमेव चन्द्रमा चन्द्रस्तेन । रूपकम् । जगतीतल जगत्या भूमेस्तलम् । सरजनीकरता रजनीकरेण चन्द्रेण सह विद्यमानत्वम् । अगमत् अगच्छत् । गम्लृ गतौ लुङ् । अतिशय ॥३९॥ स इति । गुणामरणभूषितयो गुणा एवाभरणानि मण्डनानि तैर् भूषितयोरलङ्कृतयो । अजितजयाजितसेनयो । स विबुधः श्रीधरदेवः । सुर-लोकां भुवः स्वर्गलोकात् । समेत्य आगत्य । भुवनातिशायिकमनीयतनुः भुवने भुवनस्य वातिशायिनी अतिशय-कारिणी कमनीया मनोहरा तनु शरीर यस्य स । अजितसेन इति तनुभू तनो भवतीति तनुभू पुत्र । अमूत् अमवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥४०॥ जनतेति । शरदौपघोपतिरिव शरदः शरत्कालस्योपघोपतिरिव चन्द्र इव । अमलिनः निर्मलः । 'मलादिमसश्च' इति च शब्देन मत्वर्थाय इन-प्रत्ययः । क्षिते भूमे । तिलकः मण्डनः । जनतानुरागपरिवृद्धिकर जनताया जनसमूहस्य रागस्य प्रीते परिवृद्धिकरः । सुभगाकृतिः सुभगा मनोहरा आकृतिराकारो यस्य स । य कुमारः । प्रथमे आद्ये । वयसि । कला चतुषष्टिकला षोडशमागादिव ।

ज्योतिषी देवोकी समस्त देवियोके निर्माणमे ब्रह्माने जो अत्यधिक कुशलता प्राप्त की थी, मानो उसीके प्रदर्शनके लिए उसने अजितसेनाको बनाया ॥३७॥ उसके शरीरके सभी अवयव सुन्दर और शुभ-चिह्नोंसे विभूषित थे और इसीलिए वे रतिकी सौन्दर्य-सम्पत्तिको मात करने वाले थे, फिर भी उस (अजितसेना) ने केवल वैभव या लोकमर्यादाके खयालसे आभूषण धारण किये थे ॥३८॥ चन्द्रमाके अस्त होने पर भी मुसकानकी चाँदनीसे उज्ज्वल कान्ति फैलाकर उसका मुखचन्द्र ही उस (चन्द्र) की पूर्ति कर देता था ॥३९॥ वे दोनों - अजितजय और अजितसेना - गुणोंके आभूषणोंसे विभूषित थे - गुणी थे । वह श्रीधरदेव (जिसका वर्णन चौथे सर्गमें कर आये हैं) सौवर्म स्वर्गमें चयकर उनके यहाँ पुत्र हुआ । उसके शरीरका सौन्दर्य लोकातिशायी था । उसका नाम अजितसेन रखा गया ॥४०॥ वह (अजितसेन) शरत्कालके चन्द्रमाके समान जनताके अनुरागको बढ़ानेवाला, सुन्दर, निर्मल और पृथ्वीका

१ अ आ इ क ख ग घ म 'नास्तिलकः । २ श स शौर्यस्य । आ प्रती 'शौर्यस्य' कार्यस्य' इति द्वे अपि पदे नोपलभ्येते । ३ = अधारि । ४ आ शशेति । ५ = यत्सर्वन्य ।

गुणनिमित्तैः सुरभिभिः कुमुदैरिव यद्यशोभिरनुरागकरैः ।
 प्रविभासिते जगति शीतरुचेरुदयो जनैरवचये विफलः ॥४२॥
 ध्रुवमस्य रूपविभवेन जितस्त्रपया विलीय समभूदतनुः ।
 मदनस्तदीयतनुदाहकरी हरलोचनार्चिरिति वार्तमदः ॥४३॥
 नयमिन्द्रलाघवकरो विभवो विभवं च यस्य सहजो विनयः ।
 तमलंचकार परमः प्रशमः^१ प्रशमं पराक्रमगुणो गुणिनः ॥४४॥
 गुणसंपदा सकलमेव जगल्लघयन्तमात्मतनयं तमसौ ।
 मुमुदे महीपतिरुदीक्ष्य भृशं शशिन समग्रकलमन्धिरिव ॥४५॥

सपञ्चिकाय उपचिनोतिस्म । 'चेर्वा' इति चिन् चयने इति घातोर्लिट्, कवगदेश । इनेपोऽमा ॥४१॥
 गुणेति । गुणनिमित्तैः गुणरीदार्यादिभिः^२ निमित्तैः कृतैः, पक्षे तन्तुभिः कृतैः । सुरभिभिः शुभ्रे सुगन्धिभिश्च ।
 अनुरागकरैः प्रीतिकरैः । कुमुदैरिव कैरवैरिव । यद्यशोभिः यस्य कुमारस्य यशोभिः कीर्तिभिः । जगति लोके ।
 प्रतिभासिते प्रकाशिते सति । जनैः लोकैः । शीतरुचे चन्द्रस्य । उदय उत्पत्ति । विफलः निष्फल । इति
 अवयवे जज्ञे^३ । या प्रायणे कर्मणि लिट् । इत्थे ॥४२॥ ध्रुवमिति । यस्य कुमारस्य । रूपविभवेन रूपस्य
 लावण्यस्य विभवेन संपदा । जितः निराकृत । मदनः स्मरः । त्रपया लज्जया । विलीय विशीर्य । अतनुः
 तनुरहितः । समभूत् समभवत् । भू सत्ताया लुङ् । ध्रुव^४ निश्चय हरलोचनार्चिः हरस्य रुद्रस्य लोचनस्य
 नयनस्यार्चिर्ज्वाला । तदीयतनुदाहकरी इति तदीयायाः मदनसद्वन्धायास्तनोः शरीरस्य दाहकरी भस्मकरी इति
 अदो लोकवचनम् । वार्तम् असत्यम् । अपह्नूतिः ॥४३॥ नयमिति । गुणिन औदार्यादिगुणयुक्तस्य । यस्य
 कुमारस्य । इन्द्रलाघवकर इन्द्रस्य लाघवकरो लघुत्वकर । विभवः संपत् । नय नीतिम् । सहज सहजातः ।
 विनय विनयगुणः । विभव सपदम् । परम महान् । प्रशमः क्षमागुणः । त पराक्रमगुणम् । विक्रमगुण
 प्रशम क्षमागुणम् । अलचकार अलकरोतिस्म ॥४४॥ गुणेति । असौ अयम् । महीपतिः अजितजयः । गुण-
 संपदा गुणसंपत्त्या । सकलमेव विश्वमेव । जगत् लोकम् । लघयन्त लघूकुर्वन्तम् । आत्मतनयम् आत्मनः स्वस्य-
 तनय नन्दनम् । उदीक्ष्य आलोचय । समग्रकल सपूर्णकलावन्तम् । शशिन चन्द्रम् । अन्धिरिव समुद्र इव ।

मण्डन था । उसने बाल्यकालमें ही सब कलाओमें पूर्णता प्राप्त कर ली थी । जैसे चन्द्रमा
 शुक्लपक्षमें अपनी कलाओमें पूर्णता पा लेता है ॥४१॥ जिस प्रकार कुमुद मृणाल तन्तुओसे
 रचित, सुगन्धित और सबके अनुरागको उत्पन्न करनेवाला होना है, उसी प्रकार उस राज-
 कुमारका यश उसके गुणोंसे उत्पन्न, मनोज्ञ और प्रजाजनोके अनुरागको उत्पन्न करने वाला था ।
 उसके यशसे सारे ससारके प्रकाशित हो जानेपर लोगोंने चन्द्रमाके उदयको निरर्थक समझ
 लिया ॥४२॥ जान पड़ता है इस राजकुमारके उत्कृष्ट रूपसे पराजित होकर कामदेव लज्जावश
 धूल-धुलकर अनग हो गया है—अपना शरीर खो बैठा है । शिवजीकी नेशाग्निको ज्वालासे
 कामदेवका शरीर भस्म हुआ था' यह तो कोरी गप्प है ॥४३॥ वह बड़ा गुणी था । उसका
 वैभव इन्द्रसे भी कहीं अधिक था । उसको नीतिकी शोभा वैभवमें, वैभवको सहज विनयसे,
 विनयकी प्रशम-क्षमासे और प्रशमकी पराक्रममें थी ॥४४॥ गुणोंकी सम्पत्तिसे उसने ममस्त
 जगत्को मात कर दिया था । उसे देखकर उसके पिता बहुत प्रमत्त हुए । जैसे पूर्णचन्द्रको देख

१ क ख परमप्रशम । म परमप्रशमम् । २ श स दीर्घादौ । ३ = द्रव्ये । ४ = निश्चयेन ।

इति च व्यचिन्तयदलाभि न किं निजजन्मनः फलममुष्य मया ।
 भुवि यस्य भानुसदृशस्ननयःपिदधाति धामभिरशेषदिशः ॥४६॥
 मलसङ्गवर्जितमिनं पृथुतामुदयास्पदं सकलधामवताम् ।
 घनवर्त्म शीतरुचिनेध करमम दीपितं कुलमनेन गुणै ॥४७॥
 कुसुमाद्यथा विटपिनो वपुषो नवयौवनाच्छ्रुतवतः प्रशमात् ।
 पुरुषान्वयस्य जगतीह तथा न सुपुत्रतः परमलंकरणम् ॥४८॥
 अपरेद्युरेनमवनीतिलक महतोत्सवेन नृपचक्रयुतः ।
 नृपतिर्न्यवीचिशदनिन्द्यतमे जगतो हिताय युवराज्यपदे ॥४९॥

भूशम् अत्यन्तम् । सुमुदे सनुतोप । उत्प्रेक्षा (उपमा) ॥४५॥ इतीति । भुवि भूमौ । यस्य मम । भानुसदृशः भानो सूर्यस्य सदृश समान । तनय कुमार । अशेषदिशः समस्तकुम् । धामभिः पिदधाति^१ । मया अमुष्य अस्य । निजजन्मन निजस्य स्वस्य जन्मनो जननस्य । फलमलाभि अलभ्यत । हुलमिप् प्राप्ती कर्मणि लुङ् । न किम् अपितु अलाभ्येव । इति च एव प्रकारेण । व्यचिन्तयत् चिन्तयति स्म ॥४६॥ मलेति । मल-सङ्गवर्जित मलस्य सङ्गेन सङ्घेन वर्जित रहितम्, पक्षे कालुष्यरहितम् । पृथुनां महत्त्वम् । इत गतम् । सकल-धामवता सकलाना सर्वेषा धामवता तेजस्विना क्षत्रियाणाम्, पक्षे ज्योतिर्गणानाम् । उदयास्पदम् उदयस्य सपद आस्यद स्थानम्, पक्षे प्रदुर्भावस्य स्थानम् । मम मे । कुल वशम् (श) । अनेन एतेन कुमारेण । गुणं ओदार्यादिभि । शीतरुचिना चन्द्रेण । करै किरणैः घनवर्त्मव मेघमार्ग इवाकाशमिव । दीपित प्रकाशितम् । इलेपोपमा ॥४७॥ कुसुमादिति । विटपिनः वृक्षस्य । कुसुमात् पुष्पात् । यथा^२ वपुष शरीरस्य । यौवनात् यौवनावस्थाया । श्रुतवतः शास्त्रिणः । प्रशमात् कामाक्ष्यपशमात् । तथा तेन प्रकारेण । इह जगति लोके । पुरुषान्वयस्य पुरुषस्य मनुष्यप्यान्वयस्य वशस्य । सुपुत्रत सत्पुत्रात् । परम् अन्यत् । अलङ्करण भूषणम् । न नास्ति । दृष्टान्त ॥४८॥ अपरेद्युरिति । अपरेद्यु अन्यस्मिन् दिने । नृपचक्रयुत नृपाणा राजा चक्रेण निवहेन युत । नृपति भूपतिः । अवनितिलक भूमिभूषणम् । एन कुमारम् । महता पृथुना । उत्सवेन प्रभावनया । अनिन्द्यतमे पूज्यतमे । युवराज्यपदे युवराज्यस्य पदे स्थाने । जगतः लोकस्य । हिताय उपकाराय । न्यवीचिशत्

कर समुद्र प्रसन्न होता है ॥४५॥ राजा अपने मन-ही-मन यो सोचने लगा कि 'मेरा पुत्र सूर्यके समान तेजस्वी है और सूर्यके समान मेरे इस पुत्रने अपने तेजसे सब दिशाओंको व्याप्त कर दिया है । इसे पाकर क्या मैंने अपने जीवनका फल नहीं पा लिया ? ॥४६॥ मेरा वश आकाश के समान है । जैसे आकाश मैलके सम्बन्धसे रहित—निर्मल है, विशाल है और तेजस्वी सूर्य आदि ज्योतिषी देवोंके उदयका स्थान है । वैसे ही यह वश निर्दोष, विशाल और तेजस्वी क्षत्रियोका अन्म-स्थान है आकाशको चन्द्रमा अपनी किरणोंसे प्रकाशित करता है और इस वश-को मेरे पुत्रने अपने गुणोंसे प्रकाशित कर दिया है ॥४७॥ जिस प्रकार वृक्षका फूल, शरीरका यौवन और विद्वानका शान्तिसे बढ़कर कोई अन्य भूषण नहीं है, इसी प्रकार मनुष्यके वशका सुपुत्रके सिवा और कोई भूषण नहीं है ॥४८॥ यह सोचकर राजा अजितजयने अगले दिन ही पुत्रको युवराज पद प्रदान करनेके लिए बहुत बड़ा उत्सव किया । उसमे सभी राजे-महाराजे सम्मिलित हुए । उन्हींके समक्ष उसने अपने पुत्र अजितसेनको—जो समस्त पृथ्वीका मण्डन था—लोक हितके लिए सम्मानित युवराज पदपर आरूढ कर दिया—उसे युवराज बना दिया ॥४९॥

१ क ख ग घ म 'राज्यपदे । २ = आच्छादयति व्याप्नोतीत्यर्थ । ३. = अन्यदलङ्करणमिह नास्ति ।

श्रुतशुद्धधीरधरितेन्द्रपदं पदमास्थितं पितुरुदारतमम् ।
 स कलाधरः सकलभूमिभृतां मुकुलीचकार करपद्मवनम् ॥५०॥
 नयनाभिराममकलङ्कतनुं नवमादधानमुदयं जनता ।
 शिरसा दृशोर्गतममुं विषयं प्रणनाम बालमिव चन्द्रमसम् ॥५१॥
 स कदाचनाथ युवराजयुतः सदुपायनानुगतमण्डलिनाम् ।
 प्रविलोकयन्निवहमास्त मुदा नृपतिर्मनोहरसभाभवने ॥५२॥
 प्रथितोऽथ चण्डरुचिरित्यसुरस्तदशेषमेव परिमोह्य सदः ।
 कृतपूर्ववैरमवगम्य सुतं तमिलापतेरपजहार रुषा ॥५३॥

स्थापयति स्म । विश प्रवेशने णिजन्ताल्लुङ् ॥४९॥ श्रुतेति । अवरितेन्द्रपदं निरसीकृतदेवेन्द्रपदम्^१ । उदारतमं^२ प्रकृष्टमहितम् । पितुः तानस्य । पद राज्यपदम् । आस्थितं^३ तिष्ठतिस्म । 'शिङ्स्थासोऽवैराधारः' इत्याधारे द्वितीया । श्रुतशुद्धधीः श्रुतेन शास्त्रेण शास्त्राभ्यासेन शुद्धा निर्मला धीर्बुद्धिर्यस्य सः । स. कुमारः । कलाधरः चतुःषष्टिकलाधरः, पक्षे पोडसभागधरश्चन्द्र । सकलभूमिभृता सकलानां सर्वेषां भूमिभृता राजानाम् । करपद्मवनं करावेव हस्तावेव पद्मवनं कमलवनम् । मुकुलीचकारं सकोचं चकार 'कर्मवर्तुम्याम्—' इत्यादिना च्विः । 'च्वौ चानव्ययस्य' इति ईकारादेशः । इलेषो रूपकञ्च ॥ ५० ॥ नयनेति । नयनाभिरामं नयनयोरभिरामं मनोहरम् । अकलङ्कतनुम् अकलङ्का निर्मला तनुः शरीरं यस्य तम् । नव नूतनम् । उदयं मण्डपम्, पक्षे उत्पत्तिम् । आददानं स्वीकुर्वन्तम् । दृशोर्नयनयोः । विषयं गोचरम् । यातं गतम् । बलं नूतनम् । चन्द्रमसमिव चन्द्रमिव । अमुं कुमारम् । जनता जनसमूहः । 'ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल' । [शिरसा मस्तकेन । प्रणनाम प्रणामं चकार ।] इलेषोपमा ॥५१॥ स इति । अथ युवराजपदप्राप्त्यनन्तरम् । कदाचन एकदा । युवराजयुतं युवराजेन कुमारेण युनः सहितं । स नृपतिं अजितजयभूमिप । मनोहरसभाभवने मनोहरे सुन्दरे सभाभवने सभासदरे । सदुपायनानुगतमण्डलिनां सद्भिः प्रशस्तेरुपायनैरुपग्राह्यं^४ अनुगतानाम् अनुयातानां । मण्डलिनां भूमृताम् । निवहं समूहम् । प्रविशोकयन्^५ पश्यन् । मुदा सतोषेण । अस्त उपविशति स्म ॥५२॥ प्रथित इति । अथ सभागृहीत्यनन्तरम् । चण्डरुचि इति प्रथितं प्रसिद्धं । असुरं असुरकुलभव । तदशेषमेव सकलमेव । सदं सभाम् । समोह्यं मूर्च्छां^६ कृत्वा । कृतपूर्ववैरं कृतं विहितं पूर्वमद्य वैरं विरोधम् । अवगम्य ज्ञात्वा ।

युवराजकी बुद्धिः अनेक शास्त्रोका अभ्यास करनेसे परिष्कृत थी और वह चन्द्रमाकी तरह समस्त कलाओका आश्रय था । इन्द्रके पदसे भी उत्कृष्ट और प्रतिष्ठित पिताके महान पद पर उसके आसीन होते ही समस्त राजाओने हाथ जोड़ दिये । चन्द्रमाको देखकर कमलोका जैसा आकार हो जाता है, ठीक वैसा ही आकार उस समय समस्त राजाओके हाथोका हो गया ॥५०॥ जिस प्रकार नयनाभिराम, निष्कलक और नवोदित बालचन्द्रको देखते ही सभी लोग नमस्कार करते हैं, उसी प्रकार नयनाभिराम, निष्पाप और नवीन अभ्युदयको प्राप्त हुए युवराज को देखते ही सभी लोग प्रणाम करने लगे ॥५१॥ इसके पश्चात् एक दिनकी बात है, राजा अजितजय युवराजके साथ सुन्दर सभा-भवनमें बैठे हुए थे । इसी अवसरपर माण्डलीक राजाओका मण्डल उत्तम उपहार लेकर उससे मिलनेके लिए वहाँ आया । अजितजय उसकी ओर दृष्टिपात कर ही रहा था ॥५२॥ कि इतनेमें चण्डरुचि नामका एक कुख्यात असुर वहाँ आ घमका । राजकुमारके साथ उसका पिछले जन्मका वैर था । सभामें पहुँचते ही उसने उसे

१ अ आ इ क ख ग घ म चन्द्रम् । २ श स नीरसीकृतदेवेन्द्रपदवीम् । ३ आ रितनु । ४ = आरुढ । ५ = सकोचयामास । ६ = उपहार । ७ आ श स विलोकयन् । ८ आ स्वीकृत्यनन्तरम् । ९ = मूर्च्छिता कृत्वा ।

प्रतिबुद्धवानसुरमोहनजं क्षणमात्रकेण^१ परिधूय तमः ।
 सकलं ससंभ्रममिलाधिपतिः सुतश्चन्यमैक्षत सभाभवनम् ॥५४॥
 इदमिन्द्रजालमुत धातुगता विकृतिर्मन^२ किमुत विप्लवि^३ मे ।
 अवलोकयामि यदहं युवराड्विकलामिमां निजसभां परितः ॥५५॥
 अथ मायिनान्यभववैरवशाद्रजनीचरेण दृढवद्धरूपा ।
 असुरेण वासुसदृशस्तनुभूरकृपेण केनचिदहारि स मे ॥५६॥
 इति तर्कयन्विकलमङ्गभुवा गणयन्प्ररण्यमिव जीर्णमसौ ।
 सकलं सदो दयितया सहितः प्रललाप मुक्तकरुणार्तरवम् ॥५७॥

इलापते भूमिपते । त सुतम् अजितसेनकुमारम् । रूपा कोपेन । अपहरति अपहरति स्म ॥५३॥ प्रणीति । असुरमोहनज चण्डरुचिमोहनेन जनितम् । तम अज्ञानम् । क्षणमात्रकेण अल्पकालेनैव । परिधूय निराकृत्य । प्रतिबुद्धवान् जागरितवान् । इलाधिपति भूमिपति । ससंभ्रम विस्मयसहित यथा तथा । सुतश्चन्य कुमार-रहितम् । सभाभवन समासदनम् । ऐक्षत अपश्यत् । ईक्षि^४ दर्शने लब्ध् ॥५४॥ इदमिति । यत् यस्मात्कार-णात् । अहं युवराड्विकला युवराजेन विकला रहिताम् । इमाम् एताम् । निजसभा निजस्य स्वस्य सभाम् । परितः समन्तात् । अवलोकयामि वीक्षे^५ । लोका^६ दर्शने लब्ध् । इदम् एतत् । इन्द्रजालम् इन्द्रजालविद्या । उत अथवा । धातुगता धातून् सप्तधातून् गता याता । विकृति विकार । उत अथवा । मे मम । मन मानसम् । विप्लवि भ्रान्तं किम् । सशय ॥५५॥ अथेति । अथ अथवा । अन्यभववैरवशात् अन्यभवस्य पूर्वभवस्य वैरवशाद् विरोधवशात् । दृढवद्धरूपा दृढ गाढ वद्धा रुद्ध येन तेन । मायिना मायायुक्तेन । रजनी-चरेण रात्रिचरेण । वा अथवा । अकृपेण कृपारहितेन । केनचिदसुरेण असुरदेवेन । असुसदृश असूना प्राणाना सदृश समानः । मे मम । तनुम् कुमार । अहारि अह्नियत् । हृक् हरणे कर्मणि लुङ् । सशय ॥५६॥ इतीति । इति एव प्रकारेण । तर्कयन् विचारयन् । अग्री राजा । अङ्गभुवा तनुजेन । विकल रहितम् । सकल समस्तम् । सद सभाम् । जीर्णं शिथिलितम् । अरण्यमिव काननमिव । गणयन् विचारयन् । दयितया निजप्रियया । सहित युक्त । मुक्तकरुणार्तरव मुक्तया करुणया शोकरसेनार्त पोषितो रवो ध्वनिर्यस्मिन्

पहचान लिया, फिर सारी सभाको मूर्छित करके बड़े क्रोधसे उसे हर ले गया ॥५३॥ क्षण भरके बाद ही उस असुरकी मोहिनी विद्याके प्रभावसे उत्पन्न हुई मूच्छसि छुटकारा पाते ही वह राजा घबराकर ज्योही सभाकी ओर देखता है त्यों ही उसे पता लग गया कि राजकुमार गायब हैं । उसके बिना सारी सभा उसे सूनी मालूम पड़ने लगी ॥५४॥ मैं सारी सभाको चारों ओरसे देख रहा हूँ, किन्तु राजकुमार कहीं भी नहीं देख पड़ते । किसीने इन्द्रजाल-जादू फैला दिया है, धातुओमें विकार उत्पन्न हो गया है या मेरे मनमें ही कोई भ्रम उत्पन्न हो गया है ? ॥५५॥ अथवा जन्मान्तरके तीव्र वैरके कारण कोई मायावी और तीव्र क्रोधी राक्षस या असुर मेरे प्राण-प्रिय उस पुत्रको हर ले गया है ? ॥५६॥ इस तरह उसके मनमें नाना प्रकारके तर्क-वितर्क उठ रहे थे । पुत्रके बिना उसे सारी सभा पुराने जंगल सरीखी लगने लगी । इतनेमें उसकी रानी भी वहाँ जा पहुँची । उसके साथ वह दुःख भरे करुणाजनक शब्दोंमें

१ म^०केन । २ घ विभ्रमि । ३. म वाशुसदृश^४ । ४ = लब्धचेतन इत्यर्थः । ५ श स ईक्ष । ६ आ वीक्ष्ये । ७ आ लोक् । ८ श स अह्नियत् । = हृत इत्यर्थः ।

प्रविधाय^१ मामशरणं सहसा क्व मदङ्गदोर्ललित^२ हासि गतः ।
 लघु देहि दर्शनमहं हि विना भवतावलम्बितुमसूननलम् ॥५८॥
 अधिसूनु^३ लालनविधावहितेऽप्यमनोहरं तव मयाभिहितम् ।
 न कदाचिदप्यसदृशप्रणये किमकारणं मयि विरक्तिमगाः ॥५९॥
 वचनमृतैः सुखरसज्ञमिदं कुरु पूर्ववच्छ्रवणयोर्युगलम् ।
 अनिवन्धनाकुशलशङ्कितया किमुपेक्षसे पितरमाकुलितम् ॥६०॥
 यदि वा कुतश्चिदपि कारणतो मयि वत्स तेऽजनि निरादरता ।
 अनिमित्तमेव रहिता किमिमां जननीं प्रति प्रकृतिवत्सलता ॥६१॥

कर्मणि तत् । प्रललाप शुशोच । लघु व्यक्तायां वाचि लिट् ॥५७॥ प्रवीति । भो^४मदङ्गदोर्ललित^३ ममाङ्ग-
 दोष्णो.—ऊरुभुजयो ललित मनोहर । सहसा शीघ्रम् । मामशरण शरणरहितम् । प्रविधाय कृत्वा । क्व^५
 कस्मिन् । गतोऽसि यातोऽसि । हा हन्त । लघु शीघ्रम् । दर्शनं देहि प्रयच्छ । दुःखं दाने लोड्^६ । अहं हि
 भवता त्वया विना । असूनु प्राणान् । अवलम्बितुं धर्तुम् । अनलम् असमर्थो भवामि ॥५८॥ अधीति ।
 अधिसूनु सूनुपक्षिक् य अधिसूनु तस्मिन् पुत्रविषये । लालनविधौ लालनस्य बालकेत्या विधौ । अहितेऽपि
 हितरहितेऽपि । मया कदाचिदपि एकदापि । तव भवत । अमनोहरम् अमङ्गलवचनम् । अभिहित न
 भाषित न । असदृशप्रणये असदृशोऽप्राधारण प्रणय प्रीतिर्यस्मिन् तस्मिन् । मयि । अकारण कारण विना ।
 विरक्तिम् अप्रीतिम् । किम् अगा किम् अयासो^७ ॥५९॥ वचनेति । वचनमृतैः वचनान्येवामृतानि तैः ।
 इदम् एतत् । श्रवणयो कर्णयो । युगल द्वयम् । पूर्ववत् प्रथममिव । सुखरसज्ञ सुखस्यानन्दस्य रसज्ञम् । कुरु
 विवेहि । अनिवन्धनाकुशलशङ्कितया अनिवन्धनमकारणमकुशल^८ कष्ट शङ्किततया^९ शङ्कनशीलत्वेन^{१०} । आकु-
 लित^{११} पोडितम् । पितर जनकम् । किमुपेक्षसे^{१२} किं कारणमुदासीन करोषि । ईक्षि^{१३} दर्शने लट् । रूपकम्
 ॥६०॥ यदांति । वत्स भो पुत्र । यदि वा, कुतश्चिदपि कस्मादपि । कारणत हेतो मयि, ते तव । निरादरता
 अप्रीतिता । अजनि अजायत । इमम् एताम् । जननीं मातर प्रति । प्रकृतिवत्सलता प्रकृत्या स्वभावेन

खूब जोर-जोरसे यों विलाप करने लगा—॥५७॥ हे मेरी गोद और हाथोके आभूषण;
 हाय, तुम मुझे अशरण बनाकर अचानक ही कहाँ चले गये ? मुझे शीघ्र ही दर्शन दो । तुम्हारे
 बिना अब मैं अपने प्राणोको धारण करनेमें असमर्थ हूँ ॥५८॥ वचनमे जब तुम स्वयं अपने
 लिए ही अहित करनेवाले खेल खेलने लगते थे, तब भी मैंने तुमसे कोई अप्रिय बात नहीं कही ।
 मैं तो तुमसे सदा असाधारण स्नेह करता आ रहा हूँ, फिर तुम अकारण ही मुझसे क्यों रूठ
 गये हो ? ॥५९॥ तुम अपने वचनमृतसे मेरे इन दोनों कानोको पहलेकी भाँति सुखी करो ।
 तुम्हारे बारेमें अकारण ही अकुशलकी आशङ्कासे तुम्हारा यह पिता व्याकुल हो रहा है । तुम
 इसकी उपेक्षा क्यों कर रहे हो ? ॥६०॥ हे बेटे ! यदि किसी कारणसे मेरे प्रति निरादरका
 भाव हो गया था, तो इस माँ से जो तुम्हारा स्वाभाविक वात्सल्य रहा, उसे यो ही क्यों छोड़

१ क ख ग घ म प्रविहाय । २ अ अयि सूनु । ३ एष टीकाकृदभिमतः पाठः, प्रतिषु
 तु 'मदङ्गदुर्ललित' इत्येव दृश्यते । ४ = कुत्र । ५ आ लिट् । ६ आ अयासि श स आयासि ।
 ७ = अमङ्गलम् । ८ = तच्छङ्कितया । ९ = तच्छङ्कनशीलत्वेन । १० = व्याकुलम् । ११ = किमुपेक्षा
 करोषि । १२ श स ईक्षि ।

गुणिनं मनोरथशताधिगतं निजचंशवारिधिविधुं विधिना ।
 हरता भवन्तमकूपेण मम क्षतमक्षियुग्ममुपदर्श्य निधिम् ॥६२॥
 पदवीमतीत्य तमसां तपता भुवनोदयाचलशिखामणिना ।
 रहितास्त्वया स्वजनवत्सल मे तिमिरावृता इव विभान्ति दिशः ॥६३॥
 दिनमद्य मे गतमनुत्सवतां शरणोज्झितोऽद्य मम बन्धुजन ।
 भवदीयदुःसहवियोगभवत्तनुदेहयष्टिरहमद्य मृतः ॥६४॥
 यशसः सुखस्य विभवस्य तथा महसस्त्वमेव मम हेतुरभूः ।
 व्रजता त्वया भुवनभूषण तद्व्यपहस्तितं सकलमेकपदे ॥६५॥

वत्सलता वात्सल्यम् । अनिमित्तमेव कारणरहितमेव । किं किंनिमित्तम् । रहिता त्यक्ता ॥६१॥ गुणिनमिति ।
 गुणिन गुणवन्तम् । मनोरथशताधिगत मनोरथाना मनोऽभ्योष्टाना शत्रुम् अनेकम् [तेन] अधिगतेमागतम् । निज-
 वशवारिधिविधु निजस्य स्वस्य वश एव वारिधिस्तस्य विधुरिव तम् । विधिना दैवेन । भवन्त पूज्य त्वाम् ।
 हरता अपहरता । अकूपेण दयारहितेन । निधि पद्मशङ्खादिकम् । उपदर्श्य दर्शयित्वा । अक्षियुग्मम् अक्षो-
 नयनयो युग्म युगलम् । क्षतम् अपकृतम् ॥६२॥ पदवीमिति । स्वजनवत्सल^३ । स्वस्य स्वकीयस्य जनेषु
 बन्धुषु वत्सलो वात्सल्ययुक्त (तत्सबुद्धौ हे स्वजनवत्सल) । तमसाम् अज्ञानानाम् । पदवीं मार्गम् ।
 अतीत्य^४ ब्रवा । तपता प्रज्वलता । ^५भुवनोदयाचलशिखामणिना ^६भुवनमेवोदयाचलस्तस्य शिखामणिश्चूडा-
 मणि^७ तेन । रूपकम् । त्वया भवता । रहिता त्यक्ता । दिशः ककुभ । मे मम । तिमिरावृता इव
 तिमिरेणान्धकारेणावृता व्याप्ता इव । विभान्ति विराजन्ते । भा दीप्ती लट् । उपमा ॥६३॥ दिनमिति ।
 मे मम । अद्य इदानीम् । दिन दिवस । अनुत्सवताम् । उत्सवरहितत्वम् । गत प्राप्तम् । अद्य इदानीम् ।
 मम मे । बन्धुजन बन्धुरेव जनस्तथोक्तः । शरणोज्झित शरणेन रक्षणेनोज्झितो रहित । भवदीयदुःसह-
 वियोगभवत्तनुदेहयष्टि भवदीयेन भवता जनितेन दुःसहेन सोढुमशय्येन वियोगेन वियोजनेन भवन्ती जायमाना
 तन्वी कृशा देहयष्टि शरीरयष्टिस्य स - भवज्जनितातिदुःसहेन वियोगेन कृशीभूतशरीरवानित्यर्थः ।
 अहम् अद्य इदानीम् । मृत^८ म्रियते स्म ॥६४॥ यशस इति । भुवनभूषण । भुवनस्य लोकस्य भूषणमलङ्कार
 (तत्सबुद्धौ हे भुवनभूषण) । मम मे । यशस कीर्ति । सुखस्य । विभवस्य संपद । तथा तेन प्रकारेण ।
 महस तेजस । त्वमेव भवानेव । हेतु कारणम् । अभू अभवः । व्रजता गच्छता । त्वया । एकपदे एकक्षणे ।

दिया ? ॥६१॥ बेटे, तुम गुणवान् हो, सैकड़ो मनोरथोंके बाद तुम मुझे प्राप्त हुए, और इस
 वश रूपी समुद्रके लिए तुम साक्षात् चन्द्रमा हो । निर्दय विधाताने तुम्हारा हरण करके तो जैसे
 निधि दिखलाकर मेरी दोनों आँखें ही फोड़ डाली हैं ॥६२॥ जैसे अन्धकारको हटाकर तपने-
 वाले और उदयाचलके शिखरपर उसके चूडामणि सरीखे प्रतीत होने वाले सूर्यके बिना समस्त
 दिशाओमें अन्धकार फैल जाता है, वैसे ही अज्ञानके अन्धकारको दूरकर ज्ञानका प्रकाश फैलाने
 वाले, शत्रुओंको सन्ताप देने वाले और उदयाचलकी भाँति उन्नत ससार (मानव समाज)के
 मस्तकपर चूडामणिका स्थान पानेवाले तुम्हारे बिना सभी दिशाओमें अन्धकार दिखाई दे रहा
 है ॥६३॥ आजसे मेरे दिन उत्सव रहित हो गये हैं, आजसे मेरे परिवारके लोग अशरण हो
 गये हैं और हे बेटे ! तेरे असह्य वियोगसे मेरा शरीर सूखकर लकड़ी हुआ जा रहा है । ऐसी
 अवस्थामें मैं अब मरा ॥६४॥ हे बेटे ! तुमसे ससारकी शोभा रही, इसलिए तुम उसके भूषण
 थे, और मेरे यश, सुख, ऐश्वर्य तथा तेजके तुमही एक कारण थे । तुम्हारे चले जानेसे वे सब

१ = प्राप्तम् । २ = विधुश्चन्द्र । ३ आ^०वत्सलम् । ४ स^०वत्सल । ५ = उत्लङ्घ्य ।
 ६ श स भवतो^० । ७ श स भवन^० । ८ आ श स^०मणिरिव । ८ = हतः ।

ललितभ्रु लोचनयुगं^१ वदनं तुहिनद्युतिद्युति वचो मधुरम् ।
 भवदीयमङ्ग तदशेषमगान्मम पाप्मभिः स्मरणगोचरताम् ॥६६॥
 अपि^२ तद्भवेद्दिनमपुण्यवत्. परमोत्सवं पुनरपीह मम ।
 विषयत्वमेष्यति विलोचनयोस्तव वत्स यत्र मुखपङ्कग्रहम् ॥६७॥
 किमभूदमीष्वपि न वत्सलता स्वसुहृत्सु काचन कठोरधिया ।
 गमनोत्सुकेन सहपांसुरता^३ यदि मे त्वया दयित नालपिताः ॥६८॥
 निजभर्तृदुर्व्यसनदुःखचितं शरणोज्झितं प्रविलपन्तमिमम् ।
 सपदि प्रदर्शितपदाम्बुग्रहः सुखिनं कुरुष्व नृपभृङ्गचयम् ॥६९॥

तत्सकल तत्सर्वम् । व्यपहस्तित । निराकृतम् ॥६५॥ ललितेति । अङ्ग भो पुत्र । ललितभ्रु ललिते मनोहरे भ्रुवौ नयनपताके यस्य तत् । लोचनयुग लोचनयोर्युग युगलम् । तुहिनद्युतिद्युति^४ तुहिनद्युतिश्चन्द्रस्तस्येव द्युति कान्ति र्यस्य तस्य सबोधनम् । वदन मुखम् । मधुर^५ माधुर्यम् । वच वचनम् । तदशेष तत्सकलम् । मम मे । पाप्मभि पापै । स्मरणगोचरता स्मरणस्य चिन्ताया गोचरता विषयताम् । अगात् अगमत् । इण् गतो लुङ् । उमा ॥६६॥ अशीति । भो वत्स भो पुत्र । यस्मिन् दिवसे । तव भवत । मुखपङ्कग्रह मुखमेव पङ्कग्रह कमलम् । मम मे । विलोचनयोर्नयनयो । विषयत्व गोचरत्वम् । एष्यति यास्यति । पुनरपि पश्चादपि । इह प्रदेशे । अपुण्यवतोऽपि पुण्यरहितस्यापि । तद्दिन तदह । परमोत्सवं परमोत्सवेन युक्तम् । भवेत् स्यात् । भू सत्ताया लुङ् ॥६७॥ किमिति । यदि यत् यस्मात् कारणात् । कठोरधिया कठोरा निष्ठुरा धीर्यस्य तेन । गमनोत्सुकेन गमने प्रयाणे उत्सुकस्तेन । त्वया भवता । सहपांसुरता सहपासु-क्रोडिता । इमे एते । नालपिता नाभाषिता । दयित भो पुत्र । अमीषु एतेषु । स्वसुहृत्स्वपि स्वस्य तव सुहृत्स्वपि मित्रेष्वपि । काचन वत्सलता वात्सल्यम् । किं नाभूत् किं निमित्त नाभवत् । भू सत्ताया लुङ् ॥६८॥ निजेति । निजभर्तृदुर्व्यसनदुःखचित निजाना स्वेषा भर्तु प्रभोर्दुर्व्यसनेन दुःसहेन व्यसनेन^६ विपत्त्या दुःखेन कष्टेन चित युक्तम् । शरणोज्झित शरणेन रक्षणेनोज्झित रहितम् । प्रविलपन्त प्रलाप कुर्वन्तम् । इमम् एनम् । नृपभृङ्गचय नृपा एव भृङ्गास्तथोक्तास्तेषा चय समूहम् । सपदि शीघ्रम् । प्रदर्शितपदाम्बुग्रह प्रदर्शित पदमेवाम्बुग्रह कमल येन स । सुखिनं सुखयुक्तम् । कुरुष्व विधत्स्व । हुक्कुम् करणे लोट् । रूपकम् ॥६९॥

भी एकदम चले गये ॥६५॥ बेटे ! तुम्हारे सुन्दर भौवाले नेत्र, चाँद-सा चमकता हुआ चेहरा और मधुर वचन—ये सब मेरे प्रचुर पापकर्मके उदयसे अब केवल स्मृतिके विषय बनकर रह गये हैं—अब केवल उनकी स्मृति ही शेष रही है ॥६६॥ बेटे ! मुझ पापीको क्या फिर भी कभी वह उत्सवका दिन आयगा, जब मैं तेरे मुखकमलको इन आँखोंसे देखूँगा ? ॥६७॥ प्यारे बेटे ! अच्छा, हम लोगोकी बात जाने दो, पर जिनके साथ तुम बचपनमे घूलिमे खेलते रहे, क्या उन मित्रोंसे भी तुम्हे स्नेह नहीं था, जो तुमने अपनी बुद्धिको इतना कठोर कर लिया कि जानेके लिए उत्सुक होकर उनसे भी कुछ नहीं कह गये । ॥६८॥ यह राज-वर्ग-रूपी भ्रमरमण्डल अपने स्वामी (तुम्हारे)के इस सङ्कटसे अत्यन्त दुःखी हो रहा है और अपनेको अशरण समझकर विलापकर रहा है । इसे अपने चरण कमलोका दर्शन देकर सुखी करो ॥६९॥

१ मं भ्रुलोचनं । २ अ अयि । ३ अ सहपाशुं । म सह पाशुं । ४ = तुहिनद्युतिश्चन्द्रस्तस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत् । ५ = माधुर्योपेतम् । ६. आ मनिता ।

येयदशोकोकमनकातपलप्रविष्टमस्य समुपोग पुनः ।
 भय घटस वाग्भयजनाधुनीपयसो निदासतमयः महसा ॥७०॥
 सुगमोक्तद्वपरिविशमनाः प्रत्यपश्रिनि प्रवसवाग्जलः ।
 क्षणमाभिमन्त्रयितुं जगृहे परिमृष्टांया स रूपयेव नृप ॥७१॥
 मध्येधरक्षन्धनेचनाचैः क्षणादुपायेरपनीनमृत्युः ।
 व्यलोक्यधारणमन्तरिक्षे यति तपोभूषणनामधेयम् ॥७२॥
 प्रधानमिन्योः परिधेयमाजस्तुतामनुपाङ्गदद्या परीतम् ।
 तदा तमुद्गीयमुदोशमाणा सर्वा ममा विस्मयमाजगाम ॥७३॥

यदिति^१ । यः भोः पुनः । मृत् । अयमशोकाकमनकातपलप्रविष्टम्^२ अथ ह्य शोकाकमनका, शोको दुःख स
 एव मनकातो यदाशम्यते तत्रैव मनकेन प्रविष्टमेवितम् । अथ पुनरपि । वाग्भयजनाधु-
 नीपयसः वाग्भया एव जायमानमृत्वा धुनी गरी मत्वा, पदप्रत्ययः । पुनः पदवात् । महसा शोभन् ।
 तदुत्तरं ममोपमागम्य । निदासतमयः क्षीयमानः । मय मृत्वा । मृ मत्वादां लोट् । ७०॥ सुगति
 सुगमोक्तद्वपरिविशमनाः सुगम्य पुनरपि कोटि स एव जगृह सत्यं तेन परिविश्रं मित्रं^३ मनो मय स ।
 [स] नृप अत्रिन्धेय । सत्यं प्रवसवाग्जलम् । 'वागाररणी स्पर्शो' इति द्वितीया । आदि मन शोभन् ।
 अन्तरिक्षे निवारयितुम् । गृहमेव^४ इत्यादिपदेन । परिमृष्टांया महामृष्टेया । जगृहे गृहीत । गृहं
 उपादाने^५ कर्मणि लिट् । रूपकम् ॥७१॥ मध्येति । मय मृष्टान्तरम् । चन्दनतेजनादे चन्दनस्य योग्य-
 जलस्य सेवनादे, सेवनादिभिः । उपादे कारणे । सानात् अश्वमाणात् । अन्तोत्तमृष्टं अन्तोठा मूर्च्छा
 यस्य ग. । ईदृशं मृत्नि । तपोभूषणनामधेयं तपोभूषणमिति (तपोभूषण इति) नामधेयमभिधानं यस्य
 तम् । चारण चारणद्विधापत्तम् । यति मुनिम् । अश्विदो अश्वानो । अश्वोक्तद्वं अश्वम् । लोहृन् दधेने
 निबन्तास्तत् ॥७२॥ प्रधानमिति । परिधेयमाज परिधेयमाभिप्रायः । इदोश्चन्द्रस्य । तुमां ममानं (समतान्) ।
 दद्यात् पश्यतम् । अनुपमाङ्गना अनुपमा निरुपमा अङ्गस्य देशस्य दद्यात् कायसा । परिविश्रितं च चारण-
 मुनिम् । तथा गरवतिषोक्षणप्रकारेण । उद्गीयम् उद्गता घोडा यस्मिन् कर्मणि क्त् (तथा) । उदोशमाणा
 विलोकमाना । सर्वा सद्यः । ममा सद्यः । विस्मयम् आश्चर्यम् । आश्रयाम आश्रयो । गम् गतो लिट् ।

बेटे ! तुम्हारे जानेसे बन्धुओंके ऊपर असह्य शोकके बादल छा गये हैं, शोकके बादलोंके
 छा जानेके इस अवसर (वर्मात)पर उन (बन्धुओं)की अश्रुनदीमें बाढ़ आगई है । उसे सुखानेके
 लिए तुम शीघ्र ही आकर ग्रीष्म ऋतु वन जाओ ॥७०॥ पुनः फिरहके शोक रूपी कटिने चुभकर
 राजाके कीमल हृदयमें घाव कर दिया, जिससे वह इस तरह विलाप करते-करते रोने लगा और
 उसकी अश्रुजलकी धारा वेगसे बहने लगी । इस अवसरपर मानो मानसिक व्यथाको दूर करने-
 के लिए मूर्च्छाने दयासे उसे अपने अधीन कर लिया—वह मूर्च्छित हो गया ॥७१॥ इसके
 पदवात् चन्दन-सेचन आदि शीतोपचारसे कुल ही क्षणोंमें मूर्च्छाके दूर होते ही उसने आकाशमें
 तपोभूषण नामके चारणमुनिको देखा ॥७२॥ चारों ओर उनके शरीरको अनुपम प्रभा फैल
 रही थी, उसके बीचमें वे कान्तिमण्डलके बीचो—बीच पूर्णमासीके चन्द्रमाकी भाँति दृष्टिगोचर
 हो रहे थे । सारी सभा गर्दन उठाकर उनकी ओर देखने लगी, जिससे उसे बड़ा आश्चर्य

१ अ यदशोक शोक । २ अ रिक्तात् । ३ आ श स यदिति । ४ आ श स 'जलप्रवृद्धम् ।
 ५. श स क्षिन्न । ६ = स नृप कृपयेव कृष्णयेव । ७. आ गृहि उपादाने । ८ श स कोटि ।
 ९. श स 'पयुतस्य ।

प्रलापिनीशे करुणार्द्रभावं बिम्बं किमेतद्गतमुष्णरश्मेः ।
 वितर्कमेवं जनयञ्जनानां जवेन जज्ञे स नृपान्तवर्ती ॥७४॥
 संदर्शनादेव तदा महर्षेस्तपोमयेन ज्वलतोऽङ्गधाम्ना ।
 स भूभृतः पुत्रवियोगजन्मा जगाम शोकः सहसा कृशत्वम् ॥७५॥
 न यावदद्यापि पवित्रपांसू निषीदतस्तच्चरणौ धरण्याम् ।
 ससंभ्रमं तावदुपेत्य भूपः प्रसारयामास निजोत्तरीयम् ॥७६॥
 अर्घ्यादिकां सम्यगवाप्य पूजां ससंभ्रमेणोपहितां जनेन ।
 स्वहस्तदत्तं नृवरेण पश्चादलंचकारोन्नतमासनं सः ॥७७॥
 न तस्य तावानसुसंनिभस्य सूनोर्वियोगेन बभूव शोकः ।
 यावान्भुवो भर्तुरभूतपूर्वो मुनीश्वराभ्यागमनेन तोषः ॥७८॥

उपमा ॥७३॥ प्रकापनीति^१ । ईशे राज्ञि । प्रलापिनि प्रलापयुक्ते^३ सति । करुणार्द्रभाव करुणया दययार्द्रभाव मृदुभावम् । उष्णरश्मे सूर्यस्य । गत यातम् । एतद् इदम् । बिम्ब मण्डल किम् । एव प्रकारेण । जनानां लोकानाम् । वितर्कं विचारम् । जनयन् उत्पादयन् । स मुनिः । जवेन शीघ्रम् । नृपान्तवर्ती नृपस्य राज्ञोऽन्तवर्ती समीपवर्ती । जज्ञे जायते स्म । जनैर्द् प्रादुर्भावे लट् । सशयः ॥७४॥ सददर्शनादिति । तपोमयेन तगोत्रेण । अङ्गधाम्ना देहकान्त्या । उज्ज्वलत [ज्वलत] प्रकाशमानस्य । महर्षे. महामुनेः । सददर्शनादेव समीक्षणदेव । तदा तत्समये । भूभृत भूपस्य । पुत्रवियोगजन्मा पुत्रस्य सूनोर्वियोगेन जन्मा (जन्म यस्य) जात । स. शोक दुःखम् । सहसा शीघ्रम् । कृशत्व काश्यम् । जगाम ॥७५॥ नेति । अद्यापि इदानीमपि । पवित्रपासू पवित्र पासु^४ धूलि रंयोस्तौ । तच्चरणौ तस्य मुनेश्चरणौ पादौ । धरण्या भूमौ । यावत् पर्यन्तं न निषीदत न तिष्ठतः । तावत्पर्यन्तं ससंभ्रम सभ्रमसहित यथा तथा । भूप भूपतिः । उपेत्य समीप गत्वा । निजोत्तरीयम् उपरिधृतदुकूलवस्त्रम् । प्रसारयामास प्रस्तारयामास ॥७६॥ अर्घ्येति । ससंभ्रमेण सभ्रमयुक्तेन । जनेन परिजनेन । उपहिताम् आनीताम्^५ । अर्घ्यादिकां सत्कारपूर्विकां^६ । पूजाम् अर्चनाम् । सम्यगवाप्य प्राप्य । पश्चात् पुन । नृवरेण नरपतिना । स्वहस्तदत्त स्वस्य हस्तेन पाणिना दत्त वित्तीर्णम् । उन्नत प्राशु^७ । आसन विष्टरम् । स चारणमुनि । अलंचकार अलकरोति स्म ॥७७॥ नेति । भुव. भूमे । भर्तु प्रभोः । मुनीश्वराभ्यागमनेन मुनीन्द्राभ्यागमनेन । अभूतपूर्वः पूर्वमभूतोऽभूतपूर्व । यावान् यन्मानमस्य यावान् । 'यत्तद्' इति घतु-प्रत्यय । तोष सतोष । बभूव भवति स्म । तस्य असुसंनिभस्य असूना प्राणाना

हुआ ॥७३॥ उन्हे बडे वेगसे राजाके निकट आते देखकर लोगोके मनमे यह तर्क उत्पन्न हो रहा था कि इसके विलापसे दयार्द्र होकर कही सूर्यका बिम्ब तो नहीं उतरता चला आ रहा है ? कुछ ही क्षणोमे वे राजाके निकट जा पहुँचे ॥७४॥ महर्षिके शरीरपर तपका तेज था । उससे वे प्रज्वलित अग्नि सरीखे प्रकाशमान हो रहे थे । उनके दर्शन पाते ही राजाका पुत्र-वियोगसे उत्पन्न हुआ शोक एका-एक कम हो गया ॥७५॥ धूलिको भी पवित्रकर देनेवाले उनके चरण अभी पृथ्वीपर पहुँच ही नहीं पाये थे कि राजाने शीघ्र ही उनके निकट जाकर अपना दुपट्टा बिछा दिया ॥७६॥ राजाके पास उस समय जो लोग उपस्थित थे, वे शीघ्र ही अर्घ आदि सामग्री ले आये । इसके पश्चात् मुनिराजके विराजनेके लिए राजाने स्वयं अपने हाथसे ऊँचा आसन दिया । उसे उन्होंने अलङ्कृत किया—वे उसपर बैठ गये ॥७७॥ अपने प्राण-प्रिय पुत्रके वियोगसे राजाको उतना शोक नहीं हुआ, जितना मुनिराजके पधारनेसे सन्तोष

१ म धारिण्याम् । २. श स प्रलापेति । ३ श स प्रलापे विप्रलापयुक्ते । ४ आ पवित्रपासु ।

५ आ श स आनीताम् । ६ = अर्घ्यादिसामग्र्योपमेताम् । ७ श स प्राशुम् ।

अस्पृष्टपांसू अपि खेचरत्वात्कृतादरः शान्त्युदकार्यमेव ।
 प्रक्षालयामास मुनीन्द्रपादौ नृपः पयोभिः प्रमदाश्रुमिश्रैः ॥७९॥
 तस्मिन्नधीताशिपि साधुमुख्ये सप्रश्रयां वाचमुवाच भूपः ।
 दन्तांशुभिः कुन्ददलैरिवासौ समर्चयन्पादयुगं तदीयम् ॥८०॥
 जातोऽहमद्येन्दुसमानकीर्तिर्धन्यः कृतार्थो जगतश्च मान्यः ।
 यदभ्युपेतो मदनुग्रहार्थी मनोरथस्यापि भवानभूमिः ॥८१॥
 न काचिदीहा कृतकृत्यभावाच्च च क्वचित्प्रेम समत्वयोगात् ।
 इयं हि कल्याणकरी प्रवृत्तिर्जगद्धितायैव भवादृशानाम् ॥८२॥

सनिभस्य समानस्य । वियोगेन वियोजनेन । तावान् तन्मात्र(तन्मान-)मस्य तावान् तत्प्रमाण । शोक दुःखम् । न बभूव ॥७८॥ अस्पृष्टेति । कृतादर^१ विहितप्रीति । नृप अजितजय । खेचरत्वात् आकाशचरत्वात् । अस्पृष्टपासू अस्पृष्ट पासुर्वूलि यंयो (याम्या) तो । अपि । मुनीन्द्रपादौ मुनीन्द्रस्य पादौ चरणौ । प्रमदाश्रुमिश्रैः प्रमदादानन्दाज्जातेनाश्रुणा नेत्रोदकेन मिश्रयुवतैः । पयोभिः सलिलैः । शान्त्युदकार्यमेव शान्तिसलिलनिमित्तमेव । प्रक्षालयामास प्रक्षालयतिस्म । क्षल शौचकर्मणि लिट् ॥७९॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् साधुमुख्ये मुनौ । अधीताशिपि प्रोक्ताशीर्वादौ सति । असौ भूप अजितजयभूपति । कुन्ददलैरिव कुन्दस्य माद्यस्य दलैरिव पुष्पैरिव । दन्तांशुभिः दन्तकान्तिभिः । तदीय तस्येदं तदीयम् । पादयुग पादयो-
 युग द्वन्द्वम् । समर्चयन् पूजयन् । सप्रश्रया विनययुताम् । वाच वचनम् । उवाच ब्रवीतिस्म । द्यू व्यस्ताया वाचि लिट् । 'अस्ति—' इत्यादिना वचादेश । उपमा ॥८०॥ जात इति । मनोरथस्य अभिलाषस्य । अभूमि अनिवासोऽपि । मदनुग्रहार्थी ममानुग्रहार्थी उपकारे प्रीत । भवान् त्वम् । यत् अभ्युपेत आगतवान् । (तत्) अद्य ह्वानीम् । अहम् इन्दुसमानकीर्ति इन्दोदचन्द्रस्य समाना कीर्तयस्य स । धन्य^३ धन लब्धो धन्य । कृतार्थ संपूर्णप्रयोजन । जगतश्च लोकस्य (च) मान्य पूज्य । जात^४ जायते स्म ॥८१॥ नेति । कृतकृत्यभावात् निष्पन्नकार्यत्वात् । काचिद् ईहा वाञ्छा । न न भवति । समत्वयोगात् समत्वस्य समानपरिणाम योगात् । क्वचित् कस्मिंश्चित् । प्रेम राग । न च न भवति । भवादृशानां त्वादृशानाम् । कल्याणकरी मङ्गलकरी ।

हुआ । ऐसा सन्तोष अपने जीवनमें उसे पहली बार हुआ ॥७८॥ आकाशचारी होनेसे मुनि-
 राजके चरणोको यद्यपि धूलि छू भी नहीं सकी थी, किन्तु फिर भी केवल शान्ति-जलके लिए
 ही राजाने उनका आदरपूर्वक जलसे प्रक्षाल किया । प्रक्षाल करते समय उसकी आँखोंसे
 हर्षाश्रु प्रवाहित हो रहे थे ॥७९॥ इसके बाद मुनिराजने राजाको आशीर्वाद दिया । आशीर्वाद
 पाकर वह कुन्दपुष्पोंके समान अपने दातोंकी किरणोंसे मानो उनके चरणोंकी अर्चना करता
 हुआ विनम्र शब्दोंमें यो कहने लगा—॥८०॥ मुनिराज ! आज मेरी चन्द्रमाके समान निर्मल
 कीर्ति उत्पन्न हो गई है, मैं धन्य, कृतकृत्य और लोकमान्य हो गया हूँ, क्योंकि केवल मेरे ऊपर
 अनुग्रह करनेके लिए आप यहाँ पधारे हैं । मैं तो कभी इसकी आशा भी नहीं कर सकता
 था, क्योंकि आपको ऐसा कोई मनोरथ नहीं हो सकता, जिसकी पूर्तिके लिए आप मेरे ऐसे
 व्यक्तिके घर पधारें ॥८१॥ आपको अब कोई कामना नहीं, क्योंकि आप कृतकृत्य हो चुके
 हैं, और आपको किसीसे राग नहीं, क्योंकि आप सभीके प्रति समभाव रखते हैं । किन्तु फिर
 भी आप जैसे महर्षियों की यह भ्रमण करनेकी प्रवृत्ति केवल लोकहितके लिए ही हुआ करती

१ म समत्व^१ । २ = विहितादर । ३ = पुण्यवान् । 'सुकृती पुण्यवान् धन्य' इति हेम ।

४ आ श स जातेति । = सवृत्तः ।

निमज्जतो मे परिमूढबुद्धेरेत्रंनिधे बन्धुवियोगदुःखे ।
 मनः समुच्छ्वासि कृतं त्वयैव त्वं बान्धवेभ्योऽपि यतोऽसि बन्धुः ॥८३॥
 इति श्रुतिह्लादि वचो ब्रुवाणं महोपतिं भक्तिभरावनम्रम् ।
 जगाद भव्याम्बुरुहैकभानुर्मुनिर्मनोहारिभिरुक्तिभेदैः ॥८४॥
 नराधिप त्वां प्रियविप्रयुक्तं विलोक्य दिव्येन विलोचनेन ।
 गुणानुरागादहमागतोऽस्मि गुणेषु केषां न मनोऽनुरक्तम् ॥८५॥
 श्रुतान्वितस्यान्त्यशरीरभाजस्तत्त्वावबोधक्रममाणबुद्धेः ।
 भवस्थितिस्ते विनिवेद्यमाना शतक्रतोर्नाककथेव भाति ॥८६॥

इयम् एषा । प्रवृत्ति प्रवर्तनम् । जगद्धितायैव जगतो हितायैव उपकारायैव ॥८२॥ निमज्जत इति । एवं-
 विधे एवविधा यस्य तस्मिन् । बन्धुवियोगदुःखे बन्धुवियोगाज्जाते दुःखे । निमज्जत^१ निमज्जस्य ।
 परिमूढबुद्धेः परिमूढा भ्रान्ता बुद्धिर्मति र्यस्य तस्य । मे मम । मन मानसम् । यतः यस्मात् । त्वयैव भवतैव ।
 समुच्छ्वासि सतोषयुक्तम् । कृत^२ क्रियते स्म । (ततः) त्वं भवान् । बान्धवेभ्योऽपि बन्धुभ्योऽपि । बन्धु
 अधिकबन्धु । असि भवसि । अस भुवि लट् ॥८३॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण । श्रुतिह्लादि श्रुतेः
 कर्णस्य ह्लादि सुखकारि । वच वचनम् । ब्रुवन्त निगदन्तम् । भक्तिभरावनम्र भक्त्या भरो भारस्तेन नमती-
 त्येव शील (नमतीत्येवं शील, तम्) । 'नम्कम्—' इत्यादिना शीलार्थे र-प्रत्ययः । महोपतिम् अजितजय-
 भूपतिम् । भव्याम्बुरुहैकभानु भव्या विनेयजनास्त एवाम्बुरुहाणि कमलानि तेषामेको मुख्यो भानुरिव
 प्रवर्तमानः । मुनि यतीन्द्र । मनोहारिभिः मन सतोषकारिभिः । उक्तिभेदैः वचनविशेषैः । जगाद गदति स्म ।
 रूपकम् ॥८४॥ नरेति । नराधिप नरपते । प्रियविप्रयुक्त प्रियेण पुत्रेण विप्रयुक्त वियोगसहितम् । त्वा
 भवन्तम् । दिव्येन दिव्यरूपेण । विलोचनेन ज्ञानेन । विलोक्य दृष्ट्वा । गुणानुरागात् गुणेष्वनुरागात् । अहम्
 आगतः आयात । अस्मि भवामि । गुणेषु^३ केषां^४ पुरुषाणाम् । मन मानसम् । अनुरक्त प्रीत न, अपि
 त्वनुरक्तमेव । अर्थान्तरन्यास ॥८५॥ श्रुतेति । श्रुतान्वितस्य श्रुतेन शास्त्रेणान्वितस्य युक्तस्य । अन्त्यशरीर-
 भाजः अन्त्य चरम शरीर भजतीत्यन्त्यशरीरभाक् तस्य । तत्त्वावबोधक्रममाणबुद्धेः तत्त्वावबोधे तत्त्वपरिज्ञाने
 क्रममाणा वर्तमाना बुद्धिर्यस्य तस्य । ते तव । विनिवेद्यमाना ज्ञाप्यमाना । भवस्थितिः भवस्य ससारस्य
 स्थिति । शतक्रतो देवेन्द्रस्य । नाककथेव नाकस्य स्वर्गस्य कथेव कथनमिव—इन्द्रो यथा सुरलोकस्वरूप स्वत-

है ॥८२॥ मुनिराज । मैं ऐसे पुत्रवियोगके दुःख-समुद्रमें डूब रहा था कि मेरी बुद्धि सर्वथा
 मूढ़-विचारशून्य हुई जा रही थी, इतनेमें आपका समागम हो जानेसे मेरा मन सुखकी श्वास
 लेने लगा है । आपके आनेसे ही मेरा मन सन्तुष्ट हुआ है जिससे यह स्पष्ट ही समझ गया हूँ
 कि आप बन्धुओसे भी बढकर बन्धु हैं ॥८३॥ कानोको आनन्द देनेवाले इन मधुर वचनोंको
 मुनिराजसे कहकर वह राजा मौन हो गया । मुनिराजके सामने वह भक्तिसे नम्र होकर बैठ
 गया इसके पश्चात् वे मुनिराज, जो भव्यजीवरूपी कमलोको आनन्द देनेके लिए एकमात्र सूर्य थे,
 मनोहर शब्दोंमें इस प्रकार बोले—॥८४॥ राजन् । अपने दिव्यनेत्र-अवधिज्ञानसे तुम्हें पुत्रसे
 वियुक्त जानकर मैं यहाँ तुम्हारे गुणोंके ऊपर अनुराग होनेसे आया हूँ । गुणोंके ऊपर किनका
 मन अनुरक्त नहीं होता ? ॥८५॥ राजन् । तुमने शास्त्रोंका परिशीलन किया है, तुम्हारी
 बुद्धि तत्त्वज्ञानकी प्राप्तिमें लगी हुई है और तुम चरम शरीरी हो—तुम इसी जन्ममें मुक्ति
 पा लोगे । अतएव तुम्हें ससारकी स्थिति बताना इन्द्रको स्वर्गकी कथा सुनानेके समान मालूम

१ म सुलोचं । २ = कृतः । ३. - न्वितम् । ४. आ गुणेषु । = गुणेषु गुणवत्सु वा ।
 ५. श स तेषाम् ।

अनिष्टयोगप्रियविप्रयोगौ साधारणौ सर्वशरीरभाजाम् ।
 इत्यात्मबुद्ध्या विगणय्य विद्वान्न खेदयत्यात्ममनो विषादैः ॥८७॥
 अर्हस्यतस्त्वं प्रविधातुमेनं शरीरसन्तापकरं न शोकम् ।
 विपत्सु दैवोपनिबन्धनासु प्रखिद्यते कातरधीर्न धीरः ॥८८॥
 विशङ्कमानोऽकुशलं तनूजे खेदं महोमण्डन मा च यासी १ ।
 संयोज्यसि २ त्वं दिवसैः क्रियद्भिः समृद्धिभाजा निजनन्दनेन ॥८९॥
 इति गिरमभिधाय निश्चितार्थं गतवति तत्र निजाश्रमं मुनीन्द्रे ।
 स निखिलमकृताह्लिकं विधेयं प्रहितनरेन्द्रनियोगिमन्त्रिवर्गः ॥९०॥

एव पुरोपदेश विनैव जानाति तथा त्वमपि ससारस्वरूप सर्वं जानासीत्यभिप्रायः । भारती भाषा (?) । भाति ।
 उपमा ॥८६॥ अनिष्टेति । सर्वशरीरभाजा सर्वेषां शरीरभाजा ससारिणाम् । अनिष्टयोगप्रियविप्रयोगौ अनिष्ट-
 स्याहितवस्तुनो योगश्च सबन्धश्च प्रियस्येष्टवस्तुनो विप्रयोगश्च वियोगश्च तौ । साधारणौ समानौ । इति
 एव प्रकारेण । आत्मबुद्ध्या स्वस्य बुद्ध्या । विगणय्य विचार्य । विद्वान् ज्ञानी । आत्ममनोविषादैः आत्मन
 स्वस्य मानसशोकैः ३ । न खेदयति न पोडयति । खिदि दैन्ये ४ लट् ॥८७॥ अर्हस्येति ५ । अत एतस्मात् ६ । त्वं
 भवान् । शरीरसन्तापकरं शरीरस्य सन्तापकरं दाहकरम् । एनं शोकं दुःखम् । प्रविधातुं कर्तुम् । नार्हसि न
 समर्थोऽसि । दैवोपनिबन्धनासु दैवमदृष्टमेवोपनिबन्धन कारणं यासां तासु । विपत्सु विपत्तिषु । कातरधी
 कातरा भीता धीर्यस्य सः । प्रखिद्यते विषादं करोति । धीरः विद्वान् न प्रखिद्यते । खिदि दैन्ये लट् ।
 अर्थान्तरन्यासः ॥८८॥ विशङ्केति । महोमण्डनं भो भूमितिलकः । तनूजे तनये । अकुशलं कष्टम् (अमङ्गलम्)
 विशङ्कमानः शङ्कां कुर्वन् । खेदं दुःखम् । मा च (मा स्म) यासी मा गा । या प्रापणे लुङ् । समृद्धिभाजा
 समृद्धिं भजतीति समृद्धिभाक् तेन । निजनन्दनेन निजस्य स्वस्य नन्दनेन पुत्रेण । क्रियद्भिः कतिपयैः । दिवसैः
 दिनैः । त्वं भवान् । संयोज्यसि सबन्धं प्राप्स्यसि । गुज्ज् योगे कर्मणि लृट् ॥८९॥ इतीति । तत्र तस्मिन् ।
 निश्चितार्थं निर्णीताभिप्रायाम् । गिरं वाचम् । इति उक्तप्रकारेण । अभिधाय वदीर्य । मुनीन्द्रे मुनीश्वरे ।
 निजाश्रमं निजस्य स्वस्याश्रमं स्थानम् । गतवति यातवति सति । प्रहितनरेन्द्रनियोग [गि] मन्त्रिवर्गः
 प्रहितो विभजितो नरेन्द्राणां भूपानां नियोग [गि] पुरुषाणां मन्त्रिणां वर्गं समूहो येन सः । स राजा ।
 निखिलं सकलम् । आह्लिकं दिने प्रवर्तमानम् । विधेयं कार्यम् । अकृतं अकरोत् । दुक्कलकरणे लुङ् ॥९०॥

होता है । जिस प्रकार इन्द्रस्वर्गकी स्थितिको स्वयं जानता है इसी प्रकार तुम भी ससारकी
 स्थितिको स्वयं जानते हो ॥८६॥ इस ससारमें जितने शरीरधारी-प्राणी हैं, उन सभीके साथ
 इष्ट वियोग और अनिष्ट सयोग समान रूपसे लगे हुए हैं, यह अपनी बुद्धिसे सोचकर बुद्धिमान्
 मनुष्य विषादसे अपने मनको खिन्न नहीं करते ॥८७॥ अतः तुम्हें शोक करना उचित नहीं,
 क्योंकि शोक करनेसे शरीरमें सन्ताप होता है, लाभ तो कुछ होता नहीं । पूर्वोपार्जित कर्मोंके
 कारण विपदाएँ आती हैं । उनके आने पर कायर पुरुष ही खिन्न होते हैं, न कि धीर-वीर
 ॥८८॥ राजन् ! तुम इस भूमिके भूषण हो—तुमसे इसभूमिकी शोभा है । अपने पुत्रके वारेमें
 अकुशलकी आशङ्कासे खिन्न न होओ । थोड़े ही दिनोंमें अपने समृद्धिशाली पुत्रसे तुम्हारी
 भेट होगी । ८९॥ निश्चित अर्थसे भरे वचन कहकर मुनिराजने उधर अपने इष्ट स्थानकी ओर
 प्रस्थान किया, और इधर राजाने भी वहाँ उपस्थित राजाओ, अधिकारियों और मन्त्रियोंको

१ क ख ग घ मावयासी । मु० मा स्म यासी । २ क ख ग घ संयोज्यसे । म संयुज्यसे ।
 ३. = विषादैः मानसशोकैः । आत्ममनः । आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तम् । ४ श स खेदि । ५ श स अर्हसीति ।
 ६ आ तस्मात् । = अतः अस्मात् कारणात् । ७ श स लृङ् ।

दिनैरल्पैरेव प्रथितगुणराशेस्तनुभुवो
विदित्वा संयोगं परममुदयं चोग्रमहसः ।
पठद्बन्दिनातस्तुतशशिकलाशुभ्रयशसा
सुखं तस्थे राज्ञा मुनिवचनविश्वस्तमनसा^१ ॥६१॥

॥ इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥५॥

दिनैरिति । प्रथितगुणराशेः प्रथितो गुणानां राशिः समूहो यस्य तस्य । उग्रमहसः उग्रस्तीव्रो (उग्रं तीव्रं) महः प्रातापो यस्य तस्य । तनुभवः कुमारस्य । अल्पैरेव स्तोकेरेव दिनैः । संयोगः समेलनम् । परमम् उत्कृष्टम् । उदयं च सप्तमं च । विदित्वा ज्ञात्वा । पठद्बन्दिनातस्तुतशशिकलाशुभ्रयशसा पठता बन्दिना प्रातेन घृजेन स्तुतः शशिकलेव चन्द्रकलेव शुभ्रः यशो यस्य तेन । मुनिवचनविश्वस्तमनसा मुनिवचने विश्वस्तं विश्वर्ध्वं मनो यस्य तेन । राज्ञा भूपेन । सुखं तस्थे स्थीयते स्म । पठा^२ गतिनिवृत्तौ भावे लिट् ॥९१॥

इति वीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रभचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
विद्वन्मनोवल्लभाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥५॥

विदाकर अपना सारा दैनिक कार्य पूरा किया ॥९०॥ थोड़े ही दिनोंके बाद, अपने गुणोंसे प्रसिद्ध और अत्यन्त तेजस्वी पुत्रसे भेंट होगी । उसका उत्कृष्ट अभ्युदय होगा, यह जानकर राजा सुखसे रहने लगा । मुनिराजके वचनोपर उसे अपनेमें पूर्ण विश्वास था । अब उसे कोई चिन्ता नहीं रही । सब काम पूर्ववत् चलने लगे उसके चन्द्रकलाकी भाँति धवल यशका, स्तुतिपाठक गान करने लगे ॥६१॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दी विरचित उदयाङ्क चन्द्रप्रभचरित
महाकाव्यमें पाँचवाँ सर्ग समाप्त हुआ ॥५॥

षष्ठः सर्गः

अथ तेन परिभ्रमय्य मुक्तः सरुपासावसुरेण राजसूनुः ।
 निपपात मनोरमाभिधाने सरसि 'प्रोन्मिषदुग्रनक्रचक्रे ॥ १ ॥
 गगनात्पतितस्य तस्य घातादपविद्धेषु पयःसु सर्वदिक्कम् ।
 जलधाम तदा स्थलीवभूव स्थलमासीच्च जलाशयो मुहूर्तम् ॥ २ ॥
 परितः परिचूर्णयन्नुपेतान्मकरादीन्धनमुष्टिपार्ष्णिघातैः ।
 प्रकटीकृतपूर्वपुण्यशक्तिस्तटमाप प्रचिलङ्घ्य वारि दोर्भ्याम् ॥ ३ ॥

वस्तुस्थितिं कथयतस्तत्र दिव्यमार्गं मिथ्यामतं त्विति वदन्ति कुदर्शनस्या ।

यत्पश्य हा विमल तद्विपरीतवृत्ति काले कलौ च विपरीतमति स्वभावा^२ (?) ॥

अथेति । अयं मुनीन्द्रबोधनान्तरम् । सरुपा कोपसहितेन^३ । तेन असुरेण देवविशेषेण । परिभ्रमय्य परितो भ्रामयित्वा । मुक्तः सन् त्यक्तः सन् । असौ अयम् । राजसूनु राजकुमार । प्रोन्मिषदुग्रनक्रचक्रे प्रोन्मिषदुद्गच्छदुग्राणा^४ क्रूराणां नक्राणां ग्रहाणां चक्रं वृन्द यस्मिन् तस्मिन् । मनोरमाभिधाने मनोरमम् इत्यभिधानं यस्य तस्मिन् । सरसि सरोवरे । निपपात पतति स्म । पतलु गतौ लिट् । जातिः ॥१॥ गगनादिति । गगनात् आकाशात् । पतितस्य प्रच्युतस्य । तस्य कुमारस्य । घातात् प्रतिस्खलनात् । सर्वदिक्क सर्वा दिश एव सर्वदिक्कम् । पुनस्तत्^५ (?) । पयःसु सलिलेषु । अपविद्धेषु^६ सत्सु प्राप्तेषु सत्सु । तदा तत्समये । जलधाम जलानां धाम स्थानं सरोवर इत्यर्थः । स्थली वभूव प्रागस्थलमिदानीं स्थलं वभूवेति तथोक्तम्, 'कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्वे -' इति चिन्, स्थलं भवति स्म । मुहूर्तं^७ घटिकाद्वयपर्यन्तम् । 'कालाध्वनो-व्याप्तौ' इति द्वितीया । जलाशयः सरोवरः । स्थलः जलरहितप्रदेशः । आसीच्च अमवचच । असं भुवि लङ् ॥२॥ परितः इति । परितः समन्तात् । उपेतान् समायातान् । मकरादीन् मकरादिजलचरान् । धनमुष्टिपार्ष्णि-घातैः धनैर्मुष्टिपार्ष्ण्योर्घातैः प्रतिघातैः । परिचूर्णयन् परिमर्दयन् । दोर्भ्यां भुजाभ्याम् । वारि सलिलम् ।

उधर उस चण्डरुचि नामके क्रोधी असुरने राजकुमार अजितसेनको—जिसे वह हर ले गया था—दोनो हाथोंसे चारो ओर घुमाकर फेंक दिया । वह मनोरम नामके सरोवरमें—जिसमें भयंकर मगर-मच्छ उछल-कूद मचा रहे थे—जा गिरा ॥१॥ आकाशसे गिरे हुए उस राजकुमार-के आघातसे सरोवरका सारा जल ऊपर की ओर उछल गया, जिससे जलसे लबालब भरा हुआ सरोवर थोड़ी देरके लिए स्थल हो गया और जहाँ-जहाँ वह जल जा गिरा वे स्थल जलमय हो गये ॥ २ ॥ कुछ ही क्षणोंमें सरोवर फिर जलसे भर गया । जलके साथ मगर-मच्छ आदि जल-जन्तु भी वही-के-वही आ गये, और राजकुमारके ऊपर झपटने लगे । किन्तु पूर्वोपाजित पुण्यकर्मकी शक्तिसे उसने उन्हें जोरके मुक्को और एडियोसे मार-मारकर चकनाचूर कर दिया,

१ अ प्रोन्मिल^१ । २ आ प्रतौ पद्यमिदं न दृश्यते । ३ श स कोपेन सहितेन । ४ आ षदुच्छसदुं ।

५ आ पुस्तत् । ६ श स रुद्धेषु । ७ = स्वल्पकाल यावत् ।

धवलारुणकृष्णदृष्टिपातैः ककुभः कर्बुरयन्सरोन्तिकस्थः ।
 स ददर्श समं ततोऽपि धीरः^१ परुषाख्यामटवीमगम्यरूपाम् ॥ ४ ॥
 पृथुतुङ्गनिरन्तरैस्तरुणां निवहैश्छन्नसमस्तदिङ्मुखायाम् ।
 निपतन्ति न यत्र तिग्मरश्मेरपि पादा इव दर्भसूचिभीत्या ॥ ५ ॥
 मृगराजविदारितेभकुम्भच्युतमुक्ताफलपङ्क्तयः समन्तात् ।
 पतिता इव तारका नभस्तस्तुरुशाखास्खलनेन भान्ति यस्याम् ॥ ६ ॥
 अतिरौद्रकिरातमल्लभिन्नप्रियकास्त्रारुणिता दधाति भूमिः ।
 रुचिरत्वमरण्यदेवतानां चरणालक्तकचर्चितेव यस्याम् ॥ ७ ॥

प्रविलङ्घ्य उल्लङ्घ्य । तट तीरम् । आप प्राप । आप्लु व्याप्तौ लिट् ॥३॥ धवलेति । धवलारुणकृष्णदृष्टि-
 पातैः धवलारुणकृष्णै श्वेतलोहितनीलैर्दृष्ट्योः पातैः पतनैः । ककुभः दिशः । कर्बुरयन् विचित्रवर्णं (र्णं)
 कुर्वन् । सरोऽन्तिकस्थः सरस सरोवरस्यान्तिकस्थ समीपस्थ । धीर धीरपुरुष । स कुमारः समन्ततोऽपि
 सर्वतोऽपि । अगम्यरूपाम् अगम्य गन्तुमशक्य रूप यस्यास्ताम् । परुषाख्या 'परुषा'^२ इत्याख्याऽभिधान
 यस्यास्ताम् । अटवीम् अरण्यानीम् । ददर्श पश्यति स्म । दृष्टु^३ प्रेक्षणे लिट् ॥४॥ पृथ्वीति । पृथुतुङ्गनिरन्तरै
 पृथुभिर्महद्भिस्तुङ्गैश्छन्नैः निरन्तरैः सान्द्रैः । तरुणा वृक्षाणाम् । निवहै समूहैः । छन्नसमस्तदिङ्मुखाया
 छन्नानि समस्तानां सर्वांसा^४ दिशा मुखानि समस्तदिङ्मुखानि दिग्विवराणि यस्यास्तस्याम् । यत्र अटव्याम् ।
 तिग्मरश्मेरपि सूर्यस्य (अपि) । पादा किरणा, चरणा इति ध्वनिः । दर्भसूचिभीत्या दर्भाणां दर्भा एव
 वा सूचयस्तासां भीत्या भयेनेव । न निपतन्ति न प्रविशन्ति । पल्लु गतौ लट् । उत्प्रेक्षा । ५॥ मृगेति ।
 यस्याम् अटव्याम् । मृगराजविदारितेभकुम्भच्युतमुक्ताफलपङ्क्तयः मृगाणां राजेन (राजा) सिंहेन विदारितेभ्य
 इमानां गजानां कुम्भेभ्यः कुम्भस्थलीभ्यश्च्युतास्तथोक्ता, ताश्च तां मुक्ताफलानां भोवितकानां पङ्क्तयो
 राजयः । समन्तात् सर्वतः । तुरुशाखास्खलनेन तरुणा वृक्षाणां शाखानां स्खलनेन घातेन । नभसः
 [नभस्त] आकाशात् । पतिता प्रच्युता । तारका इव नक्षत्राणीव । भान्ति विराजन्ते । भा दीप्तौ लट् ।
 उत्प्रेक्षा ॥६॥ अतीति । यस्याम् अटव्याम् । *अतिरौद्रकिरातमल्लभिन्नप्रियकास्त्रारुणिता अतिरौद्राणाम्^५
 अतिकोपिना किरातानां पुलन्दानां मल्लैर्बाणैर्मिन्नानां विदारितानां प्रियकाणां मृगाणामस्त्रेण रक्तेनारुणिता

और फिर तैरकर किनारेपर जा पहुँचा ॥ ३ ॥ किनारेपर पहुँचते ही वह खड़ा होकर चारो ओर
 देखने लगा । ऊँचाईसे गिरने, जल जन्तुओंसे जूझने और तैरनेके कारण उसके नेत्र लाल हो
 गये थे । नेत्रोंके मध्य-भागमें कालापन था और चारो ओर कुछ सफेदी और कुछ लालिमा ।
 इन तीनों वर्णोंकी सम्मिलित प्रभाके सभी ओर पड़नेसे सारी दिशाएँ चितकबरी-सी हो गयी ।
 वह वीर वहाँसे जानेके लिए मार्ग देखना चाहता था, किन्तु उसे चारो ओरसे परुषा नामकी
 अटवी दिखलाई पड़ी, जो बहुत ही घनी थी । उससे निकलनेका कोई रास्ता ही नहीं सूझ
 रहा था ॥ ४ ॥ उसमें सभी ओरसे लगातार ऊँचे और विशाल वृक्षोंके झुण्ड थे, जिनसे सारी
 दिशाएँ आँखोंसे ओझल हो गयी थी । उसमें सुई-सरीखा नुकीला कास लगा हुआ था । मानो
 उसकी नोक चुभनेके भयसे सूर्यके भी पाद (किरण, चरण) वहाँ नहीं पड़ते थे ॥ ५ ॥ वहाँ
 सिंहेने जिन हाथियोंके गण्डस्थलोका विदारण किया था, उनकी मुक्ताएँ (गजमुक्ताएँ) चारो
 ओर पड़ी थी, उनके देखनेसे ऐसा जान पड़ता था मानो वहाँकी उन्नत-वृक्ष-शाखाओंकी रगड़से
 आकाशसे ताराएँ टूटकर बिखरी पड़ी हो ॥ ६ ॥ वहाँ अत्यन्त क्रोवी भोलोने अपने भालोंसे

१ अ क ख ग घ म वीरः । २ आ परुष इति । ३ श स दृष्टु । ४ आ सर्वाणाम् ।

५. श स अतिकाद्रं । ६ श स अतिकाद्राणाम् ।

शबराहतपुण्डरीकयूथैर्विटपालम्बिभिरेकतोऽपरत्र ।

हरिर्हिसितसामजास्थिकूटैर्जनसंभ्रासकरी पुरीव मृत्योः ॥ ८ ॥

मदगन्धिषु सप्तपर्णकेषु प्रचुरप्रान्तलतान्धकारितेषु ।

करिशङ्कितया क्रमं दधाना^१ हरयो यत्र भवन्ति घन्ध्यकोपाः ॥ ९ ॥

सततप्रसृतैरपोढशीताः शयुनिःश्वासचयोष्णितैर्मरुद्भिः ।

गमयन्ति महीरुहाधिरूढा^२ शिशिरर्तुं प्लवगाः सुखेन यस्याम् ॥ १० ॥

लोहिता । 'चमूरप्रियकावपि' इत्यमरः । भूमिः पृथ्वी । अरण्यदेवतानाम् अरण्ये कानने विद्यमानां देवतानां देवीनाम् । चरणालक्षकचचितेव चरणानां पादानामलक्षणेन यावत्करसेन चचितेव लिप्तेव । रुचिर मनोहरम् [रुचिरत्वं मनोहरत्वं] । दधाति धरति । दुधाम् धारणे च लट् । उत्प्रेक्षा ॥७॥ शबरेति । एकतः एकस्मिन् एकत — एकप्रदेशे । विटपालम्बिभि विटपेषु शाखासु लम्बिभिः । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे' विस्तारे स्तम्भशाखयो' इति विश्वः । शबराहतपुण्डरीकयूथैः शबरैर्गर्गैराहतानां घातितानां पुण्डरीकाणां व्याघ्राणां यूथैः समूहैः । परत्र अन्यप्रदेशे ।^३ हरिर्हिसितसामजास्थिकूटैः हरिभिः सिर्हैहिसितानामाघातानां^४ सामजानां गजानामस्थना कूटैः राशिभिः । मृत्योः यमस्य । पुरीव पत्तनमिव । जनसंभ्रासकरी जनानां लोकानां संभ्रासकरी भयङ्करी । भाति । उपमा (उत्प्रेक्षा) ॥८॥ मदेति । यत्र अटव्याम् । मदगन्धिषु मद इव मदजल इव^५ गन्धिषु परिमलयुक्तेषु । प्रचुरप्रान्तलतान्धकारितेषु प्रचुराभिः प्रान्ते समीपे विद्यमानामिल्लताभिरन्धकारितेषु ध्वान्तयुक्तेषु । सप्तपर्णकेषु कर्पूरकदलोषु । करिषाङ्कितया गजसदिव्यतया । क्रम पादम् । दधाना । धरन्तः । हरयः सिंहा । घन्ध्यकोपा निष्फलक्रोधाः । भवन्ति सन्ति । भू सत्ताया लट् ॥९॥ सततेति । यस्याम् अटव्याम् । महीरुहाधिरूढा महीरुहान् वृक्षान् अधिरूढा^६ आरुढवन्तः । प्लवगा वानराः । सततप्रसृतैः सततमनवरत प्रसृतैः व्याप्तैः । शयुनिःश्वासचयोष्णितैः शयुना^७ सर्पविशेषाणां निश्वासानामन्तर्बहिर्गतवायूनां चयेन समूहेनोष्णितैः संभ्रातोष्णैः । मरुद्भिः वायुभिः । अपोढशीताः अपोढं निराकृत शीत हिम येषां ते । शिशिरर्तुं

जिन मृगोका शिकार किया था, उनके रक्तसे पृथ्वी लाल हो गयी थी, जो ऐसी जान पड़ती थी मानो वन देवियोंके चरणोंके महावरसे रंग गयी हो ॥७॥ जहाँ एक ओर वृक्षोंकी शाखाओं-पर वे वाघ लटक रहे थे, जिन्हें भीलोने अभी-अभी मारा है और दूसरी ओर सिंहोंके द्वारा मारे गये हाथियोंकी हड्डियोंके ढेर लगे हुए थे । फलतः वह अटवी यमपुरीके समान, मानवको भयावनी हो गयी थी ॥ ८ ॥ वहाँ सप्तच्छद (कर्पूरकदली) वृक्ष लगे हुए थे : उनकी गन्ध हाथियोंके मदजलकी गन्धके समान थी । उनके आस-पास सघन लताएँ छाई हुई थी । अतएव वहाँ सदा अन्धकार रहता था । फलतः वहाँ सिंहोंको हाथियोंका भ्रम हो जाया करता था, जिससे वे छलांग मारकर सप्तच्छद-वृक्षोंके ऊपर पंजोंका प्रहार कर बैठते थे । यद्यपि उनका यह क्रोध व्यर्थ हो जाता था ॥९॥ वहाँ अजगरीकी श्वाससे वायु गरम होकर बहा करती थी । अतः वृक्षोंपर चढ़े हुए बन्दरीको जाड़ा नहीं सताता था । वे शिशिर ऋतु सुखपूर्वक बिताया करते थे

१ अ आ इ दधाना । २ क ख ग घ म महीधराधि^१ । ३ आ षण्डे । ४ आ घातनां ।
५ आ अन्यत्रप्र^२ । ६ = मारितानां विदारितानां वा । ७ = मदजलमिव । ८ = चटिता ।
९ = अजगराणां ।

घनपादपसंकटा^१न्तराले गहने यत्र स जातदिकप्रमोहः ।
 विनिचाय्य चिराद्वनेचराणां पदवीं निर्भयमानसः प्रतस्थे ॥ ११ ॥
 गुरुवंशमथाप्रमाणसत्त्वं स्थितिमत्युन्नतिशालिनीं दधानम् ।
 रुचिराकृतिमेकमालुलोके स्वसमानं स नगं गजेन्द्रगामी ॥ १२ ॥
 बहुनागमनेकखड्गिसेव्यं तमिलानाथमिव प्रसादिताशम्^२ ।
 गगनस्पृशमारोह शैलं वनपर्यन्तबुभुत्सया कुमारः ॥ १३ ॥

शीतकालम् । सुखेन^३ निरायासेन । गमयन्ति यापयन्ति । गम्तु गतो णिजन्तालट् ॥ १० ॥ घनेति । [घन-
 पादपसंकटान्तराले] घनैः सान्द्रैः पादपैस्तरुभिः सङ्घट्ट सङ्घीर्णमन्तराल मध्य यस्मिन् तस्मिन् । तत्र तस्मिन्
 कानने । जातदिकप्रमोह^४ जात उत्पन्नो दिशा प्रमोहो भ्रमो यस्य स^५ । स अजितसेनकुमारः । वनेचराणां
 व्याधानाम् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति क्वचित् श्लुगभावः । पदवीं मार्गम् । चिरात्^६ शनैः विनिचाय्य^७
 विलोक्य । चाय पूजानिशामनयो^८ । निर्भयमानस सन् निर्भय भयरहित मानस यस्य स, सन् । प्रतस्थे
 प्रयथौ ॥ ११ ॥ गुरुवंशमिति । अथ प्रस्थानानन्तरम् । गजेन्द्रगामी गजेन्द्र इव गच्छतीत्येव शैलो मन्दगामी-
 त्यर्थः । सः कुमारः । गुरुवंशं गुरुवो महान्तो वंशः वेणवो यस्मिन् तम्, पक्षे गुरुर्महान् वंशः कुलं यस्य तम् ।
 अप्रमाणसत्त्वम् अप्रमाणा सत्त्वाः^९ प्राणिनो यस्मिन् तम्, पक्षे बहुलसामर्थ्यम् । अत्युन्नत [ति] शालिनीम्^{१०}
 अत्युन्नत्या शालिनीं संपूर्णां स्थितिं व्यवस्थितिं, पक्षे मर्यादाम् । दधानं धरन्तम् । रुचिराकृतिं रुचिराकृतिय-
 स्य तम् । एक स्वसमानम् । नगं पर्वतम् । आलुलोके ददर्श । लोके^{११} दर्शने लिट् । श्लेषोपमा ॥ १२ ॥ बहुति ।
 बहुनाग बहुवो नागाः । कृञ्जरा यस्मिन् तम् । अनेकखड्गिसेव्यम् अनेकैर्बहलैः खड्गिभिः । खड्गिमृगं, पक्षे,
 वीरभटैश्च सेव्यं सेवनीयम् । प्रसादिताश प्रसादिता^{१२} प्रसन्ना आशा दिशो येन तम्, पक्षे प्रसादितामिलाषम् ।
 गगनस्पृशम्^{१३} आकाशस्पृशम् । हलानाथमिव भूमिनाथमिव । त शैलं पर्वतम् । कुमारः अजितसेन । वन-
 पर्यन्तबुभुत्सया वनस्थ काननस्थ पर्यन्तमवसानं^{१४} बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया आरोहोह आरोहतिस्म । वह बीज-

॥ १० ॥ उस अटवीके बीचमे सघन वृक्षावली थी, इस कारण राजकुमार अजितसेनको दिशा
 पहचाननेमे भ्रम हो गया । बहुत देरके बाद उसे खोज करनेपर भीलोका एक आने-जानेका
 मार्ग मिला । उसी मार्गसे वह निर्भय होकर चल पडा ॥ ११ ॥ गजराजकी भांति गमन करने-
 वाला वह राजकुमार ज्यो ही कुछ आगे बढ़ा त्योही उसे एक पहाड़ दिखलाई दिया । वह उसी
 राजकुमारके समान था । राजकुमार श्रेष्ठ वंशमे उत्पन्न हुआ था, पहाड़मे बड़े-बड़े बास लगे
 हुए थे । राजकुमारमे अपरिमित बल था, पहाड़मे अपरिमित प्राणी थे । राजकुमार उत्तरोत्तर
 उन्नतिसे सुशोभित व्यवस्थासे युक्त था, पहाड़ श्रेष्ठ ऊँचाईसे युक्त था । राजकुमार का आकार
 सुन्दर था और पहाड़ भी दर्शनीय था । इस तरह वंश (वंश, बास), सत्त्व (बल, प्राणी),
 स्थिति (व्यवस्था, मर्यादा) और सुन्दरताकी दृष्टिसे दोनों समान थे ॥ १२ ॥ वह पहाड़
 राजाके समान था । राजाके पास बहुत हाथी होते हैं; उसकी सेवा खड्गधारी सिपाही करते हैं;
 वह सबके मनोरथको पूरा करता है और वह गगनचुम्बी महलोपर चढ़कर आकाशको छूता है ।
 इसी प्रकार वह पहाड़ बहुत हाथियो और सर्पोंसे युक्त था, उसपर गँडे निवास करते थे; वह
 सभी दिशाओको प्रसन्न करता था और उन्नत शिखरोसे आकाशको छू रहा था । राजकुमार

१ आ इ^० पादपसंकटा^० । २ ंषिताशम् । ३. = सुखपूर्वकम् । ४ = चिरं । ५ आ विनिचाय्य
 विलोक्य । जायन् पूजानिशामनयो । ६ = 'निशामनं चाक्षुषज्ञानम्' इति माघव । ७ = सत्त्वानि । ८. =
 अत्युन्नत्या शालते शोभत इत्येवशोलाताम् अतिसमुन्नतिशोभमानामित्यर्थः । ९. आ लोके । १०. = प्रसादं
 प्राप्ति आशा दिशो येन तम् । ११. = गगनचुम्बिनमत्युन्नतमित्यर्थः । १२ = तन्दुभुत्सया तद्बोद्धुमिच्छया ।

स्फुरदोष्ठतटः^१ करालवक्रो भुजदण्डभ्रमितप्रचण्डयष्टिः ।
 सहसाचिरभूत्पुरोऽस्य तस्मिन्पुरुष प्रावृषिजाम्बुवाहनीलः ॥१४॥
 प्रतिनादितसर्वशैलरन्ध्रः स समेत्य त्वरया समीपदेशम् ।
 वचनैः परुषाक्षराविपह्नैरिति तं तर्जयति स्म राजपुत्रम् ॥ १५ ॥
 किमु कोऽपि यलोद्धतस्त्वमुद्यैरुत विद्यातिशय दद्यासि कंचित् ।
 यदकारि मनस्त्वया मदीयां भुवमाक्रान्तुमिमामनन्यभोग्याम् ॥ १६ ॥
 त्रिदशो^३ यदि चादितेस्तनूजो न मदाज्ञामनवाप्य कोऽपि शक्तः ।
 परिरक्षितमस्मदीयदोभ्यां गिरिमाक्रान्तुमिमं विशालशृङ्गम् ॥ १७ ॥

जन्मनि लिट् । इत्येवमपि ॥१३॥ स्फुरदिति^१ । स्फुरदोष्ठतट स्फुरत्कम्पमानमोष्ठस्याधरस्य तटं प्रदेष्टो यस्य स । करालवक्त्रं करालं भयङ्करं वक्त्रं मृतं यस्य स । भुजदण्डभ्रमितप्रचण्डयष्टिः भुजदण्डेन भ्रमिताः कम्पिताः प्रचण्डा निष्ठुरा यष्टिरयोदण्डो यस्य (येन) स । प्रावृषिजाम्बुवाहनील^२ प्रावृषिजो वर्षाकालजनितोऽम्बुवाह इव नीलः कृष्णवर्णः । पुरुषः मनुष्यवेषधारी । तस्मिन् पर्वते । अयं कुमारस्य । पुरं अग्रे । सहसा शीघ्रम् । आविरभूत् प्रादुरभूत् । जातिः ॥१४॥ प्रतीतिः । प्रतिनादितसर्वशैलरन्ध्रः प्रतिनादित प्रतिघ्न (घ्वा) नितः सर्वेषां शैलानां पर्वतानां रन्ध्रं छिद्रं येन स । स पुरुषः । त्वरया वेगेन । समीपदेशं निकटप्रदेशम् । समेत्य आगत्य । परुषाक्षराविपह्नैः^३ परुषैर्निष्ठुरैरक्षरैः वर्णैर्विपह्नैः दुःसहैः । वचनैः वचोभिः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तं राजपुत्रं राजकुमारम् । तर्जयति स्म त्रासयति स्म^४ । तर्जं भर्त्सने^५ लट् ॥१५॥ किमु इति । यत् यस्मात् । मदीयां मम सम्बन्धिनीम् । अनन्यभोग्याम्^६ अनन्यगोचरहिताम् इमाम् एताम् । भुव भूमिम् । आक्रान्तुम् आगन्तुम् । त्वया मनश्चित्तम् । अकारि अक्रियत । दुःकृन् करणे कर्मणि लुङ् । [किमु किंवा] त्वम् उच्चैः बलोद्धतं बलेन पराक्रमेणोद्धतो गर्वितः कोऽपि^७ । [उत अथवा] कंचित् विद्यातिशयं विद्यायां जात्यादिविद्यायां अतिशयम् । दद्यासि ददासि । उत किमु । सशयः ॥१६॥ त्रिदश इति । यदि त्रिदश देवः । (वा अथवा, कोऽपि) अदितेः अदितौति^८ मातुः तनूजं पुत्रं, दानव इत्यर्थः (?) वा किम् । मदाज्ञां ममाज्ञाम् । अनवाप्य अलब्ध्वा । अस्मदीयदोभ्याम् अस्मदीयान्मां दोभ्यां भुजाम्भ्याम् । परिरक्षितं परिपालितम् । विशालशृङ्गं^९ विस्तारशृङ्गयुक्तम् । इमम् एतम् । गिरिं पर्वतम् । आक्रान्तुम्^{१०} आगन्तुम् । शक्तं समर्थं कोऽपि, न

अजितसेन वनका ओर-छोर जाननेके लिए उस पहाड़पर चढ़ गया ॥ १३ ॥ 'ज्यो ही वह ऊपर पहुँचा त्योही उसके सामने एकाएक एक पुरुष (पुरुष वेषधारी देव) प्रकट हुआ । क्रोधके कारण उसका अधर (नीचेका होठ) फड़क रहा था, उसका मुख बड़ा भयंकर दिख रहा था, वह एक भयानक लोहदण्डको अपने हाथोंसे घुमा रहा था और वह वर्षाकालीन मेघकी भाँति काला था ॥ १४ ॥ उसकी भयावनी आवाजसे पहाड़की सारी गुफाएँ गूँज उठी । वह शीघ्र ही राजकुमारके पास आ घमका और कठोर अक्षरोंसे भरे हुए असह्य वचनोंसे उसकी भर्त्सना यो करने लगा—॥ १५ ॥ क्या तुझे अपने बलका इतना भारी घमण्ड है या तू किसी विशिष्ट विद्याको जानता है ! जो तेरी इच्छा मेरी इस भूमिमें आनेकी हुई, जिसका उपभोग कोई भी नहीं कर सकता ॥ १६ ॥ कोई देव हो या दानव, पर कोई मेरी आज्ञाके बिना, उन्नत शिखरों-वाले इस पर्वतपर नहीं आ सकता । मैं स्वयं अपनी बाहुओंसे इसकी रखवाली जो करता हूँ

१ म^१ छल । २ अ भुवमागन्तुं । ३ अ त्रिदिवेशो । ४ अ भागन्तुं । ५ अ स स्फुरेरितः । ६ = वर्षाकाल जनित सचासावम्बुवाहो मेघः । स इव नीलः कृष्णवर्णः । ७ अ स^७ राविसहै । ८ अ स^८ रविसहै । ९ अ 'त्रासयतिस्म' इति नोपलभ्यते । १० अ तर्ज्यं भर्त्सयने । ११ = अनन्यगोचराम् । १२ = असि । १३ = 'अदिति' इति नामधेयाया । १४ = विस्तारिशृङ्गयुक्तम् । १५ अ आक्रान्तुम् ।

जलनिर्झरसङ्गशीतवाते^१ धरणीध्रे शिशिरत्वनादधानाः ।

^२न पतन्ति यदत्र तिग्मरश्मेः किरणा. कारणमत्र मत्प्रतापः ॥ १८ ॥

इदमात्मवधाय मद्विरुद्धं विदधानोऽबुध केन विप्रलब्धः ।

अथवा न गतः श्रुतिं तवाहं नहि विद्वानसमीक्षितं विधत्ते ॥ १९ ॥

इति तस्य निशम्य गर्वगर्भा स गिरं मर्मनिकृन्तनी^३मिवैषुम् ।

क्रुपितः कृतसौष्ठवं वभाषे जयलक्ष्मीनिलयो नरेन्द्रसूनुः ॥ २० ॥

भजते भयमेभिरर्थशून्यैर्वचनैः कापुरुषो न धीरचेताः ।

अहमस्मि सुरासुरैकमल्लो गणना कैव भवद्विधे नृकीटे ॥ २१ ॥

कोऽपीत्यर्थः ॥१७॥ जलेति । जलनिर्झरसङ्गशीतवाते जलनिर्झरस्य जलप्रवाहस्य सङ्गेन संबन्धेन शीतलो [शीतो] वातो यस्मिन् तस्मिन् । अत्र अस्मिन् । धरणीध्रे पर्वते । शिशिरत्वं शीतत्वम् । आदधानाः धरन्तः । तिग्मरश्मे सूर्यस्य । किरणा मयूखाः । न पतन्ति न प्राप्नुवन्ति । इति यत् यत् किञ्चित् । अत्र सूर्यकिरणा-पतने । मत्प्रताप मम प्रताप पराक्रमः । कारण निमित्तम् । भवति । अनुगिति ॥१८॥ इदमिति । अबुध भो अज्ञानिन् । इदम् एतत् । विरुद्धं विरुद्धकार्यम्^४ । आत्मवधाय आत्मनः स्वस्य वधाय मारणाय । विदधानः कुर्वन् । केन^५ येन । विप्रलब्धः वञ्चित । अथवा तव श्रुतिं कर्णम् । अहं न गतं न यातं । विद्वान् विवेकी । असमीक्षितम् अविवारितम् । न विधत्ते हि न करोति हि^६ । दुष्वाङ् भारणे च लट् ॥१९॥ इतीति । इषुमिव बाणमिव । मर्म अन्तरङ्गम् । निकृन्तनीं भेदिनीम् । गर्वगर्भा गर्भं गर्वा यस्या ताम् । 'गद्वादिभ्य' इति पूर्वनिपातः । तस्य कृतकपुरुषस्य गिरं वाणीम् । निशम्य श्रुत्वा । क्रुपितः क्रुद्धः । जयलक्ष्मीनिलयः जयलक्ष्म्या निलय आलयः । स नरेन्द्रसूनुः नरेन्द्रस्य भूपेन्द्रस्य कुमारः । कृतः सौष्ठवं कृतं सौष्ठवं वर्णव्यक्तियस्मिन् कर्मणि तत् । वभाषे जगाद । मापि व्यक्ताया वाचि लिट् । उपमा ॥२०॥ भजते^७ इति । अर्थशून्यैः अर्थरहितैः, निष्प्रयोजनैरित्यर्थः । एभि एतैः । वचनैः वचोभिः । कापुरुषः कृत्स्नः पुरुषः । 'पुरुषे का वा' इति पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य^८ का-आदेशः । भय भौतिम् । भजते सेवते । भज सेवाया लट् । धीरचेता धीर भयरहित चेतश्चित्तं यस्य स । न न भजते । अहं सुरासुरैकमल्लः सुरासुराणामेको मुख्यो मल्लः प्रतिभटः । अस्मि भवामि । अस भुवि लट् । भवद्विधे भवतस्तव

॥ १७ ॥ इस पर्वतपर अनेक जलप्रपात हैं । उनके कारण यहाँ ठण्डी हवा बहा करती है । यहाँ सूर्यकी किरणें ठण्डी हो जाती हैं—ठिठुरने लगती हैं । फलतः वे यहाँ प्रवेश ही नहीं करती । इसमें मेरा प्रताप कारण है । मेरे प्रभावक्षेत्रमें सूर्य भी हतप्रभ हो जाता है, फिर तेरा तो सामर्थ्य ही क्या है ? ॥ १८ ॥ रे मूर्ख ! अपनी मौतके लिए जो तू मेरे विरुद्ध यह काम कर बैठा—मेरी आज्ञाके बिना यहाँ घुसता चला आया, सो क्यों ? क्या तुझे किसीने शानका दिया है ? या तूने मेरा नाम ही नहीं सुना था ? क्योंकि समक्षदार (विद्वान्) मनुष्य कभी नासमझीका काम नहीं करता ॥ १९ ॥ उसकी ऐसी गर्वोली और वाणकी तरह मर्म-भेदिनी बातें सुनकर राजकुमारको, जो जयलक्ष्मीका निवासस्थान था, क्रोध आ गया । फिर उसने स्पष्ट शब्दोंमें यों उत्तर दिया—॥ २० ॥ तुम्हारी इन निरर्थक बातोंसे कायर भले ही डर जायें, पर जिसके हृदयमें धीरता है, वह कभी नहीं डर सकता । तुम मुझे नहीं जानते ? नहीं जानते हो, तो जानलो—मे देवों और दैत्योंसे टक्कर लेनेवाला योद्धा हूँ । तुम सरोखे नर-

१ अ निर्झरशीतवाते । २. आ इ न तपन्ति, क ग घ निपतन्ति, म प्रतपन्ति । ३ वा स शून्यैः भेदिनीम् । ४ = मद्विरुद्ध । ५ = मद्विरुद्धकार्यम् । ६ = केन मानवेन । ७ = नहि विधत्ते नहि करोति । ८ आ वा स गर्वादिभ्यः । ९ = इति गिरं । १० आ भजते । ११. श स कुम्प ।

तदल परिभाषितैरमीभिर्वहुभिः^१ संमितभाषिणो हि सन्तः ।
 यदि पौरुषमस्ति मुञ्च घातं न भवस्येष^२ मदीयमुष्टिपिष्टः ॥ २२ ॥
 इति चादिनि तत्र राजपुत्रे तरसापातयदायसीं स यष्टिम् ।
 तमसावपि चञ्चितप्रहारः स्वभुजाभ्यन्तरवर्तिनं चकार ॥ २३ ॥
 इतरेतरबाहुपीडिताङ्गौ मिलितौ लोकपती इवाजिकण्डवा ।
 निभृताभिररण्यदेवताभिर्दृष्टाते तरुजालकान्तरेण ॥ २४ ॥
 करणैर्विविधैरशेषबन्धैश्चरणभ्यांहतिभिर्भुजप्रहारैः ।
 क्रमजातजयं प्रचण्डशक्त्योश्चिरमङ्गेन^३ तयोर्वभूव युद्धम् ॥ २५ ॥

विधे सदृशे । नृकीटे मनुष्यकीटके । कैव गणना सख्या न कैवेत्यर्थः । आक्षेपः ॥ २१ ॥ तदिति । तत् तस्मात् ।
 अमीभि एभि । बहुभि बहुलं (बहुलं) परिभाषितं परिगदितं । अल पर्याप्तम् । सन्त सत्पुरुषा ।
 समितभविषा मितवचनाः^४ । हि यदि । पौरुष प्रताप । अस्ति चेत् । [घात मुञ्च प्रहार कुरु] । एष
 अय त्वम् । मदीयमुष्टिपिष्ट मदीयया मम सबन्धया^५ मुष्ट्या मुष्टिप्रहारेण पिष्ट चूर्णीकृतः । न भवसि नासि ।
 भू सत्ताया लट् । घात वचनवसतम् । मुञ्च त्यज । मुच्लृ मोक्षणे लोट् ॥ २२ ॥ इतीति । तत्र तस्मिन् । राजपुत्रे
 राजकुमारे । इति उक्तप्रकारेण । चादिनि सति वदति सति । स कृतकपुरुषः । तरसा शीघ्रम् । आयसीम्
 अयसा निमिताम् । यष्टि दण्डम् । अपायतत् न्यक्षेपयत्^६ । पल्लु गती णिजन्ताल्लङ् । वञ्चितप्रहारः विप्रलम्ब-
 प्रहारः । असौ अपि कुमारोऽपि । त कृतकपुरुषम् । स्वभुजाभ्यन्तरवर्तिन स्वस्यात्मनोभुंजयो बाह्वोरभ्यन्तरे मध्ये
 वर्तिन वर्तशीलम् । चकार करोति स्म । डुकृञ् करणे लिट् ॥ २३ ॥ इतरेति । आजिकण्डवा आजे सग्रामस्य कण्डवा
 कण्डूत्या । मिलितौ युक्तौ । इतरेतरबाहुपीडिताङ्गौ इतरेतरयोरन्योन्ययोर्बाहुभ्यां भुजाभ्यां पीडित बाधितमङ्ग-
 शरीर ययोस्तौ । लोकपती इव दिक्पालाविध । तरुजालकान्तरेण तरुणा वृक्षाणां जालकस्य समूहस्यान्तरेणान्त-
 रालेन । निभृताभि निश्चलाभि । अरण्यदेवताभि वनदेवताभि । दृष्टाते दृश्येते^७ स्म । दृशु प्रेक्षणे कर्मणि लिट्
 ॥ २४ ॥ करणैरिति । विविधै नानाप्रकारैः । करणं क्रमणं । अशेषबन्धै अशेषै समस्तैर्बन्धविक्षेपैः । चरणभ्या-
 हतिभि चरणानां पादानामभ्याहतिभिर्घातं । भुजहारैः भुजानां बाहूनां प्रहारैर्बाधनैः । प्रचण्डशक्त्योः प्रचण्डा-
 तोक्षणा शक्ति पराक्रमो ययोस्तयो । अङ्गेन शरीरेण । क्रमजातजय क्रमेण जातो जयो यस्य^८ तत् । एकवार

कीटोकी मेरे सामने गिनती ही क्या है ? ॥ २१ ॥ इसलिए तुम इन निरर्थक बातोंको बन्द
 करो—चुप रहो, बकवास न करो । तुम बहुत बक चुके हो । अच्छे आदमी बहुत थोड़ा बोला
 करते हैं । यदि पौरुष-शक्ति या मर्दानगी हो तो बार करो । पर इतना सोच लो कि बार
 (प्रहार) करनेसे पहले ही मेरे मुक्कोकी मारसे तुम कहीं पिस न जाना ॥ २२ ॥ राज-
 कुमारके यो कहते ही उसने बार करनेके लिए बड़े वेगसे लौह-दण्ड ऊपरकी ओर उठाकर
 गिराना चाहा, पर राजकुमारने उसे बीचमे ही रोक लिया, और प्रहार करनेवाले उस असुर-
 को अपने बाहुओंके बीचमे दबोच लिया ॥ २३ ॥ उस असुरने भी राजकुमारको अपने बाहुओंसे
 दबा लिया—दोनों आपसमे लिपट गये । एक दूसरेको बाहुओंसे खूब जकड़कर पकड़ लेनेसे वे
 दोनों ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो युद्धकी खुजली मिटानेके लिए दो लोकपाल आपसमे मिड
 पड़े हो । वनदेवियां वृक्षोंकी ओटमे चुपचाप खड़ी होकर उनकी ओर देख रही थी ॥ २४ ॥
 दोनोंमे प्रचण्ड शक्ति थी : दोनों ही पैंतरे व दाव-पेंच जानते थे । फलतः नाना प्रकारके पैंतरे व

१ म सस्मिन् । २ आ इ न भवस्येव, म न भवत्येष । ३ अ क ख ग घ णाभ्यां ।
 ४ क ख ग घ णाङ्गेन । ५ = भवन्तीति शेषः । ६ = सवन्तिभ्यां । ७ = पातयामास । ८ आ दृश्याते ।
 ९ आ दृशु, श स दृष्टि । १० = यस्मिन् ।

अथ भूपतिसूनुना कराभ्यां स समुत्फाल्य नभस्तले विमुक्तः ।
 कृतषोडशभूषणाभिभूषं वपुरादर्शयति स्म दिव्यरूपम् ॥ २६ ॥
 इति चाभिदधे हिरण्यनामा परमर्द्धिस्त्रिदशोऽस्मि नाकलोके ।
 अभिवन्द्य जिनालयान्सुराद्रौ सुभग क्रोडितुमागतोऽत्र शैले ॥ २७ ॥
 कृतकप्रघनेन रूपमन्यत्समुपादाय मया परोक्षितोऽसि ।
 अमुना तव साहसेन चेतः परतन्त्रीकृतमेतदस्मदीयम् ॥ २८ ॥
 विभृतोऽसि ययाम्बुजाक्ष कुक्षौ जननी धन्यतमा तवैव सैका ।
 कृतिनः ससुरासुरेऽपि लोके चरितं यस्य चमत्कृतिं विधत्ते ॥ २९ ॥

कुमारस्य जय, पुनरेकवार देवस्य जय.—इति क्रमः । युद्ध संग्राम । चिर^१ दीर्घम् । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् ॥२५॥ अभ्येति । अथ युद्धानन्तरम् । भूपतिसूनुना कुमार्येण । कराभ्यां हस्ताभ्याम् । समुत्फाल्य उद्धृत्य । नभस्तले [नभस्तले] नभस आकाशस्य तले प्रदेशे । विमुक्तं विमुच्यते स्म विमुक्तो निसृष्ट । सः देव । कृतषोडशभूषणाभिभूष कृता षोडशभूषणैरभिभूषण अलङ्कारो यस्य तत् । दिव्यरूप दिव्य रूप यस्य तत् । वपुः शरीरम् । आदर्शयति स्म आलक्षयति स्म । दृशु प्रेक्षणे णिजन्ताल्लट् ॥२६॥ इतीति । सुभग भो मनोहराङ्ग । नाकलोके सुरलोके । हिरण्यनामा हिरण्य इति नाम यस्य स । परमर्द्धिः परमा उत्कृष्टा ऋद्धि ऐश्वर्यं यस्य स । त्रिदश देव । अस्मि भवामि । अस भुवि लट् । सुराद्रौ मेरौ । जिनाल-यान् चैत्यालयान् । अभिवन्द्य वन्दित्वा । अत्र अस्मिन् । शैले पर्वते । क्रोडितु क्रोडानिमित्तम् । आगत^२ । इति एव प्रकारेण । अभिदधे ऊचे । डवाञ् घारणे च लिट् ॥२७॥ कृतकेति । मया, अन्यत् भिन्नम् । रूप वेषम् । समुपादाय अङ्गोक्त्य । कृतकप्रघनेन कृतकेन कपटरूपेण प्रघनेन युद्धेन । परोक्षित विचारित । असि भवसि । तत्र भवत । अमुना एतेन । साहसेन सामर्थ्येन । अस्मदीयम् अस्मत्सम्बन्धम् । चेतं चित्तम् । पर-तन्त्रीकृत पराधीनं कृतम् ॥२८॥ विधत्^३ इति । अम्बुजाक्ष अम्बुजमिवाक्षिणी यस्य तस्य सम्बोधनम्—भो अम्बुजाक्ष । कृतिनः पुण्यवत । यस्य पुरुषस्य । चरितं प्रवर्तनम् (वृत्त वा) । ससुरासुरेऽपि सुरैश्चा-सुरैश्च सह वर्तते इति ससुरासुरः, तस्मिन् अपि । लोके भुवने । चमत्कृतिम् आश्चर्यम् । विधत्ते करोति । स त्वम् इत्यध्याहारः । यया कुक्षौ गर्भे । विधत्^४ विधियते स्म । असि भवसि । तवैव भवत एव । सैका

अनेक प्रकारके पेचोके प्रयोगसे वे दोनो एक दूसरेके ऊपर कभी हाथोसे और कभी पैरोसे प्रहार कर रहे थे । बराबरीका जोड होनेसे कभी एक की, ता कभी दूसरेकी विजय हो रही थी । इस तरह उन दोनोमे बहुत देर तक शारीरिक युद्ध (कुस्ती) होता रहा ॥ २५ ॥ इसके पश्चात् राजकुमारने उसे अपने दोनो हाथोसे उठाकर ऊपर उछाल दिया । तब उसने अपने शरीरको सोलह आभूषणोंसे विभूषित करके उसे अपना असली दिव्यरूप दिखला दिया ॥ २६ ॥ और उसने राजकुमारसे कहा—हे सुभग ! मैं उत्तम ऋद्धिओका धारण करनेवाला देव हूँ । मैं स्वर्गमे रहता हूँ । मेरा नाम हिरण्य है । मैं वहाँसे चैत्यालयोकी वन्दना करनेके लिए सुमेरुपर्वत-पर गया था । फिर वहाँसे क्रीडा करनेके लिए यहाँ चला आया ॥ २७ ॥ मैने अपना रूप बदलकर बनावटी युद्धसे तुम्हारी परीक्षा ली है । तुम्हारे इस साहससे मेरा मन तुम्हारे अधीन हो गया है—मैं हृदयसे तुम्हारा हो चुका हूँ ॥ २८ ॥ हे कमललोचन ! जिस पुण्यात्माका चरित आज सुरलोक और असुर लोकमे चमत्कार उत्पन्न कर रहा है, उसे (अर्थात् तुमको) जिस माताने अपने गर्भमे धारण किया है, केवल वही (तुम्हारी माता) सबसे अधिक

१ = चिरकाल यावत् । २ = समायात । ३ एष टीकाकृदभिमतः पाठः, प्रतिपु 'विभृत' इत्येव दृश्यते । ४ अयमपि पाठस्तथैव ज्ञेय ।

हृदयामिमत्तं वरं वृणीष्वेत्यभिधातुं प्रपया न मेऽस्ति शक्तिः ।
 नहि पुण्यवतां भवद्विधानां परनिष्ठं भुवने समस्ति किञ्चित् ॥ ३० ॥
 तदपि क्वचन प्रयत्नसाध्ये विषयेऽहं मनसि त्वया निधेयः ।
 न सहायविनाकृता कदाचित्पुरुषस्योद्यमशालिनोऽपि सिद्धिः ॥ ३१ ॥
 अपरं च निवेदयाम्यहं ते शृणु जन्मान्तरवृत्तमेकचित् ।
 अभवस्त्वमितो भवे तृतीये नृपति । श्रीपुरभुक्सुगन्धिदेशे ॥ ३२ ॥
 गृहिणौ शशिसूर्यनामधेयावथ तत्रैव कृषीवलावभूताम् ।
 अपरेद्युरपेत्य दत्तखातः सकलं सूर्यधनं शशी जहार ॥ ३३ ॥

मुख्या । जननी माता । घन्यतमा पुण्यवती भवति ॥२९॥ हृदयेति । हृदयामिमत्तं हृदयेन चित्तोनामिमत्तं वाञ्छितम् । वरम् अभीष्टम् । वृणीष्वेति प्रार्थय इति । अभिधातुं वक्तुम् । प्रपया लज्जया । मे मम । शक्तिः सामर्थ्यम् । नास्ति न भवति । [हि यत्.] । पुण्यवता कुशलवताम् । भवद्विधानां युष्मा-
 दृशाम् । भुवने लोके । किञ्चित् यत्किञ्चित् वस्तु । परनिष्ठ पराधीनम्, असाध्यमित्यर्थः । न समस्ति ।
 हि नास्ति हि (न समस्ति नास्ति) ॥३०॥ तदिति^१ । तदपि तदापि । क्वचन क्वचित् । प्रयत्नसाध्ये
 प्रयत्नेनोद्योगेन साध्ये साधनीये । विषये वस्तुनि । अहं, मनसि चित्ते । त्वया भवता । निधेयः^२ स्मरणीयः ।
 उद्यमशालिनोऽपि प्रयत्नशालिनोऽपि । पुरुषस्य जनस्य । कदाचित् कस्मिंश्चित् । सहायविनाकृता सहायेन
 विनाकृता रहिता^३ । सिद्धिः कार्यसिद्धिः । न न भवति ॥३१॥ अपरमिति । अहं, जन्मान्तरवृत्तं प्रकृत-
 जन्मनोऽन्यजन्म जन्मान्तरं तस्य वृत्तं वृत्तान्तम् । अपरम् अन्यत् । ते तव । निवेदयामि बोधयामि । विद-
 ज्ञाने लट् । एकचित् एक निश्चितं चित्तं मनो यस्य स, सन्, शृणु । त्वं भवान् । इत् एतस्माद्भवात् ।
 तृतीये त्रयोऽवयवा यस्य तस्मिन् । भवे जन्मनि । सुगन्धिदेशे सुगन्धिरिति देशे विषये । श्रीपुरभुक् श्रीपुरपालकः ।
 नृपतिः राजा । अभवः अजायया ॥३२॥ गृहिणाविति । अथ अनन्तरम् । तत्रैव तस्मिन्नेव पुरे । शशि-
 सूर्यनामधेयो शशिसूर्याभिधानो । कृषीवलो कृषिकर्मजीविनो । गृहिणौ गृहस्थौ । अभूताम् अजायताम्^४ । भू-
 सत्ताया लुङ् । शशी तयोर्मध्ये शशी । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने । 'पूर्वापरः' इत्यादिना एद्युस्-प्रत्ययः ।
 उपेत्य आगत्य । दत्तखातः दत्तं खातो येन सः, विहितसुरङ्ग इत्यर्थः । सकलं सर्वम् । सूर्यधनं सूर्याख्यस्य

पुण्यात्मा है । सबको माँसे तुम्हारी ही माँ अधिक घन्य है ॥ २९ ॥ लज्जावश मुझे यह कहने-
 का साहस नहीं हो रहा है, कि तुम मुझसे इच्छित वर माग लो, क्योंकि सच तो यह है कि इस
 ससारमे ऐसी कोई वस्तु ही नहीं है, जिसे पानेके लिए आप जैसे पुण्यात्माओको दूसरोका
 आसरा लेना पड़े—उनका मुँह देखना पड़े ॥ ३० ॥ तो भी इतना अवश्य कहना चाहता हूँ
 कि किसी प्रयत्नसाध्य—कठिन कामके आ पडनेपर मेरा स्मरण करना, क्योंकि सहायकके
 बिना उद्योगी पुरुषकी भी कार्य सिद्धि कभी नहीं होती ॥ ३१ ॥ एक बात और निवेदन करता
 हूँ— मैं तुम्हारे पिछले जन्मका वृत्तान्त सुनाता हूँ । तुम उसे सावधान होकर सुनो—पिछले
 तीसरे जन्ममे तुम सुगन्धि नामक देशमे श्रीपुर नामके नगरके राजा हुए थे ॥ ३२ ॥ तुम्हारे
 शासनकालमे वही पर (श्रीपुरमे) दो गृहस्थ रहते थे । दोनो किसान थे । उनमेसे एकका
 नाम शशी था और दूसरेका सूर्य । एक दिनकी बात है । शशी सूर्यके घर गया और सेंध लगा-

१ आ तदित्यादि । २ आ श स 'निधेय' शेषामु च प्रतिष्ठा 'निधेयः' इति पाठ समस्ति । ३ आ
 विहिता । ४ आ अजायेताम् ।

अधिगम्य निपातितस्त्वयासौ स्वधनेन प्रतियोजितश्च सूर्यः ।
 परिवृत्य भवे प्रभूतयोनावसुरश्चण्डरुचिः शशी बभूव ॥ ३४ ॥
 समुपार्जितपूर्वपुण्यलेशादभवं सूर्यचरस्त्वहं हिरण्यः ।
 अजनिष्ट ततः स पूर्ववैरात्तव हर्ता रिपुरस्म्यहं च मित्रम् ॥ ३५ ॥
 मधुराक्षरहारिणी^१ स वाणीमभिधायेति तिरोबभूव देवः ।
 नरनाथसुतोऽपि तत्प्रभावात्सहसात्मानमलोकयन्नान्ते ॥ ३६ ॥
 किमिदं परमाद्भुतं मया यद्वनमुत्तीर्णमदर्शि काननान्तः ।
 मनसेति विचिन्तयन्स्तदा तं महिमानं स हिरण्यजं विवेद ॥ ३७ ॥

घन द्रव्यम् । जहार अपहरति स्म । हृज् हरणे लिट् ॥३३॥ अर्णीति । त्वया भवता । अधिगम्य ज्ञात्वा । असौ शशी । निपातित दण्डितः । सूर्य, स्वधनेन स्वस्य निजस्य धनेन द्रव्येण । प्रतियोजित सबन्धित । शशी, [प्रभूतयोनौ प्रभूता नाना योनय उत्पत्तिस्थानानि यत्र तस्मिन्] भवे ससारे । प्रभूतयोनौ प्रभूतो बहुलो योनिरुत्पत्तिस्थान यस्य तस्मिन् । परिवृत्य परिभ्रम्य । चण्डरुचि, चण्डरुचिरिति । असुर भवनवासि-
 देवः । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् ॥३४॥ समुपेति । सूर्यचर सूर्य, पूर्व^३ (भूतपूर्व सूर्य) सूर्य-
 चरः, पूर्व सूर्यभूत इत्यर्थः । 'भूतपूर्वे चरट्' इति चरट्-प्रत्यय । अहं तु अहमपि । समुपार्जितपूर्वपुण्यलेशात्
 समुपार्जितस्य सपादितस्य पूर्वपुण्यस्य लेशात् कणात् । हिरण्य हिरण्याख्यदेव । अभवम् आसम् । भू सत्ताया
 लुङ् । सः शशिचर । पूर्ववैरात् पूर्वजनिताद् वैरात् । तव त्वामित्यर्थः । 'कृत्कामुक्स्य' इत्यादिना कर्मणि
 षष्ठी । हर्ता अपहर्ता । रिपुः शत्रुः । अजनिष्ट अभूत् । जनङ् प्रादुर्भावे लुङ् । अह च अहमपि । मित्र
 सुहृत् । अस्मि भवामि । अस भुवि रुट् ॥३५॥ मधुरेति । स देव हिरण्याख्यदेव । मधुराक्षरहारिणी
 मधुरै, प्रियैरक्षरैर्वर्णैर्हारिणी मनोहारिणीम् । वाणी वाचम् । इति उक्तप्रकारेण । अभिधाय उक्त्वा । तिरो-
 बभूव^४ व्यवमानो बभूव । नरनाथसुतोऽपि नरनाथस्य सुतोऽपि कुमारोऽपि । तत्प्रभावात् तस्य देवस्य प्रभावात्
 सामर्थ्यात् । सहसा शीघ्रम् । आत्मान स्वम् । वनान्ते^५ वनमध्ये । अलोचयत् अदर्शयत् । लोक्यदर्शने
 ण्यन्ताल्लङ् ॥३६॥ किमिति । परम् उत्कृष्टम् । इदं किमद्भुतं किमाश्चर्यम् । यत् मया, वन काननम् ।
 उत्तीर्णं लङ्घितम् । काननान्तं काननस्यान्तोऽवसानम् । अदर्शि दृश्यते स्म । इति एव प्रकारेण । मनसा
 मानसेन । विचिन्तयन् स्मरन् । स कुमार । तदा त महिमानं महत्त्वम् । हिरण्यजं हिरण्यदेवाज्जातम् ।

कर उसका सारा धन चुरा लाया ॥ ३३ ॥ इसका पता लगाकर तुमने सूर्यका धन उमे वापिस
 दिलवाया और शशीको फाँसीकी सजा दी । बहुत अधिक (चौरासी लाख) उत्पत्ति स्थानोवाले
 ससारमे इधर उधर भटककर—खोटो-खोटो योनियोमे जन्म लेकर शशी, चण्डरुचि नामका
 असुर हुआ ॥ ३४ ॥ पूर्वोपार्जित पुण्य कर्मके बचे-खुचे अशसे मै हिरण्य नामका देव हुआ ।
 मै तुम्हारा मित्र हूँ । मै ही पहले सूर्य रहा । वह शशी पूर्व वैरके कारण तुम्हारा शत्रु है, और
 वही तुम्हें हर ले आया है ॥ ३५ ॥ मधुर अक्षरोसे मनको हरनेवाले इन वचनोको कहकर वह
 देव आँखोसे ओझल हो गया, और उसके प्रभावसे राजकुमारने भी अपनेको उस वनकी सीमासे
 बाहर पाया ॥ ३६ ॥ यह बड़े आश्चर्यकी बात है कि मै इतने बड़े बौहड जगलको इतनी
 शीघ्रतामे पारकर एकाएक उसकी सीमाके बाहर आ पहुँचा हूँ । वनकी बाहरी सीमा आँखोके
 सामने है । यो अपने मन-ही-मन सोचता हुआ वह समझ गया कि यह तो हिरण्य देवकी महिमा

१. अ क र ग घ ङ चण्डरुचि । २ अ क र ग घ म कारिणी । ३ आ सूर्यपूर्वः ।
 ४ = द्रवितोऽतर्हितो ग । ५ = वनावसाने । ६. आ 'दान । ७ = द्रवलोकि ।

गहनान्तमथापहाय राष्ट्रं नगरग्रामनिरन्तरं प्रविष्टः ।
 सकलास्वपि दिक्षु जातभीतिं विलुलोके स जनं पलायमानम् ॥ ३८ ॥
 उपसृत्य पुमांसमेकमाराद्वयरोमाञ्चितसर्वगात्रयष्टिम् ।
 उपजातकुतूहलः कुमारः परिपप्रच्छ पलायनस्य हेतुम् ॥ ३९ ॥
 पृथिवीपतिपुत्रपृच्छयासाविति निर्विण्णमना जगाद वाचम् ।
 गगनात्पतितोऽसि किं प्रसिद्धं न विजानासि यदेतमप्युदन्तम् ॥ ४० ॥
 प्रथितोऽयमरिजयाभिधानो धनधान्याढ्यजनाकुलो जनान्तः ।
 विजहाति सदा न यत्र शोभां नवसस्याङ्कुरशाद्वला धरित्री ॥ ४१ ॥

विवेद बुबोध । विद ज्ञाने लिट् ॥ ३७ ॥ गहनेति । अय अनन्तरम् । गहनान्त काननावसानम् । अपहाय विहाय । नगरग्रामनिरन्तर नगरैर्मिश्र च निरन्तरमन्तररहितम् । राष्ट्र देशम् । प्रविष्ट प्रविष्टवान् । स कुमार । सकलासु सर्वास्वपि । दिक्षु दिशासु । जातभीति जातभयम् । पलायमान धावमानम् । जन लोकम् । विलुलोके दर्शः । लोकां दर्शने लिट् ॥ ३८ ॥ उपेति । उपजातकुतूहल उपजात कुतूहल यस्य स । कुमार , भयरोमाञ्चितसर्वगात्रयष्टि मयेन भीत्या रोमाञ्चिता रोमहर्षणयुक्ता सर्वा निखिला गात्रयष्टिर्यस्य तम् । एक पुमांस पुरुषम् । आरात् समीपे । 'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । उपसृत्य^१ प्राप्य । पलायनस्य हतस्ततः पलायनस्य । हेतु कारणम् । परिपप्रच्छ^२ शुश्राव । प्रच्छ^३ श्रोत्रायां लिट् ॥ ३९ ॥ पृथिवीति । पृथिवीपतिपुत्रपृच्छया पृथिव्या पत्युर्भूपते पुत्रस्य कुमारस्य पृच्छया प्रश्नेन । निर्विण्णमना, निर्विण्ण दुःखित मनो यस्य स । असौ अय पुरुष । वाच वाणीम् । जगाद ब्रवीतिस्म । गद व्यक्तया वाचि लिट् । यत् यस्मात्कारणात् । प्रसिद्ध प्रतीतम् । एनमपि अमुमपि । उदन्त वार्ताम् । न विजानासि न वेत्सि । ज्ञा अवबोधने लट् । गगनात् आकाशात् । पतित^४ निमग्न । असि भवसि । अस भुवि लट् ॥ ४० ॥ प्रथित इति । यत्र देशे । नवसस्याङ्कुरशाद्वला नवैर्नवीनैः सस्याङ्कुरैः शाद्वला हरिता । धरित्री भूमिः । सदा सर्वकाले । शोभा मनोहरत्वम् । न जहाति न त्यजति । ओहाक् त्यागे लट् । प्रथित प्रतीत । धनधान्याढ्यजनाकुलः धनैर्वान्यैराढ्यैः ससृद्धैर्जनैराकुल सकुल । अरिजयाभिधान अरिजय इत्यभिधान यस्य स । अयम् एष ।

है ॥ ३७ ॥ इसके पश्चात् वह राजकुमार उस स्थानको छोड़कर ज्योही आगे बढ़ा, त्यो ही उसने एक ऐसे देशमें प्रवेश किया, जहाँ लगातार नगर और ग्राम बसे हुए थे । वहाँपर उसने देखा कि जिधर देखो उधर लोग डरके मारे भागे जा रहे हैं ॥ ३८ ॥ राजकुमारको बड़ा कौतूहल हुआ । अतः उसने एक मनुष्यके—जिसके सारे शरीरमें भयके कारण रोगटें खड़े हुए थे—पास जाकर लोगोके भागनेका कारण पूछा ॥ ३९ ॥ राजकुमारके प्रश्नसे अपने मनमें दुःखी होकर वह टिरति हुए यो बोला—क्या तुम आसमानसे टपके हो, जो इस लोक-विदित वृत्तान्तको भी नहीं जानते ? ॥ ४० ॥ यह अरिजय नामका प्रसिद्ध देश है । यहाँके निवासी खुशहाल हैं, धनाढ्य हैं और उनके पास भरपूर अनाज रहता है । यहाँकी पृथिवी सदा नये-नये धान्यके अकुरोसे हरी-भरी रहनेके कारण कभी अपनी सुषमाको नहीं छोड़ती ॥ ४१ ॥

१ = व्याप्यमित्यर्थ । २ = गत्वा प्राप्य-इत्यर्थ । ३ = अप्राप्तीत् । ४ आ पृच्छन् श्रोत्राया लिट् ।
 पूछ श्रोत्राया शाकटा ४।२।२५७ पृ० २७७ । ५ = च्युत ।

विपुलं विपुलाभिधां दधानं पुरमस्त्युत्तममस्य नाभिभूतम् ।
 प्रविभाति यदुच्चसौधशृङ्गैर्विलिखत्वं खचराधिवासकल्पम् ॥ ४२ ॥
 जयवाज्यवर्मनामधेयो नगरं तत्पृथिवीपतिः प्रशास्ति ।
 यदतीवकरापनीततापा निरपेक्षा वसुधोदये हिमांशोः ॥ ४३ ॥
 दिननाथविभेव पूरिताशा स्मरपत्नीव वितीर्णकामसौख्या ।
 रणलब्धजयश्रियो जयश्रीरभवत्तस्य वधूर्विधूपमास्या ॥ ४४ ॥
 उदपादि तयोः शशिप्रभाख्या दुहिता सर्वजगल्लालामभूता ।
 तरतीव शशाङ्कचारु यस्या निजलावण्यपयोनिधौ शरीरम् ॥ ४५ ॥

जनान्त देश । 'राष्ट्र जनपदो निर्गो जनान्तो विषय स्मृतः' ॥४१॥ विपुलमिति । यत्, उच्चसौधशृङ्गैः उच्चानामुन्नताना सौधाना प्रासादाना शृङ्गैः शिखरैः । ख गगनम् । विलिखत् स्पृशत् । खचराधिवासकल्प खचराणा विद्याधराणामधिवासस्य पत्तनस्य कल्प सदृशम् । प्रविभाति विराजते । अस्य देशस्य । नाभिभूतं मध्यप्रदेशम् (श) । विपुलाभिधा विपुलेत्यभिधामभिधान^१ । दधानं धरत् । विपुल 'विपुलम्' इति । उत्तम श्रेष्ठम् । पुर पत्तनम् । अस्ति वर्तते । अथ भुवि लट् । उपमा ॥४२॥ जयवानिति । यत् यस्मात् (?) । अतीवकरापनीततापा^३ अतीव्रेण मृदुना करेण सिद्धायेन, पक्षेऽतिमृदुभि करैः किरणैरपनीतो निराकृत तापः सतापो यस्या सा । वसुधा भूमि । हिमांशो चन्द्रस्य । उदये उत्पत्तौ । निरपेक्षा निर्व्यपेक्षा—चन्द्रोदयाभावेऽपि राजनीतिपालनेन शीतोभूता—इत्यर्थः । जयवान् जययुक्त । जयवर्मनामधेय 'जयवर्मा' इति नामधेय यम्यं स । पृथिवीपति भूमिपतिः । तन्नगर विपुलपुरम् । प्रशास्ति पालयति ॥४३॥ दिनेति । दिननाथविभेव दिनस्य दिवसस्य नाथस्य सूर्यस्य विभेव कान्तिरिव । पूरिताशा प्रापितसतोपा, पक्षे व्नाप्तदिवका । स्मरपत्नीव रतिदेवीव । वितीर्णकामसौख्या वितीर्णं दत्त कामसौख्यं यया सा, पक्षे वितीर्णं कामस्य मन्मथस्य सौख्यं यया सा । विधूपमास्या^४ विधोश्चन्द्रस्योपमास्य यस्या सा । जयश्री जयश्री—इति । रणलब्धजयश्रियः, रणे संग्रामे लब्धा जयश्रीर्जयलक्ष्मीर्यस्य (येन) तस्य । जयवर्मन^५, वधू वनिता । अभवत् अभूत् । इलेषोपमा ॥४४॥ उदपादीति । यस्या, शशाङ्कचारु शशाङ्क इव चन्द्र इव चारु मनोहरम् । शरीर गात्रम् । निजलावण्यपयोनिधौ निजस्य स्वस्य लावण्यमेव देहकान्तिरेव पयोनिधि समुद्र, तस्मिन् । तरतीव^६ प्लवमानेव ।

इस देशके ठीक बीचमे एक विशाल और सुन्दर विपुल नामका पुर है जो इसकी नाभिके समान प्रतीत होता है । वह पुर कभी किसीसे अभिभूत—तिरस्कृत नहीं हुआ । अपने उन्नत महलोकी चोटियोंसे आकाशको छूनेवाला यह पुर विद्याधरोके पुरकी भांति जान पड़ता है ॥ ४२ ॥ उस पुरमे विजयी जयवर्मा नामका राजा राज्य करता है । वह उतना ही टैक्स लेता है, जिससे किसीको सन्ताप न हो । उसके कर-टैक्स (किरण) से पृथ्वी (लक्षणया उसके निवासियों) को तनिक भी सन्ताप नहीं होता । फलतः वहाँकी सन्तापहीना पृथ्वीको कभी चन्द्रोदयकी अपेक्षा नहीं रहती ॥ ४३ ॥ रणागणमे विजयलक्ष्मीको पानेवाले उस राजाका विवाह चन्द्रमुखी जयश्रीके साथ हुआ । वह सूर्यकी प्रभा सरोखी है । सूर्यकी प्रभा जैसे सभी दिशाओको भर देती है उसी तरह जयश्री सबकी आशाओ (मनोरथ) को पूरा कर देती है, और वह कामदेवकी पत्नी-रतिके समान है । रति कामदेवको सुख देती है और जयश्री अपने पति जयवर्माको सम्भोगका सुख प्रदान करती है ॥ ४४ ॥ उन दोनोंके शशिप्रभा नामकी कन्या उत्पन्न

१ अ^०य^०गी^० । इ यस्या । २ = सज्ञामित्यर्थः । ३ = यदतीवकरापनीततापा यस्य राज्ञोऽतीव्रेण सह्येन करेण भागधेयेन, पक्षेऽतीवर्मृदुभि करैरपनीतो निराकृतस्ताप सतापो यस्या सा । ४ = विधूपम चन्द्रसदृशमास्यमानन यस्या । ५ = प्लवमानमिव भाति ।

अथ तामपरो महेन्द्रनामा जयवर्माणमयाचत क्षितीशः ।
 वितरन्नचिरायुषे तनूजां किल तस्मै स निमित्तिना निषिद्धः ॥ ४६ ॥
 स निरस्तमनोरथस्त्विदानीं सह संभूय समस्तराजलोकैः ।
 जयवर्मबलं निहत्य युद्धे पुरमावृत्य वितिष्ठते तदीयम् ॥ ४७ ॥
 तदयं स्वविनाशमीक्षमाणः सकलो राष्ट्रजनः प्रयाति भग्नः ।
 गिरमित्यवगम्य तस्य हृष्यन्युवराजो विपुलं प्रति^३ प्रतस्थे ॥ ४८ ॥
 ददृशे च गतेन तेन तस्मिन्नगरं तद्विपुसैनिकैः परीतम् ।
 शिशिरांशुसमुद्गमे प्रवृद्धैरिव^४ वेलावनमम्बुधेस्तरङ्गैः^५ ॥ ४९ ॥

सर्वजगलल्लामभूता सर्वस्य जगतो ललामभूता । शशिप्रभाख्या 'शशिप्रभा' इत्याख्या अभिधान यस्या' सा ।
 दुहिता क्रुमारी । तयो जयवर्मजयश्रियो । उदपादि अजायत ॥ ४५ ॥ अथेति । अथ शशिप्रभोत्पत्त्य-
 नन्तरम् । महेन्द्रनामा 'महेन्द्र' इति नाम यस्य सः । अपर' अन्य । क्षितीश भूमीशः । ता शशिप्रभाम् ।
 जयवर्माण जयवर्मभूपतिम् । अयाचत याचते स्म । अचिरायुषे अचिरमल्पमायुर्यस्य तस्मै, स्तोकायुष्यायेत्यर्थः ।
 तस्मै महेन्द्राय । तनूजा पुत्रीम् । वितरन् ददानः । स क्षितीश । निमित्तिना निमित्तिज्ञेन । निषिद्ध निवारितः
 किल ॥ ४६ ॥ स इति । निरस्तमनोरथः । निरस्तो निराकृतो मनोरथोऽभीष्ट यस्य स । स महेन्द्रस्तु । इदानीम्
 अथ । समस्तराजलोकै समस्तैर्निखिलै राजलोकै राजजनै । सह साकम् । संभूय मिलित्वा । युद्धे सग्रामे ।
 जयवर्मबल जयवर्मराजबलम् । निहत्य हत्वा । तदीय जयवर्मसबन्धम् । पुर पत्तनम् । आवृत्य वेष्टयित्वा ।
 वितिष्ठते वर्तते । ष्ठा गतिनिवृत्ती लट् । 'सविप्रावात्' इति तङ् ॥ ४७ ॥ तदिति । तत् तस्मात् । स्वविनाशं
 स्वस्य विनाशम् । ईक्षमाण विलोकमानः । अयम् एषः । सकल समस्तः । राष्ट्रजन राष्ट्रस्य जनपदस्य जनो
 लोक । भग्नः पराजितः सन् । प्रयाति पलायते । तस्य पुरुषस्य । इति उक्तप्रकारेण । तत् [गिर] वचनम्
 अवगम्य ज्ञात्वा । हृष्यन् सतोषं कृवन् । युवराज अजितसेनकुमार । विपुल प्रति विपुलपुर प्रति । प्रतस्थे
 प्रययौ । ष्ठा गति निवृत्ती लिट् । 'सविप्रावात्' इति तङ् ॥ ४८ ॥ ददृशे इति । शिशिरांशुसमुद्गमे शिशिरांशो-
 रबन्धस्य समुद्गमे उदये । प्रवृद्धै समृद्धै । अम्बुधे समुद्रस्य । तरङ्गै ऊर्मिभि । वेलावन तीरवनमिव ।
 तस्मिन् समये प्रस्तावे वा । तद्विपुसैनिकै तस्य रिपो शत्रो सैनिकैर्बलैः परीत परिवेष्टितम् । नगर पुरम् ।

हुई । वह सारे संसारका आभूषण या तिलक है । उसका चन्द्रमाके समान सुन्दर शरीर अपने
 कान्तिके समुद्रमे ऐसा जान पड़ता है मानो तैर रहा हो ॥ ४५ ॥ इसके पश्चात् उसके विवाह
 योग्य होनेपर महेन्द्र नामके राजाने जयवर्मासे उसकी कन्या (शशिप्रभा) की अपने लिए
 मगनी की । राजा जयवर्मा इसके लिए राजी भी हो गया, किन्तु एक निमित्त जानीने महेन्द्रको
 अल्पायु बतलाकर उसे रोक दिया ॥ ४६ ॥ मनोरथके ठुकराये जानेसे महेन्द्रने अपने पक्षके
 सभी राजाओंसे मिलकर जयवर्माके विरुद्ध युद्धकी घोषणा कर दी, और युद्धमे जयवर्माकी
 सेनाको मारकर उसके नगरको घेर लिया है ॥ ४७ ॥ इस कारण पराजित, इस राष्ट्रके सभी
 लोग अपना विनाश सोचकर भागे जा रहे हैं । उसके ये वचन सुनकर युवराज अजितसेनने मन-
 ही-मन प्रसन्न होकर विपुलपुरकी ओर प्रस्थान कर दिया ॥ ४८ ॥ आगे जाकर उसने देखा
 कि उस नगरको शत्रु-सैनिकोंने सभी ओरसे घेर लिया है । जैसे चन्द्रोदय होनेपर समुद्रकी उताल

१ क ख ग घ म 'रथस्तदानी । २ अ 'प्रति' इति नास्ति । ३ अ 'मुद्गमप्रवृद्धै' । ४ अ अम्बु-
 निधेस्तरङ्गै ।

अविकम्पितधीरे^१ संस्तुतनात्प्रतिषिद्धोऽपि नृपाज्ञया प्रगच्छन् ।
 करिकीर्णपथां प्रतिप्रतोलीमिति तैः सोऽभिदधे महेन्द्रयोधैः ॥ ५० ॥
 शिरसा न निजेन तेऽस्ति कार्यं परिनिर्विण्णमतिः स्वजीविते वा ।
 नृपशासनमप्रसह्यमन्यैर्यदतिक्रम्य परैषि^२ निर्विशङ्कः ॥ ५१ ॥
 स तदीयवचप्रवृद्धमन्युर्धनुरेकस्य कराज्जहार वीरः^३ ।
 स्वनृपेण सहव रत्नतासून्यदि शक्तिर्भवतामिति ब्रुवाणः ॥ ५२ ॥
 नगनुद्धमतङ्गजोग्रनके पवनस्पर्धितुरङ्गवीचिक्रे ।
 विचरंश्चतुरङ्गसैन्यसिन्धौ ददृशे मन्दरवत्स पौरलोकैः ॥ ५३ ॥

गतेन यातेन । तेन कुमारेण ददृशे दृश्यते स्म । दृशू प्रेक्षणे कर्मणि लिट् ॥४९॥ अवीति । अविकम्पितधी.
 अविकम्पिता निश्चला धीर्यस्य स । असंस्तुतत्वात् अननुमत्वात् । नृपाज्ञया राजाज्ञया । प्रतिषिद्धोऽपि
 निवारितोऽपि । करिकीर्णपथां करिणा गजाना कीर्ण सबद्धो मार्गो यस्या ताम् । प्रतोलीं गोपुर प्रति ।
 प्रगच्छन् प्रयान् । स कुमार । तै महेन्द्रयोधैः महेन्द्रभटै । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । अभिदधे प्रोक्त.
 ॥५०॥ शिरसेति । यत् कारणात् । अन्यै अपरैः । अप्रसह्य निराकर्तुमशक्यम् । नृपशासन नृपस्य राज्ञः
 शासनमाज्ञाम् । अतिक्रम्य उल्लङ्घय । निर्विशङ्क निश्ङ्क सन् । परैषि^४ गच्छसि यासि । [तत्] ते
 तव । निजेन स्वकीयेन । शिरसा मस्तकेन । कार्यं प्रयोजनम् । न अस्ति न भवति । स्वजीविते स्वस्य जीवने ।
 परिनिर्विण्णमति परिनिर्विण्णा विरक्ता मतिर्यस्य सः । वा किमित्यर्थः ॥५१॥ स इति । तदीयवच-
 प्रवृद्धमन्यु तदीयेन मत्सबन्धिना वचसा वचनेन प्रवृद्ध प्रैधितो मन्युः कोपो यस्य स । सः कुमार ।
 भवता युष्माकम् । यदि चेत् । शक्तिः सामर्थ्यम् । अस्ति^५ । स्वनृपेण निजभूपतिना । सहैव साकमेव ।
 असून् प्राणान् । रक्षत पालयत । इति एवम् । ब्रुवाणः ब्रुवन् । वीर शूर । एकस्य पुरुषस्य । करात्
 हस्तात् । धनु चापम् । जहार हरति स्म । हृव् हरणे लिट् ॥५२॥ नगेति । नगनुद्धमतङ्गजोग्रनके नगा इव
 पर्वता इव तुङ्गा उन्नता ये मतङ्गजा मत्तदन्तिन त एवोन्ना भयकरा नका यस्मिन् तस्मिन् । पवनस्पर्धि-
 तुरङ्गवीचिक्रे पवनो वायुस्त (तस्मै) स्पर्धन्ते तच्छीला (इत्येवशीला) अतिवेगवन्त इत्यर्थः, तथोक्ता
 ये तुरङ्गा वाजिनस्त एव वीचयस्तरङ्गास्तासा चक्र समूहो यस्मिन् तस्मिन् । चतुरङ्गसैन्यसिन्धौ चतुरङ्गं

तरंगोंके द्वारा उसका किनारेका वन घेर लिया जाता है ॥ ४९ ॥ वह आगे बड़े वेगसे बढ़ता
 चला जा रहा था, किन्तु अपरिचित तथा अनुमति पत्रसे रहित होनेके कारण राजाकी आज्ञासे
 रोक दिया गया । फिर भी वह निश्चक होकर उस पुरके प्रवेशद्वारकी ओर चलता ही गया,
 जिसका मार्ग हाथियोंसे घिरा हुआ था । फिर राजा महेन्द्रके सिपाही उससे यो बोले-॥ ५० ॥
 क्या तुझे अपने सिरसे कोई काम नहीं है ? या तू अपने जीवनसे ऊब चुका है ? जो दूसरोसे
 अनुल्लघनीय राजाकी आज्ञाका उल्लघन करके इधर निश्चक होकर चला आ रहा है ॥ ५१ ॥
 उनके इन वचनोंको सुनकर राजकुमारको बड़ा क्रोध आया । अतः उसने उत्तर दिया कि यदि
 तुम लोगोमे शक्ति हो तो अपने और साथ ही अपने राजाके भी प्राण बचा लो । यह कहते-
 कहते उस शूर-वीर राजकुमारने उन्हीके बीचमे-से किसी एकके हाथसे धनुष छीन लिया ॥५२॥
 फिर क्या था, उसे चतुरगिणी सेनाने चारो ओरसे घेर लिया । पर राजकुमार भी बड़ा सूरमा
 था । उसके लिए सेना समुद्र थी तो वह उसके लिए मन्दराचल था । समुद्रमे बड़े-बड़े भयकर

१ अ वीरसं । २ अ म पथैषि । ३. अ इ म धीर । ४ = करिमिर्गजे. कीर्णो व्याप्त पन्था
 मार्गो यस्या, ताम् । ५ = यस्मात् दृश्यात् । ६. आ पथैषि । ७. = वर्तते । ८. आ पर्वतवत् ।
 ९ आ पवनेन वायुना स्पर्धितस्वरंगा ।

विषवह्निशिखामिवेपुमालां क्षिपतः संततधारमेकवक्त्राम्^१ ।
 विदधद्विमुखान्भटानिवाहीन्स गरुमेव महेन्द्रमाप कोपात् ॥ ५४ ॥
 प्रलयाहिमदीधितेरिवोल्कां सृजतो मार्गणसंहतिं कुमारः ।
 स विलासनिपातितैकबाणो विधवां तस्य चकार राज्यलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥
 तमकारणबान्धव ततोऽसौ समुपादाय विपक्षकक्षदावम् ।
 प्रविवेश समुत्सवैर्महद्भिर्जयवर्मा^३ नगरं कृताष्टशोभम् ॥ ५६ ॥

चत्वार्यङ्गान्यवयवा यस्य तच्चतुरङ्गं तच्च तत्सैन्यं च तथोक्तं, तदेव सिन्धुस्समुद्रस्तस्मिन्^४ विचरन् भ्रमन् सन् । स कुमारः । पौरलोके पुरसन्धिजनैः । मन्दरवत् मन्दर इव । ददृशे^५ ईक्षावक्त्रे^६ दृष्टं प्रेक्षणे कर्मणि लिट् । रूपकम् ॥ ५३ ॥ विपेति^७ । विषवह्निशिखामिव विषमेव (?) बह्नेरग्नेः शिखामिव । एकवक्त्राम् एक वक्त्रं यस्यास्ताम् । इपुमालाम् इपूणा मालामावलिम् । सतत निरन्तर धारा यस्मिन् कर्मणि तत् । क्षिपतः प्रेरित (?) । अहोनिव सर्पानिव । गरुमेव गरुड इव । भटान् योधून् । विमुखान् विनष्टमुखान् । विदधत् कुर्वन् । स कुमारः । कोपात् क्रुध । महेन्द्र देवेन्द्र, महेन्द्रभूप च । आप प्राप्तोति स्म । उपमा ॥ ५४ ॥ प्रलयेति । प्रलयाहिमदीधिते प्रलयस्य प्रलयकालस्याहिमदीधिते सूर्यस्य । उत्काम् [इव] ज्वालामिव । मार्गणसंहतिं मार्गणानां बाणानां संहतिं समूहम् । सृजतः सृजतः । तस्य महेन्द्रस्य । विलासनिपातितैकबाणः विलासेन लीलया निपातित एको बाणो यस्य^८ स । [स] कुमारः अजितसेनः । राज्यलक्ष्मीं राज्यसंपत्तिम् । विधवा पतिरहिताम् । चकार विदधे । हुकुक् करणे लिट् । उपमा ॥ ५५ ॥ तमिति । तत अनन्तरम् । असौ अयम् । जयवर्मा जयवर्मभूप । विपक्षकक्षदाव विपक्ष एव शत्रुरेव कक्ष शुष्कवन तस्य दाव दावान्तिम् । अकारणबान्धवम् अकारण निनिमित्त बान्धवम् । त कुमारम् । समुपादाय समुपानीय कृताष्टशोभ कृता रचिता अष्टशोभा यस्य तत् । मार्जन-सेवन-उद्धृततोरण-रङ्गबल्ली-पुष्पोपहार-वाद्य-गीत-नृत्यम् (नृत्यानि) इत्यष्टशोभा । नगर विपुलनगरम् । महद्भिः पृथुभिः । समुत्सवे सभ्रमे । प्रविवेश प्रविशति स्म । विष घडियाल और बड़ी-बड़ी लहरें होती हैं । इसी तरह उस सेनारूपी समुद्रमे पहाड़ों सरीखे ऊँचे-ऊँचे हाथीरूपी भयकर घडियाल और वायुसे स्पर्द्धा करनेवाले घोड़ेरूपी उत्ताल तरंग थे । समुद्रका मन्थन मन्दराचलसे हुआ था इसी तरह राजकुमाररूपी मन्दराचलसे सेनारूपी समुद्रका मन्थन शुरू हो गया, जिसे सभी पुरवासियोने देखा ॥ ५३ ॥ विषाग्निकी ज्वालाके समान लगातार एकके पीछे एक करके बाणोंकी वर्षा करनेवाले सैनिक, जहरीले नागोंके समान थे । उनके दमन करनेके लिए राजकुमार गरुडके समान था । उसने उन सबको विमुख कर दिया और फिर वह बड़े रोषसे राजा महेन्द्रके पास जा पहुँचा ॥ ५४ ॥ जिस प्रकार प्रलयकालका सूर्य अग्नि-ज्वालाओंकी वर्षा करता है, उसी प्रकार राजा महेन्द्र दनादन बाण बरसा रहा था । किन्तु राजकुमारने यो ही एक बाण चलाकर उसकी राज्यलक्ष्मीको विधवा कर दिया ॥ ५५ ॥ इसके पश्चात् राजा जयवर्माने राजकुमार अजितसेनको—जो उसका अकारणबन्धु था और जिसने उसके शत्रुरूपी वनको जला डाला था—साथ लेकर अपने नगरमे प्रवेश किया । उस

१ क ख ग घ म^१ वक्त्रम् । २ अ^२ सविपाति^३ । ३ अ^३ धयधर्मा । ४ एष टोकाकृदभिमतः पाठ प्रतिपु तु 'कृताष्टशोभम्' इत्येव वर्तते । ५ श स चतुरङ्गमेव सिन्धु समुद्र, तस्मिन् । ६ = दृष्टो व्यलोकितं वा । ७ आ प्रतावेव 'ईक्षावक्त्रे' तो 'रूपकम्' यावत् पाठो वर्तते । ८ = विषवह्निशिखामिव विषानलज्वालामिव । एकवक्त्राम् एक वक्त्रं यस्या, ताम् । इपुमालाम् इपूणा बाणानामावली पक्वितः, ताम् । सततधारा सतता धारा यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । क्षिपतः प्रेरयत । अहोनिव सर्पानिव । भटान् योधून् । गरुमेव गरुड इव । स कुमारः । विमुखान् विनष्टमुखान्, पक्षे पराङ्मुखान् । विदधत् कुर्वन् । कोपात् क्रुध । महेन्द्र देवेन्द्र, महेन्द्रभूप च । आप प्राप्तोति स्म । उपमा ॥ ५४ ॥ ९ श स एतच्छ्लोकटोका पु भू-रुक्मर्नाटपुस्तके नास्ति किन्तु लेखकप्रणीता इति सूचना समवलोक्यते । १० = येन ।

‘पुरनाथपुरःसरः’ कुमारः प्रदिशन् राजनिकेतमुत्पताकम् ।
 विदधे विविधान्वधूजनानां हृदयोन्मादविधायिनः स्वभावान् ॥ ५७ ॥
 वपुषा जयता नरेन्द्रलक्ष्मीमितरासंभविना च पौरुषेण ।
 परिस्सूचनया विनापि राज्ञा वुवुधे जातिकुलोन्नतिस्तदोया ॥ ५८ ॥
 निवसन्कृतसत्कृतिः स तस्मिन्विनमय्याचनिपात्रिजप्रतापैः ।
 विपुलाधिपतेश्चकार वश्यां सुरराजोपमविक्रमो धरित्रीम् ॥ ५९ ॥
 सह वल्लभया पतिं प्रजानां शयनीयस्थितमेकदा समेत्य ।
 विहितप्रणतिः परेङ्गितज्ञा निजगादेति सखी शशिप्रभायाः ॥ ६० ॥

प्रवेशे लिट् ॥ ५६ ॥ पुरेति । पुरनाथपुर सरः पुरनाथस्य जयवर्मणः पुर सर । कुमार अजितसेन । उत्पता-
 कम् उद्धृता पताका यस्य तत् । राजनिकेतन राजमन्दिरम् । प्रविशन्, वधूजनानां वध्व एव जनास्तेषाम् ।
 रूपकम् (?) हृदयोन्मादविधायिन हृदयस्य चित्तस्योन्माद विकार विदधतीत्येवशीला, हृदयोन्मादकारिण-
 स्तान् । विविधान् नानाप्रकारान् । स्वभावान् चेष्टा । विदधे चकार । वुवुधे धारणे च लिट् ॥ ५७ ॥
 वपुषेति नरेन्द्रलक्ष्मीं नरेन्द्रस्य महेन्द्रस्य लक्ष्मीं शोभाम् । जयता जयमानेन । वपुषा गात्रेण । इतरासंभविना
 इतरासंभविना । पौरुषेण प्रतापेन । परिस्सूचनया वचनेन विनापि । तदोया तस्येय तदोया-अजितसेन
 सवन्धिनी । जातिकुलोन्नति जातिकुलोः मातापित्रो रून्तिराधिवयम् । राज्ञा भूपेन । वुवुधे वुध्यते स्म ।
 वुधिमनि ज्ञाने कर्मणि लिट् । अनुमितिः ॥ ५८ ॥ निवसन्निति । तस्मिन् विपुलपुरे । निवसन् तिष्ठन् ।
 कृतसत्कृतिः कृता विहिता सत्कृतिः सत्कारो यस्य स । स कुमारः । निजप्रतापे निजस्य स्वस्य प्रतापेस्ते-
 जोभिः । [अवनिपान् भूपान् । विनमय्य वन्दयित्वा । सुरराजोपमविक्रम सुरराजस्य देवराजस्य उपमा
 समानो विक्रमः पराक्रमो यस्य स । धरित्रीं भूमिम् । विपुलाधिपते जयवर्मणः । वश्या वशगताम् ।
 ‘वश्यवध्य—’ इत्यादिना साधु । चकार करोति स्म । वुवुधे करणे लिट् ॥ ५९ ॥ सहेति । वल्लभया वनितया ।
 सह साकम् । शयनीयस्ति शयनीये तस्य स्थितम् । प्रजानां लोकानाम् । पतिं प्रभुम् । एकदा एकस्मिन्
 दिने । समेत्य प्राप्य । परेङ्गितज्ञा परेषामन्येषामिङ्गितज्ञा अभिप्रायज्ञा । विहितप्रणति कृतप्रणामा ।
 शशिप्रभायाः शशिप्रभाकुमार्या । सखी वयस्या । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । निजगाद ऊचे । गद व्यवताया

समय नगरमे खूब सजावट की गयी थी और उत्सवोकी धूम मची हुई थी ॥ ५६ ॥ राजमहल
 पताकाओसे सजा दिया गया था । उसमे राजकुमार अजितसेनने—जिसके आगे-आगे राजा
 जयवर्मा चल रहा था—प्रवेश किया । राजकुमारको देखकर वहाँकी वधूओकी नाना प्रकारकी
 चेष्टाएँ प्रकट हुईं, जिनसे उनके हृदयके उत्साद भरे भाव अभिव्यक्त हो रहे थे ॥ ५७ ॥ राज-
 कुमारके इन्द्रसे भी कहीं अधिक मुन्दर शरीर और पुरुषार्थको, जो दूमरोमे कभी सम्भव नहीं
 हो सकता—देखकर राजाने, विना किसी सूचनाके उसकी जाति और कुलकी उन्नति जान
 ली ॥ ५८ ॥ राजकुमार, जयवर्माके यहाँ कुछ दिन सत्कारके साथ रहा । वह इन्द्रके समान
 पराक्रमी था । अतः उसने अपने प्रतापने सभी राजाओको नम्र बना दिया और सारे भूमण्डल-
 को विपुल नरेश—जयवर्माके अधीन कर दिया ॥ ५९ ॥ एक दिनकी बात है । राजा, रानीके
 साथ एक पलगपर बैठा हुआ था । उसी समय राजकुमारो शशिप्रभाकी एक सहेली, जो
 दूमरोके भावको भाँपनेमे बड़ी कुशल थी, उस (राजा) के पास जाकर नमस्कारपूर्वक यो

१. स दुर्गाजपुर । २. अ स स भावान् । ३. स क र य स म नरेन्द्र । ४. आ मातृ-
 पित्रोः । ५. = दिनस्तान् विषाग । ६. सुरराजोपमो विक्रम पराक्रमो यस्य सः, दिव्यपराक्रम
 इति गाढम् । ७. = इङ्गित परामिश्रम जागृतीङ्गितज्ञा ।

नरनाथ युवा यदा स दृष्टो भवतो देहजया महेन्द्रमर्दी ।

विदधाति तत प्रभृत्यनास्थां स्वशरीरेऽपि विमुक्तगन्धमाल्या ॥ ६१ ॥

परिशून्यमना विचिन्तयन्ती किमपि क्षामविपाण्डुगण्डलेखा ।

परिवारसमाहृतेऽन्नपाने ज्वरहीनापि दधात्यरोचकत्वम् ॥ ६२ ॥

हिमदग्धसरोरुहोपमाङ्गया हृति तस्या विनिपत्य तत्क्षणेन ।

क्वथता नयनाम्बुनान्तरङ्गं परितापः परिगम्यते गरीयान् ॥ ६३ ॥

श्वसितैरहिमैर्नितान्तदीर्घैरिव धूमप्रसरैर्वियोगवह्ने ।

सरसीरुहशङ्कया मुखेऽस्या निपतद्दूरमुदस्यतेऽलिवृन्दम् ॥ ६४ ॥

वाचि लिट् ॥ ६० ॥ नरनाथेति । नरनाथ भूपाल । महेन्द्रमर्दी महेन्द्र मर्दतीत्येवशील, तथोक्त, महेन्द्रस्य हन्ता । युवा तरुण । स कुमार । भवत तव । देहजया तनूजया । यदा यत्समये । दृष्ट आलोकित । ततः प्रभृति तदादि । विमुक्तगन्धमाल्या विमुक्ते गन्धमाल्ये यया सा । स्वशरीरे स्वशरीरेऽपि देहेऽपि । अनास्थाम् औदासीन्यम् । विदधाति करोति द्धुषात् धारणे च लट् ॥ ६१ ॥ परिशून्येति । परिशून्यमना, परिशून्य मनो यस्य स (यस्या सा) । किमपि यत्किञ्चिदपि । [वि-] चिन्तयन्ती विचारयन्ती । क्षामविपाण्डुगण्डलेखा क्षामा कृशा पाण्डु, शुभ्रा, क्षामा चासौ पाण्डुश्च तथोक्ता क्षामपाण्डुगण्डयोर्लेखा प्रदेशो यस्याः सा । परिवारसमाहृते परिवारं परिजनं समाहृते^१ नीते । अन्नपाने भक्षतपाने^२ । ज्वरहीनापि ज्वरेण जूत्या^३ हीनापि । अरोचकत्वम् अरुचित्वम् । दधाति धरति । हेतु (विभावना) ॥ ६२ ॥ हिमेति । हिमदग्धसरोरुहोपमाङ्गया, हिमेन दग्धस्य भस्मीकृतस्य सरोरुहस्योपमा समानम् (साम्य यस्य तत्) अङ्ग यस्यास्तस्या । तस्या शशिप्रभाया । हृदि चित्ते । तत्क्षणेन तत्समयेन । विनिपत्य पतित्वा । क्वथता उष्णतायता (उष्ण-तावता) । नयनाम्बुना नेत्राम्बुना । अ [आ-] न्तरङ्गं अन्तरङ्गे प्रवर्तमान । गरीयान् प्रकृष्टो गुरु (प्रकर्षेण गुरु) गरीयान् । 'गुणाङ्गाद्वेष्टेयसू' इति यसू (ईयसु) । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः । परितापः सताप । परिगम्यते ज्ञायते । गम्लृ गतो कर्मणि लट् । अनुमिति ॥ ६३ ॥ श्वसितैरिति । अहिमै उष्णं । नितान्तदीर्घं नितान्तमत्यन्त दीर्घंरायतं । वियोगवह्ने वियोग एव विरह एव वह्निरग्निस्तस्य । धूमप्रसरैरिव धूमस्य प्रसरैरिव प्रसरणैरिव । श्वसितं श्वासं । सरसीरुहशङ्कया सरसीरु-हमिति कमलमिति शङ्कया सन्देहेन । अस्या शशिप्रभाया । मुखे वदने । निपतत् स्थलत् । अलिवृन्दम्

कहने लगी—॥ ६० ॥ राजन् ! आपकी कन्या शशिप्रभाने जबसे राजा महेन्द्रको मारनेवाले युवक अजितसेनको देखा है तभीसे उसने चन्दनके लेप और मालाका परित्याग कर दिया है तथा अपने शरीरको भी उपेक्षा कर दी है ॥ ६१ ॥ उसका मन सूनसान (एकान्त) स्थान-को पसन्द करने लगा है । वही (एकान्त मे) बैठकर वह कुछ सोचती रहती है । उसके कपोल सूख गये हैं और उनका रंग पीला पड़ गया है । परिवारके लोग उसके पास अन्न-जल ले जाते हैं, किन्तु ज्वरके बिना भी उसे खाने-पीनेसे अरुचि हो गयी है ॥ ६२ ॥ उसका सुकुमार शरीर पालेसे झुलसे हुए कमलके समान हो गया है । उसके अश्रु-बिन्दु आँखोंसे सीनेपर गिरकर शीघ्र ही खोलने लगते हैं, जिनसे उसके तीव्र अन्तस्तापका पता लगता है । ॥ ६३ ॥ कमलके भ्रमसे उसके मुख पर जो भीरे गिरना चाहते हैं, वे वियोगाग्निके फैलते हुए धुएँ सरीखे प्रतीत

१ अ° समाहृते । २ = समानीते । ३ आ भुक्षितपाने । ४ आ जूत्या ।

मुषिता^१ वदनश्रिया मम श्रीरनयेतीव रूपोपजातमूर्च्छाम् ।
 विदधाति मुहुर्मुहुर्मृगाक्षीं विषनि^२स्यन्दिभिरंशुभिः शशाङ्कः ॥ ६५ ॥
 परितापविनाशनाय शय्या क्रियते या नवपल्लवैः सखीभिः ।
 दववह्निशिखावलीव सापि ज्वलयत्यम्बुजकोमलं तदङ्गम् ॥ ६६ ॥
 विदधातु भुजङ्गसङ्गभाजो रससेकः खलु चन्दनस्य तापम् ।
 प्रविभाति महत्तदत्र चित्रं यदमू प्लुष्यति दक्षिणोऽपि वातः ॥ ६७ ॥
 नितरं परिकोपितो मनोभू^३ रतिरूपं ध्रुवमेतया हरन्त्या^४ ।
 विदधाति विनाशहेतुमस्याः किमसाधारणमन्यथा प्रयत्नम् ॥ ६८ ॥

अलीना भ्रमराणां वृन्द समूहः । दूरम् उदस्यते निराक्रियते । असौ क्षेपणे लट् । उत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥ मुषितेति । मम मे । श्री शोभा । अनया, अन्वादेशे एनदादेशे (?) । वदनश्रिया वदनस्य मुखस्य श्रिया शोभया । मुषिता अपहृता । इति एवम् । मत्वा, रूपा कोपेन, इव । शशाङ्कः चन्द्रः । विष [नि -] स्यन्दिभिः विष (नि.) स्यन्दत इत्येवशीलैः । अंशुभिः किरणैः । मृगाक्षी मृगस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्यास्ताम् । मुहुर्मुहुः पुनः पुनः । उपजातमूर्च्छाम् उपजाता उत्पन्ना मूर्च्छा यस्यास्ताम् । विदधाति करोति ॥ ६५ ॥ परितापेति^५ । परिताप-विनाशनाय परितापस्य सतापस्य विनाशनाय विनाशार्थम् । सखीभिः [सखीभिः.] वयस्याभिः । नवपल्लवैः नवैर्नूतनैः पल्लवैः किसलयैः । या शय्या तल्पम् । क्रियते विधीयते । सापि पल्लवशय्यापि । दववह्नि-शिखावलीव दवश्चापौ वह्निश्च (दवस्य वह्निः) तथोक्तस्तस्य शिखानां ज्वालानामावलीव समूहः (जालम्) इव । अम्बुजकोमलम् अम्बुजमिव कमलमिव कोमलमृदुलम् । तदङ्गं तस्याः शशिप्रभाया अङ्गं शास्त्रम् । ज्वलयति दहयति । ज्वल दोप्ती णिजन्ताल्लट् । हेतुः (?) ॥ ६६ ॥ विदधात्विति । भुजङ्गसङ्ग-भाजः भुजङ्गानां सङ्गं सपर्कं भजतीति तथोक्तस्य । चन्दनस्य मलयजस्य । रससेकः (क) रसस्य द्रवस्य सेकः (क) सेचनम् । खलु, तापः सन्तापम् । विदधातु करोतु । दुष्वाङ् धारणे च लोट् । दक्षिणोऽपि दक्षिणदिशः आगतोऽपि । वातः वायुः । अमूम् एताम् । प्लुष्यति दहति । प्लूषू दाहे लट् । यत् प्रकृतम् । तत्, अत्र लोके । महच्चित्रम् आश्चर्यम् । भवति । हेतुः ॥ ६७ ॥ नितरामिति । रतिरूपं रतिदेव्या रूपम् । हरन्त्या अपहरन्त्या । एतया अनया शशिप्रभाया । मनोभूः मन्मथः । नितराम् अत्यन्तम् । परिकोपितः परिक्रुद्धः । ध्रुवः निश्चयः । अन्यथा न परिकोपितश्चेत् । अस्याः शशिप्रभाया । असाधारणः प्रतिकार-रहितम् । विनाशहेतुः निघनकारणम् । प्रयत्नः प्रारम्भम् । किं किं कारणम् । विदधाति करोति । दुष्वाङ्

होने वाले उसके उष्ण और दीर्घ श्वास वायुसे हटा दिये जाते हैं ॥ ६४ ॥ 'इसने अपने मुखकी शोभासे मेरी शोभा चुरा ली है', मानो यह सोचकर रात्रिके समय चन्द्रमा क्रुद्ध होकर अपनी किरणोंसे विष बहाकर शशिप्रभाको बार-बार मूर्च्छित कर देता है ॥ ६५ ॥ उसके तीव्र सन्तापको दूर करनेके लिए सहेलियां नवीन कोपलोसे जो सेज सजाती हैं, वह भी उसकी कमल कोमल कायाको दवाग्निकी ज्वालाकी भाँति जलाने लगती है ॥ ६६ ॥ चन्दन-द्रवका सिंचन या लेप भले ही उसे सन्ताप दे, क्योंकि उससे जहरीले काले नाग लिपटे रहते हैं, किन्तु दक्षिण (अनुकूल) वायु भी उसे जलाता है, यह बड़े ही आश्चर्यकी बात है ॥ ६७ ॥ लगता है शशिप्रभाने रतिके रूपको हरकर कामदेव (रतिपति) को बहुत अधिक क्रुद्ध कर दिया है । यदि यह बात न होती

१ अ मुजिता । २ अ मनोजो^३ । ३ अ वहन्त्या । ४ आ श स इट् (६६ तम) पद्यं पश्चाद् व्याख्यातम्, इतः पूर्वं तु विदधातु इत्यादि (६७ तम) पद्यं व्याख्यातम् । ५. = दहति सघुक्षयति वा । ६ आ लट्, श स लेट् । ७ = कृत इति शेषः । ८ = निश्चयेन । ९ = प्रयत्नम् ।

सपदि प्रविधीयतां तदत्र प्रविधेयं गुणवद्विभृशय बुद्ध्या ।
हरिणायतचक्षुरीश यावदशमीं याति दशां न पुष्पकेतो ॥ ६६ ॥
श्रुतवानिति तद्गिरं गरीयःप्रमदोद्यत्पुलको बभूव भूप ।
दुहितुर्विगणय्य चित्तवृत्तिं सदृशीमात्मन एव चित्तवृत्ते ॥ ७० ॥
अपरेद्युरपृच्छदादतात्मा^१ सहसाहूय निमित्तिनं नरेन्द्र^२ ।
विदधे च शुभे शरीरजाया दिवसे तत्प्रतिपादिते प्रदानम् ॥ ७१ ॥
स ततः प्रभृति प्रतीततेजा^३ निजपाणिग्रहवासरं कुमारः ।
गणयन्स्मरबाणभिन्नमर्मा दयितासङ्गसमुत्सुकोऽवतस्थे ॥ ७२ ॥

धारणे च लट् ॥ ६८ ॥ सपदोति । ईश भो स्वामिन् । हरिणायतचक्षु हरिणस्य मृगस्येवायते विशाले चक्षुषी यस्या सा । यावत्^४ यत्प्रनाणम् । पुष्पकेतोः^५ मन्मथात् । दशमीं दशाना पूरणो दशमी, ताम् । दशाम् अवस्था मरणावस्थामित्यर्थः । न याति न गच्छति । (तावत्) गुणवत् गुणयुक्तम् । प्रविधेयमिति कार्य-मिति । बुद्ध्या बोधनेन । विमृश्य विचार्य । अत्र अस्याम् । तत् कार्यम् । सपदि शीघ्रम् । प्रविधीयतां प्रतिकार क्रियताम् । उपमा ॥ ६९ ॥ श्रुतेति । इति उक्तप्रकारेण । तद्गिर तस्या शशिप्रभासख्या गिर वाचम् । श्रुतवान् आकर्णितवान् । भूप, जयवर्मा । आत्मन एव स्वस्यैव । चित्तवृत्ते चित्तस्य वृत्तेर्वर्तनस्य । सदृशीं समानाम् । दुहितुः पुत्र्या । चित्तवृत्तिं मानसवृत्तिम् । विगणय्य निश्चित्य । गरीय प्रमदोद्यत्पुलकः गरीयसा महता प्रमदेन सतोषेण उद्यदुत्पद्यमान पुलको रोमाञ्चो यस्य स । बभूव भवति स्म । भू सत्ताया लिट् । ॥ ७० ॥ अपरेद्युरिति । आदतात्मा आदृत आदरयुक्तः^६ आत्मा बुद्धि र्यस्य स । नरेन्द्र जयवर्मा । अपरेद्यु अन्यस्मिन् दिवसे । निमित्तिनं निमित्तज्ञम् । सहसा शीघ्रम् । आहूय आह्वानं कृत्वा । अपृच्छत्^७ अशृणोत् । तत्प्रतिपादिते तेन निमित्तज्ञेन प्रतिपादिते कथिते । शुभे शोभने । दिवसे दिने । शरीरजाया शशिप्रभाकुमार्या । प्रदानं वाग्दत्तिम् । विदधे च चकार च । दुषान् धारणे च लिट् ॥ ७१ ॥ स इति । ततः प्रभृति तद्विवसमारम्भ । प्रतीततेजा प्रतीत प्रथित तेजः प्रतापो यस्य स । स्मरबाणभिन्नमर्मा स्मरस्य मदनस्य बाणैर्मार्गैर्भिन्न स्फुटित मर्म मर्मस्थान यस्य स । दयितासङ्गसमुत्सुकः दयिताया कान्ताया सङ्गे सयोगे समुत्सुकः समुद्युक्तः । स कुमारः । अजितसेनकुमार निजपाणिग्रहवासरं निजस्य स्वस्य पाणिग्रहस्य विवाहस्य वासरं दिवसम् । गणयन् सङ्गणनं कुर्वन् । अवतस्थे तिष्ठति स्म । ष्ठा गतिनिवृत्तौ लट् । 'सविप्रावात्' इति तद्

तो वह इसके विनाशके लिए असाधारण प्रयत्न क्यों करता ? ॥ ६८ ॥ राजन् । इसलिए अपनी बुद्धिसे इस विषयमे जो भी लाभकर हो शीघ्र कोजिए, जिससे हरिणाक्षो शशिप्रभा कामदेवकी दशवी (मृत्यु) दशासे बच जाये ॥ ६९ ॥ शशिप्रभाकी सहेलीके ये वचन सुनकर एव अपने विचारोके समान अपनी पुत्रोके विचारोको भी जानकर जयवर्मा मन-ही-मन बड़ा प्रसन्न हुआ, और उसी प्रसन्नताके कारण उसके शरीरमे रोमांच हो आया ॥ ७० ॥ इससे अगले दिन राजाने आदर पूर्वक एक ज्योतिषीको शीघ्र ही बुलवाया । राजाके पूछने पर उसने जो शुभ दिन बतलाया, उसी दिन उसने अपनी कन्याका प्रदान—वाग्दान (सगाई) कर दिया ॥ ७१ ॥ विवाहकी बात तय होनेके बाद कामदेवने तेजस्वी राजकुमार अजितसेनके मर्मस्थलको अपने बाणोसे वीध डाला । फलत वह पत्नीके समागमके लिए उत्सुक होकर विवाहके दिन गिनने लगा

१ अ^१ दाहितात्मा । २ आ^२ इ प्रथिततेजा^३ । ३ = यावत् पर्यन्तम् । ४ = मन्मथस्य । ५ आ^५ संतोषयुक्त^६ । ६ = पृच्छति स्म ।

गिरिरस्त्यथ खेचराधिवासः शिखरोत्तम्भिततारकासमूहः ।
 विजयार्ध इति प्रसिद्धनामा निजविस्तारनिरुद्धदिग्विभाग ॥७३॥
 कलधौतमयोऽखिलासु दिक्षु प्रकिरन्त्यः शशिशुभ्रमंशुजालम् ।
 प्रविभाति विशालमेदिनीकः शुचिनिर्मोक इवाम्बरोरगस्य ॥७४॥
 पृथु दक्षिणतोऽस्ति तत्र रम्यं पुरमादित्यपुराभिधां दधानम् ।
 रजताच्छ्रुतयेव देवलोकात्प्रतिविम्बं पतितं मनोभिरामम् ॥७५॥
 धरणीध्वज इत्यभूत्प्रशास्ता बलवांस्तस्य पुरस्य खेचरेन्द्र ।
 अमरेन्द्र इवोद्धतान्व्यधाद्यः सकलान्वेचरभूभृतो विपक्षान् ॥७६॥

॥७२॥ गिरिरिति । अथ अनन्तरम् । खेचराधिवास खेचराणा विद्याधराणामधिवास^१ आधारभूत । शिखरोत्त-
 म्भिततारकासमूह शिखरं शृङ्गैरुत्तम्भित उद्धृतः तारकाणा नक्षत्राणा समूहो यस्य (येन) स । निज-
 विस्तारनिरुद्धदिग्विभाग. निजस्य स्वस्य विस्तारेणायामेन निरुद्धो व्याप्तो दिशा विभागो यस्य (येन) स.
 विजयार्ध इति रजताचल इति । प्रसिद्धनाम्ना^२ प्रसिद्धेन प्रतीतेन नाम्ना अभिधानेन । गिरि पर्वत । अस्ति
 वर्तते । अस भुवि लट् । स्वभाव ॥७३॥ कलधौतेति^३ । कलधौतमय रजतमय । शशिशुभ्र शशीव चन्द्र
 इव शुभ्र गोरम् । अशुजालम् अशूना किरणाना जाल समूहम् । अखिलासु सर्वासु । दिक्षु दिशासु । प्रकिरन्
 विकिरन् । विशालमेदिनीक^४ विशाल^५ विस्तारा मेदिनी भूमि र्यस्य स । -य पर्वत । अम्बरोरगस्य
 अम्बरमाकाशमेवोरग सर्पस्तस्य । शुचिनिर्मोक इव शुचि शुभ्रो निर्मोक. कञ्चुक^६ (स) इव । प्रविभाति
 प्रभासते । भा दीप्तो लट् । उत्प्रेक्षा ॥७४॥ पृथ्विति^७ । तत्र पर्वते । दक्षिणतः दक्षिणस्या श्रेण्याम् ।
 रजताच्छ्रुतया रजतस्य रूप्यस्याच्छ्रुतया नैर्मल्येन । मनोभिराम मनोहरम् । देवलोकात् स्वर्गात् । पतितं च्युतम् ।
 प्रतिविम्ब प्रतिकृतीव^८ । रम्यं सुन्दरम् । आदित्यपुराभिधाम् 'आदित्यपुरम्' इत्यभिधा ताम् । दधानं
 धरमाणम् । पृथु महत् । पुर पुरी । अस्ति वर्तते । अस भुवि लट् । उत्प्रेक्षा ॥७५॥ धरणीति । यः विपक्षान्
 शत्रून् । विगतपतत्रान् । सकलान् निखिलान् । खेचरभूभृत खेचरभूमिपालान्, पक्षे खेचरान् आकाशचरान्
 भूभृत पर्वतान् । अमरेन्द्र इव देवेन्द्र इव । उद्धतान् विनष्टान् । व्यधात् अकरोत् । बलवान् पराक्रमी ।

॥७२॥ इसके पश्चात्—एक विजयार्ध नामका प्रसिद्ध पर्वत है । उसने अपने विस्तारसे सारी
 दिशाओ और विदिशाओके विभागको समाप्त कर दिया है—जिधर देखो उधर वह फैला हुआ
 है, अतः पूर्व किस ओर है और किस ओर है पश्चिम आदि, इसका पता ही नहीं पड़ता । उसने
 अपने शिखरोसे तारामण्डलको ऊपर उठा दिया है, और उस पर विद्याधर लोग निवास करते
 हैं ॥७३॥ उस पर्वतने अपनी लम्बाईसे भी विशाल भूभागको आत्मसात् कर रखा है । रजतमय
 होनेसे वह सभी ओर चन्द्रमाके समान अपनी धवल किरणोंको फैलाए हुए है । अतः वह
 आकाश रूपी सर्पकी गिरी हुई सफेद केंचुलीके समान जान पड़ता है ॥७४॥ दक्षिणकी ओर
 उस पर्वतके ऊपर (उस पर्वतकी दक्षिण श्रेणीमे) एक आदित्य नामका विशाल नगर है । वह
 अत्यन्त अभिराम—सुन्दर है । उसे जो भी एक बार देख लेता है, उसका मन वही रम जाता
 है (अभिरामम्-अभिरमते मनो यत्र तदभिरामम्) । अतएव ऐसा जान पड़ता है मानो उसके
 रजतमय स्वच्छ प्रदेशमे स्वर्गका प्रतिविम्ब पड़ रहा हो ॥७५॥ धरणीध्वज नामका एक बल-
 वान् राजा उस नगरका शासक था । वह समस्त विद्याधरोंका स्वामी था । उसने सारे विपक्षी

१ अ मनोभिधानम् । २ = अधिवासो निवासो यत्र स । ३. 'प्रसिद्धनाम्ना' इति पाठ्योकाकृदभि-
 मत । प्रतिपु प्रसिद्धनामा' इत्येष पाठो दृश्यते । प्रसिद्ध प्रख्यात नाम यस्य स —इति तद्व्याख्या कार्या ।
 ४ आ कलधौत इति । ५ = विस्तृता । ६ श स पृथ्वीति । ७ = प्रतिकृतिरिव । ८. आ विगतपरत्रान्,
 श स विगतपरत्रान् ।

अथ स^१ प्रियधर्मनामधेयं परमाणुवतपालनप्रसक्तम् ।
 यतिचिह्नधरं सभान्तरस्थः सहसा क्षुल्लकमागतं ददर्श ॥७७॥
 प्रतिपत्तिभिर^२र्घपूर्विकामि स्वयमुत्थाय तमग्रहीत्खगेन्द्रः ।
 मतयो न खलूचितज्ञतायां मृगयन्ते महतां परोपदेशम् ॥७८॥
 प्रविसर्जित सर्वपादसेवागतविद्याधरबन्धुमन्त्रिवर्गः ।
 गुरुविष्टरमास्थितेन तेन स्मितपूर्वं स कृताशिषा वभाषे ॥७९॥
 खचराधिप योगिनोऽपि कामं किमपि स्निह्यति मानसं न जाने ।
 त्वयि बान्धववत्सले ममाहो बलवान्सर्वजगत्सु^३ मोहराजः ॥८०॥

धरणीध्वज इति धरणीध्वज इति नाम (नामक) । खेचरेन्द्र खेचराणा विद्याधराणामिन्द्र प्रभुः । तस्य पुरस्य आदित्यपुरस्य । प्रशास्ता पालक । 'कृत्कामुकस्य—'इत्यादिना कर्मणि पठ्यते । अमूत् अमवत् ॥७६॥ अथेति । अथ अनन्तरम् । सभान्तरस्थ सभाया, ससदोऽन्तरस्थो मध्यस्थ । स. धरणीध्वज । परमाणुवत-पालनप्रसक्त परमाणुवतस्य श्रावकज्ञस्य पालने रक्षणे प्रसक्तमासक्तम् । यतिचिह्नधर मुनिचिह्नधर—जपमालादिधरमित्यर्थ (?) । प्रियधर्मनामधेय प्रियधर्म इति नामधेय यस्य तम् । सहसा क्षीघ्रम् । आगतम् । आयातम् । क्षुल्लक ब्रह्मचारिणम् (?) ददर्श पश्यति स्म । दृशू प्रेक्षणे लिट् ॥७७॥ प्रतिपत्तिमिरिति । खगेन्द्र खगाना विद्याधराणामिन्द्र प्रभुः । स्वयम् उत्थाय सिंहासनादुत्थाय । अर्घपूर्विकामि अर्घ्य पूजायोग्य द्रव्य पूर्वं पुर स्वर यासा तामि । प्रतिपत्तिमि सत्कारैः । त प्रियधर्माणम् । अग्रहीत् अपूजयत् । महता महापुरुषाणाम् । मतयः, उचितज्ञताया प्रकृतज्ञतायाम् । परोपदेश परेषामुपदेशम् । न मृगयन्ते नान्वेषयन्ति । मृगि अन्वेषणे लट् । खलु व्यक्तम् । अयन्तिरग्यास ॥७८॥ प्रवीति । प्रविसर्जितसर्वपादसेवागतविद्याधरबन्धुमन्त्रिवर्ग पादयोः सेवा पादसेवा तस्य आगतास्तथोक्ता, सर्वे च ते पादसेवागताश्च (तथोक्ता) सर्वपादसेवागताना विद्याधराणा खेचराणा बन्धूना सगोत्राणा मन्त्रिणा सचिवाना वर्ग समूह, प्रविसर्जित प्रहित सर्वपादसेवागतविद्याधरबन्धुमन्त्रिवर्गो येन स । स धरणीध्वज । स्मितपूर्वं स्मित मनाक् स्मित पूर्वं यस्मिन् कर्मणि तत् । कृताशिषा विहिताशीर्वादेन । गुरुविष्टर महादासनम् । आस्थितेन । तेन प्रियधर्मब्रह्मचारिणा । वभाषे उच्यते स्म । भाषि^४ अथवा वाचि कर्मणि लिट् । ७९॥ खचरेति । खचराधिप भो खचराणा विद्याधराणामधिप प्रभो । बान्धववत्सले बान्धववत् वत्सले वात्सल्ययुक्ते । त्वयि भवति । योगिनोऽपि

विद्याधरोकी सत्ता समाप्त कर दी थी । जैसे इन्द्रने आकाशमे उड़नेवाले (जैनेतर पुराणोकी दृष्टिसे) पहाडोके पख काटकर उन्हे निष्प्राण कर दिया था ॥७६॥ इसके पश्चात् एक दिनकी बात है, वह सभाके बीचमे बैठा हुआ था । इतनेमे उसने अचानक ही वहाँ आये हुए क्षुल्लक-ग्यारहवी प्रतिमाके धारी उत्कृष्ट श्रावकके दर्शन किये । वे उत्कृष्ट अणुव्रतोके पालक थे । वे दिगम्बर साधुओकी तरह उद्दिष्ट भोजन त्याग आदि चिह्नोंसे विभूषित थे । उनका नाम था प्रियधर्म ॥७७॥ वह विद्याधरोका राजा सिंहासनसे उठकर खड़ा हो गया, और अर्घ आदि पूजा सामग्री लेकर उसने स्वयं उनका सत्कार किया । महान् पुरुषोकी बुद्धि उचित बातोंकी जानकारीके लिए निश्चय ही परोपदेशकी प्रतीक्षा नहीं करती ॥७८॥ फिर अपने चरणोकी सेवामें उपस्थित हुए विद्याधरो, बन्धुओ और मन्त्रियोंके मण्डलको राजा धरणीध्वजने बिदा करके क्षुल्लकजीको एक बड़े आसन पर बैठा दिया । आसन पर बैठकर उन्होंने आशीर्वाद देकर मुस्कराते हुए, उससे यो कहा—॥७९॥ हे विद्याधरोके नाथ ! मैं एक योगी हूँ, फिर भी मेरा

१ अ प्रियपूर्यु^१ । २. अ म 'रर्घपूर्वि' । ३ इ प्रविसर्जित^२ । ४ अ आ इ सर्वगतश्च मोह^३ ।
 ५. आ प्रतावेव 'प्रकृतज्ञतायाम्' इति पर्याय समुपलभ्यते । ६. श स भाष ।

तव मानघनाखिलप्रकारैः प्रविधातुं प्रियमीहते मनिर्मै ।
 तमिम शृणु यो मया मुनीन्द्रात्त्वदुदन्तो विदितः सुधर्मनाम्नः^१ ॥८१॥
 विपुलाख्यमरिजयाभिधाने पुरमस्तीन्द्रपुरोपमं जनान्ते ।
 तदपास्तसमस्तवैरिवर्गो जयवर्मेति^२ भुनक्ति भूमिपालः ॥८२॥
 मृगदृष्टिरविभ्रमप्रहोणा शशभृत्कान्तिरलाञ्छनप्रसङ्गा ।
 करदीकृतमण्डलस्य जिष्णोस्तनया तस्य शशिप्रभाभिधाना ॥८३॥

तपस्विनोऽपि । मम मे । मानस चित्तम् । काम भृशम् । स्निह्यति प्रीतिं करोति । किमपि किं निमित्तमिति ।
 न जाने न वेदि । ज्ञा अवबोधने लट् । सर्वजगत्सु सर्वजनेषु । मोहराज मोहकर्मराज । बलवान् शक्तिमान् ।
 अहो हन्त । अर्थात्तरन्यासः ॥८०॥ तवेति । मानघन मान एवाभिमान एव घन यस्य तस्य सबोधनम्—
 भो अभिमानघन । अखिलप्रकारै नानाप्रकारै सर्वप्रकारैर्वा । तव भवत । प्रिय प्रीतिम् । (हितमिति
 यावत्) प्रविधातु कर्तुम् । मे मम । मतिः बुद्धि । ईहते प्रवर्तते । ईहि चेष्टाया लट् । सुधर्मनाम्न सुधर्मा-
 मिधानात् । मुनीन्द्रात् मुनीनामिन्द्रः श्रेष्ठस्तस्मात् । य. त्वदुदन्त तव भवत उदन्तो वार्ता । मया विदितः
 ज्ञात । [तम् इमम् उदन्त वृत्तान्तम् । शृणु आकर्णय ।] । रूपकम् (?) ॥८१॥ विपुलेति । अरिज-
 यामिधाने अरिजय इत्यभिधान यस्य^३ तस्मिन् । जनान्ते देशे । इन्द्रपुरोपमम् इन्द्रपुरस्यामरावतीपुरस्योपम
 (उपमा यस्य तत्) समानम् । विपुलाख्यं विपुलमित्याख्या यस्य तत् । पुर पुरी । अस्ति वर्तते । अस भुवि
 लट् । अपास्तसमस्तवैरिवर्ग अपास्त तिरस्कृत समस्ताना वैरिणा रिपूणा वर्ग. समूहो येन स । जयवर्मेति,
 भूमिपाल भूमि पालयतीति यथोक्त । तत् पुरम् । भुनक्ति पालयति । भुज पालनाभ्यवहारयोर्लट् ॥८२॥
 मृगेति । अविभ्रमप्रहोणा^४ अविभ्रमेण विलासामावेन प्रहोणा रहिता विलासेन सहिता—इत्यर्थः ।
 मृगदृष्टिः मृगस्येव^५ दृष्टिर्यस्या सा—पणलोचना । अलाञ्छनप्रसङ्गा अलाञ्छनेन लाञ्छनरहितेन प्रसङ्गा
 सबन्धा^६ । शशभृत्कान्ति शशभृत्कान्तिरेव^७ कान्तिर्द्युतिर्यस्या सा । शशिप्रभाभिधाना शशिप्रभेत्यभिधान
 यस्या सा । तनया कुमारी । करदीकृतमण्डलस्य करदीकृत करदानविहितं मण्डल देशो यस्य तस्य ।
 जिष्णो जयशीलस्य । भूजेम्स्तुक^८ इति शीलार्थे स्तु- (स्तुक-) प्रत्यय । तस्य जयवर्मण । अभूत्.

मन न जाने क्यों तुमसे बहुत अधिक स्नेह करता है । यो तुम भी सभीसे मिश्रवत् स्नेह करते,
 हो, किन्तु तुम्हारा स्नेह उचित है, राजा जो ठहरे, पर एक योगी किसीसे स्नेह करे, यह एक
 अद्भुत-सी बात है । सच तो यह है कि सारे सभारमे मोह बड़ा बलवान् है । वह सभी कर्मोंका
 राजा है ॥८०॥ हे राजन् ! तुम मानके घनी हो । मेरी बुद्धि हर तरहमे तुम्हारा हित करना
 चाहती है । अतः सुधर्म नामक मुनिसे मैने जो वृत्तान्त तुम्हारे वारेमे सुना था, उसे सुनाता हूँ ।
 तुम सुनो— ॥८१॥ अरिजय नामके देशमे एक विपुल नामका पुर है । वह इन्द्रके पुरके
 समान है । शत्रुओंके छक्के छुड़ानेवाला राजा जयवर्मा उसका शासक है ॥८२॥ राजमण्डलसे
 वह टैक्स वसूल करता है— सभी राजे उसके मातहत थे । वह विजयशील है । उसकी एक
 शशिप्रभा नामकी कन्या है । उसकी दृष्टि मृगकी है—वह मृगनयनी है, किन्तु उसमे नारीके
 विलासकी बहुलता है । उसकी कान्ति चन्द्रमाके समान है, किन्तु उसमे कभी लाछन (कलङ्क)

१ अ सुधर्मनाम्न । २ अ जयवर्मेति । ३ क स ग घ म दृष्टिरपि भ्रम । ४ आ प्रीतिम् ।
 ५ श स यस्मिन् । ६ एष टीकानुगारी पाठ प्रतिपु तू रपि भ्रमप्रहोणा—इत्येव समलोच्यते ।
 ७ मृगस्य दृष्टिरिव । ८ प्रसङ्ग-सबन्धो यस्या सा । ९ = चन्द्रम्येव ।

परिणेष्यति तां य एव धन्यो मदनस्येव धनुर्लतां नताङ्गीम् ।
 स भविष्यति पुण्यराशिरेकस्तव हन्ता भरतस्य च प्रभोक्ता ॥ ८४ ॥
 इति वाचमदृष्टमुद्गराभां सहसा तस्य निशम्य खेचरेन्द्रः ।
 हृदये विपसाद साध्वसोद्यत्प्रचुरस्वेदजलप्लुताङ्गयष्टिः ॥ ८५ ॥
 गुणवत्सल मा गमस्त्वमस्मिन्विषये मामकचिन्तयाकुलत्वम् ।
 कमपि प्रतिकारमत्र योग्यं प्रविधास्याम्यहमप्रमत्तचित्तः ॥ ८६ ॥
 इति देशयति नभश्चराणामधिपस्तं विससर्ज नम्रमौलिः ।
 अवधार्य च कृत्यमात्मचित्ते तमनैपोद्दिवसं निगूढभावः ॥ ८७ ॥ (युग्मम्^१)

इत्यध्याहार । उतमा ॥ ८३ ॥ परोति^३ । मदनस्य मन्मथस्य । धनुर्लता धनुषो लतामिव^४ नताङ्गी
 स्तनभारेण निविदानतशरीराम् । 'असहन' इत्यादिना डो-प्रत्ययः । ता राशिप्रभाम् । धन्य पुण्यवान् ।
 पुण्यराशि पुण्यानां गुणानां राशिः समूहो यस्य स । य एव पुरुष^५ एव परिणेष्यति^६ परिग्रही भविष्यति
 स पुरुषः । एक, तत्र ते । हन्ता हिंसिता । कृतकामुकस्य—' इत्यादिना कर्मणि पठो । भरतस्य भरतक्षेत्र-
 स्य । प्रभोक्ता च पालकश्च । अत्रापि कर्मणि पठो । भविष्यति । भू सत्ताया लट् ॥ ८४ ॥ हतीति ।
 खेचरेन्द्र धरणीध्वज । तस्य प्रियधर्मण । अदृष्टमुद्गराभाम् अदृष्टस्यानालोकितस्य मुद्गरस्यायोगदाया
 आभा समानाम् । इति प्रतीतिभूताम् । वाच वचनम् । निशम्य श्रुत्वा । सहसा शीघ्रम् [साध्वसोद्यत्प्रचुर-
 स्वेदजलप्लुताङ्गयष्टिः] साध्वसेन भयेन उद्यत उत्पद्यमानस्य प्रचुरस्य बहलस्य स्वेदस्य जलेन सलिलेन प्लुता
 सादिता (आर्द्रा) अङ्गस्य गात्रस्य यष्टि (अङ्गयष्टिर्गात्रयष्टिः) यस्य स । हृदये मानसे । विपसाद निखेद
 (विखेद) । पद्लु विशरणगत्यवसादनेपु लिट् ॥ ८५ ॥ गुणेति । गुणवत्सल^७ गुणेषु वत्सल प्रीति यस्य तस्य
 संबोधनं भो गुणवत्सल गुणप्रीत^८ । अस्मिन् विषये एतस्मिन् कार्ये । त्व भवान् । मामकचिन्तया मदीयया
 चिन्तया । 'युग्मदस्मद—' इत्यादिना अङ्^९ तद्योगे ममकादेश^{१०} । आकुलत्व व्याकुलत्वम् । मा गम मा
 गच्छ । मल्लू गतो लुङि 'सतिशास्ति—' इत्यादिना अङ्-प्रत्ययः । अप्रमत्तचित्त अप्रमत्त प्रमादरहित
 चित्त यस्य स । अहम्, अत्र कार्ये । योग्यम् अहम् । कमपि कवन । प्रतिकार^{११} प्रतिकूलम् । प्रविधास्यामि
 करिष्यामि । दुष्प्राग् धारणे च ॥ ८६ ॥ हतीति । नभश्चराणां विद्याधराणाम् । अधिप प्रभुर्धरणीध्वज । त
 देशयति प्रियधर्मब्रह्मचारिणम् । नम्रमौलि नम्रो मौलिर्यस्य स । विससर्ज विसृष्टवान् । आत्मचित्ते आत्मन

का कोई प्रमग नहीं आया ॥ ८३ ॥ उसका शरीर कामदेवकी धनुर्वल्लरीकी भाँति नमनशील
 और कोमल है । वह पुरुष धन्य है, जो उसके साथ विवाह करेगा । उसका पुण्यात्मा पति
 तुम्हें मारनेवाला होगा और फिर भरतक्षेत्रका शासक होगा ॥ ८४ ॥ क्षुल्लक प्रियधर्मकी
 इस बातको—जो जादूसे न दिखनेवाले मुद्गरके प्रहारके समान है—अचानक सुनकर विद्या-
 धरोका राजा अपने मनमें बड़ा दुःखी हुआ । भयके कारण उसका सारा शरीर पसीनेसे सराबोर
 हो गया ॥ ८५ ॥ हे गुणवत्सल ! इस विषयमें आप मेरी चिन्तासे व्याकुल न हो । अब मैं
 सावधान रहूँगा—अपने मनमें तनिक भी प्रमाद नहीं करूँगा । और इसके बारेमें कोई योग्य
 प्रतीकार करूँगा ॥ ८६ ॥ यह कहकर विद्याधरोके राजा धरणीध्वजने अभिवादनपूर्वक उन
 देशव्रती क्षुल्लकजीको वहाँसे बिदा कर दिया, और फिर अपने मनमें कर्त्तव्यका निश्चय कर

१ अ 'सानि गूढ' । २ अ आ इ क ख ग घ युग्मम्' इति नोपलभ्यते । ३ आ श स परेति ।
 ४ = धनुर्लतामिव कुशाङ्गीमित्यर्थः । ५ = य एष पुरुष । ६ = परिग्रहीष्यति । ७ = आमा यस्या सा तां
 तत्समानामिति यावत् । ८ = गुणेषु वत्सलो गुणवत्सल तत्संबुद्धो हे गुणवत्सल हे गुणानुरागिन् । ९ आ
 प्रतावेव 'गुणप्रीत' इति समुपलभ्यते । १० आ अजि, अ स अलो । ११ आ मामकादेशः । १२ =
 प्रतिक्रियाम् ।

अपरेद्युरशेषसैन्ययुक्तः स विमानैर्मणिकिङ्किणीकरालैः ।
जयवर्मपुरं^१ हरोध गत्वा सभयैः पौरजनैर्विलोक्यमानः^२ ॥ ८८ ॥
प्रजिघाय च दूतमुद्धताख्यं वचनञ्च विनिवेदिताभिसंधिम् ॥
स सभामुपगम्य सूचितात्मा जयवर्माणमिदं^३ वचो वभाषे ॥ ८९ ॥
धरणीध्वज इत्यमोघनामा प्रथितः खेचरचक्रचक्रवर्ती ।^४
वदतीति भवन्तमक्षताक्षो नृप मद्रक्त्रनिवेशितैर्वचोभिः ॥ ९० ॥

स्वस्य चित्ते मानसे । कृत्य कार्यम् । अवधार्य निश्चित्य । निगूढभावः निगूढ^५ व्यवहितो^६ भावो यस्य स, सन् । त दिवस तद्दिनम् । अनैषोत्^७ प्रापयत् । णीब् प्राप्ते लुङ् ॥ ८७ ॥ अपरेद्युरिति । अपरेद्यु अन्यस्मिन् दिने । अशेषसैन्ययुक्तः अशेषं समस्तं सैन्यं सेनाभिर्युक्त सहितः । स धरणीध्वजः । मणिकिङ्किणीकरालै मणिभो रत्नै कृताभि^८ किङ्किणीभिः क्षुद्रघण्टिकाभि करालैर्वाचाटै । विमानं व्योमयानैः गत्वा प्राप्य । सभयै भयसहितै । पौरजनैः पुरजनै । विलोक्यमानः वीक्ष्यमाणः सन् । जयवर्मपुरं जयवर्मण पुर पुरीम् । हरोध इणद्धि स्म । रुषू आवरणे लिट् । जाति^९ ॥ ८८ ॥ प्रजिघायेति । वचनञ्च वचनचातुर्यज्ञम् । विनिवेदिताभिसंधि विनिवेदितोऽभिसन्धिरभिप्रायो येन^{१०} तम् (कथिताभिप्रायमित्यर्थः) । उद्धताख्यम् उद्धत इत्याख्याभिधानं यस्य तम् । दूतं वचोहरम् । प्रजिघाय प्राहिणोत् । हि गतिवृद्धयोर्लिट्^{११} । 'हि घ्नोऽडे कु पूर्वात्' इति हे पूर्वात् परस्य कु कवर्गदेशः । सूचितात्मा सूचितो विज्ञापित आत्मा येन स । स दूतः । सभा सभागृहम् । उपगम्य गत्वा । जयवर्माणं जयवर्मभूपं प्रति । इदं वचः एतद्वचनम् । वभाषे ऊचे । भाषि व्यवताया वाचि लिट् ॥ ८९ ॥ धरणीध्वज इति । नृप भो नरपते । अक्षताज्ञ अक्षता बाधारहिता^{१२} आज्ञा शासनं यस्य स । धरणीध्वज इति, अमोघनामा अमोघ सार्थकं नाम यस्य स । प्रथितः^{१३} प्रतीतः । खेचरचक्रचक्रवर्ती खेचराणां विद्याधराणां चक्रस्य समूहस्य चक्रवर्ती सार्वभौमः । मद्रक्त्रनिवेशितै मम वक्त्रे मुखे निवेशितैः^{१४} स्थापितैः । वचोभि वचनैः । भवन्तं पूज्य त्वाम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । वदति

लिया । उसने अपना मनोभाव गुप्त रखा । इस प्रकार उसने वह दिन बिताया । ॥ ८७ ॥
अगले दिन अपनी सारी सेनाओको साथ लेकर वह विमानोसे—जिनमे मणिमय छोटी-छोटी घण्टियोकी सजावट थी—जयवर्माके नगरमे जा पहुँचा । पहुँचते ही—उसने उसके नगरको चारो ओरसे घेर लिया । उसे देखनेवाले वहाँके निवासी मन-ही-मन बड़े भयभीत हो रहे थे ॥ ८८ ॥
और उसने अपने एक उद्धत नामके दूत को—जो बोलनेमे कुशल था—अपना अभि-
प्राय बतलाकर जयवर्माके पास भेजा । उसने सभामे पहुँचकर और अपना परिचय देकर जय-
वर्मासे ये वचन कहे—॥ ८९ ॥ राजन् ! विद्याधरोके चक्रवर्ती धरणीध्वजने मेरे-द्वारा आपके पास सन्देश भेजा है । सारे भूमण्डलमे उनके झण्डे लहरा रहे हैं । इसीलिए उनका 'धरणीध्वज' नाम सार्थक है । कोई भी मनुष्य उनकी आज्ञाकी अवहेलना नहीं कर सकता । उनकी सब

१ अ 'वर्मपुर' । २ अ 'व्यमानै' । ३ अ 'वर्माण' । ४ आ इ 'राजचक्रवर्ती' । ५ = नित्य गूढो गुप्त । ६. आ व्यवहितः । ७ = निनाय । ८ श स लङ् । ९ = संस्कृताभि । १० आ प्रतो केवल, 'जाति.' इत्युपलभ्यते । ११. = यस्मै । १२ श स लिटि । १३ आ 'धरहिता' । १४ = प्रसिद्ध । १५ श स निदेशितै ।

तव कापि शशिप्रभाभिधाना दुहितास्त्यर्थसमन्वितेन नाम्ना ।
 भवता किल सा विदेशकाय प्रवितीर्णेति मया श्रुतं जनेभ्यः ॥ ६१ ॥
 तदिदं शरदभ्रशुभ्रकीर्तस्तव युक्तं न कुलोन्नतस्य कर्तुम् ।
 भवतो भवति ह्यकीर्तिरेवं सति गुर्वी पृथ्वीतले समस्ते ॥ ६२ ॥
 विदधाति मतिं सुताविमोहाद्गृहजामातरि यद्यपीह कोऽपि ।
 अभिजातिरवश्यमेव तेनाप्यभिमृग्या^१ ननु सा वरेषु मुख्या ॥ ९३ ॥
 भवतो ननु पुण्यमत्र हेतुर्थद्विज्ञातकुलेन तेन नोढा ।
 तदित्यं स्वकरेण दीयतां मे हठकारः क्रियते मया न यावत् ॥ ६४ ॥

ब्रवीति । वद व्यक्ताया वाचि लट् ॥९०॥ तवेति । तव ते । अर्थसमन्वितेन अर्थयुक्तेन—सार्थकेनेत्यर्थ । नाम्ना अभिधानेन । शशिप्रभाभिधाना शशिप्रभा—इत्यभिधान यस्याः सा । कापि काचित् । दुहिता पुत्री । अस्ति किल^२ वर्तते किल^३ । भवता त्वया । सा कन्या । विदेशकाय देशान्तरादागतया । प्रवितीर्णा इति दत्ता इति । मया, जनेभ्य लोकेभ्य । श्रुतम् आकर्णितम् ॥९१॥ तदिति । शरदभ्रशुभ्रकीर्तं शरद शरत्कालस्याभ्रवन्मेघवत् शुभ्रा घबला कीर्तियस्य तस्य । कुलोन्नतस्य कुलेनोन्नतस्य महत । तव भवत । तदिदं तदेतत्कार्यम् । युक्तं न योग्यं न भवति । एव सति, समस्ते निखिले । पृथिवीतले पृथिव्या भूम्या तले । भवत तव । गुर्वी महती । अकीर्तिः अपकीर्ति । भवति हि । उपमा ॥९२॥ विदधातीति । ब्रूह अस्मिन् । कोऽपि, सुताविमोहात् सुताया पुत्र्या विमोहात् प्रीते । गृहजामातरि गृहस्यागते (गृहमागते) जामातरि दुहितृपत्नी । मतिं बुद्धिम् । विदधाति कर्णेति । तेनापि पुरुषेणापि । वरेषु परिणयनयोग्यपुरुषेषु । मुख्या प्रधाना । सा अभिजाति कुलम् । अवश्यमेव निश्चयेनैव । अभिमृग्या ननु अन्वेषणीया ननु ॥९३॥ भवत इति । अविज्ञातकुलेन अविज्ञातमविदित कुल जातिर्यस्य तेन । तेन वरेण । नोढा न परिणोता । यत्, अत्र कार्यं । भवत तव । पुण्य सुकृतम् । हेतु कारण ननु । अज्ञातकुलपुरुषाय कन्यैतावत्पर्यन्तं न दत्ता तदेव तव पुण्यमित्यर्थ । मया, यावत्पर्यन्तम् । हठकार बलात्कार । न क्रियते न विधीयते । तत् तावत् । इयम् एषा । स्वकरेण स्वहस्तेन । मे मह्यम् । दीयतां वितोर्यताम् । दुदान् दाने कर्मणि लट् ॥९४॥

जगह प्रसिद्धि है । उनका सन्देश यह है—॥९०॥ आपकी कोई शशिप्रभा नामकी कन्या है । शशी—चन्द्रमाके समान प्रभा होनेसे वह यथानाम तथा गुण है । ऐसी सुन्दर कन्या आप किसी परदेशीको देना चाहते हैं । उसे आप विवाहका वचन भी दे बैठे हैं, ऐसा मैंने लोगोसे सुना है ॥९१॥ आपकी कीर्ति शरत्कालीन चन्द्रमाकी भाँति शुभ्र है, और आपका कुल भी उन्नत है । अतः आपको ऐसा करना योग्य नहीं है । यदि आप ऐसा ही करेंगे, नहीं ही मानेंगे तो सारे ससारमे आपका अपयश फैल जायेगा ॥९२॥ यदि कोई पुत्रीके मोहवश अपने घर आये व्यक्तिको वर (जमाई) बनाना चाहता है, तो उसे भी उसके कुलका विचार अवश्य ही करना चाहिए, क्योंकि वरमे कुलीनता ही मुख्य रूपसे विचारणीय होती है ॥९३॥ उसके साथ—जिसके कुलका भी कुछ पता नहीं—तुमने अपनी कन्याका विवाह नहीं कर दिया, चट मगनी पट ब्याह नहीं कर डाला, इसमे तुम्हारा पुण्य ही कारण है । अतः तुम अपने हाथसे अपनी कन्या मुझे शीघ्र ही सौंप दो, जिससे मुझे हठ या बलका प्रयोग न करना पड़े ।

१ अ अभिमृग्या । २. श स किम् । ३ श स किम् ।

इति तद्वचनैर्विरुद्धचित्तो^१ वचनं भूपतिरभ्यधात्समासात् ।
 मतिमानपि दूत कोविदस्त्वं न मनागप्यसि लौकिकक्रियायाम् ॥ ६५ ॥
 कुलजोऽकुलजोऽथवास्तु सोऽस्मै न हि दत्ता तनया भवत्यदत्ता ।
 यदि कोऽपि बलाद्ग्रहीतुमीशस्त्वरितोऽभ्येतु^२ विलम्बते किमर्थम् ॥ ६६ ॥
 इति दूतमसौ विसृज्य^३ राजाजितसेनाय तदाख्यदाशु कार्यम् ।
 रचितभ्रुकुटिस्तदा स कोपादिदमूचे श्वशुरं विलोक्य बाहू ॥ ६७ ॥
 तव तात न युक्तमाकुलत्वं मयि तिष्ठत्यरिमस्तकैकशूले ।
 त्वमिमं प्रविलोकयाद्य मृत्योर्वदने दुष्टनभश्चरं विशन्तम् ॥ ६८ ॥

इतीति । इति एवविधै । तद्वचनै तस्य दूतस्य वचनैः । विरुद्धचित्त विरुद्ध कोपयुक्त चित्त मानस यस्य स^४ । भूपतिः जयवर्मा । समासात् सक्षेपात् । वचन वच । अभ्यधात् अब्रवीत् । हुवाब् धारणे च लुङ् । भो दूत भो चर । त्व मतिमानपि बुद्धिमानपि । लौकिकक्रियाया लोकव्यवहारकार्ये । मानगपि ईषदपि । कोविद प्रौढ । नासि न भवसि । अस भुवि लट् ॥ ९५ ॥ कुलज इति । म. गृहागतो वर । कुलजः वंशजात । अथवाकुलजो वा दुष्कुलजो वा । अस्तु भवतु । अम भुवि लेट् । अस्मै एतस्मै । तनया कुमारी । दत्ता त्रितीर्णा । अदत्ता न त्रितीर्णा हि वा । न भवतु [भवति] । कोऽपि बलात् बलात्कारात् । गृहीतु स्वीकर्तुम् । ईश समर्थश्चेत् । त्वरित शीघ्र (ता-) युक्तः । अभ्येतु आगच्छतु । किमर्थं किञ्चिन्मितम् । विलम्बते कालयापन करोति ॥ ९६ ॥ इतीति । इति अनेन प्रकारेण । असौ राजा जयवर्मभूप । दूतम् उद्धताख्यदूतम् । विसृज्य^५ गन्तु-माज्ञाप्य । अजितसेनाय अजितसेनकुमाराय । तत्कार्यं धरणीध्वजसम्बन्धीष्ट प्रयोजनम् । आशु शीघ्रम् । आख्यत् अब्रवीत् । ह्या प्रकथने लङ् । तदा तत्समये स कुमार । कोपात् रोषात् । रचितभ्रुकुटि रचित विहिता भ्रुकुटिर्यस्य (येन) स । बाहू भुजौ । विलोक्य वीक्ष्य । श्वशुर मातुल (?) प्रति । इद वक्ष्यमाण-वचनम् । ऊचे जगाद । ब्रू व्यक्ताया वाचि लिट् । 'अस्तिब्रूवोर्भूववौ' इति वचादेशः । 'इव्यादिस्ववच किति' इति यञ् इक् ॥ ९७ ॥ तवेति । तात भो पूज्य । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्व । अरिमस्तकैकशूले अरीणा शत्रूणा मस्तकानामेक केवल शूलमिव अरिमस्तकैकशूल तस्मिन् । मयि तिष्ठति विद्यमाने सति । तव भवत । आकुलत्वं व्याकुलत्वम् । न युक्त न योग्यम् । अद्य इदानीम् । मृत्यो यमस्य । वदने मुखे । विशन्त गच्छन्तम् । इमम् एतम् । दुष्टनभश्चर दुष्टविद्याधरम् । त्व विलोकय पश्य । लोकब् दशने णिजन्ताल्लोट्

मेरे हठ करनेके पहले ही तुम अपनी कन्या मुझे दे दो ॥९४॥ दूतके इन वचनोको सुनकर उसने सक्षेपमे दूतसे ये वचन कहे—दूत । तुम बुद्धिमान् हो, फिर भी लोकव्यवहारमे सर्वथा अनभिज्ञ हो—लौकिक व्यवहारको तुम तनिक भी नहीं जानते ॥९५॥ जिसे मैं अपनी कन्या दे चुका हूँ, वह कुलीन हो या अकुलीन, पर अब कुछ नहीं हो सकता । दी गयी कन्या अब नहीं दी गयी, नहीं हो सकती । यदि कोई उसे बलात् ग्रहण करनेमे समर्थ है, तो तुरन्त चला आये, विलम्ब क्यों कर रहा है ? ॥९६॥ यह कहकर राजाने दूतको विदा किया, और शीघ्र ही अजितसेनको वे सारी बातें सुना दी, जो दूतके साथ हुईं । उन बातोंको सुनकर मारे क्रोधके उसकी भ्रुकुटि तन गयी । फिर वह अपने बाहुओंको देखकर अपने श्वशुरसे यो बोला— ॥९७॥ पिताजी, मैं शत्रुओंका सिरदर्द हूँ । मेरे रहते हुए आपका व्याकुल होना योग्य नहीं—आप व्याकुल न हो । उस दुष्ट विद्याधरको आप आज ही मृत्युके मुखमे घुसते देखना ॥६८॥

१ क ख ग घ म^१रुद्धचेता^१ । २. अ^२रित सोऽस्तु । ३ अ आ इ विसृज्य^३ । ४ श स विसृज्य^४ । ५ आ^५वज सदिष्ट^५ । ६ आ लिट् ।

इति चित्तममुष्य धीरयित्वा हृदि सस्मार दृढस्मृतिर्हिरण्यम् ।
 स्मृत एव पुरोऽभवद्गृहीत्वा स रथ रोपितदिव्यशस्त्रजालम् ॥ ९९ ॥
 अधिरुह्य स तत्र विस्मितास्यै. पुरलोकैश्च परैश्च दृश्यमानः ।
 सुरसारथिरुत्पपात शत्रोरभिसैन्यं शरसंहतीर्विमुञ्चन् ॥ १०० ॥
 तमुदीक्ष्य खरांशुवद्दुरीक्ष्यं प्रभुलज्जाविवशीकृताः प्रहर्तुम् ।
 शरशक्तिरथाङ्गकुन्तहस्ता सह संभूय दुहौकिरे नभोगाः ॥ १०१ ॥
 निखिलानमितानलक्ष्यमोक्षैः^१ सममत्तत्रधियागतान्पृषत्कैः ।
 समकोचयदप्रकम्पधैर्यैः कुमुदानीव करैः सरोजबन्धुः ॥ १०२ ॥

॥ ९८ ॥ इतीति । अमुष्य एतस्य । चित्त मानसम् । इति अनेन प्रकारेण । धीरयित्वा धैर्यवत्कृत्वा । हृदि हृदये । दृढमिति दृढा मतिर्वृद्धिर्यस्य स । हिरण्यं हिराण्याख्यदेवम् । सस्मार स्मरति स्म । स्मृत एव स्मृत-मात्र । स हिरण्यदेव । रोपितदिव्यशस्त्रजाल रोपित पूरित दिव्यानां शस्त्राणामायुधानां जालं यस्मिन् तम् । रथ स्यन्दनम् । गृहीत्वा आनीय । पुर अग्रे । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लुङ् ॥ ९९ ॥ अभीति । सुरसारथि सुर एव हिरण्य एव सारथि सूतो यस्य स । स. कुमार । तत्र रथे । अधिरुह्य आरुह्य । विस्मितास्यै विस्मितमाश्चर्योपेतमास्य मुखं येषां तैः । पुरलोकैश्च पौरजनैश्च । परैश्च शत्रुभिश्च दृश्यमानं प्रेक्ष्यमाणः । दृष्ट् प्रेक्षणे कर्मण्यानश्-प्रत्ययः । शरसंहति शराणां बाणानां सहति समूहम् । विमुञ्चन् विसृजन् । शत्रो वैरिणः । अभिसैन्य सेनामिमुखं यथा तथा । उत्पपात उज्जगाम । पल्लु गती लिट् ॥ १०० ॥ तमिति । खरां-शुषद्वदुरीक्ष्य खरांशु सूर्यस्तद्वद्वदुरीक्ष्यं दुर्दर्शम् । तं कुमारम् । उदीक्ष्य बिलोक्य । प्रभुलज्जाविवशीकृता प्रभ्वा महत्या सज्जया त्रपया वशीकृता परवशीकृताः । शरशक्तिरथाङ्गकुन्तहस्ताः शराश्च शक्तयश्च रथाङ्गानि चक्राणि तानि च कुन्ताश्च प्रासादश्च तयोक्ताः, त एव हस्तेषु येषां ते तयोक्ताः । 'प्रहरणात् सप्तमौ च' इति पूर्वनिपातः । नभोगा विद्याधरा । सह युगपत् । संभूय मिलित्वा । प्रहर्तुं सप्राप्तं कर्तुम् । दुहौकिरे ययुः । दुहौङ् गती लिट् । उपमा ॥ १०१ ॥ निखिलानिति । अप्रकम्पधैर्यम् अप्रकम्प निश्चल धैर्यं यस्य स । अक्षत्रधिया अक्षत्र इति क्षत्रियो न भवतीति विद्या बुद्ध्या । सम युगपत् । आगतान् आयातान् । निखिलानपि सकलानपि । तान् विद्याधरान् । अलक्ष्यमोक्षैः, अलक्ष्योऽदृश्यो मोक्षो मोक्षणं येषां तैः ।

इस तरह जयवमकि मनमे धैर्य उत्पन्न कर अजितसेनने हिरण्य नामके देवका स्मरण किया । अजितसेनकी स्मृति बड़ी प्रबल थी । यही कारण है जो ऐन मौकेपर, उसे सकटमे सहायताका वचन देनेवाले हिरण्यका स्मरण हो आया । स्मरण करते ही वह दिव्य शस्त्रोंसे भरे हुए रथको लेकर उसके सामने उपस्थित हुआ ॥९९॥ वह उसपर सवार हो गया और उसके आगे वह देव, सारथी बनकर बैठ गया । पुरके निवासी और शत्रु, सभी उसे आश्चर्यसे देख रहे थे । फिर बाणोंकी वर्षा करता हुआ वह शत्रु-सेनाका सामना करनेके लिए चल पड़ा ॥१००॥ राजकुमार प्रचण्ड मार्तण्डकी भाँति तेजस्वी था, नजर उठाकर उसकी ओर देखना कठिन था । उसे आते देखकर विरोधी विद्याधर बहुत भारी लज्जासे विवश हो उठे । फिर बाण, शक्ति, चक्र और भाले अपने-अपने हाथोमे लेकर वे सब मिलकर राजकुमारके ऊपर प्रहार करनेके लिए आगे बढ़े ॥१०१॥ इस तरह क्षत्रियधर्मको ताकमे रखकर अगणित सख्यामे आये हुए समस्त विद्याधरोकी देखकर राजकुमार तनिक भी नहीं घबराया । उसके बाणोंकी—जिनका छोड़ना अदृश्य था—देखकर सभी विरोधी विद्याधर सकोचमे पड़ गये । जैसे सूर्यकी किरणोंके कारण कुमुद सकोचमे पड़ जाते हैं—सकुचित हो जाते हैं । जिस तरह सूर्य अपनी किरणोंसे

तमसाध्यमवेत्य मानुषास्त्रैरवलोक्य स्वबलं विहन्यमानम् ।
 मुमुचे धरणीध्वजेन कोपादरिमोहप्रवणेन^१ तामसास्त्रम् ॥ १०३ ॥
 तिमिरप्रविधायि धावमानं स तदुद्धीक्ष्य तिरोहिताखिलाशम् ।
 सुरदत्तविमर्जितेन सद्यस्तपनास्त्रेण निवारयांबभूव ॥ १०४ ॥
 भुजगान्गरुडेन चक्षिमन्दैः कुलिशेनाचलमुद्यमेन तन्द्राम् ।
 पवनेन पयोधरान्स शश्रो रुग्धे विघ्नविनायकेन सिद्धिम् ॥ १०५ ॥
 स ततो हतहेतिरुग्रकोपादसिमुद्यम्य समापतल्लवेन ।
 विगतासुरकार्धमोघशक्त्या हृदि निर्भिद्य शशिप्रभाप्रियेण ॥ १०६ ॥

पूवरकं, बाणं । 'पूवरकबाणविशिखा.' इत्यमरः । सरोजधन्वु दिवाकर । करं किरणं । कुमुदानोव कुवल
 गानीव । समकोषयत्^२ संकोचमकरोत् । कुच संकोचने^३ लट् । उत्प्रेक्षा (उरमा) ॥ १०२ ॥ तमिति ।
 मानुषास्त्रं मानुषैर्मनुष्यसंघैः, सामान्यैरित्यर्थः । अस्त्रैः बाणैः । तं कुमारम् । असाध्य साध्यितुमशक्यम् ।
 अवेक्ष्य ज्ञात्वा । हन्यमानं हिंस्यमानम् । स्वबलं च स्वसैन्यं च । अरलोक्ष्य वीक्ष्य । अरिमोहप्रवणेन अरे,
 धनोर्मोहस्य वरणे प्रवणेन समवेनेत्यर्थः । धरणीध्वजेन धरणीध्वजसचराधिपेन । कोपात् रोपात् । तामसास्त्रं
 समोबाणः । मुमुचे मुच्यते स्म । मुच्लु^४ मोक्षणे कर्मणि लिट् ॥ १०३ ॥ तिमिरंति । स कुमारः ।
 तिमिरप्रविधायि तिमिरमच्छादयं प्रविधत्ते तच्छूलं तमःप्रसारकमित्यर्थः । धावमानं गच्छन् । तिरोहिता-
 खिलाशं तिरोहिता ध्यवहिता अखिला निखिला आशा दिशो येन तत् । तत् अस्त्रम् । उदीक्ष्य विलोक्य ।
 सुरदत्तविमर्जितेन सुरेण हिरण्येन दत्तं तेन विसर्जितेन विमुक्तेन—पूर्वं हिरण्यास्यदेवेन दत्तं पदवादेन
 कुमारेण विसर्जितमिरमिप्रायः । तपनास्त्रेण सूर्यप्रकाशबाणेन । सद्य^५ तदैव । निवारयांबभूव निवारयति
 स्म । वृज् वरणे निज्जाहलट् । जातिः ॥ १०४ ॥ भुजगानिति । स कुमारः । भुजगान् भुजगबाणान् । गद-
 रेण गगदबाणेन । बलिं बलिबाणेन । अन्दैः मेघबाणैः । अवल पर्वतबाणम् । कुलिशेन वज्रबाणेन । तन्द्राम्
 आलस्यबाणम् । उद्यमेन उद्योगबाणेन । पयोधरान् मेघबाणान् । पवनेन वायुबाणेन । सिद्धिं कार्यसिद्धिबाणम् ।
 विघ्नविनायकेन विघ्नविनायकबाणेन । रुग्धे रुग्धि स्म । रुग्ध् आवरणे लिट् ॥ १०५ ॥ स इति । ततः
 परत्वात् । हतहेति^६ हता गता हेतय आमुपाति यस्य सः । सः धरणीध्वजः । उग्रकोपात् तीक्ष्णरोपान् । अक्षि
 बलायुधम् । उद्यम्य कोपादपनीय । जवेन शीघ्रम् । समापतन्^७ समापद्यमानः । शशिप्रभाप्रियेण शशिप्रभायाः

कुमुदोको संकुचित कर देता है, उसी प्रकार उसने अपने बाणोंसे प्रतिद्वन्द्वियोंको संकुचित कर
 दिया ॥१०२॥ राजा धरणीध्वजेन मानवोके मामूली हथियारोंसे अजितसेनको अजेय जानकर
 और अपनी मेनाकी चुरी सह मरते देखकर विरोधीके ऊपर मोहका चादर डालनेके लिए
 शूल होकर सामंत (अन्धकार फैलानेवाला) अस्त्र छोड़ा ॥१०३॥ राजकुमारने यह देखकर
 कि अन्धकार फैलानेवाला और सभी दिशाओंको छिपा देनेवाला तामस अस्त्र सामने बड़े वेगसे
 पतन आ रहा है, हिरण्यदेवके द्वारा समर्पित तपनास्त्र-सूर्यास्त्रका प्रयोग किया । उनके प्रयोगसे
 उसने शीघ्र ही ताममान्त्र (तामस अस्त्र) का निवारण कर दिया ॥१०४॥ इसके पश्चात्
 अजितसेनने धरणीध्वजके द्वारा प्रयुक्त भुजगान्त्रको अपने गगदान्त्रमे, आग्नेय अन्त्रको मेघास्त्र-
 से, पर्वतास्त्रको वज्रास्त्रसे, तन्द्रास्त्रको उद्यमास्त्रसे, मेघास्त्रको वायु अन्त्रसे और सिद्धि-
 अस्त्र को विघ्नविनायक अन्त्रसे रोका ॥१०५॥ इन सह धरणीध्वजके सभी आघात छद्म कर
 दिये गये । तब उसे बड़ा प्रोष आया, अतः वह म्यानसे सस्त्र निष्काशकर अजितसेनके अन्ध

१. स = सरोजः । २. = संकोचयामास । ३. आ रकोषे । ४. = लीनम् । ५. = ततः पश्चात् ।

निहतप्रमुखे ततोऽरिसैन्ये नगमुद्गीय गते समं वयोमि^१ ।
 प्रविसर्ज्य^२ हिरण्यमदानाङ्गः स पुरं पौरकृतोत्सवं विवेश ॥ १०७ ॥
 अथ पुण्यदिने मुहूर्तमात्रान्मिलिताशेषपरिच्छदो महेच्छ^३ ।
 गुरुणा निरवर्तयद्विवाहं जयवर्मा^४ दुहितुर्महोत्सवेन ॥ १०८ ॥
 विधिना परिणीय राजपुत्री युवराजः कनिचिद्दिनान्युपित्वा ।
 श्वशुरानुमतो जगाम शीघ्रं स्वपुरीमुत्सुकसर्वबन्धुलोकाम् ॥ १०९ ॥
 अतिदूरतरोऽपि तेन सोऽध्वा जनकाश्वासनलोलमानसेन ।
 दिवसैरतिसंमितैर्ललङ्घे^५ जनयत्युत्सुकता न कस्य बन्धु ॥ ११० ॥

प्रियेण कान्तेन । अमोपशक्त्या अमोघया सकृत्तया शक्त्या शक्त्यायुधेन । हृदि वदामि । निमित्तं विदायं ।
 विगतासु विगता अपगता असयः प्राणा यस्य स^१ । अकारि अक्रियत । दुष्टं करणे कर्मणि लुङ् ॥ १०६ ॥
 निहतेति^२ । तत् पदवात् । निहतप्रमुखे निहितो हिंसित प्रमुखो मुख्यनायको यस्य तस्मिन् । अरिसैन्ये अरे
 शयो सैन्येऽनोके । वयोमिः पदामि । साकं समम् । उद्गीय आकाशमुद्यम्य । नगं विजयार्धपर्वतम् । गते गति
 याते सति । हिरण्यं हिरण्याख्यदेशम् । प्रविसर्ज्यं प्रहितम् । अदानाङ्गं अदानमभाषितमङ्गं शरीरं यस्य स^३ । स
 अजितसेनः । पौरकृतोत्सवं पौरं पुर्जनं कृत उत्सवो यस्य^४ दत् । पुरं विपुलपुरम् । विवेश विद्यति स्म । विश
 प्रवेशने लिट् ॥ १०७ ॥ अथेति । अथ पुर्प्रवेशानन्तरम् । पुण्यदिने शुभदिवसे । मुहूर्तमात्रात् अत्रकाल-
 मात्रात् । मिलिताशेषपरिच्छदं मिलितं, सचितोऽतोप समस्तं, परिच्छदं परिकरो यस्य स । महेच्छं^५ गम्भीरं^६
 जयवर्मा जयवर्मभूपतिः । गुरुणा^७ गहृता । महोत्सवेन महोत्साहेन । दुहितुं पुत्र्या । विवाहं पाणिग्रहम् ।
 निरवर्तयत् अकरोत् ॥ १०८ ॥ विधिनेति । युवराज अजितसेनः । राजपुत्रीं राजमुता शशिप्रभाम् । विधिना
 विधानेन । परिणीयं विवाहं कृत्वा । कतिचित् कियन्ति । दिनानि^८ दिवसपर्यन्तम् । उपित्वा स्थित्वा ।
 श्वशुरानुमतं सन् श्वशुरस्य मामुलस्थानुमतं समतं सन् । उत्सुकसर्वबन्धुलोकाम् उत्सुका सर्वे विश्वे बन्धव-
 एव लोका यस्या ताम् । स्वकम् (?) । स्वपुरीं साकेतपुरीम् (?) । शीघ्रं त्वरितम् । जगाम ययौ । गम्ल-
 गतो लिट् ॥ १०९ ॥ अतीति । जनकाश्वासनलोलमानसेन जनकस्य पितुः आश्वासने विश्रमं^९— (विश्रम-)
 करणे लोल^{१०} लम्पट मानस यस्य तेन अजितसेनकुमारेण । सोऽध्वा स मार्गः । अतिदूरतरोऽपि अत्यन्तं विप्र-
 कृष्टतरोऽपि । अतिसंमितं परिमितं । दिवसैर् दिनैः । ललङ्घे गम्यते स्म । बन्धु बान्धवः । कस्य, उत्सुकताम्

तोत्र वेगसे झगटा । पर शशिप्रभाके प्रिय (अजितसेन) ने सोनेपर अमोघ शक्तिका प्रहार
 करके उसकी जीवनलीला समाप्त कर दी ॥ १०६ ॥ इसके पश्चात् स्वामीके दिवगत होते ही
 उसकी सेना पक्षियोंके साथ उड़कर विजयार्ध पर्वतको ओर चली गयी और राजकुमार अजित-
 सेनने हिरण्यको विदाई देकर सकुशल विपुलपुरमे—जहाँ पुरवासी उत्सव मना रहे थे—प्रवेश
 किया ॥ १०७ ॥ फिर उदार हृदय राजा जयवर्माने शीघ्र ही सब प्रकारकी समाग्री एकत्रित
 करके महान् उत्सव और उत्साहके साथ शुभ दिनमे अपनी कन्याका विवाह कर दिया ॥ १०८ ॥
 राजकुमारी शशिप्रभासे विधिपूर्वक विवाह करके युवराज अजितसेन कुछ दिन ससुरालमे रहा ।
 फिर श्वशुरसे अनुमति लेकर उसने शीघ्र ही अपनी नगरीको प्रस्थान कर दिया, जहाँपर सभी
 बन्धु-बान्धव उससे मिलनेके लिए लालायित थे ॥ १०९ ॥ अपने पिताको आश्वासन देनेके लिए
 उसका मन उतावला हो रहा था, अतः बहुत लम्बे रास्तेको उसने बहुत ही थोड़े दिनोंमे

१ म प्रविसृज्य । २ अ जयवर्मा । ३ श स विहितेति । ४ = यस्मिन् । ५ = महाशयः । 'महेच्छस्यु
 महाशयः' । ६ आ गम्भीरवृद्धिः । ७ = गुरुजनेन समम् । ८ = महामहेन । ९ = उदाह्य । १० = अहानि ।
 ११ श स विक्रमः । १२ = सत्पुण्यम् ।

श्रुत्वा तं सकलत्रमुद्धृतगिपुं भूत्या महत्यागतं
विभ्राणः प्रमदोदयान्निजतनुं पुण्यत्कदम्बाकृतिम् ।
निर्गत्यानुगतः पिता परिजनैः पौरैश्च जातोत्सवै-
रानन्दाश्रुतरङ्गितेक्षणयुगः प्रावेशयत्पत्तनम् ॥ १११ ॥

इति श्रीवीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये षष्ठः सर्गः ॥६॥

■

उद्युक्तताम् । [न] जनयति [न] उत्सादयति, अपि तु^१ जनयत्येव । जनैर्द्रादुर्भावे लट् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ११० ॥ श्रुत्वेति । उद्धृतगिपुं उद्धृता रिपवः शत्रवो येन तम् । सकलत्र वनितासहितम् । महत्या भूत्या विभूत्या । आगतम् आयातम् । त कुमारम् । श्रुत्वा आकर्ण्य । प्रमदोदयात् प्रमदस्य सतोषस्योदयादुदगमात् । पुण्यत्कदम्बाकृतिं पुण्यतो विकसित कदम्बस्य नीपवृक्षस्याकृतिर्यस्यास्ताम् । निजतनुं स्वशरीरम् । विभ्राण धरमाण । [पिता जनक] । जातोत्सवै उत्पन्नोत्सवयुवतैः । परिजनैः सेवकजनैः । पौरैः पुरजनैः । अनुगतः^३ पश्चादागत । निर्गत्य निर्याय । आनन्दाश्रुतरङ्गितेक्षणयुग आनन्दाज्जातेनाश्रुणा नेत्रोदकेन तरङ्गितमूर्मितमोक्षणयोर्नयनयोर्नेत्रयोर्युग युगल यस्य स, सन् । पत्तन पुरम् । प्रावेशयत् प्रवेशयति स्म । विश प्रवेशने णिजन्ताल्लङ् ॥ १११ ॥

इति वीरनन्दिकृताबुदयाङ्के चन्द्रप्रमचरिते महाकाव्ये तद्व्याख्याने च
विद्वन्मनोबल्लमाख्ये षष्ठः सर्गः ॥६॥

■

समाप्त कर दिया । बन्धुजन किसे उत्सुक नहीं बना देते ? ॥११०॥ अजितसेनके पिताने जब यह समाचार सुने कि अजितसेनने सग्राममे शत्रुओके छक्के छुड़ा दिये हैं, उसका विवाह हो गया है ; वह नगरके बाहर आ गया है, अपने साथ बहुत अधिक सम्पत्ति भी लाया है, तब उसे बड़ा हर्ष हुआ, और हृषसे उसके शरीरमे रोमाच हो आये, जिससे वह विकसित कदम्बकी भाँति हो गया । वह अपने परिजन और पुरजनोके—जिन्होने खूब उत्सव मनाया है—साथ अपने नगरके बाहर पहुँचा । वहाँ अपने पुत्र अजितसेनको देखकर उसे बहुत आनन्द हुआ, और आनन्दसे उसकी आँखोमे अश्रुधारा प्रवाहित होने लगी । उसने उसे नगरमे प्रवेश कराया ॥१११॥

इस प्रकार महाकवि वीरनन्दी विरचित उदयाक चन्द्रप्रमचरित महाकाव्यमें
छठा सर्ग समाप्त हुआ ॥६॥

■

[७. सप्तमः सर्गः]

पूर्वजन्मकृतपुण्यकर्मणः पाकशासनसमानतेजसः ।

चक्ररत्नमथ तस्य खण्डितारातिचक्रमुदपादि चक्रिणः ॥ १ ॥

रश्मिजालजटिलीकृताखिलव्योम दुःसहनिरीक्ष्यविग्रहम् ।

यद्व्यभाव्यत विलोप्य मानवैर्भानुविम्बमिव सेवयागतम् ॥ २ ॥

आसितारिरुद्भून्निजद्युतिद्योतितद्युविचरो महानसिः ।

दृश्यजिह्व इव तेन चक्रिणं छान्ना स्वयमसेधतान्तकः ॥ ३ ॥

^१ प्रक्षोणघातिस(क)चतुष्टयलव्यबोधदृश्यसीद्वयसदनन्तचतुष्टयाहं ।

आनम्रमव्यजनतासुखदानशील पायादनन्तजिनपो जगतीमनन्ताम् ॥

पूर्वेति । अथ पुन्रप्रवेशानन्तरम् । पूर्वजन्मकृतपुण्यकर्मणः पूर्वस्मिन् जन्मनि कृत विहितं पुण्यकर्म येन तस्य । पाकशासनसमानतेजसः पाकशासनस्य देवेन्द्रस्य समान सकाश तेजः प्रतापो यस्य तस्य । अजितसेनस्य, चक्रिणः सार्वभौमस्य । खण्डितारातिचक्रं खण्डित विभिन्नमरातीनां शत्रूणां चक्रं यस्य^२ तत् । चक्ररत्नं चक्रमेव रत्नं तथोक्तम् । रूपकम् । उदपादि उदगद्यत । पदि गतौ लुङ् ॥१॥ रश्मीति । रश्मिजालजटिली-कृताखिलव्योम रश्मीनां किरणानां जालेन समूहेन जटिलीकृतं बेणीकृतमखिल व्योमाकाशः यस्य (येन) तत् । दुःसहदुरीक्ष^३ (क्षय-) विग्रहः दुःसहः सोढुमशक्यो दुरीक्ष (क्षयः) द्रष्टुमशक्यो विग्रहो गात्रः यस्य तत् । यत् चक्रम् । मानवैः मनुष्यैः । विलोप्य वीक्ष्य । सेवया वरिवस्यया । 'वरिवस्या तु शुश्रूषा सेवामभितरपासना' । आगतम् आयातम् । भानुविम्बमिव भानोः सूर्यस्य विम्बमिव मण्डलमिव । व्यमाध्यत निरचीयत^४ । भू-कृपोषकल्पने लङ् । उत्प्रेक्षा ॥२॥ आसितेति । आसितारिः आसिषा अरयो-येन सः । निजद्युतिद्योतितद्युविचरः निजस्य द्युत्या कान्त्या द्योतितः प्रकाशितः दिव आकाशस्य विवरः मग्नः येन तत् (सः) । महान् असि खड्ग-रश्मम्^५ । उद्भूतं उदेति स्म । भू सत्ताया लुङ् । तेन छान्ना^६ खड्गव्याजेन । दृश्यजिह्व दृश्या जिह्वा यस्य सः । अन्तक इव यम इव । स्वयं, चक्रिणं चक्रवर्तिनम् । असेवत असेविष्ट । पेषूङ्^७ सेवने लङ् । उत्प्रेक्षा ॥३॥

इसके पश्चात् पूर्व जन्ममे पुण्य कमानेवाले और इन्द्रके समान तेजस्वी चक्रवर्ती अजितसेनके यहाँ शत्रुओंका दमन करनेवाला चक्ररत्न उत्पन्न हुआ ॥१॥ उसकी किरणोंका आलू पूरे आकाशमें फैला हुआ था । तीव्र तेजसे युक्त होनेसे वह दर्शकोंके नेत्रोंको असह्य था, और इसीलिए लोगोंको उसकी ओर देखना कठिन था । उसे देखकर लोग समझते थे कि राजसेवाके निमित्तसे जैसे सूर्यमण्डल आ गया हो ॥२॥ उसके यहाँ खड्गरत्न उत्पन्न हुआ । उसे देखकर अजितसेनके शत्रु भयभीत हो गये । उसकी कान्तिसे आकाशका मध्यभाग प्रकाशित हो उठा । उसे देखकर ऐसा जान पड़ता था मानो वह अदृश्य रूपमें चक्रवर्तीकी सेवा करनेवाले

१. आ प्रती पद्यमिदं नोपक्रम्यते । २=येन । ३. एष टीकानुगत पाठ, प्रतिषु तु 'निरीक्ष्य' इत्येव पाठः समुपलभ्यते । ४. आ विरचीयत । ५. आ सः । ६. आ सः व्याजेन । ७. सः पेषूङ् ।

वज्रपांसुजलधर्मवारणं जातमिन्दुरुचि धर्मवारणम् ।
 व्यञ्जितुं कमलया स्वसेवन पाणिपद्ममिव संप्रदर्शितम् ॥ ४ ॥
 सिन्धुतोयतरणादिषु क्रियासूपयोगगमेन गर्वितम् ।
 पुण्यवैभववशीकृतं विमोश्चर्मरत्नमगमद्विधेयताम् ॥ ५ ॥
 ज्योतिरुज्ज्वलमनल्पमण्डलं यद्व्यथराजदवनौ प्रसारितम् ।
 चक्रभृन्महिमनिर्जितं नभः संप्रकुच्य तमिवाश्रय गतम् ॥ ६ ॥
 वृत्तिमद्रिकुलिशादिभेदनप्रायकर्मसु दधत्पटीयसीम् ।
 दण्डरत्नमभवद्भवान्तरोपाजितोर्जितशुभाभ्युदीरितम् ॥ ७ ॥

वज्रेति । वज्रपांसुजलधर्मवारणं वज्रव्याघ्राने^१ पासोर्धून्या जलस्य सलिलस्य धर्मस्य चातपस्य च वारणं निवारणम् । इन्दुरुचि इन्दोश्चन्द्रस्येव रुचिः कान्तिर्यस्य तत् । धर्मवारणं छत्ररत्नम् । कमलया लक्ष्मीदेव्या । स्वसेवनं निजसेवनम् । व्यञ्जितुं प्रकाशितुम् । पाणिपद्मं पाणिरेव पद्मम् । रूपकम् । स [प्र] दर्शितमिव सविलोकितमिव । जातम् उत्पन्नम् । उत्प्रेक्षा ॥४॥ सिन्धुत्विति । सिन्धुतोयतरणादिषु सिन्धोः समुद्रस्य तोयस्य जलस्य^२ तरणादिषु प्लवनादिषु । क्रियासु कार्येषु । उपायोगगमेन उपयोगस्य प्रयोजनस्य गमनेन प्राप्त्या । गर्वितम् अहंकारितम् । पुण्यवैभववशीकृतं पुण्यस्य सुकृतस्य वैभवेन सामर्थ्येन वशीकृतमधीनकृतम् । चर्मरत्नं चर्मालंकाररत्नम् । विमो चक्रिणः । विधेयता वशत्वम् । अगमत् अगच्छत् । गम्लुं गतो लुङ् । 'सतिशास्ति—' इत्यादिना अङ्-प्रत्ययः ॥५॥ ज्योतिरिति । ज्योतिरुज्ज्वलं ज्योतिषा कान्त्या उज्ज्वलं प्रज्वलम् । पक्षे ज्योतिर्मि पञ्चविधज्योतिमिरुज्ज्वलम् । अनल्पमण्डलम् अनल्पं बहुलं मण्डलं प्रदेशो यस्य तत्, पक्षे अनल्पमण्डलं विस्तृतविश्वम् । अवनौ भूम्याम् । प्रसारितं^३ मनुतारितं^४(?) विस्तृतं वा यत्सूर्यमण्डलम् । चक्रभृन्महिमनिर्जितं चक्रभृतश्चक्रवर्तिनो महिम्ना निर्जितं विजितम् । नभः गगनम् । संप्रकुच्य सकोचनं कृत्वा । तं चक्रिणम् । आश्रयम् आधारम् । गतमिव यातमिव । व्यथराजं व्यभासत । राज्ञो दोष्टो लङ् । श्लेषोऽस्मा ॥६॥ वृत्तिमिति । अद्रिकुलिशादिभेदनप्रायकर्मसु अद्रिकुलिशादीनां पर्वतवज्रादीनां भेदनेषु प्रायकर्मसु बहुक्रियासु । 'प्रायो भूम्यन्तगमने' इत्यमरपाठाददन्तत्वं प्रायशब्दस्य । पटीयसीं^५ प्रकृष्टपटुम् । वृत्तिं वर्तनाम् । दधत् धरन् । भवान्तरोपाजितशुभाभ्युदीरितं भगान्तरे जन्मांतरे उपाजितेन शुभेन

यमराजको जीभ दृष्टिगोचर हो रही हो ॥३॥ उसके यहाँ छत्ररत्न उत्पन्न हुआ । वह वज्र, धूलि, जल और धूपको रोकनेवाला और चन्द्रमण्डलके समान सफेद था । उसे देखकर ऐसा जान पड़ता था मानो चक्रवर्ती अजितसेनकी सेवामें उपस्थित होकर स्वयंकी सेवा व्यक्त करनेके लिए लक्ष्मीके द्वारा प्रदर्शित किया गया, उसका कर-कमल हो ॥४॥ उसके यहाँ चर्मरत्न उत्पन्न हुआ । यो वह समुद्रके जलमें तैरने आदि अनेक कार्योंमें उपयोगी होनेसे सगर्व-सा था किन्तु चक्रवर्तीके पुण्यके वैभवमें प्रभावित होकर उसकी इच्छाके अनुसार प्रवृत्ति करनेवाला हो गया ॥५॥ वह चर्मरत्न ऐसा जान पड़ता था मानो चक्रवर्ती अजितसेनकी महिमासे पराजित होकर जगमगाती ज्योतिसे उज्ज्वल और विशाल मण्डलवाला आकाश सकुचित होकर उसकी शरण पाकर, उसके घर, पृथ्वीमें फैला हुआ पड़ा हो ॥६॥ चक्रवर्तीके जन्मान्तरोमें सचित शुभ कामोको प्रेरणासे उसके यहाँ दण्डरत्न उत्पन्न हुआ, जो पर्वत और वज्र आदि

१ इ^१ मण्डन । २ श स^२ पाशुं । ३ श स पाशो । ४ = तोये जले । ५ मवीनोक्तम् ।
 ६ श स गम् गतो । ७ = विस्तारितम् । ८ श स 'प्रसारितं मनुतारितम्' इति नोपलभ्यते ।
 ९ = प्रकषेण पटुवोम् ।

यद्राज निजभासुरप्रभाभासिताखिलनभोदिगन्तरम् ।
 तद्भयाधिगतवेपथोश्च्युतं वासवस्य कुलिशं करादिव ॥ ८ ॥
 भास्करादिरुगगोचरीभवद्भवान्तपाटनविधौ पटोयसी ।
 किंकरत्नमभजत्समुज्ज्वला तारकाधिपकलेव काकिणी ॥ ९ ॥
 प्रोद्धभूव नवमेघमेचकप्रान्तचर्तितिमिरक्षतिक्षमः ।
 रत्नदर्पण इव श्रियः स्फुरद्दीपभासुरशिखः शिखामणि ॥ १० ॥
 स्यन्दमानमदनिर्भरश्चलच्चारुचामरविराजितो गजः ।
 तद्गुरुत्वगुणनिर्जितश्छलाच्छैलराडिव यथाचुपानतिम् ॥ ११ ॥

शुभनामकर्मणाभ्युदित प्रेरितम् । दण्डरत्नम्, अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लट् ॥७॥ यदिति । यत् दण्ड-
 रत्नम् । निजभासुरप्रभाभासितनभोदिगन्तर निजस्य स्वस्य भासुराणा देदीप्यमानाना प्रमाणा कान्तीना
 भारेण समूहेन भासित प्रकाशित नभसो गगनस्य दिशा ककुभामन्तर मध्य यस्य (येन) तत् । तद्भयाधिगत-
 वेपथो तस्मादजितसेनाज्जातमयाद्भुतेरधिगतः प्राप्तो वेपथु कम्पन यस्य (येन) तस्य । वासवस्य देवेन्द्रस्य ।
 करात् हस्तात् । च्युत पतितम् । कुलिशमिव वज्रमिव । राराज राजति स्म । राजन् दीप्तो लिट् ।
 उत्प्रेक्षा ॥८॥ भास्करोति । भास्कराधिगोचरीभवद्भवान्तपाटनविधौ भास्करस्य सूर्यस्याधिश्चोऽधिककान्ते-
 रगोचरोभवस्याविषयभूतस्य ध्वान्तस्य तमस पाटनस्य भेदनस्य विधौ विधाने । पटोयसी प्रकृष्टपद्मो ।
 तारकाधिपकलेव तारकाधिपस्य चन्द्रस्य कलेव योऽशभाग इव । समुज्ज्वला प्रज्वला । काकिणी काकिणी-
 नामरत्नम् । किंकरत्न भूत्यत्वम् । अभजत् आश्रयत् । उपमा ॥९॥ प्रोद्धभूवेति । नवमेघमेचकप्रान्तचर्ति-
 तिमिरक्षतिक्षम नवमेघ इव वर्षाकालमेघ इव मेघकस्य नोलवर्णस्य प्रान्ते समीपे वर्तितो विद्यमानस्य
 तिमिरस्य तमसः क्षतो विनाशने क्षम समर्थ । श्रिय श्रोदेव्याः । रत्नदर्पण इव रत्नमुकुर इव । स्फुरद्दीप
 भासुरशिख स्फुरत् प्रज्वलतो दीपस्य प्रदीपस्य (इव) भासुरा देदीप्यमाना शिखा ज्वाला यस्य स । शिखा-
 मणि चूडामणि । प्रोद्धभूव उत्पद्यते स्म । भू सत्ताया लिट् ॥१०॥ स्यन्देति । स्यन्दमानमदनिर्भर स्यन्दमानः
 स्रवन् मदस्य मदजलस्य निर्भर प्रवाहो यस्य स । चलच्चारुचामरविराजित चलद्भि कम्पमानैश्चारुभिर्मनो-
 हरैश्चामरैश्चमरीरुहैः । विराजितो विभासित । गज गजरत्नम् । तद्गुरुत्वगुणनिर्जित तस्याजितसेनस्य
 गुरुत्वमेव गुणस्तेन निर्जितो विजितः । शैलराट् महामेरुपर्वत । छलात् (गजरत्न-) व्याजादिव । उपानति

भेदन-जैसे बहुत-से कार्योमे अत्यन्त पटु था । ॥७॥ दण्डरत्नने अपनी जगमगाती प्रभासे पूरे
 आकाश और सभी दिशाओंके अन्तरालको प्रकाशित कर दिया था । वह ऐसा जान पड़ता था
 मानो चक्रवर्तीके भयसे कांपनेवाले इन्द्रके हाथसे गिरा हुआ वज्र हो ॥८॥ सूर्य आदिकी प्रभा
 जहाँ नहीं पहुँच सकती वहाँ अन्धकारको हटानेमे समर्थ, उज्ज्वल और इसीलिए चन्द्रकला
 सरीखी काकिणी (काकिणीरत्न) चक्रवर्तीकी सेवामे उपस्थित हुई ॥९॥ चक्रवर्तीके यहाँ चूडा-
 मणिरत्न उत्पन्न हुआ, जो अपने आस-पासमे फैले हुए, वर्षाकालीन मेघकी भाँति काले और
 गाढ अन्धकार को मिटानेमे समर्थ था, जिसकी आभा जलते हुए दीपककी लौ के समान थी
 और जो ऐसा जान पड़ता था मानो लक्ष्मीका रत्नदर्पण हो ॥१०॥ अजितसेनकी सेवामे एक
 गजरत्न उपस्थित हुआ । उसका मदजलका प्रवाह बह रहा था और वह चलते हुए चामरो
 (चैवरो) से सुशोभित था । ऐसा जान पड़ता था मानो चक्रवर्तीके गौरवसे पराजित हुआ
 पर्वतराज सुमेरु अथवा हिमालय उसकी सेवामे उपस्थित हुआ हो, जिसके ऊपर झरने बह रहे

१ एष पाठश्रीकाश्रय, प्रतिषु तु 'दिग्' इत्येव दृश्यते । २ = प्रोज्ज्वला । ३ = बालव्यजनः ।
 'चामर बालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ।' इति ह्यम् ।

अस्खलद्गतिं बृहद्वलान्वितं वाजिरत्नमसदं मनोजवम् ।

तन्निभेन विदधे समीपगस्तस्य वायुरिव पर्युपासनम् ॥ १२ ॥

शक्रदुर्विषहशक्तिभीषणस्तेजसा विजिततारकाधिपः ।

शौर्यभूररिभियामभूरभूत्कार्तिकेय इव वाहिनीपतिः^१ ॥ १३ ॥

देवमानवशुभेतरग्रहप्रापितापदपहस्तनक्षमः ।

देहबद्ध इव पुण्यसंचयः संबभूव भवने पुरोहितः ॥ १४ ॥

सेवाम् । ययो ह्याय । या प्रापणे लिट् । उत्प्रेक्षा ॥११॥ अस्खलदिति । अस्खलद्गति स्खलनरहिता गति-
गमन यस्य तत् । बृहद्वलान्वित बृहता महता बलेन शक्त्यान्वित युक्तम् । मनोजव मन इव जवो वेगो
यस्य तत् । वाजिरत्नम् अश्वरत्नम् । असदत् प्रसन्नमभवत् । षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु लुङ् । ॥ सति-
शास्ति—' इत्यादिना अङ्-प्रत्यय । तन्निभेन तस्याश्वरत्नस्य निभेन व्याजेन । तस्य नृपस्य । समीपगः
समीप गच्छति स्म तथोक्त , निकटमागत इत्यर्थः । वायुरिव वात इव । पर्युपासन सेवाम् । विदधे चकार ।
हुधाब् धारणे च लिट्^३ । उत्प्रेक्षा ॥१२॥ शक्नोति । शक्रदुर्विषहशक्तिभीषण शक्नेन देवेन्द्रेण दु सहया
शक्त्या सामर्थ्येन भीषणो भयकरः, पक्षे शक्तिर्नामायुधविशेषस्तथा भयकरः । तेजसा कान्त्या, पक्षे प्रतापेन ।
विजिततारकाधिप विजितो निजितस्तारकाधिपश्चन्द्रो यस्य (येन) स, पक्षे पराजिततारकासुर । 'बाहुले-
यस्तारकजित्' इत्यभिधानात् । शौर्यभू शौर्यस्य प्रतापस्य भू स्थानम् । अरिभियाम् अरिभि कृताना भिया
भयानाम् । अभूः अस्थानम् । कार्तिकेय इव षण्मुख इव । वाहिनीपति सेनापतिरत्नम् । अभूत् अभवत् ।
भू सत्ताया लुङ् । उपमा ॥१३॥ देवेति । देवमानवशुभेतरग्रहप्रापितापदपहस्तनक्षम देवं सुरैर्मानवैर्मनुष्यैः
शुभस्य (शुभात्) इतरेऽशुमास्त एव ग्रहाः शनैश्चराद्यशुभग्रहा इत्यर्थः, अशुभग्रहैश्च प्राप्ता कृता सा
चासावापच्च तथोक्ता तस्या अपहस्तने विनाशने क्षमः समर्थः । देहबद्ध शरीरसबद्ध । पुण्यसंचय इव
पुण्याना शुभकर्मणा संचय समूह इव (समूह, स इव) । पुरोहितः पुरोहितरत्नम् । भवने राजमन्दिरम् ।

हो और जो चमरमृगोके बालोसे अलंकृत हो ॥११॥ चक्रवर्तीको अश्वरत्नकी प्राप्ति हुई ।
उसकी गति अस्खलित थी; उमका वेग वायुके समान था और वह बड़ा बलवान् था । वह
ऐसा जान पड़ता था मानो अजितसेनकी सेवामे उस (अश्व) के बहाने वायु उपस्थित हो
गया हो ॥१२॥ अजितसेनका सेनापति कार्तिकेयके समान था । कार्तिकेय अपने पास शक्ति
नामक आयुध रखते थे । वह आयुध शत्रुओके लिए असह्य था । फलतः शत्रु लोगोको कार्ति-
केय भीषण थे । कार्तिकेयने अपने तेजसे तारक नामके असुरको जीत लिया था । कार्तिकेय
पराक्रमके निवास स्थान थे, सर्वथा निर्भय थे और थे सेनापति । इसी तरह अजितसेनका सेना-
पति सामर्थ्यसे सम्पन्न था, शत्रु उसके सामर्थ्यको असह्य जानकर उससे डरते थे । उसने अपनी
कान्तिसे चन्द्रमाको जीत लिया था, वह पराक्रमी था और था निर्भय ॥१३॥ चक्रवर्तीके यहाँ
पुरोहितरत्न उत्पन्न हुआ । वह देव, मानव और अशुभ ग्रहोके निमित्तसे होनेवाली विपदाओ-
को दूर करनेमे समर्थ था, और वह ऐसा जान पड़ता था मानो मूर्तिमान् पुण्यराशि हो—पुण्य-

१ अ क ख ग घ म 'मसिधन्मनो' । २ अ 'योजनानि य उदित्य गच्छति द्वादश क्षणत ईदृशो
ययु । शत्रुतारककृतक्षय क्षमी कार्तिकेय इव वाहिनीपति ।' एष त्रयोदशः श्लोकः । ३. आ प्रतावेव
स्वस्तिकान्तर्गत पाठो दृश्यते । ४. एष पाठ्योकाकृदभिमत , प्रतिपु तु शत्रु इत्यवलोक्यते ।

तत्क्षणाभिलषितामराधिपावासकल्पसदनादिसाधकः ।
 ब्रह्मणा सकलशिल्पकर्मणा संनिभ स्थपतिरप्यजायत ॥ १५ ॥
 'चित्तपट्टलिखितव्ययागमो नित्यकृत्यगृहकार्यकोविद' ।
 लोकवृत्तविदुदाधीरधीसंगतो गृहपतिः समुद्ययौ ॥ १६ ॥
 'प्रासदन्निति शशिप्रभान्विता रत्नशब्दगदिताश्चतुर्दश ।
 नस्य भाग्यभवनस्य भूपतेर्दुर्लभं किमथवा शुभोदये ॥ १७ ॥
 नित्यसनिहितदेहदेवतादत्तचिन्तितविचित्रवस्तवः ।
 रत्नवच्च निधयः सुकर्मणस्तस्य सन्नि नवोपतस्थिरे ॥ १८ ॥

सबभूव सजायते स्म । भू सत्ताया ऋद् । उपमा ॥१४॥ तत्क्षणेति । तत्क्षणाभिलषितामराधिपावासकल्प-
 सदनादिमाधक तत्क्षणेन क्षणमात्रेणाभिलषिताना वाञ्छितानाममराधिपस्य देवेन्द्रस्यावासस्य विमानस्य
 कल्पाना सदृशाना सदनादीना मन्दिरादीना साधको^३ निर्माणक । शिल्पकर्मवर्णविश्वकर्मणो^४ शिल्पकर्मणा
 नानाविधशिल्पक्रियया प्रतीतः शिल्पकर्मवर्ण, 'तेन वित्ते चूञ्चुचणौ' इति प्रतीतीर्थे वर्ण-प्रत्ययः, स चासौ
 विश्वकर्मा ब्रह्मा तेन । संनिभ समान । ब्रह्मणा देववर्धकिना वा समान-इत्यर्थः । स्थपतिः तक्षकरत्नमपि ।
 अजायत समभवत् । जनैर् प्रादुर्भावे लङ् । उपमा । १५॥ चित्तेति । चित्तपट्टलिखितव्ययागम चित्तमेव मन
 एव पट्टो लेखनपत्र तत्र लिखितो व्ययागमो येन स । रूपकम् । नित्यकृत्यगृहकार्यकोविद नित्यमनवरत कृत्ये
 विधातु योग्ये कार्ये क्रियाया कोविदो निपुण । लोकवृत्तवित् लोकस्य वृत्त वार्ता वित् जानन् । उदारधीर-
 धीसंगत उदारया गम्भीरया धीरया धीररूपया धिया संगत सयुत । गृहपति गृहपतिरत्नम् । समुद्ययौ
 समुद्भवभूव । या प्रापणे लिट् ॥१६॥ प्रासदन्निति । भाग्यभवनस्य भाग्यस्य भवनस्य स्थानस्य । तस्य
 भूपते अजितसेनस्य । शशिप्रभान्विता शशिप्रभया शशिप्रभादेव्या अन्विता युक्ता । रत्नशब्दगदिता रत्न-
 शब्देन गदिता प्रोक्ता । चतुर्दश चतुर्दशप्रमिता । प्रासदन् प्रसन्ना अभवन् । अथवा तथा हि । शुभोदये
 पुण्योदये । दुर्लभं प्राप्तुमशक्य, किम् । अयन्तरन्यास ॥१७॥ नित्येति । नित्यसनिहितदेहदेवतादत्तचिन्तित-
 विचित्रवस्तव नित्यमनवरत सनिहितानिर्देहेन युक्ताभिर्देवताभिर्देवतानि चिन्तितानि स्मृतानि विचित्राणि
 नानाविधानि वस्तूनि येषां ते । नव नवसख्या । निधय कालादिनिधय । रत्नवत् रत्नगुणैः । सुकर्मण
 पुण्यवत् । तस्य अजितसेनस्य । सन्नि मन्दिरे । उपतस्थिरे प्रापु । छा गतिनिवृत्तौ लिट् । उपमा ॥१८॥

राशिकी मूर्ति हो ॥१४॥ उसके यहाँ शिल्पिरत्न उत्पन्न हुआ । वह शीघ्र ही इच्छित, इन्द्रके
 निवास मन्दिर सरीखे महलोके निर्माणमे चतुर था, और इसीलिए वह सारी शिल्पकारीको
 जाननेवाले ब्रह्माके समान था । ॥१५॥ उसके यहाँ गृहपतिरत्न उत्पन्न हुआ । वह अपने
 चित्तरूपी लकड़ीके पट्टियेपर आय और व्ययका हिमाव लिखता रहता था—बहीमे लिखे बिना
 ही वह सारे आय और व्ययके हिसाबको याद रखता था । वह प्रतिदिन करने योग्य घरके
 कार्योंमे प्रवीण था, लोकव्यवहारका जानकार था और उसकी बुद्धि उदारता और धीरतासे
 युक्त थी ॥१६॥ इस प्रकार उस भाग्यशाली चक्रवर्तीको शशिप्रभा सहित चौदह रत्न प्राप्त हुए ।
 शुभोदय होनेपर क्या दुर्लभ है ? ॥१७॥ पुण्यात्मा चक्रवर्ती अजितसेनके घर चौदह रत्नोंकी
 तरह नौ निधियाँ भी उपस्थित हुई । वे निधियाँ अपने पास रक्षाके निमित्तसे रहनेवाले सदेह

१ म चित्तपट्ट । २ क ख ग घ म प्रासिधन्निति । ३ = निर्माता । ४ सर्वासु मूलप्रतिषु 'ब्रह्मणा
 सकलशिल्पकर्मणा' इत्येव पाठः समुदाहृतः । ५ = लोकावृत्त इति ज्ञानाताति लोकावृत्तवित् ।

तेषु माषचणकातसीतिलव्रीहिशालियवमुद्गकोद्रवान् ।
 पाण्डुकः सततमेवमादिकान्क्षुम्भयामयहरान्वयशिश्रणत् ॥ १६ ॥
 कान्तकुण्डलमनोज्ञमुद्रिकातारहारमणिमेखलादिकम् ।
 रत्नरश्मिरुचिरं विभूषणं चित्तवाञ्छितमदत्त पिङ्गलः ॥ २० ॥
 वृक्षगुल्मलतिकासमुद्भवं चित्तहारि सकलतुंगोचरम् ।
 पुष्पपल्लवमथोत्तमं फलं तस्य कालनिधिरीप्सितं ददौ ॥ २१ ॥
 रन्ध्रनद्धनिबिडादिभेदतो मिद्यमानवपुरुत्तमोत्तमम् ।
 वाद्यवस्तु सुखकारि कर्णयोस्तस्य शङ्खनिधिनाव्यतीर्यत ॥ २२ ॥

तेष्विति । तेषु निधिषु । पाण्डुक^१ पाण्डुकाख्यनिधिः । क्षुम्भयामयहरान् क्षुम्भया एवामया व्याघ्रयस्तान्
 हरन्तीति क्षुम्भयामयहरास्तान् । माषचणकातसीतिलव्रीहिशालियवमुद्गकोद्रवान् माषश्च, चणको हरिमन्यकः
 स च, अतसी उमा सा च, तिलश्च, व्रीहश्च, शालिश्च, यवश्च, मुद्गश्च, कोद्रवश्च, तथोक्तास्तान् ।
 एवमादिकान् एवंप्रमुखान् धान्यविशेषान् । सततम् अनवरतम् । व्यशिश्रणत् अददात् । श्रण दाने लङ् ।
 ॥१६॥ कान्तेति । पिङ्गलः पिङ्गलाख्यनिधिः । रत्नरश्मिरुचिर रत्नानां रश्मिभिः कान्तिभिरुचिर
 मनोहरम् । चित्तवाञ्छित चित्तेन मनसा वाञ्छितमभिलषितम् । कान्तकुण्डलमनोज्ञमुद्रिकातारहारमणि-
 मेखलादिकं कान्ते च ते कुण्डले च तथोक्ते, मनोज्ञा चासौ मुद्रिका च तथोक्ता, तारो निर्मल स चासौ
 हारश्च तथोक्त, मणिभिर्निर्मिता मेखला काञ्चोदाम्, सा च मणिमेखला च तथोक्ता—कान्तकुण्डले च
 मनोज्ञमुद्रिका च तारहारश्च मणिमेखला च तथोक्तास्ता आदयो यस्य^२ तत् । विभूषणम् आभरणम् ।
 अदत्त अददात्^३ । हुदान् दाने लङ् । ॥२०॥ वृक्षेति । अथ पुनः । कालनिधिः कालाख्यनिधिः^४ । तस्य
 चक्रिणः । ईप्सितं वाञ्छितम् । वृक्षगुल्मलतिकासमुद्भवं वृक्षश्चूतादिगुल्मो वृन्ताकादिर्लतिका द्राक्षादि—
 वृक्षश्च गुल्मश्च लतिका च तथोक्ताः, तामु समुद्भव निष्पन्नम् । चित्तहारि मनोहारि । सकलतुंगोचर सकला
 ऋतव एव गोचरो विषयो यस्य तत् । पुष्पपल्लव पुष्प च पल्लवश्च तथोक्तम् । 'फलं जातिः' इति
 द्वन्द्व एकवद्भावः । उत्तम श्रेष्ठम् । फलं फलजातिम् । ददौ विशश्राण । हुदान् दाने लङ् ॥२१॥
 रन्ध्रेति । रन्ध्रनद्धनिबिडादिभेदत रन्ध्र वशादि नद्ध भेदादि निबिड वीणादि रन्ध्र च नद्ध च निबिड च
 तथोक्तानि तान्येवादि (दो) येषां ते तथोक्तास्त एव भेदास्तेभ्यो रन्ध्रनद्धनिबिडादिभेदतः । मिद्यमानवपु
 मिद्यमान वपु स्वरूप यस्य तत् । उत्तमोत्तमम् अत्यन्तोत्तमम् । कर्णयो श्रवणयो । सुखकारि आह्लादनकारि ।
 वाद्यवस्तु पञ्चमहावाद्यवस्तु । तस्य चक्रिणः । शङ्खनिधिना शङ्खाख्यनिधिना । व्यतीर्यत दीयते स्म । तृ

देवोके द्वारा चक्रवर्तीको मनचाही विचित्र चीजें प्रदान करती थी ॥१८॥ उन नौमे एक
 पाण्डुक नामकी निधि थी । वह भूखकी व्याधिको दूर करनेवाले उडद, चने, अलसी, तिल,
 सामान्य धान्य-व्रीहि, विशेष धान्य-शालि (साठिया धान), जौ, मूग और कोदो आदि
 खाद्यान्नोको सदा प्रदान करती थी ॥१९॥ पिङ्गल नामकी निधि रत्नोकी किरणोंसे विभूषित
 सुन्दर कुण्डल, मनोज्ञ अंगूठियाँ, जगमगाते हार और मणिरचित करधनी आदि इच्छित आभू-
 षण प्रदान करती थी ॥२०॥ काल नामकी निधि वृक्षो, झाड़ियों और लताओमे उत्पन्न होने-
 वाले, मनोहर, छोटे ऋतुओके फूल, कोपल और उत्तम फल चक्रवर्तीकी इच्छानुसार प्रदान
 करती थी ॥२१॥ शंख नामकी निधि बासुरी, मृदङ्ग और वीणा आदि नाना प्रकारके कानोको

१. श स पाण्डुर । २ = यस्मिन् । ३ आ अश्वात् । ४ आ 'कालनिधि कालाख्यनिधिः' इति
 नोपलभ्यते । ५. आ द्वन्द्वकत्वम्, श स द्वन्द्वकवद्भावः ।

चित्रनेत्रपटचीनपट्टिकारत्नकम्बलपट्टीपटादिकम् ।
 वस्त्रजातमखिलं महागुणं चित्तहारि चित्तार पद्मकः ॥ २३ ॥
 कम्प्रताम्रतपनीयनिर्मितं त्रापुपं रजतलोहसंभवम् ।
 मन्दिरोपकरणं ददौ महाकालनामनिधिरेवमादिकम् ॥ २४ ॥
 प्राससायकरथाङ्गमुद्गरं शक्तिशङ्कुतरवारितोमरम् ।
 शस्त्रजालमिदमादि माणवः शास्त्रवध्नमददादुरुप्रभम् ॥ २५ ॥
 सोपधानशयनासनादि यद्देहनिर्वृतिविधायि मार्दवम् ।
 तत्समस्तमजनिष्ट तस्य नैपूर्वसर्पनिधिसंप्रपादितम् ॥ २६ ॥

प्लवनतरणयो. कर्मणि लङ् ॥ २२ ॥ चित्रेति । चित्तहारि मनोहारि । महागुणं महामुखकारित्वादित्स्वभाव-
 युक्तम् । चित्रनेत्रपटचीनपट्टिकारत्नकम्बलपट्टीपटादिकं चित्रद्वयासौ नेत्रपटश्च चित्रनेत्रपटो विचित्रसूक्ष्मवसन,
 'नेत्र मुद्गुणे' वस्त्रे तद्वमूले विलोचने । नेत्र रये च नाड्या^३ (नद्या) च नेत्रो नेतरि भेद्यवत् ॥' इति विद्वत्,
 चित्रनेत्रपटश्च, चीन कीर्तय तच्च, पट्टिका कटिवेष्टन सा च, रत्नकम्बल लोहितकम्बलः स च, पटो द्विपट्टिका
 सा च, पट सामान्यवस्त्र स च तथोक्ता ते आदि (आदौ) यस्य तत् । अखिलं निखिलम् । वस्त्रजाल^४
 वस्त्रसमूहम् । पद्मक पद्मनिधि । चित्तार ददौ । तृ प्लवनतरणयोर्लिट् ॥ २३ ॥ कम्प्रति । कम्प्रताम्रतपनीय-
 निर्मित ताम्र च तपनीय च तथोक्ते कम्प्रे च ते ताम्रतपनीये च ताम्र्या निर्मित रक्षितम्, ताम्रसुवर्णविहित-
 मित्यर्थ । त्रापुप त्रपुपो विकारस्त्रापुप त्रपुमाजनम् । रजतलोहसंभवं रजत रूप्य लोह च ताम्र्या समवम् ।
 एवमादिकम् एवप्रकारम्^५ । मन्दिरोपकरण मन्दिरस्य राक्षसदनस्योपकरणम् । महाकालनिधि महाकालाख्य-
 निधिः । ददौ यच्छति स्म । हुदान् दाने लिट् । स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥ प्राप्तेति । प्राससायकरथाङ्गमुद्गरं
 प्रास कुन्तायुध सायको बाणो रथाङ्ग चक्र मुद्गर (२) लोहगदा—प्रासश्च सायकश्च रथाङ्ग च मुद्गरश्च
 तथोक्तम् । शक्तिशङ्कुतरवारितोमर शक्तिश्च शङ्कुश्च तरवारिश्च तोमरश्च तथोक्तम् । 'वा पुंसि शल्य
 शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्' । इत्युभयत्राप्यमर । शास्त्रवध्न शत्रूणा समूह शास्त्र तद्धन्तीति तथोक्तम् ।
 उरुप्रभम् उर्वी प्रभा यस्य तत् । इदम् एतत् । इदमादि इदप्रभृति । शस्त्रजाल शस्त्राणामायुधाना जालं
 समूहम् । माणव माणवाख्यनिधिः । अददात् अदात् । हुदान् दाने लङ् ॥ २५ ॥ सोपधानेति । यत्, देहनि-
 र्वृतिविधायि देहस्य शरीरस्य निर्वृति सुख विषये इत्येव शील तथोक्तम् । मार्दवं मृदुस्वभावम् । सोपधानशय-
 नासनादिक सोपधानम् उपधानेनोपबर्हेण सह वर्तते इति तथोक्तम्, सोपधान च तच्छयन च, तच्च आसन
 च सोपधानशयनासने ते आदि (आदौ) यस्य तत् । तत्समस्त तत्सकलम् । नैपूर्वसर्पनिधिसंप्रपादित
 नै एष पूर्वस्मिन् यस्य स नैपूर्वं स चासौ सर्पनिधिश्च तथोक्तस्तेन नैसर्पनिधिना संप्रपादित संप्रदत्तम् । तस्य

सुख देनेवाले उत्तमोत्तम वाद्य, चक्रवर्तीको देती थी ॥२२॥ पद्म नामक निधि विचित्र सूक्ष्म
 वस्त्र, चाइना सिल्क, कमरबन्द, लालकम्बल, दुपट्टे एव लाभकारी और सभी प्रकारके सुन्दर
 वस्त्र चक्रवर्तीको दिया करती थी ॥२३॥ महाकाल, नामक निधि राजमहलके योग्य, सुन्दर
 ताँवे, सोने, शीशे, चाँदी और लोहे आदिके बने पात्र (लोटे, गिलास, थाली, घड़े आदि)
 प्रदान करती थी ॥२४॥ माणव नामक निधि भाले, बाण, चक्र, मुद्गर, शक्ति, शंकु, खड्ग
 और तोमर आदि नाना प्रकारके, वैरियोको मारनेवाले चमकोले हथियार देती थी ॥२५॥
 चक्रवर्ती अजितसेनके यहाँ उसके शरीरको सुख देनेवाली कोमल तकिया, सेज और आसन

१. म महाताल । २ आ नेत्रमधिगुणे । ३. आ नाड्या । ४ एष टीकापाठ., मूलप्रतिषु तु
 'वस्त्रजातम्' इत्येव समुपलभ्यते । ५ = एव प्रकारकम् ।

चित्ररत्नकिरणैः प्रवर्तयन्व्योमनीन्द्रधनुर्द्ध्रुवां श्रियम् ।
 सर्वरत्ननिधिरस्य सर्वदा सर्ववाञ्छितफलप्रदोऽभवत् ॥ २७ ॥
 नोदसिक्त स मदप्रवर्तिनीं तादृशीमपि विलोक्य तां श्रियम् ।
 धर्म एष हि सतां क्रमागतो यन्न यान्ति विभवेन विक्रियाम् ॥ २८ ॥
 वीतरागचरणौ समर्च्य सद्गन्धधूपकुसुमानुलेपनैः ।
 संपदा परमया सबान्धवः स व्यधत्त निधिरत्नपूजनम् ॥ २९ ॥
 चक्रवर्तिविभवोचितोत्सवं तस्य पार्थिवसमूहसगतः ।
 पट्टबन्धविधिमन्यदा स्वयं संनिधाय निरवर्तयद्गुरुः ॥ ३० ॥

चक्रिणः । अजनिष्ट अभूत् । जनैर् प्रादुर्भावे लिङ् ॥ २६ ॥ चित्रेति । चित्ररत्नकिरणैः चित्राणां नानाविधानां रत्नानां मणीनां किरणैर्मयूखैः । व्योमनि गगने । इन्द्रधनुर्द्ध्रुवाम् इन्द्रधनुषि (षः) उद्ध्रुवामुद्भूताम् । श्रियं शोभाम् । प्रवर्तयन् कुर्वन् । सर्वरत्ननिधिः सर्वरत्नानां निधिः^१ (सर्वरत्नाख्यनिधिः) । अस्य चक्रिणः । सर्वदा सर्वस्मिन् काले । सर्ववाञ्छितफलप्रदः वाञ्छितं च तत्फलं च तथोक्तं सर्वं च तद् वाञ्छितफलं च तथोक्तं सर्ववाञ्छितफलं प्रददातीति तथोक्तं । अभवत् अभूत् । भू सत्ताया लङ् ॥ २७ ॥ नोद्वेति । स चक्री । मदप्रवर्तिनीं मदं गर्वं प्रवर्तयत इत्येव शोभा मदप्रवर्तिनीं ताम् । तादृशीमपि, तां श्रियं संपत्तिम् । विलोक्य विलोकनं पूर्वं^२ वीक्ष्य । नोदसिक्तं गन्धितं नामवत् । पिबि क्षत्ने इति धातोरुङ् । विभवेन संपदा । (सन्तः) विक्रिया विकारम् । न यान्ति न गच्छन्ति । या प्रापणे लिट् । यत् यस्मात् । एष अयम् । सताम्^३ । क्रमागतं क्रमात् परिपाट्या आगतं । धर्मो हि स्वभावो हि । अर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥ वीतरागेति । सबान्धवः बान्धवैः सह वर्तते इति तथोक्तः, बन्धुसहित इत्यर्थः । स. चक्री । सद्गन्धधूपकुसुमानुलेपनैः गन्धश्च धूपश्च कुसुमं चानुलेपनं च तथोक्तानि, सन्ति च तानि गन्धधूपकुसुमानुलेपनानि च तैः । वीतरागचरणौ वीतरागस्य सर्वज्ञस्य चरणौ पादौ । समर्च्य संपूज्य । संपदा संपत्त्या सह । निधिरत्नपूजनं निधोना नवनिधोना^४ रत्नानां चतुर्दशरत्नानां च पूजनमर्चनम् । व्यधत्त चकार । दुष्ठाब्धारणे च लङ् ॥ २९ ॥ चक्रवर्तीति । पार्थिवसमूहसगतः पार्थिवानां—पृथिव्या ईशा पार्थिवः 'ईशे' इत्यञ्—प्रत्ययः^५, तेषां समूहेन सन्दोहेन सगतः सहितः । गुरुः पिता । तस्य चक्रिणः । चक्रवर्तिविभवोचितोत्सवं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य विभवस्य ऐश्वर्यस्योचितं योग्यमुत्सवम् (निरवर्तयत्, यत्र) । पट्टबन्धविधिं पट्टबन्धस्य पट्टाभिषेकस्य विधिम् । अन्यदा अन्यदिनम् दिने । स्वयं

आदि सारी चीजें नैसर्ग निधिके द्वारा दो हुई थी ॥ २६ ॥ चक्रवर्तीके यहाँ सदैव उसके सब प्रकार-के मनचाहे फलको देनेवाली सर्वरत्न निधि नामकी निधि थी, जो नाना प्रकारके रत्नों और मणियोंकी किरणोंसे आकाशमें इन्द्र धनुषकी शोभा फैलाया करती थी ॥ २७ ॥ गर्वको उत्पन्न करनेवाली ऐसी विभूतिको देखकर भी वह चक्रवर्ती कभी सगर्व नहीं हुआ । क्योंकि सच तो यह है कि सज्जनोका कुल परम्परासे चला आया यह स्वभाव होता है, कि वे वैभवके निमित्तसे कभी इतराते नहीं ॥ २८ ॥ चक्रवर्ती अजितसेनने अपने बन्धु-बान्धवोंके साथ श्रेष्ठ चन्दन, धूप, पुष्प और लेपनसे वीतराग प्रभु—अरहन्तके चरणोंकी पूजा की और फिर उत्तम सम्पत्ति व्यय करके नौ निधियों और चौदह रत्नोंकी भी पूजा की ॥ २९ ॥ इसके पश्चात् एक दिन चक्रवर्ती अजित-सेनके पिता अजितजयने स्वयं सभी राजा-महाराजाओंकी उपस्थितिमें चक्रवर्तीकी शानके अनु-

१ अ क ख ग घ याति । २. आ 'सर्वरत्नानां निधिः' इति नोपलभ्यते । ३ = सज्जनानाम् ।

४. श स नवरत्ननिधोनाम् । ५ अ श स ईश इत्यञ्—प्रत्ययः ।

अजीवश्च कथं जीवापेक्षस्तस्यात्यये भवेत् ।
 अन्योन्यापेक्षया तौ हि स्थूलसूक्ष्माविव स्थितौ ॥४५॥
 कथं च जीवधर्माः स्युर्वन्धमोक्षादयस्ततः ।
 सति धर्मिणि धर्मा^१ हि भवन्ति न तदत्यये ॥४६॥
 तस्मादुपप्लुतं सर्वं तत्त्वं तिष्ठतु संवृतम् ।
 प्रसार्यमाणं शतधा शीर्यते जीर्णवस्त्रवत् ॥४७॥

ब्रुवन्ति । 'ब्रुवस्तिष्यञ्चत—' इत्यादिना रोरु सादेश ब्रुव आह इत्यादेशश्च । लट् ॥४४॥ अजीव इत्यादि । तस्य जीवपदार्थस्य । अत्यये अभावे सति । जीवापेक्ष जीवपदार्थसापेक्षः । अजीवश्च अजीवपदार्थः । कथं केन प्रकारेण । भवेत् स्यात् । जीवपदार्थस्य विद्यमानत्वे अजीवपदार्थ इति व्यपदेशः, तदभावे तद्व्यपदेशाभावः, तस्मात्कारणात् अजीवपदार्थस्य जीवपदार्थापेक्षेत्यर्थः । अजीवजीवपदार्थां स्थूलसूक्ष्माविव^२ । इव शब्दो वाक्यालङ्कारः^३ । अन्योन्यापेक्षया परस्परापेक्षया । स्थितौ तिष्ठत स्म हि । ष्ठा गतिनिवृत्तौ कर्त्तरि क्त ॥४५॥ कथमित्यादि । तत जीवाजीवयो परस्परापेक्षया विद्यमानत्वात् । बन्धमोक्षादयः बन्धश्च मोक्षश्च बन्धमोक्षौ तौ आदौ^४ येषां ते तन्नोक्ताः । जीवधर्मा जीवस्य धर्माः । कथं च केन प्रकारेण । स्युः भवेयुः । धर्मिणि धर्माः सन्ति अस्य इति धर्मो तस्मिन् । सति विद्यमाने । धर्मा स्वभावाः । भवन्ति सन्ति । भू सत्ताया लट् । तदत्यये तस्य धर्मिणः । अत्यये नाशे । न हि धर्मा न भवन्ति हि ॥४६॥ तस्मादित्यादि । तस्मात् कारणात् । सर्वं विश्वम् । तत्त्वं जीवादि वस्तुस्वरूपम् । उपप्लुतं^५ निराकृतं संवृतम् असत्यम् । तिष्ठतु वर्त्तताम् । प्रसार्यमाणं प्रसार्यते इति प्रसार्यमाणं विस्तार्यमाणम्^६ । कर्मण्यानश्^७ । जीर्णवस्त्रवत् विशेषणवस्त्रमिव^८ । शतधा

जो प्रत्यक्ष आदि किसी भी प्रमाणसे सिद्ध हो ॥४४॥ जीव पदार्थकी सत्ता जब किसी प्रमाणसे सिद्ध नहीं होती, तो उसका अभाव ही मानना होगा, और उसका अभाव माननेपर अजीव पदार्थ कैसे सिद्ध हो सकता है ? क्योंकि जीव और अजीव पदार्थोंका व्यवहार परस्पर सापेक्ष है । जैसे स्थूल और सूक्ष्मका व्यवहार । स्थूल व्यवहार तभी होता है, जब कोई सूक्ष्म हो और सूक्ष्म व्यवहार भी तभी होता है, जब कोई स्थूल हो । इसी तरह जीव व्यवहार अजीवको जानकर और अजीव व्यवहार जीवको जानकर किया जाता है ॥४५॥ और जब जीव पदार्थ ही सिद्ध नहीं है, तो उसके बन्ध और मोक्ष आदि धर्म कैसे सिद्ध हो सकते हैं ? क्योंकि धर्मो-पदार्थके होनेपर ही उसका कर्म-स्वभाव या गुण सिद्ध होता है, न कि उसके अभावमें ॥४६॥ अतः जीव, अजीव, बन्ध और मोक्ष आदि सभी तत्त्व बाधित हैं । ऐसी स्थितिमें वे शास्त्रोमें ही छिपे रहे । अन्यथा ज्यो-ज्यो विचार किया जायगा त्यो-त्यो पुराने सड़े-गले वस्त्रकी तरह उनमें सैकड़ो उलझने उपस्थित हो जायेंगी । गला हुआ पुराना कपड़ा तभीतक सुन्दर मालूम पड़ता है, जबतक उसकी तह न खोली जाये । तह खोलनेपर तो उसकी सैकड़ो धज्जियाँ दृष्टिगोचर होने लगती है, और वे आपसमें उलझने भी लगती हैं ॥४७॥

१ इ 'धर्मा' इति नास्ति । २ = स्थूलश्च सूक्ष्मश्चेति स्थूलसूक्ष्मौ तद्वत् । ३ = इवशब्द औपम्य वाक्य । ४. आ आदिः । ५. = उपप्लुतं बाधितं संवृतमप्रसारितं वा । ६ = विस्तार्यमाणम् । ७ श स 'नत् । ८ श 'वस्त्र इव ।

प्रतिजन्तु यतो जीवः स्वसंवेदनगोचरः ।
 सुखदुःखादिपर्यायैराक्रान्तः प्रतिभासते ॥ ५५ ॥
 नचास्वेविदितं^१ ज्ञानं वेद्यत्वात्कलशादिवत् ।
 स्वात्मन्यपि क्रियादृष्टेर्दीपादे. स्वप्रकाशनात् ॥ ५६ ॥
 विषयान्तरसंचारो न च स्यादस्ववेदिनः ।
 अपरापरबोधस्य वेदनीयस्य संभवात् ॥ ५७ ॥

प्रतीत्यादि । यत यत कारणात् । प्रतिजन्तु जन्तुं जन्तुं प्रति [इति] प्रतिजन्तु । अव्ययीभावः । स्वसंवेदनगोचरः स्वसंवेदनस्य सुखी अहं दुःखी अहम् इत्यादि स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य गोचरो विषयः । सुखदुःखादिपर्यायैः सुखं च दुःखं सुखदुःखं ते आदौ^२ येषां ते तथोक्ताः सुखदुःखादयश्च ते पर्यायाश्च तैः, आदिपदेन रागद्वेषादि^३ विपरिणामाः परिगृह्यन्ते । आक्रान्तः प्रापितः^४ जीवः जीवपदार्थः । प्रतिभासते प्रकाशते । भासि दोप्तो । लट् ॥ ५५ ॥ न चेत्यादि । ज्ञानं धर्मः^५ । अस्वेविदितं स्वविदितं न, अस्वेविदितम् इति साव्यम् । वेद्यत्वात् ज्ञातुं योग्यत्वात् । इति प्रमेयत्वात्^६ हेतुः । कलशादिवत् इति दृष्टान्त एव न च^७ । स्वात्मनि स्वरूपे । क्रियावृत्ते^८ क्रियायाः व्यापारस्य वृत्ते प्रवृत्ते^९ । दीपादेः प्रदीपादेः । आदिशब्देन सूपादेः^{१०}, स्वप्रकाशनात्^{११} स्वस्य प्रकाशनं प्रभासनं स्वप्रकाशनं तस्मात्, स्वप्रकाशनाभावे परप्रकाशनानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ विषयेत्यादि । अस्ववेदिनः स्ववसायरहितस्य ज्ञानस्य । विषयान्तरसंचारः विषयान्तरेषु परविषयेषु संचारः प्रवृत्तिः । न स्यात् न भवेत् ।

नही होतो' यह हेतु देकर कौन अपना परिहास करावेगा ? ॥ ५४ ॥ 'अनुपलब्धि' हेतु देकर जीवका अभाव सिद्ध नहीं किया जा सकता, क्योंकि जगत्म जितने भी जन्तु हैं, उनमें जीवकी सत्ता स्वसंवेदन प्रत्यक्षसे सिद्ध है—प्रत्येक जन्तुके—जीवके साथ सुख-दुःख आदि अवस्थाएँ लगी हुई हैं, और इसीलिए उन्हें 'मैं सुखी हूँ' (सुखावस्थामे) 'मैं दुःखी हूँ' (दुःखावस्थामे) इस प्रकारका स्पष्ट आभास होता रहता है ॥ ५५ ॥ यदि यह कहो कि 'ज्ञान स्वसंवेदी-अपनेको जाननेवाला नहीं है, क्योंकि उसे दूसरा ज्ञान जानता है, अतः वह वेद्य है । जैसे कलश आदि । जैसे कलश आदि अपनेको नहीं जानते, वैसे ज्ञान भी अपनेको नहीं जानता, क्योंकि अपनेमें क्रिया नहीं होती । जिस प्रकार नट नृत्यकलामे कितना ही कुशल क्यों न हो, पर वह स्वयं अपने ही कन्धेपर चढ़कर नृत्य नहीं कर सकता । इसी प्रकार ज्ञान कितना ही निर्मल हो, किन्तु वह अपनेको नहीं जान सकता ।' ठीक नहीं, क्योंकि अपनेमें भी क्रिया देखी जाती है । देखिए न, दीपक, चन्द्र और सूर्य आदि अपनेको भी प्रकाशित करते हैं । दीपक आदि अपनेको प्रकाशित करनेसे यदि प्रकाश्य हैं, तो अन्य पदार्थोंको प्रकाशित करनेके कारण प्रकाशक भी । इसी प्रकार ज्ञान अपनेको जानता है, अतः वेद्य है और अन्य पदार्थोंको जानता है, अतः वेदक भी ॥ ५६ ॥ यदि ज्ञान अस्वसंवेदी हो तो वह चेतन या अचेतन किसी भी पदार्थको नहीं जान सकता । यदि यह कहो कि 'पहले ज्ञानको दूसरा ज्ञान जान लेता है, अतः पहला ज्ञान पदार्थों-

१ इ नत्वास्व^१ । २ आ आदि श स आदि । ३ आ 'वि' नास्ति । ४ श स धर्मः । ५ = इति हेतुः । ६ = वाच्यम् । ७ श स^१ वृत्तिः । ८ = क्रियादृष्टे क्रियादर्शनात् । ९ श स सूपादि । १० = प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयस्य । अतः प्रमाणमेव भीमास्यते । ननु चेद स्वसंवेदनलक्षणं प्रमाणमसिद्धमिति चेत्, उच्यते—न चेत्यादि । ज्ञानं-स्वसंवेदनम् अस्वेविदितं भवति, वेद्यत्वात् । यद्वेद्यं तद् अस्वेविदितम् । यथा कलशादि । [इति] न च—न वाच्यम् । स्वात्मन्यपि क्रियादृष्टे—क्रियादर्शनात् । दीपादेः स्वप्रकाशनात् यथा दीपः स्व प्रकाशयन्नेवार्थं प्रकाशयति । तथा ज्ञानम् ।

अनवस्थालता च स्यान्नभस्तलविसर्पिणी ।
 यदेवाविदितं तेषु तन्न पूर्वस्य वेदकम् ॥ ५८ ॥
 तस्माद्विषयविज्ञानमप्रत्यक्षमवस्थितम् ।
 तदप्रत्यक्षतायां च विषयस्यापि सा गतिः ॥ ५९ ॥
 परोक्षादपि चेज्ज्ञानादर्थविगतिरिष्यते ।
 परेण विदितोऽप्यर्थस्तथा स्वविदितो भवेत् ॥ ६० ॥
 तस्मात्स्ववेदने सिद्धे प्रत्यक्षे सति युक्तितः ।
 प्रत्यक्षबाधा न भवेत्कथं नास्तित्ववादिनाम् ॥ ६१ ॥

कस्मात्, इत्युक्ते । अपरापरबोधस्य अपरापरस्य उत्तरोत्तरस्य बोधस्य ज्ञानस्य । वेदनीयस्य ज्ञातव्यस्य । संभवात् अस्तित्वात् ॥५७॥ अनवस्थेत्यादि । तेषु अपरापरबोधेषु । यदेव ज्ञानम् । अविदितम् अज्ञातम् । ज्ञानम् । पूर्वस्य प्रथमज्ञानस्य । वेदक बोधकम् । 'कृतकामुकस्य'—इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । न भवति । नभस्तलविसर्पिणी नभसः आकाशस्य तले प्रदेशे विसर्पिणी प्रसारिणी, अवसानरहितेत्यर्थः । अनवस्थालता अनवस्थैव अनवस्था दोष एव लता वृत्तिश्च तथोक्ता । स्यात् । अस भुवि लिङ् ॥५८॥ तस्मादित्यादि । तस्मात् कारणात् । विषयविज्ञानं विषयस्य पदार्थस्य विज्ञानं परिज्ञानम् । अप्रत्यक्षं परोक्षम्^१ । अवस्थितं स्थितम्^२ । तदप्रत्यक्षताया तस्य विषयपरिज्ञानस्याप्रत्यक्षताया च । विषयस्यापि पदार्थस्यापि । सा परोक्षता । गतिः क्षरणम् । स्यादित्यव्याहारः ॥५९॥ परोक्षादित्यादि । परोक्षादपि अप्रत्यक्षादपि । ज्ञानात् परिज्ञानात् । अर्थविगतिः अर्थस्य विषयस्य अविगतिः निश्चयः । इष्यते चेत् अङ्गोक्रियते चेत् । परेण अन्यज्ञानेन सन्तानान्तरज्ञानेन वा । विदितोऽपि ज्ञातोऽपि । अर्थः घटादिपदार्थः । तथा परप्रत्यक्षप्रकारेण । स्वविदितः स्वेन विदितो ज्ञातः । भवेत् स्यात् । भू-सत्ताया लिङ् ॥६०॥ तस्मादित्यादि । तस्मात् स्वेन ज्ञात (?) अन्यस्य ज्ञानेन स्वस्य ज्ञानं न जायते तस्मात् । युक्तितः विचारात् । स्ववेदने स्वस्य वेदने तस्मिन् स्वसवेदने प्रत्यक्षे—प्रत्यक्षप्रमाणे । सिद्धे निष्पन्ने सति । 'यदभावो भावलक्षणम्' इति सप्तमी । नास्तित्ववादिना नास्तित्वं वदन्तीत्येवशोला । तेषां शून्यवादिनाम्^३ । प्रत्यक्षबाधा प्रत्यक्षेण प्रत्यक्ष-

को जान लेता है' तो यह भी ठीक नहीं; क्योंकि उत्तरोत्तर जितने भी ज्ञान होंगे, वे सब अंगले-अंगले ज्ञानके वेद्य ही तो होंगे ॥५७॥ पूर्व-पूर्व ज्ञानको उत्तरोत्तर होनेवाले ज्ञान जानकर उन्हें पदार्थोंको जानने योग्य बनाते रहेगे, ऐसा माननेपर तो अनवस्था दोषकी बेल पूरे आकाशमें फैल जायेगी—आकाशकी तरह उसका भी अन्त नहीं आयेगा । उत्तरोत्तर होनेवाले ज्ञानोंको यदि स्वतः अस्वसवेदी ही मानते हैं तो वे पूर्व-पूर्व ज्ञानको नहीं ही जान सकेंगे ॥५८॥ ऐसी अवस्थामें पदार्थोंको जाननेवाला ज्ञान अप्रत्यक्ष ही बना रहेगा । उसके अप्रत्यक्ष रहनेसे विषयकी भी वही गति होगी—वह भी अप्रत्यक्ष बना रहेगा ॥५९॥ यदि परोक्ष ज्ञानसे भी पदार्थोंका ज्ञान हो जाता है, यह स्वीकार करते हो तो एक मनुष्यने जिस पदार्थको जाना है, उसको जानकारी दूसरेको भी हो जानी चाहिए ॥६०॥ इसलिए युक्तिबलसे स्वसवेदन प्रत्यक्षके

१ = यदि ज्ञानमन्येन ज्ञानेन विदितं सद् वेदकं स्यात् तदा । २ आ प्रतावेव केवलं 'परोक्षम्' इत्युपलभ्यते । ३ आ निराकृतम् । ४ = तस्मात् कारणाद् युक्तितः प्रमाणोपपत्त्या स्ववेदने स्वसवेदने नाम्नि प्रत्यक्षे प्रमाणे सिद्धे व्यवस्थापिते सति नास्तित्ववादिना चर्वाकतत्त्वोपप्लवाना प्रत्यक्षेण बाधा प्रत्यक्ष-बाधा कथं न भवेत् ? अद्यक्षेण जीवमपह्नुवानाना तेषां प्रत्यक्षमेव जीवव्यवस्थापकं भवेत् इति भावः । ५. तत्त्वोपप्लववादिनाम् ।

जीवे सिद्धेऽपि गर्भादिमरणान्ते स्वेदनात् ।
 प्रागूर्ध्वं च कथं सिद्धस्तस्येति यदि मन्यसे ॥ ६२ ॥
 सदकारणवत्त्वेन सिद्धा तत्राप्यनादिता ।
 अनन्तता च वाय्वग्निपृथिवीपयसामिव ॥ ६३ ॥
 न च सिद्धमहेतुत्वं हेतोः कस्याप्ययोगतः ।
 भूतानां न च हेतुत्वं सहप्रत्येकपक्षयोः ॥ ६४ ॥

प्रमाणेन बाधा पोडा^१ । कथं केन प्रकारेण । न भवेत्, अपितु भवेदेव । भू सत्ताया लिङ् ॥६१॥ जीव इत्यादि । स्ववेदनात् स्वसवेदनप्रत्यक्षात् । गर्भादिमरणान्ते गर्भं एवादिमरणमेवान्तो मरणान्तं, गर्भादिमरणान्तो यस्य^२ तस्मिन् । जीवे जीवपदार्थे । सिद्धेऽपि निष्पन्नेऽपि । तस्य जीवपदार्थस्य । प्राक् गर्भात् प्राक् । ऊर्ध्वं च मरणादूर्ध्वं च । चकार समुच्चयार्थः । कथं केन प्रकारेण । सिद्धिः अस्तित्वम् । इति यदि मन्यसे जानासि । मनि ज्ञाने लट् ॥६२॥ सदित्यादि । तत्रापि जीवपदार्थेऽपि । सदकारणवत्त्वेन सतो नित्यस्याकारणवत्त्वे तेन, 'सदकारणवन्नित्यम्'^३ इत्यभिधानात् । वाय्वग्निपृथिवीपयसामिव वायुश्चाग्निश्च पृथिवी च पयश्च तथोक्तानि । अनादिता न विद्यते आदिर्यस्य [स] अनादि तस्य भावः तथोक्ता आदिरहितत्वम् । अनन्तता न विद्यतेऽन्तोऽवसानो [न] यस्य [स] अनन्त तस्य भावोऽनन्तता अवसानराहित्यम् । सिद्धा निष्पन्ना^४ ॥६३॥ न चेत्यादि । अहेतुत्वम् असाधनत्वम् । असिद्धम् अप्रसिद्धम् [अनिष्पन्नम्] । न च न भवति । कस्यापि हेतोः साधनस्य । अयोगतः अयोगादयोगतोऽघटनात् । सहप्रत्येकपक्षयोः सह सहितश्च प्रत्येकश्च सहप्रत्येको^५ (?) तो च तो पक्षो च तथोक्तो, तयो योगपक्ष—अ(पा)थेक्यपक्षयोः, वाय्वग्निपृथिवीपयसि जीवस्य युगत्कारणानि पृथिव्याद्येकैकं प्रत्येकतया कारणम् इति सहप्रत्येकपक्षो तयोरित्यर्थः । भूतानां पृथिव्यादीनाम् । हेतुत्वं

सिद्ध हो जानेपर तत्त्वोपप्लववादियोको प्रत्यक्ष बाधा क्यों नहीं होगी ? ॥६१॥ यदि तुम स्वसवेदन प्रत्यक्षके आधारपर गर्भसे लेकर मरण पर्यंत जीवकी सत्ताको मानकर भी यह पूछो कि 'गर्भसे पहले और मरणके बाद उसकी सत्ता कैसे मानी जा सकती है ?' तो सुनो, जो पदार्थ सत् हो और जिनकी उत्पत्ति किसीसे न हुई हो, वे सब निश्चित ही अनादि और अनन्त होते हैं । जैसे पृथिवी, जल, अग्नि और वायु ॥६२-६३॥ जीवकी उत्पत्तिका कोई हेतु नहीं है—वह किसीसे उत्पन्न नहीं हुआ, यह असिद्ध है, ऐसा भी नहीं कह सकते; क्योंकि उसकी उत्पत्तिका कोई हेतु सिद्ध नहीं है । यदि यह कहा जाये कि पृथिवी, जल, अग्नि और वायु ये चार भूत उसकी उत्पत्तिमे हेतु हैं, तो दो विकल्प उठते हैं—(१) चारो भूत मिलकर जीवकी उत्पत्तिमे हेतु हैं, (२) या एक-एक करके ? वे दोनों ही तरह जीवकी उत्पत्तिमे हेतु

१ विरोधः । २ श स यस्मिन् । ३ श स वन्नित्याभिधानात् । ४ = वादिप्रतिवाद्यपेक्षया व्यवस्थाप्यमानो जीव पक्षः, अनाद्यनन्तो भवति, सदकारणवत्त्वात् । येषां सदकारणवत्त्वं तेषामनाद्यनन्तत्वम् । यथा वाय्वग्निपृथिवीपयसाम् । सदकारणवाश्चासौ तस्मादनाद्यनन्तः । ५ अ आ इ न च न हेतुः = अकारणवत्त्वम् । ६ = सहपक्षो योगपक्षपक्षः, प्रत्येकपक्ष क्रमपक्षः ।